

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTIK

NÉMETHY GÉZA és PETZ GEDEON.

TIZENNYOLCZADIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1894.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1894-ben:*

Angyal Dávid
Balassa József
Balásy Dénes
Baróti Lajos
Bartal Antal
Bayer József
Binder Jenő
Bódis Jusztn
Bognár Teofil
Brassai Sámuel
Csengeri János
Demek Győző
Dóczi Imre
Erdélyi Pál
Fináczy Ernő
Gärtner Henrik
Gyomlay Gyula
Hampel József
Hegedüs István
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Hittrich Ödön
Hornyánszky Gyula
Horvay Róbert
Incze Béni
Jakoblovits Lajos
Kardos Albert
Kégl Sándor

Kelemen Béla
Kemény Ferencz
Kont Ignác
Krausz Sámuel
Kulcsár Endre
Lázár Béla
Loósz István
Máthé György
Moravcsik Géza
Mráz Elek
Muller H. O.
Némethy Géza
Pecz Vilmos
Petz Gedeon
Pozder Károly
Pruzsinszky János
Reményi Ede
Róna Béla
Rupp Kornél
Schmidt Attila
Sebestyén Gyula
Solymossy Sándor
P. Thewrewk Emil
Tóth Kálmán
Váczy János
Vári Rezső
Vozári Gyula
Zlinszky Aladár.

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Angyal Dávid</i> , Kisfaludy Sándor Bánkjáról	410
<i>Balassa József</i> , Egy régi francia nyelvtanról	223
<i>Baróti Lajos</i> , Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásáról 505, 681, 789.	871
<i>Bartal Antal</i> , Találkozások a classicus és modern költészetben 625, 721.	822
<i>Binler Jenő</i> , Gyergyai Árgirusának forrása	375
<i>Bognár Teofil</i> , Árgirus	12
<i>Brassai Sámuel</i> , Eszrevételek Pozder Károly Horatiusáról	393, 490
<i>Csengeri János</i> , A műfordítás megítélésének kérdéséhez	214
<i>Hellebrant Árpád</i> , A magyar philologiai irodalom 1893-ban	548
<i>Hegedüs István</i> , Seneca mint drámaíró	89, 185, 361, 449
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Giseke Miklós Detre	817
— — <i>Katona József</i> Aubigny-drámája	481
— — <i>Rege és monda</i>	121
<i>Hittrich Ödön</i> , Adnotationes in Luciani Peregrinum	316
<i>Incze Béni</i> , Nomin. c. inf. és acc. c. inf. az Iliasban és Odysseiában ..	125
<i>Jakoblovits Lajos</i> , Achilles és Herakles pajzsainak leírásairól	265
<i>Kardos Albert</i> , Miért oly gyarló középkori verselésünk?	467
<i>Kégl Sándor</i> , Amárat és a hindusztáni dráma	38
<i>Kélemen Béla</i> , Kölcsey a komikumról	649
<i>Kont Imácz</i> , A francia philologiai irodalom 1891—1893. 153, 242, 327,	423, 525, 703, 802, 884
<i>Krausz Sámuel</i> , A görög s latin hangok kiejtése az ókori zsidó iroda-	lom tanúsága szerint... 671, 781,
	857
<i>Lázár Béla</i> , A Fortunatus-mese a francia irodalomban	390
<i>Moravcsik Géza</i> , Voltaire «Zaïre»-ja	662, 758, 871
<i>Némethy Géza</i> , Lygdamus méltatásához	1
<i>Pecz Vilmos</i> , Az analogia az újjörög szavak képződésében	22
<i>Reményi Ede</i> , Kiváló angol anakreonisták	305
<i>Róma Béla</i> , Egy új Bánk-tragédia	309
<i>Sebestyén Gyula</i> , Az ismeretlen Homér-fordítóról	34
<i>Solymossy Sándor</i> , A betlehem a népmisztériumokban s a dráma tör-	téténekben ... 106, 200,
	287

II. Hazai irodalom.

<i>Alexander Bernát</i> , Platon és Aristoteles, <i>Hittrich Ödön</i>	234
<i>Csengeri János</i> , Aeschylos Oresteíája, <i>Hegedüs István</i>	42
<i>Cserhalmi Hecht Irén</i> , A francia romanticizmus korszaka, <i>Szabó Dávid</i>	148
<i>Dankó József</i> , Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae, <i>Erdélyi Pál</i>	516

	Lap
*Dugonics András, Toldi Miklós; kiadta Heinrich G., <i>Bayer József</i> ...	354
Geréb József, Herodotos történeti könyvei II., <i>Némethy Géza</i> ...	412
Gyomlay Gyula, Platon válogatott művei II., <i>Bódis Juszti</i> n ...	693
Harrach József, Magyar Arion, <i>Balásy Dénes</i> ...	237
Jebb-Fináczy, A görög irodalom története, <i>Dóczi Imre</i> ...	799
*Koltai Virgil, Petőfi Sándor, <i>Rupp Kornél</i> ...	359
Kozáry József, Rendszeres magyar nyelvtan, <i>Máthé György</i> ...	227
Leffler Sámuel, Római irodalomtörténet, <i>Schmidt Attila</i> ...	523
Maywald József, Görög olvasó- és gyakorlókönyv, <i>Gyomlay Gyula</i> ...	225
Némethy Géza, P. Cornelii Taciti ab excessu divi Augusti libri <i>Vári</i> <i>Rezső</i> ...	52
Pallas Nagy Lexikona I—IV., <i>Bódis Juszti</i> n ...	140
Pecz Vilmos, Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról, <i>Némethy Géza</i> ...	413
Petőfi Sándor összes művei I—III., kiadta Havas Adolf, <i>Baróti</i> <i>Lajos</i> ...	505, 681, 789,
Rác Soma, Ciceronis oratio de imperio Gnæi Pompei, <i>Bódis Juszti</i> n ...	800
Schrauf Károly, Magyarországi tanulók külföldön III., <i>Némethy Géza</i> ...	521
Szántó Kálmán, Stilisztika, <i>Vozári Gyula</i> ...	54
Szöcs Géza, Csokonai és az olasz költők, <i>Demek Győző</i> ...	882
Télfi Iván, Chronologie und Topographie der griechischen Aussprache, <i>Pecz Vilmos</i> ...	700
Thaly Kálmán, Bercsényi házassága és Actio curiosa, <i>Bayer József</i> ...	414
Vörösmarty Mihály, Csongor és Tünde, magy. Torkos László, <i>Loós</i> <i>István</i> ...	696
Zlinszky Aladár, Szemelvények a magyar nemzeti lyra köréből, <i>Kardos</i> <i>Albert</i> ...	317

III. Philologiai programmértekezések.

Bakcsy Gergely, Milyen módon olvassuk Horatius műveit? A clas- sicus irodalom tanítása szükséges-e vagy nem? <i>Bódis Juszti</i> n ...	537
Besse Dávid, Cicero mint államférfi, <i>Tóth Kálmán</i> ...	344
Ebenspanger János, A hienyz nyelvbe olvadt magyar szavak, <i>Balassa</i> <i>József</i> ...	349
Ényi László, Egy-két irálytani óra «Toldi» nyomán, <i>Rupp Kornél</i> ...	77
Gaál Lajos, Szabó István műfordításai, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	534
Kalcok Leó, Róma és Karthago a II. pún háború idejében, <i>Bódis</i> <i>Juszti</i> n ...	900
Kálmán Miksa, Az idegen nyelvek tanításának reformja, <i>Balassa József</i> ...	65
Káplány Antal, Párhuzam a tragikum és komikum között; a tragikum mint jellemképző eszköz, <i>Kelemen Béla</i> ...	530
Kara Győző, Csiky Gergely tanuló korában, <i>Váczy János</i> ...	253
Kassai Gusztáv, <i>Ιλατωνικά ζητήματα</i> , <i>Müller H. O.</i> ...	63
Király Pál, Forrásszemelvények a peloponnesosi háború történetéhez, <i>Bódis Juszti</i> n ...	911
Kiss Gábor, A murányi Vénus, <i>Rupp Kornél</i> ...	78
Kollmann Gyula, Homeros Iliásának II. éneke, <i>Bódis Juszti</i> n ...	908
Köln Gyula, Ujhelyi Dayka Gábor jellemrajza és költészete, <i>Váczy</i> <i>János</i> ...	251
Kraut Győző, Csokonai mint óda-költő, <i>Váczy János</i> ...	347

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* rovatában vannak tárgyalva.

	Lap
Macher Ede, A mese és Lafontaine, <i>Horvay Róbert</i> ...	914
Mihelics Károly, A német nyelv középiskoláinkban, <i>Petz Gedeon</i> ...	915
Mórocz Emilián, A magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása a gymnasium I. osztályában, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	712
Moser József, Latin nyelvi tanóra a VIII. osztályban, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	435
Novák Béla, Kalászatok a történelem és hazafias költészet mezején, <i>Zlinszky Aladár</i> ...	71
Obelcz József, A mondatkiegészítők a latin nyelvben, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	255
Petényi István, Sorstragédia-e Schiller Wallensteinja? <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	810
Popini Albert, Schiller életének rövid vázlata, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	441
Roseth Arnold, A latin nyelvtani műszók, <i>Pruzsinszky János</i> ...	68
Schmidt Attila, A cannaei ütközet, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	438
Serédi P. Lajos, Thukydides történeti művének jelleme és főbb elvei, <i>Kiss Ferencz</i> ...	250
Soós József, De Nicolai Isthvanffy Pannoni latinitate, <i>Jakoblovits Lajos</i> ...	72
S. Szabó József, Vergilius tulvilági képzetei a későbbi költőknél, <i>Némethy Géza</i> ...	529
Végh Endre, Virág Benedek élete és költészete, <i>Demek Győző</i> ...	350
Vende Ernő, Goethe mint nevelő, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	259
Wigand János, A költői igazságszolgáltatásról, <i>Kulesár Endre</i> ...	74

IV. Külföldi irodalom.

Alexandre, R., Le musée de la conversation, <i>Kemény Ferencz</i> ...	59
Allais, G., Malherbe, <i>Kont Ignác</i> ...	708
Angellier, La vie et les oeuvres de R. Burns, <i>U. az</i> ...	897
Babelon, Catalogue des monnaies grecques, <i>U. az</i> ...	327
Barine, A., A. de Musset, <i>U. az</i> ...	886
Batiffol, Quæstiones Philostorgianæ. <i>U. az</i> ...	162
Batiffol, L'abbaye de Rossano, <i>U. az</i> ...	432
Bazin, Villes antiques, <i>U. az</i> ...	428
Beaudouin, H., J. J. Rousseau, <i>U. az</i> ...	807
Bédier, J., Les Fabliaux, <i>U. az</i> ...	527
Bénard, Platon, <i>U. az</i> ...	157
Berger, Ph., Histoire de l'écriture dans l'antiquité, <i>U. az</i> ...	331
Beurlier, Le culte impérial, <i>U. az</i> ...	339
Boissier, Saint-Simon, <i>U. az</i> ...	807
Bonnefon, P., Montaigne, <i>U. az</i> ...	706
Bonnet, M., La philologie classique, <i>U. az</i> ...	431
*Bormann, E., Das Shakespeare-Geheimniss, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	814
Bossert, Histoire de la littérature allemande, <i>Kont Ignác</i> ...	892
Bougot, Rivalité d'Eschine et de Démosthène, <i>U. az</i> ...	157
Broise, R. de la, Bossuet et la Bible, <i>U. az</i> ...	802
— Mamerti Claudiani vita, <i>U. az</i> ...	339
Brunetière, Histoire du théâtre français, <i>U. az</i> ...	710
Brunot, La doctrine de Malherbe, <i>U. az</i> ...	707
Buisson, F., Castellion, sa vie et son œuvre, <i>U. az</i> ...	705
Croiset Histoire de la littérature grecque, <i>U. az</i> ...	154
Claretie, De Papinii Statii Silvii, <i>U. az</i> ...	338
Cagnat, L'armée romaine d'Afrique, <i>U. az</i> ...	423
Chaignet, Histoire de la psychologie des Grecs, <i>U. az</i> ...	157
Champion, E., Voltaire, <i>U. az</i> ...	808
Chuquet, Rousseau, <i>U. az</i> ...	807
Clerc, M., De rebus Thyatirenorum, <i>U. az</i> ...	245
— Les Métèques Athéniens, <i>U. az</i> ...	244

	Lap
Cochin, Un ami de Pétrarque, <i>U. az</i>	434
Collignon, Histoire de la sculpture grecque, <i>U. az</i>	249
Collignon, A., Etude sur Pétrone, <i>U. az</i>	336
Cougny, Extrait des auteurs grecs concernant l'histoire des Gaules, <i>U. az</i>	331
Croiset, Histoire de la littérature grecque, <i>U. az</i>	154
Daresté, R., La science du droit en Grèce, <i>U. az</i>	242
Darmesteter, Cours de grammaire historique de la langue française, <i>U. az</i>	526
Decharme P., Euripide et l'esprit de son théâtre, <i>U. az</i>	156
Delaporte, De historia Galliae regnante Ludovico XIV., <i>U. az</i>	806
Delboulle, Anacréon, <i>U. az</i>	334
Delfour, La Bible dans Racine, <i>U. az</i>	805
Devaux, La langue vulgaire du Dauphiné septentrional, <i>U. az</i>	527
Dorison, Alfred de Vigny, <i>U. az</i>	886
Dubois, M., Examen de la Géographie de Strabon, <i>U. az</i>	160
Dupuy, Histoire de la littérature française au XVII-e s., <i>U. az</i>	709
Egger, Histoire de la littérature grecque, <i>U. az</i>	155
<i>Eizoonantartarhōis tēs zaθnyēōias Kovatartrov Σ. Kōrtov, Pecz Vilmos</i>	701
Emecke H., Chrestien de Troyes, <i>Heinrich Gusztáv</i>	82
Fabia, Ph., Les sources de Tacite, <i>Kont Ignácz</i>	337
Fournel, Le théâtre au XVII-e siècle, <i>U. az</i>	710
Fustel de Coulanges, Nouvelles recherches sur quelques problèmes d'histoire, <i>U. az</i>	243
Gauthiez, Etudes sur le XVI-e siècle, <i>U. az</i>	706
Gelbhaus, Mhd. Dichtung in ihrer Beziehung zur rabbinischen Lite- ratur, <i>Heinrich Gusztáv</i>	82
Girard, Paul, La peinture antique, <i>Kont Ignácz</i>	327
Gomperz, Th., Griechische Denker, <i>Hornyánszky Gyula</i>	57
Gouny, Les Latins, <i>Kont Ignácz</i>	335
Gsell, Fouilles dans la Nécropole de Vulci, <i>U. az</i>	344
Havet, L., La prose métrique de Symmaque, <i>U. az</i>	430
Haraszti, La poésie d'André Chénier, <i>U. az</i>	810
Hauser, De Cleone demagogo, <i>U. az</i>	243
*Hallwich H., Böhmen die Heimat Walthers v. d. Vogelweide? <i>Petz</i> <i>Gedeon</i>	447
Hennebert, Histoire d'Annibal, <i>Kont Ignácz</i>	343
Hess, A., Ch. Weises histor. Dramen, <i>Heinrich Gusztáv</i>	920
Huit, Ch., La vie et l'œuvre de Platon, <i>Kont Ignácz</i>	157
Janet, P., Fénelon, <i>U. az</i>	803
Joret, Ch., La rose dans l'antiquité, <i>U. az</i>	329
Jubainville, Cours de littérature celtique, <i>U. az</i>	897
Jullian, Gallia, <i>U. az</i>	426
Jullien, E., Le fondateur de Lyon, <i>U. az</i>	428
Jusserand, Les Anglais au moyen âge, <i>U. az</i>	896
Lahargou, Jean-Louis de Fromentières, <i>U. az</i>	803
Lanson, Boileau, <i>U. az</i>	804
Lazaire, Etude sur les Vestales, <i>U. az</i>	341
Legrand, Emile, Lettres grecques de François Filelfe, <i>U. az</i>	434
Lenient, La poésie patriotique en France, <i>U. az</i>	704
Levêque, E., Les fables ésoques de Babrios, <i>U. az</i>	333
Le Roy, De Litteris provincialibus, <i>U. az</i>	806
Loubens, D., Les proverbes et locutions de la langue française, <i>Kemény</i> <i>Ferencz</i>	59
Mabilleau, Victor Hugo, <i>Kont Ignácz</i>	886
Maury, F., Bernardin de St.-Pierre, <i>U. az</i>	809
Maury, De cantus in Aeschyleis tragœdiis distributione, <i>U. az</i>	155
Millhaud, G., Origines de la science grecque, <i>U. az</i>	160

	Lap
Montargis, L'esthétique de Schiller, <i>U. az</i>	894
Müller-Guttenbrunn, Im Jahrhundert Grillparzers, <i>Heinrich Gusztáv</i>	261
Nolhac, Pétrarque et l'humanisme, <i>Kont Ignác</i>	432
Paris, Pierre, Quatenus feminae res publicas in Asia minore attigerint, <i>U. az</i>	243
— — — Elatée, <i>U. az</i>	248
Passy, Paul, Les changements phonétiques, <i>U. az</i>	895
Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, <i>Vári Rezső</i>	326
Perrot-Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité, <i>Kont Ignác</i>	246
Peterson, W., Cornelii Taciti dialogus de oratoribus, <i>Pozder Károly</i>	420
Psichari, Etudes de philologie néo-grecque, <i>Kont Ignác</i>	330
Puech, Saint-Jean Chrysostome, <i>U. az</i>	161
Rabany, Kotzebue, <i>U. az</i>	893
Radet, G., La Lydie, <i>U. az</i>	245
Ravaissou, La Vénus de Milo, <i>U. az</i>	327
Rébellian, Bossuet, <i>U. az</i>	711
— — — De Vergilio in informandis muliebribus personis inventore, <i>U. az</i>	337
Reinach, S., Antiquités de Bosphore Cimmérien, <i>U. az</i>	247
Reinach, Théodore, Origines du bimétallisme, <i>U. az</i>	328
Renouvier, Victor Hugo, <i>U. az</i>	885
Reure, Les gens de lettres à Rome, <i>U. az</i>	335
Reynier, Thomas Corneille, <i>U. az</i>	804
Reyssié, La jeunesse de Lamartine, <i>U. az</i>	885
Rodier, La physique de Straton de Lampsaque, <i>U. az</i>	159
Rousselot, Les modifications phonétiques du langage, <i>U. az</i>	526
*Sabatier, Le Faust de Goethe, <i>Gärtner Henrik</i>	355
Samouillan, Olivier Maillard, <i>Kont Ignác</i>	704
*Schmidt, E., Goezes Streitschriften, <i>Heinrich Gusztáv</i>	357
Schröder, E., Die Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen, <i>Heinrich Gusztáv</i>	238
*Schüddekopf, J. N. Götz, <i>Heinrich Gusztáv</i>	358
Séailles, Leonard de Vinci, <i>Kont Ignác</i>	898
Sortais, G., Ilios et Iliade, <i>U. az</i>	155
Spuller, Lamennais, <i>U. az</i>	888
Stoffel, Guerre de César et d'Arioviste, <i>U. az</i>	343
Sudre, L., Roman de Renart, <i>U. az</i>	528
Thomas, E., L'envers de la société Romaine, <i>U. az</i>	337
Tiersot, Rouget de l'Isle, <i>U. az</i>	884
Tisseur, L'art de versifier, <i>U. az</i>	890
Waille, V., De Cesareæ monumentis quæ supersunt, <i>U. az</i>	425
Weiss, J. J., Sur Goethe, <i>U. az</i>	894
Wysocki, Andreas Gryphius, <i>U. az</i>	892
— — — De Pauli Flemingi germanice scriptis, <i>U. az</i>	892
Ziemer-Gillhausen, Lateinische Schulgrammatik, <i>Pecz Vilmos</i>	58

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság közgyűlése 1893 decz 31-én	162
I. Elnöki megnyitó beszéd, <i>P. Theureux Emil</i>	162
II. Titkári jelentés, <i>Finácsy Ernő</i>	172
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	176
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőző választmányi ülésről	180
V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről	181

	Lap
Felolvasó és választmányi ülések 81, 180, 260, 261, 354, 443, 542, 813, 917	917
A Társaság tagjai 1894-ben	930

VI. Vegyesek.

Adalék a «Magyarországi latinság szótára»-nak történetéhez, <i>Mráz Elek</i>	543
Az Argirus-kérdéshez, <i>Bognár Teofil</i>	544
Boccaccio Magyarországbán, <i>Heinrich Gusztáv</i>	545
Bugge elmélete a germán mythologia keresztyén és antik elemeiről <i>U. az</i>	717
Chrestien de Troyes, <i>U. az</i>	83
Dugonics Toldi-drámája, <i>Bayer József</i>	354
Faust, a magyar, <i>Heinrich Gusztáv</i>	182
† Dr. Fröhlich Róbert, <i>Hampel József</i>	541
Goethe Faustja francziául, <i>Gärtner Henrik</i>	355
Goethe Hermann u. Dorotheájának keletkezése, <i>Petz Gedeon</i>	445
Goeze vitairatai Lessing ellen, <i>Heinrich Gusztáv</i>	357
Götz János Miklós, <i>U. az</i>	358
Heliandra vonatkozó fölfedezés, <i>U. az</i>	920
Helyreigazítás	264
Hibaigazítás	184
Könyvészet 85, 184, 264, 360, 448, 547, 720, 815,	922
Ludas Matyi a külföld népmeséiben, <i>Kardos Albert</i>	444
Név- és tárgymutató	926
Nyugoti és keleti gótok, <i>Heinrich Gusztáv</i>	918
Osztrák költők, <i>U. az</i>	261
Petőfi Sándorról, <i>Rupp Kornél</i>	359
Philologiai programmtervezések 1892/93	87
Rabbinikus irodalom hatása a kfn. költőkre, <i>Heinrich Gusztáv</i>	82
Régi joculatoraink történetéhez	918
Salusi frankok neve, <i>Heinrich Gusztáv</i>	919
Schiller Attila-drámájáról, <i>U. az</i>	922
Schiller Sárkányviadal-ja, <i>U. az</i>	262
Shakespeare-Bacon-elmélet, <i>U. az</i>	814
Vogelweider-család Kassán, <i>Petz Gedeon</i>	546
Vörösmarty Főti dalának egy vitás helye, <i>Zsinszky Aladár</i>	718
Walther von der Vogelweide hazájáról, <i>Petz Gedeon</i>	447
Weise Keresztély tört. drámáinak forrásai, <i>Heinrich Gusztáv</i>	920

LYGDAMUS MÉLTATÁSÁHOZ.

Az elegia kétségtelenül nagyon fontos és előkelő helyet foglal el a római költészetben. Ez a műfaj az, melyben a latin költők aránylag legtöbbre vitték s az újabb kritika ítélete szerint is a legnagyobb sikert érték el. Állításom igazolása végett jelen czélomhoz képest elég lesz csupán néhány szóval utalni arra az ismeretes dologra, hogy a római szépirodalom igen kevés igazán eredeti munkával dicsekedhetik, mert kezdettől fogva szakított a nemzeti hagyománnyal s nem fejlődött a népköltés alapján, hanem egy idegen irodalom kész remekeire támaszkodott, a mennyiben a görög költői művek utánzását tűzte ki úgyszólván kizárólagos czélul. Ez magyarázza meg jobbra reproductiv jellegét, melynél fogva a római költészet egész története nem is tárgyalható máskép, mint a hellenismus történetének egyik fejezete, mint egyik nyilvánulása annak a világra szóló hatásnak, melyet a hellen szellem és hellen műveltség Nagy Sándor óta az ókor mindazon népeire tett, melyek az Indus folyótól az Atlanti óceánig laktak. Az első latin nyelven író műköltőtől, Livius Andronicustól kezdve egészen Augustus koráig, a római poesis éltető eleme a görög volt s haladása egyértelmű újabb és újabb görög műformák elhódításával. *) A legmagasabb foka a fejlődésnek, melyet a római költészet Augustus idejében elért, nem volt egyéb, mint a görög formák művészi elsajátítása, tehát éppen ellenkezője annak, a mit más nemzetek irodalmánál tapasztalunk, a mely éppen akkor jut virágzásra, mikor már emancipálni tudja magát más, fejlettebb irodalom hatása alól. Ehhez képest változott az újabb kritika álláspontja is a latin költészettel szemben. Addig, míg a görög irodalmat és művészetet csak felületesen ismerték, a

*) L. a római költészetnek ez alapon való tárgyalását *A római költészet korszakairól* szóló értekezésemben, mely az Egy. Phil. Közl. 1890. évi pótkötetének 1—14. ll. jelent meg.

latin költőket állították oda utánzandó mintakul, s ha összehasonlítást tettek a két irodalom közt, az rendesen a latin javára dőlt el. Ez volt, hogy többet ne említsünk, a francia kritika véleménye XIV. Lajos korában s e kritikai elveket a gyakorlatba is átvitték a kor nagy költői, kik az eposzban Vergiliust, a lyrában Horatiust, a drámában — a mi mai nap szinte hihetetlenül hangzik — Senecát fogadták el mintaképnek. Mióta azonban Winckelmann, Lessing és Goethe rávezettek minket a görög szellem mélyebb megértésére s a mióta a philologiai kutatás a legapróbb részletekig kimutatta azt a függő viszonyt, melyben a római költészet a göröghöz áll, nagyot hanyatlott a római poéták tekintélye. Mai nap már senki sem mondja, hogy Vergilius felülmulta Homerost, Horatius a görög lyrikusokat, Senecát pedig egy nap sem merjük említeni a görög tragikus triászszal. De mégis maradt egy műfaj, melyet a modern kritika is kénytelen volt kimélni s a melyről el kellett ismernie, hogy benne a tanítványok felülmulták mestereiket, az *elegia*.

Igaz, hogy ezt is az alexandrin költők kínos utánzásával kezdték művelni az első kísérletezők, a *Valerius Cato* ¹⁾ irányát követő fiatal poéták, főleg *Catullus* és *Licinius Calvus*; igaz, hogy még a legnagyobb elegikusok, *Tibullus* és *Propertius* szemei előtt is folyton Philetas és Callimachus lebegtek, mint követendő példányképek, de bátran mondhatjuk, hogy nemcsak utólérték, hanem túl is szárnyalták mintaképeiket s az antik elegiának tulajdonkép ők adtak végleges műalakot azzal, hogy e műfajban a szubjektív elemet tették uralkodóvá, míg ellenben a görögöknél az elegia Antimachos óta az elbeszélő és alanyi költészet közt ingadozó, a mythologikus ballaszttól szabadulni nem tudó kores műfaj volt. Elég e helyt annyit említenünk, hogy a Tibullus mély és meleg érzését, kedves sentimentalismusát, rajongását a természet egyszerű szépségei iránt, Propertius férfias erejét, szilaj életkedvét, izzó szenvedélyességét hiába keressük az alexandrinusoknál, a kik e nemben tudvalevőleg a mythosra s annak tudós kiszínezésére fektették a fősúlyt s a költői egyéniség kifejezést háttérbe szorították.²⁾ A Tibullus és Propertius ele-

¹⁾ Lesz még alkalmunk e folyóirat hasábjain bővebben megokolni azt a hypothesisünket, hogy tulajdonkép Valerius Cato tekintendő a római elegia megalapítójának s hogy sokat vitatott *Lydia*-ja sem lehetett egyéb, mint erotikus elegia-cyclus.

²⁾ L. id. értekezésem 12. l.

giáinak nem ártott az idő. Mai napig őket s nem az alexandrin poétákat tekintjük az antik elegia mestereinek s egyszersmind az elegia mint költői műfaj örök időre szóló mintaképeinek.

Már ebből is eléggé kitűnik az elegia előkelő szerepe a római költészetben, valamint az is, hogy Tibullus és Propertius, az aranykori poesis első rangú csillagai mellett bizonyára kiváló gondot kell fordítanunk e műfaj csekélyebb hírnevű művelőire is, a kiknek az elegia kifejlesztésében szintén volt eléggé jelentékeny s az irodalomtörténeti kutatásnál figyelmen kívül nem hagyható részök. Ezek közé tartozik a mi *Lygdamusunk*, kinek működését oly szempontból kívánjuk ezuttal méltatni, melyet az újabb műbírák is figyelmen kívül hagytak, a mint hogy különben sem adták meg neki azt az elismerést, melyet az elfogulatlan kritika tőle meg nem tagadhat.

Lygdamus költeményei tudvalevőleg a Tibullus neve alatt járó elegia-gyűjtemény harmadik könyvében találhatók. Az egész könyv egy cyclusnak vehető, mert valamennyi darabjáról ki lehet mutatni, hogy a költő Neaera nevű kedvesével foglalkozik bennök. Mivel az író életviszonyairól semmi sem maradt reánk, először a versek tartalmával ismerkedünk meg, csak azután próbálunk a költő személyére vonatkozólag némi gyanítást kockáztatni.

III. 1. Elérkezett márczius elseje, mely valamikor, a régi, tíz hónapos római naptár szerint, az év kezdete volt. Ennek emléke maradt fenn a márczius elseji ajándékok szokásában. A költő ezuttal verseinek egy csinosan kiállított példányát küldi Neaerának, kit még mindig szeret s a ki egykor szerette őt; ismeretlen okból szakítás állt be köztök s az író most ez ajándékkal a kibékülést szeretné előmozdítani. Jellemzők a végsorok, 23—28. vs.:

Hæc tibi *vir quondam, nunc frater*, casta Neaera,
Mittit et accipias munera parva, rogat,
Teque suis iurat caram magis esse medullis,
Sive *sibi coniunx*, sive futura *soror*,
Sed potius coniunx: huius spem nominis illi
Auferet extincto pallida Ditis aqua.

III. 2. A költő szerencsétlennnek mondja mindazok sorsát, a kiktől kedveseik bárminő oknál fogva elszakadtak, 1—4. vs.:

Qui primus caram iuveni carumque puellæ
Eripuit iuvenem, ferreus ille fuit,
Durus et ille fuit, qui tantum ferre dolore,
Vivere et erepta coniuge qui potuit.

Az író ilyen állapotban van s az elválás fájdalmait nem bírván elviselni, megváltójának tartaná a halált, csak azt kívánná, hogy legalább a temetésén jelennek meg Neaera az anyjával együtt, siratná meg őt s adná meg hamvainak a végtisztességet. Mindjárt siriratát is megfogalmazza, 29—30. vs.:

Sed tristem mortis demonstrat littera causam
Atque hæc in celebri carmine fronte notet:
«Lygdamus hic situs est: dolor huic et cura Neæræ,
Coniugis ereptæ, causa perire fuit.»

III. 3. A költő nem érti azokat, a kik hatalom, dicsőség és kincs után vágyakoznak; neki egyetlen kívánsága Neaerát visszanyerni s vele szerényen éldegélni holtá napjáig, 29—32. vs.:

Nec me regna iuvant nec Lydius aurifer amnis
Nec quas terrarum sustinet orbis, opes.
Hæc alii cupiant, liceat mihi paupere cultu
Securo cara coniuge posse frui.

III. 4. Lygdamusnak álmában megjelenik Phoebus s azt a szomorú hírt közli vele, hogy Neaera nem akar az övé lenni, 57—60. vs.:

Carminibus celebrata tuis formosa Neæra
Alterius mavult esse puella viri,
Diversasque suas agitat mens impia curas
Nec gaudet casta nupta Neæra domo.

Mindazáltal megígéri az isten, hogy segítségére lesz a költőnek s felhatalmazza Lygdamust, hogy az ő nevében a következő jóslatot adja a leány tudtára, 79—80. vs.:

Hoc tibi coniugium promittit Delius ipse:
Felix hoc, alium desine velle virum.

Végül reményét fejezi ki az író, hogy az isteni jóslat és az ő könyörgései utoljára mégis meglágyítják a leány szívét.

III. 5. A versből nem tűnik ki egész világosan, kihez van intézve. Mindjárt az elején többeket szólít meg *vos* pronomennel. Ezek a *vos* lehetnének a költő barátai, de tekintve azt, hogy az egész könyv, mint a praefatióból kitűnik, Neaerához van intézve, s egyedüli célja a leány szívének meglágyítása, leghelyesebben járunk el, ha *vos* alatt Neaerát és hozzátartozóit, nevezetesen a III. 4. 93—94. vs. említett apját és anyját értjük. A költő panaszosan említi, hogy semmi oly bűnt nem követett el, a mivel magára von-

hatta volna az istenek haragját, nem is szeretne még meghalni, mert nagyon fiatal ember; ez utóbbi állításának igazolására felhozza születési évét 17—18. vs.:

Natalem primo nostrum videre parentes,
Cum cecidit fato consul uterque pari.

Végül arra kéri ismerőseit, hogy emlékezzenek meg róla nyomorúságában.

III. 6. A költő szerencsétlen szerelmében a bor vigasztaló hatásához folyamodik, de akármint ámitja magát színlelt vígsággal, újra meg újra eszébe jut a felejthetetlen Neaera. Végül egészen a bacchikus kiesapongásnak engedi át magát, többé nem azért, hogy öröme derüljön, hanem, hogy fájdalmait mesterségesen eltompítsa 59—64. vs.:

Non ego, si fugit nostræ convivia mensæ
Ignotum cupiens vana puella torum,
Sollicitus repetam tota suspiria nocte.
Tu, puer, i, liquidum fortius adde merum.
Iam dudum Syrio madefactus tempora nardo
Debueram sertis implicuisse comas.

Ez a cyclus záró költeménye, mely valamennyi közt még a legművészebb, mivel a hangulatok fokozatos változása drámai élénkséggel van benne kifejezve.

A cyclus azt a hatást teszi ránk, hogy alapjául való esemény szolgál, melyet azonban a költő szándékosan nem körvonaloz határozottan s az egészet bizonyos mystikus félhomályban hagyja. Így azután a viszonyt illetőleg, mely Neaera és Lygdamus közt fennállott, különbözők a nézetek. Voss, az antik költőknek kitűnő német fordítója, Neaerát Lygdamus egykori szeretőjének tartja, *Lachmann*, Tibullus kiadója, azt hiszi, hogy felesége volt, de elvált tőle. Előttünk, az a minden frivolságtól ment, komoly és tisztelettel teljes hang, melylyel a költő Neaeráról nyilatkozik, az a hely továbbá, a hol a leány szüleiről (III. 4. 93—94. vs.) szól, kétségtelenné teszi, hogy nem hetaeráról, hanem tisztességes nőről ír, a kit, ha nem is volt felesége, egykor bizonyára feleségül akart venni, jegyese lehetett. Így magyarázhatjuk leghelyesebben az annyiszor használt *vir*, *coniunx* és *nupta* szokat is, melyeket az elegiáíróknál nem lehet ugyan mindig eredeti értelmükben venni, de Lygdamus nevezhette magát *vir*-nek abban az értelemben, hogy Neaerának már csaknem

férje volt, viszont Neaerát nevezhette *coniunx*-nak, mint a ki egykor felesége akart lenni.

Lygdamus személyéről, mint már említők, nem maradt reánk tudósítás. A név semmi esetre nem lehet római költő valódi neve; írói álnév ez, a mint hogy pseudonym a szeretője, Neaera is. Mi kényszeríthette arra, a régieknél szokatlan eljárásra, hogy álnév alatt írjon? Véleményünk szerint a szokatlan tárgy, mivel feleségét vagy menyasszonyát énekelte meg, tette kötelességévé a discretiót. Hogy fiatal ember volt s 711/43-ban született, kitűnik a III. 5. 17—18. verséből, melyet már idéztünk, s a hol azt az évet, midőn Hirtius és Pansa consulok elestek, vallja születési évének. Ez az egész hely azonban, 15—20. vs., kemény dió a magyarázóknak. A költő előadja, hogy még fiatal ember s ezért nem szeretne meghalni:

Et nondum canis nigros læsere capillos,
Nec venit tardo curva senecta pede.
Natalem primo nostrum videre parentes,
Cum cecidit fato consul uterque pari.
Quid fraudare iuvat vitem crescentibus uvis
Et modo nata mala vellere poma manu?

Itt csaknem szóról szóra való egyezést találunk Ovidius három helyével, nevezetesen *Ars amandi* II. 669—670. vs.:

Dum vires annique sinunt, tolerate labores:
Iam veniet tacito curva senecta pede.

Tristium I. IV. 10. 3—6. vs.:

Sulmo mihi patria est, gelidis uberrimus undis,
Milia qui novies distat ab urbe decem.
Editus hic ego sum; nec non ut tempora noris,
Cum cecidit fato consul uterque pari.

Amorum I. II. 14. 23—24. vs.:

Quid plenam fraudas vitam crescentibus uvis
Pomaque crudeli vellis acerba manu?

Hogy lehet ezt a feltűnő jelenséget megmagyarázni? Erre nézve több kísérletet tettek, melyek közül azonban csak három érdemel említést. Az egyik a *Ribbecké*, a ki *Geschichte der römische Dichtung* cz. munkája II. köt. 200. lapján így nyilatkozik: «(Lygdamus) mint Ovidius kor- és talán iskolatársa is, több technikai szokásban osztozik vele, bizonyos fordulatokban, sőt egyes versekben is, melyeket egyik a másiktól öntudatos, ingerkedő visszaemlékezéssel vehe-

tett át.» Csakhogy a tárgyalt helynél az a baj, hogy ezt Lygdamus, mint a *crescentes uvae* és a *poma modo nata* kifejezés mutatja, egészen fiatal korában írta, ellenben Ovidius az *Ars amandi*-t 40 éves korán túl, a *Tristia* IV. könyvét pedig 50 éven túl szerezte, tehát Lygdamus e helye sokkal korábbi keletű, mint Ovidius említett két munkája. Közös ifjúkori tanulmányokon alapuló kölcsönösségről tehát ez esetben nem lehet szó, mert Lygdamus, a ki Ovidiusszal egy évben született, egészen fiatal korában még nem ismerhette Ovidiusnak férőkorában írt munkáit.

Mások szerint a Tibullus neve alatt járó harmadik könyvet Lygdamus álnév alatt maga Ovidius írta volna. Tudjuk, hogy Ovidius háromszor nősült saját nyilatkozata szerint (*Tristium* I. IV. 10.) Első neje nem volt méltó hozzá, azért hamar el is váltak; második neje ugyan nem volt az elsőhöz hasonló, mégis rövid idő alatt felbomlott a házasság ismeretlen oknál fogva; végre harmadik neje oldalán megtalálta a családi boldogságot. Ez a Neaera tehát, a kit Lygdamus mint *coniunx erepta*-t sirat, nem volna más, mint Ovidius második neje. Ezt a hypothesis *Gruppe* állította föl (*Die römische Elegie*, 133. l.), újabban pedig bőven kifejtette *Kleemann* (*De libri tertii carminibus quae T. nomine circumferuntur*, Strassburg 1876.). Szerintök ez elegiák volnának Ovidius legkorábbi, az *Amores*-t megelőző versei. Csakhogy itt először az a baj, hogy Ovidiusnak csupán egy kedvesét ismerte az egész ókor, a kit megénekelt, t. i. Corinnát, Neaeráról a források nem szólnak; másodszer Ovidius legkorábbi költeményei is a technikában oly virtuozitást, oly felülmulthatatlanul tökéletes verselést, a nyelvnek oly mesteri kezelését mutatják, hogy közte és Lygdamus közt, a ki éppen az említett dolgokban Tibullushoz képest is hanyatlást mutat, oly különbség van, mint ég és föld között. Lygdamusból sohasem lett volna Ovidius. A kettőnek azonosságát, a hagyomány ellenére, csakis az bizonyíthatná, ha feltűnő volna költői művészetükben az egyezés; mivel azonban erről szó sem lehet, az egész föltevés önmagától megdől.

A legújabb hypothesis az, melyet *Schanz* állított föl római irodalomtörténetében (*Gesch. d. röm. Lit.* II. rész, 114. l. = Iwan Müller, *Handbuch d. klass. Altertumswiss.* VIII. köt.) Szerinte az utánzó csakis Lygdamus lehetett, mert Ovidiusnál, kinek költeménye (*Tristium* IV. 10.) nem egyéb önéletrajznál, nagyon jól beleillik az egésznek összefüggésébe a születési év megemlítése, ellenben

Lygdamus minden alkalmoszerűség és összefüggés nélkül huzakodik elő az ő születési évével. *Schanz* állítása azonban csak erőszakos ráfogás: Lygdamus mindjárt a költemény elején jelzi, hogy fél a haláltól, s azt, hogy nem szeretne meghalni, fiatal korával okolja meg, ifjúságának bizonyságául pedig megmondja születési évét. Az összefüggés tehát világos. Még furcsább *Schanz* további okoskodása: Ovidius körülbelül 53 éves korában írta a *Tristium* IV. 10-et. Lygdamusnak tehát ezt a költeményt, melyben Ovidiust utánozza, legalább is 54 éves korában kellett írnia, miután már a *Tristium* IV. 10. ki volt adva. A költemény e szerint nem tartoznék a *Neaera-cyclushoz*, a melyet Lygdamus kétségtelenül fiatal korában írt, hanem később közbetoldott munkája a költőnek. *Schanz* végül szóról szóra így összegezi hypothesisét: «Wenn man irgendwo, so wird man hier zu der Ansicht greifen dürfen, dass der Schriftsteller einen Scherz beabsichtigte. Den Freunden, bei denen er wohl die Kenntniss der Ovidstellen voraussetzen konnte, musste die Verwendung des Distichon in einem ganz anderen Sinn als es bei Ovid gebraucht war, schon komisch genug erscheinen, wie viel mehr, wenn es ein 54-jähriger Mann von sich sagte.» Olvassuk el ezután Lygdamus költeményét: nem találunk benne egyetlen komikus vonást sem. A költő egész komolyan beszél életveszélyes betegségről, szívre ható módon panaszkodik a kegyetlen sors ellen az elején, hasonlóan keserű hangot használ a végén, tehát csak nem fog a közepén olyan ízetlen tréfára vetemedni, hogy magát 54 éves korában éretlen szőlőnek és csak az imént termett almának nevezze! *Schanz* egész hypothesisa valóban oly ügyetlen, hogy további czáfolatra nem érdemes.

Véleményünk szerint ennek az egész nagyra felfújtt problémának a megoldása olyan, mint a Columbus tojása. Mert mi bonyolítja össze az egész kérdést? A philologusok szerencsétlen előitélete, melynek következtében nem akarják semmi áron megengedni, hogy Ovidius, a nagy költő, utánozhatta volna Lygdamust, a kisebbet. Pedig ebben nincs semmi lehetetlenség, mert az elfogulatlan kutatás régen kimutatta, hogy Ovidius bizony nem csinált magának lelkiismeretbeli dolgot abból, ha még nagyobb mértékben felhasználta elődei munkáit, mint az aranykor egyéb költői tették. *) Enniuson

*) I. *Zingerle*: Ovid und sein Verhältniss zu den Vorgängern und gleichzeitigen römischen Dichtern. Innsbruck, 1869, 1870, 1871.

kezdvé Propertiusig nincs oly római költő, a kitől ő egyes flosculusokat, frázisokat, hasonlatokat, félverseket, sőt egész pentametereket ne vett volna át. Meglopta ő bizony még kortársait is, végre pedig, szellemi hanyatlása korában, számkivetése alatt írt műveiben maga magát. Ha most tenne valaki ilyet, lenne bár Ovidiussal felérő költő, nem kerülhetné ki a plagium vádját; a régiek azonban nem vették oly szigorúan az írói tulajdonjogot. Az eredmény tehát röviden ez: Lygdamus egészen fiatal korában írta a III. 5. 15—18. vs., Ovidius ellenben az *Ars amandi*-t (II. 669—670. vs.) 40 éven túl, a *Tristia*-t (IV. 10. 3—6. vs.) 50 éven túl írta, tehát *Ovidius utánozta Lygdamust*. Itt e szerint megoldhatatlan problémáról szólni, mint Teuffel teszi irodalomtörténetében, nem lehet.

Nem egészen világos a dolog a III. 5. 19—20. vs. és az *Amorum* I. II. 14. 23—24. vs. egybevetésénél. Lygdamus mint fiatal ember adta ki a szóban forgó költeményt, de Ovidius is alul volt a harminczon, midőn az *Amores* megjelent. Melyik munka korábbi, nem dönthető el. Itt tehát nincs kizárva az, hogy Lygdamus volt az utánzó, úgy hogy Ovidius később csak a kölcsönt adta volna vissza, midőn Lygdamusszal hasonlóan bánt el.

Lygdamus elegiáiról különböző időkben nagyon különböző volt a kritikusok véleménye. Míg a harmadik könyvet Tibullus munkájának tekintették, éig magasztalták a Neaera-cyclust is, így még a jó Heyne az ő magyarázatos kiadásában mindenütt rá akar mutatni e versekben is Tibullus művészetének finomságaira. Alig fedezték fel azonban, hogy Lygdamus Tibullustól különböző költői egyéniség, egyszerre frontot változtatott az egész philologus-had s valóságos dühvel estek neki a szerencsétlen poétának, a ki a Tibullus fészkébe merte csempészni saját kakuktozásait. Elnevezték középszerűt, sőt kontár, éretlen, gyerekes költőnek s nyomról-nyomra mutatták ki nagy diadallal fogyatkozásait. A véleményeknek ez a kirtelen való, de az érintett körülményből könnyen kimagyarázható változása lehetetlen, hogy komikus hatást ne tegyen a részrehajlatlan szemléltre; kitűnik belőle legtöbb philologus megrögzött előítélete, hogy, ha nagynevű írótól származik valami, annak okvetetlenül tökéletesnek kell lennie, ellenben minden, a mi nem ilyentől származik, nyomorúságos férczmű. De az már némileg meglepő, hogy még a legújabb írók is kivétel nélkül csakúgy felvállról beszélnek Lygdamusról. Hiszen nincs többé szükségünk arra, hogy a Neaera-cyclus gyöngé voltával bizonyítsuk be nem Tibullustól való

származását: két dolog, először Lygdamus születési éve, másodszor, hogy a régiak — s itt első sorban Ovidiusnak Tibullus halálára írt gyászelegiája az irányadó — csak Deliát és Nemesist ismerték, mint Tibullus szeretőit, feleslegessé tesz minden egyéb, belső argumentumot e kérdésben. Semmi sem akadályoz tehát abban, hogy Lygdamust Tibullusszal való összehasonlítás nélkül, magában véve vizsgáljuk s helyét a római elegiaírók közt elfogulatlanul jelöljük ki.

Kétségtelen, hogy *Lygdamus elegiái az antik költészetben tárgy tekintetében csaknem páratlanul álló, eredeti költemények.* Tudjuk, hogy a régi poesis főereje a *formában* van s ehhez képest a tartalom, kivált a modern költészettel összevetve, némileg szegényes. Mihelyt valamely műfaj tökéletesen kifejlődött, bizonyos conventionalismus lett benne uralkodó: a költők nemcsak a compositio, a külső forma, a technika terén, hanem a felhasznált motívumok, helyzetek, a feldolgozandó anyag, szóval a tartalom tekintetében is egy csapáson haladtak. Így elősködik az egész eposz a Homeros asztaláról lehullott morzsákból; így marad meg a hősmonda keretében a dráma Aeschylus után, noha világos, hogy már Euripidesnél a mythos anyaga nem volt alkalmas a költő eszméinek kifejezésére; így variálják a lyrikusok Alcaeus, és Anacreon után egész Horatiusig a szerelem és bor themáját; így marad meg a vígjáték Menandertől Terentiusig az ostoba, vén apák és léha, pazar fiúk, kaczer hetaerák és furfangos rabszolgák, kardesörtető *miles gloriosus*-ok és falánk paraziták furcsa körében. Így fejlődött ki Mimnermos és Antimachos után a szerelmi elegiának is a maga *topikája*, vagyis voltak bizonyos állandó motívumok, melyek közhelyekké váltak s a melyeket minden, e nemben működő költő felhasznált. *) Ha ebből a szempontból áttekintjük a római elegiaírókat Gallustól egészen Ovidiusig, mindenütt a hetaeravilágban mozgunk: a költő szeretője ingatag hűségű, könnyelmű leány; az anyja rendesen a poéta részén áll s jó szemmel nézi a viszonyt, de közbejön valami vén, furfangos keritőné, a ki gazdag emberekkel áll összeköttetésben; a költő verseket szentel a leánynak, halhatatlanná teszi, de a hálátlannak ez nem elég, elcsábítja az átkozott arany s elhagyva az igaz szívű szeretőt, a gazdagé lesz, a mi alkalmul szolgál a poétának

*) A szerelmi elegia topikájára nézve l. Mallet kitünő értekezését: *Quaestiones Propertianae*, Göttingen, 1882.

arra, hogy kikeljen a jelenkor léhasága, kapzsisága és fényüzése ellen, lelkesülten magasztalja Saturnus korának tiszta erkölceit, vagy hogy a városi élet romlottságával szemben a falusi élet egyszerűségét dicsőítse. Így megy ez tovább végtelen variációkban, úgy hogy a költő, ha saját élményeiből merít is, a művészi feldolgozásban a valóságot oly módon alakítja át, hogy a költemény tartalma bizonyos tekintetben conventionalissá lesz. Lygdamus teljesen szakít ezzel a hagyománnyal, szakít a régiek előítéletével, a kik azt tartották, hogy nem tisztességes dolog tisztességes nőket holmi szerelmes versekkel hozni hírbe: ő elvesztett feleségét vagy menyasszonyát siratja, nem a szerelem múltó élvezetére, hanem törvényes házasságra vágyik és Neaerát minden érzékiségtől és frivolságtól menten, komoly, tiszteletteljes hangon énekli meg. Ő tehát új tárgyat hozott az elegiába, egész cyclusa egyéni élményen alapul, csaknem teljesen ment a conventionalis motívumoktól, szóval *eredeti* s ebben áll fő érdeme.

Sajnos, művészi alkotó ereje nem volt elég ahhoz, hogy eredeti tárgyát méltó módon dolgozza fel. A részletekben már sokszor utánozza Tibullust, de nem igen sikerül neki, a mint *Ribbeck* «A római költészet története» cz. munkájában (II. köt.) néhány jellemző példával igen találóan mutatta ki. Így a III. 3-ban ő is elmondja, hogy szívesen lemondana hírről és dicsőségről, csak szerényen élhetne kedvese oldalán: itt Tibullus gyönyörű, idyllikus képben ecsetelte volna a szerelmi boldogságot, Lygdamus szárazzá és unalmaszá válik. Tibullus compositiója kellemes változatosságot mutat az érzelmek sajátyszerű hullámmzásában: Lygdamus nem tud egyébbel előállani hosszadalmas leírásoknál. Tibullus is hajlandó ugyan arra, hogy mindent, a mi fantáziája előtt lebeg, élénk vonásokkal rajzoljon le, de az egyes rajzokban mindig művészi mérsékletet mutat: Lygdamus ellenben szinte kéjelegve merül el a leírásokba, melyeket oly terjedelmesen dolgoz ki, hogy semmi tenni valót nem hagy hátra az olvasó képzelő erejének; ez pedig a költői leírásban ép úgy legnagyobb hiba, mint a tudományos leírásban a legnagyobb erény. Így rajzolja egy könyvkötő pontosságával a legapróbb részletekig versfüzetének szép kiállítását, melyet kedvesének ajánl (III. 1.); töviről-hegyire megmagyarázza, mikép történjék csontjainak eltemetése (III. 2.); szárazon és folytonos ismétlésekbe esve sorolja fel a gazdagok fényüzését, melyet szerelemre áhítózó lelke nem kíván meg (III. 3.); mint valami tudós mythologus, rész-

letesen festi le Phoebus Apollo megjelenését, haját, arcát, ruháját és lantját (III. 4.); a hol a szeretett leány hűtlenségéről szól, a kegyetlenség egész csomó, oda sem illő példáját sorolja fel (III. 4.); hasonló módon számlálja elő azokat a bűnöket, melyekben ártatlannak érzi magát (III. 5). Szóval nem uralkodik biztos kézzel a tárgyon. Nyelve ugyan eléggé választékos, de stilusa olykor lapossá, prózaivá, ha pedig lendületes akar lenni, retorikussá válik: oly hibák, a melyektől Tibullus az összes római költők közt leginkább ment. Metrikája is messze mögötte marad Tibullus művészi technikájának, s a mi a fő, a Tibullus-féle metrika fő sajátosságának, az elisiók korlátozásának, nála semmi nyoma.

Általában tehát azt mondhatjuk Lygdamusról, hogy volt inventiója, tárgya új és eredeti, sőt ebben a tekintetben, mondhatjuk, az összes erotikus elegiaírók közt egyedül áll; tehát már csak ezért is teljesen méltó figyelmünkre s nem érdemli meg azt a lenéző bánásmódot, a melyben még az újabb kritikusok is részesítik. Másrészt azonban el kell ismerni, hogy, mint fiatal ember, nem tudott még az új tárggyal megbirkózni, hiányzik nála a forma klasszicitása, olykor cserben hagyja a költői lendület. Mindenesetre szépen induló tehetség volt, a ki azonban előttünk ismeretlen oknál fogva félben maradt. Vagy korán elhalt vagy felhagyott érettebb korában a költészettel s így e hat ifjúkori versénél több nem maradt reánk.

NÉMETHY GÉZA.

ÁRGIRUS.

A XVI. század magyar elbeszélései között tárgyra és előadásra nézve a legszebb alkotások egyike: *«Historia egy Árgirus nevű királyfőről és egy tündér szűzleányról.»* E költemény tárgyaról és szerzőjének nevérol nagyon eltérő véleményeket találunk irodalom-búvárainknál. Fordítás, átdolgozás, önálló alkotás-e? A népmesékből ment-e át az irodalomba vagy megfordítva? Ezen kérdésekre igyekszem — adataimhoz képest — én is megfelelni.

Ismeretes, hogy a románok ajkán ma is él Árgirus s a magyarokkal szemben román eredetűnek vallják e mesét. Van náluk róla verses feldolgozás is Barac Jánostól, a ki 1800-ban Szebenben adta ki költeményét. Barac J. költeményének allegorikus értelmet tulaj-

donít, s szerinte Erdélynek Trajanus császártól való meghódítását jelképezi. Heinrich G. a *Budapesti Szemlében* (1889. 152. sz.) kimutatja, hogy Barac csekély eltérésekkel a magyar Árgirust fordította és az allegorikus jelentést ráerőszakolta a mesére. E hóbortos allegorikus magyarázat pedig Otrokócsi Főris Ferencz «*Origines Hungariae*» című munkájából indult ki. Otrokócsi után Benkő József (*Transsilvania* I. 16) fejti ki egészen e magyarázatot, melyet Barac J. egyszerűen kivonatol. Tovább megy Kövári László (*Erdély Régiségei* 21—44.), a ki az allegóriához még a modern localisatiót is hozzákapcsolja.

Toldy Ferencz (*A magyar költészet kézikönyve* I. 52.) így nyilatkozik Árgirusról: Emlékeztet e tündérrege a spanyol Amadis-mondakör regéire, a mennyiben itt is egy királyfi sok és nehéz vándorlások és fáradtságok után jut csak a tündérkirálynő birtokába. A sok akadály- és fáradtságon kívül semmi sem emlékeztet az Árgirus mesére. Váli Béla (*Egy. Phil. Közl.* 1882. 1.) Árgirust nem tartja magyar mesének, a melynek epizódjai európai közbirtokot képező meseismerőseink. Árgirus ily alakban való állandósítása kizárólag magyar eredetű. Lázár Béla Fortunatusról írt tanulmányában (*Phil. Közl. Pótköt.* II. 354.) azt mondja, hogy Árgirus forrása egy keleti, talán egy ind regény görög átdolgozásából készült olasz krónika lehetett. Heinrich G. (*Budapesti Szemle* 1889. 152) nem tartja kétségesnek, hogy Gergei olasz forrásból merített. Gergei valószínűen készen találta az egész történetet, és szabadon-e vagy nem szabadon, azt nem tudjuk, átdolgozta a történetet. A mese olasz származását az a tény is bizonyítja, hogy Árgirus története nagyon emlékeztet a görög regények tárgyaira, és hogy ugyanazon népmesei képlethez tartozik, melynek leghíresebb képviselője Amor és Psychének szintén népmesékből alakult története. Árgirus keretes elbeszélés. A keret igen egyszerű: Árgirus egyesül a tündérleánnyal, de elszakadnak egymástól és Árgirus utána megy a tündérleánynak, megtalálja s örökre egymáséi lesznek. A keretbe foglalt történetek a közös népmese-kincs-tárból valók. Kiindulva Heinrich G. helyes nézetéből, hogy Árgirus keretes mese, vizsgáljuk meg először a keretül szolgáló mesét.

A keret legősibb alapja az *Rgvédá*-ban (X. 95.) Urvaçi történetében lelhető fel. Purúravas királyfi elveszti Urvaçit kíváncsisága miatt. Sokáig hasztalanul keresi s már véget akar vetni életének, de Urvaçi nymphát végre is megtalálja, s egyesülnek örök boldogságban.

• A Sômadêva előadása szerint Purûravas elveszti Urvaçit, mert Urvaçi tilalma ellenére az égieknek elárulta, hogy vele él.

Kalidása «*Vikramôrvaci*» cz. drámájában Urvaçi elhagyja a királyt Udakavati cselszövényei következtében s a harcz istenének, Kumarának, ligetében virággá változik. Az elhagyott király sok fáradság után ugyanazon ligetbe vetődik, s megérintvén a növényt kedvesét visszakapja. — Egy brahman legenda szerint Urvaçi elhagyja Purûravast, mert a szobába, hol aludtak, egy áruló napsugárt bocsátott be, s őt ruha nélkül látta, ez pedig erős tilalom volt. Erre nézve mondja Müller M. (*Selected Essays. Brahmanu of Yajurvêda. 480.*): «To see him naked was prohibited as against the costum of women.»

Az ilyen tilalmak, hogy a férj vagy más a nőt bizonyos ideig nem láthatja: ős szokáson alapulnak, amint ezt Tylor (*Primitive Cultur. Early History of Man*) kimutatta. Ezek aztán átmentek különösen az olyan népmesékbe, hol a szerelmes pár egyike tündér. Ralston (*Beauty and the Beast. Nineteenth Century 1878. Deczemberi f.*) több példát hoz fel, melyekben a nő vagy a férj a tilalom áthágása után bűnhődik. Psyche is kíváncsisága következtében veszi el Amort, csakhogy ebben a regényben a nő megy keresztül oly sok szenvedésen, míg Amorról örökre egyesülhet.

A magyar Árgirus-mesében homályos ez a tilalom, de úgy látszik az, hogy a tündért emberi szem ne lássa. A tündérregékben majdnem általános törvény, hogy a tündért csak a kiváltságos hősnek szabad látnia; azután a 60. 64. versszak következő sorai:

Mert ha azt meglátják, mondnak ránk szitkokat....
Emberi látástól mi semmit ne féljünk....,

nemcsak a szemérem leküzdésére, hanem az elhallgatott egyesség (hogy őket senki meg ne lássa) megtartására is vonatkozhatnak.

A 76. versszakban meg ez van:

A mi törvényünk is nem engedne annak,
Hogy lakója lennék atyád udvarának.

Mi ez a törvény? Hogy a tündért nem láthatja minden halandó, csak a kiváltságos hős, a kit kedvesévé avat.

A keretül szolgáló mese tehát ind eredetű, a mely sok görög regény alapmotívumául szolgált. A keleti mesékben sokszor találkozunk vele; így a Tuti Nameh (II. 249.) ifju kínai császára is sok szenvedés után jut kedvese birtokába. E mesében már a repülő

csizma is szerepel. Kúnos I. török népmeséi közt a 18. és sok más mese alapját szintén ez szolgáltatja.

Az Árgirushoz hasonló mesék különösen az olasz meseirodalomban nagy számmal találhatók. E mesék alapját Amor és Psyche regéje képezi, melyekben majd a leányt, majd a fiút kívánja az ördög vagy bűbájos áldozatul, de a sokat szenvedő hős végre is ezéjához jut. Ezen mesék között tárgyunkhoz legközelebb állanak a híres *Leombruno-mesék*.

A Leombruno-mesék menete a következő: Leombruno egy tündérleány birtokába kerül, a ki neki először sas alakban jelenik meg. A tündérleány erősen megtiltja Leombrunonak, hogy viszonyukat valakinek elmondja. Leombruno e tilalmat áthágja, sőt hiúságában (és olykor kényszerítve) az emberek kíváncsi tekintete előtt megjelenésre kényszeríti, mire a tündérleány elhagyja. Leombruno most a leány keresésére indul. Kérdezősködik a sokat utazott kereskedőtől, a kik fel nem világosíthatják; kérdezősködik az öreg bűbájosztól, a kinek barlangja mellé nyugodni térnek a szelek. A szelek közül a Tramontano felvilágosítása és a varázsszerek (cipő, köpeny) segítségével megtalálja a tündért: *E cosi se ne godettero e se ne stiedero*.

A Leombruno-mesékből Imbriani közölt egyet «*La novellaja fiorentina*» cz. gyűjteményében a XXXI. szám alatt. Pitre művében (Fiabe Siciliane) «*La 'Mperatrici Trebissonna*» czímen található.

A nép ajkán élő népmesék magukban véve még nem bizonyítanak, hogy a Leombruno-mesék egyike szolgált Árgirus alapjául. Kutatnunk kell, vajjon e mesetárgy megvolt-e krónika alakjában az olasz irodalomban?

A magyar szerző így kezdi elbeszélését:

A tündérországról bőséggel olvastam
Olasz krónikából, kit megfordítottam
És az olvasóknak mulatságul adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

E versszak azt bizonyítja, hogy a szerző tudta az olasz nyelvet s már Árgirus előtt fordított olasz krónikából. De a 3. versszakban is említ krónikát, a melyben Árgirusról olvasott:

Mint krónikából értem és olvasom . . . ,

tehát Árgirus történetét is krónikából merítette. Az első versszaknak olasz krónikára való hivatkozása feljogosít bennünket azon feltevésre, hogy a 3. versszakban említett krónika szintén olasz krónika

lehetett. Most már azon kérdésre kell megfelelnünk, hogy föntebb említett Leombruno-mese megvan-e oly régi olasz krónikában, hogy azt a magyar szerző ismerhette és belőle meríthetett?

G. Passano «*I novellieri italiani*» («in verso» Bologna, 1868; «in prosa» Milano, 1864.) című munkájában összeállítja az olasz elbeszéléseket a legrégibb időtől fogva. Passano a Leombruno-krónikának következő régi kiadásait sorolja fel:

Historia di Leon Bruno. Impressa nel secolo XV.

La historia delliombruno (sic!). L'edizione fu fatta verso il 1500.

Historia di Liombruno. Edizione del principio del secolo XVI.

Ezeken kívül több kiadása van még a XVI. és XVII. századból.

Ezekből látható, hogy a magyar szerző ismerhette a Leombruno-mesét, de nem is kerülhette el az annyira kedvelt, annyi kiadást látott mű az ő figyelmét a ki maga vallja:

Tündérországról bőséggel olvastam

Olasz krónikából

Vessük össze most már a két költeményt, a mese anyagát három részre osztva: I. A hős a tündérrel egyesül, de a tündér az egység megsértése miatt eltűnik. II. A hős bujdosása. III. A szeretők örök egyesülése.

I.

Árgirus. Árgirus a tündér birtokába jut, ki öt hatyu alakjában keresi fel, de

Leányábrázatba magát változtatá

Hallhatatlan mely szép a leányzó vala

s következik a leány szépségének leírása.

Árgirus elveszti a tündért, mert a vénasszony azt meglátta s hajából lenyirt. Hiába kérleli Árgirus:

Sirással Árgirus leányt kéri vala

A keserves leány

Orczáján könyvei lecsorognak vala . . . ,

a tündér eltávozik.

Leombruno. Leombruno a tündér birtokába jut, a ki először sas alakjában jelenik meg, majd szép leánynyá változik.

..... divento donzella
E parve fuor del Paradiso useisse....

s következnek a tündér szépségének leírása.

Leombruno elveszti a tündért, mert egyességüket megszegi: az emberek előtt való megjelenésre kényszeríti. Hiába kérleli Leombruno:

Liombruno gridanda la chiedea
Ella l'aspetta con viso turbato,

és eltűnik.

Az első rész lényegében mindkét mesében megegyezik. A mellékes körülményekben a következő eltérések vannak:

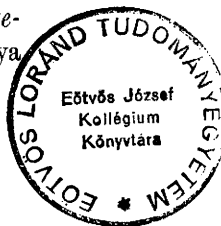
Az Árgirus szerzője mellőzte az invocatiót, mint nem a mesehez valót és nálunk akkor szokatlant, de már az expositióban mindkettő a krónikák szokását követi.

Az olasz mesében Leombruno egy halász legifjabb fia. A halász hiába veti ki hálóját, míg végre az ördög — vagy bűbajos vagy «un corsaro» — megjelenik s azon feltétellel tölti meg hálóját, hogy gyermekei közül a legkisebbet neki adja. (Egy meseváltozatban pedig maga a *legkisebb vállalkozik* áldozatul.). Elérkezvén a kitűzött időpont, a halász szomoruan viszi Leombrunot a gonoszhoz, de a tündér megmenti.

A magyar mesében Árgirus egy király legkisebb fia, a ki atyja akarata ellenére is az aranyalmák megőrzésére vállalkozik.

Bármily elűtő is a két mesekezdés első pillanatra, mégis a lényeg, a gondolatmenet ugyanaz. Leombruno atyja hiába vesződik a halfogással s fia által jut a halak birtokába, fia meg a tündér szerelmét nyeri meg, s ezzel fiát elveszti; Akleton hiába óhajtozik az arany almák után s midőn legkisebb fia kedvéért az almák megérnek s fia a tündér kegyébe jut, fiát elveszti.

Árgirus szerzője neki tetszetősebb mesét használt bekezdésül, de az sem magyar eredetű. A csodafa elterjedt népmesei motívum a görög regényekben s a török népmesékben. Grimm 57. meséjében a királynak három fia van s kertjében almafája, melynek arany gyümölcsét minden éjjel elhordják. A királyfiak vállalkoznak a gyümölcs megőrzésére, de a két idősebb elalszik, a harmadik ébren marad és 12 órakor feléje száll az aranymadár. Grimm egy másik mesét is említ jegyzeteiben, hol egy galamb röptül az őrző királyfihoz s gyönyörű leánynyá változik. Gubernatis A. «*Novelline di S. Stefano di Calcinaia*» című gyűjteményében «*I tre cipressi*» tárgya

e mesének egyik változata. Egy atyának három fia van s kertjében három csodás ciprusfája. Az első és második fiu nem tudja a fákat megőrizni, de a legkisebb utána megy a bűbájosnak, a ki a fákat viszi, s egy herczegkisasszonyt szabadít meg hatalmából.

Filarinus jós szerepe és szerencsétlensége nincs meg az olasz mesében, de előfordul különösen a keleti eredetű mesékben, a melyekben sokszor száz jós is Filarinus szomorú sorsában részesül. Az olasz meséből a vénasszony és a hajlevágás motívuma szintén hiányzik. Gaal 23. meséje: *A szegény halász*, a Leombruno-mese változata.

II.

Árgirus. Árgirus hegyeken, völgyeken bujdosik és egy nagy havas oldalában az egyszemű óriáshoz érkezik, a kinek elbeszéli történetét és felvilágosítást kér tőle a Feketeváros fekvéséről. De az óriás azt feleli :

Én annak hírét soha sem hallottam,
Im te töled hallom, de többé nem tudtam,
Várj reggelt . . .
Mert a tündéreket én reggelre várom
Tőlök mind fejenként megtudakozom.

Ezután megvendégeli Árgirust. A tündérek reggel megjönnek, de

Egyik is közölök azt meg nem mondhatta,
Mindenik azt mondja, a várost nem tudja . . .
A szóra egy sánta ember oda jutta
Ottan felkiálta, hogy ő azt jól tudná.

A sánta ember az óriás parancsára elvezeti Árgirust s egy hegyről megmutatja a helyet, de az özvegyasszony csele következtében nem juthat kedveséhez. Árgirus tovább bujdosik s már öngyilkosságra gondol, mikor

Iszonyu orditást azonnal meghallja,
és a helyhez közeledvén, három ördögfit talál, a kik a bűvös palást,
bocskor és ostor miatt veszekednek. Felhívják őt birónak :

Ez három jószágon mi meg nem állhatunk,
Ha igazat ítélsz, szódra ráhallgatunk.

Árgirus cselfogással a bűvös szerek birtokába jut, és egy nagy hegységre megy, a hol egy szép nagy várat lát, melyben a tündér lakott.

Leombruno. Leombruno bujdosik és az elveszett tündért keresi. Utjában nagy hegyek között egy remetére akad, a kinek elbeszéli történetét és megkérdi tőle, merre fekszik a «Terra oltremarina»? A remete nem tudja:

In la mia vita in nissun lato
Cotal paese non udi nominare.

Azután elmondja, hogy a szelek hozzá térnek pihenni, majd azoktól megkérdi:

Entra dentro
Finche tornino i venti ad uno ad uno
Che gli domandero se lor sapisse.

Leombruno megpihen s a remete megvendégli. Midőn a szelek megérkeznek, tudakozódnak ezektől, de hasztalan:

Quel Romito da Liombrun pregato
Ad uno ad uno scongiurava i venti
Che quel paese gli avesse insegnato
In qual parte si trovava presente
Ciascun diceva: Non vi non mai state.

A tudakozódás közben érkezik meg a Scirocco, ez már tud felvilágosítást nyújtani:

Scirocco disse: Li, vi son ben stato.

Scirocco kíséretében utnak indul, s az egy hegyről mutatja meg a tündér kastélyát. Hogy a Sciroccoval meheszen Leombruno, az olasz szerző már előbb megszereztetti a hőssel a varázsszereket. A mint Leombruno egy erdőben bujdosik, roppant zaj vonja magára figyelmét:

Liombruno in un bosco fu entrato
Dove che tre malandrini trovo
Ciascuno quivi disperato.
Insieme facendo essi gran rumore
Per darsi morte le spade son tratte
Per un mantello, per un par d'osatte.

Három rabló veszekszik a bűvös palástért és bocskorért. Nem tudván megegyezni, Leombrunót bírónak kéri fel:

D' esto mantel ch' è tutto grazioso
Di queste osatte dacci la sentenza.

Leombruno megtudván a tárgyak bűvös erejét, cselfogással jut a varázsszerek birtokába.

A két mese II. része közt való egyezés világos: az óriásnak a remete, a tündéreknek a szelek, a sánta embernek meg Scirocco felel meg hasonló körülmények közt; de különbségek is vannak. A legfőbb különbség az özvegyasszony cselfogásának bevitele a magyar mesébe, a mely motívum az olaszban teljesen hiányzik. Különben ez közönséges népmesei motívum, minden nép mesegyűjteményeiben fellelhető. (L. erre vonatkozólag tanulmányomat: Idegen eredetű népmeséink, Kath. Szemle 1893. I. II. III. V.). Grimm 93. meséjében is előfordul a szabadító elaltatása [a kertben, de hiába, mert ez is — a varázsszerek által — óhajtott céljához jut.

Előfordul ugyan az olasz mesében is egy város, hova a bujdosó Leombruno jut, csak hogy ez egy fogadóba száll, a hol a kereskedőknél kérdezősködik.

A varázsszerek birtokába Árgirus és Leombruno egyformán: cselfogással jutnak, azon különbséggel, hogy Árgirus versenyt futtatja az ördögfiakat, miközben a varázsszerekkel eltűnik, Leombruno meg azt mondja a rablóknak, hogy addig nem hiszi a varázserőt, míg maga meg nem próbálja. A varázsszerek megszerzése különös sajátossága azon meséknek, a hol a bujdosó királyfi már minden segéd-eszközből kifogy, s végül is a varázsszerek segítik céljához. E motívum ind eredetű. (L. Katona L. *Ethnologische Mittheilungen* II. 171.). A varázsszerek birtokosai nemcsak ördögfiak, hanem óriások, rablók is. A varázsszerek is változnak; egyik mesében varázssapka, a másokban köpeny, saru és ostor, vagy varázssapka, bot és cipő, vagy köpeny és cipő. A keleti mesékben gyakran találkozunk e motívummal, l. pl. Tuti Nameh (II. 249.), Ezer egy éj, Török népmesék (Kúnos 88), a tatár Ssidi-kur (Quarterly Review, 1819.). Megvan egy észti népmesében (Kreuzwald), orosz népmesékben (Erlenwein, Vaniusha), német mesékben (Grimm 92) is.

III.

Árgirus. Árgirus közeledését három leány hirül viszi a tündérnek, a ki azt nem hívén, a leányokat arczul üti. Végre maga megy eléje és nyakába borul, beviszi várába, Árgirus elbeszéli viszontagságait és «gazdag lakodalmat szerzének». Lakoma alatt Árgirus az engedelmeség próbájára háromszor arczul üti, s mert «nem gonoszból» uté meg, ezt elfeledi, s

Nagy szép szeretettel éltenek egymással.

Leombruno. Leombruno a láthatatlanná tévő köpenyben megy a tündér kastélyába, és gyűrűjét, melyet a tündértől kapott, az asztalra dobja; ezzel Leombruno emléke föléled a tündérben s siratja az elveszettnek hitt hőst. Mikor már Leombruno látja, hogy eléggé próbára tette és meggyötörte azzal, hogy nem jelentkezett mindjárt, leveti a köpenyt s elbeszéli kalandjait. Ezután

ambidui con un amor verace sposandosi.

Ezután nagy örömben élnek :

Entrambi stetter poi allegramente

Per fin che visser, con perfetto amore.

A harmadik rész csak lényegében egyezik; mindegyikben az alap gondolat: a tündér próbára tévése.

*

Ezen vizsgálat után *Árgirus-t Leombruno szabad átdolgozásának tartom.* A két történet lényege, menete s a főbb mesék, sőt az idézett helyekben majdnem a kifejezések is megegyeznek. Hogy a magyar mesében több van, ez Gergei (vagy Gyergyai) érdeme. A XVI. század költői bárhonnan merítenek is tárgyat, azon változtatnak, újítanak. Azután az ilyen keretes meséknél a keretbe foglalt mesék változnak, az egyikben többet, a másikban kevesebbet találunk. Igaza van Heinrich Gusztávnak, midőn így szól: «Ily elbeszélésnél egészen a mesélőnek kedvétől, ismereteitől, izlésétől függ, hogy mit és mennyit akar a kalandos történetek lánczolatába belefűzni. mert a keret maga határtalan tért enged találékonyságának és a mesélő türelmének.»

Erre vonatkozólag csak a Poneziánust hozom fel például. Hogyan változnak, sokasodnak vagy kevesbednek ennek meséi! (L. Comparetti D. *Ricerche intorno al Libro di Sindibad*, Milano 1869.) Gergei a neveken is változtatott; ez is rendes szokásuk a XVI. század átdolgozóinak. (L. Vitéz Franczesko.) Különben már az olasz meseváltozatokban sem találkozunk mindig a Leombruno névvel.

Árgirus vizsgálói a mese leírásában a görög regények hatását sejtik, és nem alaptalanul; csakhogy Árgirus szerzője nem egyenesen ezektől, hanem a görög regények hatása alatt levő olasz íróktól tanulta ezt el. Különösen Polizianot (1454—1494) említem itt, mert az ő műveiben a táj, kert s a női szépség görögös izlésű mesteri leírásaira akadunk. Polizianonak van egy «Giostra» című elbeszélése, ebben Giulio egy szarvast üldöz, a mely nymphává vál-

tozik, a kibe aztán Giulio beleszeret. De a nympa eltűnik s Giulio hasztalan keresi, míg végre az égiek megszánják. Gergei olvashatta a Giostra-t s leírását ez után készíthette. Mindez azonban nem von le sokat Gergei érdeméből, a ki az olasz mesét ügyes epizódokkal megtoldva, sok költőiséggel kidolgozva adta át a magyar irodalomnak.

Árgirus meséje nálunk az irodalomból átment a népmesékbe (L. Idegen er. népmeséink), az olaszban meg a népmeséből az irodalomba.

BOGNÁR TEOFIL.

AZ ANALOGIA AZ ÚJGÖRÖG SZAVAK KÉPZŐDÉSÉBEN.¹⁾

A Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére tisztelői által kiadott Albumban (Budapest, Hornyánszky, 1891) tárgyaltam az ógörög hang- és alakbeli jelenségeket, melyek felfogásom szerint az analogiai momentumban lelik magyarázatukat. A midőn most az analogiának az újgörög szavak képződésében való szerepéről készülök szólni, be akarom váltani az újgörög nyelvet tárgyazó értekezésemben²⁾ adott ígéretemet, hogy közelebbről kimutathassam, mennyire szükséges és tanulságos az egynek vett, mert szükségképen egynek veendő ó-, közép- és újgörög nyelv együttes tanulmányozása a fentebb említett értekezésemben kiemelt egyéb tekinteteken kívül az általános nyelvészet szempontjából.

Az újgrammatikusok két fő elvének, a hang és az analogia törvényének helyessége el van ugyan ismerve a nyelvészek által, de nem oly általánosan, hogy újabb bizonyítékok fölöslegeseznek volnának mondhatók. Ezúttal az analogiának, azaz a rokon alakok nyelvformáló kölcsönhatásának törvényeit kívánnám az újgörög népnyelvből vett példákkal megvilágítani, a mely célra ez a nyelv számtalan s nem egyszer meglepőbbnél meglepőbb adatokat nyújt, és azt bizonyítja, hogy minél hosszabb életű valamely nyelv, annál nagyobb mértékben lép benne előtérbe az analogia. Az ógörög nyelv

¹⁾ Felolvastatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1893. november 20-án tartott ülésén.

²⁾ Felolvastatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1893. április 10-én tartott ülésén, megjelent az Erdélyi Múzeum 1893-iki évfolyamában.

analogikus képződései csekély számúak a mai görög népnyelv hasonló jelenségeihez képest, melyek a görög nyelv három évezre-des életének folyamában gyakran háromszoros, négyszeres analogikus átalakuláson mentek keresztül. A legbonyolultabb alakulásokat mutatja a név- és igeragozás, a legsokszorosabbakat a névmások. Azt a kérdést pl., hogy miként lett az ógörög $\sigma\acute{\epsilon}\beta\omicron\lambda$ az újabb görögben $\epsilon\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha\nu$, semmiképen se tudnók megfejtteni, ha nem nyujtaná az analogia a legegyszerűbb és legbiztosabb magyarázatot, a mint azt a következőkben a mai görög népnyelv grammatikai anyagában következetesen alkalmazni fogom, tekintetbe véve egyszersmind azt a csekély számú analogikus jelenséget is, mely az irodalmi nyelvben mutatkozik. *)

*

I. Az első névragozáshoz tartozó α tövüeknél mindenek előtt kiemelendő, hogy a többes nom. és voc. $-\alpha\iota$ végződése átment $-\alpha\iota\varsigma$ -be a harmadik névragozásbeli mássalhangzós tövek $-\epsilon\varsigma$ végződésének analogiája szerint (pl. $\tau\alpha\mu\acute{\iota}\alpha\varsigma$, plur. nom. és voc. $\tau\alpha\mu\acute{\iota}\alpha\iota\varsigma$ e h. $\tau\alpha\mu\acute{\iota}\alpha\iota$; $\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\alpha$, plur. nom. és voc. $\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\alpha\iota\varsigma$ e h. $\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\alpha\iota$); megkönnyítette és általánosította ezt az átmenetet az $-\alpha\iota$ -nek újgörögben való e hangja, phonetikai kapcsot képezvén az $-\alpha\iota$ és $-\epsilon\varsigma$ végzések között. E szerint a többes nom. és accusativusnak $-\alpha\iota\varsigma$ -szel való írása jogosult, de nem kevésbé volna jogosult az $-\epsilon\varsigma$ -szel való írás, mert csakis a harmadik névragozás $-\epsilon\varsigma$ végződésének hatása folytán keletkezhetett.

Legvilágosabban mutatja a harmadik névragozás analogikus hatását az a tény, hogy sok első névragozáshoz tartozó szó az egész többes számot a δ tövüek szerint is képezheti (pl. $\mu\alpha\theta\eta\tau\acute{\epsilon}\varsigma$

*) Rendszeres tudományos újgörög nyelvtan még eddig nem létezik (a Chatzidakisét várjuk), és a praktikus tekintetből készültek távol vannak attól, hogy értékesítsék az analogikus magyarázatot, melylyel a közép- és újgörög nyelvet illetőleg csak egyes kérdésekre nézve találkozunk a következő munkákban: *Psichari*: Essais de grammaire historique néo-grecque. Paris, Leroux, 1886—1889. *Études de philologie neo-grecque*. Paris, Bouillou, 1892. *Hatzidakis*: Einleitung in die neugriechische Grammatik, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1892. Zur neugriechischen declination. Kuhn, Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XII (1892). Neugriechische miscellen. Ugyanott. XIII (1893). *Heneling*: Das Personalpronomen der ersten und zweiten Person im Mittelgriechischen. Byzantinische Zeitschrift, I (1892). *G. Meyer*: Analogiebildungen der neugriechischen declination. Bezzenberger, Beitr., I.

ezen alakok mellett: μαθηταίς, μαθητῶν, μαθηταίς, μαθηταίς, így is: μαθητάδες, μαθητάδω(ν), μαθητάδες, μαθητάδες; vagy μάννα, anya, ezen alakok mellett: μάνναις, μαννῶν, μάνναις, μάνναις, így is: μαννάδες, μαννάδω(ν), μαννάδες, μαννάδες) némely α és δ tövűek sing. nominativusának összehangzása alapján (pl. ταμίας, τὸ ταμία; λαμπάς, τὸ λαμπαδ). Az első és harmadik névragozásnak ezen analogikus összeolvadása által az újgörögben egy új, vegyülékes declinatio keletkezett, mely a nem ógörögből származó szavaknál is mutatkozik, olyképen, hogy az egyesszám az első névragozásnak analogiája szerint, a többes szám a harmadik névragozás δ tövének analogiája szerint ragoztatik, m. pl. ὁ φωμᾶς, pék, sing. gen. φωμᾶ, acc. φωμᾶ(ν), voc. φωμᾶ, plur. nom. φωμάδες, gen. φωμάδω(ν), acc. φωμάδες, voc. φωμάδες; ὁ παπουτῆς, cipész, παπουτῆ, παπουτῆ(ν), παπουτῆ, παπουτῆδες, παπουτῆδω(ν), παπουτῆδες, παπουτῆδες; ὁ καφές, kávé, καφέ, καφέ(ν), καφέ, καφέδες, καφέδω(ν), καφέδες, καφέδες; ἡ ἄλεπού, róka, ἄλεπούς, ἄλεπού(ν), ἄλεπού, ἄλεπούδες, ἄλεπούδω(ν), ἄλεπούδες, ἄλεπούδες. A καφές csoportjához tartozó szavak közül egy néhány, mely a végelőtti szótagot ékezi, a többes számban a παπουτῆς-féle szavak analogiáját követi, tehát pl. ὁ κόντης, gróf, a többesben κόντηδες, κόντηδω(ν), κόντηδες, κόντηδες. Figyelembe veendő ez utóbbi esetben még az is, hogy az ékezet a sing. nom. analogiája szerint nem változtatja helyét a plur. genitivusban, mint pl. még a következőkben: κουμαντάντες, parancsnok, κουμαντάντηδω(ν), ὁ λεβάντης, keleti szél, λεβάντηδω(ν), πονέντες, nyugoti szél, πονέντηδω(ν).

A harmadik névragozásból származó plur. nominativusi -αις (illetőleg -ες) végződést fölvtették az összes α tövűek a plur. accusativusban is (tehát plur. acc. ταμίαις e h. ταμίας, γλώσσαίς e h. γλώσσας). A plur. nom. és accusativusnak analogikus kölcsönhatását, mely szerint a nom. bizonyos esetekben az accusativus szerint vagy megfordítva az acc. a nominativus szerint alakul, ki-mutattam a Hunfalvy-Albumban közlött értekezésemben az ógörög-re nézve, a nélkül azonban, hogy megkísérlettem volna ezt közelebbről megmagyarázni. Most úgy vélekedem, hogy az ógörögöt illetőleg a két eset kölcsönhatásának mélyebben fekvő oka az acc. alanyi szerepében keresendő, a mint ez a lépten-nyomon előforduló acc. c. infinitivo-ban nyilvánul. Az újgörögben azonban másként áll a dolog. Mivel t. i. benne az acc. c. inf. nem fordul elő, nem is lehet a plur. nominativusnak a plur. accusa-

tivusra való hatását ezen constructio alapján magyaráznunk, hanem azt kell fölvennünk, hogy mivel az ógörögben bizonyos esetekben a plur. nom. és acc. azonos végződéssel bír, ez az azonos-ság per analogiam eredményezte az ógörögben az α tövűeknél a két esetnek azonosságát.

A sing. genitivusban a sing. többi eseteiben előforduló hangok analogiája szerint találunk $-\alpha$, $-\eta$, $-\alpha\varsigma$ végződéseket, tehát nem ταμίου, στρατιώτου, τραπέζης (mint az ógörögben és az újgörög irodalmi nyelvben), hanem ταμία, στρατιώτη, τράπεζας, mert a nom. ταμίας, στρατιώτης, τράπεζα, a voc. ταμία, τράπεζα, az acc. ταμίαν, στρατιώτην, τράπεζαν. Világos, hogy τράπεζας paroxytonon helyett álló proparoxytononja is a sing. többi proparoxytonói hatásának az eredménye.

Végül megemlítendő még az α tövűeknél, hogy hím- és nőnemű szavai néha semlegesekké válnak a második névragozás semlegeseseinek (különösen az $-ι$ végű semlegeseseinek) mintájára, tehát pl. ἡ κεφαλή helyett τὸ κεφάλι a τὸ παιδί mintájára.

II. A második névragozás o tövű szavainál a népnyelv szereti a hím-neműek plur. nom. és vocativusának proparoxytononját a plur. gen. és acc. analogiája szerint paroxytononra változtatni, pl. e h. πόλεμοι, ἄνθρωποι, így: πολέμοι, ἀνθρώποι a πολέμων, πολέμους, ἀνθρώπων, ἀνθρώπους után indulva.

Az o tövűek közül néhány hím-nemű és a legtöbb nő-nemű szó semlegessé válik, legtöbbször az $-ι$ végű neutrumok analogiája szerint; pl. az irodalmi nyelvben ὁ σάκκος, zsák, ἡ νῆσος, sziget, a népnyelvben τὸ σακί, τὸ νησί. E szó: ἡ κάμηλος az α tövű nő-neműek szerint vesz fel ἡ καμήλα alakot.

Az ókori $-ιον$ végű semlegesek a mai népnyelvben az $-ον$ végződés elesésével $-ι$ -re végződnek. E semlegesek közül azok, amelyek a sing. nom., acc. és vocativusban a végszótagon hangsúlyoztatnak, megtartják a hangsúlyt a végszótagon a plur. nom., acc. és vocativusban is a sing. analogiája szerint, tehát pl. ebből: παιδίον lesz a sing. nom., acc. és voc. παιδί és a plur. megfelelő három esete παιδιά. Az egyes és többes genitivusban az $-ι$ végű semlegeseknél mindig a végszótag hangsúlyos, bizonyára az egytagú névszók szerint; tehát παιδιοῦ, παιδιῶν. Természetes, hogy ugyanezen jelenségek mutatkoznak azon $-ι$ végű semlegeseknél is, melyek az ógörög $-ιον$ végűekből származott $-ι$ végűek analogiája szerint ké-

peztettek, m. pl. χαρτί, papiros, χαρτιά, χαρτιοῦ, χαρτιῶν; ψάρι, hal, ψάρια, ψαριῶν, ψαριῶν.

Az -μο(ν) végű neutrumok a sing. genitivust és az egész pluralist a τ tövű semlegesek szerint képezik; a τ tövek szerint alakított sing. gen. azután ismét átalakul az ο tövek analogiája szerint, tehát pl. τὸ τρέξιμο(ν), futás, sing. gen. τρεξίματος vagy τρεξιμάτου, plur. nom., voc., acc. τρεξίματα, gen. τρεξιμάτων(ν).

III. A mássalhangzós tövű harmadik névragozást majdnem egészen elnyelte az első és második névragozás. Nevezetesen a hím- és nőneműek átmentek az első névragozásba, oly módon, hogy a nőneműeknél a sing. acc., a hímneműeknél a sing. acc. megtoldva a sing. nom. -jával lett a sing. nom. formájává. Tehát pl. ezekből: ἡ αἰξ, φλέψ, φλόξ, πατρίς, μήτηρ, θυγάτηρ, γυνή, θρίξ, νόξ lett αἶγα, φλέβα, φλόγα, πατρίδα, μητέρα, θυγατέρα, γυναῖκα, τρίχα, νόχτα; ezekből ὁ γέρον, βασιλεύς, πατήρ, ἀνὴρ, μάρτυς lett γέροντας, βασιλέας, πατέρα, ἀνδρας, μάρτυρας. A hímneműek azonban megtartják a harmadik névragozásból ékezésük módját, m. pl. αἰῶνας, χειμῶνας, μῆνας, mert αἰών, χειμῶν, μῆν accusativusai αἰῶνα, χειμῶνα, μῆνα, jöllehet az első névragozás -ας végzete a szabály szerint hosszú. Ennek az átalakulásnak alapját azért képezi a sing. acc., mert a harmadik névragozás sing. esetei közül legközelebb áll külső hasonlóságra nézve az első declinatio sing. nominativusához; de lehet, hogy az acc. alapul vételét elősegítette annak a körülménynek analogikus hatása is, hogy a plur. nom. és acc., valamint az ó- úgy az újgörögben is többször azonos végződéssel bír, mint azt föntebb az α tövűek többes nominativusánál említettük.

A harmadik névragozás hím- és nőnemű szavai nagy számmal mentek át a második névragozásba mint -ι végű semlegesek, pl. τὸ λαρόγγι, νόχι, ὀρτύχι, χελιδόνι, ἀηδόνι, χιώνι, φρόδι, στάχι, βῶδι, πόδι, δόντι, κλειδί, χέρι ebből: ὁ λάρυγξ, ὁ ὄνωξ, ὁ ὄρτυξ, ἡ χελιδών, ἡ ἀηδών, ἡ χιών, ἡ ὀφρύς, ὁ στάχυς, ὁ βούς, ὁ πούς, ὁ ὀδούς, ἡ κλεῖς, ἡ χεῖρ.

Míg az első névragozásba átment nőneműek egészen az első declinatio szerint ragoztatnak — kivéve a sing. accusativust, mely harmadik névragozásbeli alakját megtartja, m. pl. τὴν πατρίδα és nem πατρίδα — a hímneműek igen érdekes példáját mutatják az analogia keresztül-kasul való hatásának, a mennyiben csak a sing. nom. gen. és vocativusban veszik fel az első névragozás végződé-

déseit, de a sing. gen. a második declinatio szerint is alakulhat, míg a többesben rendszerint a második, néha a harmadik declinatio végződéseit szerepelnek; tehát sing. nom. γέροντας, gen. γέροντα vagy γερόντου, acc. γέροντα, voc. γέροντα, plur. nom. γερόντοι vagy γέροντες, gen. γερόντω(ν), acc. γερόντους vagy γέροντας, voc. γερόντοι vagy γέροντες.

Az -εύς végű hímneműek néha -ός végűekké válnak a második declinatio analogiája szerint, pl. ὁ γονηός ebből: ὁ γονεύς; viszont a -κλής végződésű ς tövű tulajdonnevek az -ης végű első declinatiohoz tartozó hímneműeket követik, tehát nom. Περικλῆς, gen. Περικλή, e h. Περικλέους, de a sing. accusativust a ς tövű hímneműek szerint képezik, tehát Περικλή (nem Περικλέα) e szerint: ἀληθῆ (ebből: ἀληθέα). Az -ις végű nőneműek a ς -nak elesése után úgy ragoztatnak, mint az első declinatio -η végű szavai, pl. sing. nom. πρᾶξι, gen. πρᾶξις, acc. πρᾶξιν, voc. πρᾶξι, plur. nom. πρᾶξεις, gen. πρᾶξων, acc. πρᾶξεις, voc. πρᾶξεις. Megjegyzendő, hogy itt a plur. -ες végződése, mint fentebb kifejtettük, csak orthographiailag különbözik az első declinatio megfelelő -αις végződésétől. Az -ώ végű nőneműek a sing. genitivusban megtartják az ω-t a sing. nom. és acc. analogiája szerint, tehát nom. és acc. Σαπφώ, gen. Σαπφῶς nem Σαπφοῦς.

A -μα végű neutrumok a sing. genitivust a második declinatio analogiája szerint is képezhetik, m. pl. σώματος vagy σωματός, πράγματος vagy πραγμάτου.

A harmadik névragozás az irodalmi nyelvben is mutat analogikus képződéseket. Így pl. a foghangú tövel bíró barytonák sing. accusativusa, mely az ógörögben ν-re végződik, az újgörög irodalmi nyelvben az ógörög ν végződés mellett α végződést is mutat a többi mássalhangzós tövek analogiája szerint, tehát ἔρις, ἔριν és ἔριδα; χάρις, χάριν és χάριτα; ὄρνις, ὄρνιν és ὄρνιθα. Némely ο tövűek a plur. nom. és vocativust egyenlővé teszik az accusativussal az ι tövek mintájára, pl. ὁ ἰχθός, plur. nom. és voc. ἰχθῶς e h. ἰχθόεις, A következő két ς tövű szó: τὸ ἄνθος és τὸ ὄρος a plur. genitivust összevonás nélkül -εων-ra képezi a többi -εων végű plur. genitivusok mintájára, tehát ἄνθεων e h. ἄνθων, ὀρέων e h. ὀρών, olyanféle alakok szerint mint πράξεων, ἱερέων. A βούς plur. accusativusa βόας nem βοῦς, a plur. accusativusban -ας-ra végződő szavak szerint; ποῦς és ναῦς sing. vocativusa ποῶ nem ποῦς, és ναῶ nem ναῦς;

a sing. vocativusban tiszta tövet mutató -ου és -αυ tövű szavak szerint, mint pl. βοῦ (βοῦς-tól), γραῦ (γραῦς-tól).

IV. A mellékneveknél megjegyzendő, hogy a kétvégűek a népnyelvben majdnem mind háromvégűekké váltak — különösen az -ος, -ον végűek — és hogy az ily módon keletkezett femininum ékezet tekintetében a masculinumot és neutrumot követi, pl. ἄδικος, ἄδικη ἄδικο e h. ἄδικος, ἄδικον; ἥσυχος, ἥσυχη, ἥσυχο e h. ἥσυχος, ἥσυχον.

Az első és második névragozást követő összevont melléknevek össze nem vontakká változnak, tehát ebből: χρυσοῦς, χρυσή, χρυσοῦν lesz χρυσός, χρυσή, χρυσό.

Az -ός, -εῖα, -ύ végű mellékneveknél a masculinum és neutrum többesszáma a második declinatio szerint ragoztatik; a masculinum egyes száma az α tövű hímneműek analogiáját követi, de a gen. a második declinatio szerint is képeztetik; a neutrum egyes száma a masculinum után igazodik, m. pl. sing. nom. πλατύς, πλατύ, gen. πλατό vagy πλατιοῦ, πλατό v. πλατιοῦ, acc. πλατό, πλατό, plur. nom. πλατιοί, πλατιά, gen. πλατιῶν, πλατιῶν, acc. πλατιούς, πλατιά. A femininuma masc. és neutr. szerint a végtagma veti az ékezetet, tehát πλατεῖα e h. πλατεῖα.

A rendhagyó μέγας, μεγάλη, μέγα masculinuma és neutruma a második declinatio szerint ragoztatik, és ékezetét a femininum analogiája szerint a végelőtti szótagon bírja, tehát μεγάλος, μεγάλη, μεγάλο.

Az irodalmi nyelvben a rendhagyó fokozással bíró melléknevek közül többenél a közép foknak ókori alakjainál használatosabbak a -τερος végű közép fok analogiája szerint képzettek, m. pl. χειρότερος, καλλίτερος, μεγαλύτερος, ὀλιγώτερος, πλειότερος, ταχύτερος, ezek mellett: χείρων, καλλίων, μείζων, ἐλάσσων, πλείων, θάσσων.

V. A számneveknél a harmadik declinációhoz tartozó εἷς, μία, ἕν ragozása a népnyelvben a következő: nom. ἕνας, μία, ἕνα, gen. ἐνοῦς(ς), μιᾶς, néha μιανῆς, ἐνοῦς(ς), acc. ἕνα(ν), μία(ν), ἕνα. Ezen alakok közül csak a μῆς gen. azonos a régivel, a többiek különböző analogikus hatások eredményei. Nevezetesen a masc. átment az első declinációba, alapul vétetvén az ἕνα sing. acc., mint a hogy az fentebbi fejtegetésünk szerint a harmadik declinatio szavainak az elsőbe való átlépésénél előfordul. De az ἐνοῦς(ς) gen. οὔ-ja a második névragozás hatását mutatja, míg a ς a harmadik névragozásbeli -ος rag maradványa. A neutrum a masculinum szerint ala-

kul. A femininumban a $\mu\acute{\iota}\alpha$ és $\mu\acute{\iota}\alpha(\nu)$ a $\mu\acute{\iota}\alpha\varsigma$ gen. analogiája szerint hangsúlyoztatik a végszótagon; a $\mu\acute{\iota}\alpha\nu\eta\varsigma$ keletkezése úgy magyarázandó, hogy az alapul szolgáló $\mu\acute{\iota}\alpha\nu$ acc. genitivusi végződést nyer az α tövű nőneműek analogiája szerint, és a végszótagon ékeztetik a $\mu\acute{\iota}\alpha\varsigma$ alak mintájára.

A hím- és nőnemű nom. $\tau\acute{\epsilon}\varsigma\sigma\alpha\rho\epsilon\varsigma$ és acc. $\tau\acute{\epsilon}\varsigma\sigma\alpha\rho\alpha\varsigma$ a második és első declinatio szerint külön alakot nyer a két nem jelölésére következőképen: nom. $\tau\acute{\epsilon}\varsigma\sigma\epsilon\rho\omicron\iota$, $\tau\acute{\epsilon}\varsigma\sigma\epsilon\rho\alpha\iota\varsigma$, acc. $\tau\acute{\epsilon}\varsigma\sigma\epsilon\rho\omicron\upsilon\varsigma$, $\tau\acute{\epsilon}\varsigma\sigma\epsilon\rho\alpha\iota\varsigma$, de a $\tau\acute{\epsilon}\varsigma\sigma\epsilon\rho\omicron\upsilon\varsigma$ megtartja a $\tau\acute{\epsilon}\varsigma\sigma\alpha\rho\alpha\varsigma$ ékezetét

A következő melléknévi számnév: $\eta\mu\acute{\iota}\sigma\upsilon\varsigma$, $\eta\mu\acute{\iota}\sigma\epsilon\iota\alpha$, $\eta\mu\acute{\iota}\sigma\upsilon$ az első és második declinatio-ba megy át, és lesz $\mu\acute{\iota}\sigma\acute{o}\varsigma$, $\mu\acute{\iota}\sigma\acute{\eta}$, $\mu\acute{\iota}\sigma\acute{o}$. Az első és második névragozásbeli összevont melléknévi számnevek — mint előbb a megfelelő mellékneveknél láttuk — össze nem vontakká változnak, tehát pl. ebből: $\acute{\alpha}\pi\lambda\omicron\upsilon\delta\varsigma$, $\acute{\alpha}\pi\lambda\acute{\eta}$, $\acute{\alpha}\pi\lambda\omicron\nu$ lesz $\acute{\alpha}\pi\lambda\acute{o}\varsigma$, $\acute{\alpha}\pi\lambda\acute{\eta}$, $\acute{\alpha}\pi\lambda\acute{o}$.

VI. Igen érdekes, mondhatni páratlan tanulságokat szolgáltatnak az analogia sokszoros működése tekintetében az első és második személyű névmások. Ezeknek ógörög és újgörög irodalmi alakjai a következők: Első személy sing. nom. $\acute{\epsilon}\gamma\omega$, gen. $\acute{\epsilon}\mu\omicron\upsilon$, $\mu\omicron\upsilon$, dat. $\acute{\epsilon}\mu\omicron\iota$, $\mu\omicron\iota$, acc. $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}$, $\mu\acute{\epsilon}$, plur. nom. $\eta\mu\epsilon\acute{\iota}\varsigma$, gen. $\eta\mu\omicron\nu$, dat. $\eta\mu\acute{\iota}\nu$, acc. $\eta\mu\acute{\alpha}\varsigma$; második személy sing. nom. $\acute{o}\varsigma$, gen. $\sigma\omicron\upsilon$, dat. $\sigma\omicron\iota$, acc. $\sigma\acute{\epsilon}$, plur. nom. $\acute{o}\mu\epsilon\acute{\iota}\varsigma$, gen. $\acute{o}\mu\omicron\nu$, dat. $\acute{o}\mu\acute{\iota}\nu$, acc. $\acute{o}\mu\acute{\alpha}\varsigma$. A népnyelv alakjai ezek: Első személy sing. nom. $\acute{\epsilon}\gamma\omega$, gen. $\mu\omicron\upsilon$, $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha$, dat. $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha$, acc. $\mu\acute{\epsilon}$, $\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha$, $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha$, plur. nom. $\acute{\epsilon}\mu\epsilon\acute{\iota}\varsigma$, gen. $\mu\acute{\alpha}\varsigma$, dat. $\mu\acute{\alpha}\varsigma$, acc. $\mu\acute{\alpha}\varsigma$, $\acute{\epsilon}\mu\acute{\alpha}\varsigma$; második személy sing. nom. $\acute{\epsilon}\sigma\acute{o}$, gen. $\sigma\omicron\upsilon$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha$, dat. $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha$, acc. $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha$, plur. nom. $\sigma\epsilon\acute{\iota}\varsigma$, $\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\acute{\iota}\varsigma$, gen. $\sigma\acute{\alpha}\varsigma$, dat. $\sigma\acute{\alpha}\varsigma$, acc. $\sigma\acute{\alpha}\varsigma$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\alpha}\varsigma$. Közülök $\acute{\epsilon}\gamma\omega$, $\mu\omicron\upsilon$, $\mu\acute{\epsilon}$ és $\sigma\omicron\upsilon$ azonosak az ógörög és újgörög irodalmi alakokkal, de a többiek is mind előfordulnak már a byzantiumi korszak tizenkettedik századában Prodrómos idejében, $\acute{\epsilon}\mu\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ kivételével, mely a tizenötödik századig csak igen ritkán mutatkozik. Azonkívül találkozunk a byzantiumi korszakban a mai nap is szokásos alakokon kívül még a következőkkel: Első személy sing. nom. $\gamma\omega$, acc. $\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha\nu$, $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\nu$, $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha\nu$, plur. nom. $\mu\epsilon\acute{\iota}\varsigma$; második személy sing. gen. $\acute{\epsilon}\sigma\omicron\upsilon$, acc. $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha\nu$, $\acute{\epsilon}\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha\nu$. A népnyelv alakjai — eltekintve azoktól, melyek az ógörög formákkal azonosak — és a byzantiumi alakok, bármennyire tarkállnak is sokféleségükben, mindannyian megfejthetők az analogia alapján. Nézzük, miként?

A $\gamma\omega$, ϵ nélkül, $\acute{o}\varsigma$ szerint van $\acute{\epsilon}\gamma\omega$ -ból képezve; viszont $\acute{\epsilon}\sigma\acute{o}$

σού-ból, ἐμεῖς μεῖς-ből és ἐσεῖς σεῖς-ből képezve ἐγώ-nak mintájára, ἐσέ σέ-ből, ἐμᾶς μᾶς-ből és ἐσᾶς σᾶς-ből képezve ἐμέ-nek analogiájára, és ἐσοῦ σοῦ-ből képezve ἐμοῦ-nak mintájára veszi föl az e-t.

Ἐμὲν ἐμέ-ből keletkezett oly módon, hogy az utóbbi a magánhangzós tövek analogiájára v accusativusi végződést vett föl; ἐμὲν azután a mássalhangzós tövek szerint α végződést nyert, s így lett belőle ἐμὲνα, mely ismét a magánhangzós tövek mintájára ἐμὲναν-ná fejlődött. Hasonló módon magyarázandók a μὲνα, μὲναν; σέν, σένα, σέναν; ἐσέ, ἐσέν, ἐσένα, ἐσέναν alakok. Világos azonban, hogy ἐμὲν, σέν és ἐσέν tanúsága szerint föltételeznünk kell még egy μὲν alak létezését is, úgy hogy az első és második személy sing. accusativusában a következő fejlődési fokozatot nyerjük: ἐμέ, ἐμὲν, ἐμὲνα, ἐμὲναν; μέ, (μὲν), μὲνα, μὲναν; σέ, σέν, σένα, σέναν; ἐσέ, ἐσέν, ἐσένα, ἐσέναν. Tehát ἐσέναν az ógörög σέ-hez képest négyzseres analogikus lerakódásról tanuskodik!

A második személy plur. nom. σεῖς, és acc. σᾶς az ὅμεῖς és ὅμᾶς-ből fejlődött ki a σού és σέ σ-jának analogikus hatása folytán. Ezt az átalakulást főképen annak a szükségessége idézhette elő, hogy az első és második személyű névmás többes számú alakjai, melyek az υ és η i hangja folytán a kiejtésben azonosakká váltak (ὅμεῖς, ὅμῶν, ὅμῃν, ὅμᾶς; ὅμεις, ὅμῶν, ὅμῃν, ὅμᾶς), a kiejtésben is meg legyenek különböztetve. A σεῖς és σᾶς mintájára lett azután az első személyű névmásnál az ὅμεῖς-ből μεῖς és az ὅμᾶς-ből μᾶς.

Annak a ténynek magyarázatát, hogy az első és második személy népies alakjainál úgy az egyesben mint a többesben a dat. és gen. azonos az accusativussal (az első személy említett három esete az egyesben ἐμὲνα, a többesben μᾶς, a második személyé az egyesben ἐσένα, a többesben σᾶς), nem analogikus hatásban, hanem a dativus ókori formájának pusztulásában kell keresnünk. Az ókori dativus ugyanis már a régi κοινῇ διαλέκτῳ-ban kezdván észrevehetőleg enyészni, functióját átvette az accusativus, mely azután a dativus és genitivus között mondatbeli szereplés tekintetében mutatkozó rokonságnál fogva a genitivusnak is esetévé válhatott.

Az οὗτος, αὗτη, τοῦτο pron. demonstrativum némely alakjai τ-t vesznek fel a többi τ-al kezdődő alakok analogiájára, és a feminumban az αὐ-ot a masc. és neutr. szerint οὐ-ra változtatják, nevezetesen a következők: τοῦτος e h. οὗτος, τοῦτη e h. αὗτη, τοῦ-

της e h. ταύτης, τούτη e h. ταύτην, τοῦτοι e h. οὗτοι, τούταις e h. αὗται, τούταις e h. ταύτας.

VII. Az újgörög népies igeragozás a következőkben mutat analogikus átalakulásokat. Az imperf. az activumban a sing. 1. és plur. 1., 2. és 3. személyben, a passivumban az egyes és többes számnak mind a három személyében fölveszi az első aoristus α kötőhangzóját (a plur. 2. személyében az aor. σ-ját is), pl. ἔλυα, ἐλύαμε, ἐλύατε, ἔλυαν (az irodalmi nyelvben: ἔλυον, ἐλύομεν, ἐλύετε, ἔλυον); ἐλύομουν, ἐλύοσουν, ἐλύότανε, ἐλύόμαστε, ἐλύόσαστε, ἐλύουνταν (az irodalmi nyelvben: ἐλύομην, ἐλύεσθε, ἐλύετο, ἐλύόμεθα, ἐλύεσθε, ἐλύοντο). A pass. ragozási módját mutatja εἶμαι imperfectuma is, t. i. ἤμουν, ἤσουν, ἦταν, ἤμαστε, ἤσαστε, ἦταν (az irodalmi nyelvben: ἤμην, ἦσο, ἦτο, ἤμεθα, ἦσθε, ἦσαν).

Visszont az aor. ind. act. a sing. és plur. 2. személyében az imperf. kötőhangzóját veszi fel, tehát ἔλυσε, ἐλύσατε e h. ἔλυας, ἐλύσατε. A passiv alak a régi pass. aor. és κ-ás act. perf. vegyüléke, és így hangzik: λύθηκα, λύθηκες, λύθηκε, λυθήκαμε, λυθήκατε, λύθησαν (az irodalmi nyelvben: ἐλύθη, ἐλύθης, ἐλύθη, ἐλύθημεν, ἐλύθητε, ἐλύθησαν). Néha az act. is mutat olyan képzést, mint a pass., pl. συνέβηκαν, ἀφῆκα, ἐνέβηκα e h. συνέβησαν, ἄφησα (ἀφῆνω-tól), ἀνέβην.

A praes. és aor. coni. act. többes 2. és 3. személye a coni. nyújtott kötőhangzója helyett az ind. hangzóját veszi fel, pl. νά λύετε, νά λύουν, νά λύσατε, νά λύσουν, e h. νά λύητε, νά λύωσι, νά λύσητε, νά λύωσι. A passivumban a praes. sing. 2. és 3. és plur. 2. személye szintén az ind. kötőhangzójával bír, míg az aor. plur. 1. és 3. személye a verba contracta praes. ind. act. végződéseit veszi fel, tehát νά λύεσαι, νά λύεται, νά λύεσθε, νά λυθοῦμε, νά λυθοῦν e h. νά λύησαι, νά λύηται, νά λύηθε, νά λυθῶμεν, νά λυθῶσι.

Az imperat. activiben a praes. plur. 3. és az aor. plur. 2. és 3. személye hangzó tekintetében a praes. ind. megfelelő alakjai után indul, pl. ἄς λύουν, λύσατε, ἄς λύσουν e h. ἄς λύωσι, λύσατε, ἄς λύωσι; azonkívül az aor. a sing. 2. személyében fölveszi a praes. megfelelő végződését, tehát λύσε, e h. λύσον. A passivumban a praes. sing. 3. személye a praes. ind. kötőhangzóját, és az aor. plur. 1. és 3. személye a verba contracta praes. ind. act. végződéseit mutatja, pl. ἄς λύεται, ἄς λυθοῦμε, ἄς λυθοῦν e h. ἄς λύηται, ἄς λυθῶμεν, ἄς λυθῶσι; az aor. sing. 2. személye a medialis σ-ás aor. és pass. praes. vegyüléke, tehát λύσου e h. λύθητι.

A verba contracták a fentebb tárgyalt össze nem vontakból több tekintetben eltérő analogikus képződéseket mutatnak, t. i. a præs. ind. activiben az -άω igék a plur. 1. és 3. személyében, a passiviben a sing. 1., plur. 1. és 3. személyében az -έω igék hangzóját veszik át, tehát τιμοῦμε e szerint: ζητοῦμε e h. τιμῶμεν, τιμοῦν e szerint: ζητοῦν e h. τιμῶσι, τιμοῦμαι e szerint: ζητιοῦμαι e h. τιμῶμαι, τιμοῦμεθα e szerint: ζητιοῦμεθα e h. τιμώμεθα, τιμιοῦνται e szerint: ζητιοῦνται e h. τιμώνται. Viszont némely -έω igék a pass. ind. præs. egyes számának 2. és 3. személyében az -άω igék α-ját veszik föl, és átviszik azt az egyes 1. személyre is, jöllehet abban az άω igéknél ω szerepel, pl. τυραννάσαι (τυραννέω-tól) e szerint: τιμάσαι e h. τυραννέσαι, τυραννᾶται e szerint: τιμάται e h. τυραννέται, τυραννάμαι (jöllehet τιμῶμαι) e h. τυραννοῦμαι.

Az imperf. act. és passiviben az -άω és -έω igéknél az -έω igék -ου-ja, és az aor. σ-ja és α-ja képezik az alkotó elemeket, tehát: ἐτιμιοῦσα, ἐτιμιοῦσες, ἐτιμιοῦσε, ἐτιμιοῦσαμε, ἐτιμιοῦσετε, ἐτιμιοῦσαν e h. ἐτίμων, ἐτίμας, ἐτίμα, ἐτιμῶμεν, ἐτιμάτε, ἐτίμων; ἐζητοῦσα, ἐζητοῦσες, ἐζητοῦσε, ἐζητούσαμε, ἐζητούσετε ἐζητοῦσαν e h. ἐζήτουν, ἐζήτηις, ἐζήτηι, ἐζητοῦμεν, ἐζητεῖτε, ἐζήτουν; ἐτιμιοῦμουνα, ἐτιμιοῦσουνα, ἐτιμιοῦτανε, ἐτιμιοῦμαστε, ἐτιμιοῦσαστε, ἐτιμιοῦνταν e h. ἐτιμώμην, ἐτιμάσο, ἐτιμάτο, ἐτιμώμεθα, ἐτιμάσθε, ἐτιμώντο; ἐζητιοῦμουνα, ἐζητιοῦσουνα, ἐζητιότανε, ἐζητιοῦμαστε, ἐζητιοῦσαστε, ἐζητιοῦνταν e h. ἐζητούμην, ἐζητεῖσο, ἐζητεῖτο, ἐζητούμεθα, ἐζητεῖσθε, ἐζητοῦντο. A pass. aor. csak az -όω igéknél mutatja a régi pass. aor. és κ-ás act. perf. vegyülékét, m. pl. ἐλευθερώθηκα e h. ἡλευθερώθην.

A præs. coni. activiben az -έω igéknél a plur. 1. és 3. személye az ind. megfelelő hangzóját veszi fel és az -άω igék az említett két személyben követik az -έω igék analogiáját, pl. νά ζητοῦμε e h. νά ζητῶμεν, νά ζητοῦν e h. νά ζητῶσι, νά τιμοῦμε e h. νά τιμῶμεν, νά τιμοῦν e h. νά τιμῶσι. Az -όω igéknél a sing. 2. és 3. és plur. 2. személyében szintén szokásosabb az ind. megfelelő hangzójának használata, tehát νά ἐλευθεροῦσαι, νά ἐλευθεροῦται, νά ἐλευθεροῦσθε szokásosabbak mint νά ἐλευθερώσαι, νά ἐλευθερώται, νά ἐλευθερώσθε.

A præs. imperat. activiben az -έω igéknél a plur. 1. és 3. személye az ind. megfelelő hangzóját veszi föl, és az -άω igék az említett két személyben követik az -έω igék analogiáját, valamint a pass. sing. 2. személyében is, pl. ἄς ζητοῦμε e h. ἄς ζητῶμεν, ἄς ζητοῦν e h. ἄς ζητῶσι, ἄς τιμοῦμε e h. ἄς τιμῶμεν, ἄς τιμοῦν e h.

ἄς τιμῶσι, τιμῶ e h. τιμῶ. Az -όω igék a sing. 2. és 3. és plur. 2. személyében szintén az ind. megfelelő hangzóját veszik fel, m. pl. νά ἐλευθεροῦσαι e h. νά ἐλευθερώσαι, ἄς ἐλευθεροῦται e h. ἄς ἐλευθερώται, ἐλευθεροῦσθε e h. ἐλευθερώσθε.

Az aor. imperat. act. sing. 2. személye fölveszi a præs. megfelelő végződését, míg a passivumban a medialis σ-ás aor. és pass. præs. vegyüléke, és a plur. 3. személyben az ind. act. præs. végződéseivel bír, tehát τιμήσε, ζήτησε, ἐλευθέρωσε e h. τίμησον, ζήτησον, ἐλευθέρωσον; τιμήσου, ζήτησου, ἐλευθερώσου e h. τιμήθητι, ζήτηθητι, ἐλευθερώθητι; ἄς τιμηθῶν, ἄς ζητηθῶν, ἄς ἐλευθερωθῶν e h. ἄς τιμηθῶσι, ἄς ζητηθῶσι, ἄς ἐλευθερωθῶσι.

Végül még egy pár megjegyzést.

A ρ és λλ tövű igék præsens tövüket ν töre változtatják — az utóbbiak az egyik λ elvesztésével — m. pl. δέρνω e h. δέρω, ἔδερνα e h. ἔδερον, στέλνω e h. στέλλω, ἔστελνα e h. ἔστελλον.

A második aoristust úgy szólva teljesen kiszorította az első, m. pl. ἦξα e h. ἦγαγον, ἦρεσα e h. εἶλον, ἤμαρτησα e h. ἤμαρτον, ἔτρεξα e h. ἔδραμον. Ha a második aoristus előfordul, rendesen fölveszi az elsőnek α kötőhangzóját, pl. ἀπέθανα e h. ἀπέθανον, ἔβαλα e h. ἔβαλον, ἔγδαξα e h. ἐξέδαρον, ἦλθα e h. ἦλθον, ἔβαλα e h. ἔβαλον, ἔμαθα e h. ἔμαθον, ἔπεσα e h. ἔπεσον. ἦπια e h. ἔπιον, ἔπαθα e h. ἔπαθον, εἶδα e h. εἶδον.

A βάλω-nak második aoristusában mutatkozó βαλ τό ott is előfordul, a hol az ógörög a βλη alakot mutatja, pl. ἐβλήθηκα e h. ἐβλήθηγν, βαλμένος e h. βεβλημένος.

Εἶδον második aoristusának ἰδ töve átmegy a part. perf. passivibe is: ἰδωμένος e h. ἐωραμένος vagy ὠμμένος.

*

Ezek azon észrevételek, melyeket az analogia újgörögben való szereplésének kimutatására tenni kívántam, s a melyek világosan mutatják, mennyire kuszálttá, grammatikailag nehezen meghatározhatóvá lett az analogia terjedelmes működése folytán a népnyelv, mert alig akadunk egy-egy nyelvtani kategoriára, mely többféle formával ne birna. Fejtegetéseim nem terjednek ki az összes analogikus jelenségekre, hanem csak a főbb tények kiemelésére szorítkoznak, de azt hiszem, hogy belőlük általánosabb voltuk daczára is levonható két tanulság. Az egyik az, hogy az újgörög nyelv az általános nyelvészet szempontjából is számos és

érdekes problémák megfejtésére ad alkalmat. A másik az, hogy az újjörög népnyelvet az analogia sokszoros és bonyolult működése — a mint az a görög nyelvnek formákban való gazdagsága folytán ezen formáknak három évezreden át érvényesülő mindennemű kölcsönhatásában mutatkozik — annyira megtarkította, hogy nem tekinthető alkalmasnak arra, hogy már a legközelebbi jövőben, úgy a mint van, szabályozatlanul irodalmi nyelvvé legyen; hogy tehát az újjörög irodalmi nyelv kérdése Koraes által — ki a korában dívó irodalmi nyelvet a főbb népies elemek fölvételével képessé tette az életre — megoldottnak tekintendő; és hogy a *καθαρεύουσα*-nak jövőben való formája se lehet más, mint az, a melyet Chatzidakis kiemel, t. i. a népies elemeknek az irodalmi nyelvbe való terjedelmesebb beleolvadása folytán keletkezőfélben levő *πολιτική καθαρεύουσα*.

PECZ VILMOS.

AZ ISMERETLEN HOMER-FORDÍTÓROL.

Egy korábbi értekezésem köt e címhez, mert ugyanarról a derék református paprólakarok megemlékezni, a kit folyóiratunk 1890-ki folyamában (XIV. 7.) mutattam be először ismeretlen Homer-fordító gyanánt. Elmondtam szomorú élettörténetét, beszámoltam az okokról, melyek művei megjelenését gátolták, s bemutattam a felkutatott fordításokat is, melyek a tulajdonosok szíves beleegyezésével a Philologiai Társaság birtokába kerültek. A három testes, negyedréti kötet a legelső teljes magyar Homerból a két kötetre terjedő Odysseának, Batrachomyomachiának és az Ilias egy kötetnyi második felének kéziratait foglalta magában. Az Ilias hiányzó részének későbbi megkerülését pedig az a körülmény helyezte kilátásba, hogy a szerzőről fenmaradt adatok szerint ez a fordítás annak idején négy külön másolatban volt meg. A további nyomozás meggyorsításárá maga a Philologiai Társaság gondoskodott, midőn értekezésemből száz darab különnyomatot bocsátott rendelkezésemre. És a szerény füzetke csakugyan be is váltotta a terjesztéséhez fűzött reményeket.

1892 nov. havában Fülöp József körmendi (Vasm.) református lelkész lepett meg a még hiányzó részszel. Az új kötet, mely szakasztott mása az előző háromnak, ezzel a címmel van ellátva: «*Homeros' Iliása* — magyarra fordítva — *Simony Imre* által — 1839-dik Esztendő óta.» Ugyane lapon jegyezte rá a beküldő is, hogy kötetét szintén a

Philologiai Társaságnak adományozza. Tanulságos kísérő levelében pedig elmondta, hogy a fordítás a pápai református collegiumban került birtokába, a hol kézzől-kézre járt a diákok között, mert igen olesó szerrel lehetett vele «puskázni» az eredeti szöveg titkait.

A 267 lapra terjedő kézirat az Ilias első tizenkét énekét foglalja magában s vele teljessé teszi Simony Imre eddig ismeretlen Homer-fordításait. Az utolsó ének végén még három lap maradt üresen, melyre a szöveg újból való átjavítása után ezt a sok fontos adatot rejtő levelet fogalmazta a türelmét vesztett fordító:

«Fő tiszteletű egyházkerületi gyülekezet!

«Közel tíz éve már, mióta lelkészi díszes hivatalom kötelességének gondos folytatása mellett, mik azonban napjaim óráit egészen el nem foglalhaták, főkép a' nékem jutott gyász sorsbul eredett emésztő unalom elháríthatása végett, mint csupa dilettant, és így sem haszonra, sem dicséretre nem tekintő, magamat, első ifjúságom óta kedvelt, olvasott homerosi remek műknek tőlem telhető nyomos studírozására adtam.

«Ez önkénytes, szíves igyekezetem és erős munkám eredménye lőn. hogy elébb ugyan a gyönyörű Odüsseát, majd a fonséges Iliást, az eredetivel pontban egyező számu hat lábas versben édes kedves anyanyelvünkre át tettem, 's az át tetteket ujra meg ujra simogattam: elannyira, hogy ez ideig a' szép Odüsseát önkezeimmel hétszer, a nagy Iliást pedig négyszer irtam le, melly két remek miv mintegy 28,302 számú verset tesz.

«E' magános munkálataim örök homályban maradtak volna, csak molyok eledeliül; ha némelly nálam megfordult barátaim nem serkentének vala azok közzé tételére, mondván, hogy bizonyosan kapós lesz a' magyar fordítás is, minthogy az eredeti munka örökös remek.

«Így lőn, hogy 1839-iki egyházkerületi gyűlésben az Odüsseát; 1841-ben pedig az Iliást magyarra fordítva bé nyujtottam oly szives ajánlattal és kérelemmel, hogy én e' munkákat a' pápai anyaiskola javára, annak könyvnyomató intézetének ajánlom, mihez képest kérem a' fő tisztt. consistoriumot, hogy ezeket literator honyfik által megvizsgáltatván, ha úgy tetszik előfizetés útján, vagy máskint kinyomtatni ne terheltelessék.

«Hogy a' fő tisztt. egyházkerületi gyülekezet méltó figyelembe kegyeskedett venni említett ajánlatomat s kérelmemet, ennek bizonyoságit lehete a fő tisztt. egyházkerületi gyűlés jegyző könyvében látnom, midőn elébb ugyan az Odüsseát, azután pedig az Iliást, kedves honunk egyik előkelő tudósának 's egyházkerületünk 's lelkész társaságunk tudományos koszorúkkal díszes tagjának, tisztt. tudós Hetényi Hetény János úrnak, bírálatra kiadatni 's a' helybehagyás esetére előfizetés útján anyaiskolánk javára kinyomtatni méltóztatott megengedni.

«Tisztelt bíráló úr hivatalos megbízottságában eljár, 's különösen az Odüssea bírálatát az 1840-iki veszprémi egyházkerületi gyűlésre benyújtotta, melly velem is a jegyzőkönyv 107-dik pontjánál fogva közöltetett. Utóbb az Iliás első darabja is tisztelve említett bíráló úrnak kezeibe ment, minek bírálatát fő tisztelendő 's érdemtelen Superintendens urunk magános levélben ez idén megküldötte, ki azt vélem eredetiben közleni kegyeskedett.

«Mind két bírálat tartalma ide megy ki, hogy tisztelt bíráló úr a' fordítási dolgozatokat általánosan helyesli, sőt, szerényen mondvá, dicséri is; de némelly helyeket visszas értelembe áttetteknek, leginkább pedig az új magyar orthografia mellőzésével 's ellene magyarosítottak nyilvánít.

«Én a bírálatra írt négy ívnyi válaszbomban elő adtam, hogy a' helytelen áttételek elleni vádak nem egészen (e szó kihúzva) alaposak, sőt többnyire épséggel nem; a' magyar orthografiai észrevételeket egészen 's köszönettel el fogadtam, őket használándó. Ugyan ezt mondhatom a magyar Iliásról is, és még inkább; mert tiszt. bíráló úr ír belőle egy szép hasonlatosságot, IV. könyv. 420—435 vv., az eredeti nyelven valót egészen utolérőnek bizonyítja — noha ennél számos szebben áttett hasonlítások találhatnak fordításomban.

«Ezekhöz képest, bátorkodom alázatos és köteles tisztelettel jeleníteni a' fő tiszt. egyházkerületi gyülekezetnek, hogy én tisztelt bírálóm böcs jegyzékeit a' lehetőségig használva, az egész Iliást, és Odüsseát a' XVII-dik énekig elkészítettem, oly alakban, minőben e' műk még sem a' fő tiszt. egyházkerület, sem tisztelt bíráló úr által nem láttathattak.

«Fő tiszteletű gyülekezet! Szószegő — de félig meddig tevő is lenni nem kívánván ama Schilleri böcs mondat ellenébe: «nichts halb zu thun ist edler Geister Art», régibb szíves ajánlatomat szíves tisztelettel teljesítem, bemutatván ez úttal a végkép ki simított — 's általam, míg élek soha többé nem jobbítándó magyar Iliás dicső epopéját. Alázatos véleményem szerint, ha az anyaiskolai tüpografia előfizetési hirdet, ményeket nyomat, mi neki költségébe nem kerül, 's szét küldi, mit a' hírlapi redactiók megtesznek: bizonyosan a' magunk egyházkerületéből 's reményem szerint négyszázat megközelítő előfizetőkön kívül találkoznak kedves honunkban annyian, hogy az Iliás ki nyomathatik, 's hasznát az iskola veendi.»

Itt a könyv utolsó levele megtelt, vele az érdekes írásnak is vége szakadt. Tartalmából következtetve, legfeljebb csak a kelt és névalírás hiányozhatik. A keltezés helyét és idejét könnyű kitalálnunk, mert a már régebben bemutatott dunántúli egyházkerületi jegyzőkönyvből tudjuk, hogy az 1843-ki gyűlés tárgyalta Simonynak azt a feliratát, melyben a Hetényi-féle utasítások felhasználásáról és tizenegyszeri

másolatról volt szó. Ezt a levelet tehát, mely lehet esetleg az említett felirat is, csakis az 1843-ik esztendőben fogalmazhatta az iszka-szent-györgyi (Fehérm.) parochián.

A mi mostmár magát a fordítást illeti, nehéz volna valami újat mondanunk. Ha a felirathoz csatolt «véggép kisímitott példány» a negyedik másolat volt, akkor a kezünk közt levőt a harmadiknak kell tekintenünk. Javítást már csak igen keveset találunk benne s az a kevés is leginkább a Hetényi által ajánlott s köszönettel fogadott orthographiával vesződik.

Mutatványul álljon itt a IV. ének következő helye :

Rá komoran pillántva beszélt az erős Diomédes :
 Bátya, csak ülj csendben, 's engedj te az én szavaimnak ;
 Mert népör Agamemnontól rossz részre se vészem,
 Hogy harczolni harisnya-visel'tü Akhájokat inti.
 Mert ugyan őt követendi dicsőség, majd ha Akhájok, 415
 Trós népet győzik meg, szent Iliost be veendik.
 Néki viszont nagy bűja, ha meg győzet'nek Akhájok.
 Rajta tehát, mi is eszméljünk rohanási erőről.
 Szólt, és fegyveresen szekeréből földre le ugrik.
 Szörnyen csörge király' mellén reze, hogy le zuhant ő ; 420
 Úgy hogy esék vala még a' bátor is ijjedezésbe.
 Mint mikor a' zuhogó partnál a tengeri hullám
 Egyike másik után rohan, ingatva Zefürtől ;
 A tenger mélyjén dagad az fel elébb ; de midőn majd
 Üttetik a' földhöz, szörnyen zúgg, 's néki dagadva 425
 Csúsoknál magasan száll, 's tengeri tajtot okád ki :
 A Danaok szint illy tömeges csapatokba' mozogtak
 Folyvást harczra, parancsola hadvezető kiki önnön
 Népeinek, 's egyebek mentek csendben (te se mondtad
 Volna, hogy annyi sereg' kebelébe' legyen valamelly szó) 430
 Félve vezéreiket, 's ragyogott valamennyi közül sok
 Tarkás fegyver, azokba felöltözten haladának.
 Trójaiak meg' mint juhok a' dús férjfi tanyáján
 Állnak számtalanon, ha fehér téjt fejnek azoktól,
 'S beegnek szüntelenül hallván bárány-szavú beeggest : 435
 Támadva Trósok' tér seregébe' is illy hadi zúggás.

És így tovább.

Szórend elleni vétségeire, kora fordítóinak e közös bűnére, lehetett volna ennél rikítóbb példát is kiválasztani ; de e helyütt inkább azt a tizenöt sort (420—435) kellett bemutatnom, melyről kritikusa, Hetényi János tudós akadémikus azt állította, hogy az eredeti nyelven valót egészen utóléri. A túlzott dicséret ellen Simony Imre azzal a fenti kijelentéssel tiltakozott, hogy vannak az ő fordításaiban ennél szebb helyek is. Igazsága volt.

Dr. SEBESTYÉN GYULA.

AMÁNAT ÉS A HINDUSZTÁNI DRÁMA. *)

Sajátságos képet tár az olvasó elé a hindusztáni költészet. Hindu és moszlim eszmék váltakoznak ott, hol perzsa, hol indiai ruhába öltöztetve. Rendszerint a mohammedán befolyás a túlnyomó. Az indiai moszlimek régi irodalmi nyelve, a perzsa, elvesztette ugyan már egykori jelentőségét, de azért sok urdu költemény olyan, mintha a perzsa irodalomból lenne átültetve. A hindusztáni vagy urdu egy idegen elemekkel telített nyelv, melyben annyi az idegen perzsa-arab szó, mint az oszmánliban. Némely urdu versben csaknem minden szó arab és perzsa, úgy hogy az olvasót csak a hindusztáni igék emlékeztetik arra, hogy urdu s nem perzsa vers van előtte. Az urdu irodalom klasszikusainak javarésze szabad fordítás perzsából. Igaz, hogy igen szépen fordítanak, sok perzsa mű urdu köntösben szebbet mutat, mint eredetiben. Mint a régibb oszmánli török irodalomban, egy jól sikerült kissé szabadabb röptű utánczás már eredeti mű számba megy. Ghazeljeik szakasztott másai perzsa előképeiknek, csak az eredeti hindu versnekemben, a baszantokban (tavaszi dalok) és szávanák, azaz esős hónap énekeiben, melyek olykor hindusztáni művekben is előfordulnak, van némi eredeti színezet.

A mindent átalakító iszlám még a többi mohammedán népeknél (a perzsa passio-játékokat kivéve), alig mívelt drámai költészetre is rányomta bélyegét. A modern urdu színművekben ez okból mi sem emlékeztet a szanszkrit drámákra. Mint csaknem mindenütt, úgy Indiában is a passio-játék volt a dráma bölcsője. Rosen az Indarszabhához írt előbeszédében három nemét különbözteti meg a hindu színműveknek. Az első az egyes hindu istenek ünnepein játszott népies vallásos színjáték. Második a mythologiai, mely a nagy époszokból és az ó-ind mondákból dolgoz fel egyes epizódokat. Ez már irodalmi s nem népies mint az előbbi. A harmadik kategóriába tartozó színművek az indiai nagy mohammedán hódítók, Mahmud, Timur és mások körül újabb időben képződött mondakörből, meg az ezeregy éj és más perzsa regékből veszik meséjüket. Ferhád és Sirin regényes története, Lejla és Medsnun példabeszédszerű szerelme, Alaeddin és a csodalámpa a legtöbbször megénekelt drámai tárgyak. Az Indarszabha is ide tartozik, jóllehet címe a hindu mythológiából van véve, de feldolgozása egészen perzsa-mohammedán modorú, regyszerű.

*) *Die Indarsabhā des Amānat*. Neuind. Singspiel. Text u. Uebers. Rosen F.-tól. (Lipcese, 1892.) 2. Garcin de Tassy, *Histoire de la littérature hindouie et hindoustanie* 2. kiad. (Páris 1870.) 3. kötet. 3. John Campbell Oman, *Indian Life, religious and social*. (London 1889.)

E háromféle itt elsorolt drámán kívül újabb időben angol befolyás által teremtett társadalmi dráma is kezd kifejlődni Indiában, de ez még kevés sikert ért el az urdu költészet terén. Mintegy függeléke a terjedelmesebb drámáknak a többnyire rögtönzésekből álló bohózat, mely éles kritikáját nyújtja a jelenkor visszasságainak. Vallásos ünnepségek alkalmával is játszanak egyes nevetséges jelenetekből álló bohózatokat. Minajev, a korán elhunyt jeles orosz indianista nyelvész, Almorában egy Hári nevű kereskedő közlése után több ilyen bohózatjátékot írt le. A Holi ünnep alkalmával nyílt téren, a bazárban adják elő ezeket a cynikus, kevésbé irodalmi élvezekkel teli, rögtönzött komikus jeleneteket. Hári, a tréfás ötletek nagy mestere, rendszeren a fakirt és a kigúnyolt angol embert szokta ez alkalommal játszani. A nép ott azt hiszi, hogy ezen ünnep alatt különös hatalomra tesz szert a Dsvara vagy Zsvara nevű női démon, mely a fiatalokat megrontja.¹⁾ Ennek a kiengesztelésére adják elő a pajkos frivol ötletekből álló bohózatféle játékokat.

E játékok irodalmi értéke semmi. Az egyikben az angol szahib (úr)-nak bakancsokat találunk fel pecsenye helyett, a macska a nyulat, a kígyó a halat helyettesíti. A nép jót nevet a tisztátlan húsevő parodiáján. A legtöbb jelenet gyöngédtelen czélzásokat tartalmaz a szép nemre vonatkozólag, mert azt hiszik, hogy ez különösen tetszik a gonosz démonnőnek. Jellemző tulajdonságuk az ilyen bohózatoknak, hogy soha sem írják le. A színigazgató csak vázlatát mondja el a sokszor általa költött bohó mesének és a színészek dolga marad rögtönzeteikkel életet lehelni beléje. Ezekben a bohózatokban tűnik ki az ind népnek finom drámai érzéke és előadási tehetsége²⁾. A színészek legtöbbnyire bombayi parszikból kerülnek ki. Simulékonyabb természetűek és jó utánzó tehetségek kiválóan képesítik őket a világot jelképező deszkákra. Az idegen urdu nyelv sem képez akadályt (a parszik gudseráti nyelven beszélnek). Nem értvén az arab íráshoz, gudseráti betűkkel átírt urdu szöveggel segítenek magokon. A női szerepeket rendszerint átöltöztött férfiak adják. Színházaik mindinkább közelednek az európa imintákhoz. Díszleteikben a lehető legnagyobb pompát fejtik ki. Történelmi hűségre, korszerű jelmezekre nem sokat adnak. Pogánykori királyok turbános fővel mohammedán öltözetben díszelnek. Campbell Oman a jelenkori hindukról írt művében³⁾ hű leírását adja több ilyen indiai színi előadásnak.

¹⁾ «Zdjeszi narod vjerit, esto v etot prazdnik zsenzskij demon, Zsvara polucsaaet neobyknovennuju szilu i sztaraetszja vrediti mladencam». Zapiszki Vost. Otdj. V. (Szent-Pétervár 1890) 290 l.

²⁾ In den Possen zeigt sich in hervorragender Weise der feine dramatische Sinn und die grosse Darstellungskunst der Inder. *Indarsabhā* 4. l.

³⁾ *Indian Life, religious and social*. By Prof. J. Campbell Oman.

Szerinte London és Lahore között aligha van akkora különbség, mint egy Drury Lane-beli s egy hindu színi előadás között. A szépnem ki van zárva a színházból, mint a régi görögöknél. Európai hölgyeket kivéve, aliglátni ott a női nemhez tartozót, még a hetérák is csak elvétve keresik fel a színházat. Egy ízben az Indarsabhā előadását nézte meg. A színpad, mely elég jól vette ki magát, tizenöt lámpával volt megvilágítva. Egyéb világítás nem lévén, a nézőtért befedő sátrón áttetsző tropikus hold szelid fénye nem tett rossz hatást. Az előkelőbb közönség számára két sor szék volt fenntartva. A helyek ára három rupia és négy annasz közt váltakozott. Benszülött nők részére egy külön helyiség volt berendezve, de azért senki sem vette azt igénybe. Az előadás háromnegyed tízkor kezdődött. Egyik jelenetben udvaronczeitől környezve mogorván ült trónján Indar, azaz Indra. A háttért képező vászonfalat hatásosan ékítették a ragyogó napok, csillagok, czikázó villámok és képtelenül meredező hegylánczok. Indar parancsot ad egy démonnak. Erre egy gazdagon felpiperézett péri jelenik meg. Tánczosnő létre ruháján a legszigorúbb erkölcsbíró sem találhatott volna kifogásolni valót. Kecses, könnyed mozdulatokkal siklott ide s tova. Mozgás közben csengtek lábperecei. Oly szépen tánczolt, hogy senki sem sejtette volna benne a nőnek öltözött férfit. — Oman kissé unalmasnak találta a balletszerű tánczokat.

Valóban Amānat műve nem mondható európai értelemben sikerültnek. Azon nem kell megütköznünk, hogy a moszlim költőnek fogalma sincs a védák Indrájáról. A hatalmas harcziás főisten, ki a vizeket elzárva tartó sárkánykígyót megöli s mennykő fegyverével mindent porrá zúz, az egykori ind Juppiter, egy kéjencz, elpuhult mohammedán szultánná törpül Amānat színművében.

Csak homályos fogalmai lehettek a költőnek egy a felhők közt trónoló fejedelemről, kit a szép péric és a démonok szolgálnak. Már kezdetben meglehetősen együgyűen mutatja be magát Indar: «A nép királya vagyok én és Indar az én nevem (*rāja hūnmāin kaum kâ aur indar-mērâ nām*). Nincs nyugtom, ha nem láthatom a péricet. Halljátok, démonaim, szívemnek nincs békéje. Rajta tehát, hívjátok össze az ünnepi gyülekezetet.»*) A darab meséje egészen hindu. Indar udvarának egyik dísz, Szabz péri, beleszeret Gulfámba, az Akhíternagar nevű városban székelő szép királyfiba. Szabz péri parancsot ad a szolgálatra kész Kálá nevű démonnak, hogy hozza el neki a rózsaaarczú herceget. Kálá dev engedelmeskedik úrnőjének és lábaihoz teszi az alvó fejedelemfit. A péri felébreszti Gulfámot s szerelmet vall neki. De a megrémült herczeg visszautasítja szerelmét és csak azt követeli, hogy vigyék őt vissza szü-

*) *Indarsabhā des Amānat*, a könyomatú urdu eredeti 1. lapja.

leihez. A herczeg félénk tartozkodó természete hamisítatlan indiai. Kedvesének bátor sminden tekintetét félretevő fellépése igen gyakori a hindu költeményekben. A szerelmes nő, ki folyton követi, üldözi imádotjtját, gyakran fordul elő hindu színművekben. Szabz pəri nem hagy neki békét, végre azon feltétel alatt igéri meg, hogy viszonzni fogja szerelmét, ha a pəri elviszi őt Indar palotájába. Hiába inti őt a pəri, hogy ne rohanjon saját vesztébe: emberfiának nem szabad meglátnia az Indarszabhát (Indra palotáját). Kénytelen beleegyezni imádotjtja feltételébe. Egy repülő trónon (*takht i revân*) elviszi Gulfámot Indar palotájába. Szerencsétlenségökre Lál dev felfedezi a kertben sétáló királyfít s Indar elé hurczolja őt. Szabz pəri szükségből beismeri, hogy ő szerelmes lett az emberfiába és ő hozta őt Indar palotájába. A haragra gerjedt Indar Gulfámot, a merész halandót, egy mély kútba zárátja a Kaf hegyen, Szabz périt, a főbűnöst, pedig szárnyaitól megfosztva száműzi a pèrik országából. Szabz pəri erre Jogan-nak (szanszkritül *Yoginî* a Yoga követője, vezeklő) öltözve, énekével úgy elbájolja Indart, hogy az utóbbi megbocsát neki és visszaadja neki Gulfámot.

A darab meséje, mint a fentebbiekből is látható, igen egyszerű és minden bonyodalmat nélkülöző. Nagy népszerűségét remek műdalainak köszöni, melyek az egyszerű cselekménynek különös varázst kölcsönöznek. A lyrai elem túlnyomó az Indarszabhában. Figyelmet érdemel a darab nyelve. Mint a régi szanszkrit drámák, mondhatni, két nyelven van írva. Az egyik az idegen arab-perzsa elemekkel telített urdu, a mívelt férfiak társalgási nyelve, a másik a nők idiomája, az úgynevezett *aurat kî bolî* (asszony nyelv). — Ez utóbbi ismét két részre szakad, az egyszerű míveletlen hindu pásztornők nyelvére, a bradsra, és a hárembe zárt nőkére, a *zanânî bolî*-ra. Mind a két női dialektus abban különbözik leginkább a közönséges urdu-tól, hogy minden nem indiai kiejtésű betű a legközelebbi indiai hanggal helyettesítettik, így a *z* hangok *ds*-vel pl. az arab eredetű urdu szó *nazar* (tekintet, pillantás) a női nyelvben és a brads-ban lesz *nadsar*. A perzsa *zard* (sárga) lesz *dsard*. Az *s* hang többször *sz*-szel cseréltetik föl s így tovább. Van különbség a nyelvtanban is. Az urdu személyes névmás nominativusa *main* (én) a bradsban *ham*. Az igeragozás is mutat föl meglehetősen nagy eltéréseket. Így a női nyelven írt dalok egy rokon, de különböző nyelv hatását teszik az olvasóra. Fallon, a legjobb hindusztáni angol szótár*) szerzője szerint a hamisítatlan ind nyelvet a külbefolyásoknak kevésbé kitett hindu nők körében kell keresni. Ő náluk van az igazi érzelmeket tolmácsoló nyelv, melyet nem a könyvekből, hanem az életből tanultak. Kiadásával, mely ez ideig egyetlen a

*) Fallon, *Hindustani-english dictionary* (Benáresz 1879).

maga nemében, igen jó szolgálatot tett Rosen az élő ind nyelveken írt irodalmak tanulmányozásának megkönnyítésére. Mert van némi igazság Hunter amaz állításában, hogy az egyedüli eszköz, mely által európaiak az elzárkozottságban élő hindu nép beléletét megismerhetik, a benszülöttek színműirodalma.

KÉGL SÁNDOR.

HAZAI IRODALOM.

Aeschylos Oresteiája. Drámai trilogia. A Kisfaludy-Társaság által pályadíjjal jutalmazott műfordítás. Görögből *Csengeri János*. Budapest, Franklin. 1893.

Előre jelzem álláspontomat. Csengeri Jánossal szemben magas mértéket alkalmazok. Nemcsak költői nyelve, nemcsak kitűnő alakérzéke, nemcsak a Kisfaludy-Társaság elismerő ítélete jogosít föl ez álláspontra, de philologiai készsége, nemes nagyravágyása is mintegy kényszerít nek arra, hogy tőle mint Aiskhylos magyar tolmácsától megkívánjam, hogy a világ eme egyik legnagyobb lángelméjének kimondhatatlan értékű kincseit lehető hű sáfárkodással juttassa a művelt közönség kezébe. E folyóirat hasábjain természetszerűen előtérbe helyezem a philologiai szempontot, de iparkodom bebizonyítani, hogy Aiskhylos valódi hű tolmácsának nemcsak philologiai érzékkel, de lelkiismeretes bűvárkodással és alapos utánjárással is kell művéhez fognia. Kazinczy «repeső» örömét élvezem, midőn a magyar Aiskhylos könnyed folyású, alakhű tolmácsolásának olvasásába fogtam. Örültem, mert ritka két tulajdon egyesülését véltem Csengeriben föltalálhatni: a philologust és a költőt. Íme, gondolám, gátra való ember. De alaposabb tanulmány, az eredetivel sorról-sorra végrehajtott egybehasonlítás egyre gyarapítja jegyzeteimet, kifogásaimat. Szerzőhöz fordulok collegiális szeretettel és kérem, vegye számba észrevételeimet, mert előttem csak Aiskhylos mélységes gondolatvilága lebegett, melyet oly drágának tartok, hogy a fősvény remegését éreztem, ha csak egy fillért is kockán láttam. Pedig hej be sok elveszett!

Egyelőre az *Agamemnon* fordítását méltatom. A Kisfaludy-Társaság ítéletét elfogadom; szerző munkáját kivált alakhűség tekintetében kitűnő, érdemes munkának tartom. Ennyi dicséretet szerző tőlem, mint őszinte örömmel adott dicséretet elfogadhat és ha a kifogások egész sorával elé állok, az csak azt bizonyítja, hogy tehetségét nagyra becsülöm és bízom benne; különben mint egyáltalán nem polemikus természet ily fárasztó munkát nem végeztem volna. Aiskhylos képdús köl-

tészete, az ő írói egyéniségének egész színezete, ethikai és bölcselmi világnézetével összeforrott gondolatkapcsolata, eszmei tartalmassága a mérték és rythmus korlátozó harmoniáját oly zsúfolt mélységgel törte meg, mintha csak a tenger örvénye nyílnék meg előttünk.

Ha a rythmus, ha az alak hű visszaadása a tartalmat sekélyesebbé teszi: akkor Aiskhylos gondolatai *magyarázva, átírva*, de nem *visszaadva* vannak. És ez történt Csengerivel nem egy helyen. Lássuk a helyeket rendre.

A verssorokat Dindorf kiadása szerint jelölöm, mely a szerző által követett Weckleinével csaknem teljesen talál.

12. v. *Νυκτίπλαγτος ἐνδοσόν τ' ἔχω εἰνήν*: «S ha *szél-zilálta*, harmat-este ágyamon ledőlök», holott Hartung helyes felfogása szerint a *Νυκτίπλαγτος* éjjeli bolyongásra vonatkozik és az *ágyra* mint jelző nem vihető, ezért e mondatot *ἄλην δὲ* szókkal kezdi (*εὔτ' ἂν δὲ* helyett) és *Nachtwandler-Unruh* (t. i. hab' ich) fordítja helyesen.

33. v. *τρίς ἔξ βαλοῦσῃς τῇσδε μοι φρυστωρίας*: a kép a kockakvetésről véve, a *háromszor hat szemes* vetésre vonatkozik = és öröködésem tette ezt a *jó dobást*, Hartung a képet híven visszaadja.

Und *dreimal sechse* wirft mir diese Flammenschrift, igen helyesen.

38—39. v. a *μαθοῦσι, οἱ μαθοῦσι* kifejezésére *aratott* és *aratlan* az őr ajkán igen finom és keresett.

41. v. *μέγας ἀντίδικος*: Priamos *perese*: erőtlen kifejezés, Hartungé erőteljesebb: *rachegewaltiger Feind*.

53—54. v. *δεινιοτήρη πόνον δρταλίων ὀλέσαντες*; fordító külön emphatikus mondatot ad szónokias fordulattal:

«Ím fiaikra gondot beh hiába viseltek!» Aiskhylosnál szoros egységet alkot az előzményekkel. De maga e passzus Csengerinél is szép.

57. v. a keselyűkről, mint jósmadarakról erőteljes tropussal azt mondja Aiskhylos: *τῶνδε μετοίκων*: a kép a *μετοίκος* attikai (atheni) jogviszonyból van merítve: «*e velük fenlakozók*» semmit sem mond, vagy helytelent mond. Hiszen a jósmadarak az istenek *μετοίκος*-ai lévén, az istenek a *προστατης*-ek, tehát = zsellérei az isteneknek, de nem laknak velük.

71. v. Nem enyhül az *ég* haragja: az ily kifejezést Cs. philologiai érzéke kikerülhetette volna: az *eget*, mint ilyet, nem találja meg Aiskhylosnál. Itt van szó a szentségtelen áldozat miatt támadt haragról (gen. obj.) és sajnálom, hogy Cs. a *δακρύων*-t nem szőtte bele a mondatba és miért tekinté csak glossának.

90. v. *ἀστυνόμων—ἀγοραίων* jelzőket zárjeles mondatban, mintegy magyarázatkép fordítja a szemléletesség rovására.

96. v. *πελάνφ*: szentkalács-ot kihagyta és ezáltal a mondatot szegényebbé tette.

111. v. πέμπει (δρλ. θούριος ὄρις) fontos ritualis kifejezés, nem kíséré (rohanó sas), hanem küldé: mert mint mi a elődeinket a csodaszarvas: úgy vezette a csodás madár a hellén tábor iker vezérét. Az ily mély jelentőségű, a költő világnézetével összeforrt kifejezést nem szabad mással fölcserélni.

117. v. ἀμπεπέτοις ἐν ἔδρασι: «hegyi ormon», holott maga mondja az előző sorban: «közel a palotához». Itt csak azt teszi: *messze látható helyen*.

121. v. αἶλινος = jajdana: szerencsés hangutánzat, de kérdés, nem jobb-e megtartani, mint megtartá Hartung; mert a *dana* kicsinyes.

125. (ford.) beszél az Atrida-pár külön érzületéről, holott erről az eredetiben szó sincs, itt értelme sincs.

131. és köv. v. μήτις ἄγα θεόθεν κνέφσῃ προτυπὲν στόμιον μέγα Τροίας στρατῶθεν: «csak vérrel ne borítsa homályba a Trója-vívó hadat isten-irigység.» E hely értelmezésével e nehézséget *nem* megoldotta, de kikerülte. Hartung kísérlete bizonyítja, mily nehéz a kéziratok-hagyományozta στόμιον-t jól értelmezni, de ha στόμιον-t *féknek, zabolának* vesszük, mely visszatartja a Trója-vívó hadat, akkor az Iphigenia-áldozatra czélzó jóslat ki van fejezve. Fordító csak általánosságban mond valamit. Hartung igen nyíltan a στόμιον-t τόμιον-ra javítva (?), egyenesen ráutal Iphigenia áldozatára, mi itt nem helyzet-szerű. Isten-irigységről szó sincs, mert *haragvó* Artemisről van szó.

156. v. (ford.) sorban fordító az ἄδαιτον (θυσίαν)-t «lakomátlan» szóval adja vissza; Hartungé: *unmenschliches Opfer* jobban tetszik e lefordíthatatlan kapcsolat visszaadására. Lehetne *halálizü, vérizü, iszonyú* lakomának fordítani.

A görög tragikusok által oly sűrűn használt: ἄ és δνς összetétel mindig helyzet-szerű ellentétes szóval fordítandó.

155. v. (Dind.) μνάμων μῆνις τεκνόποινος homályba rejtett mély jelentésű jóslatot: *les az torlást a gyermekölésért*, igen világosan fejezi ki.

158. v. τοῖσδ' ὁμόφωνον: *Válaszul*, nem teljes, mert itt inkább zenei műszó kell, tehát *viszhangul* vagy *viszhangozzék*.

164. v. οὐκ ἔχω προσεικασαί (t. i. Zeushoz): fordító egyszerűen kihagyta. Hartung: Seines Gleichen find ich nichts.

182—183. v. (Dind.) = 192—193. ford. A kérdőalak összetöri a gondolatot. Aiskhylos ép azt mondja, hogy az istenek titokzatos helyről hajthatatlan uralmat gyakorolva vezérelnék a jóra. E mélységes szokásos hit kifejezése helyett skepsis szólal meg Cs.-nél.

192—197. v. (Dind.) = 203—207. ford. a jelzőket félbeszakítja visszahozó névmással, miáltal szétdarabolja e hatalmas mondatot. Hartung mintaszerű fordítását adja e helynek.

199—200. v. *πικρὸν χειμάτος βριθύτερον* = A keserű időnél még keserűbb írat kér, erőltetett a szójáték visszaadására, nem jobb: *keserves időnek keserű gyógyszerét kéri*?

223. és köv. v. *ἀσχρομυίας τύλαινα παρακοπὰ πρωτοπήμων*: e mélységes gondolat örvénylő kifejezése hová sekélyesül a következő alakban: Ily elvakulttá tesz a bűn átka. Az örületnek gonosz tanácsa. Mily hű Hartung: Den Menschen macht dreist der lastergiere unseel'ge Geisteswahn, Leides *Urhub*.

U. i. *φρενὸς πνέων δυσσεβῆ τροπαίαν* = Mint változó szél csapong a rosszra (t. i. keble); hol van itt «változó szél»-ről szó?

329—330. v. *οὐκ ἐστ' ἐξ ἐλευθέρου δέξης* = de már csak *szolgakönnnyel*: mit jelent ez? Nem a köny szolga, de a nyak, torok, melyből feltör a jajszo, nem szabad: aus nicht mehr freiem Halse stöhnend (Hartung): megőrzi a képet.

378. és köv. v. *ἔστω δ' ἀπήμαντον, ἔστ' ἀπαρκεῖν ἔθ' ἀπαλίδων λαχόντα* = Józanul annyival érje be az ember, *Mennyi a bút elűzi*, helytelen. Ein *leidloses* Glück, wo man besitzt was *hinreicht* Wünscht sich ein Herz das recht fühlt (Hartung). Teljesen szabatos és szép.

394. v. (ford.) Diké nagy oltára helyett *zsámolya* helytelen helyen alkalmazott tárgymásítás. Az eredetiben: *μέγαν Δίκας βωμόν*.

386. v. Dind. *προβουλόπαις ἄφετος ἄτας* nem «bűnös szenvedély», hanem: meggondolatlan elvakultság gyermeke = «Kind der Rätthin Thorheit» (Hart.)

401. v. (ford.) Miként a rosszpénz ... *megkopik*: a kép nem az, hogy a pénz, ha sokat forgatják, megkopik, hanem: megkopva a silány érc *feketéllik* (*μελαμπυγής*).

406—407. v. (ford.) «Az ember a ki *szánja* Véle rohan a veszélybe», sem Dindorf, sem Hartung, sem Schneidewin, sem a szöveg-hagyomány nem tud e fordulatról, mely semmit sem mond. Hartung az *ἐπιστροφον*-t *περιστροφον*-ra javítva így fordítja: auch den bekehrten Sünder Trifft das Geschick im *Rückweg*.

411. és köv. v. (Dind.) *πόθω δ' ἑπερποντίας φάσμα δόξει δόμων ἀνάσσειν* = «Epedve a tengeren túliért, Árnya csak magának» — hogy összehozta a gyönyörű képet, hogy a házon azután is *Helena árnya uralkodott*.

433. és köv. v. *οὐς μὲν γὰρ τις ἐπεμψεν οἶδεν, ἀντὶ δὲ φωτῶν τεύχη καὶ σποδός εἰς ἑκάστον δόμους ἀφικνεῖται*: ez erőteljes passust erőtlenné teszi a kérdőalakokkal: S be jól teszi vala, ha Hartung fordításába belenéz e helynél és *Ein Bischen Staub* — *Thränenschwer* gyönyörű fordulatát kölcsön veszi.

De 437. v. (Dind.) *χρυσανοιβὸς ἄρης* fordításánál a jelző értelmét Hartung is félre érté. Itt egyszerűen pénzváltóhoz van hason-

lítva Ares, ki mérleget tart kezében és *elő test* helyett *hamvat és port* küld haza. Wellauer: Mars qui occisorum corpora cineribus permutat. Hartung aranyért váltatja ki a holttesteket (!) holott itt az *arany váltó* csak kép (a potiori fit denominatio). Fordítónál is elvész a kép és hozzá ez a bosszantó összetétel: *máglya-por*.

490. v. (ford.) A gyors halál A nő szavának kioltja hírnevét; mit teszen? Az eredetiben az áll, hogy korán enyész a női-ajk-hirdette dicsőség.

543—544. v. (ford.) A stichomythikus beszédben kedvelt szójátékot ($\chi α τ ρ ε - \chi α ι ρ ω$: Freude dir — Freud' habe ich (Hart.) nem adja vissza: *Légy üdvöz — Megjött az idő, inkább: légy üdvöz — üdvöm ez.*

547. v. (Dind.) $\pi \acute{o} \theta \epsilon \nu \tau \acute{o} \delta \acute{o} \varsigma \phi \rho \omicron \nu \tau \acute{o} \upsilon \tau' \acute{\epsilon} \pi \eta \nu \sigma \tau \acute{\epsilon} \gamma \omicron \varsigma \sigma \tau \rho α τ \acute{\omega}$ = Miért borítá lelkedet *bú fellege*. Hol az eredetiben e kép és ennek is ily kopot-tas alakja?

548. v. (Dind.) $\phi \acute{\alpha} \rho \mu α κ ο ν \beta λ \acute{\alpha} \beta \eta \varsigma$: e *búra ír*: nem áll, itt kárról, veszteségről van szó.

612. v. (ford.) A *házörző eb* hasonlatot, melyet a kétszínű Klytaimnestra magára alkalmaz, kihagyta fordító, helytelenül.

618. és köv. v. helyesebben adja Hermann nyomán Schneidewin még Klytaimnestrának e két sort, mert a hirnők aligha mert volna a királynő dicsekvésére ilyen észrevételt tenni; aztán a kar megjegyzése, hogy *«úgy jelentsd, Miként értelmes hiradótól várható»*, az helytelenül van visszaadva, mert az eredetiben nincs szó *jelentésről*.

662. v. (ford.) Eltűntek nyomtalan (t. i. a hajók) úzvén *rossz pásztoruk*: itt a kép: $\nu α \omega \nu \nu ο ι μ \epsilon \nu \epsilon \varsigma$ = gubernatores, nem világos. — A $\alpha \alpha \alpha \alpha \omega \upsilon$ semmi esetre nem a *pásztorok* jelzője, de a $\sigma \tau \rho \acute{o} \beta \omicron \varsigma$ (forgatagra) vonatkozik. Ezért jobb a szöveg így: $\alpha \alpha \alpha \tilde{\eta} \sigma \tau \rho \acute{o} \beta \omega$. Közbe legyen megjegyezve: fordító epikus tehetség. A *Hirdető* előadását (nála 641—685) igazán szépen és elevenen fordítá.

692. ford.: *Dárda-menyasszony* ($\delta \omicron \rho \iota \gamma α μ β ρ ο ν$) helyett *dárdavette* menyasszony találóbb. Hogy a Helena nevéből alkotott bámulatos szójátékot ($\acute{\epsilon} λ α ν δ ρ ο \varsigma, \acute{\epsilon} λ \acute{\epsilon} π ο λ ι \varsigma$) nem fordítja le, az nem csoda. Hartung erőlködése (Helena—Hölle!) is meggyőzhette erről. A hol tehette, megcsinálta a játékot, így 702. (ford.) Ilionra *nászt: oh gyászt* a $\alpha \tilde{\eta} \delta \omicron \varsigma$ fordítására.

705. v. (ford.) tűzhelyére örökődő Zeus bűnös gyalázatát: ez alakban kétértelmű = «Zeust bántó bűn gyalázatát» helyett.

711. v. (ford.) *kitanult* a $\mu \epsilon \tau α μ α ν θ \acute{\alpha} ν ο υ \sigma α$ fordítása kitűnő és magyaros zamatú.

736. v. (Dind.) $\iota \epsilon \rho \epsilon \acute{\upsilon} \varsigma \tau ι \varsigma \acute{\alpha} \tau α \varsigma \delta \omicron \mu ο ι \varsigma \pi ρ ο \sigma \epsilon \theta \acute{\epsilon} \phi \theta \eta$ = Igy nevelt ama háznak is *Vészhozó papot isten*. Hartung *Todtschlager*-nek fordítja; durva, de Aiskhylos is erre gondol, vagy az Ate papja, vagy ádáz pap, átok papja.

Csengeri fordító ügyességének, de egyszersmind az ő könnyű felszínre törő hajlamának jellemzésére mintaszerű például szolgálhat 738—748. v.:

«Igy érkezett Trója városába ő,
Derült, sima tengerarcz tündeképe-mássa,
Igéző drágakő-ragyogvány,
Szembe lövellő enyhe nyíl,
A szivek seb-ütő virága.
De hamar más leve s a nász
Keserűvé vált miatta;
Lecsapott a Priamidák
Veszedelméül a házra
E gyász menyasszonya, Zeus
Büntető Furiája.»

Egészen idéztem e szép, meleg és költői helyet. Látni, hogy mint jön bele fordító az olvadékony hangba; vagy hogy e versszak utolsó részében a merész összetételű jelzőket felbontja: a $\delta \upsilon \sigma \epsilon \delta \rho \omicron \varsigma$, $\delta \upsilon \sigma \acute{o} - \mu \iota \lambda \omicron \varsigma$, $\sigma \upsilon \mu \acute{\epsilon} \nu \alpha$, $\nu \nu \mu \phi \acute{o} \kappa \lambda \alpha \nu \tau \omicron \varsigma$ jelzők az Erinyk mellett elvesznek: «veszedelméül», «gyász menyasszonya», «Zeus büntető furiája» nem felelnek meg. Aztán a görög nem ismert *furiát*.

763. v. (ford.) «A törzs boszúló, győzhetetlen dæmonának dühe» ismét oly fogalmat visz a fordításba, mely az eredetiben hiányzik: itt a leküzdhetetlen, győzhetetlen, engesztelhetetlen vakindulat-szülte vakmerőségről van szó.

767—773. v. (ford.) (= III. stas. 4. viszonyversszak) kitünő példája Csengeri fordító ügyességének és tehetségének.

Az *Oresteia* tragikai conceptiójában oly fontos *Ate* szót nem igyekszik fordítani vagy kifejezésre juttatni. Így e megrendítő sort Agamemnon beszédében:

$\alpha \tau \eta \varsigma \theta \upsilon \alpha \lambda \lambda \alpha \iota \zeta \alpha \sigma \iota \sigma \upsilon \nu \theta \nu \eta \sigma \kappa \omicron \upsilon \sigma \alpha \delta \epsilon$
 $\sigma \rho \omicron \delta \omicron \varsigma \pi \rho \omicron \pi \acute{\epsilon} \mu \pi \epsilon \iota \pi \acute{\iota} \omicron \nu \alpha \varsigma \pi \lambda \omicron \upsilon \tau \omicron \nu \pi \nu \omicron \acute{\alpha} \varsigma$ (Dind. 819—820.)

Cs. így fordítja:

Romlás viharja él csak, roskad a hamu
S a régi kincs kövér füstjét lehellgeti.

Az « $\alpha \tau \eta$ » nem romlás, hanem szerintem:

«Átok viharja él, s tömérdek drága kincs
Hamuba halva dús füstjét lehellgeti.»

911. v. (Dind.) $\epsilon \varsigma \delta \alpha \mu' \alpha \epsilon \lambda \pi \tau \omicron \nu \acute{\omega} \varsigma \alpha \nu \eta \gamma \eta \tau \alpha \iota \delta \acute{\iota} \kappa \eta$ = *A nem-remélt* így fogadja *jog* szerént. A kétértelműséget akarja visszaadni, de az $\alpha \epsilon \lambda \pi \tau \omicron \nu$ nem a $\delta \acute{\omega} \mu \alpha$ -val egyezik, hanem adverbialiter áll vagy tárgy. Jobban éleződne ki a kétértelműség, ha így fordítná:

Váratlanul fogadja őt lakába szent Diké.

920. v. (ford.) Ki *csendes üdvben* éli át az életet, legalább is szokatlan: ἀτελευτήσαντα βίον-ban a súly az élet befejezésére van helyezve. Szerintem:

Ki csendben *végzi* boldoglétben életét.

931. v. (ford.) «Nőhöz nem illik harc után sovárgani», itt a μύχη: szóharcot teszen.

948. v. (Dind.) πολλή γὰρ αἰδώς εἰματοφθορεῖν ποσίν: a szöveg-hagyomány σωματοφθορεῖν-jéhez legközelebb áll a Hermann genialis javítása: δωματοφθορεῖν, mit Hartung el is fogad, habár prózai módon fordítja. — Csengeri:

E dús, e drága szőnyegek pompás sorát
Lábbal taposni lelkem szerfölött remeg —

selejtessé válik e mélységes gondolat. Szerintem a gondolat így adható vissza:

«Félek, hogy tiprom önhajlékomat
Taposva itt e drága szőnyegek sorát.»

965. v. (ford.) Gondod legyen rá (Zeushoz imádkozik *Klyt.*) teljesíteni mit kívánsz. Ép ellenkezőleg. Még *Klyt.* sem tehette föl Zeusról, hogy ő e gyilkosságot kívánja. Az eredetiben μέλλης van, mi azt teszi, a mit a franczia így fejez ki: *tu es au point de remplir.*

970. v. (ford.) *hitem*: a θράσος ὀπίθ' és kifejezésére igen kevés és semmi esetre sem jellemző.

973. és köv. v. (ford.) «Oh pedig be rég dobák Be a hajókötélt, hogy a Part fővény hangozék» jelen alakban érthetetlen. Hová dobák a hajókötélt: itt a hajókötelek fölszedéséről, a parti czölöpökről leoldásáról van szó.

985. és köv. v. (ford.) Mit ért e két sor alatt:

«Robogva gördül a jog útjain
S a czélt elérni úgy remeg» (t. i. szívem).

Az eredetiben, ha a ἐνδίκους φρεσίν szöveghagyományt megtartjuk, nem a *jog útjairól* van szó, hanem τελεσφόροις-szal szoros kapcsolatban «valósuló sejtelemről» van szó, mely felé ellenállhatatlanul sodortatik a kar szive, Dindorf meg is tartja a kéziratok hagyományát (996. és köv.).

992. v. (ford.) *De a gyógyszer mégis elúzi a kort*: felesleges, a hagyomány nem tud róla.

994. v. (ford.) *az emberi üdv hajója* (!), holott arról van szó, hogy a «szerencse könnyen zátonyra jut» = καὶ πότμος ἐθνπορῶν ἀνδρός ἔπαισε ἄφαντον ἔρμα (zátony).

1003. v. (ford.) a νῆστις-t *nyomor*-ral fordítja; ez több, ez *chhalál*.

1033. v. (Dind.) οὐδὲν ἐπελπομένα ποτὲ καίριον ἐκτολυπέσσειν ζωπυρομένης φρενός = «s a remény sem kecsegteti, Nem, hogy örökre derülhet, Még a lángra gyúlt kebel. Ha fordító Hartung fordításába beletekint, ott szépen visszaadva találta volna e helyet: Verzweifeln, Erspriessliches jemals *Etwas zu Stande zu bringen* Und im Herzen glimmt es fort. Kivált e *glimmt es fort* fejezi ki a képet: a szenvedő, az elrejtett tüzet. Itt az elfojtott düh van hamu alá takart égő zsaráthoz hasonlítva. A Klytaimnestra felszólítása után is hallgató Kassandrához intézett szavait a karnak sokféleképp magyarázzák a szerint, hogy ἐντὸς vagy ἐκτὸς μορσίμων ἀγρενμάτων-t olvasnak. Szerintem a szöveghagyomány jó értelmet ad: a rabság hálójában (ἐντὸς) ha engedsz, ha nem, *engedelmeskedned* kell. Itt a πείθομαι kettős értelméről van szó, az egyiknek ellentéte ἀπειθείης, a másik a főjelentés. Fordító: «*de úgy látszik, daczolsz*» csak úgy oda van gondolva.

1036. v. (ford.) «Akkép beszélj hozzá, hogy a szívére hass» kerestem az eredetiben, de a szöveghagyomány: ἔσω φρενὼν λέγουσα πείθω νιν λόγῳ-ban ugyancsak nem találtam meg. Dindorf nyomán e szöveget megtartandónak vélem, mert jó értelmet ad. *Klyt.* a kart csak akkor bízta meg a rábeszéléssel, mikor távozni készült.

Kassandra első fölzokogása, mely tiszta hangutánzat, így fordítva:

Oh jaj, oh jaj, oh Isten
Apollon, Apollon!

szintelen. Hartung helyesen:

Otototoh! Hohoh dah!
Apollon! Apollon!

Szerintem: Oh-oh-oh-oh-oh-oh-oh-oh-oh; az *oh Isten* minő toldalék, és itt!

1100. v. (ford.) «*De most e jós szavában még több a homály*». Sajnálom, hogy az ἐπαργέμοισι θεσφατοίς-ban (hályogos szemű jós-lat) rejlő képet nem adta vissza. Hartung kitűnően fordítja: Die Sprüche *staarblind*.

1111. v. (ford.) Mi értelme van e passusnak:

A vér cseppje vissza szivembe fut
S veszélyes helyet találván, közelg
A vég.

Hartung a szöveghagyomány csekély módosításával kitűnő értelmet ad e helynek: das (Blut) verströmt Wird mit dem letzten Licht-Blicke des tödtlich hinsinkenden Lebens: módosítás nélkül is közel jár a romlott szöveg értelme és a Hartung felfogásához következik egy felette súlyos tévedés.

1125. v. Dind: ἄπεχε τᾷς βοός τὸν ταῦρόν...

mondja az ihletett Kassandra, czélozván Klytaimnestrára, ki ép akkor ölte meg Agamemnont, tehát:

óvd a tehéntől mostan a bikát...

ez ironikus megfordítása annak a pásztor szólamnak: ἄπεχε τῷ βοῖν ταύρου.

Göttling Praef. Hesiodi p. XXIX. megjegyzi, hogy a fentebbi mondás pásztor-formula volt. Itt a tragikai ironia mintegy gúnyul fordítja meg a szólamot, mert hisz itt a *bikát* a tehéntől kellett féltetni. Hartung helyesen így fordítja: *Weg von der Färte Weg den Stier.* Csengeri:

A tulkot ne hagyj

Prédául a bikának

és e tévedés hegyibe még megjegyzi csillag alatt e képtelenséget: a *tulok*: Agamemnon, a *bika*: Klytaimnestra. Pedig tulok: juvencus és nem *juvenca*.

Elmondhatom Aiskhylos szavaival fordítóról: ἔσπευδε ἄσπονδα στα.

1136. v. (ford.) «magadról zokogsz»: θροεῖς νόμον ἄνομον-ra erőtlen, semmit mondó kifejezés.

1144—1147. v. (ford.) kitünően, szépen fordított hely.

1152. v. (ford.) a tropust összetörte. Nem *gyászdallamról* van szó, hanem az ihlet-sugalta végzetes mesgyéről, mely a szerencsétlenség körébe vezet. Fordítónál:

Oh honnan vevé isteni jóslatod

E gyászdallamot,

az eredetiben:

πόθεν ὄρους ἔχεις θεσπεσίας ὁδοῦ κακοζόημονας;

Schneidewin helyesen így értelmezi: «Wer hat dich gewiesen diesen Pfad des Jammers zu wandeln.» Hogy szerzőnek kiváló képessége van az epikus részletek fordítására, arra élénk bizonyítékot nyújt Kassandra előadásának fordítása (nála: 1177—1196.).

1215. v. (ford.) a látomás dühe *Gyötrelmit izleltetve*: a φροῖμοις δνς φροῖμοις helyett értelmezés, de nem fordítás. Mi más Hartungé: «sein misstöniger Anhub rüttelt mich».

1230. v. (Dind.) δίκην ἄτης λαθραία-v-t szintén kihagyta, hanem az eb nyelvtölgötését tette helyébe.

1245. v. (Dind.) ἐκ δρόμου πεσὼν τρέχω = *megzavart*: a kép ismét összetört. Hartung megtartja épen:

«musst ich straucheln auf der Bahn.»

1255. v. (ford.) «minő tűz! lángja mint közelg felém!» az

ἐπερχεται mást, azt jelenti, hogy a láng átjárja tagjait. *Hartung*: «welches Feuer wandelt mich an».

1300. v. (ford.) a φγγ e helyen nem szökést jelent, de halogatást, vonakodást.

1301. v. (ford.):

«Mily rendületlen bátor a bajban szived»,

holott: «De tudd meg, hogy nagy bátorságod bajba visz.»

Itt a szerepek összecserélése történt fordítónál. E verset:

«De szép az embernek dicsően hálnia»,

mely Cassandra ajkára illik, a fordító a *karvezető*-nek adja, míg eme sor:

«Nem boldog ember hall ilyen vigasztalást»

Kassandra ajkára nem illik, de a *karvezető*ére igen.

1365. v. (Dind.) πεπαίτερα γὰρ μοῖρα τῆς τυραννίδος, fordító: «Hisz *édesebb* a zsarnokságnál a halál», holott πεπαίτερα = enyhébb; *Hartung* is: *sanfter*. A punctum comp. a zsarnokság keménysége.

1409. v. (ford.) «Mi mérget izleltél, Hogy ekkép dühöngsz, s mindenek átka sújt»: jelen alakjában nincs összefüggés = Hogy így dühöngsz és mindenek átkán így túl teszed magad.

1427. és köv. v. (ford.) «ezt a vért kiontád s dühödt észszzel ím azt hiszed, A foltját dicsőül viseli homlokod?» pedig φονολιβεῖ τὸ χεφρὴν ἐπιμάινεται: egy szép kép: «kiontott vér ízétől mámoros fejed. Az ἄτιτον λίπος = a bosszúlatlan vér még ott a homlokon.

1447. v. (ford.) «A bosszú gyönyörének édes fűszerét» Klytaimnestra aljas jellemét az eredeti erőteljes képpel fejezi ki: ἐνῆς παροψώνημα τῆς ἐμῆς χλιδῆς. Nem a bosszú gyönyörének, de saját kéjelgésének édes fűszerét mondja *Klyt.* az *Agam.* halálát. *Hartungnál*: «Zum Leibgerichte meiner eignen Schwelgerei». Én így fordítanám: «Ágyam kéjének édes fűszerét».

1452. v. (ford.) «Igen lesujták

A mi drága jó urunkat!»

tehát mellérendelt formába szakítja ketté a gondolatot, mely abban tetőződik, hogy örök álmot óhajt a kar: δαμέντος φίλακος εἰ με-
v εστάντων = «ha már a mi drága jó urunkat lesujták».

1476. v. (Dind.) τριπλάκυντος δαίμων (a szöveghagyomány csekély módosításával). Mily erőteljes kép a bosszúló dæmon, ki ez átkozott család vérén hízott meg! — Csengerinél: A mely e törzs vérére *sorárog*.

1482. és köv. v. (ford.) Az eredetiben nincs arról szó, hogy a dæmon a szivben működik (különben is euripidesi felfogás volna), hanem a szöveghagyomány szerint, de a javítások szerint is: «e házban lakozó bosszú szelleme». E képet miért rontotta meg?

1489. v. (ford.):

«S mi az, mit nem az ég valósít»,
holott: «Mi történt itt, mi nem az istenek műve».

1498—1505 v. (ford.) kitünően szép fordítás.

1537. és köv. v. (ford.)

«Hiszen Diké újabb ölésre kész megént,
Ha kardját új kövén kifente»,

nem szükséges a feltételes szerkezet, mert ép abban nyilvánul az erő, hogy Diké *tényleg* új kövén élesíti új romlásra a bosszú fegyverét.

Szerencsés gondolatnak nem tartom, hogy a hatás kedvéért az 1539—1549. sorokat ismétli Burney nyomán, bármily jól hangzik is a refrain; mert *Klyt.* mohón ragadja meg a kar által megpendített gondolatot, mely e szavakban nyer kifejezést:

A romlás összeforrt e törzsszel.

1581. v. (ford.) Mért mondja: «A bosszú hálójában», mikor *ἐν πέλοις ἑρπύων* van az eredetiben. A személyesített objectiv hatalom (Hegel objectiv hatalma) mindig költőibb az elvont fogalomnál.

1593. v. (ford.) Értelemzavaró sajtóhiba: *föltalálá: föltálalá* helyett.

Bocsásson meg fordító egypár aprólékos megjegyzésemért. Remélem, az egész bírálaton átlengő meleg érdeklődést és odaadó gondot érzi át. Fordítását irodalmi színvonalon álló derék munkának nézem. Ha költészetének és tudásának járművét így próbálgatám, oka az, mert vészes tengerre, Aiskhylos lángeszének viharzó tengerére akar ismét szállani. Hugo Victor mondása igaz: *Il y a des hommes Océans.*

HEGEDÜS ISTVÁN.

P. Cornelii Taciti Ab excessu divi Augusti (Annalium) libri I—VI. Edit Geyza Némethy (Bibliotheca Scriptorum Græcorum et Romanorum in usum scholarum edita curante Aemilio Thewrewk de Ponor) Budapestini 1893. Sumptus fecit R. Lampel (Ph. Wodianer et filii) 8. r. V. 198.

E kiadással a Thewrewk-féle Bibliothecának immár 10-ik kötete hagyta el a sajtót. Évenként tehát — úgy látszik — körülbelül két kötetet küld e vállalatból a kiadó a könyvpiacra; eddigelé azonban Kassai Gusztáv Sophoklesén kívül kizárólag csak latin auctorokat jelentetett meg. A gyűjteménynyel nemcsak hazánkban, hanem külföldön is becsületet vallottunk s ezért a könyvkiadó már elhatározhatta volna magát arra, hogy e kiadásokat jövőben valamivel finomabb papirosra nyomassa.

Némethynek a nevezett vállalatban az előttünk fekvő könyve már III. műve. Kritikai főelve ismeretes: a legszigorúbb konzervativizmus,

fel nem adni kézirati lectiót, valameddig csak támogatható. Nem kényelmetlen álláspont, de háládatlan, mert különösen korunkban valamely újabb szövegrecensio értékét a szerint szokták kedvezően vagy szigorúan előre megítélni, a mint több vagy kevesebb helyen tér el a kiadó a közvetlenül előbb megjelent kritikai kiadástól. Némethy a Teubnernél megjelent, *Halmtól* kiadott Tacitusnak utolsó, vagyis IV., igen jó hírnevű kiadását vette alapul és előljáró szavában beszámol azokról a változtatásokról, melyeket a Halm-féle szövegen tett, mindössze 72-ről. E változtatások nagyjából okadatoltak. Már a történeti mű címében is eltért a Halm-féle kiadás inscriptiójától abban, hogy nem ír pusztán Cornelii Taciti-t (holott a történetírónak valamilyen prænomena csak volt), hanem P. Cornelii Tacitit, a híres Mediceus Laur. LXVIII, 1-e alapján, mely codexnek egyébként egy újabb, a berlini Andresen Györgytől készített igen pontos collatióját (De codicibus Mediceis Annalium Taciti, Berlin, 1892.) Némethynek alkalmá volt felhasználni. Ugyanez az Andresen ismertette is már Némethy kiadását az általa szerkesztett Wochenschrift für klass. Philol. 1893. X. évf. 712—713. lapján és a Zeitschrift für das Gymnasialwesen 1893. 7—9. füzetének 240—242. lapjain, — elég kedvezően.*) Hogy Némethy irányadó főcímnek az Ab excessu divi Augusti-t tartotta meg, mindenképpen helyeselhető.

Az általam okadatoltaknak tartott változtatások, hogy csak az I. könyvre terjeszkedjem ki, ezek: IV. fej. 15. sor: *aliud quid* Drægerrel; VIII. 1. *passus* a codexszel; X. 22. Q. *Pedii* Wolffal a *Halmtól* is a signum corruptionis-szal jelzett Q. *Tedii* helyett; XIX. 1. *aggerabatur* a codexszel, a *Halmtól* elfogadott és Walther-től származó értelem ellenes *aggerabatur* helyett; XLII. 7. *faciat* a codexszel, jöllehet a Ritter-féle coniectura *faciant* is megállja helyét, csakhogy fölösleges; LXIX. 10. *militem quaeri* Beroaldussal (a codexben *militum*; Halm Doederlein coniecturáját fogadta el: *militum studia quaeri*); LXXV. 13. *probare causam senatui*, a Mediceusszal igen helyesen; *causas*-t Sirkerral ír Halm; LXXIX. 17. *ut in sententiam Pisonis concederetur* a codexszel, míg Halm Nipperdey-jel *Cn.*-t told a *Pisonis* elébe, mi fölösleges, hiszen a LXXIV. fej.-ben *Piso* prænomenével már találkoztunk (v. ö. LXXXVI-ban: *L. Arruntius* és LXXIX-ben: *ab Arruntio*).

Viszont fölöslegesnek tartom XII, 10. Halm gyanítását *sed ut et* a codex *sed et*-je helyett; nincs ugyanis az előző mondatban *non solum* (*idcirco interrogatum ait* stb.), hogy rá *sed ut et*-et restituáljunk. LVII. 15. kétségkívül számos analog hely szól Ruperti-nek *evicta* coniecturája mellett, míg a *victa* kézirati lectio helyessége mellett Tacitusból nem tudunk analógiát felmutatni. Helytelennek tartom végre, hogy LXXVII.

*) Valamivel tartózkodóbb *Niemeyer K.* a Berliner Philol. Wochenschrift idei évfolyama 1261—1262. lapján.

15. megtartotta a codexnek *spectarentur* olvasását, Wölfflin *sectarentur*-ja mellett. A szerző mégis talán csak azt akarja mondani: a színészeket lakásaikon senator ne látogassa meg, ha lakásaikból kimennek, római lovagok társaságukban ne találtassanak, sőt egyebütt, mint színpadon, kíséretüket ne képezzék.

Mi Némethy 3 coniecturáját illeti, ezek a következők: XXXII. 16-ban: Id militares animos altius coniectantibus præcipuum indicium magni atque inplacabilis motus, quod neque disiecti *vel* (a codex *nil*, de Andresen említett egyik bírálatában azt állítja, hogy *vel* áll a codex margóján) paucorum instinctu, sed pariter ardescerent stb. IV. könyv. LXV.-ben: mox Cælium appellitatum a Cæle Vibenna, qui dux gentis Etruscæ cum auxilium *ad bellum tulisset* (*appellatum tauisset* codex, *portarisset* Döderlein-Halm) sedem eam acceperat stb. és VI. k. XIX.-ben: Ac ne dubium haberetur magnitudinem pecuniæ malo vertisse *aurarias* (codex *aurariasque*, *aurarias argentariasque*: Weissenborn-Halm «cum sit sermo de homine Hispaniarum ditissimo») eius (t. i. S. Marii, Hispan. ditissimi), quamquam publicarentur, sibimet Tiberius seposuit. — Az első coniectura teljesen sikerült, hiszen *vel* helyett *aut*-ot is konjiciáltak azon a helyen, pedig *vel* csak közelebb áll a kézirati olvasáshoz, mint *aut*. A második coniectura nem sikerült, ha már Tacitus *auxilium ad bellum tulisset*-et írt volna, meg is mondta volna, hogy minő háborúra. Némethynek azon elvéhez híven, lehetőleg csak olyan coniecturát elfogadni, melyből könnyen magyarázható legyen a másoló hibás olvasása, e helyen *ductavisset*-et kellett volna olvasnia, (melyet Lipsius kiadásának szövegében talállok) és *appellatum*-ot Lipsius-sal egyetértve, kitől különben a *tulisset* emendatio is való, deletlni. A harmadik coniecturát a magam részéről helyesnek tartom; ha voltak is S. Mariusnak ezüstbányái, abból még nem következik, hogy Tiberius azokat is a maga részére tartotta meg; legalább az ellenkezőjét ez állításomnak bebizonyítani aligha lehet.

A megvizsgált helyekből arra a meggyőződésre jutottam, hogy Némethy oly szakértelemmel végezte feladatát, milyennél különbet sehol sem kívánhatni, de nem is kívántak egy iskolai auctor correct recenseálásához.

Dr. VÁRI REZSŐ.

Stilisztika. A magyar írásmód törvényeinek ismertetése. Középiskolák számára írta Szántó Kálmán. Budapest. Franklin-társulat. 1893. 235 lap. Ára 1 frt 20 kr.

«Ez a könyv», mondja az írója, «az eddigiektől elütő, új szempontból tárgyalja a stilisztikát. Az úgyn. egyszerű és szépírály önkényes válaszfalai, általában a stilusnak fokok szerint való különbségei, mint nem léteznek, teljesen ledőltek; a tropusok és figurák pedig beleilleszked-

tek oda, a hol igazán helyök van, a nyelvhasználat és gondolat kifejezés különböző megnyilatkozásaiba, letörülve magukról a philosophiai kategóriák jellegét.»

Általában azon igyekezett a szerző, hogy a stilus tanítását ama két főtenyező ismertetésére vezesse vissza, melyek azt együttesen alkotják: a nyelv és író szellemére. E végre mint előszavában kifejti, a grammatika rendszerét vette elő s ezen, némileg evolutionalis mód szerint, végig tárgyalta a gondolat kifejezés törvényeit stilisztikai szempontból.

Lássuk részletesen.

A bevezetésben szól a lelkitehetségekről, az egyéniségről, a beszélő képességről, a stilisztikáról, az író munkájáról, a stiltről s ennek tudományáról.

Az első fejezet tárgyalja a *nyelvhasználat törvényei* cz. a. az irodalmi nyelvet, tájszavakat, helyesírást röviden; majd a szók használatáról, a szókötésről és a mondatfűzésről szól.

A 2. fejezet az *írály tulajdonságairól* ad tájékozást. Az általános tulajdonságok közt elsorolja a világosság, tárgyyszerűség, választékoság szabályait. Az írály különös tulajdonságainál beszél a stíl erejéről, a kellemről, festőiségről, harmoniáról.

A 3. fejezet az *író kellékeit* érinti. Itt először az író tulajdonságainál az őszinteség, eredetiség, izlés, készség, másodsor az író felfogásánál az objectivitás, a pathetikus, komikus és humoros előadásmód szakaszait vesszük észre.

A 4. fejezet a *stilus külső alakjáról* szól. Benne a próza és vers különbsége, a rhythmus, a gondolatrhythmus, hangbeli rhythmus s a rím fajai vannak tárgyalva. Aztán a nemzeti versformák. Végül az idegen versformák közt a trochæus, dactylus, jambus, anapaestus, továbbá az ó-classikai verssorok, s a modern strófák tárgyalása rekeszti be a könyv elméleti részét.

Ez elsorolás eléggé mutatja, hogy Szántó az újabb felosztás mellett is czélszerűen tudta beilleszteni az öt megillető helyekre a stilisztikai tulajdonságokat. Általában véve világos és könnyed s természetes előadású, sőt stilusa helylyel-közzel fülbemászó is, e szerint könnyen tanulható. Szabályait szabatosan fogalmazza. Látszik, hogy tanárnak termett ember.

Azonban az ő könyve sem ment némi tévedésektől. Így pl. a 48. §-t döcögősnek vagy kissé nehézkesnek találom. A 67. lapon a kifejezés módjáról szóló kikezdés első mondatai hiányosak. Nem helyeslem e mondatát: «Ha csupa idegen vagy rosszul alkotott szókat kötünk össze, de magyaros észjárás szerint, mondattá: sokkal helyesebb lesz, mintha csupa magyar szókat ugyan, de idegen nyelv szellemében

fűzünk össze.» Igaz ugyan, a mit itt mond a szerző, de nem írnám ezt le tankönyvbe. Idegen vagy rosszul alkotott szókat éppen ne kössünk össze, még magyaros észjárással se! Ha mégis előfordul, inkább az élőszóbeli előadásnak tartanám fönnt, vagy írásbeli dolgozatok efféle hibáinál hoznám csak szóba. — Tévedés az is, mit a 20. lapon állít: «A kútostorra azt mondjuk hogy *kútgém!*» Tagadom. Más a kútostor, más a kútgém. (L. Lehr. Arany Toldija I. ének 2. vsz. jegyz.) — Az elisióra hibásan idézi Aranynek e sorát: *Fidának a levél Prága városába*, mert itt még ha az utána következő sort nem vesszük is hozzá (*Örömlírt viszen a szomorú fogságba*), mely sor az előbbi nélkül nem is idézhető, még akkor sincs itt helye és alkalma az elisiónak (61. lap). — Könyvében nem található a paronomasia, polyptoton s általában az, mit figura etymologica néven nevez a mai tudomány, mert a 61. lapon a repetitióknál említett nőttön nő-, fogyton fogy-féle kifejezések nem merítik ki eléggé a szójátékok ismeretét, melyek a magyarban a gyermek-, népi, sőt a költői nyelvben is gyakorta szerepelnek.

A szerző azonban nagyon szépen illeszti be az egyes nyelvtani anyag közé a jelenben divatos idegen és hibás szók, szólások használatának fejtegetését s azok helyébe folyton-folyvást ajánl helyesebb tősgyökeres szót és kifejezést. A helyes magyarságnak általában elég sok lapot szentel és méltán. Hisz az utasítások is megkívánják.

A verstanban röviden, velősen, mégis kimerítően adja a mai megállapodásokat. Kihagyja könyvéből a kottajelzést, szerintem helyesen, mert az újabb időben felkapott kottajelzés csak bonyolultabbá teszi a tanulónak a vers fölfogását, mert sok helyen, kivált vidéken igen kevés gyermeknek van zenei képzettsége.

Az olvasmányokat, melyek a könyv nagyobb részét foglalják el, helyesen válogatta meg a szerző s a tárgyhöz illő rövid, talpraesett megjegyzéseket fűzött hozzájuk.

Az idegen szók átírásánál nem mindig következetes (*dactylus*, *jambikus*, *óklasszikai*); sajnos, meglehetősen sok elnézett sajtóhiba is maradt munkájában, pl. Arany J. *Otthon*-ának 1. vsz.-ában: *fészekre* (e. h. *fészkére*,) *szomjas* (e. h. *szomju*) és másutt is (szabagság 74. l., kalála után 66., anyagyűjtés 9., all 71., atok 69., stb.). Kárnak tartom végül a könyv használhatóságára nézve azt, hogy tárgymutatója nincs.

Mindezek azonban alig számba vehető tévedések a miket a második kiadásban okvetetlen ki fog kerülni, s a szerző ezek mellett is derekas munkát végzett s e műve is méltán sorakozik eddig megjelent jó munkáihoz. A könyv IV. oszt. gymnasiumi tanulók számára rendes tankönyvvül s másoknak magánolvasmányul jó lelkiismerettel ajánlható.

VOZÁRI GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Griechische Denker. Eine Geschichte der antiken Philosophie, von Dr. Theodor Gomperz, Prof. an der Univ. Wien. Erste Lieferung. Leipzig, Veit et Comp. 1893, 96 l.

Nagy, három kötetre előirányzott, s az ó-kor egész bölcelet-történetét felölelő munka első füzeté ez. A kutatás e terén nem ismeretlen szerző, saját vallomása szerint, hosszas tanulmányait kívánja itt a művelt közönség előtt is érthető formában elmondani. A népszerűsítés — a tárgyalás abstract anyagát tekintve — sikerült; szemléltetőbben, az ó-kori és modern tekintélyeknek csekélyebb népszerűségi igénybevétele nélkül, görög philosophiát megírni, egyenes lehetetlenség; a sor alatt a citatumok, — hál' Istennek — egyáltalán hiányoznak. A füzet még a pythagoreismust is tárgyalás alá veszi, de be nem fejezi; a procemiumként adott különösen vallásbölceleti ismertetések után az ion természetbölcelőket (Thales, Anaximandros, Anaximenes és Herakleitos), az orphikusok kosmogoniáját a Pherekydesével együtt, s majd a harmadik fejezetben Pythagorast mutatja be. Kevés szóval sok minden van elmondva; ez a munkának manapság különösen utánzásra méltó jó tulajdona. Persze Gomperznek nem elég dicséret; hogy nyilvánvaló tévedést nem találunk e füzetben, az természetes, hogy legalább filologailag sok újat nem nyújt, az bölcelet-történetének nem hibája. A ki czélul tűzte ki magának, hogy a görög abstract gondolkodás oly világos és minden oldalról motivált fejlődését tárja elénk mint a minőről e füzet tanuskodik, annak szívesen elengedjük a specziális kutatásnak néhány problematikus eredményét; a «tudomány» csak a philosophia rovására nőhet nagyra. A szerző angol mottójában fejezi ki törekvésének egyik oldalát: nothing moves in the world wich is not Greck in its origin: tudásunk minden elemét a görögben megtalálhatjuk; itt mindent akként is kell tárgyalni, hogy a jelenlegi állapot kezdeményezésének tűnjék fel. Ennek köszönhetjük a munkában a modern állapotokra történő ama találó vonatkoztatásokat, melyek az ó-kori természetbölcelőknél mintegy önként kínálkoznak; hisz Herakleitos modern hatásáról ugyancsak lehet beszélni. A mit a szerző azonkívül sohasem téveszt szemei elől, hogy t. i. elbeszélés helyett magyarázzon, felsorolás helyett indokolt kapcsolatot adjon, munkájának kiváló értéket biztosít a szakemberek előtt is. A tények pszichológiai megértetésére talán több gondot fordít, mint a kor történelmi faktumai-ból merített interpretálgatásra; de azért az utóbbi sem kerüli el figyelmét. A mit e tekintetben elmond, pl. bevezetésként Herakleitos etikájához, vagy az orphikusok kosmogoniájához, ép oly értékes, mint néha a messze menő, de azért szívesen fogadott lélektani digressio. E helyen

a valláserkölcsei szempontból egyáltalán érdekes bevezetésen kívül a Pythagorassal kapcsolatban mondott azon fejtegetésre utalok, mely a matematikai szellemről szól. Ily passusok kellemesen éreztetik az emberrel, hogy bár történeti tények kellő méltánylásához legmesszebb terjedő lélektani ismerések sub auditu concedált, de évényre ritkán jutó feltétel, ez ismeretek okkal móddal történő feltáralása, ha csak a magyarázat körét túl nem lépi, egy csöppet sem felesleges.

Nem kimerítő kritikát, csupán tájékoztatót kívántam a munka első füzetével szemben adni. Elhallgattam, a mit az orphikusoknak külön fejezetben történő ismertetéséről, a mit Herakleitos szereplésének világtörténeti meghatározásáról mondhatnék. Mindennek felemlítése sokkal inkább helyén lesz, ha az egész munka kezünk között van. Addig is Gomperz kiváló művét az összes érdeklődők figyelmébe ajánlom, s füzetenkint effektuálandó megjelenésének — velök együtt — a legnagyobb várakozással nézek elébe.

Dr. HORNYÁNSZKY GYULA.

Lateinische Schulgrammatik von Prof. Dr. H. Ziemer. Elfte, gänzlich umgearbeitete Auflage der Schulgrammatik von Prof. W. Gillhausen. I. Theil: Formenlehre. II. Theil: Syntax. Berlin, Gaertner, 1893.

Ismeretes, hogy az 1892-iki német középiskolai tanterv a *latin nyelv oktatásának céljául* többé nem, mint eddig, a latin stilizálást, hanem a nyelvnek és íróknak beható megértését és megismerését tűzi ki. A cél megváltozása szükségképen maga után vonta a német nyelvű latin nyelvtanoknak ahhoz való alkalmazkodását. Egyrészt számos új nyelvtan iratott, másrészt a meglevők átdolgoztattak. Az utóbbiak közé tartozik a fent említett Gillhausen-Ziemerféle jeles nyelvtan is.

Gillhausen latin nyelvtanát, mely 10-ik kiadásában még a régi tantervhez alkalmazkodik, Ziemer a 11-ik kiadásban átdolgozta az 1892-iki tanterv követelménye szerint, oly módon, hogy annak anyagát megrövidítette, nyomását jobbra és előadását áttekinthetőbbé tette, az egyes szabályok tárgyalásánál az olvasmány alapján állva a példákból indult ki, és az egész nyelvtannak szerkezetét a görög nyelvtanával lehetőleg azonossá tette. De különösen helyeselnünk kell Ziemernek a mondatban tárgyalásánál követett abbeli eljárását, hogy az egyes mondatbeli jelenségek tárgyalásánál nem az anyanyelvből indulva ki viszonyítja az utóbbinak tulajdonságaihoz a latin nyelvét, az az, 1892-iki tantervhez képest nem ad stilistikai mondatant, hanem a latin nyelvből indul ki, és azzal veti egybe az anyanyelv tulajdonságait. Egy másik, az előbb említetttnél talán még nagyobb előnye Ziemer latin

nyelvtanának az — és e tekintetben már nem a tanterv, hanem azon tudományos elvek követelményeinek tesz eleget, melyeknek szerző több mint húsz év óta szószólója szóban és írásban — hogy t. i. pædagogiai tapintattal párosultan lehetőleg értékesíti a nyelvtudomány legújabb vívmányait, a mi annál inkább is kiemelendő, mert e tekintetben a latin nyelvtanok épenséggel nem állanak a görög nyelvtanok magaslatán. Ziemer latin nyelvtanát tehát, főntebb említett kiváló tulajdonságainál fogva, melegen ajánljuk tanáraink figyelmébe. PECZ VILMOS.

Les proverbes et locutions de la langue française, leurs origines et leur concordance avec les proverbes et locutions des autres nations par *Didier Loubens*, professeur etc. Paris 1889, 12-r. XVII + 304 l., ára 3 franc 50 ct.

Le musée de la conversation, répertoire de citations françaises, dictons modernes, curiosités littéraires, historiques et anecdotiques, avec une indication précise des sources par *Roger Alexandre*. 2. kiadás Paris 1892. 8-r. VII + 446 l., ára 4 franc.

Két oly könyvről óhajtok beszámolni, melyet nemcsak a szalonok műveit társalgója forgathat haszonnal, de a francia s a német nyelv tanára is, különösen a felsőbb osztályokra való tekintettel. Amott korunk áramlatának és a modern stíl egyik kinövésének, a «mottomániának» tesz eleget, míg itt kellemes s változatos anyagot nyújt a nyelv természetébe és sajátágaiba való elmélyedésre s a magyar-francia phraseologia kibővítésére. Mindkét mű a francia közmondásokkal és szólásmódokkal foglalkozik: a *L.**) könyve főleg az előbbiekkal, az *A.*-é túlnyomóan a szólásokkal, habár mindkettő vegyest nyújt frázist, szólásmódot, hasonlatot és közmondást, melyeket bizony nem ártana szétválasztani (l. *Bauer S.* programm-értekezését: *A szólásmód*, ismert. e Közlöny XVII. évf.-nak 384. l. s f.). A hiteles szöveg alapján közölt idézeteket követik: értelmi magyarázat, eredet (első előfordulás), változatok és rokon pótlások, végül *L.*-nál rokon gondolatok más nyelveken. Természetes — a mit már a terjedelemből is következtethetni, hogy kimerítő teljességről egyiknél sem lehet szó; a tárgyalás módja is inkább népszerű mint tudományos, s *A.* könyvét akár «*francia Büchmann*»-nak nevezhetnők, bár ennek alaposságát egyikük sem közelíti meg, pedig ily fajta műveknél az úgyn. «német alaposság» nagyon is indokolt!

Loubens, mint műveinek részletes jegyzékéből látható, hivatás-szerű philologus-compiler, ki könyvének címlapján többet ígér, mint a mennyit beváltani képes. A közmondások szerepét s lényegét tárgyaló

*) Rövidség kedvéért a szövegben e két munkát a szerzők neve szerint így jelzem: *L.* = *Loubens*, *A.* = *Alexandre*.

bevezetés s a francia szakirodalmat röviden összegezõ elõszó után vagy 360 példát sorol fel betûrendben a következõ fõbb elvek szerint: értelem, tartalom-elemzés, eredet (idézetekkel), rokon szólásmódok és közmondások úgy a francia mint a többi modern s a klasszikus irodalmakból. Ámde ezen helyes szempontok szerinti feldolgozás csak hiányosan van megvalósítva. Teljesen hiányoznak pl. (s A.-nál fellelhetõk) a következõ eléggé elterjedt közmondások: *Il n'y a que le premier pas qui coûte* (Minden kezdet nehéz, Aller Anfang ist schwer); *) *La garde meurt et ne se rend pas* (A. 157); *Il y a des juges à Berlin* (A. 191); *Si vous avez mangé le diable, mangez aussi ses cornes* (A ki felteszen, játszani is kell annak. Sz. Molnár Alb.; Wer A sagt, muss auch B sagen; A.-nál is hiányzik); *Tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles* (A. 229); stb. Még feltünõbb, s bizonyos szorgalomhiányra vall az a különbség, melylyel szerzõ a nemzetközi összehasonlító feladatnak tesz eleget. Egyes példáknál, minõ a *C'est toujours la même chanson* (276, Immer das alte Lied singen, die alte Leier spielen) a francia variánsok mellett idézi a német, olasz, latin s görög analógiákat, másutt ellenben a közeli német rokonokról is megfeledeznek pl. *Loin des yeux, loin du coeur* (285, Aus dem Auge, aus dem Sinn), *Tant va la cruche à l'eau etc.* (248), *Rien de trop* (288, Allzuviel ist ungesund) stb. Bár a klasszikus nyelveket aránylag a legnagyobb figyelemmel kíséri, a *Ventre affamé n'a pas d'oreilles* (270) említésénél utal ugyan a Venter auribus caret-re, de mellõzi a Plenus venter... s a német: Ein voller Magen... rokonokat; *L'union fait la force* (191) mellõl hiányzik a Viribus unitis stb.

A következõ példákat a gyakorlati tanításnál értékesíthetjük.

XIII: *C'est le diable qui bat sa femme et qui marie sa fille*;

8: *Acheter chat en poche* = zsákban macskát árulni (16. század);

98: *Etre comme l'âne de Buridan* (Jean de Buridan francia bölcselõ nevéhez fûződik, ki a 14. században a párizsi akadémia rektora volt).

147: *Il ne faut pas rendre la peau de l'ours avant de l'avoir tué* és 284: *Il ne faut pas chanter la victoire avant le temps* = Elõre iszik a medve bõrére.

150: *Il n'est si bon cheval qui ne bronche* = A lónak négy lába van, mégis megbotlik.

160: *Jeter de la poudre aux yeux* = Port hinteni valakinek szemébe = Jemandem Sand in die Augen streuen.

172: *L'eau va toujours à la rivière* = A gazdagnak sok a kísérõje;

*) A nemzetközi összehasonlító alapot részemről is legalább azzal igyekezem elõmozdítani, hogy a magyar és német rokonokat helyenként mellé iktatom.

ezzel rokon 219: *Porter de l'eau à la rivière* = Dunába hord vizet, v. Tóba visz vizet. Wo Tauben sind, fliegen Tauben hin.

186: *Les petits ruisseaux font les grandes rivières* = Sok kicsi sokra megy. Garasból lesz a forint.

193: *Ménager la chèvre et le chou* = A kecske is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon. Wasch' mir den Pelz und mach' ihn nicht nass.

213: *Pêcher en eau trouble* = Zavarosban halászni.

216: *Petite pluie abat grand vent* = Többet észszel mint erővel Királynak is szemébe néz a macska. Lassú víz partot mos.

224: *Prendre la lune avec ses dents* és *C'est comme si vous vouliez semer des pois sur une muraille* = Falra borsót hányani.

225: *Prendre ses jambes à son cou* = Kopf über, Kopf unter v. über Hals und Kopf laufen = Nyakra-főre. Nyakába veszi a falut, várost.

226: *Promettre monts et merveilles* = Eget, földet ígérni.

236: *Qui trop embrasse mal étreint* = Ki mindenbe kap, mindenben himpellér v. Ki sokfelé kap, két szék között pad alá esik v. Sokat akar a szarka, nem bírja a farka. A ki sokat markol, keveset fog.

247: *Sourd comme un pot* = Taub wie ein Stück Holz = Süket mint az ágyú. Hallgat mint a süket disznó a fűben.

249: *Tel qu'il rit vendredi, dimanche pleurera* = szomorú nap, fekete vasárnap. A ki pénteken nevet, vasárnap sír.

257: *Toutes les vérités ne sont pas bonnes à dire* = Szólj igazat, betörik a fejed. Nem jó az igazat hangosan hegedülni.

267: *Un tien vaut mieux que deux tu l'auras* = Egy ma többet ér két holnapnál v. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok.

287: *Quand le chat n'y est pas les souris dansent* = Nincs itthon a macska, czinczognak az egerek; stb.

Alexandre, kinek könyve a vezérszavak alfabétikus sorrendjében vagy 400 »vegyes példát« tartalmaz, melyek 1890-től kezdve a »*Le Figaro*« szombati mellékletein jelentek meg folytatólagosan, mint önmaga beisméri, főleg Éd. Fournier »*L'esprit dans l'histoire*« cz. műve nyomán halad, melynek adatait saját tanulmányaival egészítette ki. Használta még a német Büchmann, az angol Bartlett és — Loubens könyvének kivételével, melyet nem is említ — saját honfitársainak idevágó munkáit. Feladatának nehézségeit említve, egyben korlátokat szab magának: nem annyira a népszerűsége, mint az erkölcsi és irodalmi tartalomra volt tekintettel, s találóan jegyzi meg, hogy a legelterjedtebb mondások távolról sem a legnevezetesebbek, sőt állíthatni, hogy az ily szellemi cliché-k, melyek nagyjelentőségűek az eszmék s azok kifejezése módjainak történetére, annál nagyobb hajlammal bírnak az elterjedésre s a népszerűsége, minél — kevesebb az értelmük. Alexandre művének használhatóságát nagyban előmozdítja két mutató, melyek közül az

egyik a szerzők és a szereplő személyek, a másik az idézetek alphabetikus sorrendje szerint van összeállítva. Hogy A. sem merítette ki az anyagot, arra csak egy adatot idézek: az igen elterjedt *noblesse oblige* kimaradt könyvéből (L.-nál l. a 204. l.).

A két munkát összehasonlítva, azon néhány példa révén is, melyek közösen fordulnak elő, azt találjuk, hogy L. magyarázatai részletesebbek, A.-éi rövidebbek; L. kissé fecsegő, A. lakonikus, a mit előszavában (l. Avertissement VI) indokol is. Kommentárok tekintetében érdekes eltérést tapasztaltam a *Quand on prend du galon, on n'en saurait trop prendre* (Üstökön kell ragadni az alkalmat; Man muss die Gelegenheit beim Schopf fassen; vagy: Nincs oly öreg, ki tovább ne kívánna élni; Ott fogja, a hol kell) eredetének felderítésében, mely úgy látszik még a francziáknak is bajt okoz. Az idézet A. szerint (156. l.) Quinault «*Roland*» cz. tragédia (1685) következő sorának parodiája: *Quand on prend de l'amour, on n'en saurait trop prendre*; L. ellenben azt tartja (228. l.), hogy St. Vallier táborszernagy, elestét megelőzőleg egy ütközetben mondta. Világos, hogy az előbbi feltevés ennél jóval valószínűbb s hitelesebb.

Litré nagy szótárának előszavában (p. XVIII) bizonyos átvitt értelmű v. közmondásos szólás magyarázatát illetőleg így ír: «Valahányszor lehetséges volt, megmagyaráztam a szólások eredetét, értelmét és alkalmazását, de tartózkodás nélkül beismerem, hogy igyekezetem daczára művem ezen része távolról sem teljes. S tényleg, a mennyiben a magyarázat nem kínálkozik önként avagy határozott támaszpontok nem maradtak fenn, ebben úgyszólván csak a véletlen nyújthatja azt, a mit keresünk: azt akarom mondani, hogy a siker az *olvasás esélyeitől* függ, melynek folytán szemünk elé kerül valamely magyarázó részlet». Egy nagy tudósnak e szerény s őszinte beismerése engem is arra bír, hogy tekintettel azon nehézségekre, melyekkel az ilyen könyvek megírása jár s melyek csak fokozatos előhaladást tesznek lehetővé, mindkét szerzőnek fáradtságos munkáját, a kimutatott hézagok daczára hasznosnak s elismeréseméltónak nevezzem. Minthogy a két könyvben alig néhány példa közös, — némileg *faute de mieux* — ajánlom mindkettőnek beszerzését s befogadását a középiskolai tanári könyvtárak átdolgozás alatt levő új jegyzékébe.

Végül még egyet. Nem szenved kétséget, hogy a közmondások tartalma alapján véve a különböző nemzeteknél ugyanaz, sőt e megegyezés gyakran még az alakra és a kifejezés módjára is kiterjed. A külföldi és idegen nyelvű közmondások irodalma óriási, de a magyar közmondásokat s azok nemzetközi összehasonlító feldolgozását illetőleg önmagunkra vagyunk utalva. *A magyar közmondásoknak lehető teljes nemzetközileg összehasonlító synonymikus lexikonát* pedig joggal várhatjuk a

M. T. Akadémiától; a Magyar Nyelvtörténeti Szótár és a Magyar Tájszó-tár után harmadik hatalmas alkotásnak mintegy önként kínálkozik amaz. De addig is kicsiben s szűkebb körben folytassuk az üdvös tevékenységet. A tankönyvekben, az iskolában, a tanításnál egy nyelvtanár se mulasztja el a leggyakoribb közmondások összehasonlító tárgyalását. Az újabb gyűjtemények közül felhasználhatók a Sirisakáé, Almásyé, (Magyar Közmondások Gyűjteménye, különös tekintettel az életbölcse-ségre és a nevelésre; több mint hatezer közmondás; Bpest Franklin 1890). Az utóbbi gyűjteményt bőven értékesítette Kalmár E.: Magyar olvasókönyve I. kötetének 39—47. lapján (Franklin 1893).¹⁾ Nagyfontos-ságú szerepük van a közmondásoknak még a klasszikus s főleg a modern nyelvek tanításánál, így pl. a francia nyelvénél kapcsolatban felemlíten-dők a rokon magyar és német (esetleg latin) közmondások is.²⁾ Itt emlékezem még meg dr. Margalits Edének küszöbön levő latin közmon-dás-lexikonáról és a bölcsészeti karnak 1893/4-iki következő egyetemi jutalomtételéről: «A görög s a római példabeszédeknek megfelelő ma-gyar közmondások», a melyet 1894/5-ben helyesen a német s a francia példabeszédek követhetnének.

Végül megjegyzem, hogy a mi a művelt közönség igényeit kielé-gítő «*Magyar Büchmann*»-t illeti, ezen szép de háládatlan feladattal, néhány még régebben a Budapesti Hirlapban megjelent tárczából követ-keztetve, Tóth Béla foglalkozik. Nagy érdeklődéssel nézhetünk ezen első kísérlet elé, s a minél teljesebb siker érdekében a fáradhatatlan gyűj-tőnek csak azt tanácsolhatjuk, hogy a nemzetközi összehasonlító szem-pontot, ott a hol csak lehet s minél szélesebb alapon, érvényesítse.

KEMÉNY FERENCZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1892/93.

1. Kassai Gusztáv: *Πλατωνικά ζητήματα*.³⁾ (Budapesti V. ker. kir. kath. főgymnasium). — Dr. Kassai Gusztáv Plátó irodalmához új-

¹⁾ Jó német munka ez: Dr. A. Wittstock, Die Erziehung im Sprich-wort oder die deutsche Volkspädagogik (Leipzig 1891, Naumann). Mily szép feladat avagy jutalomtétel volna egy ily magyar munka a hazai pædagogiai egyesületek számára!

²⁾ L. P. Vernier: *Hermes* p. 310—15 (Stuttgart, P. Neff.) és *Bartos-Chovancsák*: Francia Nyelvtan II. r. *Phraséologie*.

³⁾ Nagy örömünkre szolgált, hogy Muller, a jeles amsterdami tanár és a mai görög nyelv egyik legkiválóbb ismerője, ezt az eredetileg német nyelven írt bírálatot folyóiratunknak engedte át. — *Szerk.*

görög szép prózai nyelven (Hochsprache) írott adalékot közölt, melyhez szabad legyen röviden hozzá szólanom.

A cikk, mely csak kezdetnek tekintendő, mint a szerző szóról-szóra mondja: «mind azon bizonyítékokat vizsgálja, melyek a Plátó neve alatt hagyományozott iratok valódiságáról tanúskodnak».

Szerző a plátói irodalomra vonatkozó ama két ismeretes könyvjegyzékből indul ki, melyek Diogenes Laertiusnál találhatók. Ez alkalommal szabad legyen Diogenes Laertiusnak ama csinos Didot-féle kiadására utalnom, melyet szeretve tisztelt tanárom, néhai Cobet C. G. rendezett sajtó alá. (Erről, valamint más kiadásokról, Cobetnek hollandi nyelven írott levelei bővebb felvilágosítást adnak, Leiden, Brill). Az első könyvjegyzék tudvalevőleg 15 dialogust tartalmaz, 5 trilogiába osztva, melyeket szerző felsorol; a második könyvjegyzék, melyet Tiberius császár idejében Thrasylos szerkesztett, az iratokat 9 tetralogiába osztja, tehát 36 dialogusba. Hermann Károly Frigyes az ő kiadásában az utóbbi beosztást, mint a mely helyes, követte. Mindezen művek a kéziratokban még megvannak.

Szerző most azzal a kérdéssel foglalkozik, vajjon még más plátói iratok is vannak-e és e tekintetben mindenek előtt Aristotelesre hivatkozik. Különféle példákat hoz fel, de arra utal, hogy az oly szók, melyeket Aristoteles Plátótól valóknak mond (pl. 3. 1. *ἀστεογένης, μινελός*), ép úgy a szóbeli, mint írásbeli hagyománynak tulajdoníthatók.

Athenaeus is plátói iratnak tartja Kimont, szerző azonban joggal arra utal, hogy az Athenaeusnál előforduló hely sok helytelenséget tartalmaz és hogy az Athenaeustól közölt nyilatkozatok Plátónak Gorgias és Meno cz. párbeszédében is találhatók.

Továbbá azt kutatja szerző, vajjon a reánk maradt plátói iratok közt vannak-e nem valódiak is? Ez a kutatás természetesen nem egészen új, különösen Németországban egész irodalom keletkezett erről a kérdéstről, melyet e helyt főlemlíteni szükségtelen. Szerző sok ügyességgel arra utal, hogy hihetőleg már az ó-korban sok iratot és talán pseudo-plátóiakat is pénzvágyból vagy más okokból tákoltak össze. Galenus helye, melyet említ, igen jellemző. Szabad legyen arra utalnom, hogy én a *Ἑλλάς*-ban (IV. évfolyam) hasonló kérdést fejtegettem az Aristotelesnek tulajdonított *Ἀθηναίων Πολιτεία*-ról és reményilem, hogy magyar barátom Plátónak nem valódi irataira vonatkozó kutatásait részletesebben fogja ismételni.

A mi az Aristotelesnél előforduló plátói idézeteket illeti, szerző azokat 5 kategóriába osztja.

1. Plátó és a dialogus megnevezése; 2. a dialogus neve Plátó megnevezése nélkül; 3. Plátó neve a dialogus megnevezése nélkül; 4. a plátói Socrates neve a dialogus megnevezése nélkül; 5. ráutalások a szerző és a dialogus megnevezése nélkül.

Az érdekes cikk befejező része azokat a kétségtelenül valódi platói dialogusokat tárgyalja megglehetős részletezéssel, melyeket Aristoteles említett vagy megbírált.

A nyelv, melyet dr. Kassai Gusztáv értekezésében használ, általában dicséretet érdemel; a legnagyobb mértékben dicséretes és érdekes dolog, hogy több magyar hellenista, Télfy Iván tanár példáján indulva, az élő hellen nyelvnek újra tiszteletet szerezni és e fölötté gazdag és hajlékony nyelvet a sokkal szegényebb latin helyett, különösen philologiai czélokra, a gondolatok kifejezésére eszközül felhasználni iparkodik.

Sajnos, hogy a kifejezés egyes helyeken kissé homályos és hogy kevésbbé szabatos nyomtatás következtében néhány sajtóhiba csúszott be; így megjegyeztem az 1. l. *περὶ τῆς ταύτης* stb., oly ismétlés, melyet jobb elkerülni; a 2. l. *ν' δυσχερασθῶμεν* — *νὰ* helyett, a 3. l. *Σοφιστῇ* — *Σοφιστῆ* helyett, *ἐξεφράσθησαι* — *ἐξεφράσθησαν* helyett, *σύγραμμα* — *σύγγραμμα* helyett, továbbá ugyanazon a lapon *ἔχομεν δὰ αἰτίαν*, 4 l. *δύναται ν' εὐρηθῶσι* — *εὐρεθῶσι* helyett, 6. l. *ἑλληνική* — *ἑλληνική* helyett, és újra *σύγραμμα* — *σύγγραμμα* helyett. Végre a 8. l. *περὶ Σοφοιστοῦ* — *Σοφιστοῦ* helyett. De:

Vitiis nemo sine nascitur; optimus ille est,

Qui minimis urguetur

mondja Horatius.

Amsterdam.

MULLER H. C.

2. Dr. Kálmán Miksa: Az idegen nyelvek tanításának reformja. (Pécsi áll. főreáliskola. 23—36. l.). — Az idegen nyelvek tanárai közül mind többen sorakoznak a reform hívei közé; már nálunk is szaporodik azoknak a száma, a kik a modern nyelvek tanításának czéljául nem a holt betűt tekintik, hanem az élő nyelvet, a kik nem elégszenek meg avval, hogy a tanuló iskolai gyakorlatokat fordít, hanem elvárják a középiskolától, hogy vezesse be növendékeit az illető idegen nyelv szellemébe, hogy értse azt a nyelvet, a melynek tanulására hat vagy nyolcz évet fordított, s tudjon rajta némileg beszélni is.

Kálmán Miksa ebben az értekezésében az iskoláinkban majd mindenütt divó constructiv módszerrel szemben az analytikus-direct módszer mellett foglal állást. E módszer főelvei, hogy a növendék tanulja meg az idegen nyelv helyes kiejtését, a tanítás alapja összefüggő olvasmány legyen, beszédgyakorlatok segítségével vezessük be a tanulót az élő nyelv használatába s a nyelvtant ő maga vonja el a tárgyalat olvasmányokból. Ezeket az elveket minden tekintetben helyeselnünk kell s kívánatos volna, hogy iskoláinkban minél jobban elterjedjen az idegen nyelvek tanításának ez a módja.

A kiejtésről szólva Kálmán nem helyesli a phonetikus írás használatát, mivel «ily eljárás mellett a tanulók egy írás helyett kettőt kénytelenek megtanulni, melyek közül az egyiknek, a phonetikusnak, csak ideig-óráig veszik hasznát, és e mellett fenyeget az a veszély, hogy a tanulók megszokván előbb úgy írni a szókat, a hogy azokat kiejtik, később nehezen, sokkal nehezebben mint különben történt volna, sajátítják el a helyesírást.» Továbbá: «A magyar anyanyelvű tanulóknak a phonetikus átírás nyújtotta segédeszközre nincs szükségük. Hisz ők ki tudnak ejteni minden francia mássalhangzót, minthogy e tekintetben a magyar nyelv összevág a francziával.» E sorokban, valamint a hozzájuk fűződő fejtegetésekben több tévedés van. Senki sem állította, s józan észszel nem is állíthatta, hogy a phonetikus írás megtanítja a tanulót az egyes hangok helyes kiejtésére. A betű alakja meg nem taníthat arra, hogy hogyan képezzem az ismeretlen hangot, ha csak a Bell-féle *Visible speech* jeleit nem használom; ez azonban csakis tudományos czélokra való. Az egyes hangok képzését csakis utánzás által lehet megtanulni; a tanár ejtse ki többször világosan és érthetően az illető hangot, s utánoztassa a tanulóval; gyakran meg is kell magyaráznia egy-egy nehezebb hang képzése módját (pl. a német *ch*, angol *th*-ét), s ebben a phonetika ismerete nagy segítségére lesz a tanárnak, mert tudatossá teheti a tanulónak egyébként öntudatlan utánzását. Folytonos ismétlés és folytonos ellenőrzés mellett megszokja a tanuló az idegen hangok helyes képzését. A phonetikus írás feladata egész más. Ha az idegen nyelvek minden egyes hangot következetesen mindig ugyanegy jellel jelölnének, nem is kívánná senki egy más írás használatát. Ha pl. a francziában az *sz* hang jele mindig *s* volna s nem néha *ss*, *sc*-, s viszont az *s* nem jelölne gyakran *z*-t, ha továbbá minden leírt betűt ki is kellene ejtenünk, s nem kellene kétféleképp olvasnunk pl. az utolsó szótagot ebben: *le sentiment* és *ils donnent*, az esetben nem is volna szükség a phonetikus írásra. Erre az írásra a tanítás elején csakis azért van szükségünk, hogy a tanuló tudja, mikor milyen hangot kell ejtenie s ne téveszsze meg a rendes írásmód betű-labyrinthusa; mert hiába képez helyesen minden egyes hangot, ha nem tudja, mikor melyiket kell használnia. A phonetikus írás nem is egyéb, mint mankó, a melyet csak addig használ a tanuló, a míg a saját lábán nem tud járni.

Ezzel szemben szerzőnk arra hivatkozik, hogy a tanuló így egy nehézség helyett kettővel áll szemben, s meg kell tanulnia egy írásmódot, a melyet aztán elfelejt. Csakhogy ez az ellenvetés, a mit már mások is hangoztattak, nem más, mint jámbor önámítás. Mintha a szokásos helyesírást tanítva, nem kellene a tanulóknak két írásmóddal vesződni! Előtte áll ez a szó *les yeux* s a tanár így ejti ki *le-zió*; vajjon nem kell-e ugyanazon szónak két alakját megtanulnia? Csakhogy az egyiket csupán a

szemével szabad látnia, de nem hallja s ki sem ejtheti; a másik alakot ellenben hallja, de soha sem látja. Ezen a nagy nehézségen akar segíteni a fonetikus írás az által, hogy ketté osztja: kezdetben azt az alakot mutatja a szemnek is, a mit a fül hall, s mikor a tanuló ezt már annyira megszokta, hogy a szája is mindig csak ezt az alakot ejti, megmutatjuk neki a szónak nyomtatott alakját is. Tévedés tehát, ha azt hiszszük, hogy a fonetikus írás egy nehézség helyett kettőt nyújt; ép ellenkezőleg, szétválasztja az idegen nyelv tanulása alkalmával mindig jelentkező kettős nehézséget, s a tanuló könnyebben birkozik meg vele, ha egyenkint küzdi le előbb a kiejtés, azután a helyesírás nehézségét. A fonetikus írás feladata tehát az, hogy helyettesítse némileg a tanár szavát s a szem segítségével erősítse azt a hatást, a mit az illető szó hallása a fülre gyakorolt. Ép ezért hiba, ha a fonetikus írást a tanuló is használja; neki ezt az írást csak látnia szabad, de ő maga ne írja. A tanítás kezdetén, a míg fonetikus írásra szükség van, úgy sem szabad írásbeli dolgozatokat végeztetni a tanulóval, s az idegen nyelv gyakorlásának csakis élőszóval kell történnie. Ha így alkalmazzuk a fonetikus írást, nem lesz káros hatással később a rendes írásmód megtanulására sem; ezt, most már hat évi tapasztalatra támaszkodva, biztos állíthatom.

A dolgozat többi része elég behatóan tárgyalja a nyelvtanítás módszerének minden egyes részletét. A tanítás összefüggő olvasmányon alapuljon, melynek tartalma érdekes és nevelő hatású legyen. A beszédgyakorlatokat mindjárt a tanfolyam elején kell kezdeni, s anyagát szolgáltatassa első sorban az olvasmány, melyet kérdések és feleletek alakjában ismételve fel kell dolgozni; szolgálhatnak erre a célra szemléltető képek is. Nagyon helyes a szerzőnek az a megjegyzése, hogy maga a nyelvtan nem alkalmas beszéd tárgy, mivel unalmas és száraz. A fordítás után a szótanulásra kerül a sor, s erre nézve hasznos, ha a tanuló a szavakat külön füzetbe írja s onnan tanulja meg. A nyelvtant a tanuló maga vonja el a tárgyalt olvasmányokból s az így nyert szabályok begyakorlása mindig egész mondatokon történjék. Az írásbeli gyakorlatok tárgya kezdetben tollba mondás, majd az olvasmányok átalakítása, tartalmának ismétlése s csak felsőbb osztályokban fordíthatunk magyarból az illető idegen nyelvre.

Az érkezés stílusa nehézkes s magyarság, különösen szórend tekintetében sem kifogástalan. Szerzőnk kedveli az *az* névmás használatát ott is, a hol jobb volna *ő*, pl. «Hogy ezt elkerüljük, præparáljuk *azokat*» (e h. *őket* t. i. a tanítványokat) 26. l. — «A fordításra szolgáló összefüggéstelen mondatok a legheterogenebb tárgyakról és rendszeren a szellemtelenség netovábbján beszélnek, a minek csakhamar beálló következménye az, hogy a tanuló közönyössé válik *azok* tartalma iránt.» (e h.

tartalmuk) 27. l. Szórend tekintetében kifogásolandók többek közt ezek a mondatok: «A tanulók megszokván előbb úgy írni a szokat a hogy azokat kiejtik, később nehezen, sokkal nehezebben, mint különben történt volna, sajátítják el a szokásos helyesírást.» 29. l. — «A kiejtés tanítása összefüggő szövegen vagy egyes hangokon megkezdhető.» u. o. — «A kérdéseket variálni és fokozatosan nehezebbé lehet tenni. Az olvasmánynak ilyen módon történt többszöri feldolgozása után *annak* (felesleges!) tartalma az összefüggő beszéd gyakorlására elmondatható.» 31. l.

BALASSA JÓZSEF.

3. Roseth Arnold; A latin nyelvtani műszók. (Szolnoki áll. főgymn. 6—10. l.) — Sajátszerű tanügyi viszonyainknál fogva a műszók kérdése még mindig nyílt kérdés. Egyöntetűségről szó sincsen sem a nyelvtanítás, sem az exact tudományok terén. A nyelvek tanításánál a legnagyobb bajt látjuk az ígétannál vagyis az alaktan legfontosabb szakosztályának tárgyalásában. Ismeretes az a különös antagonizmus a kettős terminusok és az úgynevezett régi elnevezések között. Örülök, hogy Pirchala Imre feltűnést keltő latin könyveiben a pædagogiai szempontból inkább helyeselhető egyszerű elnevezésekre tért vissza, melyek meg vannak őrizve a rengeteg számú németül írt latin grammatikákban és helyet foglalnak úgyszólván az összes modern nyelvek grammatikaiban. — A latin igeidők kettős elnevezéseinek megalapítói és védői azzal argumentálnak, hogy felosztásuk és elnevezéseik jobban felelnek meg a logika követelményeinek. Megengedem, de az egyszerű elnevezés az iskolában kétségtől kivül praktikusabb. Persze, ha az országos közoktatásügyi tanács határozottan megjelölte volna a sarkalatos grammatikai tények neveit és megkövetelte volna az általa elfogadott és külön táblázatban feltüntetett műkifejezéseknek következetes használatát, akkor ma sok minden másképpen lenne. Akkor nem találkozánk holmi præhistorikus, de nem indogermán «ígehatározatlan» (= infinitivus), «hanyattszó» (?!) (= supinum) «részesülő» stb. nevekkal. Akkor minden lelkiismeretes tanár meg volna kímélve attól a kelletlen munkától, hogy a tanév első óráiban sorra kérdezze, miféle nyelvtanokat használtak a más intézetekből jött tanulók. Azután persze következik a tatározás és mindenféle nivelláló munkásság az ujonczok fejében, kiknek eláll szemük-szájuk, a mikor pl. azt hallják, hogy ezentúl nolens volens «futurum perfectum»-nak nevezzék a második jövőt, ők, kik eddig zenithet és nadirt láttak futurumban és perfectumban.

Azt hittem, hogy Roseth erről a nagyon fontos kérdésről akart írni. Ő mást tett: öt lapon át azt vitatja, hogy «latin műszók egyáltalában ne alkalmaztassanak.» Szerinte ugyanis nem a műszók egyöntetűségében rejlik a leggyökeresebb javítás.

«Mindez nagyon szép dolog; de hát a latin terminológiát nem lehet mindvégig megfelelő magyarral helyettesíteni, és pedig azon egyszerű okból nem, mert nincsen minden egyes latin műszóra ráillő magyar elnevezésünk» — megjegyzem, ezt nem én mondom, hanem maga a szerző írta ezeket a helyes szavakat, csak azt nem tudom, hogy az a «Mindez nagyon szép dolog» az értekezése fonalán mire vonatkozik, mert úgy látom, a levegőben függ. Az értekező továbbá azt ajánlja, hogy «*a hol csak lehet*» a megfelelő magyar kifejezésekkel helyettesíthetjük a latin terminológiát. Erre vagyok bátor megjegyezni, hogy ilyen eljárás megbontja a rendet, az egyöntetűséget, a pontosságot és a következetességet, azaz minden pädagogiának alpháját és omegáját. Ilyen toldozás-foldozásra nem tudnék szavazni.

Csodálom, hogy a szerző szintén az ál-philanthropia köpenyébe burkolódzik, akárcsak egyik-másik ujságezikk írója, a mikor a tanuló agyába való belegyömöszölésről ír, holott mindenki tudja és tapasztalta, hogy épen nem okoz nehézséget a magyar elnevezések használata a magyar órában és a latin terminusok alkalmazása a latin órában. Sőt ellenkezőleg, az egyik párhuzamos sor támasza és mnemotechnikus segédeszköze a másiknak.

A szerző végül pièce de résistance-ként azt a látszólagos érvet hozza fel, hogy «elvitázhatatlan igazság, hogy a latin terminologia mellőzésével a nyelvtannak egynémely és pedig nem lényegtelen részét világosabban és — a mi a fődolog — a magyar tanuló felfogásának megfelelőbben tárgyalhatni».

Nos erre az elvitázhatatlanságra ugyan magam is kíváncsi voltam. A mit a szerző az igetanból felhoz állításának igazolására, az magában véve teljesen helyes és a legnagyobb örömömrre megírhatom azt is, hogy magam is egészen úgy tanítom párhuzamosan a magyar és latin igetant, valamint az úgynevezett consecutio temporum (hogy is mondanók ezt magyarul?) szabályait.

Csakhogy az a baj, hogy nem veszi észre a latin nyelvi grammatikának azt az abusását melyet a német tankönyvírók ép úgy mint a mi embereink elkövetnek, a mikor a modus coniunctivus alatt *imperfectum* és *plusquamperfectum* időket különböztetnek meg. *Laudarem* mennyiben imperfectum és *laudavissem* miért plusquamperfectum, azt talán senki sem tudná indokolni. Tehát mindenek előtt állapítsuk meg a magyar nyelvtan jelentő, felszólító és föltételes vagy óhajtó módjai szerint a latin *indicativust*, *adhortativust* és *optativust*, úgy hogy ennek az utolsó módnak jelen ideje megfelelné az eddigi absurd coniunctivus imperfectumának, mult ideje pedig megfelelné az eddigi plusquamperfectum coniunctivinak. Mihelyt ezt a helyes felosztást

megállapítottuk, akkor épen azzal a könnyűséggel magyarázhatjuk meg a consecutio temporum szabályait, mint azt a szerző teszi.

Nem kell egyebet tenni, mint «a felszólító mód folyó és befejezett cselekvésű» igealakjai helyett latinul azt mondani «præsens és perfectum adhortativi», továbbá «a föltételes mód folyó és befejezett cselekvésű» igealakjai helyett pedig «præsens és perfectum optativi». A három igemódot esetleg indicativus, (szűkebb értelemben vett) coniunctivus és optativus nevekkel lehetne jelölni, mert hiszen nem a név a fontos, hanem maga a tény és a módok felosztása.

Hisz látjuk és tudjuk, hogy a franczia grammair is megkülönbözteti a subjonctiv és conditionel módokat; a görögben is külön tanítjuk az indicativus mellett a coniunctivust és optativust. Sőt magyar nyelvtanaink is jelentő, felszólító és föltételes módot tanítanak, ugyan miért veszik át latin nyelvtanaink még mindig a németek által meghonosított négyidejű coniunctivust.

Nézetem szerint az értekező jobban tette volna, ha ezt a furcsaságot ostorozta volna. Kár volt általánoságokat mondogatni arról az elcséptelt német köntösről és a magyar tanuló legeslegespecziálisabb szükségleteiről. Azt hiszem, a magyar tanulóknak legspecziálisabb szükségletét végelemzésben ugyancsak a puritán logika elégíti ki. A mi logikailag helyes és alkalmazásában nem bonyolultabb mint a hagyományos eljárás, azt helyesnek és alkalmasnak találja majd a magyar tanuló is.

Nem titkolom el, hogy Roseth cikke semmi tekintetben sem győzött meg a latin terminusok elejtéséről vagy korlátozásáról. Ellenkezőleg! Ha mi a latin nyelvet tanítjuk a tudós pályákra előkészítő középiskolában, bizonyára megbecsülendő alapot teszünk le a franczia, olasz, spanyol, angol stb. modern nyelvek megtanulására. Tanítványaink javarésze pedig rendszerint utalva van egy modern nyelvnek akárcsak magánszorgalmából való elsajátítására és így azt hiszem, nem csak kíváncsi, hanem szükséges, hogy minden modern nyelvbeli grammatikának kulcsát: a latin nyelvű terminológiát készen kapja a középiskolától. Magyar tanárnak tudnia kell, hogy a latin nyelvtan műkifejezései egy nemzetközi, az egész világra kiható ismeretkört alkotnak. Ép e napokban hallottam egy derék pályatársunk temetése alkalmával mondott beszédben, hogy férfikorában megtanult latinul, mert tudományos irodalmi működése közben úgy érezte, hogy neki szüksége van reá a latin műkifejezések miatt, melyeket franczia és angol művekben talált. Czögler Alajos, igaz, nem volt nyelvész, hanem természettudós, de a legderekabbak közül való, a ki magyar tudóshoz illő lelkiismeretesség dolgában bizonyára mintául szolgálhat. Mi, nyelvészek, sokat tanulhatnánk természettudósainktól.

Dr. PRUZSINSZKY JÁNOS.

4. Novák Béla: Kalászatok a történelem és a hazafias költészet mezején. (Nagy-károlyi róm. kath. főgymnasium, 1–45. l.). — Hazafias költészetünk néhány darabját kellő magyarázat kíséretében a tanuló ifjúság kezébe adni, mindenesetre helyes és méltánylandó vállalkozás. Novák Béla is kétségtelenül hasznosabb munkát végez vala, ha e szűkebb cél mellett marad s «Kalászat» helyett, a mit dolgozatának címe ígér, nem igyekezik rendszeres egészset nyújtani, a mit a történelem és irodalom nagy birodalmáról rövid 45 lapon alig is lehetséges. Sőt nemcsak a történelmi (politikai) és irodalmi, de még művészeti, tanügyi viszonyok rajzára is kiterjeszkedik, úgy hogy a keret túlságos nagy aztán ahhoz a néhány költeményhez, melyeknek fejtegetése dolgozatának tulajdonképen tárgyát teszi. Az ilyen keret legyen rövid, de sokat mondjon, csak néhány nagy vonást rajzoljon, de azzal állítsa elének a kor képét legjellemzőbb oldalairól. Novák a honfoglalás s az Árpádok és Hunyadiak rajzánál túlságos sokat időz, holott e kor hazafias lyránkra teljesen meddő; csak a mohácsi vész utáni nagy küzdelmek szólaltatják meg az egyént, irodalmunk isjóformán akkor alakul meg; azon lyrai darabok, melyeknek ez a kor a tárgya, nem a honfoglalás, államalapítás korát rajzolják, hanem egy későbbi korra jellemzők, mely e fenséges események újraérzésében kereste a jövőd erejét és hitét. A forradalom harcainak rajza is túlságosan részletes, holott kevésbbé szolgáltatott tárgyat lyrának; ellenben Széchenyi és Kossuth kora, a hazafias lyra aranyzaka, Novák előadásában sem nem elég teljes, sem nem jellemző.

Magukat a költeményeket illetőleg megkívánjuk, hogy ha már válogattak — a hazafias költészet óriás birodalmából 18 darab —, legyenek jól megválogatva. Novák irodalmi és pædagogiai tapintatát sok helytt kedvezőtlenül mutatja be ez a kalászat. A honfoglalás korát Garaynak *Árpád a honalapító* című költeménye képviseli, a Hunyadiakét Czuczor *Hunyadija*. Egyik sem jellemző arra a korra, melynek keretébe az értekezés jóhiszeműleg állítja s mint költői termékek is távol vannak attól, hogy lyránk java darabjai közé lennének sorozhatók. A *Más siralma a magyar nemzetnek*, Kisfaludy *Mohácsa*, *Rákosi szántó dala*, a *Rákóczi induló*, *Zrínyi dala*, a *Nemzeti dal*, a *Gólya*, *A madár fiaihoz* egészen helyükön vannak oly gyűjteményben, mely a nemzeti lyra gyöngysorának készült, hogy azonban a mohácsi vész korában Tarkányi Bélának *Mohácsi temetése* is ott szerepel, az egész gyűjteményt pedig «a jelenleg is közszeretetnek örvendő nagyságos és főtisztelendő Kalmár Endre egy költői szüleménye fejezi be, kinek a nevelés terén szerzett elévülhetetlen érdemeit fényesen bizonyítja a legfelsőbb elismerés, mely a tanácsosi cím adományozásában nyilvánult» — az legalább is izléstelen-ség. Általán e költemények magyarázatában — melyeknek részletesége minduntalan megzavarja a dolgozat nagy vonásokban haladó

szerkezetét — ritkán találja el a szerző a helyes útát. Amaz iskolás erkölcstantól, melynek plántálását úgy látszik főczéljának tartja, ritkán látja meg a költői intentiót, ritkán találja meg az alapeszme igazságát, Kisfaludy előtt nem az állott, midőn *Mohácsát* írta, hogy «távol minden személyeskedéstől, mindenkit vádoljon s önmagát se vonja ki a vád alól, mely a legborzasztóbb: a visszavonás, durva irigység, egyenetlenség. Csak a legforróbb hazaszeretet képes ily vádra, mely önmagát is bűnösnek vallja s nagyon helyesen, mert a hon érdeke előtt háttérbe kell szorulni személyi érdekeknek.» Hiába «a klasszikus verselés mintaképe» aztán s «felel meg a műfaj azon követelményének, hogy a befejezés megnyugtató (!) legyen.» A *Ríkosi szántó*hoz sem talál az a megjegyzés, hogy «mindenesetre követésre méltó az, a ki aggódo szeretettel vizsgálja a társadalmi élet jelenségeit, mert e meleg érdeklődés fokozza a szív legnemesebb érzelmét, forrása a közjóra czélzó munkának, ámde ha a szeretet túlzása reménytelenséggé fajul, káros hatása, mert utját vágja az eszmék megvalósításának, tétlenségre kárhordatja az embert». Tompának, Aranynak *Szent Lászlója* s a *Szondi*-balladakör képviselik az epikai elemet. De az a primitív összehasonlítás, melyet a szerző ez utóbbi három költeménnyel végez, valóban elítélendő Greguss és Beöthy magyarázatai után. Egy dolgozatomban (*Szondi két apródja az iskolában*, Kilián 1889) magam is részletesen összehasonlítottam őket. Novák szerint mindháromnak alapeszméje egy: «A vitézséget még az ellenség is tiszteli» s «mind a három költő egy nyomon halad, midőn hősiükben a vitézséget, az eskü szentségét, a világi javak megvetését, az árvák felkarolását emelik ki». A hazaszeretet nagy erény akkor is, ha nem erőszakolunk bele vallásos tendenciát s egymaga oly lelki felemelkedéshez vezet, mely éppen nincs ellenkezésben Krisztus tanaival.

Dr. ZLINSZKY ALADÁR.

5. Soós József: *De Nicolai Isthvanffy Pannoni latinitate.* (Kecskeméti ref. főgymn., 3—23. ll.) — Bartal Antal szerkesztése alatt készülöben van a magyarországi latinság nagy szótára. A szerkesztő ezen Közlönynek 1893. júniusi számában (XVII, 417.) tette közzé azon memorandumot, melyben a társaságnak, mely őt a szerkesztéssel megbízta, vázlatot nyújt munkájának irányáról. Ezen kitartó szorgalmat és értelmes körületekintést követelő nagy munkában vett részt Soós úr is, midőn Istvánffy historiájának első 18 könyvét (az egész 34 k.) nyelvezet dolgában átkutatta. Kutatásának eredményét három csoportba sorozta. Az első a csak Istvánffynál olvasott szókat értelmezi; a másodikban feljegyzett szóalakokat ismerjük, de nem az itt érvényes jelentéseket; végre az alakra és jelentésre ismeretes, ritkább szók csoportja következik. Ehhez járul az «Index locorum».

Soós úr munkájának átvizsgálása arról győzött meg, hogy benne megvannak mindazon tulajdonságok és képességek, melyek az ilyen természetű munka megbízhatóságának és alapos voltának feltételei. Helyes felfogással találta el az említett memorandumban megjelölt irányt is, ámbar erről munkájának készítésekor még nem olvashatott.

Minthogy véleményem szerint a szótár ügyének érdeke, hogy Soós úr a hátralevő könyveket (19—34.), és ha ideje van hozzá, egyéb okmányokat is hasonló módon dolgozzon fel: úgy az értekező, mint az egész munka iránt való jóindulattal és érdeklődéssel néhány megjegyzést teszek azon czélból, hogy a szerkesztő az előmunkálatok némely adatesoportját mentől kifogástalanabbnak találja és azokat egész teljességében lehetőleg változatlanul iktathassa szótárába.

Egyetlen nagyobb, de könnyen pótolható mulasztásnak tartom, hogy az értekező egyes szókat nem azon gondolatokban említi fel, melyeknek részei. A szöveg ezen helyeinek idézését szükségesnek látja Bartal is memoranduma erre vonatkozó részének 4. pontjában. És ez annál inkább szükséges, mentől nagyobb mérvben kell itt ügyelnünk a szómagyarázatok alaposságától elválaszthatatlan azon tárgyilagosságra, mely az egész eljárás, de különösen a szóértelme megállapítása subjectiv voltának még színét és látszatát is kerülni törekszik. Az értekező már is idézte a könyvnek, a lapnak és (úgy látszik) a sornak számát; a pótlás tehát könnyen történhetik (hat szót a szövegével együtt idézett).

A *boieri, chausius, derrisius, despotes, divanum, haidones, janiceri, martalocii, spahii, vezirius, bassa, cadius, tallerus* szókhoz nagyon kíváncsnak látszik a megfelelő, magyarba származott *bojár, csauz, dervis, despota, diván, hajdú, janicsár, martalóc, spahi, vezír, basa, kádi, talér* szóknak odakapcsolása, mert hiszen ezek nálunk bizonyára nem a török, német, görög nyelvekből, hanem kétségtelenül a magyarból mentek át a latinba. Így járt el az értekező is a *sarampones* (sorompó), *saica* (sajka), *magister magnus* (nagymester), *nasad* (naszád) és *magister ianitorum* (főajtónálló) szókkal.

A *«generalis regni iudex IV., p. 52., 51.: «magistratus post palatinum secundus et longe amplissimus»*. Szerintem az *országbíró*-ról van ott szó, lehet, hogy a glossában az értekező ezt akarja mondani, de akkor is a magyar névnek odairása mindenesetre kíváncsnak látszik. Alighanem tévedett az értekező a következő hybrid-szóban: *«Oldalbassa, XVI., p. 276. 14. = Equitum decurio»*. Ennek a magyarázata talán helyesebb így: *«Bassa a latere. v. Bassa»*. — A *«janiceri = Copiarum Turcarum milites»* helyett pontosabb a *«Cop. Turc. pedites»*. — Nem tudom, az *archipresbyter*-en érthetett-e Istvánffy pusztán csak *sacerdot*-t?

Mindez azonban nem kisebbítheti a munka érdemét, mert fel-

említem, hogy Soós úr a szóknak egész csapatát (158) értelmezi, egyekben a szokott körültekintésével, melyeknek nagyobb része (90) alakjában vagy jelentésében eddig ismertnek nem mondható.

Az értekezéshez kapcsolt «Index locorum» a hasonló czélból készült azon indexeket, melyekről tudomásom van, mind felülmúlja. Erre nézve megemlítem, hogy felhasználta Saalfeld, Bischoff, De Baudrand, Szászky János és Bél Mátyás idevágó helynévtárait is és a kínáló esetekben Istvánffyhoz írja ezeknek adatait is (Saalfeld kiírt adatai közül Tibiscus, Tibiscum, Neusolium téves; több pedig gyanúsnak tetszik) úgy, hogy pl. Komáromról 10, Eperjesről, a Marosról, Vácról 6—6, Magyaróvárról, Csanádról, Visegrádról 5—5 különböző, régiebb korbeli, latin elnevezést olvashatunk.

Az isk. programmok főbb adatait ismertető napilapok egyike tudvalevőleg azt kérdezte a nyáron: kinek írta meg ezt itt az értekező latinul? Hasonló fennakadások és akadékoskodások elkerülhetők, ha a bevezető részt a czél felemlítésével együtt magyarul olvassuk.

Egyébként kívánom, hogy a jövő nyáron vagy száz ilyen tárgyú, nyelvű, hasonló szorgalommal és eredménnyel írt kutatásnak megrovását olvassuk: akkor csakhamar egynéhány testes latin szótárkötetben lapozhatunk, a melynek hiányát eddig is sokan érezhették.

JAKOBLOVITS LAJOS.

6. Wigand János: A költői igazságszolgáltatásról. (Pancsovai m. kir. áll. főgymn. 3—19. l.) — Programmértekezések közt ritkán találunk fontosabb aesthetikai kérdések tárgyalását, pedig éppen a középiskolának egyik feladata, hogy a széptani alapfogalmak felől is tájékozzon, — s alig is van az ifjúság előtt kedvesebb tudomány, mint az, mely a szép művek teljes megértésére és méltatására segít. A mily kevés időt szánhatunk a szép fajainak ismertetésére, bizony ahhoz nagyon elkelne még koronkint egy-egy kimerítő programmértekezés, mely ne csak azzal foglalkoznék, hogy ez vagy az a költői mű minő czélzattal keletkezett s minő hiábavaló statisztikai kimutatásokra nyújt alkalmat, hanem vetne világot az emberi szellem azon törvényeire is, melyek egyrészt velünk született tulajdonságokon, másrészt intézményeink nevelő hatásán alapulnak. De ily értekezésekhez nagyon ritkán van szerencsénk. S való ez e kopott szólásmód mindkét értelmében, mert nem is igen irnak, nem is sikerül írniok. A kik ugyanis az utóbbi években megkísérlették (dr. Simon József Sándor, dr. Maczki V.), azoknak fáradsága részint a németes philosophiai stílus, részint a gyermeki elmére nézve szokatlan merész abstrahálás miatt veszett kárba.

Annál nagyobb dícséret illeti Wigand Jánost, ki egy tanítványának ismeretkörüre szorítkozva s eszejárásához alkalmazkodva, párbeszédes alakban értekezik a költői igazságszolgáltatásról.

Aristotelestől veszi az alaptörvényt, mely szerint a költészet az életet utánozza, még pedig lehető hűséggel s «így a költői igazságszolgáltatás csak az élethűségnek egyik s mindenesetre legfontosabb tényezője». Másképp lehetetlen is. Épen ezért ítéli el szerzőnk Ibsen irányát, mely nem nyújt végleges megoldást, holott az életben gyakran csak késik, de nem múlik az igazságszolgáltatás. A művészetnek befejezett egészet kell tehát teremtenie. Igen jó például hozza fel erre nézve a szerző Petőfinék *A Tisza* cz. leírását, mely hűtelen volna e végső sorok híján:

Zúgva, bögve törte át a gátot,
El akarta nyelni a világot.

De «az emberi életfolyamatok sokszor olyanok, mint azok a folyók, melyek egyszerre csak eltűnnek a föld alá». A költő kötelessége a sorsfolyamatokat teljesebben tüntetni fel, mint a hogy az életben esetleg mutatkoznak; a költészet tehát «az igazságszolgáltatás tekintetében is tökéletesebben fejezi ki az igazságot, mint maga a való élet». A kifejlés közben jelentkező mellékes mozgalmakról azonban hallgatnia kell s csak a tárgyhoz szorosan hozzátartozó vonásokat válogassa ki. Miután a szerző ekkép megjelölte a költészet határait, kijelenti, hogy a költő szeméelyeinek sorsát lélektani és sociologiai törvények szerint dönti el. A tanítvány erre azt a kérdést veti föl: mi módon dől el e törvények szerint az emberek sorsa? Mivel e kérdés szorosan kapcsolódik a jó emberek tévedéseéhez s a rosszak önző szándékához. a vétkeket jó és rossz indulatuakra osztva, külön-külön tárgyalja bűnhődésüket.

A rosszak ellen szerinte nemcsak a jók, hanem társaik, a rosszak is feltámadnak; azonkívül «furdalja őket a bűntudat, a lelkiismeret», mert «a furiák nem mythosai lények, hanem az emberi lélekbe oltott élő, megtorló démonok». Fölemlíti a bűntudat idegbénító hatását is, minek következtében III. Richardot legyőzheti a becsületes Richmond s a hős Macbethet megöli Macduff stb. Így tehát a bűn, a rosszakarat biztos bűnhődéssel és kudarczczal jár.

Még szerencsétlenebbek a megtévedt jók, kik aránylag jobban bűnhődnek, mint a rosszak. Rájuk csak alapos vezeklés és gyökeres megtisztulás után tekinthetünk ismét jó szemmel.

Ennyiben gondolja a szerző, hogy ismertette a költői igazságszolgáltatás módját. Téved, ha azt hiszi, hogy tanítványa ebből okulni fog. Ő arra számított, hogy meg fogja ismerni a bűnhődés egész lefolyását, az ok és okozat minden szálának félreismerhetetlen kapcsolatát, annak a titoknak a föltárását, hogy pl. miért kell Edward királynak a *Walesi bárdok*-ban épen úgy őrzöngenie, a hogy őrzöng s Bor vitéz jegyesének ama körülmények közt okvetetlen megörölnie s hirtelen meg is hálnia. Ha ily lélektani tudnivalók homályban maradnak a tanuló

előtt, akkor vajmi keveset nyer az ily példával, hogy az *áruló* Wallensteint könnyű szívvel *árulják el* az eddigi hű barátok: Piccolomini és Buttler. Ez nem az ok és okozat, hanem csak az előzmény és következmény föltüntetése; így Wallensteint nem a bűne veri meg, csak mások gonoszsága. Ez volna hát a sociologiai törvény szerinti büntetés? S vajjon művészetnek mondhatnók-e a «furiák» nélkül való alkalmazását?

A továbbiakban a szerző a hibák, illetőleg gyarlóságok szomorú következményeit mutogatja.

Véleményem szerint a költői igazságszolgáltatás kérdését csak a vétség okainak ismerete alapján lehet megoldani, ezért hibásnak tartom az értekezés szerkezetét is, hogy az okok fejtegetése nincs előre-bocsátva. Ez szolgáltatja tulajdonképpen a törvénytáshoz szükséges anyagot. Ismernünk kell a vétkesek jellemét s ennek oly vonásait, melyeknél fogva kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a bűnhődésnek el kellett következnie, mert az illetőben nagyobb volt az akadályozó gyarlóság, mint terveinek megvalósítására a tehetség. S miután a gyarlóságot olyannak mutattuk be, mely bárkinek a cselekvés teréről való leszorítására, sőt megsemmisítésére is elegendő, csak azután lehet szó a büntetés módjáról és mértékéről. A világi törvényszék a rábizonyítás és bevallás alapján ítél, de a költőnek ilyesmivel nincs miért vesződnie, hanem sokkal mélyebbre hatolva s magasabb szempontra emelkedve azt az örök igazságot kell hirdetnie, hogy *a tökéletlen szervezet mindig kudarcot vall a tökéletessel szemben*. En a költői igazságszolgáltatásban e természeti törvény alkalmazását látom. A nagyok példája mutatja, hogy e mellett a költő sohase szorúl csűrész-csavarásra, sohasem akad fenn a bűn és erény nagyon is viszonylagos fogalmának szövevényei közt.

Egyoldalúság, túlzó természet és körületekintés hiánya, mind oly gyarlóság, mik pl. Antigone bukását okozzák. Helyesen mondatja szerzőnk a tanítványával: «Úgy látszik, mintha az ilyen tragikus jellemekben bizonyos járatlanság, naivság volna, a mi a világ dolgait illeti». Coriolanus a volszok közt nem veszi észre, hogy nagy népszerűsége Aufidius haragját keltette föl; Niobe és Krimhilda meggondolatlan dicsékvése hasonlóképpen oly erkölcsi hiba, melynek nem maradhatnak el súlyos következményei. De hogy a költők sokszor juttatnának szomorú sorsra olyanokat, a kiket erkölcsi ítéletünk teljesen fölment, ebben egy kis félreértés van. Nem tűnik ki a párbeszédből, hogy Wigand a részvételet magyarázza-e félre, vagy valósággal büntelenséget ért. Gondolom, inkább az előbbi esettel van dolgunk. Ha igen, akkor hibásan ítéli meg a költői igazságszolgáltatás célját. Hisz a célzatos részvételetkeltés egy volna azzal, hogy a költő a hibák takargatására, a bűn mentegetésére csábítson. Valójában pedig a büntetésük a cél, a példaadás, annak a megmutatása, hogy valamely gyarlóság még nagy erények mellett is

kész veszedelem. A költészet tehát szigorúbban szolgáltatja az igazságot, mint a törvényszék, mert a természeti és nem az ideig-óráig érvényes sociológiai törvényt alkalmazva, az örök igazság nevében ítél.

Azt vártam volna szerzőtől, hogy fölfejtí tanítványa előtt, miért kell az ártatlan Melindának, a nápolyi Endrének és Bárczi Benőnek áldozatul esnie; vártam annak a bizonyítását, hogy ily jellemek számára, mielőtt másokkal összeütköznek, nincs élet e földön. Elég jó példák ugyan erre a főlemlítette Antigone, Oedipus, Coriolanus, Brutus, Toldi, Egmont is, de mindegyiknek van a tökéletlenség mellett valami bűne, mely megkülönbözteti őket amazoktól.

A művésztől megnyugtatót várunk, erre pedig csak az esetben számíthatunk, ha belátjuk, hogy a tökéletlenségnek még bűn nélkül is kudarcot kell vallania. Az már más kérdés, hogy az összeütköző egyedekben az erény és bűn mily arány szerint van meg s mennyire alkalmas egyik vagy másik a művészeti tárgyalásra. Általában azt tapasztaljuk, némely jellem csak arra van teremtve, hogy rajta kövessék el a sérelmet s így mintegy mediumául szolgáljon a tragikai vétségnek. Az ily jellemek fogyatékosága, vagy — mondjuk ki — élehetlensége, mely szinte ingerel a támadásra, elég magyarázata balsorsuknak.

Nem szükség hát következtetésünkben a fatummal vagy isteni gondviseléssel perbe szállanunk, mikor a legközönségesebb természeti törvény uralmát látjuk.

Ennyit a tartalomról. Az alakra nézve megjegyzem, hogy párbeszédnek nem jó párbeszéd, mert az ellenvetések és válaszok nem készítik elő fokozatosan a kérdés tisztázását, hanem gyakran, mint a 7. 8. 9. és 11. 12. lapon több ízben, tanár és tanítvány hol egymás szavába vágva, a mondatot csak kiegészítik; hol ugyanazt ismételtetik. Az egész olyanformát sejtet velünk, mintha a folyó előadást utóbb szaggatták volna párbeszéddé. Így természetesen alkalmasabb volt tanítványnyal szemben a sűrűen elvont életbölcsesek közlésére s a szerző dícséretesen be is tölti az oktató szerepét.

Ezek után a csekély tartalmi fogyatékoságot és alig számbavehető alaki hibákat mérlegelve, az ifjúság számára mentől több ily két irányban is gyümölcsöző értekezést óhajtunk.

KULCSÁR ENDRE.

7. Ényi László: Egy-két irálytani óra «Toldi» nyomán. (Trencsényi áll. felsőbb leányiskola.) — Rövid kis értekezés, a mely azonban minden nemes intenciója mellett sem való értesítőbe. Ényi László felolvashatta azt a módszeres tanácskozáson (a mint fel is olvasta az értesítő jelentése szerint), de az értesítőben közölni fölösleges dolog volt. Elegen írtak Toldiról, úgy szólna alig múlik el év, hogy egy-egy értesítő ne foglalkoznék a *Toldi* tanításának kérdésével. Csak hogy néhányat

emlétsünk, ilyenek: Háhn Adolf «Arany Toldijának iskolai tárgyalásához» (bpesti gyakorló gym. 1881.), Könnye Nándor «Arany Toldijának stílusbeli sajátosságai» (pozsony-sz.-györgyi g. 1880.), Benedek Albert «Arany J. az iskolában» (temesvári áll. reál 1885.), Fülöp Adorján «Arany J. Toldija» (zentai g. 1891.), Szinger Kornél. «A Toldi-kérdés és Arany J. Toldi-trilógiája» (szegedi főgym. 1892.) és a kit legelső helyen kellett volna említenem: Végh Endre, a ki «Arany János Toldi-ja» címmel 1880-ban egy 54 lapnyi önálló kötetet adott ki.

A Toldi eme sok irányu fejtegetésének az az oka, hogy a tanterv a Toldi tárgyalását és fejtegetését iskolai tárgyalásra fölvette, s a tanárok teljesen magukra voltak hagyatva a tárgyalásban való eljárásra nézve. Nem volt könyv, mely vezérfonalul szolgált volna tanárnak és tanulóknak s így a Toldit tanító tanárok maguk tákoltak össze valamit jól vagy rosszul s azt produkálták az iskolában. E hiányon akartak segíteni az említett értekezések szerzői. Hogyan sikerült ez nekik, a munkájokról megjelent évenkénti kritika igazolja.

Végre azonban megjelent Lehr Albertnek bő magyarázatos Toldi-kiadása (1892. év végén) s így — azt hisszük — egy időre a Toldiról szóló értekezések megjelenése abban maradhat.

Hogy a tanár a most már minden tekintetben rendelkezésére álló kész anyaggal miként bánjék el, — azt megmondja a «Tanterv és utasítások», s így Ényi László értekezése egészen felesleges, mert abból a tanárok nem tanulnak semmit sem, — a tanulóknak meg nem szükséges tudni, hogy a tanárok számára hogyan adnak utasítást arra nézve, hogy azok őt hogyan tanítsák.

Ez a 10 lapra terjedő értekezés pedig a tanárok számára iratott mintegy beszámolóul s útmutatóul, hogy szerzője hogyan tanít. Ezt minden jóra való magyar professornak úgyis tudnia kell — s így ez az értekezés sem tudományos irodalmi, sem pedig pædagogiai szempontból nem gazdagítja programirodalmunkat.

Dr. RUPP KORNÉL.

8. Dr. Kiss Gábor: A murányi Vénus. (Budapesti IV. ker. főreálisk., 3—16. l.) — Több jóakarattal, mint sikerrel megírott értekezés, a mely azonban sem az önálló tanulmány, sem az eredetiség jellegét nem viseli magán. Azt hittem, hogy a szerző talán Széchy Mária egyéniségére vonatkozólag ad eddig ismeretlen dolgokat, vagy legalább is a meglevő kutatások eredményét csoportosítja. A cím után legalább ezt kellett hinnem. Sajnos azonban, nem azt találtam s így a *cím ellen is* kifogást kell tennem, mert a szerző témája nem a *murányi Vénus*, hanem Gyöngyösi «Murányi Vénus»-a.

Igy már könnyebb is reá nézve a kérdés megoldása, mert nem kellett hozzá egyéb, mint Gyöngyösi Murányi Vénusának elolvasása,

de ezzel sem tesz szolgálatot az irodalomtörténetnek, mert a Murányi Vénus tartalma minden irodalomtörténetben benn van, — a kérdést pedig egy lépéssel sem viszi előre.

Nagyon csalogató és csábító cím az a «murányi Vénus», s szegény jó Gyöngyösi nem is álmodta, hogy ezen, ő általa adott címből sokan azt hiszik, hogy egy Murányban élő Vénus-szépségű nőről van szó. Pedig dehogy! Mikor Gyöngyösi a Murányi Vénust kiadta, az a Vénus már 54—55 éves lehetett, mert hiszen 1610 körül született. Hogy szép sem volt, bizonyítja az a kép, melyet néhány év előtt a történelmi kiállításán láttunk, s a mely nagyon is széteszlatta a vénusi szépségről alkotott illúziókat. De ki gondol a murányi Vénus említésekor mind erre? Egy asszony, a ki fegyvert visel s a katonáknak parancsokat osztogat, Vénusnak nevezve mindig érdekes marad. Ez ama nagy népszerűség magyarázata.

Mamár egész irodalma van ennek a híres asszonynak. Mióta Gyöngyösi megénekelte, s a Kisfaludy-Társaság egy róla szóló költői elbeszélésre pályázatot hirdetett, elegenden foglalkoztak vele a költészetben is, nemcsak nálunk hanem külföldön is. Petőfi, Tompa, Arany költői elbeszéléseit s Szász Károlynak a pályázaton dícséretet nyert, de azóta se megjelent «Murány hölgye» cz. műveit mellőzve, a külföldiek közül Egon Károly Ebert («Eine Magyarenfrau» 1864.), Bronikowski Sándor, («Das Verlobungsfest zu Murány» 1832.) művein kívül legujabban az Obenraut-féle ifjúsági könyvtár is felvette «Maria Széchy» czimmal e történetet füzetes vállalatába. Nálunk is elegenden feldolgozták: Verseghy, Vitkovics, Kisfaludy Károly, Jókai, Szigeti, Dóczy, Kemény Zs. («A két boldogtalan»), P. Szathmáry Károly, Mikszáth Kálmán és Temérdek (Jeszenszky Danó). Mint történeti egyéniséggel pedig Acsády Ignác jeles munkája bőven foglalkozik.

Ezek után nem csoda, hogy szerzőnk értekezésétől valami újat várunk, különösen egy historia-professortól, mert dr. Kiss a történelem tanára. *Kaptunk* azonban egy hevenyében összeállított *tartalmi kivonatot* a melynek megírásában a szerző még csak az újabb értekezések eredményeit is sajnosan mellőzi. Hogy messzire ne menjünk, csak Vermes Imre Gyöngyösijére (megj. Magyar Helikon 1885.) s Filep Imre minden tekintetben jeles értekezésére (megj. a Phil. Közl. Pótkötetében 1889.) utalunk, melyeket előnyösen felhasználhatott volna. Ha ezeket ismeri és olvassa, nem kell vala Toldy Ferencz régen túlhaladott álláspontját követnie s vagy husz sorban az ő «Magyar költészet történetében» megjelent *hibás* életrajzát átvennie. Attól a szerzőtől, a kinek Gyöngyösiről és Murányi Vénusáról irt munkájában négy idézetet találunk, azok közt is egy rossz forrást, és Goethe, Kölcsey, s Zilahy néhány soros idézetét (a bevezetésben), nem sok eredményeset várunk.

Maga a bevezetés oly általános, hogy bármely értekezés elé oda

lehetne írni, a mely valamely költői műről szól. Azzal kezd, hogy a felsőbb lény «nemesebb *érzeteinek* kifejezést adni törekszik», beszél a kifejezésre törekvés módjáról s áttér a költészetre, idézve Herdert, Goethét Kölcseyt s végül Zilahyt, csak azért, hogy a befejezést így fejezhesse be: «Igy lőn Vörösmarty a nemzet jótevője, így lőn Berzsenyi honunk méltó büszkesége, Petőfi az alföldi pusztát édennek alkotta, Tompa a sivár vidéket tempévé varázsolá, Gyöngyösi Murányvárárt Trójává tevés mindnyájunkat maga iránt mély halára kötelezett».

Ez tehát az átmenet Gyöngyösire! Azt hiszem, mindenki érezheti benne az erőltetettséget.

Ezután a Gyöngyösi életrajza következik Toldy nyomán. Ennek folytatásakép szól Murány váráról egy éppen oda nem illő frázissal akarván átmenetet készíteni a várról a murányi eseményhez. Az átmenet t. i. ez volna: «A várterület legmagasabb pontján még mai nap is sziklába vésett ülőhely látható, honnan a merész tekintet egy perc alatt befutja a roppant hegybirodalom téreit. Ily magasztos szemle és az illatos hegyi lég éledele kiemelik a közönséges lelket is a mindennapi élet sorából; nem csuda tehát, hogy örökemlékezetű Gyöngyösink is megénekelte Murány vára bevételét» stb.

A nagy páthosban aztán megcsúszik vele is, hogy Széchy Máriának hódoló tömjénezőjévé lesz s elnevezi őt «a szépségében ragyogó murányi Vénusnak», a történeti adatokon kívül arról is megelégedkezve, a mit Gyöngyösi maga is megemlít «ajánló levelé»-ben, hogy «én is a Vénuson szerelmet... érték írásomban.» Honnét tudja tehát a szerző, hogy Széchy Mária ragyogó szépség volt 50 éves korában, mikor azt sehol sem olvashatta?

Egy helyen (10. l.) ezt írja a szerző «időt vesz magának (t. i. Gyöngyösi) elbeszélni katonái előtt Paris egész történetét, csakhogy megrontassa: türelem szükséges a szerelemhez». Dr. Kiss téved, mert ha jól megolvassa ama részletet (III. r. 123.), látni fogja, hogy Paris történetét Wesselényi *nem katonái előtt* mondja el.

Értekezése többi része ellen — leszámítva a leszámítandókat — nincs kifogásunk. Elég bőbeszédű, részletezi az események egymásutánját, híven követi a költő előadásának menetét, eleget s jól idéz, s különösen Gyöngyösi stilisztikájának illusztrálására vonatkozólag saját olvasmánya eredményét adja. Ezzel is csak azt bizonyítja, hogy a «Murányi Vénust» elolvasta, de, mint említők, értekezésének megírásához másra nem is volt szüksége. Ezt megtette, de többet nem tett.

Stiláris tekintetben is találunk itt-ott kifogásolni valót. Hogy csak néhányat említsünk: «A második rész Wesselényi tünődésének hosszas leírásával áll be» (5. l.) «a mely eszmét végigtárgyal... mely azután az

élbeszélésen egy foltot alakít» (9. l.) «Maga költeményének tárgya is, a szerelem, mellettiünk kardoskodik» (11. l.).

«Ő ugyanis azon hibában, szenved *miszerint*» stb. (9. l.) A «*miszerint*» csak rendeletek, meghagyások stílusába való, vagy még oda sem!

Egy helyen helytelenül is idéz: «hogya többet halljon nálam is fog hálai» Dugonics kiadásában nincs a 66. lap 1. versszakában.

Hogy Gyöngyösi «szunnyadó költőiségét» nem «Zrinyi és Listi sikere keltette uj életre» azt tudjuk már, s nem imputáljuk e hibát a szerzőnek, mivel ugyis felróttuk már neki, hogy Gyöngyösi életrajzát, elég hibában, Toldy után közli.

Mindezek után a consequentiák levonására nincs szükségünk. A szerző bizonyára legjobban érzi értekezése hiányait s legjobban meg tudja ítélni annak értékét. Mi azt tartjuk, hogy egyéb értekezés hiányában — mivel programértekezésre, akárhonnán kerül is, szükség van — dr. Kiss Gábort ennek a megírására úgy «ugratták bele». Ilyen malheur másokkal is megtörténik.

Dr. RUPP KORNÉL.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1893. deczember 6-án *felolvasó ülést* tartott, melyben P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Hegedüs István*: Pseudo-Seneca Octaviája.

2. *Bognár Teofil*: Árgirus (bemutatta Petz Gedeon).

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil; jegyző: Petz Gedeon. Jelen voltak: Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Fináczy Ernő, Fröhlich Róbert, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Heinrich Gusztáv, Maywald József, Némethy Géza, Reményi Ede és Vári Rezső választmányi tagok. Az ülés lefolyása a következő volt:

1. A nov. 8-iki választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesíttetik.

2. Az elnök jelenti, hogy József főherczeg ő fenségéhez, a Társaság tiszteleti tagjához, jubileuma alkalmából üdvözlő feliratot, Müller Miksához, a Társaságnak szintén tiszteletbeli tagjához pedig születésnapjának hetvenedik évfordulója alkalmával latin nyelvű táviratot intézett. A választmány helyeslőleg és köszönettel veszi tudomásúl az elnök intézkedését.

3. A pénztárnok jelentése szerint 1893. decz. 2 ig a *bevétel* 4253 frt 57 krt, a *kiadás* 3910 frt 75 krt tesz, pénztári maradvány 342 frt 82 kr.

4. Rendes tagúl megválasztatik *Bognár Teofil* soproni kath. főgymn. tanár (aj. Petz Gedeon).

5. Maywald József választmányi tag a candidáló bizottság nevében tesz jelentést, melyet a választmány módosítás nélkül elfogad.

6. A választmány a Társaság közgyűlésének napjáiúl 1893. deczember 31-ikét tűzi ki.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— A rabbinikus irodalom hatását a középelnémet költőkre tárgyalja Gelbhaus S. prágai rabbi négy füzetben, melyeket a kritika nem részesített kedvező fogadtatásban. (V. ö. *Über Stoffe altdeutscher Poesie*. 1886, cz. könyvét is.) Az előző három füzetben Freidankot, Walthert, és Wolframot tárgyalta szerzőnk; az ép most megjelent IV. (utolsó) füzet (*Mittelhochdeutsche Dichtung in ihrer Beziehung zur biblisch-rabbinischen Literatur*, IV. Frankfurt a. M. 1893, 73 l.) Hartmann von Aue műveivel foglalkozik s igen alkalmas arra, hogy szerző eljárásáról kellő képet nyújtson. Ha Gelbhaus meglegednének annak hangsúlyozásával és kimutatásával, hogy a biblia és a rabbinusok munkái (ez utóbbiak főleg a keresztyén theologia közvetítésével) tárgyakban (legendák s keleti történetek) és gondolatokban (vallásos és erkölcsi fölfogásban) befolyással voltak a német költőkre is, nem állitana ugyan épen újat, de a részletekben tetemesen öregbíthetné tudásunkat. De ő, egyes helyes adatok mellett, rendkívül túloz, még pedig épen a részletekben, és hatást lát ott is, hol ilyennek nyomait még nagyító üveggel sem lehet fölfedezni. Ily módon tárgyalja e IV. füzetében Hartmann három epikai művét is, alig egy-két pontban helyesen gazdagítva eddigi ismereteinket. A *Gregorius* tudvalevőleg kétségtelenül nem egyéb, mint az Oedipus-monda keresztyén irányú változata. Gelbhaus szerint ez csupán az elbeszélés második feléről áll; az elsőnek (a fivér elcsábítja, ill. erőszakot követ el nővérén) forrása Amnon és Thamar története a bibliában (Sám. 13. fej.). Ebben, azt hiszem, teljesen igaza van, t. i. oly értelemben, hogy nem ugyan Hartmann, hanem a forrásául szolgált latin Gregorius-legenda, melynek szerzője kétségtelenül pap volt, a cselekvénynek ezen részét a bibliából vette. Az *Armer Heinrich* nagyon emlékeztet az ó-testamentomi Jóbra. Ez tény, melyet mindenki ismer, hiszen Hartmann maga is ismételve hivatkozik Jóbra. Végre az *Iwein*-ben Iwein párbaja Harpin óriással szerzőnket nagyon emlékezteti Dávid és Goliáth harcára. Ez már csak annyiban elfogadható, a mennyiben minden harc, melyben a gyengébb fél legyőzi a jóval erősebbiket, emlékeztethet Dávid híres győzelmére. Hogy Iwein isten segítségével győz, nem bizonyít semmit szerzőnk véleménye mellett; mert a középkorban az Isten közvetlen segítségével való indoklás valóban mindennapos, főleg párbajnál, mely istenítélet.

De főgyengéje Gelbhausnak a részletek fejtegetése. Hasonlatosságot, sőt azonosságot lát ott is, a hol más halandó erről semmit sem képes észrevenni. Ez állításom igazolására közlök mind a három költeményből egy-egy jellemző példát.

Greg. 165—68: War umbe verhenget in des got
daz er so grôzen argen sot
frumt über sine hantgetât,
die er nach im gebildet hat?

Diese Verse (mondja szerző 14. l.) *sind fast eine wörtliche (!) Wieder- gabe des Ausrufes: Du, dessen Augen rein sind: der das Böse nicht sehen und das Unrecht nicht schauen magst, warum siehst du denn dem Falschen zu und schweigst, wenn der Böse den verschlingt, der gerechter ist, als er* (Habak. 1, 13). Ez, Gelbhaus szerint, „majdnem szószerinti fordítás“!

Arm. Heinr. 62—63: Staeter triuwe ein adamas,
ein ganziu krône der zuht.

Vgl. Iliob 1: *Einen Bund schloss ich mit meinen Augen, dass ich auf eine Jungfrau nicht achte.* (35. l.). Itt a hasonlatosságnak még leghal- ványabb árnyéka sincsen.

Iwein 144—5: Der boeste ist dir der beste
Und der beste der boeste

Diesem Wortspiel liegt ein in den Psalmen mehrmals vorkommender Aus- druck gegen den Sünder zu Grunde. Vgl. Ps. 52, 4: Du liebst das Böse mehr als das Gute, die Lüge mehr als die aufrichtige Rede (47. l.). Hol itt valami hasonlatosság? Vagy, valóságos komikummal:

U. o. 604—8: Man enhoeret niemer mēre
diu werlt stē kurz oder lanc
sō wūnneclichen vogelsanc,
als ich ze der linden vernam,
dō ich darzuo geriten quam.

49. l. *Auf seinen Ästen sassen die Vögel unter dem Himmel* (Dán. 4, 8). Az idézett versek csakugyan emlékeztetnek e bibliai mondatra? ! Hi- szen Hartmann még azt sem mondja e versekben, hogy a fa ágain mada- rak ültek az ég alatt!

A Végszóban általánosságban szól szerzőnk a rabbinikus irodalom- nak a laikusokra gyakorolt hatásáról, nagyrészt már ismeretes adatokat érdekesen foglalva össze, de itt is nagyon túlozva. A fölhozott tények és példák csak kivételes mozzanatok, melyeket nem szabad oly vérmesen általánosítani, mint szerzőnk teszi. h.

— Chrestien de Troyes, a középkori francia költészet legnagyobb mestere, teszi egy tanulmány tárgyát, melyben Emecke Henrik úgy az embert, mint a költőt jellemezni törekszik: *Chr. d. Tr. als Persönlichkeit und als Dichter* (Würzburg, 1892, 132. l.). A költő életéről szerző sem tud többet, mint a mennyit eddig, Chrestien saját megjegyzései alapján, tud- tunk, t. i. hogy előbb VII. Lajos francia király és Eleonore de Poitiers leányának, Máriának, ki 1164 óta Henri de Champagne neje volt; utóbb pedig Fülöp flandriai grófnak különös pártfogását élvezte, és hogy a XII. század második felében élt. Nem bizonyos, hogy nemes ember volt-e, de nagyon valószínű. (Legjobban Förster tárgyalta Chrestien életét kis Yvain- kiadásának bevezetésében.) Chrestien munkáinak sorrendjét szerzőnk követ- kezőleg állapítja meg: 1. Ovidiana és 2. Tristan (melyek elvesztek), 3. Erec, 4. Cligés, 5. Lancelot, 6. Yvain, 7. Guillaume d'Engleterre (melyet

kétségtelenül Chrestien művének tart), 8. Perceval és, ez epikai műveken kívül még két lyrai költemény (melyeknek ideje azonban nem határozható meg). Chrestien ismerte az antik világot és az ó-kori írók közül igen jól Ovidiust, talán Vergiliust is; de ismerte a nemzeti epikát, főleg a Roland-dalt is. Minthogy ezek mellett a bibliában is igen jártas, nem lehetetlen, hogy valamely kolostori iskolában tanult, de pap nem volt. Az Artus-regényt ő alapította meg, a provençal lyrát ő honosította meg a franczia nyelv területén; mind a két irányban korszakot alkot és mestere maradt kortársainak és a következő nemzedéknek. Szerző igen sok anyagot hord össze Chrestien jellemzésére: itéleteit isteni és emberi dolgokról, elbeszélése és jellemfestése egyedi vonásait, stilisztikai sajátosságait, jelességeit (főleg stíljében és mesélése módjában) és hibáit (különösen műveinek szerkezetében és a költőnek közbevetett reflexióiban). De nem állíthatni, hogy e sok töredékes anyagból egységes, világos kép alakulna. Nem látjuk eléggé, hogy Chrestien miben ment tovább, mint előzői, és mi valóban az ő saját-sága és nem egyuttal az egész koré. Mint a középkori költőknél általában úgy Chrestiennél is nagy baj, hogy forrásait nem ismerjük, s így nem tudjuk pontosan meghatározni, mennyi az ő érdeme és mi származik forrásából. Szerző csatlakozik Förster véleményéhez, hogy Chrestien csupán a cselekvény legszárazabb, legszegényesebb vázát vette forrásaiból, úgy hogy tehát munkáinak minden költői jelessége az ő érdeme volna. De ez is csak föltevés, és feltűnő, hogy a hol a költő művét összehasonlíthatjuk forrásával (a *Lancelot*nál), ott Chrestien majdnem szolgáian követi forrását.

Chrestien a középkori német költők főforrása; természetes tehát, hogy a német philologusok folyton kénytelenek a középkori német eposzokat Chrestien munkáival összehasonlítani és ez utóbbiakról, ill. Chrestienről mint költőről, ítéletet mondani. Itt azután nagyon eltérők a szakférfiak véleményei: némelyek (Rauch, Goosens) azt állítják, hogy Chrestien nem tud munkáiban alapeszméről, ő kizárólag mesélő, ki kalandot kalandhoz kapcsol, de igen jeles mesélő; s ilyenek nagyjában a német költők is, a kik őt követik. Mások (Settegast, Gärtner) szintén csupán mesélőnek tekintik Chrestient, a ki egyebet sem akar, mint olvasóit mulattatni; jellemezni nem tud; ellenben a német költők azon vannak, hogy a nyers anyagba szellemet öntsének, egyuttal egyénítő jellemfestésre törekszenek. Végre ismét mások (Gervinus, Blume) elismerik Chrestien költői nagyságát, de egyuttal (többé-kevésbé), hogy a német költők mélyebbek. Szerzőnk ez utóbbi kérdést mellőzve, főleg azon van, hogy Chrestien költői kiválóságát kellő világításba helyezze. Részemről azt tartom, hogy igaza van: Chrestien elsőrangú epikus tehetség; de nem hiszem, hogy szerzőnk fejtegetése, mely csupán egyes helyeknek egymás mellé állítására szorítkozik, az eltérő véleményűeket meggyőzni képes volna. Azonfelül tulzásokra is csábíttatja magát, főleg a 79. l., a hol kimutatni akarja, hogy Chrestien eposzainak számos epizódja (melyek pedig, meggyőződésem szerint, valószínűen forrásaiból származnak!) symbolikus jellegűek és irányúak. Ily mélységes spekuláció megfelel pl. a német Wolfram irányának, bár ennél is kelleténél többet olvasnak bele szövegébe, de nem igen illik Chrestien költészetének egyszerű, világos, derült jelleméhez.

KÖNYVÉSZET.

Aeschylus Agamemnonja. Görögből fordította és jegyzetekkel kísérte Csengeri János dr. (8-r. 66 l.) Budapest, 1893. Eggenberger. 50 kr.

Albrecht János. Német olvasókönyv az olvasmányok alapján készült fordítási gyakorlatokkal. Gymnasiumok VI-ik oszt. számára. (8-r. 192 lap). Bpest, 1893. Eggenberger. 1 frt.

Alexander Bernát. Platon és Aristoteles. Szemelvények a görögből fordítva, magyarázatokkal. Dr. Péterfy Jenő és dr. Gyomlay Gyula közreműködésével. Engedélyezve, mint görögpótló tankönyv a VIII. oszt. számára. 1893—35842 sz. a. (8-r. 237 lap.) Budapest, 1893. Franklin-Társulat. 1 frt 50 kr.

Badics Ferencz dr. Magyar irodalmi olvasókönyv. IV. kötet. A gymnasium VIII. osztálya számára. (8-r. IV. 188 lap). Budapest 1893. Eggenberger. 1 frt.

Bartos Fülöp és Chovancsák István dr. Francia nyelv tan (módszeres tanmenet) és olvasókönyv iskolai és magánhasználatra. I. rész. (Noel K. Francia nyelv tan I. rész.) Nyolczadik (az új átdolgozás szerint 3-ik) kiadás. (Egyedül jogositott magyar kiadás.) (8-r. 189, XVI l.) Budapest, 1893. Lampel Róbert. 1 frt.

Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum in usum scholarum edita curante Aemilio Thewrewk de Ponor. M. Tullii *Ciceronis* Orationes selectae XIII. Edidit Stephanus Dávid. Orationes pro lege Manilia s. de imperio Cn. Pompeii, in L. Catilinam, pro P. Sulla, pro A. Licinio Archia poeta, pro P. Sestio, pro M. Marcello, pro Q. Ligario orationes Philippicae I. II., XIV. Budapest. 1893. Lampel Róbert. 80 kr.

Binder Jenő. Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonaik. (Külön lenyomat a brassói m. kir. állami főreáliskola 1892—93. évi értesítőjéből.) (N. 8-r. 40 lap.) Brassó, 1893. Kilián Frigyes bizománya. 40 kr.

Dengi János dr. Olvasmányok a magyar stilsztikához középiskolák számára. Második átdolgozott kiadás. (8-r. 170. VI. lap.) Budapest, 1894. Eggenberger. 1 frt.

Deutsch J. és Garai E. Német nyelv tan és olvasókönyv mindkét nembeli polgári iskolák I. és II. osztályai számára. Harmadik átdolgozott kiadás. (8-r. 205 l.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 1 frt.

Dugonics András Toldi Miklós. Szomorú történet három szakaszban. Második kiadás. (272 l.) (Olcso könyvtár 326. sz.) 60 kr.

Erdélyi Múzeum. X. köt. 1893. VII. füzet. *Hegedüs István.* Horatius Ars poëticája (befej). — Irodalmi szemle. — Különfélék. — VIII. füzet. *Gr. Kun Géza.* Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához a IX. s X. században (I.). — *Pór Antal.* A Bánk-bán kérdéshez. — Irodalmi szemle. — Különfélék.

Felsmann József. Német nyelv tan középiskolai használatra. Harmadik javított kiadás. (8-r. 192, IV lap.) Budapest, 1894. Lampel R. 90 kr.

— Német olvasókönyv. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. Dritter Theil. Sechste verbesserte Auflage. (8-r. 217 l.) Budapest, 1893. Lampel R. 90 kr.

Fenini Caesar. Az olasz irodalom rövid története. A negyedik olasz kiadásból fordította Zigány Árpád. (269 l.) (Olcso Könyvtár 325. sz.) 50 kr.

Góbi Imre. Szerkesztéstan. A stilsztika második része. A középiskolák V. osztálya számára. Második javított kiadás. (8-r. 168 lap.) Budapest, 1893. Franklin-Társulat. 1 frt.

— Magyar Irálytan. A stilsztika első része. A gymnasiumok és reáliskolák IV. osztálya számára. Második javított kiadás. (8-r. IV 160 l.) Budapest, 1892. U. o. 80 kr.

Görög és latin remekírók gyűjteménye. Magyar jegyzetekkel iskolai használatra. 34. kötet. *M. T. Cicero* két beszédje pro Sexto Roscio Amerino és de imperio Cn. Pompei. Magyarázta Köpesdy Sándor. Harmadik javított kiadás. (212 lap.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 84 kr.

Harrach József. Német olvasókönyv középiskolai használatra. II. kötet. Harmadik javított kiadás. (8-r. VIII.) 200 l. Budapest, 1893. Franklin-Társulat. 1 frt.

Hermann Antal dr. Német olvasókönyv és nyelvtan mindkét nem-beli polgári iskolák számára. Első rész. Második változatlan kiadás. (8-r. 140 lap.) Budapest, 1893. Méhner Vilmos. 80 kr.

Heinrich Gusztáv. Német tan- és olvasókönyv, közép- és felső iskolák számára. Első kötet. A stilsztika vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. Hatodik javított kiadás. (8-r. 810, IV lap.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 1 frt 40 kr.

Hoffmann Mór. Magyar nyelvtan. A közép- és polgári iskolák első és második osztálya számára. Negyedik javított kiad. (K. 8-r. 144 lap.) Bpest. 1892. Franklin-Társ. 50 kr.

Holzweiszig Frigyes dr. rövid latin nyelvtana az egyes osztályok tananyagának megjelölésével a gymnasium mindenik osztálya számára. Fordította és magyar iskolákhoz alkalmazta Székely Ferencz. Második kiadás. (8-r. 271 lap.) Budapest, 1892. Franklin-Társulat. 1 frt 60 kr.

Horatii Flacci Opera. Vol. I. Carmina. Bevezetésekkel és magyarázatokkal ellátták Bartal Antal és Malmosi Károly. Második kiadás. Átdolgozta Csengeri János dr. (K. 8-r. XXVIII. 163 lap.) Budapest, 1893. Eggenberger. 90 kr.

— Ugyanaz. Vol. II. Satirae et Epistulae. (K. 8-r. 163 l.) Budapest, 1893. U. o. 70 kr.

Jancsó Benedek dr. Magyar irodalmi olvasmányok a görög nyelv pótlásául, a gymnasium VIII. osztálya számára. (8-r. 214 l.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 1 frt 40 kr.

Jeles írók iskolai tára. XLV. füzet. *Molière.* L'avare. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bauer Simon dr. (8-r. 136 l.) Budapest, 1893. Franklin-társulat. 50 kr.

Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. Szerkeszté Dávid István. 9. füzet. *C. Sallustii Crispi.* Bellum Jugurthinum. Magyarázta Kapossy Lucian dr. II. füzet. Bell. Jug. XXIII—LVIII. (49—96 lap.) — 10. füzet. *P. Vergili Maronis* Aeneis. Magyarázta Várkonyi Odilo. III. füzet. Aeneis. II. 1—620. (97—144 lap.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. Füzetje 25 kr.

Leffler Sámuel. Római irodalomtörténet. A középiskolák felsőbb osztályai számára és a művelt közönség használatára. Javított és bővített második kiadás. (8-r. 194 l.) Budapest, 1893. Lampel Róbert. 1 frt 20 kr.

Lehr Albert és Riedl Frigyes. Magyar olvasókönyv. Első kötet. A középiskolák első osztálya számára. Negyedik javított kiadás. Történeti térképekkel és illusztrációkkal. (8-r. 160 lap.) Budapest, 1892. Franklin-Társulat. 80 kr.

— Ugyanaz. Második kötet. A középiskolák második osztálya számára. Térképekkel és illusztrációkkal. Harmadik javított kiadás. (8-r. 216 l. Budapest, 1892 U. o. 1 frt 20 kr.

Madách Imre. Az ember tragédiája. Drámái költemény. Harmadik kiadás. Zichy Mihály 20 képével, rézfénymetszetben. (4-r. 231 lap.) Budapest, 1893, Athenaeum. Figurális díszkötésben, selyem betéttel 18 frt.

Maywald József dr. Görög gyakorló- és olvasókönyv. Gymnasiumi használatra. I. rész: A név és a szabályos jellegű ige. Az V. osztály számára. Második, átdolgozott kiadás. (8-r. 131 lap.) Bpest, 1893. Kókai Lajos bizománya. 90 kr.

Munkácsi Bernát dr. A votják nyelv szótára. III. füzet. (21—30 iv.) (N. 8-r. 321—480 lap.) Budapest, 1893. Akadémia. 1 frt 50 kr.

Nyelvtudományi Közlemények. Kiadja a M. T. Akadémia nyelvtudo-

mányi bizottsága. Szerkeszti *Simonyi Zsigmond*. XXIII. köt. 3. füz. Budapest, 1893. Tartalom: *Budenz József*. A névragozás. — *Halász Ignác*. Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése. II. — *Kalmár Elek*. Idegen szók írása. — Ismertetések (a nyelvtudomány fő problémáiról; az új Magyar Tájszótár; a magyar nyelvjárások; magyar elemek az oláh nyelvben; finn mesetanulmányok). — Kisebb közlések. — XXIII. köt. 4. füz. Tartalom: *Munkácsi Bernát*. A vogul nyelvjárások szóragozása IV. — *Petz Gedeon*. Az indogermán hangtan mai állásáról III. — *Pap Ferencz*. Egy érdekes képző (-atag, -eteg). — *Kúnos Ignác*. A török nők nyelve és költészete. — *Munkácsi Bernát*. Altaji elemek a szláv nyelvekben. — *Halász Ignác*. Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése III. — Ismertetések. — Kisebb közlések.

Petőfi Sándor összes művei, végleges teljes kiadás. Jókai Mór által irt életrajzzal és Havas Adolf irodalmi jegyzeteivel. Harmadik kötet. Költemények. A Petőfi-szobor réznyomatu képével. (8-r. 719. XVIII. lap.) Budapest, 1893. Athenaeum. 4 frt. Díszkötésben 5 frt 50 kr.

Ploetz Károly dr. Syllabaire français. Bevezetés a francia nyelvbe. Fokenként haladó tanmód. A huszadik eredeti kiadás után átdolgozta dr. Varga Bálint. Hetedik, javított és bővített kiadás. (8-r. 136 l.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. Kötve 55 kr.

— — *Conjugaison française*. A francia nyelvtanítás második foka leány növendékek számára olvasókönyvvvel és szótárral. A 12. kiadás után magyar nyelvre átdolgozta Kubinyi F. Á. (8-r. 190 l.) Budapest, 1887. Ifj. Nagel Ottó. Kötve 80 kr.

Szabóky Adolf dr. Latin olvasókönyv. Lateinisches Lesebuch. Tanodai használatra. Tizenharmadik kiadás. (8-r. 79 l.) Budapest, 1893. Franklin-társulat. 30 kr.

Szántó Kálmán. Stiliztika. A magyar írásmód törvényeinek ismertetése. Középiskolák számára. (8-r. 235 lap.) Budapest, 1893. Franklin-Társulat. 1 frt 20 kr.

Philologiai program-értekezések 1892/3.

Bakcsy Gergely: Milyen módon olvassuk gymnasiumainkban Q. Horatius Flaccus műveit? (Szatmári ev. ref. főgymn.)

Bauer Lénárd: A renaissance és a kritikai szellem irodalmunkban I. (Debreczeni kath. algymn.)

Besse Dávid: Cicero mint államférfi. (Losonczy áll. főgymn.)

Binder Jenő: Nehány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonai. (Brassói áll. főreálisk.)

Borsoss István: Klasszikus költők hatása Czuczor Gergely költészetére. (Pápai ev. ref. főgymn.)

Bóhm Károly: Hunfalvy Pál emléke. (Budapesti ág. h. ev. főgymn.)

Cserni Béla: Második látogatás Apulumban. (Gyulafehérvári róm. kath. főgymn.)

Czapáry László: Heros Sinensis (Magyar nyelvű iskoladráma). (Székesfehérvári kath. főgymn.)

Danielovics Kálmán: Az ember. (Munkácsi áll. főgymn.)

Ebenspanger János: A hiencc nyelvbe olvadt magyar szavak. (Felső-lövői ág. h. ev. gym.)

Enyi László: Egy-két iránytani óra «Toldi» nyomán. (Trencsényi áll. felsőbb leányiskola.)

Fekete J. Fidél: A görögök zenéjéről. (Lévai kath. főgymn.)

Gaal Mózes: Az ifjúság és a regényolvasás. (Pozsonyi kir. kath. főgymn.)

- Gaál Lajos*: Szabó István műfordításai. (Rozsnyói kath. főgymn.)
- Kara B. Győző*: Csiky Gergely tanulókorában. (Aradi kir. főgymn.)
- Kassai Gusztáv*: *Ιλατωνικά ζητήματα*. (Budapesti V. ker. kir. főgymn.)
- Kassuba Domokos*: Szvorényi József. (Egri cist. r. kath. főgymn.)
- Kálmán Miksa*: Az idegen nyelvek tanításának reformja. (Pécsi áll. főreálisk.)
- Káplány Antal*: A tragikum mint jellemképző eszköz II. (Szentesi közs. főgymn.)
- Király Pál*: A peloponnesusi háborúra vonatkozó kútfők. (Fehértemplomi áll. főgymn.)
- Kiss Gábor*: A murányi Venus. (Budapesti IV. ker. főreálisk.)
- Kis Sándor*: Révai Miklós. (Nagybecskerek közs. főgymn.)
- Kollmann Gyula*: Homérosz Iliásának II. éneke. (Aradi kir. főgymn.)
- Kopp Lajos*: Régi magyar arithmetikák. (Budapesti VIII. ker. főreáliskola.)
- Kőrösi Albin*: A XIX. század spanyol költői. (Budapesti kegyesr. főgymn.)
- Krajcsovics Samu*: A Zrinyiász vallási eszméiből. (Szarvasi ág. h. ev. főgymn.)
- Kúthy József*: Természet és költészet. (Székesfehérvári áll. főreálisk.)
- Kraut Győző*: Csokonai mint ódaköltő. (Jászberényi kath. főgymn.)
- Macher Éde*: A mese és Lafontaine. (Lőcsei áll. főreálisk.)
- Mihelics Károly*: A német nyelv középiskoláinkban és ennek tanítása, főleg a III. és IV. osztályban. (Mármaroszigeti kath. algymn.)
- Moser József*: Latin nyelvi tanóra a VIII. osztályban. (Ujvidéki kir. főgymn.)
- Móroc Emilián*: A magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása a gym. I. osztályában (Pápai kath. algymn.)
- Norák Béla*: Kalászatok a történelem és hazafias költészet mezején. (Nagy-Károlyi kath. főgymn.)
- Obelcz József*: A mondatkiegészítők a latin nyelvben. (Podolini kath. főgymn.)
- Padl Géza*: A hétfalusi csángó magyarokról. (Brassói kath. főgymn.)
- Petényi Istrán*: Sorstragédia-e Schiller Wallensteinja? (Szabadkai közs. főgymn.)
- Piltia N.*: Ortografia latină în raportul ei cu școala. (Brassói gör. kel. főgymn.)
- Popini Albert*: Schiller életének rövid vázlata. Sir Edw. Bulwer Lytton után. (Magyaróvári kegyesr. kath. algymn.)
- Récsei Viktor*: Pannonia ókori mythologiai emlékeinek vázlata. (Esztergomi kath. főgymn.)
- Roseth Arnold*: A latin nyelvtani műszók. (Szolnoki áll. főgymn.)
- Schmidt Attila*: A cannæi ütközet. (Kassai áll. főreálisk.)
- Serédy Lajos*: Thukydides történeti művének jelleme s főbb elvei. (Eperjesi ág. h. ev. főgymn.)
- Soós József*: De Nicolai Istvánffy Pannoni latinitate. (Kecskeméti ev. ref. főgymn.)
- Szabó József*: Vergilius túlvilági képzetei a későbbi költőknél. (Rimaszombati egyes. prot. főgymn.)
- Tell Anasztáz*: A XVI. század szatirái. (Győri kath. főgymn.)
- Vende Ernő*: Goethe mint nevelő. (Pozsony-Sz.-Györgyi kath. főgymn.)
- Versényi György*: Körmöczvidéki gyermekversikék és mondókák. (Körmöczbányai áll. főreálisk.)
- Végh Endre*: Virág Benedek élete és költészete. (Kaposvári áll. főgymn.)
- Wigand János*: A költői igazságszolgáltatásról. (Pancsovai áll. főgymn.)

SENECA MINT DRÁMAIRO.

I.

E férfiú alakja magaslik ki e korból, mint oly egyéné, ki szellemének mélysége, gondolkodásának fenkölt jellege, magas társadalmi állása, vagyona, tekintélye, az udvari körökben egy ideig gyakorolt befolyása révén mélyebb nyomot hagyott az irodalomban, mintsem meg ne érdemelné a vele való tüzetesebb foglalkozást. A hanyatlás amaz alkatelemei, melyek rombolólag hatottak a nyelvre, az izlésre, kiélezve, hatványozva találhatók meg Seneca nagyszabású, gazdag irodalmi munkásságában. Az erkölcsstani életelvek magvas tárháza az ő morális értekezései és levelei: a szellem szikrázó, ötletes gazdagsága nyilvánul az ő neve alatt ismert tragédiákban. Keressük Nero nevelője lelkéhez a kulcsot, értsük meg a természettől való eltévelyedés azon csodás jelenségét, mely a bölcs Seneca neveltjét anyagyilkossá tevő és Senecának tragikus halálát is előidézte. Seneca tragikus alak, kinek tragikumát az képezi, hogy egy romlott korban azon kor eszközeivel tett kísérletet oly erkölcsi magaslatra emelni korát, melyet ez politikai, társadalmi, lelki hangulata mellett el nem érhetett: erre egy regenerált világ volt képes és az is csak az üldöztetés keservei közt, a küzdelmes napok, a rajongó hitélet első szép korában. Mint a hogy szt. Jeromos által a szentek sorába sorozott Senecának Pál apostolhoz intézett állítólagos levelei egyikében (VII: Ann. Seneca Paulo et Theophilo) olvaszuk: *Ego respondi, solere deos ore innocentium effari, haud eorum, qui praevaricarent doctrina sua, quid possent.* Azoknak népe és családja, kik Nero kertjében mint világító fáklyák égtek: a tudomány és — tegyük hozzá — közélet e praevaricált hatását nem érezték, voltak hivatva újjászülni a világot. Seneca életét mintegy összefoglalja Cass. Dio LXI, 10: 'Ο Σενέκας τυραννίδος κατηγορῶν τυραννοδιδάσκαλος ἐγίνετο — τοὺς τε κολακίζοντάς τινα διαβάλλων αὐτὸς

οὕτω τὴν Μεσσαλίαν καὶ τοὺς Κλαυδίου ἐξελευθέρους ἐθώπευε, ὥστε καὶ βιβλίον σφίσιν ἐκ τῆς νήσου πέμψαι ἐπαίνους αὐτῶν ἔχον, ὁ μετὰ ταῦτα ὅπ' αἰσχρόνης ἀπῆλειπεν. Ime Seneca helyzete: kezébe adva egy ifjú fejedelem nevelése; hozzáfog a neveléshez tele nagyravágyással, ragyogó szellemmel, tisztult böcsészeti nézetekkel, az erkölcsi világ legszebb elveivel és nevel egy Nerót. De a fentebbi passus már rámutat az okra: ő maga kénytelen hizelkedni: dédelgeti a hiénát kebelén. Hiszen, ha nem Dio Cassius után indulunk, magában Senecában találunk annyi ellenmondást, melyek jellemére homályt vetnek, illetve az én egyéni meggyőződésém szerint a legyőzhetetlen végzet martalékául tüntetik föl. Hozzunk föl egy jellemző adatot. Midőn Claudius meghal, egy satira Menippeát ír, melyet aligha lehet tőle elvitatni. Címe: *Ludus de morte Claudii*. Ez prózával vegyes költemény, melyet a címre vonatkozó (ἀποθῆωσις) élezből ἀποκολοκύντωσις-nak (κολοκύντη = tök) neveztek Lucius Junius Gallionak, Seneca testvérének egy élce nyomán, mely Dio LX, 35. alatt olvasható. A szt-galleni könyvtár kéziratában címe: ἈΠΟΘΗΩΣΙΣ. E költeményben előadja, hogy mi történt az égben október Idusa előtt a 3. napon (54. Kr. e. okt. 13-án.), mely napon meghalt Claudius, *qui verum proverbium fecerat, aut regem aut fatuum nasci oportere*. Mint tanura (iurator) pompás humorral hivatkozik azoknak igazsága mellett, miket elmond, a Via Appia curátorára, ki midőn Drusilla meghalt, azt mondá, hogy az égbe szállt. Nos az égben Claudius megjelen. Jupiter kérdezteti: ki ő? Érthetetlenül galagoly valamit. Ekkor Herculest, a világlátott félistent küldi Jupiter, hogy kikérdezze Claudius kilétét és szándékát. Végre megtudják, hogy isten akar lenni. Ekkor föllép az isteni Augustus és vád alá fogja és felsorolja Claudius vérengző tetteit és tanácsolja az isteneknek: be ne fogadják, mert ha Claudius is isteni rangot nyer, nem fognak hinni többé az emberek az istenekben. Egyhangulag kidobják az égből. Itt félbeszakítva a költemény további elbeszélését, azon jellemző tényt hozom fel, hogy ugyane jelenetben Apollo édes zenével andalítja el a Parcat, midőn a Nero élete fonalát eresztik:

«Detinet intentas cantu fallitque laborem.»

És Apollo így szól:

Ne demite, Parcæ,
Vincat mortalis tempora vitæ,
Ille mihi similis voltu similisque decore,

Nec cantu, nec voce minor: felicia lassis
 Sæcula præstabit legumque silentia rumpet.

Még ugyanakkor, midőn a vérengző és buta Claudius gúny tárgyává tette, Neronak hizeleg: hová vesz el az erkölcsi súly, a nevelő tekintélye ily elmejáték mellett? Midőn Claudius viszon- tagságos út után, mely ép akkor vezetett át Róma utcáin, midőn holttestét temették, az alvilágba kísérték, ott a bölcs Aeacus által a Sisyphus, Tantalus és Ixion gyötrelmeivel fölerő büntetéssel suj- toltatja, hogy t. i. egy feneketlen koczkázó pohárban rázza koczkáit.

Nam quotiens missurus erat resonante fritillo
 Utraque subducto fugiebant tessera fundo.

Majd Caligula követeli magának rabszolgáját, mint a kit gyakran felpofozott, megnyeri és ezután Menander libertusnak ajándékozza a császárt, hogy az ő kéme, vizslája legyen. Ily elme- játék oly komoly pillanatban, midőn a 17-éves Nero vala megkez- dendő uralkodását! E játék folyt az udvaroncok meghitt körében. Hát a közéletben?

Erre vonatkozólag Tacitusnál fájdalmasan szomorú adatokat találunk. Tacitus Ann. XIII. 3. előadja, hogy Claudius temetése nap- ján Nero dicsbeszédet tartott az elhunyt uralkodó felett. A közönség még figyelemmel és meghatottan hallgatta, midőn ős nemzetség- ről, elődei consulságáról és diadalmeneteiről emlékezett meg, ezu- tán így folytatja: *postquam ad providentiam sapientiamque flexit, nemo risui temperare, quamquam oratio a Seneca composita multum cultus praeferret, ut fuit illi . . . ingenium amoenum et temporis eius auribus accommodatum. Adnotabant seniores* — *primum ex iis, qui rerum potiti essent, Neronem alienae facundiae equisse.* Ime, színészi szereplésre ad alkalmat tanítványának, kit a stoa összes bölcseségébe beavatott. És Nero Seneca bölcsességével tart egy programmbeszédet, melyben a köztársaság régi korszakát igéri a sena- tusnak: nem fog *paucorum potentia grassari* (Tac. Ann. XVI. 4.) «nihil penatibus suis venale aut ambitioni pervium.» Dio Cassius- nál olvassuk, hogy olyan beszédet tartott (πρὸς τοῦ Σενέκου καὶ αὐτὰ γραφέντα — tehát Seneca művét), hogy a tanács elhatározta, hogy a beszéd ezüstoszlopra irassék föl és az új consulok beigtatása ünnepén mindig újból meg újból felolvastassék. Jellemzően mondja Dio, hogy καὶ κατὰ συγγραφὴν τινα καλῶς ἀρχιδησόμενοι παρεσκευά- ζοντο. Szép volt a program és oh mi szörnyűkép teljesíték! A vég-

zet *dæmoni* hatalma összeköté sorsát a Neroéval. Midőn e szerencsétlen uralkodó anyja Agrippina meggyilkoltatására engedi magát ragadtatni, levelet intéz a tanácshoz, melyben a Claudius uralkodása gyalázatos tényeit anyjára hárítja. Tacitus, a ki lehet, hogy kissé elfogult Seneca ellen, a következő éles megjegyzés alakjában gyanúsítja Seneca jellemét: *Ergo non iam Nero, cuius immanitas omnium questus anteibat, sed Seneca rumore adverso erat, quod oratione tali confessionem scripsisset.* Tehát az anyagyilkosságot mentegető irat szerzője is ... ő volna. E föltevést el nem fogadhatom; de Burrus halála után, ki Seneca mellett még megkísérté az ő eredeti kegyetlen és féktelen hajlamai után indult uralkodót a tisztesség útján visszatartani és nem adott segédkezet sem a fivér, Britannicus, sem a nő, Octavia, meggyilkolására, Seneca utolsó reményét elveszté, hogy Nerót az örvénytől visszatartsa. Milyen meghasonlás dúlhatott e bölcs lelkében, ki leveleiben, bölcselmi értekezéseiben a stoicus moral hajthatatlan elveit hirdeti és az életben a fény, a pompa közepett egy udvaronc szerepére van kárhoztatva. Senki erőteljesebben nem festi e hangulatot, mint Tacitus Ann. XIV, 53. azon beszédben, melyet Seneca vádlói ellenében intéz növendékéhez, melyben elbocsáttatását kéri. Érdemes e beszédet átolvasni; a lelki hangulat festésére tér a nagy történetíró a következő passusban: *quomodo in militia aut via fessus adminiculum orarem, ita in hoc itinere vitae senex et levissimis quoque curis impar, quum opes meas ultra sustinere non possim, praesidium peto: iube per procuratores tuos administrari, in tuam fortunam recipi. Nec me in paupertatem ipse detrudam, sed traditis, quorum fulgore perstringor, quod temporis hortorum aut villarum curae seponitur, in animum revocabo.* Szegény Seneca! ... már érezte, hogy el van veszve. Elkésett a magányba vonulással. Tacitus nem nagy előszeretettel ír Senecáról, de azért a Seneca haláláról adott rajz egy emelkedett lélek utolsó földi küzdelmiről megragadó (Ann. XV. 62.—63.): *Neque aliud superesse post matrem fratresque interfectos, quam ut educatoris praeceptorisque necem adiceret!* ... E szavak kinek nem hangzanának fülébe, valahányszor e szerencsétlen nagy emberre gondol. Elmélkedett a nyugalomról. Fölvetette a kérdést, melyre Epicurus és Zeno ellenkező feleletet adott, hogy részt vegyen-e a bölcs a közéletben? És e jellemző nyilatkozatot teszi: *si respublica corruptior est, quam ut adiuvare possit, si occupata est malis, non nitetur sapiens in supervacuum, nec se nihil profuturus*

inpendet, si parum habebit auctoritatis aut virium (de otio III. 3.). Kimerült a küzdelemben. Elerőtlenült tagjainak beh jól eshetett az utolsó fürdő, melyben vére elfolyt! Valóban az a libatio, melyet a fürdővíznek rabszolgáira hintésével végzett a Szabadító Jupiternek, egy nagy lelket bocsátott szabadon. De ha még mélyebben behatolunk ez élet tragikumába, e lélek meghasonlását még élenkebben érezzük. Születik Cordovában Kr. u. 12-ben. Három fiutestvér közt a közbülső. Atyja, a rhetor Seneca, szigorú elvek szerint neveli, a retorikában alapos képzésben részesíti. Anyjának, Helviának, «*de consolatione*» szentel egy szép bölcselmi értekezést, melyben megemlékezik atyja ó-római jelleméről (*maiorum consuetudini deditus: ad matrem Helv. XVII. 3.*), mely nem engedte meg, hogy a görög bölcsészettel behatóbban foglalkozzék. Rómába került. Anyja nővére gondjai alá veszi, ki egy súlyos betegségben ápolja, megmenti. A bölcsészetben tanítója Attalus lesz, kiről melegen emlékezik meg 108. levelében: *Ego certe cum Attalum audirem in vitia, in errores, in mala vitae perorantem, saepe misertus sum generis humani et illum sublimem altio remque humano fastigio credidi, ipse regem se esse dicebat: sed plus quam regnare mihi videbatur, cui liceret censuram agere regnantium.* Ime az alaptévelygés. Jól mondja Nisard, hogy azon korszakban, melyben a lehetetlenségig fokozták az erény ideálját, a bűnnek annál képtelenebb formái keletkeztek. A bölcselkedésre hajló ifjú rajongással karolja föl a bölcsészetet. Bevallja ugyane levelében, hogy ifju korában nagyobb hévvel fogott a bölcsészet tanulmányozásába, mint a milyennel az öreg korban folytató.

Sotion Pythagoreus a lelkes ifjút a lélekvándorlás titkaiba avatja be. A húsételtől is elszoktatja magát. Egy évig nem él húsneművel. És jellemző, mért fog újra hozzá. Atyja, ki gyűlölte a bölcsészetet, kérte, ne tegye, mert ekkor már Tiberius uralkodott, bizonyos vallásos babonák terjedtek el Rómában és voltak, kik a hústól tartózkodtak. Tehát tisztán a gyanúsítástól való félelmében. Panaszosan említi, hogy annyi szép eltökélés, mely a lelkes ifjút buzdítja, kárba vesz: *aliquid praecipientium vitio peccatur, qui nos docent disputare, non vivere, aliquid discentium, qui propositum adferunt ad praeceptores suos non animum excolendi sed ingenium; itaque quae philosophia fuit, facta philologia est.* Ime: a mi Seneca írói egyéniségének is alapvonása. Nemes elhatározásai az életben meghiusulnak. Hányszor hirdeti a kevéssel megelégedést és

mint láttuk, élete végén kéri Nerot, hogy szabadítsa meg a tehertől, melylyel szellemére nehezkedik a vagyon. Uzsorával vádolják. De az érzéki élvezekben való önmegtartózkodás szép elvei mellett is Claudius alatt gyanuba jő, hogy Germanicus legifjabb leányával, Julia Livillával, Caligula nővérével tilos viszonyt sző. Tac. XIII, 42: Suillius ajkaira adja a következő vádat: se quæstorem. Germanici, illum domus eius adulterum fuisse. Számúzik Messalina vádjára. Corsicába megy. Innét intézi anyjához azt a fenséges értekezést, mely a vigasztalásról szól. Bármely egyházi atyának spiritualis felfogásához illenék a következő passus (IX, 2.): *Angustus animus est, quem terrena delectant: ad illa abducendus est, quæ ubique æque adparent ubique æque splendent, et hoc cogitandum est, ista veris bonis falsa et prave credita obstare. Quo longiores porticus expedierint, quo altius tures sustulerint, quo latius vicos connexerint, quo depressius aestivos specus foderint, quo maiori mole fastigia coenationum subduxerint, hoc plus erit, quod illis coelum abscondat . . .* De mint Dio LXII, 10. mondja: καὶ ἐν ἄλλοις πάντα τὰ ἐναντιώτατα, οἷς ἐφιλοσόφει ποιῶν ἡλέγχθη. καὶ γὰρ τυραννίδος κατηγορῶν οὐκ ἀφίστατο τοῦ παλατίου . . . τοῖς τε πλουτοῦσι ἐγκαλῶν υἱοσίαν ἐπτακισχιλίων καὶ πεντακοσίων μυριάδων ἐκτίσαστο, καὶ τὰς πολυτελείας τῶν ἄλλων αἰτιώμενος πεντακοσίους τρίποδας εἶχε, τὰς ἀσελγείας, ἃς πράττων γάμον ἐπιφανέστατον ἔγρηψε, sőt még a korabeli természetellenes kicsapongástól sem lett volna ment Dio Cassius e passusa szerint. Az a nagy ellentét a stoicus bölcsész lelki világa és a bűn fertőjébe merült, az élvezet puha karjai közt dőzsölő római társaság között, melyben élt, szembetűnik. Mint a hogy a *de otio* IV, 1. írja: *Duas respublicas animo conplectamur, alteram magnam et vere publicam, qua di atque homines continentur, in qua non ad hunc angulum respicimus aut ad illum, sed terminos civitatis nostræ cum sole metimur: alteram, cui nos adscripsit condicio nascendi.* Mi köti őt a hazához!

A száműzetésben azzal vigasztalja anyját, hogy az egész mindenség csupa változásból áll: *i nunc et humanum animum, ex isdem, quibus divina constant, seminibus compositum moleste ferre transitum ac migrationem puta, cum dei natura adsidua et citatissima commutatione vel delectet se vel conservet* (VI, 8.).

E corsicai száműzetésének fontos mozzanata költői foglalkozása, melyet némelyek hajlandók tőle elvitatni. Anyjához írott vigasztaló művében a következő nevezetes passus fordul elő. A leg-

jobb dolgokkal foglalkozik — mondja — *sunt enim optimae* (sc. res), *quoniam animus omnis occupationis expers operibus suis vacat et modo se levioribus studiis oblectat, modo ad considerandam suam universique naturam veri avidus insurgit: terras primum situmque earum quaerit*. Tragédiái közül itt írta volna ez időben a Medeát és Troadest, még Claudius alatt; Kr. u. 49-ben Agrippina, miután Claudius nejevé lett, visszahívta, sőt fia nevelését bízta rá. (Tac. Ann. XII, 8.) Agrippina benne eszközt talált, hogy az ifju Neronak nimbust szerezzen és a Claudius által elkövetett sérelem emléke jó indíték volt arra, hogy Seneca Agrippina cselszövényeit elnézze. Dio odáig megy, hogy még Agrippinával is gyanus viszonyba hozza (LXI, 10 καὶ ἀλλὰ καὶ τῇ Ἀγριππίνῃ. . . . ἐπλησίαν). Visszajött hát, fölemelkedett, meggazdagodott. Elbukott . . . Még egy mozzanat. Seneca költői működése Nero azon kedvtelésével szoros összefüggésben áll, hogy kedvelte a költészetet. Suetonius Nero LII. említi: *«ad poetica pronus carmina libenter ac sine labore composuit, nec (ut quidam putant) aliena pro suis edidit»* és Suetonius hivatkozik arra, hogy tényleg látta Nero tárczakönyvét, melyben versei láthatók javításokkal, betoldásokkal. Tacitus is megerősít ebben és egyszersmind egyéb lélektani indítékát találja Seneca megöletésének. Mikor vádolják Senecát Neró előtt, a többek közt, ez áll: *Obiciebant etiam eloquentiae laudes uni sibi asciscere et carmina crebrius facitare postquam Neroni amor eorum venisset*. És melyik műfajhoz érzett Seneca legnagyobb vonzalmat? A tragédiához. Megteremti a könyvdrámát. Seneca működését homály fedi. A neve alatt szereplő tíz tragédia értéke oly változó, oly különböző, az egyes darabokban előforduló gondolatokban oly ellenmondás fordul elő, hogy vagy elvitatják Senecától vagy megosztják a szerzőség érdemét vagy gáncsát a philosophus és egy másik Seneca: egy unokaöccse, egy Seneca Gallio közt, sőt még több Senecának is tulajdonítják. Lássuk e kérdést. E tragédiákat én egy Senecának vagyok hajlandó tulajdonítani, az egy Octavia kivételével, melyre nézve külön vélelmet leszek bátor kockáztatni.

II.

Lássuk a *testimonia auctorum*; mert e kérdésnél nyomatéka van a tanubizonyoságnak. Lipsius Seneca Medeájának következő passusát, melyet a kar ad elé:

Parcite o divi, veniam precamur
Vivat ut tutus more qui subegit (598—599)*)

annak bebizonyítására használja föl a Seneca életrajzában, hogy a Medeát Corsicában írta, és e passus Claudiusra vonatkozott, midőn Britanniát legyőzte. Valamint a 670—71:

iam satis divi more vindicatis
Parcite iusso.

Ugyancsak a Seneca tragédiái stílusában írott, tőle elvitatott Octavia prætexta tragédiában a következő passus, mely Senecának ajkaira van adva:

Melius latebam, procul ab invidiæ malis
Remotus, inter Corsici rupes maris.
Ubi liber animus, et sui iuris, mihi
Semper vacabat, studia recolenti mea.
O quam iuvabat (quo nihil magis parens
Natura genuit operis immensi artifex):
Cælum intueri, solis et currus sacros (Oct. 392)

egyenes összefüggésben van az anyjához, Helviához, írott de consolatione 20. fejezetében előforduló és fentebb tárgyalt passussal: De ennél fontosabb Quintilianus tanúsága. Ugyanis IX, 2. Senecát egyszerűen elő- és családnév nélkül említve, idéz egy sort Medeából: *Interrogamus aut invidiæ gratia, ut Medea apud Senecam: quas peti terras iubes.*

Quintilianus mellett nevezetes a Martialis tanúságtétele. Az Ep. I, 62. a jeles költők szülői helyeit felszámítván, a következőleg nyilatkozik Senecáról:

Duosque Senecas, unicumque Lucanum
Facunda loquitur Corduba.

Ugyanő IV, 42:

«Et docti Senecæ ter numeranda domus»,

hol ismét a Seneca család három híres tagját említi. Senecát előnév nélkül, mint tragédia-költőt idézik. Ter. Maurus Centimetrum-ában a hendekasyllabusról szólóban idézi:

Thebis læta dies adest.
Aram tangite supplices
Pingues cædite victimas.

*) Seneca tragédiáiból vett idézeteket Rud. Peiper és Gust. Reicher-féle kiadás nyomán veszem, Lipcse 1867.

Priscianus VI. idézi Senecát, minden előnév nélkül. Idézi a Phædrából:

«Hippolyte, me nunc compotem voti facis». (716.)

Lactantius Statius Thebais IV, 530-hoz írt jegyzetben idézi:

Nescitis cupidi arcium
Regnum quo iaceat loco.

A zavart előidézte *Sidonius Apollinaris*, kinek IX. költeménye *Magnus Felix*hez, megemlékezvén *Vergilius*ról, *Statius*ról, a *Senecákra* vonatkozólag így nyilatkozik;

Non quod Corduba præpotens alumnis
Facundum ciet, hic putes legendum;
Quorum unus colit hispidum Platona,
Incassumque suum monet Neronem:
Orchestra quatit alter Euripidis,
Pictum faecibus Aeschylum secutus,
Aut plaustris solitum sonare Thespin
Pugnam tertius, ut gener socerque
Cognata impulerint in arma Romam.

Azt lehetne következtetni e passusból, hogy *Seneca* a bölcész és *Seneca* a tragédiaíró, két külön személy. De *Sidonius Apollinaris*, az V. századból való érsek, nem tekintély a Kr. u. I. századbéli irodalomra nézve, járatlanságát eléggé elárulja az idézett helyen, a mint *Aischylos*ról nyilatkozik. Nem lehet csodálkozni, hogy e vétséget elkövette, midőn *Polla Argentariát*, *Lucanus* özvegyét, megteszi *Statius* nejévé a *Silvæ* II. könyve elé bocsátott praefatio következő passusa alapján: *excludit volumen Genethliacon Lucani, quod Polla Argentaria carissima uxorum, quum hunc diem forte consecraremus, imputari sibi voluit* holott itt csak arról van szó, hogy *Lucanus* özvegye kedvéért tette bele a *Silvæ* II. könyvébe a *Genethliacon Lucani*-t.

A kérdés a külső érvek alapján is a bölcész *Seneca* javára dől el. A belső érveknek bontó erejük van; mert az egyes darabok értékére nézve itt-ott a gondolatokban annyi különbség van, hogy nem csuda, ha az egy szerző helyett a több mellett nyilatkoztak kiváló tudósok, mint *J. Lipsius Franc. Raphelingiushoz* írott levelében négy szerzőt különböztet meg; egyet *Seneca* kortársának tart, egy *Seneca* a bölcész, kinek *Medeát* tulajdonítja, egy harmadiknak a *Thebais* szerzőjét, kit kész *Augustus* korára visszavinni, annyira elragadja a *Thebais* komoly fensége, a negyedik az *Octavia*

szerzője. E darabról rendkívül kicsinylőleg nyilatkozik: *Puer ego sum, nisi a puero ea scripta*. Heinse Medeat, Hippolytost, Troadest a bölcsésznek tulajdonítja, Hercules Furenst, Thyestest, Oedipust és Agamemnont M. Ann. Senecának, kit Lucius Ann. Senecától, a bölcsésztől, megkülönböztet. A két író egyénisége közt a következő párhuzamot vonja: *character utriusque ut et sermo multum distant. Marci enim plus declamatorium habet. Quae res ita plana est, ut si nihil praeter prologum Medae, aut Troadum, et Herculis furentis exstaret, non unius esse auctoris iudicaturi fuerimus. Marci saepe breves et concisas videas periodos; idque acuminis causa. Lucii pauciores ἀναπάσεις habent, et antiquitatem magis sapiunt. In Lucio non raro tota oratio instruitur, in Marco saepius gnomae tantum inseruntur. Choros excipio*. Idéztem e passust, hogy kimutaszam, hogy az aethesis e neme, mondhatni az egyéni izlés ez érvényülése mily ingatag, megbízhatatlan. Hiszen pl. a Troadest Heinse magasztalja, Scaliger «princeps latinarum tragoediarum» tartja; Lipsius «ab inerti et ignobili auctore conditæ»-nak tekinti. A Thebaist viszont Lipsius hajlandó az Augustus korára visszavinni, alakítókély, irodalmi becs tekintetében is ugyanezt Heinse egy declamator művének tartja. Heinse egyébaránt a korszakot, melynek bélyege van e tragédiákon, kitűnően jellemzi. Az irány egyenetlensége, az irány meghasonlása önmagában jellemzi e korszak műveit: «*Iam sententiae probae, acutae interdum ad miraculum: sed nonne saepe et sententiolae? i. e. fracta minuta quaedam dicta obscura aut vana, quae strepitu blandiantur, excussa moveant risum: nec enim lumina, sed scintillae sunt, nec veri fortesque ictus, sed, ut in somnio, parvi et vani conatus*». És idézi Quintilianusból az akkori izlésre vonatkozó szavakat: «*ut operum omnium solam virtutem sententias putarent*». Úgy de ha Lipsius és Heinse érveit összevetjük, egymást czáfolják, mert az egyéni benyomások ingatag talajon állanak. Hiszen semmit sem birnak felhozni, mit Quintilianus a Seneca irányában föl ne fedezett, meg ne rótt volna. Minthogy az irodalmi hanyatlás tünetényeiről van szó, érdemes meghallgatnunk azt az ítéset, ki e hanyatlásnak megkísérte ellenállani. Mi volt természetesebb, mint Seneca ellen nyilatkozni. Ins. Or. X, 1, 125—126. szól Senecáról, mely nyilatkozatnak mindjárt kiindulása jellemző: *ex industria Senecam in omni genere eloquentiae distuli propter vulgatam falso de me opinionem, quia damnare eum et invisum quoque habere sum creditus, quod accidit mihi, dum corrup-*

tum et omnibus vitiis fractum dicendi genus revocare ad severiora iudicia contendo: tum autem solus hic in manibus adolescentium fuit, quem non equidem omnino conabar excutere, sed potioribus praeferri non sinebam, quos ille non destiterat incessere, cum diversi sibi conscius generis placere se in dicendo posse, quibus illi placerent, diffideret. Seneca közkedveltsége okozá, hogy Quintilianus a mogorva ítész pedans felfogásával vádoltatott. L. Tacitus XIII, 4. Hogy pedig Seneca közkedveltségét ép költői működése is előmozdítá, azt Quintilianus által is megerősítve találjuk: *Tractavit etiam omnem fere studiorum materiam: nam et orationes eius et poemata et dialogi feruntur.* Megemlíti jeles mondatait és a következő passzusban ugyanazon jellemvonásokat jegyzi meg, melyeket mint megkülönböztető jegyeket akartak Lipsius és Heinse a Seneca-féle tragédiákkal szemben érvényesíteni: *nam si aliqua contempsisset, si non omnia sua amasset, si rerum pondera minutissimus sententiis non fregisset, consensu potius eruditorum quam puerorum amore comprobaretur.* És ajánlja vele szemben az óvatos eljárást. De hát ép e jellemzés nem talál-e az összes tíz tragédiára? Lehet-e bizonyos egyöntetűséget, hogy így fejezzem ki magamat, egységes hangot Seneca műveiben föltalálni, midőn ép abban nyilvánult eredetisége, hogy mindig újabb meg újabb fordulatokat kedvelt? Az ötletekben leleményes volt, mi tragédiáiban a stilust szaggatottá tette, a leírás dús kirakatával lebilincselni kész volt bármikor olvasóit, mi bőbeszédűvé tette. És ellentétekben nyilvánult ellentétekben mozgó szelleme. Ő újításra tört. Sotericus esetlen pamlagaihoz hasonlítá Ennius nyelvét, mint Gell. N. A. XII, 2. olvassuk, ki kifakad Seneca ellen azért, hogy egyik levelében Ciceróra, Enniusra és Vergiliusra élczes megjegyzést tett. Gellius is Seneca ellen foglal állást és befolyásától félti az ifjakat: *Adolescentium indolem non tam iuvant, quae bene dicta sunt, quam inficiunt, quae saepissime, multoque tanto magis, si et plura sunt, quae deteriora sunt.* Megemlítjük még Pontanus nézetét, ki Medeát, Troadest, Hercules Furenst, Hippolytost, Thyestest és Oedipust a bölcsész Senecának tulajdonítja, Agamemnon, Thebaist, Hercules Oeteust, Octaviát más szerzőnek, illetve szerzőknek. A subtilitást a darabok megkülönböztetésénél odáig vitték, hogy a Marcus Seneca és L. Seneca darabjaiban különböző bölcsészeti iskolák elveit vélték fölfedezni. Ez érvet már Pontanus a maga értékére leszállítá, mert hisz a Marcusnak tulajdonított Agamemnonban a 628. sorban egészen az Epikuros szavaira emlékeztető gon-

dolat fordul elő: *Perrumpet omne servitium contemptor Levium deorum, qui vultus Acherontis atri, qui Styga tristem Non tristis videt audetque vitae Ponere finem.* Másfelől a Troadesben, melyet a bölcész Senecának tulajdonítanak, mondhatni egyhangúlag, a következő szembeszökő ellenmondás fordul elő. Az első felvonás zárjelenetében a kar így énekel:

Felix Priamus: dicimus omnes.
 liber manes vadit ad imos
 nec feret unquam
 victa Graium cervice iugum
 secum excedens sua regna tulit.
 Nunc Elysiis errat in umbris
 interque pias felix animas
 Hectorsa quærit.

a II. felvonás utolsó karéneke ép ellenkezőt tartalmaz:

Verum est? — an timidos fabula decipit
 Umbras corporibus vivere conditis? (Troades 380. és köv.)

továbbá: ut calidis fumus ab ignibus
 spatium per breve sordidus,
 Ut nubes gravidas, quas modo vidimus,
 arctoi Boreæ dissicit impetus:
 sic hic quo regimur spiritus effluet
 post mortem nihil est, ipsaque mors nihil. (401. és köv.)

De hát ez ellenmondást nem magyarázza-e meg maga a drámai cselekvény által felköltött hangulat hullámlása? Seneca szerzőségét ép az ellenmondások e szövevénye bizonyítja. Állítsuk csak párhuzamba a tragédiákban előforduló gondolatokat, maximákat a bölcészeti műveiben előfordulókkal és meggyőződünk, hogy az egy Octavián kívül, melyre nézve saját nézetemet lesz alkalmam kifejteni, a többi darabot Seneca írta. E nézetet bizonyítja először Klotzsch (*De Annaeo Seneca uno tragoediarum, quae supersunt omnium auctore*), e nézetet vallja Jacobs Seneca tragédiáiról írt kitünő értékezésében, melyet latin fordításban megtalálhatni a Lemaire-féle kiadásban (Páris 1829.), ki határozottan kijelenti: *excepta Octavia tragoediis inest idem ingenii color, quo universas ab uno conscriptas, aut saltem ex eadem scribendi ratione natas arguitur. Communes cunctis virtutes, communia vitia ut quae ex eadem fonte fluxerint, id est ex eadem temporum et ingeniorum inclinatione.* Újabban még Richter (*De Seneca tragoediarum auctore* Naumburg, 1862.) az

Oedipus ellen emelt kételyét visszavonta, még csak a Hercules Oeteus, Agamemnon- és Octaviára nézve forgott fenn kétely, de az is, mondhatni, elenyészett. Én az egy Octaviára nézve habozok, melyet hajlandó vagyok Lucanusnak tulajdonítani. Érveimet később kifejtem. Állítsuk tehát párhuzamba Senecát a bölcsészt Senecával a tragoedia-íróval.

III.

Seneca leveleiben, dialogusaiban stoikus bölcsész. Ugyane bölcsészlet lengi át tragédiáit. Hősei stoikusok, még a gyermek Astyanaxot sem véve ki. A Luciliushoz írott leveleiben sokat foglalkozik a halállal, a halál különböző nemeivel; mintegy a bölcsészlet gyakorlati hasznát abban látja, hogy a lélek az örökké való dolgokra vetvén figyelmet, e törékeny világot megvesse. O quam res est contempta homo — mondja a Quaest. Natural. bevezetésében — *«nisi supra humana surrexerit! quamdiu cum adfectibus conluc-tamur, quid magnifici facimus?»* Tragédiáiban ép e világot festi, mely szenvedéseivel vív, küzködik. Ép azért, ha hősei leszámoltak az élettel, távolról sem találjuk meg azt a megható búcsút, melylyel Euripides Iphigeniája elbúcsúzik az élettől. A napfény szeretetében, az elvesztett hymenért ejtett könnyekben mennyi emberiség van! Polyxena Cato módjára hal meg, sőt a gyermek Astyanax is. A Troades 1103. és köv. soraiban a hírnök így adja elé Astyanax halálát:

Intrepidus animo qualis ingentis ferae
 Parvus tenerque fetus et nondum potens
 Sævire dente iam tamen tollit manus
 Morsusque inanes temptat atque animis tumet.
 Sic ille dextra prensus hostili puer
 Ferox superne moverat vulgum ac duces
 Ipsumque Ulixem, non flet et turba omnium
 Qui fletur ac dum verba fatidici et preces
 Concipit Ulixes vatis et sævos ciet
 Ad sacra superos, sponte desiluit sua
 In media Priami regna.

Ime a stoa bölcsész, ki az életkor, a helyzet aprólékos vonásaival nem törődve, Menoitiosnak az Euripides *«Phoenissae»*-jében megragadó erővel festett önfeláldozását ráruházza Astyanaxra. Polyxena Euripidesnél könnyekre született, remegve fél a kardtól, mert asszony, Rómában Polyxena maga rohan bele, mint a Troades 1165. és köv. soraiban olvasható:

Ut dextra ferrum penitus exacta abdidit,
 subitus recepta morte prorupit cruor
 per vulnus ingens. Nec tamen moriens adhuc
 deponit animos: cecidit ut Achilli gravem
 fractura terram prona et irato impetu.

Tehát e daczos, e haragos arczezal nézett szembe a halállal az a Polyxena, ki Euripidesnél (Hecuba 568. és köv. soraiban) utolsó pillanataiban is gondosan ügyelt arra, hogy midőn elesik, akkor is rejtve maradjon, mit férfi szem elől rejtteni illik.

Ki'ne ismerné fel Senecát a bölcsezt, a Luciliushoz írott levelek szerzőjét, azon subtilis fejtegetésekben, melyeket a Phoenissæben (rendszerint Thebais címen idézik) Oedipus és Antigone váltanak egymással az öngyilkosság jogáról. Mint kiélezi az ellentétet a Phœnissæ 98. és köv.:

Qui cogit mori
 Nolentem, in æquo est, quique properantem impedit,
 Nec tamen in æquo est: alterum gravius reor,
 Malo imperari, quam eripi mortem mihi.

továbbá ugyane jogot vitatja 146—153.:

Morte prohiberi haud queo,
 Ferrum negabis? noxias lapso vias
 cludes et artis colla laqueis inseri
 prohibebis? herbas quæ ferunt letum auferes?
 Quid ista tandem cura proficit tua?
 Ubique mors est. Optime hoc cavit Deus,
 eripere vitam nemo non homini potest:
 at nemo mortem: mille ad hanc aditus patent

Nem ugyane gondolat fordul-e elő az Ep. XII.: *Malum est in necessitate vivere; sed in necessitate vivere necessitas nulla est. Patent undique ad libertatem viae multae, breves, faciles. Agamus Deo gratias, quod nemo in vita teneri potest.*

De prov. IV.: *Ante omnia cavi, ne quis vos teneret invitos: patet exitus.* A hasonló gondolatok frappans módon találkoznak. Szellemesen mondja Nisard, hogy ha Seneca ereit meg nem nyitotta volna, a halálról untalan előforduló ötletei száználmas tréfának tüntek volna föl; így komoly jellegük van. Seneca a fatum hatalmát egy természettudós rettenthetetlen okozati láncolatában látta a világban valósúlni. Az ő fatalismusa nem a görög dráma titokteljes istensége. A stoikus fatalismus nem vallásos jellegű; bölcészeti okoskodáson alapszik. A Nat. Quæst. bevezetésében

kérdésbe teszi, hogy az istenségnek lehetséges-e *«ex lege factorum aliquid derogare an maiestatis diminutio sit et confessio erroris mutanda fuisse . . . ipse enim est necessitas ipsa»* és kimondja a fontos elvet, hogy nem szabad azt csodás machinatiókra visszavinni, mi az okozatok lánczolatából kimagyarázható. De a végzetről a De Provid. cap. V. oly szavakban nyilatkozik, melyeknek mintha csak versbe szedett alakja fordulna elő Oed. 1001. és köv. soraiban. Álljon itt a két gondolat: *Nihil cogor, nihil patior invitus; nec servio Deo, sed assentior; eo quidem magis, quod scio omnia certa et in aeternum dicta lege decurrere. Fata nos ducunt, et quantum cuique restat, prima nascentum hora disposuit. Causa pendet ex causa, privata ac publica longius ordo rerum trahit. Ideo fortiter omne ferendum est; quia non, ut putamus, incidunt cuncta, sed veniunt. Olim constitutum est, quid gaudeas, quid fleas; et quamvis magna videatur varietate singulorum vita distingui, summa in unum venit: accepimus peritura perituri* Szól a bölcész.

Fatis agimur, cedite fatis
Non sollicitæ possunt curæ
Mutare rati stamina fusi.
Quidquid patimur, mortale genus
Servatque suæ decreta colus
Lachesis dura revoluta manu.
Omnia certo tramite vadunt
Primusque dies dedit extremum.

Non illa Deo vertisse licet
Quæ nexa suis currunt causis,
It cuique ratus, prece non ulla
Mobilis, ordo. Multis ipsum
Metuisse nocet; multi ad fatum
Venere suum, dum fata timent.

Így szól a költő. Lehetetlen a gondolat egyazon ivású jellegét tagadóba venni. Ez a stoikus tan, mely az isteneket is aláveti a végzetnek. Lachesis, az orsó, a fonal: csak poetikus szólamok. Ha olvasunk ilyforma sententiákat: *Secunda non habent modum* (a szerencse nem tart mértéket). Oed. 694. Qui pavet vanos metus, veros meretur (ib. 700.). Iners malorum remedium ignorantia est (ib. 515.) Quos cogit metus laudare, eosdem reddit inimicos metus (Thyest. 207.). Laus vera et humili sæpe contingit viro. Non nisi potenti falsa (ib. 211.). Odere reges dicta, quæ dici iubent . . . az irálynak e kiélezett ellentétekre épített epigrammatikus jellege mindvégig föltalálható Seneca prózai műveiben. A Haase kiadásában ritkított betűkkel szedve találjuk a maximákat és gnómákat: egyazon bölcselmi felfogást tükröznek vissza ezek. Még az ellentétességet is a lélek jövőjére nézve, melyet fentebb idéztünk két passusban (Troad. I. felv. és II. felv. záró karénekeiben), megtalál-

duk bölcseلمي műveiben is. Így Ep. LXXXVI. «*Animum quidem eius in coelum, ex quo erat, redisse persuadeo mihi, non quia magnos exercitus duxit (hos enim et Cambyses furiosus, ac furore feliciter usus, habuit) sed ob egregiam moderationem pietatemque, magis in illo admirabilem, quum reliquit patriam, quam quum defendit.*» Úgy de ezzel ellentétben áll a következő passus: *Si quid incommodi aut metus in hoc negotio est, morientis vitium esse, non mortis; nec magis in ipsa quidquam esse molestiae, quam post ipsam Ergo, mors adeo extra omne malum est, ut sit extra omnem malorum metum* (Epist. XXX.) *Mors est non esse* (Ep. LIV.) Troad. 401.: *Quæris, quo iaceas post obitum loco? Quo non nata iacent.* Epist. LIV.: *Hoc erit post me, quod ante me fuit.* E gondolat már Lucretiusnál feltalálható. E korban a halál gondolatával sokat foglalkoztak. Tárgyalták, minő út a legkellemesebb a halálhoz. E korszakban, melyben a puha kényelem, a könnyű és futó szerelem, az érzéki gyönyörök, az ingyenczkedés örült túlzásai, a kicsapongás édes önfeledtsége szédítő mámmal ejték meg a lelkeket: minden korú és rangú emberek közt sűrűn fordult elő az öngyilkosság. Így volt ez Párisban is a rémuralom idejében. Seneca XXIV. levelében rámutat a bajra: *ipsae voluptates in tormenta vertuntur, epulae crudelitatem afferunt, ebrietatem nervorum torporem tremoremque libidinis, pedum, manuum, articulorum omnium depravationes.* És idézi Epicurus egyik gondolatát: *Tantum hominum imprudentiam esse, immo dementiam, ut quidam timore mortis cogantur ad mortem.* A kor betegsége volt és minő gyógyszer, ἐπιφθῆ-t, nyújtott a bölcész: halj meg, ne félj a haláltól: azaz az erényt, mely minden szenvedés ellen fölvért. Ita quidem miser esse, qui virtutem habet, non potest (Ep. XCII.) Herc. fur. 463:

Lycus: Quemcunque miserum videris, hominem scias.

Amphitryon: Quemcunque fortem videris, miserum neges.

Elérhetetlen eszménység (persze rhetorikai flosculusokban élő eszménység) jellemzi e bölcészetet.

A Herc. fur. 433—437. soraiból élesen kidomborodik az eszménység.

Lycus: Moriere demens.

Megara: coniugi occurram meo.

Lycus: Sceptroque nostro famulus est potior tibi?

Megara: quot iste famulus tradidit reges neci.

Lycus: cur ergo regi servit et patitur iugum?

Megara: Imperia dura tolle, quid virtus erit?

- Lycus* : Obici feris monstrisque virtutem putas?
Megara : Virtutis est domare, quæ cuncti parent.
Lycus : Tenebræ loquentem magna tartareæ premunt.
Megara : Non est ad astra mollis e terris via.

Seneca tragédiáiban ép ez erényhősök vétetnek körül dicsőítéssel. Ezért keresi a legszörnyűbb mythosokat; ezért eleveníti föl a Thyestes lakomáját, ezért az őrjöngő Hercules vérengző művét, ezért Oedipus meséjét, hogy egy alakban az erényideált bemutat-hassa. Nem jellemző tény-e, hogy midőn Nero trónra lép: ír neki a *clementiáról* egy megható dialogust oly bevezetéssel, melyben Nero-nak, mint a kegyelem mintaképének, tükröt tart, melyben azon fényes boldogságot mutatja be, melyet a kegyelem útján elér... és e kegyelmes Nero áldozatául esik és a tragédiákban a kegyetlenségek hajmeresztő jeleneteiben gyönyörködteti a keblén melengetett hienát. Tiberiusról írja Suetonius (LXI), hogy az elítélteket meggátolta abban, hogy meghaljanak: *Mori volentibus vis adhibita vivendi. Nam mortem adeo leve supplicium putabat, ut cum audisset unum ex reis Carnulium nomine anticipasse eum exclamaverit: Carnulius me evasit.* És midőn egy fogoly kérte, hogy hajtassa végre mielőbb a büntetést, az felelte: *Nondum tecum in gratiam redi.* Atreus kegyetlensége a Caesarok életében tükröződött. Ettől óvta, talán ép az iszony fölébresztése útján, Seneca császári tanítványát, — de a vért kedveltette meg vele. Csak el kell olvasni a fiatal Marcellinus történetét Ep. LXXVII. 5., melyhez Seneca oly tanulságot köt, mely az e korbéli Stoa felfogását teljes őszinteséggel leleplezi. Marcellinus meg akart halni. Miért? Megmond mindent e pár szó: *cito senex morbo et non insanabili correptus.* Barátait egybe hívja, hogy tanakodjanak a halálról. Egy stoikus barátja biztatja: «*Mori velle non tantum prudens aut fortis aut miser, etiam fastidiosus potest.*»

Ime a világfájdalom e fastidiosus szóval kifejezve. Három napig nem eszik, meleg fürdőt vesz; a kéj egy nemével hal meg. És Seneca fenkölt szellemében bátorít a halálra. Egész korát jellemzi a következő passussal: *nulla tibi nova est, nulla non iam odiosa (voluptas) ipsa satietate.*

Szépen jellemzi e bölcsészetet Nisard: «*Philosophie, qui ne sait que faire de notre mort, de même, que la morale sa contemporaine ne savait que faire de notre vie et se contentait, de nous apprendre à en sortir.*» — Mindent összevéve: Seneca szól a tragédiák borzalmai közt, kivált a karénekek lyrájában; Seneca szól a

Luciliushoz írott erkölcsi levelekben, Seneca a bölcselmi dialogokban. Ez, ha behatolunk tragédiáiba: a cél, melyet kitűzött, a retorikában megtaláljuk, az eszközök, melyeket felhasznált, maguk okozták, hogy az utánzott darabok nem a görög tragédia katharsisát idézték elő, hanem ha egyáltalán színre kerültek, a pettyhűt idegek izgatására voltak jók, de a felizgatott idegekkel szemben a Stoa nyugodt bölcsesége szónokolt, hol a szaggatott sententiákban, hol a nagyobb szabású párbeszédok ellentéteiben, másfelől a stilista minden éberségétől csillogtak a sűrűn beszótt leírások. Mert a Seneca tragédiája a könyvtragédiák receptje szerint készült. E receptet a retorikai iskolákból ismerjük. Három alkatelemből állott: I. leírás; II. declamatio; III. sentenciák. De hát miért nem virágozhatott Rómában a tragédia? A római színpad miért nem lehetett a közélet iskolája?

(Folyt. köv.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

A BETLEHEM

a népmisztériumokban s a dráma történetében.

I. A betlehem korunkban.

A mint beköszönt a karácsony, falun és városokban útnak indulnak a betlehemes gyerekek, ki pásztornak, ki angyalnak öltözve; házról-házra járnak, eléneklik Krisztus születését dicsőítő verseiket, elmókáznak az angyal érthetetlen latin mondásain, egy kis ajándékot kérnek, azzal indulnak tovább más ház elé.

A fiúk rendesen egy kis építményt visznek magukkal, melynek vidékenként különféle formája van. Olykor gipszből öntött tornyos *templom*, színes üveglakokkal, benne néhány papir- vagy viaszalak, melyek a szent párt s a bölcsőben vagy jászolban fekvő újszülött Krisztust ábrázolják; éneklés előtt kis gyertyát gyújtanak meg benne s a pásztorokat adó fiuk ez elé térdelnek, mikor a csecsemőnek szánt ajándékaikat átadják.*) — Máskor és leggyakrabban

*) Budapesten s egyáltalán városokban gyakran látható, hol e szokást a suhanczok pénzkeresésből űzik. L. még *Arany-Gyulai Népk.* Gyűjtemény I. *Csongrád* vidékéről: «Útra induláskor az angyal egy papírból készített templomot vesz kezébe, a melyben belülről gyertya ég; annak fényénél

papirosból raggatott, domború *tájképet* ábrázoló szekrény van velük. Az alkotvány hegyes vidéket mutat, a középső magaslat oldalában barlang van, mely fölött angyal lebeg; bent a barlangban újra a szent pár látható, körülötte hódolatra siető pásztorok vagy napkeleti bölcsek. — Néha faluvégi *istálót* ábrázol a papirépítmény, fölötte ragyog a mágusokat vezető aranycsillag, belül Mária és József állnak a jászolban fekvő újszülött mellett, hátrább ökör és szamar látható.¹⁾ — Olykor végre egyszerű *bölcső* az egész, melyet a Máriát vagy Józsefet személyesítő fiú ringat.²⁾

A karácsonyi misztérium ez elmaradhatatlan kellékét *betlehem*-nek nevezik. Jelen dolgozatban e járulék fejlődéstörténetét fogom bemutatni legrégibb formájától a maiakig, vagy inkább megfordítva, a jelenkorit, mint ismerettest veszszük alapul s innen kiindulva kutatunk visszafelé, keressük nyomát és jelentőségét, rokonságát és hatásait az egyház szokásai között. Ez eljárás bár szokatlan, az adatbeszéltetés módszere, kivált tárgyunknál, megkívánja. — Nem szorítkozunk kizáróan magyar emlékekre, ki kell terjeszkednünk más ker. népek ebbeli szokásaira is, minthogy az egyház, melynek egyik, bár csekély, nyilvánulása látható a betlehem-állítás szokásában, mindenütt egyképen műveli és őrzi hagyományait. A hol tehát hazai adatok nem állnak rendelkezésünkre, minden habozás nélkül nyúlunk német, franczia vagy olasz bizonyító adatokhoz; a közös vallás és egyformán előírt isteni szolgálat úgy nálunk, mint egyebütt, lényegében minden kultuszát egyenlő alakban tartotta meg, vagy alakította át.

A betlehemet különben sem szabad magyar szokásnak tartanunk. Ki fog tetszeni, hogy máshol ép úgy ismerik, néhol nagyobb gonddal is ápolják, mint nálunk. Tekintjük tehát általános vallási szokásnak, mely természeténél fogva szoros kapcsolatban áll a karácsonyi népjátékokkal s e révén a középkori misedrámával. Ez adja meg *irodalomtörténeti jelentőségét*.

A betlehem nálunk egygyé forrott a karácsonyi gyerekeloadás-

látható néhány bárány, a jászolban fekvő kised, a bold. szűz és sz. József.» 29. l. hasonlók: a *szegedbánhegyesi* Káplány Lajos gyűjteményében (Koszorúk az alföld vad virágaiból. Arad 1877.) II. k. 1. és 3. sz., — a *nágocsi* Nyelvőr VI. 427. — *mesztetgyei* Nyr. V. 234. — *hegyaljai* Nyr. X. 280.

¹⁾ Nyelvőr XVII. 326. s k. Paal Gyula közlése *Betlenfalvadról*.

²⁾ *Székesfehérvárról*, «Mária az ölében levő kis bölcsőt, melyben egy báb: a Jézuska fekszik, ringatja.» *Ar.-Gyulai* id. m. I. 47.

sal, a házaló csoport innen kapta legismertebb nevét is: *betlehemek*-nek hívják őket. Kérdés már most, vajjon mindenütt ezek kezén van-e, vagy ismeretes ez a jászolállítás valahol a kántálók nélkül, önállóan is?

Az úgyn. betlehemjárás nem ismeretes minden keresztény vidéken; vagy kiveszett, vagy soha sem is volt meg. Maga a bábos jászol és betlehem azonban itt is elterjedt a nép között. Németországon pl. a jászolbölcös, a *Krippel*, szélteben ismeretes, maguk a családok gondoskodnak róla, hogy egy-egy példánya ott álljon karácsonyfájuk alatt.¹⁾ — Itáliában hasonlóképen felállítják kicsiny oltárookra, lombozat közé,²⁾ pedig az olaszoknak házaló, misztériumjátszó gyerekszokásuk nincsen. A betlehemállítás ilyenformán szélesebb körben elterjedt a kántálás szokásánál, nyilvánvaló e szerint az is, hogy ha eredetét vizsgáljuk, annak emezétől függetlennek kell lennie.

Hol állítottak eredetileg betlehemet? Honnan vették át a kántáló gyerekek? Felvilágosít róla egy adat, melyet ez eredetre Vernalecken jegyzett föl. Felső-Ausztria néhány helységében karácsonyestén sorra járja a házakat a «Christschau». Előbb kívül csöngetnek, majd két ministránsgyerek lép be misés öltözetben, utánuk az öreg templomszolga nagy állványon nyugvó szekrényt hoz, a Krippel-t. Szakasztott olyan ez, mint a mi betlehemünk. Benn papirosból raggatott istálló, előtte pásztorok, vadász és háromkirály láthatók. Az egyházi elmagyarázza a látványosság jelentését, közbe a két ministráns fiú templomi énekeket danol. Az alkotványt természetesen *templomukból* hozták s körútjuk után oda viszik vissza.³⁾

Az adat világosan beszél. Ha egyéb jelenség nem vezetne is oly következtetésre, hogy a betlehem és kántálás egyenesen a templomokból került ki, ez egy is útba igazítana. De nemcsak a manki fiúk járnak ministráns ruhában, a mi misztériumbeli angyalaink

¹⁾ K. Weinhold, Weihnachtsspiele und Lieder in Süddeutschland und Schlesien. Wien, 1853. 87. l. — l. még cikkemet: *A karácsonyfa eredetéről*. Fővárosi Lapok 1890. 352. sz. tárczájában.

²⁾ Aless. d'Ancona. Origini del teatro italiano. Torino, Loescher 1891 II. k. 191. l. «... i Presepij, che con altarini e boschetti e capanucce (a. m. kis kunyhó, istálló) si miser su anche nelle case.»

³⁾ Vernalecken Mythen und Bräuche des Volkes in Oesterreich. Wien 1859. 289. l. Mank faluban jegyezte fel.

hosszú, fehér inge is egyszerű miseing.¹⁾ Ugyanerre utalnak a fiúk énekei: az ismeretes

Pásztorok keljünk fel,
Hamar induljunk el . . .

vagy :

Csordapásztorok, midőn Betlehemben
Csordát őriznek éjjel a mezőben . . .

vagy még a :

Mennyből jöttem most hozzátok
És imé nagy jó hírt mondok . . .

kezdetű énekek mind templomiak, melyeket karácsonyi miséken a nép is énekel.²⁾

A betlehem helye tehát kiszármazása előtt a templom. Könnyű megmagyaráznunk annak okát, miért nem maradt meg a kántálással együtt eredeti helyén, a templomban. Századok előtt nem volt minden községnek imaháza, néhol az első kis kápolna félnapi járóföldre esett. Karácsonytájt fagygyal, hófuvással beköszöntött a tél s a nagy napon számtalan hívő nem hallgathatott misét, nem emlékeztette semmi áhitatra, magábaszállásra, ünnepre. Ez állapoton az egyháznak valamikép segítenie kellett. Előre betanított néhány fiút a templomban divó párbeszédes előadásra és énekekre, a kik aztán otthon ministráns ruhába öltözve, sorrajárták a szomszéd házakat. Kicsiny, hordozható templomot, vagy betlehemet vittek magukkal. Ezzel meg volt adva a mód, mindenki otthon végezhetette ájtatosságát, az előadott misztérium ünnepi hangulatot ébresztett benne. Később e czélszerű intézkedést annyira megkedvelték a hívek, hogy kegyes adományokkal sem fukarkodtak: ezt meg az éneklő sereg vette szívesen, most már megbizás nélkül, maguk jószántából is elmentek betlehemezni. Így került ki a misztérium s maga a betlehem a templomokból, mert a hol kényszerűség nem szorította az egyházat, pl. enyhe éghajlat alatt (Itáliában), nincs

¹⁾ A *nápcsi* játékban fehér szoknyát, karinget, püspöksüveget visel az angyal (Nyelvőr VI. 427.) — *gyulakesz*űben püspöksapka van fején (Ny. V. 176.) — szintígy a *hegyalja*iban (Ny. X. 280.) stb.

²⁾ Kezem közt van dr. Sebestyén Gyula szívességéből egy *szentgyörgykálai* (Zala m.) *kántorkönyv* kézirata, melynek 33. lapján ez áll: «Die 20-n Juny 1815-o.» E könyvnek «Karácsonyi énekjei» közt az elől idézett két ének szokatlanul teljes szövegben van meg. — A harmadik vers evangélikus játékokban gyakori, eredetijét Luther írta: Vom Himmel hoch da komm' ich her, Und bring euch eine neue Mär . . . etc.

kántálás, ép így nem volt jó ideig a nagyvárosokban, a hol megmaradt az ünnepi prédikáció s a kitett betlehem a templom falai közt.

Ma is megvan akárhány székesegyháznak a maga művészi faragású, kis betlehemi tájképe. Gyermekkoromban a karácsony hetében nem egyszer álltam a budapesti ferenczrendiek ilyen faragott építménye előtt. Üveg alatt állt s igen ügyes domború munka volt. Baloldalt erdőborította sziklás hegy emelkedett, oldalában a barlangba épített istállóval, a kised körül a rendes alakok. Jobbról elől másik magaslat, melyről malmot hajtó patak folyt alá. Lejebb, vörös üvegei miatt, tűzvilágú kovácsműhely. A két hegy között a háttérben Betlehem szélső házai tüntek elő. Hasonlót láttam Csallóközben, a verekenyei rév alatt levő kis kápolnában. — Németország egyházaiban ugyanolyan bábos bölcst állítanak ki, minőt a család asztalán találtunk. ¹⁾ Olykor felviszik a tornyok erkélyére, csendes időben gyertyákat gyújtanak körülötte s az éji őr Glóriát énekel mellé. ²⁾ Ausztriában az egyházszolga egyik legfontosabb tiszte a betlehem gondozása és díszítgetése. ³⁾ Anglia egynémely helyén szintén ismerik e szokást. ⁴⁾ Dél-Franciaországban a marseillei crèche-ek messze földön híresek. ⁵⁾

A templomi betlehemek igazi hazája azonban Itália. Minden utcának, minden egyháznak megvan itt a maga *presepiója*; kite-

¹⁾ *Wilken*, Geschichte der geistlichen Spiele in Deutschland. Göttingen, 1872. 21., 33., 39. ll. *Hoffmann v. F.* Gesch. d. deutsch. Kirchenliedes. Hannover, 1854. 416. *Simrock*, Deutsche Weihnachtslieder. Leipzig, 1859. XXII

²⁾ *Weinhold* id. m. 481.

³⁾ *Rosegger*, Volksleben in Steiermark. Wien, 1878. «Die Kirche» cz. fej. 181. l.

⁴⁾ *Sandys*, Christmas Carols. London, 1820. 120. l.

⁵⁾ *Magnin*, Histoire des marionnettes en Europe depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. Paris, 1862. 116. l. — Nem hallgathatok el itt egy különös jelenséget. Míg valamennyi művelt nemzet egyik büszkeségének tartja népköltészetét s törekszik azt minél teljesebben összegyűjteni, miben pl. az olaszok már eddig is csodákat műveltek, Franciaországban semmiféle mozgalom nem tapasztalható e téren. A regényíró *Theuriet Andre* még 1877-ben szükségesnek tartja, hogy ismételtel felhívja rá a szakirodalom, a laikus gyűjtők figyelmét. L. *Revue de deux Mondes* Periode III. t. XXI. 38—74. ll., «*La poésie populaire en France.*» Czikkéből kitűnik, hogy a gyűjtés nem lenne kárbavesztett fáradozás. Misztériumokra nézve ezeket jegyzi meg: Dans la poésie populaire l'enfant ne se borne pas à être un simple auditeur, il est lui-même acteur, quand reviennent certaines époques solennelles comme la Noël, la nouvelle année, le premier mai . . . etc. 54. l.

szik kicsiny fülkébe, mely előtt örök lámpás ég s az Abruzzokból Rómába jövő, a Pugliéból Nápolyba ránduló pásztornép részint fogadalomból, részint temploma javára sorra járja e városok betlehemeit, mindenik előtt elfújja nótáját éles hangú zampognáján, melyet pajtása dudaszóval kísér.¹⁾ E presepiók közt nem egy meglepő szép kiállítású; az utazók elragadtatva beszélnek rólok. Egy nápolyi magánemberé pl. ilyen: fadarabokból, csillogó holmiból fantasztikus betlehemi vidéket állítottak össze; magas hegyek, szaggatott sziklák, vízesések, áthidaló utak láthatók rajta, hátul hóborította falunak látképe. A háttér közepén barlang nyílik, benne istálló s ebben a presepio. A bejárás előtt angyalok lebegnek s egy láthatatlan kar Glóriát énekel. Hegyek oldalából, utak kanyarodásánál szembetűnik a barlang felé tartó körmenet; pásztorok, juhászok sietnek elő ajándékaikkal, balról másik csoportnak az angyal hirdeti a Megváltó születését; kigyúl fent a csillag, mely a napkeleti bölcseket vezeti. Ezek is közelednek, kíséretükben apródok, fegyveres vitézek, csatlósok, szerecsenek, lovaikon tarka takarók, tevék hátán gazdag teher, ez alatt görnyed egy csapat gyalogos, núbiai rabszolga is. A királyok aranycsészében hozzák ismeretes ajándékaikat. Másik csoportozatban nápolyi öltözékű parasztnép áll, közöttük asszonyok, leányok, fejükön a frascatibeli egyenes, fehér kendővel. Egyik részük egy zarándok előtt térdel, ki áldását adja reájuk . . . stb. — Néha az ilyen presepio valósággal kincset ér, mesés összegeket áldoznak reá. Az atya szenvedélyét örökli a fiú, gyakran az unoka fejezi be aprólékos fölszerelését s rákölti egész vagyónát. Ez égetett agyagból vagy faragott fából való bábok közt valódi mesterművek vannak. Egy-egy apró kecske vagy bárány pl., melyet Vaccaro mesteri vésője teremtett, becsesebb ugyanolyan súlyú aranynál. Valamennyi közt legértékesebb azonban kétségkívül Casertában volt látható s az utolsó nápolyi király, II. Ferdinand állíttatta fel kastélyában. E betlehemnek csodájára járt az egész sicíliai királyság népe. A bábok öltözékei rakva voltak valódi drágakövekkel, fegyverei szinaranyból; becses régi ötvösmunka minden egyes darabja.²⁾

¹⁾ Számos adatot gyűjtött össze *Fr. Torraca* *Studj di storia letter. napolit.* Napoli, 1881. 339—411. ll.

²⁾ *Schneider*, *Italien in geogr. Lebensbildern.* Glogau, 1863. 494. s k. ll. — *Labat* *Voyages en Espagne et en Italie.* Amsterd. III. k. 194. l.

Ez odaadó gond és szeretetteljes ápolása a kultusznak az olasz nép babonájában leli magyarázatát. A legtöbb templomi presepio szent részét, a faragott jászolt, vizkereszt előtt forgácsokra szedik szét s a nép elteszi magának a boldogasszony napi gyertya és a virágvasárnapi olajág mellé talizmánnak.¹⁾ — Ugyancsak a babonás hit szerezte meg a világhírű *Santo Bambino*-nak is nagy népszerűségét. A drágakövekkel kirakott gyermekbáb a római Santa Maria in Araceli templom kincse. Látványosságul csak karácsonykor teszik ki az egyház baloldali második kápolnájába, melynek innen «il presepe» a neve. Rendes betlehem-i díszlettel veszik körül, ügyes készítésű barlang, jászol, szűz Mária és három király környezi. Előtte pásztoroknak öltözött fiúk teljes, dalokkal élenkitett misztériumot adnak elő. — De nem ez adja meg a báb jelentőségét. Monda szerint a XV. században egy Palesztinába zárandokolt szerzetes faragta az olajfák hegyén egyik fa törzséből s mikor munkája közben elaludt, álmában látomása volt: Lukács evangélista szállt le hozzá s a báb arcát ő faragta ki Krisztus hasonlatosságára s ő festette be élethű színekkel. A zárandok ébredése után készen és megfestve találta maga mellett a szobrocskát, melyet később a pápának ajándékozott. Így nyerte a Bambino különös szent erejét és hatalmát, mely főképp csodás gyógyításokban nyilatkozott. Ma is a vallásos római, ha veszedelmes betegségbe esik, végső segélyképen magához kéri a Bambinot, hogy ajkával megérinthesse s magára árasztassa gyógyító hatását. Rómában nem ritka látvány a Bambino beteglátogatása; egyszerű kocsija előtt, melyből ismertetőül a bábót vivő pap stolájának csücske kilátszik, a merre elmegy, térdre borúl a lakosság.²⁾

Az eddigiekből kitünhetett, hogy a betlehemállítás általános

egy olasz papról emlékezik, ki abbéli rettegésében, hogy értékes betlehemét meglopják, meghalt. Kiváló presepiokat ír le még *Lady Morgan* híres utazókönyvében; francz. ford. *L'Italie*, IV. k. 122. és 186. ll. — Hasonló pompájú német Krippeleket *Düringsfeld* említ: *Das festliche Jahr*, Leipzig, 1863. kivált az absami búcsújáró helyét, továbbá Moser nevű botzeni polgárét, mely 10,000 frtba került. 385. s k. l.

¹⁾ *d'Ancona* id. m. II. k. 212. l.

²⁾ Legszebb leírása *Gregoroviúsnál*: *Wanderjahre in Italien*, I. k. Figuren, Geschichte . . etc. aus Italien. Leipzig, 1856. Beteggyógyításáról *Stahr* u. *Lewald*. *Ein Winter in Rom*. II. kiad. Berlin, 1871. 239. s k. Mondájáról *Globus Zeitschrift für Geogr.* 1869. XV. k. 129.

egyházi szokás; ugyanolyan, mint teszem az ismeretes «szent sír» vagy magyarosan «Krisztus koporsójának» kitétele. Mindkét szokásban az egyháznak világosan ama törekvése nyilatkozik, hogy két legnagyobb ünnepén: husvétkor és karácsony napján, híveit ne csak élıszóval, hanem a szemléltetés közvetlenebb eszközeivel is áhítatra gerjeszsze, s lelküket lefoglalva két érzék: a látás és hallás segítségével, ama szent esemény felé fordítsa, melynek akkor ép emléket ılı. *)

Vegyük most már a betlehemes építményeket közelebbről szemügyre. Adataink az egyházi bábkirakást díszítésével, mozduatlan szereplő alakjaival olyannak mutatták, mint egy domború, plasztikus *képet*, mely Krisztus születésének legfontosabb mozzanatait egy-egy jelenetben állítja a hívők elé. Ilyen szoborkép Krisztus holtteste koporsójában a nagyhét alatt, ilyen a mágusok és pásztorok hódolatát fogadó újszülött Megváltó bábképe a karácsonyi ünnepek alatt. — Ha már most, így okoskodunk, a betlehem csak ennyiből állana, ha nem volna ilyenformán egyéb a templomokban oly gyakori szobrok és képek miniature csoportjánál, bizonyára nem érdemelné meg a vele való külön foglalkozást. Nem fedezhetnénk föl benne fejlődésre alkalmas anyagot, egyszerű holt tárgy volna, melynek ha van is multja, de története nincs, mely elszigetelve morzsolgatta le az évszázadokat, nem absorbeált, de nem is hatott. Ha a drámával való kapcsolatát tekintjük (a népmisztériumok közvetítésével ugyanis erre is tekintettel kell lennünk,) a drámára nézve szintén csak holt díszlet maradt, mely magára az előadott darabra fejlesztő, vagy átalakító befolyást nem gyakorolhatott.

Valamint a most divatos élőképek nem drámai előadások, úgy az eddig megismert betlehem sem dráma; egyetlen rész-

*) Itáliában, megjegyzendő, a bábkirakás szokása annyira el van terjedve, hogy más ünnepek alkalmával is a figyelemébresztés e hathatós eszközhöz folyamodnak. Pl. a római *San-Giovanni*-kórház kis kápolnájában nagypénteken ily bábos szekrényben láthatók a passió jelenetei. Az alkotvány falusi tájképet mutat, körülötte szövetdíszítés, csipkézet, kökénygallyak s egyéb gazdag lombdísz; belül több bábalak; «*rappresentanti come in quadro plastico, un fatto sacro*», a *Popolo Romano* 1885. évf. novemb. 2. sz. tárczája után *d'Ancona* id. h. — A *San-Spirito*-kórházban a poklot ábrázolják így. Benne lelkek égnek, fölöttük angyal (viaszbáb) lebeg, a végítélet harsonáját tartva. I. *Thomas* Un an à Rome et ses environs. Paris. Didot. 48. l.

lete sincs, melyből a misztérium életető elemet meríthetett volna. Ha azonban valamikor másféle, élénkebb alakkal bírt a betlehem, s nem volt csupán pasztikus kép, hanem a jelenetek alakjai *meg is mozdultak*, hangtalan, de azért sürgő mimikájú *előadás*sá pezsdültek, akkor valószínű, hogy a felvett tárgyat tovább vizsgálni, történetét keresni nem lesz hiábavaló fáradozás.

Nem is kell messzire visszamennünk, hogy a keresett *mozgó bábokat* meglegljük. Sicília egyik városa, Marsala pl. még nem rég híres volt szokatlan nagyheti ceremóniáiról. Nagypénteken hat hitshónok tartott egymásután beszédet Krisztus hat utolsó szaváról. A szószék előtt, a középső hajó elején, erre az alkalomra óriási feszületet állítottak fel, rajta a megfeszített Üdvözítő életnagyságú szobrával, alatta a térdelő, fájdalmas anyával. Mikor az utolsó prédikátor kimondta a Consummatum est-et, egy klérikus, ki a feszület mögött rejtőzött, megeresztett egy kezében tartott zsineget, mely addig a Krisztusszobor fejét feltartotta s a mozgatható, töviskoronás fej most lehanyatlott mellére. Ez egyetlen mozdulat bámulatos hatást gyakorolt a tömegre minden ízben. Struppa, a szokás közlője, írja, hogy az addig halkán zsongó hívőseeregben kitört a zokogás, jajgatás és tartott a szobor ünnepélyes levételének összes ceremóniái alatt. Legmagasabb fokot pedig akkor ért el, mikor a prédikátor kiterjesztett karjain tartva Krisztus testét, a sebhelyeket háromszor felmutatta a népnek.¹⁾ — Ez a báb alak már *megmozdul*, a mellett tanulságos példa arra nézve is, mily rendkívül drámai hatása lehet alkalmas pillanatban *egyetlen* mozdulatnak. — A németek vallásos misztériumaiban hasonlóképp találunk némi nyomokra, melyek mozgó báb alkalmazásáról tanuskodnak. Körménetes előadásokról biztosan tudjuk, hogy a patronális szentet számos esetben nem élő alak, hanem mozgatható báb helyettesítette.²⁾ — Hogy e figurák milyen szerkezetűek lehettek, felvilágosít róla egy hasonló olasz bábos előadás, melyet szintén a templomon kívül és körmenetfelével kapcsolatban mutattak be, s vallásos tartalma

¹⁾ «Un chierico nascosto dietro al crocifisso allenta il laccio con che tien ritto il capo, che cade sul petto al morto Gesù.» S. Struppa: Sulle Sacre Rappresentazione in Marsala, a Pitré kiadta: Nuove Effemeridi Siciliane cz. folklorisztikus folyóiratban. III. sorozat. IV. k. 55. s k. II. 1877. áprilisi füzet.

²⁾ «Eine bewegliche Puppe». Rob. Prutz Vorlesungen üb. d. Gesch. des deutschen Theaters. Berlin 1847. 16. l.

miatt is tárgyunkba vág. Caltagirone nevű délolasz városkában husvét hétfőjén misztériumot adnak elő; találkozás, viszontlátás, *la giunta*, a címe. Körülbelül egy időben a város három templomából ugyanannyi életnagyságú báb alak lép ki a hívőkkel megtelt utcákra: Jézus, Mária és szt. Péter alakjai. Az apostol futkos fel-alá a városban. Hallotta, hogy mestere feltámadt s keresi mindenfelé; gyakran fejet csóvál, ki akarván vele fejezni türelmetlenségét, a mért nem tud ráakadni. Találkozik végre Máriával s egy pantomimikus jelenet után megpillantják Jézust. Péter eleje szalad s anyjához vezeti. Megható az a jelenet, mikor a fájdalmas anya s a holtnak hitt fiú egymás nyakába borulnak. Ölekezésük közben Mária fejről lehull a földig érő fekete fátyol: vége a gyásznak s a szent szűz fényes palástban, liliomkoszorúval áll a térdre borult hívők előtt. A három alak azután körmenetben vonul a templomba, hol belépésükkor megkezdik a nagymisé. A papirmaséból készült bábok mindenikében egy-egy ügyes fiú rejtőzik. Péter teljes mozgó alak, másik kettőnek csak feje és karjai mozgathatók.*) E szokás Itália számos helyén dívik s ez a kedveltség némi jelentőséget kölcsönöz neki a különféle szerkezetű bábok sorában. Mint láttuk, mozgathatók, életnagyságúak s belül egy élő valaki hozza az alakot mozgásba. Ugyanilyen lehetett az előbb említett német processiók patronális szentje is. Nagy kedveltségre kapott e szerkezet a farsangi álarczos menetekben. Még nem rég minden nagyobb város Európában ismerte a különféle ijesztő vagy nevetséges, de mindig kolosszális jelképes alakokat, melyek kocsikra rakva, járták be az utcákat. Némelyikben két-három ember rejtőzött s egyes

*) *Pitré, Spettacoli e feste popolari siciliane*. Palermo, 1881. 51. l. E kitűnő gyűjtemény számos hasonló adatot sorol fel. A *giuntát* (nevezik még: *inchiesta*, *richiesta*, *affrontata*, *confronto*-nak is) Palermóban szintén ismerik. «In Palermo anche adesso una processione figurata rammemora la Resurrezzione. Una statua di Cristo esce da una chiesa e s'incontra con altra di Maria addolorata vertita a bruna e i due simulacri fanno qualche atto» . . . stb. Hasonlót Nápolyból *Settembrini* (Lezioni di Letterat. ital. Napoli 1866. I. k. 312. l.), hol a confrontóban Péter helyett Magdolna szerepel s ha véletlenül hamarabb összekerülnek a bábok egy utcába, Jézus kapu alá rejtőzik, hogy a játék tovább tartson. — Megemlítem még, hogy a *Trede* értekezésében: *Das geistliche Schauspiel in Süd-Italien* (a *Sammlung wissenschaftlicher Vorträge* 471. sz. a.) közlött adatok mind Pitréből vannak kiírva, a forrás megnevezése nélkül.

mozdulatai általános rémületet keltettek a bámuló gyereknép közt.¹⁾

Íme a legkezdetlegesebb mozdulatok, melyeket bábokkal végeztenek. Azonban efajta alakoskodás, akár egyházi, akár világi, nem tekinthető még szorosan vett bábmutatványnak. Egyszerű álöltözék is megteszi ugyanezt a hatást furfangos belső szerkezet nélkül. A nagyság is határoz, mert a mi templomi bábjaink: a betlehemes figurák, kivétel nélkül miniature alakok s mint ilyenek, ha gestusról van szó, nem hozhatók belébűjt élő emberekkel mozgásba.

Ez említett apró figurákhoz azonban már közel rokon az a látványosság, melyet Itáliában *sacre Macchine* néven ismernek. Nem életnagyságú alakok többé, hanem kicsiny, elmés szerkezetű vasbábok, melyeket belsejökben működő, *rugós* (ingegni) óraszerkezet mozgat. Processiók alkalmával állványokon (edificj) viszik a menetben s a stációkon szent-történeti jeleneteket mutatnak be velük. Beneventóban pl. ezek miatt a harmadévi pünkösdi ünnepen hat óra hosszat tartott a körmenet, 24 állványon vitték s ugyanannyi mistero-t adtak elő rajtuk.²⁾ — A múlt század elején egy utazó a hollandi Leobenben és Antwerpenben látott hasonló bábmutatványokat. «A dominikánus templom mellett levő kis temető kápolnájában, írja, kettős rekesztékű szinpadi állvány van közszemlére kitéve. Az alsó részben tűzszinűre van minden festve, ez a pokol, hova csak apró lyukakon hull be a világosság, az is vörös üvegen keresztül. Belül lángnyelvek közt tömérdek lélek látható, bábalkjaik arczáról leri a kinszenvedés: A felső rekesztékből, mely az eget ábrázolja, egy angyal ereszkedik alá, hogy megvigasztalja őket, de nem veszik észre. Jő egy másik angyal kezében hosszú olvasóval, ezt az olvasót megpillantják odalent s egy csomó lélek

¹⁾ Hollandiában és Németalföldön leginkább. Az antwerpeni *Antigoon* (a monda szerint a város alapítója) és felesége *Minerva* (!) minden ünnepélyes alkalomkor előhuzattak. Brüsszelben *Ommegan* az óriás alak neve, Kortrykben az *amazoniai* (!) nő (*Mevrouw van Amazonië*, Leobenben. *Herkules* és *Megaera* stb. l. *Rheinsberg-Düringsfeld* id. m. 241. s k. II. — Ilyen volt a latinok *Manducus*-a is, melyet a pompa alkalmával «inter cæteras ridiculas formidulosasque personas» vittek körül. *Magnin* id. m. 15. lap.

²⁾ *Pitré* id. m. 99. s köv. II. Siciliából is sorol föl néhány automata-mutatványt. *Lady Morgan* id. m. II. k. 96. Genuából emlékezik hasonlóról. A beneventoit l. *Ancona* II. k. 210. I.

felkapaszkodik rajta, mint egy létrán, a mennyországba. Itt a szent szűz és szt. Domokos kegyesen kézen fogja s az Úr elé vezeti őket, ki mindegyiknek helyét kiszabja.» ¹⁾

Valamint a sacra macchinák, úgy ezek is *automát* bábok s míg az előbb felsorolt mozgó alakok az egyházi kultusznak nagyon különböző s a karácsonyival épen nem hasonló nyilvánulásához tartoztak, ez az antwerpeni bábjáték, már nagyon közel rokona a mi betlehemes szekrényeinknek. — A mozgatható figurákról eddig előszámlált adataink, ha egyebet nem is, azt kétségtelenné teszik, hogy a *mozgó báb*, melyet kerestünk, a vallásos látványosságok közt csakugyan feltalálható s annak nem is ritka vagy esetleges eleme, hanem felhasználják a legkülönbözőbb ünnepek érdekességének emelésére.

De lássunk karácsonyiakat is.

Pailler nagy népköltési gyűjteményének előszavában ²⁾ egy gyermekkorában látott és szerinte Tirolban nagyon elterjedt karácsonyi bábelőadást ír le. — Félreeső, hegyközi helységekből az egyik lakóház kisebbik szobája csak karácsonytájt nyílik meg. Abban áll a *Krippelbude*, a vidékbeli gyerekség kedvelt látnivalósága. Szemben a bejárással a szoba hátsó falát egész terjedelmében fargott faalkotvány foglalja el, mely fölfelé három fiókra van osztva. A legalsóban, egyszínben a nézők fejével, középtűt csillogó barlangnyílás látható, ebben áll a jászol. Széna között benne fekszik a megszületett Jézus, körülötte Mária és József, előtte a leghamarabb érkezett pásztorok térdelnek; mindnyája cifrán öltözött, lábnyi magas báb. A barlang fölött hirdető angyal lebeg, alatta ezüst felhők közt szalag kigyózik végig, rajta: Gloria in excelsis Deo! Két oldalt zöld rétség terül el juhnyájakkal, hátrább a szikláról patak foly alá, apró hidak és faczölöpök közt bujkálva egy zörgő malmot hajtva. A sziklákról, melyek a középső fiókig érnek, gyalogösvény tekergőzik lefelé, azon jönnek az újszülöttnek ajándékokat hozó asszonyok és bojtárok. Feljebb, a középső fiókban, apró, csinos házak hosszú sora látható, előttük színtérnek alig hagyva arasznyi helyet. Mindenik

¹⁾ *Guillot de Marcilly*, Relation historique d'un voyage en Hollande Paris, 1719., a leobenit 419. l. írja le, az antwerpenit 433. s k. ll. A végén: «C'est ce que j'ai vu aussi à Gand (Gent), à Bruges (Brügge) etc.» idézi *Magnin Hist. des marionettes* 288. l.

²⁾ *Pailler*, Weihnachtslieder und Krippelspiele aus Oesterreich und Tirol. Innsbruck, 1884. I. k. XIV—XXI.

házban mesterember ül munkája mellett: bognár, kovács, timár, molnár, pintér, cséplők, ácsok, vargák, szabók, a fonóban leányok, stb. Középen csigahéjjal, üvegtörmelékkel kirakott sziklakapu, mely egy bánya szádáját képezi. Ebből a fiókból a felsőbe nem vezet út. A legfelső rekeszték egy háromoldalról zárt vásárteret mutat: ez Betlehem városa. Jobbról kávéház, balról iskolaépület, hátul a kéttornyos templom, azonkívül fogadó «a naphoz», betlehemi városház, stb. ¹⁾ Az egész alkotványon látható sürgő életet szinte lehetetlen leírni. Az előadást a pásztorok és királyok hódolása kezdi, utána templomi ének következik, majd mesteremberek zajos munkája, különféle bohókás jelenetek: az elaludt molnárinast gazdája elveri, a betlehemi májusfát megmászók lepottyannak, az iskolásgyerekek kiszöknek a tanító órája alatt, de a pajkosság torkukra forr, kikapnak és becsukatnak. A kávésné drótostóttal veszekszik, ez bosszúból felgyújtja a házat, nagy lárma támad. Kéményseprők rohannak elő, a toronyban félreverik a harangot. A tüzet eloltják, de az egyik füstfaragó beleesik a tejes dézsába, e miatt újabb veszekedés kerekedik. Azalatt a város rendőrei a tótot kézre kerítik, városházára viszik s csakhamar kihallatszik a subogó pálcza pattogása, a drótos jajgatása, — a publikum pedig lelkiismeretesen számlálja: «egy, kettő . . . huszonöt!»

Hogy e falusi bábjátékban csakugyan a vallásos elem az eredeti, mutatja egész kerete. Azzal kezdődik, egyházi énekek közbeszövésével Betlehembben folyik s a Megváltó dicséretével, templomi jelenettel végződik, mikor is a kéttornyos templomban nagymisért tartanak orgonaszó és ének mellett. — Úgy, a mint előttünk áll, voltaképp egy a mi betlehemes szekrényünkkel, csak hogy *mozgó* bábjai vannak s e figurák a tökéletesség oly fokán állanak, hogy a közönség szórakozó kedvét is ki lehet vidám jelenetekkel elégíteni. ²⁾ — Földologra nézve mindenképp nevezetes tanu ez a tiroli játék; nemcsak a mozgó báb alakoknak tényleges létezését bizonyítja a betlehemes szekrényekben, de félreeső hegyek között élván e szokás, arra enged következtetnünk, hogy ha ily eldugott helységekig is elhatott

¹⁾ A színtér hármas beosztása emlékeztet a középkori misztérium-drámák színpadára. Ott is három rekeszték volt egymás fölött: a pokol, föld és a menyország.

²⁾ A közlésből nem világos, vajjon rugós szerkezetű automat-bábokkal játszatják-e, vagy fonalon rángatott marionettekkel, az utóbbit valószínűbbnek tartom, ez különben mit sem határoz.

a betlehem e formája, valamikor szélteben elterjedtnek és fölötté népszerűnek kellett lennie.

A mi kis szekrényeinkhez még közelebb áll, sőt már vele azonos az az alkotvány, melyet Weinhold említ, leírván a Lengyelország különböző helyein dívó *szupki*-kat.¹⁾ Ugyanolyan kis színház formája van és énekes fiúk háznak vele. Az előadást a szekrényben tánczoltatott marionettek végzik. Barlangi jászoljelenet az eleje, majd változik a szín. Heródes kegyetlenkedik. A három király látogatása után mindenféle nép járul eléje: nemesek, gorálok (kárpáti bányászok), lengyel zsidók, stb. Vérszomjas zsarnokként bánik mindenikkel. Végre megjelenik hátul a halál kaszájával, derékban kettévágja a királyt, az ördögök nyársra tűzik s elszaladnak vele. A bemutatott jelenetekhez verses szöveget énekelnek. — Ime teljes karácsonyi misztérium, melyet élő alakok helyett bábok adnak elő, még tárgyra nézve is megegyez, különösen a morvák kántáló népjátékával.²⁾

Tánczoló bábokról végre *hazai* betlehemes följegyzéseink is tudnak. A gyűjtők láthatólag keveset törődtek velük, lényegtelen sallagnak tekintették, mely ama helyen esetleg belekerült a szokásba; azért itt-amott kétségtelenül marionetteket írnak le. Egy csengeri játék szereplőjegyzékében találunk egy «babatánczoltatót, ki a bábót leginkább a komolyabb részleteknél tánczoltatja», később, hol a gyűjtő a pásztorok tánczáról szól, hozzáteszi, hogy azalatt «a bábtañczoltató a betlehemből levő báránykát tánczoltatja». ³⁾ — Pécskán: «asszony jön ki a betlehemből és köpül», majd «a betlehem felső részéről angyalt eresztenek alá». ⁴⁾ — Mesz-tegnyén (Somogy megyében) legfejlettebb lehet a bábtañczoltatás, ha a gyűjtők, a mi valószínű, több közlésben ki nem hagyták a marionette-részt. Följegyzője az énekelt szöveg közé ezeket szúrja: «Itt a bundás babapásztor a jászolhoz megy... Egy kosaras baba-

¹⁾ Weinhold id. m. 126. l.

²⁾ Például a *rossitzival*. Csak annyiban tér el, hogy Heródes elé részben más alakok járulnak. A zsarnok tombol, végre elalszik, föltünik mögötte a kaszás halál, oldalba szúrja, az ördögök elviszik. A darabot gyerekek adják elő. L. *Feifalik*, Volksschauspiele aus Mähren, mit Anhängen. Olmütz, 1864. 32. s. k. 11.

³⁾ *Arany-Gyulai*, Népkölt. gyűjt. I. 38. 45. A *tasnádíban* is, Nyelvőr VI. 278.

⁴⁾ *Kálmány*, Koszorúk I. 1. darab.

férfi meg a felesége a jászolhoz mennek . . . A jászolnál a zsidó pap könyvből imádkozik, az ördög lesi, a pap felé megy, ez megijed, de később mégis elfogja és elviszi . . . A kéményseprőbaba küzd az ördöggel.» ¹⁾

Tiszta betlehemes marionettek. Csak azt vethetnők ellenök, hogy olyan benyomást tesznek, mintha nem az egyházi szokással összeforrvá fejlődött volna ki e forma, hanem világi, hogy úgy mondjam: vásáros bábjátékból kerültek volna a nép közé. E föltevés mellett szól ritka előfordulásuk, föltéve, hogy ez nem a gyűjtők hibája. Mert másfelől a hazai betlehemes följegyzésekkel foglalkozva, jellemük, megjelenési formájuk kétségtelenné teszi, hogy eredetileg egy alapjátékra vezethetők vissza. A marionette gyér előfordulása gyanút kelt, ez a rész talán nem volt benn az alapjátékban, tehát későbbi átvétel; vette pedig e szerint a világi bábjátékból? De van-e rá példa, hogy a nép hagyományos szokásait idegen motivumokkal élénkíti? Igen is van, sőt éppen a karácsonyi misztériumok között mutathatunk ilyen különös esetre. Pécskán a nép teljes trilógiát játszik, melyet a magyar misztérium nem ismer, de el van terjedve a németek és francziák közt, az átvétel tehát kétségtelen. ²⁾

Bábjátékunk azonban más szempont alá esik, ebben átvétel nem történt: van rá egy világos bizonyosságunk. A magyar betlehemes daraboknak ugyanis van egy szembeötlő jelenetük, az ú. n. *juhásztáncz*. Majd minden, csak némikép is teljesnek mondható darabunknak egyik főjelenetét az a táncz képezi, melyet a jászol köré gyűlt pásztorok örömben s az újszülött gyönyörködtetésére eljelenek. ³⁾ — Följebb említettem, hogy hazai játékaink egy közös alapidarabra vezethetők vissza, mely darab minden nehézség nélkül

¹⁾ Nyelvőr V. 234—237.

²⁾ *Kálmány*, Koszorúk. II. 7—13. A trilógia részei: 1. a bűnbeesés és kiűzetés a paradicsomból, 2. Krisztus születése és a pásztorok, 3. a három király hódolata. Nem régi s úgy látszik csak kényszerűségből vették át Csajághy püspök utasítására; l. u. o. a jegyzetek közt.

³⁾ Pl. *Arany-Gyulai*, Népk. gyűjt. I. *debreczeni* 27. l., *horgosi* 53., *mindszenti* 83., *orosházai* 80., *csik-széki* (részletes) 123—4. *Kálmány*, Koszorúk I. *szegedi* 1. sz., *bánhegyesi* 3. sz., *apátfalvai* 5. sz. — Nyelvőrben: V. k. *háromszéki* 184., *rimaszombati* 91., *nágocsi* 427. VIII. k. *pásztói* 283., *betlenfalvi* 326., *nagyvárad* 519. stb. — Egy *bukovinai* játékban is: Egri Néptűzés 1887. 51. sz. (mult századi és szokatlanul teljes).

reconstruálható. Ez az eredeti játék hajszálnyira összevág a XIV. századból fenmaradt latin misztériumokkal, mindenben a templomi hagyományt követi, csak egy jelenetével vagyunk megakadva: a pásztortánczczal, ezt a középkori misztériumok nem ismerik. Nincs is különös ok reá, a szent szövegben nincs nyoma, ma is kirí a többi jelenetből, semmi értelme, semmi célja. Másfelől az alapidarabból nem hasíthatjuk ki, hazánkban annyira elterjedt, betlehemes verseinknek úgy a lényegébe olvadt, hogy későbbi hozzátoldásnak nem szabad tartanunk.

Ez ellenmondásnak csak egy nyitja lehet. A juhásztáncz benn volt alapdarabunkban, de más formában. A forma pedig, tánczról lévén szó, a *marionette*. A magyar játékokat jellemző jelenet a régi egyházi misztériumnak marionettes részéből került tehát hozzánk és pedig még bábjáték formájában. Hogy a misei misztériumnak volt olyan korszaka, melyben a marionette a darabnak lényeges részét képezte, alább ki fog tűnni. Következik a megoldásból az is, hogy gyér bábos betlehemünk a régebbi, eredetibb, míg a juhásztáncz később és oly helyeken lépett a mozgó bábok helyébe, hol a szegény egyházközség szétküldött kántáló gyerekeinek nem adhattott ilyen költséges, törekeny alkotványt s e helyett a tánczot magukkal a fiúkkal adatta elő.

Kitetszik az eddigiekből, hogy a *betlehem nem egyéb egyházi marionette-szekerénynél, melynek miniature házacskaít, apró cziczmáit a benne tánczoltatott bábok kicsiny alakja kívánta meg*. E formájában a betlehem élénken emlékeztet a világi, vásáros bábjátékra; szerkezete ugyanaz, csak tárgyai mások. Önként fölmerül az a föltevés, hogy e kettőnek egymással kapcsolatban kell lennie s hogy szerkezetüket tekintve, eredetük alighanem egy. A betlehem régebbi történetéhez e viszony adja kezünkbe a fonalat.

SOLYMOSSY SÁNDOR.

(Folyt. köv.)

REGE ÉS MONDA.

A 'Magyar Nyelvőr' 1891. és 1892. évi folyamaiban hosszas vita folyt e két szóról, melyeknek eredetét és mellékesen körét érdekesen tárgyalták Sebestyén Károly, Végh Endre, Szarvas Gábor és Prikkel L. Marián. Engem e kérdésnek nem nyelvtörté-

neti, hanem kizárólag æsthetikai (poetikai) oldala érdekel; azért e helyen közlöm megjegyzéseimet, nem pedig a M. Nyelvőrben, melynek tanulságos vitájából csupán egy-két mondatot veszek át kiinduló pontul.

Szarvas Gábor számos példán kimutatja (XXII. 454. l.), hogy egyes szóknak értelme idő folytán többféle változáson megy keresztül; — hogy a nyelv gazdálkodó szelleme gyakorta a teljesen egyjelentésűeket külön választja s egyiküket más célra alkalmazza; — hogy egy és más szónak mai értelme ellenében az eredeti jelentésére való hivatkozás egyáltalában nincs helyén. Hogy a rokonértelműek közül melyiket választja ki magának s melyiket alkalmazza egy új fogalom jelölésére a nyelv,*) az saját tetszésétől függ s e jogán nem ejthet csorbát semmiféle szőrszálhasogató okoskodás. — Ez mindenképen helyes. Kevésbbé helyes Szarvas további megjegyzése, hogy 'Toldy következőkép állapította meg s használta e nevezeteket: mese: fabula, rege: költött elbeszélés, monda: történeti alapon nyugvó költemény', mert Toldy távol sem következetes e terminusok használatában. Még kevésbbé helyes végül, mint az alábbiakból ki fog tűnni, Szarvas befejező megjegyzése, hogy t. i. 'Toldy-nak e meghatározását fölbolygatni s ezzel csak zavart idézni elő, jó okkal tanácsolni nem lehet'. Pedig részemről kénytelen vagyok e fölbolygatást tanácsolni; 'jó okom' a költői fajok szabatos meghatározása és különválasztása.

Mejegyzéseimet a tárgyalás egyszerűsítése kedvéért Riedl Frigyes jeles poetikájához (Budapest, 1889) fogom fűzni, nemcsak azért, mivel e könyv igazán művelt és gondolkodó fő műve, hanem azért is, mert szerzője egyik legrégibb és legkedvesebb barátom, a ki bizonyára nem veszi rossz néven, ha ártatlan könyvét e vitába behurczolom és egyetmást kifogásolni valót találok benne.

A rege és monda kérdése négy költői fajt érint, melyeknek német nevei: *Sage, Legende, Mythus, Märchen*.

1. 'A monda gyakran valamely természeti vagy helyi jelenségnek naiv magyarázata' (Riedl, 160. l.). A 'jelenség' kifejezés nem találó, mert félremagyarázható. 'Természeti jelenség' alatt

*) Helyesebben: az illető tudomány, mely a mi esetünkben az egyes költői fajokat megállapítja, mert maga a nyelv (ill. a nép), sőt az egyes költők is igen önkényesen és következetlenül alkalmazzák a különböző terminusokat.

mindenki oly természeti tüneményt fog érteni (pl. zivatart, az égi testek viszonyát, az évszakok változásait stb.), melynek naiv, magyarázata a mythus körébe való; Riedl pedig helyesen csak természeti vagy helyi *tárgyakat* ért, pl. hegyeket, barlangokat, romokat, templomokat stb. A mondák (folytatja) a nép száján élő csodálatos tartalmú elbeszélések, melyek bizonyos helyhez vagy határozott történelmi személyhez fűződnek. E meghatározásban a 'csodálatos' (helyesebben: csodás) kifejezés nem helyes, mert igen sok mondában a csodálatos vagy csodás elemnek semmi nyoma. Nem is ez a monda főjellemezője, hanem az, hogy történetileg nem igazolt, eshetőleg nem igazolható elbeszélés. Pl. a Toldi-mondában csodás elemnek alig van nyoma, de tartalma történeti tényekkel ellentétes vagy történeti forrásokból nem igazolható. Ily elbeszélés neve *monda* (németül *Sage*); erre nézve ma már nem térnek el a vélemények.

2. 'Ha a monda hőse szent, vagy ha tárgya egyáltalán vallásos, akkor egyházi mondának, legendának mondjuk' (Riedl, 160 l.). E helyes meghatározásban az 'egyházi' (monda) kifejezés nem helyesíthető, mert (valószínűen a szerző szándéka ellenére) a keresztyén szentmondára szorítja a legenda fogalmát, pedig vannak igen szép legendák Mahometről vagy Buddháról, az ó-testamentum számos remek, ide tartozó elbeszélését nem is említve. Azért helyesebb volna a 'vallásos monda', ha már magyar kifejezéssel akarunk élni, mert e kifejezés alkalmazható valamely Mahomet- vagy más nem-keresztény legendára is. Némelyek 'szentmondának' is nevezik a legendát, de e kifejezés is kizárólagos keresztyén ízű. Tehát a legenda marad a magyarban is legenda, eshetőleg vallásos monda.

3. 'Ha a monda tárgya valamely nép ős (pogány) vallásából való, mythusnak nevezik. A mythus rendesen¹⁾ valamely fontos és gyakori természeti jelenség vallásos magyarázata' (Riedl, 161. l.). Riedl jól érti a dolgot, de a kifejezés nem egészen helyes,²⁾ első sorban a 'vallás' belekeverése miatt. Mythus és vallás élesen külön választandó egymástól. A nép hisz törpékben s óriásokban stb. és beszélhetünk is ez összefüggésben hitéről, de nem vallásáról. Tehát a népek ős-hitében gyökerező oly elbeszéléseket, melyek természeti

¹⁾ E szó és rokonai nincsenek helyükön tankönyvben, ha a szerző nem mondja meg egyúttal, hogy mi az illető dolog 'nem rendesen'.

²⁾ A 'természeti jelenség' itt már kifogástalan.

jelenségeket magyaráznak, mythusoknak nevezzük. Némelyek 'hit-regéknek' mondják, a mi nem rosszabb, mint a 'vallásos monda' (legenda helyett), de részemről nem pártolom, mert zavart visz be a 'rege' fogalmába.

Eddig semmi baj; eddig, mondhatni, általános a megegyezés a szakférfiak közt. Eddig elő sem fordult a *rege*, — Riedlnél később sincsen semmi nyoma.

4. 'A tanító-mese kis (?) költői elbeszélés, mely költött cselekvéssel általános erkölcsi igazságot érzékít meg' (Riedl, 165. l.). Tehát Riedl a latin *fabulá*-t, német *Fabel*-t tanító-mesének mondja. Meghatározása különben elég jó, ámbár én belevettem volna az állatokat a definitióba, sőt a denominatióba is (állatmese), mely tudvalevőleg a potiori fit, és egy kissé megszorítottam volna az 'erkölcsi igazságot', mely nem sok állatmesében található.¹⁾ Nevezzük tehát a latin *fabulát* mesének vagy jobban állatmesének. A 'mese' különben a magyarban is a. m. tárgy, cselekvény (mint a latin *fabula* és a német *Fabel*), a mi egyúttal megemlíthető lett volna.²⁾

Most következik Riedlnél a 145. §. e címmel: *A mese*. Ebben szól a német *Märchen*ről. A föntiek után, azt hiszem, nem kell bővebben kifejtenem, hogy ez az elnevezés ('mese') mennyire nem találó. A fejtegetés általában helyes;³⁾ de helytelen a 166. lapnak az az állítása, hogy 'a mondában hisz az elbeszélő, a mesében nem hisz'. Hogy az 'elbeszélő' mit hisz vagy mit nem hisz, az az ő dolga, az minket legkevésbé sem érdekel. A nép, mely a meséket teremti, csak úgy hisz e csodás elbeszélésekben, mint a nem-csodás mondákban, — csakis ez a lényeges. 'Mese' helyett Riedl e szakaszban a 'népmese'⁴⁾ vagy 'gyermekmese' kifejezést is használja, de nem magyarázza meg, hogy e terminusok mit jelentenek, és nem

¹⁾ Alább Riedl maga mondja, hogy a parabola *magasabb erkölcsi* vagy vallásos *igazságot* fejez ki; tehát az állatmese beéri alantabb járó-val is.

²⁾ Itt azt mondja Gregussról, hogy nem Aesopust, hanem 'inkább La Fontaine részletező modorát' követi. Ez nem helytelen állítás, ha (mint Riedl teszi) csupán Aesopusról (Phædrusról) és La Fontaineről teszünk említést és a világirodalom mese-íróit e két táborba osztjuk; de a ki nem ismeri Greguss meséit (és Riedl nem ad ezekből mutatványt), könnyen egészen hamis képet nyerhet Gregussról mint meseköltőről. Greguss mintája tudvalevőleg Pierre Lachambeaudie (1807—72, *Fables populaires* 1839, a francia akadémia megkoszorúzta, németre ford. Pfau Lajos).

³⁾ De itt sem kellene régi pogány vallásról, hanem hitről beszélni.

⁴⁾ A mondottakból világos, hogy a *Märchen*nek e legszokottabb elnevezését sem pártolhatom.

mondja meg, hogy van-e még más fajta ,mese' is. Pedig van, mert műköltők is írhatnak ily ,meséket'.

Hogy nevezzük tehát a német *Märchent*? Azt hiszem, ne mesének, mert ez a terminus már két értelemben is van lefoglalva: 1. állatmese és 2. valamely elbeszélő vagy drámai műnek tárgya, tartalma. Legjobb volna az eddigelé még igénybe nem vett *rege*, a mely lehet kétféle: néprege és műrege. E terminusok alkalmazása nagyon kevesbitené a félreértések és félremagyarázatok eshetőségeit.

A 150. §. czíme Riedl derék könyvében: *Az epikus*) költészet áttekintése*. Kíváncsi voltam, hogy itt mily czímen szerepel a német ,*Märchen*'. De csodálatos! ez áttekintésben sem a mythusnak sem a ,mesének', sem az állatmesének semmi nyoma! Ime az egész ,áttekintés' (179. l.): ,1. Monda. 2. Legenda. 3. Népeposz. 4. Műeposz. 5. Költői elbeszélés. 6. Ballada. 7. Románcz. 8. Regény (novella).'
Jóval helyesebb volna a következő áttekintés: 1. Monda és rege. 2. Mythus és legenda. 3. Költői elbeszélés (ballada és románcz). 4. Eposz. 5. Regény és novella. 6. Állatmese, parabola, paramythia. De, bocsánat, ez már nem tartozik ide.

A mondottakat összefoglalva, a következő terminusokat nyerjük: 1. *Sage*: monda; — 2. *Legende*: legenda, eshetőleg vallásos monda; — 3. *Mythus*: mythus; — 4. *Märchen*: rege, mely lehet néprege és műrege.

HEINRICH GUSZTÁV.

NOMINATIVUS CUM INFINITIVO ÉS ACC. C. INF. AZ ILIASBAN ÉS ODYSSEIÁBAN.

A nom. c. inf. és acc. c. inf. az indogermán nyelvek jellemző tulajdonsága s egyike azon nyelvalakoknak, melyek lehető leghívebben visszatükrözik a tudat tartalmának egyes részei között levő kapcsolatot. Ezen természeténél fogva fel kell tennünk, hogy eredete nem vihető vissza az indog. nyelvek őskorába és ha létezett valaha egy közös ősnyelv, abban nem volt kifejlődve, hanem a rokon nyelvek mindenikében külön alakult.

Ugyanis az egyszerű, természetes ember, ki a műveltségnek legalsó fokán áll, gondolatait nem tudja oly módon fejezni ki, hogy e kife-

*) Minek e latinismus? Nem volna -e jobb *epikai*, ad normam: lyrai és drámai?

jezésben a gondolat minden részének összefüggése meg legyen jelölve. Sőt az ősidőkben még a gondolatbeli összefüggés sem tudatos. Így az egyszerű gondolkodás egyszerű nyelvet teremtett, melynek ítéletalkotásában a *mellérendelés* uralkodott. És a mennyiben a gondolatok a közvetlen érzéki jelenségek köréből alakultak, sokkal természetesebb is volt a parataxis. Az ember a természet jeleneteit szemlélte és észrevette, de megfigyelése nem volt oly tökéletes, hogy a szemlélet és észrevétel között viszonyt keresett volna. Pl. a felkelő nap szemlélete és az ehhez fűződő érzéki észrevétel nemcsak a nyelvben voltak egymástól függetlenül megjelölve (Sol oritur. Video), hanem a tudatban is egészen külön alakultak. Azonban a fejlődés további fokozatán érezte az ember, hogy a megfigyelés elemei közül az egyik, mint speciálisabb (sol oritur) a másiknak, mint általánosnak (video) körébe tartozik s e viszony kifejezésére a nyelvben is eszközt kellett keresnie, midőn megfigyelését másokkal közölni akarta. Ilyenformán a gondolat összes elemeit kapcsolatba hozta egymással s a nyelvben is érvényre emelte a parataxis mellett a *hypotaxist*. Ezáltal szakadatlan láncolatban tudta feltüntetni azt az ítélet-sorozatot, mely egy gondolat-komplexumot alkot s a beszédet is folyékonyabbá, könnyebben érthetővé tette.

Így lett a nyelv a gondolatok legbonyolultabb kapcsolatának kifejezésére is alkalmassá s így fejlődött ki az a mondat szerkezet is, melyet nom. (acc.) c. inf.-nak nevezünk. S minthogy már e mondat szerkezet bizonyos előhaladottabb műveltségi állapotokat tételez fel, nem csoda, ha az indog. nyelvek mindenikében a különválás után kezdett fejlődni. Látjuk ezt a latinban és látjuk a görögben, hol az Ilias és Odysseia e tekintetben alig áll az első kezdeten túl.

Ezek szerint annak megvizsgálása, hogy Homeros, a későbbi írókkal összehasonlítva, miként alkalmazza a nom. c. inf.-t és acc. c. inf.-t, a philologusra nézve érdekes, a nyelvtudományra nézve pedig nagyon fontos.

Alaktani rész.

1. §. Nom. c. inf. igék és mellénevek után.

Az Iliasban és Odysseiában a nom. c. inf.-nak ez a neme következő esetekben áll.

A következő igék után: Δέατο, δοάσσατο, δοζει, Εἶδεται, ἐπίσταται, Μείλλω, Ὀφέλλω, Φαίνεται, ἀναίνομαι ἀπειλέω, ἀρούμαι, βούλομαι, δύναμαι, δίδωμι, εὖχομαι, εὐχετόω, ἔλπομαι, ἐθέλω, ἔημι, κελεύω, μέμας, μενοινάω, μενεαίνω, οἶω (οἶομαι), ὄμνυμι (συντίθημι-vel), δλοφύρομαι, πείθομαι, προχαλοῦμαι, πειράω, συμβάλλω, τλάω, ὑπισχνέομαι, φημί, φρονέω.

Χαλεπός melléknév után.

Az igékre vonatkozólag megjegyzendő, hogy általában túlnyomó

a személyes constructió, midőn a nom. c. inf. tulajdonképpen proleptikus alany. *δοκεῖ, ὀφείλω, φαίνεται, εἶδεται*, sőt *μέλλω* is csaknem mindig személyes szerkezetben állanak. Még különösségre is akadunk a Σ, 86-ban, hol a 2-ik személyű állítmányhoz 3-ik személyű alany tartozik a nom. c. inf.-ban. De általában már a személyes szerkezetnél fogva is, bizonyos pongyolaság mutatkozik a nom. c. inf.-okban. Vannak azonban oly esetek is, hol a nom. c. inf. egyenesen a kifejezés szabatossága miatt van alkalmazva, pl. ω, 279: *ῥέθειν αὐτὸς ἐλέσθαι*-ban, *αὐτὸς* nem *ῥέθ*-hez, hanem *ἐλ*-hoz tartozik, mert nyomatékosan akarja kifejezni az író, hogy a mellékmondat cselekvényét a főmondatban kifejezett akarás alanya fogja végrehajtani. Arra is találunk példát, hogy a fő- és mellékmondat alanya ugyanaz és mégsem áll nom. c. inf.

Úgy az Iliasban, mint az Odysseiában túlnyomó azon nom. c. infinitívók száma, melyekben az állítmányi inf. *εἶναι*. Tekintve, hogy az igék közül legnagyobb számban az akaratnyilvánítást jelentők fordulnak elő s hogy az inf. a cél kifejezésére — dativusi természeténél fogva — nagyon alkalmas, igen valószínűleg ez esetekben a nom. c. inf. alanya mint proleptikusan magyarázható alany járult a főmondatához, az *εἶναι* inf. pedig, mint dativusban álló körülményhatározó kiegészítette ezt az itéletet; pl. N, 458: *ὣδε δὲ οἱ φρονέοντι δοδάσατο κέρδιον εἶναι*, utilius visum est (esse), hasznosabbnak látszott (lenni), a levés szempontjából; ha a görög nyelv természetete megkívánja, hogy *εἶναι* kitétessék, úgy ez csak kiegészítőként járulhat a *κέρδιον*-hoz.

Az Ilias és Odysseia között annyi különbség mutatkozik, hogy amabban gyakoribb a nom. c. i., mint ebben s egy pár ige egyikben előfordul n. c. i.-val, a másikban nem. Csak az Iliasban vannak a következők: *ἐπίσταται, ἀναινώ, ἀπειλέω, δίδωμι, ἔλπομαι, ἵημι, κελεύω, μέμαα, μενοιόω, μεναιόω, οἶω, ὄμνυμι, πείθομαι, προκαλοῦμαι, πειρώω, συμβάλλω, τλάω, ὑπισχνέομαι, φρονέω*. Csak az Odysseiában, *δέατο, φαίνεται, ἀράομαι, εἰχέτω, δλοφύρομαι*. Tehát 35 ige közül 20 csak az Iliasban fordul elő; ez fontos lehet, esetleg az Ilias és Odysseia egységének kérdésében. Azonban azt látjuk, hogy 10 ige mind az Iliasban, mind az Odysseiában előfordul (*δοάσατο, δοκεῖ, εἶδεται, μέλλω, ὀφείλω, βούλομαι, δύναμαι, εἴχομαι, ἐθέλω, φημί*) és ezeknek használata külön-külön is gyakoribb, együtt véve pedig aránytalanul nagyobb, mint a többieké.

Cselekvő igék szenvedő alakjainál — *εἶδεται, ἐπίσταται, φαίνεται*-t kivéve — nem használ Homeros nominativus cum infinitivot.

2. §. Acc. c. inf. igék, melléknevek és főnevek után.

Igék. Mondást, vélekedést stb. jelentők: *ἀγγέλλω, αἰίδω, ἀεπτεύω, ἔλδομαι, ἔλπομαι (ἔολπα, ἐλπίζω), εἴχομαι, εἶπον, ἰκετεύω, καλέω, μυθήομαι, οἶδα, οἶομαι, ὄμνυμι, ὁμοκλῶ, προεῖπον, πυνθάνομαι, ὑπισχνέομαι, φάσσω,*

φημι, φράζομαι. — Cselekvést, kieszközlést, megtörténést stb. jelentők: ἄγμαι, ἄγω, ἀκούω, ἀναίρω, ἀνανεύω, ἀποτρέπω, ἀποπαύω, ἀράομαι, ἄρχω, αἰδῶ, διδάσκω, δέχομαι, δεῖδια (δέδοικα), δίδωμι (kétféle jelentéssel: valamit megengedek és valamit valami célra adok), ἔαω, εἶσκω, ἐπείγω, ἐπιπρόημι, ἔχω, θανύζω, κλύω, μεγαίρω, μένω, μίμνω, μισέω, ὀρέω, ποιέω, πορίζω, τίθημι, τρέπω, ὑφίστημι, φθονέω stb. — Akaratnyilvánítást, kívánást, kérést, parancsolást, tanácsolást, rábeszélést, kényszerítést, fenyegetést stb. jelentők: αἰτέω, ἄνωγα, ἀπειλέω, βούλομαι, ἐθέλω, ἐπιτέλλω, ἐπόρυνμαι, ἐποτρύνω, ἐφίημι, θαρσύνω, κατανέω, κελεύω, κέλομαι, λήζω, λιγαίνω, λιλαιομαι, λίσσομαι, νέω, ξυνίημι, ὁπάσσω, ὀτρύνω, παραπειθω, πεδύω, πείθω, πέμπω, προίημι, προσείρω, προκαλέω, συμβάλλω. — Harmadik személyű (úgynevezett személytelen) igék: δεῖ, ἔοικα, ἐπέοικα, ἔστιν, ὀφείλει, χοή.

Úgy a nom. c. i., mint az acc. c. i. aránylag ritkán fordul elő a valódi *érzelmi észrevevést* jelentő igék után, pl. ἀκούω 4-szer, ὀρέω 2-szer áll ilyen constructióval. Ennek valószínű magyarázata az, hogy a népszerűség régebbi korszakaiban általában a mellérendelés léven túlsúlyban, mint kiválóan objectív beszédmód, az acc. c. i.-ban pedig, mint későbbi fejlődés eredményében, a subjectív elem jutván érvényre, — minthogy a subjectív elem nem oly erős a verba sentiendiben, mint a v. dicendiben: ez utóbbiak korábban felhagytak a mellérendeléssel, míg amazok objectív természetüknél fogva csak később tehették ezt. A latinban is úgy találjuk, hogy a régi latinságban a verba sentiendinél a mellérendelés még egyszer oly nagy fokú, mint az alárendelés. (Lásd: Ziemer, Junggr. Streifzüge. Colberg. 1883. 115. l.). Igaz ugyan, hogy az acc. c. i. keletkezésében az öntudatlannak volt nagy szerepe. De ez nem dönti meg állításunkat, mert subjectivitásról csak addig lehet szó, míg a főmondat állítmánya hatalmába kerített és accus.-ba vonzott egy névszót. Ez a névszó később az öntudatlan befolyása alatt lett az acc. c. i. alanyává.

A felsorolt igék majdnem valamennyien előfordulnak dativus cum infinitivóval is, t. i. a személy dativusa mellett, mely az illető igékhez tartozik, tárgyi inf. áll. (Ἀνῶγειν után csak egyszer, v. 139.). Ezt a kapcsolatot némelyek régiebbnek, mások ifjábbnak tartják az acc. c. inf.-nál. Valószínű, hogy itt is az inf. eredeti casus jelentése jutott érvényre.

Melléknevek és főnevek. Mind az Iliasban, mind az Odysseiában előfordulnak acc. c. inf.-val: ἀργαλέον, φίλον, χαλεπόν; csak az Iliasban: ἄξιον, βέλτερον, ἐπεικέες, νεμεσσητόν; csak az Odysseiában: ἀγαθόν, (ἄμεινον), αἰσιμον, κέρδιον, κάλλιον, κακόν, ῥίγιον, φέρτερον. — A főnevek, melyek után acc. c. inf. áll, egy pár kivételével, mind sajátos homerosi főnevek s a későbbi nyelvben vagy csak elvétve találhatók, vagy éppen nincsenek használatban, pl. αἴσα, βουλή, ἐλπωρή (remény) κλέος (epikus

szó), *κῦδος, μοῖρα, νέμεσις, πόνος, σέβας* stb. — Mind az Iliasban, mind az Odysseiában előfordulnak: *αἰδώς, βουλή, νέμεσις, χρεώ*; csak az Iliasban: *αἶσα, ἀνάγκη, δοίη* (= kétség = *dubitatio*, gyökileg is), *θῆμις, κλέος, μοῖρα, πόνος, σέβας*. Csak az Odysseiában: *ἐλπωρή, κῦδος, ὥρη*.

3. §. Acc. cum inf. *πρὶν* (πάρος) után.

Az Iliasban és Odysseiában *πρὶν* még úgy is szerepel, mint adverbium, részint önállóan, részint határozott módú igék mellett. Pl.: B, 344: *σὺ δ' ἔθ' ὥς πρὶν ἔγων ἀστεμφέα βουλὴν | ἄρχεν Ἀργείοισι.* — *Πρὶν* jelentése «ezelőtt». — F, 134: *οἱ πρὶν ἐπ' ἀλλήλοισι φέρον πολύδακρυον Ἄρηα... οἱ δὲ νῦν ἔσται σιγῇ*, a kik előbb, azelőtt, egymás ellen harczoltak. most hallgatva pihennek; *πρὶν* ellentéte tehát νῦν (L. még X, 500). — β, 167: *ἀλλὰ πολὺν πρὶν φραζώμεσθ' ὥς κεν καταπαύσομεν*, de mindenekeelőtt stb. Hasonlóképpen adverbialis természetű *τὸ πρὶν*, mely az Odysseiában csak egyszer, de az Iliasban gyakran fordul elő, pl. Z, 125: ki vagy te derék, vitéz halandó, *οὐ μὲν γὰρ ποτ' ὄπωπα μάχη ἐν κυδανείῳ τὸ πρὶν*, eddig, azelőtt sohasem láttalak a férfiakat dicsőítő harczban. — γ, 265: *ἡ δ' ἦ τοι τὸ πρὶν μὲν ἀναίνετο ἔργον ἀεικές*. Továbbá Φ, 476, Ω 543 stb. Szintúgy megtaláljuk *πάρος* adverbiumot is: λ, 324: *πάρος δέ μιν Ἄρτεμις ἔκτα*; ω, 486: *τοὶ δ' ἀλλήλους φιλέοντων, ὥς τὸ πάρος, πλοῦτος δὲ καὶ εἰρήνη ἄλις ἔστω*, ők szeressék egymást, mint ezelőtt s legyen áldás és békesség. — Azon helyeken, hol *πρὶν*-t a főmondatban és a mellékmondatban is megtaláljuk, a két *πρὶν* közül egyik okvetlenül adverbium, pl. H, 481: *οὐδέ τις ἔτλη πρὶν πιεῖν πρὶν λειψαὶ ὑπερμενείῃ Κρονίων*, senki sem mert inni előbb, azelőtt, mielőtt Kronos fiának nem öntött; κ, 384: *τίς γὰρ κεν ἀνὴρ... πρὶν τλαῖν πάσασθαι ἐδητύος ἡδέ ποτῆτος, πρὶν λύσασθ' ἐτάρους*. — Δ, 115. — Ezekből világos, hogy *πρὶν*, *πάρος*, kezdetben adverbium volt. Adverbialis természetét megtartotta az infinitivus mellett is, pl.: M, 221: *ἄφαρ δ' ἀφῆκε πάρος φίλα οἶκί' ἱκέσθαι*, előbb, azelőtt bocsátotta el, a hazaérkezés szempontjából. II, 322: *ἔφθη δρεξάμενος, πρὶν οὐτάσαι*. Azonban acc. c. inf.-val összekapcsolva nem adverbiumnak, hanem conjunctiónak tekintendő. És így *πρὶν*, *πάρος* használatában a fejlődés valamennyi fokozatát megtaláljuk az Iliasban és Odysseiában, t. i. önállóan és határozott módokkal, sőt infinitivussal összekötve is úgy áll mint adverbium, acc. c. inf. és határozott módok mellett (*πρὶν*—*πρὶν*) pedig mint conjunctio.

Az Iliasban és Odysseiában *πρὶν* után 41-szer áll acc. c. inf. (nom. c. inf. egyszer sem). Az igeidők közül a szerkezet természetének legjobban megfelel az aoristus és Homerosnál mindig ezt találjuk. Csupán két helyen áll *πρὶν* után (A, 97, τ, 475.) és egy helyen *πάρος* után (Σ, 245.) a (puszta) infinitivi praesens. A későbbi íróknál sokkal nagyobb a változatosság, s bár az aoristus mindenütt a leggyakoribb, más idők is fordulnak elő.

4. §. Az idők használata az acc. c. inf.-ban.

Minthogy az inf. névszónak tekintendő, természetes, hogy ily finom idői megjelölésre, mint az ige, nem alkalmas. De valójában nem is szükséges, hogy az infinitivusban a cselekvés ideje mellett az idő milyenségét is megjelölje a nyelv. Ugyanis az inf. magát a cselekvést jelenti, attól a pillanattól fogva, hogy megkezdődött, addig, midőn már be van végezve; tehát sem a beálló, sem a befejezett cselekvést nem fejezheti ki, csak a folyamatost, a tartóst. És a mennyiben ez a cselekvés lehet a múltban, jelenben, vagy jövőben tartós, ezeket a viszonyokat megjelöli az inf., minthogy igéből származott. Ebben a tekintetben egészen azok a szabályok érvényesek, melyeket a határozott módú igékre nézve ismerünk.

Homérosnál csak a következőket jegyezzük meg, mint különlegességeket.

Az inf. perfectuma nem a megtörtént dolgot, a múltban tartós cselekvést fejezi ki, hanem inkább a cselekvés hatását, eredményét, attól kezdve, hogy a múltban végrehajtattott; így bizonyos mértékben a praesens helyét tölti be: ἔστηκεν = megállottam, tehát = állok. A múlt cselekvés hatása egy másik tartós cselekvés, melynek megjelölésére az inf. igen alkalmas. Kiválóan érdekes példa O, 110, hol ἔλπομαι után áll. inf. perf. ἤδη γὰρ νῦν ἔλπομ' Ἀργί γε πῆμα τε τ' ὅ γ' ἔσται, mi csak úgy lehetséges, ha a perf. a cselekvés hatását jelenti. Ez a hatás már folyamatos cselekvés és így az inf. perf. a jövő befejezettségét jelenti ἔλπομαι után.

Mondattani rész.

A) Nominativus cum infinitivo.

1. §. Alanyi mellékmondatokban.

a) Igék mellett. Δεῖται: (= φαίνεται) ζ, 242: πρόσθεν μὲν γὰρ δὴ μοι δεικέλιος δέατ' εἶναι. — δοάσματο (= videbatur) N, 458 = Ξ, 23 = II, 652: ὃδε δὲ οἱ φρονέοντι δοάσματο κέρδιον εἶναι. ε, 474. ζ, 145, α, 153. σ, 204. σ, 93. χ, 338. ω, 239. — δοκεῖ. Z, 90, 338. I, 103 = 314. 625. M, 215 = N, 735. ψ, 459: Ἄλλοι μοι δοκίονσι πικροίτεροι ἔμμεναι ἔπποι. ψ, 470. α, 376. β, 33. 141. ε, 360. θ, 388. α, 415. ν, 154. ρ, 415. σ, 18, 125. 382. ν, 93. ψ, 130.

εἴδεται. A, 228. B, 215. β, 320. ι, 10. — ἐπίσινται. P, 671: πᾶσιν γὰρ ἐπίστατο μέλιχος εἶναι ζωὸς ἑών.

μέλλω. A, 564. B, 36. N, 226. Ω, 46. Ξ, 69. α, 232. ζ, 165. ι, 477. σ, 138. φ, 98. (V. ö. σ, 241: ὁρθὸς στῆναι). χ, 322.

ὀφείλλω. Γ, 40: Αἰθ' ὀφελὲς ἄγονός τ' ἔμμεναι ἄγαμός τ' ἀπολέσθαι. 173. 428. Δ, 315. Z, 350. I, 698. (a nom. c. inf. alanya nincs kitéve, he-

lyette nom.-ban álló appositio van). *K*, 117. *A*, 380. *Ξ*, 84. *Σ*, 19 = *P*, 686. *Σ*, 86: *Αἰδ' ὄφελος σὺ μὲν αἶθι μετ' ἀθανάτης ἀλὶγῶν ναίειν, Πηλεὺς δὲ θνητὴν ἀγαγέσθαι ἄκοιτιν.* E mondatban érdekes a vezérige constructiója, mely második személyben áll, (személyes szerkezet), de a harmadik személyű *Peleus* is vonatkozik. Magyarban természetesen *bárcsak, vajha* kötőszóval fordítjuk, miáltal a constructiót teljesen összeöntjük, de a görögben *ναίειν* és *ἀγαγέσθαι* állítmányok, illetőleg *σὺ* és *Πηλεὺς* alanyok értelem szerint függenek mindketten *ὄφελος*-tól. *Σ*, 367 (kritikus hely, úgy szintén az előbbi is). *T*, 59. *Ω*, 254. *α*, 217. *β*, 184. *δ*, 97. 472. *θ*, 312. *ζ*, 68. *σ*, 401.

φαίνεται. *λ*, 336: *πῶς ὕμιν ἀνὴρ ὅδε φαίνεται εἶναι εἰδός τε μίγεθός τε*. *ζ*, 355. *ο*. 25.

b) *Χαλεπός* melléknév után, *Y*, 131: *χαλεποὶ δὲ θεοὶ φαίνεσθαι ἐναργεῖς* személyes szerkezet tulajdonképen nom. c. inf.-nak tekintendő, mert ha a személyes szerkezetet felbontjuk acc. c. inf.-ra, világos az összefüggés: *χαλεπόν (έστιν) θεοὺς φαίνεσθαι ἐναργεῖς*.

2. §. Tárgyi mellékmondatokban.

ἀναίνομαι. *Σ*, 450. — *ἀπειλέω*. *A*, 161: *καὶ δὴ μοι γέρας αὐτὸς ἀφαιρήσεσθαι ἀπειλεῖς*. — *ἀράομαι*. *α*, 164.

βούλομαι *A*, 67. *ψ*, 595. *γ*, 232. *μ*, 351.

δύναμαι. *A*, 589. *N*, 729 = *Ξ*, 33. *α*, 79. *σ*, 241: *οὐδ' ὀρθὸς στήναι δύναται ποσὶν*. *Ὀρθός* csak grammatikai alanya a nom. c. inf.-nak, de tulajdonképen határozói értelme van. — *ίδωμι*. *I*, 278. (Érdekes). *I*, 255.

εὔχομαι. *A*, 91. *B*, 92. *Γ*, 431. *A*, 101: *εὔχεο δ' Ἀπόλλωνι... ῥέξειν κλειτὴν ἐκατόμβην, οἷκαδε νοστήσας*. Itt *εὔχομαι* értelme: ima által ígéretek, esdekelve fogadok (voveo). (Ugyanez a mondat) *A*, 120. *A*, 264. 405. *E*, 173. 246. 247. *Z*, 231. *Θ*, 190. *I*, 40. 101. *N*, 54. *Ξ*, 113. *O*, 296. *ν*, 102. 209. 241. *Φ*, 410. *Ψ*, 669. *α*, 180. 187. 418. *γ*, 352. *ε*, 211. 400. *ι*, 263. 519. 529. *ξ*, 199. (Állítmányul odagondolandó *εἶναι* inf.) 204. *ο*, 196. *π*, 67. *φ*, 335. *χ*, 321. *ω*, 114. *ἐνχετόω*. *α*, 172 = *ξ*, 189: *τίνες ἔμμεναι ἐνχετόωντο*; = *π*, 58 = *π*, 223. — *ἐλπομαι*. *O*, 110: *ἤδη γὰρ νῦν ἔλπομ' Ἀργί γε πῆμα τεύχεσθαι*. A perf. olyan cselekvést jelent, melynek hatása a jelenben van. *O*, 505. *P*, 603. *X*, 216. — *Εἰθέλω*. *ω*, 279: *ἄς ἤθελεν αὐτὸς ἐλέσθαι*. *B*, 124. 247. *A*, 318. *O*, 132. *X*, 184. *Ω*, 203.

ἴημι. *N*, 425. — *κελεύω καὶ ἐπιτέλλομαι*. *T*. 193.

μέλλω. *B*, 115. (kritikus hely) = *I*, 23. *E*, 686. *A*, 364. *M*, 323. *O*, 612. (romlott). *ι*, 230. *λ*, 553. — *μέμαα*. *I*, 641: *μέμαμεν δέ τοι ἔξορον ἄλλων κήδιστοί τ' ἔμμεναι καὶ φῖλτατοι*. *M*, 89. *O*, 105. — *μενοινάω*. *N*, 79. *μενεαίνω*. *O*, 565 = *II*, 562.

οἶω (*οἶομαι*). *A*, 204. 296. (kritikus hely). *N*, 263. *δμννμι* (*καὶ συντίθημι*). *A*, 75. — *ὀλοφύρομαι*. *χ*, 332.

πείθομαι. A, 150 — προκαλοῦμαι. H, 40 = H, 50. πειράω. M, 341. — συμβάλλω. II, 565.

τλάω. P, 490. 733. Ω, 565. — ἐπισχέομαι. K, 47: δεῖδω μή τις τοι ὑπόσχηται τόδε ἔργον ἄνδρας δυσμενέας σκοπιῶζμεν οἶος ἐπελθών szorosan véve nem tárgyi, hanem appositionalis mondat, a τόδε mutató névmás megmagyarázására.

φημί. B, 37. Θ, 229: πῇ ἔβαν εὐχολαί, δετε δὴ φάμεν εἶναι ἄριστοι. K, 549. (nom.-ban áll az alany appositíója). O, 108. 165 = 181. Σ, 364. Y, 212. X, 331. η, 239. μ, 390. ρ, 41. 522. φ, 103.

φρονέω. Ψ, 344: φρονέω πεφνλαγμένος εἶναι.

3. §. Célhatározó mondatokban.

A nom. c. inf. mint célhatározó mellékmondat áll a következő helyeken.

A, 322: Ἐρχεσθον κλισίην Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος

Χειρὸς ἑλόντ' ἄγέμεν Βρισηίδα καλλιπάρηον.

Ψ, 618. H, 75: τῶν νῦν ὄντινα θυμὸς ἐμοὶ μαχέσασθαι ἄνωγει.

Δεῦρ' ἴτω ἐκ πάντων πρόμος ἔμμεναι Ἐκτορι δίφ.

Εἶναι inf., mint célhatározó dativus járult a mondathoz.

4. §. Független nom. c. inf.

Ide soroljuk azon eseteket, melyekben a nom. az inf. imperativus mellett áll, mint alany. A parancsolás fogalmából következik, hogy ezek tulajdonképen kiegészítő mellékmondatok, de minthogy az a fogalom az inf.-ban rejlik, — grammatikailag függetlenek. Állítási módjuk, mely csak hanglejtéssel fejezhető ki, felszólító.

I, 708. O, 159: βῆσθ' ἔθι, ἵτοι ταχέα Ποσειδάωνι ἄνακτι, Πάντα τάδ' ἀγγεῖλαι, μηδὲ ψευδάγγελος εἶναι. II, 89. κ, 405. 512. λ, 72. ν, 404 = ο, 38. π, 132. 277. φ, 234.

Ide sorozhatók azok az oratiók is, melyekben valamely parancs átadása történik. Ezek nem oratio obliquával, hanem valamely parancsolást jelentő igétől függő nom. c. inf.-val vannak kifejezve, mely ige gyakran nincs is kitéve, csak odagondolandó. Így Z, 87, λ, 71—75. 441—443; ezeket az oratio obliqua legprimitivabb, tökéletlen alakjainak tekinthetjük, a mennyiben Homeros másnak a szavait csak egyenes beszédben tudja idézni. — Inf. imperativust a későbbi írók is használnak, főleg szenvedélyes kifakadásoknál. Ezt leghelyesebben az inf. dativusi természetéből magyarázhatjuk. (L. Jolly. Gesch. d. Inf. München. 1873. 215. l.).

B) Accusativus cum infinitivo.

1. §. Alanyi mellékmondatokban.

Igék után.

Αεΐ. I, 337. Σ, 100: ἐμείτο δὲ δῆσεν ἀρχῆς ἀλκτῆρα γενέσθαι. (Figyelemre méltó *δῆσεν* constructiója.)

Εἴμαρτο. Φ, 281. ε, 312. — ἔοικα. B, 190. 233. Δ, 57. Μ, 212. Φ, 380. Ψ, 649. α, 292. ε, 212. ζ, 60. η, 159. θ, 146. π, 202. ἐπέοικα. Α, 126. Δ, 341. Κ, 146. Ω, 258. λ, 186. — ἔστιν. Ζ, 267. Μ, 327. Ν, 114. 787. Ξ, 63. Ρ, 464. Τ, 225. Υ, 97. Χ, 219. 265. Ψ, 670. β, 310. ε, 103 = 137. λ, 158. (romlott). ο, 49. π, 243. ρ, 12. σ, 52. τ, 555. 591. φ, 331. Megjegyzendő, hogy ἔστιν mindig tagadólag áll a főmondatban.

Ὀφείλω. Ζ, 345. — Πέρωται. Σ, 329.

Φάτο. Ζ, 185. ε, 359. λ, 236. ρ, 25. 196. τ, 296. ψ, 284.

Χρή. Α, 216. Β, 24. 61. Ε, 490. Η, 331. Ι, 100. 496. 613. Κ, 479. Μ, 315. Ν, 275. 463. Η, 492. 721. (az állítmány kiegészítendő: οἱ δὲ τί σε χρὴ τ. i. μάχης ἀποπαῦσαι). Σ, 406. Τ, 67. 147. 228. 420. (az állítmány odagondolandó). Ψ, 478. 644. α, 296. β, 369. δ, 492. 707. ζ, 190. 207. ι, 136. κ, 380. 490. (az acc.-ban álló alany az előbbiekből odagondolandó). μ, 154. ξ, 364. ο, 201. 393. ρ, 417. σ, 17. τ, 118. ψ, 250. ω, 407.

Melléknevek után.

Ἄξιον. Ν, 446. ἀργαλέον. Μ, 176. ν, 15. π, 88. ἀγαθόν. γ, 196 (ἄμεινον). α, 367. β, 141. — αἰσιμον. ο, 239. — Βέλτερον. Σ, 302. — Ἐπιεικής. Τ, 21. Ψ, 50. — Κέρδιον. γ, 41. — κάλλιον. η, 159. ρ, 583. κακόν. β, 132. ν, 218. — Νεμεσσητόν. Τ, 182. Ω, 473. — Πίγιον. ν, 220. — Φίλον, α, 82. Α, 541. Ξ, 70. (kritikus hely) Ν, 227. φέρτερον. φ, 154. Χαλεπόν. Η, 620, θ, 313. ψ, 81. (appositióval).

Főnevek után.

Αἰδώς. Ρ, 336. γ, 24. αἶσα. Η, 707. (Érdekes hely.) ἀνάγκη. Υ, 251. — Βουλή. Ξ, 161. Κ, 18. θ, 506. — Δοίη. Ι, 230: ἐν δοίῃ δὲ σωσέμεν ἢ ἀπολέσθαι νῆας εὖσέλμους. — Ἐλπωρή. β, 280. ψ, 287. — Θέμις. Η, 796. — Κλέος. Θ, 192: σπεύδεται, ὄφρα λάβωμεν ἀσπίδα Νεστορέην τῆς νῦν κλέος οὖρανον ἔχει, πᾶσαν χρυσείην ἔμεναι. Szorosan véne oppositionalis mondat. κῦδος, ἀγλαΐη, ὄνειρα. ο, 78. — Μοῖρα. Ρ, 421. Η, 433: ὦμοι ἐγών, ὅτε μοι Σαρπηδόνα φίλτατον ἀνδρῶν μοῖρ' ὑπὸ Πατρόκλῳ Μενoitιάδῳ δαμῆναι. — Νέμεσις. Γ, 156, ν, 330. — Πόνος. Β, 291. — Σέβας. Σ, 178. (=Ρ, 255). — Χρῶ. Α, 409. Σ, 406. δ, 707. ι, 146. ο, 201. — Ὠρή. λ, 330: ἀλλὰ καὶ ὦρη εὐδεν, ἢ ἐπὶ νῆα θορὴν ἐλθόντ' ἐς ἐταίρους, ἢ αὐτοῦ.

2. §. Tárgyi mellékmondatokban.

ἀγαμαι. ε, 129. ψ, 211. — ἀγγέλλω. Θ, 517. (ἀγγελος ἤλθεν) Ω, 194. 145=ἄγω. Ν, 603. — δείδω. θ, 516. ἀελπτεύω. Η, 310. αἰτέω. γ, 173. — ἀκούω. Ζ, 386: ἄκουσεν τείρεσθαι Τρωῶας, μέγα δὲ κρᾶτος εἶναι Ἀχαιῶν. Ω, 543. Η, 241. σ, 126. — ἀναείρω (χεῖρας). Η, 130. — ἀνανεύω. Η, 252. — ἀνίημι. Β, 277. Ε, 422. 882. Ζ, 256. Η, 152. Ξ, 209. 362. Φ, 396. Χ, 252, 346. θ, 73. μ, 65. ρ, 425. — ἄνωγειν. Α, 313. Β, 280. Δ, 301. Ε, 510. 805. Ζ, 170. (alany odaértendő). 240. Η, 74. 386. (alany odaértendő). Ι, 219. 578. Κ, 120. 394. Λ, 15, 139, 189. 205. Μ, 307. 337. (alany odaértendő). Ξ, 106. 195. 262. Ο, 160. 180. Η, 145. Ρ, 357. Σ, 90. 176. 426. Τ, 160. 171. 206. Υ, 77. 179. Χ, 142. 351. Ω, 190. 198. α, 269. 274. β, 113. 195. 385. γ, 141. δ, 482, ε, 89. 99. 112. 276. 357. ζ, 216. θ, 449. ι, 44. 331. κ, 263. 531. (oratio). λ, 206. 336. μ, 160. 227. 248. ξ, 237. 246. 336. ο, 97. 103. 346. Η, 312. 316. 446. 466. ρ, 55. 279. 398. 508. 569. 582. σ, 182. ν, 43. 364. φ, 80. 194. χ, 129. 483. ψ, 122. 132. 267. 368. ω, 167. — ἀπειλέω. Θ, 415. θ, 383. — ἀποικίζω. μ, 135. — ἀποπαύω. μ, 126. σ, 114. — ἀποτρέπω. Υ, 256. (Tulajdonképpen tárgyi appositio a főmondathoz.) — ἀράομαι. Ι, 240. Ν, 818. ψ, 144. 209. δ, 826. τ, 533. χ, 322. — ἄρχω. δ, 667. — αὐδάω. Κ, 47.

βούλομαι. Α, 117. Γ, 41. π, 387. ρ, 81. 187.

διδάσκω. α, 384. χ, 422. — δέχομαι. ι, 513. μ, 230. δεῖδια (δέδοικα). Ξ, 342. χ, 39. — δίδωμι. Γ, 322: τὸν δὲ ἀποφθίμενον δῦναι δόμον Ἄιδος εἰσω ἡμῶν δ' αὖ φιλόττητα καὶ ὄρκια πιστὰ γενέσθαι. 350. Ε, 118. (kétes). Ζ, 307. 527. Κ, 269. (állítási módja czélzó). 281. Μ, 276. Ξ, 269. Σ, 436. Φ, 474. Ω, 241. (szorosan véne tárgyi appositio). 309. α, 379 = β, 144. γ, 60. δ, 210. ζ, 327. ι, 530. (állítási módja tagadó). ρ, 223. σ, 87. χ, 253.

είω. Β, 132. 236. 346. 832. Ε, 32. 684. 717. 802. 819. 847. Θ, 125. 243. Κ, 299. 344. Λ, 279. 330. Μ, 103. Ν, 2. Ο, 73. 472. Η, 60, 96, 396. Ρ, 16. Σ, 112. 189. 282. Τ, 8. 295. Υ, 139. 311. (kritikus hely). 408. Φ, 556. Χ, 339. 416. Ψ, 473. Ω, 523. 557. (romlott szöveg). β, 70. δ, 118. 805. η, 215. 274. θ, 509. κ, 443. 536. (oratio). λ, 49. 147. 232. μ, 282. ν, 359. π, 85. 362. σ, 49. 222. 346. τ, 25. ν, 164. 284. φ, 260. χ, 222. 427. ψ, 77. 113. — ἐθέλω. Α, 133. 549. Γ, 67. Θ, 40. 210. Μ, 69. Ν, 349 (kritikus hely). Σ, 116. Τ, 274. Ω, 660. α, 390. ι, 334. π, 318. — είσχω. Ν, 446. Φ, 331. λ, 363. — είπον. Ο, 57. Σ, 9. Ω, 113. — ἐκπέμπω. Φ, 598. ν, 361. — έλπομαι (έολπα, έπιζω). Ι, 112. Η, 119. 353. (kritikus hely). Θ, 195. Ι, 40. Κ, 355. Ν, 8, 309. Ξ, 69. Ο, 288. Η, 281. Ρ, 404. Τ, 328. Υ, 186, 201. 432. β, 275. γ, 375. ε, 379. ζ, 297. η, 293. θ, 315. ι, 419. ν, 329. ψ, 345. — έλδομαι. ν, 35: έέλδεται έμμεναι νίόν. — έπειγώ. ν, 30. (az alany odaértendő: várta, hogy felkeljen, t. i. a nap). — έπιπροΐημι. Ρ, 708. — έπιτέλλω. Δ, 74. 229. Ζ, 207: πέμπε δέ μ' ές Τροίην καί μοι μύλα πόλλ' έπέτελλεν αΐεν άριστεύειν καί δπειροχον έμμεναι άλλων. Ι, 179. Δ, 47. 273. 399. 784. (appositióval).

M, 84. *Φ*, 230. *γ*, 267. *μ*, 268. 273. *φ*, 240. *ψ*, 349. 361. — *ἐπόρυνμι*. *H*, 42. — *ἐποτρύνω*. *N*, 767. *O*, 456. *P*, 117. *Y*, 171. *α*, 89. *β*, 188. *ζ*, 36. *κ*, 531. (oratio). *ξ*, 498. *ο*, 73. — *εὔχομαι* (*ἐπενύχομαι*). *B*, 401. (alany oda-gondolandó). *Ξ*, 485. *Σ*, 75. *Φ*, 501. *ξ*, 423. *ν*, 238. *φ*, 203. 353. *ρ*, 373. *φ*, 211. — *ἐφίημι*. *ξ*, 464. *A*, 518. *Σ*, 108. 124. — *ἔχω*. *P*, 181. *ω*, 244.

θαυμάζω. *E*, 601. — *θαρσύνω*, *καὶ ἐποτρύνω*. *P*, 117.

ἰκετεύω. *λ*, 530. — *ἰσχανάω* (= megakadályozok) *O*, 723.

καλέω. *Γ*, 250. 390. *O*, 55: *δεῦρο κάλεσσον Ἴδριν τ' ἐλθέμενά καὶ Ἀπόλλωνα κλυτότοξον*. *II*, 657. — *κατανέω*. *B*, 112 = *I*, 19. — *κελεύω*. *B*, 11 = 28 = 65. 74. 115. *E*, 199. 823. *H*, 284. *I*, 21. *Θ*, 318. *K*, 242. *A*, 783. *Ξ*, 62. *O*, 176. *P*, 30. *Σ*, 13. 469. *T*, 306. *Y*, 4. 7. (alany odagondolandó). 87. 96. (alany odaértendő). 193. 332. *X*, 101. *Ψ*, 130. 558. 568. 659: *ἄνδρες δύο περὶ τῶνδε κελεύομεν, ὃ περ ἀρίστω, πὺξ μάλ' ἀνασχομένω πεπληγμέν.* 802. 823. *Ω*, 175. *β*, 273. *ε*, 384. *η*, 48. 217. 262. 304. *θ*, 370. *ι*, 117. 469. 561. *κ*, 339. *λ*, 44. 636. *μ*, 53. 163. 193. *ν*, 274. *ο*, 305. 547. *ρ*, 345. 350. *φ*, 351. *ψ*, 264. 276. — *κέλομαι*. *A*, 74. 134. *Γ*, 88: *ἄλλους μὲν κέλεται Τρωῶας καὶ πάντας Ἀχαιοὺς, τεύχεα κάλ' ἀποθέσθαι ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ αὐτὸν δ' ἐν μέσσω καὶ ἀρηίφρον Μειέλαον οἴους ἄμφ' Ἑλένη καὶ πτήμασι πᾶσι μάχεσθαι*. *Γ*, 434. *E*, 810. *I*, 517. *M*, 300. *O*, 119. 138. 146. *II*, 657. 286. *Ω*, 297. 434. 582. *γ*, 425. *δ*, 37. 812. *ε*, 174. *ζ*, 133. *ι*, 100. 193. 274. *κ*, 296. 299. 337. *λ*, 71. *ξ*, 259. *ο*, 513. *π*, 433. *ρ*, 428. 555. *ν*, 213. *φ*, 265. 381. — *κλύω*. *K*, 47.

ληίζω. *Σ*, 28. — *λυγαίνω*. *A*, 685. — *λυλαίομαι*. *α*, 15 = *ι*, 30. (kritikus hely). 32. *ψ*, 334. — *λίσσομαι*. *A*, 174. *E*, 491. *I*, 451. 511. 574. *M*, 49. *θ*, 30. *ι*, 224. *μ*, 163. *φ*, 278.

μεγαίρω. *β*, 235. — *μένω*. *A*, 247. *I*, 247. *α*, 422. *δ*, 786. *ζ*, 98. *σ*, 305. — *μῖμνω*. *λ*, 210: *τί νύ μ' οὐ μῖμνεις ἔλκειν μεμῶτα* (tulajdonképpen tárgyi csoport). — *μισέω*. *P*, 272. — *μυθέομαι*. *Φ*, 462: *οἷκ' ἂν με σάοφρονα μυθήσαιο ἔμμεναι*.

νεμεσσάω. *α*, 119. *σ*, 227. *O*, 116. — *νεμεσίζομαι*. *B*, 296. *P*, 255. — *νεύω*. *Θ*, 247: *νεῦσε δέ οἱ λαὸν σὼν ἔμμεναι, οὐδ' ἀπολέσθαι*. — *νοέω*. *Θ*, 10. *B*, 391.

ξυνίημι. *A*, 8. (állítási módja kérdő). *H*, 210.

οἶδα. *P*, 402: *οὐ δ' ἄρα πώ τι ᾔδεε Πάτροκλον τεθνηῶτα διὸς Ἀχιλλεύς*, kiegészítendő *εἶναι állítmány*. *β*, 283. — *οἶομαι*. *A*, 78. *E*, 644. *A*, 834. *O*, 728. *P*, 641. 687. *T*, 334. *Y*, 195. *α*, 172. *β*, 198. *χ*, 47. *κ*, 193. *ξ*, 214. *π*, 59. 224. 475. *τ*, 568. *φ*, 322. *χ*, 12. 67. 210. — *οἶω*. *A*, 59. (állítási módja feltételező). 170. 204. 289. 427. 558. *E*, 252. 284. 287. 350. 894. *Z*, 353. *I*, 315. 655. *K*, 105. 551. *A*, 609. 763. *M*, 73. *N*, 273. 747. *Ξ*, 455. 456. *O*, 298. *P*, 503. 709. *T*, 74. *Y*, 141. 362. *Φ*, 399. 533. *Ψ*, 310. 467. *Ω*, 727. *α*, 323. *γ*, 27. 227. *δ*, 453. 754. *ι*, 213. *κ*, 232 = 258. *λ*, 101. *ν*, 5. 326. 394. *π*, 311. 377. *ρ*, 7. 460. *σ*, 23. 149. *ν*, 205. *φ*, 91. 261. *χ*, 215. — *ὄννμι*. *T*, 127. (tulajdonképpen tárgyi magyarázó mondat). *ξ*, 331 = *τ*, 288. —

όμοκλιάω. Π, 714. — δπάσσω. ν, 68. — δρώω. Ι, 359. Κ, 47. — δρννμ. Μ, 142. Ρ, 273. Ψ, 210. ψ, 222. (romlott szöveg). — δτρύνω. Α, 294. 414. Ε, 482. 520. Κ, 220. 320. Μ, 367. Π, 532. Ρ, 654. Υ, 174. Ψ, 111. Ω, 24. 109. 302. β, 244. η, 341. ι, 518. μ, 145. ξ, 261. ο, 3. 13. 40. ρ, 430. σ, 61. χ, 484. ω, 116.

Παύω. Α, 442. — παραπείθω. χ, 213. ω, 119. παραπαφίσκω. ξ, 488. — πεδάω. Χ, 5. — πείθω. Ξ, 55. Χ, 223. Ψ, 40. π, 192. ω, 456. — πέμπω. Α, 441. Π, 454. Σ, 240. δ, 8. 29. ν, 206. φ, 374. — πλάγξε. ω, 307. — ποιέω. Ν, 55. Π, 171. ψ, 258. — πορίζω. Ι, 513. ζ, 7. — προίημι. Γ, 118. Ι, 442. Κ, 338. 563. Α, 649. Ο, 255. Ρ, 546. (kritikus hely). δ, 829. ι, 88. κ, 25. 100. μ, 9. ν, 65. ξ, 26. (ἀποπροίημι). σ, 291. ψ, 51. — προείργω. Α, 569. — προκαλέω (προκαλιζω). Γ, 19. 432. Η, 39. 50. θ, 228. — προεῖπον. α, 37. — πννθάνομαι. Β, 119. — Συμβάλλω. Γ, 69.

τίθημι. Φ, 405. — τρέπω. Μ, 32: ποταμούς δ' ἔτρεψε νέεσθαι καὶ ῥόον, ἧ περ πρόσθεν ἔν καλλιῤῥόον ὕδωρ.

ὑπισχνέομαι. Β, 112. Ι, 19. θ, 347. — ὑφίστημι. Β, 286. Ε, 715.

φάσκω. Ν, 100. Τ, 297. δ, 191. θ, 565. κ, 331. μ, 275. ν, 173. ζ, 361. τ, 191. χ, 55. ω, 75. 269. — φημί. Α, 521. Β, 129. 248. 350. 783. Γ, 44. 220. 366. 392. Δ, 430. Ε, 103. 119. 635. 652: σοὶ δ' ἐγὼ ἐνθάδε φημι φόνον καὶ κῆρα μέλαιναν ἐξ ἐμέθεν τεύξεσθαι. Ζ, 98. 100. 108. 285. Η, 118. Θ, 498. Ι, 303. 401. Κ, 331. 370. Α, 443. 589. 619. 831. Μ, 125. 165. Ν, 269. 414. 631. Ξ, 220. 265. 374. Ο, 98. 112. 697. 735. Π, 14. 61. Ρ, 26. 27. 174. 337. 336. (kritikus hely). 379. 674. Σ, 132. 326. Τ, 96. 416. Υ, 106. 187. 206. 262. 348. 361. Φ, 159. 186. 277. 316. 569. (kritikus hely). Χ, 298. Ψ, 440. 579. 668. 791. Ω, 113: σκύζεσθαι οἱ εἶπε θεοὺς, ἐμέ δ' ἔξοχα πάντων ἀθανάτων κεχολῶσθαι. 134. 256. 494. 546. 615. (kritikus hely). α, 33. 189. 193: δὴ γάρ μιν ἔφρατ' ἐπιδήμιον εἶναι, σὸν πατέρα. 215. 220. 391. β, 171. 174. 238. γ, 84. 124. 188. 212. 245. (kritikus hely). δ, 141. 171. 201. 387. 493. 638. ε, 106. 290. 301. ζ, 42. 200. 257. η, 322. θ, 138. 221. 519. 567. ι, 5. 455. 496. 504. 511. κ, 35. 284. 562. λ, 176. 236. 237. 540. ν, 131. 249. ξ, 117. 149. 176. 327. ο, 213. π, 24. 93. 143. 418. ρ, 352. σ, 128. 145. 218. 261. 342. τ, 267. 380. υ, 90. χ, 31. 313. ψ, 71. 116. 125. 135. ω, 24. 460. — φρονέω. α, 346. σ, 16. — φράζομαι. Κ, 127. λ, 264. — φρονέω. Γ, 98.

3. §. Időhatározó mellékmondatokban.

Időhatározó mellékmondatot fejez ki az acc. c. inf. Homerosnál *πρίν* és *πάρος* után. *Πρίν* előfordul kétszeresen (*πρίν-πρίν*, fő- és mellékmondatban is), *ῆ*-vel kapcsolatban (*πρίν ῆ*) vagy *πάρος*-sal (*πάρος-πρίν*); a főmondattal pedig állító vagy tagadó.

1. A főmondattal állító.

a) *πρίν* magára. Ζ, 81. Ν, 72: ναῖε δὲ Πηδαιον πρίν ἐλθεῖν νῆας Ἀχαιῶν. Ο, 557. Φ, 100. α, 210. λ, 319. ξ, 229. ο, 210. π, 376. ρ, 597. ω, 430.

b) *πρίν-πρίν, τὸ πρίν*. X, 156. τ, 586.

c) *πύρος*. Z, 348: *ἐνθα με κῦμ' ἀπόερσε πάρος τάδε ἔργα γένεσθαι*. Ξ, 286, Ψ, 764. π, 218.

2. A főmondat tagadó.

a) *πρίν magára*. Ξ, 18. P, 504. X, 266. β, 375. η, 196. ι, 65. ν, 124. ρ, 105. ζ, 64.

b) *πρίν-πρίν, πρίν ἢ* stb. B, 345. 410: *μὴ πρίν ἐπ' ἥλιον δύναι καὶ ἐπὶ κνέφας ἐλθεῖν, πρίν με κατὰ πρηνὲς βαλέειν Προϊέμοιο μέλαθρον* (itt a főmondatban is acc. c. inf. áll *πρίν* után; v. ö. δ, 225). Δ, 115. E, 219. (*πάρος-πρίν*). 288. (*πρίν ἢ-πρίν*). Θ, 474. I, 403 (*τὸ πρίν-πρίν*). 651. O, 74. (*τὸ πρίν-πρίν*). T, 170. β, 128. (*πάρος-πρίν*). δ, 255. (a főmondatban is acc. c. inf., mint B, 410.) 747. ν, 193. σ, 289. (*πάρος-πρίν*, a főmondatban infinitivus imperativus).

4. §. Czelhatározó mellékmondatokban.

Ide tartoznak azok a mellékmondatok, melyek jelentő állítási móddal vannak ugyan kifejezve, de a czel fogalmát magukban foglalják; az inf. ugyanis, mint a czel kifejezésére szolgáló körülményhatározó járult a mondathoz, pl. Δ, 79: pánczélt tett mellére, melyet Kinyres adott volt neki; mint vendégbaráti ajándékot; *εἶνα* inf. úgy kapcsolandó ehhez: a *levés szempontjából*. — X, 421: Pelus szülte őt, a trójaiak rémét (*γένεσθαι*, a *levés szempontjából*, hogy legyen a trójaiak réme). Az inf. mint e példákból világosan látható, úgy járult a mondathoz, mint czelhatározó s bátran elhagyható, a nélkül, hogy az ítélet grammatikailag, vagy logikailag csorbát szenvedne, pl. τὸν ποτὲ οἱ Κινύρης δῶκε ξεινίον. (Ezáltal kettős accusativusnak nevezett mondat szerkezet keletkezik.) S ha e mondatokat fel akarjuk oldani, hogy az acc. c. inf. helyébe hat. módú igével kifejezett mellékmondat jöjjön, *ἵνα*-val bevezetett conjunctivust, vagy optativust kell alkalmaznunk, pl. τ, 164. ἀλλὰ δ' ἐπ' αὐτῶν νήησαν ξύλα πολλὰ φόως ἔμεν = *ἵνα φόως ᾗ*, hogy világosság legyen. — Ilyen mondatok:

δίδωμι. Δ, 19. 20: *Δεύτερον αὖ θάορηκα περὶ στήθεσσιν ἔδυνεν, τὸν ποτὲ οἱ Κινύρης δῶκε ξεινίον εἶναι*. M, 260. P, 131. — *ἐκβάλλω*. ο, 481. — *ἐκπέμπω*. Φ, 598. ν, 361. — *ἐκτέμνω*. N, 391. = II, 481. — *ἐπιτίθημι*. τ, 256. — *καταλείπω*. P, 151. γ, 271. — *νήεω*. τ, 64. — *πόρε*. II, 144 = T, 391. — *τίθημι*. M, 260. — *τίκτω καὶ τρέφω*. X, 421. — *καλύπτω*. E, 315.

5. §. Független acc. c. inf.

Γ, 285: *εἰ δέ κ' Ἀλέξανδρον κτείνῃ ξανθὸς Μενέλαος Τρωᾶς ἔπειθ' Ἐλένην καὶ κτήματα πάντ' ἀποδοῦναι*.

Ide érthetnők vezérigéül *ῥυνημι*-t, de ez a főmondatban csak körülírással van kifejezve. E, 118. (kétes). ρ, 354: *Ζεῦ ἄνα, Τηλέμαχόν*

μοι ἐν ἀνδράσιν ὄλβιον εἶναι. A kérdés fogalmát lehetne a főmondatba vezérigéül gondolni.

Valószínű, hogy e független acc. c. infinitivokban is az inf. dativusi ereje érvényesül. (L. Jolly. i. m. 215. l.).

6. §. Acc. c. i. jelzői mondatokban.

Az acc. c. inf. állhat következtető állítási móddal kifejezett jelző mondatokban. Ugyanis, ha a főmondatban τοσοῦτος τοιοῦτος áll, akkor a jelzői mondat legtöbb esetben ὥστε és inf., vagy acc. c. inf.-val fejeztetik ki. Néha elmarad a főmondatból a τοσοῦτος, τοιοῦτος s ilyenkor a mellékmondatot assimilatio vagy attractio közvetíti ὅσος, οἷος által, ha t. i. ὅσος, οἷος a főmondatba odaértendő τοιοῦτος-sal egy esetben áll. És már az acc. c. inf.-nak épügy helye van itt is, mint ὥστε után, mivel ὅσος, οἷος, ὥστε helyett állanak.

Ὅσος, οἷος ilyen szerkezetben az Iliasban nem, az Odysseiában csak egy pár helyen s Hesiodusnál ismét nem fordul elő. Acc. c. inf. pedig csak egy helyen van az Odysseiában:

φ, 173: οὐ γὰρ τοι σέ γε τοῖον ἐγείνατο πότνια μήτηρ.

οἷόν τε ὄντην βιοῦ τ' εἶμεναι καὶ οἰστῶν.

Befejezés.

Ha most röviden áttekintjük a nom. c. inf. és acc. c. inf. homerosi használatát, láthatjuk, hogy az Iliás és Olysseia közt e tekintetben nem mutatkozik nagy különbség. Mindössze egy pár ige, főnév és melléknév okoz némi eltérést, mivel egyikben megtaláljuk nom. (acc.) c. inf.-val, a másikkban nem.

De már a későbbi íróknál sokkal tökéletesebb e mondat szerkezet használata, mint Homerosnál. Igazolja ez állításunkat egyfelől az, hogy a nom. (acc.) c. inf. aránylag későn, a görög nyelv különletében kezdett fejlődni, a minthogy a Homerosnál későbbi íróknál olyan formáit találjuk, melyeknek az Iliasban és Odysseiában nyoma is alig van.

E formák egyike a ὥστε-vel összekötött nom. (acc.) c. inf., mely, mint következtető mellékmondat, a főmondat cselekvésének közvetlen sorozatát, eredményét adja, tekintet nélkül arra, hogy ez a cselekmény és következmény minő viszonyban van a valósághoz. — Az Iliás és Odysseia csak arról győz meg bennünket, a mi e mondat szerkezet eredetére nézve igen fontos, hogy t. i. ὥστε kezdetben úgy használtatott, mint hasonlító kötőszó s a mellette álló inf. a későbbi következményes mondat helyett áll.

I, 42: εἰ δὲ σοὶ αὐτῷ θυμὸς ἐπέσσανται ὥστε νέεσθαι.

φ, 20: οὐ γὰρ ἐπὶ σταθμοῖσι μένειν ἔτι τηλικὸς εἰμὶ,

ὥστ' ἐπιτελαμένῳ σημάντορι πάντα πίθεσθαι.

Ezen a két helyen használja Homeros *ῥστε*-t; mindkét helyen úgy áll *ῥστε*, mint hasonlító adverbium s így azt kell következtetnünk, hogy az inf. által lett következtető conjunctióvá. Ez az inf. teljesen a főmondat állítmányától függ, úgy hogy az idézett két mondatnál teljesen analogok az ilyenek: *E, 520: τοὺς δ' Αἰάντε δῶω καὶ Οδυσσεύς καὶ Διομήδης ὄτρυνον Λαυαοὺς πολεμίζμεν.* Továbbá pl. Herodotos, VI, 5: *ἔπεισε Λεσβίους, δοῦναι οἱ νέας,* és VII, 6. *ἀνέπεισε ῥστε ποιεῖν ταῦτα Ξέρξης* —ban *δοῦναι* és *ῥστε ποιεῖν* közt semmi különbség sincs. Feltehetjük tehát, hogy az inf. eredeti casus jelentésével járult a főmondathoz, ép-úgy, mint az akaratnyilvánítást jelentő igéknél, *ῥστε* pedig, mint adverbium, kiegészítette az inf. által jelzett körülményhatározást. Így az inf. még a *ῥστε* felvétele után is a főmondathoz tartozott, mint bővítmény, és nem képezett külön mondatot. Ez az, a mit e constructio történetére nézve az Iliasban és Odysseában található nyomokból biztosan következtethetünk.

De még kezdetlegesebb állapotot mutat Homeros nyelve a főnevesített acc. c. inf.-val szemben, mert annak még nyomát sem találjuk nála. Ebből, igen helyesen, az következik, hogy ez a constructió Homerosnál ifjabbnak tartandó. Hiszen Homeros nyelvében még a névelő sincs egészen elkülönülve a mutató névmástól; s így a névelős inf., illetőleg acc. (nom.) c. inf.-nak is a névelő használatával együtt kellett fejlődnie. Az ilyen alakok, mint *τὸ πρῶν*, arra mutatnak, hogy a nyelv már akkor szükségét érezte annak, hogy — törvényei értelmében — a névelő használatának körét kitágítsa. Ez azonban csak később következett be.

Egy másik különbség Homeros és a későbbi írók között az, hogy Homeros nem ismeri az oratio obliquat. Míg a későbbi írók az egyenes beszéd jelentő, föltételező, fölkiáltó, következtető, fölszóltó, parancsoló, kívánó mondatai az oratio obliquaban acc. c. inf.-val vannak kifejezve, addig Homeros csak az oratio rectát használja. S talán igaz is, hogy egyenes beszédben a kifejezések élessége, szabatossága, ereje jobban feltűnik; Homerosnál pedig istenek, félistenek, hősök szerepelnek, kiknek minden szava parancs, melyet szó szerint kell tovább adni. Azért látjuk, hogy a hírnökök mindig egyenes beszédben idézik küldőik szavait. Így Homerosnál az oratio obliquanak csak tökéletlen alakjait látjuk, midőn t. i. határozott módú állítmány helyett imperativus infinitivus áll s világos, hogy az is csak a szigorú parancsolás kifejezése végett van alkalmazva. (Lásd ezeket a 132. lapon).

Ezekben mutatkozik a főkülönbség az acc. (nom.) c. inf. használatára nézve Homeros és a későbbi írók között. Ehez járul még, hogy némely igék e mondat szerkezettel a későbbiekénél egészen közönségesek, Homerosnál pedig nem találhatók, pl. a megtörténést jelentő igék, a

verba dicendi szenvedő alakjai, *γινώσκω, δοκεῖ, λέγω* (mondok), *ἡγέομαι* (vélek), melyek a későbbi nyelvben mind igen gyakoriak.

Azonban ezen a téren nem állapíthatók meg a különbségek pontosan, mivel a nom. (acc.) c. inf. használata az egyes íróknál külön feldolgozva nincsen (mondattani alapon és mondattani kategoriák szerint még Homerosnál sincs). Ha az összehasonlítást minden egyes íróval megtehetnők, természetesen sok érdekességet találhatnánk egyik-másik részen.

De soha sem szabad felednünk, hogy a nyelvhasználatnak olyan korlátai is vannak, mint pl. a dialektusok különbsége, az irodalmi műfajok természete. A dialektusok különbségéből megérthetjük, hogy miért nem használja Homeros pl. *δοκεῖ* igét: mert *δατο, δοδάσσο* ismeretes az ő nyelvében. A műfajok természete pedig megmagyarázza, hogy pl. oratio obliquat miért nem találunk Homerosnál: azért, mert a költészet, in specie a hősköltészet céljaira nem alkalmas, a minthogy pl. a drámaírók is csak ritkán alkalmazzák.

Általában azt is kimondhatjuk tehát, hogy Homeros nyelvéhez a nom. (acc.) c. inf. használatára nézve közelebb állanak pl. Hesiodos, továbbá az ion lyrikusok, mint Plato, Aristoteles, vagy az attikai dialektus többi művelői. És ezen szempontból pl. Thukydides nyelve a tökéletesség mintaképe lehet a Homeroséhoz képest. (L. Thukydidesről szóló ilyenmű dolgozatunkat a Phil. Közl. 1893. január-áprilisi számaiban.)

Ezzel bebizonyítottunk véljük azon állításunkat, hogy a nom. (acc.) c. inf. a görög nyelvben aránylag késő keletű s az Iliasban és Odysseiában még nem áll azon a fokon, melyre a későbbi nyelvben jutott.

INCZE BÉNI.

HAZAI IRODALOM.

A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. I—IV. köt. (*A—Damjanich*). Budapest, Pallas irod. r. társ. 1893. *)

Ezen óriási műnek két első kötetét már régebben akartam s megbízásomból folyólag meg is kellett volna ismertetnem Közlönyünk olvasó közönségével; de egyéb halaszthatatlan teendőim annyira lefoglalták időmet, hogy csak most (1893 decz. közepén) akadtt végre valahára érkezésem e rendkívüli jelenségnek méltatására. Futólag mindegyik kötetet

*) Immár az ötödik kötet is előttünk fekszik és számos hatalmas czikkely (*Dionysos, Dirke, Demosthenés* stb.) emeli becsét.

átnéztem ugyan közvetetlenül megjelente után, de érdemleges hozzászólásra az egyes cikkek megolvasása nélkül nem mertem vállalkozni. Hisz nem csekély dolog ám az embernek áttörnie magát ily vaskos köteteken, a melyek közül egy-egy is fölér a Lübkernek ismeretes class. realis lexikonával! Magyarul írott könyvek, gyönyörűen és gondosan kiállítva, s valósággal a tudománynak minden ágát feldolgozzák, sőt az életnek bár mily szükségletét körükbe vonják és tüzetesen megbeszélik! A mindennapi élet, a politika, orvostudomány, pædagogia, művészet, mesterség, stb. stb. egész az apró-cseprő elemekig föllelhetők és olvashatók bennök! Hogyne lepte volna meg tehát az én tudásvágyó lelkemet az ismereteknek ekkora s oly csodás halmaza, a melyről — gondolám — ha egyébként nem, olvasás által szerzek magamnak olyan — a milyen tudomást?! Multak napok, hetek, hónapok s minden kis szabad időmet arra áldozám, hogy az ismereteknek e rám nézve könnyen kínálkozó tömegét nyugodtan átlapozzam s igazi lelkiismeretességgel, a mennyire csak bírom, magamba szedjem a tőle nyújtott kincseket. Valóban, méltán feldoboghat mind-egyikünknek a szíve azon örvendetes eredménnyen, a melynek e nagy mű megalkotásából minden magyar emberre szükségképp lelkesítőleg s egyúttal vigasztalólag kell hatnia!

Első sorban természetesen ama cikkek kötétek le figyelmemet tartósabban, a melyek hivatásomból folyólag érdekeltek; de épen olyan, ha nem nagyobb érdeklődéssel kísértem az egyéb szakbeli cikkeket is, a melyekből hasznót reméltem, vagy a melyeket tárgyuk érdekességénél, sőt exotikus voltánál fogva gyönyörűséggel olvashattam. Tudni való ugyanis, hogy egy classicus-philologus el nem lehet mindenek előtt a magyar irodalom tüzetes ismerete nélkül, a melyre tanítómesterünk, Thewrewk Emil, adta meg a példát mindnyájunknak, úgy hogy majdnem «*condicio, sine qua non*»-ként tekintjük a classicus-philologusra nézve hazai szépirodalmunk bensőséges szeretetét és szaktárgyunk körében való czéltudatos érvényesítését. Ennek a résznek is akadt a Pallas lexikonának munkatársai között hivatott írója Négyesy László személyében. Rendkívül világosan ír, semmi új adatot el nem mulaszt fölemlíteni, s az egyes írókra — régiekre és újakra egyaránt — fordított gondossága oly szép irodalomtörténelmi képeket írat vele, a melyeket bátran állíthatunk a Beöthy két kötetes irodalomtörténelmi kézikönyvének részletei mellé. — A magyar nyelvtanba és az általános nyelvészetbe vágó cikkeket Simonyi Zsigmond írta, bár ezek eddig még csak *cum grano salis* nyújtottak anyagot e tudósunknak, hogy hatalmas szárnyait terjegethesse. — Mindenkép tanulságosak továbbá egy philologusra a műemlékek, művészettan s építkezés részleteit tárgyaló szakaszok, már csak azért is, hogy a class. régiségeknek számtalan kérdéséhez szolgálnak kényelmes kulcsokkal. E szakaszokat egyebek mellett Pulszky Ferencz,

Pasteiner Gyula és Fittler Kamill dolgozták ki s adtak bennök oly anyagkészletet, a melynek bárki is, de különösen a fiatal tanárember veheti bőséges hasznát egész éltén át. — A német irodalmat és a külföldi nagy nyelvészek működését (Vári Rezsőn és Simonyi Zsigmondon kívül) Heinrich Gusztáv, a germán mythológiát Petz Gedeon, a keleti irodalmakat Kégl Sándor ismerteti; a földrajzot Brózik Károly, a történelmet jó részben Marczali Henrik, a növénytant Borbás Vincze, a physikát Edelmann Sebő és bold. Czögler Alajos, a régi magyar mondavilágot Nagy Géza, az æsthetikát Ötvös (Silberstein) Adolf, a politikát Schwarcz Gyula, a római jogot (nagyon nehézkes előadásban) Heil Fausztin, a theologiát másokon kívül Piszter Imre és Mihályfi Ákos, a philosophiát (kittünők az ókori philosophusokról szóló szakaszok és a többi között az apperceptióról szóló rész) Alexander Bernát, végül a néplélektant (a hívő lélekre kiméletlenül ható módszerrel) Katona Lajos dolgozta fel; ezek mellett — mint mondtam — még számos egyéb dolog v. kérdés *) lelt a lexikonban alapos ismertetőkre.

Ámde nem akarom e Közlöny olvasóit nevek és részletek feldicséréseivel vagy egyszerű felsorolásával untatni; ezennel áttérek ama részek méltatására, a melyek tisztán a class.-philológiával vannak összefüggésben, t. i. a görög és római történelem, régiségek, irodalomtörténelem és mythologia egyes kérdéseit tárgyzó cikkekre. Ezek a következő számarányban oszlanak meg kötetenként: az elsőben van 491 olyan cikk, a melyek több-kevesebb érintkezésben vannak szakunkkal; a másodikban van 274, a harmadikban 125, a negyedikben 320; van továbbá mindegyik kötetben teljesen a mai tudományosság követelte több class. vonatkozású kép, még pedig az elsőben 12, a másodikban 20, a harmadikban 4, a negyedikben 16. Látható mindezekből, hogy a kiadó társulat nem kimélt semmi áldozatot, hogy olvasóit lehetőleg minden irányban kielégítse, őket a vállalatnak előlegezett bizalmokban megtartsa, s az ő révökön az ország minden részéből olvasó, ill. előfizető híveket toborozzon magának. Tudjuk, ily terjedelmes és nagyszabású encyclopædiának bírása bizonyos értelemben egész könyvtárt pótol! S a kiadó társaságnak a tudomány általánosítása, megközelíthetővé tétele volt czélja és főfő ideálja a tudományok minden ágában, még a modern kor törekvéseitől oly messze eső philologiai részben is! Elég csupán futólagos összevetést tenni a nem rég megjelent Athenæum-féle lexikkal, vagy bárminő más encyclopædiával, hogy meggyőződjünk az utóbbiak elmaradottságáról, sőt gyarlóságáról a Pallas alkotásához képest. Nékünk, philologusok-

*) A közérdekű kérdésekre, különösen pedig a balkánfélszigeti államok ügyeinek ismertetésére fordított gondosságot szépen méltatta Jancsó Benedek a *Közlet. Szemle* 1893-ik évi folyamában.

nak, pedig jól esik látnunk e vállalatból, hogy szakunk nem szorult le benne a legalsó színvonalra, sőt oly teret nyert, a milyent egyáltalán nem remélhattünk. Nem tartalmaz ugyan a Pallas a mi szakunkból sem oly bő értekezéseket, a minőket a Szt.-István-Társulat encyclopædiájának kezdő kötetei közöltek volt pld. Télftyől a régi athénai állam viszonyaira nézve; ámde tudni kell, hogy az említett társulat műve csakhamar megapadt, mert a különböző tényezők buzgalma alább szállván, az egyes cikkelyek is hovatovább a minimumra sülyedtek alá. Míg a Pallasnak már ötödik testes kötete nem csökkenést, hanem fokozatos erősbödést mutat.

A class.-philológiára tartozó történelmi, földrajzi, topographiai és régiségtani kérdésekről Kuzsinszky Bálint (néemlykor Fröhlich Róbert is) és Mangold Lajos értekeznek nagy avatottsággal, de nem valami elegáns és magyaros stilusban; a poetikai és rhetorikai dolgokat Négyesy László világítja meg kiváló szakértelemmel és kedves előadásban; míg a másik két kört, az irodalomtörténelmit és a mythologiait, Vári Rezső írta meg oly egyszerűséggel, a milyent e buzgó tudósunktól megszoktunk ugyan, de ily vállalat számára írott cikkeitől alig vártunk volna. A philologiai cikkelyek közül az övéi ragadták meg nagyobb erővel figyelmet; azért az alábbiakban az ő dolgozatainak jellemzésére akarok szorítkozni.

Miben is áll voltaképen ily munka cikkelyeinek készítése módja? Valamely adott kérdésre lehető szabatos, de kimerítő feleletnek megfogalmazásában, a mely eredetiségre ugyan nem, de pontosságra mindenkép számot tart. Ez az, a mit egy lexikon cikkelyeitől méltán elvárunk, s ezenfelül jó s megköszönhető, ha az egyes kérdések megoldásának még történelméről, legújabb phasisairól és biztos eredményeiről is beszámolnak, valamint ha irodalmokat (legalább az oda vágó alapvető műveket) is felsorolják. Már most mit cselekedett Vári úr? Nagy szorgalommal igyekezett egy komoly tudós alaposságával minden kérdésnek végére járni, a vitás dolgoknak kielégítő megoldását nyújtani, a legeslegújabb irodalmat is úgyszólván teljesen felkutatni s minden egyes cikkelyt oly bőre kidolgozni, hogy egy encyclopædicus műben szinte hajlandók volnánk más szaknak kedvéért *„propter bonum pacis“* akár valamit le is alkudni terjedelmökből. De épen ez a körülmény az, a mi bennünket, philologusokat, őszinte hállára kötelezhet a kiadó társulat iránt, egyrészt, hogy szakunknak jó részét ily pontos, sőt töprengős lelkiismeretű egyénre bízta, másrészt, hogy az irodalomtörténelmi, de még inkább a mythologiai részletekben már is oly anyagkészletet bocsátott rendelkezésükre, a mely újszerűségénél és alaposságánál fogva remélhetőleg hatással lesz philologusainkra. Mily sok tárgyat szeretett volna a buzgó szerző — elgondolom — még fölvétetni a lexikonba, olyanokat, a me-

lyekkel jó ismerős és megírásukra szívesen vállalkozik; de le kell vala mondania rólok; mert egy lexikon terjedelme meg nem tűri az egyoldaluan kedvelt themákat, hanemha az olyanokat, a melyek egyéb encyclopædiákban már annak előtte a fölveendők sorába voltak iktatva. Mint a bold. Ábelnak neveltje és hűséges követője, tüzetesen ismeri például a nevezetesebb külföldi könyvtárat, ú. m. a bibliotheca Ambros., Cæsarea, Marciana, Laurentiana, Vaticana, Estens, Guelferbytana, Bodleiana, Parisina, Nazionale di N. e. F., Magliabecchiana, Taurinensis, Mazarine, Mus. Brit. stb. foliansait, a melyeknek kincseit örömet beleveszi vala dolgozataiba, ha a vállalat céljai korlátok közé nem szorították volna. Mindazonáltal annyi szép czikkelynek szerzett érvényesülhetést, hogy a lexikon eddigi köteteiben épen nem ismerhetünk rá korunknak classellenes áramlatára, mely egy általános célú műben bizonyára könnyen fölülkerekedhetik. Sőt általában jó lélekkel kimondhatjuk tapasztalati tényképen, hogy e vállalatban a mi szakunk előkelő szerephez jutott s nincs miért szégyenlenie magát egyéb tudományágak tüzetes tárgyalásával szemben. S mindezt jó részben Vári Rezsőnek köszönhetjük, a kinek munkálatait valamint mindig, úgy most is általhatja — mint említém — a tudományos színvonal, az alapos írókat jellemző akribia, bőséges könyvészeti ismeret és jókora önállóság, mely utóbbi, némi fiatalos önértetességgel párosultan, rátapasztja dolgozataira előretörő s minden új vívmányért lelkesülő egyéniségének bélyegét. Nincs egy sora is, melyben az igazi tudóst jellemző pontosság és körültekintés ne nyilvánulna; alig van bírálógató nyilatkozata, melybe a subtilis criticismus is bele ne nyugodhatnék. Egyáltalán elmondhatom róla, hogy minden műve *scientiam ac litteras olet redoletque* ép úgy, mint bold. Ábelunk munkáiról vallhattuk.

Tudjuk, hogy Ábel mennyire ellene volt a mythologia terén a Müller-Cox-féle solaris magyarázatoknak, a melyek ellen egész epéjét kiönté több rendbeli bírálatában, de legfőképp abban, melyet amaz irány ellen külön czikkely alakjában tett vala közzé e Közlöny XII. (1888.) évfolyamának 770.—785. lapjain. Egyébként bármily véleményben legyen is valaki az említett irány felől, nem tagadható az a tény, miszerint a mythosok fejtegetésében legjobb tartózkodni minden merészebb s kalandosabb magyarázattól; mert még az eléggé okadatolt esetekben is pusztá vélemény-nyilvánításnál több alig áll szabadságunkban e vagy ama mythosnak ősrégi, illetőleg eredeti értelmére nézve, a melyet egy újabb ellene szóló bizonyíték esetleg maholnap halomra dönthet. E dologgal is csak úgy vagyunk, mint a Schleicher rekonstruálta úgyn. ősnyelvnek subiective fölvett alakjaival. (L. Delbrück, *Einleitung in das Sprachstudium*, Leipzig, 1884. 50. és köv. ll.). Másrészt bármely tudományos rendszernek, minthogy alapföltevéséből kiindulva minden my-

thost egy kaptára akar és szokott húzni, lehetetlen elkerülnie a többé-kevésbé erőszakos fejtegetéseket, a melyekre minden higgadtan ítélő ember iziben ki fogja mondani a kedvezőtlen bírálatot, mely szerint kár volt oly rendszeres magyarázgatást keresztülvinni; mert hisz a mythosok is különböző korokat éltek, számtalan változásnak voltak alávetve és több különböző forrásból fakadtak; ennélfogva legtöbb esetben meg kell elégednünk értelmökre nézve a «*non liquet*» felelettel. *) Tehát ha valahol, akkor itt eshetünk bele amaz eljárásba, hogy többet bizonyítunk, mint a mennyi kívánatos; már pedig örökké áll az igazság: «*Qui plus probat, nihil probat.*» Azért e téren egyes-egyedül a történet-kritikai álláspont vezethet eredményre, melynek a mult idők phasisaiban van az alapja s a tartózkodó, óvatos kritikában a gyümölcse. — Szerzőnk is

*) Nálunk a mythos-magyarázatok alig indultak meg magyar ember fejéből (Fojtényi Kasszián benczés, Görög régiségtan, Buda, 1846., később több kiadásban; — nagyrészt vallásos irányban, de sokat elfogad e maig élő veterán tudós Görres, Holle, Ramler, sőt néha Creuzer, valamint Vollmer rationalista műveiből is), már is elnémultak; mert Báttaszékinék és Nagy Péternek (az utóbbi Fleury nyomán) kézikönyvei társaikkal együtt (Békési Gyula, Görög mondák, Csiky, Gör. és róm. mythologia, Pulszky K. és Polyxena ifjusági kiadványai) nem jelentenek haladást. Tanárjelöltjeink 1877 óta a Coxnak (ford. Simonyi, Komáromi) könyveiből, vagy Stoll H. Vilmosnak maig is tanulságos művéből (ford. L. S. Pest, 1864.; de ezen rövidített jelzésből ma sem tudom kihüvelyezni a fordítónak teljes nevét) szedegették mythologiai ismereteiket, ámbár szinte anachronismusképen azt a tényt is tapasztalnom kellett még, hogy a Császár Ferencznek (Pest, 1844.) mythologiai zsebbe való szótára teszi még néhány tanárainknál e kisegítő szolgálatot, sőt Kis Jánosnak amavval egy ivásu könyve (Posony, 1805.) is. Újabban (a Téli encyclopædiájabeli fejezeten kívül) Danielovics Kálmán (Homéros világa, Verg. alvilága), Burány Gergely (Renan és Strausz ellen), Geréb és Szerelemhegyi (Gör. vallás és műv.) hallatták szavokat a mythosok értelmezése ügyében, valamint Közlönyünk egyes bírálói (Némethy a Ferenczy Homérosáról, Fináczy pedig a Gerébnek könyvéről szólóban a Rohde Erwin legújabb s valóban epochalis *Psyché* cz. művéről) tettek említést e dolgról. De különben az eddig mondottakon kívül az újabb időből e téren alig jegyezhetünk föl nevezetesebb munkálatokat, mint hogy a Kis János szerkesztette scholastikus philosophiai folyóirat között nem rég egy tanulságos összefoglalást az ide vágó nézetekről, valamint hogy Pozder Károly Közlönyünkben időről-időre beszámolt Müller Miksának e nembeli előadásaival, Hegedüs István pedig egyetemi előadásokat tartott (1892/3.) a mythologiából és Geréb József adott ki egy csinos külsejű kézikönyvet (Olympos) Petiscus és Preller nyomán, végül hogy Baligó János piarista professzor is közölt egyik programmjokban (l. a Pallas lexiconában) dolgozatot az ókori mythosok magyarázatának módjairól.

bele-beletéved a magyarázatásokba, de sohse tulajdonít nekik nagy fontosságot, sőt inkább sűrűn s egész féltőleg óv bennünket a tetszetős magyarázatok elhívésétől, főleg ha a kalandos etymologizálás adatait bírál-gatja, a minőket már Cicero is megkísérlett «*De natura deorum*» cz. s egyéb műveiben. Így akkor is, midőn Achilleus nevének eredetével s magyarázatával hozakodik elő, Vári úr következőkép fakad ki az erőszakos interpretatiók ellen: «Az Ach. név sokféle lehetséges magyarázatai is mind annak a törekvésnek köszönhetik létüket, hogy az illető mythos-fejtegető a maga egyoldalú elméletéhez képest már előre megállapított oly jelentést kénytelen a hős nevéből kiokoskodni, a mely ez elméletét lehetőleg támogassa. E körülmény tetemesen leszállítja az Ach. egyéb indogermán hősmondákban föllelhető állítólagos testvéreit vagy rokonait, illetőleg a megkoczkáztatott többrendbeli egybevetéseket is, melyek jobbra azzal árulják el csekély megbízhatóságukat, hogy egymásnak merőben ellentmondanak.» — De bátor ő így nyilatkozik a különböző etymológiákról, *) mégis meg tudja becsülni a mythos-magyarázók ebbeli fáradozásait s ha nem mindég is, de elég gyakran pontosan fölemlíti az eddigi eredményeket. Mondhatom, csakis egyszer vettem észre nála az egyoldalú solaris magyarázatoknak túlzó érvényre-emelését, t. i. a Bellerophontés cikkelyben, a hol — megvallom — kissé megsokaltam az egyöntetűen végig vitt fejtegetést s a nevezett hős tetteinek skeptikus elmagyarázását, ill. a solaris magyarázatokra való átvitelét, vagy, ha úgy tetszik, elkeresztelését. Azonban természetszerűleg nem ily kirívó Vári úrnak egyénisége az irodalomtörténelembe vágó szakaszokban, bár sokszor itt sem tagadja meg önmagát, hanem ismét oly egyéniségnek mutatkozik, hogy folyton pedzi az újabb álláspontok mibenlétét s világért el nem mulasztja még a magyar irodalomnak oda vonatkozó jelenségeit is elszámolni (v. ö. Cicero stb. alatt); a mennyiben t. i. e téren már nálunk is történt valamelyes kutatás vagy némi vele való foglalkodás. E nemű cikkelyei is nagyon tetszetősen foglalják egybe az eddigi kutatásokat s egyúttal a további teendőkre talpraesett újmutatásokkal szolgálnak. Azonban, mint mondám, ezekben már nem vitatkozik, hanem legtöbbször nyugodtan regisztrálja a szerinte leghelyesb felfogást az egyes írókról és műveikről. Reám tehát az ő összes dolgozatai tartalmi tekintetben a legkedvezőbb hatást tették. De egyszersmind kénytelen vagyok kijelenteni azt, hogy előadásának és nyelvezetének már korántsem tudok oly hódolattal adózni, a minőt fönt említett jelességei iránt lerőttem. Stílusát ugyanis sok helyt szaggatottság, czikornyáság, csiszolatlanság, merevség, többször pedig németes íz és gondolkodás jellemzik.

*) V. ö. Brassai hasonló nyilatkozatát a francia Hovelacque nyomán. Budapesti Szemle, 1893. 453. l.

Pedig ez kétszeresen hiba oly műben, mely első sorban a nagyközönség számára készült, a hol épen azért mindenképen szükséges figyelembe vennünk az olvasók értelmi fokát és — hogy úgy szóljak — a szájok ízéhez alkalmazkodnunk, továbbá oly magyaros nyelven szólnunk hozzájuk, a minővel nyelvünk igazi szellemét fölélésztethjük, sőt fokozhatjuk bennök; vagyis az érthetőség és törzsökös magyarosság lehet ez irányban kizárólag vezérelvünk. Másrészt egyik-másik helyen Vári úr mondatai hosszadalmasak, s a mi még bántóbb, főmondatai több közbeékelt mellékmondatnál annyira fel vannak darabolva, hogy szinte fáradtsággal kell egybekeresnünk a főmondatnak összetartozó részeit. Tudjuk, hogy ilyen mondatfűzés a class. latin írók sajátja, s ha nem csalódom, épen az a magyarázata Vári úr eme szokásának, hogy nemcsak a class. írók gyakori olvasásának hatása alatt áll, hanem a latinul írás űzése is hívévé avatja őt a latinos mondatalkotásnak; németessége pedig szintén olvasmányainak és német nyelven való írásának lehet a következménye, a mint erről a német szakfolyóiratokbeli munkálkodása bárkit is meggyőzhet. Minderről azonban igyekezettel s kellő ellenszerek használatával könnyen leszokhatik, s a fönt említett követelmények figyelembe vételével jó útra terelheti egyébként kifejező és tartalmas írásmódját. Ugyanitt kell főlemlítenem szerzőnknek a latin szavak használatában való dúskálkodását, valamint az ujságok révén divatba jött franczia szólásmódok iránti több-kevesebb szeretetét is, mert az ilyen dolgok fitogtatása szintén kevesbíti dolgozatainak értékét minden igaz magyar ember előtt. Végül észrevehető tulajdonsága stilusának az az öregességgé, mely ép úgy, mint Kuzsinszky Bálintról*), ő róla is azt a hitet keltette bennem, provinciabeli ismeretlen emberben, hogy legalább is 40—50 év körüli egyéneket kell bennök sejtennem, miglen ismerőseik nagyon is fiatal korukról értesítettek. Nem szükség jelzett tulajdonságukat bővebben okadatolnom: úgyis világos eddigi bírálgatásaimból, hogy nagy számú orthologia-ellenes vétségeiket s ósdias mondatszerkezeteiket akarom értetni és hibáztatni.

Hátra volna még, hogy tárgyi tekintetben tüzetes megbeszélésnek vessem alá az egyes köteteket; mert ez arányban a többiek között Vári úr is elég kifogás alá eshetik. Hogy is ne?! Ennyi cikk és adat között csak találni botlásokat és következetlenségeket! Hisz előre kimondhattam volna, hogy túlságosan buzgólkodó s minden újat a réginél inkább pártoló író ember nem lehet ment apróbb tévedésektől. És ilynemű kifogásaim sokkal bővebb tért kívánnának, mint eddigi lelkes, de őszinte

*) O az, a ki a lexikonban az aquincumi ásatásokat oly szépen ismer-teti s igazi hévvel terjeszti mindenfelé e hely jelentőségét stb. V. ö. *Über Land und Meer*, 1893. évf. októb. füz.

szívből fakadt magasztalásaim. Ám hogy nem terhelem e folyóirat lapjait gáncsoló soraimmal, szolgáljon mentségemül először az, hogy nem annyira a magunk szakjabeli dolgokat tudnám erősebben kifogásolni, hanem inkább a többiekét; másodszor, hogy ily fényes vállalatot agyonkritizálni s kisebb hibákért főképp az emberfeletti buzgalmu főszerkesztőt, Bokor Józsefet, felelőssé tenni, egyenlő volna a rosszakaratusággal; harmadszor, biztos vagyok benne, hogy a szerkesztőség annak idején vagy a pótló kötetben, vagy egy új kiadásban úgyszólván figyelembe veszi jóakarató helyreigazításaimat. Annyit azonban már itt ki kell jelentenem, hogy ebben a vállalatban is temérdek oly gyarlóság észlelhető, a melyek csupán csak az első kiadásban nézhetők el, míg egy esetleges új kiadásban már szigorúan üldözendők.

Elmondhatnám végül mindama gondolatokat, a melyek az egyes cikkek olvasása közben akár bőségök, akár rövidségek miatt fogamzotnak bennem, vagy pedig a szerintem szükséges és mégis hiányzó címek iránti kívánságaimból származnak. Ámde sem ezeket, sem más megjegyzéseimet nem kívánom feltárni, mert részint komolyabb napi lapjaink, részint az egyes szaklapok (*Budapesti Szemle, Katholikus Szemle*), a melyeknek összes kifogásait jegyzékbe vettem és példányomba iktattam, különben is szemébe mondták immár őket a szerkesztőségnek. Csakis két rendbeli óhajomat szeretném még formulázni s a kiadó társulatnak figyelmébe ajánlani:

1. Szólítsa fel a szerkesztőség a lexikon olvasóit arra, hogy bármi néven nevezendő kifogásaikat küldjék be hozzá, s ígérje meg nekik komolyan, hogy észrevételeiket megérdemlett figyelembe fogja részesíteni; e végre tán jó volna a különböző szakok címeit lenyomatni és mindenfelé szétküldeni; 2. legyen rajta, hogy az ezután következő kötetek is oly egyszerűséggel és lelkiismeretességgel megírt cikkeket tartalmazzanak, mint az eddigiek.

Én a magam részéről már az eddig megjelent köteteket is tiszta lélekkel várakozáson felül sikerülteknek nyilváníthatom, a bennök foglalt philologiai cikkeket pedig egyenesen méltóknak ítélem arra, hogy a vajudó, de nem tudni mikor megjelenendő class.-philologiai realis encyclopædiának alapjául szolgáljanak.

BÓDISS JUSZTIN.

A francia romanticismus korszaka. *A magyar drámairodalom történetéből.* Irta Cserhalmi Hecht Irén. Budapest, 1893. 8-r. XVI, 526 l. Ára 10 korona.

E könyv, bármint ítéljük is tartalmi értékéről, mindenesetre a különösebb jelenségek közé tartozik irodalmunkban. Szerzője oly téren mozog, a mely eddig meglehetősen paragon hevert s oly nézeteket fejtet, a melyek bár nem újak s nem is mind helyesek, egyben-másban

tisztultabb æsthetikai érzékre vallanak s huzamosabb tanulmány és hosszasabb elmélkedés eredményei. Sajátságos, hogy éppen egy nőíró vállalkozik arra a feladatra, hogy a francia romanticismus hatását jóformán apró részletekig vizsgálja s roppant szorgalommal tanulmányozza századunk negyedik s ötödik évtizedének szini termékeit, a melyek nagy részének éppen csak irodalomtörténeti beceje van. Aesthetikai fölötte kevés. Sajátságos, mondjuk, nemcsak a rendkívüli szorgalom, hanem kivált az egész könyvön végigvonuló felfogás miatt, a mely a romanticismusnak nemcsak tagadhatatlanul életrevaló újításait magasztalja, de túlságait, szertelenségeit is mindenütt védeni tudja, abból a nem egészen kétségtelen alapgondolathból indulva ki, hogy mivel a francia romanticismus a «nagy szenvedélyeket, véres tetteket, iszonyú küzdelmeket, az élet legfenségesebb eseményeinek visszatükrözését» kívánta a színpadon bemutatni, közelebb jutott a valódi élethez s tehát a költői célt is legjobban megvalósította.

Minden eszméáramlatnak van valami maradandó hatása, de ebből még koránsem következik, hogy egyszersmind küzdelmeinek egész folyama s eszközeinek mindenike föltétlenül dicsérendő. Különösen a költészet világában fölmerült reformok közül a legéletrevalóbbnak is vannak oly túlságai, oly bizarr eszközei, a melyek a költészet legmagasztosabb czéljait inkább veszélyeztetik, mint elősegítik. Így volt ez a renaissance nyomában megindult classicismus, így a német és francia romanticismus újításaival, a melyek többé-kevésbbé saját koruk közviszonyaiból eredtek s azokból nyerték táplálékukat. Annyi azonban kétségtelen, hogy a túlhajtott s elerőtlenedett classicismus romjain az új szellem vívmányai új eszmékkel, új alakokkal, új felfogással népesítették be a Parnassust, a mely a politikai és társadalmi nagy átalakulások közepette egészen más szerepre volt hivatva; hogy Hugo Viktor drámai reformjai egy bizonyos pontig jótékony hatással voltak a költészet minden fajára s a régi stereotypformák mellőzésével szabad útát biztosítottak a lángelméknek.

A szóban levő munka szerzője előtt Hugo Viktornak s a nyomában fakadt romanticismusnak egész iránya föltétlen dicséretben részesül, mivel — úgymond — «olyannak rajzolta az életet, a milyen volt: a lét küzdelmeivel, bajaival és gondjaival, igaztalanságaival és előítéleteivel»; továbbá, mivel a francia romantikusok «csupán az *igazság feltüntetésében keresték a költészet célját*». De vajjon az igazság feltüntetése-e csupán a költészet feladata? S ha ez volna csak: nem volna-e az eszmény teljesen kiszorítva a költészet birodalmából? S vajjon történetíró-e csupán a költő, hogy mindig az igazságot kutassa s a valót rajzolja?

Mi azt hiszszük, hogy a költészet igazsága éppen nem abban nyilvánlik, hogy az életet a maga küzdelmeivel, igazságtalanságaival leple-

zetlenül élénk tárja, hanem az, hogy — mint Arany János mondja — átteremtse e viselt világot; hogy épen egy szebb, eszményibb életet rajzoljon, a melynek összhangjában épen azért, mert a költészet megszépíti az életet, kiegyenlítődik a valónak sok ferdesége, sok előítélete, küzdelme. Természetesen, ha a priori abból az alapból indulunk ki, hogy a romanticismus egész folyama csupa életre való újítást vitt be a költészet világába: akkor nem nagy nehézségbe kerül a romanticismus minden túlságait helyeselnünk s bizonyos lenézéssel szólunk az előbbi irányok mindenikéről, a melyeknek pedig szintén vannak maradandó érdemei.

A szerző nem bírálja sem magát a francia romanticismus egész irányát, sem a hatása alatt keletkezett műveket; jóknak, sikerülteknek fogadja el azokat s úgy szól róluk, mintha aesthetikai értékükhöz kétség sem férne. Így aztán nem csodálható, ha a negyvenes és ötvenes évek drámairodalmát oly sokra becsüli, mintha a magyar költészet aranykorát épen e sok tekintetben selejtes termékek derítették volna föl irodalmunk egén.

Szívesen elismerjük, hogy odaadó szorgalommal, apró részletességgel hasonlítgatja össze a magyar romantikus színműveket a francia hasonló irányú drámákkal, s hogy a jellemek egyikét, másikát helyesen magyarázza az eredeti minták után, de hogy akár az eredeti minták, akár utánzataik mennyire alapulnak a lélektani fejlődés törvényein: minderről nem szól semmit, mert mind az eredeti mintáknak, mind utánzataiknak föltétlen bámulója. Ama rokon vonások kutatása, a melyek a magyar drámaírók hősein újra másolódnak a francia eredetiek után, legfőbb érdeme a munkának. Alapfelfogása azonban, mely szerény nézetünk szerint nagyon is téves és sehogy sem alkalmas arra, hogy abból kiindulva valamely költői irány minden terméke fölött beható szemlét tartsunk, mindenütt végig vonul s ítéletének merev egyoldalúságára vezeti.

Csak egy pár példára szorítkozunk. Kevesen fogják elhinni, hogy csupán a romantikus drámák tanították volna meg az emberiséget arra, milyen nagy szerepe van az újabb mívelődésben a színpadnak, hogy az *szent* s a «legnagyobb horderejű szószék, melyről nemzeti, társadalmi missiót kell teljesíteni». Nálunk épen a színművészet már keletkezésekor is a nemzetiség erősítésének egyik oszlopa volt s nem a francia romanticismustól tanulta, milyen missiót teljesítsen. Hogy az új irány többkevesebb sikerrel hatott erre is: nem tagadható, de hogy minden érdeket kizárólag a francia romanticismusnak tulajdonítsunk, ez talán nem egészen indokolt történeti felfogás.

Általában a történeti fejlődésnek egymásba fogódzó kapcsolatát kevésbé látszik érteni s igen hajlandó a régi költői iránynak minden jó

oldalát megtagadni s a mellett a politikai és társadalmi haladásnak hatékony tényezőit, a melyek az új irány megerősödését nagyban elősegítették, észre is alig venni. A magyar romantikus színműveknek keletkezését nem magyarázza meg egészen a francia irány utánzata; része volt azoknak újkori szellemében magának a magyar költészet alakulásának, része volt a politikai légáramlat emelkedésének is a demokratia eszméi felé. A franciaországi állapotok változatának hatása megérzik a magyar szellem nyilvánulásainak több ágán s huzamosabb fejlődés eredményéül kell tekintenünk amaz irány kialakulását, a mely drámai költőinket inspirálta. Azt mondja a szerző, hogy «költőink és íróink tekintete áhitattal csüggött ama ponton, honnan irodalmunk üdvét várták (?), miként napforgó, mely fényes csillagzata felé fordítja ábrázatát»; aztán: «1837 márczius havába esik ama[z] emlékezetre méltó nap, melyen *Hernani első előadása gyújtó szikraként esett a magyar drámai műsor száraz lomtárába, tüzével elperzselve azt és hamvaiból ragyogó phoenixként új drámai irodalmat teremtve*». Látnivaló, hogy a szerző azt hiszi, mintha a magyar drámai irodalom egy varázsütésre más képet öltött volna; hogy a nemzetiségi érzelmek csupán ez úton kaptak erős táplálékot; hogy a magyar politikai és társadalmi mozgalomnak mindebben semmi része sem volt. Ez nyilván tévedés. Aztán a censura a harminczas években bármilyen szigorú volt: a negyvenes években már sokat engedett önkénykedéséből, hisz különben Kossuth nem is szerkeszthette volna a Pesti Hírlapot.

Jól tette a szerző, hogy a romanticismus hatását megmagyarázni törekedett s hogy az új szellemi irány kialakulásában annak rendkívüli szerepét fölelevenítette: de nem igazságosan járt el, hogy egyéb tényezőkről említést sem tett, a melyek pedig joggal megkövetelhetik vala számbavételüket. «Ha igaz, — írja — a mit kritikusaink mondtak, hogy a francia romantika termékei rövidéletű, művésziessen virágzásra indított melegházi növények, *mindörökké örökbecsűvé* (?) válnak az által, hogy egy nagy nemzeti érzésnek tolmácsaiként hivatva valának győzelemre vinni az eszmét, mely megszülemlé őket». Talán fölösleges bizonyítani, hogy az említett nagy nemzeti érzést nemcsak színműveink tolmácsolták s nem is legkiválóbb mérvben azok.

A szerzőt a francia romantika s magyar utánzataik iránti nagy enthusiasmus nemcsak az irány általános rajzában, de a részletekben is tartózkodóvá teszi minden mélyebb bírálattól. A romantikus dráma vívmányai szerint mind megbecsülhetetlen értékűek, tárgyaik egytől-egyig jól megütik a mértéket, hőseik mind a legkiválóbb drámai hősök; a romantikus drámák szerkezete páratlan, nyelvük a legdrámaibb, legköltőibb, stb. Legsajátságosabb szerintünk, hogy a nőalakoknak sokszor minden nőiségből való kivetkőzésök ellen sincs egy szava is, azt híven,

hogy ezek is az élet igazságának képviselői. Nem veszi észre, hogy a költői alakok szerfölötti kivételes helyzete, a túlságos egyénítés ép úgy a hatás rovására történik, mint az elmosódó típusok rajza, s hogy a kettőnek bizonyos összhangos vegyítése nyújt zavartalan költői és színi hatást. Valóban szomorú bizonyítéka a magyar ízlés változásának, ha e színművek olyan örökbecsűek és még sincs semmi érzéke azoknak fölelevenítése iránt.

Csak hogy a romantikus irány is, mint minden más költői irány, újításainak csak ama részét olvaszthatta bele a költészet általános fejlődésébe, a mely nem tagadta meg mereven a classikai eszményt, de távolodott tőle a való élet realismusa felé, a nélkül mégis, hogy akár a történeti szellemet meghamisította volna, mint a legtöbb magyar romantikus dráma, akár a szenvedélyeknek legbizarrabb túlságait mutogatta volna a közönség előtt. A szóban levő munkában a francia romanticismusként kétségtelen vívmányai épen oly meleg enthusiasmmal vannak tárgyalva, mint túlzásai, szertelenségei, a melyek épen csak keletkezésükkor tetszetek, de a melyek fölött a józanabb ízlés régen napirendre tért. A szerző bámulatos türelemmel nyomozta a francia romantikus drámák minden, általa újnak gondolt, változásait, s könyvének ama fejezetei, a melyekben a dráma eszmei, szerkezeti, tárgyi átalakulásait magyarázza, legtöbb méltánylatra tarthatnak számot. Hogy a magyar vígjáték, illetőleg népszínmű, csupán a romantika hajtása alatt keletkezett volna, nem mernők oly határozottan állítani, mint a szerző teszi. Mindez főntebb érintett felfogásából könnyen következik ugyan, de épen alapfelfogását helyeselhetjük legkevésbé.

A mi irodalomtörténeti vonatkozású fejtegetés van a műben, az épen nem sikerült. Sem a magyar romantikus drámák nyelve nem oly föltétlenül szép, mint a szerző állítja, sem hatása nem oly kiváló. Midőn pedig ama kritikai harszról emlékezik, a mely az új irány termékei ellen megindult, s védelmébe veszi például Dózsa Györgyöt, mivel a romantikus költőnek «egyik főtörekvése a régi történelmi alakokban ama minden generációval közös eszméket feltüntetni, melyeket a modern ember ép úgy magáénak vall, mint az ókor vezérférfiai»: megfélekedezik a különböző koroknak egymástól nagyon is elütő szelleméről, a mely az ókorban is más volt, a XIX. században is más. Közös törekvéstről beszélni legalább is egy kis anachronismus. Jól tudjuk, kire czéloz a szerző e váddal és védelemmel, de nem tartjuk szükségesnek, hogy felfogásának téves voltát bővebben bizonyítsuk, annyira szembeötlő.

A munka így is megérdemli a vele való foglalkozást. A szerzőtől bajos volna elvitatni az írói tehetséget, mely a mű anyagának összehordásában, szerkezetében, előadásában, nyelvében — bárez itt-ott nem ment ugyan a dagálytól, de jobbra gondos és bizonyos hév ömlik el rajta — egyaránt nyilatkozik.

SZABÓ DÁVID.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A francia philologiai irodalom 1891—1893.

Ismét két évi munkálkodás eredményét van szerencsém e Közöny t. olvasóinak bemutatni. A főbb irányokat e téren már volt alkalmunk jelezni. Ezúttal egy feltűnő jelenségre figyelmeztetünk: egy évtized óta Franciaországban a görög tanulmányok határozott túlsúlyban vannak a latin dolgozatok felett. Ebben az országban, a hol a hellenismus a XVII. század nagy philologusai óta alvó félben volt és még a jelen század elején csak néhány belföldi, később néhány külföldi tudóst mutathatott fel, most, midőn más országokban a görögöt még a gymnasiumokban is megnyirbálják, mindinkább Hellas örökifjú emlékeire fordítják a tekintetet és a tradíció, faj és jellem okozta rokonság daczára Athén Rómát háttérbe szorítja. A fiatalabb nemzedék nagyban műveli a görög nyelvet, irodalmat és a görög műrégészetet; a munkások e téren sokkal számosabbak, mint a római téren. Csak azon római kolóniák keltik fel az érdeket, a hol manap a francia lobogó leng: Afrikában Algir és Tunisz és maga az ős Gallia egyes városainak történetével az ókorban. A latin iskola két nestora, Gaston Boissier és Martha, kik között az utóbbi, fájdalom! egészen elhallgatott, alig mutathatunk fel két-három tudóst, kiket ők képeztek, míg a hellenisták sokkal nagyobb tevékenységet fejtenek ki. A latin philologia első mestere, Havet, csak egy Duvau-t mutathat fel, a montpellier-i iskola feje, Bonnet, pedig Fabia-t képezte; organumuk, a *Revue de philologie*, vajmi silány és gyenge; eszejárásuk, képzeletök oly rideg és mogorva, mint a verbalis kritika, melylyel életüket töltik.

A görög tanulmányok e szép lendülete a legszebb eredményekre jogosít és ha egykor a francia hellenismus történetét a XIX. században meg fogják írni, úgy bizonyosan a jelen kornak fogják szentelni a legnagyobb részt.

Emlékezzünk meg kegyelettel a minap elhalt philologusokról is, kik közt kettő fiatal korban, élte tavaszán, a legszebb munkálkodás között hunyt el. *Bougot* dijoni egyetemi tanár, a kinek dolgozatait gyakran említettük, főleg a Philostratus-ról szóló thesisével szerzett érdemeket; kitűnő műkritikus volt. A homerosi eposokról, azok szerkezetéről és æsthetikai becséről is gondosan írt és még élte utolsó napjaiban tett közzé egy tanulmányt Demosthenes és Aeschinesről. *Dosson*, a ki Quintus Curtiussal foglalkozott bővebben, Clermontban halt meg, ép mikor Julius Cæsar nagy kritikai kiadását rendezte sajtó alá. *Cucuel*, az Antiphon és a görög szónokok kitűnő ismerője, Bordeaux-ban máris szép sikerrel működött, midőn ifjan, hallgatói nagy sajnálattal, tőlük

örökre megvált. Egy más hellenista, a ki negyven éven át a «Collège de France» görög irodalmi tanszékét foglalta el, de a kit a mostani generatio alig ismert, *Rossignol*, egy öreg kis törpe ember, a ki harmincz év óta alig közlött valamit, szintén meghalt. Utódja a Collège-en *Maurice Croiset*, az Alfréd, sorbonne-i tanár öcsce, a ki minden tekintetben más működést fog ott kifejtteni, mint ez a jó öregecske, a kinek collegiumát három-négy hallgató — s azok sem voltak egyetemi tanulók — látogatta. A régi franczia egyetemi tanárok egy szomorú példánya volt ez, a kik miután tudori thesisöket közölték, nyugalomba vonultak és a világot többé nem háborgatták. Hála istennek! e faj jelenleg kiveszendőben van; a fiatal egyetemi tanárok másképp fogják fel missziójukat, mert kik dolgoznának e szép országban, ha nem ők, a kik hetenkiint két-három órányi kursust tartanak s a kiknek tízszerre több szabad idejük van, mint a lyceumi tanároknak. Mégis nem ritkán ez utóbbiak állnak a sorompón s a rövid szünidők alatt többet működnek, mint az egyetemek *Rossignolai*.

Most is, mint utolsó jelentésünkben, a műveket inkább csak jelezhethetjük, mint beható kritika tárgyává tehetjük. Vannak thesisek, melyek tanulmányokat érdemelnének meg s mi sem volna vonzóbb, mint egy kitűnő mű fonalán egy kis értekezést írni. De időnk erre alig jut, s így avval kell megelégednünk, hogy néhány sorban jelezzük a munkásoknak az e téren hasznost és érdekést. Az egyik ezt, a másik azt a művet fogja tanulmányozni, evvel czélunkat elértük. Beosztásunk a régi marad. Három-három fejezetben az ó-korral foglalkozunk; a két utolsóban a modern nyelvek irodalmát ismertetjük.

I. Görög irodalom. A *Croiset* testvérek nagy buzgalommal folytatják görög irodalomtörténetüket. E jeles mű harmadik kötete: *Histoire de la littérature grecque*. Tome III. Période attique. Tragédie. Comédie. Genres secondaires (667 l.), a fiatalabb testvértől, Maurice, való, a ki a mű első kötetét is megírta. Tizennégy fejezetben az V. és IV. század irodalmát, mely főleg a tragédiát és komédiát öleli át, tárgyalja. Mindig az a főtörekvése: az egyes fajok eredetét és azok változásait, a törvényeket, melyeknek engedelmeskednek, feltüntetni. Kitűnő e tekintetben a tragédia eredetéről szóló második fejezet. Az egyes költőket inkább összes műveik tekintetbe vételével jellemzi, mintsem az egyes darabok analysisével, mint azt Patin tette. E synthesisek nyomán Aeschylusnak adja a pálmát a három tragikus közt, a mint azt Günther is néhány év előtt tette. Ítélete Euripidesről nagyon kedvező s nem áll be az ócsárlók sorába, kiknek száma különben ma már nagyon kicsi. — A komédia eredetéről, Epicharmusról és Sophronról szólva, nem említi ugyan Lorenz alapvető tanulmányát Epicharmusról, de ismeri Gomperz dolgozatait a Rainer főherczeg papyrusairól. — A komé-

dia eredetéről röviden, de a legújabb kutatások nyomán szól. Kár, hogy a Kenyon által felfedezett és kiadott Herondas mimijambusait még nem használhatta fel, mert könyve e fontos fölfedezéssel egy időben jelent meg. Aristophanest mint költőt és embert nagyban dicséri, de úgy a vallás, mint a politika terén tett vallomásaiból nem akar a költő egyéni és mélyebbre ható érzületeire következtetni. Kár, hogy az új komédiával oly röviden bánt el s hogy nem kutatta eléggé Aristoteles ítéletét, a ki ennek a fajnak sokkal nagyobb tisztelője volt, mint az Aristophanes komédiájának. Az *αισχρολογία* és *επώνια* kifejezéseket, melyeket a nagy bölcsész e két irány jellemzésére használ, felemlíti ugyan, de nem kutatja mélyebben és Bernays idevágó fontos dolgozatát, úgy látszik, nem ismeri. — Az utolsó fejezet röviden a színpadon kívül virágzó, vagy jobban mondva, tengődő lyrikus és epikus irodalomról szól és röviden a dithyrambus elfajulását, az epos kimerültségét mutatja ki. — Mint már az első két kötetről említettük, a mű remek és olvasása valóban elragadó. Ha ez az első nagyobb szabású görög irodalomtörténet, melyet a francziák birnak, úgy büszkéek is lehetnek rá. A negyedik kötet, mely Alfréd műve lesz, a görög próza terére fog vinni.

Kisebbszabású, lyceumoknak szánt irodalomtörténetet tett közzé a nagy Egger fia, Max, *Historie de la littérature grecque* (396 l.) czím alatt, a melyet a baccalaureatus jelöltjei nagy haszonnal tanulmányozhatnak, de a mely világos előadása, a főbb momentumok és az egyes korszakok hű jellemzése által megérdemli, hogy a szakférfiak is forgassák.

Az egyes írókra térvén át, az Ilias körül felmerült kérdések bonczolgatásáról egy nagyobb művet jelezhetünk. Gaston Sortais, a Cantorbéry St. Mary's College volt tanára, *Ilios et Iliade* (417 l.) cz. alatt a homéri költemény eredeti alakját és jellemét történeti alapon rekonstruálja és egyszersmind a trójai háborút is jellemzi. A mű érdekes, bár nem áll a mai kutatások színvonalán; gyakran a theologus árt a kritikusnak. Az Ilias eredetéről körülbelől úgy ítél, mint Croiset (I. köt. 3. fejj.), de még merészebb; Koechly kísérlete: «*Iliadis carmina XVI.*» is nagy befolyással volt rá. Sortais szerint az Ilias eredetileg tizenkét énekből állt, a melyek sorrendje a következő: Az Agamemnon és Achilles közti vita (I. ének). Az Achaioek megveretése (XI. ének 1—643. v.). A követség (IX. 89—426., 622—657., 669—713.). A Patrokleia (XV. 592—746., XVI. 1—174., 198—418., 684—867.). Achilles keserve (XVIII. 1—242.). A kibékülés (XIX. 1—275.). Hektor és Andromache búcsúja (VI. 213—529.). Hektor halála (XXI. 525—611. és XXII.). Hektor visszaváltása (XXIV.). A kik e kérdéssel foglalkoznak, beláthatják, mily gyenge alapon nyugszik e kísérlet.

A többi epikusról nem jelent meg munka. A dráma terén egy latin thesist jelezhetünk, a melyben Maury, *De cantus in Aeschyleis tra-*

goedii distributione (114 l.) cz. alatt az aeschylusi kar egyéni jellemét kutatta. A mit Hermann, Wecklein és mások egyes darabokra nézve tettek, azt Maury az összes karokra kiterjesztette. Eredményül azt mondja, hogy az aeschylusi kar csak nagyon ritkán fejez ki egy véleményyt és tekinthető egy színésznek. Csakis a dialogusban, a trimeterekben, vagy az anapæstikus részletekben észlelhető ez. Különben három csoportra oszlnak, mindegyik csoport négy személylyel (*στοιχοι*) vagy pedig négy csoportra hármasan (*ζυγά*), ott a hol a protagonista és a deuteragonista határozatára be akarnak folyni. Néha mindegyik külön véleményyt fejez ki, különösen a *χομμός*-ban, a hol az egyéni fájdalom kifejezése a dalnak nagyobb tragikai hatást ad.

Sophoklesről nem szólhatunk ezúttal; de annál fontosabb munkát jelezhetünk Euripidesről, a mely, nézetünk szerint, jóval fölülmúlja a Patin két kötetét ezen íróról. *Paul Decharme*, a Girard utódja a Sorbonne görög tanszékén, *Euripide et l'esprit de son théâtre* (568l.) cz. alatt kitünő monographiát írt, a melyben nemcsak a Patin óta tett kutatásokat használta fel, hanem a helyett, hogy minden egyes darabot analysálna és másokkal összehasonlítna, főleg a költő morális és æsthetikai, socialis és politikai nézeteit fejtegeti és így egy gyönyörű synthesisben a költő lelki életét ecseteli. A mű két részre oszlik. Az elsőben (*L'esprit critique chez Euripide*) először Euripides viszonyáról korának bölcsészeihez szól. Tudjuk, hogy a Sokrateshez, Anaxagorashoz és egyéb sophistákhoz való benső viszonyát a mai kritika tagadja; Wilamowitz-Moellendorf kutatásai e legendákat megingatták; Decharme elfogadja nézeteit, de mindezek daczára e philosophusok egy-két eszméjének nyomát keresi a tragédiákban. Erre Euripides vallási, erkölcsi, társadalmi és politikai nézeteiről szól hosszabban; kimutatja, hogy Euripides fenkölt szelleme az igazi vallás tételeit sohasem támadta meg, hanem csak a jóslók, papok és más ámitók ellen kelt ki. Erkölcsi nézetei is a demokratikus szellem legszebb virágai. A társadalomról szóló részben főleg a nőkről szóló ítéleteit csoportosítja, erre a politikai célzásokat világítja meg a történet fonalán. A második rész (*L'art dramatique chez Euripide*) sokkal eredetibb az elsőnél, s ennek utolsó fejezete, a mely a karról szól, tán a munka legjobb része. Decharme ugyanis az általánosan elfogadott nézettel, mely szerint a kar a harmadik tragikusnál a cselekvénnyel összefüggésben nincs, tagadja. Minden egyes darab karénekeit analysálja és kimutatja az összefüggést közöttük és a dráma cselekvénye közt. Csak három darabban — Andromache, Phœniciai nők, Iphigenia Aulisban — nem vesz részt a cselekvényben. A többi fejezet a tárgy választásáról, a drámai személyekről és a cselekvényről szól, mindenütt ügyesen csoportosítva a legérdekesebb mozzanatokat, úgy hogy e velős synthesisben Euripides összes drámáiról kapunk hű képet. A Cyclops-ot Decharme

nem említi. A munka ezenkívül az archæologiai kérdésekre, melyek az euripidesi darabokkal összefüggenek, vet némi világot. De e rész némileg hiányos. Tudjuk, hogy a festett vázák képirói gyakran vették tárgyukat Euripides műveiből. Vogel műve: «Scenen Euripideischer Tragödien in griechischen Vasengemälden» szolgált itt útmutatóul; de minthogy Decharme nem archæologus, a behatóbb kutatást e téren tőle nem követhetjük.

A minap elhunyt *Bougot* utolsó műve: *Rivalité d'Eschine et de Démosthène* (197 l.) csak rövid vázlata e híres vitának. Weil és Schæfer művei szolgálnak alapul, de a szerző nagyon csinosan összefoglalta a vita főbb pontjait, szépen analysálta az idevágó beszédek, csak kár, hogy a bevezetés és a végszó nem igazítják útba azt az olvasót, a ki a Schæfer nagy művét nem ismeri annyira, hogy a kor történetét soha szem elől ne veszítse.

A philosophia terén felemlíthetjük, hogy *Chaignet* nagyszabású művét a görögök psychológiájáról a negyedik és ötödik kötettel befejezte. A *Histoire de la psychologie des Grecs* e két utolsó kötete, melyek közt a IV. kizárólag Plotinussal, az utolsó pedig annak tanítványaival és folytatóival foglalkozik (396 és 498 ll.), ép azon jó és hibás oldalakat tünteti fel, mint a szerző egyéb kötetei. *Chaignet* tulajdonkép nem psychologus, de nagy szorgalommal olvasta a görög bölcsesek műveit. A mit művében bámulhatunk, az a roppant olvasottság és emlékező tehetség. Az egyes systemák legkisebb részlete sem kerüli ki figyelmét, mindent híven idéz; folyton analysál, de soha tudományos discussióba nem ereszkedik. Ő a tények száraz felsorolója, de nem történésze, mert annak határozott álláspontot kell elfoglalnia. S ez *Chaignet*-nél hiányzik. Plotinus és az alexandriai iskola psychológiájában Hegel, Zeller, Ritter, Jules Simon, Vacherot voltak útmutatói, Siebeck-et nem említi. Néhanéha egyes jegyzetekben polemizál e tudósok ellen, s e jegyzetek, mondhatni, a mű legjobb részei közé tartoznak. A psychologia fogalmát nagyon is tágan értelmezi, tulajdonkép ezen iskola egész világfelfogásáról, philosophiájáról szól. Az utolsó kötetben főleg Simplicius-t tárgyalja behatóan; a többi, mint Amelius, Porphyrius, Jamblichus, Proklus, Plutarchus, Syrianus, mint egy nagy szótár czikkei fűződnek egymáshoz. Szóval *Chaignet* jeles kommentator; az utolsó alexandrinus a mostani philosophusok közt.

Plato életét is megírták, még pedig ketten egyszerre, *Bénard*, a Hegel fordítója, a ki még csak minap az aristotelesi æsthetikáról írt: *Platon, sa philosophie, précédé d'un aperçu de sa vie et de ses écrits* (546 l.) cz. alatt, és *Ch. Huit, La vie et l'oeuvre de Platon* (2 kötet, 506 és 478 l.). E fontos művek közül a philologusokat különösen ez utóbbi érdekli. Huit már éveken át foglalkozik a platói dialogusok authenticitá-

sával; már többször volt alkalmunk egyes kutatásait felemlíteni. Most végre két kötetben összefoglalta őket és egy terjedelmes bevezetéssel bocsátotta közre. E bevezetés, a mely az első kötet négyszáz lapját foglalja el, nem hoz sok újat. Huit érdekesen szól itt Athénről az V. században K. e. és Plato beható életrajzát adja; különösen a bölcsész személyes viszonyát Xenophonhoz, Aristophaneshez, Isocrateshez és Aristoteleshez, az athéni politikához és a platonikus eszméjéről főbb vonásait adja elő. Sokkal eredetibb a második rész (L'Oeuvre), a melyben a szerző a plátói iratok authenticitásáról értekezik. Miután négy fejezetben az ily kérdéseknél szokásos methodust fejtegette és felsorolta a tudósok véleményét e kérdéssel a 18. századtól napjainkig, minden egyes dialogust e szempontból vizsgál. Szerinte biztosan Platótól valók: Az állam, Timæus, Gorgias, Phædon, Protagoras, Theætetus, Phædrus, Symposion; ok nélkül tagadták meg tőle a Törvényeket, Philebus-t, Meno-t, Cratylus-t, Euthydemus-t. Bizonytalanok: Az Apologia, Crito, Laches, Charmides, Lysis, Eutyphron, első és második Alcibiades, Ion, a két Hippias, Menexenus, Clitophon, Epinomis, Theages, Minos, Hipparchus, Az Igazságosról és az Erényről szóló dialogusok. Apocryph iratok: Parmenides, Sophistes, a Politikus és a Levelek. Az utolsó fejezetben ezen iratok chronologiai rendjét határozza meg, míg a függelékben a plátói kéziratokról és a különféle fordításokról szól. Ez utóbbiak közt a latin, francia, angol, német és olasz fordításokat eléggé bőven tárgyalja, a többit csak futólag. A magyar fordítások közt csak a Hunfalvy-éiről emlékszik meg. — A mű nagy gondnal és szorgalommal van írva, a folyékony stilus élvezhető olvasmánygyá teszi és mindenestre a francia plátói irodalomban, a hol főleg a bölcsészeti elvekkel és nem philologiai kérdésekkel foglalkoztak eddig, elsőrendű helyet foglal el.

Néhány hónappal a Huit műve előtt jelent meg a Bénard-é. Ez kizárólag bölcsészeti alapon nyugszik és e tekintetben vajmi kevés újat mondhatott. Az ebbeli irodalom oly rengeteg már, hogy valóban sok bátorság kell ily mű megírására. De Franciaországban eddig a Fouillée négy kötetes művén kívül egybefoglaló áttekintést nem nyújtottak s így e munka, ámbár sok tekintetben inkább nagyobb iskolai kézikönyvhöz hasonlít, számos olvasóra akadhat. Bénard is vagy ötven lapnyi életrajzot ad, de erre a plátói philosophiai rendszer kutatásába mélyed. Művét három részre osztja: a Dialektika, a Physika és az Ethika. Az elsőben főleg az ideák tanával foglalkozik és evvel kapcsolatban a nyelv, az igazság és tévedés, valamint a szerelem philosophiáját Platónál vizsgálja. A második rész a kozmologia, anthropologia, a lélek, a halhatatlanság, az istenség és az isteni előrelátás tanait; a harmadik pedig három alfejezetben az erkölcostant, a politikát, a nevelést és evvel

kapcsolatban az æsthetikát és rhetorikát méltatja. A szerző nem annyira avval foglalkozik, hogy kik és mit írtak a görög bölcészről, mint inkább annak művei nyomán alapítja meg synthesiseit, melyek eléggé világosak, de bölcészre nem mutatnak. Bénard egyike azon számos philosophia-tanároknak, kik tárgyakat jól ismerik, spiritualisták és a modern angol és német bölcészeketől borzalommal fordulnak el; a kiknek fődogmája az eszmény, az istenség és a lélek halhatatlansága. Az ily bölcészeknek Plato a nagy mesterök, és magától értetődik, hogy mindaz, a mit a Sokrates nagy tanítványa mondott, az kezdettől végig igaz.

Az aristotelesi *Ἀθηναίων πολιτεία*-t itt is tanulmányozzák. Miután *Théodore Reinach* lefordította,*) *Dareste* jogi, *Henri Weil* philologiai szempontból írtak róla kisebb-nagyobb cikkeket a «*Journal des Savants*» és a «*Revue des Etudes grecques*» folyóiratokban; az «*Ecole pratique des Hautes Etudes*» egyik fiatal tanára pedig, *Haussoullier*, tanítványai-val együtt újra lefordította és magyarázta. Búvárlatuk gyümölcsét e kitűnő főiskola közleményeiben, a «*Bibliothèque de l' Ecole pratique des hautes Etudes*» 89. füzetében tették közzé e cím alatt: *Aristote, Constitution d' Athènes* traduite par *B. Haussoullier* avec la collaboration de *E. Bourguet, J. Brunhes, L. Eisenmann* (112 l.). A fordítás minden tekintetben gondos és hű; számos jegyzet a tárgyi magyarázatot sokban megkönnyíti.

Egyéb aristotelesi tanulmányt nem jelezhetünk. Barthélemy-Saint-Hilaire a philosophus teljes fordítását egy két kötetes index-szel látta el; most pedig e tudós aggastyán élte utolsó éveit egy Cousin-nek szentelt biographiával tölti el.

Picavet latin thesis, *De Epicuro novae religionis auctore, sive de Diis quid senserit Epicurus* (136. l.) a görög bölcész vallásos nézeteit fejtegeti s azt bizonyítja, hogy Epikurusnál az erkölestan a theologiával egybeforrt. A boldogság az elme élvezeteiben nyilvánul. Hitt az istenekben, de kultusában az æsthetikai elem a főirányadó. Az istenek nem teremtték a világot, nem is uralkodnak rajta, de mégis tisztelni kell őket kitűnő tulajdonaik miatt és példájuk követendő. Legyünk nyugodtak, mint ők.

Félig a bölcészet, félig az ókori természettudományok terén két dolgozat áll. Mindkettő az irány nagy mesterének, Tannery-nek, vállán áll, a ki minap a Diophantus-oly kitűnő kiadását adta a Teubner czégnél. Az egyik thesis alakjában jelent meg. Szerzője *G. Rodier*, a ki *La Physique de Straton de Lampsaque* (133 l.) cz. művében bevezetésül a mechanismusról és dynamismusról, a görög physikáról Aristoteles előtt és ennek

*) *La République athénienne*. XXXI. 124 l.

physikájáról szól, azután hét fejezetben Strato életét és műveit és annak jelentőségét a physika történetében jellemzi. Strato nagy érdeme, hogy az addig divott két irányt, a dynamismust és mechanismust egybe-forrasztotta. Ezen tan, a melynek hasonmását a mai tudományos világban is látjuk, Strato főérdeme. Valószínű, hogy Alexandriában való tartózkodása reá befolyással volt. Mint physikus Aristoteles tanítványa, a fősúlyt a testek súlyára fekteti, és tana az időről és térről, a világ eredetéről, a lélekről, ismeretünk forrásáról erre vihető vissza. Strato csak physikus akart lenni, a hylozoismus, pantheismus, materialismus, vagy atheismus elnevezések az ő tanára nem alkalmazhatók. A thesis nagy tárgyismerettel és kitűnő methodussal van szerkesztve, a természettudós és a philologus itt karöltve működött. A mű ezenkívül Strato összes töredékeit és a reá vonatkozó összes régi citatumokat, melyek a Didot-féle kiadásban hiányzanak, adja.

Gaston Milhaud műve, a melyben egyetemi magántanári kursusát kivonatban adja, inkább a nagyobb közönséghez fordul, de oly közönséghez, a melyet a természettudományok ókori története érdekel: *Leçons sur les origines de la science grecque* (306 l.) cz. alatt nyolcz előadást közöl, melyek Zeller és Tannery tanulmányain alapszanak ugyan, de minthogy a szerző derék matematikus, egyes problémák érdekes fejtegetését adja. Az ioniai tudósok a VII. században, a chronologiai kérdések, az astronomiai methodusok, az ægyptomi tudomány és annak viszonya a görögökhöz mintegy bevezetésül szolgál. Kimutatja, hogy csak a görögöknél találunk tudományos meditatiót; a tiszta, minden alkalmazás nélküli természettudomány, főleg a matematika, görög eredetű. A Pythagoreusok és Eleaták, Parmenides, Zenon, Melisszus szerepe, az V. század physikusai, Empedokles, Anaxagoras, Demokritos, az első dolgozatok az arithmetika és geometria terén, mind megannyi érdekes vázlat.

Az ókori földrajz terén egy kitűnő monographiát jelezhetünk. A Sorbonne egyik legfiatalabb tanára, *Marcel Dubois*, az Akadémia által megjutalmazott pályaművét: *Examen de la Géographie de Strabon. Etude critique de la méthode et des sources* (XXVI. 387) cz. alatt tette közzé az Imprimerie nationale fényes kiállítású nyomtatványai közt. A mű három részre oszlik. Az elsőben (L'éducation, la doctrine, le dessin) Strabo életét és művének tendenciáját találjuk. A szerző mint geographus s nem mint philologus fogta fel művét. Kimutatja, hogy Strabo az első író, a kinél a görögök magas eszméi a tudományról a rómaiak praktikus irányával, a kik csak földrajzi névsorokat és utmutatókat kívántak, egyesül. Ő az első, a ki a természet és ember kölcsönhatását érintette. Több súlyt fektetett elveszett történeti műveire, melyek 43 könyvben Carthago pusztulásától az Actiumi csatáig terjedtek, mint fenmaradt művére. Ennek előszavát, mely eléggé homályos, sokan az

író stoikus nézeteiből magyarázták. Dubois szerint Strabo neo-stoikus, a mi hajlamát a praktikus bölcsészet iránt magyarázza. Épúgy védi a homéri geographiát, mint egy jámbor keresztény a bibliát. A második részben (*Les sources de la géographie de Strabon*), mely a mű főrésze, a görög ókor összes geographiai ismereteit találjuk vázolva, és nagyon behatóan kimutatva, mit köszön Strabo Eratosthenesnek és Polybiusnak. Az első befolyása inkább külső, míg a második folyton az író szeme előtt lebegett; a különbség köztük, hogy Strabo inkább a helyek, mint az idők történésze; nem oly magas röptű elme mint Polybius, néha compilál, mint Diodorus, de főérdeme, hogy a leíró földrajz megteremtője lett. Műve az ókorban ezért egyedül maradt. Herodotus iránt nagyon szigorú, de ebben csak Eratosthenes és Polybius befolyását kell látni. A harmadik részben (*Le système et l'application de la méthode*) tán a legeredetibb. Itt Dubois a régi tárgyat a jelenkor földrajzi áramlataival hozza kapcsolatba és kimutatja, hogy mi érdekelhet még ma az ókori geographus művében.

Egy akadémiai pályakérdés megjutalmazott műve a *Puech* könyve, kinek tanulmányai az egyházatyák terén mozognak. *Un réformateur de la société chrétienne au IV. s. Saint-Jean Chrysostome et les moeurs de son temps* (334 p.) egyike azon műveknek, melyeket a civilisatio története iránt érdeklő nagyobb élvezettel olvas, mint a szakphilologus. De ez nem a szerző hibája. A kérdést az Institut «*Sciences morales et politiques*» osztálya tűzte ki, olyformán, hogy a főszólt Szt. János idejének erkölcsi és családi viszonyaira fektette. A mű tehát a IV. századbeli görög egyház és a keleti világ zajába visz. Az első fejezet Szt. Jánost mint szónokot jellemzi, antiochiai és konstantinápolyi hallgatóival ismertet meg, a többi a társaságot és a családi életet, a vallási eszméket, a színházi játékokat, az udvart, végre a két város erkölcsi állapotát rajzolja. Puech Szt. János nagy bámulója; a tántoríthatlan hit és meggyőződés, a buzgalom, a harc apostolát látja benne. Szerinte a nagy egyházatya «*un des plus beaux exemples moraux que l'humanité puisse contempler.*» A biographia valódi panegyrikussá válik, a mi gyakran megesik, ha egy kiváló alakkal éveken át foglalkozunk. Nem érezteti, hogy Szt. János apostoli buzgalma néha intoleranciába csap át, hogy ellensége a heretikusoknak, a mi magától értetődik, de egyszersmind az oktatásnak és a szépművészeteknek. Puech az ő beszédei nyomán ismerteti a IV. század társaságát, de elfelejti, hogy egy hitszónok nem igen megbízható történeti forrás. — A Salon ez évi kiállításában Jean-Paul Laurens, a híres festő egy képét láthattuk, a melyben Szt. János a konstantinápolyi császárné Eudoxia jelenlétében ostromozza az udvar erkölcsstelenségét. Ezen asketikus alak, a ki szónoki hevében életével játszik, mindenesetre sympathikus, de ha a festő egy mozzanatot ábrázol szentje életéből, hogy

hatását elérje, úgy az írónak, a ki a szent egész életével akar megismertetni, a fény mellett az árnyat is ki kell domborítania.

Végül egy latin thesist kell megemlítenünk, a mely a későbbkori görög theologiai irodalomba vág. *Batiffol, Quaestiones Philostorgianae* (43 l.) cz. alatt a görög egyház egyik írójával foglalkozott s kimutatta, hogy ezen egyház története Eusebius és Epiphanes idejétől fogva nagyon is el van hanyagolva. Az első részben Philostorgus (valószínűleg 364—425) életét, főművének vázlatát, a szerző theologiai nézetét vázolja. Philostorgus az ultra-arianismus híve volt, úgy hogy műve inkább Eunomius apologiája, mint történeti munka. A mi forrásait illeti, azok inkább az arianusi secta eddig még ismeretlen művei, mint Eunapius, Olympiodorus és Ammianus Marcellinus; ezen forrásokat Batiffol thesise megírása óta folyton kutatja. A mű utolsó része a Philostorgus kéziratait osztályozza, de e rész csak töredék a szerző nagy művéből, melyet az Institut 1887-ben megkoszorúzott s mely Photius Bibliotheca-jával foglalkozik, de e munka nyomtatásban még nem jelent meg.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KÖZGYÜLÉSE

1893. december 31.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés!

Mikor a Budapesti Philologiai Társaság XIX. közgyűlésére megjelent tagtársainkat szívem melegével üdvözlöm, emlékezetükbe idézem a lefolyt évnek azt az ünnepét, melyet a philologia emberei tudományunk érdekében és tudományunk dicsőségére ünnepeltek. Értem a bécsi philologiai congressust. Minthogy társaságunk is részt vett benne, s minthogy ez volt az első eset, hogy a magyarországi philologusok ilyen tudományos internationalis gyülekezetben nemcsak hallgatókul jelen voltak, hanem munkásságuk egyik-másik eredményét is bemutatták, jónak láttam részvételünkről szóló jelentésemet e közgyűlés alkalmára halasztani.

A német philologusok és tanférfiak 42-ik gyűlése a közvélemény egyhangú nyilatkozata szerint az eddigi gyűlések közt a legfényesebb. Még egyetlen egy tudós vándorgyűlés sem volt annyira kitüntetve, mint ez, s a congressus oly fenséges ünneppé vált, hogy iránta nemcsak a szakemberek, hanem a napisajtó s a nagy közönség is érdeklődtek, még pedig oly fokban, minőben az eddig még

sohasem történt. Lefolyásáról nemcsak az európai continens, hanem Angolország és Amerika hírlapjai is részletes jelentéseket közöltek.

A congressusnak magának «Festblatt» című saját hírlapja volt, melynek 1. száma május 23., utolsó száma jun. 6-án jelent meg. Itt látni 88 oldalon teljes névjegyzékét azoknak, a kik a congressusban résztvettek, itt a congressus szervezetét, programját, az összes- és szak-ülések működéséről, a kitüntetésekről és kirándulásokról szóló jelentéseket, szóval mind azt, a mi a congressusra vonatkozik, hiteles szövegben.

Nálunk a Pester Lloyd volt az egyedüli napilap, mely a congressussal méltóképen foglalkodott s oly eleven színű ismertetést közölt róla, mely magyarországi journalistikánknak becsületére válik. Azóta Latkóczy Mihály tagtársunk is igen tanúságosan ábrázolta az egész congressus lefolyását a Magyar Paedagogia II. 365—375. lapjain. Csak előzményeire s egy-két részletére nézve nem volt kellően értesülve; de nem is lehetett; mert csak ezennel nekem van szerencsém azokat köztudomásra hozni.

Hírlapjaink egy része a helyett, hogy hazafias örömmel hirdette volna olvasóinak, hogy a bécsi congressuson a magyar név becsületet vallott, oly színben tüntette föl az egész eseményt, mely arról tanuskodik, hogy még a congressus célját is félreértették. Nem vagyok a tollharcznak embere. Úgy hiszem a leghatasosabb ezáfolat az, mely a tények egyszerű felsorolásában áll.

Tavaly, okt. 27., Hartel Vilmos udvari tanácsos, bécsi egyetemi tanár, a tervezett congressus első elnöke, Budapesten volt s arra kért, vegyek én is részt a congressusban s legyek rajta, hogy minél több magyar philologus csatlakozzék hozzám. Elmondotta, mely külföldi celebritásokra számít, hogy nemcsak német tudósok lesznek ott, hanem más nemzetek is küldenek képviselőket. Örömet megígérttem neki, hogy kérését teljesítem, s hogy magyar *vendégekül* magunk is ott leszünk.

Szóba hoztam a dolgot társaságunk legközelebbi ülésén, s társaságunk készségesen elhatározta, hogy vezetésem alatt ő is a congressus vendégei sorába áll. A részt venni szándékozók nálam jelentkeztek. Minthogy azonban a congressus napjai május 23—28-ra, azaz iskolai időre estek, eleinte csak nagyon kevés jelentkező volt. Szükségesnek láttuk tehát, hogy azok a tanárok, a kik a congressusban részt akarnak venni, azokra a napokra szabadságot kapjanak. Hartelnek ebbeli folyamodványa majdnem későn érke-

zett a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz. Fináczy Ernő titkárunk buzgóságának köszönjük, hogy a miniszteri engedély még idejekorán tudomására jutott a magyarországi tanári karnak.

Ezen engedély következtében összesen 17-en jelentkeztek társaságunk részéről az én vezetésem alatt:

Bartal Antal (Harasztiból), dr. Csengeri János (Budapestről), dr. Fináczy Ernő (Budapestről, a ki egyszersmind a közoktatási kormányt is képviselte), dr. Hegedüs István (Budapestről), dr. Heinrich Gusztáv (Budapestről), dr. Katona Lajos (Budapestről), Kőrösi Henrik (Pécsről), Latkóczy Mihály (Eperjesről), dr. Némethy Géza (Budapestről), dr. Pasteiner Gyula (Budapestről), dr. Pecz Vilmos (Kolozsvárról), dr. Pruzsinszky János (Budapestről), Salamin Leo (Sopronból), Schambach Gyula (Kaposvárról), dr. Vári Rezső (Budapestről) és dr. Wagner Lajos (Pozsonyból).

Ezek közül dr. Némethy Géza, dr. Pasteiner Gyula és dr. Pecz Vilmos közbejött akadályok miatt nem jelenhettek meg a congressuson. Társaságunk részéről tehát összesen 14-en voltunk jelen.

Hozzánk csatlakozott még: Berecz Antal (Budapestről), Fleischhacker M. Fridolin (Sopronból), dr. Gerecze Péter (Pécsről), dr. Goldziher Ignác (Budapestről), dr. Hampel József (Budapestről), Palóczy Lipót (Budapestről), Paulay Jenő (Sopronból), Rombauer Emil (Brassóból), Schwicker Henrik (Budapestről), Szekeres Kálmán (Sopronból) és dr. Thallóczy Lajos, cs. és kir. közös minisztériumbeli kormánytanácsos. Összesen 11.

E szerint a bécsi congressuson részt vett magyarok száma 25.

Különös fényt vetett a magyar névre, hogy József főherczegnek, társaságunk tiszteleti tagjának, üdvözlétével járulhattunk a bécsi philologiai gyűlés színe elé. Ő Fensége Fiumében f. é. május 12-én kelt levelében hatalmazott föl arra, hogy a gyűlést az ő nevében is üdvözölhessem. «Legnagyobb érdekléssel — úgy mond — kísérendem távolról is a congressus működését s az ott előforduló biztosan becses adatokat.»

Mínthogy nekem jutott a szerencse a magyar philologusokat vezetni s József főherczeg ő Fenségét is képviselni, mindenkor és mindenütt a lehető legnagyobb figyelemben és előzékenységgel részesültem.

Magyar voltunkat és vendég voltunkat nemcsak magunk vallottuk, hanem a congressus is magyaroknak és vendégeknek tisztelt.

Dr. Gomperz Tivadar, bécsi egyetemi tanár, ki a philologiai sectio előkészítő teendőit vállalta magára, május 2. hozzám intézett levelét magyarul czímezte. Mikor Ő Felsége estélyéhez való meghívómat át akartam venni, az Empfangs- und Wohnungs-Ausschuss bureaujában véletlenül csak egy szolga volt jelen, a kinek sehogy sem sikerült a meghívót megtalálni. Pár percz mulva ott termett a választmánynak egy tagja s kiderült, hogy a szolga a meghívót az «Oesterreich» című csomagban kereste, pedig az «Ausland» című csomagban volt, a hová csakugyan tartozott is.

Ime apróságok, melyek máskor szót sem érdemelnének, de ezennel említésre méltók, mert bizonyító jelenségei annak, hogy a congressus tisztviselői mily szabatosan jártak el a magyarokkal szemben.

Ezt csak azért hangsúlyozom, mert tévedésből egyik-másik hirlapunk másképp értesült róla.

Mindjárt május 23-án az üdvözlő estelyen, mely a megismerkedésnek és kedélyességnek volt szánva, a Rákóczy-induló a mi üdvözlésünkre szólt, s valamint az osztrák néphymnusnál s a «Heil dir im Siegeskranz»-nál, úgy e magyar hangoknál is — a Festblatt és külföldi jelentések szerint — valamennyien «durch lauten Zuruf» tanusították a maguk rokonszenvét.

Másnap, máj. 24-én volt az egyetem dísztermében a congressus ünnepies megnyitása, oly nagy és fényes társaság színe előtt, melyhez foghatót még soha sem volt s még aligha lesz alkalmunk más tudományos gyűlésen láthatni.

Egy hirlapi félreértés miatt kénytelen vagyok az igazság érdekében kijelenteni, hogy üdvözlő beszédem helyét, idejét, sőt a reá való válaszban kifejezett indítvány velejét is magam határoztam meg s hogy a modalitás is az én tudtommal és helyeslésemmel történt.

Először természetesen azok szóltak, a kik a congressust fogadták: szólt Hartel, mint a congressus elnöke; szólt Gautsch vallás- és közoktatásügyi miniszter, mint a kormány képviselője; szólt dr. Grübel, helyettes polgármester, mint Bécs városának képviselője; szólt dr. Ludwig, rector magnificus, mint az egyetem képviselője.

Erre az elnök megköszönte az egyetem szíves vendéglátását, melylyel helyiségeit a congressus rendelkezésére átengedte s miután így a hivatalos üdvözlő beszédek véget értek s az elnök is az egye-

temhez intézett köszönetét ezzel a felkiáltással: vivat, floreat, crescat! befejezte, előleges megállapodás szerint azzal az egy szóval fordultam az elnökhöz, hogy «rogo», mire ő rögtön megkinált a szószékkal, a honnan társaságunk s József főherczeg nevében a következő üdvözlést mondottam.

Magnificentissime Praeses! Illustrissimi doctissimi Viri!

Josepho Caesareo ac Regio Archiduci Serenissimo collibuit mihi demandare, ut non solum nomine societatis philologorum Budapestinensis, in quam honoris causa ascriptus est, sed etiam ipsius nomine conventum philologorum in hac celeberrima urbe congregatorum consalutarem. Quo munere honorificentissimo fungens gratias ago quam maximas pro invitatione vestra benevolentissima, qua nos quoque huius sollemnis conventus testes evocavistis atque ex animi sententia gratulor fausta omnia et felicia studiis vestris ominando. Éljen!

A zajos éljenzés és hoch-ozás után, a mivel beszédemet fogadták, az elnök szintén latin nyelven felelt s háláját fejezte ki, hogy József főherczeg kegyes volt képviselőjét küldeni a gyűlésre s azt indítványozta, hogy ő fenségének, a ki a nyelvtudomány iránt oly nagy érdeklődéssel van s a cigány nyelvészet terén nagy érdemekkel jeleskedik, hálasürgőnyt küldjenek, a mit a congressus egyhangulag jóvá is hagyott.

Mihelyt a szószékről leszállottam, eléem jött dr. Huemer János, es. kir. országos iskola-felügyelő, a romanistika s vulgaris latin-ság kitűnő buvára, s «ex animo gratulor»-ral üdvözölt. Utána Arneth Alfréd, a bécsi tudományos Akadémia elnöke, s még sok más kitűnőség szintén jött velem kezét fogni. Beszédem szövegét pedig rögtön elkérték s a Festblatt 79. lapján közre is bocsátották.

Hogy latinul beszéltem, hogy vendégeknek vallottam magunkat, s hogy beszédemet a magyar *éljen* szóval fejeztem be, világos bizonyosága annak, hogy magyar mivoltunkat akartam azzal felüntetni.

Ugyan az nap délután 3 órakor volt a Grand Hôtel nagytermében az ünnepi ebéd. A mikor 10 percczel 3 óra előtt a terembe léptem, már az asztaloknál ülve találtam a társaságot. Mihelyt dr. Benndorf Otto, bécsi egyetemi tanár, a hirneves archaeologus, észre vett, azzal a sajnálkozással jött eléembe, hogy elkéstem, hogy a díszhelyek már mind el vannak foglalva; de nyomban oda sietett a praesidium tájára s a jobb oldalról valakit arra kért, hogy máshová

üljön s engem ültetett az «Ehrentafel»-nak e distingvált helyére: dr. Hirschfeld Otto és dr. Tobler Adolf berlini egyetemi tanárok közé, dr. Uhlig Gusztáv heidelbergi tanárral, és dr. Jaeger Oszkár kölni igazgatóval (az 1895-iki congressus elnökével) szembe.

A hivatalos pohárköszöntők közül az elsőt Hartel elnök mondotta. Ő Felségére és a német császárra, a másikat Jaeger Oszkár Gautsch miniszterre, kinek nevében Rissner közoktatásügyi miniszteriumi osztályfőnök mondott köszönetet s a német philologusokat s tanférfiakat éltette, a harmadikat dr. Conze Sándor berlini tanár Bécs városára. Következett dr. Grübel helyettes polgármester pohárköszöntője, mely a vendégeknek szólt. Biztosította őket a bécsi közönség élénk rokonszenvéről, különös örömmel említette a magyarokat s melegen üdvözölte vezetőjüket, a ki délelőtt classicus latin beszéddel lepte meg a congressust.

A praesidium előtte való este arra kért volt, hogy én szólaljak föl a vendégek nevében. Valamint a díszülésen, úgy ezúttal is a díszlakomán latinul beszéltem s dr. Hartelt, a congressus fáradhatatlan, példás I. elnökét éltettem. A jelentések azt mondják a pohárköszöntőről, hogy feltűnést keltett, hogy általános helyeslés kísérté.

Ugyanaz nap este Gautsch miniszternek voltunk a vendégei. Fényes fogadó-estélyt rendezett, melyben a congressus tagjain kívül a legfőbb udvari hivatalok, a miniszterek, a diplomatiái testület s a tábornoki kar számos képviselői is jelen voltak. A házi gazda csupa buzgósággal s mondhatni szeretetreméltó előzékenységgel fogadott bennünket.

Másnap, május 25-én, mutattam be a classica-philologiai szakosztályban Festusomat, Goldziher Ignác pedig az orientalis szakosztálynak Kuun Géza grófnak Magyarország őstörténetére vonatkozó nagyszabású munkáját.

Délben a congressus tagjai közül Hirschfeld berlini, Usener bonni, Christ müncheni, Wölfflin müncheni, Jaeger kölni, Uhlig heidelbergi tanár, meg én, Hartel elnöknek voltunk vendégei. Rajtuk kívül még özv. Bonitzné és leánya is hivatalos volt.

Este 8 órakor volt a Burgban való emlékezetes fogadtatás. A tudomány embereinek e páratlan fényes kitüntetéséről valamennyi jelentés lehető bőven s a legnagyobb lelkesedéssel szól. Én ezennel csak a ránk nézve érdekes kiegészítéssel és helyreigazítással szolgállok.

Mikor $\frac{3}{4}$ 8 órakor a Burgba értem, a redoute-terem már meg-

telt volt. Hartel elnök s Gautsch miniszter mindjárt a bejáratnál azzal fogadtak, hogy Ő Felsége meg akar szólítani: azért legfölül jobbra az első helyre álljak, a hol Tisza Lajos és Hampel, meg a többi magyarok vannak. A congressus tagjai ugyanis úgy voltak elhelyezve, hogy Ő Felsége jobb keze felől, vagyis az emelvénytől balra állottak a congressus elnöke s a németek, az emelvénytől jobbra a más nemzetek képviselői s ezek közül bennünket, magyarokat, az első helyre állítottak.

Mikor Ő Felsége, Károly Lajos, Otto, Ferdinánd, Lajos Viktor, Ferencz Salvator, Vilmos és Rainer főhercegektől, Reuss herczeg német nagykövettől, Taaffe gróf miniszterelnöktől s kabinetje tagjaitól, a legfőbb udvari méltóságoktól, Thun gróf csehországi és Kielmansegg gróf alsó ausztriai helytartótól, Arneth lovagtól a cs. tudományos Akadémia elnökétől és még sok mástól kísérve a nagy terembe bevonult, először is a congressus német tagjaihoz lépett s azokkal társalkodott. Miután közülük a legkiválóbbakat megszólította volt, a baloldalra fordult s legelőször is engem kegyeskedett megszólítani, még pedig magyar nyelven.

A Pester Lloyd e beszélgetésről hibásan ezt jelentette: Von den ungarischen Gästen beehrte der Monarch mit einer Ansprache Prof. E. Thewrewk, mit dem er, soweit hörbar (die Militärmusik, die während des Cereles am Balkon concertirte, übertönte manches Wort Seiner Majestät, obwohl der Kaiser-König ziemlich laut sprach) über die Verdienste des Erzherzogs Josef über die Aufhellung der Zigeunersprache einige Worte wechselte.

Ő Felsége nem erről beszélt, hanem ezekkel a szavakkal szólított meg: «Nagyon örvendek, hogy Önök is eljöttek». Folytatólag hangsúlyozta, hogy e congressus működése nagyfontosságú s örömeire szolgál, hogy sikerében nekünk magyaroknak is részünk van. Végre aziránt tudakozódott, hogy hányan jöttünk s mikor megmondtam volt, hogy vagy 25-en, azt jegyezte meg reá, hogy «szép számmal; de ezek nem mind egyetemi tanárok, hanem középiskolai tanárok is vannak köztük». Miután a kellő választ megadtam, Ő Felsége katonásan köszönt és Hampelhoz fordult. Hampel után dr. Thallóczy Lajost szólította meg. Thallóczy után Maixner zágrábi tanárt, továbbá Bulgária s egyéb nemzetek küldötteit. Csak azután került az osztrák résztvevőkre a sor. Meg kell még említenem, hogy a megszólítások programján kívül utóbb még Fináczy Ernő társaságunk titkára, mint a magyar közoktatásügyi miniszterium

képviselője, és Berecz Antal igazgató is részesültek a megszólítással való kitüntetésben.

Ennyit tartottam szükségesnek a felejtethetlen estéről ezen-
nel fölemlíteni.

Másnap, május 26-án, mondotta el Latkóczy Mihály eperjesi tanár a Pervigilium Veneris szerzőjéről s koráról szóló értekezését a philologiai szakosztályban. Délutánra részint a Badenbe való kirándulás, részint a Theresianum megtekintése volt kitűzve. Bécsben sok magyar ember jár, de ritka eset, hogy valaki a Theresianumot meglátogassa. Ép azért Thallóczy, élven ezzel az alkalommal, külön levélben is meghítt s mi készségesen teljesítettük kérését. A legnagyobb előzékenységgel fogadtak s az egész intézet minden részét megmutatták s aziránt tájékoztattak, hogy mennyire igyekeznek az osztrák és magyar kormány között 1875. nov. 6-án létrejött egyességnek megfelelni, mely a magyar nyelv és irodalom, valamint Magyarország története s földrajza tanítását állapítja meg.

A parkban megszemléltek azt a helyet is, a hol, a szóhagyomány szerint, a *pragmatica sanctio*t aláírták.

Este voltak a congressus tiszteletére rendezett színházi s operai előadások. A praesidium külön elsőrangú páholyt bocsátott rendelkezésemre s közülünk még többen is ily distingvált helyekről nézhették Goethe Torquato Tassójának mintaszerű előadását.

Május 27-én volt az ülések befejezése után az új városház és a városi történeti muzeum megtekintése, a dr. Prix polgármester által való fogadtatás és a Bécs városa által rendezett déjeuner.

Itt is, mint mindenütt, kitüntető figyelemben részesítettek. A polgármester a kedves Budapestet üdvözölte bennem, azt a szerencsés várost, mely bámulatosan fejlődik és virágzik. «Nem csoda» — mondá — «a kormány és a parlament is mindent megtesz a magyar fő- és székvárosért, mi pedig csak magunkra vagyunk utalva.» Tudakozódott Ráth Károly és Kammermayer hogyléte iránt s arra kért, vigyem meg nekik szíves üdvözlétét.

A déjeuner-nél a nagy sokaság közül (a congressus tagjainak teljes száma 1132-re rúgott) engemet Hampellal együtt azzal tüntettek ki, hogy a díszasztalhoz ültettek, a hol mindösszesen 20-an, a hivatalos jelentés szerint a polgármester, a közoktatásügyi miniszterium képviselői, a philologiai congressus elnökei s legkiválóbb tagjai foglaltak helyet.

Itt mondotta Diels Hermann berlini egyetemi tanár, a philo-

logiai sectio másodelnöke, azt a hatásos beszédét, melylyel a civilisatio vívmányait fenyegető veszedelemre mutat. «Es geht — úgy-mond — nicht nur in unserem Vaterlande, sondern in der ganzen civilisierten Welt ein böser Geist mit eisernen Händen und hölzernem Kopf um: das Banausenthum! Es ist ein Geist, der nicht nur Ungebildete, sondern auch Übergebildete ergreift, alles Hervorragende zu vernichten sucht und auf den Trümmern eine neue Welt, die rohe Socialdemokratie, errichten will.» Ezzel szemben mind az, a mit e congressus alkalmával Bécsben tapasztaltunk, biztató és reménykeltő a jövőre nézve.

A congressus említettem mozzanatai után áttérek jelentésem másik részére, mely a szaküléseken bemutatott munkáinkra vonatkozik.

Milyen hatást tett a Festusról szóló felolvasás és a Codex Festi Farnesianus facsimile-kiadásának bemutatása, bizonyítja a philologiai sectio elnökének, dr. Christ Vilmos híres müncheni tanárnak, a május 25 iki ülés végén tett nyilatkozata. Ezen ülésnek a programja három előadás volt:

1. Dr. Mehler Siegfried bécsi tanáré: «Ueber St. Petersburger Fragmente attischer Komödienscenen».

2. Az enyim: Uj Festus-kiadásomról.

3. Dr. Diels Hermann berlini tanáré: «Ueber die Ergebnisse des von ihm bearbeiteten medicinischen Papyrus Londinensis 137, der kürzlich dem Britischen Museum einverleibt worden ist.» A Festblatt 56. lapján ezt olvassuk az ülésről szóló jelentésben:

Der Vorsitzende dankt den Genannten für ihre überaus interessanten Ausführungen, welche von der Versammlung mit lebhaftem Beifalle aufgenommen wurden. Insbesondere freue er sich, an dieser Stelle einen Vertreter unserer Wissenschaft aus dem ungarischen Bruderreiche aufs herzlichste bewillkommen zu können.

Mint jellemző apróságot megemlítem, hogy Christ az ülés után, mikor haza kísért, megvallotta, hogy eleinte abban a hiszemben volt, hogy nem is tudok németül s hogy Festusomról szóló előadásomat szintén latin nyelven fogom tartani. Nagy zavarba ejtettem volna őt, ha az esetleges discussiót latinul kellett volna vezetnie. Ő is, valamint a helyettes polgármester s a Theresianum igazgatója azt gondolták, hogy könnyű nekünk, mert hát Magyarországon még divik a latin nyelv.

Az orientalis sectio május 25-én tartott ülésében, mely sectio

dr. Goldziher Ignácot választotta volt a maga elnökének, Goldziher Kuun Géza grófnak *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima* című munkáját mutatta be. A *Festblatt* 80. lapján olvasható jelentés szerint a sectió az akkori ülés összes előadójának köszönetet szavazott.

Kuunnak roppant kiterjedésű tudományos apparatuson alapuló művét azóta az Egyetemes Philologiai Közlöny is ismertette, a XVII. évf. 475—476. lapján. Folytatását a lehető legnagyobb érdeklődéssel várjuk.

A class.-philol. sectio május 26-án tartott ülésében Latkóczy Mihály eperjesi tanár ezen című themáról értekezett: *Verfasser und Veranlassung des Pervigilium Veneris*. Szerző először is összefoglalta mindazt, a mi az e költeményt illető kérdésre feleletképpen vonatkozik. Azután igyekszik kitudni, hogy a költemény milyen alkalomra vall. Szerinte magából a költeményből és localis célzásaiból az derül ki, hogy a *Pervigilium* alkalmi költemény azon ünnep számára, melyet Hyblában 123-ban április 6-án ünnepeltek, mikor Hadrianus császár Siciliát meglátogatta. Szerzője alighanem Florus rhetor. Latkóczy előadásáról azt mondja a *Pester Lloyd* jelentése: «in sehr gutem Deutsch vorgetragen, in der er auch seine dankbaren Gefühle gegen seinen einstigen Universitätslehrer, den in der Sitzung anwesenden Professor Emil Thewrewk, sehr beredten Ausdruck verlieh.»

A mi Latkóczy értekezését illeti, nem hallgathatom el Gomperznek azt az óvatoskodását, hogy előre szeretne volna tudni, mit fog ez a homo novus mondani, meg fog-e felelni a congressus tudományos niveaujának, vagy sem. Ép azért különös örömmel jelenthetem, hogy Latkóczy minden várakozást felülmúlt. Wölfflin, a híres müncheni egyetemi tanár, nyomban az értekezés után ki akarta jelenteni, hogy Latkóczy tudományos következtetéseit teljességgel helyesli, sőt nyelvi adatokkal is támogathatja. Úgyde a sectio elnöke, az idő rövidsége miatt, nem nyújthatott alkalmat a discussióra, azért Wölfflin csak utólag tölem üzentette meg Latkóczynak, mit nyilvánosan szeretett volna elmondani. Mihelyt Wölfflin a congressus után haza érkezett, a nyelvi adatokra nézve május 29-én hozzám intézett soraiban arra figyelmeztet bennünket, a mit ő Florusról az *Archiv für lateinische Lexicographie* VI. 4. lapján, Laurati pedig a *Rivista di Filologia* 1891. évf. 125. s. köv. lapjain mond.

A *Pervigilium Veneris*-t eddigelé nálunk nem igen ismerték,

pedig a benne lüktető meleg és igaz érzés miatt is megérdemelné, hogy szélesebb körben és az ókori irodalom remekeit eredetiben nem élvezők is ismerjék». Katona Lajos tagtársunknak köszönjük, hogy a szép költeményt magyar fordításban is olvashatjuk,*) Latkóczy Mihály tagtársunknak köszönjük, hogy az eredetét takargató homály lehetőleg eloszlott.

Íme, tisztelt közgyűlés, a bécsi philologiai congressusban való részvételünkről szóló jelentésem.

Latkóczy tagtársunk a maga ismertetésében sajnálja, hogy «hazai tanférfaik nem vettek részt korábban a congressusokban». Erre csak azt felelem, hogy jó volt az úgy, a hogy történt. Mi hasznát látta nemzetünk, hogy néhai dr. Schedius híres pesti egyetemi tanár az 1841-iki bonni congressuson és néhai dr. Peregrinyi Elek pädagogus az 1842-iki ulmi congressuson megjelent? A mikor a magyar tudományosság még csak ott állott, hogy Schedius a maga előadásában a *τοπω* ige ragozásáig jutott s Hunfalvy Pált, a ki nála görög cursusra jelentkezett, különös meglepetéssel fogadta; szóval, a míg a philologia még nem volt meghonosítva nálunk, addig az ily magas színvonalú gyűlésekben való részvételünknek nem igen lehetett foganatja. Most már van magyar philologia s úgy hiszem a tisztelt társaság is azt tartja velem együtt, hogy ez volt legjobb ideje azt a külföld színe előtt inaugurálnunk, a mikor a magyar név egyúttal becsületet is vallhatott.

Ezen öröndetes kijelentésem után a budapesti philologiai társaság XIX. közgyűlését megnyitottnak nyilvánítom.

PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt közgyűlés!

Az 1894. év, melynek ma küszöbén állunk, a budapesti philologiai társaság történetében nevezetes határpontot jelöl. Ennek az évnek derekán lesz husz esztendeje, hogy társaságunk hivatalosan megkezdte működését. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy néhány év hiján ezen egész idő alatt a társaság kötelékébe tartoztam. Láttam jó és rossz napjait, szerény kezdeteit, gyors fellendülését, közben-közben hanyatlását

*) Megjelent az Élet 1893. évf. 9-ik számában, s külön lenyomatban ezen cím alatt: Venus tavasz-ünnepe (Pervigilium Veneris). Fordította Katona Lajos. Külön lenyomat az Élet 9-ik számából. Budapest, Mezei Antal könyvnyomdája.

s utóbb végleges megerősödését. E közvetetlen tapasztalataim talán megbocsáthatóvá teszik, hogy a mindent elnyelő feledés örvényéből kiemelek ezúttal néhány emléket s egy rövid pillantást vetek arra a majdsíma, majd göröngyös útra, melyet idáig megtettünk. Husz év az emberi élet harczában is elég nagy idő: még nagyobb egy oly társaság működésében, mely távol az anyagi szempontoktól, nem gyakorlati kérdések megoldásában kíván közreműködni, hanem tiszta ideálok kultuszát írva zászlajára, a tudományt semmi másért, csak magáért a tudományért műveli. Oly tudományoknak vagyunk munkásai, melyek a kézzelfoghatóság eredményeivel nem igen dicsekedhetnek. Az emberi nyelvnek, mint szerves egésznek törvényszerűségét vizsgáljuk s az emberi lélek nagy törekvéseit kísérjük nyomon világraszóló irodalmak remekein. Mi is elmondhatjuk a költővel, hogy nemcsak az igaz, a mit meg lehet fogni, ki lehet számítani, meg lehet mérni és meg lehet fizetni. Nem érintve a világ zajától, a nemzetek szellemi életének nyilvánulásait vizsgáljuk, erkölcsi vagy divinatorius igazságok felett elmélkedünk, sőt nem ritkán réges-régen letűnt idők gondolatvilágába merülünk el. Csoda-e hát, ha aránylag kevesen vagyunk s csak lépről-lépésre birunk tért foglalni?

Az 1874. év augusztus 8-án a pesti megyeház termében mintegy 50 szakfőú gyűlt össze, hogy egy philologiai társaságnak P. Thewrewk Emil által kifejtett célját megbeszélje s a már megelőzőleg megszövegezett alapszabályokat megvitassa. Ott voltak P. Thewrewk Emilen, mint előadón kívül többek közt Hunfalvy Pál, Télfy Iván, Budenz József, Rozsnyai Károly, Petrovich Ferencz, Komáromy Lajos, Elischer József, Köpesdy Sándor, Margalits Ede, Bermüller Ferencz, Abday Asztrik, Ambrus Mór, Thewrewk Árpád, Szinnyi Endre, Kármán Mór, Szarvas Gábor, Lintner Lajos, Névy László stb.

A társaság megalakulása a hazai philologusok közt nagy lelkesedést szült s tömegesen léptek be a tagok. Volt ülés, a mikor 30—40 tag választott meg. Igaz, hogy ez a választás az illetőre akkor még alig járt pénzbeli áldozattal, de viszont szemmel látható haszonnal sem. A lelkesedés és ügyszeretet birt rá mindenkit a sorakozásra. Érezték a szaktársak, hogy az az idő, mikor a philologia kelet felé Bécsnél ért véget, elmúlt, s hogy szükség van egy középponti erőre, mely a hazánkban mutatkozó törekvéseket összefűzze.

A rákövetkező években, fájdalom, már megcsappant a nagy érdeklődés, lelohadt a szalmatűz. Lapozva a társaság régi jegyzőkönyveiben, azt látjuk, hogy az 1875, 1876 s rákövetkező években mind kevesebb és kevesebb lesz a hallgatók száma havi üléseinkben s mind rövidebbek a róluk szóló feljegyzések. A kedveszegettség beszél a már megfakult lapokról. Nagyon valószínű, hogy a kezdetleges titkári administratio,

melynek még 1877-ben magam is tanúja voltam, szintén hozzájárult a hanyatláshoz. Ekkortájt olvastam fel egy értekezést a társaságban, s jól emlékezem, hogy az elnökkel és titkárral együtt négyen voltunk a teremben.

Csak a mióta az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a társaság hivatalos organuma lett, mutatkozik ismét emelkedés. De azért az intézőknek rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdeniök. A Közlöny kétszer is változtatott nyomdát, míg a Franklin-Társulatnál állapodhatott meg. A pénzügyi viszonyok, daczára a M. T. Akadémia segélyének, most már mind rosszabbak lettek, mert a folyóirat kiállítása sokba került s a tagok egy része, a dolgok új fordulatával, kezdett elmaradozni. Jó hosszú ideig, ha jól emlékezem, a nyolczvanas évek elejéig, legtöbbször közlünk ingyen és puszta lelkesedésből írtak a Közlönybe. A Paupertas audax volt az, mely a tudomány Múzsája képében állt mellettünk, tartotta bennünk a reménységet s tekintetünket a jövőre irányozta. Hogy a szebb jövő elérkezett, azt első sorban a buzgó odaadással működő szerkesztőségnek, s a társaság akkori tisztviselőinek köszönhetjük. A szerkesztők, P. Thewrewk Emil és Heinrich Gusztáv, majd Ábel Jenő, újabban Némethy Géza és Petz Gedeon, kiindulva abból a helyes meggyőződésből, hogy a társaság az Egyetemes Philologiai Közlönnyel él és hal, minden igyekezetét arra fordította, hogy folyóiratunkat mind tartalmasabbá tegye, s mind magasabb színvonalra emelje. A régebbi tisztviselők közül különösen Ábel Jenő tett igen sokat a társaság érdekében; a tőle megszokott komolysággal vette kezébe a titkári teendőket, s intézte a társaság adminisztrációját. Nem szabad kifelednem Keleti Vinczét és Pecz Vilmost sem, kiknek lelkiismeretes működéséről jegyzőkönyveink tanuszkodnak, s a legnagyobb hálával kell megemlékeznünk pénztárnokunkról, Cserhalmi Samuról, ki párját ritkító pontossággal és fáradhatatlan buzgalommal vezette és lehet mondani új alapra helyezte társaságunk pénzügyeit.

De hosszúra terjedne titkári beszámolómm, ha a mult idők összes kimagasló mozzanatait kívánnám ezúttal felújítani. Csak rövid pihenőt akartam tartani a második évtized mesgyéjén, hogy a multak tanúságai. ból bátorságot merítsünk jövő munkásságunkhoz. Éreztetni kívántam, hogy nem mindig volt úgy, a mint most van, s hogy sok küzködés árán juthattunk csak el abba az állapotba, melynek összefoglalását tisztemhez képest a következőkben kísérttem meg.

Társaságunk a lefolyt 1893-ik évben 8 felolvasó és 9 választmányi ülést tartott. Amazokon 10 classica-philologiai és 8 modern philologiai tárgyról értekezett 18 felolvasó. Nevezetesen: *Brassai Sámuel* «Plutarchos egészségi czikkeit illető nyelvészeti észrevételeket» olvasott fel, s az *elisio mythosáról* értekezett; *Némethy Géza* Cicero de finibus magyar fordítását ismertette, továbbá felolvasta «Euhemerismus a Sibylla-féle

jóslatokban» és «A római elégia fejlődése» című értekezéseit; *Hegedűs István* Pseudo-Seneca Octaviájáról, *Vári Rezső* Dionysosról, *Hornyánszky Gyula* a sophistikáról s az athéni törvénykezési eljárásról, *Varjas István* a Statius Thebaisához írt régi scholionokról értekezett; *Vásárhelyi Zsigmond* Homeros Iliasa I. énekének fordítását, *Sebestyén Gyula* a Simony Imre Ilias-fordításának első felét mutatta be. *Erdélyi Pál* adalékokat közölt a régi magyar irodalom történetéhez; *Gärtner Henrik* Diderotról és a polgári drámáról, *Ernyei István* Simai Kristóf Gyapaijának eredetijéről, *Balassa József* Arany Jánosról mint nyelvészről, *Lázár Béla* a Fortunatus-mese szerepéről a francia irodalomban, *Lehr Vilmos* a német Henno-drámákról, *Bognár Teofil* Árgirusról értekezett.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* az 1893. évben is 50 ívnyi terjedelemben jelent meg. Hozott 10 classica-philologiai és 18 modern philologiai, összesen tehát 28 önálló értekezést, továbbá 40 hazai önálló műről és 48 programm-értekezésről ismertetéseket és bírálatokat. A szerkesztőség mindnyájunkat lekötöleztetett, hogy a hazai philologia termékeinek ismertetésére az idén is nagy gondot fordított, bár ennek következtében a külföldi irodalomnak a hely szűke miatt szerényebb mértékben kellett szerepelnie: a külföldi művek száma, melyekről a Közlöny múlt évi folyama megemlékezett, 20. — Munkatársaink száma a lefolyt évben 57-re rúgott.

Az 1892-ik, tehát megelőző évet összesen 580 taggal és előfizetővel zártuk le; az 1893-ik évben a szám megszaporodott 5-tel. Jelenleg van 11 tiszteletbeli, 7 alapító, 351 rendes, 62 rendkívüli tagunk és 154 előfizetőnk.

A múlt év krónikájából hadd álljanak itt a következő közérdekű adatok: Müller Miksa oxfordi nyelvtudós, a társaság tiszteletbeli tagja, megküldötte egy művét tisztelete jeléül; Gyulai Pál egyetemi tanár és főrendiházi tag, a társaság tiszteletbeli tagja, 100 frt alapítványt tett; a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr a társaságnak a Röck-féle közművelődési alapból 200 frt segélyt utaltványozott; Fülöp József körmeneti ev. ref. lelkész megajándékozott bennünket a Simony-féle Ilias-fordításnak birtokában volt eredeti kéziratával. Kedves kötelességet teljesíttek, ha e jóltevőknek és adakozóknak, nemkülönben a M. T. Akadémiának, mely a társaságot évi 1000 frttal segítyezi s helyiségeit díjtalanul engedi át céljainkra, a társaság nevében e helyütt is legőszintébb köszönetünket nyilvánítom.

Az év egyéb eseményei közül első sorban a német philologusok és tanfériak 42-ik Bécsben tartott nagygyűlését említem, melyen társaságunk is vendégképen képviselve volt. Ott volt elnökünk Ponori Thewrewk Emil, s alelnökünk Heinrich Gusztáv, továbbá a társaság tagjai közül jelen voltak Bartal Antal, Csengeri János, Hegedűs István, Katona

Lajos, Latkóczy Mihály, Pruzsinszky János, Vári Rezső és Fináczy Ernő. A gyűlésről az elnök úr az imént részletesebben emlékeztetve meg, itt csak a történeti teljesség kedvéért emlitem meg, hogy Ponori Thewrewk Emil a congressus philologiai szakosztályán Festus-kiadásának tervezetét ismertette s a szöveg megállapítására vonatkozó érdekes adatokat közölt. Egyúttal bemutatta a codex Festi Farnesianusnak photographiai mását is. Latkóczy Mihály tagtársunk a Pervigilium Veneris szerzőjéről és keletkezéséről értekezett.

Jelentésem legvégére került a nervus rerum, a társaság pénzügye. Örömmel jelezhetem, hogy pénzügyeink a lassú, de folytonos javulás útján vannak. Bár megmutattuk a múltban, hogy nyomasztó pénzügyi viszonyok mellett is tudtunk valamelyes sikert felmutatni, mégis igen nagy megnyugvásunkra szolgálhat, hogy a krisisen, fennállásunk óta a másodikon, ismét túl vagyunk s anyagi bajoktól megszabadulva, a társaság belső fejlesztésére gondolhatunk.

Kérem a tisztelt közgyűlést, hogy jelentésemet tudomásul venni méltóztassék.

Dr. FINÁCZY ERNŐ.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Alulírottak, mint a Budapesti Philologiai Társaság választmányától kiküldött pénztárvizsgáló bizottságnak tagjai, f. hó december hó 29-én tisztünkben eljáván, vizsgálatunk és tapasztalataink eredményét van szerencsénk a következő jelentésben a t. közgyűlés elé terjeszteni:

A) alatt mellékelve bemutatjuk társaságunk f. évi *bevételeinek és kiadásainak részletes kimutatásait*, szembeállítva az eredményt az előirányzattal. Előirányoztatott *bevételeként* 4135 frt, eredmény 4604 frt 72 kr., vagyis: az előirányzatnál *469 frt 72 krral kedvezőbb*. E kedvezőbb eredmény főleg az előfizetések szaporodásának, a rendes és rendkívüli tagdíj-hátralékok aránylag gyorsabb befizetésének, úgyszintén a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ö Nagyméltósága által utalványozott 200 frtnyi rendkívüli segélynek köszönhető.

A *kiadásoknál* előirányoztatott 4135 frt, az eredmény lett 4506 frt 68 kr. A több kiadás teljesen igazolt, nemcsak azért, mert a bevételben fedezetet talál, hanem, mert a mellékelt kimutatásból kitetszőleg, mind a múlt, mind az ideai nyomdai tartozásunk, sőt azonkívül még az 1893. évi folyam V., VI. és VII. füzetének nyomdai költségei is ki vannak fizetve.

Ha tehát figyelembe vesszük, hogy az 1892. évet 799 frt 11 kr. hiánnyal zártuk le, míg most, 1893-ban, nyomdai tartozásunk kiegyenlítése mellett is *helyre van állítva az egyensúly: társaságunk pénzügyi viszonyait megnyugtatóknak, sőt kedvezőknek jellemezhetjük; a mi annál*

Mellékletek a pénztárvizsgáló bizottság jelentéséhez.

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1893. évi bevételeinek és kiadásainak kimutatása

Pénztárkönyv: 332. lap 1. tételétől 398. lap 812. tételéig. — Idő: 1892. december 15-től 1893. december 29-ig.

Hovat	Bevétel		Hovat		Kiadás		Előirányzat		Eredmény	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
1	Pénztári készlet 1892. év végén	---	17	26	1	Egyet. Phil. Közöny 1892. IV—X. füzet	1,600	---	1,310	89
2	Előfizetés 1893-ra	---	850	---	2	Ugyanaz, 1893. I—VII. füzetek	925	---	1,332	60
3	Rendes tagdíjak 1893-ra	---	1,533	74	3	Szétküldési költségek	150	---	107	30
4	Rendkívüli tagdíjak 1893-ra	---	90	---	4	Írói tiszteletdíj	700	---	678	50
5	Rendes tagdíjhátralék	---	250	---	5	Czímsszalagok írásért	50	---	45	---
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	---	50	---	6	Szerkesztési költségek	200	---	200	---
7	Előfizetési hátralék	---	12	---	7	A pénztárnok tiszteletdíja	240	---	305	11
8	Oklevelekért	---	50	---	8	Oklevelek nyomása, szétküldése	40	---	51	98
9	A M. T. Akad. és a cultusminister segélye	---	1,000	---	9	Egyéb nyomdai költségek	50	---	66	85
10	Gyulai Pál alapítványa	---	---	100	10	Gyulai Pál alapítványa	---	---	100	---
11	Dr. L. B. térítvénye	---	92	---	11	Teremszolga	10	---	10	---
12	A Közöny eladásából	---	20	---	12	Irodai költségek	170	---	188	77
13	Különféle kamatok	---	20	---	13	Különféle kiadások	---	---	55	68
14	Különféle bevétel	---	100	---	14	Pénztárkészlet 1893. év végén	---	---	98	04
	Összesen	---	4,135	4,604		Összesen	4,135	---	4,604	72

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőknek találhattok. — Budapest 1892. évi december hó 21-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Dr. Fröhlich Róbert, biz. elnök.

Bermüller Ferencz, biz. tag.

Dr. Fincóczy Ernő, biz. tag.

B) Vagyommérleg.

Sor- szám	V a g y o n	forint	kr.	Sor- szám	T e h e r	forint	kr.
1	Pénztári készlet --- --- ---	98	04	1	A Közlöny 1893. évi VIII., IX. és X. füzetel- ért --- --- ---	650	—
2	Alapítványok --- --- ---	650	—	2	Egyéb nyomdai tartozások --- --- ---	140	—
3	Latinovics Géza kötelezvénye --- --- ---	100	—	3	Vagyonegyenleg --- --- ---	2.158	35
4	Kamatok 1893 második felére --- --- ---	13	—				
5	Előfizetési hátralék --- --- ---	34	80				
6	Rendkívüli tagdíjhátralék --- --- ---	212	—				
7	Rendes tagdíjhátralék --- --- ---	1.297	—				
8	Pótkötelekért --- --- ---	152	51				
9	A Közlöny rakatári készlete --- --- ---	300	—				
10	Dr. L. B.-tól követelés --- --- ---	91	—				
Összesen --- --- ---		2.948	35	Összesen --- --- ---		2.948	35

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtatott. — Budapest, 1893. évi december hó 29.-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Dr. Fröhlich Róbert, bizotts. elnök.

Bernüller Ferencz, biz. tag.

Dr. Fündszig Ernő, biz. tag.

C) A Budapesti Philológiai Társaság bevételeinek és kiadásainak előirányzata 1894-re.

Rovat	B e v é t e l		Rovat	K i a d á s		frt	kr.
	frt	kr.		frt	kr.		
1	Pénziárkészeslet 1893 végén	98	04	Egyetemes Philológiai Közlöny kiállítása (55 ív)	2 200	—	—
2	Előfizetés 1894-re	1 000	—	Szétküldési költségek	160	—	—
3	Rendes tagdíjak 1894-re	1 300	—	Írói tiszteletdíj	770	—	—
4	Rendkívüli tagdíjak 1894-re	90	—	Czimszalagok irásáért	55	—	—
5	Rendes tagdíjhátralék	300	—	Szerkesztési költségek	200	—	—
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	100	—	A pénztárnok tiszteletdíja	250	—	—
7	Oklevelekért	50	—	Oklevelek nyomása, szétküldése	40	—	—
8	Előfizetési hátralék	34	80	Egyéb nyomdai költségek	140	—	—
9	A M. T. Akadémia segélye	1 000	—	Teremszolgálat	10	—	—
10	Dr. L. B. térítménye	91	—	Irodai költségek	170	—	—
11	A Közlöny eladásából	35	—	Különféle kiadások	50	—	—
12	Különféle kamatok	25	—	Pénztári maradvány	228	84	84
13	Különféle bevételek	150	—				
Összesen		4 273	84	Összesen	4 273	84	84

örvendetesebb, mert az *Egyetemes Philologiai Közlöny* pótköteteinek költséges kiadása (1889 és 1890-ben) az akkor már helyreállított egyensúlyt a rákövetkező 1891. és 1892. években ismét aggasztó módon zavarta volt meg.

B) alatt bemutatjuk a *vagyommérleget*, a melyhez semmi megjegyzésünk nincsen, a mennyiben az 1891. évi pénztárvizsgáló bizottság az elveket, a melyek szerint a mérleg készülni szokott, részletesen kifejtette. Megemlítjük, hogy alapítványaink tavaly óta Gyulai Pál alapítványával 650 frtnyi összeget képviselnek.

C) alatt bemutatjuk az 1894. évi *bevételek és kiadások előirányzatát*. A *bevételek* a lehető legréálisabban irányoztuk elő. A *kiadások* 1. tétele alatt az *Egyet. Phil. Közlöny* f. évi 8., 9., 10. és 1894. évi 1—7. füzetének kiállítási költségeit, még pedig az eddigi 50 ív helyett *55 ívnyi terjedelemben* irányoztuk elő 2200 frttal. Arról levén szó, hogy előfizetőinknek és tagjainknak több olvasmányt adjunk, a több költséget bővebben indokolni talán fölösleges; csak azon kívánságunkat fejezzük ki, hogy a szerkesztőség a nagyobb terjedelemben képest a külföldi irodalom ismertetését ezentúl nagyobb mértékben sziveskedjék eszközölni. Az 55 ívnyi terjedelemben képest az írói tiszteletdíjakat is fel kellett emelni 90 frttal. Összesen 4275 frt 84 kr. bevételt, 4045 frt kiadást és 228 frt 84 kr. pénztármaradványt irányoztunk elő.

Ezután még csak az van hátra, hogy társaságunk pénztárnokának, a ki a pénztári ügyeket rendkívüli, lelkiismeretes buzgósággal és fáradhatatlan szorgalommal kezelte, teljes elismerésünket és köszönetünket kifejezzük, s egyszersmind a t. közgyűlést fölkérjük, hogy neki a szokásos felmentvényt megadni méltóztassék.

Budapesten 1893. december hó 29-én.

Dr. FRÖHLICH RÓBERT,
biz. elnök.

BERMÜLLER FERENCZ, biz. tag.
Dr. FINÁCZY ERNŐ, biz. tag.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1893. december 31-én a közgyűlést megelőzőleg tartott üléséről.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil.

Jegyző: Petz Gedeon m.-titkár.

Jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Bartal Antal tiszt. tag, Badics Ferencz, Bayer József, Bermüller Ferencz, Fröhlich Róbert, Hegedüs István, Maywald József, Némethy Géza és Vári Rezső választmányi tagok.

1. Az utolsó választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. E jegyzőkönyv 12. pontja kapcsán Petz Gedeon jelenti, hogy a

szerkesztőség — abban a reményben, hogy a közgyűlés a Társaság pénzügyi viszonyainak javultával a jövő évben meg fogja nagyobbítani a Közlöny terjedelmét — a januári füzetben ismét megnyitja a folyóirat *Külföldi irodalom* cz. rovatát. A választmány helyeslőleg tudomásul veszi ez intézkedést.

3. Fröhlich Róbert vál. tag, mint a kiküldött pénztárvizsgáló-bizottság elnöke, előterjeszti e bizottság jelentését. A választmány a maga részéről megadja a pénztárnoknak a felmentvényt s a jelentést — Heinrich Gusztáv indítványára — a következő javaslat hozzáadásával terjeszti a közgyűlés elé: Mondja ki a közgyűlés, hogy az esetben, ha a nagymélt. vallás- és közokt. miniszter úr legalább 200 frtnyi segélyben fogja a Társaságot részesíteni, a szerkesztőség a javasolt 55 íven felül még 5 ívvel emelheti fel a Közlöny 1894-iki évfolyamának ívszámát.

4. Új tagokul ajánlatnak, még pedig a) *rendes* tagokul: *Babich* Károly beneczés tanár Pápán, *Csapó* Antonin beneczés tanár Komáromban és *Grätzer* Pius beneczés tanár Bakonybélben (aj. Bódiss Jusztin); b) *rendkívüli* tagokul: *Bausz* Teodorik, *Bálint* Kalazant, *Berger* Amand, *Danka* Placid, *Kardos* Czelesztin, *Mátrai* Valér, *Molnár* Ervin, *Prikkel* Marián, *Sörös* Pongrácz, *Szakács* Béla, *Szilágyi* Oszkár és *Tiefenthaler* Zéno beneczés tanárjelöltek Pannonhalmán (aj. Bódiss Jusztin). Megválasztatnak a Társaság tagjaivá.

Végül néhány folyó ügy nyert elintézt.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1893. december 31-én tartott közgyűléséről.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil.

Jegyző: Petz Gedeon m.-titkár.

Jelen voltak: Heinrich Gusztáv, Bartal Antal, Simonyi Zsigmond, Hegedüs István, Fröhlich Róbert, Halász Ignác, Némethy Géza, Maywald József, Bermüller Ferencz, Badics Ferencz, Vári Rezső, Lintner Lajos, Bayer József, Heinrich Alajos, Hittrich Ödön, Schill Salamon, Flók Károly, Hegedüs Béla, Heinrich Károly, Kempf József, Kuzsinszky Bálint, Récsei Viktor, Rupp Kornél, György Lajos, Alexi György, Herald Ferencz stb.

1. Az elnök megnyitottnak nyilvánítja a közgyűlést s felolvassa megnyitó beszédét (I. fent I. sz. a. 162. l.).

2. A jegyző felolvassa Fináczy Ernő első-titkárnak, a kit betegsége akadályozott a megjelenésben, a Társaság 1893. évi működéséről szóló évi jelentését (II. sz., 172. l.), melyet a közgyűlés tudomásul vesz.

3. Fröhlich Róbert felolvassa a pénztárvizsgáló-bizottságnak jelentését (I. fent III. sz. alatt, 176. l., az A), B) és C) mellékletekkel 177—

179. l.). A közgyűlés a pénztárvizsgálatról szóló jelentést s a jövő évi költségvetést a választmány által javasolt hozzáadással (választm. ülés jegyzőkönyve 3. pont) elfogadja s a pénztárnoknak megadja a felmentvényt.

4. A választások megejtése céljából az elnök a szavazatszedő bizottságba Lintner Lajos, Vári Rezső és Hegedüs Béla tagokat jelöli ki s a szavazatok beérkeztéig felfüggeszti a gyűlést.

Miután a szavazatok beadattak és szabályszerűen megszámláltattak, az elnök folytatólag megnyitja az ülést. A szavazatszedő bizottság jelentése szerint a választás eredménye a következő:

Elnök: *Ponori Theurewk Emil*, az összes szavazatokkal (beadott 23).

Alelnök: *Heinrich Gusztáv*, az összes szavazatokkal (beadott 26).

Fővárosi választmányi tagok: *Badics Ferencz* (25 szavazattal), *Bayer József* (24), *Bermüller Ferencz* (25), *Csengeri János* (23), *Fröhlich Róbert* (25), *Gyomlay Gyula* (24), *Hegedüs István* (22), *Maywald József* (24), *Némethy Géza* (25), *Pozder Károly* (16), *Reményi Ede* (23), *Vári Rezső* (21). — Azon kívül kaptak: *Kempf József* 8, *Szinnyei József* 5, *Herald Ferencz*, *Hittrich Ödön*, *Jancsó Benedek* és *Kuzsinszky Bálint* 1-1 szavazatot.

Vidéki választmányi tagok: *Bászel Aurél*, *Bódiss Justin*, *Dóczi Imre*, *Geréb József*, *Horváth Cyrill*, *Nátafalussy Kornél*, *Pecz Vilmos*, *Petrovich Ferencz*, *Pirchala Imre*, *Spitkó Lajos*, *Szamosi János*, *Veres Ignác* (25-25 szavazattal).

Egyéb tárgy nem lévén, az elnök a közgyűlést berekeszti.

K. m. f.

Jegyezte:

Dr. PETZ GEDEON, másodtitkár.

VEGYESEK.

— A magyar Faust címmel igen érdekes tanulmányt tesz közre dr. Imre Lajos az „Erdélyi Múzeum” X. kötetében (1893). Szerző a következő munkákat tárgyalja: 1. *Dr. Fauszt, a bűvész, vagy az ördöggel kötött vérszerződés, régi hagyomány után elbeszéli Tamás Péter*. Budapest, Méhner (Mulattató és hasznos olvasmányok a nép számára XIV.). — 2. *A híres Hatvani Imre tanár élete, viszonyai, csudálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele. Borzasztó történet az őskorból (!). Nyolcz szép képpel*. Budapest, 1874, Bucsánszky. — 3. *Kazinczy Sámuel följegyzései Hatvani Istvánról* (Vasárnapi Ujság 1872, 13—15. sz. Németül tölem Ungarische Revue IV, 1886) és ezzel kapcsolatban Jókai Mórnak „A magyar Faust” című népmeséje, mely első sorban e följegyzéseken alapúl.

Imre nagy pontossággal és körültekintéssel kutatja e művek forrásait. Az első kettő a Faustról szóló német népkönyvek (valószínűleg egy modernbb átdolgozásának) többé-kevésbbé hű fordításai. Az eltéréseket kár nagyon nyomozni, mert e ponyvairodalmi termékek legújabbkori szerzői csupán mulattató és szórakoztató olvasmányt akartak összehákolni és azért nem sokat törődtek forrásaikkal. Hogy a 2. sz. opus Hatvani Imrének (! Így hívták az 1849. máj. 7-iki abrudbányai véres esemény szerzőjét) nevezi a hőst és hazánkban lokalizálja tetteit, ez nem változtat semmit a fent jelzett tényen, hogy t. i. ez a tákolmány is a Faust-könyvnek részben önkényes átdolgozása. Sokkal fontosabb a 3. számú emlék (melyet Jókai egy kissé felcífrázott), Kazinczy Samu feljegyzései, melyet szerzőnk „a népnek tulajdonít, vagyis szerzőjöknek a népet tartja”. Ha ezzel azt akarja mondani Imre, hogy nem „egy” ember költötte e történeteket, készséggel elfogadom nézetét; de „népről”, félreértések kikerülése végett, még ekkor sem kellene beszélni, mert e historiák kétségtelenül debreczeni diákoknak, azaz tanult és olvasott embereknek, kis részben komoly, legnagyobb részt, meggyőződéseim szerint, tréfás (t. i. a civisek megtréfálását célzó) ötletei, melyeknek anyaga a Faust-irodalom gazdag tárházából származik. Azután a Faust- és Hatvani-monda eltérő jellegét tárgyalja szerzőnk, igen helyesen kiemelve azokat a vonásokat, melyekben e két alak egymástól különbözik. Tudós mind a kettő, de csak Faust köt szövetséget az ördöggel, míg Hatvani beéri a „bűvös könyvvel”; amaz lekötöttje az ördögnek, kivel szerződése van, ez feltétlenül rendelkezik a szellemmel, melyet felidéz; amaz bejárja az egész világot, mindenütt csudákat művelve, ez a debreczeni főiskola keretét nem lépi túl; amaz sokszor önző, érzéki, erőszakos, ez lágyabb szívű, kedélyesebb, tréfaiban is gyengédebb; természetes ezek után, hogy Faust a pokolba jut, míg Hatvani kikerüli az örök elkárhozást. E különbséget a két főalak közt, „Hatvani józanabb ördöngösségének alapját a magyar nép csendesebb természetében, talán kevesebbet hívó, de józan gondolkozását a hit dolgában is el nem veszítő voltában” találja szerzőnk. „A mely nép (mondja) a csudák látására nem bír sok hajlandósággal, az bizonyosan nem fogadja be azokat a különös eseményeket, melyeket Faustról hallhatott; nem tünteti föl olyan élénk színekkel az istenieként való elpártolást, mint a Faustról szóló mondában láttuk”.

E megjegyzések nem épen helytelenek; de mégsem hiszem, hogy e kérdésen ily általános reflexiókkal túl lehessen esni. Főleg pedig feltűnő, hogy Imre két momentumot nem vesz kellően figyelembe. Az első, hogy mi Hatvanit ugyan „magyar Faustnak” szoktuk nevezni (én is így neveztem), de nem valami jogos alappal; hisz Hatvani történetéből ép azok a vonások hiányzanak, melyek Faust lényegének alapjai: a határtalan és fékezhetetlen tudásvágy, az ördöggel ép ennek a kielégítésére kötött vérszerződés, a pokol sugallatára elkövetett megbocsáthatatlan bűnök, végre (a nép eszejárása szerint) kiérdemelt elkárhozása. Hatvani egyáltalában nem Faustikus alak; inkább a reformatio korabeli természettudósok társa, kikről a nép sok bűvész- és csodadolgot mesélt, a nélkül, hogy őket az ördög szövetségeseivé és áldozataivá tette volna. Ilyenek voltak Agrippa ab Nettesheim, Theophrastus Paracelsus, Johannes Regiomontanus, ki hazánkban

is járt, már a régebbi időből Albertus Magnus és számosan mások. Hatvani tehát első sorban nem azért különbözik Fausttól, mert magyar ember, hanem mert voltaképen nem Faust-szerű alak. A másik momentum, mely főfigyelmet érdemel, a korok ellentéte. Faust a XVI. század gyermeke és történetében visszatükröződik e hatalmas századnak rendkívül gazdag, ellentmondásokban, túlzásokban, szenvedélyes lelki tusákban is nagyon gazdag élete; Hatvani pedig a fölvilágosodás korszakának, a XVIII. századnak fia; alig száz esztendeje, hogy meghalt (1786) és így természetesen nem várhatjuk, hogy a középkori világnézetnek csak legapróbb maradványa is kapcsolódjék alakjához és tetteihez, annál kevésbbé, mert semmi esetre sem a „népnek“, hanem a tudós köröknek talán nem is épen igen komoly terméke.

— Hibaigazítás. Utolsó füzetünkben az *Aeschylus Oresteidájá*-ról közölt bírálatba több értelemzavaró sajtóhiba csúszott be. Ezeket a következőkben igazítjuk helyre:

43. l. f. 3. sor *törte meg* helyett *tölték meg* olvasandó. — 44. l. a. 5. sor *szokásos* h. o.: *vallásos*. — 46. l. f. 11. sor. Megjött az idő = megjött az idő. — 47. l. a. 12. sor. $\theta \upsilon \alpha \lambda \lambda \alpha \iota$ = $\theta \upsilon \epsilon \lambda \lambda \alpha \iota$. — 47. l. a. 4. sor. 911 h. o.: 902. — 47. l. a. 3. sor. A *nem-remélt* = A *nem-remélt lak.* — 48. l. a. 19. sor. $\theta \rho \acute{\alpha} \sigma \omicron \varsigma \acute{\omega} \pi \iota \theta \acute{\epsilon} \varsigma$ = $\theta \rho \acute{\alpha} \sigma \omicron \varsigma \epsilon \upsilon \pi \epsilon \iota \theta \acute{\epsilon} \varsigma$. — 49. l. a. 3. sor. *és* törlendő. — 49. l. a. 2. sor. felfogásához következik h. = felfogásához. Következik. — 50. l. f. 10. sor. *Färte* = *Färse*.

KÖNYVÉSZET.

Budenz József. Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Harmadik füzet. A szerző hagyatékával kiegészítette Simonyi Zsigmond. Különnyomat a Nyelvtudományi Közleményekből. (8-r. 96 l.) Budapest, 1894. Akadémia. 60 kr.

Holub M. és Köpesdy S. Magyar-latin kéziszótár a középiskolák számára. Lényegében változatlan második kiadás. (8-r. 690 l.) Budapest, 1894. Lauffer Vilmos. 2 frt 60 kr.

Kazinczy Ferencz levelezése. A magyar tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János dr. Negyedik kötet. 1806. jan. 1—1807. ápril 30. (N. 8-r. XX, 644 l.) Budapest, 1893. Akadémia. 5 frt.

Széchenyi István gróf hirlapi cikkei. A magyar tud. Akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. I. kötet (1828—1843.). (N. 8-r. LXIV, 564 lap.) Budapest 1893. Akadémia. 5 frt.

Szemák István dr. Német olvasókönyv. Második rész. A gymnasiumok IV. és a reáliskolák III—IV. osztálya számára. Harmadik kiadás (8-r. 192 l.) Budapest, 1893. Lauffer Vilmos. 1 frt 20 kr.

— Német olvasókönyv. Harmadik rész. A középiskolák V. és VI. osztályai számára. Harmadik, lényegében változatlan kiadás. (8-r. VIII, 314 l.) Budapest, 1894, Lauffer Vilmos. 1 frt 70 kr.

Theisz Gyula dr. Francia nyelvten haladottak számára. (8-r. XVI, 180 l.) Budapest, 1894. Eggenberger. Vásonba kötve 1 frt 20 kr.

Valló Vilmos. Módszeres francia nyelv- és olvasókönyv kezdők számára a direkt tanításmóddhoz alkalmazva. (8-r. X, 210 l.) Budapest, 1893. Lauffer Vilmos. 1 frt 10 kr.

SENECA MINT DRÁMAIRO.

(Folytatás.)

IV.

E kérdésre Jacobs azt a nem teljesen kielégítő választ adja, hogy a rómaiaknál az ékesszólás és költészet szoros kapcsolatban állt. A római a költészettel az ékesszólás eszközeinek gyarapítása kedvéért foglalkozott, mint Cicero pro Archia 6. fejezetében azzal mentegeti a költői irodalommal való foglalkozását, hogy *ex his studiis haec quoque crescit oratio et facultas, quae quantacunque in me nunquam amicorum periculis defuit*. A két művészet: a szónoklat és költészet közti szorcs kapcsolatnak tulajdonítja Jacobs azt a jelenséget, hogy Rómában a latin költészet azon időben, midőn a szónoklat virágzott, a szóiroki színezetet levetkőzni' nem bírta. A szónoklat hanyatlása, a közélet teréről történt leszorítása idejében a költői irodalom is hanyatlott; már az Augustus korbeli nagy költők sem tekinthetők e korszak szülötteinek, mert hiszen nevelkedésüket, fejlődésüket az előző kornak köszönhatték, melyben az ékesszólás virágzása tetőpontját érte el. A declamatio váltá fel a szónoklatot: a declamatio dagálya, negélyezett irálya érzik a költészetben is. — A szónok előtt állt új alakba öltöztetni a már egyszer kopottá lett szónoki nyelvet. Mit tett? Új fordulatokat keresett. Tulzott, túlfeszített, váratlan szólamok föltalálásában tündökölt. A szónok a költői nyelv merészségeihez folyamodott. A leírások, a velős gnomák, sententiosus fordulatok után kapkodott az ifju és a declamator iskolákban képzett szónok. A próza költőivé lett. De a költészet is megérzé a szép próza ez átalakulását: viszont a próza tört át a költészetbe. A kölcsön viszony soha szorosabb nem volt. A declamator iskolákban gyakran tűztek ki themákat a tragikai mesékből, mint Quintilianus II. 10. 4 mondja: *«Quid ergo nunquam haec supra fidem et poetica (ut vere dixerim) themata iuvenibus pertractare permittimus, ut exspatientur et gaudeant materia et*

quasi in corpus eant. Erat optandum». Mikor a dial. de causis corrup. eloqu. 35 (Petr. Satiricon Cap. I.) beszél a stilus romlásáról, ezalatt a költői stíl romlását is értik. A két műfaj szoros kapcsolata a Seneca korában még erősebb volt. Ha Juvenalis Sat. VII. 150 mondja:

Declamare doces o ferrea pectora Vetti,
Quum perimit saevos classis numerosa tyrannos

ezzel rámutat azon themákra, melyek voltaképen a költői irodalomból vétettek. Jacobs ez érvelése a dolgot csak egy oldalról világítja meg. Ugyanis csak az irány hanyatlásának a költészetre való hatását magyarázza meg. Érinti ugyan Jacobs, de nem fejt ki azt az óriási távolságot, mely van a görög drámai irodalom fejlődésének és a római utánzásnak körülményei közt. A római műirodalom első kiindulásakor Livius Andronicus, Ennius, Nævius a görög drámákat ültették át. Hogy a római hitrege és történelem nem nyújtott tárgyat, annak jellemzésére felhossa Jacobs, hogy a történetírók is görög mondákat kölcsönöztek át, történelmi műveknek nagyobb érdeket adandók. Így a Horatiusok és Curatiusok harcza (Liv. I. 25 = Demaratos Stob. XXXVIII. tit. f. 226) Sextus Tarquinius csele, melylyel Gabiit bevette (Liv. I. 52. = Herodot. III, 185 és köv. Zopyros beveszi Dareiosnak Babylont.) Hiányzott a Bacchus-cultus nemzeti jellege, melylyel szoros kapcsolatban fejtett ki a görög drámai irodalom. Rómában az előkelők ajándéka, a tömeg kedvébe járó hatalom csábétke, nem a nemzeti legendák ünnepélyes kultusa volt a drámák színre hozatala. A tömeg tömeg mindenütt. Durva izlését a zaj, a díszmenet, a cselekvények változata, az élcz, tréfa jobban lekötik, mint a mély lelki indulatok rajza vagy épen a finom dialog. Ismerjük a Terentius Hecyrájának sorsát: Horatius rámutat a tömeg nyomasztó hatására Ep. II, I, 182 és köv.

Sæpe etiam audacem fugat hoc terretque poetam,
Quod numero plures, virtute et honore minores
Indocti stolidique et depugnare parati
Si discordet eques, media inter carmina poscunt
Aut ursum aut pugiles: his nam plebecula gaudet.

A humorosan használt deminutiv képzővel ellátott plebecula mi volt az atheni néphez képest. Az ünnepi játékokat ajándékozó ædilek okultak. Nem akarták pazar áldozataikat hasztalan meghozni. Ők alkalmazkodtak a fenséges néphez. Már Julius Cæsar idejében a

mimusok lettek kedveltek; nem kapott a költő ösztönt, hogy a közönség elé komoly drámákat hozzon. Rövid ideig a görög hatás, mondjuk, a görög renaissance első föllendülésekor, midőn mindent, mi a görög népnek tetszett, átvenni törekedtek, a görög drámákat ültették át. A pún háborúk után élvezett nyugalom pillanataiban élénken érzik az előkelő körök a valódi szépet, mit a gazdag görög költészet és bölcsészet lehellett ki magából. Horatius e korszakot kitűnően jellemzi Ep. II, I, 161 és köv.

Serus enim (Romanus) Græcis admovit acumina chartis
Et post Punica bella quietus quærere coepit,
Quid Sophocles et Thespis et Aeschylus utile ferrent,
Tentavit quoque rem si digne vertere posset,
Et placuit sibi natura sublimis et acer,
Nam spirat tragicum satis et feliciter ardet.

De a hév melyet Horatius visszatekintve rajzol, hamar kihűlt. Augustus uralma alatt Varius *Thyestese* Quintilian izlése szerint kiállta a versenyt a görög tragédiával, Ovidius *Medea*-ját is dicséri ugyanez ítész, Asinius Pollionak Hor. Carm. II. 149. és Sat. I. 10, 42. Verg. Ecl. VIII. 10. (sola Sophocleo tua carmina digna cothurno) oly irányú tragédiáját említik, mely *novi generis* lett volna. Pomponius Secundus a Kr. u. első száz közepén már oly tragédiát ír, melyben Quint. X, I, 98. nem a drámai életet, de az írásbeli csint magasztalja. Curatius Maternus, a dial. de oratoribus egyik személye is tragédiákat írt. E dialog 4 tragédiát említ tőle: *Medea*, *Thyestes*, *Cato*, és *Domitius*: ez utóbbi két tárgy a történelemből lön merítve, tehát a praetexta hagyományát folytatta. Maternus felépését Weinkauff a Tac. dialogus de or. írott kitűnő könyvében (Köln 1881, 2. kiadás) már Nero korára teszi, midőn egy ismeretlen című darabjában Vatiniust, Nero kegyenczét gúnyolta ki. *Domitius* cz. praetextája valószínűen e politikai ellenzék kedvelt eszközeül használt: declamatio alakjában, költött személyek cselekvényébe öltöztetett támadás volt a gyűlölt caesarismus ellen. Erre Caesar politikai ellenfele Domitius Ahenobarbus alkalmas személy volt. Ez Pharsalusnál esett el. Lucanus az ő szellemes epigrammatikus jellemzésével így örökíti meg emlékét:

Mors tamen eminuit clarorum in strage virorum
Pugnacis Domiti
Victus toties a Cæsare, salva
Libertate perit.

(Phars. VII 600.)

Cato-jára pedig a *dial. de or.* igen jellemző észrevételt tesz: «*postero die quam Curiatius Maternus Catonem recitaverat, cum offendisse potentium animos diceretur tamquam in eo tragoediae argumento sui oblitus tantum Catonem cogitasset eaque de re per urbem frequens sermo haberetur*». Még jellemzőbb Aper nyilatkozata, melyben mintegy szemrehányást tesz Maternusnak, hogy «*omissis orationum et causarum studiis omne tempus modo circa Medeam, ecce nunc circa Thyesten consumis, etiam si non novum tibi ipse negotium inportasses Domitium et Catonem id est nostras quoque historias et Romana nomina Graeculorum fabulis aggregare*. Nem tehetek róla, de a *Graeculus* szóban a római önérzet hangját érzem. A hazai tárgyakat szintén bevonta e drámai formát öltő retorika; de egyszersmind látom azt is, hogy — és erre kiváló súlyt helyezek — túlzott azok állítása, kik csak recitatio-gyakorlatoknak vagy legfeljebb könyvdramáknak nézték Seneca és társai darabjait. Schanznak tökéletesen igazat adok, midőn arra a kérdésre, hogy előadásra voltak e szánva Seneca darabjai vagy nem, így felel: «Ha a Pomponius Secundus tragédiái, melyeknek Quintilian tanusítása szerint (X, I, 98) rhetori jellemet is kell tulajdonítanunk, valóban színre kerültek, mit Tacitus bizonyít (XI, 13: *is carmina scenae dabat*), nem megengedhető, hogy lehetetlenségnek tekintsük azt, hogy Seneca a színpad számára írt volna» (Gesch. d. h. L. II. r. 269. l.). Az már kétes, hogy megállták-e helyüket vagy sikert arattak-e, vagy egyáltalán színre kerültek-e?

Az a jellemzés, melyet Maternusról a *dial. de or.* alapján ad Ribbeck a római költészet történetében, teljesen hozzávetésen alapszik. Nézetem szerint *Cur. Maternus* darabjai a politikai ellenzék rhetorikai formájául is szolgálhattak, de nem csak erre. És igazat adok Weinkauffnak, hogy Dio Cassius LXVII. 12 következő passusa Μάτερνον σοφιστήν ὅτι κατὰ τυράννων εἰπέ τι ἀσπῶν ἀπέκτεψε*) Domitianus Kr. u. 91-ben, nem *Cur. Maternusra* vonatkozik, mert jelentékenyebb férfiú volt, mint sem hogy Tacitus a Domitianus által üldözöbe vett bölcsesek sorában (Agric. 2. *Expulsio sapientiae professoribus*) meg ne említette volna. És hozzá teszem,

*) E passust Mnemosyne legutóbbi füzete XXI, 4. (1893) p. 395. így javítja: *M. δὲ σοφιστὴν ὅτι κατὰ τυράννων εἰπέ τι ἀστειόν*, e megjegyzéssel: *Ridiculum acri saepe fuit loquentibus perniciosius. A főkérdésen ez emendatio nem lendít.*

hogy ezt annyival inkább tette volna, mert gyöngéd szeretettel gondolt Curiatus Maternusra. A dialog képzelt ideje Kr. u. 75, írási ideje Weinkauff szerint 81, mikor Tacitus, «*admodum iuvenis*»; ez pedig közel esik Nero bukásához (Kr. u. 68). Nem megvetendő bizonyíték Ritter felfogása mellett, mely szerint az Octaviát Maternus írta volna. Nézetem szerint fontos érv a *praetexta*-irodalom fennállása mellett. De ha a Dio Cassius által említett Maternus nem volna is a mi Maternusunk s így Jacobs azon gyanítása is, mely szerint e darab épen a *Cato* lett volna, a személyre nézve nem áll szilárd alapon, Jacobs véelmének magyarázatát megtaláljuk a dial. de or. 3. fej.-ben, hol Secundus utal arra, hogy ép a rossz akaratú rágalmak (*fabulae malignorum*) kikerülése végett készült Maternus ismét átdolgozni darabjait (*retractare*): *ut emitteres Catonem non quidem meliorem sed tamen securiorem*. Hogy Neróról szó nem lehet, azt elmondhatjuk Nauck szerencsés emendatiója után, melylyel javítá a dial. de or. XI. következő szöveghagyományát: «*recitatione tragoediarum et ingredi famam auspiciatus sum, cum quidem in Nerone, cui probatam et studiorum quoque sacra profanantem vaticinii potentiam*», a mely helyet a Pauly Real Encyclop.-jában a Nero életének írója (Haakh) még ez alakban fogadott el és tulajdonított Ritter 1843-iki kiadásában talált vélelem alapján Cur. Maternus-nak. Andresen a dial. de or. 1872-iki kiadásának kritikai függelékében helyesen igazolja Nauck javítását, mely szerint itt *in Nerone* már csak a *praepositio* használatáért sem lehetett, hanem állt: *imperante Nerone* és vonatkozott Cur. Maternus fiatal korára.

Ténynek vehetjük tehát, hogy a *praetexta* *) feléledt.

De ép e tény vezet egy felette érdekes kérdés részletezett tárgyalására. Ép e korra esik-e az egyetlen teljes *praetexta*-nak, az *Octaviá*-nak keletkezése?

V.

A Curatius Maternusról felhozott kétségtelen adatok arra birnak, hogy az *Octavia* keletkezését a Piso-féle összeesküvés korára tegyem. Braun (*Die Tragödie Octavia und die Zeit ihrer Entstehung*, Kiel 1863) a középkorba, Richter és Peiper Tacitus császár idejébe

*) E műkifejezést már Cicero korában használják. Irtak már Naevius: *Clastidium*, Ennius: *Sabinae* és *Ambraciae*, Pacuvius *Paullus*, Accius: *Brutus* és *Decius* cz. *praetextákat*.

helyezik és egy oly írónak tulajdonítják, ki Tacitus történeti művével is behatóan foglalkozott. A középkorban Peiperék szerint nem keletkezhetett az Octavia, mert az első tragœdia-író a középkor végén Mussatus volt (1328 tájt), ki Nicolaus Trevethussal (megh. 1328-ban) éleszti fel a tragœdia-költést, de már Octaviát ismerték. Peiperék nagy súlyt helyeznek a *metrikai* szempontra. A Boethius által kedvelt anapæstusok $\frac{2}{3}$ részben adoniussal végződnek, holott az Octaviában észlelhetők csak $\frac{1}{3}$ részben, tehát a Boethius által divatba hozott mérték előtt kellett keletkeznie. Peiperék még a szerzõt is gyanítják; okoskodásuk ismét prægnans példája azon vergődésnek, melynek kiteszi magát az *előre bevett* nézet. Szerintök az Octavina a vulgaris recensio előtt kevéssel keletkezhetett, tehát lehet-e csodálkozni, hogy ezzel összeolvadt? Nem is hiányzik e codex-család egy tagjánál sem. Ha nem hiányzik, miért ne lehetne ép az A, tehát deterior fons archetypusa másolójának műve, ki művét a Seneca neve alá csusztatá. E mellett szól még az a körülmény is, hogy e codex-csoportnál az Agamemnon és a Hercules Oeteus közé, a kilenczedik helyre kerül az Octavia, mi a másoló kakuktozását még ügyesebben elrejtí. Minthogy a forrás archetypusa a IV. évszázra megy vissza, ez ép az az idő, mely a Tacitus-tanulmányok feléledésének kora. Peiperéket *Braun* vezette félre, kivel szemben pedig polemikus álláspontra helyezkednek. Mivel vezette félre? Azzal, hogy rendkívüli szorgalommal összehalmozta Tacitus műveiből a párhuzamos helyeket, melyek szerinte kétségtelenné teszik, hogy az Octavia írója Tacitust használta. Kimutat Braun igen érdekes és olykor valóban meglepő találkozásokat az Octavia és Seneca egy pár bölcselmi értekezése közt is; de ép itt van a Braun vélelmének gyöngéje, mert az Octavia és Seneca művei közt való meglepő találkozás nem okvetetlenül a szolgai utánzat mellett, hanem az egy korban való származás, egy eszmekörben való mozgás, egy célzatra való működés, egy áramlat érdekében kifejtett tevékenység mellett szólanak.

Tüzetesen foglalkoztam Braun párhuzamaival, melyek nem egy esetben nem válnak be. Egy néhány példával szolgállok: Oct. 260. és köv., hol Octavia a Claudius család romlását a tragikus Erinyes művének tünteti fel, mi összefüggésben van Messallina bacchanalia jával, melyet Tacit. Ann. XI. 31. ír le?

Oct. 295. és köv., a hol a kar a következő fontos, de homályos nyilatkozatot teszi:

Nos quoque nostri sumus inmemores
 post fata ducis cuius stirpem
 prodimus eheu *suadente metu*.

Tacit XIV. 60: *actae ob id de ancillis quaestiones et vit tormentorum victis quibusdam ut falsa annuerent, plures perstiterunt sanctitatem dominae tueri*: nem hogy összhangzásban lenne, inkább ellentétben áll, mert mit mondjunk arról a költőről, ki Tacitust használhatja forrásul és nem reflektál a hamis tanuságra kényszerített, de ellenszegülő szolganők közül annak a szolganőnek igazán megragadó vallomására, ki a faggató Tigellinusnak azt felelte volna:

Castiora esse muliebria Octaviae quam os eius. Lehet-e képzelni drámairót, ki az Octavia ellen bujtoztatott és megvesztegetett hamis tanuk ellenében e szép nyilatkozatról, mely Octavia női méltóságát a legszebb színben tüntette volna fel, megfélekedezett volna? Hogy az Agrippina halálára vonatkozó passusok (Oct. 346. és köv.) a Tac. elbeszélésével összhangzanak (An. XIV, 11. és köv.), ez csak a mellett szól, hogy Cur. Maternus útján is ismerhette Tac. az Agrippina halálának részleteit. De mit mondjunk az igazán egy korszakra való eszmetársításra, mely előfordul Oct 227 és köv. verseiben és Tacit. Ann. XIV, 12-ben felsorolt csodás természeti tü-nemények közt? Jellemzőbbet aligha lehetne felhozni. Mert míg Oct. egy az északi sark felé feltűnt üstököst említ:

vidimus coelo iubar
 Ardens cometam pendere infestam facem
 Quæ plaustra tardus noctis aeterna vice
 Regit Bootes frigidus Arctoo rigens»,

mely passus után valódi Shakespeare-i gondolat fordul elő:

«En ipse diro spiritu sævi ducis
 Polluitur æther, gentibus clades novas
 Minantur astra» —

addig Tac. idézett passusában napsötétedésről van szó és arról, hogy a villám tizennégy helyt csapott le: de üstökösről nincs szó. Mint-hogy pedig ez év 59-re esik: az Oct.-ban az üstökös megjelenéséről való megemlékezés ugyanazon kor meghatottságára és babonás ijedelemére vonatkozik. Braun a Seneca quæst. nat. VII. 21, 2. ismeretének tulajdonítja e passust; de ez mégis csak igen sok tanulmányt föltételez szerzőnél.

Braun döntő bizonyítékul hozza fel kivált Oct. 926. és köv.

helyét, hol a kar nem általánosságokban fejt ki Octavia vigasztalására a sors változandóságának until elcsépelet közhelyét, hanem megemlékezik Agrippina, Julia és Livia eseteiről, mint ezt Tac. is teszi Ann. XIV. 13. «*Meminerant adhuc quidam Agrippinae a Tiberio, recentior Juliae memoria observabatur a Claudio pulsa*». De hát nem ismerhette-e Tacitus e darabot és a hangulatfestésre nem találta-e alkalmasnak beszöni, mert a *meminerant*-hoz hasonló szöveget, melyek a közvéleményt fejezik ki, mint látni az ann. első könyvének 9 és 10. fejezeteiben az Augustus halála után a közvélemény rajzában is, használ. Nem csáfolta meg Braun Ritternek igen nyomós érvét, a mellett, hogy az Oct. Nero korához közeli időben keletkezhett, mely szerint Oct. 190 és köv. helye, hol a dajka Octaviát azzal vigasztalja, hogy Poppæának is vannak aggályai mellőztetése iránt

atque monumenta ex
Quibus timorem fassa testatur suum

csupán ugyanazon kor közel ismerőjétől származhatott. Az ellen pedig egész meggyőződésemmel, sőt nem kis fölháborodással tiltakozom, mintha Senecának lett volna része Agrippina megöletésében, vagy Nero nemtelen élvezeteit kerítőkép előmozdította volna. Braun szavai ezek: «Seneca, ki életében oly hajlékonynak és simulékonynak tanúsította magát, kit Nero épen nem tisztességes ügyekben eszközül használt fel és pedig épen Nerónak Octavia ellen irányult viszonyát Actehez (Tac. ann. XIII. 13, 21. l.) előmozdította volna», holott Tac. XIV. 2-ből kitűnik, hogy Seneca egy oly pillanatban folyamodott Actéhez, midőn Nero a legembertelenebb kicsapongásra lett volna kész vetemedni.

Az erőltetett magyarázat érdekes példáját adja Braun akkor is, midőn ráfogja az Octavia szerzőjére, hogy ő Tacitusnak Ann. XIII. 16 f.-ben *Octaviam sororem Britannici* toldalékkal megmontott szöveget olvasott volna, mit Nipperdey mint toldalékot athetizál, holott Nipperdey 1873-iki kiadásában e passus érthetővé van téve egy *atque* betoldásával és épen nincs kivetendőnek jelölve.

Braun értekezésének az a része, melyben Mussatus Achilleis-e és az Octavia közt állít szembe egy pár rokon helyet annak bebizonyítására, hogy az Oct. csak e korban (XIV. sz.-ban) keletkezhett, nagyon gyenge és kevés bizonyító erővel bír.

Hiszen az a tény, hogy Seneca darabjait *Lancea* olaszra fordítja a XIV. sz.-ban, épen nem beszél az utánzás mellett, hanem

inkább a mellett, hogy e darabot már ismerték. Mert hiszen a plagiumot nagyon könnyen a szerzőre bizonyították volna. Van Braun-nak egy odavetett megjegyzése, melyre több figyelmet fordíthatott volna. E szerint «az egész drámának annyiban ki nem elégítő a vége, a mennyiben a Nero által elkövetett igazságtalanság megbüntetése csak e bizonytalan jövőre van kilátásba helyezve» . . . de ép e jelenségre nem fordítottak kellő figyelmet, pedig ez *cardo rei*.

Mi az oka, hogy Octavia megöletésére vonatkozó utalások :

Me quoque tristes mittet ad umbras
Ferus et manes ecce tyrannus.
Quid iam frustra miseranda moror
Rapite ad Lethum . . . ? (985. és köv.)

és

«devectam rate
procul in remotum litus interimi iube» (890)

e darabban megerősítést nem találnak és legalább a «*facundia praesens*» ajkairól hallhattuk volna meg Octavia halálát, mi hamar bekövetkezett és ez által a darab igazi tragikus befejezést nyert volna. Továbbá mi az oka, hogy Poppæa Sabina visiójában nem látja önön végét, mint a Neróét, ha a darab Nero halála után keletkezett? Hiszen tudjuk, hogy Poppæa Sabina 65-ben hal meg, mely évben meghalnak Seneca és Lucanus. Mellőzhette volna-e drámaíró Poppæa tragikus és megrázó végét, ki Tacitust használta forrásul? Tac. XVI. 6. *obiit fortuito mariti iracundia a quo gravis ictu calcis afflicta est* milyen tragikus fordulat Nero ellen, ki *liberorum cupiens et amoris obnoxius erat*, hogy ép ő öli meg nejét áldott állapotában? Miért nem használta föl a Tacitust ismerő szerző e mondatot?

Mind e tagadólagos érvek arra a föltevésre vezetnek, hogy az Octavia keletkezése Tacitus művének keletkezését megelőzte. Schanz, Teuffel-Schwabe már határozottan állítják, hogy a Nero korától nem messze időre esik e mű létrejötte. Teuffel régebben a Kr. u. 2—4. százra tette és így vitatja el Senecától: «Nincs meg benne a Seneca-féle darabok dagálya, nem szorítkozik három színészre és a nyelvben és vers-szerkezetben is van némi eltérés».

A szópompa és dagály hiányáról e darabban is aligha lehet szó, habár csakugyan bizonyos mérséklet lengi át; de a három színészre tett észrevételt el nem fogadhatom. Mert ugyan hol találkozik *Poppaea* és *Octavia*, Nero szívének jogos birtokosa és a

bitorló vetélytárs? Minden dramaturgiai felfogás szerint kellett volna találkozniok. A két *nutrix* ép így nem találkozik; Seneca és Nero közti jelenet elején a Præfectus egyetlen vers elmondásával távozik, mely beosztás figyelmet érdemel; de a mi a legjellemzőbb, *Agrippina* megjelenése előtt Seneca és Neró távoznak, a cselekvény idejében is változás történik. Semmi akadályja nincs annak, hogy a szerepeket három színész játssza és Horatius ars poëticá-jának azt a szabályát, hogy «a negyedik személy ne beszéljen» — szerző át nem hágtá. Az időbeli egység úgy is csak Boileau-ék képzelmében létezett. Az Octavia cselekvénye is három napra terjed.

A darab hangulata, a benne előforduló események közvetlen hatása, vonatkozások a viszonyokra és körülményekre mind ama lázadás idejére utalnak, melynek ép az Octavia mellőzése adta meg a közvetlen lökést. Nero gyalázatos eljárása e nemes lelkű, tiszta jellemű nő irányában a jobbakat forrongásba hozta. A jobbak sorában volt Seneca és Lucanus. Seneca különben is érdekelve volt. Őt a közvélemény okolta Neró botrányos magaviseletéért. Felséges tanítványa miatt e dúsgazdag udvari ember, Agrippina egykori kedvence, szenvedett. — Seneca a közvélemény nyílt vagy hallgatag kárhooztatását hallotta vagy kiérezte. Nem lehet-e feltenni, hogy e hangulat ihlette a költemény szerzőjét? Nem lehet-e föltenni, hogy e forrongás rhetorikai formája volt e szindarab, melyben a Seneca és Nero közti vitatkozás egyenesen oly hatást tesz, mintha a tanító a tanítványt leczkértetné? De még inkább megszólal az a hang, mely Tacitusnál a visszavonulásra készülő Seneca védbeszédében oly megragadó erővel nyilatkozik (Ann. XIV, 53—54). De más felől mi érdeke lett volna a mellőztetése miatt siránkozó, kesergő Octaviának, a világtörténet vihara által e tovasodrott hervadó levélnek, a Kr. u. 4. százban, a mikorra Richter és Peiper teszik az Octavia keletkezését, de még sokkal inkább a renaissance korában, mikorra Braun teszi, a mikor épen a nagyobb hatású tárgyának lehetett csak oly erejük, hogy költőt drámaírássra ihlessenek? Ugyde máig czáfolatlanul fenmarad az a *vaticinium post eventum*, mely mondhatni közelismerés szerint kétségtelen bizonyítékul szolgál arra nézve, hogy az Octavia csak Nero halála után irathatott, mert hiszen egyenes vonatkozás van nem csak Nero halálára, de még majdnem nyílt szavakkal a halálnemre is, mely Nero életének végett vetett.

Lássuk az illető passusokat. Agrippina így szól:

Veniet dies tempusque quo reddat suis
 animam nocentem sceleribus iugulum hostibus
 desertus ac destructus et cunctis egens.
 heu quo labor, quo vota ceciderunt mea?
 quo te furor provexit attonitum tuus
 et fata, nate, cedat ut tantis malis
 genetricis ira quæ tuo scelere occidit. (641—647.)

De még világosabban Poppæa álmában látja egykori férjét Crispinust, a mint betör egy tömeggel:

Crispinus intermissa libare oscula
 irrupit inter tecta cum trepidus mea
 ensemque iugulo condidit saevum Nero. (745. és köv.)

Nagyon szembetünően talál e jóslat és álom a Nero élete végével; de nem fordulhat-e elő az ily gondolat az összeesküvés által fölizgatott kedély költői lázálmában?

Az Agrippina jóslata csak a lázadás sikerét festi: Nero elhagyatva fog ellenségei kezébe jutni. De hát ép az Agrippina-féle jóslat e passusa:

veniet tempus quo reddat
 iugulum hostibus,

alább a Poppæa álmában előforduló passus: ensemque iugulo condidit saevum Nero, mintegy ellentétet alkotnak. Hiszen a forrongó kedélyek, a fölizgatott bosszúérzet nem mindazon különböző fatumokat vázolták-e maguk elé, melyek Nerót elérhetik? Az öngyilkosság gondolata mindegyre kísértett, a Nero kénytelen öngyilkosságát, midőn Galba közeledett Róma felé, nem lehetett-e a Piso-féle összeesküvés remélhető diadalával is összekötni? Egy költő, ki Senecának elégtételt akart adni azért, mert Nerót mindegyre vissza akarta a bűn fertőjéből tartani, nem fenyegethette-e oly szellemi szózáttal vagy oly álomképpel, melyet találunk Agrippina szózatában és Poppæa Sabina álmának elbeszélésében? Ha az Agrippina szavait egyenes vonatkozásnak tekintik Nero halálára, mért nem keresik az összefüggést a Poppæa szavai és Poppæa halála közt? Aztán jellemző Poppæa panaszában az utolsó mondat:

aut quem cruorem coniugis vidi mei.

Egy író, ki Nero halála után messzi időben ír darabot, ily kétértelmű kifejezést nem ad a Poppæa ajkaira. Poppæa fél, aggódik, mint ez e prætexta más helyéből is kitűnik, félti befolyását, tart a

közvélemény fellázadásától; e hangulat a darabnak oly időben történt keletkezésére vall, midőn még Poppæa élt. De előttem a főérv, hogy az Octavia miatt keletkezett lázadás hatását még közvetlen közelben kellett éreznie szerzőnek, az, hogy a Poppæa Sabina elleni megvetést tükrözi maga a darab. Nekem igazán, mint az egész kor signaturája, a költői lélekben lerajzolódott képe tűnik föl a kar utolsó fohászkodása. Álljon itt ez igazán költői passus, mely mint egy inelabús accord rezdül végig a szív húrjain:

Lenes auræ zephyrique leves
 tectam quondam nube ætheria
 qui vexistis raptam sævæ
 virginis aris Iphigeniam,
 hanc quoque triste procul a poena
 portate precor templa ad Triviæ.
 Urbe est nostra mitior
 et Taurorum barbara tellus.
 hospitis illic cæde litatur
 numen superum,
 civis gaudet Roma cruore. (1002-től végig.)

Igen: ily közvetlenül szembe állítva a Diana Taurica irgalmasságával a Róma kegyetlensége csak azon kornak közvetlen hatása alatt keletkezhetett. Aztán, mint emlitem, a tulajdonképeni cselekvény végződik Nero parancsán, melyet a praefectusnak ad, hogy Octáviát vigye egy távol szigetre.

A bevezettség e hiánya is azon kor közvetlen hatására vall. Lehet, hogy e nézetem nagy ellenzésre talál, de én a szellemre, az események közvetlen hatására több súlyt helyezek, mint arra a véletlenségre, hogy a mértékben, a nyelvben, a hangban minő eltérések vannak Seneca többi darabjaitól. Képzeltető-e, hogy valaki akár a IV. században, akár meg inkább a középkor végén Octavia sorsában méltó tárgyat talált volna a földolgozásra, holott Seneca korában e tárgy az összeesküvésre szított, a fölbátorodás hangját visszhangozta, a Poppæa rabjává süllyedt Nerót tette közmegvetés tárgyává. E darab is politikai declamatio volt. Mily jól lehetett a zsarnokság ellen dictiózni a görög hősök szájával; mily kényelmesen lehetett a stoa vigasztaló, erősítő, a halállal szemben elszánást hirdető tanait egy Polyxena, egy Astyanax, egy Oedipus ajkára adni; az embertelen vérengzést egy Thyestesben megbélyegezni és Nero aljas kéjelgését az Octavia tusájában, mely csak azt a kort érdekelhette.

Én a darab szerzőjéül Lucanust sejtem. Hogy mért gondolok Lucanusra? Azért, mert Senecát szerepelteti és inkább úgy lépteti föl, mint bölcsészt, semmint jellemet. Braun ebben is a XIV. századbeli szerző szolgálai függését látja, melylyel Seneca iratait használta föl. Braun ez érve nyomós, de meggyengíti az a föltevés, hogy egy Senecán bámulattal csüngő lélek Senecában csak a stoa bölcsét és nem a közélet izgatott hangulatától hányt-vetett jellemet látta. Aztán maga a stílnem, a retorikai gyakorlatokra alkalmas drámai forma is befolyt arra, hogy Seneca alakját fölébe emelje a mindennapi szenvedélyek sarába süllyedt Nerónak. Lucanus ingatagsága, tétovázó jelleme, de másfelől Seneca iránti rajongó tisztelete visszatükröznek e darabon. És ha Tacitusnál elolvassuk a Piso-fele összeesküvés részleteit: Lucanus bűnösségének nem találjuk elég okát, holott, ha az Octaviát írja, a bűnrészességgel több joggal vádolhatták. Igaz, hogy csak Cur. Maternusról olvasunk oly adatot, hogy drámák declamálásával majdnem veszélybe dönté magát: mért ne dönthette volna magát Lucanus ép ily alapon tényleg veszélybe a költői hirnévére úgy is feltékeny Nero előtt? És mit olvasunk Lucanus legmegbízhatóbb életrajzában, mely kétségtelenül Suetonius műve. (Reifferscheidt kiad. 50. és köv. l.) *«Sed et famoso carmine cum ipsum tum potentissimos amicorum gravissime proscidit; ad extremum paene signifer Pisonianae coniurationis exstitit.»* E passus élénk bizonytságot tesz a Lucanus lelkében véghez ment változásról, mely a Pharsalia első három éneke és utolsó énekei közti különbségben is kifejezést nyer. Ki Ribbeck eleven tollal írt jellemzését elolvassa, melylyel Lucanus sértett önérzetéből származott politikai szereplését, a Pharsaliába szőtt több félreérthetetlen ezézással kifejezett elkeseredett hangulatát rajzolja: miért ne tehetné föl, hogy e hangulatot az akkor kedvelt drámai formában is megörökíté? Lucanus művei sorában ott áll a Vacca-fele életrajz végén a Medea tragödia is. Föl is tehetjük a magahitt Lucanusról, hogy megkisérté a drámát is, ha próbálkozott panegyrisel (*«et certamine pentaeterico acto in Pompei theatro laudibus in Neronem fuerat coronatus»* versben és prózában) próbálkozott rajzzal. A mi az Octaviának aránylag prózaibb hangját illeti, azt megmagyarázza maga a tárgy, mely a közvetlen jelenből merítettvén, a költői képzelemnek nem adhatta meg az emlékezet nagyító hatalmát. Magnin a Quinet Ahasvérejéhez írt gyönyörű bevezetésében, a költői tárgyra nézve a mult idő távlatát megkívánja. Az Octaviánál ez hiányzott.

De még egy körülményt hozok föl. Az Octaviában a polgárokból álló kar magatartása ingatag. Míg a darab első felében Octavia mellőztetéséért zúgolódik, mondhatni a föllázadt közvéleménynek ad hangot, addig a Poppæa egybekelése után magasztalja Poppæa szépségét:

Vincet vultus hæc Tyndaridos

Qui moverunt horrida bella.

(789—90.)

Nem felel-e meg Lucanus egyenetlen jellemének, kinek költeményében Nero iránti hizelgés után magának a cæsarismusnak elítélését találjuk meg? De különben is úgy a Suetonius életrajza, mint Tacitus megerősítik, hogy Lucanus kihívó, önhitt vakmerőséggel lépett föl, de a Piso-féle összeesküvés fölfedezése után gyáván meghunyászkodott és saját anyjának föladásáig vetemedett. (Tac. Ann. XV, 56.)

Ép ez önmentési kísérletnek lehetne az anonymitást is tulajdonítani, melylyel sikerült művét úgy eltitkolni, hogy a Seneca művei közé került.

Miért jön az Octavia szerzője ellenmondásba önmagával? A Poppæa magasztalásával mért rontja darabjának lázító hatását? Ha Schwabe a Teuffel-féle irodalomtörténet legújabb átdolgozásában (1890.) így szól: «Lassankint fölülkerekedik — és pedig méltán — az a vélemény, hogy Octavia csakhamar a Nero halála után iratott», mért ne tehetnénk egy lépést előre és a költeményt a Poppæa hatalmának fénykorába miért ne tehetnők?

Ugyanis Nero halála után, az Apocalypsis keletkezésének korában (Kr. u. 69.) sokkal mélyrehatóbb rázkódások foglalták el a kedélyeket, mint a biblikus Antichristus megjelenése is tanúsítja, semhogy Nerónak egy még Messalinával és Sabinával folytatott vér-lázító kéjelgése után is Octavia mellőzése és az emiatt támadt zendülés érdekelte volna az embereket. Nemcsak nem érdekelte, de még kerülték is az oly tárgyat, mely Nero sülyedségét csak ily fokon mutatta be. Hogy az a költemény, melylyel Lucanus Suetonius szerint vagdalta Nerót és környezetét, ép az Octavia lett volna, azt nem merném állítani, sőt még azt sem tudnám dönthetetlen módon bizonyítani, hogy az Octaviát Lucanus írta, de ha ő írta, minthogy az összeesküvés idején keletkezett, teljesen érthető, mint került Seneca darabjai közé egy oly darab, melyben maga Seneca is szerepel, kiről a Pharsalia scholiastája fentartja azt az adomát, mely szerint ő írta volna a Pharsalia két első versét (*hos VII versus pri-*

mos dicitur Seneca ex suo addidisse, ne videretur liber ex abrupto incohare).

Közös megbeszélés alapján kelt az Octavia és bizonyosan hatást tett a Piso-féle összeesküvésre. Miként lehetett volna a népet jobban fölingerelni Poppæa és így Nero ellen, mint a tisztalelkű Octavia méltatlan szenvedéseinek rajzolója útján? Aztán még egy — *the last but not the least* — érvet hozok föl. Úgy Agrippina, mint a kar a Claudius család gyászát, Nero anya- és testvérgyilkosságát, vérfertőzését mondhatni párhuzamosan rajzolják. Mily méltóságra emelkedik Seneca és Octavia alakja! A köztársasági emlékek is kísértének. Lucretia, Virginia sorsát emlegeti szerző: nem a köztársaság apotheosisa-e az egész Pharsalia? Tudom, hogy az én vélelmem csak egy a sok közül, de a felsorolt érvek talán mégis csak több bizonyító erővel bírnak, mint Dr. Kont Ignác érvelése, ki miután felsorolja, hogy Voss Annæus Florusra, Scaliger Turnusra, Ritter Cur. Maternusra stb. gondolnak, ő az Octaviát Traján idejében keletkezettnek állítja és ennyivel bizonyítja: «erre mutatnak a stilus feltűnő sajátságai», de e feltűnő sajátságok közül egyet meg nem érint. Különben Dr. Kont értekezése, melyet az Akadémiában olvasott föl (Ért. 1885. XII, 1.), Nisardot követi nyomon, az ő párhuzamait használja föl görög eredeti darabokkal való összehasonlításoknál. E párhuzamokra nézve Schanz irodalomtörténete rövidre foglalva megérint minden szempontot, melyeknek azonban Nisard kitűnő művének (*Les poètes latins de la decadence*) ismerete alapján adhatunk mélyebb jelentést, valódi életet. A párhuzamok kérdésére nézve (de Octaviára természetesen nem reflectál) kitűnő munka — habár vázlatos *Pais Alfrédé* (*Il teatro di l'Anneo Seneca*, Turin, 1890), mely mint a Schanzé megérinti a lényeges pontokat. E kérdés bővebb kidolgozást és behatóbb méltatást érdemel. A mi az Octavia költői értékét illeti, csodálkozunk a finom izlésű *Lipsius* nézetén, ki keményen elítélte: «Puer ego sum, nisi a puero ea conscripta, certe pueri modo». Voss pedig úgy nyilatkozott, hogy «Octavia omnium tragœdiarum ineptissima, opus plane scholasticum, ne quid gravius et verius dicam.» Hitem szerint mindketten méltatlanul, mert ha túlzott is Vater nézete (*Archiv für Philologie* XIX, 565—618.) «sed tragœdia ipsa longe superare videtur, quidquid tragœdiarum a Romanis scriptum est» annyi kétségtelen, hogy az Octavia igen becses költői termék, és mindenek felett, mint egyetlen teljes *prætexta* felette érdekes.

Leghelyesebbnek tartom Ribbeck ítéletét, mely teljesen igazságos. A következő passusban találhatni meg Ribbeck felfogását szabatos alakban kifejezve: «Egészben véve annyival mégis föléjük magaslik Octavia a Seneca-féle drámáknak, hogy először is az önálló tárgyválasztás és feldolgozás érdemével bír emezek ellenében, továbbá, hogy az egyes részletek kivitelében és a stílus egészében tekintve, aránylag jól eső nyugodtságot és természetességet mutat emezekéhez képest. A Seneca darabjainak túlhevített pathosa itt tetemesen alább van szállítva. Mégis csak legalább embereket hallunk beszélni s nem csupa eszeveszett szörnyeteget.»

Teljesen igaz; a fentebbi fejtegetések után elég annyit mondanunk, hogy ép a történelmi tárgy valódiságának köszönhető a mérsékeltebb hang, a helyesebb arány. Ha Martha (Szabatosság a művészetben. *Revue d. d. Mondes* után fordítá Végh Arthur. Budapesti Szemle 1887. 128. sz.) a dolog lelkét mondja meg, midőn így szól: «A physikai és erkölcsi dolgok helyes megfigyelése maga a költészet», elmondhatom túlzás nélkül, hogy az Octavia gyarló és kezdeties szerkezete mellett is közeledett a valódi költészet köréhez.

Megszólal benne a kor hangja, élete; a század testét ölté föl a szín; Shakespeare Hamlet-je dramaturgiai elvének megfelel. Ha Poppæa és Octavia közti összeütközésre hozza szerző a cselekvényt és megszólaltatja a szenvedély igaz hangját, egy remekkel több marad ránk. Így alkalmi declamatióvá törpül e tárgy, melynek van költői értéke és bece.

(Folyt. köv.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

A BETLEHEM

a népmisztériumokban s a dráma történetében.

(Folytatás.)

II. Betlehem és marionette a korábbi századokban.

Azok a gyermeknézőre számító, szegényes előadások, melyeket manapság a vásáros marionette-bódék mutogatnak, alig érdemesek arra, hogy bővebben foglalkozzunk velök. Egy állandó torzalak: *Punch, Pollichinelle, Pickelhäring, Hanswurst, Arlecchino, Gracioso, Paprika Jancsi*, vagy ostobaságával, vagy czéltalan csíny-

tevésből egy sereg ember közt félreértéseket, keveredést támaszt, a darab hatalmas verekedésben végződik, melyben az activ, vagy még többször a passiv oroszlánrész ugyancsak ez alaknak jut ki.

Elsatnyulásának, népszerűtlen voltának egyetlen oka az, hogy nem haladt a korral. Állandó, untalan ismétlődő helyzetei, vastag tréfái a mult századból valók; ama sajátyszerű korszak várakozásának akkor megfeleltek, de ma már izetlenek s nem kevés gyermeki naivság kell hozzá, hogy valaki tetszést leljen benne.

Itália még az egyetlen ország. hol ma is számbavehető és kedvelt látványosság a világi marionette. Itt nem maradt el a kortól, számot vet az új élet kívánságaival, lépést tart az izlés és napi érdek minden változásával. Főmozgatója a cselekvénynek ugyan állandó alak, de városunkint ez is más és más.¹⁾ Darabjaik olykor fölelevenített lovagdrámák, pl. az Orlando furioso, de ez is ismeretes a nép előtt, hiszen velencei kofák és gondolasok ma is egész énekeket elrecitálnak belőle.²⁾ Olykor vallásos misztériumok, minőket a nép templomaiban lát; de leginkább modern társadalmi kérdéseket tárgyzó életképek. Valódi vezércikknek beváló czímeik vannak: «Már megint adót?» vagy «Kapunk-e már államtitkárt, vagy sem!»³⁾ Ez természetesen vonz és életben, régi népszerűségében megtartja a marionettet.

Ez a világi bábjáték a mult század második felében élte virágkorát. Egész Európa mulatott rajta. Kedvelt voltáról, csodával határos mutatványairól ma fogalmunk sincs. Olyannyira ura volt a drámai műfajnak, hogy az olasz vígjátékiró: Gozzi, meg nem bocsáthatta pályatársának: Goldoninak kiméletlen harczát, melylyel ez a rögtönzött előadásoknak (Commedia dell Arte) és a marionettenek véget akart vetni.⁴⁾ — A nagy zeneszerző, Haydn, nem tartotta

¹⁾ Rómában a San Lorenzo in Lucinán *Cassandrino* (l. Stendhal: «Rome, Naple et Florence», ebből *Magnin* 85. s köv. l.); Velenczében *Facanappa* (Fr. Specht: Südfrüchte I. 148); Bergamoban *Arlecchino* (*d'Ancona*, Or. di teatro ital. II. 458); Bolognában *Graziano*, Milanoban *Girolamo*, Torinoban *Gianduja*, (l. *Magnin* id. m. 82); Nápolyban *Pulcinella*, *Cedrulo*, *Tartaglia*, *Scaramuccia* (l. *Floegel-Ebeling*, Geschichte des Grotesk-Komischen. V. kiad. Leipz. Barsdorf. 1888. 39—41. ll.).

²⁾ Már *Goethe* leirja: *Italienische Reise*, Hempel k. XXIV. k. 76. s k. 1.

³⁾ Utóbbi: «*Si farà sì o no un Segretario di stato?*» Stendhal említi, l. fent. Előbbi magam láttam a Strada Forián, Nápolyban. *Cedrulo* adta benne a végrehajtót, drasztikus komikummal.

⁴⁾ *Floegel-Ebeling* id. m. 41. l.

méltóságán alul levőnek, hogy az Eszterházy herczeg vasvári kastélyában berendezett bábszínház számára kis operetteket írjon.¹⁾ — XV. Lajos és du Barry asszony estélyeiről sosem hiányzott a marionette; egy ügyes tánczoltató, Nicolet, hivatalos czímet kapott bábjai számára: «Grands danseurs du roi» volt a nevük. — Az igazi dráma hasztalan küzd fél évszázadon át e méltatlan versenytárssal, csak gyökeres társadalmi átalakulás, a forradalom, képes elsöpörni fő-rangu pártfogóival együtt.²⁾ Az angol felsőbb körök is rajongnak a híres Powelért, ki bábjai számára maga ír látványos darabokat,³⁾ tele politikai csipkedéssel, maró kiméletlenséggel. Addison két folyóiratában (The Spectator és The Tatler) alig van színházi hír, mely égis ne dicsérné káprázatos mutatványait és szellemes, elevenre tapintó bohóskodását.

Ez általános kedveltség megértéseül ki kellene terjeszkednünk ama meglepő leírásokra, miket e korszak marionette-színházáról Magnin és Flögel külön fejezetek alatt adnak. Behatóbban kellene szólnunk diszleteiről, kincseket érő ruhatáráról, mechanikus berendezéséről s legkivált műsoráról, a mely zajos várostromoktól, véres harczi jelenetektől a shakespearei és molièrei remekekig, romantikus mondai spektákulumoktól a legvastagabb paraszt-bohózatig felölelt minden színszerű tárgyat és kirabolta három nemzet dráma-irodalmát. — Mindez azonban tárgyunk körén kívül esik; vallásos előadásoktól elüt a műsora, hangja, mindene, vele közösséget miben sem tart. Közelebbről érdekel már az a kérdés, vajjon mi juttatta e komolyan nem vehető gyerekjátékot oly magas polczra, miféle belső és külső okok hatottak közre abban, hogy évszázadokon át megtartott, szerény elvonultságából kilépve, rövid idő alatt le képes szorítani az akkor már oly kifejlett nagy-drámát s fentartja uralmát hosszú évtizedeken át ép a meginduló felvilágosodás e szabad szellemű, kifinomult izlésű korában?

¹⁾ U. o. 189. l. A darabok ezek: *Philemon u. Baucis* 1773-ból, *Geno-veva* 1777, *Dido*, eine Parodie 1778. *Der hinkende Teufel* 1780. Valószínű, hogy híres szimfoniáját: *Fiera dei Fanciulli*, mely gyermeki játék-hangszerekre van írva, szintén ily előadáshoz szerzette.

²⁾ Felsőbbségét értem, mert a reakció idejében újra megjelent s a Grève-téren a guillotin helyén tovább játszik. (L. *Magnin*, 175 s. köv. ll.)

³⁾ 1715-ben *A second tale of tub* jelenik meg tőle: or the history of Rob. Powel, the puppet-showman. Dedicated to the earl of Oxford, — ki akkor a kabinet feje volt. *Magnin* 250. s. k. l.

A XVII. század vége felé egész tömege a mostoha körülményeknek hatott közre abban, hogy az erőre kapott és fénykorát élő dráma szinte egy csapásra rohamos hanyatlásnak induljon. Néhol kényszerű tengődésre kárhoztatva, máshol teljesen kipusztulva, alig marad ország, mely egy ideig érdemleges drámával dicsekedhetnék.*) Ha valamely művészethez, úgy a dráma virágzásához jólét és béke kell, ez időben pedig angol forradalom, francia rablőháboruk s a harminczéves harcok Közép-Európának nemcsak nyugalmit zavarják fel, de vagyonilag is a tönkrement szélére sodorják. Színestársaságokat azelőtt nagyurak, gazdag városok tartottak maguknak s a tulajdonosok közt támadt büszke vetélkedés emelte színvonalát eddig nem ismert magaslatra. A nemeslelkű, vagy hiúságból bőkezű mecénások kora azonban letűnt s pártfogója elvesztésével a színész koldusbotra jutott; a szükség, a mindennapi kenyér kényszere feledteti vele művészi ambícióját, le kell szállnia magas polczáról, alkalmazkodni az egyetlen megmaradt közönség: az alsó néposztályok izléséhez. Beáll a Commedia dell Arte süllyedése s a Haupt- und Staatsactiók kora. A dráma vérben fürdik, borzalmas, hajmeresztő jelenetekben duskál s a háboruk által még elvadultabb köznép, mely eddig sem jutott a vándorkomédiásokénál magasabb színvonalra, egyre mélyebbre huzza magát; leplezetlenséget, vastag tréfát, üldözött ártatlanságot és pokoli gonosztevőket követel. Sok verekedést, ugrálást, végre csepürágást kíván s a régi nagy színészet tradíciójának híre sem marad.

A dráma e siralmas állapotában különös jelenség bukkan fel. Uralomra kerül egy műfajnak nem nevezhető, szórakozást szerző látványosság, melynek a közönség pénzhiánya nem árt; egyszerű eszközökkel dolgozik, megél bárhol is. Lassan furakszik be; eleinte a vásáros színészet műsorát ragadja magához, majd kedveltségre jut s ugyanazon fokokon halad fölfelé, melyen a nagy dráma lesülyedt, végig megy a társadalmi létrán, műsora gazdagszik, megtisztul, diszletei szépülnek, végre meghódítja a főrangukat, a fejedelmek udvarait, a XVIII. század közepe felé korlátlan ura a helyzet-

*) Franciaország csak látszólag kivétel. Corneille és iskolájának klasszicizmusa bármely becses irány magában véve, a hamisítatlan nemzeti drámát: az *Enfants sans souci* és *Clercs de la Bazoches*-ok darabjait, a „*Maitre Fatelin*” utódait bölcsőjükben fojtotta meg.

nek s előttünk áll a marionette virágzása tetőpontján, a hol föntebb láttuk.

Ha megfigyeljük egyes nemzeteknél a marionette stereotip alakjait s a dráma helyére lopódzás módját, minden jelenség arra mutat, hogy ez invázió Olaszországból származott. Az angol *Punch*-ot még 1710-ben *Punchinello*-nak hívták,¹⁾ mely név a nápolyi Pulcinellora mutat vissza. Az első ily marionette-színház Párisban 1649-ben épült, a Szajna jobb partján a neslei kapunál, tulajdonosát, Jean Briochét voltaképp Brioccinak hívták.²⁾ Frankfurtban 1657-ben, tíz év múlva Bécsben lép fel az olasz bábjáték s a később ismét erőre kapó színészet majd száz esztendeig hasztalan küzd méltatlan versenytársával. Annál nehezebben bírja le, mivel idők folytán publikumához alkalmazkodott s már Hanswurstot, Pickelhäringet, clownokat, Pierretteket szerepeltet Pulcinellok, Arlecchinok, Colombinek és Pantalonek helyett, csak öltözetüket olaszosítja el.³⁾

Itália, mint mindjárt látni fogjuk, tényleg bölesője a marionetteknek; onnan ment világgá. Csak az a kérdés, mikor? — Felsőrcolt adataink szerint a kiszármazás a XVII. században ment tehát végbe, csak ekkor nyert volna Európában polgárjogot a bábjáték. Ez a valószínűnek látszó föltevés azonban nem felel meg a valóságnak. A marionettet ugyanis a régebbi századokban minden népnél megtaláljuk. Az élelmes olasz csak felhasználta a színészet bekövetkezett interregnumát, utat tört magának, míg a helybeli, nemzeti bábjátékokat ebben valaminek meg kellett akadályoznia.

Hogy Itálián kívül más nemzetek is ismerték már a bábjátékot, kétségtelen. Csak Don Quichote kalandjára kell gondolnunk a *titereróval* (ma is így hívják a spanyol bábtánczoltatót), ugyan-csak Madridban XIV. Lajos egybekelése alkalmával az udvari lát-

¹⁾ *The Tatler* számaiban mindenütt. Addison nagy barátjuk volt. (*Magn.* 247.)

²⁾ Fő alakja *Polichinel* szintén Nápolyból való, a hol a két *Pulcinella* ősrégi alak, egyik buta, másik furfangos (ép úgy mint Bergamoban: *Scapin* és az *Arlecchino*) s neves kutatók szerint a latin *Maccus*-nak (*mimus albus*) egyenes utóda. L. *Floegel* id. m. 38., *Magn.* 121. s köv. de kivált *E. du Ménil* *Histoire de la Comédie*. Paris, Didier 1864. az egész II. kötet, V. feje.

³⁾ Például a bécsi Hanswurstok (Stranitzky és Schuch) ép oly tarka öltözéket, sárga sipkát és övet s fakardot viseltek, mint az *Arlecchino*, l. képeiket: *Floegel-Ebeling* id. m. 32. és 174. ll.

ványosságok közt egy tuczat marionette-szekrény is szórakoztatta a méltóságokat.¹⁾ A francziák is előbb ismerték; az angoloknál nemcsak Shakespeare emliti számos helyen, de már Chaucer is: *puppet*, *popelet*, *maumet*, *droll*, vagy *motion* nevek alatt.²⁾ — A németek meg épen a XIII. századig vihetik fel tánczos bábjaik fenmaradt emlékét. Egy strassburgi kéziratnak egyik initialeján tökéletes marionette látható. A rajz egy Salamonra emlékeztető «Vanitas vanitatum»-féle vers elején áll. Tarka czirádák közt keskeny pal-lón két kis fegyveres alakocska mérközik egymással, fonalon lógnak, mindegyik fonala pedig egy vízszintesen kifeszített, közös fonalon lógg, ez utóbbit oldalt egy nagy kéz mozgatja. A kicsinyes emberi gyarlóságnak kitünő képe.³⁾ — Az adat régisége imponáló, de belőle meg nem következik az, a mit Grimm és mások a *Tocke* szó alapján állítottak,⁴⁾ hogy a német bábjáték a nemzeti talajból önállóan sar-jadt ki, már maga Grimm később nagy szótárában (II. 1208. hasáb) csak feltételelesen ismeri el. De föltételelesen sem áll, mert a strassburgi initiale fonalszerkezete Itáliára utal. — Ott tánczoltat-ják ma is a szicíliaiak bábuikat egy vízszintes fonál segítségével, melynek csak egyik vége van kézben, másikat fához, egyéb tárgy-hoz kötik. Ott látta Cardan matematikus ugyanezt 1550 előtt, a

¹⁾ Don Quichote II. rész 25—26. fej. — A spanyol királynak negyed órát kellett várnia . . . la raison étoit qu'il falloit attendre que les danseurs et les machines . . . fussent passées . . . Dix ou douze petites et grosses machines suivoient pleines de marionettes. *Math. de Montreuil* emlékiratai. (Magn. 98.)

²⁾ L. Brocourt memoirjait. — Shakespeare-nél: *A makranczos hölgy* I. f. 2. jel. Grumio szerepében, továbbá: *Két veronai ifju* II. f. 1. jel., *Vihar* V. felv. 1. jel. Prospero említi, stb. — Chaucer-nál (*Canterbury Thales*) sir Thopas prologusában: *popet*, a molnár elbeszélésében: *popelet* áll. A «*maumet*» aligha a franczia marionett = marmouzet átvétele, mint Magnin gondolja, inkább tartanám Mahomet-nek, mely alak a farsangi menetek óriásai közt több helyen szerepelt Antonius, Juno stb. mellett; a hasonló *Morris dancers* (mór fegyvertáncz) az old mery Englandnen egyik legnépszerűbb szokása volt, VIII. Henrik korában nagy pompával adták elő. L. Rh. *Düringsfeld*, Das festliche Jahr, etc. 391. l. vö. a régi német *Taterman* (a. m. tatár) játékkal. L. *Heinrich G.*, Ném. irodalom története II. k. 206. l. 2. jegyz. Minden nemzet ismeri (Zárában, Castiliában, Itália több helyén rendes népszokás), csak nálunk nincs nyoma.

³⁾ Kiadta Engelhardt Hortus deliciarum. 1818. benne az initiale másolata is.

⁴⁾ Grimm. Deutsche Mythologie. 473. l.

mint egyik művében leírja¹⁾: «Láttam két szicíliait, akik egymás közt tánczoltatott két faszobrocskával valódi csodákat műveltek. Egy-egy szál fonal volt rajtuk keresztül húzva s nincs az a táncz, melyet meglepő láb-, kéz- és fej-mozdulatokkal véghez nem vittek volna. Fel nem foghatom szerkezetük titkát.» S ott volt divatban ugyanez a forma az ókorban is, amint egykori leírások után készült rajza (Pompejii bábtánczoltató) Falke: «Hellas u. Rom» cz. diszművének 253. lapján látható. — Ezek és egyéb számos okok, melyekből még majd megismerkedünk egy nehánynyal, világosan arra vallanak, hogy Itália volt a marionette bölcsője. Vagyis a bábjáték elterjedése olasz földről ugyan, de nem XVII. században, hanem valamikor jóval régebben indult ki.

Ha most már a dráma hanyatlás korától visszamenet, az előbbi korszakokban keresünk ilyen mulattatásra szánt, látványos, bohókás világi játékokat, adatokból csakhamar kifogyunk. Ha a XVI. század közepe felé még itt-amott felbukkan is némi nyoma, jelleme nem az a víg, tánczos, kaczagtató többé, tárgyai a történelemből merítvék: Julius Cæsart adják elő, vagy Guise herceget, a véres Bertalanéj hősét,²⁾ Ninivé romlását, stb. Gondolkodóba ejthet az is, hogy később, virágzása tetőpontján sem feledkezik meg egyes alkalmakkor olyszerű előadásokról, melyek ismeretes jellegével homlokegyenest ellenkeznek.

Itália valahány *fantoccini*- és *burattini* színháza (miként délen és éjszaken a bábjátékot nevezik), nagy ünnepeken manapság is műsort cserél; félre rakja aktuális és romantikus darabjait s helyettük az ünnepre vonatkozó evangélium jeleneteit mutatja be drámai formában. Pitré 1876-ban látott a palermoi Piazza Nuován ilyen előadást. *Mortorio di Cristo* került itt színre, mely egy Sziciliában régen népszerű s bizonyos Orioles által a XVII. század közepén szerzett nagy miszteriumnak, a *Riscatto*-nak volt meg rövidített mása, bár így is öt óra hosszat eltartott. Jeruzsálembe vonulással kezdődött s a feltámadás jelenetével ért véget, közben a szentírás idevonatkozó összes jelenetei: utolsó vacsora, lábmosás, Getsemane kertje, a börtön, Poncius Pilátus ítélszéke, a megvessző-

¹⁾ *Cardan*. De varietate rerum. lib. XIII.: Experimenta minima. id. *Magnin*.

²⁾ *Ben Jonson*, Every man. etc. II. f. 1. jel. és The Bartolomew Fair. V. f. 1. jel. id. *Magnin*.

zés, keresztrefeszítés, stb. Judás antipatikus, mord alak, rongyos ruhában, szótalán, bosszúálló, magába mélyedő, ki nem mer a vele beszélőnek szemébe nézni. Érdekes a közönség magatartása az előadás alatt. A földszint természetesen tréfálgozik s eleinte a jelenlevők nagyokat nevetnek rajta, de mindinkább elfoglalja lelküket az előadás komoly tárgya, később már lepisszegik, erélyesen rendre útasítják egy-egy cinikus ficsúr hangos megjegyzéseit; egyre nagyobb lesz a csend, az áhítatos figyelem. Egyszer csak szó nélkül kezdik alapjaikat levenni, a nők kezeiket összekulcsolják, a zsidók csúfolkodására, sértő szavaikra elfojtott megbotránkozás, csöndes szitkozódás hallatszik a nézőtérrel. Szinte ijedten pillantják meg Longinus lándzsáját, melynek döfése helyén piros vér búzog a szent testből. Láttára elfojtott sírás hallatszik a tömegben. — A tudós folklorista maga elismeri: *cosa graziosissima a vedere in un bamboccio piccolissimo.*¹⁾ Magnin szerint alig van franczia ember, ki vidéki vásárok marionette-színpadjain ne látott volna Pál és Virginia, vagy Malakoff fogsága históriája mellett előadást Krisztus születéséről, Judithról, tékozló fiúról közben persze szt. Antal megkísértéséről is meglehetősen kényes figurákkal! Néhol az ily látványosság állandóan ki van téve s mindenkor megtekinthető, pl. Páris egyik bábszínházában a Betlehem.²⁾ — Minél régebbi korba megyünk vissza, annál fokozottabb mérvben lép előtérbe a bábjáték egyházi eleme. Will. Hone említi, hogy egy Laverge nevű bábánczoltató szövegkönyveit nézegetve, legódonabb papíroson a Passió, Noé bárkája s a tékozló fiú históriáit találta.³⁾ XVI. század előtt végre a világi marionettenek, mint drámákat előadó színjátéknak egyetlen emléke sincs, míg a szent históriákat mutogató bábszínház még java népszerűségnek örvend.

E figyelmet érdemlő, tanulságos eredményre Magnin és Flögel nem gondoltak, pedig az adatok világosan szólnak. A marionette, mint egy miniature szini faj ép olyan változásokon ment keresztül, kicsiben ugyanazt a sorsot mutatja, minő a nagy drámát érte. Eleintén *egyházi* egészen, majd egyik része kivonja magát a

¹⁾ *Pitré Spettacoli e feste pop. sicil.* 31. s. köv. 1.

²⁾ *Magnin* közli egy múlt századi hirdetésről: «c'est toujours sur le pont de l'Hôtel-Dieu, où de tous temps c'est représentée la Crèche!» (115. l.). A vásárokon láthatókat 116. lapon sorolja fel.

³⁾ *William Hone Ancient Mysteries.* 231. l.

vallás szűkebb korlátaiból, elhódít magának minden kedvező tárgyat, fényes pályát fut meg, másik rész azalatt megmarad tovább is a vallás szolgálatában a nép között s mint misztérium (a nagy dráma részéről) és betlehem (a marionette utódaképen) napjainkig fennáll. Egy ízben ugyan az elvilágiasodott bábjáték, mint láttuk, alkalma nyilván, erős versenytársát kiszorítja helyéből, de rövid pümkösi királyság után, mivel ellenfele életfölteteleivel: a művészi hatás komolyságával, nem rendelkezik, lassankint visszasúlyed természetes helyére s lesz naiv lelkeknek jámbor eszközökkel szórakoztató látványossága. Ez a világi, vásáros bábjátéknak egyszerű, természetes története.

Nem ilyen csekély jelentőségű és múlt uralmú már az egyházi marionette szereplése a középkor folyamán. Nem kell küzdenie a nagy drámával, még nem ellenfelek a közönség mulattatásában, nem is céljuk a hallgatóság keblébe profán vigszágot önteni; egy pártfogó, az egyház, támogatja mindkettőt, melynek célja az áhitat fölgerjesztése; karöltve haladnak e cél felé, egyenlő rangúak a pártfogó s a közönség szemében. S ép ezért, valljuk meg, nagy igazságtalanság esett meg a szegény bábjátékkal. Szerepét, hatását a dráma-irodalom keretében nem méltatta eddig kellőképp senki. Testvérének életre valósága, későbbi nagysága mindenki figyelmét elfordította róla, pedig ez a testvér nagyrészen neki köszönheti megizmosodását: volt idő, mikor támogatta, ápolgatta a cseesemő drámát, mely nem egy diadalát ez elfeledett, idősebb testvérnek köszöni. Mert idősebb is; ha már foglalkozunk vele, családfájának ez adata is érdekes.

A bábjáték középkori történetével kénytelenségből röviden végzünk. Kétségkívül nagy elterjedésnek örvendett. Lambarde pl. azt mondja, hogy kezdettől fogva, az angol egyháznak VIII. Henrik alatt történt különválásáig, Nagy-Brittania minden templomában karácsony, husvét és pümkösd ünnepén a misét drámai mutatványokkal bővítették, tánczos közjátékokkal (in manner of a show and interlude), melyekhez kicsiny, mozgó bábukat használtak (*certain small puppets*). Bár az ő tanúsága csak Angliára szól, ha meggondoljuk az egyház egységes szervezetét, valamint azt a körülményt, hogy az olasz központtól e templomok mily messze estek, bizonyosnak tetszik a vallásos marionettenek mindenütt való elterjedése. — A keresztény vallás másik végpontján, keleti határbástyáján, Jeruzsálemben, hasonló eljárásra találunk. Nagypénteken a szent sir

templomából gyászpompával indult a menet a Kálvária hegyére. Nagy keresztet vittek elől, melyet a megfeszítés helyén felállítottak. A passió-ének végeztével életnagyságú Krisztus-szobrot szegeztek rá, mely alaknak minden tagja mozgatható volt. Megdöbentő hatásának írják le egykorúak a szertartásos keresztlevételt, az élettelen testet hűien utánzó elhanyatlást.¹⁾

Ez az általánosan kedvelt érzékeltetési mód bizonyosan több fejlődési fokon ment keresztül, szerkezetében tökéletesült, tárgyainak köre kiszélesedett. E fejlődésnek történetét azonban nyomon kísérnünk lehetetlen. Nem benne rejlik a hiba; e korszakban nemcsak a bábos előadások sorsával vagyunk megakadva, magára a nagy dráma életére nézve is cserben hagynak az adatok. Egyrészt megzavar az, hogy bárminő darabról emlékezik egyik-másik krónikás, a szereplőket *«figura»* néven nevezik, akár bábos, akár élő szereplős színi előadást irnak le.²⁾ Az elnevezés határozatlan voltán kívül baj másfelől az, hogy e látványosságokat megszokván, nem tartják érdemesnek említést tenni rólok. Csak ha valamely jelentősebb új esemény kerül velük kapcsolatba: polgármester-választás, fejedelmi látogatás, marad némi hírük (szerencsénkre néha szerencsétlenségek is történtek az előadás alatt.³⁾ Külömben két-három

¹⁾ *H. Maundrell*, A Journey from Alep to Jerusalem, anno D. 1597. Még *Bouché* abbé idejében is járta (*Bouquet sacré de plus belles fleurs de la Terre sainte*. Chap. XIII.) «Le prédicateur estant arrivé au point de S. Luc: Et postquam venerunt in locum qui vocatur Calvariae, ibi crucifixerunt eum, — deux diacres vinrent lever le drap noir, qui couvrait le crucifix. Et à ce moment, il faut l'avouer, ô lecteur! toute l'assemblée voyant un si vif portrait (mását) du crucifiement douloureux, jeta des sanglots et des soupirs.»

²⁾ Pl a toursi *Ádámjétek*-ban: «Quo finito, dicat *figura*: Adam! Qui respondeat: Sire!» l. *Petit de Julleville*: Histoire du théâtre en France I. Les Mystères. Paris, Hachette 1880. I. k. 88. vö. *Schröer* Weihnachts-spiele aus Ungern. Wien, 1862., ki összeveti a főrévi népjátékkal. Bev. 32—43. ll. Itt tehát élő előadóról van szó. — *Villani* (Cron. VIII. 70) egy firenzei előadásról szólva: «*figura* dello 'nferno»-t mond, majd tovább: «i quali aveano *figure* d'anime ignude (lelkeket ábrázoló), che *pareano* persone.» Itt meg világosan b á b!

³⁾ Ime néhány példa. Az 1244-iki páduai előadást, mint az *uj podesta* érdemét említi a krónikás. — 1304-ben Firenzében *Inferno* játékot adtak elő. Az Arno folyón bárkákon állt a színpad, míg a tömeg a partról s a hidról nézte, mely utóbbi a nagy teher alatt leszakadt s számosan a hullámok közt lelték halálukat. — 1412-ben Bautzenben *szt. Dorottyról*

évszázadon át értesülés nélkül maradnánk. Valami keveset sejt-hetünk csak történetéből. Valószínűleg később a játék, a bohós-kodás szenvedélye, mely a marionettenek természetében rejlik, elkaphatta az ájtatos bábtánczoltatót is, mert ismételten kénytelen az egyház ellenük tiltó rendeleteket kibocsátani. Itáliában 1629-ben törölték el ama régi, érseki határozatot, mely eltiltotta a fantoccinik bevitelét a templomba, minthogy ezek: potius populum ad risum, quam ad devotionem movere possunt.¹⁾ Ugyancsak tiltó rendeletre volt szükség Spanyolországban, melyet a valenciai zsinaton 1600-ban hirdettek ki, hozzá tévén az «imagunculæ parvæ» név mellé félreértések kikerülése végett magyarázatul: «*quas titeres vulgari sermone apellamus*».²⁾

Innen útunk belejut a középkor sötét századaiba; a marionette, mint annyi más, nála fontosabb kulturális tényező, elvész szemünk elől s kénytelenek vagyunk az eddig megismertek alapján hozzávetésekkel pótolni az adatokat. Mik voltak ez idő alatt tárgyai? Szolgált-e valamely czélt? Mikor keletkezett, mily változások érték a nagy idő alatt? Feleletünk kevés, csak ennyi: —

Bizonyosan az egyház védő szárnyai alatt töltött századokat, bizonyosan ennek szolgálatában állt s az áhitatos érzések fölkeltésének volt egyik nem megvetendő eszköze. A nézőt profán, de legkönnyebben hozzáférhető oldalán találta, kíváncsiságot költött, meglepett, az újság ingerével hatott. Ügyeskedése meglepőbb az élő színésznél s ezért a figyelem lekötése jobban is sikerült neki; megfajthetetlen, titokzatos mozgásában volt valami rendkívüli, mely a bemutatott szent dolgok csodásságával harmóniában állt.

játszottak misztériumot, mikor a Löbauháza rajtalevők alatt összeroskadt, itt is sokan elvesztek. — Metzben egy pap, a ki Krisztust adta, állítólag meghalt a keresztfán. — 1322-ben eisenachi szerzetesek előadták a *tíz szűzről* szóló darabot; jelen volt a tartománygróf, harapott ajkú Frigyes is, ki annyira megindult egy jeleneten, melyben Mária az elkárhozottakért hasztalan könyörög kegyelmet, hogy kétségbeesésében gutaütés érte. — Az első angol előadás följegyzését színházégésnek köszönjük: a dunstaplei *Katalin*-előadás alatt 1119-ben a Geoffrey-házban miseruhák s egyéb jelmezek lettek a tűz áldozatává. — A legrégibb francia emlékezés 1333-ból való egy *toursi* előadásról, mikor pedig fenmaradt szövegekből látjuk hogy Galliában a X. század vége óta ismeretes és kedvvel ápolott műfaj volt a dráma. Legékesebb bizonyossága a följegyzések hézagos voltának.

¹⁾ *d'Ancona* Origini del teatro italiano 1891. Torino. II. k. 210. l.

²⁾ *Synodus oriolana*, anno 1600. Canon XIV. (u. o.)

zavartalan illúziót keltett. Nem csoda, ha az egyház becsben tartotta, gondoskodott saját érdekében minél szélesebb körű elterjedéséről. Biztosra vehető, hogy mindamaz események, szent történeti jelenetek, melyek a nagy dráma tárgyát képezték, ez úton is előadattak.

Minden intézmény, alkotás, mely az emberek kíváncsiságához fordul, kötelezettséget vállal magára arra nézve, hogy a fölkelte kíváncsiságot, ujságvágyat ki is elégíti; minden ily intézménynek természetében rejlik a változás, fejlődés; vesztegelnie nem szabad, mert elveszti vele létjogát; vagy halad, vagy elpusztul. A bábos előadásnak is haladnia, fejlődnie kellett; közös lévén célja és műsora a misedráamáéval, ezzel együtt gyarapodott és emelkedett. Eleinte a husvéti misztériumot mutogatta: a három Máriát, kik husvét reggelén a szent sírhoz zarándokolnak balzsamaikkal, hogy megfeszített s eltemetett uruk holttestét megóvják az enyészettől, *kis Máriák* voltak: vagyis *Marionettek*.¹⁾ Később a betlehemek felállításakor ismét a gyermeket ringató Máriát ábrázolták, de már itt szükség volt egyéb alakokra is: pásztorok, három királyok kerültek a mutogató-szekrény apró színpadára. E két eseményhez idővel több és több kapcsolódott, változatos jelenetekkel gazdagodott. Husvétkor a szent asszonyok előbb megveszik a balzsamot egy kereskedőnél, ez mint első profán alak, mely a szent történettel nem áll kapcsolatban, lett a bábelőadásoknak (valamint a misedrámának is) első komikus figurája. Karácsonykor pedig beleszótték Heródest irástudóival, a kisdetek megöletését, Ráchel siralmát, stb. A nagy drámát kóborló diákok (vagans goliardok)²⁾ lassankint kivetköztetik komoly méltóságából, a nép nyelvével népies bohóságok, majd durvaságok kerülnek a misztériumba. Ezt természetesen a marionette hűségesen átveszi. A drámának erre nyakába zudul a zsinati, kiközösítő rendeletek áradata, a bábjátékot ugyanez sujtja Itáliában s a valenciai zsinaton.

A párhuzamos haladás oly szembeszökő, hogy bátran tovább is fűzhetjük. A misztérium, mint ismeretes, a kiközösítés után elszakad az egyháztól, maga lábára áll s a hol kedvező talajra talál, a hol a nép látni vágyó hajlama és színészkedő tehetsége erős s a

¹⁾ Etymológiája: Marie — Mariotte vagy Mariette, *Marion* — *Marionette*. Tehát e kezdetleges korszakban került Itáliából Franciaországba.

²⁾ *Heinrich G.*, Ném. irod. történet. I. k. 144—148. ll.

renaissance felkerekedő tudós drámája el nem nyomja, — mint megesett Olasz- és Franciaországban, — ott rövid egy század alatt hihetetlen magaslatra emelkedik, színészeket teremt, minő Burbadge, s olyan írókat, mint Lope de Vega, Calderon és Shakespeare. De mind a mellett marad egy jelentéktelen töredéke továbbra is az egyház kebelében, mely szerényen kivonul a magasabb világi drámáról nem tudó falvak templomaiba, népszokásaiba s mint minden vallásos szokás, évszázadokon keresztül megmarad változatlanul, manapság is középkori, kezdetleges formájában jelenik meg, mint karácsonyi kántálás és háromkirály járás. *) Ez történt a drámával.

A marionette, mint láthattuk, az interdictum hatása alatt szintén kiválik az egyházból. Ott, hol e mulattató látványosság a nép izlésének leginkább megfelel, gyermekes mutatványai eléggé naiv lelkekre találnak, a mely népben a színészkedő hajlam túlcsapongó, féktelen, ott a világi marionette kedvező talajra lelven, gyökeret ver s részben a rögtönzött nemzeti komédiákból átveszi és népszerűsíti, részben túlhajtott komikuma maga megteremti: a Pulcinellát, Arlecchinot, Pantalonet, Scapinot, Tartagliát, Colombinát, vagyis megél Olaszországban. Innen alkalmas időben kiindulva, meghódítja a művelt világot, egy ideig virágozik, de mint idegen talajban a növény, szükségszerűleg elfonnyad s mint törpe csenevész tengődik, hajdani nagyságáról megfélekezve, a vásáros bódék legrozszantabbjaiban.

Azonban a bábjáték sem világiasodott el a kiátkozás idején teljesen. Marad egy töredéke, mely szívósan ragaszkodik régi hagyományaihoz, nem csábul el, megfélemlítette a kiközösítés szigorúsága, mint ilyet az egyház tovább is megtűri, sőt elterjedéséről gondoskodik. Szerény megjelenése csak az egyszerű földműves-nép várakozását képes kielégíteni, elterjed tehát e hálás közönség körében, mely becsülettel megtartja s jó ideig együtt ápolja a nagy misztérium ide menekült töredékével. — A két műfaj e szerint ismét összeakadt, tárgya is, célja is ugyanegy mindkettőnek s itt kint a félreeső falvakban újra megkezdődik köztük a néma, de elkeseredett küzdelem a létért, hiszen egyikük fölösleges; a gyengébbnek, a céljának kevésbé megfelelőnek el kell pusztulnia. S ez élet-halálharcban előre tudhatjuk, melyik húzza a rövidebbet. A marionette finom, törékeny jószág, beszerzése költséges, banni

*) Vö. *Gyulai Pál* értekezésével. Népk. Gyűjt. I. k. 513—532. ll.

sem tud vele mindenki; ha baja esik, nincs közelben hozzáértő, a ki segíthetne rajta. A komplikált fonalszerkezet ilyenképen czélszerűségi szempontból lassankint háttérbe szorúl. A mi tartós, vagy könnyen igazítható rajta, az megmarad. A betlehemi tájkép, a barlang vagy istálló mozdulatlan állataival, a jászol az istengyermek bábképével manapság is fennállnak még. De már a tánczos bábok bonyolult folszerelése nem igen volt megtartható. A mi kevés, véletlenül, emlékképen fenmaradt, az is töredék, mely jelentőségét elvesztette s mint értelmetlen sallang ragadt meg itt-amott. — Minél tartósabb a masina, annál kezdetlegesebb, annál kevesebb mozgásra képes. De minek is mozogna, ott vannak a kántáló gyerekek, megcsinálják azok kész örömet maguk: ők térdelnek a betlehemi kis jászol elé, ők tánczolnak az istengyermek megszületésének örömére s a bábos szekrény puszta díszletté süllyed. Ime a marionette sorsa és jelen állapota a népmisztériumban.

E vázlat elején a hazai betleheemes szekrényeknek négyféle szerkezetével ismerkedtünk meg. Most már korra nézve is osztályozhatjuk őket. Legeredetibb és legődonabb emlékek a tánczos szerkezetűek, velük egy idős, csakhogy marionette nélküli a falusi istállót ábrázoló építmény, amolyan fődött felszer forma, mely alakot a vásáros bábjáték is megtartotta. Későbbi a hegyes, barlangos tájképet mutató szekrény, felül fődetlen, tehát marionette-tánczoltatásra nem való, már ekkor puszta díszlet a betlehem. Legfiatalabb a tornyos templom, mely csak arra emlékeztet, hogy a kántálás s a velejáró tákolmány az egyházból került ki s az utóbbi a templomot helyettesíti.

Összefoglalva az eddig tárgyaltakat, következő eredményekre jutunk. A mi népies betlehemünk egyszerű marionette-szekrény, melynek csak váza maradt meg, drámai elevenségét (a juhásztánczot, például) átöröklötte a kántáló fiúcsoport. Mai misztériumaink szövege keveréknek tekintendő, melyben a misedramából származott részekon kívül marionette-emlékek és töredékek is vannak.

A kikerekítő áttekintés után térjünk vissza a középkorba. A marionette történetének egy fontos kérdése vár még megoldásra s a kérdés annyiban is jelentős, mert átjátszik a misedráma történetébe. Miből és mikor keletkezett a bábjáték?

(Vége köv.)

SOLYMOSSY SÁNDOR.

A MŰFORDÍTÁS MEGÍTÉLÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ.

A műfordítás elveinek fejtegetésével nálunk többen foglalkoztak már, de többnyire arra a kérdésre helyeztek legtöbb súlyt, vajjon a műfordítónak meg kell-e okvetetlenül tartani az eredeti versalakot, vagy felcserélheti-e modern formával. Én itt nem ehhez a kérdéshez akarok hozzá szólni, hanem azt a szerintem *fő* szempontot kívánom kijelölni, melyből a fordítás megítélendő. A fordított mű — tudjuk — sohasem pótolhatja teljesen az eredetit s ennél fogva nem is tehet eleget *minden oldalú* követelményeknek, minden fölmerülhető szükségletnek. Így pl. szükség lehet olyan fordításra is, mely lemondva a közvetlen æsthetikai hatásról, arra törekszik, hogy az eredetinek minden, lehetőleg nyelvi sajátosságát is híven feltüntesse abból a célból, hogy olyan művelt emberek számára, a kik nem szakember létükre is kezükbe veszik az eredetit, ennek megértését megkönnyítse s mintegy közvetlen magyarázatul szolgáljon. Ilyenek a *Didot*-kiadásokkal szembetett francia és latin fordítások, ilyen a német *Engelmann*-féle gyűjtemény. Az ilyen fordítások azonban, mint tisztán philologiai munkán alapuló philologiai segédeszközök, (melyeket a szakember sem vet meg), nem tartanak számot a *műfordítás* nevére s nem arrogálják maguknak azt, hogy ők az illető író saját irodalmukba méltólag átültették. A nevére méltó *műfordítás*-hoz már más követelmények fűződnek. Itt csak az lehet a fő cél, hogy az idegen művet, mint irodalmi terméket, a saját irodalmunk számára megszerezzük, meghódítsuk, az idegen talajból nemzeti irodalmunk talajába plántáljuk, hogy így ugyanaz a művelt közönség, mely irodalmunk termékeit figyelemmel kíséri, az ily fordítást is az irodalom integráló elemének, æsthetikailag élvezhető műnek tarthassa. Tudvalevő ugyanis, hogy az ily fordítások mindig és mindenütt nagy hatással voltak a nemzeti irodalom fejlődésére. Elég e tekintetben rámutatnom a *Pope*- vagy a *Voss*-féle Homeros-fordításra. Igaz, hogy az ily fordításnak sem szabad a philologiai szempontot elhanyagolnia, nem szabad az eredetit meghamisítania. Bár első sorban a költői szempont irányadó rá nézve, alapos philologiai tudás és tanulmány nélkül maradandólag értékes művé nem válhatik. Mit tegyen a fordító, ha e kettős feladatnak, e kettős hűségnek — az idegen és a nemzeti szellem iránt való hűségnek — eleget akar tenni? Úgy kell eljárnia, mint akárhányszor nagy költők is eljártak, ha a költői feldolgozáshoz biztos alapot akartak nyerni. A költői művet lelkiismeretes philologiai studiummal először prózában tanácsos átfordítania, szóval az előbb említett philologiai fordítást kell megkésztínie, melyet aztán költői munkásságához teljesen megbízható alapul

vehessen. Ekkor fogja látni, mit tarthat meg a teljes philologiai hűség-ből, mit kell saját nyelve és irodalma követelményei szerint módosítania. Természetesen a legtöbb esetben le fog arról mondani, hogy az eredeti kifejezéseknek *etymon*-ját is visszaadja, mert nem az eredeti szöveg megértetésének megkönnyítésére törekszik, hanem azoknak, kik az eredetit nem olvasták, s általában az irodalomnak akar egy idegen író-tolmácsolni, nem annyira az idegen költői nyelv erőltetés nélkül nem utánozható sajátosságainak, mint inkább saját költői nyelve képességeinek szemmel tartásával. Szóval arra törekszik, hogy lehetőleg általában érthető és közvetetlenül élvezhető, sok tekintetben eredeti mű hatását keltő művet adjon az olvasó közönség kezébe, mert csak így remélheti, hogy — a mi a legfontosabb — az idegen költői művet a maga egészében hozzánk közelebb hozza. Ha stilszerűsége törekszik, őrizkedni fog attól, hogy oly annyira modern kifejezéseket használjon, melyek az antik gondolkodással merőben ellentétesek, de a tőlünk nagyon is távol eső, hosszas magyarázat nélkül érthetetlen képeket bátran fel fogja cserélni modern költői nyelvünk *aequivalens* képeivel.

Az ily elvek szerint készült műfordítás nem fél a szakember kritikájától, sőt helyt áll neki, mert az ő basisa is a philologiai, melytől ha eltért, tudva és akarva tért el. Mindamellettt várja és kéri a szigorú bírálatot mindkét irányban, mert helyesek lehetnek az elvek, mégis kérdés, mennyire sikerül az elveket megvalósítani. Nagy hiba azonban ily fordítás megítélésében kizárólag csak az egyik szempontból — akár a philologiaiból, akár a költőiből — indulni ki, épen mert a műfordítás e két szempont kiegyeztetésén alapul s nem tehet eleget az egyiknek a nélkül, hogy a másikkal valamennyire ne ellenkezzék. Már pedig ha műfordításban e két szempont összeütközésbe kerül, nem én mondom, hanem mint elfogadott igazságot sokan kimondták, hogy a philologiai hűségnek kell kapitulálnia a költői hatás előtt.

El kellett ezeket mondanom abból az alkalomból, hogy *Aeschylos*-fordításomat, mely az itt kimondott elvek és eljárás szerint készült s tudvalevőleg két legtekintélyesebb irodalmi forumunknak, a Kisfaludy-társaságnak és az Akadémiának elismerését kivívta, e folyóirat hasábjain *Hegedűs István* egyoldalúlag ítélte meg. Joga van hozzá, hogy a fordítást *philologiai* szempontból tegye szóvá, de hiba e szempontot merevül alkalmazni s *Aeschylos alakhű* fordításától azt kívánni, hogy az eredetiből egy fillért se veszítsen el. Nem én mondom, hanem *Sittl*, hogy *Aeschylos*-t fordítani aligha könnyebb, mint *Pindarost*. Aztán a bíráló azt is feledni látszik, hogy görög tragikusnak nálunk voltakép ez az első, *teljesen alakhű* fordítása.

Nem szándékozom polemizálni, vagy *Hegedűs Istvánt* más ítéletre bírni. Hisz elfogadja a Kisfaludy-társaság ítéletét és maga is sok jót tud

mondani fordításomról. De az ügy érdekében, igazolásul az említett két forum előtt, s épen a tudomány szempontjából kötelességem helyre igazítani nem helyes vagy nem egészen méltányos megjegyzéseit, kifogásait. Általában csak két megjegyzést bocsátok előre. Az egyik az, hogy semmivel sem tartom igazolhatónak, hogy a bíráló *más szöveggel veti össze fordításomat*, nem avval, melyet kijelentésem szerint követtem. Ezt az eljárást épen saját szempontja — a philologiai szempont — ítéli el legjobban. Hisz a *Wecklein* és a *Dindorf*-féle kiadás közt óriási a különbség.

Továbbá sajátyszerű kifejezést adott philologiai álláspontjának avval is, hogy fordításomat, egy főntebb jellemzett, æsthetikailag teljesen élvezhetetlen német fordítással, a *Hartung-félével veti egybe*. Ez teljes félreismerése nemcsak fordításom céljának és irányának, hanem általában egy irodalmilag számba vétetni kívánó magyar Aeschylus-fordítás feladatának is. Azt hiszem, tanulságos lesz a főntebbi fejtegetések illusztrálására, ha Hegedűs István kifogásait sorba vesszük.

12. v. A *νοκτιπλάγκτων*-ról az mondja, hogy a Hartung helyes fel fogása szerint nem vonatkozhatik *ágyra*, azért az *ἄλγν δέ* coniecturával kezdi a sort s fordítja helyesen (?) *Nachtwandler-Unruh* (!)-nak. Tehát az én fordításom helytelen («szél-zilálta . . . ágy»), mert nem követem Hartungot. Miért ne legyen nekem jogom *Wecklein*nal tartani, kinek szövegét alapúl vettem, ki ezt mondja: «*νοκτιπλάγκτος εὐνῇ* ist das nächtliche Lager, das (durch Wind) beunruhigt wird.» Ezért fordítja *Keck*: *nachtzerpeitschte*-nek, *Todt*: *ruhelos*-nak, *Donner*: *unstät ruhelos*-nak. Az *εὐνῇ*-t pedig *Schneidewin* is, *Enger* is megtartja.

33. v. A «háromszor hat»-os vetést azért nem tartottam meg szó szerint, bár könnyű lett volna («Háromszor hat, mit örködésemmel veték»), mert e kifejezés nem *közvetlenül érthető*; magyarázat kell hozzá, a mi a költői hatást szükségtelenül kockáztatja. Ezért fordítja *Wilamowitz* így: «Mir fiel bei dieser Wache ja das grosse Los», *Todt* pedig így: «Und meine Wacht hat guten Wurf gethan.»

38—9. «*Avatott*» és «*avatatlan*» a bíráló szerint az ör ajkán igen finom és keresett. Hát a Hartung-féle «*Nachtwandler-Unruh*» nem az? Egyébiránt Aeschylosnál az ör is cothurnusban beszél.

41. «*Priamos perese* a bosszúra kiszállt.» A bíráló szerint erőtlen kifejezés. Megengedem, de azért a Hartung-féle *rachegewaltiger Feind*-et nem irigylem. A bíráló különben észre vehette volna, hogy az én kifejezésem «*a bosszúra kiszállt*» kiemelésével erősítve van, valamint azt is, hogy a *peres* sokkal jellemzőbb az *ἀντιδίκος* visszaadására, mint a *Feind*. *Donner*: «*Priamos*’ Feind, Recht fordernd mit Macht.»

53—4. Különös kívánság, hogy a görög participiális mondatot föl ne oldjuk.

57. A *μέτοιχος* igaz, hogy = zsellér, de eredeti értelme mégis «vele lakó». Így fordítva szemléletesebb a kép; ezért itt megtartandónak véltem az *etymont*. Ezért fordítják mások «Schützling»-nek, «Schutzflehend»-nek. A *zsellér* itt nem felel meg a hangulatnak. Inkább *vazallus* lehetne.

71. A bíráló megütközik az *ég* használatán («az *ég* haragja»). Költői nyelvünk ily elhomályosult metaphoráit bátran használhatjuk. Hisz szorosan véve *oltárt* se mondhatnánk, mert a mi *oltárunk* más. *Menny*, *mennyország*: ez nem volna helyes. NB. az *ἀπόρων ἱερῶν* nem az *őrház* gen. obi.-a, minek a bíráló nézi, hanem a megelőző két participium-tól függ.

90. A *zárjel* vagy a jelzők felbontása, nem értem, miért volna a szemléletesség rovására. Az erőltetés nélkül való nyelv: ez a fődolog a fordításban. A sok jelzőt nem szereti a magyar költői dictio.

96. Tény, hogy a *πυλῶν* nem fért bele a fordításba. *Arany* azt mondja valahol, hogyha a fordításban egy-egy szó elvész, az nem baj, csak a hangulat, a költői lélek legyen visszaadva. Becses dolog nem vészett el vele.

111. Hogy a *πέμπει*-t itt helyesebb így fordítani: *vezette*, mint evvel: *kísérte* — elfogadom.

117. Hibáztatja ezt: «hegyi ormon», mert «közel a palotához». Hisz Argos vára hegyen van s az argosi síkságot hegyek koszorúzzák. *Wecklein* és *Schneidewin* igazolja fordításomat.

121. Az *αἰνῶς*-t Hartunggal megtartani! Micsoda gondolat! Ha a «dana» kicsinyes, nem következik, hogy a «jajdana» is az.

131. Hogy a *στόμον*... *τροίας*-on a trójavívó hadat kell érteni, lásd *Schneidewin* és *Enger* magyarázatát e helyhez. A bíráló feltevése, hogy *στόμον* = fék, mely a trójavívó hadat visszatartja, elfogadhatatlan. Az «istenirígység» — isteni haragot akar kifejezni, lehet, hogy nem egészen szerencsésen.

156. A «lakomatlan adó» — hű fordítás. Ha mással cseréltem volna fel, talán azt hibáztatná a bíráló.

155—8. Jelentéktelen megjegyzések. A bíráló a *válaszul* helyett ezt ajánlja: *visszhangul*, vagy *visszhangozzék*. Illeszsze bele a versbe, megköszönöm.

164. *οὐκ ἔχω προσειχῶσαι*: nem maradt ki a fordításból, csak szabadabban hangzik («Bízni másba' nem lehet rajta kívül).

182—3. «A kérdőalak összetöri a gondolatot» — mondja a bíráló. *Wecklein* szövege kérdő alakban adja. Az pereljen az én perlőimmal.

192—7. Hibáztatja, hogy a jelzőket visszahozó névmással félbeszakítom, s a hatalmas mondatot szétdarabolom. Az ily szerkezetváltozta-

tást nyelvünk természete diktálja. A magyar nyelv nem görög nyelv. S milyen a Hartung dicsért «mintaszerű fordítása»?

«Vom Strymon her wehten schlimme Winde,
Langweilig, aushungernd, hafenstürmig,
Mannschaft zerstreund, Kiele sammt Takelwerk verwitternd,
Die Zeitfrist doppellang in Säumniss
Ausdehnend, aufreibend Argos' Blüthe . . .»

Ments meg uram, minket! Hát költészet ez? vagy méltó volna Aeschyloszhoz ily hajóvontatás?

199—200. A mit a bíráló ajánl, az a mértéknél fogva hasznavehetetlen és semmivel sem jobb a kifogásoltnál.

223. Nem irígylem Hartung magasztaló passusát: «Den Menschen macht dreist der lastergiere unseel'ge Geisteswahn, Leides Urhub.» *Volt György*, kinek véleményét kikértem s a ki tud németül, szintén képtelen és élvezhetetlen, sőt érthetetlen németiségnek vallotta Hartung szövegeit. — U. i.-ban azt kérdi a bíráló, hol van itt szó «változó szél»-ről? Hogy ne volna? *τροπαλιν* scil. *πνοήν* (l. e helyhez Weckleint.)

329—30. Hibáztatja e fordítást: «ott kesergenek balsorsukon, de már csak szolgakönnyűvel» — mivel az eredeti ezt mondja: «nem többé szabad nyakból» (*οὐκέτ' ἐξ ἐλευθέρου δέσσης*) s Hartung híven fordítja: «aus nicht mehr freiem Halse stöhnend.» Mentségre nem szorúl.

378. A Hartungból való idézetnél többet nyom előttem Wecklein szabatos magyarázata: «es soll so viel sein, dass es ohne wehe zu thun genügt dem, der richtigen Verstand hat.»

394. Dike nagy oltára helyett *zsámolyát* írtam, modernebbül, de æquivalens költői képpel.

386. Nem «bűnös szenvedély» — mondja a bíráló, hanem «meggondolatlan elvakultság». Kiváncsi volnék, hogy illesztené bele a bíráló ezt a «meggondolatlan elvakultságot» a kardal illető sorába

(— — — — —);

azonban, hogy mit kell itt érteni, megmondja Wecklein «beratende leidenschaftliche Verblendung (die Sophistik der Leidenschaft)». S valóban ebben áll Agamemnon bűne s Hartung-féle «Räthin Thorheit»-okkal ezt nem lehet költői hatással kifejezni.

401. Jelentéktelen megjegyzés. Ha a pénz megkopik, feketéllik is. Ez utóbbi szó itt sehogyse használható (— — — — —).

406—7. «S az ember, a ki szánja, véle rohan veszélybe.» A bíráló azt mondja, hogy e semmit mondó(?) fordulatról sem Dindorf, sem Hartung, sem Schneidewin nem tud. Tessék megnézni Weckleint, az nekem ad igazat.

411. «Epedve a tengeren-túliért, Árnya csak magának.» A bíráló szerint összetöröm(?) a gyönyörű képet, hogy a házon ezután is *Helena*

árnya uralkodott. A bíráló ismét csak az 1853-iki Hartunggal tart, de másképp magyarázza Wecklein 1888-ban: «den Herrscher des Hauses wird man nicht für einen machtvollen Herrscher, sondern für ein Schattenbild halten.» Én ezt a gyönyörű képet nem akartam összetörni. Így fordítja *Todt* is: «Im Hause blieb der Mann . . . und waltete wie ein Schatten.»

433. A kérdő alak miért tenné erőtlenné a passust, nem látom át.

437. *χρυσαιοβόος*-t nem értettem félre; a «vált, cserél» kifejezéssel én is a pénzváltásra czéloztam. A *μάglyapor* miért bosszantó összetétel?

490. Elismerem, hogy a bíráló prózai fordítása itt világosabb.

543—4. Hogy a *σζójáték* visszaadása nem tökéletes, az természetes, de a bíráló ajánlotta kifejezés még erőltetett is.

547. Kifogásolja, hogy e kép «a bú fellege» nincs meg az eredetiben. A *δύσφρον σζόγος* feljogosít ez antik szellemű — s Aeschylosnál még nem kopott — képre. V. ö. *Donner*: «Woher umwölkte deinen Geist der finstre Gram?»

548. «E búra ír». A bíráló szerint *kárról*, *veszteségről*, nem búról van szó. Igaz, hogy *βλάβη* a szótár szerint *kár*, *veszteség*, de ép ennek következtében *bú* miért ne lehetne? *Schneidewin* szerint is a *βλάβη* itt határozatlanúl, kétértelműleg van mondva. V. ö. *Donner* kitünő fordításával, (mely nem hasonlít a Hartungéhoz): «Längst war das Schweigen alles *Harms* Heilmittel mir».

612. A «házőrző eb»-féle hasonlatot azért engedtem elmosódni, mert a *δωμάτων κύνα*-t fordításban nem lehet megfelelő hatással visszaadni.

618. Ezt s a köv. verset *Todt* nyomán adtam a hirdető szájába. A «*jelentés*» önként értetődik: l. Weckleint.

662. Nem a kormányosok itt a hajó pásztorai, hanem a szélvész a gonosz pásztor. *Schneidewin*: «Der *χειμών τυφώ* heisst *ποιμήν καχός*, weil er seine Heerde nicht wie ein guter Hirt zusammenhält und wohlbehalten heimtreibt: Suppl. 737. *ναῶν ποιμένες*, gubernatores.» — (V. ö. Weckleinnel.) Sajátságos, hogy a bíráló, mintha csak *Schneidewin* e jegyzetét látta volna, a *Supplices*-ből idézett helyet reproducálja: «itt a kép: *ναῶν ποιμένες*=gubernatores, nem világos.» Hogy legyen az *Agamemnon*-ban világos a *Supplices*-ben található kép? Még sajátságosabb megjegyzése a bírálónak, hogy «a *καχοῦ* semmi esetre sem a *pásztorok* jelzője, hanem a *στροβφ*-ra vonatkozik». Persze, mert Hartung így írja: *ποιμένων καχῶ στροβφ* s a magyarázatában is a hajókormányosokat érti a *ποιμένων*-on. Ellenben Wecklein szövege ez: *ποιμένος καχοῦ στροβφ*, s én e szerint fordítottam.

692. «Dárdamennyasszony helyett a dárdavette mennyasszony találóbb» — mondja a bíráló. Miért? hisz itt nem *δορίκτης*-ről van

szó, hanem *δορίγαμβρος*-ról «eine Braut, um die mit Waffen gestritten wird.» (Wecklein.) V. ö. Donner: «Speeresbraut.»

705. «Zeus bűnös gyalázatát» kétértelmű — úgymond -- a «Zeust bántó bűn gyalázata» helyett. Szerintem az teljesen érthető és költői, ez is érthető, de még prózának is elég lapos.

736. Hibáztatja a «vészhozó pap»-ot *Ate papja* vagy *átok papja* helyett. Hát nem mindegy ez? «Ein Priester nicht des Segens, sondern des Verderbens» (Wecklein.)

738—748. Egészen idézi e «szép, meleg és költői» helyet, a fordító «ügyességének, de egyszersmind az ő könnyű felszínre törő hajlamának jellemzésére.» Miben áll ez a felszín? Abban, hogy a merész összetételű jelzőket felbontottam (*δύσεδρος, δυσόμιλος, συμμένα* — ez is merész összetételű jelző? én a *σένω* participiumának néztem eddig — *νυμφόχλαυτος*). Kíváncsi lettem Hartungra. Nézzük csak: «so ein bösnistender unfriedlicher brautkränkender Fluchgeist.» Ez tehát az a felbontatlan ideális fordítás! Szegény hazám te, neked nincs ilyen csillagod! — A bíráló még «Zeus büntető Furiáját» is hibáztatja, mivelhogy a görög nem ismert Furiát. Én azonban hasonló esetben ezután is «Zeus Furiáját» mondok inkább, mint «Zeus Erinysét,» — mert amaz előttünk közvetetlenül érthető s poetikus hatású.

763. A kifogás onnan ered, hogy én — mint fordításom előszavában is kijelentettem, Weckleint fordítottam, a bíráló meg Hartungot nézte, kinél e helyen egészen más az értelem. De ki fogja ma a Dindorf vagy Hartung szövegét Aeschylosra nézve döntőnek tartani?

819—20. Hibáztatja a *romlás*-t az *átok* helyett (*ἄτη*). Helyesen Wecklein: Der Sturm des Untergangs. A fordító ajánlotta két verssort nem fogadhatom el a magamé helyébe. Az Oresteia tragikai conceptiójában — igen — fontos az *ἄτη* mint örökölt átok, csakhogy Agamemnon családjára, s nem Trójára nézve. Különben az idézett két sorban nem talállok semmi «megrendítőt.»

911. Az *ἄελπτον* ebben: *ἐς δῶμ' ἄελπτον ὡς ἂν ἡγήται δίκη* — nem lehet se adverbium, se tárgy (!!), mint a bíráló hiszi, hanem egyedül csak a *δῶμα* jelzője. «Das unverhoffte Haus.» (Wecklein.) Tehát nem: «Váratlanul fogadja őt lakába szent Diké.» Aztán *lakába*? kiébe? hisz Agamemnon házáról van szó.

920. «ki *csendes üdvben* éli át az életet.» Ez a bíráló szerint szokatlan. Miért? S az *éli át* ép úgy az élet befejezésére vonatkozik, mint a bíráló ajánlta *végzi*.

931. Ha a «*μάχη* itt szóharcot teszen,» akkor a fordításban a «harcz» is szóharcot teszen. («Nőhöz nem illik harc után sovárgani.»)

948. A bíráló ismét egy coniecturán alapuló más olvasás szerint okoskodik.

965. «Még Klytæmnestra se tehette föl Zeusról, hogy ő ezt a gyilkosságot kívánja» — mond a bíráló. Hogyne? mikor hozzá esdekel bosszúért s bosszúját jogosnak (istenek szerint jogosnak) tartja.

970. Hogy «hitem» kevés a *ῥόσος ἐπιθές* kifejezésére, megengedem, de azt kívánni, hogy Aeschylosból a fordításban egy jelzőcske se vesszen el, nem *ῥόσος ἐπιθές*?

973. «Hová dobák (be) a hajókötél?» — kérdi a bíráló. Hát a hajóba, mintán a parttól eloldották. «Es ist die Zeit her, seitdem infolge des gleichzeitigen Einwerfens der Haltaupe der Land des Strandes widerhallte.» (Wecklein.)

985. Ismét más szöveg alapján okoskodik a bíráló. Lásd Wecklein szövegét és jegyzetét.

992. Hogy a hiányzó sort a valószínű értelem szerint kitöltöttem, az csak nem érdemel megróvást.

994. *«Emberi üdv hajója (!), holott arról van szó, hogy a szerencse könnyen zátonyra jut»* — mondja a bíráló. Hát nem a hajó jut zátonyra? van itt ellentmondás? vagy hiba a képet kiegészíteni? A mi költői nyelvünk így szokta. Nem mondjuk, hogy az üdv zátonyra jut, hanem: az üdv hajója zátonyra jut. Fordításom ugyanazt fejezi ki: «száll vidoran, míg a szírt széttöri, emberi üdv hajója.» (V. ö. *Todt*: «Oder das Schiff des Lebensglückes stösset im vollen Laufe plötzlich wohl auf des Leides verborgene Klippe.» *Wilamovitz*: «die Barke des Glücks.»)

1003. A *νῆστις* nem *nyomor*, hanem *éhhalál* a bíráló szerint. A *νῆστις* sem nem *nyomor*, sem nem *éhhalál*, mivelhogy melléknév s értelme: ieiuus, éhező, éhséget okozó; a *νῆστιν* . . *νόσον* tartozik egyvüvé s tehet *éhhalált*, tulajdonkép *éhséges kórt*, a mit én az elfogadhatóbb *nyomor*-ral fejeztem ki.

1033. Ismét Hartungot állítja fel mintának («verzweifeln, Erspriessliches jemals Etwas zu Stande zu bringen» — elég lapos próza!) Szebben mondja *Todt*: «nimmer erhoffend Jemals Erfreuliches noch zu entwickeln aus dem entzündeten Gemüt.» — A karnak Kassandrához intézett beszédében a «de úgy látszik, daczolsz» — nincs «csak úgy oda gondolva», hanem az ἀπειθίας ὁ ἥως fordítása. *Todt*: «Doch vielleicht vermagst du's nicht.» *Wilamowitz*: «oder magst du nicht? du weigerst dich?» *Donner*: «doch vielleicht gehorchst du nicht.»

1036. «Akkép beszélj hozzá, hogy a szívére hass.» Ezt nem találta meg a bíráló az eredetiben. Nézze meg a Wecklein szövegét.

Kassandra fölzokogásában nem fogadhatom el a bíráló «oh-oh-oh-oh-oh-oh-oh-jaj»-át, sem a Hartung «helyes» (!) «otototoh! Hohoh Dah!»-ját, mert az képtelenség. — Az *oh isten* nem toldalék, hanem a *δᾶ* fordítása, melyet *Akheus* a *Δᾶς = Ζᾶς = Ζεὺς* vocativusának tekint.

1100. «De most e jós szavában még több a homály.» A bíráló itt

sajnálja a «hályogos szemü jóslat» képének elejtését. (Hartung: «sind die Sprüche *staarblind*».) Képtelen kívánság.

1111. Lásd Wecklein szövegét és magyarázatát: az teljesen igazolja fordításomat.

1125. Hogy a két kezével leplet tartva közeledő Klytæmnestra a bika (melynek két szarva mintha lepellet volna takarva) s Agamemnon a védtelen tehén a költői képben: lásd Wecklein magyarázatát. Agamemnonat mégis általában *tulok*-nak neveztem, mert a *tehén*-nel nem akartam a dolgot nagyon kiélezní. Pedig talán βέλτερον ἦεν.

1136. «Magadról zokogsz . . . keserveket» — erőtlen, semmit mondó kifejezés? Hja, Hartunggal («den *Unsang* um dich zu schreien».) nem vetekedhetem.

1152. A bíráló szerint nem *gyászszó* van szó, hanem az «ihlet-sugallta végzetes mesgyéről, mely szerencsétlenség körébe vezet». Hisz a *ὁδός* itt *melódia* értelmében áll. (Lásd Weckleint). Még Hartung se kerül e végzetes mesgyébe. *To dt*: «Was hast du für Ziele Deines misstönenden Sehergesangs?» *Ná lam*: «Ah honnan vevé isteni jóslatod e gyászszót?»

1215. Hibáztatja, hogy a *φοιμίους δυσφημίους* («gyötrelmi izleltetve») értelmezve van nem fordítva. Hartung: «sein misstöniger Anhub rüttelt mich (!)». Nekem más szövegem van Weckleinnál, ott nincs *δυσφημίους*.

1230. A *ὀίχην ἄτης λατράων*-t kihagytam? Nem, csak más a szövegem. Lásd Weckleint.

1245. A kép elejtése szándékos volt, mert ránk nézve idegenszerű.

1250. «Minő tűz! lángja mint *közely* felém!» — A bíráló szerint *ἐπέρχεται* nem azt teszi, hogy *közely*, hanem hogy *átjárja* tagjait. Tagadom. Lásd a szótárt. A bizonyosságul felhozott Hartung («wandelt mich an») sem azt teszi, hogy *átjárja*, hanem hogy *megszállja*.

1300. A *φυγή* itt nem szökés, hanem halogatás, vonakodás — mondja a bíráló. Persze Hartungnál: «Zögerung.» Ha a *φυγή* itt nem *φυγή*, akkor a szökés sem szökés.

1301. Ismét nem tarthatok Hartungékkal. Lásd Weckleint. A szerepeket nem cseréltem össze, hanem szövegemet követtem.

1364. A *πεπαιτέρα*-t a scholiasta is *γλυκντέρου*-nak magyarázza.

1409. Az ajánlott «túlteszed magad» — nincs az én szövegemben.

1427. A bíráló magyarázatát nem fogadhatom el; *φορήν ἐπιμαίνε-ται* nem azt teszi, hogy «mámoros fejed», hanem hogy *elméd dühöng*. Az én szövegemben nincs *ἄτιον λίπος*.

1447. Ismét más szöveg szerint ítél a bíráló.

1457. Hogy a participialis mondatot főmondattá teszem, ki fog

azon fennakadni? Én Aeschylosnak nem grammatikáját akartam fordítani.

1476. Elismerem, hogy a «meghízott» erősebb kifejezés volna.

1482. Ismét más szöveg alapján beszél a bíráló.

1489. A fordítás általánosabb, de nem hibás.

1537. «Ha kardját új kövén kifente» — nem feltételes szerkezet épen, mert a *ha* = *miután*.

1581. Kifogásolja ezt: «a bosszú hálójában» (ἐν πέπλοις Ἑρινόων). Hát jobb volna így: «Az Erinysek leplében?» Amaz nekünk közvetlenül érthető, æquivalens kifejezés. A mi nyelvünk különben is elvontabb, mint a görög vagy a latin. Egyébiránt az én szövegemben benne van a háló (ὄφαντος ἐν πύλαις). Hegel obiectiv hatalmánál (!?) többet ér itt egy költői kifejezés.

Ezzel végére jutottam a bírálatnak, melyet nagy várakozással vettem a kezembe s nagy csalódással tettem le. Kimutattam, hogy a bíráló egy *elavult szöveg* és egy *költőileg értéktelen fordítás* alapján ítélte meg Aeschylos-fordításomat. Részemről a cikkem élén kifejeztem s a gyakorlatban követett elveket fogom alkalmazni az egész Aeschylos átültetésében, ha csak valaki elveim helytelenségéről meg nem győző.

CSENGERI JÁNOS.

EGY RÉGI FRANCZIA NYELVTANRÓL.

A phonetikus írást sokan ma is még egy-két fiatal nyelvész hóbortjának tartják, melylyel talán inkább a saját tudományosságuk fitogtatását, mint a tanulók könnyebbségét tartják szem előtt. Igaz, hogy a phonetikus írás az iskolakönyvekben alig két évtizeddel ezelőtt jelent csak meg, addig csupán néhány nyelvész (Rapp, 1836; Ellis, 1848) használta a maga tudományos munkájában. A nyelvtanítás szolgálatába csak akkor lépett, midőn mindinkább általánossá kezdett válni a hit, hogy az idegen nyelveket tanítva az ifjút az élő nyelv birtokába kell juttatni, tehát ne a holt betű, hanem az élő szó legyen a tanítás első tárgya. Ha valamely idegen nyelven beszélni akarunk, első sorban a helyes kiejtést kell elsajátítanunk, s e czélt könnyebben érhetjük el úgy, ha a kiejtést pontosan feltüntető írásmódot is használunk nyelvtanainkban.

Mindezt magam is új dolognak tartottam, s erőmtől telhetőleg igyekeztem is terjeszteni e hitet. Egy 1828-ban Debreczenben megjelent francia nyelvtan*) azonban arról győzőtt meg, hogy tudták ezt

*) *Frantzia Grammatika* gyakorlásokkal és olvasó könyvel együtt.

régebben is, a kik okosan akarták az idegen nyelvet tanítani. Ez a nyelvtan, a míg az olvasást tanítja, közli minden egyes szó kiejtését is, végül pedig egy két oldalra terjedő szöveget közöl phonetikus írással. S később is közli a nyelvtanban egy-egy szó kiejtését, a hol szükségesnek tartja. Ez kétségtelenül a legelső eset irodalmunkban, hogy egy idegen nyelv kiejtésének megismertetésére phonetikus írás szolgál.

Zákány nyelvtanának különös érdeme, hogy mindig tekintettel van a magyar nyelvre, a mit még újabban megjelent nyelvtanaink közül is alig mondhatunk egy-kettőről. «Magyarok számára lévén írva ezen Grammatika — írja az előjáró Beszédben — a' Régulák a' Magyar nyelv természetéhez vannak alkalmaztatva, 's az írás módja is olyan, hogy ezen munkának nem tsak Tanuló Ifjak, hanem mások is hasznát vehetik, a' Mesterszók is többnyire mindenütt Magyarul lévén feltéve.»

Az egész munka két «Folyamatra» van osztva. «Az első Folyamatban tsak azok a' Régulák vannak előadva, melyek a kezdőnek elmúlthatatlanul szükségesek és a' Nyelv Grammatikai esméretének főbb vonásait foglalják magokban... A' II. Folyamatban azok a' Régulák vannak öszveszedve, melyek a' Frantzia Nyelv természetének méjjebben való megismerésére vezérelnek.» Tehát a nyelvtan minden egyes részét kétszer tárgyalja szerzőnk; az első folyamatban inkább csak az alaktanra van tekintettel, míg a másodikban a ritkább szabályokat s az egyes beszédrészek mondattani szerepét ismerteti. Mindenütt a magyar nyelv sajátosságaira is tekintettel van s ezekhez hasonlítja a francia nyelvnek tárgyalandó sajátosságát.

A phonetikus írás, melyet Zákány használ, szintén a magyar nyelv betűrendszerén alapszik. Betűi a következők: 1. Magánhangzók: *a, á; è* (rövid nyílt *e: progrès*), *ê* (hosszú nyílt *e: ver*), *é* (zárt *è és é*), *o, ó; ö, ő; u, ú; ü, ü; i, í*. Az orrhangzókat így jelöli: *án', ón', èn', ön'*. 2. A mássalhangzók mind ugyanazt a hangot jelentik, melylyel a magyar kiejtésben bírnak; a *zs* jelölésére 's szolgál.

Mutatványul álljon itt végül a phonetikus írással közölt olvasmánynak egy részlete.

Un Sénateur Romain avait un esclave, nommé Androclès. Cet esclave s'enfuit en Afrique pour éviter la punition d'un grand crime, qu'il venait de commettre. Ne se croyant en sûreté dans aucune ville, il se retira dans un désert, ou, pour

On Szénatör' Romèn' avètön' èszklár, nomé Androklész. Sz' tészklár szánfüi tán Afrik pár évité la püniszión' d'ön' grán' krím, kil v'nè dö komètr. Nö sz' krojján' tán' szüreté dán zo kün vil, il szó rétira dán zön' dézèr, u, pür un' ètr' pa

Készítette Zákány József, a' debreczeni ref. collegiumban a' nevelés tudományának, a' német és frantzia nyelveknek professora. Debreczenben, 1828.

n'être pas consumé par les chaleurs, qui y sont insupportables, il entra dans la première caverne, qui s'offrit à lui. Il fut bien surpris d'y voir arriver quelque temps après un lion affreux, qui revenait de la chasse, blessé à un pied par une épine, qui y était entrée.

konsziomé pár lè salór ki i szon' ténsziüportábl, il án'tra dán la premièr kavèrn, ki szofri tà lüi. Il fü bièn' szürpri d'i voár arivé kèlk tán' zaprè zón' lión' afró, ki röv'né dö la sászsz, blészszé á ön pié pu rün épín, ki i étè tán'tré.

BALASSA JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Görög olvasó- és gyakorlókönyv. Irta *Maywald József*. I. rész, a név és a szabályos -o végű ige. Az V. oszt számára, 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1893. Kókai Lajos bizománya. Ára 90 kr. Előszó és 1—130 l.

A könyv tartalma: 1. előgyakorlatok (1—2 l.), 2. «görög-magyar fordítási gyakorlatok» cz. alatt 51 görög olvasmány-darab és 39 magyar-görög fordításra való gyakorlat (3—68 l.), 3. preparatio (= szószedet) az 51 görög olvasmány-darabhoz (69—101 l.), s végül 4. görög-magyar és magyar-görög szótár (102—131 l.).

Az utolsó évtized folyamán egész nyugat Európában, s különösen Németországban mindig jobban és jobban hódít az a pædagogiai elv, a melyet a magyar gymn. utasítások már 1880 ban világosan kifejeztek és kifejtettek, hogy nyelvet, élőt és holtat egyaránt lehetőleg összefüggő szöveg alapján kell tanítani az iskolában.

Nem lehet feladatom, hogy e bírálat keretén belül ezen elvnek helyességét vitassam; de kötelességem mindjárt kezdetben jelezni, hogy részemről tanulmány és gyakorlat alapján helyesnek, természetesnek és rationalisnak (jóllehet tán nem egyedül czélhoz vezetőnek) csak az utasításoknak megfelelő, összefüggő olvasmányon alapuló nyelvtanulást tartom.

Ebből az álláspontból kiindulva a most szóban lévő könyvet, ép úgy mint megelőzőleg már több társát pædagogiai szempontból nem tarthatom kifogástalannak, a mennyiben nem való egyébre (a szerző maga sem tartja egyébre valónak) mint a nyelvtanból a hagyományos sorrend szerint megtanult alakok s némely előlegesen adott mondattani szabályok utólagos begyakorlására. Megengedem, hogy e szerint gyakorló-könyvnek alkalmas lenne, csakhogy természetesen nem rationalis, olvasmányon alapuló nyelvtanítás betetőzéséül (mert az ilyen gyakorló-könyvnek az alapvető olvasmány nyal tartalmi összefüggésben kell állania), hanem olyanéul, mely a grammatikai alakok és szabályok feltalálása után megelégszik azzal, hogy a tanult alakok használatát is

megismerteti a tanulóval. Olvasó-könyvünk azonban még akkor sem lenne alkalmas, ha anyaga (tartalmi szempontból) a lehető legjelesebb lenne is. Nem lehetne alkalmas már csak azért sem, mert csupán bizonyos, a nyelvtan kategóriái szerint határolt (*-ω* végű igék!) alakokat tartalmaz, s e szerint olyan nyelven van írva, melyet görög ember soha sem szóban, sem írásban nem használt. Hogyan is lehessen rationalis módon pl. az imperfectum ige-alakok görögös használatát megtanulni egy olyan olvasmányból (l. a 19. darabot), melyben nem is fordul elő más igealak, mint épen imperfectum. Azt hiszem, kétséget sem szenved, hogy ilyen módon szerkesztett olvasmányok még gyakorlásra sem alkalmasok, nemhogy rendszeres nyelvtanítás substratumaúl.

A különbség e szerint a szóban lévő gyakorlókönyv és a régi módszerű gyakorló-könyvek közt voltaképen csak az, hogy míg a többi könyvek (de mai napság már azok sem mind) többnyire összefüggéstelen, együgyű mondatkákon végeztetik a begyakorlást, addig a Maywald-féle könyv ugyanezt a célzt e célra szerkesztett, formailag megkötött, de tartalmilag mégis többé-kevésbé összefüggő olvasmányok útján akarja elérni. Persze, a nyelvtanítás mai állapotában annyi haladás sem épen megvetendő. Az olvasmányon alapuló nyelvtanítás annyi pædagogiai érzéket és gyakorlatot, annyi szakismeretet és fáradságot követel, a mennyi, — mi tagadás benne —, mai napig is még nem minden, a régi iskolában nevelkedett nyelvtanítótól telik. Sajnálatos tény, hogy az iskolai nyelvtanítás és segédeszközök hiányában főkép a görög nyelvtanítás, egyes intézeteket leszámítva, bizony mai napig is országszerte a régi megszokott módszer szerint halad. Magam is azt hiszem, nagyon könnyen meg lehetne olvasni mindazokat a gymnasiumokat, melyekben pl. legalább összefüggéstelen, otromba mondatkák fordításával nem kínozzák a tanulókat, s meg vagyok róla győződve, hogy a szóban lévő könyv szerzője nem azért nem alkalmazta művének 2. kiadásában sem a rationalis nyelvtanítás követelményeit, mintha nem ismerte vagy nem helyeselte volna őket, hanem egyedül csak azért, mert a tanítás mostani állapotában nem tartott még tanácsosaknak a módszer lényegébe vágó változtatásokat, hanem a bizonyos siker érdekében egyelőre megelégedett a tartalmi szempont minél hathatósabb érvényesítésével. Igaz volt-e, mikor a helyesnek ismert pædagogiai elvet egyelőre feláldozta a körülmények és személyiségek-okozta kényszerűségnek, a felett még most nem lehet dönten.

A magam részéről igen sajnálom ezt az áldozatot, sajnálom pedig főképen azért, mert ha valakiben, bizonyára a szóban lévő könyv szerzőjében van meg egyszerre az a pædagogiai tapintat és ritka szaktudomány, a mely a várva-várt *módszeres* nyelvkönyv készítéséhez szükséges lenne. Még mostani művéről is, leszámítva az említett hibát, csak a legnagyobb

elismeréssel nyilatkozhatni. Bámulatra méltó az a nyelvismeret és ügyesség, a melylyel az épen begyakorlásra szoruló nyelvi alakokat sokszor még 2—3 más szempontnak egyidejű nyűge alatt is képes volt egy-egy olvasmány-anyagba összegyűjteni, még pedig úgy, hogy az illető olvasmány mindamelllett még tartalmi szempontból is többnyire értékes maradt. Az említett 51 olvasmány nagyobb része (25 db) a görög történelemből van véve; 6 olvasmány görög mondákat, 11 olv. erkölcsi elmélkedéseket tartalmaz, a többi pedig adoma-félékből, természeti leírásokból s (egy) aëopusi meséből áll. Az olvasmányok összefüggése leszámítva egy-két helyet (pl. a 3. és 18. olvasmányban) egészen kifogástalan, nyelvhasználatja pedig minden az eljárás természetével járó erőszakoltsága mellett is majdnem teljesen hibátlan és szabatos. (Feltűnő mégis az imperfectum aoristikus használata, továbbá a gyors átmenet a præsensbe pl. az 55 gy. 3. mondatában). Ha még megemlítem, hogy az olvasásra és írásra való gyakorlatokra nézetem szerint czélszerűbb lett volna a tanulóknak előtti ismeretes, közhasználatban lévő görög szokat és szólásokat felvenni (pl. *Κύριε ἐλέησον*, stb.), akkor egyúttal kifogásaim végére jutottam. Az (ügynevezett) præparatiót tartalmazó rész, (tulajdonképen nem egyéb, mint szószedet, de etymologiai csoportokkal) meg a szótárak, s általában az egész mű olyan lelkiismeretes, gondos és pontos, hogy tán egyetlen-egyet leszámítva még csak sajtóhibát sem vettem észre benne, pedig ez a mi körülményeink közt görög szövegben a csodával határos.

Az előadottaknak megfelelőleg a Maywald-féle olvasó és gyakorló-könyvet nagyon ajánlom tanártársaim becses figyelmébe. Ajánlom először is azért, mert nyelvtanításunk tényleges viszonyai közt mindenestre a haladás útját fogja egyengetni tartalmi szempontból értékes olvasmányaiival; de ajánlanom kell, még pedig őszintén és melegen ajánlanom főképen azért, mert az a lelkiismeretesség és gond, melyet a tudós szerző erre a munkájára is fordított, a mi iskolakönyv-irodalmunkban nemcsak megérdemli, hanem egyenesen megköveteli a legteljesebb elismerést.

Dr. GYOMLAY GYULA.

Rendszeres magyar nyelvtan kérdező módszer szerint a közép- és polgári iskolák I., II. és III. osztályának számára. Írta *Kozdary József*. Harmadik átnézett kiadás. Nagy-Kanizsa, Fischel F. 1894. Ára 1 korona.

Három részből áll e könyv, — az Előszót is külön résznek véve — ezek: 1. Előszó. 2. I. Rész. Alaktan. 3. II. Rész. Mondattan.

Már e felosztás is mutatja, hogy e nyelvtan «rendszeres» nem lehet, mert egy részlet: a *Hangtan*, hiányzik belőle. Megvan ugyan az I. Részben hiányosan, de nincs meg rendszeresen s így a cím nem

felel meg a valóságnak. Vannak ezen kívül, mint látni fogjuk, más rendszertelenségei is.

1. Az *Előszó*ban szó van a tankönyvírásról, a jó tankönyvről, a melynél megköveteli a szerző; *a*) a jó módszert, *b*) az «Utasítások» anyaga feldolgozását, *c*) a világosságot és szabatoságot, különösen szem előtt tartva a tanulók értelmi fejlettségét. Állítja, hogy ilyen könyv még nem akadt kezébe, azért írta a sajátját. Kikel az inductív módszer ellen; védi a kérdező módszer előnyeit. Kitér a mostani nyelvtanítás eredménytelenségére s ennek okát találja: *a*) az osztályok túltömöttségében, *b*) a tankönyvírók véd- és daczszövetségében, *c*) az elemi iskolák gyengeségében, *d*) a terminus technicusok zűllésében, *e*) a vidékiességek, dialektusok hajhászásában. Nem akar eredetiséggel dicsekedni, azért visszatér a sokratesi módszerhez s mindenek előtt Szvorényi híve. — Mindez igen szép, de nem tudom felfogni, mit keres mindez itt, a tankönyv elején, miért nem került inkább egy szaklapba?

A módszerre nézve csak az a megjegyzésem, hogy ez éppen a sokratesitől áll legtávolabb. Kérdező módszer ugyan, de nem *sokratesi*. A sokratesi módszernél a kérdés röviden, velősen magában foglalja az egész cikk tartalmát, a felelet pedig oly ügyesen fejt meg a kérdést, hogy azt mondva sem ismételi; fejtve és okadatolva adja meg a világos, értelmes feleletet. A szerző kérdései azonban úgy vannak szerkesztve, hogy 100 közül 99 esetben a felelet benne rejlik a kérdésben. Nincs meg a kérdésekben az anyag növekedésével a fokozatos emelkedés, s a feleletek igen sokszor csak a kérdést ismétlik, s néha többet tartalmaznak a kérdésnél. — A mi az inductív módszer előnyét vagy hátrányát illeti, arról nem vitatkozom. Kinek a pap, kinek a papné. Tény az, hogy a mai pädagogia ezt fogadta el módszerének s a „mai tudományosság a természettudományok körében is ennek tulajdonítja roppant sikereit. Sőt talán állítanám, hogy lényegében az inductív módszer a sokratesi, s éppen az inductív módszernek van szüksége alakilag a kérdező eljárásra.

2. Az I. Részben tárgyalja a szerző az *alaktant*. A Bevezetésben adja a nyelvtan tárgyát, gondolataink közlése módjait. Feltűnik mindjárt az első kérdés: K. «Mivel foglalkozunk mi heti 5 órában?» F. «Mi heti 5 órában a magyar nyelv sajátosságainak alapos megismerésével foglalkozunk.» A szerző nyelvtanát, mint a cím mondja, középiskolák számára, tehát gymnasiumok számára is, írta. A gymnasiumokban a magyar nyelv tanítására nem 5, hanem 6 órát szán a miniszteri tanterv. S az I. osztály tárgya tudtommal nem a «nyelv sajátosságainak megismerése», hanem a nyelv elsajátítása, alkotó elemeinek megismerése. A sajátosságok megismerése feltételezi azok tudását; magasabb értelmi fejlettséget követel s a szerző is könyvében nem ezzel, hanem amazokkal fog-

lalkozik. Tehát rossz a kérdés, rossz a felelet; vagyis a szerző módszerével szólva egyik sem sokratesi. A 3. f.-ben: «2. jegyek-, vagyis írással; 3. jelek-, vagyis taglejtéssel»; helyesen: 2. *jegyekkel, vagyis írással*; 3. *jelekkel, vagyis taglejtéssel*.

Az 1. §. a hangok csoportosításáról szól. A 7. f.-ben felveszi az *e* betűt is, bár az egész könyvben sem nem tanítja, se nem jelzi; a 9. f.-ben nem sorolja fel az összes magánhangzókat, a nélkül a gyermek előtt érthetlen a 15. k. A magán- és mássalhangzók megkülönböztetésénél nem igaz, a mit állít, mert a betű csak neve után magán- vagy mássalhangzó, a hangjában nincs meg e különbség. Helyesebb volna már nálunk is a hangzók és mássalhangzók közti különbséget, mint a németek teszik újabb könyveikben, nem a régi helytelen meghatározás szerint tanítani. A 11., 12., 13., 14. kérdések csupa szószaporítás; egybefoglalni helyesebb volna. A 23. feleletben azt tanítja, hogy a *torokhangot* az *ajak* segítségével, a 25-ben pedig, hogy az *ajakhangot* a *nyelv* segítségével ejtjük ki. A 26. kérdés helytelenül van feltéve; a hangzó semmit sem «képez», hanem önmagára is szótag. Tehát a 26., 27. kérdéseket röviden így tanítanám meg: Egy két, vagy több mássalhangzónak egy hangzó körül való csoportosulását szótagnak nevezzük. Szótag nincs hangzó nélkül, s minden szótagban csak egy hangzó van. A hangzó önmagára is szótag. Minden szó annyi szótagból áll, a hány magánhangzó van benne.

A 2. §. a szófajokról vagy beszédrészekről szól. A «szófaj» szó használata, ha nem is helytelen, de szokatlan; jobb a «beszédrész», mert a szó a beszéd része. A 28., 29. kérdéseket össze lehetne foglalni, ezen felül a 29. f. egy *kissé* nehézkes; izelítőül álljon itt az egész: «Az egyes szókat azért nevezzük beszédrészeknek, mert az *ízelt hangok által keletkező szavaknak, mint részeknek, egy bizonyos szabály szerint való elhelyezése és egymásra való viszonyítása által keletkeznek a mondatok s ezekből az összefüggő, értelmes beszéd.*»

A 3. §. a névelőről szól; de hogy határozatlan névelő is van, azt csak a 9. §-ban a 103. f.-ben említi. A 34. kérdés helye a 32. k. előtt volna. A 4. §. a főnevek különféle csoportjait tanítja. A 35. f.-ben ez áll: «Főnévnek nevezzük azt a szófajt vagy beszédrészt, mely a személynek, vagy a dolognak miséjét fejezi ki» stb. Mi az a «miség»? hogy érti meg a tanuló? Különben ez a §., eltekintve bőbeszédűségétől, a legköztelenebbül van kidolgozva. Az 5. §. a szótőt, szógyököt és a szóelemeket tanítja; a 6. §. pedig a főnevek ragozásáról szól. E helyen ismét nem szólok a szerző meggyőződése ellen; nem említem, hogy a 60. f.-ben *esetragokról* beszél; hogy a 61-ben a latin nyelv mintájára 6 esetet különböztet meg, csak arra kérném, elemezze nekem Arany e mondatát mondatrésztileg: «Zúg az éji bogár, neki megy a falnak» s ha engem meggyőz arról, hogy itt a «falnak» nem meghatározó, hanem tulajdonító

eset s így részeshatározó, hajlandó vagyok pártjára állani. A 70. f.-ben azt tanítja, hogy «a sajátító eset -nak-, nek ragját mindig el lehet hagyni», a mi éppen nem áll, s a kétféle *nak, nek* rag közötti különbség szemléltetése sokkal kirívóbb, ha megtanítjuk, hogy a «sajátító eset» -nak, -nek ragos névszó után egy birtoki személyragos névszó következik». A 72. kérdésnek a 7. §-ban volna helye, a mely a hangrendről és hangvonzatról tanít; de a főtárgya tulajdonkép (a 76. k-tól) a szótók változása. a melyet, úgy látszik, «hangvonzat» névvel akar nevezni. Minő alapon? nem tudom megérteni, valamint azt sem, mi keresete a cím alatti fejezetben a viszonyt jelölő ragoknak és éppen úgy a «birtokos» ragozásnak. A «viszonyragok» «sajátságos» nevei szintén fel vannak sorolva, de a viszonyragos szóknak mondatbeli szerepéről az egész könyv sehol sem emlékezik meg.

A 8. §. címe csak a melléknevekről szól, de azért a számneveket is magában foglalja. A melléknevek tárgyalásánál csak az a megjegyzésünk, hogy a 97. fejelet végére «vagy más tőt használnak» volna betolandó, mert «sok» közép és felső fokában nemcsak «tőbeli hangváltozás» van. Szerintünk a 101. fejeletben «szorzó és osztó számneveknek» nevezett szók inkább számhatározók, a mint hogy később annak is nevezi, mert a mondatban mindig határozó-szók gyanánt fordulnak elő.

A 11. §-ban a névutókat, a 12. §-ban az igéket tárgyalja. Ez utóbbiaknál a «változó -ikes» igéknél a 124. f.-ben megmondhatta volna, hogy a változó ices igéket mikor használja a nyelv -ikes, mikor -iktelen alakjukban. Ámbár, ha a valóságot vesszük, a nép ezen igéket minden értelmi különbség nélkül használja, s így a præcisirozott alak jelentés nagyon kérdéses. A 128. fejelet a szenvedő igékről tanít, melyeknek magyaros voltát a szerző is tagadja, pedig az újabb irány a debreczeni grammatika hatását már kellőleg háttérba szorította. Én tehát iskolai nyelvtanainkban is szivesebben látom ez irány érvényesülését, s határozottan tagadom teljes idegen voltát s «hogy tősgyökeres magyar ember soha sem használja»; csak tudni kell a használat helyes és helytelen volta közt a különbséget. Az igéknek oly aprólékos értelmi meghatározása, mint a hogy a szerző tanítja a 129—134 f.-ben, hogy didaktikai szempontból helyes volna, nem állíthatnám, legalább az első osztályban feleslegesnek tartom. Az idézett példák is oly csekély számúak, hogy begyakorlásukra és megtanulásukra nem adnak kellő felvilágosítást, az olvasmányok alkalmára pedig oly sok kiegészíteni valót hagy a tanárra, hogy erre is oly mértékben kiterjeszkedni, mint a szerző óhajtja, teljes lehetetlen is, haszonnal sem jár. A 137. §-ban azt tanítja, hogy a «fitymáló» *maga* kifejezés helyett használjuk az ön, kegyed, uram, megszólításokat. Ebben a szerzővel homlokegyenest ellentétes nézetet vallok. A «*maga*» szót használjuk fitymáló értelemben is, az igaz, de ez már elkorcsosult hasz-

nálat: az eredeti értelmi használat legkevésbé sem fitymáló, sőt az egyenérték elismerése, míg az «*úr*» kifejezést inkább, a nem egyenlő rangfokozat kifejezésére használjuk. Magyaros voltánál fogva is inkább ajánlható, mint a «kegyed» kifejezés. Az idők használatára nézve, mint-hogy megállapított terminológiánk nincs, a mi nagy hiba, csak az a megjegyzésem, hogy a főidőket (jelen, múlt, jövő) nem azért nevezzük főidőknek, mert gondolataink időviszonybeli szabatos kifejezésére lényegesek, — hisz a múlt időt például használjuk a régen múlt és «félmúlt» (imperfectum) helyett is s a jelent a jövő helyett is s így éppen «nem szabatosan» jelezzük vele az időviszonyt, — hanem azért főidők ezek, mert a cselekvés története időkörében helyesen csak ezt a három főidő-közt különböztethetjük meg. A 150. f.-ben azt tanuljuk, hogy a «foglaló módot főleg a *hogy* kötőszóval kapcsolt mellékmondatoknak a főmondatokhoz való kapcsolásánál használjuk». Hát én úgy tudom, hogy a magyarban a mondat állítmánya idejét a cselekvés minősége, vagyis az értelem határozza meg, nem pedig a kötőszó, a mit még a latin nyelvben is határozott tagadásba merek venni, bár már egy párszor ledorongoltak miatta; s másodszor, a «*hogy*» kötőszóval oly számos esetben kötünk mellékmondatot a főmondathoz, melyben nem áll fölszólító mód, hogy azon egy pár következményes (szerinte: tárgyi) és célzatos mellékmondat kedvéért a többinek mondattani szerepét helyteleníteni avagy azok létjogosultságát megvonni nem tudnám. Továbbá a magyar mellékmondatok azt mutatják, hogy állítmányuk inkább parataktikus viszonyú s az értelmi hypotaxisnak legkevésbé szolgálai, a miért, bár a szerző inkább ezen elvet vallja, a magyar mellékmondatot természetes valóságából még az iskolában sem szeretném kivetkőztetni semmi névvel nevezendő nyelv avagy nyelvtan kedvéért. Ez tehát nemcsak vétség, hanem a nyelv szelleme ellen elkövetett oly súlyos sértés, mely ellen ezennel óvást emelni kénytelen vagyok A 156. feleletbe hogy illeszténé bele a szerző a «vét» igét? Átalában a *t*-végű igéknek a felszólító módban történő változásaira leghelyesebbnek tartom az Ihász-Barbarics-féle nyelvtan tanítását. Nem tudom miért választja el a szerző a 156—157. feleletek példáit így: köt, kö-ss; épít, épí-ts; int, in-ts stb., mikor a «*t*» a tőhöz tartozik, tehát a belőle hasonult vagy alakjában megmaradt mássalhangzóknak is a tőhöz kell tartoznia; tehát: kös-s, int-s; éppen így rossz a 160. f.-ben vés — vé-ss, a vés-s helyett stb.

A 165. f.-ben «szenvedő tárgyat» említ a szerző. Hát például ebben a mondatban: «Adj egy almát», miért szenvedő a tárgy? A 166. felelet a főnévi igenév használatáról tanít (később, az ige «határtalanának» nevezi) s csak azt említi fel, hogy a főnévi igenevet ragtalan tárggyal kapcsolva soha sem használjuk. E részlet a mondattan körébe vág s ha már felemlítette ezt a *sajátságot*, a másnemű mondattani használatról sem kellett volna megelégedezni. A 168. f. a *-va -ve* és *-ván, -rén* képzős

«állapot jelzőkről» tanít. Miért «állapot jelző»? Feltűnő ugyanott a példa: «*Nyugra* dicsérd a napot». Talán: «nyugtíval». Mellékesen csak azt jegyezzük meg, hogy a *-ra*, *-ve* és *-ván* *-vén* képzős igenévi alakoknak mondattani használata kétféle, vagy határozókul (mód, állapot, idő, ok) használjuk vagy a mellékmondatok rövidítésére. A szerző által felhozott példa: Feltűnően az üstökös stb. éppen e mellett a második használat mellett bizonyít.

A 13. §-ban az igék ragozási mintája van adva. Különös, hogy bár előbb a «kötő hangok»-ról tanít, a példákban a kötőhangzó és a rag együvé van foglalva. A kéttövéű igék tanát elég világosan tanítja a 170., 173. k.-ben.

A 14. §-ban az ik-es igék mintáit adja, bár az ikes igékről a 13. §-ban szól, holott a címében nincs belefoglalva; a 15. §. a határozók tanát foglalja magában. Ez utóbbi sok helyeset tartalmaz, miből tanulni lehet, s igen helyesen felemlíti a «számhatározókat», habár elébb mint külön számnevekről szólott róluk.

A 16. §. a kötőszókról tanít. Helytelen a «kötőszó» meghatározása: «Kötőszónak nevezzük azt a beszédrészt, mely két mondatrésznek (tehát alanynak és állítmánynak, vagy tárgynak és határozónak stb.), vagy egy egész mondatnak összefűzésére szolgál.»

A 193. f. 9. p. alatt: Ámbár Columbust stb. mondat szerkezete nem helyes; a 10. p. alatt felsorolt «kivételező kötőszókat» *határozószóknak* tartom, szintűgy a 14. p. alatt felsoroltak közül ezeket: *már, azután, azalatt, mihelyt*.

A 17. §. az indulatszókat tanítja; de a 195. f.-ben «csend! békeség! nagyszerű!» inkább felkiáltó hiányos mondatok; «cziczuskám!» pedig megszólítás. Ha ez utóbbi indulatszó volna, minden megszólítást annak kellene venni. A felsorolt rokonjelentésű szók (18. §.) közül nem azok: pohár, bögre, fazék. Az I. rész hátra levő §§-ban a szóképzés elég világosan van tárgyalva.

A II. R. a *Mondattan*-nal foglalkozik. A 26. §. az egyszerű mondatokat tárgyalja. Egészen helytelennek tartom a 213. f. tanítását. Mert a mint a mondatban minden egyes szónak nézni kell a) alakját (szerkezetét), b) jelentését, c) mondattani viszonyát, úgy kell a mondatoknál is vizsgálni a) szerkezetüket, b) jelentésüket, c) viszonyukat. Ezeket egy kalap alá foglalni nem lehet. A ki teszi, tévesen tanít. E tekintetben, bár nem világosan, helyesen jár el Szinnyei. Tapasztalatom arról győzött meg, hogy a gymnasiumi tanításnál e megkülönböztetés nemcsak könnyen megmarad a tanuló emlékezetében, hanem más nyelvek tanításánál is igen jó szolgálatot tesz. A 219. f.-ben «méltóbb» személyt említ «elsőbb» helyett s ugyanott a főnévi igenévet általános alanyul tanítja. Új megfigyelés; legalább eddig nem olvastam. Az egyszerű bővített

mondatok tárgyalásánál (27. §.) nem értek egyet a szerzővel a 225. f. 4. alatt felhozott állításban. Itt hiányosnak mondja a mondatot, «ha a birtokos jelző hiányzik, pl: A derék (*embernek*) egyedüli célja a haza boldogságán fáradozni.» Nem tartom szükségesnek a kiegészítést; melléknév van főnév helyett használva s mondattanilag birtokos jelző. Hiszen e szerint e mondat: «A favágó fűt vág», szintén hiányos mondat volna. — Az összevont mondatok tárgyalásában (28. §.) mit keres a tárgynak tárgyalása? Ennek talán az egyszerű bővített mondatoknál lett volna helye. A 236. f. a «szenvedő» tárgy felismerését tanítja s ugyanazon feleletben, bár a kérdésben szó sincs róla, azt írja a szerző, hogy: A *ni* végződésű igehatártalana (helyesen: igehatártalan, vagy, mint maga a szerző is tanítja: főnévi igenév) szintén használatos mint «állítmányi kiegészítő». Mit keres a tárgyról szóló kérdésben az állítmányi kiegészítő? Az állítmányi kiegészítő: *mi?* *ki?* kérdésekre felel. «Béla szépen tud *rajzolni*? Mit tud Béla? Rajzolni. Tehát itt a főnévi igenév nem állítmányi kiegészítő, hanem *tárgy*. Tudtommal a magyar irodalmi nyelvben «szoknak venni» nem használtatik. (Hát itt jobb a «használatos») Tehát tájékozódás, a mi ellen a szerző is sikra száll. «Szoktam» ige- nek, bár perfectum alakja van, praesens a jelentése.

A 29. §. az összetett mondatokat tartalmazza, de egyszersmind a mondatok viszonyáról is szól. Sajátságos azonban, hogy az egész §-ban, sőt az egész könyvben sincs szó a főmondatok egymás közötti viszonyáról, vagyis a mellérendelt mondatokról. Úgy látszik, a szerző szerint ilyen nincs is, mert a 248. f. 1. p. alatt e példában: «Áldott a sok kéz, *de* átkozott a sok nyelv», az ellentétes főmondatot mellékmondatnak tanítja. Feltűnő, hogy ugyanazon f. 2. pontja szerint «mikor» «határozó» szó, holott az a 193. f. 14. p. szerint «időköthető». A 252. f. szerint: Jelzői alárendelt mondatnak nevezzük azt a függő mondatot, mely a főmondat jelzőjét egész mondat alakjában «ismétli». Ilyen jelzői mondat nincs, mert az ilyet értelmező alakjában fejezi ki a nyelv; s a jelzői mondat nem egyéb, mint mondatalakban kifejezett jelző, a minthogy minden mellékmondat valamely mondattag helyett áll.

A 257. feleletben nincsenek felemlítve a hasonlító, következményes, értelmező vagy magyarázó és körülményhatározó mellékmondatok. Ugyanis a hasonlító mondatok a módhatározókhoz vannak sorozva; az értelmező mondatokat a jelző mondatok közé veszi, a körülményhatározó mondatokat a birtokosjelzői mondatok alá foglalja, a mi lehet helyes és könnyíti is a megtanulást, de hogy minden következményes mondatot a tárgyi mondatokkal egy kalap alá foglal, kifogás alá esik, mert nem mindig helyettesít tárgyat a következményes mondat. Feltűnő u. o. a 4. p. alatti példában «kiméltatta» szó használata. A 30. §. a mellékmondatok rövidítéséről tanít. Itt össze van zavarva a

mellékmondatok rövidítése és a főmondatba való beolvasztása, vagyis bevonása a főmondatba a megfelelő mondatagnak. Így mindjárt a 258. felelet 1. pjában a mellékmondat rövidítését tanítva, rövidítésnek veszi a «hogy» ont kötőszó pusztá elhagyását, pl. Mondtam, (hogy) takarodjál a szemem elől;» de már a 2. p. a mellékmondatnak a főmondatba való olvasztásáról tanít. Ugyancsak így össze van zavarva a 260. felelet. Mert míg az első példa: «Közeledvén a tavasz, vándormadaraink visszatérnek», szintúgy a második is, a mellékmondat rövidítésére igen helyes, — de nincs a főmondatba beleolvasztva, s a kérdés erről szól! — az utolsó példa: «Hizelkedve nem sokáig örvendhetünk mások rokonszenvének». már a beolvasztásra találó.

A hátralevő részben a szórendről (33. §.), a szók helyes kiejtéséről és helyes írásáról (34. §.), a szótagok elválasztásáról (35. §.), az írásjelek fölrakásáról (36. §.) van szó. Talán igenis hosszúra nyult észrevételeimet nem akarván még nyújtani, csak a főbb észrevételeimet említem fel. A 273. f.-ben a példa nem magyaráz; a 276. f. a magyar nyelv szellemével ellenkező, mert a magyar nyelvben, s más nyelvekben nem különben, mindig és minden mondatban van hangsúly s «rendesen az állítmány előtti szón; a szók helyes kiejtéséről és írásáról szóló fejezetnek az I. R. elején volna helye; «méltózott» szó használata (292. f.) különös; a 298. f.-ben: «Imádkozzál és dolgozzál!» példa nem oda való; a 300. f. 2. p.-ban tanított elv téves; ugyanott a «kapcsolt függő» mondatokról szól, holott a megelőzőkben ilyet nem tanított; de még ez sem helyes, mert a felsorolt kötőszók nemcsak mellékmondatokat «kapcsolnak», helyesebben kötnek vagy rendelnek mellé; s a példában is a »de«-vel kötött mondat nem «kapcsolt függő» mondat, hanem ellentétes főmondat.

A felsoroltak mellett a könyv legnagyobb hiányának azt tartom, hogy példáit a szerző nem klasszikus íróinktól idézi, hanem maga alkotja meg őket, a mők nem mindenütt sikerültek.

Ezek alapján, tekintve azon alapelveket, melyeket a jó tankönyvtől nemcsak a szerző, hanem más tanférfiu is megkövetel, ki kell nyilatkoztatnom, hogy a könyv módszerét, úgy, a mint ki van dolgozva, nem helyeslem; az «Utasítások»-ban az I., II., III. osztályoknak kiszabott tananyag nincs benne feldolgozva; néhol a meghatározásokban több világosság és szabatoság volna szükséges.

MÁTHÉ GYÖRGY.

Platon és Aristoteles. Szemelvények. A görögből fordítva, magyarázatokkal. Dr. Péterfy Jenő és dr. Gyomlay Gyula közreműködésével szerkesztette *Alexander Bernát*. Budapest, Franklin-Társulat, 1893. Ára 1 frt 50 kr.

Alexanderezen könyve, melyet a VIII. osztály számára szerkesztett görögptlő tankönyvül, méltán dicséretet érdemel, mind magukért a fordításokért, mind a hozzájuk csatolt, alapos és az illető fordítók széles-

körü szakismeretére valló bevezetésekért. Azt hiszem, hogy nemcsak a görögpótló tanfolyamban résztvevő ifjak, hanem a görögül tanulók is nagy haszonnal fogják forgatni; sőt még, ha csak mint fordítási segéd-eszközhöz fordulnak hozzá, az Apologia és Kriton fordításáért, ez esetben is legalább jó fordítás kerül kezükbe, a mi pedig a tárgy iránt való érdeklődést csak növelheti. A szerkesztő gondosan szem előtt tartotta az idevonatkozó miniszteri utasításokat; bő anyagot nyújt erős és gyengébb osztályok számára, a mint az utasításokban is jelezve van. A könyv V. részében Platon Állam-ából való szemelvényeket találunk Péterfy fordításában, bevezetéssel. A bevezetésben kifejti a fordító a Politeia alap-gondolatát és célját, azt a parallel viszonyt, melyet Platon az állam és az emberi lélek között állít fel; egyúttal rámutat azokra a különbségekre, melyek az ókori *πόλις* és Platon állama között vannak. Ismerteti ezután Platon nevelési elveit, majd államának Spártához való viszonyát; végül megismertet a dialogus személyeivel, idejével, helyével s egyéb külső körülményeivel. A fordítás három szemelvényből áll, u. m.: I. Az állam keletkezése. II. A négy sarkalatos erény az államban. III. A tökéletlen államformák. — Hasznos lett volna, ha a fordító a bevezetés után az egész Politeia tartalmát, gondolatmenetét s szerkezetét legalább röviden közölte volna, mint Gyomlay az Apologia és Kriton előtt teszi, a mi itt még inkább elkelne, mivel csak szemelvények vannak adva a fordításban. A fordító dicséretre válik, hogy a szabad értelmi fordítást tűzi ki célul s minden eszközt felhasznál, hogy e cél elérére; ezért a Sokrates szájába adott elbeszélést is dialogus formájában adja. Maga a fordítás magyaros, néhol a szórendet, sőt a mondatrendet is megváltoztatja, a nélkül, hogy a szöveg értelme csorbulna; a dialogust élénkítő particulákat igen ügyesen fordítja. A nehézkes, körülíró mondatokat is rövidítve fordítja s mégis világosan. A 137. lapon a 19. sorban a következő mondatot olvassuk: Arra is ügyelnek, hogy mértéken túl meg ne szaporodjék a családjuk, mert a nyomor és háború veszélyeit kerülni akarják. — Az eredetiben előforduló *ὅπερ τὴν οὐσίαν*-t inkább azon értelemben kellene fordítani, hogy vagyontukhoz képest túlságosan meg ne szaporodjék. A második szemelvény az egyes erények tárgyalását adja szép fordításban a Politeia IV. könyvéből, majd a tökéletlen államformákról szóló VIII. könyvéből vett szemelvény következik. A 153. lapon az 5. sorban (alulról) ezt olvassuk: tölgyből és sziklából . . . az eredetiben: *ἐκ ὄρους ποθεν ἢ ἐκ πέτρας* . . . a 154. lapon a 12. sor után kimaradt egy mondat: *ἵνα ἡ Θρασυμάχῃ πειθόμενοι διώκωμεν ἀδικίαν ἢ τῶν ὄντων προφαινομένῃ λόγῳ δικαιοσύνην*; a 156. lapon, a 19. sorban általában iparnak van fordítva a *χρηματισμός* — jobb volna csak pénzszerzésnek fordítani, hogy a gondolat jobban simuljon ahhoz, a mi a 157. lap két első sorában van mondva; a 157. lapon a 14. sorban olvassuk: Ilyen

hát államformánk eredete s jelleme —; ez is példa lehet arra, hogy mily rövid, kerekded mondatokban adja vissza az értelmet a fordító, holott a görögben így olvassuk: *οὐχοῦν, ἦν δ' ἐγώ, αὖτη μὲν ἡ πολιτεία οὔτω γεγονοῖα καὶ τοιαύτη ἂν τις εἴη*. . . Több helyütt a görögben előforduló helyett magyaros hasonlatot használ. A 162. lap első sorában ezt olvasuk: «Csak pazarló volt, nem pedig kormányzó —» az előzőekben az a kérdés, hogy az illető csak látszatra kormányzó-e? Erre a kérdésre válaszul egyenesen a görög szöveg: *ἐδόκει, ἦν δὲ οὐδὲν ἄλλο ἢ ἀναλωτής*. A 171. lap 16. sorában a *πρεσβείας*-t «öregebb emberek»-nek van fordítva *követek* helyett, mi által a hasonlat is kerekebben lett volna visszaadva. Általában e csekély eltérésekről eltekintve, szép és valóban élvezhető a fordítás. A könyv VI. szakasza Aristotelesnek van szentelve; Aristotelesről s etikájáról szóló bevezetés után szemelvények vannak Alexander fordításában. A bevezetés Aristoteles tudományos érdemeit méltatja, összehasonlítva Platonéival*). A bevezetés utolsó része Aristoteles nagy hatását vázolja, a legújabb korig. Talán helyén lett volna e bevezetésben egyúttal Aristoteles életéről s lehető rövidséggel reánk maradt műveiről is, ha csak a cím idézésével is megemlékezni. A következő részben röviden s tanulságosan ismerteti a görög ethika fejlődését, részben Zeller nyomán. Igen helyes, hogy a fordító előbb az egész Nikomachosi Ethika gondolatmenetét közli, sőt az első könyv tartalmát részletezve is adja. A szemelvényekben le van fordítva az I. könyv 2—13., III. könyv 1—8. és a IV. könyv 7—10. fejezete. A fordítást illetőleg dicséretére válik a fordítónak, hogy nagy pontosságra törekedett, iparkodott oly szavakat választani, melyek leginkább megközelítik az illető görög fogalmat. Ez célból a jegyzetekben részletesen magyarázza a *τιμῆ*, és az *ἀρετῆ* fogalmát. A *ἡδονή*-t több helyütt kéj-nek fordítja a *ἡδύ*-vel együtt, talán elég volna az általánosabb gyönyör-szó is; a 201. lapon *ἡδοναὶ τινες* pedig némely élvezetek-nek van fordítva. A 204. lap egyik mondatának szórendje hibás: Ha pedig az ácsnak, a vargának van meg sajátos feladata s teendője, . . . A 212. lapon ezt olvassuk: ki «négy-szögű alapon áll, hiba nélkül», az eredeti idézet így szól: *ῥῶς ἀληθῶς ἀγαθὸς καὶ τετράγωνος ἄνευ φόβου*. Simonides itt nem gondolt semmiféle alapra, hanem magát Skopast mondotta négyszögletűnek, azaz tökéletesnek. A 239. lap 3. sorában ezt találjuk: . . akkor vitatkozhatni rajta, vajjon *szükséges-e* az ilyen cselekedet, vagy pedig *önkénytelen*, . . holott az eredeti így hangzik: *ἀμφιβήτησιν ἔχει πότερον ἀχούσιά ἐστιν ἢ ἐχούσια*. A 221. lap 1. sorában az *akaratlanul*-t és a 2. sorban a *nem akaratlanul*-t dőlt írással jó lett volna kiemelni. A 223. lap

*) Alexander többnyire «Platon»-t ír, a 185. lapon mégis két helyütt s egyebütt is néhol Plato-t olvasunk.

13. sorjában azt írja a fordító: . . viszont a mértéktelen megfontolva cselekszik, de nem vágyból —; holott itt már az *ἐχρηστος*-ról van szó. A 227. lapon a hatodik fejezet elején a *τοῦ φανομένου ἀγαθοῦ*-t «a jónak tetsző»-vel fordítja, a mi könnyen félre érthető; jobb volna: jónak látszó. A 233. lap egy mondatának a szörendje ismét hibás: Becsület és becsstelenség tehát foglalkoztatja leginkább a fenkölt lelkűt. A 235. lapon a fordítás egy helyütt kissé homályos (igaz ugyan, hogy az eredeti is e helyütt bizonytalan): . . szavaiban és tetteiben őszinte, mert nyílt-szívű, alátekintvén az emberekre. Ugyan e lapon a 2. jegyzet is zavart: A lakedaimoniaiknak követséget küldtek az athéniekhez, . . A fordítás különben igen jó, nagy gonddal készült; Aristoteles nehéz, tömör irányt könnyedséggel, magyarosan ülteti át s e tekintetben elismerésünk csak fokozódhatik, ha Aristoteles ezen fordítását összevetjük a Haberern-félével.

Dr. HITTRICH ÖDÖN.

Magyar Arion. Vegyeskarú énekek gyűjteménye iskolai használatra, szerkesztette dr. Harrach József. I. II. rész. Budapest, Lampel (Wodianer) kiadása.

A középiskolai ifjuság számára egy gonddal és fáradsággal szerkesztett énekgyűjtemény jelent meg e cím alatt, a mely míg harmonizálva, karra alkalmazva és az ifjuság éneklő tehetségéhez idomítva a legjobb azok között, a mik nálunk eddig e nemben megjelentek, úgy hogy a külföldön sincs talán ennél ily célra egyetemesebb gyűjtemény, addig másfelől érdekes a gyűjtemény abból a szempontból is, hogy többféle népek dalait és kedvelt remek dallamait vévén fel a szerző könyvébe, e dalok és dallamok, kapcsolatban középiskolai nyelvi tanításával, megérdemlik sőt felhívják magokra a philologusok figyelmét is. A régi görög és latin, valamint néhány modern nyelv is a középiskolai tanításnak tárgya lévén, egyúttal azok verstana és rythmusa is tárgya a tanításnak s ezeknek az énekkel való kapcsolata az, a mi mintegy kötelességünk ké teszi érdekkeltetés végett a Harrach-féle gyűjteményről való megemlékezést. E gyűjtemény különösen specialis nemzeti szempontból kicsinyben művészeti élő története a magyar népdalnak és virágéneknek, másfelől sok idegen remek dal lévén benne, igen jó iskola ez az ifjuság zenei felének finomabb továbbképezésére.

Nem különös-e, hogy e gyűjteményben sok remek dalunk után ott van Pindaros ódája, a Krisztus előtti zene ez egyetlen műemléke is szöveggel és dallammal? Harrach szerint *A dal hatalma* cz. pindarosi ódát Kircher Athanasz a Messina melletti S. Salvatore kolostorban találta meg s a *Musurgiában* tette közzé, a dallamát csak később fejtették meg a görög hangjegyírás szerint, Alypiusnak a görög hangjegyírásra vonatkozó egyedüli forrásmunkája alapján, melyet Meibom adott ki Amsterdamban 1652 ben.

Pindaros e pythiai ódáját a 76. olympias 3. évben (Kr. e. 474) irta volna, állítólag midőn Hieron Syrakusae királya a pythiai játékokocsiversenyben győzött. A görög zene — mondja Harrach — nem ismervén a karének többszólamuságát, annálfogva Pindaros dallama kissé modernizálva van itt, de úgy, hogy az Koessler János tanár stilszerű feldolgozásában mégis megőrizte ósdi jellegét. Érdekes továbbá az itt található a híres *Gaudeamus igitur* cz. egyházi ének is, mely 1267-ből való; mostani alakja azonban 1722-ből, dallama pedig 1736-ból. Itt van továbbá a finn és *Kalevala* s még egy finn modern nemzeti dal szövegestül (fordításban) dallamostul. A gyűjteményben vannak még, mindig a legnépszerűbbek közül, az olasz, a német, francia, angol mellett svéd, skót, dán, orosz népdalok is, szépen fordítva, mindenütt rythmizálva a magyar szöveg, úgy hogy az egész fáradtságos és dicséretre méltó gyűjtemény a zenei mellett a szöveg által egy kis philologiai magyar anthológiát tesz ki önmagában véve s ez az, miért e Közlöny olvasói figyelmét Harrach Arionjára kívántuk egy pillanatra irányozni.

BALÁSY DÉNES.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Die Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen. Herausgegeben von *Edward Schröder*. (Monumenta Germaniae Historica). Hannover, 1892, 4-r. 441 l.

A középkori irodalomnak egyik legérdekesebb és rendkívüli elterjedésénél fogva legbefolyásosabb műve (még 1594-ben is átdolgozta Tegernseer Kristóf), mely egyúttal számos mese, monda és legenda letéteményese, a császárok német verses krónikája, végre a tudomány minden igényének megfelelő kiadásban fekszik előttünk. Az eddigi két kiadás érdemes munka volt, de mind a kettő elavult: Diemer József egyszerűen lenyomatta a fontos emlékek legértékesebb kéziratát, melyet Vorauban fölfedezett volt (1849), Massmann János Ferd. pedig alapúl vette a heidelbergi kéziratot, de, elégtelen philologiai készségénél fogva, nem adott megfelelő szöveget, úgy hogy kiadása (1849—54, 3 köt.) ma már csupán érdekes és gazdag monda-történeti jegyzetei miatt érdemel figyelmet. Schröder most az összes rendelkezésre álló anyagnak (15 többé kevésbé teljes kézirat és 17 töredék) módszeres földolgozásával teljesen megbízható és az eltérő olvasások pontos följegyzése alapján könnyen ellenőrizhető szöveget nyújt, mely minden további tudományos munkáság szilárd alapjának tekinthető.

Schröder a terjedelmes (78 l.) bevezetésben pontosan számol be

forrásairól és eljárásáról, egyúttal elmondja a nagy munka keletkezéséről és szerzőjéről is véleményét. Ez utóbbi kérdésekre nézve még mindig nagy a homály, melyet az utolsó kiadónak sem sikerült teljesen eloszlatnia, sőt az ő lelkiismeretes és őszinte eljárása legjobban mutatja, hogy mily ingatag e föltevések alapja. Schröder is kísérletet tesz, hogy egyes régi, a krónikába utólag beleszórt részleteket megkülönböztessen, de alig nagy szerencsével, mint részben maga is beismeri; így pl. a 8550—68. és 9369—99. versekben föltételezett régi két dal (az utóbbit már Rödiger és Müllenhoff is vitatták) alig állhatnak meg. Voltakép csak a Crescentia történetét tárgyaló részlet (11352—12808 v.), melynek szerzője a német Roland-dalt ismerte, tekinthető eddigelé egészen biztosan olyannak, mely más szerzőtől származik és csak utólag került bele a krónikába. Ezt bizonyítja már a «Crescentia» versszakos alakja, valamint eltérő nyelvjárása és fejlettebb nyelve s verselése. Tény továbbá az is, hogy egyes kisebb részletek az Anno-dalból és Arnold pap költeményéből is átmentek a krónikába.

A munkát, Schröder szerint, egy regensburgi pap tervezte, a ki a bevezetést, valamint Tiberius, Constantin és Silvester történetét meg is írta; egy ifjabb társa, Konrad pap, a német Roland-dal szerzője, ki kezdettől az első költőnek dolgozó társa volt, fejezte be 1146 és 1152 közt a munkát, t. i. a 17283-ik versig, a hol az eredeti munka egy mondat közepén megszakad, mire egy bajor író még 800 és végül egy sváb szerző még 483 verset csatolt hozzá. Mily ingatag ez irodalomtörténeti föltevések alapja, mutatja pl. az is, hogy Schröder a 63. lapon még egy harmadik dolgozótársat is tesz föl, kit azonban a 439. lapon elejt, és hogy a 43. lapon a trieri töredékeket a régi költőnek tulajdonítja, de a 7806. vershez írt jegyzetében kijelenti, hogy e föltevése tarthatatlan.

A krónika szerzője sokat olvasott férfiú volt, bár olvasmányait természetesen csak ott tudjuk pontosabban kimutatni, a hol hívebben ragaszkodott forrásaihoz. Biztos forrásai: az Anno-dal, Arnold pap költeménye a Hetes számról, a Recognitiones Clementis, Actus Silvestri, Mors Pilati és egyéb legendák; a régi történetírók közül Josephus. A római történetre vonatkozólag használta talán a császármondáknak, valamely (fönn nem maradt) gyűjteményét; ily munkára a «Mirabilia urbis Romae» alapján is szabad következtetni. A szorosb értelemben vett történeti anyagban főforrásai a Chronicon Wirzburgense és az aurai Ekkehard (Uraugiensis) krónikája (mind a kettő Monum. Germ. Histor. VI.), de épen a magyar háborúban, melyeknek elbeszélése különben elég zavaros és kuszált, sokszor tér el a főforrásaitól. Schröder azért méltán fölteszi, hogy a szerző vagy valamely reánk nem maradt forrást használt, vagy eshetőleg a regensburgi eleven szóhagyományból merítette adatait. Minket a Császár-krónikának ezen részlete érdekel

lejjobban; azért a következőkben a magyarokra vonatkozó adatait és megjegyzéseit állítom össze, a hol czélszerűnek mutatkozik, pontos fordításban. Még csak azt jegyzem meg, hogy a krónika szerzője nem tesz különbséget magyarok és húnok közt és minden megszorítás nélkül vegyest használja majd az egyik, majd a másik elnevezést.

A magyarokról először az 15540. verstől tesz említést: Arnold (t. i. Arnulf) király legyőzi a magyarokat, kik nagy éhség idején betörték volt. Arnulf halála hírére újra betörnek (15588. v.), rabolnak és pusztítanak, mire Gyermeke Lajos őket az Enns partján legyőzi; e csatában 8000 magyar esett el. Egy Enns folyómenti csatáról más forrás nem tud; azért lehetőnek tartja Schröder, hogy a költő ez adatot a szóahagyományból vette, de maga is megjegyzi (71. l.), hogy a folyó nevének alakja a szövegben (*Ain wasser haizet Enesin*) valamely latin följegyzést tesz valószínűvé (*ad Enesin fluvium*). Négy év múlva (15618. v.) a magyarok az Inn mellett állnak bosszút, legyőzik a bajorokat és betörnek Frankhonba, hol Frankfurt mellett nagy csatát vívnak, melyben Burkard herczeg elesik. Azután (15666. v.) Konrád alatt jelennek meg újra Bajorországban, de a király a Lajta (*Litach*) mellett megveri őket. Soha ilyen nagy vereséget nem szenvedtek: a győztes németek a vízbe fulasztották vagy megégették őket. De azért újból betörték, átkeltek a Rajnán, fölgnyjtották Bazel városát és pusztították Elzászt, Burgundot, Bajorországot és a sváb földet. Midőn Henrik trónra lép (15772. v.), ismét megjelennek és agyonütik Burkard herceget, míg Henrik őket végre legyőzi és az országból kiűzi. Azután Ottó (15922. v.) megveri őket Augsburg mellett, II. Henrik pedig (16173. v.) a keresztségre kényszeríti a pogányokat. Eddig a krónikának a magyarokra vonatkozó adatai elég szárazak.

Innen kezdve bővebben tárgyalja szerzőnk a magyarok dolgait. István (16276. v.) király sokat bántotta a németeket, miért is II. Konrád király betör Magyarországra. Ekkor István összehívja vitézeit és így szól hozzájuk: «Hallgassatok ide, vének és ifjak! Azt hallom igazán mesélni, Hogy az én őseim Egészen a Rajnáig hadakoztak. Mi most rosszabbak legyünk, Hogy ők (a németek) merjenek minket haddal megtámadni? Nem tudnók mi őket visszatartani? A ki ma dicsőségemre megsegít, Azt mindig készséggel fogom megjutalmazni, És ha az Isten őt magához veszi, mindig hálásan fogok róla megemlékezni». Konrád király egyik emberével egy magaslatra megy, honnan a magyarokat látja, kik vagy 68 ezeren voltak. Midőn visszatért, így szólt a hercegekhez: «Tegnap reggel azt álmodtam, Hogy István király Ellenem jött Egy nagy hajón, Mert beszélni akart velem. Ekkor a hajó elmerült, És megjelent egy nagy fekete kutya, Mely elnyelte az ő embereit. Nem tudom, hogy ez az álom mit jelentsen». A hercegek megfejtik: «Az álmot megmagyaráz-

zuk neked: A magyaroknak ma nagy bajuk lesz; Vagy elesnek mindnyájan, Vagy megszöknek előlünk. Országuk lángban fog állni, Semmi sem marad régi helyén. Az álom ma teljesejék rajtuk!» Csakugyan legyőzik a magyarokat; István király nagy bajjal Rammerswerde-be (a Duna partján? vagy a Duna valamely szigetén?) menekül. Végre a népnek jajgatása szánalmat kelt Konrádban, a ki a Szávánál visszafordul.

Miután Istvánt Fehérvárt (*ze Wizzeburch*) eltemették (16386. v.), Péter lett a király. A magyar főurak (*die vürsten*) ezt nem akarták és elkergették Pétert. Helyébe a csehek segítségével mást tettek királylyá: a kancsal Abát (*der scilichende Ovo* vagy *Otto*, kit csak a mi krónikánk nevez «kancsalnak»). Ebből mindnyájuknak bajuk lett. Péter Albert őrzőfőhöz (oszttrák Adalberthez) menekült, és a magyarok itt haddal kereszték s agyonütötték embereit. Péter és Albert a jó (III.) Henrik királyhoz menekültek, a ki őket kegyesen fogadta és utóbb elveszett méltóságaihoz segítette. Előbb a cseheket veri meg, s felgyűjtja Wissehradot és Prágát. Péter ezalatt naponta panaszoja szomorú sorsát a királynak, a ki végre Bécsben (mely csak e helyen van említve) elhatározza a magyar hadjáratot. Elsőben megszállja és elfoglalja Pozsonyt (*Bresburch*): Ovo az oroszokhoz menekül, egész családja elvesz és Péter újra elfoglalja a trónt. De míg a császár Rómában van (16489. v.), rosszra fordul Péter dolga: a magyarok a trónon elfogják és kiszúrják mind a két szemét és nem tűrnek meg az országban senkit, ha életével nem akar lakolni, a ki a német földről jött volt be. Erre a császár Magyarországra ment és ketté osztotta az országot: a vak kapta az egyik félt, a látó (kicsoda? nincs megmondva) a másikat. (Ez elbeszélés valószínűen félreértésből származik. Ekkeh. 196, 37 és Chron. Wirz. 31, 9 azt mondják, hogy a császár «seregét osztotta két félre»: *divisa in duas partes multitudine militum*). De a két fél hadakozott egymással s Konrád bajor herceg segítette őket, kit a császár azért a német birodalomból kiűzött, mire Konrád Magyarországon halt meg nyomorúságosan.

Magyarországra vonatkozó egyéb adat csak még egy-kettő van. Gottfried herceg hazánkban keresztül megy a szent földre (16625), hasonlóképp utóbb I. Frigyes császár is. A húnokról sem tud a szerző sokat: a bajorok legyőzik őket a Traun mellett (7046); Etzel saját vérében fül meg (13857: *retranch in sin selbes pluote*); két fiát (Plodele és Fritele, 13862. v.) Dietmar, a gótoknak Meranban székelő fejedelme, megöli (13891), mikor azok adót követelnek tőle és e miatt háborút kezdenek; Etzel Budán van eltemetve (14179: *der chunic Ezzel ze Ovene wart begraben*). Ez adatok alig alapúlnak írott forráson, de talán igazi néphagyományon sem. A német hősmónda egészen másképp tárgyalja a húnok történeteit. A költő azonban forrást sejtet (vagy akar elhitetni olvasóival), midőn ép ezen összefüggésben erőlesen kijelenti, hogy

Dietrich (Nagy Theodorich) és Attila (Ettel) sohasem érintkeztek egymással, mit tudvalevőleg a hősmonda már legrégebb forrásaiban is föltesz. «A ki azt meri állítani», mondja 14176, «hogy Dietrich valaha látta Ettelt, az álljon elő forrásával!» — hiszen «Dietrich negyvenhárom évvel Ettel halála után született . . . Ezzel vége van annak a hazugságnak». De ő maga nem nevezi meg forrását.

A császárok krónikája sem mondai, sem történeti szempontból nem tekinthető biztos forrásnak: szerzője igen sokszor önkényesen bánik el úgy a szóhagyománnyal mint az írott munkákkal; ez utóbbiakat nem egyszer félre is érti. De a középkor tudásának nagy tekintélyű forrása volt és e szempontból még azon részekben is érdemel figyelmet, melyekben a monda vagy historia adataitól eltér, mert kortársai és az utókor ezekben is hiteles tanúnak tekintették.

HEINRICH GUSZTÁV.

A francia philologiai irodalom 1891—1893.

(Folytatás.)

II. Görög régiségek. E téren főleg az archæologiai kutatások elsőrendűek. Miután a francia kormány hosszú politikai eszmecsere után a görögöktől megkapta az engedélyt, hogy Delphiben a nagy ásatásokat megkezdhesse, már is száz meg száz feliratot és egyéb nagybecsű emlékeket találtak az École d'Athènes fiatal archæologusai, kik igazgatójuk, a kitűnő *Homolle*, vezetése alatt e szent hely eddig még elrejtett kincseit keresik. Bár eddig kisebb jelentéseken kívül nagyobb munka nem jelenhetett meg, minden arra enged következtetni, hogy ezek az ásatások ép oly nagyban fogják öregbíteni az archæologiai tudományt, mint az olympiaiak. Mielőtt a műrégiségekre térnénk át, röviden az állami régiségek és az ókori történet terén megjelent műveket akarjuk felsorolni.

Az állami régiségek terén nagyobb munkát nem jelezhetünk. A nagy törvénytudós, *R. Dareste*, a ki tán legjobban ismeri a görögök jogi intézményeit, *La science du droit en Grèce* (319 l.) cz. alatt Plato és Aristoteles polikai nézeteit fenmaradt műveik nyomán és mellékletül Theophrastus elveszett, a törvényekről szóló művét jellemezte. Tudjuk, mennyire nehéz Plato Törvényeinek és Aristoteles Politikájának magyarázata, mily nagy vigyázattal meg kell különböztetni, mi ezen írók egyéni nézete, mit vettek át a tényleg létező állapotokból, mi az utopia, mi a praktikus rész. S mily nehézséget gördít a fordítás a szerző elé, ha azt akarja, hogy a mai jogászvilág e concis és gyakran egy szóval nem is fordítható terminusokat megértse! Mindezen nehézségeket Dareste nagy tudományával fényesen legyőzte, de nem bocsátkozott be e tanok bírálatába. Művét úgy is mindazok, a kik e tárgy iránt érdeklődnek,

nagy haszonnal fogják olvasni. Az Ἐφημερίδα-*politiká*-t behatóan tárgyalta.

Mily nagy kommentár szükséges a görög jogi régiségek magyarázatához, azt a megjelenésben levő *Recueil des Inscriptions juridiques grecques*, melyet ugyancsak Dareste, Haussoullier és Théodore Reinach közreműködésével bocsát közre, s melyből eddig két füzet jelent meg, mutatja. A kitűnő jogász e két kiváló philologussal e műben maradandó emléket emel a francia jogi és régiségi tanulmányoknak. A szövegek kis betűkkel, néhány kritikai jegyzettel az egyik oldalt, a fordítás a másik oldalt foglalja el. Erre következik a hosszú kommentár, mely oly sok kérdésre vet új világot. A Gortynában talált fontos felirat is itt fogja végleges magyarázatát kapni.

Pierre Paris, a bordeaux-i egyetem archæologia tanára latin thesisében : *Quatenus feminae res publicas in Asia-Minore, Romanis imperantibus, attigerint* (142. l.), a legújabbán talált feliratok nyomán azt kutatja, mily politikai joguk volt a nőknek a római uralom alatt Kis-Ázsiában. A feliratok gymnasiarchokról, agonothetisekről, panegyriarchiákról szólnak, sőt a stephanophoriák, prytaniák, demiurgiák és hipparchiák is nők által viseltettek; nevüket hivatalos feliratokban találjuk, koszorukat, szobrokat nyernek. De ha a dolog velejébe hatolunk, azt találjuk, hogy mindezen hivatalok csupa tiszteletbeli címek voltak, hogy a nő e címeket gyakran férje hivatala folytán kapta, s hogy egyedül a papnői címek voltak jogosultak, mert ezek által a nő mintegy a közjogon kívülnek tekintetett.

A történeti művek közt kiválóbbat nem jelezhetünk. A történeti thesisek ritkán vonatkoznak Görögországra; inkább a honi események egyes kevésbbé kutatott phasisát választják a fiatal írók, a hol ki nem aknázott archivumokból meríthetnek s ujat mondhatnak. — Hauser, a kinek francia thesisé François de La Noue (1531—1591) szerepéről sok ismeretlen adatot tartalmaz, latin thesisében : *De Cleone demagogo* (74. l.) csak röviden összefoglalta, a mit az ókor Cleonról mondott s politikai szerepét rajzolta. Eredményül azt mondja, hogy mindkét részről e demagogus szerepét túlozták. Ő úgy Athenben, mint a városon kívül csak Perikles politikáját folytatta, de gyakran erőszakkal és vakmerőséggel. Sphakteriánál nagyon erélyesen viselte magát. Ha megvesztegették, úgy nem tették nagyobb mértékben mint politikai ellenfeleivel; mint demagogus sem különbözik sokban a többitől, úgy hogy sem Grote dicséretét, sem Curtius szigorú ítéletét nem érdemli meg. Mindezt Hauser csak röviden tárgyalhatta, úgy hogy a szövegek magyarázata és a jogi kérdések vitatása sok helyen nem elégít ki.

Fustel de Coulanges hátramaradt iratai közt, melyeket Jullian ad ki, a *Nouvelles recherches sur quelques problèmes d'histoire* című két

fontos értekezést tartalmaz, melyek: *La propriété chez les Grecs és Recherches sur le tirage au sort appliqué à la nomination des archontes Athéniens*. Az elsőben a spartai kommunizmusról szóló legendának vet véget és a syssitiák jelleméről, az ingó és ingatlan vagyonról Lakoniában, a kisbirtokosok elnyomásáról sok új hypothesiset kockáztat, a melyek eredménye az, hogy a dóriai és ioniai törzs földbirtokviszonyai nem különböztek annyira, mint eddig hitték. A második értekezés azt mutatja, hogy az archon-választásnak nem volt oly demokratikus és egyenjogú jelleme, mint eddig neki tulajdonítottak. A kisorsolás eredetileg csak néhány, óvatosan választott névre szorúlt; a *κληρος* így a *αἰρεσις*-sel vegyült, s midőn ez utóbbi eltűnt, az archonoknak alig volt hatalmi körük, mert a strategosok voltak a valódi urak, ezeket pedig választották. Jullian, a kiadó, azt találta, hogy az ujonnan felfedezett aristotelesi atheni constitutio a Fustel hypothesisét megerősíti s így e halhatatlan történetíró, kinél nagyobbbat Franciaország Montesquieu óta nem látott, mély beható kutatásai, melyek a legnehezebb problémákkal — a földbirtokviszonyok, a régi vallás politikai és államalkotó ereje — foglalkoztak, új fényben tűnnek elénk.

Minden tekintetben kimerítő a Michel Clerc francia thésise: *Les Métèques Athéniens. Etude sur la condition légale, la situation morale et le rôle social et économique des étrangers domiciliés à Athènes* (476. l.). A német tudósok eddig je fontos kérdés csak egyes oldalait világították meg; így Schenkl H. a Wiener Studien II. és Thumser ugyanazon folyóirat VII. kötetében. A két cikk, melyet Wilamowitz a Hermes XXII kötetében e tárgynak szentelt, mint minden, a mi e szelleműs író tollából kikerül, nagyon merész és új, de egyszersmind megfontolásra méltó. Clerc, mint az athéni iskola tagja a roppant épigraphikus anyagot mesterrileg dolgozta fel; az aristotelesi Atheni Constitutiót már felhasználhatta, de a minap kiadott hyperidesi beszédet Athenogenes ügyében csak egy Addendában méltathatta. Művét három részre osztja; az elsőben a metoikosok jogi helyzetét kutatja; sorról-sorra fejtegeti állásukat az atheni pénzügyi, katonai, bírói hatóságokkal szemben, részvétőket a kultus költségeiben, az alsóbb hivatalokat, melyekhez férhettek; az Isoteliát, a Proxeniát, morális helyzetőket, viszonyukat az egyes demosokhoz; a *προσάτης* kérdését is végleg tisztázza; ezen közvetítő a metoikosok és a hatóságok közt tulajdonkép nem is létezett. A második rész ezen idegenek állásának historiai átalakulását adja elő, és különösen bőven tárgyalja a Klisthenes idejétől egész a IV. századig történt változásokat. A harmadik rész a metoikosok számát, eredetét, felosztását, foglalkozásukat — munkások, iparosok, kereskedők, bankárok, szónokok, mint Dinarchus, Isæus, Lysias — szerepőket a peloponnesusi háború alatt, a

Hermokopidák perében és a harmincz zsarnok idejében vázolja, végül Lysias politikai szerepét ecseteli.

A munka, mint láthatjuk, a legbehatóbb monographia e téren s addig, míg új feliratok eredményeit meg nem változtatják, mérvadó marad.

Clerc latin thesise: De rebus Thyatirenorum, commentatio epigraphica (114. l.), Kis-Ázsia területére vezet. Ott feküdt Thyatira macedoniai gyarmat, melynek műemlékei a hittit nevű, sokat vitatott néptörzsre engednek következtetni. A mint a thesis címe is mondja, itt mind az anyagot a feliratokban kereste a szerző. Ennek alapján állította össze mindazt, a mit a város fekvéséről, annak kormányzatáról, vallási régiségeiről, játékairól, nemesi családjairól tudhatunk. A feliratok különösen nagy számmal a római császárok korából maradtak fenn.

Kis-Ázsia földrajzához érdekes adalékot nyújt e munka. Ugyanott tette első kutatásait az athéni iskola egy másik tagja, *G. Radet*, kinek francia thesise, *La Lydie et le monde grec au temps des Mermnades* 687—546. (328. l. és egy térkép), egyike a legjobb földrajzi és történeti monographiáknak, melyeket Crösus országának szenteltek. Radet, jelenleg bordeaux-i tanár, öt ízben járta be Kis-Ázsiát és főleg 1886-ban a Caystrus, Meander és Hermus medenczéit kutatta. Művének első része földrajzi jellegű, a mely e régi kisázsiai provincia szerepét, mint Hlas és Ázsia közbenjáróját ismerteti. A lydiaiak a szárazföld phéniciabeliei voltak; valamint ezek kereskedelmök érdekében az írást találták fel, úgy a lydiaiak a pénzt. E tartomány lakóinak ethnographiáját, vándorlásait és vegyületét másokkal, találjuk e részben. A második a történeti. A Mermnadok uralma előtt Radet két dynastiát különböztet meg, az Atyadákat és a Heraklidákat. A főváros, mely a Mermnadok alatt Sardes nevet viselt, az első dynastia alatt *Asia*, a második alatt *Hyde* néven volt ismeretes. Az összes régi források és feliratok nyomán e különféle dynastiák uralkodóit számítja fel, a provincia igazgatására és politikai szerepére vet világot. A híres Monumentum Ancyranum, melynek hű másolatát a nagy archæologus Perrot egyik szemének elvesztésével fizette meg, itt találtatott. Radet azt hiszi, hogy a város neve az *ἄγγα* (állo-más) szóból jön, melyet a nép *ἄγκυρα*-ra változtatott; ma a török Angurieh. A Gyges, Alyattes és Crösusnak szánt fejezetek kimerítőek, csak kár, hogy a szerző nagyon is hisz Herodotos meséiben; de mindazt, a mit a pénz behozataláról, annak fontosságáról forgalmi szempontból mond, nagyon érdekes. A Ramsay, a *Historical Geography of Asia-Minor* szerzője és a Schuchhardt elleni vita a jegyzetekben (305—325. l.) nagyon heves, különösen ez utóbbi olyasmiről van vádolva, a mi a tudósnek nem nagy tiszteletére válik. A kártya kitűnő és a Kiepert-ét több pontban kiigazítja.

Radet latin thesise: *De coloniis a Macedonibus in Asiam cis Taurum deductis* (90. l.), nagy vonásokban, de mindenütt epigraphikus alapon felsorolja a Nagy Sándor óta alapított kisázsiai koloniákat. Az első részben a források és feliratok nyomán 119 ily kolonia nevét állapítja meg; meghatározza, amennyire lehet, fekvéseket és alapításuk idejét. A második részben e telepítvények állami és jogi régiségeivel foglalkozik.

A nagy közönség számára írta meg *Monceaux*, a kinek szép archeologiai dolgozatairól már gyakran szoltunk, a Quantin-féle «Bibliothèque d'histoire illustrée» számára a görög civilizáció történetét Nagy-Sándorig, *La Grèce avant Alexandre* (317 l.) cz. alatt. A vallás, a birtok, a család, az állam és jogai, mily viszonyban éltek az egyes köztársaságok egymáshoz, a művészet és irodalom, ez érdekes könyv fejezetei, melyek közt néhányat a hely szűke miatt csak általános vonásokban rajzolhatott a szerző.

Itt említhetjük meg az Ecole d'Athènes egyik legkitünőbb tagjának a mai Görögországról írt vázlatait. *Gaston Déschamps, La Grèce d'aujourd'hui* (385 l.) cz. kötetét méltán hasonlították össze Edmond About negyven évvel ezelőtt megjelent s oly nagy feltűnést okozott művével: «*La Grèce contemporaine*». De míg About Voltaire módjára finom élezeivel a görögöket mélyen megsértette, addig Déschamps, ki ma szintén hírlapíró, nagyon sympathikusan írja le Görögországban tapasztalt élményeit. A kormányrendszer, a választások, a napi élet, egyes kirándulások a görög szigetekre, sokkal mélyebb pillantást engednek vetni a nép lelki és irodalmi állapotaira, mint sok tudákos munka. A nagy haladás, melyet a nemzet negyven év óta tett, e műben híven fel van tüntetve.

Az archaeologiai művek közt ezúttal is meg kell említenünk a jelenlegi archaeologiai közlemények legkiválóbbját a *Perrot és Chipiez Histoire de l'art dans l'antiquité* folytatását. Az első öt vaskos kötet Görögország küszöbéig vezetett. Az egész ókori világ művészete Egyiptomtól Siciliáig, Assyrián, Perzsián és Phenicián át mintegy előkészülettül szolgált a valódi mű megírásához. Két évi szünet után most a VI. kötet van megjelenő félben, a mely a görög archaikus korszakot a Schliemann kutatásai, de öntapasztalat nyomán is, ismerteti. Hány kötetet fog a görög szobrászat fénykora, az itáliai régiségek megkívánni, azt egyelőre nem tudhatják a szerzők sem. Mindenesetre a mű a maga nemében egyedül áll az összes európai ilyféle közlemények közt, nemcsak terjedelménél s a művészet emlékeinek ábrázolásánál fogva, hanem a nagy archaeologus, Perrot, mély tudományánál és művészi érzékénél fogva is. Ha Winckelmann az archaeologiai megalapítója, úgy legalább Franciaországnak jutott a rész az egy századnál tovább összehalmozott anyagokat feldolgozni, még pedig oly módon, hogy minden művelt ember olvashatja.

A *Daremberg* és *Saglio* szerkesztette *Dictionnaire des Antiquités*, bár lassan, mégis előrehalad. A második kötet, a mely a D betűvel kezdődik, imént jelent meg. E szótár, a melyen a legkitünőbb philologusok és régészek dolgoznak, úgy terjedelménél, mint fényes kiállításánál fogva egy könyvtárban sem hiányozhat.

A ki az ókori leletek állapota iránt érdeklődik, annak a *Salomon Reinach* jelentései a *Perrot-féle Revue archéologique*-ban a legnagyobb szolgálatot teszik. De e jelentéseknek a beható discussió miatt marandó értékük is van, azért a szerző *Chroniques d'Orient. Documents sur les fouilles et découvertes dans l'Orient hellénique de 1883 à 1890.* (XV—7869) cz. alatt egybegyűjtötte őket. A munka minden tekintetben érdekes, de főleg a terracotta szobrocskák történetére vet új világot s különösen behatóan tárgyalja az Aeskulap kultusát. A pontos index a mű becsét még növeli.

Salomon Reinach azonkívül folytatja bámulatos munkálkodását a francia és angol folyóiratokban, és a «Bibliothèque des Monuments figurés grecs et romains» harmadik kötetét: *Antiquités de Bosphore Cimmérien* (213 l. és 86 lithographia) tette közzé. E ritka mű, melyet az orosz kormány segítségével több szt. pétervári tudós élükön Dubrux, a bosporusi archaeologia megalapítója, kinek emlékének Reinach e kötetet szentelte, adott ki orosz és francia nyelven 1854-ben, könyvkereskedésben, sőt nagyobb könyvtárakban nem található. Az orosz kormány ugyanis csak két száz példányt készíttetett, melyek három kötetben a szöveget és egy fényes kiállítású atlasban a talált régiségek képét mutatta be. Reinach e kötetével nagyban lekötölte az archaeologusokat. A néha nagyon is prolix leírásokból csak a lényegest adta, azonkívül az utolsó 40 év alatt összehalmozott bibliographiát is felhasználta, hogy minden egyes tárgy pontos irodalmát adja. A 86 lithographia nem oly fényes mint az eredeti, melynek példánya ma 2000 frankba kerül, ha fellelhető, de eléggé híven ábrázolja a leleteket, melyek ma az Ermitage Museumban Szt. Pétervárt őriztetnek. A déli Oroszország archaeologiai leleteinek nagy encyclopaediája ez, a mely úgy az attikai mint a görög-anatoliai művészet elterjedésére vet sok világot. Egy kitűnő Index a mű értékét nagyban növeli. E munka, valamint a Reinach által fordított: *Antiquités de la Russie méridionale* (Kondakoff- és Tolstoi-tól) révén az összes ehersonesusi és bosporusi régiségeket ismerheti most a közönség, a mely orszul nem tud.

A boldogult *Dumont* vegyes dolgozatai is minap láttak napvilágot. *Melanges d'Archéologie et d'épigraphie par A. Dumont, reunis par Homolle, précédés d'une notice sur Dumont par Heuzey* (XXXV—666 l. és 17 kép) e fényes kötet czíme, a mely az archaeologia egyik nagymesterének, s a francia felsőbb oktatás egyik reformatorának emléke. Az

értekezések közt kiemelendők a 15—18. sz., a mely a görög mértékekről és súlyokról szól, a 11. sz., a melyben a szerző nézeteit a halotti torok ábrázolásáról összegezte. De a legkitünőbb rész a Thracia epigraphiájára vonatkozó cikkek, melyeket Homolle kiegészített és így e vidék valódi epigraphiai és archæologiai Corpusát, a mely eddig hiányzott, adta.

A már említett *Pierre Paris* francia thesise: *Elatée. La Ville; le temple d'Athéna Cranaia* (318 l. 16 kép) sok tekintetben fontos. Paris 1883- és 1884-ben tett ásatásokat Elateában, melyek négy pontra irányultak: az akropolis, a város maga, a necropolis és Athéna Cranaia temploma. Az első három pont nem nyújtott érdemes maradékot, de annál szebb volt a siker a templom romjaiban. Itt Paris az egész szentély tervrajzát adhatta, a mely 27 m. 50. hosszú és 11 m. 50 magas volt és sokban hasonlított az athéni Theseionhoz. A templom felső részeiben a terracottát használták díszítésül. E terracottákból számos maradványt talált a kutató és a feliratokat közölte. Athena szobrát Timocles és Timoclesides, Polycles fiai készítették, de Paris egyes töredékekből nagyon is merész következtetéseket vont. A mű legjelesebb része az V. fejezet. a mely a templomban talált ex-voto-kat katalogizálja és magyarázza. E tárgyak épúgy a templomokban mint a sírokban találhatók. Így több Paris által felfedezett ex-voto azonos a Reinach és Pottier által talált tárgyakkal a Myrinai sírokban, a mi arra enged következtetni, hogy a régieknél a templom és a sír e tekintetben azonosítottak: a terracotta és bronz művész a zarándok és a gyászoló család számára dolgozott. Paris egy kápolna romjai közt egy márványtalapzatot talált, a mely a felirat szerint tanuja volt a kana-i menyegzőnek, a mennyiben Jézus rajta ült. E követ a VI. század óta mutatták Palestinában, azután Konstantinápolyban, végre a keresztes háborúk után francia lovagok, kik Görögországban telepedtek le, ide hozták. Jelenleg Athénben őrzik. Diehl, a ki byzantiumi régiségek nagy ismerője, adta leírását és magyarázatát Parisnak. A szerző mielőtt saját kutatásait bemutatja, a város rövid történetét adja és az ó- és újabbbkori utazók leírását. Tudjuk, hogy Elatea magában véve nem volt fontos város, de stratégiai szempontból elsőrendű hely volt. Mily rémület fogta el az atheniaiakat, midőn Fülöp 339-ben meghódította! 198-ban T. Quintius Flaminius veszi be, míg 86-ban Mithridates egyik hadvezére Taxilus itt akad fenn s teszi lehetővé Sulla győzelmét.

Mint az athéni iskola tagjai mindig teszik, Paris is függelékül a feltalált feliratok hasonmását és magyarázatát adja. Említsük fel, hogy Paris a bordeaux-i egyetemen az archæologiai museumot szervezte, s így tanítását sokban emelte.

Homolle, a mellett hogy a nagy ásatásokat Delphiben vezeti, delosi

kutatásait is folytatja, míg nagy művét e szigetről közre bocsátja. *Comptes et inventaires des temples Déliens en l'année 279* egy vaskos füzet czíme, mely mint a «Correspondance hellénique» különnyomata jelent meg. Mindezek a lajstromok epigraphikus leleteken alapszanak, a melyekhez discussió nem fér.

Lechat pedig, a ki most készíti az akropolisi ásatások eredményéről szóló művét, a *Revue archéologique*-ban megjelent: *Les sculptures en tuf de l'Acropole d'Athènes* (102 l.) cz. értekezését bocsátotta napvilágra, a mely dolgozat új világot vet a primitív szobrászat technikájára.

A szobrászatról egy elsőrendű kitűnő munka jelent meg, a melynek szerzője *Collignon*, a Sorbonneon *Perrot* helyettese, ki, mint az *Ecole normale supérieure* igazgatója, már többé nem tanít. *Collignon* a mostani archaeologusok közt tán az, a kinek bő tárgyismeretei mellett a legfinomabb műérzéke és a művészi technikában legnagyobb jártassága van. A görög szobrászat történetének első kötete *Historie de la sculpture grecque* (X—569 l., 11 planches et 278 gravures 4-r.) a szobrászat első kísérleteitől egész *Phidias*ig terjed. A mit *Brunn*, *Overbeck*, *Schnaase*, *Lübke*, *Sybel* a németeknél, *Murray* és *Lucy Mitchell* az angoloknál, mindazt *Collignon* műve gazdagon helyettesíti most a francziáknál; a franczia írónak még az az érdeme, hogy a *Cavvadias* által 1882—1889 az Akropolison tett kutatásokat, melyek az archaikus *stylus* elméletét egész új világításban tüntették fel, felhasználhatta. A mű főérdeme, hogy a szövegek helyett magokat a műremekeket beszélteti és úgy a *stylus* mint a technikai processus kérdéseire fősúlyt fektet. A VI. és VII. század szobrászatának bevezetése a mű kiváló része, mert itt a szobrászati típusok eredetét oly behatóan és művésziesen tárgyalta, mint előtte senki. A *Homolle* latin thesisének eredményét (l. utolsó jelentésünket 45. l.) magáévá tette, de saját bélyegével látta el az előadás valóban mesteri tehetségével. Heuzeyvel tagadja, hogy Görögország éjszaki részében külön szobrászati iskola virágzott volna. Az olympiai szobrászat sokféle tendenciáit finoman magyarázza, s egyáltalán arra törekszik, hogy a különféle iskolák jellemzésében a főbb pontok egybehasonlítása által kimutatja a történeti haladást, de egyszersmind a rokonságot is. Utolsó fejezetében *Myron*-t, a realistát, *Polykletest* a theoretikust és *Phidias*t az idealistát mutatja be. Mily különbség e mély tudományos, minden eddigi dolgozatot figyelembe vevő munka és *Beulé* műve, *Histoire de l'art grec avant Périclès* (1869) közt, a ki *Brunnt* követte, anélkül, hogy megnevezte volna, a német monográphiákat nem ismerte és a tulajdonneveket hibásan írta! E kritikai beható irány az utolsó húsz év gyümölcse, mely idő alatt a «*Revue critique*» nem szűnt meg a botrányos, néha nagyon felületes compilatiokat ostorozni. *Collignon* művét már is lefordították németre.

Itt említhetjük meg egy érdemes festő *Milliet* értekezését, a ki *Etudes sur les premières périodes de la Céramique grecque* (169 l.) cz. alatt több rendbeli nevezetes váza classificatióját kísérlette meg, és e különféle mesterművek közt a közös technikát kereste. A mű főeszméje az, hogy minden haladás daczára századokon át bizonyos mesterfogások voltak divatban.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁ CZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1892/93.

9. Dr. Serédi P. Lajos: Thukydides történeti művének jelleme és főbb elvei. (Eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium 1—33. l.) — Ez értekezés értelmes, gondolkodó fő műve. A források során idézett munkákat beható elmével tanulmányozta. Thukydides történetírói álláspontját szemben a *μυθώδης* történetírókkal (a logographokkal és némikép Herodotossal) valamint a nemzeti hagyományokkal, mesés előítéletekkel szemben igyekszik kidomborítani és Th. művét, mint a valódi pragmaticus történetírás első kezdeményét feltüntetni; főként annak politikai jellemét megrajzolni. Az adatokat helyesen, habár egy kissé fukaran állítja egybe: a színek egymás mellé rakásában azonban bágyadt, magának Th.-nek politikai nézetét már halványan festi. Aristoteles, ujonnan fölfedezett alkotmánytörténete pedig újabb világot vetett a 411-iki alkotmányra, melynél az egyébként tartózkodó és egyéni ítéleteti elleplezni szerető Th. egyenes vallomást tesz (VIII, 97). Jellemző Antiphon iránti előszeretete (VIII, 68), kinek hatását szerző meg sem érinti. A perzsa háborúk nimbusával a politikai tényezők tárgyas mérlegelését Th. czélzatossággal állítja szembe. A néphit, a jóslások iránt elfoglalt hallgatag vagy tartózkodó magatartását szerző egészen helyesen és ügyesen jellemzi. De nélkülözök kivált egy dolgot. A bölcselemi és leíró történet közt a különbséget megelevenítő példákra való hivatkozással jellemezhetne volna, mert így csak elmosódik. Aztán azt a kérdést, hogy Th. mennyiben volt úttörője az ethikus és psychologikus fölfogásnak, a történetírásban, épen nem tárgyalja kellő világossággal. Itt érdekesebbnél érdekesebb idézetekkel szolgáltathatott volna, a II. 53-on és III. 82—84-en kívül, melyeket szintén csak kivonatossan méltat. Egyáltalán az értekezés inkább vázlatos, mintsem valamely irányban élettelses egész. Pedig megvallva az igazat: a görög-pótló tanfolyam számára csak olyszzerű jellemrajz elég tanulságos, melyben Th. történetírói módszere párhuzamos

idézetekkel van megelevenítve. Még egy hiányt kell megemlítenem. A Th. életének a Markellinos-féle életrajz nem épen oly megvetendő forrása. A Krüger kritikája, Willamovitz-Möllandorf értekezése (Die Thukydides-Legende, Herm. XII, 326—367) sem rombolhattak le annyit, hogy Th. életét ne láthatnók elég tiszta világításban. A száműzetés körülményeiről, művének csonka jelleméről, a mű keletkezési idejéről, mely fontos Th. hangulatának jellemzésére, egyáltalán nem szól semmit.

Nagy fába vágta fejszéjét, midőn állítja, hogy «Th. felfogása szerint az emberi történetet úgynevezett logikai eszmék — mint ezzel a modern történetírók tetszelegnek — semmikép sem töltik be» és hozzá teszi, mintha Th. az emberiség történetében visszaesések sorozatát látná. Az Aristotelesnek tulajdonított körforgást törekszik megtalálni már Th.-nél, holott ép erős erkölcsi aspirációi biztosíták Th.-t, hogy az emberiség történetében a hanyatlás, a betegség természetes okait a népszenvédeley tévedéseiben keresse, mi hallgatólagosan épen nem a fatalis belenyugvást, de a *magistra vitae* valódi feladatásban vetett hitet és bizalmat jelenti. Az igazmondás és őszinteség jellemvonásaiért tartja szerző Th. művét kiváló hatásúnak az ifjúságra. Magam nehéz olvasmánynak tartom a mély gondolkodás és kritikai szellem ez érett termékét oly korszakban, mely még a gyermeteg lelkesedés és ifjui lángolás kora.

Fentebbi megjegyzéseim és észrevételeim épen nem azt jelentik, hogy Serédi úr művét nem tartanám derék dolgozatnak. Ily kézben megnyugvással lehet befejezni Thukydides magyarázatát. Év folyamán bizonyára megelevenedik az, mi e kivonatos tömörséggel írt értekezésben nem domborodik ki kellőkép.

KISS FERENCZ.

10. Kölln Gyula: Ujhelyi Dayka Gábor jellemrajza és költészete. (Szilágyosmlyói róm. kath. püspöki algymnasium.) — Az értekezés írója jól átgondolta tárgyát és sokáig elmélkedhetett róla. Mind a mellett ítélete oly szigorú s bátran mondhatjuk, igazságtalan is, hogy ha Daykának csupán az a pár költeménye méltányolható, a melyekről Kölln Gyula elismerőleg szól, valóban kár Daykát oly sokszor háborgatni. Kazinczy és utána Bajza — szerinte — nagyon tévedtek, ha a németes iskolának egyik legkiválóbb költőjéül hirdették őt.

Azt hisszük azonban, Kölln Gyula előre megállapított vélemény keretébe kényszerítette bele Daykának mind életét, mind költészetét. Azt dicsérnünk kell a szerzőben, hogy őszintén és tartózkodás nélkül elmondja, a mit szíve érez s elméje kigondol; de azt már kevésbbé dicsérhetjük, hogy Dayka ifjúkori műveit azért tartja minden becs nélkülieknek, mivel azokban a classikusok reminiscenciáival találkozunk lépten-nyomon. A helyett, hogy ügyekeznek fejtegetni a classikai költészet hatását Daykára s kimutatná, hogy eszmében, tárgyban, feldolgo-

zásban; mennyire követte Vergiliust vagy Horatiust, megelégszik ilyen itélettel: «tárgy nélküli, ismeretes frázisok összehalmozása.» Ezt mondja *A taraszról*. Hogy Dayka a fölvetett képet elnyújtja, részletezi: ez neki gyöngesége ifjúkori műveiben; de a hol később jellemzetes vonásokat használ képeihez, ott e tulajdonsága erénynyé válik. Az értekezés írója szerint Dayka ifjúkori költeményeit gondolatszegénység jellemzi, vagy más szóval a classikusokból való compilatio. Ebben van valami igaz; de milyen furcsa érvekkel bizonyítja ez állítását szerző! Dayka, mint más korabeli magyar író, Chlorishoz, Phrynehez, Corinnához, Chloéhez, stb. intézi szerelmi epedéseit. Ez a classicismus szellemében, illetőleg ama szellem utánzatában találja megfejtését. A szerző így okoskodik: «Valóban nehéz lenne elhinni, hogy egyszerre hét-nyolcz kedvese lett volna, én inkább azt hiszem, hogy egy sem volt, ezek a nevek is Horatiusból vannak átvéve.» Hiszen Berzsenyinél is előfordulnak e nevek, sőt még Kölchseynél is, de pusztán e miatt vádolhatjuk-e őket gondolat-szegénységgel?

Minden esetre különös aesthetikai izlés kell hozzá, hogy például a *Kesergést*, a melynek képei épen úgy el vannak nyújtva, mint ifjúkori műveiben, Arany János művészi alkotásai közé is beillőnek mondja a szerző. Aztán azt állítani, hogy Dayka a virtust sohasem ismerte és sohasem szerette s nem egyebet zeng, mint öngyámoltalanságát: ehhez saját-ságos merész felfogás kívántatik, a mely aligha ered másból, mint Dayka egyéni és költői természetének félreismeréséből. Egy önmagával elégedetlen, helyzetébe beletörődni nem tudó, sóvárgó lélek szenvedései zengenek Dayka lyráján, a melynek igazságát nincs okunk kétségbe vonni. Ily érzékeny, gyöngéd lélek épen midőn ki akar önmagából emelkedni, midőn alaptermészete kötelékeiből kíván kibontakozni: tévedései egymást érik, s e tévedések önmaguk alá temetik. Psychologiai kulcsát kell vala feltalálnia Dayka jellemének: akkor nem esik a szerző oly egyoldalú felfogásba, mint midőn e kérdésre felel, vajjon mit szeretett ez az ember? «Papi pályáját, feleségét? A közért való munkát, vagy a tudományt? Egyiket sem, csupán önmagát.» Hogy Dayka szakított papi pályájával: ezt talán nem oly roppant bűn, főleg, midőn az igazi okot nem is tudjuk. Hogy házassága nem lett volna szerencsés: ez csak föltevés. Igaz, hogy emberi gyarlósága, egy önfeledt pillanata ragadta a házasságba. De hiszen az élet ezer példát nyújt hasonló házasságokra, a melyek épen szerencséseeknek mondhatók. S Dayka e részben épen házasságával tette jóvá tévedését, tehát azt a módot választotta, a mely az egyetlen a hínárból való menekésre. Nem hihető, hogy önkínzását csupán házassága indokolná, annál kevésbbé büntudata. Hanem igenis alaptermészeteiben van az önmagával való elégedetlenség, túlérzékeny lelkében a mindig valami elérhetetlenért való sóvárgás ösztöne. Hiszen más, kiforrottabb

költői tehetségek is vannak, a kiknek lyrája az örökös panaszt és melancholiát zengi a nélkül, hogy ennek okát valami külső körülményben kel-
lene okvetetlenül keresnünk. Ezért a szerző törekvését teljesen czéltévesz-
tettnek tartjuk Daykára nézve is.

Még különösebb, midőn Berzsényit idézi a «homályos bánat» kife-
jezésre, s ily izléstelenül fejezi be elmélkedését: «Bizony ő (Berzsényi)
is jobban énekelt volna akkor így:

Romlásnak indult hajdan erős bakancs.»

Persze nem tudja, hogy Berzsényi a németes irányt épen a Kölcey
kritikája következtében elkeseredetten üldözte. Ezért nem szívelhet-
te Daykának egész költészetét, s komolyan nem is volna szabad Berzsényi-
nek ide vonatkozó észrevételeit számba vennie.

Aztán a Martinovits-féle mozgalom célja már régen tisztázva
van, mit a szerző nem tud. Hát Fraknói és Pulszky idevágó művei nem
elegendők e kérdésre? Aztán honnan következtetheti, hogy Daykának
az 1790/1-iki felbuzdulás idején zengett énekei is csak tanult érzésekkel
vannak telve, s hogy azokból minden őszinteség hiányzik? «Vagy mit
szóljunk arra, hogy a Ferencz koronázására írt költeménynek sem tudja
valódi okát s úgy okoskodik, hogy *időszerűnek* tartotta Bárdossynak II.
Lipótra írt ódája után Ferencz királyt ugyanoly hangan énekelni meg?
Hisz a közfelfogás ugyanaz volt 1792-ben s csak később változott meg a
francia háborúk iszonyainak hallatára.

Valóban nem tudjuk: a történelemben való tájékozatlanság na-
gyobb-e, vagy az az ügyekezet, hogy minden áron újat mondjon a szerző?
Pedig itt-ott komoly számba menő elmélkedéssel kíséri Daykának egyik-
másik költeményét, a mi azt mutatja, hogy a szerzőnek volna tehetsége
ennél sokkal különb értekezés írására is. De akkor meg kellene ismer-
nie a költészetnek és politikai történelemnek azt a korát, a melylyel be-
hatóbban foglalkozik s nem holmi külső csillámok után indulnia. Mert
így hiú áltatás az a véleménye, hogy «talán sikerült legalább egy por-
szemnyi hasznót hoznia szeretett irodalmunk oltárára.»

Dr. VÁCZY JÁNOS.

11. Kara Győző: Csiky Gergely tanuló korában. (Aradi kir.
főgymn.) — Jeles dolgozat, a mely mindenesetre megérdemelné, hogy
szélesebb körben legyen ismeretessé. Szerzője, mint maga mondja, ré-
szint írott kútfőkből, részint Csikynek egykori tanulóársaitól minden
adatot összegyűjtött, a melyeket a magyar drámai költészetnek e legna-
gyobb hatású művelője életére nézve fontosaknak s az életrajzíróra érté-
kesíthetőknek tartott. Két szempontból vizsgálja a keze ügyébe került
adatokat: egyfelől a szülői ház, másfelől az iskolának akkori állapota
szempontjából.

Csiky János, aradmegyei kórházi főorvos, Gergelynek atyja, 1842-ben lépett házasságra Verzár Lenkével. Ez év májusában Pankotára telepedett le, mint gyakorló orvos, és itt született első gyermeke, Gergely, december 8-án. Csiky Jánost sok csapás érte. Már fiatal korában betegeskedni kezdett, 1849 februárjában átfázott, tüdő- és «gégelobba» esett, hangját egészen elvesztette, úgy hogy családjával csak jelek vagy írás által tudta magát megértetni. Később valamennyire javult s főgondját gyermekei nevelésére fordította. A jeles drámai költő gyermekkoránál és gondos családi körben telt el, s hogy mily kitorúlhatetlen jegyet nyomott lelkére a szülői ház, azt későbbi élete s munkássága világosan mutatja. Csiky Gergely 1841-ben kezdte el gymnasiumi tanulmányait Aradon, hol akkor a gymnasiumban a minoriták tanítottak. Az apa pontosan beírta emlékiratába, mely e dolgozat szerzőjének legfőbb forrása volt, hogy fia mint teljesítette iskolai kötelességét, milyen jellemvonások fejlődtek benne mint tanulóban s miket tartott ő fejlesztendőknak s miket kiirtandóknak.

Az aradi gymnasium tanári kara e szomorú időkben derekasan teljesítette hazafias kötelességét. Szinte tűntetőleg szállt szembe a germanizáló kormány minden közegével s hallani sem akart arról a tervről, hogy az előadás nyelve német legyen. Hasztalan volna arról beszélni, mily rendkívüli hatást tett e tűntető magyar szellem a fogékony gyermekre, a ki minden iskolát kitűnő sikerrel végezván, 1854-ben 100 frt ösztöndíjat nyert, mely összeg két év múlva 500 váltó-forintra (mostani pénzünk szerint 200 frtra) javíttatott. Ez az ösztöndíj nagy jótétemény volt Csikyre nézve, mert atyja 1855-ben sok szenvedés után meghalt, hátrahagyván özvegyét és három gyermekét. Az ifjú immár a pályaválasztás nehéz kérdése előtt állott. Apja azt írta emlékirataiban, hogy szeretne volna, ha fia az orvosi vagy mérnöki pályát választja, de erőszakolni világért sem akarja, kövesse saját hajlamait. Csiky — mint a szerző állítja — nem annyira hajlamait követte, mint inkább szíve sugalmát, hogy mennél előbb önálló életkört nyerjen s ne legyen terhére a családnak. Így lépett a papi pályára, a mely nem neki való volt. A melázó ifjú sokáig hordta az apja halálán támadt sebet behegedetlenül s, mint egyik költői szárnypróbálgatása mutatja, korán megismerte az élet kietlenségét, örömtelenségét.

Fölötte érdekesek az öreg Csiky emlékiratának ama sorai, a melyekben Gergely fiának ifjúkori hibáit számlálja föl, mintegy közvetve akarván azokon javítani, ha fia az ő emlékiratait olvasni fogja. Hibájául írja fel az atya, hogy fia hirtelen mérgű, sőt néha dühös, aztán iriggy testvéreire, továbbá magaviseletében nem kifogástalan, ruhájára s könyveire nem visel elég gondot. E hibák nem olyanok, hogy azok az ifjú erkölcsi jellemét érintenék; többé-kevésbbé majd minden 14—15 éves

gyermekben megvannak s nincs szükség arra, hogy ezeket a hibákat a későbbi férfiú jellemében nyomozzuk. Mégis az utolsó jellemző a férfiúra, s ezt az értekezés írója Csiky egyik iskolatársa elbeszélése után úgy magyarázza meg, hogy az ifjú az útcán is mindig olvasva járt, s hogy meg ne botoljék a nem valami síma gyalogúton, folyvást a fa mellett járt s így igen természetes, hogy ruháját is odadörzsölte a falhoz.

Csiky, mint gymnasiumi növendék már gyakran verselgetett. A hetedik osztályban egy kis önképző kört alakított, a melynek ő volt elnöke. A magyar nyelvből mindig az első tanuló volt s maga és társai próbáit össze is gyűjtötte a «Zsenge mutatványok»-ban, de ennek kinyomatását, mivel a versek nagy része hazafias volt, Gottschár főigazgató megtiltotta. Kara Győző egy pár mutatványt is közöl Csiky verseiből, a melyek jobbra vallásos tartalmuak.

Az érettségi vizsgálatot Csiky 1859 aug. 12-kén s 13-kán állotta ki, de nem lett *præmaturus*, csak egyszerűen érett. A történelemből csak *sufficiens* jegyet kapott, a minek megfejtése állítólag az, hogy a nem eléggé tisztán beszélő történelmi tanárt Csiky többször kigúnyolta s kinevette az előadás alatt s így az meg akarta magát az ifjún boszulni.

Ekkor lépett az egyházi pályára Csiky. Érdekes, a mit «Kérelem» című versében mond az élet anyagi javaira vonatkozólag:

Nem kell vagyon, nem vágyik rá szívem,
Nem discsörös hír s e föld gyönyöre ;
Mért óhajtnám ? mit érne az nekem ?
Boldogtalanabb lennék csak vele.

E felfogással lépett át a papi czella küszöbén s mintegy ügykezett meggyőzni magát pályája neki valóságáról. Kara Győző függelékül közli a Csiky iskolai bizonyítványainak hű másolatát. Az érettségi bizonyítványban a magyarból *laudabilis* jegyet kapott s az osztályozó jegy mellett e szavak olvashatók: «ad intellectum edisserit, scribit facile stylo poetico». Jellemző a későbbi költőre.

Az egész értekezést jó lélekkel ajánljuk irodalomtörténitőink figyelmébe.

Dr. VÁCZY JÁNOS.

12. Obelcz József: A mondatkiegészítők a latin nyelvben. (Podolini kegyesrendi gymn. 10 l.) — Obelcz úr a legjobb részt választá, midőn föltette magában, hogy elmélkedése tárgyává teszi (a fönnebbi címhez nem egész híven) a mondatot, mint olyat, lényegére nézve, s részenkénti megbeszélés alakjában feltárja gondolatait nemcsak arról, mit ért mondaton, alanyon és állítmányon, hanem az utóbbi főrészek mellett a többi mondatrészekben is, a melyeket ő egyetlen néven «mondatkiegészítők» szóval akar illetni. — A mint az értesítő egyik rovatából olvastam, a szerző már 25 éve tanárkodik, s föltehető róla, hogy jól tanít az iskolá-

ban s meg tudja magát értetni a fejletlen gyermek-sereggel. Erre 25 évi gyakorlata bizonyára képesítette, s valóban, hallomásom szerint, egyike rendjében azoknak a professzoroknak, a kik tudnak is, akarnak is eredményesen tanítani. Csakugyan ez a fődolog minden tanítóban, s ha ez a tulajdonság megvan valakiben, személye nyereség az intézetre s a vele összefüggő tényezőkre.

Ez azonban nem jelenti egyúttal azt, hogy az illető egyén gondolatainak szárnyra bocsátásában is megvallja magát. Sajátságos pld. épen a jelen esetben, hogy egy, a tanításban — meghiszem — ügyes egyéniség egész álomszerű (velut aegri somnia vanae species) képet ír a maga felfogásáról oly dolgokban, melyek közül legfőlebb egy (a határozók tana) olyan nehéz, hogy tanítás közben jócskán megviselheti a szorgalmas és ambitiosus tanítót. Míg a többi dologra nézve, a melyekről szól, szerintem alig lehet sok nehézség, még ha definícióink, melyekkel az ifjakat kissé meggyötörjük, fogyatékosak is; úgy hogy tán le is mondhatunk arról, hogy minden követelménynek eleget tevő pontosságra juthatunk valaha megfogalmazásukban. Ám épen a határozók tana az a pont, a mely hiányzik szerzőnk értekezésében; mert, a mit mindössze 15 sorban elmond rólok (8. l.), az sem arról nem világosít fel, átérezte-e valaha szerzőnk a határozók tanításának nehézségeit, sem azt nem tárja elének, vajjon a Szamosinak latin mondattana fonálán (mert ezt tanította) minő eredményt tudott elérni e kérdés körül. Úgy látszik, nem voltak e tekintetben emlékezetesebb verejtékezései. Pedig egyébként kíváncsi lehetne az ember, ha egyébre nem, arra, hogy tanítás közben mennyire vette észbe a Szamosi-féle könyvek jó vagy esetleges rossz oldalait (bírálatát l. Ábeltől Phil. K. 1887. évf. 757. s köv. II.) s mit tudna az utóbbiak helyébe ajánlani; mert ezzel aztán Szamosit, isk. könyvük szerzőjét is gondolkodóba ejthetné. — Lássuk, e helyett mit mívelt Obelecz úr.

Csupa általános dolgok pedzésébe merült el (mintha csak valami obscurus német czikkely nyomain járt volna), a helyett, hogy a dolgokat gyakorlatias oldalukról fejtegette, vagy tisztán latin tanításbeli nehézségeit mutatta volna be. Tette pedig azt következő módon.

Elkezdí mondogatni, hogy előre is tart tőle, hogy homályosságba talál keveredni nézeteinek formulázása közben; azután pedig neki lát a dolganak és kijelenti, hogy nincsen megelégedve a mondatnak szokásos meghatározásaival, melyek egyformán nem jók, s egyformán nem használhatók; azért inkább ezt ajánlja (4. l.): «A mondat az, ha valamiről valamit mondunk.»*) Tovább menve, nehézségképen emlegeti «a szép

*) V. ö. Kerntől: Die deutsche Satzlehre (Berlin, 1888. 2. kiad.), a melynek nyomán Theisz Gy. a Tanáregyes. Közl.-ben megindította egyebeken

fa» és «a fa szép» szólásoknak különbségét, de elhallgatja, mikép különítette el őket deákjai fejében, hacsak az értekezés vége felé (9. l.) tett rövid kijelentésében nem kell e dologra való feleletét keresnünk, imígyen: «A jelző olyan tulajdonság, a melyet a jelzett mivoltában ismerünk meg; a mivoltot jelentő kiegészítőben foglalt tulajdonságot pedig mi viszzük bele az illető létező mivoltának fogalmába.» Ilyent persze minek fejtegetni a latin tanításban, meg nem foghatom. — A szerző továbbá azt is tudomásul véteti az olvasóval, hogy állítmány szerinte mindig ige,¹⁾ s utána mindjárt (5. l.) megadja az ige definitióját illetésképen: «A lét kijelentése.» Már most szóról szóra így okoskodik: «Kijelenthetjük pedig a létet kétféleképen: pusztán és minősítve. A minősített létet mint állapotot és cselekvést (szenvedést) fogjuk fel. Az állapot olyan tulajdonsággal felruházott lét, a mely jelentkezésében és hatásában egy ugyanazon létezőre szorítkozik; a cselekvés (szenvedés) pedig olyan lét, a mely egy létezőben jelentkezik, hatásában pedig egy másik létezőre irányul. A cselekvő és szenvedő ige lényegére nézve egy és ugyanaz, stb. Az igék most vázolt jelentésén alapszik felosztásuk: 1. pusztá létet, 2. állapotot, 3. cselekvést, 4. szenvedést jelentő igékre.» Végül az igék ötödik csoportjául fölveszi az ú. n. kettős acc. v. nomin. — szal járó igéket; holott fő-nemnek kettő is (activ., pass.) elég, s a Szvorényinál v. Szinnyeinél olvasható visszaható v. közép igék harmadik osztálya a mellékjelentések közé iktatható. Hasonló elvont okoskodással beszél újra az igékről s ú. n. vonzataikról az említett 5 ige-csoport nyomán, de úgy szólva példák nélkül,²⁾ azután pedig a bármely igehez járulható dati-

kívül a mondat definitiójának vitáját s tanári körök jóformán mind belevetgyültek a vitába. Azóta a Nyelvőr is többször hozzászólt a dologhoz, s azt a meghatározást, melyet Szinnyi közölt benne, már olvashatni az utóbbi szerző nagyobb nyelvtanának 4. kiadásában («Mondat a beszédnek olyan szakasza, a melylyel valamit kijelentünk, kívánunk v. kérünk.»). L. különben a Brassainak híres mondattani értekezéseit s a Thewrewk Emil egyetemi előadásait a mondattan köréből, valamint a Danielovics Kálmánnak «A mondat» cz. zombori programértekezését (1886/7.), mely Közlönyünkben is (1888. évf. 814. stb. ll.) heves vitát keltett.

¹⁾ V. ö. Szányi Béla: «Az állítmányról» Budapest, Révai L., 1888., Beöthy Zsoltnak ajánlva), Danninger József: «Mit mívelnek nyelvtanítónk?» (Pozsony, 1890.) és Balogh Péter: «Az ige szereplése a mondatban» (Magyar Nyelvőr, XVII. kötet.).

²⁾ Pár köz-szájon forgó példájában a *creare* igét «teremteni» jelen-tésben használja; pedig helyette «mundum edificare, efficere, fabricari, procreare» a járatos és főnévileg sem jó: *creator* mundi, hanem: *fabricator, edificator, effector, procreator*; «embert teremteni» pedig = *hominem generare*; pl. *Deus hominem generavit*, vagy: *Nos ita a natura generati sumus.*

vusszal és az összes körülményhatározókkal végez röviden (v. ö. fönnebbi megjegyzésemet), amarról kijelentve, hogy a «részes határozó» elnevezés helyett jobb volna «az érdekelt személyt v. dolgot megnevező kiegészítő» kifejezést, mert — a mint hogy igaz is — «részesnek azon a czímen, mintha neki az állítmánynyal kijelentett létben, állapotban v. cselekvésben része volna, nem nevezhető egyszerűen azért, mert ez nem áll» (8. l.); míg emezekre nézve (u. o.) igen helyesen azt kívánja, hogy az esetek és praepositíók együtt tanítandók, vagy is úgy, mint Pecz a görögben cselekszi s Bartal a latinban is megteszi, azaz meg kell érteteni az ifjakkal hogy az esetek helyi jelentést rejtenek magokban s a praepositíók csupán nyomósító határozóknak tekinthetők az eredetileg helyi jelentésű casusok mellett (l. a Szamosi, Maywald és Dóczi gör. nytanait, valamint Egger-Bartal, Összehas. nytan, 49. l.). — Az értekezésnek második, nem egészen egy oldalra terjedő része «az állítmányt kivéve, a többi mondatrészhez járuló kiegészítőkről» (jelző, értelmező, állapotot jelentő főnévi v. melléknévi kiegészítő, vagyis a mely utóbbit attrib. v. appositio praedic. néven ismerünk) szól s megint oly körmönfont meghatározásokkal szolgál, hogy az ember hajlandó elhinni, hogy a Maczki Valérnak (v. ö. Philol. K. 1877. évf. 304. s köv. ll.) v. a bolg. Horváth Cyrillnek sokat emlegetett, elrettentő definitióit olvassa, v. a Gebaur Izor és Szvorényi József nyelvtanainak korát éli. Ne is kívánja tőlem senki, hogy egyenkint feltáldjam őket. O. úr imígy végezi értekezését: «És most azt kérdezi majd a t. olvasó, miről jó ez az egész tere-fere, a mit én elkövettem? Hogy talán azt hiszem, hogy azt, a mit én mondtam, még ha jó volna is, a tanuló meg tudná emésztetni? Ebben az alakban, a mint van, semmi esetre stb.» Én pedig O. urat kérdezem: hiszi-e, hogy mégis tanultam rövid értekezéséből? Elhiheti, hogy tanultam, mert én negative is tudok tanulni s mint azonos dolgokkal foglalkodó egyén, legalább is visszaidéztem olvasása közben máshonnét szerzett ismereteimet. De kérve kérem a szerzőt, tegye föl magában, hogy ezentúl nem akar ily, életre nem való újításokat pengetni, hanem leírja egyszerűen és hűen iskolai — tudom biztosan, hogy másforma — gondolkozását és egészségesebb eljárását, mint a minőt jelen czikkelyében olvasója elé tárt. Akkor aztán nem kell majd jajveszékelnie értekezése végén (hisz' az ilyenek még tanítványai is mosolyogni fognak) a tőle majdnem eleven ördögöknek festett bírálók ítélete miatt; mert, ha legrosszabb esetben kedvezőtlen is ítéletök, — csak okadatolatlan és gonosz czélzatú ne legyen — mindig hasznára fordíthatja. Én ezt mint oly egyén mondom, a ki hét esztendő óta tanítóskodom s úgy szólva kiskorom óta bujom a grammatikákat, úgy hogy nem épen csak akkor foglalkodom ilyen dolgokkal, mikor bírálnom kell (mint a szerző írja) s a jelenben sem azért olvasom a nálamnál éltesebb s tapasztaltabb kartársak értekezéseit, hogy érde-

metlenül üssem őket (mint a szerző mondja), hanem az ügy iránti lelkesedésemből s a magam okulhatása végett. Az persze nem lehetett czélom (miként O. úr kívánja), hogy bírálatomban új dolgokkal álljak elő a felsorolt ügyekre nézve; mert megvallom őszintén, hogy Simonyi, Szinnyei, Bartal és mások tanítványa vagyok, tehát úgy is csak az ő alkotásaikat lophatnám meg újszerű vívmányaimmal, és mint szerzetes tanító én sem vagyok rászorúlva, hogy a horatiusi kilencz évnek óramutatóját erőnek erejével előbbre toljam.

BÓDISS JUSZTIN.

13. Vende Ernő: Goethe mint nevelő. (Pozsony-Szt. Györgyi r.-kath. gymn. 3—12. l.) — E csinos kis czikk voltaképen második javított kiadásban fekszik előttünk; első ízben a *Fővárosi lapok*ban jelent meg (1890. 158. sz.) e jóval találóbb címmel: *Goethe mint nővérének nevelője*, bár még ennél is szerényebb cím se ártana. Mert az egész czikk nem egyéb, mint azoknak a leveleknek ismertetése, melyeket az ifjú Goethe mint lipcsei jogász 1765—67. nővéréhez, Corneliához intézett s melyek első ízben a *Goethe-Jahrbuch* VII. (1886) kötetében megjelentek. És szerző most, midőn e cikkét újra lenyomatta, annyira nem változtatott dolgozata lényegén, hogy még a weimari nagy Goethe-kiadást sem vette figyelembe, melyben a levelek sokkal jobb szövegben olvashatók (*Briefe* I, 1887). E kiadásból láthatta volna szerző, hogy nem beszélhetünk 14, hanem csak 12 levélről, a mennyiben az első közlő tévesen nézett egy hosszabb levelet három levélnek.

Vende cikke egyébként helyes, bár kár volt a leveleknek egyéb (irodalom és kortörténeti, valamint Goethe saját költői fejlődésére vonatkozó) érdekes anyagát teljesen mellőznie. A mit a korabeli levélírás jelentőségéről és jelleméről, tekintettel a francia minták befolyására is, a mit az ifjú Goethe nevelési hajlamairól és nézeteiről mond, az mind szerzőnek kellő tájékozottságáról és helyes ítéletéről tanúskodik. Csak abban téved, ha Goethének e magatartását nővérével szemben valami egészen egyedi jellemvonásnak veszi; hisz szakasztott így taníttatta és nevelte az ifjú Lessing is a maga nővérét ugyancsak Lipcséből épen két évtizeddel korábban.

Annál bosszantóbb, hogy még az ilyen kis terjedelmű és egészen okos czikk sem ment a kisebb-nagyobb gyarlóságoktól. Hogy szerző *Nicolayt* ír *Nicolai* helyett, és *Mendelsohnt* Mendelssohn helyett, még megjárná, bár az első név írásával elárúlja, hogy nem ismeri azt a másik Nicolayt, kinek én évekkel ezelőtt egy Bánkban-balladáját kiástam. De az már komolyabb dolog, midőn 5. l. azt mondja, hogy Gellert a «Schwedische Gräfin» című regényét «levelekben írta», mert e regény nem levelekben van írva, hanem úgynevezett én-regény: a grófné maga meséli el kalandos történetét. Az sem szép, ámbár mások is mondják, hogy Goethérő

azt állítja 7. l., hogy «iskolába sohasem járt», mert rövid ideig mégis csak járt iskolába. Szintén nem helyes, midőn 10. l. kijelenti, hogy «ekkor (t. i. a XVIII. század második felében) még nem léteztek leányiskolák»; csak annyi megközelítőleg igaz, hogy ekkor a mai felsőbb leányiskoláknak megfelelő intézeteket nem ismertek még. Apróságok ezek, az igaz, de mikor oly könnyen mellőzhetők! HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság folyó évi január 24-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Jakoblovics Lajos*: Achilles és Herakles pajzsainak leírásairól (bemutatja Némethy Géza).

Solymossy Sándor: A betlehem a népmiszteriumokban és a dráma történetében (bemutatja Petz Gedeon).

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil; jegyző: Petz Gedeon. Jelen voltak: Bayer József, Bermüller Ferencz, Csengeri János, Fináczy Ernő, Fröhlich Róbert, Heinrich Gusztáv, Maywald József, Némethy Géza és Reményi Ede választmányi tagok.

1. A közgyűlés és a decz. 31-ki választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. A jegyzőkönyv kapcsán a választmány az elnök javaslatára az alapszabályok módosítása ügyében kiküldendő bizottság elnökéül *Heinrich Gusztávot*, tagjaiul pedig *Bayer József, Fröhlich Róbert, Fináczy Ernő és Petz Gedeon* választmányi tagokat választja meg.

3. Az elnök jelenti, hogy József főherczeg ö fensége hozzá intézett levelében hálája s benső ragaszkodása kifejezését küldötte a Társaságnak, a miért őt jubileuma alkalmából üdvözölte volt. Köszönettel tudomásul vétetik.

4. Az elnök jelenti, hogy Müller Miksa tiszt. tag szintén köszönettel fogadta a Társaság üdvözlését s viszonzásul megküldte a Társaságnak a jubileuma alkalmából kiadott s főbb műveinek jegyzékét tartalmazó díszes emlékkönyvet. Köszönettel tudomásul szolgál.

5. Új tagokul választatnak, még pedig a) *rendes* tagokká: *Löffler József*, szatmári kir. kath. főgymn. tanár, *Pap Mózes*, sz.-keresztúri unit. gymn. tanár, főt. *Tóth Gyula*, r. kath. lelkész Tarna-Mérán (aj. P. Thewrewk Emil) és *Waldapfel János* tanár Budapesten (aj. Csengeri János), b) *rendkívüli* tagokul: *Dánczer Béla, Hallay Zo'tán, Konss József, Pazár Béla, Polacco Arnold és Rádits Dusan* bölcseészethallgatók Budapesten (aj. P. Thewrewk Emil). — A tagok létszáma: tiszteleti 11, alapító 7, rendes 354, rendkívüli 79, előfizető 154, összesen 605.

6. A pénztárnok kimutatása szerint az 1893 decz. 24-től 1894 jan.

23-ig terjedő időközben a Társaság bevételei 711 frt 82 krt, kiadásai 215 frt 17 krt tettek. Tudomásul szolgál.

7. Heinrich Gusztáv kíváncsnak tartja, hogy a Társaság tegyen még egyszer kísérletet a Közlöny eddig megjelent kötetéhez való *tárgymutató* eszméjének megvalósítására. Ez indexnek a jelen évfolyamra is ki kellene még terjednie és ennek befejeztével volna — esetleg az 1895 januári füzetrel együtt — kiadandó; ekkép a költségek fedezése is az 1895. évre hármlanék. Egyuttal indítványozza, hogy a választmány szólítsa fel dr. Vári Rezsőt a tárgymutató elkészítésére. A választmány elfogadja az indítványt. — Ezután még néhány folyó ügy intéztetett el.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. február 7-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Holosnyay Irén*: Theognis születési helye és ideje (bemutatja Némethy Géza).

2. *Maurer Mihály*: Gyöngyösi Istvánnak Ovidiusból vett hasonlatai (bemutatja Petz Gedeon).

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Fröblich Róbert elnökölt és Petz Gedeon volt a jegyző. Jelen voltak: Bermüller Ferencz, Fináczy Ernő, Gyomlay Gyula, Maywald József, Némethy Géza, Reményi Ede és Vári Rezső választmányi tagok.

1. A jan. 24-ki választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. A jegyzőkönyv 2. pontja kapcsán a választmány az alapszabályok módosítása ügyében kiküldött bizottságba még *Cserhalmi Samu* pénztárukot választja be.

3. A pénztárnok kimutatása szerint az 1893 decz. 24-től 1894 febr. 6-ig terjedő időközben a bevétel 813 frt 16 krt, a kiadás 393 frt 47 krt tett, a pénztári készlet 419 frt 69 kr. Tudomásul szolgál.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Osztrák költőket jellemez Müller-Guttenbrunn Adám ép most megjelent könyvében: *Im Jahrhundert Grillparzers. Literatur- und Lebensbilder aus Oesterreich*, Wien 1893, 224 l. Tíz írónak adja részben igen vázlatos élet- és jellemrajzát, de emeli czikkeinek értékét, hogy ez írókat mind személyesen is igen jól ismerte s így nagyobb közvetlenséggel szólhat róluk, számos oly vonást is közölve, melyek a rajzolt egyéniségek alakját élettelsebbé teszik. A tárgyalt írók: Grillparzer mint ember, Prechtler Ottó, Körner Tivadar, Raimund Ferdinánd, Bauernfeld Ede, Hamerling Róbert, Anzengruber Lajos, Weilen József, Mautner Ede és egy névtelen, a ki colportage-regények gyártásából tengeti nyomorult életét. Világos, hogy a könyv czíme szép hangzása, de épen nem találó, mert Hamerling és Anzengruber, Weilen és Mautner sehogy sem tartoznak «Grillparzer századához», mely (század?) a negyvenes évek végén lejárt, midőn a nagy költő tényleg visszavonult az irodalmi élettől és egyedül íróasztalának fiókja számára dolgozott. Az egyes cikkek eltérő becsűek. Bauernfeld és utódai igen

vázlatosan vannak tárgyalva, de ezekről is tud a szerző édekes és jellemző dolgokat mesélni. Bauernfeldnek 51 darabja adatott a burgszínházban, — valóban impozáns termékenység, és e darabok majd mind tetszetek és jó részben még ma is élnek a színen. Legértékesebb a Prechtlerről szóló alapos és tanulságos tanulmány. Sajátságos egy alak és fejlődés! Már 16 éves korában került egy iszonyatos végzettragédiája, «Die blutige Tanne», színre Linzben s azóta ernyedetlen szorgalommal és nem lankadó lelkesedéssel áldozott Tháliának. Tizenkét drámát írt, mielőtt a burgszínház kapui megnyitak műzsája előtt, tizenkét darabbal megjelent e színház deszkáin (1842—67), és további tizenkét darabját visszautasították. Prechtler volt legrajongóbb híve Grillparzernek, kinek számos igen találó és sokszor meglepő nyilatkozatát jegyezte föl, melyeket szerzőnk közöl, a ki Grillparzert valóban nem túlozva nevezi századunk legnagyobb epigramma-írójának. Még egy érdekes adat. Schiller még 1785-ben (*Rheinische Thalia I.*) fordította le Diderotnak akkor még nyomtatásban meg nem jelent *Jacques le fataliste et son maître* cz. regényéből egy epizódot: *Merkwürdiges Beispiel einer weiblichen Rache*, melyet Boxberger Schiller munkáiba (Kürschner-nél IX, 13. l.) ismét fölvelt. Ezt a történetet földolgozták Prechtler «Die Rose von Sorrent» cz. színművében és jóval később Sardou «Fernande»-jában. Az osztrák költő nagy megvetéssel tekintett alá francia kortársának művére, melyet «egy francia drámai jongleur csinálmányának» nevez. Szerzőnk helyesen mutatja ki, hogy a dolog meg van fordítva: Sardou darabja igen szellemesen, valóságos, csaknem túlzott idealizmussal tárgyalja problémáját, míg Prechtlernek vérszegény emberei egy képzelt álmvilágban declamálnak. Hisz az osztrák költő még magát a problémát is teljesen elrontotta, mert nála a hősnő nem bűnös és így az összeütközés is csak phrasis, mely mélyebb érdeklődést nem kelthet. Kevésbé ismeretes adat az is, hogy a jeles Anzengruber atyja, János († 1844), szintén írt hangzatos jambusokba öltöztetett drámákat, és hogy ezeknek egyike, «Berthold Schwarz», 1840 december 19-én Budán színre került. Végül föl-hivom olvasóink figyelmét e kötet utolsó cikkére, mely egy «névtelen írónak» sanyarú sorsát valóban megkapó vonásokkal vázolja. Tanult és tehetséges, sőt eszmékért rajongó, ideális irányú ember, kit a sanyarú végzet colportage-regények gyártójává tett s a ki, folyton küzdve az étellel és önmagával, nem elég erős arra, hogy ezt a méltatlan jármot lerázza. Valóságos korrajz, melynek hőse tipikus alak.

h.

— A sárkányviadal. Schiller e remek költeményének forrása kétségtelenül Vertot ismeretes könyve a rhodusi lovagokról, melynek német fordításához (1792) a költő előszót is írt. Vertot elbeszélését közlöm *Német balladák s románczok* II, 89. l. E történet régiebb följegyzései: Bosio *Istoria della sacra religione et illustrissima militia di San Giovanni* (1601—02) és Ottheinrich rajnai palotagrófnak, ki 1521-ben járt a keleten, elbeszélése (Röhricht és Meissner, *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande*, 1880, p. 392.). E három forrás nem különbözik lényegében egymástól; mégis, nemcsak koránál, hanem egész jellegénél fogva. Ottheinrich adja az esemény legeredetibb alakját, melyet a későbbiek, eshetőleg az idővel átala-

kult szóhagyomány szerint, kibővítve, kiszínezve s világos tanító czélzattal, közölnek. A legrégibb följegyzés szerint a hős névtelen. Bosiónál *Fra Drodato di Gozone*, Vertotnál *Dieudonné de Gozon*; Schillernél is névtelen. Ottheinrich szerint Rhodus városa és Vilerno várkastély közt van egy hely, melynek neve Malaposson (azaz: rossz út). Itt lakott a sárkány, mely sok kárt tett. Egy francia származású lovag engedélyt kér a nagymestertől, hogy a sárkánynyal megvívhasson. Ez megtagadja, mire a lovag Franciaországba megy, hol egy sárkányt készített és begyakorolja lovát és kutyáit. Azután visszatér Rhodusba, újra engedélyt kér a nagymestertől, a ki újra visszautasítja kérelmét, mire a lovag megöli a sárkányt, melynek nyelvét kivágja és magával viszi. Most egy görög ember megtalálja a sárkányt és dicsekedve hirdeti, hogy ő ölte meg. Csak ekkor áll elő a lovag és bevallja tettét, mire a nagymester őt a rendből kiutasítja s börtönbe veteti. A nagymester halála után a lovagok a tömlöczben sinylődő sárkányölőt választják meg nagymesterré. (Megjegyzendő, hogy évszámoknak vagy egyéb pontosabb időmeghatározásnak semmi nyoma.) E legrégibb változatban tehát szó sincsen általános nyilvános tilalomról, melyet a lovag megszeg; csupán a nagymester magánparancsa ellen vét. Az elbeszélés utolsó részletét (a görög család szereplését) mellőzik a későbbiek, kik az egész históriát csak arra használják föl, hogy (ismeretes római mintákra) a katonai parancs szentségét illusztrálják. A hagyomány e hármass változatának kritikai összehasonlítása alapján Richter Arvéd (*Preussische Jahrbücher*, 71. köt. 1893, 472. l.) az egész történetet, több népmesei elbeszélés közvetítésével, Sigurd-sárkányviadalára vezeti vissza. E mythosz tudvalevőleg elveszítette idővel mythikus jellegét, emberi históriává lett s így került, Richter szerint, német Jánosvitézek útján a keletre, a hol később Rhodus szigetén, magában a János-rendben és természetesen e rend szellemében, azt az alakját nyerte, melyet Ottheinrich följegyzett és a későbbiek a rend jellegéhez még közelebb hoztak. Főleg érdekes e tekintetben a Grimmék 60. meséje: *A két testvér*. Egy vadász, kit hálás vadállatok követnek, egy városba jön, a hol a királyleányt másnap áldozatul akarják hozni egy sárkánynak, mely minden lovagot, a ki eddigelé ellene síkra szállt, megölt. Egy kocsmáros meséli ezt a vadásznak, a ki semmit sem szólva tervéről, másnap fölkeresi állataival a sárkányhegyet. Ennek templomában három borral telt kelyhet talál, melyeket kiürít, mire a legerősebb emberré leszen; ugyanitt kiemel a küszöb alól egy elásott kardot. Most hozzák a királyleányt s nyomban megérkezik a sárkány is, melyet a vadász, állatai segítségével megöl, mire a sárkánynak hét nyelvét magához veszi. De most az izgatottságtól mindnyájan mély álomba merülnek és a marsall, ki messziről szemtanuja volt a viadalnak, elésiet, megöli a vadászt és kényszeríti a királyleányt, hogy őt ismerje el megmentőjének. De a vadállatok varázsszerekkel új életre ébresztik a vadászt, mire a marsall meglakol, a királyleány pedig megmentőjének nevévé lesz. Hogy e népmese a régi Sigurd-mythosznak, természetesen módosított s idegen elemekkel kapcsolatos változata, ez nagyon valószínű; hogy a rhodusi történet némely mozzanata föltűnően hasonlít e népmesének és a Sigurd-mythosznak egyes részleteihez, az is tény. De azért a végkövetkeztetést egyelőre mégis egy kissé merésznek tartom,

annál merészebbnek, mert sárkányviadalokról szóló hagyományok rendkívüli számmal vannak mindenfelé, melyek végre is nem vezethetők vissza mindnyájan Sigurdra, és mivel a rhodusi hagyománytól igen lényeges momentumok hiányzanak, melyek úgy a népmesékben, mint a mythosokban megvannak. Azonban megengedem, hogy egy később fölmerülő közvetítő változat igen valószínűvé vagy éppen bizonyossá teheti Richternek minden esetre már most is érdekes föltevését. h.

— Hibaigazítás. A 177. lapon a «Kiadás» 9. sz. rovatában («Egyéb nyomdai költségek») 66 frt 85 kr. helyett olv.: 60 frt 85 kr.

K Ö N Y V É S Z E T .

Erdélyi Múzeum. Szerkeszti dr. Szádeczky Lajos. XI. köt. I. füzet (1894 jan.). Tartalom: *Brassai* Sámuel, Fejlődés és erkölcstan. I. — *Márki* Sándor, Orosz-magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában I. — *Jankó* János, Igriczek a Bihar-hegységben. — Irodalmi szemle. — Különfélék. — II. füzet (1894 febr.): *Lándner* Gusztáv, A kolozsvári Kalandos-társulatok I. — *Brassai* Sámuel, Fejlődés és erkölcstan II. — *Márki* Sándor, Orosz-magyar érintkezések. — Szakosztályi értesítő. — Melléklet: *Apáczai* Csere János székfoglalója. Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte *Felméri* Lajos.

Kálmány Lajos. Gyermekijesztők és rablók nyelvahagyományainkban. Mythologiai tanulmány. Külön nyomat az «Ethnographia» IV. évfolyamából. (8-r. 32 lap.) Budapest, 1893. Aigner Lajos bizománya. 15 kr.

Magyar Könyvszemle. A M. Nemzeti Múzeum könyvtárának közlönye. Szerk. *Schönherr* Gyula. Új folyam I. kötet. Budapest, 1893. — Tartalom: A M. Könyvszemle új folyam. — *Fejérváthy* László, A Gutkeled-biblia. — *Dr. Schrauf* Károly, A bécsi egyetem középkori magyar anyakönyve. — *Ráth* György, Pilcz Gáspár és ellenfelei. — *Szily* Kálmán, Magyarországi György mester arithmetikája 1499-ből. — *Szilágyi* Sándor, I. Rákóczy György udvari iskolái történetéhez. — *Dr. Thim* József, Az 1848/49-iki magyarországi szerb felkelés történelmi irodalma. — *Pauler* Gyula, A magyar királyi országos levéltár. — *Horváth* Ignác, A M. Nemz. Múzeum ősnymtatványainak jegyzéke. — *Lehrs* Miksa, A budapesti egyet. könyvtár XV. századbéli ritka rézmetszete. — *Acsády* Ignác, A dicális összeírások gyűjteménye az országos levéltárban. — Magyar könyvesház. — Külföldi szemle. — Tárcza. — Szakirodalom.

Magyar Nyelvőr. Szerkeszti s kiadja *Szarvas* Gábor. XXIII. kötet. I. füzet. Tartalom: *Munkácsi* Bernát, Eper, szeder. — *Albert* János, Hol termett a „farkós bot”? — *Szinnyei* József, A magyar nyelvbe átvett oláh szavak. — *Szabó* Ernő, A házi állatok a magyar szólásokban. — *Szarvas* Gábor, furfangos orthologus. — *Mikó* Pál, Palócz megszólítások. — Helyreigazítások, magyarázatok. — Kérdések és feleletek. — Népnyelv-hagyományok. — II. füzet: *Szilasi* Móricz, „Szikkad” és családja. — *Szinnyei* József, A magyar nyelvbe átvett oláh szavak. — *Szabó* Ernő, A házi állatok a magyar szólásokban. — *Barbarics* Róbert, Egy mondattani szerkezet kérdéséhez. — *Mikó* Pál, Palócz megszólítások. — *Szarvas* Gábor, A Budapesti Szemle és a Nyelvőr. — Helyreigazítások. — Kérdések. — Népnyelv-hagyományok.

ACHILLES ÉS HERAKLES PAJZSAINAK LEÍRÁSAIRÓL.

Eldöntött dolog, hogy az ókorban képzőművészet és költészet testvérek voltak. A még ki nem aknázott, erejében duskáló ős természetnek vidékei, melyeket emberi kezek csak itt-ott érintettek, tüneményei, melyek ismeretlen okokból eredtek, dús forrásai voltak a költészet gyermekkorának. Midőn pedig a költő szárnyas képzelőtehetsége a minta-alkotásokat megteremtette, ezekben olyan anyagot hordott össze a technikai dolgokban hovatovább ügyesebbé lett művész-kezeknek, melyet a képzőművészetek mesterei bámulatos leleménynyel siettek feldolgozni.

A ki tehát az ókort éltető szellemnek igaz ismeretét akarja megszerezni, kell, hogy az ókor költészetét és képzőművészetét együtt tanulmányozza és a köztük lévő viszony rokonsági fokát ismerje.

Hosszú idő telt el, míg a képzőművészetnek legrégibb alkotásait a költészet ránk maradt remekeiből csak képzelőtehetségünkkel is össze tudtuk állítani. Az eredmény természetesen csak problematikus volt. De már a legújabb ásatások sikerei olyan obiectumokhoz juttattak bennünket, melyek a *messze régi* korból erednek s ezen korra vonatkozó kutatásainkhoz az eddiginél szilárdabb alapot nyújtnak egy részről, más részről a *legrégibb* idők ismerete körül gomolygó homályosságot mindig jobban oszlatják el.

Ha kutatásaink oda jutnak, hogy azon korból, melyet a görög képzőművészetre nézve a legrégibbnek neveztem, napfényre sikerül hozni annyi vagy olyan művet vagy műremeket, a mennyiből vagy a milyemből ugyanazon kor szellemi életének különböző oldalait s műveltségét megismerhetjük: a realis tanúságok mellett az egykorú költészet bizonyossága csak másodrangúvá lesz. Addig azonban a leghelyesebb uton akkor haladunk, ha a szomszéd korból származó képzőművészeti reliquiákból legalább is valószínű következtetéseket

vonva le a megelőző kor képzőművészetére, ezeket a legrégibb kor költészetének tanúságaival megegyeztetni igyekezünk.

Ezekben találjuk okát annak, hogy újabb tárgyalása olyan eldöntetlen kérdéseknek, melyeknél az intellectualis és plasticus művészetek érintkeznek, nemcsak jogosult, hanem az igazság kiderítése céljából kívánatos is.

Ilyenkor arról soha sem feledkezhetünk meg, hogy a görögök legrégibb korából eredő tudósításaink nem históriák, hanem költemények, melyeknek a való ugyan az alapja, de hogy a valót a költő mennyiben eszményítette, abszolút biztossággal meg nem állapíthatjuk. Különösen szükséges ezt hangsúlyozni akkor, midőn tapasztaljuk, hogy az Ilias és Odysseia egyes részleteinek némely magyarázóinak következtetéseiknél olyan módon járnak el, mintha merő próza, hiteles történet volna előttük, miközben a lehetőség határaitól is megfeledkeznek és olyan hibákat követnek el, a minőket soha sem ejthetni, ha nemcsak a betűt, hanem a szellemet is tekintjük.

Az Ilias és Odysseia igen sok helyén találunk említést, vagy leírást bútorokról, házi és közlekedési eszközökről, épületekről és dísz tárgyakról, melyek a homerosi korban élő görög építészet és ipar mivoltáról tájékoztatnak. Az Ilias XVIII. 478—608. versei pedig Achillesnek Hephaistos által készített, emberi és állati alakokkal ékes pajzsát írják le s a mennyiben valóban létezett tárgynak, jeleneteknek és alakoknak a leírását nyújtják, a legrégibb görög szobrászati tudósításnak tekintendők.

Homeros költeményeiben alig van részlet, melyet bővebb és számosabb magyarázattal tárgyaltak volna, mint ezen pajzsak leírását. Minthogy pedig a Hesiodos *Ἀσπίς*-ának 139—320. és Vergilius Aeneisének VIII. 626—728. verseiben leírt pajzsok kétségtelenül a Homeros-féle pajzsleírás utánzatai, a commentatorok majd egyenként, majd pedig együttesen foglalkoznak velök.*)

*) A homerosi pajzskészítés elbeszélésének érdekes utánzása van irodalmunkban Gyöngyösinél, kinek Ovidiusszal való egyezései az E. Phil. Közlöny XV. évf.-ban olvashatók. «Kemény János» éposza II. k. 3. részében a hír, hogy a tatár kán az elfogott Keményt magával hozza, eljut Neszterfejírvárba, melynek népe öt kováccsal bilincseket készített az előkelő fogoly számára s ezt Arszlán aga a megérkező kánnak üdvözlés kíséretében adja át. A 17—21. versszakok igen élénken festik az öt kovács külsejét, erejét; aztán így folytatja Gyöngyösi:

Hazai irodalmunkból az egyetlen *Malmosi* Károlyt¹⁾ említhetjük, ki néhány rövid æsthetikai megjegyzés és néhány ellenvetés futólagos czáfolása után (I. fej.) művelődéstörténeti oldalról tesz következtetéseket Homeros korára (II. fej.).

A külföldi irodalomból átnéztem a következőket: *Heyne*²⁾ élesen, túlságos szigorú kritikával bonczolja a kérdést s kimutatni igyekezik, hogy Homeros korában már a technika fejletlensége miatt sem volt lehetséges ilyen pajzsok az előállítás, ilyen gazdag díszítése czéltalan lett volna s megvonja az elismerést a költőtől ott is, hol neki a részleteket illetőleg általános bámulattal adóznak. — *J. Clemens*³⁾ a pajzsrétegek számának, elhelyezésének s a jelenetek

22.

Száz font vasat adnak kezekben ezeknek,
A Kemény számára melyet készítettnek,
Lábára ily gyenge lábszíjat fűzetnek,
Elkészítésében azok is sietnek.

23.

*Azért a nagy fűvők kezdenek szelelni,
Azoknak Eurusa tüzet is nevelni,
Magát vélnél itten Vulkánust mívelni,
Cyclops társaival a pörölyt emelni.*

25.

*A fűvő gédjé körül szít ez tüzet,
Pemete botjával az hint reá vizet,
A verő pörölyhöz készít némely kezét,
Fogók szájától falt vasat némely rezeit.*

30.

Öt részből áll a vas, melyet kalapálnak

V. ö. II. XVIII. 468—477. és 481. vv. — A közvetlen homerosi utánpótlás abból is fölismerhető, hogy Gyöngyösi is a bilincs készítését beszéli el, s nem írja le a kész bilincset. Hesiodos 'Ασπί-ával a közös vonást abban lelem, hogy a mint Herakles pajzsának leírása kedvéért készült az egész költemény, úgy itt is a II. k. 3. részének a bilincskészítés a fő — és az átadást kísérő beszéddel együtt egyetlen momentum.

¹⁾ A Barta- és Dr. Hóman-féle Phil. Közl. II. évf. (1872) 46—58. és 95—111. ll.: «Achilles pajzsának leírása az Iliásban s abból némi következtetések a művészetek, ipar és mezőgazdaság akkori állapotára.»

²⁾ Homeri carmina. Cum brevi annot... cur. Heyne. T. 7. Lipsiæ, 1802. a 473., 474. és 478. versekhez és ugyanott a III. Excursus de clip. Ach.

³⁾ De Homeri clipeo Achilleo. Diss. Bonnæ, 1844.

számának kérdését veszi vizsgálatba. — *Jul. Braunt*¹⁾ egyes dolgok Achilles pajzsán egyiptomi és mesopotamiai motivumokra emlékeztetik. Közli a jelenetek rövid tartalmát. — *Ameis-Hentze*²⁾ figyelemre méltó magyarázatokat nyújt a szöveg alapos megértéséhez. — *Lessing*³⁾ e pajzsra készített jelenetekre általában alkalmazza azon æsthetikai törvényt, melyet a festészet és költészet határainak kutatásánál a két művészetre nézve megállapított, mi által a pajzsleírásnak helyes értéséhez az irányt kitűnően jelöli meg. — *Heinr. Brunn*⁴⁾ mint archæologus szól a kérdéshez s nem lát nehézséget abban, hogy a görög technika Achilles pajzsát előállíthatta-e, mert az ázsiai épületromokon nem rég felfedezett épületdiszítványok az Achilles-féle pajzsleírással majdnem egykorúak s ámbár a motivumok célja mind a kettőnél más, keletkezésök oka sem ugyanaz: egyiknek egyes jeleneteire a másikban elég analogiát talál. A pajzs-nak materialis feldolgozását ázsiai minta szerint kell gondolnunk; az idea és annak tagolása görög. — *W. Helbig*⁵⁾ szerint Ach. pajzsa a költői phantasia alkotása, de azért a gör. művészet fejlődésének megítélésére nagyon fontos. A jelenetek leírásában a költő a Phœniciából importált érczedényeknek, vagy ezek görög utánzatainak ékítményeit utánozta, de azért a görög nemzeti szellem individualis kifejezést nyert. — *H. Deiters*⁶⁾ a Hesiodos-féle pajzsleírásban öt különböző szerző munkáját látja, a leírást e szerint csoportosítja s ez által az Ἀργίς első részében kétségtelenül egységes jeleneteket is megzavarja.⁷⁾ — *E. Kausch*⁸⁾ felsorolja, mely verseket

¹⁾ Geschichte der Kunst stb. 2 Bände, 1856. a Troja und Ilias cz. fejezetben: «Schild des Achilleus» és «Technik zu Homers Zeit».

²⁾ Anhang zu Homers Ilias. 8 Hefte. Ebd. 1872—1886.

³⁾ Laokoon, vagy a festészet és költészet határaitól. Olcsó Könyvtár 40. sz. Ford. Braun Zsigmond. XVIII. és XIX. ff.

⁴⁾ Die Kunst bei Homer etc. Abh. d. Bair. Akad. d. W. I. Cl. XI. Bd. III. Abth. p. 8—21.

⁵⁾ Das homerische Epos aus den Denkmälern erläutert. Leipzig, 1884. 291. l. XXXI. f. «Der Schild des Achill.»

⁶⁾ De Hesiodia Scuti Herc. Descript. Bonnæ, 1858.

⁷⁾ A Deiters-féle restituált szöveg egyszerű, ismétlésektől ment, a ránc maradt nál világosabb: de mindez nem jogosít arra, hogy ezt más szerzők alkotásának állítsa. Eldöntött dolog, hogy az Ἀργίς leírásában sok az interpolatio: de hogy valaki subiectiv ízléséhez mérten ilyen vers-tömeget olyan sok törlés után véghez vitt tömeges transpositióval eredetiségbe visszaállítani akarjon, az ilyen eljárás túlmegy a kritika határán. V. ö. a 27—29. és 34. ll.

⁸⁾ Quatenus Hesiodi elocutio ab exemplo Homeri pendeat. Elbing, 1878. Progr. No. 8. p. 27—31.

és kifejezéseket vett Hesiodos három művében Homerostól. — *F. Schlichtegroll*¹⁾ finom æsthetikai érzékkel kutatja, valódi pajzsot ír-e le Hesiodos? milyen összefüggésben van a leírás az egész Ἀσπίδ-
szal és miként kell gondolkoznunk az egyes jelenetekről és azoknak a pajzs felületén való elhelyezéséről? — *B. Lohmann*²⁾ a rétegek elhelyezésével, a szerző izléstelenségével foglalkozik. Találó észrevételei vannak a czél különféleségéről.

Ha a felsorolt munkákban megfigyelt tévedések okait kutatjuk, arra az eredményre jutunk, hogy azok vagy subiective alkotott helytelen felfogásból, vagy methodikailag hibás eljárásból származnak és pedig: *a)* Nemcsak a jelenetek számát emelték, hanem az újat mondás kívánságától és az aprólékos pontosság túlzásától vezetve, azokban ok nélkül allegorikus jelentést kerestek (V. ö. Clemens 3. l.). — *b)* A szöveg szóit, kifejezéseit helytelenül magyarázták, miből gyakran az *a)* alatt említett tévedések származtak (v. ö. Clemens 11. l. a 485. és 491. vv. magyarázatát). *c)* A képzőművészethez tartozó leleteket tekintetbe nem vették s az elfogadott elveket nem következetesen alkalmazzák.³⁾

Czélunkhoz mérten maradjunk ezen utolsó pont mellett és lássuk röviden az idevágó újabb leleteket és az ázsiai művészetek régi korának néhány vonását, hogy amazok segítségével a pajzsleírásokat helyesen érthessük, emezekből a görög művészetre valószínű következtetéseket tehe-
sünk.

Helbig i. m. 302. l. képben mutat egy törpengét, mely a mykenæi sirleletekből való s időre nézve a trójai háborútól nem messze esik (ábrája Schuchardtnál is látható). A penge egyik lapján

¹⁾ Ueber den Schild des Herc. nach der Beschreibung des Hes. Gotha, 1788.

²⁾ De Achillis, Herculis, Aeneæ clipeis etc. Im Jahresbericht über das Gymn. Dionys. zu Rhein. Münster, 1877.

³⁾ Pl. az Il. 495. s köv. versénél;

. αἱ δὲ γυναικες

ἰστάμεναι δαδύμαζον ἐπὶ προσόροισιν ἑκάστη,

Clemens és Welcker helyesen megengedik, hogy elég egy ház, a többes προσ. és a distributiv ἑκάστη daczára. Ezzel már közelednek azon elvhez, hogy a pajzs leírása mellett az *elbeszélő* költő is megszólal olyat mondvá, mi a leírt jelenetnél elő szokott ugyan fordulni mint typicus dolog, de a melyet, mint a leírt jelenettől időileg teljesen különválasztandót, a festményhez szükségképen hozzátartozónak nem szabad gondolnunk. Csakhogy gyakran máshol is helyén való volna az e fajta engedékenység.

az oroszánvadászásnak egy jelenete látható, melyben három oroszán és öt lándsás, pajzsos vadászalak van; az alakok aranylemezből készültek, melyek a törpenge alaprészt képező ércbe be vannak kalapálva. — Ugyanezen munkához I. sz. alatt csatolt táblán phoinikiai ezüst fedő van ábrázolva, mely várostromot feltüntető jelenettel van díszítve. A jelenet közepe az ostromlott város, falán hét védő és védekező katonaalakkal: ellenséges sereg gyanánt a falakon kívül támadó helyzetben balról két-, jobbról öt fegyverest látunk; tehát *egy várostrom jelenete 14 harczosból*.

Ha most visszaemlékezünk, hogy Salamon Hiram tyrosi királylyal a templomépítés dolgában szerződést kötött; hogy Kr. e. a 11. században Tyrosban az ércztechnika virágzott; hogy ugyanezen időben a phoinikiai műipar az ős időkben dívó naturalis irányból kibontakozva, már a második periodusba lép, melynek termékein a mesopotamiai művészetben is előforduló típusok vannak (l. Helbig 15. és köv. ll.); ha megfigyeljük, hogy ezen nép, melynek művészeti dolgokban önállósága már geographiai fekvésénél fogva sem lehetett *), a legrégibb korban kitűnően értett a hajózáshoz, azt gyakorolta és a kivitelnek mi sem állott útjába; ha a homerosi és hesiodosi pajzsléírásnak várostrom-jelenetét olvassuk s a fent részletezett ezüst fedőn, melynek kora Homeros idejével majdnem szomszédos, ugyanazt látjuk: a legnagyobb nehézség megoldásához jutottunk közel, mely az Achilles-féle pajzs lehetőségének útjában volt.

Menjünk egy lépéssel tovább és tekintsük azon monumentális építményeket, melyeket Sanherib palotáján néhány évtized előtt találtak. Való történeteket, harczias jeleneteket ábrázolnak s irott *krónikát* képviselnek (V. ö. Brunn 15., 16. ll.) úgy, hogy az ázsiai és a görög művészet a legnagyobb ellentétben vannak ugyan arra nézve, hogy a művész az alakokkal minő gondolat kifejezésére vállalkozik, mert míg amott a tér betöltésének kívánsága *egy* esemény kiválasztására bírta a szobrászt, emitt a homerosi pajzs görög művésze az adott terminológiával alakjaiban költeményt teremt s

*) Braun 221. lap: «Die Phöniker sind ein Volk, das ewig zwischen ägyptischem und assyrischem Einfluss schwankt und zu einem selbstständig durchgebildeten Kunstcharakter niemals gekommen ist.» — V. ö. a mit Brunn a 15. l. Cyprusról mond, hol szintén egyptomi, ázsiai és hellén befolyás keresztezték egymást s honnan a vegyes stílusu cærei edény való.

teremtése *egy egységes* gondolaton nyugszik: mégis a motivumokban olyan közös vonások vannak, hogy egyiknek csoportosított alakjaiból a másiknak egész jelenetei rekonstruálhatók.*) Igaz ugyan, hogy ezen palota a Kr. e. 700-dik évnél nem idősebb, de egyazon népnek idősebb művészeti kora az *összes* karakterekre nézve a következő korbeltől nem lehet eltérő.

Mielőtt már most Achilles és Herakles pajzsainak leírásait vizsgálónk, a régi művészet néhány positiv bizonyosságának felsorolása után tekintsük, ha röviden is, azon általános ellenvetéseket, melyekkel a leírásokat megtámadták.

Deiters a 17., 21., 28. ll. felemlíti, hogy a tárgyalt jelenetek alakjainál az anyag nincs megnevezve, az Olympuson mulató istenek nincsenek felsorolva. Ebből következteti, hogy ezen jeleneteket egy költő írta; hol az anyag meg van nevezve, azokat más költő. — Nem értem, hogyan követelhetjük a költőtől, hogy mindenütt minden dolognak száraz referálójá legyen s azon a csapáson járjon, melyen a mítörténészt haladni látjuk.

Egy meglehetősen általános kifogás, hogy a leírások az alakok nagy száma miatt sem lehetnek valóban létezett pajzsok leírásai (L. Heyne, Brunn stb.). — Erre már meg van adva a czáfolat abban, a mit a várostrombeli alakok számáról mondtunk, hol 14 fegyveres alak szemlélhető. Ezen képből megfigyelhető a régi művészek eljárása a térbeosztást illetőleg a számos alakkal bíró jelene-
teknél.

Számosan kifogásolták, hogy az ó-görög élet két jelentős tényezőjét, az istentiszteletet és hajózást, a pajzsleírásban nem említik. — Sok nekik a jelenet és mégis kevés! Egyébként a mythosvilág rendezője Homeros és így nem várhatjuk, hogy ugyanazt már ő és ugyanazon időben feldolgoztassa. A dolog más oldalára nézve Braun II. k. 261. l. ezeket mondja: «Wohlweislich enthalten diese Kreise nicht selber wieder mythische Scenen, denn solche müssten sinnverwirrend wirken, während die ländlichen und bür-

*) Azon monumentális ékítmények, melyeket Layard, ki a britt muzeum érdekében kétszer végzett sikeres kutatást keleten, publicatioinak második sorában táblákon közöl, szegények ugyan művészi leleményben, de alakokban gazdagok. Brunn a 13. l. a várostromra a 18. és 50. táblán a nyájért való harcra a 31., 37., 38. és 46., — a menyegzőre, zenére a 48. és 49., — a törvénykezésre a 23., — a szüretre a 36. táblán talál analógiát.

gerlichen Bildchen eine friedliche Insel in einer tobenden See von Sagengeschichte darstellten.» — A hajózás akkor a görög mindennapi életben elsőrangú tényező nem volt, nem tekintve a zsákmányolókat (Od. XIV. 83—88. és 222—234. vv.). Az ion törzs nagyban kereskedelmet nem űzött ekkor. Telemachos utazása nagy vállalat volt (L. Od. II. 271., 363. vv. és Helbig, 295. l.).

A metallotechnikus nehézségekkel, melyek a pajzskészítésnek akadályára voltak, bőven foglalkozik Heyne. Csakhogy az a «metalla fundere» és «metallorum mistio» már most, eltekintve egy más feltevéstől, hogy t. i. a kidomborodó alakok szögekkel voltak a pajzslaphoz erősítve (l. Schlichtegroll, 62. l. és O. Müller, Handbuch der Archæol. d. Kunst, 59. §.), egy sokkal valóbb színű feltevésnek adnak helyet, t. i. az alakok lemezekből voltak kivágva és a pajzslapba belekalapálva.

Még csak Heynenak köv. ellenvetését említem: «Quid mirum, cum . . . aut rhapsodus, aut ex iis, qui rhapsodias in corpus aliquod redegerunt, aliquis carmen illud antiquum, aut eius partem, etsi alienissimo in loco, Iliadi inseruit» és «δαίδαλα πολλά¹⁾ ingenium alterius hominis ad interpolationem moverant.» — Az egész leírás egységes; a jelenetek az összes emberi főfoglalkozásokat magokban foglalják; a leírásból *belső* bizonyíték is vehető; de az ellenvetésnek megfelelő s azzal azonos természetű, egyetlen *külső* bizonyítékot említek a leírás valódisága mellett. Vergiliusnál a pajzsléírás előtt a VIII. 625. v.:

hastamque et clipei non enarrabile textum.

Nyomban ezután a pajzsléírás kezdődik, pedig az «non enarrabile» és mégsem vonja kétségbe Heyne, hogy a részletező leírás Vergiliustól való.

Nem foglalkozom az idevágó kérdések közül a pajzs alakjával (V. ö. Helbig «Ἀσπίς, σάκος, λαϊσθήιον» cz. fej. és Schlichtegroll, 37. l. az erre vonatkozó bibliographiával. Elég annyi, hogy *kerek lehetett*. V. ö. a homerosi κύκλος-t és σῶκλος-t), az ékítő alakok anyagával,²⁾

¹⁾ II. XVIII, 482. v.

²⁾ Az Achilles-féle paizs leírásának anyagnegnevezéseiből és a színekből Malmosi néhányat felsorolva (522. v. αἶσπις; 529. v. ἀργεννῶν; 538. v. θαφεινῶν; 548. v. μελαίνετο etc.) ezen grotesk következtetést teszi: «Az Ach. pajzsán előforduló színmegnevezéseket, különféle alakoknál különféle kép alkalmazott érzvegyüléseket, melyeknek tehát színek is más-más

a pajzs rétegeinek elhelyezésével¹⁾ és azon kérdéssel, léteztek-e a leírt pajzsok, vagy a leírások pajzstypusai,²⁾ hanem behatóbban igyekezem megvilágítani: *A) A leírások keletkezésének okát és összefüggéseket a költemények egészével*, mi szükségessé teszi,

volt, könnyen tarthatjuk a festészet előhírnökének, vagy legalább a színjátékokat Homerosban rejlő festészeti érzéknek kell tulajdonítanunk.» — Semmi egyébnek, mint a színvakság hiányának.

¹⁾ Az II. XVIII. 481. vben öt réteg van említve; a XX. 268—272. vv. közlik az egymásutánt is, de az utóbbi hely interpolált (v. ö. az Ameis-Hentze kiad.) és így tekintetbe nem vehető. Pedig csakis ezen helyre van alapítva az a vélemény, hogy a két külső réteg rézből való, ezeken belül egy-egy czinréteg van, a középső pedig arany. Hogy az utóbbit az első és második lap által fedettnek ne legyünk kénytelenek gondolni, Welckernek azon ötlete támadt (Zeitschrift für alte Kunst, S. 553. ff.), hogy a legfelső rézréteg köre legkisebb, a következők fokozatosan nagyobbak, az alsó-belső a legnagyobb; az így keletkezett körgyűrűk és a felső köralakú egész réteg viselik az ékítményeket. — Eltekintve attól, hogy az interpolált verseken kívül a pajzsok leírásában s másutt az öt nagy réteg anyaga megnevezve sehol sincs, egészen egyenlő nagyságú rétegekre kell gondolnunk az Ilias egyéb helyei szerint is; pl. VII. 247. s köv. vv.:

ἔξ δὲ διὰ πύλας ἦλθε βαίζων χαλκὸς ἀτερής,
ἐν τῇ ἐβδόμῃτι ξυγῶ στέτο.

Welcker bizonyítási kísérletében az sem felel meg a valóságnak, hogy a harmadik, tehát arany lapra a leírás szerint aranyból készült alakok kerülnek. Igaz ugyan, hogy aranyból vannak ezen jelenet-csoportban: a vetőföld (χρυσεὶη περ ἐὼσα), vetés, szőlőkert (καλὴν χρυσεὶην) és az ökrök részben (574. v.), de nem következtethető, hogy ezért a jelenetek alapja is arany, mert ugyanezen jelenetekben egyéb anyagból készült és más színű alakokat is nagy számban említ Homeros, pl. 548. v. ἡ δὲ μελαίνετ' —; 574. v. αἱ δὲ βόες χρυσοῖο τεσσάρητο κασσύτερον τε; 562—565. vv. μέλαρες δ' ἀνὰ βότρους stb. stb.

²⁾ Ezen kérdésre nézve a tudósok két véleményt formálnak. Az egyik elismeri a leírásoknak a képzőművészetekhez való viszonyának komolyságát, de a leírásokat a költői képzelőerő alkotásiainak mondja (Schaae, Burián, Matz, Friedrichs, Helbig, Heyne, Lohmann stb.) — A másik nézet az, melyet Brunn a 16. l. így fejez ki: «Akár létezett, akár nem, a leírásban szoros törvényszerűség van, mely azt mutatja, hogy nem költői phantasiával van dolgunk, hanem művészi gondolattal. Az adott körülmények közt *létezhetett s legalább analog valaminek léteznie kellett.*» Ide csatlakoznak Welcker, Malmosi, Pasteiner. — Petersen tett kísérletet, hogy a két nézetet összeegyeztesse. — Hogy Ach. pajzsa létezhetett, nézetem szerint napjainkban már tagadni nem lehet. Nem állítom ugyanezt Herakles és Aeneas pajzsairól, melyeknek leírása minden kétséget kizár, hogy költöik Homeros leírásának nagyszerűségétől vonzatva, annak ellen-

hogy világosan álljon előttünk a jelenetek tárgya, célja, allegorikus jelentése és a motívumok különböző volta. — *B)* Kutatni fogom, hogy *a létezett, vagy a költőtől létezőnek contemplált pajzsról mi hát a leírás és mi az elbeszélés (= költői részletezés)?*

***A) A pajzisleírások keletkezésének oka és összefüggései
a költemények egészével.***

Ha Achilles és Herakles pajzsainak leírt jelenetein áttekin-
tünk, lehetetlen észre nem venni bizonyos egységes, eszméleti tar-
talmat, melyet azok magokban foglalnak. Valamint a disztó alakok
nem magokban állanak, hanem egymáshoz viszonyítva valamely
teljesen meghatározott, szűkebb körű gondolatot kifejező alakcso-
portot, jelenetet, képet alkotnak: úgy a jelenetek sincsenek pusztá
térbeli egymásmellettségben, nincsenek minden eszméleti rokon-
ságra nézve egymástól elszigetelve, hanem az egymáshoz hasonló-
ság, vagy az egymással ellentétesség vonásaival egy olyan gondolat-
csoportot közölnek, mely nem csak tudatosságot fejez ki a célban,
de a hatásban meglepőt is. Sietek megjegyezni, hogy ezen állításom
csak a Homeros-féle pajzséktípusokra általános; az Ἀσπίς-ra már
ez nézetem szerint csak a 235. verssel bezárólag állítható. Innen a
mulató városnak, lovagolóknak, szántóknak, szüretelőknak, gyalog
és lovas versenynek, vadászoknak olyan összekuszált, homályos
képei váltakoznak, melyek a leírás szerint egy művészi becsű tár-
gyon soha meg nem jelenhettek, a költő előtt a megjeleníthetésre
alkalmasaknak nem mutatkozhattak, vagy ha igen, akkor vagy egy
itt is, ott is megcsönkült szövegtöredékkel van dolgunk, vagy annyi
betoldással, a mennyi a pajzsjelenetek ezen részeit eredetiségökből
teljesen kiforgatni épen elég. Bizonyítható ez nemcsak azzal, hogy
az *alak* correct a 139—235. versekben (mert itt minden jelenet
külön hatos verssel kezdődik, míg a 236—317. versekben a 236.,
270., 286., 288., 301., 302. verssorok közepén okvetetlenül új jele-
neteknek kell kezdődni), hanem másrészt és főleg a *tartalomnak* a
két részben æsthetikailag teljesen elütő voltával. A 139—235. ver-
sekben, ha a 143., 151—153., 155—159., 173—175., 203—205.,
210—211., 217—219. interpoláltak bizonyult helyeket kihagyjuk,

állhatatlan hatása alatt készítették részben a módra, részben a célra nézve
Homerosétól nagyon is elütő leírásaikat.

nem találunk olyast, a mi miatt a szerzőt izléstelenséggel vádolhatnók; a hátralevő részben Ἀγλός leírása (264—270. vv.) és a rajzolásnak több része olyan vonásokat mutat, a minőket tárgyleírásokban ép olyan kevéssé olvashatunk, mint, a vígjátékirókat kivéve, az ókor költészetében. Nem részletezek, mert előbb említettem, hogy Herakles pajzsa, vagy a leírásnak valamiféle típusa soha sem létezett, csak az Ἀσπίς két részének jellemzően eltérő vonásaira szándékoztam ráutalni.

Nézzük ezek után a homerosi pajzs *tárgyát*. Az I. kép (483—489. vv.) az égi testeket, a X. (607., 608. vv.) a tengert, a II—IX. (490—589. vv.) a földi életet ábrázolja a görögöknek legjellemzőbb foglalkozásaival olyan módon, hogy a II. és III. kép (490—508. vv.) a békés élet két jelenetét, a IV. és V. (509—540. vv.) a hadi életből vett két csoportot mutat, mi által az egész II—V. képcsoport (490—540. vv.) a városi életnek ábrázolója, szemben a VI—IX. képcsoportban rajzolt mezsei élettel (541—589. vv.), melynek körében a VI. kép a szántással a tavaszt (541—549. vv.), a VII. (550—560. vv.) az aratással a nyarat, a VIII. (561—572. vv.) a szürettel az őszt, a IX. kép pedig (573—589. vv.) a baromörzéssel a telet képviseli.*)

Herakles pajzsán a jelenetek a következők: Az I. kép (144—150. vv.) egy félelmes sárkányt ábrázol, tűzben égő szemekkel; a II. (154—160. vv.) kergetést, visszakergetést, emberölést stb.; a III. (161—167. vv.) tizenkét borzasztó kigyófejet; a IV. (168—177. vv.) vadkanok és oroszlánok harcát; az V. (178—200. vv.) a lapithák és kentauroszok mérközését, köztük van Ares és Athéné; a VI. kép (201—206. vv.) az istenek mulatozó csoportját; a VII. (207—235. vv.) a Gorgóktól őrült Perseust.

Ha már most azon motívumokat tekintjük, melyek a két leírásban szemlélhetők, a pajzséktmények *célja* világosan áll előttünk. Homeros a pajzson saját korának miniature képét, a görög világnak a legrövidebb vonásokkal rajzolt mását a legkellemesebb harmonia meglepő hatásával nyújtja az olvasónak s ebben nyilvánul a költemény-résznek *ideális* célja. Nyújtja pedig nem azért, mert a pajzs képei Achilles személyére, harcaira, sorsára

*) Lohmann 12 képet állapít meg. Ezek száma a magyarázóknál nagyon különböző s a D'Hancarvilletől felvett 17, és a Heynenél található 8 kép közt váltakozik.

befolyással vannak, hanem hogy az isteni művész nagy munkája iránt való és az Ilias megelőző és következő eseményei által felkel-
tett és ezen események természetéből kifejtett érdeklődést kielé-
gítse; hogy a leírás az Ilias küzdelmei közt helyén való pihenő-,
Achilles halálos harczeit megelőzőleg hatásában olyan békés nyugvó-
pont legyen, mint a minő a vihar előtt a szélesend. Ebben van
meghatározva a leírásnak az Ilias-szal való összefüggése.

Teljesen más természetűek Herakles pajzsképeinek a motivu-
mai. A felsorolt 7 képnek a csoportja, az egyetlen hatodik kivételé-
vel,¹⁾ az elbátortalanodáson, ijedelmén át az elrémülés indulatáig
van hivatva ingerelni az ellenfél szívét, mint ezt a költő pragnans
ismétléssel nyilvánvalóan kifejezi²⁾ és ebben találok a pajzs diszít-
ményeinek *praktikus* czélját.³⁾ — A leírás összefüggése a költemény
egészével nézetem szerint koránt sem olyan belső, mint az előbbi-
nél; mert noha Perseusnak, Herakles ösének, és Thebainak, Herak-
les szülővárosának, ábrázolása a leírást a Heraklest dicsőítő egész
költeményhez kapcsolni látszik: alapos azon vélemény, hogy az
Ἀσπίς tárgyát képező, Herakles és Cynus közt vívott harc elbeszélé-
se a pajzsleírás kedvéért készült és ezt támogatja véleményem
szerint az a körülmény is, hogy a 480 versből a pajzsnak leírására

¹⁾ A hat hexameterből (201—206. vv.) álló VI. kép harmadik sorá-
nak második felét, az egész negyedik sort és az ötödiknek első felét inter-
polálnak tekintik. Ha még hozzáadom, hogy a még hátralevő 4 hatosból
egy egész versben félreismerhetlenül homerosi reminiscentiából eredt össze-
tákolást sikerült kimutatnom, és pedig:

Ἀσπίς, 202. v. :	Διὸς καὶ Ἀητοῦς υἱός
Ilias, A 9. v. :	Ἀητοῦς καὶ Διὸς υἱός
Ἀσπίς, 202. v. :	ἱμερόεν κιχάριζε
Ilias, Σ, 590. v. :	ἱμερόεν κιχάριζε —,

meg van bontva az egész chorus-jelenet és a tartalom teljesen elütő volta
nem utolsó ok, hogy az egész jelenetet oda nem tartozónak tartsuk.

²⁾ 149., 150. vv.: σκλητήν, ἥ ῥα νόον τε καὶ ἐκ φρένας αἴνυτο πωτῶν,
ὅτινες ἀντιβίην πόλεμον Διὸς υἱῶ: φέροισιν.

162., 163. vv.: . . . τὰ φοβέεσκον ἐπὶ χροὺν φῦλ' ἀνθρώπων
ὅτινες ἀντιβίην etc,

³⁾ Ha tudjuk, hogy Homeros hősei harc előtt kedélyesen társalog-
nak, származásukkal, erejükkel, fegyvereikkel eldicsekednek: semmi súlya
sincs Heyne ellenvetésének: «An putare potuit auctor hostem aut perter-
ritum figuris tam operosse artis, aut in iis contemplandis occupatum fore».
V. ö. Vagyok olyan legény, mint te (Népdal).

179 vers (139—317. vv.), tehát az egésznek majdnem $\frac{2}{5}$ része esik.

B) Achilles pajzsáról.

Valahányszor az æsthetikusok a régi, vagy újabb korból való műrecek alapján a szép határait megvonni, azt, a mi a szépet azzá teszi, meghatározni és részletezni törekszenek, a remekművek megteremtőit a szép legnagyobb ismerőinek, a legnagyobb æsthetikusoknak ismerik el. Lessing Laokoonában bevallja, hogy a szép követelményeit gyakran Homerosból ismeri fel. Nekünk, kik a szép vonásainak, alkotó elemeinek effajta abstractióját fontolóra vesszük, megbíráljuk, nem szabad megelégednünk azzal, hogy Lessinget Laokoonának olvasása után azért, mert a szép minden vonásával ábrázolt recek anyagától azt, hogy mi a szép, finom felfogásból eredő elmélettel különválasztani tudja, éles látásúnak, jeles megfigyelőnek, elmés bonczolótehetségnek találjuk, hanem az általa levont és általunk elismert törvényeket alkalmaznunk kell versa vice a remekművekre, vagyis: ugyanezen törvények hatása alatt, ezeken keresztül, mint szemüvegen át, egészen másként kell vizsgálnunk és felfognunk ezen műrecekeket, mint tennők ezt talán akkor, ha ezen törvények ismertek nem volnának, vagy ezeket törvényekül el nem ismernők. Innen van, hogy a Laokoon óta másként kellene magyaráznunk az ókori pajzsleírásokat, mint azelőtt, vagyis a költőnek a valót eszményítő soraiból más realis obiectumot kellene képzelőtehetségünkkel formálni, mint azelőtt.

Vajmi keveset látszik ez mindazon munkákon, melyek a Laokoon megjelenését követő időkben ezen pajzsokat tárgyalták. A részletekben pedig, hogy első sorban mely dolgok hát azok, a miket a költő lelki szemeivel a leíraskor a pajzson látott s az olvasóval láttatni akart (mert hogy mintegy mintául szolgált bizonyos pajzsot látott-e és a feltételelesen mintául szolgált pajzson a leírt jelenetekből a költő mit látott, az egészen más kérdés) s másodszor mik azok, a mik a költő elméjében csak a pajzson látottak hatása alatt keletkeztek és (mai szólásmóddal) jelentek meg a papiroson, nem mint a pajzsok a költőtől contemplált ékítményei, hanem az ékítményben feltüntetett jelenetnek typicus, elmaradhatatlan, de a képzőművész által meg nem jeleníthető sajátságai és characteristicus kísérei s a miket a költő is csak mint ilyeneket szőtt be a leírásba: ezen részleteknek felsorolásába, vagy legalább elkülönítésébe

s ezzel egyidejűleg a pajzson levő, vagy a költőtől ilyeneknek contemplált ornamentumok határainak megvonalozásába egyetlen magyarázó sem bocsátkozott. Pedig az ilyen részletezés és elkülönítés, ha az nem önkényűleg, de a szükséges megokolással, szilárd alapokon történik, nemcsak magát az egész pajzsleírást teszi könnyebben és tisztábban áttekinthetővé, de fontos azért is, mert, mint az eddig mondottak alapján a priori látható, világos czáfolata lesz azon állításnak, hogy a leírt pajzs, vagy a leírások típusai a valóságban már a rajtok tulságosan felhalmozott dekoratív alakok miatt sem létezhettek.

Kérdés, minő alapon történjék ez a megkülönböztetés?

Ha kétségtelen azon tétel, hogy a költészet sajátos tárgya az esemény, a festészeté és szobrászaté a testek, minden olyan esetben, hol a festmény eseményt tüntet fel, a művész a Lessingtől fruchtbarnak nevezett mozzanatot úgy választja meg, hogy abból az előzményt és következményt átérthessük, vagy legalább sejtessük. Az időbeli előzmény és következmény a festményen a temporis momentum határain belül néha nem teljesen fejezhető ki, de olykor elég arra egy, az előzményre utaló tárgy, helyzet, gestus, pillantás stb. Viszont ha a költő leírást készít, művészi egyéniségének megtagadása és műve értékének csorbitása nélkül nem válhatik a valóságban vagy képzeletben szemlélt test részeinek, alakjának, anyagának, sajátosságainak stb. merev elsorolójává, hanem a kellő arányosság szem előtt tartása mellett jogosítva van, sőt kénytelen ahhoz eseményt fűzni, azt eseményekbe ékelni. A két művész tehát szükségképen átlép olykor egymás területére.

Még egy más eljárást is követhet a költő, ha valamit leír. Ezt, Achilles pajzsára vonatkoztatva, Lessing így adja elő: « . . . él a már kiemelt műfogással, mely által tárgya térbeliségét időbeli fejlődésében tünteti fel, s így a testeknek hosszas rajzolgatása helyett élénk képét adja egy cselekedetnek. Nem a pajzs van élénk állítva, hanem az isteni művész, a mint azt létesíti.» (Laok. 188., 189. ll.)

Homeros ezt az eljárást következetesen alkalmazza, a hol teheti. Az Il. V. 722—731. verseiben nem írja le Junó kocsiját, hanem részeit szemeink előtt rakatja össze Hébével. Az Il. II. 43—47. vv.-ben nem mondja el, milyen volt Agamemnon ruhája, hanem a vezér előttünk ölti fel azokat.

Kétségtelen, hogy a képek csoportja nagyszerű, a képcsoport-

ból érthető egységes eszme művészi, de ezt a költő leírással is nyilváníthatta volna. És mégis mit tesz? Elénk állítja az egész kidolgozást és ezt mutatja az isteni művészhez méltónak. A művész jelentősége követelte, hogy a munka készülése elbeszélésének hatása meglepő legyen és olyan dolgokat is említsen, minőket a festészetnek nem áll képességében feltüntetni, és a mik a pajzson ábrázolva nem lehettek. Ezzel az eljárással adhat általában bármely költő, művészi, költői leírást.

Tegyük meg már most ezekből a következtetést! Ha Homeros szemei előtt, vagy képzeletében a pajzs készítésének elbeszélésekor egy olyan ékített, vagy ahhoz valamennyire hasonló pajzs volt, mint a minőt Hephaistos-szal készítettett, két dologban akkor is Homeros költői inventiója és egyénisége mutatkozik: 1. Nem írja le a részeket, hanem készítetteti, és ezáltal *lényegre* nézve megmarad a költészet területén, mert a festészet határaiba belépés rá nézve ezen esetben nem szükséges, nem is előnyös. 2. Az elkészülő jelenetek felsorolása közben szemeit a typusról el-elfordítja és képzelőtehetségével a jeleneteket nem olyanoknak látja, a milyenek az előtte levő vagy képzeletben szemlélt pajzson, a typuson, hanem a minők a természetben, az archetypuson. Ezzel *a részleteket* illetőleg a festészet határvonaláról be-belép a költészet birodalmába, elkerüli a száraz exegetizálást és a tárgyfestést költőivé varázsolja.

Innen van, hogy Homerostól erre nézve az eredetiséget, az inventiót nem vonták meg, kik a pajzsnak létezését tagadták, de azok sem, kik feltételezték, hogy a költő minta-pajzsot látott, vagy kellett látnia.

Ezek után megdönthetetlen tény tehát, hogy az *Il. XVIII. 478—608. verseiben kell lenni*: 1. *leíró hatos-verseknek*; 2. *elbeszélő hexametereknek*, miből e fejezetben a szómagyarázó klasszikusok ellenében a legvégső következtetést kell megtennem: Minden, a decoratív jelenetekben említett dolog a pajzson ábrázolva nem volt, ha a pajzs létezett; ha pedig nem létezett, minden, a decoratív jelenetekben említett tárgyat a költő sem gondolt olyannak, hogy az olvasó azt a pajzson ábrázoltnak képzelje.

Ha tehát, mint azt előbb láttuk, az inventió eredeti voltának teljes tagadása Homerosban a költőt becsmérelné: az elbeszélő hexametereknek leírók gyanánt való felfogása és ez által a csoportok és alakok számának a költő felfogásával ellenkező szaporítása nemcsak a költői belátásnak, és értelmességnek esnék rovására, de ellen-

keznék a leíró költészet természetével, ellenkeznék a költő jogai-
val is.

Hogy mindezek említésre felesleges dolgoknak ne tűnjenek fel,
utalok azokra a szellemet öltő, képtelen szómagyarázatokra, melyek
a tárgyalt kérdésre vonatkoznak s melyeknek a német classica-phi-
lologiai irodalom bőrében van. ¹⁾

Lássuk már most vázlatosan, hogyan képzelhetjük a leghelye-
sebben az Achilles-pajzs egyes ornamentális képeit! Az egyes
képek legszükségesebb részletezését saját Homeros-fordításban
előzi meg.

Előkészület a pajzs készítéséhez. — 468—482. vv.

Igy szólt ²⁾ és Thétist ott hagyván, ment a fuvókhoz,
És a parázsra csavarva: «Dologra!» — parancsola nékik.
Tégelyeket melegít a fuvó, mely húsz vala számra,
Sok s kevesebb —, tüzet élesztő szelet öntve magokból,
Hogy kéznél legyen az, vagy ez a sürgő-forgónak,
Épűgy, mint a dolog folyik és Héphaistos akarja.
Most a parázsra veté a merev rezet és a szilárd önt,
Majd a becses aranyat, meg ezüstöt; a súlyos ültöt is
Ráhelyezé az ült talpára, kezébe vevé a
Súlyos, erős pörölyt, a fogót baljába ragadta.

Elsőnek a nagy és az erős pajzs készülé, ékkel
Gazdagon; a szélén háromszoros és ragyogó szép
Fémkarikát húzott körül és rótt ³⁾ szíjat, ezüstöst.
Öt rétegből volt a pajzs. Tetején okos észszel
Sok szép műreemet gonddal rótt és alakított.

¹⁾ Találkozik másutt is. Schlichtegroll a 117. l. említi, hogy Le Lor-
rain lefestette Herakles pajzsát úgy, hogy a festmény harci jelenetének
jobb oldalán van az alvilág is: egy földnyílásból kitörő tűz, melybe em-
beri testeket hánynak. A szöveg, mely alapul szolgált, Hesiodosnál a
következő:

149—155. vv.: σκετλή, ἥ ῥα νόον τε καὶ ἐκ φρένας αἴνυτο φωτῶν
οἵτινες ἀντιβίην πόλεμον Διὸς οὐκ ἔφροισεν.
τῶν καὶ ψυχὰς μὲν γρόνα δύνουσ' Ἀΐδης εἶσω
αὐτῶν ὅσπερ δέ
. πύσεται αἶψα.

²⁾ Hephaistos.

³⁾ A *v* igezőnek ilyen összevont alakja népies; pl. odahítt engem is;
kiszítt két pipa dohányt.

I. kép. — 483—489. vv.

Feltüntette az ég boltját, földet, meg a tengert,
 Rajt' volt a teli hold, rajt' volt a nem pihenő nap,
 És valahány csillag csak az égboltot koszorúzza,
 Pléiadok, Hyadok, falkája vadász Orionnak
 S medve, a mit gönczöl szekerének is elnevezének,
 Mely egy helybe' forog és szemmel tartja Oriont,
 S mely egyedül nem ereszkedik égrül a tengeri vízig.

Ábrázolt tárgyak: az égbolt, melyen a nap, hold, föld és néhány csillag van. A «valahány csillag stb.» (τὰ τεῖρεα πάντα) és a megnevezett csillagok költői részletezés. A kép helye a dolog természetére szerint, mert a cosmicus kép a maga egészében nem más, mint egy —, az égboltot ábrázoló kör, beszűrve égi testekkel, továbbá egybehangzó magyarázás szerint a pajzs közepe, különösen, ha a képek felsorolásának rendjét a dispositióra nézve is érvényesnek tartjuk, mert az utolsónak említett Okeanos helye a költő szerint is a pajzs szélén van (l. 608. v.). A keleti befolyás az I. kép összeállítására nézve valószínű, mivel babyloni, assyriai, phoinikiai képeken is hasonló dolgokat találunk (Helbig, 307. l.).

II. kép. — 490—496. vv.

Készített várost, kettőt, a hol emberek élnek,
 Szépeket; egyiket egy lakadalmi menet- s lakomával,
 Fellobogó fáklyák a szobából a városon által
 Kisérték az arákat víg s hangos ujujuh közt,
 Tánchezot roptak az ifjak, a hárfák sok fuvalával
 Benn a csapat közepén hangzottak, az asszonyi népség
 Mindegyik a kapunál ácsorgott, míg szeme bámult.

A város békében. 1. jelenet: menyegző a városon végig vonulás pillanatában; egy fáklyavivő, egy-két tánczó, egy cziterás alak a három-négy alakkal ábrázolható lakodalmas család kíséretében. Az út egyik felén két ház (= város) a külső ajtóban bámuló nőalakokkal. — A γάμοι, νόμπος προθύροισιν többes substantivumok költői. A γάμοι τ' ἔσαν εἰλαπίναι τε költői részletezés. A πολὺς δ' ὀψέσθαιος ὀρρώσειν-re utalás lehetett.

III. kép. — 497—508. vv.

Ott, hol a nép sűrűn a piarczot elállta, czivódás
 Támadt egy elemésztett férfi miatt fizetendő

Vérdíjért; mig ez azt mondá, hogy a díjt lefizette
 Mind s elmondta a népnek is, az tagadá az egészet;
 Bírótól közösen akarák elnyerni a döntést.
 Mindkettőnek adott igazat s védelmet a nép is,
 Ugy, hogy a hírnökök a népet fékezve csitíták,
 Míg az idősbek a szent kört síma kövön körülülték,
 S kézbe vevék sorban felkelve a hírnöki pálczát
 S egyik a másik után ítéletöket kijelenték.
 Volt a középen arany két font, mi közöttök azé lett,
 A ki igazságot szökött s döntött a vitában.

A város békében. 2. jelenet: A törvénykezési szokás. Négy-öt ácsorgó alak, köztök kettő szemben áll; a czivódást taglejtéseik mutatják. Körben három-négy ülő alak; egy ülőhely üresen, ennek tulajdonosa a *σχητρον*-t tartva áll. Középen csomag valami *Χέ-βης*-en. — Két jelenet, mint Lohmann a 9. l. akarja, u. m.: pörlekedés és ítélet, sem nem jogosult, sem nem szükséges.

IV. kép. — 509—512. vv.

A másik várost két nép körülállta sereggel
 Fegyverben csillogva. A szándék, az vala kettő:
 Porrá zúzni, avagy majd ketté osztani mindazt,
 A mi vagyont, kívánciosat, benn örze a város.

V. kép. — 513—540. vv.

Ámde a megszálltak serege feladást nem akart, hát
 Titkon eselt szöött. Mert, mig a várfalakon gyerekek s nők,
 Köztök a vénebbek, azokat megvédve, tanyáztak:
 Künn a sereg eloson, legelől Ares- s Athenével,
 Mindkettő szinaranyból, arany vala rajtok az öltöny,
 Fegyveresen, kimagaslók, szépek is isteni módra.
 Hát mihelyest oda ért, a hol a cselt vetni tanácsos,
 Hol itatóra szokott a folyóhoz járni a csorda,
 Fénylő fegyvertől betakarva le ott telepedtek.
 Nálók előbbre haladt két kém, kik a földre hasaltak,
 S nyájra, csavart szurvú marhára nagyon lesekedtek.
 Megjöttek hamarossan ezek, jött még a nyomukban
 Két pásztor furulyázva; nem is gondoltak a cselre.
 Megpillantva reá rontottak azok s hamarossan
 Közbe kerítve fehér bárányok nyája s a csorda
 Együtt pásztoraikkal az ellentől megölettek.
 A gyűlésben ülő ellenség hallja a nagy zajt,
 Mely odahallatszott az üszöktől, ugorva fogatra
 A sebesen ügetőkre, azonnal elértek a nyájhoz

Itt harcztak a part mentén csatarendbe felállva
 S megdobták egymást érczes lándsát hajigálva.
 Köztök volt a Tolongás, Éris; dúlt a Halál is,
 Itt sebesültre tévé a kezét, kijelölte amott a
 Vészre az épet, a lábainál vonszolta a holtat;
 Vállá körül vértől pirosan lógott a ruhája.
 Jöttek-mentek ezek s harcztoltanak emberi módon,
 S védték egymástól a kimúlt sok emberi testet.

Az 509—540. vv. a várost háborúban írják le. A leírás cselekvényekben rendkívül gazdag, azért az ábrázolás elgondolása a lehető legbizonytalanabb. Clemens (19. 20. ll.) és Lohmann (9. l.) három önálló festményre osztotta; Boivin is. Erre vonatkozólag idézem Lessinget (Laok. 196. l.): «Tizenkettőre is oszthatta volna. Mert ha a költő szellemét fel nem fogva, azt kívánja tőle, hogy az érzékítő festészet idő-egységeinek magát alávesse: ezeknek áthágását sokkal több helyen találhatta volna s a költő csaknem minden vonása számára a pajzson külön mezőt kellene nyernie.» Ha egy képpel ábrázoltatnék, az időegységben a tér kellő felhasználásával feltűntethető volna ugyan a kétféle cselekmény, a hadi gyűlés és a harc, csak hogy a költő világosan az idő egymásutánjában végezteti a két cselekményt: a városon kívül gyűlésben levők a csatazajtól ösztönözve rohannak a harc terére. Az 530—532. vv.:

οἱ δ' ὡς οὖν ἐπύσαντο πολὺν κέλαδον παρὰ βουσίην
 εἰράων προπάρουσε κατήμενοι, αὐτίκ' ἐφ' ἵππων
 βάντες etc.

Hozzá járul, hogy a békés városi életet két jelenetben kell gondolnunk s ugyanannyival az antitheticus páros beosztás itt is meg van tartva. Azért tartok szükségesnek két képet: 1. A város megszállásának képét, hol várfalon két-három fegyveres aggastyán és nőalak van, lenn egy-két támadó, egy-két tanácskozó ellenséges harczos. 2. A nyájért való harcznak a képét, melyet a leírt alakok közül tölt be néhány.

VI. kép. — 541—549. vv.

Rótt a pajzsra kövér földet, háromszori szántót,
 Porló, széles ugart, sok szántó férfit a földön,
 Kik a fogatjaikat hajszoigatták oda-vissza,
 S kik fordulva ahányszor a föld végébe leértek,
 Borral mézédess poharat nyújtott a kezükbe
 Szemközt jöve az egyik; azok pedig elkerüléskor

Vágytak a messze nyuló földnek végébe leérni.
 Hátsúl a föld feketéllett s ámbár róttá aranyból,
 Szántóföldre hasonlított a dolog s csodaszép volt.

A szántás (tavasz). Két-három szántó alak; az elsőnek egy magános alak szembelép és serleget nyújt.

VII. kép. — 550—560. vv.

Készít rája királyi majort. Hajlongva s a kézben
 Tartva kaszát, élest, a kaszások sorba kaszáltak.
 Gyorsan hullik a gabnacsomó a sűrű barázdák
 Mentében, míg a kévekötlők kötelekbe szorítják.
 Kévekötlő három szorgoskodik, ámde mögöttük
 Markot verve fiúk hordják sebesen a nyalábot
 S adnak kötnivalót. A király némán a középén
 Állt a barázdánál a jogarral, örülve szívében.
 Távol a szolgasereg lakomát készít fa tövében,
 Nagy marhát vágtak körülállva; az asszonyi népség
 Szép daralisztet szórt az ebédhez a sok aratónak.

Aratás (a nyár). Kaszás, meghajló és nyalábot hordó egy-két alak. A σκηπτρον-t tartó király köztük; kevésbé távolabb fa alatt néhányan főzéssel foglalkoznak.

VIII. kép. — 561—572. vv.

Fürtökkel nagyon is teli szőlők kertje került rá,
 Szép volt és aranyos; feketéltek végig a fürtök,
 S végig ezüstös lécektől meredezve terült el.
 Volt körülötte sötét árok, volt ónkerítés is;
 És ösvényt csak egyetlen egyet készíte keresztül,
 Itt járt-kelt a szedő csapat és szüreteltek a kertben.
 Ifjak, meg hajadon lányok víg gondolatokkal
 Hordották a gyümölcsöt, az édest, font kosarakban.
 Ifjú gyermek is állt köztük s zengő cziterával
 Kedvesen elcziterázott és hozzá gyönyörű dalt
 Finom hangja dalolt, amazok taktusra dobogtak
 S újjongó dallal a zenét tánczolva kísérték.

Szüret (ősz). Az alakoknak csekély számával könnyen elképzelhető.

IX. kép. — 573—589. vv.

Még egyenes szarvú marhák csordája került rá,
 Ugy voltak készítve a marhák czinbül, aranyból,

Bőgve az udvarból legelőre a mint kirohantak,
 Mely zuhogó folyamig, lengő nádasra huzódott.
 Négy csordás, aranyozva, haladt a csorda nyomában,
 Gyors lábú kuvaszok követék ezeket, de kilenczen.
 Im iszonyú nagy oroszlánpár ragadá meg a csorda
 Első ökrei közt a bikát, mely hosszasat ordít,
 És vonszoltatik, ezt csordás, kutya futva követték.
 Hát az oroszlánok lehasítva a nagy bika bőrét,
 Nyaldosták beleit s a sötét vért, míg a kutyákat
 Pásztoraik a vadakra bezeg líába uszíták.
 Mert biz a bestiapár harapását mind kikerülték,
 Csak közel álltokban megugatták s visszaugortak.
 Készített azután legelőt Hephaistos, a híres,
 Hószínű juhokat rá egy szép völgynek ölében,
 Istállót, kalyibát betetőzve, odább a karámot.

Pásztorkép (tél). Az aratás, szántás, szüret képein az alakokat a legnagyobb munka idejéből kapjuk: a pásztor legerősebb munkája a barmok megvédése támadás ellen. Egy képen: A *σταιμοί* (mely szögletes alakjával a *κόπρος*-t alkotja) nyitott ajtaján s a barmok alakjain látható, hogy onnan rohantak ki; a legelsőt két orosz-lán vonszolja, nyomukban kutyák és csordások alakjaival.

X. kép. — 607—608. vv.

Végre csinálta a hullámozó Okeán erejét még
 A nagyon is takaros pajzsának szélső karimáján.

Az Okeanos fekvéséről l. az I. képhez mondottakat. Az 590—606. vv.-ben leírt *χόρος*-nak, mint kétségtelenül interpoláltak, a pajzson helyet adni nem lehet. L. Ameis Anhang zu Hom. II., hol az alaki és tartalomra vonatkozó argumentumok mellett a tárgyaló szerzők is közöltnék. L. Deiters. 20—25. ll. Lohmann 10. l.

Befejező rész. — 609—617. vv.

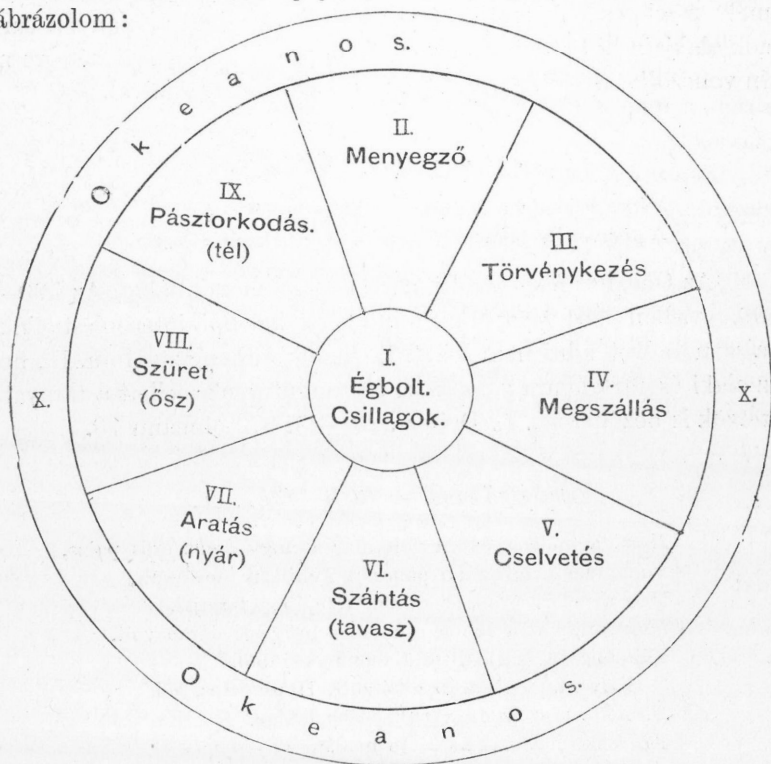
Most, a midőn készen volt már a nagy és az erős pajzs,
 Tűzfénynél ragyogóbb pánczélt Achillesre kovácsolt,
 Még a nehéz sisak is készült tetején a tarajjal,
 Mely aranyozva lobog csúcsán s művészi darab volt.
 Lábpánczélt is előállított a puha czinből.

Hogy minden darab elkészült, Hephaistos, a híres,
 Általadá a vitéz anyjának, elébe letéve.

Ez repülőhal alakját öltve magára Olympus
 Csúcsáról ragyogó szép fegyvert vitt fiának.

Hogy a középső kör és a szélén levő Okeanos-gyűrű közt hány és milyen alakú mezőre osztassék a pajzs, nagyon eltérők a vélemények. Boivin, Pope, Caylus egy, Quatremer de Quincy két, Marx három concentricus övet keresnek rajta. Lessing szerint a pajzs mindkét lapját alakok fődtek. De ezen véleménynek nézetem szerint nem kedvez az ókoriak pajzshordási módja, minthogy a pajzszíj két végét a belső laphoz kellett erősíteni, mely lapon volt még a kézfogantyú (χανών) s ezenkívül a pajzs egyik fáján a karnyereg is (V. ö. Helbig Ἀπίς, σάκος etc. fejezetét). A concentricus övek felfelvetésének végre nem kedvez azon körülmény, hogy az öveken az alakok elnyultan ábrázoltattak volna; továbbá a legnépesebb jelek kétségkívül a II., III., IV., V.; ha már most elhelyezésre nézve a költő felsorolását sorrendnek vesszük: az alakokban leginkább bővelkedő négy kép éppen a legkisebb kerülettel bíró övekre került volna.

Ezek után Achilles pajzsát én a következő radialis beosztással ábrázolom:

A BETLEHEM

a népmisztériumokban s a dráma történetében.

(Vég.)

III. A marionette eredete s jelentősége a dráma történetében.

Sokan úgy szeretik feltüntetni a modern drámafejlődés történetét, mint egy terebélyes fát, mely alig észrevehető kis csirából ered, lassan kisarjad, erősbül, magas törzset hajt, végre ágakat bocsát szerte. Látszólag e hasonlat találó.

A jelen század kutatói kevés téren mutattak fel oly sikeres, meglepő eredményt, mint a drámában. Bizonyára vonzó, érdekes dolog az, hogy e hatalmas irodalmi ág, a századok kultúrájának egyik kiváló tényezője, fejlődésének egész vonalán nem csak földerítve áll előttünk, de rámutathatunk arra a néhány párbeszédes mondatra is, melyekből a műfaj kisarjadt. Tudjuk, hogy a shakespearei és molierei remekek ősanja öt kis kérdő-felelő mondatból álló dialogus, melyet a husvéti misén a szent sir körül Máriák gyanánt szereplő, dalmatikás papok váltottak egymással.*) Íme a fa kis csirája, a mag, melyből idők múltán hatalmas, terebélyes növény-óriás lett.

Semmi kifogásom a hasonlat ellen, ha a modern drámának csupán *szövegére* vonatkoztatnák; a párbeszédes jellemvonás, a műfaj ez életereje, csakugyan ebben van. Hanem azt hiszem, a mint a csíra alkalmas talaj és rügvet fakasztó nedvek hozzáadása nélkül meddő marad, úgy a misének responsorikus mondataiból sem vált volna soha színmű, ha csak részben már meglevő, részben később hozzájárult, alkalmas tényezők életre nem segítették volna. S a drámatörténet kutatói még nem fejezték be munkájukat akkor, midőn e csirát meglették, pedig úgy tetszik, rebus bene gestis letették a lantot.

Tovább megyek, ki merem jelenteni, hogy a teljes földerítésnek még csak félútján sem vagyunk, s az eddig elért eredmény holt adat, mely nem magyaráz semmit. El tudja-e az elfogulatlan szemlélő képzelni, hogy a misei dialogus satnya öt mondata után rövid egy századdal egyszerre csak előttünk áll a teljesen kifejelett dráma színpaddal, változatos szereplőkkel, a tárgyak egész halmazával,

*) *Heinrich G.*, Német irod. tört. II. k. 210. l. V. ö. értekezésemet a *Karácsonyi misztériumok eredetéről*. Philol. Közl. XIII. évf. 353. s köv. ll.

miként róla a toursi *Ádámjáték* s a *Trois Doms* misztérium tanúskodnak.¹⁾ Honnan a scenikus berendezés, a tér és idő kihasználásának ügyessége, a számtalan kellék, melyek ily színi előadáshoz szükségesek? Mindez a sírhoz menő Máriák s az angyal párbeszédéből kimagyarázható-e? Bizonyára nem! — De e játékokban másfelől (ki kell emelnünk) még semmi nyoma a pogány germán alalkoskodások hatásának,²⁾ melyek talán mind e sokoldalúságot érthetővé tennék; még a nép nyelve sem hatolt egészen belé, csak félénken bukkan fel énekekben, profán alakok párbeszédében; az «okos és oktalan szüzek»-ről szóló misztériumban például csak a szüzek beszélnek provençal nyelven, Krisztus még latinul. Az előadásokat kizárólag papok rendezik s ők is játszsza: mutatják az említett darabok zárjeles utasításai, melyek végig latinul vannak írva. Vagyis e fokon még egyházi a misztérium egészen. De hát ha a dialogus szövegéből a drámai fölépítés le nem vezethető, ha másfelől a népi hatások a misztérium e fokán még ki nem mutathatók, honnan került belé mind e technikai ügyesség, díszlet, berendezés, stb.? Ha sem külső hatás, sem belső rátermettségnek nem tulajdonítható, minek tehát?

Kellett már a vallási szertartások, a papi ordinariuumok keretén belül egyéb alkalmas tényezőknek lennie, melyeket a sovány szöveg segítségül vehetett. Nem egy ily tényező lappangott a miseszolgáltatás ceremóniáiban, melyek észrevétlenül csatlakoztak a dialogushoz s vele egybeolvadva, lendítettek rajta. A példátlanul gyors emelkedést csakis így érthetjük meg.

A fához való hasonlítás külömben is szerencsétlen ötlet. Min-

¹⁾ *Petit de Jullerville* id. m. I. 88. — *Le Mystère des Trois Doms* publié par U. Chevalier. Lyon, Brun, 1877. — Ilyenek még a XIII. századból, részben a XIV. elejéről: «*De mulieribus*» vagy «*Okos és oktalan szüzekről*». (*Jullerville* I, 27. s köv. ll.), a benedictbeureni *Kindheit Jesu* (*Mone* Schauspiele des Mittelalters. I. 143—195.)

²⁾ A német, de kivált az angol népnél, hol a mai szokások is tele vannak mythikus elemekkel. Pl. a farsang *Bessy* boszorkánya, *Fool*, *Faustens Evans*; májusban a *maybuskets* mellett álló *Lady of the May*, *Robin Hood* és *Friar Truck*; később a *midsummernight* tűzugrásai, majd az *old Clem* processió, *munners* járás, stb., melyek a régi víg Anglia idejében jóval bővebbek és fényesebbek voltak, mint manapság. L. *Rheinsberg-Düringsfeld* *Das festliche Jahr, Sitten, Gebräuche u. Feste der german. Völker*. Leipz. 1863, 389—96. ll. A németekére l. különösen *Mannhardt* munkáit a *niedere Mythologie* köréből.

den hasonlat sántít, de ez éppen nyomoréknak született. Ha találóbbat akarnék helyébe tenni, megfordítanám. Inkább valamely folyóra hivatkoznék, mely több mellékfolyónak s észrevétlen pataknak tartalmát veszi fel magába. Egy ilyen eleddig figyelemre nem méltatott ágnek útját akarja részben ez a dolgozat is kikutatni. — De ne hasonlítgassunk. A dráma példátlan föllendülésének titka kisebb-nagyobb melléktényezők földerítése által nyer megfejtést. Ilyen nem megvetendő tényezőnek tartom a bábjátékot s a vele rokon pantomim előadást, mint mindjárt látni fogjuk. Egy kérdés vár feleletre: mikor keletkezett a marionette?

Ha igazat adnánk a «fához való hasonlóság» híveinek, ha elismernők, hogy a dráma teljes összességében, a mint a színen megjelenik, ama kis csírának egyenes, másból nem gyarapodott származéka, szükségkép fel kellene tennünk, hogy a vele évszázadokon át szoros kapcsolatban levő, egy célra törekvő marionette sem egyéb ugyanazon törzs egyik ágánál; ősképe tehát szintén az őt alapmondat lenne s a kialakuló dráma benne mintegy játszi, kicsinyített mását alkotta volna meg. A bábjáték e szerint nem keletkezhett volna a XI. század előtt. — Mődunkban van azonban e következményt megczáfolni, mi által természetesen a præmissa is megdől.

A bábtánczoltatást ugyanis ismerték nemcsak a latinok, görögök, de már a szíriaiak és egyiptusiak is. Mozgatható *fetisszobrok*, istenek képmásai voltak az első marionettek. Ozirisz örömnépén a menetben mozgatható phallust vittek körül. A szíriai istennő (Syria Dea) heliopolisi templomában egy Apollo-szobor mozgásából jósoltak. A krétai és rhodosi daidalidák, bálványszobor-faragók, mozgó alakokat készítettek. Homér is élő gépeket ad Hephaistos mellé. Ptolemaios Philadelphos egy ünnepi körmenetében Nissza város szobra felállt, leült, ajándékot szórt a nép közé,*) stb. Az ilyen ősi bálványalakok szerkezetüknél fogva is alkalmasak voltak valamely gépezet elrejtésére, fából készültek s bő ünnepi köntösökbe voltak öltöztetve. — A gyermekek mozgó bábúi ez istenalakok kicsinyített másai valának; eleinte mikor még komoly jelentőséget fűztek hozzá, betegség-távoztatónak, szemrontást megakadályozónak

*) *Herodot* II. 48. — *Pseudo-Lucian* De Syria Dea 16. 36. — *Athen. Deipnosoph.* V. — *Diodor* XVII. — *Tit. Liv.* XL. 59. — *Macrobi.* Saturnal I. 23. (*Maqmin* id. m. 10. s köv. II.) vö. *Preller*, Röm. Myth. számos helyével (732. 736. 745. stb. lapokon.)

tartották. Később kedvelt játéktárggyá lett. Paterno Castello például a régi Camarina latin város romjai közt terjedelmes játékbáb-raktárt talált. Legtöbb ilyen ókori emlék, sajátságos, régi keresztény sírokból került elő. Sz. Callixtus és sz. Priscilla kriptáiban elefántcsont bábukat leltek, melyek törzse, karja és lábai külön darabokból álltak s fonal tartotta egyes ízeiket össze.¹⁾ E tánczos bábuk valószínűleg nem használtattak előadásra. De számos ókori feljegyzés tanúskodik a mellett, hogy a mesterségszerűen űzött marionette-előadásokat szintén ismerték. Arisztotelesz önállótlan emberekről mondja, hogy olyanok, mint az emberformájú bábok, miket fonalon rángatnak, fejüket és lábukat más akaratából hozzák mozgásba. Xenophon is Symposionában megemlékszik róla; itt Sokrates csodálkozik egy nyeglén s kérdi tőle, szomorú mestersége mellett hogyan lehet oly vidám, mire az jó kedvvel feleli: «Pompásan élek, kihasználom az emberek balgaságát néhány fadarab tánczoltatása által.» Athenaios, görög grammatikus, a «bölcsek lakomájában» szemére hányja Athén városának, hogy az arkhonok ama színházban, hol előbb Euripides és Menander gyönyörködtettek a polgárokat, most valami Pothinosnak megengedték állandó bábszínház nyithatását.²⁾ Mi vitte a régieket ama gondolatra, hogy a gyerekjátékul szolgáló marionettet nyilvános színi előadásra alkalmazzák?

A császárság korában közkedveltségre kapnak a czirkuszi látványosságok s az Odeionok zeneelőadásai. E két divatos szokás visszahat a drámára, mely mæcenasok híjával vállalkozó színigazgatók kezére kerül. Ezek a kor izlésének kényszerítő nyomása alatt lassankint tért engednek úgy a véres látványosság, mint a zene

¹⁾ Vö. *Bec de Fouquières* Les jeux des anciens, leur descript. orig. etc 2 ed. Paris. 1873. 29. s köv. II.

²⁾ Görög neve: ἀγάλματα νευρόσπαστα. *Athen.* Deipnosoph I. 16. — *Eustath.* *Thessalon*, Comment. in *Iliad.* V. 222. — A latinoknál: *lignolae hominum figurae, pupae, sigilla, imagunculae, homunculi* stb. *Plaut.* *Rud.* II. 7. 51. — *Varro* de lingu. lat. VII. 95. — *Cicero* de divin. 41. — *Horat.* *Sat.* VII. 82—3. — *Ovid.* *Fasti* VI. 613. s kö. *Marc. Ant.* De se ipso VII. 23. XII. 19. leginkább VII. 3. — *Galen.* *Claud.* De usu part. II. 16. — *Apulejus* jegyzete a *Pseudo Arist.* De mundo-jához VII. «Illi qui ligneolis hominum figuris gestus movent, quando filum membri, quod agitari solet, traxerint, torquebitur cervix, mutabit caput, oculi vibrabunt (?), manus ad omne ministerium præsto erunt, nec invenuste totus videbitur vivere.» — Közöltem a teljesség kedvéért. L. *Bec de Fouquières*, *Magnin* és *Floegel-Ebeling* id. munkáit.

számára. Mindkét új elem, mely így a darabok keretébe fölvétetett, esküdt ellensége a szövegnek, egyik minél több eseményt kíván, melyet a sok szóbeszéd hátráltat, másik énekkel pótolja a dialogust. Ígykép a dráma fokozatosan kivetkőzik eredeti és természetes formájából; *tánczos, énekes, pantomimikus* egyveleggé alakul át, elveszti jellemét, nemes komolyságát. Tárgyai, valamint a feldolgozás módja majd véres szörnyűségekben dúskál, ez a gladiatorharczok és venatiók befolyása, mely alól a komoly Seneca sem tudta magát kivonni, majd pedig könnyűvérű, zenével kísért pyrrhihéket (ballet), fajtalan néma jeleneteket hoz színre, melyek érzécsiklandó hatását az is növelte, hogy a női szerepeket (itt először) színésznők játszották. — E vonások annyira megfelelnek a császárság hanyatló, fásult izlésű korának, hogy csakhamar minden színpadon úrrá lesznek s a régi plautusi, terentiusi *prætexta* és attellana komédiának még emlékét sem hagyják meg. A közönség részint lomhaságból, részint a már jelentkező fogékonysághiányból szellemi munkát a színházban sem akar végezni; már pedig a pantomim előadás korcs faj, nem ismeri a dráma éltető elemét: az élő beszédet, a mit ez előadásoknál a nézőnek kellene hozzágondolnia; a színigazgató gondoskodik erről is. A szennyes durvaságokat lehető élethíven, a részletek teljes kidomborításával adatja s hogy közönségét a szellemi megerőltetéstől egészen megkímélje, egy *nuntiatori* vagy *praecot* léptet fel, ki a látottakat egyidejűleg magyarázó szöveggel kíséri.¹⁾ — Innen a marionette-színházig alig kell egy lépés. A színész, a ki csak gestusokkal játszik, nem egyéb élő marionette-nél, sőt a bábúkkal külobb, bámulatosabb tánczot lehet végeztetni²⁾ s a miben előnye van, nem lehet bizonyos titokzatosságot meg-

¹⁾ *August. De doctrin. christ. II. 25. l. e* korszakra nézve *Maugin* *Les origines du théâtre moderne*, Paris, Hachetto 1838. I. (egyetlen megjelenet) köt. 1. fejezet.

²⁾ Ha jól emlékszem, *Grillparzer* jegyzi meg dramaturgiai irataiban, hogy az ó- és középkor népei nem ismerték az u. n. *valószínűség* fogalmát; a ma divatos kritikai szellem, mely elveti a valótlanszínű fantazmagóriákat, a renaissance realistikus irányából eredt. A naiv népek phantasiája, babonája a látottakat, bárminő képtelenségek lettek legyen is, nemcsak valószínűvé tette szemükben, de *valósággá*. Így a marionette is teljes joggal rivalizálhatott a drámával. Az I. fejezetben említett palermoi marionettes passioelőadás hatásáról azt írja közlője, *Pitré*: *udiva e vedeva* (l'uditorio) *con una religiosità che mai la maggiore* (dramma), id. m. 32. l. jegyz.

tagadni tőle, mely szintén érdeket kelt. A színészek játszott a pürrihék azonfelül költséges mulatságok; a komoly drámának van művészi czélja, míg az aljasságoké csak a pénz. Nem mindenki erszénye engedte, hogy gyönyörködhessék bennük. A latin «isten adta nép» pedig e tekintetben el volt kényeztetve, császáraik népszerűség-hajhászatból gondoskodtak mindamaz élvezetekről (circensis játékok, kenyérosztogatás, nyilvános fürdők, könyvtárak), melyeket a csöcselék vagyonos patriciusok életrendjében látott. Hozzászokván, meg is követelte ugyanazon élvezeteket. Mi természetesebb, mint az, hogy a pantomim előadásokat számukra az olcsó marionettel helyettesítették.

A bábjáték nyilvános szereplésének ez első korszakában kizáróan néma, pantomimikus, csak később áll mellé a nagy dráma praecójának mintájára egy magyarázó, ki a látottakra nézve felvilágosítással szolgál. Ilyennek kell képzelnünk a marionettet az egész ó- és középkoron keresztül. A mai forma: az alakok helyett való, változtatott hangú beszélgetés, újabb eredetű s valószínűleg a renaissance alatt föllendült világi dráma utánzatakép kerül belé. A pogány s az egyházi marionette tehát egyszerű pantomim előadás volt, melyet időnkint egyvalaki megmagyarázott.

A római császárság a IV. század közepe felé hivatalosan kereszténynyé lesz s ezzel nyíltan, kérlelhetetlenül megindul az irtó háború minden ellen, a mi pogány eredetű, első sorban a dráma ellen, mely nemcsak pogány, de nagy mértékben erkölcsrontó is. Oly szokást azonban, mely a nép vérévé vált, gondolkozásmódjával és napi életével egygyéforrott, törvényekkel, zsinati határozatokkal kiirtani nem lehet. Bár nincs ez időben ökumenikus, nemzeti vagy kerületi zsinat, mely a dráma istentelenségei ellen ki nem kelne, kiátkozván nemcsak a résztvevő színészeket, de mindenkit, a ki nézőjüknek szegődik,¹⁾ bár 425-ben segítségére kel az egyháznak a világi hatóság is, karhatalommal akadályozván meg a főünnepeken rendezett előadásokat,²⁾ mind nem használt semmit. E hatalmas harezban végre is a papságnak kellett engednie s a mit erőszakkal ki nem vívhatott, észrevétlenül törekedett elérni; fordított politikáján s most már nem mint nyílt ellenfél, de mint versenytárs

¹⁾ A drámára vonatkozó helyeket l. *Douhet*-nál *Dictionnaire des Mystères*. Paris. Migne. 1854. 15. s k. II.

²⁾ *D'Ancona Orig. d. teatro ital.* I. 14. l.

iparkodott a nép kegyét a drámától el és maga felé fordítani. Az addig oly egyszerű misei szertartások szent énekekkel élénkültek, díszes körmenetek, szemgyönyörködtető pompa kötötte le a látványosságért rajongó nép figyelmét, harangok szokatlan szava gyűjtötte egybe a hívőket. Feltűnteti e versengést s egyenesen összehasonlításokra hív fel damaszkusi szt. János: «Amazok mennek, rohannak a színházakba, mi a templom látványosságait (spectaculum) szemléljük; mi Krisztus urunkat látjuk előttünk a szentelt asztalon, hallgatjuk az apostolok tanításait, örvendünk a szt. Lélek jelenlétének; halljuk a próféták szavait, a hymnuszok hangját, melyben angyalok dicsérik az Urat, elragadnak bennünket s velük magasztaljuk az Ő nagyságát. Lelki ez mind és üdvösséghezó, mely megszerzi nekünk az ég kegyelmét. Íme, ilyen látványosságokat nyújt az egyház azoknak, a kik látogatják, azokra pedig, a kik a színházakba csödülnék, milyen látvány vár? Csak az ördög pompáját látják, csak a sátán szavait hallhatják!»¹⁾

De nemcsak általánosságban kelt versenyre az egyház a drámával, átvett tőle, históriailag be van bizonyítva, nem egy biztos hatású szcenikus fordulatot, mint alább bővebben látni fogjuk. — A versengés az egyház győzelmével végződött, saját fegyvereivel verte le ellenfelét, de el nem tiporhatta, ki nem irthatta teljesen. A pogánydráma satnyul, tengődik, itt-amott még felüti fejét, de nem veszedelmes többé. Az óriási birodalomban különösen egy ország: az anyanemzet tartott meg belőle legtöbbet, bár az üldözések folytán Itália is átalakította, vallásos formát adott neki.

A mi a bábszínházakat illeti, azt hinné mindenki, hogy osztozott a színészet sorsában. Átvette tárgyait, cseppel sem volt erkölcsösebb, sőt közönségére való tekintettel talán jóval durvább a pantomim drámánál. Ez utóbbi idők folytán, a mint láttuk, elcsenevész, sőt Itáliát kivéve, mondhatjuk, gyökerestől kivész. Vajjon így járt-e a marionette is?

Nem sokkal több kifakadás van a szt. atyák irataiban, több tiltó rendelet a zsinati kánonokban a dráma ellen, mint a hányszor ugyane források a bábjátékot említik.²⁾ Említik pedig valamely

¹⁾ Joh. Damas Parallel. III. 47.

²⁾ Alec. Clem. Strom. II. — Tertull. De anima VI. — u. i. Advers. Valent. XXVIII. — Synesius De provid. I. Pedig Tertullian még a festészetet és zenét sem akarta megfürni a templomban.

megfoghatatlan körülménynél fogva nemcsak kíméletesen, de nem kevés jóakarattal. Ha szem előtt tartjuk a dráma ellen viselt elkeseredett harczot, ez elnézés, pártolás megmagyarázhatatlan. Megvaló-lom, nem találok egyetlen jelentősebb okot sem, mely eljárásukat érthetővé tenné. Magnin, a bábjátékok történésze, azzal törekszik magyarázni, hogy a marionette szintelenebb, elmosódottabb hatására figyelmeztet, jelenetei nem oly kiélezettek, nem adnak oly közvetlen képet az életről, mint a színészet; hozzátehetjük még, hogy a bábjáték nem gyökerezett oly mélyen a nép szokásaiban, mint a nagy dráma, nem voltak művészi hagyományai, nem volt története, az egyház tehát nem tarthatta oly veszedelmesnek. — Mindez azonban csak a kevésbbé heves üldözésre volna ok, nem elnézésre, sőt pártolásra. Azért ez utóbbit mégis el kell fogadnunk tény gyanánt, annál is inkább, mivel ugyanez érthetetlen dolog még egyszer előfordul a marionette történetében, mikor t. i. az angol hosszú-parlament 1641. szept. 22-én Cromwell indítványára puritán megbotráncozásában minden nyilvános és magánszínházat becsukat, a színészeket dologtalan és veszedelmes csavargóknak jelentvén ki, őket más mesterségre utasítja, de — megengedi, a bábjátékosoknak, hogy tovább is tarthatnak előadásokat.¹⁾ Még ez utóbbi inkább érthető, ha meggondoljuk a vallásos marionette elterjedt voltát Angliában, melyhez a puritanizmus nem mert, nem is akart nyúlni. Az V. század eljárását azonban ilyen körülmény nem okozhatta.

Az egyház felfogásában ez időtájt némi változás tapasztalható, elhagyják a rideg, szegényes hagyományok formalizmusát, szabadabb szellem kezd a templomokban lengeni, az áhitatot nem bízzák magára a hívőre, nem követelik meg tőle, hogy az benne minden külső hatás nélkül felébredjen, maguk törekszenek a fenség, fény külső jeleivel azt a hívőkben fölgerjeszteni. Ilyen kiváló engedményt tesz a trulloi zsinat (692.), mely 82. kánonában kimondja: «Krisztus alakját nemcsak bárány vagy jó pásztor formájában, de *emberi alakban* is be szabad mutatni».²⁾

¹⁾ *Magnin*, Histoire des marionettes 238. — Vö. *A. Stern*, Geschichte d. Revolution in England (*Oncken* gyűjt.). Berlin 1881. 123. l.

²⁾ *Magnin*, Les origines du théâtre moderne. Folytatólagos cikkek a *Journal des Savants*-ban 1860. 528. l. (folytatásai ezek a kiváló munka I. kötetének, mely 1838-ban Hachettenél jelent meg önállóan).

Mindez közremunkált abban, hogy a marionette fölvétessék az egyház szokásainak keretébe. A mint egyszer a szabadabb szellemű irány megindult, a mint külső (s ez uton belső) hatásokra törekedve átveszik az annyira gyűlölt drámának formáit, szinte önként következik az ártatlan, nem üldözött és használható marionette átvétele, mely utóbbi már a VII—VIII. század körül elfoglalja helyét a templomban, vagyis századokkal megelőzi a husvétii dialogus fölleptét.

A dráma és marionette beolvasztását az egyházba nem úgy kell azonban képzelnünk, mintha ez időtől a templomban rendes színi előadásokat tartottak volna. Egy-egy elvétve előforduló ilyen eset, mint pl. a Cedrenus bizanczi krónikás említette tánczos bohókodás a Szofia-templomban,¹⁾ mit sem bizonyít. Az egyház ilyes eszközökkel sosem élt vissza, bizonyos józan, tekintélyt nem kockáztató mérséklettel használta; mint minden szertartásának, úgy ennek is symbolikus formát adott. Fölállította a szent sírt, karácsonykor a betlehemet²⁾ s a mellette bemutatott dramatikus jelenségek századokon keresztül nem voltak egyebek pantomimikus képek-nél, melyhez szövegmagyarázatot a prédikáló pap adott.

És itt a találkozó pontja a középkori dráma egy sajátos fajának a mi marionetteünkkel. Oly szoros közösségben vannak, annyira egy a tárgyuk, megjelenési formájuk, hogy ki kell erre is terjeszkednünk. E drámai faj karöltve haladt a bábjátékkal; története erre is némi világot fog deríteni. Ez lesz a másik mellékág, mely nem eredt a húsvétii dialogusból s úgy lehet sohasem is toroklott a dráma főmedrébe. Forrásvidéke a bábjátékunké tőszomszédságába esik, mindegyik az ó-korból jő át s folyását az egyház birodalmán keresztül veszi.

Merül fel ugyanis a századok folyamán számos, misztérium-

¹⁾ 1050-ben, idézi *Klein*, *Gesch. des Dramas*. IV. köt. 12. l. Egyik-másik pap többet engedett meg magának és hívőinek, de a miatta támadt megbotránkozás és tiltó rendelet ép kivételes és szokatlan esetnek mutatja, mely feltűnt és rossz vért szült.

²⁾ *Mannhardt*, *Weinachtsblüthen in Sitte und Sage*. Berlin, 1864. 28. l. a forrás megnevezése nélkül. Említik azonban már *Socrat. Scolast.* lib. VII. c. 47. és *Evagrius* *Eccl. hist.* lib. I. c. 21. alatt. *Athénais Eudókia* császárné u. i., ifj. Theodosius neje, a betlehemi templomnak már az V. század elején pompás kiállítású, pazar drágaságú jászolt csináltatott s ajándékképen maga vitte oda.

formájú vallásos előadás, melyeknek már általános benyomásuk is olyan, mintha a husvéti misedrámával semmi közösségük nem lenne. Míg ennek fősúlya a párbeszéden nyugszik, gondolatok kicserélése, valamely szentírási esemény fölött való elmélkedés a belőle kivilágló czél, addig emezekben egészen más törekvés nyilatkozik. Nem szóval előadni, de mutatni akarnak valamit, egy mozgó, de néma képet a szent történetből, mely talán nem oly eleven, közvetlen hatású, mint a beszédes dráma, de nem is csapott túlságba, az egyház nem kényszerült otthonából kitaszítani, a templomokban élt mindig s a szertartásokkal van kapcsolatban ma is.*) Pantomimikus mutatványok ezek, miket a drámatörténet kutatói egy kalap alá fogtak a dialogikus misztériummal, bár ellentmond az eljárásnak egész jellemük. A némajátékot természetesen meg kell magyarázni s erre a prédikáló pap vállalkozik, vagy még több joggal mondhatjuk megfordítva: *a prédikáló pap előadását élénkíti a némajáték.*

Emlékezzünk csak vissza a Jeruzsálemben végbement passio-előadásra, a hol keresztet és egy Krisztust ábrázoló, mozgatható bábalakot vittek ki a Kálváriára. Azt mondja egy szemtanú: «midőn a prédikátor szónoklatában elért az evangélium eme helyéhez: és miután elérkezének ama helyre, mely Kálváriának hivatik, ott megfeszítették..., ekkor két diakonus leveszi a keresztet burkoló, fekete szövetet s szem előtt áll a kintszenvedő eleven alakja». — Ez bizonyára még nem dráma, de azért félig symbolikus, félig pantomimikus előadás mégis; az a forma, melylyé valamikor az egyház az ókori tánczos, némajátékot átgúrta. Önállóan meg nem állhat, de a szent történetet magyarázó prédikációnak könnyebb megérté-

*) Később ugyan, világi látványosságok rendezésekor, ezekben is szerepelt, de csak időnkint, kölcsönvételtképen, teszem: fejedelmek bevonulásakor, királyi eljegyzések alkalmával, stb. Ime néhány eset: *1431-ben VI. Henrik* Párisba vonulásakor előadták Krisztus születését, az ártatlan kisdetek legyilkolását, Epifániát «par personages sans parler». *1437-ben VII. Károly* bevonulásakor hasonló «par gestes seulement». Nem volt valami alkalomszerű tárgy, de ezt tudták legszebben kiállítani, vagy legjobban ebben gyönyörködtek a királylító város polgárai. *1461-ben XI. Lajos* bevonulásakor egy emelvényen három ruhátlan leány állt a «Seraines» szerepében, hozzá teszi a krónikás: qui estait chose bien plaisante! Ez is «passion par personages et sans parler». I. *Julleville* id. m. II. k. 186—217. il.

sét, közvetlenebb hatását nagyban előmozdítja. Lássunk még világosabb példát. — A firenzei kéziratár 170. codexében többek közt fennmaradt egy nagypénteki *devozione* (ájtatos játék), mely akkor kezdődik, midőn a kínszenvedést elbeszélő prédikátor odaér, a hol Pilátus elrendeli Krisztus megvesszőzését. Egy diakonus, ki a Megváltót adja, kötelekkel oszlophoz köttetik s a poroszlók végigvesszőzik, már t. i. csak jelezve, mert a szövegben oda van írva utasításul, hogy «devotamente» tegyék. E rövid jelenet után a pap folytatja beszédét. Ismét új élőképek következnek: az út a kereszttel, Mária siralma, János Magdolnával a Kálváriára indulnak, közben folytonos magyarázat teszi érthetővé a látottakat. A pap egy intéseére a zsidók Krisztust keresztre feszítik s a Megváltó ekkor szólal meg először, latinul beszél a latrokkal s a pap lefordítja szavait a népnek.¹⁾ — Ugyanilyen mutatványos prédikációt festett meg Giotto *Assisi* felső bazilikájában, azt a jelenetet örökítve meg, midőn sz. *Ferencz* a karácsony emlékére pápai engedélylyel presepiot (teljes felszerelésű betlehemet) állíttat fel a Grescio kastély mellett 1223-ban s rámutatva prédikál az összegyűlt népnek.²⁾ — Kevéssel később, 1257-ben, egy campagnai kerületi zsinat elé oly indítvány terjesztetett, mely kéri, adassék a passio az Úr dicsőségére ismét ama fiú által, ki már tavaly nagycsütörtökön keresztre feszítetett;³⁾ ennek is pantomimikus előadásnak kellett lennie, különben felnőttre bízták volna. 1304-ben az Arno vizén előadott, híres *trattenimento*, mikor a hid leszakadt, hasonlóképp csak némajáték lehetett, már a nézők helyének (a partról nézték) nagy távolságánál fogva is.⁴⁾

Vagy lássuk korunkban. *Montrefeltro*-ban még nem rég minden nagycsütörtökön összeálltak a czehek, ünnepélyes menetben vitték a passio symbolikus eszközeit, mialatt éneküket (Stabat Mater) zenekar kísérte. A körmenet főszemélyei középütt korszerű öltözékben, a szent képeken látott minta szerint, a menet alatt

¹⁾ *Palermo*, I Manoscritti Palatini 1860. II. 459. s k.

²⁾ «Si lo chiamava lo Bambino di Belem,» írja róla *San Bonaventura*. Íme 1223-ból kész betlehemre adat: «mangiatoja, col fieno, il bue, l'asino, etc.», míg a legkezdetlegesebb karácsonyi misztérium szövege a XIV. századból való. *D'Ancona* id. m. I. 116. l.

³⁾ *U. o.* I. 90.

⁴⁾ *Tiraboschi* nézete: *Storia della Letteratura italiana dal 1183 al 1300.* III. k. 26. §.

végigjátszották az egész passiot. Krisztus vitte a keresztet, többször elbukott, mögötte a siró asszonyok, körül fegyveresen, gyalog és lóháton zsidók haladtak, csúfságokkal illetve a Megváltót. — *Longi-*ban (messinai kerület) az 50-es években még rendesen előadták a húsvéti jeleneteket. Az Annunziata-templom kupolája alatt színi állványt emeltek a főhajóban. Egy pap adta az evangelistát s mondta a szt. szöveget; a mint a szereplők egyenkint fölléptek a színre, ő mutatta be őket a hívőseregnek, elbeszélve történetüket, jellemüket, hogy mi járatban vannak, stb.¹⁾ — A *parmai* San Rocco-templomban pedig a keresztlevételt adják elő így. A főoltár helyére óriási emelvény kerül, pálmás füves dombot, Kálváriát, ábrázolva, mögötte kifeszített vászon színfalon hegyes tájnak festett látképe, a messzeségben Jeruzsálem panorámájával. A dombemelvény közepén nagy kereszt áll, azon a felfeszített Krisztus szobra, lábánál Mária, Magdolna, János apostol életnagyságú báb alakjai korhű jelmezekben. Egy hitszónok a szószéken meséli a passiót, mely után a város előkelő polgáraiból egy csoport kigyóző úton felmegy lassan a dombra; visznek magukkal kalapácsot, harapófogót, gyolcslepedőt és létrákat. Odaérve kezdetét veszi az ünnepélyes levétel, melynek élethű voltát az is növeli, hogy Krisztus szobrának tagjai mozgathatók. Eleinte kalapácsolás zaja tölti be a templomot; a profán hangok, majd később a szobor feloldott tagjainak elhanyagolása oly tökéletes illúziót kelt, hogy megdöbben láttára a legczinikusabb néző is. Utána körmenetben, énekszóval viszik a gyolcsbatakart testet a kiszemelt s előre földiszított sírba. — Lássunk végül egy példát a karácsonyi ünnepségek idejéből is. *Chiaromonte*-ban (Szicília) a S. Filippo templom két oldaloltára különféle tájat mutat, egyik a betlehemi barlangot, másik a jeruzsálemi templomot ábrázolja. Amabban látható a szt. család, Mária énekelve ringatja az újszülöttet, melyet angyalok dicsőítenek, mágusok ajándékot adnak neki, egy czigánylány szakajtóban lisztet ajánl fel, stb. Majd körmenetben vonulnak mindnyájan a másik fülkéhez, a hol Simon várja őket s körülmetélvén a kisdedit, megjósolja szenvedéseit és örök életét.²⁾ Nehány énekes intermezzón kívül az egész pantomimikus.

¹⁾ *Pitré*, Biblioteca delle tradizioni popolari siciliane XII. vol. spettacoli e feste. Palermo, 1881. 28—29. Nem szabad összetévesztenünk e formát az u. n. *praecursor*, *praeco*, *nuntiator*, *prologus*, stb. szerepével, melyek a párbeszédés drámában fordulnak elő s egy alakra vezethetők vissza.

²⁾ L. ezekre és számos hasonlóra *Giudici* és *d'Ancona* kézikönyveit

Szolgáljanak ez adatok mutatványul ama számtalan hasonló templomi előadás közül, melyek Olaszországban mindenütt járták s melyek divatja csorbítatlanul megmaradt napjainkig.

A ki Coussemacker, Du Méril és Lange gyűjteményeiben¹⁾ olvasta azokat a misedialogusokat, a melyekből a modern dráma származott s összeveti ez olasz templomi látványosságokkal, az előtt bizonyításra sem szorul a köztük felmerülő gyökeres különbség; egymásból semmi esetre sem keletkezhetek. Egymás *mellett*, párhuzamosan kellett haladniok s más-más csírából kisarjadniok. Amannak eredete világos, a húsvéti öt responsorikus mondatot vallja ősenek, emezé még nincs földerítve. — Az előrebocsátottak után nem lesz nehéz ezt sem megfejtteni. Keletkezése joggal vezethető az ókori pantomimikus játékokra vissza.

E pantomimikus templomi mutatvány csakis Olaszországban volt és van meg; itt a hazája, a melynek határain túl nem terjedt; ugyanazon országban, a hol az ókori némajáték is leginkább megmaradt. A kettő között fölismerhető, egyenes leszármazást semmi sem zavarja, a húsvéti misztériumnak nevezett misedráma sem, melyről maguk az olasz szakírók elismerni kénytelenek, hogy náluk nem eredeti, hanem Franciaországból később átültetett egyházi szokás; vagyis volt idő, mikor még nem ismerték, de pantomim látványosságuk akkor is volt.²⁾ Volt pedig régtől, kezdettől fogva.

és *Pitré* id. gyűjteményét. Sajátságos, hogy e faj, az egyházi pantomim e szép formája, kizárólag Itáliában honos. *Magnin* csak egy francia adatot ismer, abban ugyan igaza van, hogy: *cette représentation était pantomime et accompagnie d'une explication orale*, de színésztársaság adja s így ez nem hamisítatlan egyházi már. l. id. m. 116. l. Az egy országban való előforduláson nincs mit csodálkoznunk. Az angol nép jellemének legjobban megfelelnek az *interlude*-ök és *moralitás*-ok, a spanyolnak a szabad szövegű *autos sacramentales*, a francziának a misztérium *trilógiák* s az olasznak ez a forma, mely valamennyi közt, a spanyolt sem véve ki, a legvallásosabb.

¹⁾ *Coussemacker*, *Drames liturgiques du moyen âge, texte et musique*. Paris, Didron, 1861. — *E. du Méril*, *Origines latines du théâtre moderne*. Paris, Franck 1849. — *K. Lange*, *Die lateinische Osterfeiern*, etc. München, Stahl, 1887.

²⁾ A legrégibb olasz misztériumi adatok a XIII. század végéről s a következő elejéről maradtak, mikor a *francziák* már trilógiákat, kollektív játékokat adtak elő. I. a hét legrégibbet *Lange*-nál (Die lat. Osterfeiern) következő helyekről: 1. *Monte Cassino* a 23. lapon. 2. *Parma*, 28. l. 3. és 4. *Cividale*-ből kettő 58. és 136. 5. *Sutri* 81. l. 6. és 7. *Aquileja*-ból 105. l.

Feljogosít e feltevésre az olasz nép jelleme, viselkedése egyéb szokásaiban. Az olasz, mint a legalanyibb, legnaivabb népek egyike, egyszersmind a legconservatívabb is. Marionetteit, láttuk, úgy tánczoltatja, mint tette latin elődje Pompejiban, Commedia dell arteje egyenes leszármazása az ősrégi attellánáknak, állandó bohókás alakjai csupán újabbkori másai a respublica Maccusának, histriónak,¹⁾ babonái, meséi, családi vagy évközi szokásai évezredeké.²⁾ Ez a nép az annyira kedvelt pantomim drámáját, valamint bábjátékait is, nem engedhette kiveszni. Mikor az egyetlen, gyökeres, lelkekig ható változás, melyet e lakosság átélt, a catholicismusra való áttérése végbement (bár vallásában ma is számos a pogány hagyomány),³⁾ e változás szükségessé tette drámai látványosságainak átalakulását is. Részben az egyház, részben ennek kényszere alatt a nép átgyúrta, kielezett formáját tompította, vallásos tárgyakat adott neki, de lényegében ma is csak olyan pantomim előadás, melyhez magyarázatot a prédikáló pap szolgáltat, mint volt a latin némajáték, melynek szövegét a *præco* beszélte el.

E levezetés ellen az irodalom terén általánosan tájékozottak csak egy kifogást emelhetnek. Szemükben a misztériumok e fajtájának elválasztása a misei dialogustól különösnek tetszhetik. Miért lett volna ép ez a forma kivétel, mikor minden egyéb drámai faj a husvéti párbeszédből szépen levezethető? Még pedig olyan fajok, melyek semmikép sem hasonlítanak az ősi csírához! Ez ellenvetésre csak azt felelem, hogy tévednek mindazok, kik a középkori dráma egységében hisznek. Van igenis még ág, mely nem a husvéti sírlátogatásból származik. Mostanában mutatta ki d'Ancona derék munkájában a középkori színi előadások egy csoportjáról (a flagellans-szövetkezetek «laude»-járól), hogy önállóan, a misedráma hozzájárulása nélkül fejlődött ki. Nem lenne nagy mesterség ugyanezt az angol moralitásokról bebizonyítani. A fölfedezett öt alapmondat, úgy tetszik, kissé elkapatta a tudósokat s csak idők

¹⁾ Első részletes kimutatása *F. du Méril* alapvető, sajnos töredéknek maradt művében: *Histoire de la Comédie*. II. k. *La comédie italique* cz. fej. 81—202. ll.

²⁾ *L. Pitré* id. m. *Di alcuni usi e credenze popolari* cz. fej. X—XXII. ll.

³⁾ A nápolyi lazzaroni gyertyát áldoz szűz Máriának, hogy segítse valami jó falathoz s ha kívánsága nem teljesül, toporzékolva szidja és leköpi a szent képet. Ugyanolyan kölcsönviszony, minőt a görögök és rómaiak vallottak isteneikkel szemben.

multán tűnik ki, hogy az valósággal a drámairodalom hatalmas folyamának csak egyik alkotó patakja, mely talán csak annyiban jelentősebb a többinél, mert a főfolyó ennek irányát tartotta meg.

S most végül lássuk még a pantomim egyházi előadás s a mi marionettünk: a betlehem között levő kapcsolatot.

A prédikációkat kísérő mutatványok czélja szerény eszközeivel kiszínezni, megtestesíteni a szöveget s ez úton minél tökéletesebb csalódást illuziót, gerjesztteni. Tárgyukat megszabja a szentírás és az apokryph evangeliumok arra vonatkozó helyei; nem kíván jó színészeket, inkább dekoratív, rendezői ügyességet. Ha már most e jelentkezési formát szem előtt tartjuk, ha czélját, művészi hatás ébresztésére használt eszközeit összevetjük a marionetteivel, tökéletes, részletekig menő egyezést találunk köztük. A felsorolt kellékek mindkettőben föllelhetők, dialogusuk egyaránt hiányzik s e fogyatkozást egyképen magyarázattal törekszenek pótolni. Akár élő alak, akár marionette mutatja be ilyen formában a szent eseményeket, egyre megy.

Ekét drámai forma az ókorban már karöltve halad, különbség köztük csak annyi, hogy egyik a tehetősebb közönséghez fordult, másik ugyanez élvezetet meg akarván szerezni az alsóbb néposztálynak, ennek körében terjedt el. A vallásváltozás felforgató időszakát is együtt élték át s egy sorsra jutottak, a vallás szolgálatába léptek. Itt idővel ismétlik ókori eljárásukat, megosztják a hívőket egymás között, a pantomim dráma városokban üt tanyát, a szerény marionette falukra szorul. — Annyira összevalóknak tekintette maga az egyház őket, hogy nem egyszer összeolvasztotta előadásáiban; Parmában Jézus, János apostol, Mária és Magdolna bábok, a többi keresztlevegő élőalak. A marionette kezelésében szerzett ügyességet egyébre is felhasználják, díszletváltozásokat komponálnak a régi szerkezetre s a néma előadásokhoz csatolják. Példa rá a *Medinaceli*-ben 1543-ban színre hozott *Atto della Pinta* (nevét a S. Maria della Pinta templomtól vette). Ez a sajátságos játék igazán ab ovo kezd a karácsonyi jeleneteket, t. i. a világ teremtésénél. Bemutatja mind ama változásokat, melyek a teremtés hat napja alatt végbementek. «Legelsőbb a káosz látszott, aztán feltárult a paradicsom, benne az Úristen nagy sereg angyal között, majd ezek harcza következett, a gonoszak pokolba taszítása. Megvillant aztán az első világosság, az ég és föld látóképe, növényrügyek kisarjadása, csillagok fénye, a két nagy égi test mozgása a magasban; lent halak szökdeltek a

vizekben, madarak röpködtek a fák fölött, majd megtelt a föld mindenféle állatokkal...» stb. írja egy szemtanú; az ember teremtetése, bűnbeesésük, kiűzetésük a paradicsomból, ígéret az asszony ivadékáról, mely megtöri a kigyó fejét, a prófétai jóslatok, s csak ezután jelent meg a szent pár Betlehemben. Nevezetes e darabban az, hogy később megtalálták szövegekönyvét, mely nem egyéb egyszerű verses leírásnál. E verseket a megszemélyesített «la Natura» alak szavalta a színpad előtt, magyarázatúl a látottakhoz.¹⁾ Így állt a marionette a pantomim előadás szolgálatába egyes városokban.

A mi betlehemünk ez egyházi marionettenek egy tagja. Meddő fáradozás lenne külön meghatároznunk a karácsonykor mutogatott szekrény keletkezési korát. A bábjáték ókori eredetű, a betlehem azonban csak keresztény korszakban támadhatott. Csupán egy ellenvethető kérdésre kell megfelelnünk. — Vajjon nem keletkezhetett-e a karácsonyi misztériummal egyszerre, nem ez volt-e megteremtője? Mert e föltevés mellett látszólag több ok szól. Mikor ugyanis a husvéti misedráma népszerűvé lett, átültették e párbeszédese előadást más ünnepekre is;²⁾ ott a szent sir körül forgott a cselekvény, karácsonykor a bölcső körül; ha a jeleneteket elakarták játszani, szükség volt kiállított díszletre s a szükség megteremthette a betlehemet. Néha azonban nem úgy történik, mint a hogy az ember legtermészetesebbnek gondolná. T. i. azon fordul meg a dolog, kimutatható-e a betlehem fönnállása a karácsonyi misztérium fölkerülte előtt? Ha nem, úgy a föltevés valószínűsége nyer, ha igen, úgy megdől magától. Módunkban van kimutatni az utóbbit.

A karácsonyi misedráma körülbelül a XIII. század végén keletkezik, mint a XIV. századi roueni pásztorjáték kezdetlegességei bizonyítják. Bölcsője pedig Franciaország, honnan mint tudjuk, csak később kerül a misztériumokkal Olaszországba. Sezzel szembeállíthatjuk az 1223. évi assisii betlehemet, mely oly időből való, mikor még Itáliában kar. misztériumról nem is hallottak. Nem említve Athenais császárné ajándékát (a drágakövekkel kirakott jászolbölcsőt, melyet a betlehemi templomnak ajándékozott), a mely az V.

¹⁾ A versek szerzője valami Teofilo Folengo, ki *Merlin Coccaio* álnév alatt irogatott. Neve azért érdemes a felemlítésre, mert misztériumszerzőt alig ismerünk név szerint. L. *Pitré* id. m. 4—8. II.

²⁾ L. *A karácsonyi misztériumok eredete* cz. értekezésemben, Phil. Közl. XIII. évf.

századra mutat vissza, már maga az azonosság, melyet a marionette és betlehem között kimutattunk, a mellett tanuskodik, hogy a betlehem igen korai alkotás. Ugyan mit mutatott volna hosszú századokon keresztül az egyház marionettjeivel, ha husvétkor nem a szent sirt, karácsonkor nem a betlehemi istálót? A mint a Krisztus-koporsó állításának szokása meg volt már a husvéti misztérium előtt, úgy a betlehemnek is korábbinak kell lenni a pásztor- és háromkirály-játéknál. A roueni pasturale, mely még keletkezöben mutatja a karácsonyi játékot, már előírja kellékei közt: «*Jászol is álljon az oltár mögött szűz Mária alakja legyen benne.*»¹⁾ Ugyan-ebben sejtem kulcsát ama különös jelenségnek, hogy X. század előtti templomi képeken, szarkofágokon a gyakran előforduló háromkirály-jelenet mindig egyféleképp ábrázoltatott: kettő megy elől, a harmadik fölemelt jobbájával a csillagra mutat.²⁾ Ez ősrégi stereotip formát csak azok a szobrocskák tarthatták fenn, melyekkel a régi egyházak telve voltak; ezek közül a háromkirályt karácsonykor kirakták a bölcso mellé s meg volt a betlehem, — mely ezek után világosan régibbnek mutatkozik, mint maga a kar. misztérium. Nem mondom, hogy más országokban nem egy időben merülnek fel, pl. nálunk minden esetre, de Itáliában előbb ismerték a marionettes betlehemet. A félszigetnek ez volt (a pantomim mutatványokkal együtt) legősibb egyházi látványossága, ép úgy jellemzője, mint Angliának a moralitás és Spanyolországnak a vallásos auto-k. — Innen, Itáliából indult aztán világá a bábos betlehem az egyház oltalma alatt, kb. a XIV. század legelején, mint később ismét egyszer, mikor a hanyatló világi dráma helyébe lép. Első útja alkal-mával összeolvadt a misztériummal s vele alkotta meg azt a karácsonyi pásztor- és háromkirály-játékot, melynek töredékeire a köz-népnél ma is találunk.

Végig kísértük ilyformán röviden a betlehem-állítás szokásának történetét. Megvizsgáltuk viszonyát a misztériummal, rokonságát a néma templomi látványossággal és azonos voltát a marionette-

¹⁾ *Du Méril* Orig. lat. 147. Et Præsepio sit paratum retro altare et imago S. Mariæ sit in eo posita, alább: *ad imaginem Sanctæ Mariæ* super altare crucis prius positam cantantes pergant (153. l.); majd: tunc duo dalmaticati *aperientes cortinam* dicant: Ecce Puer adest (u. o.).

²⁾ L. erre nézve *Henszlmann* számos adatát: Magyarorsz. Rég. Eml. II. k. 1. rész. A pécsi sírkamra, 171—173. ll.

tel. Kitűnt a vizsgálódás folyamán, hogy a betlehem egyszerű bábtánczoltató szekrény, melynek a népnél legnagyobb részt csak díszlete maradt meg, hogy egyenes leszármazása és az egyházba való áttétele az ókori bábjátéknak, hogy fenmaradását Itáliának köszöni, a honnan idővel egész Európában elterjedt, végül pedig, hogy a misztériumdráma kísérekép, díszlet gyanánt magába olvasztotta s később egy része elszakadván az egyháztól, magával sodorta s elvilágiasodván, vásáros marionetté tette, míg más része a misztérium el nem szakadt töredékével ma is megvan a falusi templomokban, vagy az utóbbi által kiküldött kántáló gyerekek birtokában.

Még néhány szót. E szerény igényű vázlat az irodalomtörténetnek és ethnographiának egy nálunk eddig kellő figyelemre nem méltatott területén *) kísérel meg néhány lépést. Ezért, nem mentegetésül, de tájékoztatóul megjegyzem, hogy csak látszólag feszeget külföldet érdeklő kérdéseket, valósággal azonban a magyar irodalomnak akar szolgálni. Misztériumaink eredetének kérdése vitás; a népjátékoknak akárhány része ma értelmetlen töredék, felét elfelejtették, felét azután a maguk feje szerint átalakították, elveszett a jelenetek okbeli összefüggése, egy-egy alaknak eredeti szerepe, stb. E sok roncs megannyi kérdés, mely a tudománytól vár feleletet.

Néphagyományok fenmaradt töredékeivel van dolgunk, ezek maguktól meg nem nyilatkoznak, maga az előadó gyerek, a betanító pap vagy kántor sem érti. Úgy állunk velük szemben, mint az indogermán nyelvészek a breton, angol és német néphagyományokkal álltak, csak látták bennük a mythikus elemeket, de megmagyarázni nem tudták mindaddig, míg a hazájukbeli és rokon mythosokat *teljes régi valóságukban* össze nem állították. Mi hasonló helyzetben vagyunk s a mythologusok példája megmutatja a módszert, melyet követnünk kell. Elengedhetetlen kellék mindenekelőtt megismerkednünk a középkori misztériumok minden ágával, nemzetközi irodalmával, kísernünk fejlődését lépésről-lépésre. Ha kezünkben lesz eme szaknak teljes apparatusa, azzal kezünkbe került a kulcs is, melylyel a hét pecsétet titkokat fölfedhetjük. A mythologusok kiváló eredményei, kiknek jóval mostohább körülményekkel kellett

*) Leszámitva *Gyulai Pál* id. bevezetését a népjátékok magyarázó jegyzeteihez.

megküzdenniök, biztosítékul szolgálnak, hogy fáradozásunk e téren is megtermi gyümölcsseit. — A marionette történetének jelen futólagos áttekintése szolgáljon erre csekély például. Csaknem kizáróan idegen fejlődéssel foglalkozik, de a vallásos hagyományok egyezése folytán a magyar népjátékokra nézve vonhattunk le belőle két új dolgot, még pedig, hogy *1. betlehemünk marionette-szekerény, 2. juhásztánczunk eredetileg bábtáncz volt.*

SOLYMOSSY SÁNDOR.

KIVÁLÓ ANGOL ANAKREONISTÁK.

A mult század második felében és századunk első negyedében felvirágozott klasszikus-romantikus-nemzeti irányú angol irodalom Anakreonnak számos, kiváló követőjét mutatja fel. A college-kben divott beható hellén tanulmányok oly népszerűvé tévék a nagy teoszi lantos dalait, hogy számos, *jobbádán nemzeti alakban való* (tehát rímes) fordítása közszükségletből, utánzásai pedig az akkori költők benső ösztönéből eredtek, a nélkül, hogy — mint Németországban — a vallásos negély részéről támadásoknak lettek volna kitéve. Anakreonnal népszerűsége csupán Horatius, Homer és Euripides vetélkedhetett Angliában.

Mindenek előtt *Samuel Johnson* híres nyelvész és «bel esprit», az «English Dictionary» szerzőjének (1709—1784) vegyes költeményei közt találjuk — egyéb műfordításokkal elegy a 9-dik (Bergk szerint 14-ik) anacreonticum szabad fordítását.

A dimeter iambicusnak 7 szótagos (1 teljes és 1 csonka ütemből álló) rímes sorok felelnek meg; különben a játszi humor, a hangulat bája s az eredetinek kedves képzelme nagy tökélyvel van visszaadva. Pl.

τίς ἐστὶ σοὶ μελῳδών;	Is it business? is it love?
» Ἀνακρέων μ' ἔπειρε	Tell me, tell me, gentle dove.
πρὸς παῖδα, πρὸς Βάκυλλον	«Soft Anacreon's vows I bear,
τὸν ἄρτι τῶν ἀπάντων	Vows to Myrtale (!) the fair;
χραιοῦντα καὶ τρυφόνον»	Graced with all that charms the heart,
	Blushing nature, smiling art.»

Hogy a fiú-kedves *Βάκυλλος* helyett egy képzelt női-nevet (Myrtale) találunk, az angol pruderie-nek tudandó be.

Számra nézve többet nyujtanak kortársának, *William Shenstone*-nek (1714—1763) költeményei. Ő a *klassziczizmus* korából való — dilettans költő pásztorkölteményeken és ódákon kívül 3 Anakreoni dalfélét is szerzett:

a) «Anacreontic song» valóságos *lucus a non lucendo*! Anakreon neve és czégére alatt küzd a közönséges lelkek ellen, a kik borba kívánják temetni bánatukat. Szerinte Aphrodite legillőbb kíséretét Sophia, meg Sophrosyne képezné!

(«I scorn the madness You approve
And value *reason* next to love».)

A természet ezen szemléletéből fakadó szelíd örömök tehát sikeresebb búfelejtők, mint a hamisítatlan hellenismus itala, az «οἶνος πανσιλοπος». Tehát Venus *sine* Baccho, a mit ő prédikál!

b) Anacreontic ode; kezdő szaka:

«'T was in a cool Aonian glade.
The wanton Cupid, spent with toil,
Had sought refreshment from the shade
And strech'd him on the massy soil.»

Az elszunnyadt Cupidóra egy kóbor Múza bukkan; élvén a jó alkalommal ellopja nyilait és a Castalia forrásába rejtí.

De ime! E bűvös habokban a nyilak új, eddig ismeretlen varázserőre tesznek szert: a *szerelem* hatalma párosulván a *dal* csodaerejével, a Muzsák legveszélyesebb vetélytársává lőn!

«Then farewell, ye Pierian choir!
For who will now your altars throng?
From love we learn to swell the lyre,
And echo asks no sweeter song!»

Látni való, hogy ezen verse valódi Anakreon-utánczat számba megyen; motivumait is első pillantásra föllelhetjük az 5-ik (Στέφος πλέκων ποδ' ἔδρον) és 19-ik (Μέ Μοῦσαι τὸν Ἐρωτα) Anacreonticumban.

Van még egy harmadik (Twas not by beauty's aid alone) kezdetű Anakreon-utánczata. Benne azt *fejtegeti*, hogy a szerelem lángját nem elég csupán a szépséggel ébren tartani, mert nyájasság és remény nélkül csakhamar kialszik. Végül teljesen elsőkélyesül ilyes *reflexiókban* s így merőben ellentmond Anakreoni voltának.

Shenstone tanulmányait az Oxfordi Pembroke College-ben nyervén, nagyon valószínű, hogy Anakreont az eredetiben olvashatta; de reflexiókhoz való hajlama s érzelmeinek színtelen bágyadtsága felette kétes értékűvé teszük Anacreontismusát.

Ellenben az életkedv e legköltőiebb forrásából lángoló lelkesedést szívott magába a híres *Thomas Moore* (1779—1852)! Hogy is ne, hiszen az ő költői egyenisége közel rokon Anakreonéhez! A «burd of Erin»-t már kora ifjúságában — még midőn a dublini Trinity College

növendéke volt — megszállta a vágy a teosi lantos húrját pengetni. Az ekkortájt «Little» álnév alatt közzétett ifjúkori kísérletekben is már szembeszökők a lelki rokonság vonásai. *Életkedve, derült világnézete*, könnyedén ide s tova csapongó képzelme, mindez mintha nem is Irland borongó ködében, hanem az ioniai partok azurkék égboltja alatt született volna. Taine is így jellemzi őt: «le plus gai, et le plus français (!) de tous, moqueur spirituel, trop gracieux et recherché, et qui fit des odes» stb.

Poetikus hírnevét is voltakép *epochalis* Anakreon-fordításával alapította meg, melynél teljesebbel talán igen (minthogy a *valódi* Anakreon-féle töredékekből csupán szemelvényeket közöl), de *költőiebbel* bizonyára semmi más irodalom nem dicsekszik!

E mű nagyobb része még dublini egyetemi tanulmányainak gyümölcse. Megjelent 1800-ban, pártfogójának az Earl of Moirának buzdítására, az uralkodó hercegnek (Prince Regent) ajánlva, ki azután a költővel szemben új Polykratesként viselkedett. Innentől kezdve belépése volt a legelőkelőbb körökbe s az «Irish-Anakreon» csakhamar kedvence lett a divatos szalónoknak.

Módszere a szabad utánzás (paraphrase, Nachdichtung) 4 jambusból álló párosan *rímelő* sorokkal. Nagyon természetes, hogy nála teljes (acatalecticus) lévén a dimeter iambicus, továbbá az angol *költői* nyelv nagyobb részt *egytagú* szógyökökből állván: az ilyenű fordításnak gondolatgazdagsága nagyobb az eredeténél s a tér, melyben mozog, tágasabb. Már csak a páros rímek is új fordulatot és meglepő ötletek kieszelésére készítetik a műfordítót.

E gyűjteménybe fel van véve *valamennyi* 62 Anacreonteum, továbbá a *valódi* töredékek közül:

Ode LXIII. «To love, the soft and blooming child» kezdetű (Ῥοῦαζ, ὦ θαμάλης Ἔρως) csonka, mivel *Κλεόβουλος*-t, a *fűszerelmet* természetesen agyonhallgatja.

Ode LXIV. «Haste thee nymph, whose winged spear» (Ῥονοῦμαι σ' ἐλαφρηβόλε).

Ode LXV. «Like some wanton filly sporting» (Πῶλε θορῆξι, τί δὲ με λοξὸν ὄμμασιν stb.), mely az eredetihez képest nagyon színtelen, minthogy az allegoriát hasonlattal adja vissza.

Ezen kívül még 18 valódi Anakreon-töredéket fordított hasonló terjedelmesen, továbbá 4 Anacreont dicsőítő sírverset az Anthológiából. Ezekre nézve megjegyzi, hogy corollariumként valamennyi Anakreonra vonatkozó epitymbiont szándékában volt lefordítani. De bővebb megfontolás után ezek teljes gyűjteményét egyhangúnak találta az olvasóra nézve («a frequent recurrence of the *same thought* within the limits of an epitaph») és így számukat négyre redukálta.

A «Remarks on Anacreon» tartalmazza Anakreon életrajzát főbb vonásokban; szól röviden az anacreonteumokról, sőt a keresztyén hamisítókról is. Végül megemlíti az általa felhasznált kiadásokat Henricus Stephanusétól kezdve egész Citoyen Gail párizsi (1799.) kiadásáig. *Előzői* gyanánt a következőket sorolja fel: «A translation in English verse, by John Addison» 1735 és «A translation by Fawkes and Doctor Broome» 1760.

Thomas Moore ezenfelül valódi modern Anacreonista is, a szó produktív értelmében. Négy «Anacreontique» című költeménye maradt fenn. Alapthémájuk a szerelem állhatatlansága s a borban keresni vígaszt, ha szívünk szenved. Mind a négy ragyogó nyelvezetével s a közvetlenség erejével hat s a voltaképi jelleg az Anakreonra visszavezethető reminiscentiák (*Καλλιτέχνα τόρευσον, θέλω λέγειν Ἀπρεΐδας*) sem hiányzanak bennök. Árnyszólamuk a *sentimentalis* terjengés, mely nem illő elem a hellén lyra keretében.

Percy Bysshe Shelley változatos tartalmú és különféle műfajhoz tartozó költeményei között is található egy; a «*Love's Philosophie*» című, a mely motivumát egy anacreonteumnak köszönheti. Alapeszméje az, hogy a *természet törvényei* folytán minden egyesül, minden párosul egymással.

«All things by a law divine
In one another's being mingle.»

A természet összes elemei csókolódnak egymással, mért ne szabadjon hát a költőnek is kedvesét csókolui?

Az egész élénken emlékeztet a: *ἡ γῆ μέλαινα πίνει* tréfiás stoikus természetbölcseletére, a melyből a Pseudo-Anacreon azt véli következtetni, hogy néki is szabad *innia*.

Látnivaló, hogy Shelley költeménye mesterkelt: komolyan veszi azt, a mi az eredetiben csak negédes humor. Egy abstract *gondolkozó*, mint dalköltő!

Nagy kortársa, elv- és kebelbarátja, *Lord Byron* azonban méltán sorozható az angol Anakreonisták közé. Hogy mily mélységesen belepillantott az antik irodalmak szellemébe s mily széles terjedelemben ismerte Róma és Athen remekeit, arról nem csak műveinek számos helye, hanem saját vallomása is tanuskodik. A naplójában fenmaradt «List of historical writers, whose works I have perused in different languages» című fejezetben így szól:

«Greek and Latin without number — these last I shall give up in future. I have translated a good deal from both languages verse as well as prose.»

Az «Hours of Idleness»-ben, mely első költői szárnypróbálgatásainak gyűjteménye, van számos fordítás is, és pedig — költői egyéni-

ségének megfelelőleg — Catullus, Horatius és Anacreonból. Ezekre nézve saját megjegyzése: «some translations are given, of which many are paraphrastic».

Anacreonteumot kettőt, u. m. a «Μεσονυχτίος ποδ' ὥρας» és a «Θέλω λέγειν Ἀπριίδας» kezdetűt találjuk lefordítva és pedig — mint fentebb Moorenál láttuk — négyes iambusokban páros rímekkel.

Átültetésében annyira szabad, hogy a fékevesztett szárnyalás, a dús, merész nyelvezet csaknem eredeti költemény jellegével ruházza fel anacreonteum-fordításait. Pl. a második ekként végződik:

«But still to martial strains unknown
My lyre recurs to love alone.
Love, love alone my lyre shall claim
In songs of bliss and sighs of flame.»

Mily messze csapong az ifjú Byron lelke az eredetinek antik egyszerűsége pointe-jétől: «ἡ λύρη γὰρ μόνους Ἐρωτας ᾄδει»; hiszen itt már is az oroszlánkörmök mutatkoznak!

Végül a Miscellaneous poems» közt van egy «Fill the goblet again» című, az *egyedüli*, mely Anakreon-féle themáról zeng. Szerelem, barátság, ifjúság, minden mulandó: csupán a *kehely* hú társa nyomorúságos életünknek.

Tudjuk, hogy a költő ezen hú társához híven is ragaszkodott.

Ifj. REMÉNYI EDE.

EGY ÚJ BÁNK-TRAGÉDIA.

— Kisfaludy Sándor eddig ismeretlen műve. —

Kisfaludy Sándor műveinek nemrég megjelent, Angyal Dávidtól nagy gondnal szerkesztett kiadása egy új munkájával lepte meg a Himfy-dalok költőjének tisztelőit. Egy tragédia ez, melynek érdekessége és irodalomtörténeti fontossága nemcsak abban rejlik, hogy egy új, a költőnek eddig sehol nem említett munkájával ismerkedünk meg, hanem kiválóan fontos annál a körülménynél fogva, hogy tárgya ugyanaz, a mi a legkitünőbb magyar drámái: a Bánk-Báné. Címe ugyancsak *Bánk* és bár több helye van benne a II. András korabeli állapotok rajzának, alapjában ugyanaz az eszme vezette költőjét, mely a Bánk-Bánét: Bánk tragikus történetének színpadra vitele.

Főbb vonásaiban a Kisfaludy drámája egyezik a Katonáéval. Az első fölvonásban megismerkedünk a bán nejével, Lórával, a ki panaszkodik Etelka barátnőjének az elhagyott falusi magány elvesztéséről és az udvari élet sivárságáról. Etelka teljesen ellentéte a bännénak, ő

többre becsüli az udvart, mint az egyhangú falut. Beszélgetésük közben megtér Bánk és a következő érzékeny jelenetben megtudjuk, hogy a bán titkárja, Bor Endre, is szereti Lórát, a ki azonban úgysem lehetvén már az övé, lemond róla. A következő jelenetek, melyeknek majdnem mindegyike más színen folyik le, a királyné alattomos környezetét és a dráma egyik legjobb alakját, Kongót, az udvari bolondot mutatják be. Megismerjük a buja Ottót is és Bánk már itt túlságos erősen lép föl a királyné ellen, mikor azt mondja neki:

«Engedje meg Felséged és bocsássa meg, ha itt előre megvalloim, hogy az, a mit törvényes és koronás királyomnak sáfárságomról számot adván lelkiismeretem és tisztem szerint mondandó leszek, vád lesz Felséged ellen.»

A királyné, s ez igen érdekes, már itt a fölvonás végén néhány szavával sejteti a tragédia alapját képező történetet, mikor kifejezi aggodalmát Ottónak a nádorné iránt táplált vonzalma miatt.

A további fölvonásokban tulajdonképp nem történik egyéb, mint Katona drámájában. Egyre panaszokat hallunk a nép nyomoráról, az udvar feslett életmódjáról, a királyné rossz gazdálkodásáról és a rokonai iránt érzett gyűlöletről, melyet ezeknek mindenütt előtérbe való helyezése még inkább táplál. Megtörténik Lórán a meggyalázás, Bánk magánkívül a királynéhoz rohan, megöli és a hazatérő András király igazságot akarván tenni, megnyugszik abban, hogy Bánkot az isten eléggé megbüntette Lóra és gyermeke halálával.

Rövid néhány szóban összefoglalva ez a Kisfaludy Bánkjának a meséje. A dráma Kisfaludy Sándor e nemű művei között az első helyet foglalja el. Több benne az élet, mint a költő bármely más drámai alkotásában. Tragikuma, kivéve tán az «Emberszívnek örvényei» cz. tragédiáját, indokoltabb, drámai hatása erősebb, a szerkezet fölépítése biztosabb. Egyes jeleneteiben több drámaiság van, mint Kisfaludy egy-egy drámájában együttvéve. Így például az a jelenet, melyben Bánk igazságot tesz a sanyargatott parasztokon, vagy a Lóra örületét ábrázoló hatásos jelenet. De állítsuk csak szembe a Katona remekével, akkor látjuk, mivé lesz a valódi drámai anyag az igazi művész és a pusztán jóakarató drámaíró kezében.

Kisfaludy drámája művészi becs tekintében meg sem közelíti a Katonáét. Nincs meg benne ennek művészi szerkezete, hatalmas jellemzése, tragikumának mélysége, jeleneteiben az a lázasan lüktető erő, alakjainak kidomborításában az a biztosság, az a Shakespearehez méltó művészet. A Katona drámájának csodálatosan erőteljes, ódonszerű nyelve ellaposodik Kisfaludy prózájában, amannak megrázó tragikuma itt csak tragikus eseménynyé lesz, melynek motivációja éppen nem elégt ki. Katona hőse igazi drámai alak, hatalmas vonásokkal megrajzolva; Kiska-

ludy Bánkja tehetetlen báb, a kit az események árja sodor magával odaig, a hol nem marad számára egyéb hátra, mint hogy a királynét megölje. A Katona hőisében látjuk mi is, ismerik a darab személyei is a nagyságot. Csak emlékezzünk rá, mikor a daczos Petur egy szavára eléje térdel és leteszi kardját elébe. A Kisfaludy drámájának személyei úgy beszélnek róla, hogy «hallottuk a bán emberséges ember.» Bánk királyát híven szolgáló alattvaló, a ki mindenkép el akarja fojtani a királyné kicsapongásai ellen föllázadó békétlenkedők összeesküvését; itt maga lesz az összeesküvés fejévé, maga kérdezi levélben az esztergomi érsektől, javallja-e a királyné meggyilkolását. Határozatlan, energia nélkül való, a drámai hősnék minden igazi vonása nélkül.

És mivé lesz itt az az Ophélie-tökéletességű Melinda, a kit Katonánál megismertünk! Az a vonzó, szívünket minden szavával megnyerő kedves teremtes Kisfaludynál a legközönségesebb asszonyszemélylyé törpül, a kinek ajkáról a trágár kifejezések egész özöne száll el. A meggyalázás rút ténye mily művészien van Izidóra szavaival tudtunkra adva, a ki látja Ottót Melinda szobájából «rendetlenül» kifutni. Kisfaludynál minden æsthetikai érzésünk lebirásával úgyszólván előttünk történik meg; a királyné a palota egy félreeső szobájában magára hagyja Lórát s utána küldi Ottót. Borka, a királyné egyik udvarhölgye, rájuk zárja az ajtót s a buja Ottó az immár védtelen Lórára veti magát. A kritikus pillanatban elfojtódik a gyertya, sebesen lefordul a kárpit, hogy a következő jelenetben már ujra előttünk álljon Lóra összekarmolva, megtépve, minden jelével az erőszakételnek és egy rút küzdelemnek. Csodálatos, hogy a romantikus Kisfaludyt itt annyira elhagyta művészi érzéke, hogy egy ily erős vonásokkal megrajzolt jelenetet színpadra mert vinni. Ezt még a modern Sudermanntól is megsokalljuk, hisz a Szodoma pusztulásában undorral fordul el megsértett æsthetikai érzésünk a csaknem ugyanily módon színpadra vitt hasonló jelenetben: hogy lenne hát helyén egy históriai drámában?

És milyen a Katona Melindája, a rajta elkövetett gyalázat után? Megjelenésénél, szavaival szánmunkat kelti maga, erkölcsi fölháborodásunkat meggyalázója iránt. A Kisfaludy Lórája véresen, összekarmolva jelenik meg előttünk, a ki átkozódásaival, köznapias szitkaival inkább undort kelt bennünk, olyanformát, melyre fölkelünk s otthagyjuk a színházat, hová æsthetikailag tiszta élvezetet szerezni léptünk és nem szitkozódást, a milyen elől a konyhából is szobába menekülünk.

Tragikumának semmi alapja nincs. Az imént vázolt jelenetre már megtévelyodva jelenik meg előttünk. Ez a téholy meg is van okolva Katonánál Melinda eme szavaiban: apaátok egy anyáért! Bánk nem hisz ártatlan nejének, mert hisz tanuja volt egyszer, hogy Ottó csókoltatta neje kezét és előtte letérdelve könyörgött szerelméért. Hitetlensége

odáig megy, hogy megátkozza gyermeküket. Ez az átok annyira hat Melinda kedélyére, hogy megőrül.

De Kisfaludy hőse nem kételkedik neje ártatlan voltában és Lóra nem is bír a rajta elkövetett tett súlyos voltának oly erős tudatával, hogy az örülésbe kergethetné. Kisfaludy naivnak tünteti fel őt, a kinek egyszerű szíve nem képes az udvari ármánykodások befogadására, és visszavágyik csendes falusi magányába. Hogy képes tehát egy naiv kedélyt egy esemény, melynek éppen gyermekségénél fogva tiszta tudatában nem is lehet, megőrizteni?

És mivé törpül a Kisfaludy Gertrudja? A királynői nagyságnak semmi nyoma, közönséges asszony, a ki nem meri kimondani hangosan a maga véleményét, egyre sugdolódzik udvarhölgyeivel, a helyett, hogy királynőhöz méltón lépne föl azok ellen, kik ellenére cselekesznek, hogy például az őt meglehetősen durván sértegető udvari bolondot egy szavával hallgatásra bírná. Ottónak maga nyújt alkalmat ocsmány tettének elkövetésére, midőn a mitsem sejtő Lórával a palota egy félreeső szobájában magára hagyja. Kisfaludy avval igyekszik enyhíteni a királyné tettét, hogy a megaláztatást megelőzőleg egy monológot mondhat vele, melyben a fölött töpreng, hogy a nádorné bizonyára erősebb természetp, semmint engedne Ottó kívánságának s így bizvást magukra hagyhatja őket. De a királyné kétkedő szavai nem tudnak bennünket meggyőzni tettének helyes voltáról.

Hogy Bánk megöli a királynét, ezt is mily mesterien motiválja Katona. A közötté és a királyné között lefolyó nagy jelenet Bánk heves támadásával kezdődik. Izgalmát csak növelik a királyné alaptalan szemrehányásai, a tébolyodott Melinda szánalmas megjelenése, Mikhál elhurczoltatása s főleg Ottó közbejötté, a ki midőn kisiklik Bánk kezéből, ez felgerjedt indulatában a rája törrel támadó nem kevésbbé bűnös királynét öli meg. Katona mintegy előkészít a bekövetkezendő tragédiára, abban a katastróphát közvetlenül megelőző jelenetben, midőn a királyné a leáldozó nap nézésébe elmerülve felsóhajt:

Vitézi módra mész

Le szép nap! Ah — hol ily halál? Eredj,
Eredj! utól nem érlek — én csak asszony
Vagyok.

Előkészítenek rá a Mikhál fenyegetése fölött való töprengésében kiejtett szavai. Mikhált elhurczoltatja s ezt keserűen vágja szemébe:

Jó éjszakát! te nagy
Sorsodban elvakult kevély eszü,
Reszkes szerencsédől — jó éjszakát!

GERTRUDIS (merőn néz utána).

Reszkessek a szerencsémről? miért?
Gertrudis a szerencsémről legyen
Reszketni kénytelen?

Kisfaludynál ez a művészi előkészítés teljesen hiányzik. Bánk berohan többedmagával s leszúrja a királynét, mert hisz nem maradt egyéb hátra, miután úgys összeesküdött ellene és Gertrud eszköz is volt neje meggyaláztatásában.

Ottó itt ugyancsak az a gyáva, kéjthajhászó lovag s tán még inkább az, mint a Katonáé. Undok tettének még undokabb elkövetése módjával utálatunkat kelti fel. Katonánál csak a gyöngé, beteges ifjú benyomását teszi, a ki nem tud érzékeinek parancsolni. Van benne rokonszenvet keltő, mert hisz oly tiszta, romlatlan szív szerelmét, mint az Izidoráé, is meg tudja nyerni, s meg tudja e vonzalmat tartani, még a nádornén elkövetett gyalázat után is. A Kisfaludy Ottójában egyetlen ily meggyerő vonás sincs. Gyöngé, érzéki ember, gyávaságát pedig legjobban jellemzik szavai, mikor megszökik a bán haragja elől: «Az oroszlan természetű Bánkkal, ha a tréfát el nem akarná érteni, bajos volna egy barlangban élni, maradni.» Tetézi iránta érzett megvetésünket azzal, hogy a Lórán elkövetett gyalázatért megtámadó Bor Endrét fegyvereseivel lekasaboltatja.

Igy vagyunk András királylyal is. Katonánál is az erélytelen, önmagával és a körülményekkel szemben tehetetlen király, de hitvesét igazán szerető férj, kit a neje meggyilkoltatása szíven talál, s fájdalma mély, igaz, szánsalomra keltő. A Kisfaludy Andrása szinte a sors igazságos ítéletének tartja Gertrud megöletését, egy-két szóval kifejezi ugyan fájdalmát, de aztán azzal vigasztalja magát, hogy «a nép, a kit egyszer gyűlölni indult, vétkesnek kell lenni, ha szent is.» Mikor Kondor fedezéi előtte, hogy a kalocsai érsek, a királyné öcséje, hétezer márkával megszökött, így kiált föl:

«Ennyi pénz én előttem titokban tartva, a népnek ily közönséges nyomorúságában szerezve, nem igaz úton kerülhetett. Boldogtalan asszony! Szívemnek ellenére sem tudlak egészen ártatlannak tartani.»

Még csak nem is kísérl meg, hogy elhitesse magával neje ártatlan voltát. De a legérdekesebb az 5. fölvonás ötödik jelenete, melyben mintegy matematikai pontossággal sorolja föl bizonyítékait, hogy ő nejét nem sajnálja. (L. az Angyal Dávid rendezte kiadás VI. k. 176. l.) Bánkkal szemben minden erély nélkül való. Nincs meg közte és a tragédia hőse között az összeütközés, a mi egyiknek vagy másiknak nagyságát feltüntetné, vagy a mi drámai kifejlésre vezethetne. Mert Bánk tragikái

vétsége nincs megbüntetve neje és gyermeke halálával, ez csak épen hogy befejezés, minden drámai hatás nélkül. András vele szemben tehetetlen s büntetését is máshonnan várja, nem a maga kezétől.

Korhűség [szempontjából igen érdekes alakjai a Kisfaludy drámájának a Tiborcztot egyesítő Csontos és Borzók, a nép nyomorának, szenvedésének megszemélyesítői. Csak emlékezzünk a Katona drámájára: Tiborcznak Bánkkal való jelenete közben, melyben nyomorát igen élénken festi, mulatozás, tivornya hangjai hallatszanak a királyi palotából a színpadra. Megvan ennek a költői ellentétnek nem kevésbé hatásos képe Kisfaludy drámájában is. Egy rövid kis jelenet ez, melyben Lampárt és Lábos budai polgárok éjjel a királyi vár alatt találkoznak, s míg a háttérben a tivornyától hangzó vár fényesen kivilágított ablakai tűnnek föl, ők nyomorúságukat festik egymásnak. Ez a kép különben élénken emlékeztet Shakespearere is (Hamlet I. felv.), kinek hatása Kisfaludyra épen e drámájában észlelhető legjobban. Kongó, az udvari bolond hű mása a Lear bolondjának, tökéletes jellemzése, sokszor szinte klasszikus elméssége mind Shakespearere vallanak. Nem kevésbé sikerültek Orsolya és Samu alakjai is. Amaz kifejezője annak, hogy ebben az időben a nemesek sem voltak megvédvé a jött-mentek támadásai ellen, Samu a vérszopó izmaelitának, a milyenektől a királyné sűrűn körül van véve, sikerült ábrázolója. De teljesen fölösleges alak Borka, a tárnok felesége, a nádornénak haragosa, a ki segédkezik a királynénak, hogy a nádornét Ottó kezére játssa. Az ő bűnrészességgével Kisfaludy, úgy látszik, csak enyhíteni akarta a királyné bűnösségét.

A Katona pompás Peturjának Kisfaludynál természetesen nyoma sincs. Az a hű, királyát igazán szerető magyar prototypje, a ki az aszszonyt becsülni tudja, de neki engedelmeskedni nem akar s kész feláldozni a haza javáért a királyné életét, bár fáj, hogy ezzel királyát sérti meg: Kisfaludyban nem talált megszemélyesítőre. Simon bánban aggódó hazafit látunk ugyan, de ő vajmi keveset cselekszik előttünk. A Kisfaludy drámája csupa ilyen panaszkodó, elégedetlen hazafival van tele, kik mindig akarnak tenni, de soha nem tesznek semmit.

A mi Kisfaludy drámájának a Katonához való viszonyát illeti, már a mű címe megpillantásánál önkénytelenül az a kérdés kél bennünk, vajjon Kisfaludy ismerte a Katona művét, vagy teljesen függetlenül ettől, önállóan alkotta-e meg drámáját. Ha ismerte, volt-e hatással rá, ha nem: mennyiben térnek el egymástól a tárgy fölfogásában, a tragikai alapeszme kifejtésében a drámai conceptio megalkotásában.

Ha a külső körülményeket vizsgáljuk, melyek között a Kisfaludy drámája íródott, hamarjában bajos volna a felelet. A Kisfaludy-társaság kéziratárában őrizett kézirat évszámot nem tüntet föl s habár a költő —

mint Angyal Dávid az ő Kisfaludy-életrajzában írja — már 1808-ban foglalkozott Bánk történetének drámai földolgozásával, nem tudhatjuk, meddig hányta-vetette meg elméjében, mikor kezdte meg drámája írását. Hogy komolyan foglalkozott tárgyával, kitűnik a dráma tervezetéből. Áttanulmányozta Palma «Notitia Rerum Hungaricarum» című munkáját, Bonfin «Rerum Hungaricarum Decades»-eit, Virág Benedek «Magyar Századait», melyekre vázlatában utal is. De ez a vázlat másra is enged következtetni: arra, hogy Kisfaludy igen is ismerte Katona drámáját, mielőtt még az övét elkészítette volna, és hogy akkor, mikor a Katonáé megjelent, az övé még csak tervezetben volt meg. E mellett látszanak bizonyítani első sorban a dráma és a tervezet szereplőinek eltérő elnevezései is. Kisfaludy hősének eredetileg *Bankó* nevet adott és a meraniai Ottó helyett Egbertet választja a bán neje meggyalázójául. Katona maga is kétségben volt az iránt, mikép nevezze el ezt az alakját, Egbertnek-e vagy Ottónak, s hogy az utóbbit választja, történeti tényekre és hagyományokra hivatkozik, bizonyítja Katona Istvánnal, a ki «Historia critica regum Hungariæ»-jében ugyancsak Ottót említ. Ezt a munkát Kisfaludy alig ismerte, mert nem is utal rá vázlatában, míg ha ismeri, bizonyára Ottót használná vázlatában is Egbert helyett.

A dráma címe eredetileg is más volt. A Kisfaludy-társaság kéziratárában a kész drámán kívül egy töredék is van, melyen címül *II. András magyar király* olvasható. Eredetileg tehát ezt a címet választotta Kisfaludy és több tért akart szentelni a II. András korabeli zavaros állapotok rajzának, melyeknek mintegy háttere lett volna a Bánk-Bánk tragédiája. E tervezetből kitűnik, hogy szerepeltetni akarta Béla királyfit és Ugrin püspököt is, de később felhagyott e szándékkal, bizonyára nem hátrányára az amúgy is széles alapra fektetett drámai conceptionnak. Mi oka lett volna Kisfaludynak, hogy ily változásokat tegyen, ha nem Katona drámája készíti őt erre?

De van egy másik bizonyítékunk is, a melylyel állításunkat igazolhatjuk. Angyal Dávid azt állítja, hogy Kisfaludy drámája már kész volt 1820-ban s azóta hevertette, vagy csak igen keveset változtatott rajta. Ha ez állna, akkor Kisfaludy kétségtelen teljesen önállóan írta volna meg Bánkját, mert hisz a Katonáé csak egy évvel később 1821-ben jelent meg nyomtatásban. De ha már 1820-ban, vagy nem bánom csak a huszas évek elején kész lett volna, miért ne vette volna föl Kisfaludy épen ezt a kész históriai drámáját az 1825—26-ban megjelent *Magyar Játékszinébe*, holott olyanokat is fölvelt, melyeknek a tárgya nem a történelemből van merítve, mely felé pedig mindig előszeretettel fordult? Vagy az is lehet, hogy munkája abban az időben, mikor a Katonáé megjelent, *csak tervezetben volt meg*, s hogy ne lett volna azután Kisfaludy, a ki a magyar drámairodalom termékeit oly élénk részvétellel kísérte, figyel-

messé téve épp oly drámára, melynek tárgya ugyanaz, a melyet ő akart földolgozni? Kétségtelen, hogy *Kisfaludy ismerte a Katona drámáját, s hogy ez hatással volt Bánkjára.*

De megvannak ennek a hatásnak belső bizonyítékai is. Föntebb már úgy vázoltam a Kisfaludy drámájának tárgyát, hogy elég most e hasonlatosságokra utalnom. Egyes jelenetek csoportosítása, alakjainak hasonlatossága, Lóra s benne Bánk tragikumának kifejtése, András király engesztelékeny szerepe s a majdnem mindenben hasonló utolsó jelenetek kétségtelenné teszik, hogy Kisfaludy ismerte Katona drámáját. Katona milyen biztosan szövi a cselekvény fonalát egészen a katastropháig! Meg van okulva a királyné halála, a hős bukása, Melinda tébolya. De meg van-e okulva Lóra megőrzése? Mért épen Bánk öli meg a királynét, hisz nincs kétségtelen bizonyítéka arra, hogy csakugyan kezére játszotta nejét Ottónak? Miért kell meghalnia az ártatlan Bor Endrének, orozva megöletve, akárcsak Biberachnak? Tisztán átvételek ezek Katonától, melyek azonnal föltűnnek bárkinek is, ha figyelemmel olvassa a két drámát.

A Kisfaludy drámájának absolut drámai becsé alig van. Nem egyéb ez történeti képeknek elég ügyesen egymás mellé állított sorozatánál, melyekben itt-ott fölesillan drámai erő is. Inkább korkép, mint dráma. Kisfaludy Sándor művei között, ismétlem, a legjobbban áll s az a körülmény, hogy tárgya ugyanaz, a mi a legkitünőbb magyar drámáé, mindenkorra meg fogja őrizni irodalomtörténeti fontosságát is.

RÓNA BÉLA.

ADNOTATIONES IN LUCIANI PEREGRINUM.

Luciani Samosatensis libellum, qui inscribitur De morte Peregrini, novissime recensuit Lionello Levi.*) In editione hac accuratissima sunt quædam lectiones, in quibus editor a vulgata lectione merito recessit codicum, quos inspexerat, auctoritate nisus; diligenter exanimat etiam eos locos, quibus virorem doctorum coniecturæ confirmantur. Complures deinde lectiones ipse correxit, ut libellum ad pristinam integritatem revocaret, quibus facile assentior. Nonnullis autem locis quædam adnotanda habeo.

Editor noster initio capitis 3. lectionem *δράματος διασκευῆ* non admittit pro *πράγματος διασκευῆ*, in quo codices omnes consentiunt. Omnes scimus *διασκευῆ* dramatis proprium esse, editor autem con-

*) Berolini apud Weidmannos MDCCCLXXXII.

iectura assequitur theatrum in scriptoris mentem nomine *διασκευή* revocatum esse et modo post hanc vocem scenica loquendi ratione usum esse. Sed quantopere animo auctoris nostri ars ludicra obversetur, scimus ex libris eius, alioqui etiam hoc loco *δράμα* ei prius in mentem venire potuit, nam caput 2. his verbis finit: . . . ὁ ἀνελὼς αὐτοῦ ὁ Πενθεὺς ὑπὸ τῶν Μαινάδων. Ubi iam Euripidis drama in mentem venisse auctori quis est qui neget. Quamobrem lectionem illam *δράματος διασκευή* recipiendam esse censeo.

In capite 3. lectio vulgata hæc præbet: *διὰ τοῦ γυμνασίου αὐτῶν*; editor noster *αὐτῶν* omisit et locum punctis significavit. Jacobitzius *ἀλγῶν* scribit, Stravius *αὐτῶν ἰῶν*, Fritzsche *γυμνασίον*. . . *αὐτῶν*, denique Sommerbrodtius *ἀλγῶν*. Ego quidem *αὐτῶν* errore librarii ex *ἀλλῶν* natum esse suspicor. C. 4. leguntur: *οὐ γὰρ Ἑρακλῆς οὕτως; οὐ γὰρ Ἀσκληπιὸς καὶ Διώνυσος ξερανῶ;* *οὐ γὰρ τὰ τελευταῖα Ἑμπεδοκλῆς εἰς τοὺς χροατῆρας*; Editor noster verba, *καὶ Διώνυσος* ut interpolata expunxit. Argumento ei sunt omnium primum: quod Dionysus potius igne natus, quam mortuus esse videatur, deinde, quod ipse Lucianus his verbis interrogat vicinum quendam: C. 5. *τί Ἑρακλῆς καὶ Ἑμπεδοκλῆς πρὸς τὸν Πρωτέα*; inferius autem C. 24. *τὸ πῦρ γὰρ αὐτὸ οὐ μόνον Ἑρακλέους καὶ Ἀσκληπιοῦ*, . . . Quum Dionysi nomen utroque loco desit, verba *καὶ Διώνυσος* omittenda sunt. Probissime. Sed quid tunc? Quomodo factum est, ut nomen Dionysi in codicibus omnibus adesse videatur? Igitur ad formam interrogationis: *οὐ γὰρ Ἑρακλῆς οὕτως*; seiungamus etiam aliam: *οὐ γὰρ Ἀσκληπιὸς οὕτως*; voci ultimæ fortasse corrector quidam suprascriptit *Διὸς ξερανῶ* *). Ex his vocibus *Διὸς οὕτως* factum est fortasse Dionysi nomen et deinde coniunctio *καὶ* quoque adiuncta est.

EDMUNDUS HITTRICH.

HAZAI IRODALOM.

Szemelvények a magyar nemzeti lyra köréből. Szerkesztette dr. *Zlinszky Aladár*. Budapest, Franklin-Társulat 1893. (Jelel írók iskolai tára. XLIV. füzet.)

A magyar költészet birodalmában a legműveltebb terület a lyra, rajta termettek a legszebb, a legismertebb költői virágok: mégis e műfaj volt philologiaiilag legkevésbbé földolgozva, pædagogiaailag legritkábban

*) Cf. Deor. dial. XIII. ubi Hercules dicit Aesculapio: *ἦ ῥέ τι σε ὁ Ζεὺς ἐξεραύνησεν* . . .

fölhasználva. A magyar irodalomtörténetírók figyelmét nem kerülte ki az a jelenség, hogy a magyar [költészetben uralkodó műfaj a lyra, hogy a magyar költők legnagyobb része lyrikus tehetség, hogy valamint népköltészetünk nem ismeri az époszt és drámát, úgy költőink közül is csak elvétve adatott meg egyiknek vagy másiknak az epikai szerkesztés, a drámai alkotás és jellemzés ereje; mégis alig akad könyv, mely a magyar lyrával és lyrikusokkal akár tudományos szempontból, akár pædagogiai célra külön foglalkoznék.

Főkép középiskoláink érezték nagy hiját a kellő tárgyi és nyelvi kommentárral ellátott magyar lyrai anthológiának, annál is inkább, mert latin és görög szemelvények már rég kézi- és segédkönyvekül szolgálnak a gymnasiumokban. Philologiai és pædagogiai irodalmunk e feltűnő hiányára többször rámutatott Kármán Mór, a magyar középiskolák e reformátora, és jórészt az ő figyelmeztető, buzdító és útbaigazító szavainak köszönhetjük, hogy néhány évvel ezelőtt Badics magyar-rázattal látta el Petőfi válogatott költeményeit és hogy legközelebb Zlinszky is megszerkesztette a szóban forgó anthológiát, a magyar nemzeti lyra köréből vett szemelvényeket.

Zlinszky első sorban az iskola, még pedig — a mint némi szűkeklőséggel bevallja — főkép a gymnasium számára dolgozott s valóban csak most, midőn e vaskos könyv a magyar lantos költészet remekeivel, a történelmi, az irodalomtörténeti, nyelvi, æsthetikai és poetikai ismereteknek egész halmazával előttünk áll, csak most látjuk be, mily nagy mulasztást követett el tanügyi irodalmunk, hogy már rég meg nem nyitotta a költői kincsesháza legfényesebb és legdúsabb erét a tanuló ifjúság előtt és ha meg is nyitotta, hogy miért nem aknázza ki teljes mértékben.

A magyar középiskola ugyanis szerencsésnek mondhatja magát, hogy részére a magyar költészet nemcsak epikus és drámai termékeivel szolgáltatja a legbecsesebb ethikai és æsthetikai nevelő eszközöket, hanem még lyrájával, azon műfajjal is, mely a nevelés nagy munkájában legkevésbé szokott értékesíthető lenni.

A magyar lyra abban különbözik minden más nemzet lyrájától, hogy benne nem egyéni, hanem közérzés, a hazafiság uralkodik, az az általános, erős érzés, mely a serdülő ifjúság lelkébe legkönnyebben talál utat, de a melynek magvát nem is lehet elég jókor és elég mélyen elvetni a szív redői közé, hogy azt onnan a férfikor gondjai, az élet viharai soha ki ne irthassák.

A hazafias lyra köréből állított tehát össze Zlinszky egy gazdag gyűjteményt, melynek legkiválóbb termékei eddig sem hiányoztak az iskola falai közt, de e költészet történeti fejlődése távolról sem volt föltüntetve, az egyes költemények pedig még kevésbé voltak politikai és

általános nemzeti vonatkozásaik keretében bemutatva, legföljebb, ha némi nyelvi magyarázat járult hozzájuk a különböző stilisztikai és irodalomtörténeti olvasókönyvekben.

A hazafias elem ugyan már középkori, tisztán vallásos költészetünkbe is belevegyül, Zlinszky azonban csak a török hódítás korának, a protestáns költészetnek egy *síralmával* (jeremiád) nyitja meg szemelvényei sorát. — Pedig a középkori lyrának egy-két terméke, mint a Szent László hymnusa, a Mátyást dicsőítő emlékdal, a Vásárhelyi András Szűz-Mária-éneke, elegendő fényt vethetett volna a középkori magyar érzelmvilágra, melyben a vallásos és nemzeti érzések még teljesen egybeforrvák. — Egy-két középkori éneknek annál kevésbbé volna szabad hiányozni e gyűjteményből, mivel Zlinszky irodalomtörténeti korszakok szerint sorakoztatta szemelvényeit, melyek így fej nélkül kezdődnek.

Ezt a fogatkozást nem számítva, a csoportosítást csak dicsérettel illelhetjük. Zlinszky ugyanis a magyar lyra fejlődésében hat időszakot különböztet meg, a melyek nem egészen felelnek meg az irodalomtörténeti kézikönyvek ismert korszakainak. Igen helyesen járt el a szerző, midőn a reformatio és antireformatio korát «a török hódítás kora» névvel egybefoglalta, és még helyesebben, midőn a Kisfaludy Károlylyal kezdődő úgynevezett *legújabb korszakot* kétfelé szakította, újabb határpontúl állítván föl a szabadságharczot, mely nemcsak nemzetünk történetére, de irodalmunk fejlődésére is beláthatatlan időkig terjedő hatással volt.

Szerencsés kéz vezette a szerzőt a fejtegetett költemények kiválasztásában is, mert gyűjteményében megtalálhatjuk a bemutatott korok és költők legjellemzőbb termékeit, a melyek egyúttal a magyar hazafias érzések teljes skálájának is leghívebb illusztrálói. Egy néhány azonban bátran kimaradhatott volna, már csak azért is, mert a mű részben a szemelvények nagyobb számánál fogva lett terjedelmesebbé és drágábbá, mintsem hogy az iskolában szélesebb köröket meghódíthatna, másrészt a kor vagy a költő képe nélkülök is teljes világitásban állna előttünk.

Igy egészen hiába foglalja el a helyet az a 63 strófára terjedő lapos és unalmas szatira-féle, melyet Orczy intéz *Egy ifjuhoz, ki a városi lakást falusinál jobb szereti*, — annál jogtalanabbúl, mert a hanyatlás korát és a jó öreg Orczy bárót már eléggé megismertette velünk *A magyar hazának* és *Seneca* című költemény. Sőt a hanyatlás korát a szerző szemmel láthatólag azzal érzékíthette volna leginkább, hogy e korból, melyben a nemzeti érzés és gondolat valósággal meddőségre jutott, szándékosan szorítja a bemutatandó költemények számát egyre, legföljebb kettőre.

Az ébredés kora rajzának is egy-két költemény felvétele inkább ártott mint használt. Berzsenyi költői képét kár volt zavarni *A tizen-nyolczadik század* beiktatásával, a melynek nyugodt megelégedése sehogys sem illik össze, nem is fakadhatott a szívnek olyan mélyéből, mint akár *A magyarokhoz* cz. ódának meg rázó kétségbeesése, akár *A fölkelte nemességhez* intézett szózat felemelő lelkesedése; nem is említve, hogy a Ferencz királyra szórt émeletítő hizelgés sem illik azon ajakhoz, mely a magyar nemzetiség és alkotmány legkiválóbb védőit, Nagy Pált és az idősebb Wesselényit magasztalta.

Nem bánt, de azért szintén fölösleges Baróti Szabótól három költeményt fölvenni, Kölcseynek pedig sötét kétségbeesését *Zrínyi második éneké*-ben is föltüntetni. — Az újabb kort illusztráló költemények közzül, ha bennünket kérdez a szerző, kihagytuk volna Vörösmarty «Hymnus»-át, a mely a hideg szónokiasságtól sehogys sem tud menekülni, valamint más művel szerepeltettük volna Garayt, kinek «Kelet népéhez» cz. költői szózata alig több egy lendületes vezérczikknél. Ellenben élénken érezzük hiját a forradalmi költészetből a Czuczor «Riadó»-jának, a mint hogy az elnyomatás korabeli költők hivatását egyetlen költemény sem domborítja ki határozottabban mint «A virrasztók» Vajda Jánostól. E két költemény elől bátran kiszorulhatott volna több kevésbé jellemző lyrai termék.

Tulajdonképen csak a hazafias költemények e kiválogatása után következett el a szerzőnek valódi feladata; az egybeállított szemelvényeket a szükséges kommentárral ellátni. — Csak akkor láthatta a szerző, hogy a történelmi, az irodalomtörténeti, a nyelvi, a poetikai és sok más egyéb ismeretnek mekkora halmazát kell készen tartania, ha csak egy szűk körben mozgó és nem nagy számú költeménysorozatot akar is minden oldalról megvilágítani. — Ismerjük el, sőt tudjuk be a szerzőnek egyik legfőbb érdeméül, hogy tömérdek anyag állott rendelkezésére, a melyet három csoportban igyekezett a költemények magyarázatára fölhasználni. — Az első csoportban foglalt ismeretanyag, mely «bevezetés» czímen követi a költeményt, a szerző szavaival élve, a mű specialis keletkezésének körülményeit tárgyalja. Itt tárul elénk a szerzőnek rendkívül gazdag történelmi és irodalomtörténeti ismerete, itt fejtegeti azon történeti, társadalmi, művelődési viszonyokat, melyek a szóban forgó költemény előállítására befolytak. Nagyon helyesen jár el a szerző, hogy e részben, de a magyarázatok más részében is lehetőleg mást beszéltet: a magyar történelem, hadi és jogi élet legkiválóbb tudósait, a magyar irodalomtörténet legjelesebb művelőit, u. m. Salamon Ferenczet, Deák Ferenczet, Széchenyit, Keményt, Csengeryt, Eötvöst, Gyulait stb.

Azonban bármily érdekes reánk nézve a «bevezetések»-ben a legkitünőbb magyar gondolkodók és íróknak történelmi, hadtani, jogi, po-

litikai stb. fejtegetéseivel találkozunk, azt a megjegyzést nem fojthatjuk el, hogy a kommentár e részében a szerző egy kissé sokat is ad a jóból. Sokat, nem csak azért, mert a tanuló ifjuság nem a hazafias lyra olvasása közben tartozik megismerkedni pl. a régi magyar hadtechnikával (22—23. l.), sem a magyar iparnak a szabadságharcz előtti állapotával (182—85. l.). még kevésbé Lengyelország felosztásának történetével (154—157. l.) stb., nemis csupán azért, mert ennyire különálló dolgok, bár fejtegetések a költemény tárgyalásából indult ki, okvetetlenül elterelik a figyelmet a főczettől, a költemény megértésétől és élvezetétől, hanem és főkép azért sok, mert a *«bevezetés»* tartalma igen gyakran felülmulja általában a középiskolai növendék értelmi színvonalát, hát még az V. osztályú tanulóké, a kiknek a könyv első sorban szánva van.

E messzekalandozó fejtegetések útján nem csoda, ha maga a szerző is eltéved. — Berzsenyinek *«A felkölt nemességhez»* szóló ódáját tárgyalva, nem elég, hogy belemerül a zsoldos és nemzeti hadsereg különbségének a részletes magyarázatába (104—6. l.), hanem *már 1797-ben megteszi* Bonaparte Napoleont franczia császárnak, a ki ellen már 1793-ban szövetkeztek az európai dynastiák; holott ez utóbbi évben Bonaparte még hadnagyi bojtot viselt a tűzérségnél, császárrá pedig csak 1804-ben kiáltatta ki magát.

A költemény megértésére szolgáló ismeretek másik nagy csoportját a *«jegyzetek»* rovatában találjuk meg, a melyek az egyes nyelvi és tárgyi nehézségeket hárfítják el. — Rendkívül sok tanulságos dolgot foglalnak magukban e jegyzetek, főkép azért, mivel a szerző a nyelvi magyarázatot leginkább idézetekkel adja meg, de azért is, mivel a tárgyi értelmezést is rábizza egykorú forrásokra, eredeti följegyzésekre. — Igen érdekesen kommentálja így pl. Vörösmartynak *«Jóslat»* cz. költeményét, melyről szinte kézzel foghatólag bizonyítja, hogy mindenik strófája Széchenyi egy-egy politikai eszméjének a költői kifejezése. Nem kevésbé becsesek a múlt századi naplók és emlékiratokból vett jegyzetek, melyeket a szerző Baróti Szabó, Virág és Berzsenyi ódáinak magyarázatára használ föl.

Azonban a jegyzeteknél sem kerülte el a szerző azt a hibát, melybe a *«bevezetések»* rovatában beleesett. — Sok fölösleges dologgal terheli könyvét, s kivált a tárgyi magyarázatokban nem tud mértéket tartani. Mire való pl. *«A felkölt nemesség»*-nek e sora alkalmából: *«Thetis nagy fia»* Achillesnek származását és nevelkedését per longum et latum előadni (106. l.)? Mire való ugyane költemény fejtegetése közben II. Endre arany bullájának 31. pontját szóról-szóra idézni (107. l.), mikor ezt és az előző dolgot a tanulók már rég tudják? Az pedig majdnem mosolyt csal ajkunkra, midőn a szerző azoknak az ifjaknak, a kik a magyar költészet egyik legmélyebben járó termékével, az annyi érzéssel telt, oly sok eszmében gazdag *«Széchenyi emlékezeté»*-vel foglalkoznak,

szükségesnek látja megmondani, hogy mi értendő a magyar czímer négy folyóján és három bérczén (287. l.).

Máskor a versidézésbe majd hogy bele nem vész a szerző. «Az uri hölgy» e szavai kedvéért: «Hah, gőgös Goneril!» nemcsak a Lear-mondát beszéli el, hanem Lear átkozódásából is fölhoz vagy 25 sort. — Még nagyobb túlzásba esik, midőn Arany «Őszszel» cz. elegiájának magyarázatára Homerosból és Ossziából lapokra terjedő mutatványokat hord össze; nem számítva itt azt a nem szabatos fogalmazást, hogy Homerost és Ossziánt is hiteles történeti alakoknak és a nevökhöz fűződő époszok kétségtelen szerzőinek tünteti föl.

A jegyzetek e bőségét, sőt fölöslegét csak kifogásolhatjuk, de szenvednek a jegyzetek oly gyengeségekben is, melyek már szigorúbb kritikánkat is kihívják. A szerző sok szót és kifejezést félreért és félremagyaráz, kivált nyelvi szempontból. — A feltűnőbb hibákat legyen szabad itt elősorolnunk. *Senyvedendő kép* (23. l.) semmi esetre sem; *szenvedő, szenvedést ábrázoló kép*. A *senyved* soha sem jelent szenvedést, hanem csakis romlást, rothadást, pusztulást; itt különben a költemény értelme maga is úgy hozza magával, hogy a fenti kifejezésen: *romlandó, reszendő képet, alakot* (V. ö. MNyt. Sz. II. 1540. és III. 180—82. l.) értsünk. — Balassának e sorát: *Kivel ember ugyan él* (26. l.) félremagyarázza, midőn a mezőre és harmatra vonatkoztatja, holott az a madáréneket illeti, de ezt hosszas lennie kifejtteni; ugyanitt: «*sok vérben ferteztvén*» szerintünk nem annyira *vértől mocskosan*, mint *vérben fürödven*. A «*Kalapos király*» e két sorában:

«Nem is lábtyújokban vala reménységek,
Ezzel jött dicsőség, ezzel nyereségek»,

lehetetlen, hogy sajtóhiba ne csuszott volna be, ha nem is a jelen nyomtatás alkalmával, de azon szövegbe, melyet a szerző követett; ahhoz is legalább két kérdés fér, hogy a *lábtyü* (?) gyalogságot jelent-e e helyütt? Majdnem érthetetlen, hogy a «Mohács» e sorában

«*El ti komoly képek! ti sötétség rajzati, félre!*»

(146. l.) a *rajzat* szót mért nézi a *rajzolat* nyelvújítási rövidítésének mikor a *rajzat* régi, maig is élő szó és mindnyájunk tudomása szerint ivadékot, szülöttet jelent (V. ö. MNyt. Sz. III. 1360.). Ugyanott: *szöghaj*, nem fekete, hanem csak barna haj.

Még különösebb dolgokra jut a szerző, midőn mindent értelmezni kívánó hevétől elragadtatva, olyasmit is magyaráz, a mit nem szükséges, vagy olyan messzire kalandoz, a hova a költemény olvasója a képzelet sas-szárnyain sem követné. — Avagy szükséges-e a *Hymnus*nak e helyét kommentálni:

«*S ah, szabadság nem virul
A holtak véréből*» (132. l.),

s ha igen, gondolná-e valaki, hogy e sorokhoz a következő jegyzet illik : « *A síron nőtt virág a népfelfogás szerint a halott testéből hajt. V. ö. . .* », — és akkor a szerző összevet négy sort « *Kádár Kata* », másik négy sort « *Kis Julia* » czimű népballadáinkból.

Szintén ily merész állítás, midőn a Vörösmarty « *Hymnus* »-ának e két sorát :

« *Add, hogy mit emberész és kéz kivíhat,
Ne várja mástól mint szerencsedíjat* » (174. l.)

arra a sérelmi politikára vonatkoztatja, mely az ország hátramaradásáért egyedül a kormányt teszi felelőssé. (?!) — De legmeggondolatlanabb, legmegrovandóbb, ha ugyan nem nevetséges a szerzőnek azon felfogása, hogy Kossuthnak Görgey ellen a fegyverletétel miatt intézett vádját egy kalap alá veszi azon fizetett vádaskodásokkal, denunciáns feladásokkal, melyekre oly sok példával szolgált az absolutismus ideje. Ezt a csodálatos megjegyzését a szerző Tompa *Gólyájának* e sorához kapcsolja : « *A honfi honfira vádaskodik* » (214. l.).

Talán sokat is foglalkoztam ez apró foltokkal, melyek különben a mű nagy terjedelmében és a fejtegetések rengeteg tömegében alig tűnnek szembe, de Zlinszky könyve oly munka, mely megbírja, sőt jelességeinél fogva meg is érdemli a szigorúbb kritikát. E jelességek főkép a kommentár harmadik részében, az ú. n. « *magyarázat* » rovatában találhatók föl, a minthogy leginkább ott juthat érvényre a szerző eredetisége, jó ízlése, æsthetikai képzettsége, költői fogékonysága. — E tulajdonságok egyike sem hiányzik Zlinszkyból, de kiváltképp azért méltó dicséretünkre, mert rokon lélekkel átérzi a költeményeket. — Ez átérzés különösen a lyrai műfajok magyarázatánál mutatkozik elkerülhetetlen szükségnek, mert ez együttérzés nélkül bajosan követhetni a lyrai termék gondolatmenetét és érzésfolyamát. — Ha Zlinszky nem is nyújtana egyebet, mint a mennyi e *magyarázatokban* foglaltatik, t. i. körülbelől hetven lyrai költeménynek gondolat- és érzésfolyását, hogy epikai műszóval éljünk, *meséjét*, akkor is nagyon becses és sok tekintetben úttörő munkát végzett. Mert az idevágó szakirodalomban találkozunk epikai, találkozunk drámai költemények kivonatával, de lyrai művek tartalmát irodalomtörténetíróink és kommentátoraink csak a legritkábban szokták reprodukálni, már nem tudjuk azért-e, mivel a lyrában nem látnak elbeszélhető, legalább előadható tartalmat, vagy azért, mivel a lyrai fajú művek érzés és gondolatmenetét nehezebb visszaadni.

A *magyarázatok* azonban nemcsak ily tartalmi reproductiót foglalnak magukban, hanem ideiktatta a szerző poétikai és æsthetikai észrevételeit, sőt számos olyan megjegyzése is idetévedt, a melyek inkább a « *bereztetés* » és « *jegyzetek* » rovatában lettek volna helyökön. Éppen e megjegyzésekbe csuszott be néhány tévedés, melyek közül a főbbeket

kötelességünk helyreigazítani. A nemzeti fölkelés korából vett költemények sorában, a melyek különben költői érték és korfestő hűség szempontjából a legkitűnőbbben vannak egybeállítva, olvashatjuk az *Őszi harmat után...* kezdetű gyönyörű bujdosó-dalt. Szerzőnk azt Balassa Bálintnak tulajdonítja, a mi vakmerő ráfogás, mert igaz, hogy e bujdosó-dal legtöbb sora föllelhető Balassának egy búcsúénekeiben, de úgy, a mint előttünk van e kurucz-dal, az egészen más, legalább száz évvel később kelt költemény, a Tököly-Rákóczy-korszaknak tulajdon terméke. E merész állítást csak az menti, hogy Zlinszky nem maga találta föl, hanem Szilády Árontól vette át, a kinek — miért, miért nem — eszébe jutott ezt a szép tollat és még néhány másat tüzdolni Balassának idegen tollakra nem szoruló fényes költői szárnyába. *) Szintoly hibába esik a szerző, midőn egy másik bujdosó-dalnak (*Most jöttem Erdélyből* 34. l.) a keletkezését mindenkép hozzá akarja fűzni a kuruczháborúk valamelyik történeti mozzanatához és midőn minden áron a kibujdosott kurucz-vezérhez való ragaszkodást keres benne. — Ez erőszakolás helyett jobban tette volna, ha észreveszi, hogy e bujdosó-énekben két külön népdal keverődött össze, még pedig nem nagyon természetesen, mert az egybeforradás varratja maig is szembe tűnik.

A költemény első fele csakugyan történeti színű, valóságos bujdosó katona-dal, mely a negyedik strófa végével teljesen kikerekedik. — A második fele azonban szerelmi dal lehetett, mely csak a kurucz háborúk zajában került katonák ajkára és fogadott magába hadi vonatkozást. — Ám olvassa el a négy utolsó strophát bárki, nem önálló költemény hasását fogja-e belőle kiérezni, nem egy férje után epedő szerelmes asszonyt fog-e benne inkább látni, mint egy vezére után siető lelkes harczost?

Elment az én uram idegen országra;
 Levelet íratott, hogy menjek utána...
 Elment az én uram a török táborra —
 Bizony meggyászolom fekete bársonyba.
 Délig feketébe — délután veresbe,
 Hajnalkor pedig öltözöm fegyverbe....
 Ülök paripára, jó lovam hátára:
 Úgy megyek utána — nagy Törökországba.

Mentől többször olvassuk el e négy versszakot különszakítva, annál hajlandóbbak vagyunk inkább egy második Rozgonyi Czecziliára gondolni, mintsem egy a Tököly vagy Rákóczy után kibujdosó kurucz vitézre.

Csekélyebb figyelembe került volna egy másik tévedést elkerülni,

*) V. ö. Szilády Áron, Balassa Bálint költeményei. 332—3. l.

a mely Petőfi «Erdélyben» czimű ódájának magyarázata közben szúrja szemünket. E költeményt Petőfi 1846-ban, Koltón, Teleki Sándor gróf birtokán írta, a mint azt Zlinszky igen helyesen megjegyzi, de nem akkor, mikor a mézesheteket élvezni vonult vissza Koltóra, már csak azért sem, mivel Petőfi tudvalevőleg 1847 szeptember 8-án esküdött meg Szendrey Juliával.

Több ily apró botlás után nem kutatva, meg kell még emlékeznünk azon egy-egy csoport költeménynek elébe bocsátottáttekintésekről (a szerző e nemű fejtegetéseit *történeti bevezetésnek* nevezi), melyekben a szerző a fölveti hat korszaknak történeti és irodalomtörténeti képét rajzolja meg a sokat olvasott tudós tömörségével s a mélyen gondolkozó fő eredetiségével. — Megannyi magvas kis essay, melyek együttvéve világos és biztos úton vezetik végig az olvasót a magyar nemzetnek és irodalomnak a mohácsi vésztől Széchenyi haláláig terjedő fejlődése fokain. Csakhogy e mélyreható fejtegetések inkább szólnak a tanárnak, mint a tanulóknak, annnyival inkább, mivel a szerzőnek rövidsége törekvő stílusa is néha-néha homályossá lesz. — Éppen így első sorban a tanár veheti hasznát az utolsó fejezetnek, melyben a szerző munkája vejét igyekezett összeszorítani és a melyben összefoglalja a könyvéből meríthető legfőbb tanulságokat, midőn szabatosan, találóan és sok helyt az eszméknek vagy legalább a kifejezésnek önállóságával megfelel azon két kérdésre, *hogyan minő gondolatok és érzelmek foglalkoztatták a magyar költőket irodalmunk megalakulása óta a jelenkorig és hogyan minő formai fejlődésen ment át a magyar lyra ugyanezen idő alatt.*

Most pedig mi akarunk megfelelni a szerzőnek egy kérdésére. Előszava végén a szerző tőlünk, kartársaitól teszi függővé, kövesse-e e gyűjteményt egy másik, mely a magyar lyra egyéb országaiba vezesse be a tanuló ifjúságot? Erre csak az lehet a válaszuk: *Ha a legteljesebb elismerés, melylyel a szigorú bírálat után nemcsak kartársi, hanem philologiai és irodalomtörténeti szempontból adózunk Zlinszky képzettségének és hivatottságának, valamennyire hozzájárulhat a mű folytatásához, akkor szabad reménylenünk, hogy a szerző nem sokára a szemelvények egy második kötetében fogja a magyar egyéni, főképp családi lyra legszebb gyöngyeit sorba fűzni és így a hazai tanügyi irodalmat egy hasznos, talán a jelen kritika tanulságain is okult kommentárral gyarapítani.*

KARDOS ALBERT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Pauly's Real-Encyclopädie der class. Altertumswissenschaft.

Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von *Georg Wissowa*. Erster Halbband. Aal-Alexandros. Stuttgart, J. B. Metzlerscher Verlag, 1893. 8-r. 1440 hasáb. Ára a félkötetnek 15 Mka = 9 ft.

A maga idejében (1839—1852) a Pauly-féle reális encyclopædia a leghasznavehetőbb kézikönyve volta classicus-philologusoknak. Irodalomtörténeti része többet nyújtott bármely irodalomtörténetnél, régiség-tani része meg éppenséggel megbecsülhetetlen volt. De éppen, mert mindent igyekezett felölelni, a nagyországu tudománynak óriási haladásánál fogva évről évre szemlátomást jobban-jobban elavult. Midőn Teuffel 1864-ben II. kiadást akart rendezni a munkából, az I. kötettel már kénytelen volt abban hagyni. Most harmincz esztendővel utána *Wissowa*, a tudós marburgi professzor, ki a bonni iskola szellemében műveli a philológiát, vállalkozott erre a nagy munkára, 10 esztendőt szánván a 10 kötetre tervezett mű teljes átdolgozására. Valóban bámulnunk kell a németek vállalkozó szellemét és tudományenergiájukat, midőn látjuk, hogy mi még egy Lübker-féle reális lexikont sem vagyunk képesek megvalósítani.

A munkatársak száma és fényes névsora kezeskedik a mű sikeréről. Az első félkötet borítékján elsorolja a kiadóhivatal a nagy mű munkatársait s közöttük valóban igen ismeretes nevekkel találkozunk. Így az irodalomtörténeti cikkek megírói közt: *Crusius*, *Goetz*, *Roszbach Ottó*, *Schwabe Lajos* neveit olvassuk, a földrajz-történelmiek közt *Hübner Emil*, *Hilsen*, *Tomaschek*, *Wachsmuth*, *Meyer Ede*, *Seeck Ottó*-ét, a régiség-taniak közt *Domaszewski*, *Dziatzko*, *Mau*, *Szántó*, *Wlassák*-ét, a mythologiai és műtörténelmiek között *Knaack*, *Fabricius*, *Robert*-ét stb. Akadnak cikkek, melyek a jogászt érdeklendik felette, így az *Acta*, *Actio*, *Actor*, *Adulterium*, *Aedilis* cikkek, olyanok, melyek a természettudóst, így az *Aal* (ángolna), *Ackerbau* (földművelés) címűek, s melyek az ethnographust érdeklik, mint a babonáról írt 64 hasábos. A mythologiai résznél természetesen a Roscher Lexikona sokkal bővebb, a műtörténelmi s archæologiai résznek értékét s hasznavehetőségét csökkenti a képek teljes hiánya.

Ki valamely reál-philologiai problémával foglalkozik, azt első sorban Pauly-Wissowa reális encyclopædiája fogja útba igazíthatni.

DR. VÁRI REZSŐ.

A francia philologiai irodalom 1891—1893.

(Folytatás.)

Ravaissou, a nagy hírű bölcész, a ki sokáig a Louvre régiségtárának is őre volt, az Institut-ben több ízben értekezett a miloi Venus rekonstruálása kérdésében. E felolvasások most összegyűjtve *La Vénus de Milo* (112 l., 9 planches) cz. alatt az Académie des Inscriptions 34. kötetének első részében jelentek meg. Ravaissou szerint a világhírű szobor, melyet a Louvre őriz, egy csoportot képezett Marssal. E hypothesis nem valószínű, mert ha az alexandriai kor ismer több csoportot, a melyben a miloi Venus-hoz és a Mars Borghese-hez hasonló alakok együtt találhatók, a szövegek Alcámenes korából nem tesznek említést ily csoportról. A mű legérdekesebb része a Louvre szobra feltalálásának történetére vonatkozik. Mindig azt híresztelték, hogy e kincs felfedezésekor a munkások közt verekedés támadt, s hogy ez alkalommal az egyik kart eltörték volna. Ez hamis. Voutier rajzai, a melyek 1820-ból valók és a helyszínén készültek, e mellett tanúskodnak; a felirat pedig, mely szerint a szobrot a III. századból datálták, nem tartozik a Venus-hoz, hanem egy szakáll nélküli Hermeshez, a melyet ugyanakkor ástak ki.

A Quantin-féle «Bibliothèque de l'enseignement des beaux-arts» gyűjteményben *Paul Girard*, *La Peinture antique* (333 l.) cz. alatt a nagy közönség számára érdekesen összefoglalta mindazt, a mit az ókori festészetről tudunk. A görög keramika műveinek tanulmányozása, a terra-cotta szobrocskák, a szobrok polychromiája ismereteinket e téren sokban nagyobbították, s ma már ókori festészetről szólva, nem folymodnak az adomákhoz. Woermann műve e tekintetben úttörő volt, de Girard a legújabb leletekre is kiterjeszti figyelmét. Valódi reactionnak tekinthető a campaniai freskok tárgyalása, a melyeknek a szerző alig szentel néhány lapot, míg azelőtt előtérben álltak. A munkát 205 rajz díszíti, melyek főleg a festett vázák jeleneteit ábrázolják.

Végül legyen szabad felemlítenünk, hogy e sorok írója a Lessing összes dolgozatait, melyek az archaeológiára vonatkoznak, a problémák mai álláspontjának vitatásával a *Revue archéologique*-ben (jul.—dec. 1893.) *Lessing archéologue* cz. alatt tanulmányozta. E tanulmány, mely különnyomatban is megjelent, a «Lessing et l'antiquité» cz. hosszabb munkának egy fejezete.

A numizmatika terén két munkát jelezhetünk. *Babelon*, a nemzeti könyvtár éremosztályának al-igazgatója nagyszerű katalogusának második része: *Catalogue des monnaies grecques de la Bibliothèque nationale. Les Perses Achéménides, Cypre et Phénicie* (CXCV—412 et 39 planches), a mi a nehéz kérdések megoldását illeti, még kitünőbb az első, már jelzett kötetnél. Brandis, azaz harmincz év óta egy numismatikus sem

kisértette meg az Achæmenidák dynastiájának és azok vazallusainak érmészetét. Azóta többrendbeli felfedezés, a lyciai és cyprusi írásjelek jobb ismerete és a sémi epigraphia nagy haladása tágították a látókört. Babelon mesteri bevezetésében mindezen elszórt adatok segítségével, a mennyire lehet, biztos adatokra jutott. A mit a nagy numismatikus, Théodore Reinach, szemére vetett, csak az, hogy bevezetésében az éremről magáról mint értékjegyről nem értekezett hosszasan, mert ha az ókori érem historiai, chronologiai, földrajzi, művészi okmány, úgy azok számára, a kik kezében forgott, pénz volt s ennek értékét, változásait, az arany és ezüst kölcsönös viszonyát is meg kell határozni. Különben Babelon bevezetése a többi kérdésre nézve korszakalkotó.

Babelon elszórt numismatikai czikkeit két kötetben gyűjtötte össze, *Mélanges Numismatiques* cz. alatt (332 l. és 326 l. számos képpel).

Théodore Reinach a régi numismatika egy nagyon elhagyott kérdésével foglalkozott. *Les origines du bimétallisme. Etude sur la valeur proportionnelle de l'or et de l'argent dans l'antiquité grecque* (51 l.) cz. értekezése az ókori közgazdaság történetére sok új világot vet. Görögországban a IV. századig K. e. csakis az ezüst pénzegységet ismerték. Igaz ugyan, hogy a kereskedés perzsiai aranyokat, elektront is hozott az országba, de ezen érem nem volt «pénz», azaz a melynek határozott értéke lett volna. Xenophon egyik szövegéből azt következtethetjük, hogy ott, hol az arany és ezüst pénzegység létezett, a viszony 13 : 1 volt, de Görögországban az arany értéke nagyobb volt, mert egy 438-ból (K. e.) való felirat mutatja, hogy a viszony 14 : 1 volt, a mely a peloponnesusi háború végeig tartott; ekkor a politikai viszonyok folytán az arany értéke csökkent és a viszony 12, sőt 11:45 : 1 lett. A Delphi-i kincsház rablása 354-ben, macedoni Fülöp aranyai az árt még inkább alászállították, úgy hogy egy felirat 331-ből 10 : 1 viszonyt mutatja. És ez állandó maradt a rómaiak koráig. Aranyon és ezüsten kívül a régiek az elektront is ismerték, a mely arany és ezüst keveréke volt; Tmolus és Sipylus hegyekben, valamint a Pactolus fővenyében találták. Ez volt a legrégibb pénz, melyet Lydiában Croesus koráig egyedül használtak. Értéke 10 : 1, s minthogy az arany egy harmaddal többet ért, azért találjuk oly gyakran a 13 $\frac{1}{3}$: 1 viszonyt. 330-ban az elektron használata megszűnt. Nagy-Sándor alatt a bimetalismus az egész görög világban általános volt, de a viszony 10 : 1 a rómaiak koráig fennmaradt.

Serre admiralis folytatja szép tanulmányait az ókori tengerészeti terén. Utolsó műve: *Les marines de Guerre de l'antiquité et du moyen-âge. II. partie. Etude d'architecture navale* (450 l. 7 planches) még mélyebbre hatóbb, mint első művei. A könyv azon része, a mely a hajókészítés, felszerelés és annak kormányzatáról szól, a legérdekesebb, s ha

Assmann cikkét a Baumeister «Denkmäler der alten Kunst» szótárában nem is ismeri, mégis nagy tárgyismerettel magyarázza az ókori írók idevágó helyeit.

Végül *Charles Joret*, az aix-i egyetem tanárának egy gyönyörű művét kell felemlítenünk, a mely mintegy bevezetésül szolgál az ókori növénytan ismeretéhez. *La Rose dans l'antiquité et au moyen-âge* (X—483 l.) egyike azon könyveknek, a hol e sokoldalú tudós fényes tehetségeit mutathatta. A rózsza folklore-ja ez, a melyben az összes ó- és középkori irodalom helyei, a melyek a virágok királynőjéről szólnak, ügyesen egybe vannak gyűjtve és folytonos kommentárral ellátva. — A botanikus azt hinné, hogy Joret életében nem foglalkozott mással, mint növényekkel, pedig főszakmája a német irodalom, de már megmondtuk, miért tért ő, úgy mint Chaquet, a kit minap a Collège de France német tanszékére neveztek ki, más útra. Jelenlegi művében a német középkori lyrai és epikai költészet azon helyeit is, a hol a rózsáról szólnak, nagy ügyességgel és szorgalommal gyűjtötte és magyarázta. Monographiája, mely teljesebb mint a Schleiden-é (1873), az irodalmon és folklore-on kívül a vallást és művészetet, a mennyiben a rózsával foglalkoznak, érinti. A mű két részből, mindegyik hat fejezetből áll, a melyekben a rózsza ápolását, annak szerepét a mondában és költészetben, használatát a mindennapi életben, a kultuszban, a művészetben és a gyógyszerészetben vázolja.

III. Görög nyelv, kritika, palaeographia. E téren több grammatikai thesis említendő. A görög írók kritikai kiadásai pedig még mindig nagyon gyérek. A Teubner-czéghez hasonló kiadó itt nincs. A Didot-féle gyűjtemény teljes; tudjuk, mennyit köszön német tudósoknak, mint Dübner, a ki Párisban telepedett le, Dindorf, Hercher és másoknak. Akkor, midőn a politikai viszonyok az együtt dolgozást még nem háborították, ez lehetséges volt. A Hachette czég megindította ugyan az «Editions savantes» gyűjteményt, de itt is főleg az egyetemi ifjúságot tartják szem előtt. Oly ókori írókat, a kit ritkán olvasnak, a ki a licence vagy agregation programján nem szerepel, azt sem Hachette, sem más kiadó nem nyomtatja. S így megtörténik, hogy oly tudós, mint Tannery, a ki éveken át a Diophantus szöveg helyreállításával foglalkozott, arra kényszerül, hogy dolgozatát a Teubner Bibliothecájában tegye közzé.

Léon Bénard thesise: *Essai sur la signification et l'emploi des formes verbales en grec d'après le texte d'Hérodote* (285 l.) egy szorgalmas ember munkája, de kinek nyelvi szempontból látó köre Herodotuson túl nem megy. Az ily dolgozatok nem olvashatók. Néhány lapnyi általános bevezetés után csupa lajstromokból állnak. Bénard azt hiszi, hogy minden egyes grammatikai alak egy egyedüli jelentésre vihető vissza, a melyből a többi logikailag eredt. Nyelvismerete, különösen a herodotusi

stilusban, nagy, de az összehasonlítás hiányzik. Vezére Bopp, s ott, hol az összehasonlító nyelvészetről szól, botlik.

Baron, a clermont-i fakultás tanára, két thesisét a nyelvtan köréből vette. Latin dolgozatának címe: *De Platonis dicendi genere* (76 l.). A francziáé: *Le pronom relatif et la conjonction en grec, et principalement dans la langue homérique* (188 l.) A latin thesis két fejezetben csak általános kérdésekkel foglalkozik. Plato helyét a görög próza nagy mesterei közt tünteti fel, azután néhány példa bemutatásával a bölcsész dialogusainak drámai jellegéről, a tárgy berendezéséről, a hasonlatok szépségéről, a szavak választásáról, a mondatfűzés és a periodus mesteri szerkezetéről mond egyetmást. Mindezt, mint magától értetődik, csak röviden, a nélkül hogy egy pontot is behatóan tárgyalna.

A francia thesis vajmi unalmas; a historiai syntaxis egy fejezete ez, de a szerző sokkal gyengébb, mintsem hogy e téren sok újat mondhatna. Nagy szorgalommal kutatta a *ὁ, ἡ, τὸ* és a *ὅς, ἥ, ὅ* névmás átalakulásait, mikép vált a mutató névmás visszahozóvá; azután a *modus* befolyását a *relatif* mondat szerkezetre érinti és végül a *relativum* átváltozását *conjunctio*vá kutatja. A *ὅτε, ὅτε, ὅπως, ὅπη, οὕνεκα, εἰς ὃ, ἐξ ὃ, ὡς* eléggé behatóan tárgyalvák, valamint a más eredetű *conjunctiók* tana is, minők *ἕως, ὥρα, ἵνα, πρίν, μὴ* stb.

E. Boisacq, Les Dialectes Doriens. — Phonétique et Morphologie (XII—220) cz. alatt a feliratok, írók és szótárok nyomán jó methodussal a dór *dialectus* sajátosságait kutatta. Az epigraphiai leletek a nyelvtani kutatásokat e téren nagyban előmozdítják. A Peloponnesus és Propontis, a Cycladok és Kreta, Cyrene, Sicilia és Nagy-Görögország oly sok kincset tártak fel, hogy a német philologusok sorozatát adták azon nyelvtani kutatásoknak, melyek e dialektusra vonatkoznak, Boisacq az ő tanítványuk, s gyakran inkább mesterei véleményét, mint a sajátját halljuk.

Az *Ecole pratique* új-görög tanszéke *Psychari*-ban, a ki Renan veje, derék munkásra talált. Már volt alkalmunk egyes dolgozatait bemutatni. Minap e főiskola könyvtárában (92 füzet) egy művet bocsátott közre, a melyen a tanár ép úgy mint a seminarium tagjai és külföldi tudósok részt vettek, s mely némi tekintetben a német egyetemek *Studien-jeire* emlékeztet. E kötet címe: *Etudes de philologie néo-grecque*. (377 l.) és CCXI l. bevezetés, a melyben *Psychari* tanfolyamának mintegy jellemzését adta, *Recherches sur le développement historique du grec* cz. a. A görög történeti nyelvtan, a régi dialektusok, az új patois, a római befolyás, francia és byzantiumi regények, görög elemek a törökben és egy fontos *Index* e rész érdekes fejezetei. A többi értekezés is sok tekintetben fontos. Így a Hesseling-é a görög infinitivusról, a Perrot-é a parosi feliratokról, a Lafoscade-é a latin nyelv befolyásáról a görögre, egy görög író, Triantaphyllides dolgozata (*Lexique des mots*

latins dans Théophile et les Nouvelles de Justinien), a müncheni John Schmitt értekezése (La Théseïde de Boccace et la Théseïde grecque), Krumbacher német nyelven írt értekezése (Woher stammt das Wort Ziffer?) és Psichari czikke: ἔν dans Sophocle, les tragiques et dans le Spanéas.

Mielőtt a kiadásokra s egyes kiváló fordításokra térnénk át, meg kell említenünk, hogy *Philippe Berger*, a sémi nyelvész, a ki Renan tanítványa volt s jelenleg utódja a Collège de France héber tanszékén, *Histoire de l'Ecriture dans l'antiquité* cz. alatt (XVIII — 389 számos táblával) egy fényesen kiállított kötetet bocsátott közre. Bergert az utolsó párisi világkiállítás alkalmával avval bízták meg, hogy az írás történetére vonatkozó termet rendezze. E munkából eredt a jelen kötet, a mely a görög és római világot csak némileg érdekli, mert az írásjelek eredetéről és kevésbbé ismert alphabetumokról hosszasan értekezik, mint az ismert formákról. A mű három részből áll; az elsőben az írás eredetéről szól, a másodikban az írásjelek történetét adja, a harmadik rész a himyarita, æthiopiai, berber, iberiai, run és sziberiai írásjelekkel foglalkozik. Ez utolsó részt a nagy tudós, Halévy, hevesen megtámadta. Az írásjelek reproductiója az Imprimerie nationale dicséretére válik. A nagyobb kritikai kiadások közt a minap elhalt *Cougny* két művéről kell megemlékeznünk. Igaz, hogy az elsőt már utolsó jelentésünkben kellett volna említeni. Ez a Didot-féle *Anthologia graeca* harmadik kötete. A két elsőt Dübner tette közzé. A nagy hellenista a feliratokban elszórt epigrammák gyűjtése közben meghalt. Cougny-ra bízták a folytatást; e derék férfi nagy szorgalommal kompilált, de kritikai kiadásra nem igen volt alkalmas. Azért e 3. kötet, ámbár a roppant feldolgozott anyag miatt, a mely itt teljesebb mint az *Anthologia* bármely kiadásában, nem nélkülözhető, sok helyen nem üti meg a mértéket és számos helye javítandó. Ezt meg is tette a hollandi tudós *Herwerden*, a ki *Studia critica in Epigrammata Graeca* cz. röpiratában e kötet hibáit kimutatta s így a *Herwerden* füzeté a *Cougny* kötetét mintegy kiegészíti.

Cougny halála után jelent meg egy más nagy compilatio utolsó kötete, a mely nagy szolgálatot tesz. Ez: *Extraits des auteurs grecs concernant la géographie et l'histoire des Gaules*, tome VI. et dernier par H. Lebègue. (XXIV — 269 l.). Ezen érdemes munka első kötete a régi geographusokat, a négy következő a történetírókat, a jelenlegi a bölcsészek, költők, grammatikusok és rhetorok helyeit adja, a hol Galliáról van szó. A közlött részek közt van elég jelentéktelen; míg a feliratok csak négy lapra terjednek, holott ma már többet száznál ismernek, melyeket magában Galliában találtak. Lebègue a szerző halála után több lap fordítást írt, az indexeket, a bibliographiát és Cougny életrajzát csatolta a kötethez. E hat kötet a «Société de l'Histoire de France»

kiadványai közt jelent meg. A francia fordítás mindenütt mellékelve van.

Az érdekes kiadások közt első helyen a *Paul Tannery* Diophantus kiadása említendő, a mely, mint említettük, Teubnernél jelent meg: *Diophanti Alexandrini Opera omnia, cum graecis commentariis edidit et latine interpretatus est*. Az ókori matematika e nehezen értelmezhető írójának kiadására oly tudós kellett mint Tannery, a ki jelenleg azon ritka férfiak sorába való, kik a matematika és természettudományok terén kitűnően jártasak, amellett jól gyakorolt philologusok. A német kritika különben e kiadás fontosságát, melyet a tudós világ oly soká várt, nagyban hangsúlyozta. Az ókori matematika történetéhez fontos adalék: *Théon de Smyrne. Exposition des connaissances mathématiques utiles pour la lecture de Platon. — Traduite pour la première fois en français par J. Dupuis* cz. munka, melyet az «Association pour l'encouragement des Etudes grecques» megjutalmazott. Theon, Plutarchus kortársa, nagy művében korának ismereteit a számtan, mértan, csillagászat és (égi) zene terén egybefoglalta. E munkából csak a számtan, a hangok törvénye és a csillagászat maradt fenn. Dupuis a szöveget a fordítással együtt adja és a bevezetésben a mű fontosságát történeti szempontból fejtegeti. A mi e fontosságot még növeli, az, hogy Theon e téren Plato nézeteinek tolmácsa; számtanában minden lépten-nyomon a nagy bölcsész idézi s ebbeli nézeteit fejtegeti.

Ugyancsak a régi természettudományok terén említhető *Adrien Legrand* kis, de fontos művecskéje: *Le traité des corps flottants d'Archimède*, traduction nouvelle avec une introduction (27 l.). Tudjuk, hogy Archimedes műve *περὶ ὀζουμένων* egyike legkitűnőbb dolgozatainak, de melynek eredetije nem maradt ránk. Csak egy latin fordításban bírjuk, a melyet 1269-ben valószínűleg Moerbeke Vilmos készített. E fordítás kézírata is három század óta a Vaticanában lappangott, míg Rose 1881-ben újra napvilágra hozta, de Heiberg Archimedes kiadásában (Teubner) még nem használhatta fel. Az egyedüli francia fordítás, mely elég silány, Peyrard-tól való (1807). Legrand a Vaticana szövegét tartotta szem előtt, melyet ugyancsak Heiberg a «Zeitschrift für Mathematik und Physik» pótkötetében — 1890 — közölt, s arra jutott, hogy a latin fordítás egy «juxta», úgy hogy az Archimedesi szöveget görög fordításban iparkodott visszaadni. Legrand művét egy jó bevezetéssel és jegyzetekkel látta el.

Azon iskolai kiadások közt, a hol több rendbeli conjecturát találunk, s a melyek a szakférfiakat is érdekelhetik, felemlítjük a *Henri Weil* Euripides Alkestis-ének kiadását. *Euripide, Alceste, texte grec, avec un commentaire critique et explicatif et une notice* (88 l.), a melynek minden lapján Franciaország legjobb hellenistájának, a ki jelenleg nyugalom-

ban él Algir tengermosta partjain, sokoldalu tudományát láthatjuk. Weil már 25 évvel ezelőtt Euripides hét tragédiáját adta ki, melyek Franciaországban klasszikusok; Alkestis-sel nyolczat bírunk, de ez még nem az egész költő!

Egy másik számbavehető kritikus kiadás a *Courreur* Phédonja (Platon: *Phédon*, text grec, revu d'après les travaux les plus récents, LII—144), a melyben a szerző a Venetus-t 184 és Marcianus-t valamint a Flinders Petrie papyrusát is tanulmányozta, a melyek variánsairól a *Revue de Philologie* 1893. folyamában hosszasabban értekezett. A szöveg különben Schanz-ot követi.

Kitűnő tárgyi magyarázatuk miatt felemlítendőek a korán elhalt *Cucuel*: *Socrates Apológiájának és Personneaux: Lucien*, *Choix de dialogues des morts* cz. kiadása; mindkettő az Alfred Croiset igazgatása alatt megjelenő Colin-féle gyűjteményben jelent meg. E kiadó úgy a latin, mint a görög iskolai klasszikusok sorozatát kitűnő szakférfiakra bízta.

A nemrég felfedezett Herondas ügyes fordítását (*Les Mimes d'Herondas*, traduction française, précédée d'une introduction) Georges Dalmeyda adta; ezt követte a Boisacq-é: *Héronidas, Les Mimiambes* cz. alatt.

De la Ville de Mirmont, a ki egy nagyobb munkát készít Apollonius Argonautica-inak befolyásáról az Aeneisre, egyelőre e négy ének francia fordítását közli számos kritikai, mythologiai, földrajzi és történeti jegyzetekkel: *Les Argonautiques d'Apollonios de Rhodes*; traduction française (XXXII—479). A szöveg a Merkel-é (1854), a melytől a francia kiadó csak öt helyen tért el. A jegyzetek 200 lapra terjednek, a két Index is nagyon pontos. E fényes kiadás a nagy munkára jól előkészít és a szerző jeles A isonius-kiadása mellé sorozandó.

Egy a maga nemében páratlan fordítás és kommentár az Eugène Levêque könyve: *Les Fables ésoπiques de Babrios*, traduites en totalité pour la première fois, comparées aux fables d'Horace, Phèdre, Corrozet et La Fontaine, avec une étude sur leurs origines et leur iconographie (88 és 468 l.). E gyönyörű kötet, melyet Boussod és Valadon 21 rézmetszete díszít, a mese orientalis eredetét, a chaldeai, syriai, héber és egyptomi mesének jellemzését, a görög, latin és középkori francia apologusok fejlődését adja bevezetésében. De a szerző inkább csak francia művekből compilált, mint eredetit nyújtott; a német dolgozatokat e téren nem ismeri, a mi pedig nagy baj. Az aëopusi kérdést nem is érinti, egyáltalán a mese fejlődéséről tiszta fogalmat nem ad. A fordítás, prózában, eléggé sikerült. A mű legérdekesebb része az összehasonlítások, és az iconographia, ámbár sokat vett át Duruy és Perrot műveiből.

A Corrozet száz meséje, melyeket ez 1542-ben: *Les fables du très*

ancien Esope mises en rythme français cz. alatt közölt, itt majdnem teljességében le van nyomtatva.

Delboulle, a havre-i lyceum volt tanára, a ki első rendű tekintély a XVI. századi francia nyelvkérdések terén, egy csinos kis kötetben a régi francia költők Anakreon-fordításaiból és utánzataiból közölte a legsikerültebbeket. *Anacréon et les poèmes anacréontiques*, texte grec avec les traductions et imitations des poètes du XVI. siècle (XI—1821.) E könyv új bizonyítéka annak a nagy lelkesültségnek, melyeket a Henri Estienne által 1554-ben felfedezett dalok Franciaország költőire gyakoroltak. Majd mindegyikök utánozta akkor e kis költeményeket, s csodálatos, hogy a XVI. század költői nyelve sokkal hűbben és zamatosabban adta vissza a görög eredetét, mint a későbbiek. La Fontaine (Amour mouillé) utánzatát kivéve, a Remi Belleau, Ronsard, Jean Doublet, Claude de Morenne, Olivier de Magny, Richard Rensois, Melis de Saint-Gelais, Baif, Pierre Tamisier, Gilles Durant stb. utánzatai a legsikerültebbek. Ezeket közli Delboulle, néhány darab latin fordításával, és rövid jegyzetekkel. Ha e gyönyörű fordításokat olvassuk és összevetjük őket az első német Anakreon-fordításokkal, egy Triller vagy Philander von der Linde verseivel, a hol ezeket olvassuk: Cupido winkte mir, ich sollte mit spazieren | Wohin er seinen Lauf in Eile wollte führen. | Als ich nun noch verzog als ein gar fauler Tropf, | Nahm er ein Hyazinth und schlug mich auf den Kopf. | Davon ich so erschreck, dass mir das Herze bebt | Und sich von seiner Stell' bis an die Nas' erhebt | *) úgy valóban csodálkozunk a roppantul elmaradt német nyelv állapotán.

Palæographiai téren behatóbb munkát nem jelezhetünk. Nagyban dívik most itt a szokás, a főbb kéziratokat phototypikus eljárással sokszorosítani. *Omont*, a fáradhatatlan tudós, ezen téren nagy tevékenységet fejt ki, mások követték példáját. Így a *Manuscripts grecs reproduits en photolithographie sous la direction de M. F. Allègre: La Poétique d'Aristote*. Manuscrit 1741, Bibl. Nat. Préface par H. Omont, a lyoni egyetemi tanárok közreműködésével jelent meg. Omont maga nagy művéhez: Facsimilés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale, egy pótkötetet csatolt, melynek czíme: *Facsimilés des plus anciens manuscrits grecs en Onciale et en Minuscule de la Bibl. nat. du IV—XII siècles*. 50 planches avec texte explicatif. E munka méltán sorakozik elődjéhez.

Továbbá megemlítjük e téren ugyancsak Omont fényes, de drága — 600 frank — reproductióját: *Demosthenis Codex Σ*. Fac-similé du manuscrit grec 2934 de la Bibl. nat. contenant des oeuvres complètes

*) L. J. F. Degen, Literatur der deutschen Uebersetzungen der Griechen. Altenburg, 1797. 60 és 83. l.

de Demosthène, publié par *H. Omont*. Deux volumes in fol. Contenant 1100 planches en phototypie.

A boldogult *Graux* kutatásait a spanyol és svéd könyvtárakban a nancy-i egyetemi tanár *Martin* tette közzé: *Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal par Ch. Graux, mises en ordre et complétées par A. Martin* (323 l.) cz. alatt.

E közlemény, az Escorial és madridi nemzeti könyvtár görög kéziratain kívül, melyeket Miller már 1847-ben és újra 1884-ben ismertetett, az összes iberiai kéziratokat írja le. A korán elhunyt tudós, kit az «*Essai sur les origines du fonds grec de l'Escorial*» (1880) azonnal a legkitűnőbb palaeographusok közé sorozott, így e kéziratokat hozzáférhetővé tette.

E munkát egy 18 folio lapból álló atlas egészíti ki, a mely hatvanhárom kéziratból közöl mutatványt.

A *Notices sommaires des manuscrits grecs de Suède*, melyeket szintén *Graux* gyűjtött és *Martin* tett közzé, ugyanazon pontossággal írják le a svéd könyvtárakban található görög kéziratokat.

Omont pedig folytatja a francia vidéki városok görög kéziratainak lajstromozását.

IV. Római irodalom. A fennemlített okoknál fogva e téren csak két-három fontosabb művet mutathatunk be, a többi vagy a nagy közönségnek szól, vagy latin thesisek, a melyek jelentősége a francziák mellett gyakran nagyon csekély.

Goumy, a ki több éven át az Ecole normale-on a latin irodalmat oktatta s életében vajmi keveset tett közzé, oly korszakban működött, mikor a kritikus irány még nem virágzott Franciaországban. A család barátai most *Les Latins* (267 l.) cz. alatt bocsátottak közre néhány tanulmányt e szellemes író hagyatékából, kit Sainte-Beuve «le spirituel voltairien *Goumy*»-nek nevezett. «*Voltairien*» a finom ironia miatt, mely e tanulmányokat átlengi, s a mely előtt sem *Plautus*, sem *Terentius*, sem *Cicero*, *Lucretius* és *Catullus* nem juthatnak szóhoz. Ez írók érdeme, ha *Goumy*-t halljuk, az egyirányú francia írókénál sokkal kisebb, hisz szerinte *André Chenier* sokkal, *Alfred de Musset* szintén valamivel nagyobb *Catullus*nál! A ki a latin irodalomban mindenütt az esprit-t keresi, annak csak *Horatius* tetszhetik feltétlenül, s valóban, az ezen lyrikusnak szentelt fejezet csupa dicséret. *Vergilius* mellette csak egy derék munkás költői téren. Azok, kik a paradoxonokat irodalmi tanulmányokban szeretik, e könyv olvasása nagy élvezetet fog nyújtani.

Az aix-i fakultáson védelmezett két thesis: *Les gens de lettres et leurs protecteurs à Rome* (XII — 403 l.) és *De scriptorum ac litteratorum hominum cum Romanis imperatoribus inimicitias* (126 l.), melyek szerzője *Reure* abbé, egy és ugyanazon tárggyal foglalkoznak, a mennyiben a latin thesis majdnem teljesen a francia mű V. fejezetébe ment át.

Reure inkább irodalmi, mint történeti szempontból tárgyalta a kérdést. Űgyesen egybe állította mindazokat a szövegeket, a melyek az írók és főurak vagy császárok viszonyára vonatkoznak, de inkább csak az ismert irodalmi körökre terjesztette ki figyelmét, mint egyéb, csak ritkán említett vagy feliratokon talált nevekre. Az első részben a császárság előtti korról beszél; ezt pedig négy részre osztja: az irodalom Augustus alatt; az írók és a nemesek a császárok korában; az írók és a császárok és végül az oppositio írói e korszakban. A beosztás nem igen helyes, mert Martialis például három külön fejezetben fordul elő; miért kellene a nemeseket a császártól elkülöníteni? Az oppositio íróit a latin dolgozatban bővebben tárgyalta Reure. De ha műveit olvassuk, azt hinnők, hogy az összes római írók csak cliensek voltak. Hisz voltak függetlenül élő férfiak is köztük! Továbbá nem mutatja ki eléggé, hogy idővel az irodalom mindinkább az uralkodó osztály kiváló joga lett, úgy hogy a császárság végén az írók mintegy nemesi osztályt képeztek. A munka főérdeme, hogy a számos elszórt helyet, melyek a császárok irodalmi politikájára vonatkoznak, egybegyűjtötte, s kimutatta, hogy az irodalom pártolása egybeforrt az uralkodó eszméivel. A latin thesis szintén több hiányban szenved; a mellett, hogy csak ismert anyagot dolgozott fel, nem tüntette ki eléggé, hogy csak a művészet, vagyis a költészet szorult pártfogókra Rómában, de hogy a szónokok és történetírók függetlenek voltak, s hogy a császároknak nem állt érdekében ez utóbbiakat pártolni. Ellenkezőleg, a költészet, mely nem volt szabad, a szónoki pathosba csapott át.

A dolgozat latin stilusa hibáktól és a modern latinság sok kifejezésétől nem ment.

Arthur Desjardins, *Les Devoirs; Essai sur la morale de Cicéron* második kiadását csak jelezzük. A bevezetés új; benne a szerző: «Cicéron, le devoir et la politique» cz. alatt egy általános érdekű s gyakran bonczolgatott kérdésről szól, de Cicerónak kedvezően.

A. Collignon, a nagy archaeologus rokona, francia thesise: *Etude sur Pétrone. La critique littéraire, l'imitation et la parodie dans le Satyricon* (VIII—406 l.) egyike a legjobb tanulmányoknak, melyeket Petroniusnak eddig szenteltek. Nem az író és művét tanulmányozza az eddigi kutatások alapján, hanem művének legnagyobb részét annak kimutatására szenteli, hogy mily módon vette át a Satyricon írója a Vergiliusi és Lucanusi helyeket az ő művébe. Hangyaszorgalommal minden egyes sort analysál és a «Troiae halosis», valamint a «De bello civili» verseit, melyeket az író Eumolpus szájába ad, oly bő magyarázattal látja el, mint előtte egy kiadás sem. Mindezek daczára, még mindig az a kérdés marad fenn, mi célból utánozta Petronius e költőket. Azt nem mondhatjuk, hogy Vergiliust azért utánozta, hogy oly epikusokat, mint

Silius Italicus, nevetségessé tegyen, s ha Collignon arra az eredményre jut, hogy a vergiliusi utánzás Lucanus módjára, a lukanusi pedig Vergilius módjára van írva, ez még nem oldja meg a kérdést. Klasszikus-e Petronius, vagy pedig csak félig-meddig tiszteli mestereit, maga pedig modern? Mindez megoldhatatlan kérdés. Annyi valószínű, hogy e pastiche-k az akkori kor néhány osztályát, s az idegeneket, mint mi vagyunk, félre vezették, mert valóban sikerültek.

Kevésbé fontos, de nagyon vonzóan írt essayt Petroniusról tett közzé *Emile Thomas, L'envers de la société Romaine d'après Pétrone* (XII—131 l.) cz. alatt. Az ókor egyik kevésbé ismert művészi iránya, a realistikus, mint a tanagrai szobrocskákon, nyilvánul Petronius művében. Thomas értekezése csakis a művel magával foglalkozik, a költő személyéről, idejéről, a czélzásokról nem szól, de nagyon behatóan és tanulságosan vázolja a római életet és a társaság állapotát ezen egyedül álló okmány segítségével.

Philippe Fabia egy megjutalmazott pályaművet nyújt: *Les sources de Tacite dans les Histories et les Annales* (462 l.) cz. művében, mely nagy éleselműséggel és kritikával készült. Amennyire az ilyféle kérdések megoldása lehetséges, Fabiának is sikerült mindazt, a mit a források összehasonlítása nyújt, egyberendezni. Eredményül azt mondja, hogy a mi a *Historiæ*-t illeti, Tacitus úgy mint Plutarchus és Suetonius egy és ugyanazon forrásból merített s ez az idősebb Plinius *Historiæ* cz. elveszett műve; kevesebbet vett másodrendű forrásokból, mint Messala és Sisenna. Vespasianus uralkodásának első éveiről Pliniust már nem használhatta; ekkor kezdi a forrásokat felkeresni, minők az *Acta Senatus*, az *Acta diurna*, Vespasianus és Titus emlékiratai. Az *Annales*ek főbb forrásai Aufidius Bassus és Cluvius Rufus; másodrendűek pedig Servilius Nonianus, Seneca a rhetor, Plinius Germaniai Háborúi s még több kisebb író. Mindkét műben mint a történetírás művésze dolgozik, a ki mindenütt csak a drámai effectusra és a dispositióra, valamint a stílus szépségeire fektet súlyt; nem törődik sem az aprólékos dolgok hűségével, sem a chronológiával, sem az igazsággal. Az íróban Fabia mind a jó tulajdonokat elismeri, a történész gyenge, mert többnyire csak másodrendű források után dolgozott.

Rebelliau, a kinek nagy tetszéssel fogadott francia thesiséről később szólunk, latin thesisében: *De Vergilio in informandis muliebribus quae sunt in Aeneide personis inventore* (159 l.) Vergilius női alakjainak apologiáját adja. Mióta Lessing Laokoonjában a vergiliusi kultust, a melyet a francia kritika két századon át ápolt és gyakran Homér lealacsonyításával, jó időre megszüntette, csak ritkán vállalkozik valaki a vergiliusi epos dicsőítésére. A német kritika Lessing óta nem igen sympathikus az Aeneis iránt, úgy hogy Pluess (*Vergil und die epische*

Kunst, 1884) művében e reactio ellen szót emelt. De a mi Lessingnél a francia kritikához való álláspontjából magyarázható meg, azt ma már nem szabad készpénznek venni. Rébelliau thesisének első részében azon női alakokat vizsgálja, kiket a költő a görög írókból vett át — ez Andromache és Dido; még itt is azt találja, hogy Vergilius az inventió tekintetében dicsérendő, hogy különösen a Dido alakját egy író sem fogta fel oly mélyen, mint a római költő. Dolgozatának második részében Amata, Camilla, Creusa, Anna, Lavinia jellemét vázolja, s kimutatja, hogy e női alakok, melyeket Vergilius teremtett, eléggé bizonyítják, hogy a költő nemcsak utánzó, hanem teremtő lángész is volt.

Horatiusról két kisebb tanulmány jelent meg. *Campaux, Histoire du texte d'Horace* (108 l.) cz. alatt tárgyilagosan elmondja mindazokat a vitákat, melyek a 18. és 19. században a horatiusi szöveg helyreállítása körül folytak. A szerző maga nem ad véleményt, s így műve csak történeti átpillantást nyújt.

Devaux abbé latin thesisében, melyet Grenobleban vitatott, *Quid vere Romanum lyricis Horatii carminibus insit* (132 l.) egy egész horatiusi életrajzot nyújt, s vajmi kevés újat mond. Az első fejezetben a Horatius görög utánzatairól szól, s ez utánzást három tényezőben látja: a mythologiában (?), a stilusban és a lyrikus metrumokban. Azután a horatiusi táj- és jellemfestésről szól; hazaszeretetről és állhatatos hitéről Róma nagyságában; végül politikai és vallási nézeteiről. Horatius nem volt hízog, mert Catoról és Brutusról dicsérettel emlékszik meg; életnézete praktikus és eklektikus, a stoicismust az epikureizmussal ki akarja békíteni.

Claretie latin thesisében, *De Papinii Statii Silvis* (85 l.) nem mondott oly sok újat és érdekeset mint francia dolgozatában Lesageról. Meglátszik, hogy a művelt fiatal ember inkább párisi journalistának való, mint latin thesis-írónak. Gyorsan átolvasta Statius műveit és mintha egy hírlap számára tárczaczikket írna róla, felületesen elmondja, mi van benne, néha-néha egy paradoxon kíséretében. Statiusban a hírlapírók atyját látja, mert a mindennapi élet kis oldalait, egy kajdács ketreczét, egy világító tornyot írt le. Néhány lapon Statius művészi ítéleteit méltatja. Tudjuk, hogy Nisard Statiust ezen szempontból tanulmányozta s egyszersmind Victor Hugoval hasonlította össze. A thesis nagyon is modern. Ha tudni akarja az olvasó, mikép fordítható a »reporter» latinul, ime Claretie szerint: scribæ qui nobis moræ impatientibus quæque enarrant.

Delfour abbé latin thesisé: *De narrationibus quæ sunt in Sancti Augustini sermonibus* (69 l.) négy fejezetben szt. Ágoston elbeszéléseit fejtegeti. Mi volt tárgyuk, mily jelleműek, mily művészettel szerkesztette őket az egyházatya s mennyiben hasonlítanak a Cicero beszédeiben elő-

fordulókhoz. Jó iskolai dolgozat, melynek csak utolsó része olvasható nagyobb haszonnal.

Dewaule, a ki francia thesisét Condillac-nak szentelte, latin dolgozatában: *Aulus Gellius quatenus philosophiae studuerit* (130 l.), Gellius bölcsészeti nézeteit fejtegeti, de főleg azt mutatja ki, mily philosophusokat olvasott e compiler. Négy fejezetben szól Gellius mestereiről: Calvisius Taurus, Herodes Atticus, Cornelius Fronto, Favorinus és Plutarchus; azután a Gellius kora előtt élt philosophiai írók műveiben kutatja, mit vett át, így Seneca, Epiktet, Cato, Cicero, Nigidius Figulus, Varro, majd a görög bölcsészek műveiből. Végül Gellius saját bölcsészeti nézeteiről, a természetről, a lélek tehetségeiről, logikájáról és dialektikájáról, valamint methaphysikájáról hallunk egyetmást.

Dorison, dijoni tanár, latin dolgozata: *Quid de clementia senserit L. Annaeus Seneca* (138 l.) a Seneca «De clementia» cz. művének beható tárgyalása. Mi volt Seneca művének terve, és mit birunk jelenleg e műből (az első könyvet, a második egy részét, a harmadik elveszett), mily korban írta (valószínűleg az 56. év első hónapjaiban) s erre a műnek magának tárgyalása úgy tartalmi, mint bölcsészeti szempontból.

De la Broise latin thesise, *Mamerti Claudiani vita eiusque doctrina de anima hominis* (XXV—222 l.) egyike a vaskosabb latin thesiseknek, mert ezek ritkán haladják túl a száz lapot. Különben alig akadnak olvasóra. Claudianusnak és főtanának beható méltatása ez, a mely egyszersemind a galliai oktatásra az V. században K. u. is vet némi világot. Egy bevezető fejezetben a szerző Gallia nagy és híres tanárainak (a IV. és V. században) tanát a lélekről ismerteti; azután Claudianus életrajzát adja, majd vitáit Faustus Reiensis-sel, az érveket felsorolja, melyek nyomán Claudianus a lélek különálló voltát a testtől bizonyítja. A többi fejezet az író bölcsészeti nézeteinek bonczolgatása; de la Broise benne szót. Ágoston egy buzgó tanítványát látja. A Függelékben a Claudianusnak tulajdonított versekről, annak kéziratairól és kiadásairól olvashatunk több érdekes gyűzetet.

V. Római régiségek. Sokkal fontosabb művekkel van dolgunk ezen a téren, mint a szorosán vett irodalomtörténetin. Philologusok, történészek, archaeologusok és epigraphusok vállvetve munkálkodnak, hogy itt legalább a német tudósokkal versenyezzenek.

Az állami és vallási régiségek terén *Beurlier* thesise: *Le culte impérial, son histoire et son organisation, depuis Auguste jusqu'à Justinien* (358 l.) alapvető munka a császárok kultusának történetére és szervezetére nézve. Mindazt, a mit a szövegek és feliratok e téren nyújtanak, a tudós szerző, a ki az Institut catholique egyik legjelesebb tanára, rendezte és tudományos érvekkel vitatta. Hét fejezetben szól e kultusz eredetéről, a mely Rómában Julius Caesar idejében kezdődik, utánaözva

ebben a kelet szokásait. Augustus alatt végleg megszilárdul, a provinciákra kiterjed, a hol papi szervezetét a római uralom bukásáig fenn tartja. E kultusz a provinciaiis gyülekezeteknek főteendője és létjoga, de a municipiumokban, a collegiumokban és a családokban is szervezik. Mindenütt az uralkodót imádják. Constantinnussal egy második korszak kezdődik; a kereszténység a császárok imáadását nem tűrte, a vallási manifestatio így politikaivá lesz, s ez alakban a császárság végeig fenn tartja magát. Érdekes fejezet a VI., a melyben a zsidók és keresztények viszonyát e kultuszhoz adja elő a szerző. Feltűnő, hogy míg a zsidók Caligula óta ezen kultusz alól fel voltak mentve és semminemű büntetésben nem részesültek, addig a keresztényeket üldözték, ha nem vetették magokat alá. A zsidókat mint különálló néptörzset tekintették. Az utolsó fejezetben a szerző a katolikus egyház viszonyát e kultuszhoz vázolja. Azok ellen kel ki, a kik azt hiszik, hogy a püspökök a helybeli flamen-ek utódjai lettek. Két függelékben az eddig ismert *Divi* és *Divae* teljes lajstromát, és a *Divi* római templomainak topographiai rajzát adja.

E kultus Beurlier szerint roppant befolyással bírt a római uralom szervezésére és egy egységes birodalom alakítására. Csak kár, hogy e kultus politikai és erkölcsi eredetéről nem szólt, mert tény az, hogy a rómaiak e téren nem a keleti népeket utánozták; e kultus minden római szívében gyökeredzett a város alapítása óta és mindig előtűnik, ha oly emberek mint Scipio vagy Marius állnak az állam élén.

Beurlier latin thesise: *De divinis honoribus quos acceperunt Alexander et successores eius* (146 l.) tulajdonkép a görög rovathoz tartozik, de minthogy a latin thesis mintegy bevezetésül szolgál a francziához, együtt említjük őket. Ugyanazon biztos és beható methodussal készült, mint az előbbi. Először a N. Sándor életében és holtá után dívott tiszteletet, azután a macedoniai királyok, a Ptolemaeusok, a Seleucidák, az Attalusok, Comagena, Bactria és Parthia királyainak kultusát, a mennyiben a feliratok ezt mutatják, tárgyalja. Függelékül az alexandriai papok, kik e kultusz élén álltak, az arsinoei kanephorok és a Berenice atlophorosainak lajstromát, végül a Damantourban talált felirat magyarázatát adja, mely e tekintetben elsőrendű forrás.

Említsük meg, hogy Beurlier kutatásait a görög keleti egyházra is kiterjeszti s a nemzetközi katolikus kongresszus 1891. tudósítójában: *Le culte impérial à Byzance* cz. alatt sok érdekes anyagot gyűjtött össze.

Ugyanezen a téren mozog Ed. Beaudouin értekezése: *Le culte des empereurs dans les cités de la Gaule Narbonnaise* (163 l.), a mely Beurlier művével egyidőben jelent meg. E részletes kutatás minden pontban ugyanazon eredményekre jutott, mint a Beurlier thesise; s így feltehető, hogy az igazat eltalálták. Különben a Beaudouin dolgozatának összes anyaga a Corpus Inscr. lat. XII. kötetében együtt található; a szerző

inkább a kultuszt magát, mint annak történetét ismerteti. Csak egy mellékes pontban tér el a két tudós eredménye; míg Beurlier azt hiszi, hogy a császár nemcsak Róma istenségével (*Roma et Augustus*), hanem egyedül is a kultus tárgya volt, addig Beaudouin azt mondja, hogy ez csak Augustus alatt történt, de soha az ő utódjai alatt, s hogy a feliratokban található formulában *Róma* csak a genius-t, a numen-t jelenti, s nem a főváros istenségét.

Lazaire abbé műve: *Etudes sur les Vestales, d'après les classiques et les découvertes du Forum* (344 l.) egy szorgalmas, jámbor ember munkája, a ki nagyon örül annak, hogy a «démon uralma alatt» is meg volt a női ideálnak kultusa. Ismeri a régi írókat, különösen Ovidiust és Propertius-t; még a feliratokat is lefordította, de közönsége nem philologusok, hanem jámbor anyácskák, kik bizonyára nagy élvezettel fogják olvasni a Vesta és a keresztény szűz közötti összehasonlítást. A physiologico-theologiai «De Virginitate» egyházi irat is híven fel van használva. A római jog kitűnő tanára Cuq, *Les Institutions juridiques des Romains*, envisagées dans leurs rapports avec l'état social et avec les progrès de la jurisprudence I. vol. L'Ancien droit (760 l.) cz. alatt valódi hézagot pótol a francia irodalomban, a hol eddig a római jog történeti fejlődését eléggé elhanyagolták. Savigny hatását nem igen érezték a jogi fakultásokon s mint Ihering mondja, ezáltal a római jog tanításának elevenítő alajpát eltörölték: különvált az élettől, a melyben létjoga rejlik. A mit Savigny, Ihering és Voigt Németországban, azt Cuq nálunk kísérelte meg, de oly alaposan és oly philologiai készséggel — a szerző a római francia iskola volt tagja — hogy művét németre is le fogják fordítani. Cuq az idevágó bibliographiát kitűnően ismeri; ámbár gyakran Voigt az útmutatója, úgy mégis a tárgy beosztása, az áttekintések, s a philosophiai eszmék nagy eredetiségre vallnak. Ezen első kötet a jogi institutiókat a köztársaság utolsó éveig adja; az első fejezet a római jog eredetét a XII. Tábla törvényeig mutatja be; a második a Pontifexek irattárának megnyílásáig, a harmadik a római jog első tudományos feldolgozásáig a VII. században a város építése után. Minden törvényt a római állami és társadalmi viszonyok leírása előz meg; szóval a történeti módszer, még pedig a nagy mesteré, Fustelé, minden lapon nyilvánul. Nem száraz theoriával, hanem moralistával van dolgunk. Csak sajnos, hogy a mű vége valódi politikai manifestum, a melynek a történethez semmi köze.

Melin, *Essai sur la clientèle romaine* (170 l.) egy fiatal író első kísérlete, a ki Voigt után dolgozott. Helyesen különbözteti meg az eredeti, vallási jelleggel bíró clienst, a későbbitől, a hol a cliensség erkölcsi alapon nyugvott. De téved, ha azt hiszi, hogy ez a cliensség koldusállapot volt. Fustel, a ki a «Les Origines du système féodal» X. fejeze-

tében oly behatóan szól e viszonyokról, eléggé kimutatta, hogy a legjelesebb férfiak kliensek voltak, így Trebatius a Ciceroé volt, s feltehető, hogy Cicero maga a Pompejusé.

Jogi seminariumi dolgozat a *Brühl, Les associations Romaines* cz. értekezése (24 l.), melyet a fiatal jogász szülei kegyeletkép adtak ki a szerző baleset folytán bekövetkezett hirtelen halála után. Brühl szorgalmasan gyűjtötte össze az anyagot franczia és német forrásokban, de a végleges alakot nem adhatta meg sokat ígérő essayének.

Második kiadásban jelent meg *Deloume* kitünő műve: *Les Manieus d'argent à Rome jusqu'à l'Empire* (381 l.), a mely Róma pénzügyi viszonyait, a bankárok és publikanusok operatióit adja elő. Deloume Cicero ellensége; egy érdekes fejezetben kimutatja, mi módon gazdagodott a nagy szónok, s hol keresendő millióinak eredete. A publikanusokkal való jó viszonya, speculatiói nem voltak befolyás nélkül vád- és védőbeszédeire.

Audibert, Etudes sur l'histoire du droit romain I. La folie et la prodigalité (338 l.) cz. művében egy új hypothesisét védett. Szerinte a XII. tábla törvénye csak a «furiosi» név alatt jelölt elmebetegeket helyezte védnökség alá, de nem szól a *dementes*-ről; másrészt e törvény csak azon tékozlók ellen szól, kik örökségöket, melyet *ab intestato* kaptak prédálták el. Csak később látták be annak szükségét, hogy oly elmebetegek és tékozlók ellen is kell törvény, a kik vagyonukat a *gentilesek* kára nélkül verték el, s így a *demens* és *mente captus* protectiója ugyanazon elvből származott, mint a tékozlóé. Audibert thesisét nagy ügyességgel védte.

May és Becker egy hasznos kézikönyvet tettek közzé: *Précis des Institutions du droit privé de Rome* (260 l.) cz. alatt, a melynek czélja főleg a tanulóknak a latin auctorok olvasása alkalmával a jogi kérdésekben az általános fogalmakat röviden és világosan megmagyarázni. Az index minden kérdésre biztos feleletet nyújt.

A boldogult *Fustel* teljesen be nem végzett művei, melyeket *Jullian*, a derék bordeaux-i történetíró adott ki, sok római régiségi kérdéssel foglalkoznak, melyek mindegyike útmutatóul szolgálhat az illető kérdések tárgyalásában. Így a *Questions historiques* (XVI, 522 l.) cz. műben, a mely kiválóbb essay-it tartalmazza, egy czikk: *La Plèbe*, itt felemlítendő, mert Fustel abban azt bizonyítja, hogy a plebeiusok és patriciusok közötti különbség eredetileg sem a pénzviszonyokban, sem a földbirtokban, sem a fegyveres erőben, sem a faj nemességében nem rejlett, hanem egyedül abban, hogy a patriciusok vallása, a régi generatiók isteni, vallási és ritualis fogalmai különböztek a plebeiusokéitól, s így egy eredettől fogva át nem hidalható különbség létezett a patriciusok, kik e ritusok formáit ismerték, és a plebeiusok közt, kiknek sem papi, sem kultuszi titkaik nem

voltak. — A Polybiusról és Chios szigetéről szóló értekezést is újra lenyomatták e kötetben.

A történeti művek közt említendő a *Fontane* Egyetemes világtörténetének VII. kötete: *Rome de 754 à 63 av. J. Chr.* (566 l.). A szerzőt, kit a Panama-ügy hírhedtté tett, tán jobban ismerik, mint a Lesseps titkárát, sem mint történetíró. Pedig hibái daczára megérdemli, hogy művét olvassák, mert tárgyáért lelkesül, fényes eszméi vannak s generalisatiói, ha gyakran az ethnographiai hamis felfogások csorbítják is értéküket, philosophikus elmére vallnak.

Róma iránt nagyon szigorú; hadjárataiban csak államilag rendezett rablókalandokat lát.

Hennebert, *Histoire d'Annibal* cz. nagy művének 3. kötetében (434 l. számos képpel) a karthagói hadvezér életét írta meg. A szerző katona, de jól ismeri a régi forrásokat, s a mellett, hogy a hadi operációkról mint szakember ítél, a történeti elbeszélés nagy mestere. Hannibalt, mint Thiers, ő is bámulja. Ezen utolsó kötet Trasimenus-, Cannae- és Zamaról szól, tehát a hős fő katonai és politikai szerepét vázolja. Ott, hol Hannibal hadvezéri talentumát kell kimutatni, a mű kitünően sikerült, de a hol politikai szerepét Itáliában és Afrikában tünteti fel, hézagoss; így nem mutatja ki eléggé a végleges bukást annyi győzelem után, nem érezteti, hogy Itáliában az institutiók, a szokások és a törzsek hajlama az aristokratikus foederatió iránt roppant nagy volt, s így Karthago végleg nem győzhetett. A mű gyakran modernizál, a mi ókori történetben, ha csak egy Mommsen tolla nem áll rendelkezésére az írónak, gyakran tévutakra vezet.

A már említett *Stoffel* tábornok egy új művel gazdagította az ókori hadi irodalmat. *Guerre de César et d'Arioviste et premières opérations de César en l'an 702* (164 l. 4-r.) cz. alatt két értekezést közöl, a melyek egyike a következő eredményekre jut. Caesar, az 58. év aug. 23. Vesontio-ból (Besançon) elindul, hogy Ariovistus ellen vonuljon. A római hadvezér Voray, Rioz, Filain, Valleriois-le-Bois, Villersexel és Arcey községeken átment és itt Belfort közelében a Felső-Elzászba tört. Hét napi menet után, aug. 29. táborát Colmar és Schlettstadt között a Fecht balpartján ütötte fel. Ariovistus 24 mérföldnyire éjszakra volt Caesar táborától, a Brüche partjain, Dorlisheim és Rosheim között. A két hadvezér közti találkozás sept. 3. történt; a hely, melyet a Caesar műve «tumulus terrenus satis grandis»-nak nevez, ma Plettig, Dambach és Epfig falvak közt van. Az összejövetelnek eredménye nem volt; Ariovistus tehát dél felé indult, és Zellenberg s Bennweiler közt, Colmartól éjszak-nyugatra ütötte fel táborát. Itt volt a nagy csata sept. 14. a Fecht partjain. E hó 16. a római lovasság üldözte a menekülőket és az Ill és Rajna összefolyásáig jutott. A második dolgozat Caesar 702-i hadjáratának előkészületeivel

foglalkozik. Miután szerepét Chatillon-sur-Seine környékén összpontosította, Tonnerre és Joigny városokon át Agedincum (Sens) felé vonult. De minthogy Vercingetorix Gorgobina-t (Saint-Parize-le-Châtel, Nevers-től délre) ostromolta, Caesar a Bojoknak segítségére ment, s e végből dél felé indult, Vellaunodunum-on át (Toucy-sur-l'Ouanne, Auxerre-től nyugatra) nyugatnak indult, Saint-Fargeau-n és Bléneau-n át, és Genabum-ot (Gien) meghódította. Mindez martius 10—27 történt (702.) Fényes és szép térképek, melyeket az Imprimerie nationale készített, s melyek e hadmeneteket topographiailag tüntetik fel, mellékelvék, úgy hogy a munka minden tekintetben első rangú.

Az italiai archaeologia terén csak egy nagy munkát jelezhetünk: *Fouilles dans la Nécropole de Vulci*, exécutées et publiées aux frais de S. E. le prince Torlonia par *Stéphane Gsell*. (568 l. 22 tábla). A szerző, egyike a legderekabb fiatal archaeologusoknak, a híres necropolisban új ásásokat tett s vaskos műve nem más, mint ezen ásások pontos és hű naplója. Ha mindenütt ily híven jegyezték volna fel az ásások eredményeit, mint Gsell tette a 136 sírban, melyeket átkutatott, úgy a műtörténet chronológiájával tisztában volnánk. Mert Gerhard Rapporto Volcente cz. műve óta csak a talált tárgyakra fektettek súlyt, azokat mutatták a muzeumokban, de hogy mily sírban, mily műtárgyak kíséretében találták, azt nem mondták. Gsell főérdeme, hogy a sírok osztályozását tünteti fel, s így a festett vázák fontosabb chronológiáját adhatta, a görög stílus korszakait pontosabban határozhatta meg. A régi Itália kereskedelmi viszonyát a kelethez, Görögországhoz és Afrikához; az egyes czikkek forgalomba jövetelének idejét, egy szóval az ezer meg ezer műemlék synchronismusát, az egyes sírboltokban való létöket vagy nem létöket, mindezen kérdéseket Gsell methodikus ásásai nagyban megvilágítják. Ha e híres necropolisban csak elődjei nyomát követhette, úgy ásásait nagyobb óvatossággal és pontossággal végezte. Az ásások eredményeiről összefoglaló czikke a «Journal des Savants» 1892. aprilisi számában olvasható. A leleteket részint a római præhistoriai múzeumban, részint a Torlonia család palotájában őrzik.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁ CZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1892/93.

14. Besse Dávid: Cicero mint államférfiú. (Losonczy állami főgymn. 1—34 l.) — E program-értekezéssel írója többfelére törekszik. Először is meg akarja czáfolni Mommsennek és Drumannak Ciceroról

kimondott sujtó ítéletét; másodszor — mint maga mondja — «a mai kornak gyakorlati oldalát tartva szem előtt», be akarja mutatni Cicero-t mint «gyakorlati embert, feltüntetvén azt, mily fönségesen párosult benne az ideális és realis gondolkozás, és hogy ő a realis gondolkozás tekintetében is utánzásra méltó»; harmadszor egynehány ciceroi beszéd tartalmának ösmertetésével el akarja érni, «hogy a tanuló ifjuság, a mely az iskolában az Utasítások és a tanterv szerint szónokunknak csak két-három beszédével ismerkedhetik meg, a gymnasiumi auctorok eme legkitünőbbjének más egyéb, az iskolában nem tárgyalt beszédeihez is némileg hozzá férjen».

E nagy feladatokkal Besse könnyen végez. Rövid bevezetés után, melyben a római pártok viszonyait tünteti föl a plebs és a patriciusság egyenjogusításától kezdve egész Cicero idejeig (1—7. l.), áttér tulajdonképeni tárgyára s a 7—10. lapon elmondja Cicero életét s általánosságban vázolja politikai magatartását; ugyanazt részletesen tárgyalja a 11—34. l. E magatartás főjellemvonása a hazaszeretet, mely a köztársaság főtartásán működik. Épen azért a politikus eszközeinek elbírálásánál sohasem szabad elfelejteni, hogy mit akart elérni. Eszközökül használta pedig I. a népszerűséget, a melyre ügyvédi s hivatalnoki minőségében egyaránt törekedett. (Itt kapjuk három ciceroi beszéd rövid tartalmát s a beszédek előzményeit.) II. Közreműködött oly intézmények behozatalánál, mely a haza javát előmozdították, még akkor is, ha személyes ügyei mást parancsoltak volna. III. Oly férfiakat védelmezett, kiket igaz hazafiaknak vélt. IV. Megtorolta a visszaéléseket. V. Hazaellenes csel-szövények kinyomozásában páratlan ügybuzgóságot tanúsított s a fenyítésnél kellő mérsékletet. VI. Saját érdekeit a haza javának feláldozta. VII. Méltatlanságokat eltűrt. VIII. A legrosszabbtól sem riad vissza az igazság érdekében. IX. A haza üdvét kockáztató surlódásokat ki akarta egyenlíteni; válságokban nagy lélekjelenlétet tanúsított s a haza érdekében önmegtagadást. X. Családi kellemetlenségek sem tántorítják el a haza javán való fáradozástól. — Bizonyos, hogy Mommsen s Drumann túlszigorú kritikájukkal túllőnek a célon, de hogyha a Cicero becsületét Besse értekezésének kellene megmentenie, ez semmi esetre sem volna megmentve, úgy legalább nem, a mint ő akarja; egyrészt azért, mert felállított tételeit nem bizonyítja be, másrészt mert önmagának sokszor ellentmond. A II. tétel bizonyítására Ciceronak a Manilius-féle törvény-nyel szemben tanúsított magaviseletét s azt hozza fel, hogy a szónok 57-ben azoknak pártján volt, kik a két Galliát továbbra is Cæsar kezén akarták hagyni. Annak a bizonyításával azonban adós marad, hogy vajjon ez az állásfoglalás csakugyan előmozdította-e az állam javát s személyes érdekei mást parancsoltak volna-e neki? Ép ily kevésbé bizonyítja Besse a VIII-ik tételt. Azt t. i., hogy Cicero eltűrte a mélt-

tatlanságot, ha az állam érdeke kívánta, noha nem kellett volna. Száműzetését hozza fel bizonyítéknak. Hát talán a hazának tett vele szolgálata, hogy hazájából távozott? Hiszen rajta volt, — a mint az értekezésben olvassuk, — hogy ezt meg ne kelljen tennie! Vagy talán az az érdeme, hogy viszatérése után a közjó érdekében nem állt bosszút ellenfelén, száműzetése okozóján, Clodiuson? Ámde még ezután is, visszatérése után is neki kellett emez ellen védekeznie, mígnem végre «e bosszuálló embertől Milo embereinek gyilkos fűtyköse megszabadította». A VIII. pont bizonyítéka az lenne, hogy Cicero ellene vallott a szentségtörési per alkalmával Clodiusnak, «habár tudta, hogy vallomásával halálos ellenségévé teszi és előre látta a zaklatásokat»; továbbá, hogy szigorúan járt el Catilinával szemben, bár meg volt győződve, hogy ennek barátai s rokonai engesztelhetlen ellenségei lesznek. Cicero eljárása mind a két esetben tiszteletre méltó volt, de hogy neki e miatt a «legrosszabbtól» kellett volna tartania, az nem áll, sőt a Catilina-féle dologban tanúsított magatartásáért még elismerésre tartott számot. A haza érdekében tanúsított önmegtagadása (X. p.) pedig az volna, hogy ugyancsak a Catilina-féle összeesküvés elnyomása után megelégedett a «pater patrie» «szerény» címével, s nem használta fel az alkalmat személyes hatalmának megszilárdítására, vagy épen a köztársaság megbuktatására. S ezzel egy füst alatt el van mondva, a mi igaz is, hogy később «nem mulasztott el egy alkalmat sem, hogy a híres . . december 5-ét, mint a mely napon a város fényárban úszott az ő tiszteletére, ne emlegesse». A mi pedig a XI. pontot illeti: a politikai balsiker s a családjában előfordult kellemetlenségek után Cicero a maga vigasztalása végett irt. Hogy ezzel hazája javát valami módon akkor elősegítette volna, nehéz volna bebizonyítani s Besse sem bizonyítja.

Ellenmondásokkal is találkozunk. A 17. lap egy idézete szerint Ciceronak «nagy megelégedésére szolgál a nép zömének az optimatesekhez való hű ragaszkodása, mert ezekben látja a köztársaság fennállásának a garantiáit». A 19. l. (3. sor) szerint a nemesség Cicerót gyűlöli; viszont a szónok (19. l. 1. j.) erősen rátámad a nemesekre. Itt épen az a hiba, hogy nincs megmagyarázva, mi birta a szónokot politikai pályáján pártváltozásra. A 21. l. szerint Cicero a Catilina párhíveivel szemben önmérsékletet tanúsít, mert a halálbüntetést nem ő, hanem a consul designatus eszközölte, a 28. l. szerint ő végezteti ki ezeket, mert az igaz érdeke megkívánta, hogy a ki bűnös, lakoljon.

Mommsen és Drumann megczáfolása tehát nem sikerült, mert Besse ép a fontosabb részeket nem bizonyítja. Ép oly kevéssé éri el, hogy Ciceróban a gyakorlati embert bámulhassuk, kiben «az ideális és realis gondolkodás fönségesen párosul.» E mondat különben is kissé bombasztikus izű s többféleképp magyarázható. Ha úgy értette az író,

hogy Cicero az elméleti úton helyesnek talált igazságnak kiváló ügyességgel volt képes gyakorlatban is érvényt szerezni: akkor bővebben meggondolva a dolgot, maga is furcsának fogja találni ez állítást, mert Cicerora minden mást inkább rá lehet fogni, mint azt, hogy ügyes politikus. Különben úgy látszik, Besse csak lassanként dolgozta be magát abba a hangulatba: dicsérni minden áron, mert a 10. lapon még maga is azt vallja, hogy «Cicero nem volt, de nem is lehetett jó politikus».

A dolgozat harmadik céljára nézve felesleges bővebben nyilatkoznom. Besse soraiból azt veszem ki, hogy a csak úgy találomra oda-dobott tartalomjegyzékekből sok hasznót nem vár. Én is teljesen e nézetben vagyok. A tartalom kivonatolásának csak ott van értelme, a hol olvasás közben az összefüggés megértése végett szükséges; máskülönben nem érdemli meg a rifordított fáradságot.

Végül egy pár apróbb hibát említek fel. Kissé furcsának tűnik föl, hogy Rabiriusra nézve, ki Saturninus néptribun levágott fejét sorba mutogatta az előkelőknek, szörnyű vádnak mondja az értekezés az emberölést, s hogy a 29. l. Cæsar hűségének legyezgetése s a hízegés tisztességes fegyvernek van mondva. Tárgyi tévedés, mintha Cicero formálta volna a lovagrendet; ez C. Gracchus műve. — Catilina első összeesküvésének a 65-ket szokták nevezni, másodiknak pedig a 63-kat; az értekezésben pedig mind a kettő a 63. évre van téve.

Dr. TÓTH KÁLMÁN.

15. Kraut Győző: Csokonai mint ódaköltő. (Jászberényi községi kath. főgymnasium). — Gondos és jól megérlelt munka eredménye, ámbar épen a főszempontra nézve nagy tévedésben van a szerző. Az öt fejezetre oszló értekezés Csokonainak hazafias, szerelmi és bölcselmi ódáit fejtegeti, — illetőleg csak az első és harmadik osztályba tartozókat, mert Csokonai szerelmi énekei közt ódát nem talál egyet sem. Mivel Csokonai korában még a lyrai műfajok nem voltak tisztán kifejlődve a magyar költészetben: a szerzőnek vizsgálat alá kellett vennie nemcsak a mai értelemben vett ódákat, hanem azon műveket is, a melyekben egy-egy versszak ódai lendületű, de mint egész, nem tudott azzá válni. Kiindulása tehát egészen helyes, de az a keret, a melybe Csokonait, mint ódaköltőt állítja, épen mert nagyon általánosít, már sok kívánni valót hagy hátra. A magyar lyra régebbi történetének mezeje nem oly kietlen, mint a szerző hiszi, nem, még pusztán az ódai hív szempontjából sem. Ha nincsenek is troubadourjaink és minnesängereink: a magyar középkori lyra termékei közt vannak valódi gyöngyök. A világi lyrának is vannak a XVI. századtól kezdve kiváló képviselői s általánosságban kimondani, hogy «verselőink nem voltak költők», sem nem lehet, sem nem igazságos. Hiszen csupán Csokonai előtt Ányos, Dayka, Virág kétség

kívül írtak jeles lyrai műveket, — hogy Amadét és Horvát Ádámot ne is említsük, a kik Csokonai költészete egyik főbb irányának mintegy hírnökei voltak. Ezekről nem lehet azt mondani, hogy «soha nem érzett érzelmeket zengenek».

Magát Csokonait haszonnal forgatta a szerző. Hazafias költeményei közül jól kiválogatja azokat, a melyek egy-egy pontban közel járnak az ódához, valamint az emberiség művelődésén érzett elragadtatást zengő műveknek is kiválogatta legszebbjeit. Így a *Marosvásárhelyi gondolatokat* egy s más szempontból ügyesen méltányolja s helyesen mondja, hogy Csokonai, «valahányszor az emberiség érdekei kerülnek szóba, fölmelegszik s hevülete ódai szárnyalásra ragadja». Alkalmi költeményei közül többet szintén derekasan elemez és nem egy helyen művelt érzékre valló distinguálással emeli ki a tárgyhöz tartozó részleteket.

Sajátságos azonban, hogy a Lillához írt művek között igazában egyet sem talál, a melyet — hacsak részleteiben is — érdemesnek találna a nagyobb méltánylásra saját szempontjából. Kiinduláspontja e szakaszra vonatkozólag egészen téves. «Csokonai életében — mondja — a szerelem nem játszott döntő szerepet, nem hatalmasodott el annyira, hogy végzetessé válhatott volna rá nézve. (Mellesleg megjegyezve, nem értjük a *végzetessé* válhatást. Ha azt érti a szerző, hogy nem tett rá oly hatást, hogy abból műzsája elég táplálékot vehetett volna, akkor nagyon téved). Az egyetlen nő, — folytatja — ki szívét nagyobb hullámmatba hozta, Vajda Júlia, előbb hagyta el, mintsem a szenvedély mélyebb gyökeret verhetett volna. Kétség kívül ejtett szívén sebet, de ez *elég hamar* behegedt s a *sebláz csendes természetű* volt». Mi pedig úgy tudjuk, hogy éppen Vajda Júlia iránti szerelme és csalódása hevesebb convulsiókba sodorta a költőt. Olvassa el csak e tárgyú leveleit a szerző, látni fogja, hogy ítélete sehogysem állhat meg. Mindenesetre nem közönséges lelkierőre vall az a körülmény, hogy Csokonai mint ügyekszik önmagát meggyőzni a csalódás indítékáról: de, ha igaz, a mit Kazinczy mondott, hogy «az ő affectált és nem affectált misanthrópiájából úgy sugárlott ki mindig az emberi szeretet, mint affectált cynismusából az æsthetikai lélek», úgy bizonyosan igaz az is, hogy mind misanthrópiájára, mind cynismusára éppen csalódása hatott legjobban. Nem említünk többet, csupán az «Oh Tihálynak riadó leánya» kezdetű költeményét, mely kétségen kívül e hatásnak köszöni létrejöttét, s ezt bizony még az ódai hév szempontjából is bátran fejtegethette volna a szerző, talán több joggal, mint *A bátoratlan szerelmest* vagy *Az éjnek istenihez* címűt.

E sarkalatos hibát nem számítva, a dolgozat végén elég ügyesen csoportosítja a szerző fejtegetéseinek eredményét mind a classikai, mind a modern ódára vonatkozólag.

Dr. Váczy János.

16. Ebenspanger János: A hiencz nyelvbe olvadt magyar szavak. (Felső-lövői ág. hitv. evang. nyilvános tanintézetek.) — Még nem ismerjük teljesen azt a hatást, melyet a magyar nyelv a hazában élő idegen ajkú lakosság nyelvére gyakorolt. A különböző szláv nyelvek és az oláh nyelv magyar elemeivel többen foglalkoztak ugyan, azonban a német nyelvjárások magyar szavairól tudtommal csak két kisebb dolgozat szól. A Phil. Közl. IX. évf. 387. lapján közöltem néhány magyar szót, melyet a felsőmagyarországi német nyelvjárásokban használnak, Wlislöck Henrik pedig (u. o. X. évf. 364. l.) az erdélyi szászok nyelvéből közölt magyar eredetű szavakat. A czímben említett értekezés szerzője azokat a magyar szavakat tárgyalja, melyeket a soprony- és vasmegyei németek, a hienczek, használnak.

Összesen 45 olyan szót sorol el, melyet a hienczek nyelve a magyarból vett át, van azonban közöttük néhány olyan is, melyekhez erős kétség fér. Ilyenek:

cziklin, hiencz nyelven *Zicken*, néha *Ziegen*. E szó tárgyalása rendkívül zavaros. A *cziklin* szó előfordul, mint pataknak a neve kétszer is; e két patak mentén vannak *cziklinerdők*, *cziklinföldek*, *cziklinrétek*, *cziklinmalmok*; előfordul végre községek neveiben is: *Német-Cziklin*, *Oláh-Cziklin* és *Kothezicken*, magyarul *Sáros-Szék*. Ez utolsó helynév juttathatta a szerzőt arra a gondolatra, hogy a hiencz *zicken* a magyar *szék* (ebben: *székely*) szónak felel meg. Pedig a két szó alakja és jelentése egyaránt ellene mond az egyeztetésnek; a *szék*-nek semmi köze a *zicken*, *cziklin* szóhoz.

kakas; a hiencz nyelv *kokos* alakja inkább szláv eredetre mutat, v. ö. horv. *kokoš*.

Nagyon is kétes vagy érthetetlen egybevetések még: *csusza*, nem mondja meg sem a magyar szó jelentését, sem a hiencz nyelvben használt alakot; — *lapincs*, aligha van köze a hiencz *Lafnitz*-hoz; nem közli a szerző egyik szó jelentését sem; — *lafancz*, hiencz *lofaonc*. Ebben a szólásmódban hallotta csak a szerző: «Német lafancz, lábad fáj? Tedd a tűzre, majd nem fáj!» Ha csak ebben a magyar szólásban hallotta, mi köze hozzá a hiencz nyelvnek? — *tömlöcz*, a hiencz nyelv *tunlicz*, *timnicz* alakja arra mutat, hogy valószínűleg egyenesen egy szláv nyelvből vették át ezt a szót, v. ö. ószl. *timnica*, újszl. *temnica*; — *vaczok* és hiencz *Vóczen* «a kukméri határ legemelkedettebb helye», aligha tartoznak össze; — *Zala*; Villámos határán levő *Zalaárok* (*Zalaqraben*, ill. *szoaláqraben*) aligha függ össze a Zala folyónévvel; — a *jaj* indulatszóról sem állíthatjuk, hogy a magyar *jaj* átvétele.

A többi szó tárgyalása is hiányos, néha gyermekes, mint pl. a *hútrány* szóhoz fűződő etymologikus fejtegetés; egyik főhibája e mellett az értekezésnek, hogy nem közli pontosan az egyes szavak alakját a

hiencz nyelvben. A tárgyalt szavak a következők (a hiencz nyelvben használt alakot csak a szerzőnek hiányos írásmódjával jelölhetem): *áldomás* hiencz: *ádomás*; ugyanez a szó megvan mind a felsőmagyarországi németek, mind az erdélyi szászok nyelvében; — *béres* h. *véres*, a. m. urasági szolgál; — *bika* h. *vika*, *vikerl*; az erdélyi szászok is használják. — *bocskor* h. *vacsker*; a szerző hozzáteszi: «ennek a szónak a meghonosulása nehezen fejthető meg, minthogy a vidéken senki sem visel bocskort». Mikor használják tehát e szót? — *bucsu* h. *vucsu* a. m. vásár; — *bunda*, *buda*, a szó alakját a hiencz nyelvben nem közli; említi a *bundás* szót is, de semmit sem ír róla, sem alakját, sem jelentését nem tudjuk, csak a magyar szót magát veti oda a szerző; — *csárda* és *csárdás* h. *csáda*, *csádás*; — *csecse* a. m. szép, hiencz alakját nem közli; — *csizma* h. *csizmaon*; használják ezt a szót mind a felsőmagyarországi németek, mind az erdélyi szászok; a magyarból átvett szó tovább képzése a hienczek nyelvén a *csizmaonmocha*; ez azonban nem a *csizmadia* átvétele, mint a szerző mondja; — *czipó* h. *czipoltn*, kis kenyér; — *csutora* h. *csuttá*; — *deres* h. *derés*, öreg emberektől hallotta; — *félre*, csak Lövön hallotta fiúktól számkázás közben; — *gatyá* h. *gátyihozen*; — *gazda* h. *kásza*, ritkán használják; — *hát*, igen gyakran használják a német *also* helyett; — *határ* h. *hotter*, *hottá*; — *hitvány* h. *hitvánig*; a felsőmagyarországi németek is használják; — *huszár* h. *huzár*; — *izé* (hiencz alakját nem közli); — *korbács* h. *karcács*; — *köpnöyög* h. *kepene*, *kepeneg*; — *kurucz*, «a hiencz nyelv *krucz* vagy *wilder krucz* alakjában használja s értelme megfelel a magyar kurucz ember, kurucz gyerek fogalmának»; — *ördögatta* h. *ettegatta*; — *pandur* h. *paontua*; — *pecsenye* h. *pěcsěnye*; — *pint*, a. m. két licze; — *rádás* h. *rádás*; — *rétés* h. *rětēs*, *riētēs*; — *robot* h. *raóvát*; — *rovás* h. *rovīs*; «a hiencz szőlőgazdák szüretkor használják: fapálcákra felróják a puttonok számát»; — *sátor* h. *csádá*, a. m. vásáros sátor; — *tor* h. *tuár*, halotti tor.

Nagyon jó volna, ha a szerző újra hozzáfogna e feladathoz, és pontosan s a mostaninál nagyobb gonddal állítaná össze a hiencz nyelvben használt összes magyar szavakat.

BALASSA JÓZSEF.

17. Végh Endre: Virág Benedek élete és költészete. (Kaposvári m. kir. áll. főgymn.) — Ez értekezés eredetileg ünnepi beszédnek készült a gymnasiumi önképzőkör zárógyűlése alkalmából, s mint alkalmi szónoklatnak előnye gyanánt említhetjük, hogy pontosan ragaszkodik a szónoklat tárgyalásának, szerkezetének szabályaihoz. De az már határozott fogyatkozása, hogy összes forrásai Szvorényi és Toldy. Ily szegényes forrástanulmány még a legszűkebb keretű beszédnek is csak hátrányára lehet. S ez esetben az értekező kétszeresen is hibáztatható, mert gazdag és könnyen hozzáférhető források állottak rendelkezésére, s mégsem meri-

tett belőlük: csak Schlosjarik Károly, Vermes Imre, de különösen Szalay Gyula e tárgyú monographiáit akarom említeni. Fölötte rövidnek találom azt a húsz sort, melyben szerző a «szent öregnek», «honnunk Flaccusá»-nak (így nevezi Virágot Berzsenyi *Virág Benedek*hez cz. ódájában), a «magyar Horatius»-nak érdekes életét vázolja s még hozzá hibásan vázolja. Tévedés van mindjárt a vázlat legelején, midőn főforrása, Toldy nyomán apodictice azt állítja, hogy a hazaszeretet és erény éneklője «1752-ben Nagy-Bajomban, Somogy megyében született». Pedig Virág születésének éve és helye valójában még mindig meg nem oldott probléma. Mert vannak adataink 1752 mellett épűgy, mint 1754 mellett, a talányszerűleg megfejtett somogy megyei Nagy-Bajom mellett épűgy, mint a zalamegyei Dióskál mellett. — A pálosok szerzete nem 1788-ban, hanem 1785—86-ban töröltetett el. — Magyarázatra szoruló kifejezés a következő: «Szerzete eltöröltetvén, egyideig mint *királyi oktató* folytatta pályáját». Toldy ezt így mondja s kortársai meg is értették, de a mai kor *növendékének* ez ép oly érthetetlen, mint az is, hogy valjon *hol* folytatta az említett pályát. Tudjuk, hogy Virág tanári pályáját előbbi működése helyén: Sz.-Fehérvárt folytatta. — Nem lett volna felesleges megemlíteni, hogy a vallás-alapból nyugdíjképen kapott 300 ft. bizony csak *papírforint* volt. Tanulóknak és a nagy közönségnek szánt beszédben kifogásolnunk kell azt is, hogy magyarázó szó nélkül veszi át Toldynak ama nem szabatos kifejezését, hogy a nyugdíjösszeg később «harmadfelére szállt.»

A beszéd legnagyobb része ezután Virág működésével, nevezetesen költői működésével foglalkozik. Nem érthetni ugyan eléggé, hogy miért mond le szerző oly könnyen Virágnak, növendékek és közönség előtt egyaránt érdekes és tanulságos egész írói működése vázaltszerű bemutatásáról is, s miért éri be e helyütt egy Szvorényi Irod. Szemelvényeiből vett 8 soros száraz idézettel (idéző jel nélkül!), holott főforrása e tekintetben éppen nem szűkszávu. Ha Szvorényi nem is említi, de a főgymnasiunai növendékek és a közönség bizonyára szívesen vették volna, ha az értekezés nem hagyja szó nélkül, hogy Virág «számosabb nyelvészeti, történeti munkái», mily irányuak voltak. Szívesebben vették volna tudomásul, hogy «a szent keblű» (Vörösmarty) nevezetesen a magyar prosodiáról, írásról, szókötésről és beszédrészekről szeretett értekezni, mintsem végighallgassák és elolvassák eredeti és fordított munkái megjelölésének száraz évrendi felsorolását.

Virág költészetének sajátos vonásait egész rendezetlenül, éppen nem nagyon jellemző szemelvények kíséretében, tárja növendékei elé a szerző. Jóval inkább megközelítette volna az ismertetés célját, ha a «nemzeti lélek tüzes ébresztőjéről» azt mondja Góbi után, hogy ő «a II. József végéveiben fellobbant nemzeti visszahatásnak s a II. Lipót kora-

beli fellendülésnek tűzzel és erővel teljes szószólója». Továbbá, hogy «költészetének második főforrása a bölcselkedés», a mennyiben előszere-tettel «nemes erkölcsi eszméket, józan életelveket hirdet». Virágról e szerint elmondhatni, hogy ő vezette be költészetünkbe «a klasszikai ódát, még pedig a *hősi és bölcselkedő ódát*». Elmondhatta volna, s alkal-mas szemelvényekkel is igazolhatja vala, hogy Virág költészete valódi erkölces-tan, a mennyiben ódái a kor hibáinak ostorozása s erényeinek magasztalása által, epistolái pedig keserű-maró gúny által hatva igye-keztek javítani, a nemes ideálok útjára terelni. Bemutathatta volna, hogy költeményeinek tárgyai legfőképen a hazaszeretet és erény lévén, érték dicsőíti a *szabadságot, önfeláldozást és hűséget*. Csak egy érzésről nem zengett lantja, a mit a «szent öreg»-nél nem is csodálhatunk: a *szerelemről*. Feltüntethette volna, hogy Virág a nemzeti nagyság, az ősi dicsőség megéneklése közben, szemlélve áldatlan jelenét, sohasem téved a kétségbeesés sötét határáig, hanem ellenkezőleg: reményt, erőt merít a dicső múltból a jövőre; fel azt is, hogy mennyire jellemzi őt az *őszin-teség, mesterkéletlen egyszerűség, komoly méltóság*. Megemlítheti vala, hogy ő inkább az *értelem*, mint az *érzelem*, a szív költője; hogy, mivel költeményei javarészből alkalmoszerűek, ma már sem nem egészen ért-hetők, sem pedig éppen e miatt zavartalanul nem élvezhetők. De hogy költészetünknek nemzeti irányú fejlődését mennyire előmozdította, s hogy korának mily tisztelt alakja volt, legjobban bizonyítja tisztelő bará-tainak és hálás tanítványainak hosszú sorozata. Ilyenek: Ányos, Szabó Dávid, Bacsányi, Berzsenyi, Csokonai, Kazinczy, Vitkovics, Vörösmarty, kik mind hozzá intézett magasztaló költeményeikben a nemes barát, szerető mester és kiváló író érdemeit zengik. És igaz, a mit Toldynk erre vonatkozólag mond (Irod. Arczképek): hogy valamint Bessenyei, Ányos, Szabó Dávid és Révai nélkül nem lesz Virág, úgy Virág nél-kül nem lesz egyike legnagyobb költőinknek: Berzsenyi.*)

A teljesség kedvéért akár még azt is megemlíthette volna a szerző, hogy Virág eleinte a francziás költőinktől használt alexan-dríneket választotta versformául, élete későbbi folyamán pedig a rímes verseket keményen megtámadta s a költészet lényegéül csakis a klasszikai formákat tüntette fel. (*Berezetés Horatius Poetikájához*, Pest 1801.) Annak megemlítése sem vált volna a dolgozat kárára, hogy Virág 1789-ben lépett fel ódáival Bacsányi *Magyar Mú-zeumában* s Kazinczy *Orpheusában* és csak tíz évvel utóbb jelentek meg együtt a rímes alaknak mellőzésével a Bacsányi-féle *Magy. Minerva* III. köteteképe «*Virág B. poétai munkái*» czímen. Azt sem ártott volna

*) Berzsenyi maga is elismeri mesterének Virágot, így szólván hozzá: «Példád élteti mellyemet, — Jer, jer, légy kalaúz pályafutásomon.»

megtudnunk, hogy Virág Bessenyei György *Hunyady Lászlóját jambusos* tragédiává igyekezett átdolgozni, annival kevésbbé, mert így alkalma nyílt volna Virágnak Bessenyeihez való viszonyáról egyetmást, nem érdektelent, elmondani. Így egyebek közt azt is, hogy Virág, saját szavai szerint, «Bessenyei által kezdte jobban szeretni nyelvünket»; hogy «ő az, kinek tolla s esze engem, ha magyarul kezdenék írni, felébresztett». Ányoshoz való viszonyáról is szívesen hallottuk volna, hogy «tőle kapott lángot», vagy a hogy mi mondjuk ma : a ki a latin költészettől *el-* s a magyarna *kmegnyerte*.

Annak mellőzését, hogy Kazinczy nyomán ő is írt «hangzatkákat» (sonetteket), s hogy a martialis epigrammában, a gnómában s Phædrus, nyomán néhány apologban (mesében) szintén megpróbálkozott, kisebb mulasztásnak tekintem. De már kevésbbé engedhető meg annak a mindenképen érdekes ténynek elhallgatása, hogy Virág a honfoglalásról eposzt akar írni. Baráitait is egy hasonlóknak megírására serkenti. De mivelhogy buzdításai senkin sem fogtak, ő maga írja meg a «nemzeti feladatú» eposz expositióját és invocatióját. Alapos okunk van tehát feltenni, hogy Aranyosrákosi Székelyen és Csokonain kívül Virág is lehetett nem jelentéktelen hatással Zalán futásának megírására, annival is inkább, mert tudjuk, hogy Vörösmarty nagy tisztelője volt az író Virágnak és mert nagyon is valószínű, hogy a «szent keblű» a hozzá ellátogató fiatal nevelőt idejekorán beavatta életének legfőbb tervébe.

Ugyanaz a vázlatosság, mely a költő jellemzésében nyilvánult, fogyatékosá teszi a dolgozatot a műprózaíró Virág bemutatásakor is. Végh tévesen állítja — s a növendékekkel szemben ez kétszeres hiba —, hogy Virág Magy. Századaiban csak Zsigmond haláláig juthatott el a tárgyalásban, mert valójában — ha mindjárt nem is oly rendszeresen, mint előbb — egész a mohácsi vészig tárgyal. Virág legkiválóbb prózai munkájának bemutatásában a szerző megint nagyon szűkszavú. Érdemes lenne hallanunk, hogy a szigorú érületben, emberek és korok bírálásakor a komoly s egyenes nyíltságban Tacitus tanítványa igyekezett lenni ez első műhistorikusunk, vagy a mint Toldy nevezi «nemzeties philosophus történetírónk». Virág prózáját, nyelvét illetőleg szintén nagyon elkelt volna szerző főforrásának, Toldynak az a találó s tanulságos karakteristikája : «Míg Báróczi és Kazinczy az új literaturák nyomán igyekeztek nyelvünknek választékos csínt és saloni forgékonytságot adni, addig Virág igen üdvösen egy más oldalát művelte a magyar stílnak : azt, mely a régi nyelvből indulva s római példányokon szépülve, classicitás után törekedett.»

A dolgozat mondat szerkezetei (olykor 10 sorosak is) nehézkesek, nem egyszer helytelenek, átmenetei egyenetlenek és döcögősök, egyes kifejezései nem mindig szabatosak s nyomatása sem elég gondos. Nagy

mondásaiból hadd álljon itt e kettő: «E körben (önképzőkörben) a létért való küzdelemre készültök» és «ha Virág nyomdokait mint férfiak követték, úgy igaza lesz a legnagyobb magyarnak: «Magyarország nem volt, hanem lesz!» ...

Egészben véve e dolgozat, mint kellő forrástanulmány nélkül szükkölködő s nem eléggé rendszeres irodalmi kísérlet, ha némileg gyarapítja is a növendékek ismeretét, végeredményben mégis növendékre és közönségre egyaránt valóban csak ephemer hatású lehetett. Virág mindenképen szebb emléket érdemelt!

Dr. DEMEK Győző.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság folyó évi márczius 14-én *felolvasó ülést* tartott, melyen Fröhlich Róbert vál. tag elnökölt és Fináczy Ernő első titkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Nagy Zsigmond*: Terentius és az ó-római vígjáték (bemutatja Némethy Géza).

2. *Róna Béla*: Egy új Bánk-tragédia.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Fröhlich Róbert elnökölt és Petz Gedeon másodtitkár volt a jegyző. Jelen voltak: Fináczy Ernő első titkár, Bayer József, Gyomlay Gyula, Némethy Géza és Reményi Ede választmányi tagok. Az ülés lefolyása a következő volt:

1. A f. é. febr. 7-iki választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. A Társaság *rendes tagjaivá* választatnak: *Farkas* Ignác privigyei kath. gymn. tanár (aj. P. Thewrewk Emil), *Fülöp* Árpád ungvári kir. kath. főgymn. tanár (aj. Vajdasy Géza) és *Strauch* Béla nagyszebeni gymn. tanár (aj. Láng Nándor). A tagok száma: 11 tiszteleti, 7 alapító, 353 rendes, 78 rendkívüli, 156 előfizető, összesen: 605.

3. A pénztárnok kimutatása szerint az 1893 decz. 30-tól 1894 márcz. 13-ig terjedő időközben a Társaság *bevételei* 1019 frt 20 krt, *kiadásai* 592 frt 45 krt tet ek; a pénzkészlet 423 frt 75 kr. Tudomásul vétetik.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Dugonics Toldi-drámáját adta ki *Heinrich Gusztáv* (Olesó könyvtár 326. sz. 272 l.) 64 lapra terjedő érdekes bevezetéssel, melyben mindenekelőtt kimutatja, hogy e «szomorú történet» nem egyéb, mint tartalom és előadás tekintetében hű magyarosítása Christmann K. gyenge, s ma már ritkaság-számba menő ily cz. szomorú játékának: *Der Statthalter von Corfu* (Mannheim 1782), mely valószínűleg soha sem került színre. Christmann darabját jóval sikerültebbnek tartja Heinrich a Dugonicsénál,

mert a német eredetiben csakugyan a helytartó a főhős, s nem az ezredes, mint a magyar átdolgozásban, s mert stílje is elevenebb, drámaibb, míg a Dugonicsé bőbeszédű és lapos, és mivel úgy tárgya mint felfogása jobban megfelel a történeti háttérnek (a XVIII sz. eleje), míg a magyarban Toldi oly siralmas szerepet játszik és az egész cselekmény annyira nem illik Mátyás korába, hogy a darab már ez oknál fogva is csak rikató hatással lehet az olvasóra. Dugonics ezen átdolgozásában is változtatott az alapul vett mese szerkezetén, de ezúttal is, kellő drámai ereje és színi tapasztalatai híján, nem nagy szerencsével. A darab 1794 aug. 20. került először színre Budán, de nem aratott nagy sikert. A század közepe táján egy új, de a Dugonicsénál éppen nem jobb Toldi-dráma lépett helyébe a magyar színpadon, Oroszfői Pergő Czelesztinné (+ 1858-ban 74 éves korában), a kezdetben nagyon fölkapott, később hirhedtté vált magyar színésznek darabja *«Toldi Miklós és a kőszegi víg asszonyok. Vígssággal vegyes nemzeti történet, három felvonásban.»* Heinrich kimutatja (és ez teljesen új részlete dolgozatának), hogy e darab ép olyan (csak hogy kevésbé hű) magyarosítás, mint a Dugonicsé. Eredetije Gleich J. A. bécsi írónak (1772—1841) ily című lovag-drámája *«Albert der Bär, oder die Weiber von Weinsberg»*. (Wien, 1806), melynek komoly cselekményét Czelesztin lehetőleg összevonta, míg a komikai jeleneteket majdnem híven lefordította. E darab 1835 nov. 15-én került először színre a fővárosban, de szintén nem aratott sikert.

Mondatörténeti szempontból Czelesztin drámája époly értéktelen, mint a Dugonicsé, de az utóbbinak drámájához csatolt jegyzetek, főleg a 17-dik számú, a Toldi-monda szempontjából figyelmet érdemel, Dugonics ugyanis ebben felsorolja azokat a Toldi-ereklyéket, melyek régidőtől fogva a budai vár u. n. bécsi kapuján függöttek, s a melyeket (összesen 8 darabot) 1794 febr. havában ő maga is látott. Nincs okunk ennek valóságában kételkedni, valamint abban sem, hogy a hagyomány, Dugonics idejében, e fegyvereket a Toldiéinak tartotta. Heinrich alaposan kételkedik abban, hogy ezek valóban Tolditól származtak volna és ezen kételye igazolására hivatkozik Gerlach István följegyzéseire, ki, mint Ungnad Dávidnak, Miksa császár konstantinápolyi követének udvari papja 1573-ban Budán járt és látta is ezen ereklyéket, melyek azonban szerinte valamely török vitéztől származnának. Dugonics följegyzése annyiból mégis becses, mert kétségtelenné teszi, hogy a mult század végén is, a még mindig künn lógó fegyvereket stb. Toldinak tulajdonították és hogy e szerint Toldi emléke még elevenen élt a budaiak emlékezetében.

A Toldi-dráma e rég nélkülözött kiadását őszintén ajánljuk mindazok figyelmébe, kik érdeklődnek aziránt, hogyan indult a magyar dráma-irodalom, idegen nyomokon, új irányok felé a 18-ik század utolsó évtizedeiben.

b. j.

— Goethe Faust-ja francziául. (*Le Faust* de Goethe. Traduit en français dans le mètre de l'original et suivant les règles de la versification allemande par François Sabatier. Paris. Ch. Delagrave, 1893. XIX. és 186. l.) A lehetetlenséggel határos feladatra vállalkozott egy német iro-

dalomért lelkesedő francia: a német költői szellem legmélységesebb termékét francia földre ültetni át. Oly feladat ez, a melynek sikeréhez hatalmas költői tehetségen kívül megkívántató még, hogy a francia nyelv szelleme és a francia költés s verselés technikája tövestül átalakuljon! A fordító tényleg, hogy a meglevő eszközök elégtelenségén segítsen, merészen megkísérli a francia verselés törvényeinek szűk korlátain tágitani és merész, sőt vakmerő újítással áll elő. Mert ha azt mondja czímnapján, hogy Faustot az eredetinek metrumában és a német verselés törvényei szerint ültette át, ez azt jelenti, hogy az eredetinek változó metrumát (azaz rhythmusát) olykép *utánozza* — a francziában tudvalevő voltaképi metrum nincsen —, hogy az eredetinek minden egyes sorát egy megfelelő számú szótagból álló sorral visszaadni igyekszik és ugyanazokat a sorokat rimelteti egymással, a melyek az eredetiben rimelnek. E szándékát Sabatier pedig csak úgy képes megvalósítani, hogy halomra dönti a francia verselés és rímelés összes — szentesített — szabályait: rímnek vesz mindent, a mi a fülnek összecseng (rimelteti pl. *solennelle* — és *etincellent*-t 716—8 v.; hosszú szótagot röviddel, egyes számot többessel stb.); semmibe sem veszi azt a szabályt, hogy néma *e* által követett magánhangzón végződő szóra a versben csakis magánhangzóval kezdődő szó következhetik (ez ellen vét pl. a 170. v.-ben: *quelque tragédie grecque assurément*); vissza nem riad a hiatustól és oly szabadon bánik az inversiókkal, az átható igék elé helyezve tárgyukat, akár a régi francia nyelv. És mindamellett sem sikerült az eredetinek *formáját* mindig híven követnie. Nem is említve az olyan helyeket mint a 160—162. v.:

Nicht dir? Non pas à toi?

Wem denn? Et à qui donc?,

melyeknek metrikusan megfelelő átfordítása francia nyelvre egyszerűen megoldhatatlan feladat, nem egy helyen megtoldja a verslábak számát, mert nem futja ki máskép, pl. a Vorspiel auf dem Theater 124. versét «Wer sichert den Olymp, vereinet Götter?» inígy fordítja: «Qui donc soutient l'Olympe, unit les Dieux sans cesse?» — és nem egyszer eltér a rímek elhelyezésétől is, mint pl. a Prolog im Himmel 29—34. verseiben az eredetinek a b a b-féle rímjei helyett a b b a-t rímeltet. Hasonló eltéréseket több helyen találni.

A mi egyébként a fordítás minőségét illeti, említett különösségeinél fogva kissé bajos határozott ítéletet mondani. A feladat különben minden tekintetben oly rendkívüli, hogy közönséges mértékkel nem szabad mérnünk. A két nyelvnek magában véve oly eltérő szerkezete és szelleme e műben, melyben Goethe a nyelvvel souverain virtuozítással játszik és játszva alkot, az átültető elé valóban legyőzhetetlen akadályokat gördít. Hogy csak egyet említsek, azoknak a pazar erővel alkotott szóösszetételeknek, minők: Neuglühend, Übermensch, Wonnegraus, Ahnungsdrang stb., — ezeknek congenialis visszaadására ha a francia egyáltalán képes, úgy szükséges, hogy a fordító a nyelvnek oly uralkodója legyen, a ki ép oly hatalommal tudja a nyelv nyers aranyát érmekké verni, mint a milyennel Goethe tette a németben. A fordítás nehézségét fokozza, hogy e műben minden szó súlylyal és jelentőséggel bír és a bírálatot is könnyen kedvezőtlenül befolyásolja, ha

a fordításban nem lel minden szót ugyanazon a helyen s ugyanazzal a súlylyal és jelentőséggel. Nagy elismerés illeti a fordítót mindenestire azért a végtelen gondért és pietásért, a melylyel az eredetinek szövegéhez ragaszkodik és a melylyel még árnyékait is visszaadni próbálja. Hogy ez nem sikerül mindig, hogy körülír, hogy ellaposít, hogy told, a gondolatot elhalványítja, hogy egyszerű, erőteljes fordulatokat a francia klasszicizmus czikornyás modorában visszaad, az mind szinte magától értetődik, mint az is, hogy az eredetinek nyelvi hatalmassága őt saját nyelvén való hatalmaskodásra csábítja. De meg nem tagadhatjuk tőle azt a dicséretet, hogy egészben helyesen érti, átérzi és gyakran meglepő ügyességgel visszaadja az eredetit. Kivételesen történik, hogy az eredetinek értelmét meghamisítja, elhomályosítja vagy félreérti (pl. a *Vorspiel auf dem Theater* 33. v.)

De elég e megjegyzésekből ennyi. E sorok nem akarnak sem bírálat, sem bővebb ismertetés lenni, csak figyelmeztetés e mindenestire rendkívüli jelenségre. Hogy fog-e a fordítás a *francziáknak* tetszeni? — a mi elvégre fődolog — az kérdés. Bár a decadents és mások reformtörekvései által a talaj az efféle reformkísérletek számára némileg elő van készítve, féltő, hogy nem fogják egyébként nézni mint curiosumnak. Dr. GÄRTNER HENRIK.

— Goeze vitairatait Lessing ellen adta ki Schmidt Erich a Seuffert-féle „Deutsche Literaturdenkmale“ 43—45. kötetében (*Goezes Streitschriften gegen Lessing*, Stuttgart, 1893, V és 201 l.), de minden magyarázat nélkül, egyszerűen utalva Lessing-könyvének megfelelő fejezeteire. Goeze két munkát írt Lessing ellen: *Etwas Vorläufiges gegen des Herrn Hofraths Lessings mittelbare und unmittelbare feindselige Angriffe auf unsere allerheiligste Religion* (Hamburg 1778) és *Lessings Schwächen* (U. o. 1778) három füzetben. Schmidt ezeken kívül a korszakos theologiai vitára vonatkozó még néhány orthodox nyilatkozatot közöl korabeli folyóiratokból (*Freiwillige Beyträge*, Hamburg 1774—78 és *Beytrag zum Reichs-Postreuter*, Altona, 1777—80). Goeze vitairatainak közlését bizonyára mindenki hálával fogadja, a ki a mult századi német irodalomnak az egész művelt emberiségre döntő hatást gyakorolt e hatalmas szellemi harcával foglalkozik. Goeze munkái alig voltak megszerezhetők s így ritka ember nyerhetett igazán helyes képet az ellenfelek viszonyáról. Valószínűen ezen körülménynek tulajdonítandó az a kedvezőtlen ítélet is, mely Goezeről mindenfelé olvasható és melyet G. R. Röpe védő iratai (*Lessing und Goeze. Ein Beitrag zur Rettung Goezens*, 1859, és *I. M. Goeze. Eine Rettung*, 1860) sem módosítottak lényegesen.

Most már minden tájékozott olvasó tárgyilagos ítéletet alkothat magának Goezéről, annál tárgyilagosabbat, mennél bizonyosabb, hogy Goeze és pártja örök időkre veszítették el a döntő csatát. Goeze a lutheranus-orthodox ecclesia militans legutolsó hatalmas képviselője: egyoldalú, korlátolt, türeimetlen, a ki a betűhöz ragaszkodik és nem győzi ismételni, hogy „a betű a szellem“; a ki a „haladást“ bármily értelemben vagy irányban veszedelmesnek tartja és hallani sem akar róla, — de kétségtelen, hogy legjobb meggyőződését követte, hogy becsületes ellenfél volt. Nincs a föl-

világosodásnak nálánál elszántabb ellensége; a bibliai kereszténységnek Luther-féle formulázása neki isteni igazság, melyet bírálni nem szabad. De nem volt sem képmutató, sem a tudomány ellensége, mint Lessing állítja, csak hogy a kritikai tudományos szellemet korlátozni kívánta. Lessing 1769 januárjától 1770 áprilisig személyesen érintkezett vele Hamburgban és sokszor meglátogatta. Ekkor igen jó viszonyban voltak egymással miről később mind a ketten ismételve megemlékeztek. Hogy Lessing számos theologiai ellenfelei közül ép őt választotta támadásai céljául, bizonyára semmiféle személyes okból, hanem kizárólag azért történt, mivel Lessing igen helyesen őt tekintette az ellenpárt legkiválóbb emberének. Goeze főszerencsétlensége, hogy nem értette meg korát és a theologia fejlődését és hogy az új szellem ellen a régi kritikátlan orthodoxia és polyhistoria fegyvereivel harczolt, melyek egy Lessinggel szemben természetesen tompák és hatástalanok voltak. Mint író persze nem vetekezhettek Lessinggel, bár világosan és vonzóan adja elő nézeteit; hogy heveskedett és túlzott, ebben Lessing példáját követte; de jellemének és szándékainak tisztaságát gyanúsítanunk (mint Boden Ágost, *Lessing und Goetze*, 1862, tette) nem szabad, mert erre semmi sem jogosít föl. Most szélesebb körök is meg fognak ismerkedetni legfontosabb műveivel, melyek egy örökre letűnt tudományos álláspontnak történeti jelentőségű termékei. *h.*

— Götz János Miklós ifjúkori (1745—1765) költeményeit adta ki Schüddekopf Károly a Seuffert-féle «Deutsche Literaturdenkmale» 42. kötetében (Stuttgart, 1893. XXXVI és 89 l.). E költő a német irodalomnak sok tekintetben rejtélyes alakjai közé tartozik, a mi abból is világos, hogy a reá vonatkozó adatok még a legjobb forrásművekben (így Gödekénél és az Allg. Deutsche Biographieban) is legnagyobbbrészt tévesek. Götz Wormsban született 1721 jul. 9., Halléban volt theologus, a hol Gleimmel és Uzzal megbarátkozott, mire több helyütt nevelő és lelkész volt, közben 1748-ban egy francia ezred tábori papja; 1761 óta Winterburgban volt lelkész, hol 1781 november 4-én meghalt. Művei mind névtelenül jelentek meg: Versuch eines Wormsers in Gedichten 1745, Anakreon-fordítása (Uzzal) 1746, Montesquieu, Der Tempel zu Gnidus, ford. 1759, Gnesset, Vert-vert, ford. 1760. Anakreon és Sappho, ford. 1760. Die Mädchen-Insel (mely Nagy-Frigyesnek annyira megtetszett) 1773, Vermischte Gedichte (kiadta Ramler) 1785. Götz rendkívül félt a nyilvánosságtól; meg volt győződve arról, hogy költeményei, ha szerzőjük kitudódik, meg fognak semmisíteni polgári és hivatalbeli existenciáját. Azért névtelenül bocsátotta műveit a nyilvánosság elé és barátjainak mindig oly feltétellel küldte meg egyes költeményeit, hogy nevét elhallgassák. Első sorban Ramlert bízta meg költeményeinek közzétételével, kit egyúttal a szükségesnek vélt javítások eszközésére is följogosított. Ramler tudvalevőleg beteges javító-mániában szenvedett s így kész örömmel korigálta agyon Götz verseit, melyeknek eredeti alakja (az első kis gyűjteményt kivéve, mely csak hét költeményt tartalmaz), máig ismeretlen maradt. Ramler *Q* betűvel adta ki Götz verseit és a kortársak, köztük Herder és Knebel, ezt az «Anonymus *Q*»-t igen nagyra

becsülték. Hogy mennyire nem volt a kortársaknak helyes képtük Götzről és műveiről, legjobban mutatja az a föltűnő adat, hogy költeményei közül hármat tulajdonítottak Goethenek, nyolczat Höltynek és ötöt Thümmelnek.

Az előttem fekvő kötet alapja egy kézirat, melyet Götz 1754 márcz. 25-én küldött Gleimnak és mely Gleim gazdag hagyatékában még ma is megvan. E kézirat 73 darabot foglal magában, a költő eredeti szövegében, Ramlernek torzító javításai nélkül, melyeket Voss (*Ueber Götz und Ramler*, Mannheim, 1809) hiába törekedett egyes kortársak fölszólalásaival szemben menteni és igazolni. Ezekhez járul még néhány költemény, melyek újabban facsimilében közzététettek, úgy hogy e kötet (Götz első gyűjteményével együtt) összesen 99 darabot tartalmaz a költő romlatlan szövegében. De ez Götz összes munkáinak csak egy töredéke, költeményeinek egy harmada. A teljes kiadás még mindig csak várható, bár már Herder sürgette közel száz évvel ezelőtt. Világos ily körülmények közt, hogy Götz nem hathatott mint költői egyéniség korára és hogy kora csak úgy nem ismerte tehetségének körét és jellemét, mint a hogy az utókor nem ismeri. Pedig igazi, szeretetreméltó tehetség volt, melyben német kedély és francia báj sajátos egyediséggé olvadtak össze. Ma természetesen csak történeti érdekű alak, kinek legfeljebb egy-két darabja számíthat a nagy közönség tetszésére. h,

— Petőfi Sándorról érdekes irodalomtörténeti tanulmányt írt *Koltai Virgil dr.* (Sopron 1893.) Nem Petőfi életrajza, vagy költészetének méltatása ez csupán, hanem Petőfi jellemének és költészetének kettős oldalát tünteti fel a költő életéből és költészetéből vett adatokkal. Az általános felfogás az, hogy Petőfi jelleme tökéletesen kiforrt nem tudott. Koltai szerint Petőfi jelleme épen a két véglet volt, mely a rendkívül önérzetes és indulatos embernek jellemében mindenkor mutatkozik: a gyengédség és durvaság, az odaadás és követelés, a pajkos enyelgés és a kiméletlen harag, a legtúlzóbb imádás és a sötét megvetés, rajongó szeretet és kioltatlan gyűlölet, készséges hódolat és törhetetlen 'makacsság'. Ez állítását Petőfinek a személyek, intézmények és eszmék ellenében tanúsított magaviselésével, úgy szintén költészetének mintegy két külön csoportba szakadó termékeivel bizonyítja; egyik csoportban könnyelmű, mámoros, ábrándos, szerető és szerelmes lelke, a másikban pedig haragos lelke nyilatkozik meg. A kis tanulmány egyik kiemelkedő része az, melyben a szerző Kisfaludy Károly, Czuczor és Petőfi között párhuzamot von. Általában új felfogás s még Petőfi bírálatában is bátorság jellemzi e rövid, de tanulságos tanulmányt. Hiszen lehet Petőfiről is kritikával írni, ez nem zárja ki, épen Petőfinél nem, a hódolatot a lángész iránt. S végre nálunk is szükséges, hogy az íróban az ember, a valódi ember álljon előttünk.

Dr. RUPP KORNÉL.

— Helyreigazítás. *Dr. Csengeri János* «A műfordítás megítélésének kérdéséhez» cz. a. (214. s k. l.) az ő Oresteia-fordítására tett észrevételeim czáfolgatásába bocsátkozik. Egyetlen nyilatkozatra szorítkozom: En alapúl nem «*elavult szöveget*», de a soha el nem avúlható szöveg-hagyományt vettem és a Hartung-féle fordítást nem zsinórmértéknek, hanem megvilágító példának használtam, miről a szakértő olvasó azonnal meggyőződhetik.

HEGEDÜS ISTVÁN.

KÖNYVÉSZET.

Aeschylus Oresteiája. Drámai trilogia. A Kisfaludy-társaság Széher Árpád-féle pályázatán jutalmat nyert műfordítás. Görögből Csengeri János. Kiadja a Kisfaludy-társaság. (K. 8-r. 272 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. 1 frt 50.

Ariosto Örjögő Lórántja. Az épcsz legértékesebb részei. Fordította, Ariostoról szóló tanulmánynyal bevezette és jegyzetekkel ellátta Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-társaság, 2. kötet. (K. 8-r. 390, 398 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. 4 frt. Félbőrbe kötve 5 frt.

Eclapjai, a Kisfaludy-társaság —. Új folyam. Huszonhetedik kötet. 1892/93. (8-r. 352 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. 2 frt 50 kr.

Erdélyi Múzeum. Szerkeszti dr. Szádeczky Lajos. Kolozsvár. XI. köt. III. füzet (1894 márcz.). Tartalom: *Békésy* Károly, A választási rendszer bírálata. — *Lindner* Gusztáv, A kolozsvári Kalandos-társulatok II. — *Brassai* Sámuel, Fejlődés és erkölcsstan III. — Irodalmi szemle. — Különlélék.

Jókai Mór írói működésének ötvenedik évfordulójára. 1894. jan. 6. Kiadja a Jókai-jubileum rendező bizottsága. (8-r. 318 lap.) Budapest, 1894. Révai Testvérek. 1 frt.

Magyar Nyelvőr. Szerkeszti s kiadja *Szarvas* Gábor. XXIII. kötet. III. füzet. (1884. márcz.). Tartalom: *Melich* János, Áspa. — *Szinnyei* József, A magyar nyelvbe átvett oláh szavak. — *Szabó* Ernő, A házi állatok a magyar szólásokban. — *Pap* Ferencz, Gondolatok Kemény Zsigmond nyelvről. — *Bartha* József, Hangrövidítő tövek. — *Szarvas* Gábor, S mi ne tudnánk latinul? — Helyreigazítások. — Magyarázatok. — Népnyelv-hagyományok.

Mózsár József. Hugó Károly élete és színművei. (8-r. 103 lap. Szege, 1894. Grill Károly bizománya. 70 kr.

Munkácsi Bernát. A magyar népies halászat műnyelve. Adalék a magyar nép ős- és műveltségtörténetéhez. (8-r. 98 lap.) Budapest, 1893. Singer és Wolfner. 50 kr.

Néry László. Jókai Mór. Ötvenéves írói jubileumára. Kiadta a Petőfi-Társaság. (8-r. 49 lap.) Budapest, 1894. Athenæum. 25 kr.

Nyelvtudományi Közlemények. Szerkeszti *Simonyi* Zsigmond. XXIV. köt. I. füz. (1894. márcz.). Tartalom: *Simonyi* Zsigmond, Esemény az urálistaji nyelvészet terén. — *Munkácsi* Bernát, A vogul nyelvjárások. V. — *Prikkel* L. Marián, Ósvallásunk egy-két nyelvi emléke. I. *A nap* szó. — *Szilasi* Móricz, Pótlék az erza-mordvin szótárhoz. — *Schmidt* Győző, A Pozsonyi codex nyelvi sajátosságai. I. — *Ásbóth* Oszkár, Lapu és vidra. — *Szilasi* Móricz, Gabelentz György. — Ismertetések. — Kisebb közlések.

Fetz Gedeon dr. Az indogermán hangtan mai állásáról. Különnyomat a Nyelvtudományi Közlemények XXIII. kötetéből. (8-r. 37 lap.) Budapest, 1894. Franklin-társulat. 40 kr.

Szántó Kálmán. Olvasókönyv a magyar nemzeti irodalom történetéhez középiskolák számára. A halotti beszéd képmásával. (8-r. XI, 353 l.) Budapest, 1884. Franklin-társulat. 1 frt 80 kr.

Tasso Torquato. A megszabadtott Jeruzsálem. Olaszról fordította Jánosi Gusztáv. Tasso arcképével. 2 kötet. (8-r. XXV. 326, 331 lap.) Budapest, 1893. Szent-István-Társulat. Díszkötésben 3 frt 80 kr.

SENECA MINT DRÁMAÍRÓ.

(Folytatás.)

VI.

De vegyük fel e kitérés után a fonalat ott, a hol elejtők. Azt állítók, hogy Jakobs nem eléggé fejté ki annak okát, miért kellett Rómában csak a könyvdrámának léteznie. Nisard ennek három okát hozza fel: irodalmi, politikai — vallásos és társadalmi okot. Irodalmi ok: a görög eposz, jelesen Homeros nagy szerepe a görög szellemi életben. Az epikai hősök kész anyagot szolgáltatnak a drámának, kimeríthetetlen aknát nyitott Homeros, honnét a drámai jellemek egész sorát bányászhatta ki a drámaíró. A lelemény megvolt. Az Ilias, az Odyssea tele drámai motivummal, nem különben a cyklikus költők művei. Nem hiába magasztalták azt az egyiptomi királyt, ki Homeros tiszteletére egy templomot építtetett, melyben Homerost aranytrónon ülő szobor ábrázolta, körülvéve az ő születése dicsősége felett versengő városok szobrai: szájából egy forrás fakadt, honnét a költők merítettek. Nos, a római költők igen távol estek a forrásoktól. Hasonlókép a költőt buzdítá az a kiváló szerep, melylyel az egész nép csüngött az irodalmon. Hiszen mit kell tartanunk egy olyan közönség műízléséről, mely az Aiskhylos és Euripides közti vetélyben valóságos activ részt vett, midőn Aristophanes vígjátékát végig élvezte. Továbbá a költő társadalmi állása is előkelő volt. Sophoklest hadvezérré választják, Perikles és Thukydides társa. E szerencsés, e boldog élet mint eszmény lebeghetett minden hivatott költő előtt, mert a társadalmi viszonyok nem tették lehetetlenné. Mi volt egy Naevius helyzete Rómában, ki börtönbe került, mert a Metellusokról gúnyverset írt.

De fontosabb a vallásos és politikai viszonyban rejlő ok. A görög tragédia hősei nemzeti hősök. Oidipus, Theseus, Menelaos uralkodók voltak, kik nagy királyi családok alapítói. Kolonosban

azon szent berekhez, mely az Eumenidák berke, odafüződött a nép ajkán a hagyomány, melyet Sophokles feldolgozott. A Homeros által rajzolt hősök annyira az egyes városok eponymos hősei, herosai lettek, félistenek, hogy a drámai író a nemzeti kultusz actusát hajtá végre, midőn a Dionysos kultusz kapcsán kifejlett drámai előadásokra e hősökről szóló legendákat feldolgozta. Hogy mennyire a nemzeti hagyományon nyugodott mind az, mit a görög tragikusok feldolgoztak, elég hivatkoznom Demosthenesre, ki szónoki hévvel juttatja eszökbe a thebaiaknak, hogy Oidipust egykor Athén vendégül fogadta. A politikai viszonyok közé tartozik és ez a fő, hogy létezett a szó igaz értelmében nép, nemzet. Nemzet, melynek közös hagyományai, közös kultusa, közös izlése, közös kedvtelései vannak, nemzet, melynek kezében van a cserépszavazat, kezében van az εὐδοκία, a választás, a bíráskodás. És minő nép! Ez a harmadik okra vezet, az erkölcsi viszonyokra. Szépen mondja Nisard, hogy az athéni nép a politikai kérdésekben lehetett frivol, de az izlés dolgában soha. Ez a nép Aiskhylos és Euripides közt bírói széket ül, mert az izlés, a közgondolkodás a marathoni napok után rohamos átalakuláson ment keresztül. Az az áhitat, az a vallásos félelem, mely az Aiskhylos Kassandrájának vagy Agamemnonjának ajkán megszólal, a bölcselmi és sophista vitatkozás declamatióinak adott helyet a színpad bölcsészénél, Euripidesnél: a nép habozott, melyiknek adja a pályabért. E nép megengedte, sőt kívánta, hogy Aiskhylos darabjai átdolgozva kerüljenek színre. E nép rajongott a színházért. Hiszen jól esett neki, hogy az ő nemzeti herosa, Theseus, mint a humanitás képviselője lépjen fel akár az egymás ellen vitt testvérharczban elesett thebai hősök hulláinak eltemetése, akár Oidipus és Antigone vendégszerető befogadása kérdésében, sőt az areopag alapítása is az athéni humánus szellem diadalát jelenti. A calculus Minervæ az athéni nép fenkölt gondolkodásának leg szebb symboluma. E nép éles füllel észrevett minden barbár hangot, sőt hangsúlyt a nyelvben. Theophrastosnál egy gyógyfűkufár asszony egy idegenen észrevette, hogy nem athéni születésű, holott 25 évet élt Athénben. Egy kofa felismeri az idegen hangot és pedig egy tudós nyelvéen. Aristophanes Madaraiban Herakles azzal árulja el barbár modorát, hogy köpenyét jobb vállára veti, a helyett, hogy bal vállára vetné. E fenséges, dúsgazdag színezetű attikai nyelvet egyformán beszélték az előkelők, a főpapok és az utcza, szabályozta a közizlés, átragyogta a közszellem. Rómában mindez hiány-

zott. Az eredeti római népből mi maradt meg a századok vihara alatt, mely egy ősi hagyomány letéteményese lett volna? Néhány előkelő család, részben a lovagrend; de a voltaképi nép eltűnt. Michelet erőteljes kifejezése szerint: «il avait laissé ses os sur tous les rivages. Des camps, des urnes, des voies éternelles, voilà tout ce qui devait rester de lui.»*) Egy eszme harcosává, képviselőjévé lett a bevándorolt cliens, felszabadult rabszolgák ivadéka: ez Róma világtörténelmi állása, melynek áldozatul dobták a szellem neme-
sebb meghatottságát. A római világuralom diadalszekere után be-
özönlött a sok idegen, a parvenuk légioja verődött össze: ennek fény, zaj, lármá kellett. Ez elhagyta a színházat, hogy a cirkusban zsiráfot meg elefántot lásson. A comoedia palliata is csak a Plan-
tus nyers élceivel megfűszerezve tetszett a nagy közönségnek. Horatiusék egy szép illúsióban éltek, hogy lehetne a görög tragédiát a római színpadon feltámasztani. Senecaék már nem gondolhattak reá. Hová menekülhetett a görög tragédia? A szép lelkek zárt kö-
rébe, a felolvasó termek közönségéhez, a profanum volgus elől: az előkelő szellemek circulusába. Örök kár, hogy a nagy század tragé-
diái (Varius, Ovidius, Asinius Pollió művei) elvesztek, mert a római utánzás legszebb termékei lehettek, mert soha a görög szellem meg-
értéséhez közelebb nem jártak, mint Horatius korában és a görög szellem maga a művészet szelleme. Senecát egy félszáz év választja e kortól és áthidalhatatlan nagy szakadás van közte. A virágzás és hanyatlás két korát nem lehet áthidalni. A dráma könyvdráma lett, declamatio tárgya. Lássuk e dráma jellemvonásait.

VII.

Három alkatelemből áll e könyvdráma, mint már érintettem: leírásból, declamatióból és velős mondásokból. Jól mondja Nisard, hogy keresni Senecában dramaturgiai törvények tiszteletét igazságtalanság; távol állt attól, hogy a szív igaz rajzát, a szenvedélyek emberies igazságát, a jellemek emberi mértékét keresse. E darabok inkább olvasásra voltak szánva, tehát mellőzhette az érdekfeszítés azon elengedhetetlen kellékeit, melyeket az egyenesen színre szánt darab nem mellőzhet; de sőt mellőzhette a költői igazság kíváncsalmait is. Az emberi szív helyett rajzolta az emberi szellemet. Terjenghetett

*) Histoire de la république Romaine. II. p. 113.

kitérhetett, majd kellemes fordulatokban tetszeleghetett, mert egy, a szellem játékához szokott kört tartott szem előtt. De a *katharsis* nagy művét végre nem hajthatta. A jellemző vonást eltalálja Nisard, midőn úgy nyilatkozik, hogy a hanyatlás írói két túlzás közül az egyikbe esnek: vagy a művészet mechanikus részére helyezik a súlyt, azaz a művészet fogásaiban öszpontosítják és merítik ki összes erejüket vagy a hatást vadászszaak, a valódi széptől egyformán eltávolodnak. Elvesztik az érzéket azon korlátok iránt, melyek alkotják a szép művekben az igazság feltételeit. E túlzott és örületes izlés nem ismeri a szív valódi hangját, nem ismeri a nőiesség, a tiszta szeretet és igaz szerelem, a gyermeki kegyelet, a türelem hangját: az *emphasis*, az *álpathos*, a *pose*, a *declamatio* lép ennek helyébe. Mindenütt és mindenben a szellem csilláma, a szellem ragyogása; mikor egy igaz kitörésnek, a szív egy önkénytelen sóhajának volna helye, a tanult költő egy kész dictióval áll elé vagy ha egy plastikus képet kellene adnia, egy pár száz sorra terjedő, tudákos ízű *descriptió*vá szélesedik az, mit mondani akar; vagy ha az összeütközés a jellemacélozók szikráit pattantja ki, e szikrák a szellem szikrái, de nem a szív izzó kohójából előtörő izzó szikrák. A helyzet valószínűsége bizarr világnak ad helyet. A jellem a declamator szörnyeinek. A szív, a szív hiányzik. A szívet pedig a szellem nem pótolhatja soha. De lássunk példákat!

A görög művészet mintái Seneca légkörében, a *decadentia* szellemében alakultak át. Ott a szerencsétlen *Phaedra*, Euripides *Hippolytos*ában, ki istenek bosszújának áldozata. Ugyanis *Hippolytos* megsérti *Aphroditét*, mert vadászszenvedélye úgy elragadja, hogy csak *Artemist* tiszteli. *Phaedra* szűzies, feddhetetlen szemérmes nő, kiben mostoha fia iránt a bosszuló *Aphrodite* gerjeszti a tilos érzelmet. Küzd, vívódik ellene. Elrejt, szabadulni kíván tőle. Némán szeretné eltemetni titkát, de szenvedése a hű dajka gyanúját felébreszti; a faggatásra végre elárulja és pedig a szenvedély és szemérem szépen váltakozó érzelmei között (*Hipp.* 337 és köv.) szerencsétlen vonzalmát.

A mai izlés szerint egy vak szenvedély keletkezésének megvan magyarázata magában a szív forrongó hevében. Az istenek felkeltett haragját csak a *pathetikus* monologokba vegyíti bele a mai író. Az érzéki szenvedély igazolását nem is tartja szükségesnek. Nem így a görög költőnél. A házasságtörés gondolata nem oly könnyen érthető. *Aphrodite* bosszújának műveként tűnik föl. Ezt bizonyítja mindjárt

az expositio, melyet Seneca Euripides Hippolytosából átvesz, de a maga szellemében átalakít. A görög drámában Hippolytos tér haza a vadászatból és egy virágkoszorút helyez Artemis oltárára, mely épp a királyi palota előtt áll. De közelében áll az Aphrodite oltára is, ezt számba sem veszi. Egy a kísérők közül figyelmezteti, hogy Aphrodite is tiszteletet érdemel; ekkor a meggondolatlan ifjú kitör Aphrodite ellen, kit csak éjjel tisztelnek. A görög mese elengedhetetlen alkatrésze e jelenet. A szerelem istennője iránt tanusított e zord, e büszke magaviselet a görög felfogás szerint az a ἀμαρτία παράλη, mely az Aristoteles poétikája világos szabálya szerint a valódi tragikai hős jellemvonása. Ilyen épp az Arc Johanna vétsége. E jelenet igen rövid, egyszerű, mert a költő biztosan a közhiedelemre épített. Senecánál pompás leírassá szélesül. Hippolytos vadászni készül. Parancsait osztogatja. Attika különböző vadászterületeit festi, a vadászszerszözöket leírja és hosszú beszéde végén fenkölt szavakkal fohászkozik Dianához. De egy szóval sem árulja el, mit érez Venus iránt. Nyomban a második jelenetben Phædra bevallja a dajkának Hippolytos iránt érzett vonzalmát. Ki az antik tragédia szerkesztését ismeri, e reticentiában mély különbséget talál. E hallgatás két dolgot jelent: először elszakadást a hagyományoktól, melyek az attikai talajból szűrődtek. Theseus Athen herosa. Az ő neve a regék egész sorával volt körülvéve. Mi természetesebb, minthogy a Theseusnak ellenszegülő, de Theseus által legyőzött amazon Hippolyte szülötte ellenszenvenvel viseltetik az anyja által is megvetett szerelem iránt? A vadászszenvedélyt, a Diana kultusát anyjától öröklé. Érzik Euripides expositióján az attikai hagyományok illata, hogy így fejezzem ki magamat, a földből kitépett virág gyökerén érzik a föld szaga. Ez hiányzik Senecánál. Másodszer jelenti az erkölcsi frivolitást, a vér lázongásának jogosultságát egy oly korban, melyben az nagyon természetes volt.

Hogyan lép föl Phædra? Legelőbb is Theseus hűtlensége fölől panaszkodik, ki az alvilágba bizonyára féktelen kéjvágyának kielégítése céljából szállt alá. Minő eltorzítása a Peirithoos barátjának, a baráti hűségből az alvilágba is leszálló hősnek.*) De hol a

*) Phædra e panasztát Jakobs vélelme szerint Seneca Euripidesnek egy másik Hippolytosából: a 'Ἰππόλυτος Καλυπτόμενος'-ból kölcsönözte, hol Phædra épp azzal mentegeti bűnös szerelmét, hogy Theseus hűtlensége által lett abba belekergetve. *Hiller*: «De Sophoclis Phædra et de Euripides Hippo-

Seneca Phædrájának szerelmi vallomásában a szemérem bájos küzdelme? Így lázong:

Quo tendis anime? quid furens saltus amas?
 fatale miseræ matris agnosco malum.
 peccare noster novit in silvis amor.
 Genetrix, tui me miseret: infando malo
 correpta pecoris efferum sævi ducem
 audax amasti. Torvus impatiens iugi
 adulter ille ductor indomiti gregis.
 Sed amabat aliquid: quis mei misert deus
 aut quis iuvare Dædalus flammæ queat. (117. és köv.)

Mi már e két szerelem? A görög Phædra titkon vert sebet rejteget, Aphrodite szelid nyila érte. A latin Phædra égő szenvedélyre gyúlad, mely a Pasiphaë szörny szerelmét juttatja eszébe. Mi lesz Phædrából, ki boldognak mondja Pasiphaét, ki természetellenes kéjvágyát kielégítheté.

Szépen állítja szembe a különbséget Jakobs: «Pro feminea igitur natura, qua efficitur, ut eius vel nocentis, quasi vis quaedam coelestis impulerit, misereamur, masculam indidit audaciam, quæ effrenata quo rupit cupiditas, sequitur, ad id unum intenta, ut furorem expleat.» Euripides Phædrája a görög hitves castitásával döbben meg a szívében támadt kárhozatos szenvedély miatt; mármár kész öngyilkos lenni, a dajka vigasztalja és vállalkozik a közvetítésre, Aphroditére hárítva a felelősséget. A latin Phædra fékezhetetlennek jelcntkezik. Ép a dajka szegül ellen. Van alkalom az erkölcsi paraenesisre. Végre győzni látszik a hitvesi

lyto priore» cz. értekezésében (a bonni philologiai társaság «Liber Miscellaneus»-ában 1864) az Euripides Hipp. *Καλυπτόμενος*-át és a Sophocles Phædrá-ját tárgyalván, annak a nézetnek ad kifejezést, hogy az Odys. XI. 321. sorához a scholiasta által idézett Asklepiades a Sophokles darabjának adja meséjét. Leo azt hiszi, hogy az Asklepiades kivonata az Euripides «Hipp. velatus»-ájának felel meg. E mese szerint a Phædra jelleme durvább, semhogy Sophokles kezére vallana. Pais nézete, hogy Seneca Euripides két Hippolytosát, Sophokles Phædrá-ját, Ovidius Heroid. IV. levelét tartá szem előtt; az expositiót eredetinek tartja. Leo az Euripides Hipp. *velatus*-ából közölt töredékeket megtalálja Senecánál és teljesen valószínűvé teszi, hogy Seneca inkább őt követi mint Sophoklest. Seneca Oedipusa elég élénk bizonyíték, hogy nemcsak Seneca, de az egész kor, a Sophokles szépsége iránt elveszti érzékét. Sophocleo digna cothurno-t létrehozni nem birt, de nem is törekedett. Pais könyvének e részlete a legbecsesebb.

hűség. Egyetlen menedék a halál. Ekkor a dajka, hogy megmentse kedvencét, vállalkozik arra, hogy Hippolytos hajthatatlan lelkét vegye ostrom alá. A különbség szembeszökő. A görög dajka némiképp bátorítja, igazolja Phaedrát, de kerítővé nem aljasul. A két Phaedra közt az a különbség, hogy a görög Phaedra egy valódi, de szerencsétlen hitves, a latin Phaedra ledér nővé sülyedt, ki megkísérti tetszeni, kaczerkodik mostoha fiával. Mert nem így jelenik-e meg előttünk a II. felvonás 1. jelenetében, különösen 395—440. sorokban, hol eldobja a fejedelelnő ékességeit, mint egy amazon vágyik az erdőbe: egy kalandornő áll előttünk. Egyúttal a descriptio egyik remeke. Igaza van Jakobsnak, hogy nem lett volna-e elég, ha egyszerűen a jelmezben jelenik meg a szinpadon? Nem bosszantó-e, hogy Phaedra e végzetes pillanatban önmaga és ruhája leírásában tetszeleg? A képzett szónoknak pompás alkalom az amplificatio művészetét gyakorolni a következő jelenetben (II. zárjelenetében). A dajka megkísérti az ifjút a házasság életre birni; a városi élet gyönyöreivel kecsegteti: az ifjúságot kell élvezni és az ifjúság legédesebb gyümölcse a szerelem. A több mint 50 sorra terjedő amplificatióban egy oly passus fordul elő, melyen nagyon érzik a római erkölcsök desolált állapota:

cælibem vitam probet
sterilis iuventus, hoc erit, quidquid vides,
unius ævi turba et in semet ruet. (486. és köv.)

Hippolytos felelete akár a XVIII. száz érzelgésére emlékeztet, melylyel az előkelők a fényes városból az erdő idyllje után sóvárogtak. Mint Rousseau visszavágyott az erdőbe Voltaire szellemes ötlete szerint, Hippolytos is vitatja, hogy azonnal megrohanta a világot minden bűn, mihelyt az erdőt elhagyták. Az aranyszomj, a fényűzés rontották meg az embereket; a világ sülyedésének fő okozói az asszonyok. Mily boldog az, ki az erdőben lakik!

Non illum avaræ mentis inflammat furor,
quis se dicavit montium insontem iugis,
non aura populi et vulgus infidum bonis,
non pestilens invidia, non fragilis favor.
Non ille regno servit aut regno imminens
vanos honores sequitur aut fluxas opes. (494. és köv.)

A Theseus korában a tömeg kegyéről szólni! Minő római légkör! De ezután jó a fő jelenet: az egész Phaedra fénypontja. Phaedra

találkozik Hippolytossal. Teljesen egyetértek Jakobssal, ki a rejtett szerelem önkénytelen bevallását, mely Phaedra szavain áttör, magasztalja. Mi mély lélektani bepillantással, mondhatni romantikus színezettel ragad meg a párbeszéd kezdete. Phaedra hívatta, hogy titokban szóljon vele.

Hipp.: animusne cupiens aliquid effari nequit?

Fh.: curæ leves loquuntur, ingentes stupent.*)

Hipp.: committe curas auribus mater meis.

Ph.: Matris superbum est nomen et nimium potens,
nostros humilius nomen affectus decet.
me vel sororem Hippolyte vel famulam voca
famulamque potius: omne servitium feram. (614. és köv.)

Minő mély megnyilatkozása ez az eltitkolt szerelemnek. De nem bír menekülni a kínálkozó alkalomtól, hogy kibővítse az itt letett gondolatot. A 621—625 fölösleges amplificatio. Phaedra kijelenti, hogy férje visszatéréséhez nincs semmi reménye, gyöngé nő létére nem bírja el a kormányt: oltalmat keres. Hippolytos ekkor sem akarja megérteni a czélzást:

et te merebor esse ne viduam putes
ac tibi parentis ipse supplebo locum. (639—40.)

Phaedra magában küzködik, haboz, ha nyíltan előálljon-e. Czéloz forrongó szívére:

intimus fervit ferus
visceribus ignis mersus et venas latens
ut agiles altas flamma percurrit trabes.

Hipp.: Amore nempe Thesei casto furis. (649. és köv.) A «castus amor» és a «furi» ez ellentéte a legmélyebb lélektani őszinteséggel szól hozzánk.

Phaedra felelete a világköltészet legszebb responsiói közé tartozik. Itt már helyén van az áradozás, mert itt a visszafojtott szenvedély árja áttörte a szemérem gátját. Phaedra válasza (654—659. R. és P. 646—671. Bip.) e szavakkal végződik:

miserere amantis,

és ezzel az egész darab tragikumát mintegy összefoglalva kifejezi. Bánt egy kisé az érzékiség perzselő fuallata, a mely kivált a 660-ik versben:

*) Chateaubriand szavait juttatja eszünkbe: Les grands douleurs sont solitaires.

«*inerant lacertis mollibus fortes tori*»

nyer kifejezést; de az a fokozat, mely mintegy plasztikus módon érzékelteti, hogy a szemérem, a nőies tartózkodás, sőt az anyai méltóság utolsó gátja, szétszakított:

tuaeve Phoebe vultus, aut Phoebe mei
tuusve potius.

(662—63.)

megkap igaz, őszinte hangjával, megrendítő erejével. E jelenet az, mely Racine Phèdre-jában a II. 5. jel.

E jelenetet Jakobs a francia írónál oly irányban látja módosítva, hogy «*Phaedra callidius, quam ardentius agit, quum apud Senecam animi impetu praesertim rapiatur.*» Én újból meg újból átolvastam e szép jelenetet, de ravasz tettetést nem találtam.*) A megoldás Senecánál is egy nyomon jár az Euripidesével és mégis a darab zárjelenetei is bizonyosságul szolgálnak azon gyanítás mellett, hogy a Seneca darabja nehezen volt színre alkalmazható. Mindkét darabban a mostoha hamis vádja alapján vész el Hippolytos, de Euripidesnél a darab expositiójában letett csodálatos elemnek megfelelően voltaképp az Aphrodite és Artemis versengésének esik áldozatul; az öngyilkos Phaedra végrendelkezésében foglalt gyanu által elbódított Theseus átka fogja meg és a baleset után halálra válva még egyszer a színen megjelen, hogy ártatlanságáról tanubizonyosságot tegyen és Artemis tisztítja ki minden vád alól. Az ártatlan Hippolytos halála és e bűnbánó atya bánata közvetlenül hat. Seneca — jól mondja Jakobs — inkább akart maga beszélni, mint Hippolytos. Nála élve Hippolytos nem jelen meg, hanem szétmarczangolt és testének a szolgák által nehezen összeszedett tagjait hozták a színpadra. Mily borzalmas gondolat! Jakobs azt gyanítja, hogy a Καλοπρόμενος Ἱππολύτος-ban is behozták a színpadra Hipp. letakart hulláját. Ha elolvassuk az 1114—1119. sorokban a hírnök következő szavait:

Errant per agros funebres famuli manus
per illa qua distractus Hippolytus loca
longum cruento tramitem signat nota
maestaque domini membra vestigant canes.

*) Különben megjegyzem, hogy az æsthetikai irodalomban kiváló helyet foglal el A. W. Schlegel francia nyelven írt értekezése: *Comparaison entre la Phèdre de Racine et celle d'Euripide*. Paris, 1807. Collin fordította németre 1807.

necdum dolentum sedulus potuit labor
explere corpus

a borzalmasság iszonyával, de nem a katharsis magasztos hangulattal telünk el. Seneca Phaedrát megjelenteti, hogy itt a kedves Hippolytos holtteste előtt tegyen vallomást Hippolytos ártatlanságáról és bűnhődjék vádaskodásáért öngyilkos kézzel.

O mors amoris una sedamen mali,
o mors pudoris maximum laesi decus,
confugimus ad te, pande placatos sinus.
mucrone pectus impium iusto patet
cruorque sancto solvit inferias viro. (1196 és köv.)

De alig érezők a valódi tragikai élvét, a költői igazságszolgáltatás felemelő érzését a Phaedra halálánál, megint a borzalmasság legkevésbé sem megnyugtató érzelmeit keltik fel azon szavak, melyekkel Theseus búcsúzik szétdarabolt fia holttestétől. Érdemes e passust elolvasni, hogy a hanyatlás költészetének főhibáját, a túlzott helyzetek hajhászatát szemléletes példán ismerjük fel. E passus 1254—1277. (R. és P.-nél; 1247—1268. Bip. kiadás):

Huc huc reliquias hic hic repono.

A declamator túlzása a darabosság, a gyöngédség finom ecsetvonásait durva mázolásra másítja! Ott van a Sophokles bájos Deianirája, ki ifjú vetélytársa láttára érzi a feltékenység hamvasztó tüzét szívében és Vörösmartyval szólva: mint a virág elhajol. Deianira érzi, hogy vetélytársáé a diadal, mert az övé az ifjúság:

ὄρω γὰρ ἤβην, τὴν μὲν ἔρπουσαν πρόσω,
τὴν δὲ φθίνουσαν· ὣν ἀφαρπάξιεν φίλῃ
ὀψθαλμὸς ἄνθος, τῶν δ' ὀπεκτρέψειν πόδα.

Mi finom gyöngédség, megható nőiesség, negélytelen őszinteség. Ugyanazon helyzetet mint fejezi ki a Seneca Deianirája Her. Oetaeus-ában:

Ut alta silvas forma vernantes habet,
quas nemore nudo primus investit tepor,
at cum solutos expulit boreas notos
et sæva totas bruma decussit comas,
deforme solis adspicit truncis nemus:
sic nostra longum forma percurrens iter
deperdit aliquid semper et fulget minus
nec illa Venus est. Quidquid in nobis fuit

olim petitum cecidit et partu labat
 materque multum rapuit ex illo mihi,
 ætas citato senior inrupit radu.
 Vides ut altum famula non perdat decus?
 Cessere cultus penitus et pædor sedet,
 tamen per ipsas fulget ærumnas decor
 nihilque ab illa casus et fatum grave
 nisi regna traxit. Hic meum pectus timor
 altrix lacessit. (Herc. Oetaeus 383. és köv.)

Mily öntudat, mily bántó részletezés, mi bőbeszédű fájdalom, mennyivel meghatóbb a görög Deianira kevés szavú beszéde. A latin Deianira Iole láttára a féltés szenvedélyére gyúlad. Mi messze van a görög hitves babonás lelkétől, mely a Nessos csodás ajándékában varázserőt vél feltalálni és ezért küldi Heraklesnek, Seneca Deianirája, ki dühöng férje ellen és átkozódik bosszantó áradozással; a declamator iskola mint érzi Deianira kifakadásán, mely olvasható 259—278. (R. P. Bip. 256 és köv.). A szerelemföltő Deianira egy maenadhoz hasonlít, ki Orpheus széttépésében vett részt visszautasított szerelméért. A dajka e dühöngést oly szavakkal festi, melyek Deianirát egészen megfosztják a görög bájtól. Csak el kell olvasni a 240—256. verseket, hogy eltűnjék előlünk Deianira szende bája. Jól mondja Jakobs: *furor iste immodicus non plus proficit, quam Sophocleae Deianirae patientia*. A túlzás az ellenmondások szövevényébe bonyolítja Deianirát. Midőn a Nessosi öltönyt készíti, tudja, hogy merényt követ el. A dajka kérdi:

quod paras demens scelus?

Ő feleli:

maximum fieri scelus
 et ipsa fateor, sed dolor fieri iubet.

A dajka aggódva mondja: *moriere*.

Deianira: moriar Herculis nempe incluti
 coniunx nec ullus nocte discussa dies
 viduam notabit nec meos paelex toros
 captiva capiet. (333. és köv.)

és fokról-fokra kihívóbb hangon beszél. Mikor megtudja, hogy a Nessos öltönynek mily végzetes hatása lett, ekkor készül halni és a helyett, hogy mint egy eltaposott virág hervadna el, szónoki áradozással kérdi, mely halálnem illik legjobban az ő esetéhez: karddal döfje le vagy egy szirtfokról hurezoltassa le magát:

Oeta eligatur, corpus hinc mitti placet,
 abrupta cautes scindat et partem mei
 ferat omne saxum, pendeant lacerae manus
 totumque rubeat asperi montis latus.

(Her. Oet. 466. és köv.)

És csakugyan az egész világ figyelmét hiva magára, rohan el:

Unde iste coetus? totus in vultus meos
 decurrit orbis, hinc et hinc populi fremunt
 totusque poscit vindicem mundus suum.
 Iam parcite, urbes, quo fugam præceps agam?
 mors sola portus dabitur ærumnis meis. (1021. és köv.)

Nem így hal meg a görög Deianira. A halál e keresettsége egészen a stoikus bölcsészek declamatióinak szellemében van tartva. Oedipus is, midőn megtudja bűnösségét, így tör ki:

Iterum vivere atque iterum mori
 Liceat: renasci semper, ut toties nova
 Supplicia pendas. Utere ingenio miser,
 Quod sæpe fieri non potest, fiat diu.
 Mors eligatur longa, quærat via,
 Qua nec sepultis mixtus et vivis tamen
 Exemptus erres. (Oed. 966. és köv.)

De Jocasta is ép úgy keresi a halálnevet:

mors placet: mortis via
 quærat. (1053. és köv.)

És nem bántják-e az erkölcsi érzést, nem érintik-e a pietas érzékenységet Jocasta utolsó szavai:

utrumne pectori infigam meo
 telum an patenti conditum iugulo imprimam?
 eligere nescis vulnus: hunc dextra hunc pete
 uterum capacem, qui virum et gnatos tulit. (1058. és köv.)

De visszatérve a Hercules Oetaeushoz: Herculest is kivetkőzteti Seneca fenségéből. Sophoklesnél is feljajdul az az égető kínok közepette, de midőn megtudja, hogy régi jóslat telik be rajta, önmagát bátorítja és tartózkodik Deianira elleni kifakadástól. Senecánál dühöng. *Illic — mondja Jakobs — in verbis eius sublimitas et inaffectatae eloquentiae robur: hic effusus extra modum tumor et quaedam rhetoricae declamationis intemperantia.* Az érzéki szenvedés egész részletes rajzát adja Hercules a 4. felvonásban, habár nem hiányzanak a valódi Hercules jellemét megillető vonások. Így

midőn azt fájlalja, hogy élete végét semmi nagy tettel nem pecséltelheti meg:

O misera virtus, summus Alcidae dies
nullum malum prosternit, inpendo ei mihi
in nulla vitam facta; pro mundi arbiter
superique quondam dexteræ testes meæ
pro cuncta tellus, Herculem vestrum placet
perire inertem. (1175. és köv.)

de még is anyja, Alcmene mondja:

Compesce lacrimas saltem et aerumnas doma,
Malisque tantis Herculem indomitum refer,
Mortemque differ, quos soles vince inferos. (1378. és köv.)

Antigonénak, a gyermeki kegyelet, a női odaadás, a családi szeretet e bájos típusának, kit a testvéri szeretet tesz hősnővé és ki a gyermeki szeretet örökkön élő eszményekép vezeti a szerencsétlen Oidipust a végzetszerű megdicsőítés helyére, nincs más szava, mint az engesztelést, a bocsánatot esdő szózat mélyen elkeseredett atyjával szemben. Ha Oidipus beleesik szerencsétlen sorsa elbeszélésébe, jellemző hallgatást őriz meg Antigone. Antigone is ama szörnyű gyalázat élő emléke: a női szemérem megsértése nélkül mit mondhatna ő? Még az Antigone-ban is, hol hősnővé magasul, ott is, midőn Kreon bezáratja a földalatti üregbe, szűzies búcsút mond a szép Phoebének, Dirké forrásainak, ifjúságának, melyet könnyek közt töltött el hymen boldogsága nélkül, megmarad nőnek, gyöngéd nőnek, kinek élete, lelke, mindene: a szeretet. Nyissunk csak Seneca Phoenissae (Thebais) első felvonására, olvassuk át azt a finom dialektikával megírott részletet, melyben Antigone azt bizonyítgatja, hogy atyja ártatlan az istenek ellenére is:

Qui fata procuclavit ac vitæ bona
proiecit atque abscidit et casus suos
oneravit ipse, cui deo nullo est opus,
quare ille mortem cupiat, aut quare petat? (193. és köv.)

Ki így beszél, az a bölcselmi kérdések vitatásában jártasabb, mint a női önfeláldozás odaadó erényében:

Et hoc magis te genitor insontem voca,
quod innocens es dis quoque invitis! (204, 205.)

Miért említi a leány ezt a véletlen bűnt, melyre el lehet mondani:

Fátyolt reá, az éj legsűrűbb fátyolát.

E darabot Lipsius hajlandó — mint már említettük — az Augustus korára visszavinni, oly bevégzett, oly tökéletes mű benyomását teszi ránk. Én is veszteségnek tartom, hogy ez csönkán maradt ránk. Van benne oly részlet, mely ha dialektikai ellentéteken is alapszik, azért a szenvedély igaz hangját bámulatosan eltalálja. Mikor Antigone azt kérdezi atyjától, hogy fiait kerüli-e, az élet örömeit?

quem genitor fugis?

Oed.: Me fugio, fugio conscium scelerum

pectus manumqua hanc fugio et hoc cælum et deos

et dira fugio scelera, quæ feci innocens. (216. és köv.)

Igaz, hogy a szónoki kibővítés minden eszközét felhasználva, mintegy hatvan soron át csupa szónoki kérdésekben állítja elének szörnyű helyzetét, melyekben az untig tudott dolgot újból meg újból részletesen tárja föl.)*

(Vége köv.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

*) Megjegyzendő, hogy *Pais* (II teatro di Seneca cz. fentebb már idézett művében) a *Phoenissae*-t, *Agamemnon*-nal, *Oedipus*-szal, *Hercules Oeteus*-szal együtt elvitatja Senecától, míg Leo nyomós érveivel szemben is egy oly kriteriont állít fel, melyet magam el nem fogadhatok. E kriterion az, hogy az itt említett négy darab — Octaviáról szó sem lehet — irodalmi becs tekintetében is alább állnak, de *szinre nem hozhatók* erősen bőbeszédű dialogjaik, össze nem függő személyeik és minden szinszerűség hiánya miatt (carattere drammatico esterno). De hát a *Phaedrában* az a jelenet, midőn Hippolytos testét darabonként szedik össze, a *Medeában* a záró jelenet szinszerűség tekintetében felette állnak-e a kifogásolt darabok bármely jelenetének? Az Octavia apocryph voltát már a bevezetésben egy pár sorral kijelenti (p. 15.). Ép e kriterion megjelölése is bizonyítja, hogy *Pais* a mellett van, hogy Seneca darabjait *szinre* hozták. Tac. ann. XVI, 4. és Suetonius Nero XXI, 5. kétségtelen tanúságot tesznek, hogy színházi előadások voltak. Leo I, 82: így nyilatkozik: *jam siquis contentat ut scenæ traderentur has tragedius scriptas esse, ita tamen eas compositas esse concedat ut possint in scena agi et trium actorum et temporis locique legibus utique observatis.*

GYERGYAI ÁRGIRUSÁNAK FORRÁSA.

Végre hát előkerült! sóhajtottak fel bizonyára sokan megkönnyebbülve, mikor annyi áldatlan, fáradságos keresgélés után Bognár Teofil úr Philologiai Társaságunk múlt deczemberi ülésén, majd e Közlöny hasábjain (f. e. jan. füz., 12. s k. l.) végre reámutatott Gyergyai Árgirusának eredetijére egy XV. századbéli olasz elbeszélésben: a Leombruno-krónikában.

Őszintén sajnálom, hogy ez örömet meg kell zavarnom: de meg levén győződve róla, hogy Gyergyai forrása nem a Leombruno-krónika, kötelességemnek tartom e kérdésre vonatkozó nézeteimet a következőkben kifejteni.

Mindenek előtt legyen szabad rövid kivonatban a Leombruno-krónika tartalmát teljességében nyújtanom, mert azokból a részletekből, melyeket Bognár úr céljához képest közölt, nem alkothattunk magunknak tiszta képet a mese cselekvényének menetéről.

Egy szegény halász, ki sehogy sem tud boldogúlni, legifjabb fiát, Leombrunót, odaigéri az előtte megjelenő ördögnek, azon feltétellel, hogy hálója ezentúl mindig megtelik. Hogy ígérését teljesítse, fiát egy pusztá szigeten kiteszi, de az ördög nem férhet hozzá, mert a fiú keresztet hány magára. Erre egy tündér — sas képében — a levegőn át egy szép kastélyba ragadja a fiút, ott felneveli, aztán feleségévé lesz. Leombruno lelkét azonban nemsokára honvágy szállja meg, szeretné látni övét s a tündér azzal a feltétellel elbocsátja őt, hogy róla senkinek sem fog szólni; egyúttal egy gyűrűt is ad neki, melynek segítségével a tündért bármikor megjelenésre bírhatja. Hazájába jutva, lovagi díszben meglátogatja övét, majd Granadába megy, melynek királya harczjátékot rendez, leánya kezét tűzve ki jutalmúl a győztesnek. Itt az összes lovagok felett diadal-maskodván, lemond a jutalomról s eldicsekszik, hogy neki van már neje, még pedig a világ legszebb asszonya. A király unszolására azután megjelenésre bírja nejét, ki azonban tilalma megszegéseért büntetésül mindenétől megfosztja őt s aztán eltűnik. Leombruno ekkor a tündér keresésére indul s egy erdőben három rablóra bukkan, kik a láthatatlanná tevő köpönyegen s a szélnél gyorsabban járó pár csizmán veszekesznek. A legöregebbik felszólítja, legyen bíró közöttük, mire L. vállalkozik is, ha megengedik neki, hogy előbb kipróbálja a tárgyak varázserejét. A rablók lépre mennek s ő eltű-

nik szemük elől. Majd egy fogadóban kereskedőkkel találkozik, kiktől Tündérország felől kérdezősködik s ezek a szelekhez utasítják őt. Csizmai segítségével el is érkezik egy magas hegy tetején lakó remetéhez, kinél be szoktak a szelek térni. A Tündérországot csak Sirocco ismeri, ki másnap éppen oda szándékszik, s megengedi L.-nak, hogy vele tartson. L. a pár csizma segélyével nyomon követi őt s eljut Tündérországba, hol a láthatatlanná tevő köpönyegben kedvese mellé férkőzik s a tőle kapott gyűrűt asztalára dobja. Midőn a tündér e gyűrű láttára keservesen siratja elveszettnek hitt férjét, ez leveti köpönyegét, elbeszéli kalandjait s megbékél a tündérrel, kivel ezentúl boldogul élnek.

Állítsuk csak szembe e történet egyes részleteivel «Árgirus» cselekvényének mozzanatait s okoskodjunk egy kissé.

Árgirusban az aranyalmafa motívuma — Leombrunoban a fiát eladó halászé; ott Filarinus jóslata — itt semmi; ott a tündér több társa kíséretében hattyú képében jelenik meg s a hős fogja el — itt a tündér sas alakját ölti s ő ragadja el Leombrunót; amott a tündér arany haját vágják le s ez okozza haragját — itt L. szöszegése kapcsolatban egy egész sereg motívummal (pl. a granadai harcziáték), melyeknek Árgirusban semmi sem felel meg. Innen kezdve a sorrend is egészen más. Árgirus az *óriáshoz* jut, majd a fekete városba, hol három ízben elaltatják, ezután következik öngyilkossági kísérlete s végül találkozása az *ördögökkel* — Leombruno először az utóbbiaknak megfelelő *rablók*kal találkozik, (a varázsszerek sem egyeznek teljesen), az elaltatás s öngyilkossági kísérlet részletei hiányoznak történetéből s a *szelek* tanyájára csak végül jut. A történet befejező része, a szeretők egyesülése is teljesen különbözik, mint azt már Bognár úr is kellőleg kiemelte.

Szóval a meseképlet vázlatos megegyezésén s néhány motívum hasonlóságán kívül (minek magyarázatát alább fogjuk találni), eltérés mindenütt, nagy és kis vonásokban egyaránt, le egészen a szereplők neveiig, úgy hogy — stiláris sajáttságok kölcsönvétele meg éppenséggel nem lévén kimutatható — valóban erős fokú jóakarat szükséges hozzá, hogy Árgirusunkban az olasz krónika bár «szabad átdolgozását» lássuk. Én a XVI. század magyar költőiről éppen úgy tudom, hogy idegen művet fordítva, eredetijüket — különösen a cselekvény mozzanatait illetőleg — meglehetősen respectálják. Ott vannak a Boccaccio-fordítások (Vitéz Francisco fordítója nem merített egyenesen Boccaccióból), ott sok egyéb mellett a szabad átdol-

gozás megszokott voltának bizonyítására ez esetben elég szerencsétlenül felemlített Poncianus-história is, melynek magyar fordítója bizony elég hűségesen követi az előtte fekvő latin szöveget. Szóval a dolog véleményem szerint úgy áll, hogy a *Leombruno-krónika és Árgirus históriája ugyanazon mesetörnek különböző két hajtása*; a két arany alma egy fán termett, de más-más ágról szakították. — Hogy e nézetemet megokolhassam, szükséges lesz végig tekintenünk e mesecsalád egyéb tagjain is, figyelemmel kísérnünk az egyes csoportokat, melyek a közös határon belül gazdag változatosságban kialakultak: e szemle, azt hiszem, magában véve sem lesz érdektelen, de egyúttal biztos alapot is fog szolgáltatni végkövetkeztetésünk levonásához.

Árgirus története, mint tudjuk, a Hahn Gy. J. által Melusina-képletnek nevezett typushoz tartozik, melynek egyik ága három elemből áll: 1. A férfiú, vagy környezete, vétkezik s a nem emberi fajhoz tartozó nő elhagyja őt. 2. Az elhagyott útnak indul, hogy párját felkeresse. 3. A szerelmesek viszontlátják egymást, kibékülnek s boldogokká lesznek. Tudjuk azt is, hogy ez elemek variálása egy egész csomó népmesét hozott létre, melyek egymással kisebb-nagyobb rokonságot mutatnak. E mesék közt alakult ki egy szűkebb csoport is, melynek egyes tagjai között a szorosabb rokonsági kapcsolatot a mese derekát képező motívumok, vagyis az elhagyott s kedvese keresésére indult hős kalandjainak megegyezése képezi. E kalandok: 1. Kalauz keresése, ki a Tündérországba vezető utat a hősnek megmutatja, illetőleg őt oda viszi, 2. A varázstárgyak megszerzése, melyek segítségével a hős kedvese közelébe jut. — E motívumok mindegyike elszórva igen gyakran előfordul más mesékben is, mint ezt már több ízben kimutatták, de egyikben sem oly állandó szomszédságban egymás mellett, mint a mi mesecsaládunkban, úgy hogy míg amazokban legtöbbször csak amolyan befurakodott accessorius elem jelentőségével bírnak, az utóbbi összefüggésben egy mesecsoport jellemző részleteivé válnak. A mint már most e törzshöz bevezetésképpen más és más elemek járúlnak, mesetypusunknak különböző alcsoportjai alakúlnak ki, melyeknek egyedei egymással ismét szorosabb összefüggésben állanak. Lássuk e csoportokat:

I. Leombruno-csoport. *A bevezető rész a szegény halász története, ki szorultságában fiát az ördögnek eladja, de a fiú megszabadulván, egy tündér hatalmába jut, kinek férjévé lesz, majd eldicsekszik neje szépségével s elveszti őt.* E csoportba tartozik a Leombruno-

krónika s annak összes népies változatai, melyek közül a Bognár úr említette Pitрэ-féle variánsok kívül még a következőket ismerem: *Comparetti, Novelline popolari italiane*. No. 41. — *Widter-Wolf, Volksmärchen aus Venetien* No. 10. — *Imbriani, La Novella di Fiorentina*. No. 31. — Egy *Finamore* közölt mese (Il conto della fata Olina) az Abruzzokból, *Archivio per lo studio delle tradizioni popolari* III. k. 542. l. — *De Nino, Usi e costumi Abruzzesi*. III. k. No. 69. (Nerone). — Aprólékos vonásokban e változatok természetesen eltérnek egymástól, de megegyezik valamennyiben a csoportot alkotó fő jelleg, a mese fönn említett bekezdése. E részletben közös vonás, hogy a mesecsoport összes tagjaiból hiányzik a hős elaltatásának motívuma, míg viszont valamennyiben fellelhető többé kevésbé variálva az a mozzanat, hogy a hős Tündérországból haza érve, valamely hatalmas király udvarába vetődik s az ott hirdetett versenyen győztes maradván, a királyleány kezét reá erőltetik. Nagyobb átalakulást e mozzanat a *velenczés* s a *Nino-féle* változatban szenvedett, hol a lovagjátékot lakoma pótolja, továbbá *Imbriani*-nál, hol a hős a «casino»-ban dicsekszik el tündérfelesége szépségével. — A varázstárgyak motívuma szintén meglehetősen egyezést mutat. *Comparetti, Pitрэ* s *Widter-Wolf* változataiban a repülő csizma s a láthatatlanná tevő köpönyeg mellett a soha ki nem ürülő erszény is szerepel, bár a hős hasznát nem veszi, míg *Finamore* változatában a varázstárgyakon osztozkodó rablók, vagy démonok helyett a hős egy oroszlán-, holló- s hangyára akad s ezek között oszt meg egy döglött szamarat, minek fejében aztán bármikor felöltheti ez állatok alakját. Így jut végül hangya-formában kedveséhez. *De Nino* változatában hiányzik a varázstárgyak motívuma. A szelek tanyáján való tudakozódás sincs meg mindegyik változatban; a hol megvan, vagy Sirocco szolgál kalauzúl a hősnek, (*Comparetti*) vagy Tramontana. (*Imbriani*.) — A befejezésben leggyakrabban ismétlődő mozzanat, hogy a hős láthatatlanul jelenik meg kedvesénél a tündérpalotában s csak aztán ismerteti meg magát vele.

Az olasz variánsokon kívül egyebütt is akadunk a mesecsoport tagjaira. Így *Krauss* délszláv meséiből az I. köt. 83. száma, *Waldau* cseh meséi közt a «Die schwarze Prinzessin» című, *Poestionnål* (Lappländische Märchen) a «Der arme Bursch, der Teufel u. die goldene Burg» cz., továbbá nálunk *Gaal Gy.* mesegyűjteményének LIII. darabja tartozik ide. Közös vonás valamennyiben, hogy a hős.

elvesztett kedvesét az «arany várban keresi», *Waldau-* és *Gaal-nál* meg új mozzanat, hogy a távozó tündér vassarukat hagy férjénél, hogy ezekben keresse föl. (Az alábbi mesecsoportokban is föllelhető mind a két motívum.) Érdekes még a magyar mese befejezése, hol a tündérleány éppen mással akarja ülni menyekzőjét, mikor a hős bolyongásaiból megérkezik. Megismertetvén magát feleségével, az asszony az egybegyült vendégekhez megy s így szól hozzájuk: «Urak, nekem egy almáriumom van, a kinek a kulcsa elveszett és én újat vettem helyette, most pedig a régi kulcsot is megtaláltam: már most ítéljenek, hogy melyiket tartsam meg.» Az urak azt mondták, hogy mindig jobb a régit megtartani, az újat eltenni. Akkor mondá: «Hát legyen úgy, én a régi mellett maradok, mert az én előbbeni férjemet elvesztettem és most megtaláltam.» — Az alábbiakban egyébként e befejezéssel is gyakran találkozunk.

Csak mellékesen akarom még megjegyezni, hogy az éppen megbeszélt csoport bekezdése (a szegény halász históriája) egymágára is előfordul (pl. *Birlinger, Volksthümliches aus Schwaben*, I. k. 344. l.; — *Halász, Svéd-lapp népk. gyűjt.* 86. l.) meg más mesékhez is csatlakozik bevezetésképen (mint *Jahn, Volksmärchen aus Pommern u. Rügen*, 61. szám; — *Grundtvig, Dänische Volksmärchen*, II. köt. 101. l.; — *Luzel, Contes populaires de Basse-Bretagne*, II. k. 381. l.; — *Sébillot, Contes populaires de la Haute-Bretagne*, XXVIII. sz.; — *Maspons y Labros, Rondallayre, I. seria*, 72. l.) s ezzel áttérhetünk mesénk további kialakulásaira.

II. Az elátkozott királyleány csoportja. Bevezető részében a hős egy elátkozott királyleányt old fel a reá súlyosodó átok alól s az nejévé lesz; de csakhamar elveszti őt, mert tilalmát megszegve, elalszik az általa megszabott találkozón. Egyik legteljesebb variánsa e csoportnak a *Jahn* i. gy. 56-ik darabja (*Die Königin von Siebenbürgen*), mely fő vonásaiban következőleg hangzik: Egy János nevű katonát elbocsájtnak a szolgálatból s ekkor elhatározza, hogy fölkeresi öreg szüleit. Útközben eltéved s végre egy nagy házhoz jut, melynek konyhájában egy félig nő-, félig hal-alakra talál, ki megígéri neki, hogy útba igazítja őt, ha a reá nehezedő átok alól feloldja. Hogy ezt megtehesse, három éjjel a kastélyban kell hálnia s bármi történjék vele, szó nélkül elviselnie. A legény vállalkozik erre s a próbát meg is állja. Az első éjjel 12 rút ficzkó egy kifeszített madzagon húzza-vonja őt, a másodikon üllőre teszik s végig kalapálják, a harmadikon megsütik. Az elátkozott leány azonban

mindannyiszor megjelenik s egy kenőcs segélyével helyreállítja a hőst, miközben az őt sújtó varázs is fokenként oszlik: az első kiállott próba után testszíne már barna s halfarka emberi lábakhoz hasonló, a második után színe szürke s farka majdnem egészen eltűnt, míg végül a harmadik próba után ragyogó szépségű hercegnő alakjában áll az életre keltett hős előtt, kihez köszönete fejében nőül akar menni. Előbb azonban birodalmát, Siebenbürgent, kell felkeresnie. Másnap s a rákövetkező két napon déltájt vissza szándékszik térni s csak arra kéri jegyesét, hogy ébren várakozzék reá a nagy hársfa alatt. János megigéri ezt, de a vén boszorkány, ki a leányt elátkozta, álmot hozó italával mind a három ízben elaltatja, úgy hogy a hercegnő nem beszélhet vele, csupán egy-egy zsebkendőt hagy nála emlékül s utolsó megjelenésekor tudatja vele, hogy az üveghegyen túl kell őt keresnie. A hős azonban nem riad vissza s elindul a leány fölkeresésére. Útközben egy rablótanyához ér, hol elrejtőzve hallja, a mint egyik rabló eldicsekszik vele, hogy lopott egy pár csizmát, mely minden lépéssel hét mérföldre visz, továbbá egy köpönyeget, mely láthatatlanná tesz s végül egy erszényt, mely soha ki nem fogy. A rablók e tárgyakat egy fa alá ássák, hol János másnap megtalálja s a sarúkat lábára húzva, az üveghegy aljába repül. Erre hiába próbál felmászni, tovább megy hát s egy korcsmába jut, melynek gazdája minden erdei állatnak parancsol. Az ifjú kérdésére, hogy merre van Siebenbürgen, összesípolja alattvalóit, tán tudja valamelyik. De ezek tagadó választ adnak s ekkor a korcsmáros a hőst testvéréhez, a halak királyához utasítja, ez meg sógorához, a madarak uralkodójához, a madarak közül is csak az utoljára megjelenő gólya tud a hercegnő országáról s el is viszi a hőst az üveghegy közepéig, honnan azonban ismét lecsúszik. Már egészen kétségbe esik, midőn egyszerre lármát hall s arra tartva, három fiúra akad, kik az örökségkép rájuk maradt repülő lovon veszekesznek. Oly formán, mint Árgirus, igazságot téven köztük, reá kap a lóra s eljut kedvese országába, ki éppen menyekzőjét készül ülni új vőlegényével. Itt megismerteti magát s a hercegnő a fennebbi *Gaal*-féle meséből már ismert kulcstörténet révén megszabadulván második vőlegényétől, a szeretők egyesülnek.

E mese legközelebbi rokonai a következők: *Wolf J. W. Deutsche Hausmärchen*, 16. l. (Die Prinzessin von Tiefenthal); — *Bladé, Contes populaires de la Gascogne*, I. köt. 193. l. (La

Fleur); — *Luzel i. m.* I. k. 219. l. (La princesse Troïol); — *Sébillot, Contes des paysans et des pêcheurs.* 162. l. (Le pil-lotous.); — *Magyar Nyelvőr*, XVII. k. 278. l. (A huszárkatona meg Fejér Rozália); — *Gaal Gy. Magyar népmese gyűjtemény* I. k. 139. l. (A zöld dragonyos.) — E mesék, kisebb eltéréseket leszámítva, mind egy csapáson haladnak. A hős legtöbbször katona: a *Gaal*-féle változatban s *Bladénál* dragonyos, *Luzel* variánsában árva fiú, *Sébillotnál* rongyszedő. Az elátkozott leány feloldása is mindegyikben hasonló feltételekhez van kötve s mindenütt fokoza-tosan megy végbe. A hős elválása kedvesétől szintén közös motivu-mon fordul meg mindegyik változatban, t. i. elalvásban, melyet leg-többször egy rosszakaró vén asszony idéz elő s pedig vagy altató itallal (*Jahn*), vagy valami gyümölcsessel (*Nyelvőr*, *Luzel*), vagy egyszerűen érintve a hőst (*Wolf*) s végül inasával gombostűt tűzelve kabátjába (*Gaal*). A varázstárgyak megszerzésének motivuma, mely a fennebb vázolt mesében ismételve is előfordul, az idézett változa-tok közül csupán a *Nyelvőr*-ben s *Luzelnél* van meg; a magyar vál-tozatban szintén rabló dicsekszik az elrejtőzött hős előtt a lopott varázscsizmával, *Luzelnél* meg egy vén asszonytól kapja a hős a varázstárgyakat, kivel kenyerét megosztotta. A *Jahn*-féle változat, mint láttuk, szaporázza a szelek tanyájának motivumát is, s szelek helyett különféle állatokat szerepeltet. Ép úgy bővíti e motivumot *Bladé*, a *Nyelvőr* s *Gaal* meséje s állatok szerepelnek a *Bladé*-, *Sébillot*- s *Nyelvőr*-féle változatban is, míg szelek csupán egyszer: *Luzelnél*. Legnagyobb eltéréseket a mese befejezése mutat. Az elvesztett kulcs históriájára még *Luzelnél* akadunk s némileg ha-sonló befejezésre *Bladé* változatában. *Wolfnál* itt előtérbe jut a hősnek kedvesétől adott varázsszerszény, melynek segítségével mind jobban behizelgi magát a leány atyjának kegyeibe, kinek seregébe katonának állott. Legszabadabb a két magyar variáns vége, melyek-ben a hős szintén különféle szolgálatot vállal el kedvese atyja, ille-tőleg férje (*Nyelvőr*) udvarában. Ide van biggyeszítve e változatokban a *Leombruno*-csoport giostra-motivuma is. — Két változatban, u. m. egy magyarban, melyet *Asbóth Oszkár* közölt az *Archiv für slavische Philologie* IV. k. 625. lapján, és *Krauss i. m.* I. k. 82. meséjében szintén elátkozott, illetőleg gonosz tündérek hatalmába került leány szerepel, de a hős nem kínok árán váltja meg. Az *Asbóth*-féle, meglehetősen romlott változat különben egyedüli az

összes, dolgozatomban tárgyalt mesék között, melyben a hős nem egyesül kedvesével.

Mielőtt mesénk e csoportjától megválnánk, fel kell említenünk még egy egész sereg ide tartozó varianst, melyeknek bekezdése a *szegény halász + elátkozott királykisasszony* mozzanatainak kombinálásából alakul ki, míg további folyásukban mesetypusunk ismeretes motívumait tüntetik föl. Ide tartoznak: a *Grimm-testvérek* 92. meséje s a hozzá fűzött magyarázatokban *) közölt variáns; — *Jahn* i. m. 55. szám; — *Asbjørnsen és Moe, Norske Folksmæren, 9. szám*; — *Gaal* 23. számú meséje (Egy szegény halászárol). Az elalvás motívuma helyett a hős e mesékben is neje szépségével dicsekszik s így kerül bajba. Az elaltatás mozzanata szerepel azonban *Haltrichnél, Deutsche Volksmæren aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen* 32. sz. E változatba különben még egy harmadik mese is belejátszik, t. i. a fiúról szóló, ki leánytestvérevel kártyázás közben összevész, ennek folytán okozója lesz a leány eltűnésének s keresésére indul. Mesénk egy alább tárgyalandó magyar változatába (*Merényi, Dunamelléki népmesék* I. k. 2. szám) ez elemek szintén bele olvadnak. — Csupán a *szegény halász + elátk.* l. motívumaiból alakult bekezdés van meg *Sommer, Sagen, Mæren u. Gebræuche aus Thûringen* cz. gy. 5. számában s az *Ausland* cz. folyóirat 1856-ki évfolyamának 2050. lapján közölt román mesében.

III. Árgirus-csoport. Ennek bevezető része a *hattyúleányokról* (*Schwanenjungfrauen, Jeunes filles oiseaux*) szóló mese, kik a földre szállva, levetik madár mezüket, majd a legifjabbét a hős elrabolja s csak oly feltétel mellett adja vissza, ha a leány feleségül megy hozzá. E csoport aztán ismét kétfelé ágazik, a mint t. i. a hattyúleány motívuma a csodafáéval egyesül, vagy pedig a hős valami szolgálatba lép (rendesen egy öreg emberhez) s ott ismerkedik meg a hattyúszízekkel. — A mese dereka s befejezése itt is közös mindennütt a mesetypus többi csoportjáéval.

a) A *csodafa + hattyúleány* kombinációnak előttünk legismertesebb, de nem legteljesebb példája Árgirus históriája. Ennek leg-

*) A Grimm-mesék becses magyarázatai tudvalevőleg csak — a már ritkaság számba menő — 1856-ki kiadásban vannak meg. Könnyen hozzáférhetőkké tette azonban őket a mesék 1884-ben megjelent kitűnő angol fordítása Hunt Margittól. (Grimm's Household Tales.)

közelebbi társai a *Krauss* délszláv gyűjteményében I. k. 81. szám alatt közölt magyarországi szerb, s az u. o. 86., 88. s 89. szám alatt Varasd vidékéről gyűjtött horvát mesék, melyek végükön idegen mese-elemekkel bővülnek; — továbbá az *Ausland* 1856. évf. 2123. lapján közölt — meglehetősen romlott — román mese Iliane *) Kostindaneről; — *Halász* svéd-lapp meséi között a 85. és 86., melyek egymást kiegészítik; — ide tartoznak végül a *Nyelvőr* III. k. 322. l. és *Kálmány, Szeged népe*, II. k. 118. l. közölt magyar mesék. — Van azután e csoportnak néhány távolabb álló tagja, melyekben nem csudafa gyümölcsét lopják el a tündérlányok, hanem a vetésben, vagy a csűrbe hordott gabonában tesznek kárt. Ide tartoznak: *Grundtvig, Dänische Volksmärchen*, II. k. 24. l. (Jungfer Lene von Sönderwand); — *Cavallius és Stephens, Schwedische Volkssagen u. Märchen*, 175. l. (Das schöne Schloss östlich von der Sonne u. nördlich von der Erde); — *Poestion, Lappländische Märchen*, 236. l. (Die Tochter des Beivekönigs). Lássuk ez érdekes éjszakvidéki Árgirus-változatok közül bemutatóul az elsőnek rövidre vont tartalmát: Egy parasztnak van két okos s egy ostoba fia: Esbeen. Az első kettőnek megengedi, hogy egy addig parlagon heverő darab földjét, melyről azt mesélik, hogy a tündérek tulajdona, felszántsák s bevevessék. A vetés szépen neki indul, de sz. Iván éjjelen, nem tudni hogyan, tönkre megy minden: a talaj le van tiporva s a gabona egészen összedülve. Még egyszer kísérletet tesznek a földdel, de hiába, sz. Ivánkor ismét elpusztul minden. Harmad ízben aztán a legidősb fiú vállalkozik, hogy meglesi a kártevőket, azonban elalszik s midőn éjfélkor felébred, oly rettentő zúgást hall a levegőben, hogy eszeveszetten haza szalad. A rá következő évben a középső fiú jár így s ezentúl ismét parlagon hagyják a földet, csak pipacs, búzavirág tenyészik rajta Esbeen nem csekély öröme. Sz. Iván éjjelen azután kilopódzik ő is a földre, de el nem alszik s bátrabban is viseli magát testvéreinél; a nagy zúgástól nem riad vissza, hanem ott marad. Ekkor három hattyút vesz észre a levegőben s a mint közelebb jönnek, látja, hogy három gyönyörű leány az, hattyúmezbe öltözve. A leányok leszállanak, levetik ruhájokat s

*) Az *Iliane* név mesetypusunk legkülömbözőbb tagjaiban szerepel így találkozunk vele az olasz Leombruno változatokban *Chilina*, *Oliana* formában; *Krauss* 88. meséjének hősnője *Mandalena*, *Grundtvig* alább említendő dán meséjében *Jungfer Lene*.

tánczolni kezdenek. Esbeen észrevétlenül elcseni a ruhákat s csak oly föltétel mellett adja vissza, ha az egyik felesége lesz. A legifjabb beleegyezik s igéri, hogy a legközelebbi sz. Iván éjjelen eljö megülni esküvőjüket, kijelentve egyúttal, hogy egy boszorkány tartja őt fogva társaival együtt, kitől csak sz. Iván éjjelén menekülhetnek. Az esküvőt illetőleg kiköti még, hogy a királyt nem szabad arra meghívni. A legény apja azonban megszegi a tilalmat s ekkor a tündérleány hallani sem akar az esküvőről, hanem e szavakkal hagyja oda vőlegényét: Egy év leforgása alatt keress fel váramban, mely a naptól délre, a holdtól nyugotra van, a világ közepén. — A hős ekkor elindul kedvese fölkeresésére s nemsokára két erdei manóra talál, kik egy láthatatlanná tevő süvegen marakodnak. Ellopja tőlük a csudás tárgyat, tovább megy s két másik erdei manótól Árgirus módjára a varázscsizmát szerzi meg, majd ismét két manótól egy rozsdás kést, melynek az a tulajdonsága, hogy ha felnyitják s valakire rámutatnak vele, az illető holtan rogy össze, ha meg becsukják, ujra fölébred. Tovább vándoroltában egy vén asszonyhoz jut, ki a mezei állatoknak parancsol. Ezek nem ismervén kedvese lakóhelyét, a vén asszony testvéréhez, a halak királynéjához utasítják őt, ez meg a madarakéhoz. Itt is csak egy vén sas ismeri a hős kereste országot s a földön, vizen és tűzön átvívén őt, az ifjú végre elérkezik kedvese arany várához, hol a tőle kapott gyűrű segélyével fölsímmerteti magát s miután a menyasszonyát őrző boszorkányt csudás késével megölte, végre egyesül kedvesével.

Hogy túlságosan fárasztó ne legyenek, mellőzöm az Árgirus-csoport egyes tagjainak aprólékos összehasonlítását s csupán a Gyergyai variánsának szempontjából érdekes néhány vonásra szorítkozom. Ilyen első sorban Filarinus jó szereplése, mely az összes változatokból hiányzik. A hattyútündér elfogása szintén sajátos módon alakult ki Gyergyainál: a levetett hattyúmez ellopásának mozzanata nála teljesen elmosódott. A hajlevágásnak is kevés párját találjuk; nem tekintve a *Nyelvőrbeli* s *Kálmánnál* található változatokat, melyek minden valószínűség szerint Gyergyai nyomán keletkeztek, még *Krauss* ide tartozó meséiben s néhány — mesénkel csak kezdő részükben egyező — változatban fordul elő. Ilyen a *Marienescu*-közölte «Argiru si Ilena Cosandiana» című román variáns (*Albina*, 1871. évf.) s egy *Cosquin* idézte celebesi változat (*Contes populaires de Lorraine*, II. k. 18. l. v. ö. *Liebrecht*, *Zur Volkskunde*, 244. l.). Ritkábban előforduló mozzanat még az a

kissé homályos hely is Gyergyainál, midőn az elaltatott hősnek azt izeni kedvese, hogy «a kisebbik szegről vegye le szablyáját, a nagyobbik szegre tegye az ő kardját» s a hős a hézagos utasítás nyomán, eléggé nem bámúlható elmeéllal kitalálja, hogy álnok inasa fejét kell levágnia. *Krauss* 81. meséjében ép ily homályos a pávatündér utasítása: «Wann dein Herr aufwacht, sag ihm, er soll den oberen Keil auf den unteren pflanzen»; *Haltrich*nak a Leombruno-csoportba tartozó fönnebbi meséjében már világosabb a dolog. Itt a leány meghagyja az inasnak, mondja meg urának, hogy vágja le a legelső fa koronáját, melyet ébredése után meglát; mikor aztán a hős felébred s körülnézve fát sehol sem lát, mindjárt tudja, hogy a leány a hűtlen szolgát értette. — Még a hőstől kedvesének osztott arczülcspások mozzanatáról kell megemlítenem, hogy mesénk variánsaiban nagyon szórványosan található fel ennek mása is, s oly összefüggésben, mint Gyergyainál, éppen nem. *Halász* 85. meséjében a hős menyasszonya éppen az nap üli lakodalmát, mikor vőlegénye megérkezik; ez hát fölteszi a varázssipkát a fejébe, belép s a menyasszonyát pofon vágja. A menyasszony azt mondta a vőlegénynek: «mért ütsz engemet?» Ez azt mondja: «nem ütlek én tégedet.» Aztán amaz megint megütötte a menyasszonyt és a menyasszony ismét mondja: «te ütsz-e engemet?» A vőlegény azt mondja: «én nem ütlek tégedet.» Ekkor amaz újra megütötte s erre a menyasszony kiment s aztán a legény is megmutatkozott előtte. *Grimm* 92. meséjében (l. Leombruno-cs.) a hős szintén menyasszonya hűtlenségét akarja az arczülcspással büntetni.

Szinte fölösleges mondanom, hogy a most tárgyalt mesecsoport bevezető része (csodafa+hattyúleány m.) magára is, más mese-elemekkel egyesülve is, számtalanszor előfordúl. Utalom erre nézve az olvasót *Cosquin* i. m. II. k. 17—22. lapjaira s *Prato*, *Una novellina popolare Monferrina* cz. művére, kiknek gazdag aratásához alig érdemes e pár szál elhullatott kalászszal járulni: *Brueyre L. Contes populaires de la Grande-Bretagne*, Nro. XX.; — *Mariencescu f. i. meséje*; — *Ispirescu, Legende sau basmele românilor*, Nro. 8.; — *Kúnos, Oszmán-török népmesék*, 51. sz.; — *Oesterley, Baitil Pachisi* Nro. 11.

b) A hattyúleány-motivumnak mesénkbeli másik változatára (a hős szolgálatba áll s ott ismerkedik meg a hattyúszűzekkel) legérdekesebb példáinkat a kelet híres mesegyűjteménye, az «Ezer-

egyegyét nyújtja. Hogy e csoportra is legyen mintánk, álljon itt rövid kivonatban chorasani Asem története az «Ezeregy éj» boroszlói kiadásának X. kötetéből: Asem, egy balsorai festőlegény, egy varázsló hatalmába jut, kitől megszabadulván, egy pompás palotához ér, melyben két leányt talál. Ezek elmondják neki, hogy a kastély szellemek számára épült s atyjuk őket bírta meg a szobák gondozásával; felszólítják egyúttal, maradjon náluk segítőnek, mibe az ifjú bele is egyez s jó barátságban is él a leányokkal. Időnként azonban egy szobában kell maradnia, melyből nem láthatja, mi történik a kastélyban. Kíváncsiságtól űzve, egy nap megszegi a leányok parancsát s egy bokorba rejtőzik. Mennyire elcsodálkozik, midőn a kerti vízmedenczében több hűri-szépségű leányt lát fürödni! Egy különösen elbájolja, de nem szól semmit, hanem bevárja, míg a fürdést elvégezték; ekkor látja, hogy vékony leplet öltenek magukra s eltűnnek a levegőben. Ez idő óta szerelmi bánat gyötri Asemet s barátai faggatására megvallja nekik szenvedélyét. Ezek aztán elárulják neki, hogy ha sikerülne hatalmába kerítnie a leány ruháit, kit anynyira megszeretett, ez által kényszeríthetné, hogy nála maradjon. Asem e szerint cselekszik s férjévé lesz a «repülő szigetek hercegnőjének». Nemsokára azonban felmerül lelkében anyja emléke s látni óhajtja őt; elhagyja tehát nejével a palotát s haza mennek anyjához. Itt három évig boldogan élnek, ekkor azonban felkerekedik Asem, hogy meglátogassa a két királyleányt a szellemek kastélyában. Távolléte alatt felesége ruháit anyja gondviselésére bizza, ez azonban egy alkalommal megengedi a hercegnőnek, hogy azokat felöltse s ez alig érzi magán ruháját, fölemelkedik a levegőbe s tudtára adja a bámúló asszonynak, hogy férjének a Waak al Waak szigetekre kell őt keresnie. Mikor Asem visszatértében megtudja, mi történt, rögtön elhatározza magában, hogy fölkeresi feleségét. Elhatározását tudatja a két királyleánynyal is, kik nagybátyjaikhoz, két hatalmas szellemhez, utasítják őt. Először az egyiket, Abd al Kuddust, keresi fel s ez elviteti a másikhoz Abd al Sullybhez, kinek szellemei szárnyukra veszik s egy Kafoor nevű országba repülnek vele. Itt tíz napi bolyongás után három embert pillant meg, kik a láthatatlanná tevő süvegen, a szellemidéző dobon s egy golyón veszekesznek, mely az embert minden pillanatban a föld egyik végéről a másikra szállíthatja. Az ifjú vállalkozik, hogy elintézi pörüket, ha megengedik, hogy kipróbálja a tárgyakat. E csellel azok birtokába jutva, átkel a rossz szellemek országán, a sárkányok földjén,

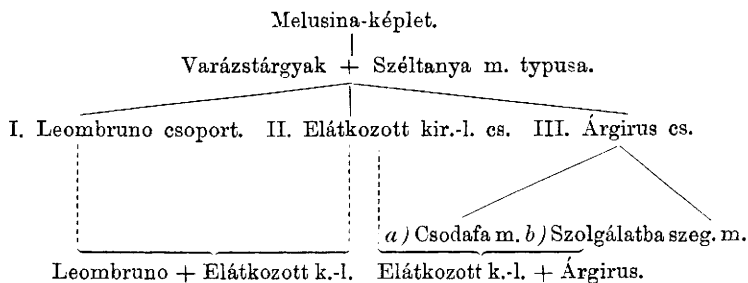
majd a tengeren s elérkezik végre a Waak al Waak szigetekre. Itt először is felesége dajkájával találkozik, kitől megtudja, hogy nejét testvére, e szigetek királynéja, halállal akarja büntetni azért a bal-lépésért, hogy halandó embernek nyújtotta kezét. Ekkor Asem süvege segítségével befurakodik neje börtönébe s megmentve őt, hazaviszi Balsorába, hol ezentúl boldogan élnek.

E mese egy másik keleti variansa (Dsandsah története) szintén az «Ezeregy éjben» található s az islammal ment át déli Szibéria tatár törzseihez. (*Radloff, Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, IV. k. 321. l.) Ebben már a szellemek kastélyában lakó két testvért egy aggastyán váltja fel, mint az európai változatokban is. Ez utóbbiakat összeállította *Cosquin* i. m. II. k. 18. l. s pótlásul csupán néhány magyar változatot említ még fel. Ezek: *Arany L. Eredeti népmeséi* közt a «Jankó és a három elátkozott királykisasszony» című; — *Kriza Vadrózsáiban* a XV. számú (Tündér Ezzséböt) és *Merényi Dunamelléki népmeséiben* «Az örökbe fogadott testvérek»-ről szóló. Legtisztábban tünteti fel alcsoportunk elemeit az *Arany-féle* varians. Hőse egy rengeteg erdőben lakó öregnél lép szolgálatba s ott látja meg a fürdő leányokat, kiknek e mesében már hattyúruhájok van; a három ördögfiú egy piszkos nyergen, rongyos bocskoron s rossz kőcsmadzag ostonon marakodik. *Kriza* változatába belejátszik a csodafamotivum is, a szolgálatba szegődés mozzanata meg ismétlődik benne; míg az előbbi varians a szelek tanyájának mozzanatát mellőzi, ebben a varázstárgyak megszerzése hiányzik. Legtarkább e magyar változatok közül a *Merényi-féle*, melyben — mint már fönnebb említve volt — a hős nem csak kedvesét, hanem elvesztett testvérét is keresi s a cselekvés e két ága egymásba fonódik; szerepel benne továbbá a Leombruno-mesék egyik eleme is, a hős ugyanis a tündérleányt nem azért vesztí el, mert az magára öltheti tollruháját, hanem mert tilalma ellenére eldicsekszik szépségével.

Szemlénk befejezéseül említsük még fel, hogy mesénknek oly változatai is vannak, melyek bevezetésében az *elátkozott királyleány*+*hattyútündér* motivuma párosúlnak. Ide tartozó variansok: *Halász* i. m. 31. l. «Mese egy lapp legényről és egy kiné leányról»; — *Meier, Deutsche Volksmärchen aus Schwaben*. «Von drei Schwänen»; — *Campbell, Popular tales of the West-Highlands*. «The son of the widow»; — *Luzel*, i. m. I. k. «La princesse de l'Étoile-Brillante»; — *Veckenstedt, Wendische Sagen, Märchen etc.*

122. l. «Die Schwanjungfrau» Nro. 3. (Ebben Leombruno-motívumok is szerepelnek.)

Áttekintés kedvéért vizsgálódásom eddig nyert eredményét a következő táblában állítom össze :

Bármily hézagos legyen is ez összeállítás, az teljes bizonyossággal kiviláglik belőle, hogy Árgirus históriája és a Leombruno-krónika ugyanazon meseképletnek más-más csoportjához tartoznak. Ha már most felteszszük, hogy Gyergyai a Leombruno-krónika nyomán dolgozott, hogyan magyarázzuk meg művének nem csak ettől való eltéréseit, hanem szorosabb megegyezését is egész csomó külföldi népmesével? Az inventió véletlen azonosságának elméletével szemben mindig erős kétségeim voltak s azt hiszem, hosszabb megfontolás nélkül lemondhatok azon lehetőség elfogadásáról is, hogy pl. dán és svéd népmesék a Gyergyai-féle Árgirus hatása alatt keletkeztek. E szerint a Leombruno-krónikából való «szabad átdolgozás» csak úgy volna elképzelhető, hogy Gyergyai ismert e krónika mellett egy históriájához közelebb eső — tán magyar — népmesét is s az átdolgozás ennek nyomán történt. E föltevést azonban nem igazolja semmi; a legcsekélyebb intim részlet, a legparányibb stílárís foszlány nem utal bennünket a Leombruno-krónikára, úgy hogy ha a magyar költő mégis ismerte, legfőljebb *impulsus* gyanánt szolgálhatott neki egy máshonnan ismert tárgy feldolgozásához. De ez esetben miért hivatkozik oly határozottan a krónikára, melyből «érti s olvassa» Árgirus történetét s miért csak erre? Véleményem szerint a dolog nyitja csak az lehet, hogy *volt mesetypusunk III. a) csoportjának is irodalmi feldolgozása — valószínűleg olasz vagy latin krónika — s ebből merített Gyergyai.* Ilyen irodalmi feldolgozásra utalnak a szerző hivatkozásán kívül az Akleton, Medéna, Filarinus és Árgirus nevek is, melyek népmeséből bajosan kerültek

Gyergyai művébe. E rejtélyes krónikát — fájdalom — még mindig keresnünk kell, akár csak Árgirusnak a tündérszűzleányt, s soraimmal éppen azt akartam elérni, hogy a Bognár úr által nyilvánított nézet útját ne vágja az ezen irányban való kutatásnak.

A felsorolt Árgirus-variantsokon végig tekintve, nem lesz kétséges előttünk, mit kell tartanunk Popp Gy.-nek még 1891-ben is (Ungarische Revue) hirdetett abbeli véleményéről, hogy Árgirus története a román föld szülötte s tisztában lehetünk az e nézet kapcsán kiderített mythologiai eredmények értékével is. A mese román autochtonságának elestével természetesen erősen meggyöngül Popp második állítása is, mely szerint Gyergyainak román népmese volt a forrása, mit különben éppenséggel nem tartanánk lehetetlennek, ha volna valamelyes fogódzkodónk, mely e nézetet igazolja. Popp úr érvei azonban erre vajmi kevéssé bizonyúlnak alkalmasaknak. Hogy Árgirus meséje a román népnél nagyon el van terjedve, nem bizonyít semmit, hisz számos rokona él a magyar nép ajkán is, mint a fennebbi sorozat mutatja, s ép oly, vagy még nagyobb, joggal tekinthetnők ezek valamelyikét Gyergyai forrásának, ha kedvünk s okunk volna szavában kételkedni. Ép így téved Popp úr, midőn a Gy. használta *Árgire*-alak révén vindicál román eredetet Árgirus históriája számára; mert egyet feled: hogy t. i. a latin vocativus szintén így hangzik s ez alakot régi magyar költőink akárhányszor használják. Csak találomra idézem *Faludit*: «Tityre! ha tetszik, a hegyek aljában stb.» (Pásztorversengés.) — Nem szerencsésebb végül Popp úr bocskor-argumentuma sem. Igaz ugyan, hogy Árgirusban az ördögfiak bocskoron vesznek össze, de tévedés az, hogy a magyar régebben bocskort nem viselt; elég legyen erre nézve a Nyelvtörténeti Szótár néhány adatára utalnom: Azt mondtak, hogy kesse fel wgmond az bochkort. (Leveles Tár.) — Edgy szőrös botskort negyven pénzen adnak. (Szentmártoni Bodó János.) — Gyönggyel fűdzött az bocskora, ezüstös kapezája. (Thaly K. Vitézi énekek.) — Ha csizmád nincs, bocskort hordozz. (Kis-Viczay Péter.)

Szóval: legyünk óvatosak tudományos igazságok megállapításánál!

BINDER JENŐ.

A FORTUNATUS-MESE A FRANCZIA IRODALOMBAN.

Három évvel ezelőtt tanulmányt közöltem e folyóirat II. pótkötetének hasábjain (335. l.) a Fortunatus-mese szerepéről az irodalmakban.

A népkönyv különböző feldolgozásait ismertető IV. fejezet végén megemlítettem, hogy ismerem ugyan a címét a francia feldolgozásnak is, de a munkát nem sikerült volt megkerítenem. Párisi tanulmányútamnak idevágó eredményeit sietek tehát, értekezésemnek pótlásául, közzétenni.

I.

A Fortunatusról szóló népkönyv német nyelven, névtelenül, Augsburgban és 1480-ban jelent meg először. Nincs adatunk arra, hogy más nyelven előbb jelent volna meg. Értekezésem III. fejezetében bőven fejtegettem a népkönyv eredetének kérdését, s alább is visszatérek reá. Azonban nem az a körülmény, hogy német az első kiadás, vezetett a könyv német eredetének vitatására: sok egyéb, külső és belső érveléssel igyekeztem azt bebizonyítani.

Kétségtelen azonban, hogy a francia népkönyv sokkalta később jelent meg: csak a XVI-dik században, 1550 körül, jóval egy emberöltővel a német után, még pedig kerülő úton, spanyolból fordítva. Az 1615-iki kiadáson olvassuk, hogy «új fordítás» s Viou, sieur D'Alibray fordította spanyolból. (Lyon, Champion kiadása.) Ez a D'Alibray, kinek születése évét nem tudni, 1654-ben halt meg. Egy szolga fia volt, azonban bizonyos műveltségre tett szert, 1647-ben verses könyvet adott ki, 1653-ban hasonlókép. Ezek azonban közönséges rímelések. Tudott olaszul, spanyolul és fordított népkönyveket, színdarabokat hanyag, elnagyolt fordításban. Minket csak Fortunatus-fordítása érdekel. 1770-ben újra kiadta a regényt egy névtelen, új fordításban s ez a D'Alibray szövegéről így ír: «Összevetve a francia szöveget a spanyol kiadással s látva, hogy minő kevés köztük a hasonlóság, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a fordító nem ismerte az eredetit, hiszen a dolog velején kívül miben sem hasonlított hozzá.»

A népkönyv azonban ebben az átültetésben is tetszett, hiszen legalább ötven kiadást ért meg. 1550 óta új irodalmi divatok keletkeztek, a pásztorregényeket felváltották a galans regények, azokat a realis irányú regények, de a Fortunatus meséit örömmel olvasták mindenha.

Sorel híres *Berger extravagant* című regényének VIII. részében kigúnyolja a tündérregényeket, a Fortunatus mesét azonban még a jelen században is sokszor kiadták, így 1853-ban (Bibliothèque choisie de Pierre Jaunet), s nagy díszes bibliophil kiadásban 1887-ben, Edouard

de Beauniant rajzaival és Henry Fouquier, a «Figaro» jeles színházkritikusának előszavával, melyben ép arra a vendégszeretetre hivatkozva, melylyel a népkönyv Franciaországban találkozott, francziás könnyedséggel *francziának* mondja magát a munkát is!

Ime népkönyvünk sorsa Franciaországban.

II.

Térjünk vissza Henry Fouquier értekezésére, annál is inkább, mert ott egy érdekes, ha nem is valószínű hypothesisal találkozunk. Értekezésem III. fejezetében részletesen kifejtettem, hogyan képzelem e mese keletkezését, mely a legkülönbözőbb, keleti és európai motívumokkal van tarkítva, de mégis igen valószínűleg német földön keletkezett. Henry Fouquier is felismeri a mesének nem egy keleti motívumát. A kifogyhatatlan erszény és a láthatatlanná tevő és röpülésre képesítő süveg szerinte is keleti eredetű, az egyik rokona Goethe búvós köpenyének, Salamon és Gyges gyűrűjének, a másik pedig a perzsa és chaldæai jótevő szellemek ajándokára, Aladin lámpájára (az 1001 éjben) emlékeztet. Hasonlóképp keleti szellemet talál Andalusia átöltözésében, a hárem doktoraira emlékeztetve őt, a szarvakat növesztő alma pedig a paradicsom tudásfájára.

Sajátságos azonban, hogy ő, ki perzsa és chaldæai jótevő szellemről beszél, nem veszi észre, hogy maga a Fortuna mythos is keleti eredetű, de az már mégis meglepő, hogy mesénket olasz, még pedig velencei eredetűnek tartja. Talán csak azért, hogy semmi esetre se mondja németnek? Nem, ő indokol is.

Velencei eredetűnek tartja, mert Fortunatusban erősen kifejezett az utazási vágy és erős a csalás szelleme, s mindkettőt öröklő fia, Andalusia is.

Spanyol, angol, francia, görög eredetet vitató nézetekkel ime már találkoztunk, olaszszal még nem. Ime Fouquier azért tartja olasz eredetűnek, a miért Bobertag s Heinrich Gusztáv görögnek, az utazási vágyra fektetve a fősúlyt. Azonban erre nézve már megjegyeztük, hogy közös sajátossága, divatos indítéka volt a korabeli regényeknek, s e motívum is ind eredetű. A mi pedig a csalásvágyat illeti, az nem olasz, hanem különös módon keleti színezetű, csak az 1001 éj meséire kell gondolnunk . . .

Fouquier e hypothesis tehát nem is valószínű, bár érdekes ötlet.

A hol azonban a Fortunatus-mese csodás elemét magyarázza, szembe állítva annak naiv vonásait a Jules Verne-féle modern, raffináltan csodással, s Poë Edgar meg Hoffmann romantikus mysticismusával, az értekezésének valóban érdekes és szép részlete.

A mese keletkezésére nézve azonban fentarthatjuk bizvást nézetünket: Németföldön keletkezett ez a népkönyv s egy keleti mese feldolgozása.

III.

Legyen szabad azonban mesénk egy külön feldolgozásáról külön is megemlékezniem.

Ez a Coomans regénye: *La bourse et le chapeau de Fortunatus*. Roman philosophique.

Előttém a könyvnek 1872-ben Brüsszelben megjelent kilenczedik kiadása fekszik. A regény szerzője Coomans Jean Baptiste Miklós, brüsseli ügyvéd és íróember, ki 1813-ban született, s a francia romanticismus korszakában és annak szellemében dolgozott. Lapokat szerkesztett (*Journal de Flandres; Journ. de Bruxelles; La Paix; Courrier d'Auvers*), regényeket írt (*Le Moine Robert; Les communes belges; Jonck*) és történeti műveken dolgozott (*Histoire de la Belgique; Portefeuille d'un Flâneur*.)

Fortunatus meséje gyermekkori regéinek legkedvesebbike volt. Ismerte a népkönyvet, szerette azt és feldolgozta, a mint Tieck, Uhland s a többi német romantikus. 1856-ban írja meg az előszavát kész regényéhez, s így kezdi: «A régi történetek közül, melyek gyermekkoromban elragadtak, egyik sem érdekel jobban, mint Fortunatus meséje, s ma is, bár rég taposom megletségem korszakát, ezt a mesét tartom a legkitünőbbnek azok közül, melyek öreg apáink képzeletét foglalkoztatták». Elmondja, hogy egész gyűjteménye van a különböző kiadásokból, az 1491.-iktől kezdve s bár alapjában valamennyi ugyanegy, de mindenikben van többkevesebb változtatás. Ő maga, a saját és olvasói gyönyörködtetésére, kibővítette Fortunatus kalandjait. Nodier Károlylyal megösmérkedve (1835-ben), a kitünő író felszólította, hogy fordítson francziára valamit a holland irodalomból. Fortunatust fordította le, de Nodier megjegyezte, hogy e munka nem flamand, hanem a világirodalomé, mint Homer Odysseája, Dante Pokla és Milton Elveszett paradicsoma.

Coomans azonban végrehajtotta régi tervét. Feldolgozta Fortunatust, mint mondja, nagy odaadással és lelkiismeretes gondnal szedve össze a különböző régi meséket, hogy ezekből egy nagy és hőséhez méltó mesét alkosson. Azt akarta kifejezni, hogy «csak hibáinknak következtése szerencsétlenségünk, s rosszul teszszük, ha olyast kívánunk, mi büszkék, gyengék és esztelenek, a mit az isteni gondviselés nem adott vala meg nekünk.»

Hogyan fejezte ki ez eszmét, a mi tulajdonkép azonos magával a népkönyv eszméjével is, csak hogy más szavakkal van kifejezve?

A népkönyv ugyanis azt az eszmét fejezi ki, hogy vezérül a bölcseséget kell választani s ha Fortunatus pénz helyett azt választja, nem jutott volna annyiszor szorult helyzetbe. Coomans is elítéli Fortunatust,

a miért a kifogyhatatlan erszényt választotta. De felfogásából nem csinál sehol sem predikációt s nem elmélkedéseket, hanem cselekvényt nyújt.

Ez a cselekvény a népmesén alapszik, hanem igen szabadon feldolgozva. Külön tanulmányt igényelne, ha ki akarnók mutatni, hogy honnét szedte össze az episodokat. De ez nem lehet feladatunk. Mert Coomans regénye annyira izolált s oly kevéssé jelentékeny, hogy részletes tanulmányozást alig érdemel meg: az örök zsidó mondáját, Don Juant, Amerika felfedezését, tengeri viharokat, afrikai szerecsennők hadseregét szövi be meséjébe. Mindez hosszadalmassá, helylyel-közzel unalmasná teszi regényét. Nem valami kitűnő elbeszélő s jegyzeteiben egyre hangoztatja, hogy történelmi forrásokból merít.

Érdekes azonban, hogy Fortunatusból, a ki a népkönyv szerint elmés, okos ember, valóságos bölcsét, tudóst farag, sőt a spanyol egyetem által tiszteletbeli doctorrá is avattatja. Ezt a bölcsét kalandjaiba tudásvágya kergeti, a mi fausti charaktert ad neki, de Faust jellemének mélysége és igazi bölcselme nélkül sententiázásra, philosophálásra hajló alak Coomans, olyan Fortunatusa is, sőt olyan az a tündére is, a ki hosszas bölcselkedő beszéd kíséretében adja át a bűvös erszényt hőseinknek.

A curiositást kivéve, más érdemet alig tudunk Coomans regényének tulajdonítani.

(Páris.)

Dr. LÁZÁR BÉLA

ÉSZREVÉTELEK

Pozder Károly Horatiusáról.

Post festa! fogják, nem egy tekintetből, mondani tisztelt tagtársaim. Elismerem megjegyzésök helyességét; de legyen szabad egy pár szót mondani mentségemre. Az, hogy a könyv megjelente után ily későre állok elé észrevételeimmel, nem fog hibának tűnni fel, ha az, a mit mondandó vagyok, némi figyelmet érdemel; hiszen jobb későbbben, mint sohasem. Aztán ha — a mit reménylek és várok — a könyv több kiadást fog nyerni, ezek irányában még nem késsem el. Igaz, hogy a *much used and much abused* versszerző a mi delatinizált korunkban és hazánkban sokat veszített korábbi érdekéből. De én mégis bátor vagyok hinni, hogy lesznek még olvasók, a kik örvendjenek azon, ha egy s más szennyfoltot, a melyet criticusok és interpresek hagytak kedvencz poétájokon, vagy kentek is rá, letisztogatni töreksem.

Ezzel tisztába jövén, a dologhoz kezdek, a mi abban áll, hogy kijelölöm azokat a *varians lectiokat*, a melyeket (nem mérvadó) véleményem

nyem szerint többek közül nem helyesen választott a kiadó. Választott, mondom, mivel eredeti emendatiót vagy conjecturát nem lelek kiadásában.

Legelől meg kell jegyeznem, hogy cím lapján a *Carmina* szó ellen kifogásom van. Nem mintha *Horatii opera vel scripta* helyett a hibáztatott kifejezést itt-ott nem olvasnók, de a kiadások egyikének sem a cím lapján. Ellenben csupán csak az Odák IV könyvének van tulajdonítva a *Carmina* cím.

I. Od. 1, 29. — *Me doctarum hederæ præmia frontium Dis miscent superis*. — Ezt a passust én a Horatius jellemére fecskendett sárfoltnak tartom, a mely igaz, hogy oly régi, hogy mondhatni belészáradott. De bizony méltatlanul. Mert H. mindenütt szerényen nyilatkozik magáról (*perhorruī late conspicuum tollere verticem* III. 16.) s művéről, s a hol legnagyobb s méltó önértéssel szól is (III. O. 30.), csak ennyit mond: *non omnis moriar, multaque pars mei Vitabit Libitinam* és dicsőségét nem elnyertnek, hanem csak jövődöben (*dicar*) nyerendőnek állítja. Erkölcseileg lehetetlen hát, hogy itt magát bármi értelemben «istenekkel párosítsa» és «koszorúzott»-nak mondja, holott másutt ezt nem mint «præmiumot» követeli, hanem mint kegyet kéri (*volens cinge comam lauro*) a muzsától; hisz' az idézett versek után következőkben még a *secernunt populo* kedvezményt is feltételhez köti: *si neque tibiæ Euterpe cohibet, nec Polyhymnia refugit tendere barbiton*.

A «me» tehát legalább is gyanus. De szólanak ellene positiv érvek is. — 1. A különböző életmódhoz ragaszkodók mindegyikét külön-külön jellemzéssel mutatja fel a versszerző; egyedül ő lép fel két, még pedig egymástól nagyon különböző szerepben, úgy hogy az olvasónak meg kell ütköznie a *me* ismétlésén. — 2. A két szerep úgy felel meg egymásnak és áll szemben egymással, mint az előbbieken két-két személynek tulajdonítottak, ú. m. a *reficit rates a gaudentem findere agros*-sal; a *manet sub Jove frigido a castra iuvant*-tal; így a *secernit populo a «Dis miscent superis»*-sel. — 3. Poetáinknak egynéhány ódája van Mæcenashoz intézve, de egyikben sem hiányzik az, hogy a megszólításán kívül pártfogóját illető valami más körülményt is említ. Így (II. 17) *te Jovis tutela Saturno eripuit*; (II. 20.) *compesce clamorem* etc.; (III. 8.) *mitte civiles curas*; (III. 30.) *tu civitatem curas*. Csupán csak a szóba vett helyen szorítja ki Mæcenast a helybitorló *me*, a mit el nem engedhetni neki, hanem pusztuljon s helyébe *te* üljön. Ezt a *me*-be szerelmes criticusok azzal ellenzik, hogy «Mæcenas nem volt poeta, tehát nem lehetett *doctus* címet adni neki.» De hát az isten kedvéért, hol van az megírva, hogy *doctus* poetát jelöl? Mæcenast pedig maga nevezi ismételve *doctus*nak (V. ö. III. 8, 5.)

I. O. 2, 39—40. — *Acer et Mauri peditis cruentum Vultus in hostem*.

Tan. Faber — Bentley szerint — ezt írja: *Emenda MARSI, nam Mauri imbelles*. Azt bizonyítja Hirtius is (Afric. 7) *Mauri . . . latent in insidiis cum equis inter convalles, et subito existunt* (exsiliunt?) *non ut in campis depugnent*. Sed prius Appulis iungentur caprae lupis, mint ezek a jellemzések az *acer vultus in hostem*-mel. Hozzájárul, hogy *Mauri equites*-t nem egyszer olvasunk, de *Mauri pedites*-t ez egy romlott helyen kívül sehol sem. *Marsi* ellenben a rómaiaknak félelmes, erős ellenségek és kibékülésök után vitéz katonájok volt, annyira, hogy mint Appianus írja: «οὔτε κατὰ Μάρσων, οὔτε ἀνεν Μάρσων γενέσθαι θριαμβόν». Igen helyesen állítja Bentley: «Emendatio ista certissima est, refragantibus licet omnibus libris et scriptis et editis»; P. tehát nem helyesen választotta a lectiót.

I. O. 3, 6. — *Navis, quae tibi creditum Debes Virgilium, finibus Atticis Reddas incolumem, precor*.

Ebből a hagyományos interpunctióval olvasva csak az a minden-napiság jó ki, hogy «adós, fizess!» a mire kár lett volna 2—3 sor verset pazarolni. Ámde H. valószínűen azt is meg akarta mondani, hogy h o v á és m i m ó d o n fizessen az adós, t. i. *navis, creditum . . . debes finibus Atticis, reddas incolumem*, és így jelentőséget nyer a hely: és hogy nyerhessen, a commát *Virgilium* utánról át kell helyezni *Atticis* utánra: *N., quae t. creditum debes V. finibus Atticis, reddas* etc. — Itt nincs választásról szó, ha P. nem ismeri Wakefield díszes kiadását (*Horatii qui supersunt*. Londini. 1794), a melyben egyedül van a tárgyalt emendato. Ajánlom hát figyelmébe.

I. O. 6, 18. — *proelia virginum Sectis in iuvenes unguibus acrium*.

Szeretném hallani, miképp magyarázza meg ezt a locust akár P., akár más a tanítványainak? Jelesen, hogy miképp bírja megegyeztetni a *sectis unguibus*-t, a lefegyverkezést, a *proelia*-val és *acrium*-mal? Míg felvilágosítást nem kapok, helyeslem a Bentley javítását, *sectis* helyett *strictis*.

Megjegyzem ezúttal, hogy még nem akadtam sem criticusra, sem commentatorra, a ki méltónak tartotta volna utána járni, hogy miképp kelljen pontozni (v. vesszőzni) ezen 6. óda utolsó verssorát: *Non praeter solitum, leves*? Mert hogy: *Non praeter solitum, leves* és *Non, praeter solitum, leves* különböző értelműek, világos. A kérdést fennhagyom, tessék eldönteni.

I. O. 7, 7. — *Undique decerptam fronti praeponere olivam*.

Itt két baj van. Egyik az *Undique*. Mert hiszen ez a vers Attika előnyét akarja kitüntetni. De ha akárhol terem az olajág, mivel van ki-fejezve az elsőség? Másik a *praeponere* kétértelműsége. Ugyanis, ha meggondoljuk, hogy ez a szó a *laudabunt, celebrare, in honorem dicent* sorában foglal helyet, nem lehet más értelemben venni, sem-

mint: elébb-, főlebb- vagy többrebecsülni. Igen de ezt a *fronti*-val összeegyeztetni nem lehetett; annál fogva *praepono*-t a tulajdonképpeni értelmében vették s azt sütötték ki, hogy *fronti praeponere* a. m. megkoszorúzni, sőt itt: «magukat megkoszorúzni». Ennek a magyarázatnak nem feszegetem az erőltetett voltát, hanem azt mondom el, hogy Erasmus mind a két bajon segített ezzel a variánszal: *Undique decerptae frondi praeponere olivam*, a mely tökéletesen helyes értelmet ad a mondatnak csupán két betű változtatásával. Kár, hogy nem is hederített rá kiadónk.

I. O. 12, 21—2. — *Proeliis audax, neque te silebo, Liber . . .*

A bevett szokás az előbbi versszakkal befejezi a Pallas üdvözlését, mintha a *proeliis audax* Bacchusra vonatkoznék s azt követi P. is, a miért nem dicsérem, hanem Bentleyvel tartok, a ki ezt az állítását: *Ad Palladem id (pr. a.) referendum est, non ad Liberum*, meggyőzőleg bizonyítja. E szerint a *Pallas honores* után csak vessző kell, s a pont «*audax*» után jó.

I. O. 12, 31—2. — «*An Catonis Nobile letum?*»

Csuda fogja el az embert, miképp furakozhatik Cato *Tarquinius* és *Regulus* közzé és miképp emlegetheti Horatius az Augustus háza magasztalása közben J. Cæsar megátalkodott ellenségét: az Uticai Cato-t. Itt is hát bátor vagyok Bentleynek bár merész javítását: «*anne Curti*», nemcsak helyeselni, hanem ajánlani is. Szintűgy tetszik nekem az is, hogy ő a 38. verset, változtatva a szórendet, így írja: *Prodigum Poeno superante Paulum*, — «*Quam compositionen (Codicis optimæ notæ) ut suaviorem et ποιητικώτεραν secuti sumus*».

I. O. 13, 2. — *cerea Telephi Laudas brachia*.

Bentley I. C. Scaliger-t követve *cerea* h. *lactea*-t vett fel a szövegbe, s melléje állottak Wakefield és Luc. Müller. Én is velök tartok; P. nem.

I. O. 15—18. — *carmina divides, Nequiquam thalamo graves hastas . . . vitabis, tamen etc.*

A pontozat változtatása szükséges. *Nequiquam* után *tamen* vétkes pleonasmus. Másfelől a *Nequiquam pectes caesariem* után a *carmina divides*-hez hiányozni látszik a második *nequiquam*, de biz' az ott van, csakhogy hátul vetve, t. i. *divides nequiquam, nequiquam divides* helyett. Erre az inversiora ugyan nem lelek *nequiquam*-ról példát, de ott van Gelliusnál Enniustól a vele egyértelmű *frustra* éppen mint Horatiusnál az igen elől is hátul is: «*Qui frustratur, is frustra est; si non, est frustra*». (N. A. XVIII. 2.) E szerint a pontozást így kell javítani: *Nequiquam . . . pectes caesariem; grataque . . . carmina divides nequiquam: thalamo gr. h. . . vitabis; . . . tamen serus etc.* (Menyegződdel ugyan kikerülőd [ideig-öráig] a veszélyt; de későbbre stb.)

I. O. 17, 9. — *Nec martiales Haediliae lupos*.

Habent sua fata lectiones. Úgy képzelem a *haedilia* olvasatot, mint egy ittason tántorgó *Burschot*, a ki utoljára is elbukik. Igenis a legrégibb edíciókban *haedilia* volt, a melyet az interpresek a *bovile*, *caprile*, *equile*, *ovile* példájára *gidópajtá*-nak v. *akol*-nak magyaráztak. Ez ellen nem volna kifogás, hanem az a bökkenő, hogy nem felel meg a metrumnak, mert a vég *a*-nak hosszúnak kellene lenni. Ezen, elég boldogtalanul, úgy akartak segíteni, hogy *haedilia*-t egyes számba vették s egy pseudo-pluralist, *haediliae*-t koholtak, a mire méltán sütötte Bentley a *perperam* bélyeget s egy más szót költött helyette, ú. m. az *equuleus*, *hinnuleus* példájára: *haeduleus*-t, *gidócska* jelentéssel. Ez meg is tette volna a szolgálatot, ha értékét nem csökkentette volna B. azzal, hogy *hinnulei* helyett *hinnuleae*-t írt minden igaz ok nélkül; mert nem tarthatni *sufficiens* rationak sem azt, hogy az előbbi versekben *colubras* és *uxores* nőneműek, sem azt, hogy Varronál (tulajdonképp Noniusnál) *hinna*-t és *equula*-t lelt. *Haedilia* helyett szintűgy javíthatni *haedulei*-t, mint *haeduleae*-t. De itt nincs még az ügy bevégezve; mert eléáll Orelli, Horatius kiadója s magyarázója s egy codexbeli nem éppen régi scholion, hogy *Haedilia* egy *Lucretilis*-hez közel fekvő hegy, a melyről egy ó geographus sem szól. Ugyanis a Plinius «mons Hædilius»-a a Harduinus javítása Harporation nyomán, a ki a Bœotiai 'Hδβλειον*) *ἄρος*-ra Demosthenest és Theopompust idézi. A *Haedilia* hegy tehát nagyon gyenge lábon álló conjectura, a mi nem gátolta az Orelli utáni kiadókat, hogy fel ne vegyék a szövegökbe. E szerint *Haediliae lupi* a Hædilia hegyén tanyázó farkasokat jelölné. De most már én mondom reá a *perperam*-ot. Mert, lám, Horatiusnál a szóbevett helyen kívül 19-szer fordul elé a *lupus*: 10-szer magára jelző nélkül; 7-szer tulajdonságát jelző adjectivummal és 2-szer helyiséget jelölő epithetonnal, de együtt a kettővel sehol sem leledzik. És ha ezen a helyen ilyes jelzőhalmozás volna, azt Horatiusénak tartani æsthetikai képtelenség. És még abban az esetben is az volna, ha a Hædilia hegy szintoly hírhedt tanyája volna a farkasoknak mint Appulia, a miből semmi sincs. Legjobb hát a Bentley javításánál, akár *haeduleae* akár *haedulei*, maradni,

I. O. 27, 10. — *Prosunt honores*,

Bevett olvasat; de én a Bentley helyettesítette *Possunt*-ot pártolom. Mert ime Hor. még nem kötötte meg a koszorúját, hanem a muzsát kéri reá; a jelen *prosunt* pedig azt téteti fel, hogy már a fején is van Lamiának. «De hiszen a *possunt* is jelen», mondják. A különbség az, hogy a lehetőség a jövődre is kiterjed. B. részint codexekre hivatkozik, részint párhuzamos idézetekkel igazolja javítását.

I. O. 31, 15. — *Me pascunt olivæ*.

*) Jegyezzük meg hogy *E* és nem *Æ*.

Az óda nagyobb része kérelem, mint előre megmondja a versszerző: *vates quid orat*? No már a megfelelő *premant*, *exsiccet* és *dones* közzé nagyon — hogy keveset mondjak — idegenszerűen tolakodik be a tetties *pascunt*. Ezt P.-nek számba kellett volna venni és Bentley után *pascant*-ot írni.

I. O. 31, 19. *Frui paratis et valido mihi*
Latoe dones et, precor, integra
Cum mente nec turpem senectam
Degere nec cithara carentem.

A *dones*-től két infinitivus függ: a *frui*, és a *non degere*. Az *integra cum mente*, luce clarius, hogy a positiv *frui*-hoz és nem a *non degere*-hez tartozik; tehát vessző kell utána, a mi minden editióban, az egy Wakefieldét kivéve, tehát a P.-ében is hiányzik.

I. O. 35, 17. — *Te semper anteit saeva necessitas.*

Nem P.-t hibáztatom, hogy az általánosan bevett *saeva* epithetumot meghagyta; hanem Bentleyt, hogy a velenczei ősi kiadásbeli *serva* olvasatot repudiálta, holott az valódi *prægnans* epitheton. Ellenben a *saeva* alig mondható ornansnak, és ezekkel is ritkán él Horatius. Itt pedig éppen valószínűtlen azért, hogy a következőkben a *claros et cuneos manu gestans* a *saeva*-t részletezi és azzal feleslegessé teszi.

I. O. 35, 38—40. — *O utinam nova Incude diffingas retusum in Massagetæ Arabasque ferrum!*

Ezt én romlott helynek tartom. A *nova incude diffingas retusum ferrum* ellen persze nem volna kifogás; de nagy baj az, hogy a *diffingas*-nak itt adandó jelentés a *diffingas in Massagetæ ferrum*-ban haszonvehetetlenné válik s azért több mint valószínű, hogy az eredeti: *nova Incude recusum ferrum defingas* phrasisban a copisták helyettesítettek *retusum*-ot és *diffingas*-t. Kár volt ezt a szarvas hibát dédelgetni.

I. O. 37, 24. — *Classe citâ reparavit oras.*

Nem akadott még sem *criticus*, sem *interpretes*, a ki idevágó helyes értelmet tudott volna a *reparavit*-nak. Wakefield úgy akart segíteni a bajon, hogy *repedavit*-ot vett fel a szövegbe, a mi jó lenne, csak hogy az *oras* eleibe kellő *ad* kimaradtát igazolni lehetne.

II. O. 3, 9. — *Quo pinus ingens albaque populus Umbram hospitalem consociare amant Ramis.*

A *quo* bevett és kéziratokkal támogatott olvasat, de én Lambinus-hoz szegődném inkább, a ki *qua*-t olvasott. Mert *quo* nincs mire vonatkozzék, hanem a *loco*-t gondoljuk utána; *qua* pedig magára *ex usu a. m. quo loco*. Bentley is elfogadta, a mit P. is tehetett volna.

II. O. 5, 13. — *ferox aetas* és (17. v.) *fugax Pholoe*.

Wakefield azt tartja, hogy a két jelzőt a Librariusok cserélték össze. Én is melléje állok, mert a *ferox aetas* értelmetlen s a *currit* után

inkább illik a *fugax*. Az is, hogy : napokhoz napokat adni (*illi adponet annos*) nem *ferocitas* jele. Itt pedig az a főszme, a melyre szójátékot is (*quos tibi dempserit*) alapít a poeta. Másfelől a Pholoenak itt tulajdonított *fugax* nem egyezik a Pholoe más helyeken való jellemzésével.

II. 10, 3—5. — *Dum procellas Cautus horescis, nimium . . . premendo Litus.*

A szokott pontozás szerint *nimium* a *premando*-hoz látszik tartozni. Gyerme kies felfogás, a miből semmi sincs. Mert, lám, *premere littus* már magában azt teszi, hogy a parthoz igen közel, vagy lehetőleg közelebb járni s egyik esetben sincs helye a fokozásnak, mint nincs a következőkben : «*Faucibus premi*». (Ita premi ut elabendi alius locus non sit. *Gesner.*) — «*Pedem premere*». *Liv.* (figere. *Gesn.*) — «*Propositum premere*». *Ov.* (Non desistere ab incepto. *G.*) — «*Sedilia premere*». *Ov.* (Sedere. *G.*) — «*Vestigia premere*». *Virg. VI.* 197. (Nyomában lenni, nyomon kísérni.) — Megint : v. pr. *Tacit.* (Proxime sequi. *Gesn.*) Ellenben *nimium cautus* = felettebb vagy igenis óvakodó lehet valaki ; tehát az idézetet így rendezném : *Dum procellas nimium cautus horrescis, premendo Littus, (non vives recte, Licini)*. Erre pedig nem kell egyéb, csak a *horrescis*-től elvenni a vesszőt és a *nimium* után tenni Wakefielddel. Hogy a *nimium* utoljáró határozó is lehet, tanúsítja Virgilius : *O fortunatos nimium, sua si bona norint.* (*Geor. II.* 458.)

II. O. 12, 2. — *Nec durum Hannibalem.*

Kár volt a kiadatok *dirum*-át megváltoztatni. Hannibal igazán *durus* volt Itáliának, de jellemét azzal a jelzővel bélyegezni nem látom igazoltnak sem itt, sem Juvenalisban (*VII.* 161), a hová hasonlóképp javítás útján jutott be. Hiszen Bentley maga is, miután e helyt kidohogta magát, később (III. O. 6, 36) meghagyta a *Hannibalem dirum*-ot. Quintilianus is *dirum*-ot olvasott.

II. O. 14, 18 és 20. — «*Cocytos*» és *Sisyphus*» azon egy versszakban következetlenség ; habár Bentley jár is elől nem dicséretes példával.

II. O. 16, 18—20. — *quid terras alio calentes Sole mutamus? patriae quis exul se quoque fugit?*

Bámulatos dolog, mily konokul szegülnek ellene criticusok és interpresek a józan okosság szavának ! Ez ugyanis azt mondja : 1. hogy *mutonál*, midőn «*cserél*»-t jelent, megnevezik rendesen mind azt, a mit, mind, a mivel cserélnek ; mert hiszen *muto* csupa accusativussal rendesen csak azt teszi, hogy változtat ; 2. *exul* fogalmában már lényegesen és elválaszthatatlanul benne van a *patria* jegye : *Exules dicuntur loco patriae suae puls*i, (*Festus*), úgy hogy *exul patriae* vétkes pleonasmus ; de mind hiába, mert sem kiadók, sem magyarázók a *terras mutamus*-tól és a *patriae exul*-tól megszabadulni nem bírnak. Csak Wakefield pontozza helyesen a szöveget : *quid terras a. c. s. mutamus patria? Quis exsul se*

quoque fugit? Bentley ezt a nem tudja kitől származó javítást repudiálva, æstheticai bakot lő imígy: «*Illud tantum huic coniecturæ adversatur, quod hoc pacto frigeant aliquantulum ea quæ sequantur,*

quis exul

Se quoque fugit?

Annyira nem *frigent*, hogy szebb antithesist Hugo V. sem írt.

II. O. 20, 13. — *Iam Daedaleo notior Icaro-Visam* etc.

A vulg. textus *ocior*-t mutat fel, a mely az *elisio*-nál fogva meg-rontja a *metrumot*. Javítás végett egy K. I. szerint *notior*, Bentley szerint *tutior* közt választhatni. P. az elsőbbhöz állott; én az utóbbit tartom jobbnak. Mert Icarusnál *notior* akárhány, de csak ő volt, a ki repültében a tengerbe bukott és csak ez az esemény igazolja emlegetését e helyt. «*Sapienti pauca*», én hát nem fűzöm tovább.

III. O. 1, 17—24. — ... *ensis cui super ... cervice pendet, ... non avium ... cantus somnum reducent: somnus agrestium ... virorum non humiles domos fastidit umbrosamque ripam, non Zephyris agitata Tempe.*

Ha nem volna az a sokszor kétséget okozó szabály a latinban, hogy a *neutrum accusativusának* egyenlőnek kell lenni a *nominativusával*, legott megtudnók, hogy «*Tempe*» micsoda *casus*, és abból azt, hogy *reducent*-hez, vagy *fastidit*-hez tartozik-e? A bevett *interpunctio* az utóbbit hiteti el s azzal értelemzavart okoz. A bölcs *commentatorok* egyikének se jutott eszébe, hogy *somnus agrestium virorum non fastidit Zephyris agitata Tempe* olyan, mintha azt mondanók, hogy «a csikós egy úri puha ágyban is jóízűen aludnék», a mi állításnak igenis nevetséges volna. Azt sem gondolták meg, hogy a 6-dik versszak egész a *Tempe*-ig csak úgy illhetnék be az óda gondolatmenetébe, ha az *agrestis vir* egyfelől a *impius*-nak és másfelől a *desiderans quod satis est*-nek ellentéte volna; a miből semmi sincs, mert az *agr. vir* szintűgy lehet rossz, mint gondoktól gyötrött ember. Minden bajon úgy segíthetünk, hogy a *somnus ... ripam* mondatot *interjecta*-nak, és a *non Z. a. Tempe*-t az *avium citharaeque cantus* folytatásának vesszük és e végett a *reducent* után a pontot vesszővel cseréljük fel, s a *somnus ... ripam* mondatot zárjelek közé teszszük. Et sic omnia se recte habebunt.

III. O. 2, 1—3. — *Angustam amice pauperiem pati ... puer Condiscat.*

A fődolog itt az, hogy «tűrni tanulja meg a szegénységet a fiú!» Hogy miképpen tűri, békén-e vagy morogva, lássa ő; abba már nem elegendik, tudva, hogy a kedélynek nem lehet parancsolni. De a bevett olvasat éppen azt akarja parancsoltatni, mert *amice*-nek, hogy a *metrumot* kitöltse, *adverbiumnak* kell lenni. Bentley a hibáztatott szó helyett *amici*-t tett a szövegbe és helyesen, mert *Acron* szerint: «*Hanc odam ad amicos generaliter scripsit*» (H.) és a Bentleytól *princepsnek* tartott.

velencei editioban az óda így van címezve: «Ad amicos paraenetice tricolos». Nem foghatom meg, mi okból nem méltányolta P. az «amici»-t.

III. O. 3, 16. — *Martis equis Acheronta fugit* (Romulus).

Vannak, a kik *Martis* helyett *Patris*-t írnak. — «Elegantius et majus quiddam videtur», azt mondja Bentley s én hajlandó vagyok a részére állani.

III. O. 3, 32—3. — *Troica quam peperit sacerdos, Marti redonabo*.

Marti-t éppen úgy lehet *peperit*-hez, mint *redonabo*-hoz foglalni. Az utóbbihoz, mint a vulg. teszi, véleményem szerint, nem lehet; mert Juno se nem vette, se nem vehette el Marstól a fiát, a kit ezúttal is az apja szekere hozott az istenek lakába, és a mit el nem vett valaki, vissza se adhatja. Tehát *peperit*-hez kell kapcsolni, a mi ellen nincs kifogás; v. ö. «alius *Latio* jam *partus* Achilles». (Virg. Aen. VI. 89) és «Homo non *sibi* se *solí natum* meminerit, sed *patriae* sed *suis*». (Cic. Fin. II. 14, 45.). Helyesen tette hát Wakefield, hogy a *commat* a *sacerdos* mellől a *Marti*-hoz tette át. Igen de így *redonabo*-nak nem lesz dativusa, mondják. Nem is szükség, hogy legyen; mert azt a hibáztatott *constructio*val is úgy magyarázzák. — «(*Martis causa*) non *persequar*» Gesn. Thes. — a hol a *non persequar* független a *Martis causa*-tól. *Redono*, ungestraft lassen. Klotz Wb. Magyarban azzal tehetjük ki, hogy «meg- vagy kiengesztelődöm». Tehát *iram redonabo* = haragomat megszüntetem és *nepotem redonabo* = unokámmal kibékülök. A *Marti*-ra sehol semmi szükség.

III. O. 4, 9—10. — *Me fabulosae Volture in Appulo, nutricis extra limen Apuliae . . . palumbes Texere*.

Elmondatom Bentleyvel, minő badarság telik ki olykor a kiadóktól: «quod Editores aliquot, qui *Apuliae*, nempe, non *Regionis* sed *Faeminæ* nomen esse autumant, cupide arripuerunt, veriti ne illud aliud de Muliere dici non posset». No már azok a böcs tanárok nem vették észre, hogy a *limen*-t, a melyet a szövegben meghagytak, nem hogy *Faeminaról*, de általában élőlényről határ értelemben, mondani nem lehet; e helyt pedig se küszöbről nem lehet szó. De ha meghagyjuk, a mint kell, Apuliát regionak, újabb bajok állanak elé. Egyik az, hogy a poeta egy szavával (*Volture in Appulo*) Apuliában fekvőnek, és mindjárt mással (*extra limen Apuliae*) azon kívülinek mondja. Ezt elháríthatni, ha meggondoljuk, hogy Horatius Volturnak egy kietlen vad vidékébe kitettnek rajzolja magát és így az egész hegy Apuliában ugyan, de említett része a mívelt, lakott «*Apulia* határán kívül» volt. Ez a felfogás a *nutricis* és *altricis* feletti kérdést is eldönti, még pedig az utóbbi lectió részére. A másik nehézségen, t. i. *Apulo*-nak első tagja hosszú, a következő versben pedig *Apuliae*-nek rövid, úgy akar segíteni P., hogy *Appulo* helyett *avio*-t ír. Merőben alaptalan, pusztá

coniectura, a melyre legkisebb szükség sincs, mert a *p*- megengedhető kettőztése eleget tesz a metrumnak. De ezen kívül is, nem egy eset van mind a görög, mind a latin verselésben, hogy bizonyos szótagokat hol hosszúnak, hol rövidnek használnak.

III. O. 4, 31. — *Urentes harenas*.

Mások szerint és közönségesebben: *arentes arenas*. Én a Luc. Müller kedvéért az utóbbin nem változtattam volna.

III. O. 4, 38. — *Fessas cohortes abdidit oppidis*.

Abdidit = occultavit, abscondit. És miért rejtegette volna Augustus az ő győzedelmes katonáit? Ellenben, mint Bentley is írja: «Cohortes . . . quas ex *oppidis* deduxerat, cum dilectum instituerat militum iam tandem *missione* facta, *oppidis reddidit*. És minthogy derék K. I.-ok is tartalmazzák ezt az olvasatot, csak sajnálhatom, hogy P. deteriora sequitur.

III. O. 4, 46. — *urbes, regnaque tristia*.

A versszak értelme az, hogy Jupiter *élő*ken és *holt*ak on uralkodik, a különbséget más olvasat szerint egyfelől a *divosque mortalesque turbas* (*turmas*, L. Müller és P.), másfelől: *umbras regnaque tristia* fejezik ki tisztán. Kár hát megzavarni az *urbes*-sel, a mely a másik rovatba, az élőkébe, tartozik, és valóban csak javítói viszketeg szüleménye.

III. O. 5, 8. — *Consenuit socerorum in armis*.

Ha volt valaha szerencsés és okadatolt emendálás, a Tan. Faberé s az őt követő Bentleyé az, a kik *armis* helyett *arvis*-t vettek fel. Hiszen képtelenség és nincs sehol megírva, hogy a Parthusok a foglyaikat, még ha beházasodtak is, felfegyverkeztették volna. Aztán a szántóföldek (*arvis*/ lehettek az ipjaiké, de a fegyverek az államé voltak. Végre azon óda 6. versszaka szerint (*vidi . . . arva Marte coli populata nostro*) a carthagoiak meg nem váltott foglyai is a szántóföldeken vénültek, vagy haltak meg.

III. O. 5, 17. — *Si non periret immiserabilis Captiva pubes*.

Tudva van, hogy a latin versszerzők, collectivum nomen mellé, minthogy singularisban is sok egyént jelöl, az igét nem ritkán pluralisba teszik. Itt azt a metrum okvetlenül megkívánja és Bentley helyesen ír *perirent*-et. De helytelenül megy tovább ebben: *perirent immiserabiles captiva pubes*. Mert akár *immiserabilis*, akár *immiserabiles* adverbium értelmű és = *immiserabiliter*. Nem szükséges egyeztetni sem *perirent*-tel, sem *captiva pubes*-sal.

III. O. 6, 20. — *In patriam populumque fluxit*.

Sehol sincs az írónál *patria* és *populus* ellentétbe állítva. Ezen esetlen párosítás kiküszöbölése végett Bentley *patres*-t javasolt és számos idézetekkel támogatta, sőt igazolta javítását. De ehhez Wakefield még a pontozás megmásmítását is követeli, azt állítván, hogy *et genus et domos* nem *inquinavere*-nek, hanem az utána következő *fluxit*-nak a hatá-

rozói. En is melléjük állok s a szerint a versszak így lesz helyesen constituálva :

*Facunda culpa secula nuptias
Primum inquinare: et genus et domos
Hac fonte derivata clades
Inque patres populumque fluxit.*

III. O. 7. 20. *Fallax historias monet.*

Ha valaki megnyugszik azon, hogy lovat hajtani s lovat abrakolni mindegy, azt is eltűri, hogy *historias movet* a *historias monet* értelmetlen szópárral cserélődjék fel; de más ugyan nem! Bentley idéz egy helyet a *monet* mentségére: «*Quid iuvat ambages praeceptaque parva monere.*» (Ov. art. amat III. 651.). Hanem itt is, a mint látszik, K. I.-i eltévedések vannak, mert némely edítiókban *movere*-t olvasunk. Az idézet hát semmit sem bizonyít, de a *movet* mellé felhordott párhuzamos helyek sokat. P., mondhatom, rosszul választott.

III. O. 11, 18. — (*Quamvis*) *muniant angues... caput eius atque Spiritus... manet.*

A latin nyelv szellemével ismeretes fül megbotránkozik a *caput eius* kifejezésen. Próbálták is nem egyképp emendálni. Én, tekintve az incompatibilis két szót: *Spiritus manet* (a lehellet folyjon vagy szivárogjon), a Wakefield javaslatát helyeslem és ajánlom, hogy *ejus atque* helyett tegyük ezt: *aestuetque*. Lássuk összeállítva :

... quamvis furiale centum
muniant angues caput aestuetque
spiritus teter, saniesque manet
Ore trilingui.

De kérddhetik, miképp lehet, hogy ezt az igazán «certissima»-nak mondható emendatiót egy kiadó sem fogadta el?

Feleletül két okát bírom adni; mind a kettő hamis előítélet. Az egyik dologias és azt tartja, hogy a legtermészetesebbnek látszó javítás mellőzendő, mert vízre viszen. A másik személyies, t. i. Wakefield rossz híre, mint a kit oly silány criticusnak tartanak, hogy pusztában kiáltó szava nem kelt visszhangot. Ezek az előítéletek sok kiadó fejét zavarják. Wakefieldnek pontozatváltoztatásai sem találtak követőkre. Annál rosszabb!

III. O. 14, 10—11. — *Vos o pueri et puellae, Non virum expertae.*

P. Bentleynek, codicibus refragantibus kockáztatott javaslatát fogadta el a *Jam virum expertae* helyett. Igaz, hogy ez nem ér semmit, de biz' a javítás se jobb egy cseppel is. Nincs miért mutogatnom gyengeségeit, hanem azt mondom el, hogy Cunningham s utána Wakefield szerencsésen segítettek a bajon, a *Jam*-ot meghagyva, s *expertae* helyett

expertes-t írva és a *virum*-ot genit. pluralisban gondolva; mert természetes, hogy a lefolyt hadviselés sok leányt fosztott meg megannyi férjtől. Aztán a javaslat nem meddő mint a Bentleyé, hanem új vonással gazdagítja a rajzot.

III. O. 19, 12. — *miscentur cyathis pocula commodis*.

Miscentur-nak K. I.-i tekintélye van; de vak, a ki nem látja, hogy az illető körülmények sorába *miscentor* s nem a P. adoptálta modus illik. Hisz' az óda első része, s különösen a 9.—12. v. megrendelés, a mi imperativust követel. A vulg. pártolóit imígy leczkéli Bentley: «Recte hunc locum cepit Nic. Heinsius . . . quod ante eum fecerunt Janus Rutgersius . . . Posteriores tamen glande vesci maluerunt, quam repertas hic fruges agnoscere».

III. O. 23, 12. — *victima pontificum secures Cervice tingit*.

Józan ész nem foghatja meg, miként pirosíthat meg vérrel egy nyak több bárdot? Már pedig az idézett olvasat: *secures* világosan azt állítja. De azt is bajos megérteni, miért választotta P. ezt az esetlen lectiót, a természetes *securim* helyett a mely mellett szintűgy tanuskodnak kéziratok.

III. O. 24, 25. — *O quisquis volet impias Cedet . . . tollere*.

Ez valódi exclamatio levén, azt a jellemét csak úgy tartja meg, ha Bentleyvel így javítjuk: *o quis, quis volet . . . tollere*?! De abból a copisták az értelmetlen *quisquis*-sel, mely a két külön szónak történetes összefűréséből származhatott, kivetkőztették. Kár volt P.-nek magáévá tenni a hibát.

III. O. 27, 16. — *Teque nec laevus vetet ire picus Nec vaga cornix*.

Bentley *vetet* helyett *vetat*-ot ír, és P. is, ha a dolgot higgadtan megfontolja s a hely értelmét mélyebben fogja vala fel, követte volna a példáját.

III. O. 27, 26. — *et scatentem belluis pontum . . .*

A poeta azt mondja, hogy a tengernek nem kell hinni, mint Európa hitt; de a szörnyetegek láttára megrémült stb. Következik abból, hogy a «et» helyett *at* kell.

III. O. 27, 62. — *laedere collum*.

Akárhogy facsargassák, *laedere* csak azt teszi: sért. Igen de az akasztó kötél nem sérti, hanem legfőlebb kimarjítja a nyakat. Jobb hát Lambinussal így írni: *Pendulum zona, bene te secuta elidere collum*. Valamelyik librarius a szó egy részének más versbe való átvitelét hibának tartván, úgy akarta eltávolítani, hogy a *lidere*-ből *laedere*-t csinált, a min aztán senki sem akadott fel.

III. O. 27, 71—2. — *Cum tibi invisus laceranda reddet Cornua taurus*.

Bentley *cum* helyett *jam*-ot szeretett volna. De az itt csak azt

tehetné: majd, a mi pedig a szó eredeti jelentésével nem fér össze, akármit fecsegenek a lexiconok. Tekintve a Venus intését: «türtőztesd a haragot és a szitkozódást», természetesebbnek látom így folytatni: «míg az a gyülölt bika kezédbe adja a szarvát, hogy törd össze». Következőleg *dum* lenne az igazi conjunctio.

III. O. 29, 6. — *Nec semper udum Tibur et Aesulae declive contempleris arrium.*

Szőrnyű furcsán hangzik, midőn Horatius egy szavával Tibur vidékére hívja Maecenast s egyszerre a másikkal tiltja, hogy «ne nézze Tiburt», és a furcsaságot még növeszti a P. nem tudom honnan kapott *nec*-je. Mulatságos a commentatorok erőlködése is, mikor úgy akarják szépíteni a dolgot, hogy Maecenasnak a római palotájából mindenkori kilátása volt Tiburra és Aesula lejtős határára. De ez csak akkor magyarázna valamit, ha a szóba vett helybe bele lehetne olvasni ezt, «hogy ne csak otthonról szemlélj örökké Tiburt stb.», a mi lehetetlen. Mindenesetre, ha messziről is gyönyörködni szeretett abban a vidékben Maecenas, közléről még több kedve telhetett benne, s az idézett helynek éppen az ad helyes és igazi jelentést, ha erre szólítja fel pártfogó barátját a poeta, miután Sabinum Tibur közelében van. Ezeket megfontolva, Wakefield *en*-t vett fel a szövegbe a megrögzött *ne* helyett és a *semper*-t nem *contempleris*-hez, hanem *udum*-hoz foglalta, imígy

*En! semper-udum Tibur et Aesulae
Declive contempleris arrium!*

Hogy attól a szemléléstől nem akarta Maecenast eltiltani H., kitetszik abból is, hogy az esetben *contemplare*, imperativust írt volna; nem pedig bizonytalanságot jelölő conjunctivus alakot. Hogy poetánk metrum kedvéért valahol improprius terminus-t írt vagy javítatlan hagyott volna, arra nincs példa.

III. O. 29, 62—64. — *Tum me biremis praesidio scaphae Tutum per Aegaeos tumultus Aura feret.*

Miután a versszerző az előbbi versszakban az áru biztonságaért rebegő *mercator*-t csak képzetben és hasonlatképp nevét is elhallgatva emlegette, aesthetice lehetetlen, hogy az utána következőben s az előbbivel kapcsolatban, magát mint actualiter hajózót rajzolja és állítsa elének. A *tum* és a *feret* pedig éppen arra vezetnének. Azért hát én *dum*-ot és *ferat*-ot tennék helyettök, ily értelemben: «csak hogy engem a . . . ladikomban biztosan hajtson kedvező szél stb.» A *ferat* olvasat már régóta létezik; *dum* a magam javaslata.

IV. O. 1, 9 és 11. — *Tempestivius in domum . . . Comissabere Maximi.*

Vakmerőbben nem szállhatni szembe a logikával, mint Bentley teszi, midőn a fölebbi idézetbeli *in domum*-ot törekszik igazolni, imígy:

Domum recipiendum puto: commissari in domum, ut Gellius IV. 14. Apud eos dixit commissatorem Mancinum ad aedes suas venisse. Liv. XL. 7. *Quin commissatum ad fratrem imus.* No már csaknem szúrja a szemét az olvasónak, hogy az elsőbb példában *commissatorem* és *ad aedes suas*, a *venisse*-nek; az utóbbiban a *commissatum* és *ad fratrem* az «imus»-nak egymástól merőben független határzói és egymáshoz való viszonyukra éppen úgy nem lehet következtetni, mint a *baculus in angulo*-ból a *pluit*-ra. De B. még tovább megy a képtelenségben és oly példákból is következtet, a melyekben a *commissatio* távollétével ragyog, u. m. (Od. I. 30.)

Sperne dilectam Cypron et vocantis
Thure te multo Glycerae decoram
Transfer in aedem.

Még a görögöket is segítségül hívja a nagy criticus, Theocritustól (Idyll. III. 1) idézvén: «*Κομμάσσω ποτὶ τὸν Ἀμαρυλλίδα.*» A mi semmit sem bizonyít, mert *πρὸς*-nak accusativussal hol *in loco*, hol *ad locum* jelentése van, holott «in» accusativussal csupán csak *ad locum*-ot jelöl. És ha latinul azt kérdik: *ubi commissaberis*, a felelet reá: *in domo Maximi*. De azt, hogy *quorsum commissaberis*, még csak kérdeni is esetlen volna, s nem kevésbé az a hozzá illő felelet: *commissabor in domum Maximi*. Maradjunk hát *in domo*-nál s hagyjuk a korholt lectiót a logicoclastáknak, a kik vétkében a derék Scheller is osztozik, midőn a Lexiconában ezt írja: «commissabere steht tropisch statt ibis...wirst nach Art lustiger Hausbrüder in das Haus gehn.» Nincs biz' ott se *tropus*-nak, se *menés*-nek semmi nyoma. Nem csudálkoznám, ha franczia mondaná, a ki a szóban forgó helyet úgy fordítná: «Aller faire la débauche à la maison de Maximus», mert «à la», mint a görög *πρὸς*. hol-ra és hová-ra felelhet egyaránt, de a latinra következtetni belőle balgaság lenne. — Luc. Mül-ler, a ki meggyőződése ellen vette fel a *domum*-ot, azt gyanítja, hogy eredetileg tán *domu* volt. És én, tekintve a következő helyeket: Plaut. Mil. gl. II. 1, 48: «Ait sese Athenas fugere cupere ex hac domu»; — Lucr. IV. 999. «consuetas domu catulorum blandā propago»: — Hor. Epist. II. 2, 199; Pauperies immunda domu procul absit — azt hiszem, hogy a szeg fejére koppantott nagytászával.

IV. O. 1, 18. — *Largi muneribus riserit aemuli.*

Ha az előbbi versben emlegetett *potentior* (amator) magát az *aemulus*-t nevetné ki, helyesen volna alkalmazva *largi*. De minthogy az «ajándékai»-val gúnyolódik, ezekre kell vinni az epitheton-t, és más, hasonlóképp K. I.-okbeli olvasat szerint *largis* írni. Mert a hely értelme az, hogy bárha tetemesek a versenytárs adományai, a *potentior* kineveti, mert ő többet bír adni, — és így bizonyos a diadala.

IV. O. 4, 17. — *Videre Rhaeti bella sub alpibus Drusum gerentem Vindelici.*

Első kérdés: népet értsünk-e a Rhæti nevezet alatt vagy hegyeket? Livius (V. 33. «*Alpinis gentibus . . . maxime Rhaetis*») népet nevez annak; holott Plinius *Alpes Rhaeti*-t említ, de a *gentes Alpinae devictae* hosszú sorában a *Rhaeti* hiányzik, ámbár olvassuk ott a Vindelici-t. Kétség férvén hát hozzá, vegyük a vulg. textussal és P.-vel népnek és lássuk, mi következik belőle? Az, hogy nagyobb nehézségre bukkanunk; ugyanis egymástól független, azonagy ígére vonatkozó két nevező, illetőleg alany egy mondatban kevésbé fér össze, mint két dudás egy csárdában. *Rhaeti* és *Vindelici* tehát mint különböző két nép neve nem maradhatnak meg, oppositíója sem lehet egyik a másiknak anyagi és alaki okokból, úgy hogy a *Rhaeti* alatt okvetetlenül hegyeket kell értenünk és így természetesen egy kis változtatással *Alpibus*-sal egyeztetnünk, a mit Bentley kezdeményezésére az újabb kiadók legnagyobb része is tett.

IV. O. 4, 29. — *Fortes creantur fortibus et bonis; est in iuvenis, est in equis patrum virtus.*

Bentley ezt írja: «in principe editione» (B. t. i. annak tartotta) «*Veneta et majore parte membranarum alia distinctio est.*

Fortes creantur fortibus; et bonis
Est in iuvenis, est in equis patrum
Virtus.

Ezzel a distinctióval az aphorismának mindkét tagja: *fortes creantur fortibus*, és *in bonis iuvenis patrum virtus est* teljes és kifogástalan. Ellenben a P. és mások szövege szerint mind a kettő meg van bénítva és igazságuk gyengítve: az első hozzáadással, a másodiké rövidítéssel.

IV. O. 6, 21. — *Ni tuis victus Venerisque gratæ vocibus Divom pater annuisset.*

Vitatkozó két fél egyikéről lehet mondani, hogy *victor* s a másikáról: *victus*. De itt nincs olyanokról szó, minthogy Phoebus és Venus kérélik az istenek atyját, hogy fogja pártját Aeneasnak, Jupiter kegyesen hajlott (*annuisset*) a kérésökre. Tehát sem az istenpár *victor*, sem Jupiter *victus* nem volt, hanem volt igenis *flexus*, a mely olvasatot «*Blandinianæ membranæ Cruquii omnium antiquissimæ suggerunt*» (Bentl.). De P. számba se vette.

IV. O. 8, 9. — *sed non hæc mihi vis, non tibi talium res est aut animus divitiarum egens.*

Az iménti jegyzetben említett codex Blandinianus, *non tibi talium* helyett *nec tibi talium* olvasattal kínál, a melyet Bentley után P. is bátran elfogadhatott volna.

IV. O. 9, 30—2. — *non ego te meis chartis inornatum sileri totque tuos pati labores . . . carpere obliviones.*

Nem tartom szükségesnek, a *sileri* olvasat esetlenségét és a *silebo*

előnyeit mutogatni. Elég az, hogy a K. I.-tok és edíciók megoszolva lévén, bár válaszotta volna P. a Mária-részt. (Luk. X. 42.)

IV. O. 15, 1—2. — *Phoebus volentem proelia me loqui victas et urbes increpuit lyra.*

Pontozás nem tüntetvén ki a szavak viszonyát, az olvasók az első tekintetre a *lyra*-ra vonatkoztatták az *increpuit*-ot. Ezen nem csudálkozom, de igen ám azon, hogy commentatorok, a kik érezni fogták a sáfrányillatot, bedugták az orrukat s azt törekedtek megbizonyítani, hogy 1. *increpuit* = megütött; 2. Phoebus helyesen járt el, hogy a fejébe vágta a lyrát a poetának. Én egyiket se hiszem, hanem igen 1. azt, hogy *increpuit* = megszidott, lekorholt, megszólított; 2. azt, hogy Phoebus nem verekedett a lyrával, mert ez az ablativus nem *increpuit*-hoz, hanem *loqui*-hoz tartozik, miszerint az idézett helynek ez az értelme: Ütközeteket akartam lanttal, azaz lantos versekben énekelni, de Phoebus megszólított, hogy ne veszélyeztessenem gyarló vitorlámát stb. Ime mily szépen következik a jól magyarázott *increpuit*-ra a *ne parva Thyrrhenum per aequor* etc. *Increpuit*-ot tehát külön kell választani vesszőkkel a szomszéd szavaktól, miután a versek ily alakot öltenek:

Phoebus volentem proelia me loqui
Victas et urbes, increpuit, lyra.

Epod. 1. 5. — *quid nos quibus te vita sit superstite iucunda, si contra, gravis?*

Sit mellett K. I.-ok szólanak, de másokban *si* az olvasat. Én ezt tartom helyesebbnek, mert az ellentétet a *iucunda* és *gravis* közt a két *si* kiülőbbé teszi, sőt éppen szükséges is reá. A *si*-et csak az látszik megkívánni, hogy a *iucunda* és *gravis* praedicatumok mellett hiányzó *est*-et pótolja. De propositiókban a verbum substantivum elhagyása nem anomalia, mert van példa reá elég és nincs miért javítani akarni rajta. Jobb lesz vala, ha Bentley példáját követi P. és meghagyja a *si*-t.

Epod. 1, 25, 6. — *Non ut iuvenis illigata pluribus aratra nitantur mea.*

Itt is versenyez *meis* a *mea*-val. Igaz, hogy a pron. possessivum *iuvenis*-hez és *aratra*-hoz egyaránt illik, de az osztó igazság azt kívánja, hogy ha az elsőbbnek meg van az epithetionja: *pluribus*, az *aratra* is kapja meg a magáét a *mea*-t. Itt is Bentley jó példával ment elől s itt sem követte P., holott követte ott, a hol biz' elhagyhatta volna, ú. m. a 28. versben: *Lucana mutet pascua*, a végszót az előbbi sorbeli *Calabris* kedvéért *pascuis*-ra emendálta. Más okot nem látok, hanem talán a *mea*-val való rímeléset akarta kikerülni, a mibe P. a következetlenségével visszatérítette a versszerzőt.

Epod. 2, 28. — *fontesque lymphis obstrepunt manantibus.*

«A forrásokból folyó víz csörgedezése könnyű álomba andalít»:

ez a kép úgy elbájolta a criticusokat, hogy a kifejezése gyarlóságait nem vették észre. Pedig vannak többen, t. i. ezek: 1. Egy forrásból (nem mondom «csörgő»-ből) folyó víz rendszerint nem «csörgedez» hallhatólag. — 2. Egy pihenő hely mellé elég egy forrás; *fontes* a kép valóságát csökkenti és általános reflexió mezébe öltözteti. — 3. a folyó víz eszméje a csaknem közvetlenül előbbi versben: *labuntur altis interim ripis aquae* ki vala fejezve. — 4. *Strepto* vízről sehol sincs mondva, mert sem a *fluvii hiberna nive turgidi*, . . *strepunt*, sem az *obstrepit Oceanus* nem szolgálhat ellenvetésül. — 5. De ha, posito non concessio, szolgálna is, az *ob* praefixum, a melyet Horatiusnak nem szokása haszontalanul odavetniⁱ vagy metrum kedviért beszúrni, mit jelent? Nemde bizonyos viszonyt a verbum határozói, e helyt a *fontes* és a *lymphis* között? No már az idézet főlebbi fordítása szerint a *lymphis* ablativusban volna, holott az *ob* előjárós igék, mikor a praefixum a saját értelmét nem veszti el, dativust kívánnak, és még azt is meg kell jegyezni, hogy az illető nominativus és dativus egymáshoz szorosan nem tartozó, sőt nem egyszer ellentétes dolgokat jelölnek. Mindezeknek a feltételeknek *fontes* nem felel meg, de meg ám a Markland s utána Wakefield javítása: *frondes*, a melynek helyettesítésével a mondat a következő helyes értelmet váltja: «a lombok a vízzel szembe susognak vagy csörtetnek», vagy W. szerint latinul: «arbores aquarum susurris respondent». Oly kép, a melyet Horatius egy előbbi ódában (III. 1, 21—3.) hasonló szabatos rövidséggel így rajzol: «somnia . . . non fastidit umbrosam ripam». A tárgyalt verbum-ra párhuzamos példa: (*Venerat*) *te beluosus qui remotis obstrepit oceanus Britannis*. (IV. 14, 40.)

Epd. 13, 18. — *Illic omne malum vino cantuque levato Deformis agrimoniae dulcibus alloquiis*.

Quid vetat, a második verset birtokviszonyt jelölő phrasisnak tekintve, a «csunya keserűség jóízű beszélgetéseit» érteni alatta? Csak az, hogyha a *dulcibus alloquiis*-t *ac* (Bentley) vagy *et* (Wakefield) eleibe tétetével a társaihoz: *vino*, *cantu* sorozzuk és a *levato* határozójává tesszük, vesszővel különválasztva az *aegrimoniae*-t.

Epd. 16, 15. — *forte, quid expediat, communiter aut melior pars malis carere quaeritis laboribus?*

Dicséernem kell kiadónkat, hogy az értelemvesztő: *quod expediat* helyett a *quid expediat*-ot fogadta el. De aztán pontozás elhanyagoltával lerontotta, a mit épített. Mert az olvasó a *quaeritis*-t a *carere*-vel kapcsolja össze és helytelenül így érti: «igyekeztek». Holott azt teszi, hogy «kérditek», még pedig azt, hogy *quid expediat carere malis laboribus*. Hogy az kitűnjék, a *quaeritis*-t el kell vesszőkkel különíteni. De kérdőjelre nincs szükség, mert *quaeritis* nem kérdés; a *quid expediat*-ot pedig a *quid* eléggé jelöli annak.

BRASSAI SÁMUEL.

KISFALUDY SÁNDOR BÁNK-JÁRÓL.

Tavaly jelent meg először Kisfaludy Sándor *Bánkja* a költő összes művei negyedik kiadásának hatodik kötetében. A kiadáshoz csatolt életrajzi vázlatban e drámáról egyebek közt ezt írtam: «Úgy látszik, hogy Kisfaludy Katona *Bánkbán*-ját nem ismerte, annyi bizonyos, hogy 1820-ban már elkészítette drámáját s azóta hevertette, vagy csak igen keveset változtatott rajta.»

Ezzel szemben Róna Béla, ki az *c Közlöny* áprilisi füzetében (309. s köv. l.) közzétett érdekes cikkében behatóan foglalkozik az új *Bánk*-tragédiával, azt állítja, hogy «Kisfaludy igenis ismerte Katona drámáját, még mielőtt az övét elkészítette volna» s hogy Katona hatása alatt átdolgozta *Bánkját*. Ez az eredmény meglepő volt reám nézve, de szívesen elfogadom, ha a cikkíró bizonyítékai meggyőzőnek. Egyelőre átengedem magam Róna vezetésének.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell a külső adatokat. Kisfaludy már 1808-ban gondolt Bánk történetének drámai feldolgozására. Ez adatot Kisfaludy egy leveléből merítettem. 1808 auguszt. 6-án írja Bacsányinak: «Nékem a minap, a magyar színjászó Társaságnak szükségét látván a Teátrumi darabokban, kedvem duzzant egy eredeti, hazai szomorújátékot (Bankó Nádorispányt) írni; de . . . elnyomtam kedvemet. (Az id. kiadás VIII. k. 152. l.)

Később feléledt a költő kedve. Azt állítottam a már említett életrajzi vázlatban, hogy Kisfaludy 1820-ban már elkészítette drámáját. Róna ezt nem hiszi. «Ha ez állana, — ugymond — akkor Kisfaludy kétségtelen teljesen önállóan írta volna meg *Bánkját*, mert hisz a Katoná-é csak egy évvel később 1821-ben jelent meg nyomtatásban.» És miért ne vette volna fel Kisfaludy e drámáját — így folytatja Róna — az 1825—1826-ban megjelent *Magyar Játékszinébe*? Róna lehetségesnek hiszi, hogy Kisfaludy drámája 1821 előtt csak tervezetben volt meg.

Szóval Róna nem bízik adatom hitelességében. Pedig én csak azt mondom, a mit Kisfaludy mond, ki e kérdésben nagyon illetékes bíró. Kisfaludy 1820 auguszt. 28-án ezeket írja gr. Majláth Jánosnak: «Seitdem die ungrische Schaubühe anfängt Fortschritte zu machen, verwende ich meine von Wirthschafts und Lebenssorgen freye Zeit auf Dramen: Ich habe 3 Trauerspiele, als: Kún László, Bánk, Maróthy Kálmán, 2 Familiengemälde als: A Dárday Ház, A Lelkes magyar Leány, und ein Lustspiel: Az elmés özvegy, Lauter Originals, theils in Jamben, theils in Prosa *bereits fertig*, so bald hinsichtlich der Censur, und des Geldes Ungarn freyer athmet, will ich Sie in 3 Bänden herausgeben.» (Az id. kiadás VIII. k. 380. l.)

Adatomhoz tehát nem fér kétség. *Bánk* készen volt már 1821 előtt épen úgy, mint Kún László és társai. A *Magyar Játékszín* azonban csak két kötetre terjedt; valószínűen a tervezett harmadikban jelent volna meg *Bánk* s *Az elmés özvegy*. De Kisfaludy — idézett sorainak gondolatmenetét követve — Magyarország a censura s a pénz dolgában 1825-ben még nem lélegzett annyira szabadon, hogy Kisfaludynak kedve lett volna *Bánkot* és a vígjátékot kiadni. Tudjuk, hogy a censurával elég baja volt *Kún Lászlónak* ártatlan helyei miatt is.

Itt tulajdonképp meg kellene szünnie a vitának, mert Róna azt mondja, hogy ha adatom állna, «Kisfaludy kétségtelen teljesen önállóan írta volna meg *Bánkját*».

De más eshetőség is lehetséges. Kisfaludy 1821-től 1844-ig eléggé ráért változtatni drámáján a Katonától nyert benyomások szerint. Tehát a belső adatokat sem szabad mellőznünk. Ezek közül első helyen áll Róna szerint az, hogy Kisfaludy megváltoztatta a szereplők neveit. Vázlatában *Bankónak* nevezi a nádort, drámájában *Bánknak*, amott *Egbert* itt *Ottó* a merániai herceg neve. Ez igaz, hanem Kisfaludy már 1820-iki levelében is elhagyja a *Bankó* alakot és *Bánkot* ír, pedig akkor még nem ismerhette Katonát. S a mi Egbert névének változtatását illeti, miért ne vehette volna költsönk e nevet máshonnan, [mint Katona drámájából? De tegyük fel, hogy innen vette, ezt még nem nevezhetném lényeges változtatásnak.

Való, hogy Kisfaludy előbb *II. András magyar király* címet adott drámájának, s hogy több tért akart engedni a korrajznak, de ez a czim már 1820-ban megváltozott s ez annak a jele, hogy a korrajz már szűkebb körre szorult Katona drámájának hatása nélkül is.

Igaza van Rónának, hogy vannak bizonyos hasonlóságok Katona és Kisfaludy drámája közt. De ezek kimagyarázhatók a tárgy azonosságából s távolról sem «tiszta átvételek». Hisz előttünk van Kisfaludy drámai terve, mely 1808—1820 közt keletkezett. Itt megvan *Bánk* történetének a csírája, mely az 1820-ban már elkészült drámában oly természetesen fejlődött ki, hogy a későbbi lényeges átdolgozás lehetősége ki van zárva. András király engesztelékeny szerepét hozza fel bizonyítékul Róna. De már Heltai mondotta, hogy «a király mentséget ada *Bánkbánnak*». Ezt nem kellett Katonából átvennie. Róna szerint Melinda tébolya «meg van okolva», de Kisfaludy Lórá-jáé nincs. Tehát — átvétel. A «megokolásról» nem szólok, hanem idézem Kisfaludy tervrajzából az V. felvonás II. scénájának kezdetét: «*Ilona*[a későbbi Lóra] esze nélkül tesz — beszél, a Szüzességről fantaziroz — annak őrzése — a fekete ördögtől való félelme — a Szerелеm, és férje uralkodó Ideája». Látjuk ebből, hogy Lórának a tébolyt nem kellett Melindától tanulnia.

Azt kérdi továbbá Róna, hogy Kisfaludynál miért épen *Bánk* öli

meg a királynét, hisz nincs kétségtelen bizonyítéka arra, hogy csakugyan kezeire játszotta nejét Ottónak? Válaszul elég a negyedik felvonás második jelenetére hivatkoznunk. Lóra mondja, hogy a «királyné dühült testvérét rám bocsátotta» s Bánk egy perczig sem kételkedik felesége szavaiban.

Miért kell meghalnia az ártatlan Bor Endrének, orozva megöletve, akárcsak Biberachnak? — kérdi továbbá Róna. Válasz. mert Kisfaludy úgy akarta, mielőtt még Biberachot ismerte, hisz a terv vázlatában olvashatjuk, hogy a «fegyveresek Bort megölik» (IV. Felv. II. Sc.).

Mindezek alapján kénytelen vagyok fentartani azt az állítást, hogy Kisfaludy nem ismerhette Katona drámáját, mikor *Bánkját* megírta, s hogy 1820 után vagy hevertette művét, vagy csak igen keveset változtatott rajta. Még az sem valószínűtlen, hogy Kisfaludy 1821 után sem ismerte Katona Bánkját. Abban a censurától eltiltott *Előszó*ban, mely a *Nemzeti Játékszín* elé volt szánva, hosszasan foglalkozik a magyar színpad viszonyaival; megemlíti a nevetlen «Erdélyi Dráma Költőnek öt Szomorú Játékát», de Katonát nem említi. Az előszót 1824-ben írta, 1831-ben átdolgozta, de e változatban sem fordul elő a Katona drámája, melyet Kisfaludy addig ismert leveleiben sem említ sehol.

ANGYAL DÁVID.

HAZAI IRODALOM.

Herodotos történeti könyvei. Görögül és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Geréb József*. Második kötet. IV—VI. könyv. Budapest. 1893. — Harmadik kötet. VII—IX. könyv. Budapest. 1894.

Az Akademia class. philologiai bizottságának kiadásában megjelent mű első kötetét alaposan megírta már Fináczy Ernő folyóiratunk 1893. évi folyamának 287. és köv. lapjain. Nem lehet tehát czélunk, hogy az ott mondottakat ismételve kiemeljük a munka jelességeit s egyes fogyatkozásait, de mivel minden esetre mulasztást követnénk el, ha a fordítás szerencsés befejeztét e helyen nem jeleznök, szólunk kell legalább egy-két szót a második és a harmadik kötetéről is.

Általában elmondhatjuk, hogy a munka folyamán a fordítói ügyeségnek bizonyos haladása észlelhető s hogy valamennyi rész közt leg-sikerültebbnek a harmadik kötet tartható. Ha tehát nem is nyilváníthatjuk az egészet az eredetivel congenialis, művészeti alkotásnak, annyi bizonyos, hogy magyaros, könnyen olvasható és lelkiismeretes fordítást kaptunk, mely alkalmas arra, hogy a történetírás atyját szélesebb körökben is ismeretessé tegye. Főleg pedig, ha meggondoljuk, hogy Geréb úr

nagyobb részt töretlen úton halad s ő ajándékozta meg irodalmunkat az első, teljes átültetéssel, lehetetlen megvonnunk tőle az őszinte elismerés koszorúját s ki nem fejezni neki ezuttal is forró köszönetünket azért az önzetlen és fáradhatatlan buzgóságért, a melyet, mint vidéki tanár, elszigetelt helyzetében, ezer nehézséggel küzdve, a görög régiség ismertetése körül évek óta kifejt.

Az egyes kötetek végén most is bő magyaráló jegyzeteket találunk, a melyek teljesen a mai tudomány színvonalán állanak s a laikus olvasónak mindenben elégséges felvilágosítással szolgálnak. Az egész munkát gondosan szerkesztett név- és tárgymutató fejezi be úgy, hogy az olvasó minden nevezetesebb eseményre, földrajzi és személynévre vonatkozólag azonnal felülteheti a keresett klasszikus helyet.

Sajnálatlalt kell azonban ismételve konstatálnunk, hogy a görög szöveg, mint az Akademia classica-philologiai bizottságának kétnyelvű kiadásában általában, nem eléggé pontos, a min ugyan senki sem csodálkozhatik, a ki ismeri a hazai nyomdai viszonyokat, de éppen a tapasztaltakon okulva lehetetlen nem csatlakoznunk a Fináczy kívánságához, hogy dobja ki valahára a bizottság e vállalatból az eredeti szöveg hasznátalan és költséges ballasztját s adja ki inkább gyorsabb egymásutánban a pusztá fordításokat; hiszen, a kinek kedve tartja, s ért hozzá, a nélkül is módjában van összehasonlítani az átültetést az eredetivel. A nevezett bizottság immár tíz éve tartja fenn *Görög és latin remekírók* cz. fordításgyűjteményét s az összes, eddig megjelent munkák a következők: *Anakreon és Görög anthologiabeli epigrammák* Ponori Thewrewk Emiltől, *Cicero a kötelességekről* Csengeri Jánostól, *Gaius római jogi institutiói* Bozóky Alajostól, *Thukydides* Zsoldos Benőtől, az *Aeneis* Barna Ignácztól, *Platon Theaitetos*a Simon József Sándortól, *Cato bölcs mondásai* Némethy Gézától, *Lykurgos beszéde Leokrates ellen* Fináczy Ernőtől, *Herodotos* Geréb Józseftől. Szó sincs róla, nyereség valamennyi, s hálával tartozunk értők, Akadémiánknak, de, tekintve irodalmunknak klasszikus fordításokban való szegénységét, *quid hoc ad tantam sitim?* És bizonyára, ha a bizottság nem volna kénytelen a legjobb fordítók műveit is évekig kéziratban hevertetni, fokozódnék a munkakedv, több volna a megbízható vállalkozó s az egész vállalatot bizonyos tervszerűséggel lehetne fejleszteni. Valóban mi sem kívánatosabb, mint hogy az elhatározó lépés a jelzett irányban valahára megtörténjék.

NÉMETHY GÉZA.

Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. Írta Pecz Vilmos. (Akadémiai értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. kötet 4. szám). Budapest. 1894.

Pecz Vilmos, ki újabb időben nagy buzgalommal, foglalkozik a közép- és új-görög nyelvvel és irodalommal, e kiadványában egy igen

érdekes, történeti tárgyú költeményt tett a magyar tudós világ számára hozzáférhetővé. A mű ugyan megjelent már a *Legrand*-féle «Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néohellénique» című gyűjteményben (Páris, 1875), de, mint a magyar kiadó helyesen mondja: «Mivel a költemény eddigelé semminemű feldolgozásban nem részesült és tudtommal történetíróink sem ismerik, elhatároztam annak nyelvi és tárgyi méltatását, annál is inkább, mert azzal a reménnyel kecsegtetem magamat, hogy egyrészt némi adalékot szolgáltatathatok a görög nyelv történetéhez, másrészt alkalmam nyílik történetíróink figyelmét erre a magyar történet egyik legnevezetesebb momentumára vonatkozó forrásmunkára fölhívni, mely a M. T. Akadémiától Thúry József magyar fordításában nemrég kiadott török történetírókkal szemben se veszít jelentőségéből». A költemény hű prózai fordítását és történeti méltatását a Századokban közölte Pecz; ebben az akadémiai értekezésben tehát az eredeti szöveg kiadására és nyelvi jellemzésére szorítkozott.

A költő, a különben ismeretlen Paraspondylos Zotikos mint szemtanú, az átélt szörnyű esemény közvetlen hatása alatt írja le a várnai ütközetet a népies görög verselésben ma is használatos, úgynevezett politikus versekben, diaeresissel a negyedik láb végén és néha anapaestusokkal vegyítve. A munka, mint költemény, természetesen a leggyarlóbbak közé tartozik, de már a benne található különös nyelvi jelenségek-nél fogva is megérdemelte azt a gondot, melylyel Pecz a szöveget ez értekezés 13—28. lapjain kiadta, és pedig nem szó szerint Legrand után, hanem, a mint a jegyzetek mutatják, sok helyt önálló kritikával. A hozzá fűződő nyelvi kommentár (7—12. l.) külön szól a hang-, alak- és mondat-tani sajátságokról, s világosan mutatja, mint a kiadó találóan mondja, hogy «a tizenötödik századbéli görög népies nyelvnek is ugyanazok a jelenségek képezik jellemzetes tulajdonságát, melyek a mai köznyelvben észlelhetők, t. i. az ókori alakok kölcsönhatásából származó analogikus képződések». (V. ö. Pecz e tárgyról szóló cikkét folyóiratunk ez évi első füzetében.) A füzet végén található szójegyzék pedig arról tanúskodik, hogy még ily, aránylag kis terjedelmű irodalmi emlék alapján is hány szóval szaporítható a közép- és újkori görög nyelvnek Du Cange-féle nagy glossariuma.

NÉMETHY GÉZA.

Bercsényi házassága. Történeti ének 1695-ből, írta *Köszeghy Pál*. A Varsóban lévő eredeti kéziratból közli *Thaly Kálmán*. — Toldalék: *Actio Curiosa*. Magyar történeti színjáték 1678-ból. — A Flór-alapítványból kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. Budapest 1894. 8 r. 200 l. Ára 2 frt.

A Thököly- és Rákóczy-kor irodalma két újabb adalékkal gazdagodott. E kor kitünő buvára és legalaposabb ismerője *Thaly Kálmán*

bevezetésével és jegyzeteivel ellátva, a M. T. Akadémia tört. bizottsága a napokban bocsátotta a könyvpiaçra a *Bercsényi házassága* cz. tört. éneket, meg az *Actio curiosa* cz. színjátékot, melyet közzétévője «történetinek» nevez el. Ezek az évről-évre szaporodó, költészeti és kortörténeti szempontból különböző értékű adalékok hatalmas bizonyítékokat szolgáltatnak annak a régóta közkeletű nagy mondásnak értéktelenítésére: hogy a fegyverek zaja közepette a múzsaák hallgatni szoktak. Ez a 17-ik század az ő nagy epikusával Zrinyivel, s a mellette figyelembevételt igénylő egyéb nagyságokkal, Gyöngyösivel, Lisztivel, valamint e kor eseményeit elkesergő névtelen fegyverviselő dalnokaival, gazdag kincsesbányája a magyar költészet történetének. Az ismert nevek mellé Thaly egy újat csatolt: a *Kőszeghy Pálét*, kinek csupán politikai szerepléséről tudtunk eddig valamit.

A mostani kor viszonyaira is jellemző, hogy mind a két munkát már régóta ismerte irodalomtörténetünk (az egyiket névleg, a másikat egy nagyobb töredékből), de húsz évnek kellett elfolynia, míg mindkettőjököt a feledés homályából kivonván, a hazafias kegyelet átadhatta a nyilvánosságnak. Rómer Flóris még 1874-ik évi varsói útja alkalmával akadt rá a Kőszeghy művére a Krasinczki grófok családi könyvtárában. Midőn erről a fölfedezésről a mű jelenlegi kiadóját értesítette, az sietett az Akadémia közvetítésével a mű lemásolására az engedélyt az orosz kormánytól kinyerni. Igen, ha a politika még ily kérdésekben sem alkalmatlankodik, könnyűvé vált volna a mű lemásoltatása, de az orosz kormány akadékoskodó óvatossága olyan föltételekhez kötötte a lemásoltatást, hogy legalább egyelőre minden reményről le kellett mondani. Idegen másolóra nem engedték bízni, orosz hivatalnok nem vállalkozhatott reá, — így tehát várni kellett, míg a politikai szemhatár kiderül és az előzékenység útját nem nehezíti meg a politikai téren kedvezőtlen külügyi helyzet. Tizenöt év telt el, hogy az Akadémia diplomatiái támogatással magyar másolót küldhetett Varsóba, a honnan végre 1890-ben megérkezett a rég várt hiteles másolat, mely négy évi pihentetés után ma már az összes érdeklődők közös tulajdonává válhatott az Akadémia anyagi támogatása mellett.

A husz évi várakozás eredményét nem mondhatjuk teljesen kielégítőnek. Kőszeghy Pál történeti éneke: *Bercsényi házassága*, csupán töredéke egy nagyobb munkának, mely ugyan magában is kerek egész, de egy trilogiához tartozik, melyből az első és második rész elveszett s így csakis a harmadikat menthette meg, a mi irodalmi multunk földerítésének egyik fontossá vált tényezője: a szerencsés véletlen. A Csáky grófnőhöz intézett ajánlólevélben maga írja Kőszeghy: «Írtam vala az előttiben is egy *első könyvemet* Mélt. Uramnak ő Nagyságának (t. i. *Bercsényi Miklósnak*) *ifjúságában tett vitézi magariseletéről s azután követ-*

kezett istenes házasságáról Mélt. Gr. Homonnai *Drugeth Krisztinával*. Bercsényi ifjúsága és első házassága képezte tehát az első részt. A második rész tartalmát ezen szavaiból sejthetjük: «Azután szedegettem össze azon boldog emlékezetű Asszonyommal való istenes életéről és ugyanannak istenes haláláról második könyvemet». Ez a rész tehát Bercsényi első házassága boldogságát és szomorú végét tárgyalta. Az előttünk fekvő 3-ik rész Bercsényinek «Gróf Csáky Krisztina Asszonynyal . . . való istenes házasságáról 1695-ik esztendőben iratott.» Kétségtelen e sorokból az, a mit Thaly állít, hogy Kőszeghy Bercsényiről trilogiát írt, melyből csupán az utolsó rész került reánk. Az I. és II. rész már Kőszeghy életében elkallódott. Ajánlólevelében van megírva, hogy a versek előadásában gyönyörködő Zichyné, szül. Gr. Milith Máriának kölcsönözte ki, de tőle «sok kérése» daczára nem kaphatta vissza, «már most pedig ő Nagysága is azon kegyetlen halál hálójába akadván, annál inkább nem bízom hozzájutásomhoz.»

A két előbbi rész tehát a kölcsön adott könyvek sorát szintén nem kerülhette ki, s miután oly kéziratokról van szó, melyeknek személyes érdekű tartalmában nem gyönyörködött mindenki oly mértékben, mint Zichy István grófné, minden valószínűség szerint azok végleg elvesztek nagy kárára első sorban mindenesetre a történetírásnak, mely Bercsényi hűségese titkárától, Kőszeghytől, a nagy kuruczvezér ifjú élete sok oly részletéről értesülhetett volna, mely egyéni jellemének rajzát kétségkívül teljesebbé tenné. Thaly a Zichy-kastélyok összes levéltárait átkerestette, de eredmény nélkül, s nem is hiszi, hogy olyan kéziratok, melyekhez 1695-ben maga a szerzőjük sem juthatott többé, ezután fedeztethessenek föl. «Bercsényi házassága» tehát minden valószínűség szerint egyetlen darabja fog maradni a trológiának s így sem az egésznek művészi egységéről, sem az egyes részek összetartozósága mivoltáról teljes tájékozást nem fogunk szerezhetni.

Az egyes részek közti kapcsolat módjára nézve csupán az ajánlólevél egy helyéből nyerhetünk némi tájékozást «Mivel pedig — írja Kőszeghy — azon második könyvem a szomorító halállal végzettem vala, akarnám ezen harmadikat is azzal összefoglalnom: úgy kölleték az következendő vígásót az szomoru halálról való versekkel kezdenem.» A kapcsolatot az egyes részek között e nyilatkozat alapján tehát inkább külsőnek, mint szervezetiinek merem sejteni, a mit azon körülmény is támogat, hogy ez a harmadik rész sem Bercsényi ifjúsága, sem első házassága eseményeit nem szövi ez új énekbe, mely amazokétól független eseménnyel végződván, természetes befejezést nyer a végső verssorokban:

Éljetek hát vígan, teljes éltetekben

Perikleszt követvén hű szeretetekben

Irigyitek hogy meghaljanak mérgekben,
S dicsérvétek Istent együtt mindenekben.

A harmadik részből következtetve az egészre, a trilógia elveszett részeit főleg kor- és élettörténeti szempontokból sajnálhatjuk. Kőszeghy Pál tanult embernek mutatja magát e költeményében is, ismeri a latin classicusokat, de nem bír akkora tehetséggel, hogy megtermékenyülhetett volna nagy munkáiktól, vagy azoknak compositióbeli szépségeiből hasznot tudott volna meríteni. Hú krónikás, főleg pedig kitünő megfigyelője a külsőségeknek — de a lélek redőibe nem tud látni. A mythologia ismert eszközeibe kapaszkodik, a hol lelki állapotokat kellene festenie. De Bercsényi vépi bevonulása, a lovak leírása, a lakoma pompás jelenete és inycsiklandó részletei oly leírások, melyek a XVII. századi magyar elbeszélő költészet legszebbjeivel egyenlő rangúak. Egészében műve még Gyöngyösi és Lisztieit sem éri el, Zrinyiről nem is beszélve. A korfestő elem nagyon gazdag benne, s ha a magyar költészet történetébe a Kőszeghy Pál neve mint új csillag nem is kerül bele, a kor műveltség-történetének írója (sőt a magyar nyelvész is) nem fogja ezután mellőzhetni a trilogia e töredékét sem, mely a magyar fő- és köznemesi élet sok jellemző vonását őrizte meg az utókor számára: hízélgéstől ment egyszerű szavakban, költői túlzások nélkül való leírásokban, a hűséges alattvaló gondos megfigyelését bizonyító szeretetreméltó közvetetlenséggel, melyből az affectatio divatos nagyítása épügy hiányzik, mint az idegenből kölcsönzött költői képek hamis pompája.

Ez teszi Kőszeghy művét becsessé, melyet érdemes leszen a kor többi epikusaival részletesebben is összehasonlítani, hogy önállóságát megállapíthassuk, de kijelöljük azon kapcsolatot is, mely közte és a kor egyéb énekesei közt bizonyára föllelhető. Nagyon valószínű, hogy a Murányi Venus költői lelkű dalnoka, mélyebb befolyást gyakorolt a Vépi Venus megéneklőjére, aminthogy formai tekintetben Zrinyi befolyása azonnal szembeötlök.

A gyűjtemény második darabjának az *Actio curiosan*ak sorsa, nem oly vízszontagságos mint a Bercsényi házasságá-é; de osztozik vele abban, hogy szintén csak nagy sokára fölfedeztetése után láthatott egész terjedelmében napvilágot. Már 1863-ban Thaly kezei közé került, aki aztán bő kivonatban közzé is tette az *Adalékok a Thököly- és Rákóczy-kor irodalomtörténetéhez* cz. gyűjteményében (Pest, 1872. I. K. 76—88. lap.); de ott csupán a közdolgokra vonatkozó részeit adta ki, mocskosabb helyeit azonban teljesen mellőzte. Ma végre, fölfedeztetése után 30 év elteltével, előttünk van az *Actio curiosa* is egész terjedelmében, vagy még helyesebben beszélve: a maga mosdatlan meztelenségében. És így van rendén! Az irodalmi szemérmeskedés apostolai tán az orrukat fogják fintorgatni, mikor Gaude uram sokszor czafatos mondatait olvasni kénytelenek,

de ne feledjük el, hogy a durvaság őszintesége távolról sem oly mételyező, mint a kendőzött kétértelműség, mely kaczerán rejteget, hogy aztán annál észrevehetőbb legyen a szavak, dolgok és helyzetek egyértelműsége.

Thaly Adalékjaiban keletkezése idejét 1678-ra vagy 1679 elejére tette. Ezuttal még közelebbről meghatározza a kort, midőn a mű keletkezését egész bizonyossággal 1678 november havára teszi. Indokainak alaposágában nincs okunk kételkedni. Nem látunk azonban két más állítást igazolva: 1. hogy az *Actio curiosa* «történeti színjáték»; 2. hogy a Dunántúlról «valami főúri családi ttkár, *avagy vándorszínész csapat révén*» került volna a felvidékre a Palocsayakhoz. Thaly megjegyzi, hogy az előbbi ut-mód a hihetőbb, mi azonban hozzátehetjük, hogy a másik hozzávetés lehetősége is ki van zárva, mert vándorszínészek csapatjáról egész a 18-ik század végéig nálunk (különben nagy sajnálatunkra) nem lehet beszélni, mivel ilyenek létezését éppen semmi történeti adat sem bizonyítja, s Thaly sem tudja megczáfolni. A Felvinczy György kísérlete is (mely Erdélyre szorítkozott) teljesen nyom nélkül tűnik el.

Fontosabb kérdés, vajjon nevezhető-e «történeti színjátéknak» az *Actio curiosa*? Ha az előttünk levő «hét beszéd» tartalmát a legtágabb értelemben mesének merjük is nevezni, elmondhatjuk, hogy ebben az ugn. mesében a kor történetének semmi lényeges szerep nem jut, s ami vonatkozást találunk benne a kor eseményeire, ez annyira háttéri, hogy nem képezheti lényeges, jellemző elemét az egésznek. Történeti esemény nem képezvén tehát alkati főelemét, joggal nem nevezhetjük történeti színjátéknak. A központban szereplő (helyesebben szóvivő) protestans Gaude az ő nézeteltéréssel a katholikus Achastessel és Achastával szemben, műformailag közelebb hozza az *Actio curiosát* azokhoz a hitvitázó drámákhoz, melyek a 16. és 17-ik században divatba jöttek nálunk is. De ilyen polemikus drámának sem nevezhető, mert nem a hitvitázó elem képezi alkotó főelemét. A darab végén levő «*Gaude testamentoma*» rokonságot sejtet az iskolai drámákkal, melyeknek befejezéseként mindig ott találjuk a tanulságot magában foglaló záróéneket. Itt is olvashatjuk:

Vegyétek el kedves

Tekintettel . . .

Az kis tanúságokat — —,

mire aztán a 7—12 versszak bőségesen ontja a tanulságot. Kezdetleges szerkezetét, a férfi szerepek túlnyomóságát, s az iskolai drámáknál szokásos kitételt tekintve (a «*hungarico idiomate*», mit a latin czfmű, de magyar szövegű daraboknál, főleg a jezsuitáknál használni szoktak) az *Actio curiosát* inkább egy kezdő író tollából eredő protestans iskolai

drámának vehetjük. Kezdőségét a kuszált, cselekménynélküli szerkezet bizonyítja. Hogy prot. író tollából eredhetett, elég legyen a protestans Gaudé-ra utalnom, ki a központban áll s ugyancsak bőven ontja magából a classikus és népies bölcsesség nagy mondásait. A latin idézetekkel való kétkedés kétségkívül iskolázott ember tollára vall. A fődolog benne a mulattatás, a tanítás, és nem a felekezeti célzatosság. Jól jellemzi Thaly Gaudét, midőn azt írja róla, hogy «egy örökké jókedvű, kacagtató, mulattató, folyvást élcelődő joculator, aki mindig a humoros oldaláról tekinti a világot és az embereket». Az ilyesmi inkább képezhetette a tettség forrását, mint a szárazabb vallásos elem, s ezért nincs is erre a súly fektetve.

Nem tartjuk teljesen lényegtelen kérdésnek annak eldöntését, vajjon műfajilag hova sorolhatjuk az Actio Curiosát. De viszont irodalmilag nagy fontosságot sem tulajdonítunk ennek a kérdésnek. Két okból igazolhatjuk eljárásunk helyességét. Először az Actio curiosa oly gyöngge szerkezetű munka, hogy mint egész, és mint dráma még fejletlen dráma-irodalmunk 17-ik század-végi napjaiban sem jöhet számításba. Másodszor, mint korában ki nem adott munka, az irodalmi fejlődés folyamatában részt nem vett, s miután előadatása nagyon is kétséges (bizonyítva éppen nincs), mint iskolai dráma sem igen számít, tehát közrehatása még ebben a szűk körben sem sejtethető, annál kevésbbé tisztázható. De műveltség-történeti (sőt nyelvtörténeti) szempontból nagyon becses munkának tartjuk. Hogy mindezt így leírni, sőt elmondásra szánni lehetséges volt, már ez is jellemző korára. Mocskaitól nem irtózunk, mi, kik ismerjük a pálosok kéziratban lévő, a piaristák és jezsuiták kinyomtatott, egyenkint elő is adott (szintén eléggé mosdatlan száju) iskolai drámáit. Ha ezeket előadhatták (a mint hogy elő is adták ifjaink), a 18-ik században — a Gaude uram 17-ik századbeli mocskoságai sem lephetnek meg. A mulattatás külső eszközeiben éppen nem voltak válogatások a kath. iskolák farsangi játékjai sem. Az Actio curiosa egyike lehet az ezek mintájára készült, de jobbára elveszett protestans iskolai vígjátékoknak, vagy egy kezdő író kísérletezése ebben a nemben. Lehet, hogy sohasem került színre, de hogy elkészült, hogy korában lelemásol-gatják, ez jellemző a korra, jellemző az efajtaú dolgok kedveltségére. És ebben látom kortörténeti jelentőségét, amint hogy meggyőződés, hogy a magyarországi iskolai dráma mindenkor bővebb forrása lesz a kor műveltség-története, mint a drámairodalom története megírójának. A hazai iskolai színjátékok mint drámák nem képezik a magyar dráma fokozatos fejlődése lánczszemeit, de mint a kort jellemző adalékok (még a latin nyelvűek is) sokkal nagyobb figyelmet fognak a magok részére követelni, mint a mennyi eddig osztályrészöskül kijutott.

Midőn végül megemlítjük, hogy Thaly előszava kimerítően tár-

gyalja mind a két mű irodalmi jelentőségét, hogy jegyzetei a kortörténeti vonatkozások megértését mindenkép elősegítik, hogy a nyelvészetileg érdekes helyeket is figyelemmel kíséri, fölhívjuk a szaktanárok figyelmét e kiváló alapossággal készült becses kiadványra.

BAYER JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Cornelii Taciti Dialogus de oratoribus. A revised text, with introductory essays and critical and explanatory notes by *W. Peterson*. Oxford, 1893.

A szerző e művét ugyanazon elvek szerint és ugyanazon módszerrel írta, mint e folyóirat XVI. köt. 658—661. ll. ismertetett Quintilianus-kiadást. Kitűnőek bevezető értekezései: Tacitus szerzősége és a mű keletkezése; a Dialogus tartalma és szerkezete; a beszélgetők és szereplők; stílusa és nyelve; kéziratai; bibliographia. Ez értekezésekbe foglalt kutatásnak eredményét a következő sorokban szándékozom röviden előadni.

Peterson kiadásának szövege nagy mértékben eltér Halm kiadásától. A Dialogus összekötő kapcsot képez a klasszikus kor jól ismert prózája és a kevésbé ismert Seneca, a két Plinius és Quintilianus között. Bevezető olvasmányul szolgálhat Tacitus történeti műveihez, a melyeknek teljes megértése és megbecsülése érettebb ítéletet és fejlettebb műizlést követel. Peterson kívánatosnak mondja, hogy az angol főiskolákban e kis ügyesen megírt művet olvassassák. Tacitus műveinek editio princepsében (Vendelinus de Spira, Venetiis, 1470.) megvan a Dialogus, a melynek egyetlen kéziratát 1457 és 1460 közt fedezték fel. Eleinte minden philologus Tacitus művének tartotta, míg az Annales I—VI. könyvének felfedezése (1508.) e hitöket meg nem ingatta. A keletkező kétségnek először adott határozatlan kifejezést Beatus Rhenanus kiadása (Basileæ, 1519. és újra 1533.): *«Hunc dialogum vix crediderim esse Taciti.»* Justus Lipsius már határozottan elvitatja Tacitustól (ed. 1574.): *«... tam certum... quam si respondisset Apollo.»* Oka egyedül a stílus különbsége volt: *«Stilus valde abnuvit, non fallax in hoc genere argumentum, qui in nostro constrictus ubique, teres, acutus et severus magis quam lepidus, hic omnia contra.»* Szerzőnk szerint 74 vagy 75 Kr. u. azon év, a melyben a Dialogusba foglalt beszélgetés megtörténhetett; leginkább 74 végén lehetett. Tacitus 53, vagy 54-ben született; a Dialogus szerzésének éve 84 vagy 85. Szerzőnk nagy alapossággal állít össze kifejezéseket és gondolatokat, sőt egész eszmemenetet (a régi jó idők dicsőítését), a me-

lyek a Dialogusban és Tacitus egyéb műveiben egyaránt előfordulnak. A Dialogus bevezetésből, a tárgyalás három részéből és befejezésből áll; a tárgyalás harmadik részében (cap. 28—41.) van a nagy lacuna: a 35. fejezet vége és a 36.-nak eleje között; itt a Dialogus egész terjedelmének talán kilenczed része hiányzik. A Dialogus tárgyát az 1. fejezet kezdő szavai fejezik ki. Az egész műnek valóságos alapja van; írója több mint reporter: alkotó művész, a ki egybehangzó egészbe olvasztotta művének anyagát. Célja azon okokat kideríteni, a melyek miatt az ékesszólás nem virágzik úgy a szerző napjaiban, mint Cicero idejében. A beszélgetők egyikének, Julius Secundusnak, a 35. fejezet után következő lacunában valószínűleg nagyobb szerep jut. E hézag terjedelmét néhány kézirat elég pontosan határozza meg; a Leidensis (B): *deerant in exemplari sex pagelle vetustate consumptae*; a Vaticanus 1862: *hic desunt sex pagelle*; az Ottobonianus: *hic deest multum, in exemplari dicitur deesse sex paginas*; a Vindobonensis DCCXI: *hic est defectus unius folii cum dimidio*. Curatius Maternus a protagonista, a ki Tacitus gondolatait fejezi ki. A Tacitus történeti műveibe szőtt beszédek mutatják nagy ékesszólási tehetségét. Cicero olvasásának hatása meglátszik a Dialoguson. Szerzője talán részesült Quintilianus oktatásában. Stilusa fiatal embernek írásmódja, a ki a hajdankornak, főleg Cicerónak szónoklati módszerét bámulja. Agricola már átmenet a későbbi Tacitusi stilusra; Germania még távolabb esik a rhetori kerekdedségtől: semmi fölösleges szó nincsen benne, körmondatai szétbomlanak, összekötő tagok nem fordulnak benne elő. E két kis művét 13—14 évvel a Dialogus után írta; azonban e három munka stilusa mégis szorosabb kapcsolatban van egymással az Annales írásmódjával szemben. Mind a háromnak jellemző sajátsága pl. az oratio bi- és trimembris. Van viszont olyan adat is, a mely a Dialogus és az Annales között levő stilus-rokonságot bizonyítja. A synonymok jegyzékével és egyéb, a rhetori kerekdedséget mutató sajátságokkal, kivált Cicero műveivel való összehasonlítás útján, azt is bizonyíthatja másrészt szerzőnk, hogy Tacitus későbbi műveiben sem mellőzte ama stilaris sajátságokat, a melyek a Dialogust különösen jellemzik. Sok benne a Cicero és Quintilianus stilusára valló hasonlat, a melynek alapjául a hadakozás szolgál. A kéziratokról szóló fejezetben érdekes az az adat, hogy Ross (1888.) és Hochast (1890.) véleménye szerint az Annalest a XV. században gyártották, a minek az a bizonyítéka, hogy a híres Mediceus Primus, az egyetlen ránk maradt kézirat, a melyben az Annales első hat könyve megvan, csak 1508 körül lett általánosan ismeretessé. A Dialogus egyetlen kéziratát asculumi Enoch barát vitte magával Rómába, talán a hessfeldi (Hessen-Kassel) beneczés monostorból. E szerzetest V. Miklós pápa küldötte codex-felfedező útra. A fuldai Ruodolphus barát 863 körül valószínűleg még teljes Tacitus-codexet

olvashatott, azonban a XVI. század elején már csak az Enoch-lelte kéziratról való másolatok léteztek. A fuldai archetypus (VIII. vagy IX. századi) és az Enoch-lelte hessfeldi apographum, a mely a XIII. század körül kelt, továbbá az utóbbinak két másolata, a melyet X és Y betűvel szoktak megjelelni és a melyről valamennyi most is meglevő Dialogus-kéziratot beírták, mind elveszett. A meglevő kéziratok közt ránk magyarokra nézve érdekes a Vindobonensis CCCLI, minthogy ezen Hunyadi Mátyás címere látható; 1563-ban Joannes Sambucusé volt. Leghelyesebben mutatta ki a kéziratok rokonságát F. Scheuer, *De Tacitei de oratoribus Dialogi codicum nexu et fide* (Breslauer Philologische Abhandlungen, 1891.). Peterson igen nagy-jelentőségűnek tartja a Harleianust (H. British Museum, Harley 2639; a XV. századból való), melyet bőven leír. E codex egyenesen a fuldai archetypustól származhatik. A két kézirati család lectioninak gondos összehasonlítása és alapos megítélése után szerzőnk a Dialogusra vonatkozó bibliographiát állítja össze. Ez igen érdemes munka, a mely a német philologusok dicsőségét hirdeti. A Dialogus szövegéből magából a szerzőnek coniecturáit ide iktatom: cap. 1. *erit enim* aut de ingeniis nostris male existimandum (codd. és edd. *ut*); 3. *intelleges* tu quidem quid Maternus (*leges*); 5. quatenus arbitrum litis huius inveniri *contigit* (csak *inveniri*); 22. quædam vero procul arceantur ut iam oblitterata et *insolentia* (codd. *olentia*); 25. ne illi quidem parti sermonis eius repugno *in qua nimirum* fatetur (codd. *si cominus, si quo minus*); 25. et ipsum Ciceronem credo solitos *esse* invidere (codd. *solitos et*); 26. sed tamen frequens *facetis hominibus* exclamatio (codd. és edd. különféleképen); 27. nec nunc vos offendi decebit (codd. és edd. *nunc* nélkül); 37. quorum ea natura est ut *secura vellicent* (codd. és edd. *velint*); 39. frequenter probationibus et testibus *audiendis* silentium patronis indicit (codd. testibus silentium patronus; a Harleianusban *testibus* és *patronus* közt lacuna van). A latin szöveg szavainak kettéválasztásában ugyanazt a feltűnő rendszertelenséget találhatjuk, a mely Peterson Quintilianus-kiadásában is szemünkre ötlök; eleinte mintha gondosabban ügyelt volna a szótagolásra, de már a 10. lapon ez látható: *vir-ilem*, a 17. *per-egrini*, a 19. *amic-itiám* (holott a 7. *ami-corum*), a 21. *dig-nentur* (holott a 6. *mali-gnorum*), a 26. *super-iorem*, a 71. *his-trionales*, a 80. *dis-ciplinam*, a 90. *ves-tigia*. Nem tulajdonítok ilyen csekélységeknek nagy jelentőséget, azonban mégis különösnek tartom, hogy az angol philologusok ilyen, még az elemi latinnyelvi oktatásba is vágó kérdésben valamilyen megállapodásra nem jutottak.

Peterson kiadása a Dialogusra vonatkozó szakirodalomnak kitűnő összefoglalása és önálló kutatásával is nagy hasznára van mindannak, a ki ez érdekes kis munkával foglalkozik.

Dr. POZDER KÁROLY.

A francia philologiai irodalom 1891—1893.

(Folytatás.)

Ezek után az Olaszországon kívül eső kolóniákba indulunk, a hol legelső helyen Africa — La province romaine d'Afrique — vonja magára figyelmünket. Már többször említettük, hogy a francia archæologiai iskola egyik főérdeme e tartomány tudományos átkutatása. A minisztérium vezetése alatt álló «Commission de l'Afrique du Nord» nagy pénzsegélyvel itt folyton ásásokat tehet, fényes és drága műveit a Nemzeti könyvnyomda adja ki, s minap egyik legbuzgóbb tagja, *Cagnat*, a Collège de France epigraphia-tanára, oly művel gazdagította az afrikai irodalmat, a minőt eddig e kolóniának még nem szenteltek. E vaskos kötet címe:

L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les Empereurs, (809 l. in 4-ro, 22 planches) a melyben e tartomány összes hadi történetét és topographiáját találjuk. A mű, melyet a szerző az Afrikában állomásozó francia hadseregnek ajánlott, négy részre oszlik. Az első az afrikai háborúk történetét a császárok korában vázolja. A háború úgyszólván napirenden volt; teljes nyugalom vajmi ritka e korszakban, egy nemzedék sem élvezte a pax Romana-t. Az ellenség nem jön soha kívülről, mint a Rajna, Duna vagy Euphrates partján, hanem az ország belsejében kel fel a rómaiak ellen. A második rész hat fejezetben a provincia hadseregének történetét Diocletianig adja. A hadsereg életének legkisebb részleteire is kiterjed. Először annak képzését, vezéreit és különösen a III-a Augusta vizontagságos életét adja elő. E legió először Tebessa-ban ütötte fel táborát, Traján alatt Lambessa-ban, az Aures hegység közelében. E hegység stratégiai központ volt. Cagnat nagyon behatóan tanulmányozta annak hadi erődtéményeit, melyek sok tekintetben a maiakhoz hasonlítanak. A római császárok, épúgy mint a francziák jelenleg, bizonyos törzseket választottak, melyeket katonai szolgálatra hívtak s római vezéreket adtak nekik. Cagnat az összes tartomány hadseregeit a feliratok nyomán ismerteti, a tengerészeti csapatokra is kiterjeszti figyelmét, azután a katonák életét béke idejében vázolja. A harmadik rész, a mely a mű legeredetibb része, a colonia hadi topographiáját és az afrikai castrumok archæologiai leírását adja. Caesar és Augustus, a kik a tartomány védelmét megkezdették, Traján és Hadrian, kik még inkább fejlesztették, az afrikai embereket és a talaj viszonyait kitűnően ismerték. Ezen országban tulajdonkép *limes* nem volt, az ország mindenütt határ; vannak castella, burgi, turres a sivatag felé; de az országot úgy kormányozzák a rómaiak, mint Itáliát a 3-ik században Kr. e. azaz mint provinciát, melyre folyton felügyelni kell. A negyedik, legkisebb rész az ország occupatióját Diocletian után adja. — A képek minden tekintetben sikerültek; a Cherchel, római kikötő, és Lambessa topographiai és archæologiai rajzai kitűnőek.

Ily mű megírása csak hosszú évek tanulmánya után lehetséges; s valóban Cagnat, már vagy húsz éve az afrikai ásatásokban, epigraphiai leleteiben részt vesz. Ő az, a ki Joh. Schmidt-tel az *Inscriptiones Africae proconsularis* (*Corpus Insc. Lat.* VIII. 1143—1666 l.) részt dolgozta ki. Míg Wilmanns csak 2000 feliratot ismert, Cagnat vagy 8000 tett közzé. Ugyancsak ő szerkeszti a «*Revue archéologique*» számára az epigraphiai tudósítást, a mely évenként *L'Année épigraphique* cz. alatt külön megjelen; az utolsó 172 új feliratot ismertet. Ő, valamint tanítványai *Toutain*, *Waille*, *Gauckler*, *Doublet*, kikhez az algir-i főiskola igazgatója *Masqueray*, annak jeles tanára *René Basset*, *Cat*, és a múzeumok őre *De la Blanchère* sorozandók, e tartományt úgy régiségteni, mint nyelvi szempontból folyton kutatják.

Nagy és díszes munkákban a régi Afrika egyes városainak monographiáját is meg kezdi írni Cagnat. Így a derék építész, *Boeswillwald* segítségével: *Timgad, une cité africaine sous l'Empire romain* cz. alatt az algiri Pompei maradványait kezdi leírni. A mű 10—12 füzetben lesz teljes; eddig csak kettő jelent meg. *Thamugadi*, arabul *Timgad* a görög *Ταμυόδαμς*, az első században K. u. épült; a mórok a VI. században feldúlták, de a sok földrengés daczára még elég emlék maradt fenn, a mely megérdemli, hogy közöljék. *Lambessá*-tól 27 kilométernyire, e város sokban hasonlított Pompeihez; az utak, a forum, melyet számos szobor díszít, a basilika, templomok, a curia, egy színház, fürdők, vízvezetékek, s különösen dél-nyugatra egy óriási templom romjai, a hol most kezdik az ásatásokat, egy Traján alatt épített diadalkapu, mely teljesen fennmaradt, a nagy út, mely *Lambessából* *Tebessába* vezet, a hol szt. Ágoston tnnítványai az első keresztény monostort építették a IV. században, — mindezek leírását e fényes munkában fogjuk találni.

Utazók számára Cagnat, *Lambèse* (*Guides en Algérie à l'usage des touristes et des archéologues*. I.) cz. alatt egy kis kézikönyvet írt, a mely nagy műve egyes fejezeteinek kivonata. A III-a *Augusta* táborzó helyének érdekes archæologiai leírása ez.

Ezenkívül a már említett «*Commission de l'Afrique du Nord*» az algiri múzeumok leírását és katalogizálását is megkezdte. Eddig a *Catalogues du Musée d'Alger, de Constantine et d'Oran* készültek el; az első *Doublet*, a második ugyanaz és *Gauckler*, a harmadikat *de la Blanchère* készítette.

Description de l'Afrique du Nord cz. alatt az *Atlas archéologique de la Tunisie* accompagné d'un texte explicatif par *E. Babelon*, Cagnat, *Salomon Reinach* első füzete jelent meg.

Toutain, *Le Sanctuaire de Saturne Balcaranensis au Djebel Bou-Kourneïn* (124 l.) cz. alatt e szentély négyszáz stela-jának feliratát közölte, melyeket 500 mét. magasságban talált.

Pallu de Lessert nagy buzgalommal folytatja afrikai tanulmányait, melyek inkább a politikai viszonyokkal foglalkoznak. Így *Vicaires et comtes d'Afrique de Dioclétien à l'invasion vandale* (184 l.) cz. alatt a colonia összes tisztviselőinek lajstromát és osztályozását adta. E tisztviselők, úgy az államiak mint katonaiak, nevei csak ritkán és szétszórta fordulnak elő, azonkívül a források sem mindig megbízhatók. Pallu mindamellett e tisztviselők állásáról, hatalmi köréről és irodáikról eléggé bőven szól 36 lapon át, azután folytonos részlet-buvárlat útján azok lajstromát állítja össze.

Ugyancsak *Pallu de Lessert*: *Nouvelles observations sur les assemblées provinciales dans l'Afrique romaine* előbbi, már említett művének (*Le culte des Empereurs en Afrique*) folytatása, amelyben számos új lelet nyomán azt vitatja, hogy a császárok kultusa—Roma et Augustus—Afrikában soha sem volt otthonos; csakis a Divi említését találjuk. Azonkívül szokása szerint a papok és patronusai lajstromát állítja össze.

Victor Waille latin thesisében: *De Caesareae monumentis quae supersunt, vel de Caesarea ex titulis reliquisque a tempore regis Jubae usque ad annum a Christo 372* (107 l.) a mai Cherchel környékében tett ásatásainak első eredményeit közli. Ezen ásatásait Waille most folytatja, s Perrot-nak gyakran van alkalma azok leleteit az Akadémiában közölni. Thesisében 57 műemlék leírását adja, melyeket Juba fővárosának romjaiban talált. Egy részök a helybeli museumban, a másik a Louvre-ban látható. Caesarea Mauretania fővárosa lett, melyet főleg Juba nagyobbított és díszített. A feltalált tárgyak a király műízlésére fényes világot vetnek, s azt mutatják, hogy Juba a görög művészet nagy bámulója volt. *E. Cat*, ki szintén az algiri főiskolán működik, francia thesisében: *Essai sur la province romaine de Maurétanie Césarienne* (314 l.) kitünő művet írt, amely nem oly népszerű, mint a Boissière «*L'Algérie romaine*» cz. munkája. Cat tudományos discussioja nagyon beható; mellőzve e tartomány politikai és hadi történetét, főleg annak földrajzi kutatását tűzte ki czélul, úgy hogy műve az ókori földrajz egy érdekes fejezete. Az Amsaga és a Malva közti tartomány, a mely a mai Algir nyugoti részét képezi, szép és gazdag provincia volt, melynek talaját Cat minden szempontból vizsgálja. Nagyon érdekesen fejtegeti, hogy mily változásokon ment át az ókortól napjainkig az ég, a növény- és állatvilág és ennek következtében a lakosok. Behatóan leírja a városok és utak topographiáját és gyakran védi Strabo-t de la Blanchère ellen. Ezután a politikai földrajzra tér át és mindenütt mint Éjszak-Afrika nagy ismerője új meg új adatokkal gazdagítja ismereteinket. Végül a görög befolyásról Mauretaniában szól s a mit Jung (*Die romanischen Landschaften des röm. Reichs*) és Mommsen csak mellékesen érint, azt ő behatóan tárgyalja.

Afrikában főleg az a két tartomány érdekli a philologusokat, melyek

vagy mint Algir a francziáké, vagy mint Tunis az ő védnökségök alatt áll; ha keletre indulunk, Egyptomra bukkanunk; itt a politikai viszonyok nem oly kedvezők. Az angolok uralkodnak, de mindezek daczára az egyiptomi nyelv és régiségek tanulmányozására a francia kormány néhány év óta Kairo-ban állandó tudományos missiot tart fenn,*) mely nagyszerű közleményeiben a Champollion Rouge és Mariette traditióit folytatja. Majd Maspero, majd Bouriant volt e missio igazgatója. De e közlemények nem esnek rovatunkba, s így csak egy művet említünk s az is egy egyiptomi hivatalnok tollából eredt, de a ki tanulmányait a montpellier-i egyetemen végezte s francia művekből merített. Címe: *Essai sur la province romaine d'Egypte, depuis la conquête jusqu'à Dioclétien* (236 l.) par Abdallah Simaika. Ez az első egybefoglaló munka, a mely a rómaiak administratióját Egyptomban feltünteti, s nagy tárgyismerettel mindazokat a kérdéseket fejtegeti, melyek a régi Egyptom constitutióját érdeklik. A mű négy fejezetben szól az ország politikai földrajzáról, annak politikai és közigazdasági viszonyairól, a kormányzóról és az ő hatalmi körébe eső szolgálatokról, s végül a municipalis szervezetről. Simaika nem csak a francia, de a német philologiai irodalomban is jártas, s ha a kormányzók lajstroma nem is teljes az ő művében, a munka nagyjában csakis dicséretet érdemel.

Ha Afrika földjét elhagyjuk, a hol a tudományos munkásság e két évben maradandó emlékeket emelt, Galliába kell indulnunk s annak ókori történetét, archaeológiáját ismertetnünk. De e téren a nagy, alapvető munkák már rég elkészültek; a mi hátra maradt, az az egyes városok monographiája s e téren a munkásság nagyon serény. A vidéki tudósok, kik most már táborukat az egyetemeken felülik s nem vágyódnak folyton a párisi főiskolára, egyes középpontokban a legszebb sikert aratják, főleg *Julian* a bordeaux-i egyetemen.

Gallia. Tableau sommaire de la Gaule sous la domination romaine cz. alatt (347 l.) e kitünő tudós máris az iskola számára előadhatta az egyes kutatások eredményét. Tizenkilencz fejezetben szól Gallia állapotról a római hódítás előtt, a hódításról és annak következményeiről, a tartomány igazgatásáról a császárok korában; a társadalom, az anyagi viszonyok, a művészet, oktatás, irodalom és vallás cz. fejezetek röviden, de világosan megismertetik a tanulóval hazája ős állapotait. A szerző ezután az ország virágzó városaiba vezet, különösen Parist és Lyon-t ismerteti, de a határon túl, Belgiumba is kirándul. A gallusok nemzeti törekvéseiről röviden szól; ámbár derék római polgárok voltak, sohasem felejtették el eredetöket. 137 könyomat, melyek főleg a Duruy művéből

*) «A Mission archéologique française au Caire» közleményei jelenleg IX. kötetre mennek.

valók, az egyes romok, műemlékek hű visszaadása e munkát, a mely csak számos előmunkálat után volt lehetséges, kitünő kézikönyvül ajánlják.

Tudjuk, hogy a *Fustel de Coulanges* hat kötetes művének: «Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France», első kötete: *La Gaule romaine* a történeti legrégibb időktől 300-ig K. u. vezet. *Alex. Bertrand*, a St. Germain-i Museum igazgatója, *La Gaule avant les Gaulois* cz. műve már nyolcz év óta elfogyott. Most a második kiadás jelent meg (348 l.), a mely az utóbbi évek kutatásainak eredményeit felhasználva, két új fejezettel gazdagodott, melyek az Iberiaiakról és Ligurokról szólnak, s D'Arbois de Jubainville ellen, a ki az ókori Gallia és kelta törzs nagy ismerője, azt védi, hogy e két törzs a tengerparton lakott, de soha sem jött az ország belsejébe.

Posthumus munka az *Ernest Desjardins*, *Géographie historique et administrative de la Gaule romaine* 4. kötete (294 l. 13 pl. et 17 figures) Desjardins, a ki Magyarországról római emlékei oly jól ismerte, életének nagy részét e munka megírásának szentelte, melyből három vaskos kötet — Introductions et géographie physique comparée; La Conquête; Organisation de la Conquête; La province; la cité — még életében jelent meg; a jelenlegi: *Les sources de la topographie comparée* czímmel a régi útleírásokat és Gallia topographiáját ismerteti. A milliariumok Autun-ból és Troyes-ből, a Bordeaux — jerusalemi itinerarium, az antoninusi, Peutinger táblája — ez utóbbi különösen behatóan és mesterileg — a Galliában talált útjelölő kövek chronologikus osztályozása, mind e részeket még Desjardins dolgozta ki. Utódja a Collège de France-on, *Longnon* a két utolsó fejezetet írta meg, a mely a Ravennas Cosmographiájával foglalkozik s tanácsokat ad arra nézve, mikép kell a régi római utakat Galliában keresni. Desjardins özvegye pedig az összes munka pontos indexét készítette el.

Ezen általános érdekű munkák után az egyes városok területére térünk át. Már említettük, hogy *Camille Jullian* Bordeaux római feliratait összegyűjtötte: *Inscriptions de Bordeaux* cz. alatt; e fényes munka, mely a város költségén készült, a második kötettel be lőn végezve. A helybeli hatóságok ezenkívül egy nagy díszmunkában Bordeaux ó- és újkori történetét iratták meg több tudós által (*Bordeaux*: Aperçu historique, sol, population, industrie, commerce, administration. — 3 kötet és egy album.); ebben is Jullian írta meg az ókorra vonatkozó részt, *Bourciez*, a derék romanista pedig, *La langue gasconne à Bordeaux* cz. alatt a vidék nyelvét a középkorban tanulmányozta. Jullian ezenkívül a *Revue historique*-ban (1891—2) *Ausone et son temps* cz. alatt egy érdekes monographiát írt Bordeaux ókori költőjéről, és a *Revue internationale de l'enseignement*-ban (1893) *L'Ecole de Bordeaux au IV-e siècle* cz. alatt a közoktatásügyi viszonyokat vázolta. Mind e munkák forrástanulmány

alapján készültek ; a város e kitűnő férfiú számára az egyetemen a vidék története előadására egy rendes tanszéket alapított.

Bazin a nagy közönség számára három galliai város alapítását, történetét és kormányzatát írta le két kötetben. Általános címök : *Villes antiques*: I. *Vienne et Lyon gallo-romains*. II. *Nîmes, gallo-romain*. Mi sem bizonyítja jobban e három város nagy virágzását a császárok alatt, mint a számos műemlék és a felirat, a melyek hű tanúi hajdani nagyságuknak. E városokkal a rómaiak eleintén ellenségkép bántak ; nem felejtették el Brennust és csapatait. De Caesar jövendő gazdagságuknak alapját vetette meg. Ő mint Augustus átlátta, mily nagy gazdagság rejlik a Rhône medenczejében, s mindent megtettek, hogy e városoknak nagy forgalmát előmozdítsák. Nîmes-et egyiptomi görögök népesítették, kik hajdan Octavian seregében szolgáltak, Vienne-t itáliaiak. Az első városban a nagy színház, a fényes emlék, melyet «Maison Carrée» név alatt ismernek az archæologusok, Diana szentélye, a mely tulajdonkép Nemausus temploma volt ; Vienne-ben Augustusé, a Tükörpalota, a mely a 3. és 4. században a római császárok lakóhelye volt, bizonyítják e nagyságot. A száz meg száz felirat mutatja, mily kereskedelem és ennek folytán mily luxus létezett itt. Tán egy itáliai város sem utánozta annyira Rómát e tekintetben, mint e galliai telepítvények. Lyon, melynek alapításáról a következő munka szól, bámulatos fekvésénél fogva mintegy gyűpontja lőn a Gallia Narbonensis és Gallia Comata közt és így a római és celta civilisatio közt mintegy közvetítő volt. Augustus a három Gallia fővárosává tette. Az ipar, földművelés, művészet és oktatás nagyban virágzott, de különösen a kereskedelem, mely e várost oly gazdaggá tette. Bazin nagy ügyességgel tárgyalta mindezt, úgy az írók, mint a feliratok nyomán. A két mű összefoglaló eredményét Cagnat a Nouvelle Revue aug. 15. (1893) számában adta.

Lyon alapítójáról érdekes monographiát írt *Emile Jullien* : *Le fondateur de Lyon : Histoire de L. Munatius Plancus* (217 l.), a mely az «Annales de l'Université de Lyon» V. kötetét képezi. Munatius Plancus eléggé ismeretes a római történetből, de eddig még nem tanulmányozták oly behatóan életét, mint Jullien ezt tette. Plancus, a ki majd Cicero meghitt barátja volt, majd Antonius, majd Octavian pártján állt, egyike azon plebeius eredetű jellemeknek, kik a köztársaság vége felé nem voltak ritkák. Mint Gallia proconsula minden pártot egyaránt híven szolgál ; midőn Octavian végleg győz, Plancus az, a ki arra bírja rá, hogy az Augustus címet viselje. E tett nagyon fontos tényező volt a császárság megalapításában. A szerző ezt oly sok érveléssel mutatta ki, hogy a könyv ezen része legmaradandóbb beccsel bír. Itt-ott Marquardt, Haupt és Mommsen egyes állításait helyreigazítja, s a mi egészen új művében, az a Lyon alapítására vonatkozó rész. Dio Cassius szerint a római senatus, a mely Caesar meggyilkol-

lása után Lepidus és Plancus politikai beavatkozásától félt, 43-ban (apr. 14. és május 29. közt) azt parancsolta nekik, hogy a Rhône és Saone egybefolyásánál a Vienna területéből kiűzött római polgárokat telepítsék le. Dio ezen helyét még nem vizsgálták tüzetesen. Jullien szerint a senatus felhívása május 29. és június 30. közt történt, azaz Lepidus és Antonius találkozása után. Vienna-t 46 és 44 közt kolonizálták, az itáliaiakat 43-ban űzték ki — s így Mommsen, a ki ezt 61-re teszi, tévedne — s ekkor alapították Lyont. A senatus Vienna colonusait, a kik régi katonák és a senatus ellenei voltak, nem védte az Allobrogok ellen, a kik az ő pártján álltak.

Kevésbé sikerült a *Legendre* műve: *Nantes à l'époque gallo-romaine d'après les découvertes faites à la porte Saint-Pierre* (138 l.); methodusa fogyatékos, epigraphiai és történeti ismeretei hiányosak. De a műnek egy érdeme van, s az, hogy Nantes összes római feliratait híj photographiai másolatban adja.

A vidéki városok feliratainak szorgalmas gyűjtője és derék magyarázója *Espérandieu* folytatja működését; *Inscriptions antiques de Lectoure* cz. művében Aquitania e régi városának feliratait nem csak lemásolta, hanem le is fordította és magyarázta; ha a Corpus XIII. köteté meg is fog jelenni, e könyv ennek daczára használható lesz. A tudós szerző, a ki katonatiszt, ezenkívül Corsica és a Perigord tartomány feliratainak gyűjtésébe fogott. *Allmer* és *Dissard*, az *Inscriptions antiques du Musée de Lyon* negyedik kötetét tették közzé (516 l., 165 gravures), *Lebègue* pedig Gallia görög feliratait a Corpus számára dolgozza fel.

A keresztény ókor régiségeiről szóló műveket csak röviden érintjük. Nagy részök gyakran a középkorba csap át, s ott nem követhetjük őket. A francia Rossi, *Le Blant*, a ki élete nagy részét a keresztény epigraphiának és archæológiának szentelte és mint az «Ecole française de Rome» régi igazgatója Rossi-val együtt működött, híres művének: *Les Persécuteurs et les Martyrs aux premiers siècles de notre ère*, második kiadását adta; ugyancsak *Le Blant* készítette a «Comité des travaux historiques» utasításait azok számára, a kik Franciaországban és Afrikában a keresztény feliratokat gyűjtik és magyarázák: *L'Epigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine* (140 l.), a mely a szerző «Manuel d'épigraphie chrétienne» cz. művének mintegy új feldolgozása.

A keresztény Róma irodalmi kincseinek legnagyobb ismerője jelenleg itt *Duchesne* abbé, a kinek a liturgiai munkák körül szerzett érdemeit a német tudósok is bámulják. A *Liber Pontificalis* nagyszerű kiadása maradandó emlék. Az «Ecole française de Rome» egy fiatalabb tagja, *Paul Fabre* pedig a *Liber Censuum* kiadását kezdte meg. Francia thesisét *Etude sur le Liber Censuum de l'Eglise romaine* (233 l.) az Akadémia megjutalmazta.

VI. Latin nyelv, kritika, palæographia. E téren több jeles kiadás mellett csak két érdekesebb művet említhetünk.

Louis Havet, La Prose métrique de Symmaque et les origines métriques du Cursus (112 l.) cz. munkája, a melynek W. Meyer (aus Speyer) a Götting. Gel. Anzeigen (1893. Nr. 1) majdnem egy egész füzetét szentelte, a maga nemében nagy felfedezés, a mely, ha minden pontjában igaz, a latin kritikának ki nem mondható szolgálatokat tenne. De sajnos, hogy a nagy philologusok több tételét egyszerű játéknak tekintik, a mely, ha a végletekig űzik, semmi bizonyos eredményt nem fog felmutatni. A kérdés veleje ez. Noël Valois, francia mediävista, 1881-ben azt a felfedezést tette, hogy a XII. század óta a pápák kancelláriájában a bullák készítésében egy cursus-t követtek, azaz a mondatok végén végén bizonyos rhythmust alkalmaztak. Három ily cursus különböztetnek meg; a cursus velox (pl. circumstántias intuéri), a cursus tardus (moderatióne palpáverit), a cursus planus (comitétur honéostas). Bouvy hasonló eljárást talált Szt. Soplron prózai műveiben, és minap W. Meyer (aus Speyer) sokkal változatosabb cursust, de mely szintén az accentuson nyugszik, talált számos byzantiumi íróban. Havet ezen elméletét Symmachus műveire alkalmazta, s azt találta, hogy ezen írónál a cursus a prosodián, s nem a hangsúlyon nyugszik. Kutatásainak eredménye jelen munka, mely apró paragraphusokra osztva e kényes vállalat menetét tünteti fel. Jelenleg Pliniusban és Cicero de Oratore-jában keresi a cursust. *D'Arbois de Jubainville*, a nagy celtista, *Les Noms gaulois chez César et Hirtius. I. Les Noms en —rix; avec la collaboration de MM. Ernault et Dottin* (259 l.) cz. alatt a Glück elavult művét: «Die bei C. Julius Caesar vorkommenden keltischen Namen» új alakba önti. Jubainville eredetileg egy galliai szótárt akart írni, de minthogy Holder megelőzte, avval elégszik meg, hogy kutatásainak főbb eredményeit teszi közzé. *Rix* szerinte = *roi, király*; s így magyarázza a Caturix, Ambiorix, Dumnorix, Biturix, Vercingetorix etc. neveit, valamint a feliratokon talált tulajdonneveket, s egyszersmind ethnographiai és linguistikai fejtegetésekbe ereszkedik. Sajnos, hogy a Caesar kéziratának különböző lectióit nem vette tekintetbe.

A kiválóbb kiadások közt említendőek: Az Editions savantes gyűjteményben: *Emile Thomas, Discours de Cicéron contre Verres, Divinatio in Qu. Caecilium* (70 l.), a mely méltán sorakozik ugyanazon író «De Suppliciis» és «De Signis» kiadásához, s a minden tekintetben kitűnő *Brutus* kiadás, melyet a fiatal *Martha* adott ki, terjedelmes bevezetéssel és kritikai jegyzetekkel.

A minap elhunyt *Dosson*, a ki Caesar kiadását az Editions savantes számára nem végezhetette be, iskolai használatra a *De Bello Gallico* (750 l.)

jól felszerelt kiadását adta, a mely a Caesar élete és iratai méltatásán kívül számos technikai jegyzetet tartalmaz a római katonai életből.

Végül *Fabia*, a Terentius prologusairól szóló thesis szerzője a Colin-féle gyűjteményben *P. Terenti Afri Adelphoe* (214 l.) kiadását adta. A 73 lapnyi bevezetés a római íróról és a komédiáról általán szól; a szövegben Dziaitzko-t követi, de hatvan variánsal; a Bibl. nationale Terentius kéziratának egyes illusztrációit is bemutatja a szerző, s egyáltalán arra törekszik, hogy a tanulóknak a római komédia ezen gyönyegét hozzáférhetővé tegye.

Hosszabb pihenés után a *Chatelain-féle Paléographie des Classiques latins* újra megindult. Az első kötet (42 l. szöveg és 105 lap facsimile, a mely 150 híres kéziratból való) hét füzetben teljes; a második, és utolsó kötet, a mely nyolcz füzetet fog tartalmazni, Ovidius, Propertius, Tibullus, Livius, Persius, Juvenalis, Martialis, Tacitus, a két Plinius, Lucanus, Statius, Val. Flaccus, Seneca, Val. Maximus, Suetonius, Quintilianus, Gellius, Nonius és a többi grammatikusok mutatóványának lesz szentelve és 1895-ben készen lesz. Az első kötet Plautustól Vergiliusig adott egyes lapokat.

A szótárírás terén egy fontosabb művet jelzünk. Ez a *Nouveau Dictionnaire latin-français par E. Benoist et Henri Goelzer* (XVI—1713 l.), melyet a Garnier-czég csak az iskolák számára adott ki ugyan, de a mely minden latinistát érdekelhet. Benoist, a volt Sorbonne-i tanár, csak egy kis részét dolgozhatta ki halála előtt; a mű tulajdonkép a Goelzer érdeme, a ki itt is jól végezte tisztét. A legújabb kutatásokat az etymologia és a történeti nyelvtan terén jól felhasználta s egyáltalán arra törekedett, hogy használható segédeszközt nyújtson mindazoknak, kik a római irodalmat kezdetétől N. Károly koráig tanulmányozzák.

Mielőtt a modern nyelvek irodalmára térnénk át, több jeles munkáról kell megemlékeznünk, melyek a class. philologia történetére vonatkoznak, s melyek közt egy, a Petrarcáról mint humanistáról, szóló elsőrendű.

Alig tette közzé *Max Bonnet* roppant művét Tours-i Gergely latin-ságáról, már is: *La Philologie classique — Six conférences sur l'objet et la méthode des études supérieures* (224 l.) cz. alatt a német Encyclopædiák mintájára a philologia definitióját és az egyes szakok csoportosítását adja; egy fejezet arról szól, miként kell a régi auctorokat magyarázni s végül a francziai közép-tanodai oktatás czéljáról és annak viszonyáról az egyetemi tanításhoz is mond egyet-mást. Bonnet az összes class. philologiát, a mely ő szerinte tudomány — science — és nem művészet, három csoportra osztja. Az elsőbe a nyelvtant, retorikát, poetikát és metrikát, a másodikba az ókori történetet, a régiségeket és a mythológiát, a harmadikba a művészet és irodalom történetét sorozza. Mint kitünő szöveg-

kritikusknál az a rész, a mely a palæographiáról és a szövegjavításról szól, különösen kiemelendő.

Batiffol abbé francia thesise: *L'abbaye de Rossano, contribution à l'Histoire de la Vaticane* (XL—182 l.) érdekes fejezet a déli Olaszország hellenismusról a XI—XIV. században. A bevezetésben Nagy-Görögország byzantiumi állami, vallási, irodalmi és művészeti életét vázolja és kimutatja, mily módon hatott e későbbi hellenismus a nyugati irodalmaira. Különösen azon monostorokat kutatja, a hol a régi irodalmat addig ápolták, míg a XIV. században Róma veszi át a főszerepet. A mű tulajdonképi főrésze a Rossano apátság (Sainte-Marie du Patir) görög kéziratának sorsa. E kéziratok ma a Vaticanában vannak; a szerző kutatásainak sikerült, a 71 kéziratot, a melyek a görög apátságból kerültek Rómába, felismerni azokat írásmódjuk szerint csoportosítani és a Delisle methodusa nyomán az egyes calligraphus iskolák jellegét feltüntetni. Batiffol a legrégebbekben egy görög-lombardi iskolát lát; a XII. századtól fogva pedig a byzantiumi utánzás kora következik, míg négy kézirat, a mely a X. századból való, egy külön calabriai iskola létezését bizonyítja. A palæographiai detail-kimutatások nagy szorgalomra vallnak; a XI. és XII. század másolóinak névsora az aláírások nyomán, a Grotta-ferrata, St. Elie de Carbone, a Palermoi monostorok kézíratainak régi lajstroma, mindez sok buvárlatot igényelt, de egészben véve a munka csak adatokat nyújt, melyeket utóbb egy nagy író fel fog használni.

A humanismus egyik nagy alakjának szentelte francia és latin thesisét *Pierre de Nolhac*, a Versailles-i museum őre és az «Ecole des hautes études» tanára, a ki jelenleg elsőrendű tekintély az olasz humanismus történetének mezéjén. A francia thesis czíme: *Pétrarque et l'humanisme* (439 l. Petrarca arczképével és három lap facsimile), a mely a szerző, *La Bibliothèque de Fulvio Orsini* cz. művének hasonmása. A humanista Petrarka érdemeit először Voigt mutatta ki; azóta tudjuk, mily buzgalommal gyűjtötte és olvasta az első olasz lyrikus a latin írók kézíratait, mily tiszteletben tartja különösen Vergiliust és Cicerot és mily roppant munkára mutatnak az «Opera latina», a melyeket még most is a baseli 1581-ből való kiadásban olvasnak. Levelezése kora nagy férfiaival Petrarcát mint egy eszményi akadémia elnökét mutatják; barátjai egy levelet kapnak tőle, összegyűlnek és örömkönyekkel szemökben olvassák. A régi római dicsőség az ő ideálja, Cicero prózája, Vergilius versei és bája valódi extasisba hozzák. A régi Rómát szeretné látni s meghitt barátjával, Cola Rienzi-vel, a híres tribunnal gyakran elmélkedik az örök város régi dicsőségéről. Petrarca az első író, a szó mai értelmében, a ki dicsőségért szomjaz; s nem hiába találjuk oly gyakran a szójátékot *Laura* és *laureus* közt az ő olasz műveiben. Kimutatni már most, mily latin írókat olvasott főleg Petrarca, mily nagy volt ismerete e téren, mily

kéziratokat használt és látott el jegyzeteivel s hol találhatók e kéziratok ma, ezt tűzte ki Nollhac munkája céljául. Kutatásai az olasz és a francia könyvtárakban a legszebb eredményre vezették. Művének két főszakasza a Petrarca, Vergilius és Cicero kézírataira vonatkoznak. A humanista Vergiliust a híres Ambrosianusban (Vergilius illustratus) olvasta; ismeri ezenkívül Catullust, a kinek műveit csak akkor fedezték fel; Propertium, melyet a Neapolitanusban vagy egy hasonló kéziratban olvasott, Ovidium teljesen, Horatium; példánya jegyzeteivel ma a Laurentiában; Persium és Juvenalist, a Plautusnak tulajdonított Querolum és a nyolcz komédiát, melyeket az Ursinianus felfedezése előtt ismertek; Terentium, a kit Petrarca le is másolt; Lucanum, Statius két hőskölteményét, Calpurnium, Claudianum (m. Paris. 8082), Ausonium töredékben, Prudentium és az Ilias latina-t, valamint Publilius Syrum. A prózaírók közt Livium a renaissance egyik legszebb kéziratában olvasta (ma Paris. 5690), de ez nem tartalmazza sem a 33. könyvet, sem az V. dekát; Suetonium, Eutropium, Florum, a ki Petrarca történeti stylusának mintaképe volt, Justinum, a De viris illustribus cz. művet, a melyet Pliniusnak tulajdonít; Sallustium, Caesart, Val. Maximum, a script. hist. August., az id. Plinium mélyen tanulmányozta, Quintilian-t csak részben ismeri a mai Paris. 5720. kézirat nyomán, Qu. Curtium, Apuleium, Palladium, Frontinum és Vegetium, Gellium, Macrobium, Nonium, Martianus Capellat, Cassiodorum, Varro-t, Senecat, Eutropium és Orosium: Cassiodorus leveleit és Boethius Consolatio-ját. Cicerot a mai Trecentis (Troyes) 522. sz. példányában olvasta.

Nollhac kimutatta, mikép jutottak a Petrarca kézíratai az egyes könyvtárakba, s az utolsó fejezetben a humanista érdeklődését a régiségek iránt, mely akkoriban főleg az érmek terén nyilvánult, szintén kimutatta; Petrarca barátjával Rienzivel az első, a kinek az archæológiáról némi fogalma van. Nollhac biztos érvekkel kimutatta, hogy Petrarcanak köszönhetjük Propertium és Cicero leveleit Atticushoz, melyek ő nélkül elvesztek volna. A görög írókat csak fordításokban ismeri, de tévednénk, ha azt hinnők, hogy a görög tanulmányok Olaszországban csakis Konstantinápoly bukása óta terjedtek el; már jóval 1453. előtt voltak Olaszországban hellenisták.

A latin thesis: *De Patrum et medii aevi scriptorum codicibus in bibliotheca Petrarcae olim collectis* (48 l.) a francia thesis folytatása és kimutatja, mily egyházatyákat olvasott és ismert Petrarca. 1353-ban Milanóban kezdte őket tanulmányozni, s különösen szt. Ágoston Confessioit és «De Civitate Dei» cz. művét kísérte jegyzeteivel. Ez utóbbi kézírata jelenleg Paduában van; a scholastikusokat is ismerte, de teljesen szakított velök, mert individualításra törekedett; olvasta Heloise és Abé-

lard leveleit (ma Paris. 2923), de mind arra mutat, hogy ezen írókat elhanyagolta és főleg a római klasszikusokkal foglalkozott.

Nolhac így Petrarca dolgozószobájába visz; hangya szorgalommal kereste hősének legapróbb jegyzetét és ezek nyomán az «első modern ember és író» lelki életét sokban világította meg.

Egy más tudós, a ki szintén az olasz humanistákkal foglalkozik és a ki Bocaccio életét is megírta, *Cochin: Un ami de Petrarque. Lettres de Francesco Nelli à Petrarque, publiées d'après le manuscrit de la Bibl. nat.* (328 l.) cz. alatt nagyon fontos adalékot nyújt a humanisták életének ismeretéhez. A Petrarca-hoz intézett levelek nagy halmaza majd mind elveszett, vagy csak egyenként található. A Nelli levelei az egyedüliek, melyek teljességökben fennmaradtak, de csak egy kéziratban (Paris. lat. 8631). Cochin egy nagyszabású bevezetésben, a mely a kötet felét foglalja el, e harmincz levél chronologiai rendjét állapítja meg és feltünteti, mily fontosak az akkori tudós élet ismeretéhez. Új adatokat találunk itt Petrarca viszonyáról fiához, a levelezés állapotáról a XIV. században és a tudós körről, melynek Nelli, a florenczi prépost, egyik kiváló tagja volt.

A fáradságtalan *Emile Legrand* egy új kötettel gazdagította iratainak hosszú sorát. *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe publiées intégralement pour la première fois* (XI—891 l.) az «Ecole des langues orientales vivantes» közleményei közt jelent meg és sokkal fontosabb mint a Klette «Die griech. Briefe des Franciscus Philadelphus» (1890) cz. műve, mert a német tudós csak részleteket ad és a Wolfenbütteli kézirat szövege után indul, míg Legrand a Trivulziana — Milanóban — példányát követte (Codex Trivulsianus 873.), a melyet eddig nem engedtek lemásolni. Philadelphus egyike azon ritka olasz humanistáknak, akik görögül tudnak; e száztíz levél legnagyobb részét azon kivándorolt görög tudósokhoz intézte, kik a hellenismust, ha nem is indították meg Olaszországban, de nagyban terjesztették. Sok érdekes anyag található itt a görög tanulmányok akkori állapotára nézve. Legrand ezenkívül még számos kiadatlan levelet közöl a függelékben; Eugenios 18 görög levelét, Theodorus Gaza, Georgios de Trebizonde, Demetrius Chalcondylas egyes leveleit. Bessarion levelezését egy párisi Sorbonnistával, Guillaume Fichet-vel, és ennek latin leveleit, a melyek Bessarion követtségére XI. Lajoshoz vonatkoznak. A roppant kommentárban Legrand nagy tudományát e kor férfairól és azok működéséről mutatja.

A XIX. század francia philologusainak egyik legnagyobbika Eugène Burnouf válogatott leveleit családja adta ki, a mely Boissier-t is tagjai közé számítja. *Choix de lettres d'Eugène Burnouf 1825—1852, suivi d'une bibliographie avec portrait et fac-similé*, a mely a világhírű indianista németországi és angol utazására, családi életére vonatkoznak, és a Barthé-

lemy-St.-Hilaire biographiáját (1891) kiegészítik. A Lassen- és Schlegelre vonatkozó adatok nagyon érdekesek.

A «Bibliothèque des Merveilles» cz. gyűjteményben *A. Molinier, Les Manuscrits, Histoire du livre depuis l'antiquité jusqu'au XVI. siècle* cz. alatt a kéziratok anyagi készítéséről, alakjukról és ékesítéséről, a könyvek bekötéséről és a könyvtárakról szól. Két fejezet különös figyelmet érdemel: a leírók iskoláiról és a kéziratok illusztrációiról szólnak. A középkori kéziratok nagy ismerője e kis kötetben a Birt német művét, mely főleg az ókorról szól, a középkorra vonatkozó fejezeteivel bővítette.

Eugène Martin francia thesisében: *L'Université de Pont-à-Mousson* (1572—1768.) (XIX—455 l.), melyet a Nancy-i egyetemen vitatott, szintén találunk érdekes részleteket az ókori tanulmányok virágzása korából Franciaország keleti részén. A *Chartularium Universitatis Parisiensis* II. része (XXIII—808 l.), melyet *Denifle* és *Châtelain* adnak ki, az aktákat az 531—1192 számáig adja, melyek 1286-tól 1350-ig terjednek s így a XIII. és XIV. századbéli tanügyre és egyes jelesebb férfaira vetnek új világot. Ez volt a párisi egyetem fénykora.

(Folyt. köv.)

Dr. KONT IGNÁ CZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1892/1893.

18. Moser József: Latin nyelvi tanóra a VIII. osztályban. Horatius od. I, 20. magyarázata. (Újvidéki kir. kath. magyar főgymn. 7 l.) — Egy kisszerű dal, három versszakban, több lapnyi magyarázattal földiszítve, teszi e kicsike dolgozatnak tárgyát. Nem kell talán a czímbebeli költeményt bővebben ismertetnem, úgysis mindenki ösmerheti. Maecenas iránti kedveskedés a tartalma, tele szerénységgel s alázatos hódolattal Augustusnak mindenható minisztere iránt. Borítallal, tiszta szívből felajált szegényes jószággal kínálja őt a költő, miként a természet együgyű fia teszik, a kiknek minden mellékgondolat nélkül tárul fel előttünk a lelkők, és szegénységöktől telő életben-italban nyilvánítják előttünk azt, hogy mennyire meg tudják becsülni a náluknál külömb emberek látogatását. A jó magyar nép jut eszedbe ez óda olvastára, mely szívesen kínál, s megbántanád, ha el nem fogadnád kináját.

A költemény megírásának körülményei, keletkezésének ideje (Kr. e. 22. v. 23.) s külső alakja, továbbá a régiségtanba (borok, cantharus, cella v. apotheca, korsók, a bor dugaszolása és félretevése, színházak, Vaticanus, Horatiusnak Maecenashoz való viszonya, bortermő helyek), valamint a

grammatikába (az abl. költői használata, dativus birtokos névm. helyett, *domitus=pressus, bihes=bibis*, képletek) vágó dolgok, végül a költemény prózai fordítása vannak az értekezés lapjain regisztrálva bőven. Ép azért nem kételkedem benne, hogy a szerzőnek tanítványai hálával gondolnak tanítójukra, a ki ily piczi ódára is rálehellte az alexandriai tudósokra emlékeztető tüzetességet. Nem igen mond ugyan többet, mint akár Mitscherlich, akár Desprez, Duntzer, Schütz v. Dillenburger, sőt talán lényegileg csak annyit, a mennyi a Bartal-Malmosi-féle (újabban átdolg. Csengeri) kiadásban és jegyzetekben, szintűgy a Szilasi-féle jeles praeparatiókban olvasható; de a mit mond, azt megrágtá s kellő rendbe szedte. Ebből következtetem, hogy M. úr az isk. munkatárgyát szereti minden oldalról átgondolni s akár írásba is foglalni, hogy annál biztosabban értelmezhesse íróját. Ily szorgalom-szülte kis dolgozat a szóban forgó, a melyhez hasonlót bizonyára nagy számban találhatnánk a szerző íróasztalának fiókjában. Gondolható, hogy ily bőven nem beszélt agyon minden ódát az iskolában M. úr (ily agyon-magyarázást nyújtottak még Simon Péter az Ars poet.-hoz, Vajdady pedig az ódákhöz), mert alig lett volna ideje reá; de legalább megmutatta a szóban levő fejtegetéssel, mily sorrendben szokta az egyes ódákat elemezni. Eleinte bizonyára meg is járja, ha tovább időzünk egyes ódák minden oldalú fejtegetésénél; de később annál károsabb volna, ha minden kicsiséget elülről kezdve feszegetnénk, főkép azon esetben, mikor a realék ügyét kellőleg szolgáló jegyzetes kiadásra utasíthatjuk növendékeinket, a milyent a szerző deákjai is forgathattak a náluk használatos Bartal-Malmosi-féle kiadásban.

Ha immár az értekezésről szorosabban kell nyilatkoznom, vajjon mily értéket tulajdonítsak neki, — nem menthetem föl szerzőjét ama vád alól, melynél fogva egyetlen kis óda minden lehetséges oldalának kifejtése által (elvégre ily elcsépelt dolgokban ez nem dicsőség) elsiklott oly témák mellett, a melyeknek kidolgozásából igazán tanulhatott volna minden olvasója, főleg tanító-társai. Teszem, az lett volna valódi tanulságos munka, ha a Horatius olvastatása közben eléje ötlött nehézségek eloszlatását tűzi vala feladatává; vagy ha tanítás közben elért eredményről, szintűgy a költemények elemzésének sorrendjéről s azon czélokról számol be, a melyeket tanítása körébe vont. Vajjon pl. Horatius jelleme és élete folyása lebegett-e szeme előtt (v. ö. Malmosi értekezését Tanári K. 1879/80. 95 l., vagy l. Detto munkáját, melyet magyarra is lefordított Horváth Balázs dr.) a költő műveinek olvastatásában, vagy épen költői művészetének felfogása s beható méltatása (l. Weissenfels, *Loci disputationis Horatianae*, Berlin 1885.; Gebhardt, *Gedankengang Horazischer Oden*, München 1891.*)? Aztán szerettem volna megtudni, hogy a realék

*) Hartman, de Hor. poeta, Lipce 1891.

melyik osztályát domborította ki jobban tanítványainak szükséglete, vagy az általános cél érdekében, de azért mindig az olvasmány természetéhez alkalmazkodva, miként a Szilasi-féle præparatio-vállalat cselekszi (v. ö. Gemoll, *Die Realien bei Horaz*, Berlin, a melyből már a harmadik könyv jelent meg 1894.). Vagy nyelvíleg minő érdekes vagy nehéz dolgok foglalkodtatták (ilyenekbe mélyedt néhány éve Brassai, *l. Phil. K.* 1890. 847. l.)? Ethikai téren minő okulásra v. rendszer ismeretére segítette hallgatóit, a mely részben isk. értesítőink tanúsága szerint a magyar tanárság elismerésre méltó buzgalmat fejtett ki (pl. Fojtényi a győri, Bászeli a fehértemplomi, Drajkó a budapesti kegyesr., Fludorovics a debreczeni értesítőkből)? Mennyi idő múlva érte el azt az eredményt, hogy tanulói könnyen megbirkóztak Hor. nyelvezetével s így már meglehetősen folyékonysággal tudták olvasni? Vitte-e annyira, hogy tanítványai akár a latin interpretatiót is megértették, a melyet e közlőnyben Hunfalvy Pál sürgetett volt s melynek sikerült példáit olvassuk a Freund-féle Primában? Szóval sok olyan kérdést tűzhetett volna maga elé megoldás végett, a melyekből minden gyakorlatilag működő tanító s tanítványai is okulhattak és bármelyik szempontnak kifejtése által egyúttal a tanítványaival töltött óráknak is szép emléket állított volna. Másrészt egyes híresebb és nagyobb költemények elemzése nyomán is érdekesnél érdekesebb tanulságot vonhatunk le az iskolai tanítás számára. (V. ö. a Fries-Meier-féle *Lehrpr. u. Lehrgänge* 1893. ang. füz.: *Altenburg, Winke zur Schulauslegung des Horaz Od. IV. carm. saec.*, a hol irod. repertorium is van, s főképp ezek tartoznak a szerző tárgykörébe: *Wegener, Zur Methodik des Horaz-Unterrichtes* és *Friedel, Einige Horazstunden in Prima.*)

A dolgozat nyelvéből azt látom, hogy a szerző nemcsak az orthologia kifogásait nem iparkodott magáról elhárítani, hanem még egyes kirívó germanismusok kerülésében sem volt elég vigyázatos. Nála *magas* származás, *magas* rang, *magas* állás (6. l.), *magas* vendég (5. l.) s egyéb magyartalanságok (a mutató és visszahozó névmás hibás használata; ha — úgy, *l. Phil. k.* 1893. 393. l.; úgy — mint, lett nevezve stb.), Virgil, Horác s több meghaladottság észlelhetők, a melyek csak bántják az embernek jó érzését, ha még *caleni* borról s *formiani* dombokról is beszél a szerző, sőt ily csekély dolgozatban sajtóhibákat is hagy benn. A néhány sornyi fordítás, melyet legvégül olvasunk, három igazításra szorul: 1. a *condo* ige itt = eltesz, nem lacsapol, 2. a *iocosa* (enyelgő) szó fordítása elmaradt, 3. a *vites* szót valamiképp éreztetni kell a fordításban, pl. evvel: «szőlővessző nedve». — Athenaios íróról is alaposabban lehetne írni, mint a szerző tette (5. l.). — Végül még csak annyit, hogy egy-egy költeménynek magyarját tanácsos utólag valamely szép költői fordításban (Barna, Virág, Szász, Arany stb.) bemutatni, mert az igazi hatás, melyet a latinnak lendületes szavalása v. felolvasása ébreszt, ezzel betetőzik.

BÓDISS JUSZTIN.

19. Schmidt Attila dr.: *A cannæi ütközet.* (Kassai állami reálisk. 13 l.) — Livius 22-ik könyvének drámái eseményei mindenha emlékezetesek lesznek előttem ama mély benyomásnál fogva, melyet VI. osztályú koromban tőnek reám. Professzorunk a jó fordítással az olvasmánynak tartalmi tudását is egybekapcsolta, sőt latinul-magyarul egész érzelmesen el kellett mondanunk a szebb részleteket. Mondhatom, az események most is akkép állanak előttem, a hogyan akkoriban elmémbe vésődtek. Később, mikor az auctoron kívül egyéb forrásoknak is birtokába jutottam, a Liviusnál leírt csaták képét egybevettem más szerzőknek adataival s az újabb-kori írók reflexióival, ámde újra csak azt sugallta valami a bensőmben, hogy nincs szebb leírás a Liviusénál, még ha nem állja is ki a tűzpróbát minden pontjában. Egyébiránt Liv. nem sokban tér el a majdnem egykorú forrásnak, Polybios művének adataitól, s ott, a hol eltér, szívesen megigazítom kedvelt írómnak adatait a jobban értesült írókból; csak azt ne kívánja tőlem valaki, hogy szakítsak Liviusnak kedves előadásával.

Örülve örültem tehát, midőn a szerkesztő úr megbízása folytán ismét alkalmam nyílt reá, hogy visszatérjek Livius remek leírásaihoz, a melyeknek körébe tartozik a Schmidt úrnak derék értekezése. Már másodszor találkozom a szerzővel (v. ö. Phil. K. 1892. 773. l.) classicus köntösben egy reáliskolai értesítőnek lapjain, s ez kétszeres dicséretet érdemel benne, mint a ki tárgyát nemcsak megkedveltetés végett, hanem komoly elmélyedéssel is tanítgatja s ezzel egyúttal a maga tovább-képzését is hathatósan szolgálja.

A cannæi csatának jelentőségét, szomorú és mégis főlemelő voltát szükségtelen elmondanom bárki előtt, a ki az ókori történelmet tanulta (v. ö. Liv. XXII, 50. *Pugna Cannensis Alliensi cladi nobilitate par* stb., a senatus viselkedése Varróval szemben). Hannibálnak egyik legnagyobb hadi tette volt az, a midőn viseltes seregével a rómaiaknak sokkal nagyobb erejét páratlan taktikával (v. ö. Pór, Róm. Tört. 208. l.; Oncken, Allgem. Gesch., 5. köt. 240 l. Hertzberg szavai: *Aenliches biestet uns kaum die Geschichte der Mongolenkriege des Mittelalters*) úgyszólván teljesen megsemmisítette. S mikor azt gondolná az ember, hogy Rómának üdve hajszálon függ: akkor lesz a *fortia agere et fortia pati* népe a pün vezér győzőjévé.

Schmidt úr összehordta és bemutatta a régi történetíróknak (Livius, Polybios, Zonaras, Strabon, Appianus, Silius Italicus, Caelius, Fabius, Valerius, Florus; megjegyzem, hogy a szerző sem össze nem szedi ezen írókat, sem nem ismerteti őket legalább röviden) adatait, továbbá azok különböző véleményét az újabbkori írók (Niebuhr, Mommsen, Folard, Hage, Schwinburne, Schillbach, Hesselbarth) okoskodásának világánál fontolgatta elég szabatosan, de nem valami folyékony és választékos előadásban. Elmondja szerzőnk a cannæi csata előzményeit, jellemzi az

akkortájt szerepelt consulokat és hadvezéreket; beszél továbbá a csata színhelyéről (nála: terepről, mely minden valószínűség szerint az Aufidus folyó balpartján volt, — így Mommsen 8-ik és Lübker 7-ik kiadása is), a két tábor elhelyezkedéséről Polybios nyomán, az ütközet lefolytáról, az elesettek számáról az összes régi írónál (e tekintetben csak annyi bizonyos, hogy Hannibal vesztesége a rómaiakéhoz mértén elenyésző csekély volt), a rómaiak csatavesztésének okairól (Varro ügyetlensége, hevessege, a helytelen csatarendbe-állítás steff.), a pún vezér rendkívül ügyes taktikájáról, a rómaiak egynémely mentegetődzéséről, melyekkel vereségök szégyenét takargatták, végül az ütközet napjáról (216. június valamelyik napja — így Mommsen, Oncken, Hertzberg és Niese a Müller J. Handbuchjában 2. kiad. 623 l., de szerzőnk május hó végére teszi) s Hannibal abbeli tartózkodásáról, melyet Rómával szemben tanúsított, holott a szerző szerint sikerülhetett volna neki a későbbi világurát földig alázni.

A mi Sch. úr dolgozatának becsét illeti, arról minden jót és szépet mondhatok; mert igazán megnyerte tetszésemet az a komolyság, a hogy' olvasásom alatt a szerző bemutatta magát. Ez azonban nem azt jelenti, hogy egyes szakaszaiban nem találnék gáncsolni való helyeket; sőt inkább, nem egy igazán gyarló oldalát csúcsosíthatnám ki munkálatának. De valamint magam számára elvárom a józan elnézés határait, hogy tévedéseimért el ne ítéljenek: úgy másokkal szemben se kevesbítse nagyra-becsülésemet bármily sok kifogásom, melyeket az ügy érdekében föl-fölvetek. Elvégre tudományos dolgokban nagyon kevés ember hozhat létre tökéleteset; azért is rajta kell lennünk, hogy jobb műveknek s jobb alkalmaknak birtokában egyet-mást elmondjunk himezés nélkül mások okulására, csupán elmemozdítás végett is, hogy tanulván tanuljunk egymástól leplezetlen vélemény-nyilvánítás alakjában. Ez alapon a szerzőnek, a ki értesítőjük egyik rovata szerint (15. l.) a 25. gyalogezredben cs. és k. tartalékos hadnagy, én, a ki nem vagyok fegyverforgató katona, a következő dolgokat bátorlakodom figyelmébe ajánlani.

1. Mindenek előtt a csata leírását (bátor általában megüti a mértéket) kellett volna a dolgozatban mentől szemléletesebbé tennie (Oncken és Mommsen sokkal vonzóbb és átlátszóbb) s e végre egy kis térképet is mellékelnie a dolgozathoz a csata színhelyének világos feltüntetésére. Így tesz a Stürenburg-féle (e téren legújabb, Lipcse, 1883.) munka is: *De Romanorum cladibus Trasumenna et Cannensi* (Kuzsinszky idézi is a Pallasz lexikonában, IV. köt.), melyet a szerző, úgy látszik, nem ismer.
2. A lovasság kiváló szerepe Hannibal győzelmében nincs eléggé méltányolva; azért kíváncsós lett volna, ha a cannæi ütközet egybe volna vetve a zámaival (a hol ugyanazt mívelte Massinissa, mint Cannænál Hasdrubal) és ha a lovasság döntő mozdulatai kellő világításban tárulnának az olvasó

elé. 3). Nincs kiemelve, mi birta rá a rómaiakat, hogy a sereg felállításában a manipulusok közeit lehető szűkre tegyék (az ú. n. terepnek kicsiny volta!), s miért kellett még a meglevő közöknek is veszendőbe menniök. (Azon általános támadás következtében, melyet a rómaiak Hannibal centrumának lépcsőzetesen előretolt hadsoraira irányoztak, l. Bernecknek híres stratégiai művét: *Die Welt in Waffen*, I. köt.; általában nem ártott volna, ha a híresebb hadászati könyveket is forgatta volna a szerző.)

4. A 7. lapon (4. és 5. sor) kevés és homályos a libyai gyalogság elhelyezésének leírása. 5. Helyesen jegyzi ugyan meg Sch. úr az értekezés végén (v. ö. Maharbálnak magyar huszár szájába illő bravúros mondását is: «5 nap múlva a Capitoliumon ebédelek»), hogy Hannibálnak czélszerű lett volna Róma alá vonulnia s bevételét megkísérlenie. De vajjon lehetett-e erre reménye? Biztos semmi esetre sem; mert Hannibálnak serege aránylag csekély vala már, mindössze 40 vagy 50 ezer ember, s így a roham kétes volt volna. Gondoljunk csak Epameinóndásnak Spárta ellen való támadására; pedig Spárta nyílt város volt! Jóllehet Epam. nyílt ütközetben megverte a spártaiakat, Agésilaos mégis sikerrel védte a várost, melynek falai közül még súlyos csapásokat mért az ellenségre. Fontoljuk meg, hogy Rómaig még jókora távolság volt (körülbelül egy heti mars, vagy annál is több), s maga Róma ekkortájt már legkevesebb egy mérföldnyi területű vala. Ép azért Hannibal alig tudta volna összefüggő zár alá venni a várost, mert részenként kell vala elosztani seregét. Már pedig ilyen módon a kiéheztetés aligha sikerül, minthogy oly nagy városnak ostromára csekély sereg nem elégséges. Azonkívül, mint a gyorsan megejtett katonaszedés eredménye mutatta, egyedül Rómának a fegyverfogható lakossága még mindig fölért Hannibal seregének számával; hátha még a szövetségeseket és rabszolgákat is fölfegyverzik vala! Igen, Róma szövetségesei ejthették leginkább gondolkodóba Hannibált, a kik mint megannyi védő-gyűrűk övezték és torlaszolták el a pún sereg elől Itália fővárosát (v. ö. Pór, Róma tört. 208. l.); mindenek előtt tehát ezeket kellett Hannibálnak a maga részére bármikép meghódítania. Szóval szerzőnk nem gondolta meg e pontnál, hogy Hann. nem hiába volt nagy hadvezér, s így ösmernie kellett a körülményeket, a melyeknek számbavétele nélkül még közönségesebb vezéri talentom se szokott cselekedni. Nem is csodálnám, hogy Sch. úr a főt elősorolt dolgokra nem vetett ügyet, ha még oly könyvek is, mint Pirchala V. o. *Stilusgyakorlatai* (45. l.), valamint Schultessnak hasonló célú könyve (*Vorlagen zu lat. Stiliübungen*, I. Heft zu Cic. u. Liv., Gotha 1882. 226 l.) nem tennék rájuk figyelmessé az olvasót.

Még volna néhány pontatlanság (Liv. XXII. 16. nem locus classicus a dictatori hatalomra nézve 4. l.; nem a rómaiak hátráltak Hann. előtt 9. l. stb.), a melyeknek bemutatásával bővíthetném megjegyzéseimet;

de az érdeemes szerző iránti elismerésemet nem akarom nagyon leszállítani kifogásaimmal.

Végül azon reményben válok meg Sch. úr jelen munkájától, hogy ezután is kitartó munkássággal igyekszik szaktárgyának themeit érvényesíteni ott, a hol méltán örülhetünk tér-foglalásuknak: a reáliskolák értesítőiben.

BÓDISS JUSZTIN.

20. Popini Albert: Schiller életének rövid vázlata. Sir Edw. Bulwer Lytton után. (Magyar-Óvári kegy. r. gymnasium, 3—85. l.) | Bár mennyire méltányoljam is szerzőnek dicséretes szorgalmát és buzgalmát, e legújabb dolgozatáról nem mondhatok kedvező ítéletet, még pedig két okból.

Először és eleve rossz gondolat volt, Bulwer Schiller-biographiáját lefordítani. Bulwernek e dolgozata 1844-ben jelent meg mint bevezetés Schiller költeményeinek fordításához (önállóan talán nem is jelent meg soha, nekem legalább nincs erről tudomásom), — 1844-ben, tehát épen egy teljes félszázad előtt. Könnyen elképzelhetni, hogy ez igénytelen dolgozat mennyire elavult öt teljes évtizednek fáradhatatlan kutató munkásságával szemben. Pedig Bulwer vázlatos műve már megjelenésekor sem állt a tudomány színvonalán, hisz szerzőjének módjában sem volt, de nem is lehetett célja sem, hogy a forrásokból önálló kutatással tárgyalja a nagy német költő életét és működését. Műve nem egyéb mint kivonat, még pedig, az anyagot tekintve, gyenge és csak a felfogásban a szerző szellemosságáról tanúskodó érdekes kivonat Hoffmeister és Schwab ismeretes könyveiből, melyek ma már szintén teljesen elavultak. Midőn Bulwer dolgozata 1848-ban német fordításban megjelent, a fordító (dr. Kletke H.) már kénytelen volt a könyvnek egyes feltűnőbb tévedéseit helyreigazítani, — ma bizony e tévedések száma még sokkal, de sokkal nagyobb. És Popini úr ezt a teljesen elavult Schiller-biographiát fordította le (1893-ban!) magyarra, sehol egy betűvel sem igazítva helyre Bulwer téves és hiányos adatait. Csak az első lapokról is mennyit állíthatnánk össze, a mi tarthatatlan! Ime egy pár mutatvány csupán az 5. lapról. Itt azt mondja a szerző, hogy az öreg Schiller 1749-ben nősült meg, egy évvel az «Aix-la-Chapelle-i béke után», — a kontinensen e várost Aachennek és e békét is aacheni békének szokás nevezni. Házassága után Schiller atyja «lemondott az orvosi pályáról, de 1757-ben, a Hét Éves Háború kitörésekor, a württembergi seregbe lépett mint zászló-tartó és hadsegéd», — pedig m r 1753-ban lett fourier (számoló) a württembergi seregben. Tovább: «Midőn a kis Frigyes hat éves volt, atyját, ki akkor kapitányi rangra emelkedett, Lorchba küldték mint toborzó tiszte», pedig Schiller atyja 1761-ben lett kapitány és 1763-ban küldetett mint toborzó tisztnem Lorchba (a hová családját vitte), hanem Gmündbe.

Alább : «Kilencz éves volt Schiller, midőn a nagyherczeg (! miért nevezi a fordító Károly herczeget mindig nagyherczegnek ?) atyját Ludwigsburgba helyezte át, 1768», — de ez már 1766. deczemberében történt stb. Egészen hamis a Károly-akadémia rajza, Schiller ifjúkori költői terveiről pedig (Die Christen, Absalon, Moses) Bulwer természetesen nem igen tudhatott még 1844-ben. De a fordító tudhatja mindezt, tudhatja azt is, hogy pl. Bulwernek következő állítása Lessingről : «a Werther elundorította, az Agathon felbőszítette» (11. l.), teljesen alaptalan, mert homlok-egyenest ellenkezik a legismertebb tényekkel. Ép oly furcsa az, midőn a francia ízlés ellenzői közt (10. l.) «különösen Gellert» szerepel, Haller mellett, — pedig sem az egyik, sem a másik nem folyt be a korabeli aesthetikai vitákba és nem foglalt állást sem az egyik, sem a másik párt mellett stb. stb. És mily sajátzerű, hogy a fordító nem változtatott, legalább a kifejezésben, az oly helyeken, a hol Bulwer saját népéről szól. Most pl. azt olvassuk a 13. lapon : «Ámbár irodalomtörténetünk két nagy időszakában az olasz és francia idők befolyásolták irodalmunkat, . . . a mi gyakorlati és munkás népünknel stb., . . . a gyakorlati szabadság a németeknél összehasonlítva a miénkkel olyan korlátozott» stb. még igen sok helyen. Manap már annyi a kisebb terjedelmű jeles, minden tekintetben a tudomány színvonalán álló Schiller-biographia (pl. Goedeke nagy művében vagy az Allgemeine Deutsche Biographieban, hogy csak a legismertebbeket említem), hogy a Bulwer művének félszázados álomból való fölelevenítése mindenképen indokolatlan és czéltalan munka. Hiszen még angol Schiller-biographia, ha szerzőnk már angoltól akart fordítani, is több és a Bulwerénél jobb munka van, pl. az Alfr. Newsom Nibletté (1860), a James Simeé (1882), a Henry W. Nevinsoné (1889) stb.

De nem nyilatkozhatom kedvezően e dolgozatról a fordítás mivolta miatt sem. Szerző oly szolgálai adja vissza az angol szöveget, hogy sokszor bajosan megérthető, itt-ott épen érthetetlen mondatokra bukkanunk. Általában az előadás nagyon idegenszerű, mesterkelt. Egy pár példa : Lessing befolyása «nem volt olyan természetű, hogy szeltében népszerű legyen, sem hogy, utóeredményei nélkül, világosan megértsék» (4. l.). Ezt bajosan fogja valaki megérteni. Bulwer azt mondja, hogy Lessing nagy jelentőségét kortársai nem fogták föl egész mivoltában, mert azt csak hatásának későbbi eredményeiből lehet kellően megérteni. Vagy Richardsonról (12. l.) : «befolyása Európa regényirodalmára s költészetére nem csak (saját) korában volt hatalmas, hanem tart ma is és tartania kell örökké. *Hiába lesz* a nyelvezete *elavult* (ez csak nincsen magyarul ?), *hiába lett* aprólékossága untató, *hiába hagyja* a beszélyolvasók (?) ifjú nemzedéke *olvasatlanul* — azokhoz a kissé unalmas lapokhoz fordul minden teremető szellem (ma is ?!), mely a meseszövéz művészetében *emelkedni* vágyik ; azokból, bár fáradság és tanulmány árán, legjobban

meg lehet tanulni a művészetet, hogy a legegyszerűbb részletekből kicsalják a legnemesebb szenvedélyt.» Ez talán még sincsen magyarul és az olvasó alig találja ki, hogy Bulwer mit akart mondani. És tovább: «Clarissában előttünk áll a tragédiának az az igazi szelleme, mely először tette túl magát királyokon és hősökön és a külföldi színművészet egyéb tulajdonain, megtanítva (!), hogy miként érhet el a meseszövéseben minden nagyságot az, ki egy emberi lénynek le tudja írni indulatait, föl tudja fogni erőit». Körülbelül ugyanezt mondja Bulwer is, de csak a szavak és mondatrészek azonosak; a szellemes angol író jóval találóbbat és világosabbat állít. És vajjon megérti-e az olvasó a 14. l. következő mondatát, mely az emberszeretetről azt mondja, «hogy az ember méltóságát minden külön fény és pompa fölébe helyezi, melynek cifraságai alatt az ember maga Tarpeiaként szétzuzódik». De a legegyszerűbb elbeszélésben is éreztetni magát ez az idegenszerű hang, pl. (6. l.): «Károlyban, a würtembergi nagyhercegreben (!), egy fényűző és fitogtató, de sok kíváncsi tulajdonsággal megáldott fejedelemben, egy nagy nemzeti akadémia eszméje fogamzott meg, melynek alapját (minek az alapját?) először Solitudeben, egy kis helységében (o!), vetette meg, később pedig Stuttgartba vittát» (mit?). Milyen egyszerűen, világosan és magyarosan lehetne ezt az egyszerű tényt elmesélni! De szerzőnk ragaszkodik az angol szövegnek nemcsak tartalmához, hanem mondatszerkezetéhez is, és így bizony sokszor ír magyar szavakkal angolul.

Reménylem, Popini úr máskor igénybe fogja venni barátjainak és jóakaróinak tanácsait, ha lelkes és feltétlen dicséretre méltó buzgalma számára ismét megoldandó feladatot keres.

HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság folyó évi ápril 4-én felolvasó ülést tartott, melyen Heinrich Gusztáv elnökölt és Fináczy Ernő első titkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. Márton Jenő: Musæus Hero és Leandere (bemutatja Pruzsinszky János).

2. Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink olvasása.

A felolvasó ülést választmányi ülés követte, melyen Heinrich Gusztáv elnökölt és Petz Gedeon másodtitkár volt a jegyző. Jelen voltak: Fináczy Ernő első titkár, Bayer József, Maywald József, Némethy Géza és Reményi Ede választmányi tagok. Az ülés lefolyása a következő volt:

1. A f. é. márc. 14-iki választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. A Társaság *rendes tagjairá* választatnak: Dr. *Illés* János orsz. levéltári fogalmazó (aj. Némethy Géza) és *Zombori* I. János kir. kath. főgymn. h. tanár Budapesten (aj. Reményi Ede). A tagok száma: 11 tiszteleti, 7 alapító, 355 rendes, 78 rendkívüli, 156 előfizető, összesen: 607.

3. A pénztárnok kimutatása szerint az 1893 decz. 30-tól 1894 ápr. 13-ig terjedő időközben a Társaság *bevételei* 1065 frt 04 krt, *kiadásai* 833 frt 10 krt tet ek; a pénzkészlet 231 frt 94 kr. Tudomásul vétetik.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— *Ludas Matyi* a külföld népmeséiben. Halász Ignác a «Pesti Napló» f. é. ápril 5-i számában igen érdekes hasonlóságra hívja föl figyelmünket, mely Fazekas Mihály *Ludas Matyija* és egy norvég népmese között mutatkozik. Mint a mi *Ludas Matyink* ludat, úgy hajt egy norvég parasztfiú disznót a vásárra, melyet egy gazdag ember potom áron vesz meg tőle. A fiúnak nagyon fájt, hogy disznaját el kellett vesztegetnie, azért bosszúra gondol, melyet két izben, ács és doktor képében, szakasztott oly módon hajt végre, mint *Ludas Matyi*; harmadszor is megfizet a gazdag embernek, de itt már eltér a mese a magyar elbeszéléstől.

Ez érdekes fölfedezés további kutatásokra buzdította Katona Lajost, a folklore és mese-összehasonlítás e szorgalmas művelőjét, a mely kutatásoknak eredményével a «Pesti Napló» f. évi ápr. 14-i számában számol be. A *Ludas Matyi* mondai anyagával feltűnő egyezések kerültek így napvilágra, kivált a francia és olasz elbeszélések gazdag köréből; egyikben a mese motívumai, más helyt a bosszúállás módjai találhatók föl, igazán meglepő hasonlóságban. Mind a mellett a magyar elbeszélés általában nem mondható tisztán kölcsönvételnek, még kevésbé szolgál utánzásnak, mert a cselekvény sehol sem oly kerekded, a motívumok ritkán oly világosak, és a tendencia alig valahol oly szembevető, mint a mi *Ludas Matyinkban*.

Azonban e fölfedezés és kutatások alapján bizonyos, hogy *Ludas Matyi* nem a Fazekas Mihály eredeti leleménye, hanem Katonával szólva, *egyik érdekes alkateleme a keletről nyugatra s innen meg vissza* (hozzátehetjük még: éjszokról délre és megfordítva) *hullámzó, időtlen, idők óta vándorló nemzetközi mesekincsnek*. — De az már távolról sem oly kétségtelen, a mit Halász oly határozottsággal állít és a mihez Katona is csatlakozni látszik, hogy t. i. Fazekas a maga *Ludas Matyiját* a magyar nép mesevilágából merítette, mert Fazekas ez elbeszélés anyagával külföldi tartózkodása alatt vagy idegen irodalmi olvasmánya közben is megismerkedhetett. Tudnunk kell ugyanis, hogy Fazekas katonáskodása éveiben Ausztria-Magyarország egyik szélétől a másikig, Itáliától Bukovináig hányódott, valamint azt sem szabad elfelednünk, hogy sokat foglalkozott a francia és német irodalommal, hiszen lyrai és leíró költeményeinek egy része e nyelvekből való fordítás vagy átdolgozás. Ezzel éppen nem igyekszem azt bizonyítani, mintha Fazekashoz okvetetlenül idegenből jutott volna a *Ludas Matyi* tárgya, csak rá akartam mutatni, hogy ez az eshetőség legkevésbé sincs kizárva; tehát kíváncsú, hogy e kérdésben a kutatásokat Halász nyilatkozatával ne tartsuk befejezettnek, sőt ellenkezőleg, csak most kell

felhívunk az érdeklődők figyelmét. hogy ne sajnálják magyar és külföldi mesegyűjtemények átvizsgálásától a fáradságot, hát ha ráakadnak a Ludas Matyi közvetlen forrására? E feladattal áll kapcsolatban azon közmondások eredetét is kutatni, melyek ez idő szerint Ludas Matyi nevéhez fűződnek és többé-kevésbé Fazekas szavait őrzik.

Ez örvendetes fölfedezést ismételtén és érleme szerint méltatva, legyen szabad — mintegy pro domo — felszólalnunk azon szemrehányás ellen, melylyel Halász egy kissé leplezetten, Katona pedig egész nyíltan illetik a magyar irodalomtörténetet. Azzal vádolják ugyanis, hogy az irodalomtörténet kellő körültekintés és meggondolás híján a Fazekas eredeti inventiójának tartja a Ludas Matyi alakját is, csinyeit is a nép eleven fantáziája teremtetten. — E vád, a mennyiben magam is behatóbban foglalkoztam Fazekassal és Ludas Matyival, engem is érhetne, de magamról el kell háritanom. Abban a rövidke, a «Debreczeni körről» szóló tanulmányban ugyanis, mely a Beöthy szerkesztette *Képes Irodalomtörténet* 19. füzetében látott napvilágot, de a melyet én még jóval a Halász és Katona cikkei előtt írtam meg és olvastam föl a debreczeni «Csokonai-kör» 1894. febr. 9. ülésében (l. *Debreczeni Ellenőr* 1894. 35. sz.), elég határozottan fejeztem ki azon véleményemet, hogy a Ludas Matyi eredetileg nem a Fazekas képzeletében termett. Feladatom szerint ott csak nagy vonásokban vázolhattam Fazekas irodalmi munkásságát, de azért a következő idézetek — azt hiszem — eléggé meggyőzőek lesznek arra nézve, hogy az irodalomtörténet már a Halász felfedezése előtt is sejtette a Ludas Matyi alakjának és történetének népmesei származását. Az említett helyen ugyanis, mintán lyrai, leíró és irányú, idegen izű költeményeiről nem a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztam, így szólok: «*Népies tárgyat csak egyszer választott és mégis csak ez az egy költeménye tett országos hírre szert Ludas Matyit értjük, ezt az adomaszerű, tréfás elbeszélést*». Majd a Ludas Matyi rendkívüli népszerűségről megemlékezve, így folytatom: «*E bámulatos sikert távolról se tulajdonítsuk Fazekas nagy költői tehetségének, sokkal inkább valamely szerencsés véletlennek, a mely a szerzőt — talán szándékán kívül — kedvező tárgyra vezette*» stb. (id. h. 94. l.)

Egyébiránt, bárhova dőljön is el a Ludas Matyi eredetének kérdése, Fazekasnak mindvégig megmarad az az érdeme, hogy kitűnő tárgyat választott, hogy azt műve magyaros előadásával és korszerű tendentia belevegyítésével a nép legszélesebb rétegeiben is elterjesztette.

KARDOS ALBERT.

— Goethe 'Hermann und Dorothea'-jának keletkezését érdekes adatokkal világítja meg Schmidt Albin *Die Briefe von Goethes Mutter an ihren Sohn als Quelle zu seinen Werken* cz. értekezésében, mely a *Zeitschrift für deutsche Philologie* egyik utolsó füzetében jelent meg (XXVI. k. 375. s k. l.). Az adatokat, a mint a czímből is kitűnik, Goethe anyjának 1889-ben közzétett levelezése szolgáltatta. Schmidt mindenképp kifejti, hogy Goethe eposának 'születésnapja', vagyis az az időpont, midőn a salzburgi kivándorlók ismeretes történetének a francia forradalom

korába való áthelyezésére határozta el magát, nem 1793-ba teendő (a mint azt Cholevius teszi, Goethének a franciaországi campagne és Mainz ostroma alkalmával való éleinnyeire hivatkozva), hanem az 1796. év nyárára; sőt Goethe naplójának egy helyére támaszkodva, egész pontosan is megkísérli e napúl meghatározni 1796 szept. 9-ét. A cselekvénynek a jelenbe való helyezése pedig abból a mélyreható részvétből magyarázódik, a melyet e nyár mozgalmas eseményei a költőben keltettek. A háború esélyei először fenyegették őt akkor mint családapát; még közvetlenebb veszély környékezte azonban édes anyját Frankfurtban. Jourdan julius első felében vonúlt a meglehetősen védtelen birodalmi város ellen s néhány nap múlva megkezdődött a város bombázása. Ez ostrom részleteiről, a város és lakosság sorsáról Goethe anyja eleven levélbeli leírásokat, valamint nyomtatott tudósításokat, kiáltványokat stb. is küldött fiának Weimarba. Mindez kétségkívül hatalmasan foglalkoztatta a költő képzetét, újra felébresztette az 1792—93. évek emlékeit s döntő hatással volt arra, hogy ama salzburgi történetet a francia forradalom idejébe helyezve, nagyobb epikus költeményben feldolgozza. Így nyerne teljes világosságot Goethe annalesének eme szavai: «Der Plan von Hermann u. Dorothea war gleichzeitig mit den Tagesläufen ausgedacht und entwickelt; die Ausföhrung ward während des Septembers begonnen und vollbracht.» Anyjának s egyáltalában a frankfurtiaknak veszedelmes helyzetét híven ecsetelik a *Frau Rath* levelei s egyenesen ezek szolgáltathatták költeménye számára a háborús viszonyok rajzának némely vonásait. A költeményben, tudjuk, a gyógyszerész behatóan foglalkozik a menekülés gondolatával s az ily esetben teendő intézkedésekkel, — a levelekben többször is szó van ily esetekről. Hogy Hermann anyjában a költő a maga anyját rajzolta, régen ismeretes: e levelekből most részletesebben is ktiünik a két jellem hasonlósága. Az anya jószívűsége, türelmetlensége, beszédessége, háziassága jellemző úgy az élő és leveleiben megnyilatkozó, mint a költött alakra nézve s az a praktikus takarékoság, mely Hermann anyjának eme szavaiban nyilatkozik: «Vater, nicht gerne verschenk' ich die abgetragene Leinwand, denn sie ist zu manchem Gebrauch und für Geld nicht zu haben, wenn man ihrer bedarf» (I. 23.), — ugyanígy megszólal Goethe anyja egy levelének utóíratában is: «Hier ein Stückgen Bordüre, die in einem der Mercuren gelegen hat — man kaun immer so was brauchen.» És hogy Goethe anyjának ép oly nézetei voltak a nő és feleség hivatásáról, mint Hermann anyjának, az egy leveléből látszik, melyet későbbi menyőéhez, Vulpius Krisztinához intézett. A költemény egyéb személyeinek felfogására, nézeteire is emlékeztetnek e levelezés egyes helyei; az az Istenbe vetett erős bizodalom pl., melynek a vendéglős a háború veszélyei közepett ismételten kifejezést ad, épúgy fel-felhangzik Goethe anyjának leveleiben. Sőt még mellékes vonások is megfelelnek egymásnak: Hermann tudvalevőleg nagy szégyent vall avval, hogy nem tud Mozart Varázsfuvolájáról, — a levelekben pedig egy darabról sincs gyakrabban szó, mint ép erről és hatásáról; egy ízben pl. ezt írja a Frau Rath: «Neues giebt's hier nichts, als dass die Zauberflöte 18-mal ist gegeben worden . . . , kein Mensch will von sich sagen lassen, er hätte sie nicht gese-

hen...» — Schmidt fejtegetései valószínűvé teszik, hogy Goethe anyjának e levelei csakugyan mélyebb hatással voltak a költőnek akkori hangulatára s egyúttal Hermann u. Dorothea keletkezésére, részben kidolgozására is.

P.

-- Walther von der Vogelweide hazájáról tudvalevőleg sok vita folyt már, főleg mióta Pfeiffer a költőnek tirolai származását bizonyította és miután később Spiess és Haller a Layen (Lojen) falu közelében fekvő *Innervogelweiderhofot* mondták szülőházának. Habár a bizonyítékok, melyeket ez elmélet mellett felhoztak (l. főleg P. Anzoletti, *Zur Heimatfrage Walthers von der Vogelweide*, Bozen, 1876) épen nem állottak minden kétségen felül, a nézet mégis bizonyos népszerűsége telt szert a szakférfiak körében is s a kik — mint e sorok írója is a múlt év nyarán — felkerestük a Waidbrucktól egy órányira fekvő *Vogelweiderhofot*, mintha a szerény hajlék körül valóban a költő szellemének lengését éreztük volna. És most egyszerre oly nézet hangzik fel, mely egész más vidéken, más országban: Csehországban keresi a költő bölesőjét. Hallwich Hermann fejtette ki e hypothesisist egy ily című értekezésben: *Böhmen die Heimat Walthers v. d. Vogelweide?* (Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 32. köt., és külön is). E föltevés máris érthető feltűnést keltett, bár a dolog mégsem annyira meglepő, mint egy cikkíró (*Hausenblas* Adolf a *Zeitschr. f. den deutschen Unterricht*, 1894. márcz. füzetében, 191. l.) gondolja: egy ily nevű, XIV. századi családnak Csehországban, Dux városban való előfordultáról már régebben tudtunk, a minthogy e tény annak idején meg volt említve e *Közlönyben* is (XII. k. 119. l.). Hallwich is *Dux* városának 1389-iki könyvéből meríti legnyomósabb bizonyítékait. Az e könyvben foglalt számos név között a következő helyeken találjuk a szóban forgó nevet: 1. az 1389. évben: *Merten Sneyder vogelweyders eydem*; 2. az 1390. évben: *Peczolt vogelweyder*; 3. az 1395. évben: *Marsche sneyder vogelweyders eydem*; 4. az 1396. évben: *Walther von der Vogelweyde*; 5. az 1396. évben: *Barbara vogelweyders mcme*; 6. az 1398. évben: *Walther von der Vogelweyde*; 7. az 1404. évben: *hannus sneyder von Bräu vogelweyders son*; 8. az 1404. évben: *des vogelweyders hof*. Utólszor az 1411. évben fordul elő a *Vogelweider* név. Hallwich nem tartja lehetetlennek, hogy ez a duxi Vogelweidhof, mely a várostól délkeletre feküdt, volt otthona a kétszáz évvel előbb élt nagy költőnek is. E föltevést néhány más adattal is igyekszik valószínűvé tenni. Szerinte a költő dalaiban előforduló tájrajzok épen rávallanak Dux város vidékére (!); a költőnek főleg eme szavai: «Ich saz ûf eime grüenen lê: da ensprungen bluomen unde klê zwischen mir und eime sê» (ed. Paul 55, 8) keresetlen magyarázatot lelnek, míg a layeni Vogelweidhofnál nincs értelme a tő felemlítésének. Míg a szülőföldje viszontlátásakor írt költeménynek (Ouwê war sint verswunden alliu miniu jár? stb., ed. Paul 81.) ez a sora is: «bereitet ist daz velt, verhouwen ist der walt» (10), úgy magyarázódik meg, hogy az oszeggi cisterci kolostor alapítása után (1199) az ott letelepedett barátok legközöltebbi feladata az erdők irtása és a talaj termősítése volt. Szülőföldjét pedig I. Venczelnek, a német költészet lelkes barátjának, Prágában való megkoronázása alkalmával (1228) láthatta viszont az

akkor már agg költő. Ezekben a sorokban pedig: «*Von der Elbe unz an den Rin und her wider unz an der Unger lant*», az Elba megemlítése azért is közelfekvő volt, mivel Csehországnak e legjelentékenyebb folyóvizét a költő Duxból két óra alatt érhetette el. Hallwich hypothesise szerint tehát igaza lenne az ismeretes régi mesterdalnak: «*Der fünfft Herr Walter hiess, war ein Landherr aus Böhmen gewiss, von der Voyelweid war schön.*» ... Mindenesetre érdekes irodalmi csatározásokra lehetünk elkészülve — Tirol és Csehország között. P.

KÖNYVÉSZET.

Deme Károly. Irálytan és az időmértékes verselésről. A polgári középiskolák IV. osztálya számára. (8-r. 182 lap.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 90 kr.

Felméri Ludovicus. Johannis Apacii Csere Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis. (8-r. 27 lap.) Kolozsvár, 1894. Stein János. 30 kr.

Goethe. A testvérek. Dráma egy felvonásban. Fordította Horváth Döme. Második kiadás. (K. 8-r. 27 lap.) Kecskemét, 1893. Gallia. 40 kr.

Heinrich Gusztáv. Német tan- és olvasókönyv közép- és felső iskolák számára. Harmadik kötet. Az irodalomtörténet vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. Ötödik javított kiadás. (N. 8-r. X. 431 lad.) Budapest, 1894. Lampel Róbert 1 frt 80 kr.

Köszeghy Pál. Bercesényi házassága. Történeti ének 1695-ből. A Varsóban levő eredeti kéziratról közli Thaly Kálmán. Toldalék: «*Actio curiosa*». Magyar történeti színjáték 1673-ból. A Flór-alapítványból kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. (8-r. 200 lap.) Budapest, 1894. Akadémia. 2 frt.

Lanciani Rudolf. A régi Róma, a legújabb ásatások világításában. Fordította Lubóczi Zs. (8-r. 368 lap.) Budapest, 1894. Akadémia 3 frt.

Magyar Könyvszemle. Szerk. *Schönherr* Gyula. II. köt. I. füz. Budapest 1894. — Tartalom: *Ráth* György, Unicumok könyvtáramban (I. Aeneas Sylvius levelezése Mahomed szultánnal. II. Verinus Mihály verseinek kolozsvári kiadása.) — *Kardosonyi* János, Sz. Gellért püspök müncheni codexe. — *Fejérpataky* László, Középkori kéziratok a szombat helyi papnövelde könyvtárában. — *Horváth* Ignác, A M. N. Múzeum ősnymontványai II. — *Illésy* János, Kiss Imre halotti beszéde Báthory Zsófia felett. — Külföldi szemle. — Tárcza. — Szakirodalom.

Magyar Nyelvtör. Szerk. *Szarvas* Gábor. XXIII. köt. IV. füz. Budapest 1894 apr. — Tartalom: *Szinnyei* József és *Melich* János, Szómagyarázatok. — *Szinnyei* József, A magyar nyelvbe átvett oláh szavak. — *Szabó* Ernő, A házi állatok a magyar szólásokban. — *Balassa* József, A slavóniai nyelvjárás. — «Kész van.» — Helyreigazítások, magyarázatok. — Népnyelvhiagományok.

Moezár József. Hugo Károly élete és színművei. (K. 8 r. 103 lap.) Szeged, 1894. Grill Károly bizománya. 70 kr.

Szamota István. A Schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Az eredeti kéziratból közétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátva. (A szójegyzék fényképéve.) (8-r. 111 lap.) Budapest, 1894. Akadémia, 2 frt.

SENECA MINT DRÁMAIRÓ.

(Vége.)

VIII.

A decadentia íróját jellemzi a türelmetlenség. A lélektani mozzanatok természetes fejlődését nem bírja megvárni. Azonnal kész indulatokat és szenvedélyeket állít elénk, hogy alkalma legyen a szenvedélyek leírására. A descriptio, mint valami örvény, úgy vonzza: a declamatióra is több alkalom van, ha nem a lelki mozzanatok aprólékos vonásait állítja egybe. Legjobban kitűnik ez a Sophokles Oidipus-ának a Senecáéval való egybehasonlítása útján. Igaz, hogy méltánytalan dolog a görög tragédia lángeszű képviselőjének remekei közt is első helyen álló drámát párhuzamba is állítani Seneca oly művével, melyet ő csak időtöltésből, mintegy szórakozásból írt; de nem is a két darab árny- és fényoldalainak egymás mellé helyezését tartom szükségesnek, a mint ezt Nisard beható tanulmány alapján tette. Elég a decadentia jellemvonásainak kitüntetése végett a Seneca darabjának eltérő mozzanatait felsorolni, mert ép az eltérés egyenes összefüggésben állt az irodalmi izlés hanyatlásával.

Már maga az expositio azon türelmetlenséget árulja el, mely annyira jellemző tulajdona a decadentia íróinak. Sophokles a dögvésztől sujtott thebaiakat szemléletes és megható mozgalmassággal vezeti elénk, a mint bajaik orvosához, a Sphynx megfajtőjéhez, Oidipushoz fordulnak. Mennyire fokozza ez Oidipus igazságos lelkében a felelősség érzelmét. Seneca pompás alkalmat talál a descriptióra. Lefesti Theba pusztaságát, elhagyottságát és elbeszéli a jóslatot és pedig nem csak érinti, mely szerint ő atyját fogja megölni és anyját fogja nőül venni és bár ártatlannak hiszi magát, mégis fél, hogy az ő jelenléte rontaná meg a légkört: szüleihez készül távozni. De hát akkor az érdekköltés mivé lesz? Sophoklesnek volt türelme a jóslat szövevényeibe belebonyolítani, az igazság kutatásába mondhatni, tragikái szenvedélylyel belevinni Oidipust. De hát a lélektani való-

színőség is teljesen hiányzik, hogy valaki magát a legveszélyesebb embernek tartsa csak azért, mert a jóslatok kilátásba helyezik az ő bűnösségét. Mindkét költő elküldi Kreont, hogy Apollo jóslatát megkérdezze, de Kreon e jóslatkérdése Sophoklesnél fontos drámai mozzanatnak van feltüntetve, Seneca csak futólag említi (109. v.). Sophoklesnél bámulatosan finom lélektani következetességgel bonyolódik Oidipus minden újabb mozzanattal mind mélyebben végzete hálójába. Kreon a jóslat útján már ráutal arra, hogy Laios meggyilkoltatásával függ össze a szörnyű bűn elkövetése, melynek átka nyilvánul a dögvészben. Oidipus Kreont nagyravágyónak gondolja; utána Teiresias elébb vonakodik attól, hogy nyiltabban szóljon, azután érthetően mutat rá a bűn elkövetőjére. Oidipus még elfogultabb: végzetének sűrű homálya szemére ereszkedik. Mikor Korinthusból jön a hír, hogy Korinthus ura, Polybos meghalt, akkor Jocasta ujongva használja fel a hírt, hogy aggódó férje lelkéből elűzze az utolsó gyanút is. A vallásos aggályt a mély lelkű Oidipusnál nem könnyű végkép elűzni. Ekkor azon sophistikus gondolatra vetődik, hogy hátha mégis ő Polybos gyilkosa, mert utána érzett sóvárgás ölte meg. A korinthusi hírnök, hogy végkép megvigasztalja Oidipust, kijelenti, hogy hiszen ő nem is Polybosék gyermeke, mert az ő kezéből kapták Oidipust, mint kitett gyermeket és nevelték fel a maguké gyanánt. Oidipusban felriad, izmosodik, megerősödik a gyanú. Kétségbeejtő szenvedélylyel kutat tovább. Seneca Oidipusában hiányzik e vallásos fensőség, aggály és lelkiismeret. Az ő Oidipusa egy stoikus bölcsészeten növekedett fel. Mert nem arra vall-e a következő nyilatkozata:

Obisse nostro Laium scelere autumant
Superi inferique, sed animus contra innocens
Sibique melius quam deis notus negat. (786. és köv.)

E versekkel egy korban írta Lucanus:

Victrix causa Diis placuit, sed victa Catoni.

Nem az a baj, hogy Seneca hősei és hősnői bizonyos elfogult korszak nézetét vallják, de az, hogy egyáltalán egy korszak testét sem öltik magukra. Csupa declamatióból, szeszélyes szellemi játékból vannak alkotva.

Nem szándékom a jól ismert mesét tovább előadni; de ezt a valódi drámai cselekményfejlesztés jellemzésére hoztam föl. Seneca a bonyolult ez újabb fordulatát elhanyagolja. Miután Kreont, ki a

skiomantia útján nyert jóslatot híven előadja, gyanúsítja és börtönbe vetteti (III. felv. utolsó jelenetében), sőt még a kar is az összes bűnt még a Kadmos által elkövetett merénnyre, a tehén tizésére, a Thebae alapítására hárítja, minden újabb indok nélkül Oedipus ismét gyanúra ébred, a IV. felv. elején már kérdőre vonja Jocastá-t, hogy milyen korú lehetett Laios a gyilkosság idején, vajjon nem ugyanaz-e, kit ő Delphi-be menetele alkalmával ölt meg? Egy rövid párbeszéd elég arra, hogy gyanúja teljesen fölébredjen. Ezután jön a Polybos halálát jelentő hírnök és két rövid jelenet elég, hogy Oedipus teljes bizonyosságra jusson. Tehát ott, hol csakugyan lett volna ideje a részletezésnek, ott rövid, siető lépésekkel halad elő. Miért? Mert a cselekvény maga nem érdekli: az érdekli, a hol leírhat vagy a hol velős mondásokat halmozhat együvé. Így csak a dögvész leírása 200 sort vesz igénybe. Creon a skiomantia színhelyét, a skiomantia módját írja le egész kedvteléssel 543—641 (530—658 Bip.) sorokban. A halottaiból felidézett Laios oly érthetően megmond mindent, hogy már csak bizonyosságról és nem gyanúról lehet szó. A Creon és Oedipus kifejtett szóváltásai ismét a sententiák, sőt sententiolák tízi játéka, de nem az összecsapó jellemek.

De a decadentia valódi jellemvonása: a természetellenes, de borzalmas hatású jelenetek hajhászata rávitte Senecát arra a minősíthetetlen vakmerőségre, hogy a történetek után is találkoztatja Oedipust Jocastával. Az után a gyönyörű és mélységes igazságot rejtő gondolat után, melyet a Nuntius ajkára ad: *Tantum est periculum lucis* (992. v.) mégis találkozik a vak Oedipus Jocastával. Sophoklesnél a könnyűvérű és a mélyebb igazságtól visszariadó Jocasta elfeledhetetlenül mélyreható szavak után:

μή πρὸς θεῶν, εἴ περ τι σοῦ αὐτοῦ βίου
κῆδει, ματεύσης, τοῦδ' ἄλκις νοσοῦσ' ἐγώ. (1060—61.)

melyeket még Oidipus sem fogott föl, alig vált egy pár rejtélyes szót és e szavakkal:

ὦ, ὦ, δούτηνε· τοῦτο γὰρ σ' ἔγω
μόνον προσεπεῖν, ἄλλο δ' ὀπποῦ' ὕστερον. (1071—72.)

melyek mintegy rámutattak azon örvényre, melyet feltárni valósággal az örök szemérem elleni merénylet, elrohan. Elrohan, hogy róla csak az ἐξάγγελος jelentse, hogy felakasztá magát. És mikor volt ez az utolsó találkozás? Mikor Oidipus azon pásztor után küldött, kinek kezére bízák őt csecsemő korában... Minő gyöngéd tapintat, mily

tiszteletben tartása a szemérem azon szent korlátainak, melyeket oly galádul gázol át gyakran a fékevesztett képzelem.

Jól mondja a palotahírnök: ἡ γὰρ ὀψις οὐ πάρα... (1238.) Nem, nem mindent szabad látni. Seneca előhúrczolja a legrejtettebb érzelmeket, hogy a katharsis hatása helyett a pettyhűdt idegeket izgassa. Ha kérjük, miért e találkozás? A feleletet megtaláljuk a borzalmas «esetek»-ben gyönyörködő declamatori izlésben. Hiszen nem megragadó hatást tesz-e Oedipus felelete, melyet az előre-rohanó Jocasta e szavaira ad:

Quid te vocem?
gnatumne? dubitas? gnatus es: gnatum pudet.

Oedipus így felel:

quis frui tenebris vetat?
quis reddit oculos? matris heu matris sonus.
Perdidimus operam, congregi fas amplius
haut est; nefandos dividat vastum mare
dirimatque tellus abdita et quisquis sub hoc
in alia versus sidera ac solem avius
dependet orbis, alterum ex nobis ferat. (1031. és köv.)

Shakespeare szertelenségének példáját nyújtja e passus. És még ekkor is így tud szólni Jocasta:

fati ista culpa est, nemo fit fato nocens.

És csak Oedipus megható kérésére:

Iam parce verbis mater et parce auribus,
per has reliquias corporis trunci precor
per inauspicatum sanguinis pignus mei
per omne nostri nominis fas ac nefas (1042. és köv.)

határozza el magát öngyilkosságra és pedig, mint fentebb idéztem, keresi a helyet, hová a gyilkos vasat döfje.

Mint tépi szét a költő mind azt a szent kegyeletet, mely e szóban rejlik: anya! Ismétlem, hogy méltánytalanságnak tartom a tűzetes egybehasonlítást, mert egy valódi drámaköltő és egy dilettáns közt a párhuzam nem igazságos, de azon vonások, melyeket felsoroltam, a decadentia izlését jellemezték. Abhoz nem kell drámaíró tehetség, hogy Jocasta kerülje Oedipussal a találkozást nem a teljes bizonyosság, nem a katastropha után, sőt már a bizonyosság első rejtelve után is; ide nem drámaírói tehetség: ide ép izlés, erkölcsi érzék kell.

Az eszme rokonságánál fogva említjük meg a *Medea* megoldásánál követett hasonló szertelenséget. Euripides Medéája megölt gyermekeivel a nap által ajándékozott fogaton eltűnik: az Aristoteles által kárhoztatott *deus ex machina* képezi a megoldást; de egy oly bűbajos, oly varázslónővel szemben ez bir mythikus alappal és így hiedelmi alappal is. A lélektani megoldás már megelőzte e külső megoldást; e gyűlölet elégtételét élvezte Medea, ki megölte gyermekeit e büszke szóval: öld meg őket és sírj!... Jason kérelme, fohászkodása, hogy gyermekeit birhassa, a gyermekek segélykiáltása (a szín mögől) már hatottak megrendítő erővel; Jason csak gyermekei holttestét láthatta elterülve a csodás fogaton... Nem volt-e mind ez elég? Nem ép abban rejlik-e Jason bűnhődésének főmozzanata, hogy gyermekeit nem birhatja? Szamosi «Medea a világ-irodalomban» cz. nagyobb tanulmányában abban mintegy az anyai szeretet gondosságát látja, hogy Medea nem engedte át gyermekeit Jasonnak; mert hiszen a történetek után a felbőszült Korinthus Jason és családja ellen fordul; a gyermekek halálában enyhítő vonást talál (Az Erd. Muz. Egly. böles. nyelv. és tört. tud. kiadványai VI. 187. és köv. lapjain). A görög költő eljutott a szélső határig, hol a tragikus végződik és a borzalmas kezdődik. Euripides a katharsist még nem tette lehetetlenné... Seneca itt is a szertelenségbe esap. Ki elolvasta Medea nagy monológját (902—979; 895—970. Bip.), egy szörnyeteget, de nem egy szerencsétlen őrzőngő nőt lát, kit a féltés és bosszú szenvedélye a gyermekgyilkosságra ragadott. Ki így bir szólni:

Utinam superbæ turba
Tantalidos meo
exisset utero bisque septenos parens
gnatos tulissem. sterilis in poenas fui.
fratri patrique quod sat est, peperit duos. (962. és köv.)

az anyát nem látja többé, a mesebeli szörnyeteg áll előtte. Pedig a valódi lélektani mozzanatot megérezte a költő, midőn Medéával ezt mondatja:

Ex paelice utinam liberos hostis meus
aliquos haberet: quicquid ex illo tuum est,
Creusa peperit, placuit hoc poenae genus
meritoque placuit: ultimum, agnosco, scelus
anima parandum est. (929. és köv.)

Igen, az elbódult szenvedély egy pillanatra az anyai érzést

elfeledteti, mert az atya kedvesére, a vetélytársra gondol, kinek lehetnének gyermekei. De Seneca a szertelenségben még tovább megy: nem viszi el a gyermekeket. Előbb megöli az egyiket. Azután sárkányfogatra menekül. Van itt egy passus, mely Seneca képzelő tehetségének, drámai nyelvezetének becsületére válik. Medea mikor a háztetőre emelkedik, így szól:

Iam iam recepi sceptra germanum patrem
spoliumque Colchi pecudis auratae tenent.
rediere regna. rapta virginitas redit.
o placida tandem numina, o festum diem,
o nuptialem. vade: perfectum est scelus,
vindicta nondum. perage dum faciunt manus. (990. és köv.)

a földi harczból kiemelkedő dæmon e fensége mégis csak megigéz, megdőbbsent, habár egy pillanatra is.

A bosszú kéjes érzése hatja át e nőt, mintegy az utolsó kéj, melyet e földi életben átérez, midőn meglátja őt, Jasont:

derat hoc unum mihi,
spectator iste, nihil adhuc facti reor,
quicquid sine isto fecimus sceleris, perit. (1000. és köv.)

Jason könyörög, hogy legalább még életben maradt fiát ne ölje meg. Medea büszkén felel:

Hac qua recusas qua doles, ferrum exigam.
i nunc superbe, virginum thalamos pete.
relinque matres. (1014. és köv.)

És midőn Jason esdve kéri, hogy elég *egy* a bosszú kielégítésére. Medea így felel:

Ut duos perimam: tamen
nimium est dolori numerus angustus meo.
in matre si quod pignus etiam nunc latet,
scrutabor ense viscera et ferro extraham. (1019. és köv.)

Ime, hogy csap át a drámai erő vad szertelenségbe, hogy torzul el a hősnő szörnyeteggé. És hogy mindent, mit még a drámai fenségből birt, eldobja magától, gyermekei holttestét odadobja Jasonnak, ki még e végperczben is elmés ötlettel zárja be a darabot:

testare nullos esse qua veheris deos. (1035.)

Az összehasonlítás részleteit mellőzöm, csak még egy nevezetes és a decadentia izlését jellemző mozzanatot említek föl. Eurí-

pides Medeája, midőn már elhatározta, hogy gyermekei által elküldi a végzetes ajándékokat Creusának, gyermekei láttára elborúl, mélyen felsóhajt; az anyai szeretet egész erővel tör ki (1059. és köv.). Euripides igazán τραγικώτατος-nak bizonyúl e helyen. Ennek hiába keresnők utánzatát Senecánál, de bezzeg van ideje arra, hogy egy egész felvonást szenteljen a Medea varázslatainak részletes rajzára: előbb a dajka beszéli el szörnyűlködve, mit művel úrnője (673—742. 670—739. Bip.), majd Medea lép föl és végrehajtja a varázslást (790—850. 786—844. Bip.), holott elég lett volna a karének (857—886; 849—878. Bip.) Medea bevezető monológjával (743—789; 740—785. Bip.). Látni, hogy nem az emberi szenvedély rajza érdekelte, hanem a borzadály felköltése a descriptio ereje által: a képzelem bűvös tükörével vet elénk mintegy laterna magica által bizarrabbnál bizarrabb képeket és elvon a főcselekvénytől, elvon a döntő pillanatban. Nem érdekelte e korban az embereket a természet örök törvénye, mely ellen a ki vét, elköveti a tragikus nagy vétéséget, de érdekelte az, hová lehet az érzékek gyönyörét vagy borzongását — hisz ez is a kéj egy neme — fokozni. Van valami romantikus hajlam Senecában: szereti a szertelent, de nem a természet szertelen nagy hatalmát, hanem a lázas képzelem lázálmait; *velut somnia aegri*: mondaná Horatius. Ép ez a különbség közte és Shakespeare között.

IX.

Előre látható volt, hogy Thyestes lakomája vonzotta Senecát. Nagyon is közel találta föl a testvérgyűlölség tárgyát magában Nero-ban, ki testvérét, Britannicust, megmérgeztette (K. u. 55. Tac. XIII. 15—17). Kétségtelen nyomot találunk magában Thyestesben, mely nemcsak csálhatatlanúl Seneca művének bizonyítja be e tragédiát, de még a keletkezésére nézve is azt az időpontot sejteti, midőn Seneca az udvartól visszavonult. Már e thema is (megfelelően az Octavia tárgyával) azon kor eseményeinek bélyegét hordja magán. Két passust idézhetünk ez állítás igazolására. A Thyestes 388. és köv. soraiban a kar így szól:

*Rec est, qui metuet nihil,
rex est, qui cupiet nihil.
mens regnum bona possidet
hoc regnum sibi quisque dat.
Stet quicumque volet potens
aulæ culmine lubrico:*

*me dulcis maturet quies,
 obscuro positus loco
 leni perfruo otio.
 Nullis nota Quiritibus
 ætas per tacitum fluat.
 sic cum transierint mei
 nullo cum strepitu dies,
 plebeius moriar senex.*

Annyira belement Seneca az egyéni érzelmek festésébe, hogy el is feledte, hogy Mykene lakóiból áll a kar: a *Quiritek* előtt akar homályban maradni és magát *öregnek* is jelzi. Hol kell ennél kétségtelenebb adat a mellett, hogy a tragikus költő maga a bölcsész. A másik passzust Thyestes ajkára adja Seneca:

*Mihi crede, falsis magna nominibus placent,
 frustra timentur dura, dum excelsus steti
 nunquam pavere destiti atque ipsum mei
 ferrum timere lateris. o quantum bonum est
 obstare nulli. scelera non intrant casas
 tutusque mensa capitur angusta cibus,
 venenum in auro bibitur; expertus loquor:
 malam bonæ præferre fortunam licet.* (Th. 446. és köv.)

Bizony a ritkított sorokban úgy Seneca visszavonulására, mint Britannicus halálára meglehetősen nyílt célzás van. E darab azért érdekes, mert a görög irodalomból nem maradt ránk minta, melyhez hasonlíthatnók. Forrásokul nem szolgálhattak Sophokles «*Thyestes*» és «*Thyestes Sikyonban*» cz. darabjai, mert ezekben az emlékezetes lakoma nem fordult elő, hanem hasonlóságot lehet találni a Sophokles *Atreusa* és a Seneca Thyestese közt. Ez *Atreus*-ből egy töredéket: *παῖδας γὰρ οὖς ἔφυσ' ἀναλώσας ἔχω* (Didotnál 482. t.) megtalálunk Acciusnál:

Gnatis sepulchrum ipse est parens.

Pais azt véli, hogy az Euripides *Thyestes*-ét egyáltalán nem utánozhatta Seneca; ellenben Euripides *Κρησσαι*-ában a Thyestes visszahívása előfordul. *Leo* tekintettel arra, hogy nem maradt ránk egy darab sem, a kérdés fejtegetését henye munkának tekinti; de megjegyzi, hogy a *Varius* Thyestese, melyet dicsérettel halmoz el Quintilian, lehetett a Seneca mintája. Már az expositio nélkülözi a fő kelléket, a drámai indíték világos kifejtését: az összeütközés érthető voltát. Hogyan indul meg a tragédia?

Egy prolog nyitja meg. Az alvilág egyik furiája az alvilágból Tantalust Atreus lakába hurczolja. Nem kevesebbet, mint egy felvonást tölt be a Tantalus és Megæra közti dialog, melyből megtudunk annyit, hogy azért kell Tantalusnak alvilági gyötrelmeit félbeszakítania, hogy átkozott lényét az Atreus-ház romlására személyesen érvényesítse. Tantalusnak ez a földön nagyobb bűnhődés annál, mit az alvilágban szenved. Hiába mondja:

Me pati poenas decet,
Non esse poenam. Mittor, ut dirus vapor
tellure rupta vel gravem populis luem
sparsura pestis. ducam in horrendum nefas
avus nepotes? (86. és köv.)

Fohászt emelne az égre, hogy családját megőrizze a bűn fertőzetétől, de iszonyú éhségét, iszonyú szomját, égető kínjait felkorbácsolja a furia és enged... Megæra diadalmasan kiált fel:

Hunc hunc furorum divide in totam domum.
sic sic ferantur et suum infensi invicem
sitiunt cruorem, sentit introitus tuos
domus et nefando tota contactu horruit. (101. és köv.)

Lessing helyesen jegyzi meg, hogy e prolog előkészít arra, mi a drámában lejátsszik. De miért e hihetetlen csodás eszközhöz nyulni? Miért ép Tantalusnak ébresztteni föl a testvérgyűlölséget? Nem lett volna elég az el nem alvó gyanu, a be nem hegedt seb, mely a testvérség legszorosabb viszonyában a szeretet végletéből a gyűlölség végletébe csaphat át lélektani úton? De ne legyünk igaztalanok. A prologust Euripides előszeretettel használja (így Troadesben Poseidon és Athene, Herakles mainomenos-ban Amphitryon, Bakkhai-ban Dionysos, Jon-ban Hermes), de csak a drámai cselekvény előzményeinek megértetése céljából. A mint a Thyestes-ben előfordul, az expositiót pótolja és a tulajdonképeni drámai indítékot áthárítja az alvilág csodás befolyására. A Hercules furens-ban ugyanezt műveli Juno, ki hogy őrzöngővé tehesse az általa üldözött Herculest, még maga is kész őrzöngővé válni:

Ut possit animo captus Alcides agi
Magno furore percitus, nobis prius
Insaniendum est. Juno cur nondum furis? (107. és köv.)

Hová lesz a drámai hős beszámíthatósága, ha a *ἀναρχία* őrzöngés... De ne alkalmazzuk a dramaturgia mai tisztult nézeteit Seneca tra-

gédiáira. Ő gyönyörködött az ily emberfeletti motivumok felhasználásában. Meg is vana hatás. A karének után, mely az első felvonást bezárja és Argos és Mycenæ isteneihez fohászkodik, hogy a Tantalus családjában véghez vitt bűnök következményeit hárítsák el és tüzetesen ép Tantalus büntetését rajzolja elének; a második felvonás kezdetén megjelen Atreus: a megfogant bűnnel lelkében és egy satellesével folytatott dialogban már keresi a büntetés, a bosszú, a megtorlás módját:

Age anime, fac quod nulla posteritas probet,
sed nulla taceat, aliquod audendum est nefas
atrox cruentum tale quod frater meus
suum esse mallet, scelera non ulcisceris
nisi vincis. (Th. 129. és köv.)

Midőn a satelles a közvélemény kárhóztató szózatát hozza föl, büszkén felel:

maximum hoc regni bonum est,
quod facta domini cogitur populus tui
tam ferre, quam laudare. (205. és köv.)

E «maximum», valamint a satelles intő szózatán nagyon érzik a tyrannusnevelő Seneca szelleme. A voltaképi összeütközést, a testvér-gyűlölség okát mondhatni elsietett rövidséggel érinti 234—240: Thyestes az aranygyapjút kézrekeríti Atreus nejének elcsábítása útján. Több súlyt helyez, több drámai hatást tulajdonít azon kérdés vitatásának: a bosszú mely nemét válaszszá testvére ellen. A félelmetes, a borzadályos iránt érez vonzódást. Ki Britannicus megmérgeztetését elolvassa Suetoniusnál (Nero, XXXIII) az érti, hogy e korszakban miért kedvelte a költő annyira az idegrázó jelenetet. Érdekes a satelles és Atreus közt a következő stichomythicus beszéd:

Sat.: Quid novi rabidus struis?
Atr.: Nil quod *doloris* capiat assueti modum
Nullum relinquam facinus et multum est satis.
Sat.: Ferrum?
Atr.: parum est.
Sat.: quid ignis?
Atr.: Etiam nunc parum est.
Sat.: quonam ergo telo tantus utetur *dolor*?
Atr.: ipso *Thyeste*. (254. és köv.)

Sajátságosan használja e csekély jelentőségű szót: *dolor*. Seneca

dicséretére legyen mondva, a düh bódító, örvöngésbe ragadó hatását ismételtelen kifejezi. Ha a fentebbi párbeszéd előtt mondá:

dira furiarum cohors
discorsque Erinns venias et geminat faces
Megaera quotiens. (250. és köv.)

e párbeszéd után és a tulajdonképi szörnyű megtorlás gondolatának feltalálása előtt, ismét így háborog:

tumultus pectora attonitus quatit
penitusque volvit, rapior et quo nescio
sed rapior. (260. és köv.)

És megemlékezik Procne bosszújáról, de kijelenti:

fateor immane est scelus,
sed occupatum: maius hoc aliquid dolor
inveniat. (273. és köv.)

És utoljára rájön a szörnyű gondolatra:

liberos avidus pater
gaudensque laceret et suos artus edat.
Bene est. abunde est. hic placet poenæ modus. (277. és köv.)

Mi is utána mondjuk e szörnyű töprenkedésre: *abunde est*. De hogyan csábítsa magához Thyestest. Elhatározza, hogy saját fiait bízsa meg e küldetéssel; midőn a satelles kéri, hogy ne elegyítse ez ügybe saját gyermekeit, ne tanítsa hazugságra, Atreus cynikus megátalkodottsággal mondja:

Ut nemo doceat fraudis et sceleris vias:
regnum docebit, ne mali fiant times?
nascuntur istud. (312. és köv.)

de azért nem tudatja fiaival, hogy őket egy szörnyű csel eszközeiül választá, fél hogy:

tacita tam rudibus fides
non est in animis, (317.)

Atreus lelke undokságát a legaprólékosabb vonásokkal rajzolja; itt is a decadentia egyik jele: a rútat részletezi egy pár megdöböntő erős vonás helyett. Mert halljuk csak, mint töpreng, mint kételkedik saját gyermekeiben, mint akarja az által, hogy velők közli a titkot is, ha ők is nagybátyja ellen a harczot fölvenni átallanak; kitudni, ha valóban az ő gyermekei-é; de ezután a főczél biztosítása végett

mégis elrejtí a küldetés voltaképi célját. (Male agis, recede anime... 324—333. R. P. 322. és köv. Bip.)

Miután Atreus mindent elrendezett, a III. felvonásban megjelen Thyestes gyermekeivel. Gyűlöli testvérét és mégis kész a hívásra megjelenni. Csak midőn az Atreus palotájába akar lépni, fogódik el aggályos félelemtől. Maga sem bírja megmagyarázni félelmének okát, de fél:

Causam timoris ipse quam ignoro exigis

(mondja Plisthenes fiának)

nihil timendum video. sed timeo tamen.

placet ire, pigris membra sed genubus labant

alioque quam quo nitor abductus feror. (434. és köv.)

E valódi drámai rajz után azonban a decadentia írója alkalmat vesz, hogy Plisthenes és Thyestes közt a királyság, a magas polcz veszélyeiről, az alacsony sors békés, boldog nyugalmáról szőjön párbeszédet. Thyestes nem akarja elfogadni a királyi hatalmat, jelen elhagyatott, egyszerű helyzetét többre becsüli. Persze van helye az amplificatióknak, a kedvelt thema, az arany középser (aurea mediocritas) kifejtésének. Euripides több karéneke ugyanez eszmét fejezi ki; de nem értjük Thyestes ajkán. A helyzetszerű, a jellemzetes nyelvet számba nem veszi, mert a célja velős mondasók súlyával éreztetni elméjének mélységét, szellemének fényét. Pedig a drámai erő gyors lüktetése érzik egy-egy gondolaton. Így mikor Plisthenes kijelenti:

decipi captus timeo?

Serum est cavendi tempus in mediis malis.

Thyest.: Eatur, unum genitor hoc testor tamen:

Ego vos sequor. non duco.

(486. és köv.)

A III. felvonás első jelenetének e befejező sorai és a következő jelenet kezdetén Atreus kegyetlen örömeinek kitörése:

Plagis tenentur clausa dispositis fera:

et ipsum et una generis invisí indolem

iunctam parenti cerno.

(491. és köv.)

frappans drámai hatást tesznek: de nem állja meg Seneca, hogy ez érdekfeszítő pillanatban is egy kényelmes, epikus képpel ne fesse Atreus belső érzelmeit, mintha ez érzelmekeket már nem ismernők a satelles-szel folytatott beszédből. Pedig milyen szép, mélyen találó képet használ:

Vix tempero animo, vix dolor frenos capit.
 Sic cum feras vestigat et longo sagax
 loco tenetur Umber ac presso vias
 scrutatur ore dum procul lento suum
 odore sentit: paret et tacito locum
 rostro pererrat. præda cum propior fuit,
 cervice tota pugnat et gemitu vocat
 dominum morantem seque retinenti eripit.
 Cum sperat ira sanguinem, nescit tegi,
 tamen tegatur.

(496. és köv.)

A testvér hizelgéseit törbe ejtik, elámítják Thyestest. Megtörténik a szörnyű konzolás, melyet elbeszél a hirnök és pedig minő borzalmas részletezéssel, melyből álljon itt egy passus, hogy az izlés eltörülésének, a borzadály hatásvadászatának példája álljon előttünk:

ipse divisum secat
 in membra corpus: amputat trunco tenus
 umeros patentes et lacertorum moras.*)

(760. és köv.)

de aztán még tovább részletez. Megsütteti előttünk. Találóan mondja Nisard, hogy *avec Sénèque nous en avons la cuisine*, e szellemes megjegyzést ő az Oedipus azon jelenetére alkalmazza, melyben Manto, Tiresias leánya egy bikát és egy ünöt áldoz Oedipus parancsára: az áldozati jelek útján kísértvén meg kitudni a Thebære nehezedeő átok okát; de ide is illik. Ki nem fordul el undorral, midőn a költő elbeszéli, mint sistergett, pattogott a nyársra húzott máj:

stridet in verubus iecur
 nec facile dicam, corpora an flammae magis
 gemuere.

(770. és köv.)

És e szörnyű dolgokat a kar sürgetésére mondá el a hirnök: előbb a Pelops házát, e házzal összeköttetésben álló rejtélyes, sötét berket, egy az erdő felett kimagasló tölgyet, mely a család emlékeivel van díszítve, mert e tölgy levelei ingásából nyert a család jóslatot. A fa árnyában áll egy forrás. Itt éjjel az alvilági szellemek csaholását lehetett hallani. És e sok mindennek elmondása után adja a konzolás és embersütés részletes rajzát. Mit keresett e berek leírása e helyen? Eszünkbe juttatja Horatius A. P. híres megjegyzését:

*) Forcellinus e *moras*-t így értelmezi: Metonymice mora est res ipsa, quæ aliquid retinet, sustinet, vinculum. Pierot: *nempe humeri lacertos retinent et quasi morantur*. Mily erőltetett kifejezés!

Inceptis gravibus plerumque et magna professis
 Purpureus late qui splendeat, unus et alter
 Assuitur. (A. P. 14. és köv.)

A karének, mely berekeszti a IV. felvonást, erőteljes vonásokkal festi az Atreus-mondában ismeretes felfordulását a természet rendjének:

Nos e tanto visi populo
 Digni premeret quos everso
 Cardine mundus. (878. és köv.)

Atreus büszke önérzettel mondja, hogy czélt ért:

Aequalis astris gradior et cunctos super
 altum superbo vertice attingens polum. (888. és köv.)
 Bene est, abunde est, iam sat est etiam mihi (692.)

ha nem részletezne, ha birná a bőbeszédűséget itt fékezni, Atreus jelleme egész rettenetes rúttságában állana előttünk. A rútat nagy vonásokkal kellene ecsetelni, mint már volt alkalmam említeni.

Ekkor következik a nagy jelenet, a Thyestes lakomája, mely annyi utánzásra adott alkalmat. Atreus kegyetlen lelke élvezni akarja azt a jelenetet, midőn *Thyestes* nem bódult fővel, de *imetten* éli át azt a tudatot, hogy gyermekei testén lakomázott.

sobrio tanta ad mala
 opus est Thyeste (903.)

és pedig élvezi minél hosszabban:

fructus hic operis mei est;
 Miserum videre nolo, sed dum fit miser. (909. és köv.)

Crebillon érdemesnek tartá átvenni e gondolatot *Atrée et Thyeste* cz. drámájában:

Ce n'est de ses forfaits se venger qu' à demi
 Que d'accabler de loin un perfide ennemi:
 Il faut, pour bien jouir de son sort déplorable,
 Le voir dans le moment, qu'il deviens misérable,
 De ses premiers transports irriter le douleur,
 Et lui faire à longs traits sentir tout son malheur. (V, 5.)

Itt következik egy jelenet, mely ismét a lélekбúvárnak és a költőnek egyaránt becsületére válik. Thyestes bár nem kételkedik abban, hogy testvére felhagyott a gyűlölséggel, mégis kimondhatatlan sejtelemtől megragadtatva így szól:

Quid me revocas, festumque vetas

Celebrare diem?

(946—968, 942—964. Bip.)

Oda lép Atreus, hozva a serleget, melyben a borba vegyítve Thyestes fiainak vére van: felhívja, hogy üritse ki a kibékülés örömére. Thyestes azt feleli, hogy óhajtana, hogy ez örömben vegyenek részt fiai is. Atreus kegyetlen szójátékkal mondja, hogy:

Hic esse natos crede in amplexu patris,

Hic sunt eruntque.

(980. és köv.)

Jakobs az e perczen beállt visiószerű állapotot elítéli. Szerinte a látomány, melyet a végzetes kehely kiürítése előtt lát maga előtt *Thyestes*, csak arra való, hogy a cselekvénytől a figyelmet eltérítse. E ponton védenem kell Senecát; az a sejtetem, mely őt megszállotta, midőn a palotába lépett, miért nem lephette volna meg most egy pillanatra, hogy gyermekeit nem látja maga körül? Csak beható figyelemmel el kell olvasni a következő verseket:

Quidquid est, *fratri*, precor,

Natisque parcat, omnis in vile hoc caput

Abeat procella. Redde iam natos mihi.

Atr.: Reddam et tibi illos nullus erripiet dies.

Thy.: Quis hic tumultus viscera exagitat mea?

Quid tremuit intus? sentio impatiens

Meumque gemitu non meo pectus gemit.

Adeste, nati. Genitor infelix vocat.

Adeste, visis fugiet hic vobis dolor.

Unde obloquuntur.

Atr.: expedi amplexus, pater:

Venere. Natos equid agnoscis tuos?

Thy.: Agnosco fratrem.

Azon költői előlegezések, ihletett jóslatokat tartalmazó nyilatkozatok közé tartozik Thyestes beszéde, melyet a mély lélektani bepillantással bíró költők megengednek maguknak. Ez *Agnosco fratremre*, mely a világirodalom egyik leggeniálisabb fordulata, készített elő a megelőző visió. De a decadentia írója nem tagadhatja meg magát: e megrendítő szavak után bőbeszédű részletezésbe csap, undort gerjeszt katharsis helyett. Mikor Atreus kéjelegve megmondja, hogy öngyermekei húsából étkezett, Thyestes így szól:

Volvuntur intus viscera et clausam nefas

Sine exitu luctatur et quærit fugam,

Da frater ensem sanguinis multum mei.

Habet ille: ferro liberis detur via.

Negatur ensis? pectora inliso sonent
Contusa planetu.

Atr.: sustine infelix manum.

Parcamus umbris.

Thy.: tale quis vidit nefas?

Quis inhospitalis Caucasi rupem asperam
Heniochus habitans? quisque Cecropiis metus
Terris Procrustes? Genitor en guatos premo
Premorque natis. (1045. és köv.)

És *Atreus* még egyszer édelegve mondja el a gyermekek lekonczolásának fentebb a hírnök elbeszéléséből már untig ismert részleteit. *Thyestes* átka emelkedett, kivált e passus:

Si nihil superos movet
Nullumque telis impios numen petit:
Aeterna nox permaneat et tenebris tegat
Immensa longis scelera. Nil Titan queror,
Si perseveras. (1096. és köv.)

A drámai mélység még megörvénnylik a következő pár szónál:

Thy.: Quid liberi meruere?

Atr.: Quod fuerant tui.

Thy.: Natos parenti.

Atr.: fateor et quod me iuvat,
certos. (1104. és köv.)

A darab vége nem nyugtat meg. *Thyestes* az istenek bosszújának adja át testvérét, *Atreus* pedig:

Te puniendum liberis trado tuis. (1116.)

Behatóbban foglalkozom e darabbal, mely a hanyatlás költőjét a maga fény- és árnyoldalaival legélesebb, legszembezőköbb alakban mutatta be. Mindenütt érzik, hogy elveszett a szabatosság iránti érzék, elveszett az igazság által a szép elé vont határok ismerése. Ha valami fenséges, ha valami szép motívumot észre vesz, a hamis hang által elrontja. Mindig a szellem negélyezése tolakodik előtérbe. Jól mondja Nisard: «A leírás után a declamatio, a declamatio után a leírás.» Álljon itt még egy jellemző példa és azután befejezhetjük Senecáról való mondandóinkat. *Hercules furens*-ban, míg Herkules Eurystheus parancsára az alvilágba száll alá, egy kalandor Euboeából, Lycus megölte Hercules apósát, Creont és elfoglalta királyságát. Hogy trónját jogszerűvé tegye, kényszeríteni akarja Megærát, Hercules nejét, hogy hozzá menjen nőül. Emlék-

szünk azon hősies, stoikus színezetű párbeszédre, mely kifejtett a kényúr és a hű hitves közt. Visszajön Hercules Theseus kíséretében. A míg Hercules a bosszú és megtorlás művét akarja bevégezni, összegyűl és pedig e válságos pillanatban e hős neje, anyja, gyermekei, fogadott atyja (Amphitryo), leültetik Theseust, hogy mesélje el, mit látott az alvilágban és Theseus egészen stilszerű invocatio mellett előadja:

Fas omne mundi teque dominantem precor
 Regno capaci teque quam tota inrita
 Quæsivit Aetna mater, ut iura abdita
 Et operta terris liceat inpune eloqui. (662. és köv.)

és a leírás betölt egy hosszú — majdnem 200 sorra terjedő jelenetet, melynek hegyébe a III. felvonást a kar éneke rekeszti be, mely szintén Herculesnek az alvilág feletti diadala felett elmélkedik. A valódi lyra csak az utolsó négy sorban cseng felénk:

Jam nullus superest timor,
 Nihil ultra iacet inferos.
 Stantes sacrificus comas
 Dilecta tege populo. (895. és köv.)

Sehol szembeszökőbben nem árulja el Seneca, a descriptio iránt érzett ellenállhatatlan vonzalmát; mikor Hercules és Lycus közti harcáról, tehát magáról a cselekvényről volna szó, az epikus költeményekből úntig ismert alvilági jeleneteket ír le akkora terjedelemben. A terjengést átviszi a sententiák terére is. Ez a próza betörése a költészet régiójába. Így a *Phoenissae*-ben azt a thémát, hogy Oedipus halni akar és Antigone ott sem akarja elhagyni, 300 versen át variálja. Kitűnően jellemzi Johnson, Cowley költészetéről szólván, ez irányt: «The fault of Cowley and perhaps of all the writers of metaphysical race, is that of pursuing his thoughts to their last ramifications, by which he loses the grandeur of generality; for of the greatest things the parts are little; what is little can be but pretty, and by claiming dignity becomes ridiculous. Thus all the power of description is destroyed by a scrupulous enumeration; and the force of metaphors is lost, when the mind by the mention of particulars is turned more upon the original than the secondary sense, more upon that from which, the illustration is drawn than to which it is applied.» Sehol jobban kifejezve nem találtam a tünetményt, melyet én ezzel foglalok össze egy rövid mondásba: a próza betör a költészetbe. Seneca metaphysikus író: részletez, mert nem

a szív igaz rajzát akarja adni: hanem az elme öntudato s szemléletét, nem e cselekvény, hanem annak elmélete érdekli: moralt ad, de a legtúlzób szvenvedélyeket, a legképtelenebb helyzeteket kedveli, hogy a morális témákat annál élesebb ellentétek felállításával legye világossá. A vadság, az embertelenség, az iszonyt keltő indulat rajzában leli örömét. Mikor *Andromache*-nak elhurczolták fiát, *Astyanaxot*, hogy Trója bástyafokáról letaszítsák, a szelid, az odaadó, a Homeros által rajzolt búcsújelenetben az anyai gyöngédség mintaképeképen lelkünkbe íródott *Andromache* nem átalja így declamálni:

Quis Colchus hoc, quis sedis incertæ Scythæ
Commisit? Aut quæ Caspium tangens mare
Gens iuris expers ausa? Non Busiridis
Puerilis aras sanguis adpersit feri
Nec parva gregibus membra Diomedes suis
Epulanda posuit (1114. és köv.)

pedig az anyai szeretet rajza iránt volt érzéke; mert midőn *Ulysses* halálra keresi *Astyanaxot* és *Andromache*, hogy megmentse gyermekét, azt hazudja, hogy gyermeke meghalt... remegésével árulja el, hogy él, mit a fondor *Ulysses* azonnal észrevesz és így szól:

Alios parentes alloqui in luctu decet;
Tibi gratulandum est misera quod gnato cares
Quem mors manebat sæva præcipitem datum
E turre lapsis sola quæ muris manet. (628. és köv.)

ezzel a nőt meglepi; bizonyos lesz arról, hogy *Astyanax* el van rejtve, hozzá fenyegetőzik, hogy szétdúlja *Hector* hamvait, ha *Astyanax* meg nem kerül: e két félelem közé szorított *Andromache* előhossa gyermekét, remélvén, hogy megengeszteli az ártatlan gyermek megjelenése az ellenséget is...

Bír a lélektani bepillantás erejével, de bölcselmi úton jutott hozzá, nem a költői szív közvetlen hevével érzi át a szív szvenvedélyeit és szvenvedéseit. Érdekes morális témának tekinti a tragikai helyzeteket. Igaza van *Nisard*-nak: Pour composer des situations hors de la vérité il ne faut que de l'esprit, de l'audace, peu de sévérité pour soi-même, et cette facilité paresseuse que certaines époques prennent pour de génie. (A valódiság határain túl eső helyzetek megteremtésére csak szellem, merészség és önmaga iránti szigor csekély mértéke kell és az a hanyag, könnyűvérű írásmód, melyet némely korszakok hajlandók lángész számba venni.) Ezért

aként is alakítja a tragikai helyzetet, de nincs áthatva az ihletett költő azon szent hivatásától, hogy a rokonszenv felébresztése által az emberi szív indulatait átéreztesse a maguk közvetlenségében és ez által eszközölje az indulatok tisztítását. Megdőbbsent, de nem hat meg; borzadálylyal tölt el, de nem fenséggel; a szó hatalmát, a szellem ragyogását érezzük, de nem a szív igaz beszédét. De hát a hanyatlás költőjét ép az jellemzi, hogy a költészet örök tiszta forrásából nem közvetlenül merít. A szív rajza helyett a szellem *csil-láma* gyönyörködte a hanyatlás költőjét. Nisard a *szellemességet* a hanyatló irodalmak funeratorának nevezte. E szellem nem engedi, hogy szerző mérsékelje magát. «Le gout dans l'homme de génie, c'est la force et la fécondité qui se modèrent le génie; ce n'est pas seulement ce qui produit, mais encore ce qui choisit.»¹⁾ Mi e korlát, mi ez önfékezés, mi e válogatás titka? *Az igazság.* Ha kérjük, mi a különbség Sophokles és Seneca közt, e szóval felelhetünk: *az igazság.*

HEGEDŰS ISTVÁN.

MIÉRT OLY GYARLO KÖZÉPKORI VERSELÉSÜNK?²⁾

Elolvashatjuk a középkori költői maradványoknak jó részét, darabszám véve talán felénél is többet, s nem látjuk bennök érvényesülni a magyar vers első törvényét, a sornak hangsúlyos met-szetekre, ütemekre oszlását. E jelenségen bizonyynyal megütközhe-tünk, ha erősen állunk ama föltevésünk mellett, hogy a költői forma már a XV. században megállapodott és legfőbb sajátságában nem tért el a népköltés mai alakjától.

De csak egy futó tekintetet vessünk a hiányos verselésű em-lékekre, megütközésünk azonnal szűnni kezd. Fordítások ezek, me-lyek között csak elvétve akad egy-egy eredetinek látszó utánzás; fordítások, melyekben szerzőjük nem is akart magyar rhythmust ér-vényesíteni; fordítások, melyek csakis az eredeti latin formához, de még sokkal inkább az eredeti egyházi dallamhoz alkalmazkodnak.

¹⁾ «A lángészben az izlés maga az erő és termékenység, melyek mérséklék lángszellemét; a lángész nem csak a teremő, de a kiválasztó képességben is nyilvánul».

²⁾ Részlet a szerzőnek *A magyar verselés Szenczi Molnár Albertig* című hosszabb tanulmányából.

Nem is értem, hogy miért keresik bennök oly erőszakosan a magyar nemzeti versidom szabályát, holott csak oly joggal szabdalhatnák magyar ütemekre Berzsenyi alkaioi stropháit vagy Vörösmarty hexameterait.

Különben e szolgamódra utánczó verselés is nagyot emelkedik, ha a költői emlékek sorából kidobjuk *azon nyelvi maradványokat, melyek kötetlen beszédbe foglalvák*. Az emlékek e két faja közt határt vonni nem könnyű feladat, mert vers és próza léptenyomon érintkezik, de még sem vagyunk az útbaigazító eszközöknek teljes híjával.

Mindenek előtt, ha a latin nem mutat verses formát, a magyar fordítást nincs miért abba bele erőszakolni, a mint Szilády teszi a LXIV—LXIX. sz. darabokkal. (R. M. K. T. I. k. 219—220. l.) Ezúttal — úgy hiszem — e maradványoknak címe vezette félre a Költők Tára tudós kiadóját. A latinnak is «versus», a magyarnak is «vers» áll előtte a Winkler-codexben. De e szó sem egyik, sem másik helyt nem vonatkozik a szövegnek kötött vagy kötetlen alakjára, hanem a szertartásos énekek egy fajtát jelenti, mely bár éneklésre van szánva, ma is rendszerint prózában foglal helyet a kath. breviariumban.

A példa talán többet bizonyít, szóljon mellettünk akármelyik.

A LXVII. számú Szilády szerint így hangzik :

Vers.

Imágy érettönk
Ergalmasságnak anyja
Urístenhöz!
Hogy méltók legyönk
Krisztusnak ígéretinek.

A Winkler-codex csak két sorban, közli ugyancsak «vers» czímmel :

Imagy eretheonk, eergalmassagnak Annja urístenhez,
hogh meltook legewnk Christusnak ígeretinek.

(Nyelvemléktár II. 113. l.)

Ugyanott olvashatjuk latinját (112. l.) :

Versus. Ora pro nobis mater misericordie ad dominum
ut digni efficiamur promissionibus christi.

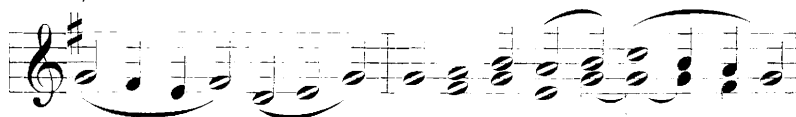
Valószínűleg ugyanazon egyszerű dallamra ment, melyet hasonló szöveghez Bogisich Mihály közöl (A ker. egyház ősi zenéje. 374. l.):

Ora pro nobis | Sancta Dei | Ge - ni - trix
Ut digni efficiamur | promissionibus | Chri - sti

De a verszámba betolakodó prózai darabokat más módunk is van fölismereni és bitorlott helyökről kiiktatni, még ha verses latinból vannak is fordítva. E fordításoknál a legkevesebb, a mit megkövetelhetünk, hogy eredeti nótájukra, ha egy kis erőltetéssel is, elénekelhetők legyenek. Ám próbálja meg bárki is a LXI. számú darabot (R. M. K. T. I. k. 218. l.) a noha igen egyszerű egyházi dalmhoz hozzászabni, a melyet Bogisich idézett művében (536. l.) találhatunk, kétségtől fennakad már az első sorban.

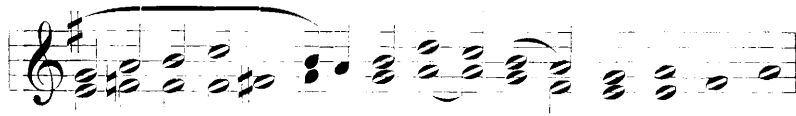
Ave Regina Coelorum. (Bogisich: A ker. egyh. ősi zenéje, 536. l.)

A - ve — Re - gi - na coe - - lo - - rum.
Idvez légy mennyeknek királyné asszonya.

A - ve — Do - mi - na An - ge - lo - - rum.
Idvezlégység angyeloknak asszonya.

Sal - - - - - ve ra - dix sal - ve por - ta
Idvezlégység szent gyökér.

Idvezlégység mennyeknek királyné asszonya,
Idvezlégység angyeloknak asszonya,
Idvezlégység szent gyökér,
Kiből támadott ez világnak világosság.

Öröj dicsőséges,
Mendeneknek felette szépséges,

Maragy békességgel igen ékességes,
És miértünk Krisztust mindenkoron imágyad.

De nekem nem feladatom a R. M. K. T. első kötete tartalmát megrostálni: azt azonban ki kell mondanom, hogy *e kötetnek egyik-másik darabja nagyon könnyű szerrel jutott a verses ruhához*, melyből a fentebbieken kívül a következőket mindenesetre ki kell vetköztetnem: a XLIII—XLVI. számút (mind a négy a «Veni Sancte» fordítása, a mely latinban is próza), továbbá a XLVIII., LVI., LXII., LXIII. számút, melyek az előzőkkel együtt az első kötetbeli darabok számának negyedét meghaladják.

Sokan talán anathemat kiáltanak reám, hogy verses maradványainkat ily kegyetlenül megfogyasztom, de e kis kitéréssel tartoztam az igazságnak, meg a magyar vers történetének, a mely sokkal világosabban fog elénk tűnni, ha nyilvánvaló prózát nem kell a vers szabályaira feszítenünk. Azonban a prózai emlékek kiiktatása után is mintegy húszra rúg azon régi költemények csapata, melyek minden magyar rhythmus nélkül szűkölködnek és a melyekben a hangsúlyos metszetek fő szabályát hiába keressük. E maradványok talán kivétel nélkül latin hymnuszok magyarításai, melyeknek nagy részét a Döbrentey-codex, többijét elszórtan a Nádor-, Festetich-, Cornides- és Keszthelyi-codexek őrizték meg; a R. M. K. T. I. kötetében pedig a XXVII—XLII. számok alatt csoportosítvák. Mielőtt verses voltuk bebizonyítására és verselésök megmagyarázására térnénk, halljuk előbb, mint igyekeztek mások e fordítások formai tökéletlenségét megfejtteni.

Toldy*) mindenekelőtt úgy akarja a vers szabálytalanságának okát adni, hogy magukat a fordításokat jóval korábról származtatja, a Lajos és Zsigmond idejéből, holott mi sem mutat arra, hogy a Hunyadiak koránál előbb keltek volna. Fontosabb ennél magyarázatának veleje, hogy t. i. a versszerző jámbor szerzetesek nem a *magyar nemzeti költészet* külső alakját vették mintául, hanem *«a világi élettől elrekesztve és divatozó deák egyházi énekek fordítására szorítkozva, melyek a versalkatot tekintve, rendszerint felette tökéletlenek: meglegedtek az eredetinek, mennyire tőlök telt, hív visszaadása mellett, a szótagok számát a dallamok hangjegyeihez alkalmazni: a honnan legrégebb egyházi énekeink tökéletes formátlansá-*

*) Toldy Ferencz: A magyar nemzeti irodalom története. I. k. 189. l.

gokban kötetlen beszédet állítanak elő, legfeljebb némi trochaicus lejtést éreztetnek, minden rímelő kísérlet nélkül.»

Szilády*) másképp vélekedik e legrégibb magyar himnuszokról. «Rímeikkel a fordító — szerinte — még nem törődött, de folyvást szem előtt tartotta a jambicus dimetert»; ámbár «a szabályszerűség próbáját talán egyetlen sor sem állaná ki, sőt egészben véve inkább trochaicus lejtés jellemzi őket, mintsem az ellenkező. A nemzeti rhythmus által már akkor is bizonyosan követelt sormetszettel szintén csak néha találkozunk.»

Szilády továbbá azt kérdi, hogy vajjon e fordítók általában egyetlen verselők voltak-e, vagy csak a görög-latin mértékkal szemközt érezték magukat idegenül? — De az «ügyetlen» megrovást nem tartja jogosnak, mert azt a versformát, melybe a himnuszok foglalvák, a *nyolczast*, nem tartja ős nemzeti versalaknak. «*Ezek a nyolcz szótagú iambicus sorok már Ambrosius idejében divatos formái voltak a latin költői irodalomnak. Általánosan népszerűvé Ambrosius tette e formát az által, hogy négy sorú strophákra szaggatva írta rá himnusait. Ettől az időtől kezdve terjedt ez a versalak a keresztyéniséggel együtt mindenfelé s az egyházi latinság csatornáján szivárgott az ezt elfogadó népek nyelvébe. Ismerte-e a pogánykori ős magyar költészet (t. i. a nyolczast) vagy sem? — erre ma ki tudna feleletet adni. Népdalaink, rhythmikus közmondásaink kimeríthetetlen alaki gazdagsága nyomán ezt egyéb versformáinkról hasonló joggal lehetne állítani. S viszont abból, hogy legrégibb verses maradványaink legnagyobb része nyolczas sorokban szállott reánk, nagy valószínűséggel lehetne a keresztyén himnuszok túlön-túl erős befolyására vonni következtetést. Részemről ezt a jelenséget egy perczig sem kételkedem ennek a befolyásnak tulajdonítani.*»

A Szilády nézeténél is tovább megy Kacziány Géza, a ki az Irodalomtörténeti Közlemények 1891-iki évfolyamában (1—20. l.) «*A magyar vers-alakok Erdősiig*» című, sok ismerettel, de nem kevesebb zavarral telt dolgozatot közöl, a melyben Négyesy újabb alapvető tanulmányaira ügyet sem vetve, elég bátor egyenest kölcsönzésnek nyilvánítani nemcsak ősi nyolczasunkat, hanem a magyar alexandrint is, s a melyben a magyar vers rhythmusáról olyan ferde és elavult felfogást árul el, hogy a magyar versben a hangsúly teszi hosszúvá a szótagot. Természetes, hogy midőn alább

*) R. M. K. T. I. k. 353. l.

Sziládynak óvatosan felállított véleményét igyekszünk czáfolni, Kacziány állításait egyáltalában tarthatatlanoknak fogjuk tekinteni.

A kérdést figyelemre méltóan fejtegeti Krajcsovics Soma is, a ki e Közlöny VI. kötetében (1882) hosszabban értekezik a középkori költői maradványok verseléséről, noha tanulmányait inkább az anyag csoportosítása, semmint a jelenségek magyarázata, avagy a történeti fejtegetés teszi érdekessé. Krajcsovics a metszetbeli szabálytalanságok *nagy részét a másolók avatlan változtatásából* magyarázza, de úgy véli, hogy *«maga a versszerző sem volt képes gondolatait verseinek szabályos korlátai közé zárni, hanem a tartalom világossága kedvéért feláldozta az ütemek és vers szótag-számát, miért is a szabályos ütemek mellett inkább találunk megtoldott, mint megrövidített sorokat»*, mert *«a szegényes, fejletlen, különösen terjedelmes nyelvtani formákkal élő nyelvben nem állott mindig kellő szó a versszerzőnek rendelkezésére. A sok ütembeli vétséget tehát egyenesen a kifejezésekben részint nehézkes, részint szükkölködő nyelvből, mint stíláriis bajt kell kimagyaráznunk, de nem a szerző verselésbeli járatlanságának tulajdonítanunk, mintha nem lett volna elméleti ismerete vagy kellő érzéke a pontos rhythmikus lejtés szépsége iránt.»*

Nem mellőzhetjük Négyesy László nyilatkozatát,*) a ki sok helyes bizonyítékkal és erős czáfolattal ostromolja Sziládynak fentebbi nézetét a magyar és latin nyolczasnak egymáshoz való viszonyáról. A régi verselés silányságát sem magyarázza helytelenül, — de hadd szóljon ő maga. *«Középkori emlékeink közt jó és rossz verseket egyaránt találunk, de a rossz versek nem népköltési maradványok. Az írott költészet rossz versei vagy eredetiek, vagy fordítások, és silányságuknak ismét kétféle oka van. A fordítók fülében t. i. nem a magyar rhythmus csengett ilyenkor, s nem is akarták magyarosan írni, hanem a latin melódia menete szerint; ez okozta ott a darabosságot. Az eredeti rossz versek szerzőinek pedig egyszerűen nem volt rhythmus-érzékük (legalább active nem működött), a mint hogy iskolázott embereknek sokszor nyelvérzékük is, versérzékük is rosszabb, mint a népé.»*

Egész erdő vélemény állja útunkat, óvatosan lépünk, mert beletévedni könnyű, kibontakozni nehéz.

Jó lesz először is azon állításokat elfognunk, melyeket töké-

*) Magyar verstan. (1886.) 98. és köv. lapokon.

letesen le kell rombolnunk. A legnagyobb zavar e versek magyarázatában bizonynyal onnan ered, hogy olyasmit keresnek benne, ami a szerzőknek eszökben meg sem fordult. — Toldy trochæusi lejtést érez ki belőlük, Szilády pedig a jambicus dimeter szemmel; tartását veszi észre, ámbár — maga vallja — *a szabályszerűség próbáját talán egyetlen sor sem állaná ki, sőt egészben véve inkább trochaicus lejtés jellemzi őket.*

Azt hiszem, szeme is, füle is mindkettőjüket megcsalta. Toldy amaz állítása idejében az egész magyar verselést trochæusra akarta építeni; azt látott a népdalokban, azt keresett *Himfy szerelmei*-ben, tehát azt erőszakolt bele verses maradványainkba is. Szilády is alighanem Toldy hatása alatt áll, mikor trochæusi lejtés cseng a fülébe, holott ez a versláb — akár időmértékest, akár hangsúlyost vegyünk föl — éppen nem uralkodik legrégibb hymnus-fordításainkban, sőt a trochæus lejtése semmivel sem erősebb bennök, mint a közönséges magyar prózában, melyet — tudjuk — az első szótagon álló hangsúly inkább esővé, lejtővé, mintsem emelkedővé tesz.

A következő sorokban ám érezze ki élesebb fül a trochæust, nekem nem adatott ez a tehetség.

Binösöknek kegyös segítség,
És mindön nyomorúltaknak
Vigasztalója, megújítója.

(Miserorum pia adjunctire. R. M. K. T. I. k. 18. 1.)

Felséges ige származván
Régen atyától kijöven.

(Verbum supernum prodiens. R. M. K. T. I. k. 178. 1.)

Dicsőséges viadalnak nyelve(m)
Ínekeljed ű hadát!
És keresztfának ű győzésén
Mongy nemes diadalmat,
Miként világnak váltója
Meghalván győzött volna.

(Pange, lingua, gloriosi. R. M. K. T. I. k. 185. 1.)

O istennek kegyölmes anyja,
Ki vagy tengőri csillag,
És mindönkoron sziz,
És menyországnak bódog kapuja.

(Ave maris stella. R. M. K. T. I. k. 188. lap.)

De hogyan is mutatkoznék e versekben trochæus, mikor jámbor szerzőik előtt nagyobbára jambikus eredeti lebegett! A fordított 18 hymnus közül ugyanis 12-ben jambus uralkodik, a trochæus csak egyben érvényesül (Pange, lingua...), míg a többi időmértéket egyáltalán nem ismer, verssé csupán hangsúly és rím által válik, sőt egy-kettőben hangsúlynak is, rímnek is kevés nyomára akadunk (*Ave maris, Veni creator spiritus*).

De talán több igaza van Sziládynak, mikor azt hiszi, hogy a *fordító folyvást szem előtt tartotta a jambikus dimetert*. Nézetéhez bajos hozzáállanunk. Azon időtájban, mikor e magyar hymnusok létrejöttek, aligha tudta csak egy fordító is, hogy a latin eredetiben jambus-lábak váltogatják egymást. Rég elmúlt az a kor, melyben a latin egyház időmértékre alkotta énekeit; Nagy Gergely hangsúlylyal és rímmel cserélte föl Szent Ambrus időmértékét, mert a latin nyelv kihaltával a szótagok mennyisége végkép össze-zavarodik; a latinból támadt román nép a hosszú és rövid szótagok váltakozásában mely verselés mód különben sem latin földön termett, hanem Görögthonból került — nem talált többé rhythmust, rövid időn az egyház is versnek csak azt fogadja el, a mit hangsúly és rím azzá tesz. — Az újabb egyházi költemények mind e formában jelennek meg és a régi időmértékes hymnusok közül, melyek legszebbjeit Szent Ambrus (a IV. század végén) és Venantius Fortunatus (a VI. század közepén) szerzette, csak egynehányat őrzött meg a tartalmához vagy zenéjéhez fűzött kegyelet, megőrzötte a nélkül, hogy versformáját értette vagy érezte volna.

A magyar fordító is bizonyára sokkal inkább a sorok egyenlősége miatt tartotta versnek a «Veni redemptor gentium» kezdetű vagy más hasonló régi hymnust, s nem azért, mert Szent Ambrus jambikus dimeternek szánta. Úgy kell mondanom: *szánta*, mert e hibáktól hemzsegető sorokat görög drámaíró vagy aranykorbeli latin lyrikus aligha fogadta volna el jambusnak, a magunk nyelve is minduntalan megdöcczen egy-egy szabálytalanságon; hát akkor hogy érzett volna bennök jambusi lejtést az a középkori versszerző, a ki, mint a hangsúlyos és rímes latin verseket, bizonynyal e régi hymnusokat is magyar módra hangoztatta? Pl.:

Veni, redemptor gentium. (Szt. Ambrus hymnusa jambusban.)

Dies iræ, dies illa. (Későbbi híres sequentia hangsúlylyal és rímmel.)

Hídeq szél fú észak felől. (Népdal.)

A mit a magyar szerző a latin eredetiben nem látott, nem érzett, azt, t. i. trochæust és jambust, fordításába be sem vihetett; előtte nyolcz szótagú sor állott, azt igyekezett nyolcz szótagban visszaadni, hogy a magyar szöveget is rá lehessen énekelni az egyházi dallamra. — E nyolcz szótagú sorokban tehát még kevesebb joggal keresheti Szilády *a nemzeti rhythmus által már akkor is bizonyosan követelt sormetszetet*, mint a jambikus dimetert, s éppen nem tudunk véle megegyezni akkor, midőn a magyar népdalok legszokottabb alakját, a nyolczast, e latin hymnusok hasonló terjedelmű soraiból magyarázza.

De messze kalandoztunk. Csak annyit akartunk bebizonyítani, hogy e legrégibb magyar hymnusainkban nem szabad időmértéket, sem hangsúlyos metszeteket keresnünk; de formai tökéletlenségüket nem szabad az akkori magyar nemzeti verselés fejletlenségére hárítani, hanem azon egyetlen okból magyarázni, hogy szerzőik a fordításban nem nemzeti versalakokat vettek példaképpül, hanem az idegen formát, melyben nem az időmérték, de csupán a sorok egyenlő hossza miatt láttak verset: szolga mód követték, többre nem törekedvén, mint hogy a magyar az eredetivel szótagszámra megegyezzek és hogy az egyházi dallamra nagyobb erőltetés nélkül ráénekelhető legyen.

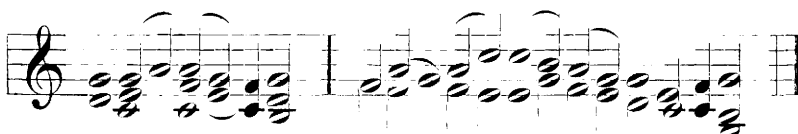
Ezt a legkevesebbet, a mi a verset a prózától elválasztja, nagyobbára meg is találjuk hymnusainkban. E legkisebb követelménynek minden hiba nélkül megfelel a *Verbum supernum prodiens* magyarja, melynek sorai az eredeti nyolcz szótagot sehol sem lépik át, és a dallammal soha sem ütköznek össze, a mint arról a dallam és szöveg közlése bárkit is meggyőzhet.

Verbum supernum prodiens. (Bogisich: *A ker. egyház ősi zenéje*, 563. l.)

Verbum supernum prodiens
Felséges ige származván

Nec Patris liquens dexteram Ad opus
Régen atyától kijövén, Világnak

Suum exiens Venis ad vitae vesperam.
Szilvén segejtés, Hajlott időnek folyásán,

Ilyen szempontból nem érheti a formátlanság vádjá még a következőket: *Conditor alme siderum, Veni redemptor gentium, De patre verbum, Ex more docti mystico, Vexilla regis prodeunt.*

Azonban ezekben is akad egy-egy sor, másokban több is, melyek vagy innen maradnak, vagy túlmennek az eredeti nyolcz szótagon. E szabálytalanságok magyarázatára jó szolgálatot tesznek Krajcsovicsnak idézett szavai, a melyekkel ő a himnuszoknak verselésbeli gyöngeségét egyáltalában akarta megvilágítani. Igaz, a másolók számos versen változtattak, sok sornak épségét megromtatták, gyakran szándékosan, máskor tudatlanságból vagy gondatlanságból.

Különös, hogy e korban, de még a következő század folyamán is, mily gyöngye oldaluk volt a leíróknak a hűség; majd minden versértő másoló tartózkodás nélkül cseréli a szavak, a sorok, néha a szakok rendjét, a szerző kifejezéseit a magáéval váltja föl, kiejtését a magáéhoz idomítja, szóval javítani akar eredetijén, miközben sokszor erős pusztítást követ el rajta. Hasonló rombolás mehet végbe, ha a szöveg tudatlan vagy figyelmetlen másoló tolla alá kerül. A kolostorokban gyakran bízhatták a másolást olyan atyára, a ki talán magyarul sem jól értett, vagy néha olyan apácákra, kiknek — lehet — fogalmuk sem volt, hogy vers fekszik előttük.

Egy-két ilyen hiba-érte sort magunk is könnyen kijavíthatunk, mint:

Országot jóknak és igaznak (9 szótag)
Országot jóknak, igaznak (8 szótag)
Justisque regnum pro nobis (8 szótag)

Vagy:

Binönkből, hogy legyönk szabadon (9 szótag)

Binönkből legyönk szabadon (8 szótag)

Ut mereamur liberi (8 szótag)

De a súlyosabb hibákért nem a másolókat kell okolnunk, hanem Krajcsovicssal együtt onnan magyaráznunk, hogy a fordító az értelemnek sokszor áldozatul veté a formát, kivált ha az áldozat nem volt olyan nagy, hogy a megrövidített vagy rendszerint megnyújtott sor a zenével teljesen összeférhetetlenné vált volna. A nyelvet azonban — mint Krajcsovics teszi — fejetlenséggel ne vádoljuk, mert e vádat a nemzeti verselés maradványaiban mutatkozó könnyed előadás hamar megdönti, viszont a jámbor fordítóknak elméleti ismeretéről vagy erős rhythmusi érzékéről sem szabad valami nagy véleménynyel lennünk, mert Krajcsovicssal ellentétben úgy hisszük, hogy az idétt kevés magyar poéta verselt tudatosan, de az egyházi nevelésben annál több versszerzőnek romlott meg eleven rhythmusi érzéke.

Legrégibb hymnus-fordításainkban tehát nincs hangsúlyos metszet s azt nem is szabad bennök keresnünk. A magyar versszerzők csak a sorok egyenlő hosszára gondoltak, mert az eredet is csak a szótagszám egyenlősége tette előttök verssé.

De vajjon megáll-e föltevésünk? Nincsen-e számos fordításunk, mely a mai nemzeti verselés szabályaival sem ellenkezik, melyben a hangsúlyos metszetek tisztán kiérezhetők? Nem gyönyörködhetünk-e a Szent Bernát-féle hymnusnak formájában (R. M. K. T. I. k. 12. és 208. l.) és mi kifogásunk lehet ama *«szent ének»* rhythmusa ellen, *ki dicséri sziz Máriát*, pedig mindkettő latin költemény fordítása?

Ez mind nem ellenünk, de mellettünk szól. Mert más eredetiből készült a jó s egészen másból a rossz fordítás; mert az V. (LIX.), XVI. (LX.), XXI., XXII., XXIII., XXIV., XXV., L. és LI. számú költői emlékek többé nem időmértékes latin versből állottak elő, hanem hangsúlyos, rímes sorokból, melyekben a hangsúlyos metszetek törvénye majdnem oly pontosan uralkodik, mint nemzeti versidomunkban. Középkori barátaink fülében csakis az ilyen hangsúlyos vers volt az igazi vers; a benne lüktető rhythmust annál hamarabb kiérezhették és annál könnyebben adhatták vissza a magyarban is, mert anyjoknak ajkáról egykor és körültek a nép szájáról folyton hasonló ének hangzott.

Olvassuk fenhangon Szent Bernát latin hymnusát, olvassuk ne Horatius prosodiája szerint, de úgy, a hogy szerzője írta és a hogy a mi szerzeteseink is hangoztatták:

Salve mundi | salutare
 Salve, salve | Jesu chare!
 Cruci tuæ | me aptare,
 Vellem vere, | tu scis quare!
 Da mihi tuji copiam.

Szinte kedvünk kelne folytatni: *Ritka vendég Rácországból...* vagy *Gyere velem Molnár Anna...* De szükségtelen a mai időben keresni párját, elég hű mása a XV. századbéli magyar fordítás:

Idvöz légy*) ez világnak | idvessége
 Drágalátos | Jézus Krisztus!
 Im én keresztfádkhoz léptem,
 Te légy neköm | segédemem.
 Szent keresztfán | ha gondollak,
 Te kénodban | én kívánlak stb.

(R. M. K. T. I. k. 208. l.)

Magyar népdal csendül fülünkbe akkor is, midőn a *De nativitate Domini* hymnust, vagy annak magyarját, a XXIII. számú éneket olvassuk:

Dies est lætitiæ	Vigaságnak ez napja
In ortu regali,	Mert királ szileték,
Nam processit hodie	Ki származik ez napon
De ventre virginali	Sziznek ő méhéből.
Puer admirabilis,	Csodálatos ez gyermek,
Totus delectabilis	Ki mindönnek kedves lön
In humanitate,	Ő embörségébe
Qui inæstimabilis	És ki alejt hatatlan
Est et ineffabilis	Es ő megmond hatatlan
In divinitate.	Ő istenségébe.

(R. M. K. T. I. k. 167. l.)

E hibátlan hetes és hatos sorokat, melyeket a XXIV. és XXV. számú költemény is mutat (*Asztalnak szent dicsérete és Jó és gonosz szerzetősnek dicséreti és szidalma*), csak össze kellett fogni, hogy belőlük azon 13-as álljon elő, mely négyesével a *Patris sapientiæ*-nak és fordításának, valamint a többé-kevésbé eredeti

*) Az *Idvözlég*y vers kezdetén számos esetben éppen oly kevésbé tartozik a sorhoz, mint az *Amen* a költemény végén, v. ö. R. M. K. T. I. k. 13, 176, 178, 180, 197. l.

XXII. (*Emlékeztető Krisztus kinszenvedésére*) és XLIX. számú éneknek (*Krisztus hét igéje*) versszakait alkotja.

Latinja :

Patris sapientia veritas divina
Deus homo captus est hora matutina
A suis discipulis cito derelictus
Judæis est traditus, venditus, afflictus.

Magyarja :

Atyának bölcsesége | isteni bizonyosság
Veternének idején | Krisztus megfogattaték,
Az ő tanítvánitól | éjjel elhagyattaték,
Sidóknak árultaték | adaték és kinzaték.

A népköltészetből is idézhetünk hasonló verset, annyi különbséggel, hogy a sor nem hetesből és hatosból, hanem megfordítva alakul :

Szintelen, szintelen | a legény, míg nőtelen.

Ennyi példa is elég meggyőző tanú arra, hogy a hangsúlyos versek visszaadásakor sokkal inkább otthon érezte magát a szerző Fordításában, ha csak az eredetit követi is, a ritmus nem ellenkezik a nemzeti forma törvényével; ha pedig a latin költemény menete valamely népdal rokon hangját kelti föl a fordító fülében, akkor hibátlan magyar vers válik a latin sorból.

Így olvad össze a latin és magyar rhythmus, így áll gyakran elő a latinnak látszólag szolgai utánzásából valóságos nemzeti versalak, a mint az egyes sorok történetéből ki fog tűnni.

Ha már e fordításokból is magyarrhythmus cseng fülünkbe, mennyivel inkább az önálló, kivált népies költői emlékekből. — Mert a magyar verselés történetében pillanatig sem szabad felednünk, hogy emlékeink határozottan két csoportba oszthatók : egyik a népies költeményeké, melyek között valóságos népi termékek is találhatók; másik a műköltészetet, jobban mondva a tudakos írók műveit foglalja magában, a hová a fordításokat is odaszámíthatjuk. *)

*) Ez utóbbiak hamar fölismerhetők gyöngé technikájukról, ámbár az önálló költői termékek között is akad tökéletlen formájú, többek között a *Pannónia megvételéről* és a *Mátyás király haláláról* szóló énekek; szerzőjük vagy idegen versalakot követett, vagy — mi sokkal hihetőbb — nem volt verselő tehetséggel megáldva, szövegükön másolás is sokat ronthatott, de a magyar rhythmus bennök mégis föl-fölcseng, a mikor is a különben nemzeti tárgygyal teljesen összhangzik a nemzeti forma.

Azonban középkori költői maradványaink egy része népies színű, nemcsak tartalomban, de külsőben is. Ilyen első sorban a Kis Károly megöletéséről reánk maradt énektöredék, a pesti utczaiz gyermekek dala Mátyás megválasztásáról, mely hibátlan magyar nyolczasban hangzik:

Mátyást mostan | választotta
Mind ez ország | királyságra.

Hasonlókép népdal hagyta reánk a Mátyás ellen hadakozó Muhammed szultánról, hogy:

Mikor magyar király | zászlaját látá
Jó lovának száját | futni bocsátá.

A népdal formáját tartja szem előtt Nyirkállai Tamás, mikor jogi szabályt nyolczas versbe foglal, az a névtelen, a ki Szabács viadaláról folyékony tízes sorokban énekel, Gergely diák, a ki urát, Both Jánost, és Szabadkai Mihály, a ki Beriszló Péter veszprémi püspököt tizenhármassokban siratja; Apáthy Ferencz feddő versében és Geszthy László énekében a mai Sándor-vers jelenik meg először. — Sőt a nemzeti formák behatolnak a vallásos költészetbe is, habár ez tartalomban leginkább idegent követ. — A közönséges nyolczas hangzik ki a szent jobbkézhez írott énekből, s Vásárhelyi András Szűz Máriát ugyanazon sorokban dicsőíti, mint a melyekben Szabács viadalát olvassuk.

Egyik-másik vallásos énekről kétes, vajjon szerzője népdalt tartott-e szem előtt, vagy latin formát utánzott-e? A Katalin-legendát névtelen költője akár magyar mintára, akár latin hangsúlyos vers példájára írhatta oly szabályos nyolczasokban; a Szent László énekének tízes sorát (*Nekönk sziletél | Lengyelországban*) talán a latin követése teremtetten, de később elterjedni azért tudott oly könnyen, mivel a sor számos népdalra támaszkodhaték, melyek hasonló rhythmust hangoztattak. (*Katát kérették | bé Barassóba, vagy Kis kacsá furdik | fekete tóban.*)

A nemzeti versidom legelső szabályát végig kerestük összes középkori emlékeinken; most térjünk vissza e hosszúra nyúló fejezet kiinduló pontjához. Ott azt mondtuk, hogy verselésünk már e korban megállapodott formában jelenik meg, melynek *főtörvénye* — mint ma is — *a sornak hangsúlyos metszetekre, ütemekre való oszlása*. Igyekezünk okát adni, hogy miért vét annyi emlék ez általános szabály ellen; láttuk, hogy a tökéletlen versek száma

jóval csökken, *ha a prózai darabokat kitöröljük a költői maradványok közül*; kimutattuk, hogy a formátlan költemény majdnem kivétel nélkül mind fordítás, még pedig oly latinnak fordítása, a mely maga is gyöngén van verselve s a melyben a magyar szerző a verses alaknak több elemét nem is látta, mint a mennyit fordításában visszaadott; azt is fejtegettük, hogy minél inkább uralkodik a hangsúly az eredetiben, annál hibátlanabb magyar rhythmus lüktet a fordításban is; míg végre a magyar eredetű, kivált népies költői termékek külalakja semmiben sem tér el a mai népdalokétól.

KARDOS ALBERT.

KATONA JÓZSEF AUBIGNY-DRÁMÁJA.

Katona József ifjúkori (1810 és 1815 közt írt) darabjairól egy évtized előtt így nyilatkoztam a Közlönyben (VII., 1883., 937. l.): «Meggyőződéseem szerint Katona mindezen darabokban német drámákat dolgozott át, több-kevesebb önállósággal. Ezt, nézetem szerint, Katona maga is beismeri, midőn *Bánkbán*-t első művének nevezi, — kétségtelenül első önálló, eredeti művét érti alatta.» E felfogásomat, mely Gyulai Pálétól lényegesen eltér, akkor csak egy példával tudtam bebizonyítani: kimutattam, hogy Katonának *István a magyarok első királya* című 'eredeti' vitézi nézőjátéka négy felvonásban nem egyéb, mint Girzick Xavérnak 1792-ben megjelent, 'Stephan der erste, König der Hungarn' cz. drámájának sok helyen ügyesen rövidített, de, a dolog lényegét és számos részletet tekintve, hű átdolgozása. Most a nagy költőnek egy másik ifjúkori darabjáról nem mutathatom ugyan ki pontosan voltaképi forrását, de annyit, úgy hiszem, kétségtelenné tehetek, hogy ez a műve szintén egy korabeli német darab alapján, eshetőleg több tekintetben önálló fölfogással és szerkezettel, készült.

E darab czíme: *Aubigny Clementia vagyis a vallás miatt való zenebona Franciaországban IV. Henrik alatt. Vitézi darab négy szakaszban. Készítette Katona József Pesten, harmadik esztendőben törvényt tanulván, 1813.*)* E darab, eddigi tudomásunk szerint,

*) Kiadta Abafi Lajos, *Nemzeti Könyvtár* XIX: *Katona József összes művei* III, 121—180. l.

ily címmel nem került soha színre; valószínűen a censura akadályozta meg előadását. Erre utal a kassai censornak a darabra (ill. ennek a nemzeti színház birtokában levő másolatára) írt következő megjegyzése: «Ezen darabot előadni nem szabad, mert szitkokkal tele vagyon, Istenről nagyon illetlenül szól és régi vallásbeli villongásokat előhoz. Kassa, deczemb. 23. 1831. Magyar József.» De a kortársak bizonyos tekintetben kijátszották a censurát: 1819 óta e darab *Héderváry Czeccília* vagy *Szentgyörgyi Czeccília* címmel, magyar viszonyokra (III. Endre király korára) alkalmazva és valószínűen a vallási viszonyokra vonatkozó hosszadalmas és vastag fejtegetések mellőzésével, ismételve került színre. Hogy e magyarosítást maga Katona végezte-e, nem tudjuk; de ezen kár is sokat okoskodnunk, mert a darabnak e magyarosított alakját nem ismerjük.

Katona színművének tartalma röviden a következő:

Entragues Clementia, Aubigny város és vár asszonya, IV. Henrik híve, megtudja, hogy Chatre gróf a király elleneihez pártolt, a Ligue egyik vezére lett és útban van a város ellen, melyet ostromolni készül. Erre reábirja fiát, Raphaelt, a ki Chatre grófnak a várban tartózkodó leányát, Rozaliát, szereti, hogy szakítson mátkájával. De a leány maga is erélyesen nyilatkozik atyja ellen és midőn ez föladásra szólítja föl a várat, csak azért megy az ellenséges táborba atyjához, hogy ezt lebeszélje szándékáról. (I. felv.). Chatre, részben vallási elfogultságból, részben dicsőségvágyból, nem hallgat Rozália szavára, magánál tartja leányát és ostromot intéz a vár ellen. Nem sikerül ugyan Aubigny bevennie, de az ifjú gróft, Clementia fiát és Rozália vőlegényét, elfogja, midőn ez, ifjú hevétől elragadtatva, a visszavert ostromlókat üldözőbe veszi. Chatre megizeni Clementiának, hogy kivégezteti fiát, ha a várat föl nem adja. A várórság kész a föladásra, hogy az ifjú gróft megmentse; de az anyában tántoríthatatlan a hűség királyához és kötelességéhez; azért legyőzi anyai fájdalmát és visszautasítja a föltételt. Most Chatre új ostromot kezd; de Clementia hőiesen védi a várat és, Dobó Katiczára emlékeztetve, karddal sújtja vissza a vár fokára jutott fővezért, kit lehanyatlásában két zarándok fog föl és ment meg. (E zarándokok, mint utóbb értesülünk, Rozália és Sericour, a fővezér leánya és főlovászmestere, a kik álruhában várták az ostrom eredményét.) Chatre nem hal meg, csak megsebesül. (II. felv.) Az ostrom eredménytelenségétől és a saját megsebesülésétől iszo-

nyúan ingerült Chatre most mindenkép végre akarja hajtatni határozatát: Raphael gróf kivégzését. Azonban Sericour hosszasan fejtegeti előtte a király iránti hűség kötelességét és a vallásos türelmetlenség hiúságát. Midőn aztán észreveszi, hogy meglágyította a szenvedélyes ember szívét, Rozáliával zárandokruhában térdelnek elébe és esdekelnek az ifjú gróf életeért. Chatre, ki életének megmentőit ismeri fel bennök, megkegyelmez Raphaelnek, sőt maga is a sereg élén közelgő király hűségére tér, kit az ifjú gróf indul kiengecsztelni (III. felv.) A király megérkezik, igen kegyesen fogadja Chatret és, hogy büszkeségét kimélje, nem egyszerűen kegyelmet ad neki, hanem békeséget, szövetséget köt vele. Most megjelenik a fiát visszanyert boldog anyja is, hogy a királynak átadja várának kulcsait, az ifjú boldog mátkapárt pedig a hálálkodó király maga adja össze. (IV. felv.)

E darabról azt mondja Gyulai Pál,*) hogy «technikája jeles»; de részemről nem csatlakozhatom ez ítélethez. A darab technikájának igen lényeges hibája, hogy két félre bomlik: az első két felvonásban Clementia a hős, az utóbbi kettőben Chatre. A dráma e második felében Clementia teljesen háttérbe szorúl és csak az utolsó jelenetben lép föl, midőn már nincs mit tennie. Az se technikai jelesség, hogy a szín — a fölvonások rövidsége mellett is — az I. II. és IV. fölvonás közepén változik. De a mű tartalmáról igen helyesen ítélt Gyulai: «A cselekvény színpadi csínyek lánczolata, a jellemrajz pedig chablonszerű. Nincs benne élet, elevenség, s a lélektani fejlemény folyvást erőszakolt. Clementia hősködése, Chatre megtérése csak külsőkép drámai s inkább a néző kínzására vagy érzékenyülésére számított, mint meghatására és fölemelésére.» A darab valóságos ritter-dráma, (hisz a költő maga is így nevezi), ennek ismeretes elemeivel és stíljével, nagy szólamaival, külső lármájával, regényes motívumaival, érzékeny jeleneteivel, kedvező befejezésével. Manap e darab szerzőjétől kereken megtagadnának minden tehetséget, és valljuk be, nem is nyilatkozik benne sem kiválóbb költői hivatás, sem nagyobb színi képesség; a szerző sem jellemezni sem a cselekvényt egységesen megszerkesztteni nem tudja. A polgárháború és vallási türelmetlenség ellen intézett szavalatok becsületére válnak Katona magasztos fölfogásának és nemes szív-

*) *Katona József és Bánkbanja*. Budapest, 1883, 75 l.

nek, (ha ugyan tőle származnak), de egyáltalában nem öregbítik a darabnak drámaköltői vagy színi értékét.

«E művet (mondja Gyulai Pál, u. o. 74. l.) némelyek fordításnak tartják, de minden bizonyíték nélkül. Legfeljebb átdolgozás lehet, valamely idegen beszély vagy történelmi rajz át- vagy földolgozása és semmi esetre sem fordítás, mert az ilyenhez mindig oda írta Katona, hogy fordította.» Hogy ez utóbbi indokolás nem áll, már tudjuk az *István király* példájából; hogy kik tartották e darabot fordításnak, nem tudom, mert nem tekintve Abafi Lajos bevezetését,¹⁾ nem ismerek e darabról egyebet,²⁾ mint Bayer Józsefnek zárjelbe szorított lakonikus megjegyzését,³⁾ hogy Katonának e színműve, Weidmann után készült.«

Lássuk Katonának ez állítólagos forrását közelebbről. A darab címe: *Clementine von Aubigny. Ein dramatisches Gedicht im vier Aufzügen von F. C. Weidmann, k. k. Hofschauspieler. Für das k. k. Hoftheater. Wien. 1816., 82 l.* Az előszóból, mely *Wien, in Herbstmonath 1816.* kelt, de egyéb adatokból is tudjuk, hogy a darab már a könyvpiacon való megjelenése előtt színre került, még pedig nemcsak Bécsben,⁴⁾ hanem pl. Grácban is; eshetőleg Pesten is előadták. A szerzőről elég lesz megjegyeznem, hogy Weidmann Ferencz Károly Bécsben született 1787. (?) febr. 14. és u. o. halt meg 1867. január 28., tehát nyolczvan éves korában. Atyja, József (1742—1810), tehetséges színész és 1773 óta a bécsi várszínház tagja volt. Különösen komikus szerepekben remekelt és Ferencz császár, a ki őt nagyon kedvelte, nem igen mulasztott el előadást, melyben az 'öreg' Weidmann játszott. Főleg ez utóbbi tényből könnyen érthető, hogy fia, a ki szintén a színi pályára

¹⁾ Abafi itt, id. h. XI. l., minden egyéb megjegyzés nélkül egyszerűen fordításnak nevezi e darabot.

²⁾ Mert említést is alig érdemel Breán Kázmér cikke: *Katona József drámai működése Bánk-bán tragoediája előtt* (Nagybányai főgymnasium értesítője 1890/1.), melyben csak Gyulai adatait és nézeteit, de összekuszálva és részben félreértve, találjuk. Persze Breán is eredeti műnek nézi darabunkat és 'technikai előnyöket' érez benne. A darabra vonatkozó egyéb megjegyzései sem találók.

³⁾ *A nemzeti játékszin története* I, 430. l.

⁴⁾ A bécsi várszínházban 1816. szeptember 24-től 1821. október 8-ig tizenhatszor adták. Ed. Wlassack, *Chronik des k. k. Hofburotheaters*, Wien, 1876. 299. l.

lépett, már 1809-ben tagja lett a várszínháznak. De gyenge színész volt s már tíz év múlva (1819.) szerény nyugdíjjal elhagyta a színházat, hogy kizárólag az irodalomnak éljen. Rendkívül nagy, de nem épen értékes munkásságot fejtett ki. (Még legnagyobb becsüek nagyszámú turistái, Vezetői.) Irt sok drámát is, melyek Bécsben s egyebütt is, részben nagy tetszéssel, színre kerültek, de ma már teljesen el vannak felejtve és nagyrészt csak nehezen keríthetők meg.

Weidmann színművének cselekvénye — a dolog lényegét tekintve — azonos a Katona darabjának cselekvényével, de nem hiányzik a nagyobb jelentőségű eltérések sem.

A cselekvény itt is azzal indul meg, hogy a Liguehez átpártolt Chatre Aubigny vára alá jött és felszólítja Clementinát, hogy adja át a várat és küldje vissza a leányát, Rozáliát, ki, mint az ifjú gróf mátkája, a várban van. De itt Clementia nem bírja rá fiát, hogy mondjon le az árulónak leányáról, hanem ez utóbbi maga tagadja meg atyja kívánságát és benn marad a várban. Clementina összehívja a vár és város polgárait, kik neki és IV. Henriknek újból hűséget esküdnek. (I. felv.) Chatre, mielőtt az ostromot megindítja, követet küld a várba, a ki ügyesen ráveszi Rozáliát, hogy menjen vele atyjához, hogy ezt ellenséges szándékáról lebeszélje. De Rozália terve meghiusul, sőt vádjai és intései a legnagyobb és legszenvedélyesebb haragra lobbantják atyját, a ki vért szomjuhozva indul az ostromra. (II. felv.) Ez ostromnál Chatre megsebesül és Raphael fogságba esik. Az ifjúnak bátor és nemes föllépése megindítja egy perczre Chatre szívét, de dacza erősebb, semhogy kibékülhetne vele. Azért követet küld a várba, kivel Clementinától a vár átadását követeli, különben kivégezteti fiát. A polgárok hajlandók az ifjú megmentésére a várat átadni, de a hős anya visszautasítja áldozatukat és megtagadja Chatre föltételét. (III. felv.) Chatre most Raphaelt akarja, a Ligue számára megnyerni; ez esetben hajlandó neki megkegyelmezni. De az ifjú gróf szenvedélyes megvetéssel utasítja vissza az árulást, mire Chatre a kivégzést elrendeli. Ráphael elbúcsúzik Rozáliától, ki utoljára akar kísérletet tenni, hogy atyját, kit az ifjú gróf nemes gondolkodása és áldozatkészsége mélyen meghatott, kibékitse. Ez alatt a várbeliek mély megilletődéssel várják ifjú uruk kivégzését, melynek a dühös fővezér szemtanuivá teszi őket és Clementinát. Az utolsó perczben érkezik levél IV. Henriktől, melyben a király mindent el akar felejtetni, ha Chatre ismét visszatér

hozzá. Ez, kit leányának szavai és könnyei máris meglágyítottak, elfogadja a király békejobbját és maga viszi föl Rápháelt a várba, anyjának és mátkájának karjaiba. (IV. felv.)

Ha Katona ezt a drámát dolgozta át, akkor nagy önállóságról tanuskodó, igazi átdolgozás fekszik előttünk. Weidmann műve szóokban gazdag, de cselekvényben szegény, bőbeszédű jambusokban írt darab. Nem is annyira Schillerre, mint inkább Körner *Zriny-jére* emlékeztet; Chatre nála is stanzákban monologizál, s egyebütt is folyton rímekbe esendül a verses locsogás. Sőt az alakok is nagyon hasonlítanak a *Zriny'* főalakjaihoz: Clementine és Éva, Juranics és Raphael, Zrinyi Ilona és Rozália, sőt Chatre és Szolimán nagyon közel állnak egymáshoz és a cselekvény egyes motívumai is ismétlődnek. Hiszen maga a főproblema — a várparancsnok magasztos önfeláldozása — is rokon, csak hogy itt kedvező kifejeést nyer. De ez most nem érdekel bennünket. Szerkezet dolgában egységesebb a darab, mint a Katona műve; Clementine nem lép a III. és IV. felvonásban annyira háttérbe; végig ő az érdeklődés középpontja. Azonban még nagyobb a különbség a két darab általános jellege közt: Weidmann műve a Schiller-féle stilben és szerkezetben írt (vagy inkább nem nagy sikerrel megkísérlett) magasabb szárnyalású színmű, melynek a jambikus vers és pathetikus dikció is fősségebb jelleget kölcsönöz; ellenben Katona műve valóságos ritter-dráma, telve nagy szavakkal, dühös átkokkal és fölkiáltó jelekkel, fölczifrázva érzékeny elemekkel és irányzatos szavalatokkal. Amott kevesebb cselekvény és az érzéseknek terjengősebb nyilatkozása; itt jóval több történik a színen és a szereplők (aránylag) kevesebbet beszélnek. Mind a két darab első sorban a színi hatást vadászsza, csak hogy Weidmann a Körner modorában, Katona a jóval alantabb járó korabeli vitézi daraboknak regényes elemeivel (átöltözések, zarándokruha, elejtett levél elolvasása, Rozália kolostorba akar menni, stb.). Ide tartozik a király személyes fölléptetése, a múlt századi színműveknek e jellemző befejezése is. A többi eltérések is mind a színi hatás fokozását célozzák, a nélkül, hogy a cselekvény lényegén vagy a szereplőknek al fresco festett jellemein nagyot változtatnának.

Ha e német és e magyar darab csakugyan közvetlen viszonyban vannak egymáshoz, a kiemelt eltérésekből azt kell hinnünk, hogy Katona nem dolgozott a Weidmann darabja alapján: e darab nem feküldhetett előtte. Katona valószínűen csak a színpadról

ismerte a német drámát, melyet talán többször látott, mire annak cselekvényét emlékezetből öltöztette át oly alakba, melyet többi korabeli dolgozataiban is érvényesített: a Sturm és Drang-korszakbeli forradalmi és érzékeny színmű szerkezetébe és stíljébe. Alig van a darabban elvétve egy-két hely, mely föltünőbbben emlékeztetne egymásra: ezt már amott a szélesen folyó pathetikus jambus, emitt a szakgatott próza lehetetlenné tette; de a cselekvény egyező részletei következtében hasonló eszmemenet itt-ott félreismerhetetlen. Hogy Katona mennyire beleélte magát a korabeli német ritterdrámába, mutatja az a körülmény is, hogy e daraboknak állandó félig komikus szereplőjét, az ostobán naiv, a dolgokhoz nem értő és irányukban érzékkel nem viseltető követet, e drámában is szerepelteti, sőt még utasítást is ad a színésznek, a ki e szerepet játszani volt hivatva, hogy «őrizkedjen kaczagást gerjeszteni; neki... legfeljebb mosolygást kell indítani; azért is ne adasson ez a rollé kómiкус játszónak, mert ezen követ character-e nem egyéb, hanem egy könnyen gondolkodó neutrálista.»

Szóval ha Weidmann műve Katonánk forrása, akkor ez oly önállósággal járt el a bécsi író darabjának átdolgozásánál, mely egyszerűen — hihetetlen. Nem is volt Weidmann műve az ő forrása. A német darab 1816-ban jelent meg nyomtatásban, Katona a magáét 1813-ban írta. Lehetséges ugyan, hogy Weidmann darabja 1813 előtt is került színre, talán Pesten is, de erre semmi adatunk és a dolog nem is valószínű, ha meggondoljuk, hogy Weidmann mindig közvetlenül a színi előadás számára írt, és hogy e darabját a bécsi várszínházban, mely a szerzőnek atyja révén nyitva állt, csak 1816. őszén adták először. De a fődolog az átdolgozás milyensége és foka. Katona, meggyőződéseim szerint, nem ismerte Weidmann darabját, midőn a magáét megírta.

Inkább ismerhette a sokat földolgozott tárgynak, tudomásom szerint, első német ¹⁾ dramatizálását, melynek czíme: *Die Belagerung der Stadt d' Aubigny. Ein heroisches Schauspiel in fünf Aufzügen von A. G. v. T. z. S.* (t. i. Anton Graf von Törring zu Seefeld). H. n., 1778., 63 l.²⁾ E darab szerzője 1725-ben született München-

¹⁾ Ezt azért hangsúlyozom, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy a Clementine asszony hősi történetének legelső dramatizálása francia földön történt. Erre mutat, már a tárgyon kívül, a német Aubigny-drámák nagy száma is.

²⁾ E ritka darabot a müncheni kir. könyvtárból használtam.

ben, a hol titkos tanácsos, kamarás és az Akadémia alelnöke volt; meghalt 1812. febr. 6. Hat színművet írt, három komoly és három víg darabot, ez utóbbiak közül egyet (első művét) Regnard után.*) Törriing darabja a cselekvény lényeges momentumaiban megegyez Katona művével, de más a szerkezete és főleg stílje: Törriing sokkal egyszerűbb, rövidebb, szegényesebb s majdnem vázlatnak tűnik föl a magyar darabbal szemben. Szó szerinti egyezés alig elvétve akad, a számos hasonló állítás vagy nyilatkozat pedig a helyzetek azonos-ságában találja magyarázatát.

Ilyen pl. Clementia atyjának levele a darab egyik bekezdő jelenetében:

«Erfreue dich, meine Tochter, der König hat überwunden; man hat ihn eine Zeitlang todt geglaubt, schon fiengen die Unsrigen zu weichen an; aber kaum sah man ihn wiederum voll Staub und Blut bedeckt, so wurde jeder Soldat ein Held. — Er redete uns vor der Schlacht mit diesen Worten an: Meine Kinder, wir theilen heute unser Glück untereinander, ich will siegen oder sterben! Wenn ihr eure Fahnen verlieren solltet, so versammelt euch nur bei meinem weissen Federstutz, der wird immer auf dem Wege der Ehre sein! — Ich bin tödtlich verwundet, aber ich sterbe mit Vergnügen; denn ich schmeichle mir, dass ich zum Sieg etwas beigetragen habe. Fasse dich, meine Tochter! und gedenke, dass ich unter den Augen meines Königs gekochten und auf dem Bette der Ehre sterbe. Hüte dich, meine Tochter vor dem La Chatre; soeben versicherte mich der König, er wäre in der Zahl seiner Feinde. Lebe wohl,

«Örömmel jelentek neked egy gyönyörűséges győzedelmet, melyet kedves királyunk fegyvere nyert. Sokáig el volt az szemünk előtt rejtve, a midőn most valahára ellenségeink vérökkel befecskendezve, megjelent és herosait felejtethetetlen emlékeztető jelekkel felékesítve, maga mellé gyűjtötte. Én halálos sebet kaptam és csak kevés óráim vannak még e világon hátra, de mégis a becsület ágyán halok és jó királyomnak szeretete és hívségesen végbevitt kötelességeimnek emlékezetei meg fogják nekem a halálnak keserű óráit édesíteni. De la Chatre hitszegő lett és a liguehez általmént. A ki egy ilyen jó királyhoz hívségtelen lehetett, az nem is lehet hívséges barát, azért is őrizkedj tőle, kedves leányom! Még az Entragues véréből egy se szennýítette meg magát hazaárulással — minden vele való egybeköttetést távoztass el, mert érdemetlen reánk. Még utoljára ajánlom neked Aubignynket; mondd meg neki, hogy hív alattvalója maradjon törvényes

*) Goedeke művében a minket érdeklő darab (V, 358 l.) 'vígjátéknak' van jelezve, mely Münchenben jelent meg, 1778 (más feljegyzés szerint Mannheimban, 1778).

meine liebste Tochter, empfangе hie-mit meinen letzten Abschied. Ich empfehle dir den jungen d'Aubigny; sage ihm, er sei ein geborner Franzos und Enkel der Clermont d'En-tragues! Auf dem Schlachtfelde bei Ivry».

királyának és méltó unokája a hal-dokló — Entragues Clermontnak.»

Vagy az ifjú d'Aubigny nyilatkozata e levél fölolvása után :

Wie ? er, der Marschall von Chatre ? Rosaliens Vater soll die Stütze der Rebellen sein ? er soll durch eine so abscheuliche Verrätherei 40-jährige Treue zernichtet haben ? — Nein, man wird mir nichts dergleichen sagen von einem Helden, welcher unter einem Montmorenci die Schule der Waffen erlernt hat, welcher am ersten zu Saucerre die Mauern erstiegen und welcher das Vertrauen von 5 französischen Königen verdient hat. Es ist Eifersucht seiner Nebenbuhler, welche seine Tugenden und seinen Ruhm nicht ertragen können. Und gesetzt auch, eine augenblickliche Entfernung von seiner Pflicht — was sollte die meiner Liebe zu Rosalien —

De la Chatre országarúló — egyik feje a pártosoknak ? ő, a ki őt monarcháktól nyerte el az érdem borostyánját — ő, ama fehér galamb ? Nem, nem ! bizonyosan valamely gaz áruló mocskolta be szép erköl-cseit és a királyt felingerlette el-lene. — De ha igaz volna is ? Ha a marsal egy vigyázatlan órában meg-felejtkezett volna kötelességéről, hát Rozáliához viseltető szeretetemnek kellene-e —

Ha Katona József ezt a darabot dolgozta át, jeles mnunkát vég-zett, mert az ő színműve szerkezet és stil, drámai elevenség és egyedibb jellemzés, eszmék és érzések dolgában mindenképen fölötte áll a Törriing gyenge, vázlatos művének.

Részemről ily messzemenő, gyökeres átdolgozásban nem hiszek. Meggyőződésem szerint Katona nem Törriing műve alapján írta e színművét, hanem a sokat földolgozott históriának valamely más dramatizálását fordította (ha eshetőleg nagyobb önállósággal is) magyarra, — talán a következőt: *Clementine von Entragues oder die Belagerung der Stadt Aubigny. Schauspiel von Joh. Heinr. Fischer. Hildesheim, 1779.**) Minthogy e darabot 24 német nyilvá-

*) E darab szerzője 1757. május 9. született Braunschweigban, előbb tanár, utóbb lelkész volt és meghalt Schönbergben 1807. június 20.

nyos könyvtárban és három tekintélyes külföldi antiquariussal siker nélkül kerestem, egyelőre lezárom e kérdés aktáit, — voltaképen végleges, de azért talán mégis nem minden eredmény nélkül.

HEINRICH GUSZTÁV.

ÉSZREVÉTELEK

Pozder Károly Horatiusáról.

(Folytatás.)

Satirák és epistolák.

I. S. 1, 4. — *gravis annis*.

Sietek megmondani, hogy nagyon helyeselve idézem ezt az olvasatot. Wakefield, a kire sokszor hivatkoztam dicsérőleg, ezuttal hibásan vett fel a szövegében *armis*-t *annis* helyett; «ut evitetur tautologia», azt írja. Én nemcsak nem látok tautológiát a bevett szövegben, hanem azt mondom, hogy éppen a *gravis armis* fejezi ki más szavakkal, a mit a következő *fractus labore*, úgy hogy a tautológiát éppen W. conjecturája vinné bele a szövegbe.

I. S. 1, 20. — *Quid causae est, merito quin Jupiter ambas iratus buccas inflat*.

A pontozó librariusok itt értelemzavaró nagy hibát követtek el, midőn azt: *Quid causae est* az utána következő szavakkal foglalták egy periodusba össze. Értelemzavaró, mondom, mert a dolog így áll: Jupiter megszávnán a sorsukon kesergő embereket, kegyesen megengedi, hogy egyik a másikkal cseréljék fel a bajaikat (*vos hinc mutatis discedite partibus*). De biz' azok nem is mozdulnak (*Quid statis? — Nolint.*), nem lévén inyökre a döntvény. És éppen vonakodásuk okát kérdi tőlök Jupiter: *Quid causae est?* Ezzel az első actus be van fejezve és a poéta folytatja: *merito, quin iratus Jupiter . . . non se fore posthac tam facilem dicat etc.*

No már a hiba az, hogy a bevett interpunctio ezt is: *Quid causae est?* a versszerző szájába adja, még pedig elvétett constructióval, midőn *quin*-t a kérdésre és nem, a mint kell, a *merito*-ra vonatkoztatja. Nem mintha nem következne kérdésre *quin*; mert olvassuk: *Quis ignorat, quin tria genera sint.* (Cic. Flacc. 27 [64]). — *Quid est causae, quin liceat idem Peripareticis dicere?* (Cic. Tusc. V. 11, 32.) — *Quis est vestrum, iudices, quin intelligat.* (Cic. Verr. V. 22 [57]). — *Quis tam imperitus, quis tam procul a litteris, quin sic incipiat* (Quint. VII. 1, 46). — De az sem következik ezekből, hogy itt is az az eset, és hogy jelentése:

«hogy ne», vagy «nehogy» legyen. Ellenben a szótárakból és Gelliusból (N. A. XVII. 13.) azt tanuljuk, hogy *quin*-nek *ut* jelentése is lehet. És következik az, hogy az idézett *quin* a *merito*-hoz tartozik és hogy a kérdés-jelt a *Quid causae est* után kell tenni, és a 22. vers végén ponttal cserélni fel.

Szabad legyen ezuttal megjegyeznem, hogy a német interpresek *Jupiter iratus buccas inflet*-et így kívánják fordíttatni: *der zornige Jupiter zürne*, és nem veszik észre a tűrhetetlen tautológiát. Azt sem gondolják meg, hogy *aufgeblasen*, mint magyarul is: *felfuvalkodott*, soha se teszi *haragvó*-t, hanem *kevély*-t. Az esetlen fordítás a szótárakba is befurakodott és örömmel látom, hogy a Finályében nem lelte helyét.

Most hát a történet második actusát így beszélhetni el. «Mi az oka tétovázástoknak?» — Az emberek megérdemelték volna, hogy Jupiter megbosszankodván, büszkén hátat fordítva mondja nekik, hogy másszor nem fog oly könnyen hajtani a szavukra.

I. Sat. 1, 41—47. — *quid iuvat immensum te argenti pondus et auri furtim defossa timidum deponere terra, quod si comminuas rilem redigatur ad assem? Ac ni id fit, quid habet pulchri constructus acervus?*

Nemde két kérdésből álló, logice et grammaticae összefüggő periodusban leczkézi poetánk a zsugorit? Igen, de tetszett valami librariusnak megkísérteni, hogy dialogussá alakítsa és a *quod si comminuas rilem redigatur in assem*-et a zsugori szájába adja. Hiú kisértmény; mert *quod* a *pondus*-ra vonatkozó valódi relativum, a melynek a librarius felfogása szerint *quid*-nek vagy *quis*-nek kellett volna lenni. Aztán a szülő változását *comminuam*-mal kellett volna kifejezni; holott amúgy világos folytatása az előbbi — itt nem idézett — *«dimoveat te»*, *«obstet tibi»*, *«sit te ditior»* szólásoknak. A tévedést még fölebb fokozták az interpresek, a kik a *quod si* etc. verset így magyarázzák: «a melyet ha kisebbítesz = (fogyasztasz), hitvány *as*-szá változik». No már, hogy az arany és ezüst tömeg (*pondus*) miképp változhassék «fogyasztás»-sal, tegyük «k r a j - c z á r r á», megfoghatatlan. A képtelenségnek két oka van, két szónak félreértése. Először *comminuo* nem teszi azt, hogy «kisebbítem, kevesítem, fogyasztom», hanem azt, hogy *el a p r ó z o m*¹⁾; következésképpen, minthogy pénzről van szó, *quod si comminuas* = a melyet ha aprópénzre váltasz. De azért a másik szó: *assem* nem jelöl pénzt, illetőleg denariust, hanem az anyagját, a rezet. *As ab aere*, azt írja Varro [L. L. IV.]²⁾ És így aztán helyes és megfogható értelme lesz a mondatnak:

¹⁾ *Comminuo* (συντρίβω). Minuere et frangere totum. (Gesn. Thes.) — *Comminuo* est minutatim frango. (Forcell.)

²⁾ Forcellini hamisan idézi az V. libert, mások a VII.-et v. VI.-at, mind hibásan.

«ha arany és ezüst tömegedet denariusokra váltod, a nemes ércz nem telenné «hitvány rézzé» változik. Denarius mellé, akár a fősvény mondja, akár neki mondják, sehogy se illik a *vilis*, mert neki a legkisebb pénzdarab is becses és örömet szerez s a világért sem csökkentené még gondolatában is becsét azzal az epithetonnal. — Hogy P. a kivétel nélkül bevett olvasat szerint dialogizál, önként érthető.

I. Sat. 3, 60. — *cum genus hoc inter vitae versetur*,

Bentley a nagy, ha nem legnagyobb tekintélyű cod. Blan. Cruquii olvasatát: *versemur*, vette fel a szövegébe, és méltán. Mert a *versetur*-t a *hic* (*cautus*)-ra lehetne vonatkoztatni, a mivel az idézett és következő vers csak *purpureus pannus* lenne, a mit Horatiusról nem tehetni fel. A *versemur* pedig a mostani egész nemzedéket jelöli, és egy valódi pessimista ötletet. Hisz' arra, hogy valaki veszélyek közepette óvakodó legyen, nem kell *cautus*-ság; sőt a ki nem az, nemcsak *incautus*, hanem *levis* és *improvidus*. Az idézet hát ilyest jelent: «mert oly világban élünk, a melyben stb.» És ezzel a *cautus*-on elkövetett méltatlanságot tünteti ki élesen a versszerző. Ezeket meg kell vala fontolni kiadónknak az olvasat választásában.

I. Sat. 4, 11. — *dum fueret lutulentus, erat, quod tollere velles*;

Nincs tudtomra sem interpres, sem szótár-író, a ki eldöntötte volna, hogy *tollere*-nek a két ellenkező jelentése: *felvesz* és *elhárít* között melyiket kelljen e helyt választani. Sőt a kezemnél levő szótárak (*Gesneri Thesaurus*, *Forcellini Lexicon*, *Scheller*, *Klotz*) egyike sem idézi *Tolle* czikk alatt azt a versét. A kétség oka az, hogy *erat quod*-ot a *cum fueret lutulentus*-ra vonatkoztatják, miszerint nem tudni, hogy a sáros vagy iszapos folyamból *kiszédni* vagy *kivetni* szeretnénk-e valamit? És akármelyiket válasszuk, igazán «sáros», zavaros képet ad. Én csak azt bámulom, hogy annyi sok böles nyelvész nem vette észre, hogy az *erat*-nak ott van nem egy, hanem két *prædicatuma*: «*garrulus*», «*piger*» és az előbbiekben a *subjectuma*: *Lucilius*, és hogy a *quod tollere velles*, közbevetett mondat és zárjelek között teendő. E szerint a hely értelme ez: *Lucilius...* (a mit szeretnél, hogy ne úgy legyen) fecsegő és túnya volt.

I. Sat. 4, 33. — *odere poetas*.

Hadd szóljon Bentley: POETAS: singulari numero hoc efferendum est,

Omnes hi metuunt versus, odere POETAM: idque verba sequentia (*habet, excutiat, parcet, illevertit, gestiet*, v. 34—37) ... clare ostendunt. — Interpolarunt boni librarii; quia non certum quendam poetam, sed omnes his hominibus odio esse intelligebant. Quasi vero non et numero singulari omnes comprehenderentur.» Cf. Epist. I. 18, 89—93. P. a codexeknek hajolt meg.

I. Sat. 4, 39. — *dederim quibus esse poetas*.

Bentley *invitis codicibus* Horatius analog helyeire, Acro scholiastára és Heinsiusra utalva *poetis*-ra javítja a *poetas*-t. Véleményem szerint helyesen.

I. Sat. 4, 70. — *nec recito cuiquam.*

«Lambini aliquot codices . . . *recitem* habent, idque, ut videtur, rectius: ut eodem modo verba continuentur, *sim, habeat, recitem.* Denique de nostris Magdalenensis *quicquam* habet non *cuiquam*: unde sic totum locum refingere oportet

Nulla taberna meos habeat, neque pila libellos:

NEC RECITEM CUIQUAM, *nisi amicis, idque coactus.*

«Certe dativus ille *cuiquam* omnino supervacuum est: quippe *non recito, nisi amicis* tantundem significat, quantum *non recito cuiquam nisi amicis.* At accusativus *quicquam* sententiam auget, *nihil enim . . . se vulgo recitare dixit.*» (Bentley.) P. inkább hitt Luc. Müllernek, mint a nagy criticusnak.

I. Sat. 6, 17. — *quid oportet nos facere a vulgo longe longeque remotos?*

Nos-t Bentley *Vos* ra javította. Érveinek egy része is elég az igazolására: «Quid enim narrat, NOS, hoc est, cum aliis SE tam longe a vulgo remotum? quemne hoc ipso sermone confitetur *libertino* esse *patre* et nullis *majoribus*? Quo vero nomine tam remotum? non genere, non re, non loco et conditione. At ingenio fortasse dices et virtute atque doctrina: apage sodes inanem iactantiam etc.» Nem lehetett volna ez elég P.-nek a *nos* kiküszöbölésére?

De én a Bentley negatív érveit pozitív bizonyítással is szaporíthatom. Miután a főlebbiek (V. 15—16) szerint a *populus*: *stultus honores saepe dat indignis et famae servit ineptus*, hát «ti», a kiknek nemcsak születések, hanem érdemeitek is vannak, mitevők lesztek? A mi minket (az igazi *nos*) illet, mi tisztában vagyunk magunkkal; mert ha a *populus* (*ingenuo*) *Laevino mallet honorem quam Decio mandare novo* és engemet, mivel nem vagyok *ingenuus*, kivet a hivatalomból, azt mondom, hogy «jól esett nekem, miért nem fértem a bőrömben?» Így aztán rendén van minden és nincs szükség a sok badarságra, a mit a commentatorok a *nos* következtében mondtak el.

I. S. 6, 44. — *saltem tenet hoc nos.*

Ez a hely is sok bajt csinált az interpeseknek, mert semmiképp sem bírták jó magyarázatát adni, míg Cruquius a codex antiquissimus Blandinii nyomán a 30.—44. verseket nem dialogizálta úgy, a hogy kiadónknál is olvashatni, a ki Luc. Müller után másolta. Mert a Cruquius módosítása harmadfél száz évig maradt figyelem s észrevétel nélkül, míg Doederlein (1860.) s utána Holder és Müller fel nem vették, de forrásukat, a jó Cruquiust szépen elhallgatták s a mellett azt a hibát követték el,

hogy a fönn idézett szavakat, a melyeket a codex a «populus» szájába ad, Syrusnak tulajdonították, és így értelméből, «hisz' ez is valami», merőben kivetkeztették. Ezt megtanulhatta volna P. az *Acta Litterarum*-ban (Melzl) közlött «Aesthetische Kritik» című értekezéséből.

I. S. 9, 15—6. — *nīl agis, usque tenebo, persequar.*

Hogy az *impudens et ineptus parasiaster* valóban üldöz te Horatiust, az igaz, de hogy mondta volna, hihetetlen. P. tehát jól teszi, ha Bentleynek L. Müllertől is elfogadott emendatioját: *prosequar* (elkísérlek) helyettesíti vala.

I. S. 7, 34. — *qui reges consueris tollere.*

Züllichmann nem tartván ideillőnek, *consueras*-t emendál. Bentley helyesli, de minthogy némely K. I.-ok s az emlegetett edit. Venet. *con-suesti*-t tartanak, azt választja. Tehette volna P. is.

II. S. 1, 84—5. — *si quis opprobris dignum latraverit,*

Hogy abban a verszetben, a melyet a satira-író védelmére szerzett Horatius, ezzel a kifejezéssel élt volna: «a szidásra vagy gyalázásra méltókat megugatja»; nem bírom elhinni. Jobb lett volna Lambinus olvasatát: *laceraverit*, fogadni el.

II. S. 2, 29—30. — *carne tamen, quamvis distat nīl, hac magis illa, imparibus formis deceptum te petere! Esto.*

A vulg. szövegben így hangzik a 2-dik vers: *Imparibus formis deceptum te patet. Esto.*

Bentley nagyon meg van elégedve ezzel az olvasattal s így magyarázza: «*Quamvis nihil distat, nihil excellit carne hac pavonis, magis illa gallinæ; tamen patet te deceptum imparibus formis avium, hanc carnem illi præponere*». No már jóllehet megszoktuk a szavak elhányását látni Horatiusnál, de egy mondatból a másikba való átköltöztetését nem látom valószínűnek. Annál kevésbbé, minthogy *quamvis distat, tamen patet* esetlen következtetés és az áttétel csak úgy lenne tűrhető, ha *deceptum*-hoz csatolnók a *tamen*-t. Ha pedig az írt rendben olvassuk a szavakat, a két conjunctio: *tamen* és *quamvis* halmozása, ha nem hiba, de bizony se szép, se hasznos. Ezen a bajon Xylander kívánt úgy segíteni, hogy *quam*-ot különválasztotta a *vis*-től, a mivel aztán a constructio így állana: *Tamen hac carne quam vis, nihil magis distat illa, akár: Carne tamen hac nihil magis distat illa, quam vis*. Ezért Bentley méltatlanul lehúrogatja Xylandert és azt állítja, hogy így a *hac* felesleg volna (*redundaret*), a mit egyszerűen tagadok.

Hanem egy nagyobb bajon nincs segítve ezzel a javítással, azon t. i., hogy *nihil magis* éppen ellenkezője annak, a mit a poeta értetni akar, ú. m.: hogy a «páva húsa semmivel sem különbözik a tyúkétól», *Nihil magis distat* ugyanis azt teszi, hogy: «semmi sincs, a mi inkább különbözzék». Szóljon mellettem Plautus: «*Nihil magis* = manifesto

teneo» (Merc. IV. 3, 30), és «*Nihil invenias magis hoc certo certius*». [Capt. III. 4, 112]*). A baj orvoslása pedig oly könnyű és beszédes, hogy csudálkozom, miképp nem jutott eszébe se másnak, se (mostanig) nekem és abban áll, hogy *nihil magis* helyett *nihilo magis*-t olvassunk *et sic omnia convenient: Carne tamen, quam vis, distat nihilo hac illa*. — Nincs hát semmi szükség a Meineke-Müller-féle, nem javításra, hanem erőszakos és semmi K. I.-tal nem támogatott változtatásra, a melylyel *patet*-ből *petere*-t és ezzel egy semmivel sem okolt erőlyes exclamatiót csináltak, a melyet P. perperam fogadott el.

II. Sat. 2, 124—5. — *ac venerata Ceres ita culmo surget alto, Explicuit vino contractae seria frontis*.

No már, a ki ezt érti, kérem magyarázza meg! A ki pedig nem érti, annak megmondom, miképpen commentálja Bentley, a ki javítása ellenére érezte, hogy szükség van rá: «*Rectissime: Ita surget, ita scilicet ut jam nunc surgit: Nempe per imbrem convivium hoc actum est*» (Honnan tudja?) «*coelo autem pluvio et Ceres crescit, et rustici otiantur et bibunt*». Nem szólok hozzá, tessék megítélni. A mi az állított emendatiót magát illeti, absolute semmi szükség sincs rá, mert a vulg. textus világosan érthető, halljuk:

At venerata Ceres, ut culmo surget alto,

Explicuit vino contractae seria frontis.

Azaz: «az imádott Ceres pedig, midőn (mint gabona) magasra növekedik, homlokunk ránczait kisimítja borral». (V. ö. *pauperum coenae sollicitam explicuere frontem*.)

Kérdik már, hogy mire alapítom a fordításomat? F. 1. «Ut» használtatik gyakran *quum* vagy *cum* értelmében. Így pl. (*Cato r. r.*) *Palumbum ut (cum) prensus erit, ei fabam... dato*. — (Plaut. *Asin.* 2, 2, 76). *Verum in tonstrina ut (cum) sedebam, me infit percontarier*. — (Id. *Capt.* 3, 1, 18). *Nam ut dudum hinc profectus sum accessi ad adolescentes*, — (Id. *Curc.* 5, 2, 46). *Jam ut me collocaverat, exoritur ventus*. — (Terent. *Andr.* 3, 4, 11.) *Ut hinc te introire iussi, opportune hic fit mihi obviam*. — (Id. *Phorm.* 4, 3, 12.) *Ut abii abs te, fit forte obviam mihi Phormio*. — (Id. *Ad.* III. 4, 43.) *Ut numerabatur argentum, intervenit homo*. — Mindezeknek a mondatpároknak oly szakasztott mása az: *ut surget... explicuit*, a milyen csak lehet. Vagy tán az csökkenen az analogiát, hogy amazokban az *ut*-ot indicativus követi, itt pedig conjunctivus? — Nem biz' az, mert hiszen tudva van, hogy *quum* v. *cum* széltilben von maga után conjunctivust és ha *ut* a *cum* szerepét viselheti, syntaxisa mezét is öltheti. Ha valamelyik korai librarius a «*Pastor cum*

*) Mikép állíthatja ezekkel és a józan okossággal szemben Forcellini (Art. *NIHIL*; 19), hogy: *Nihil magis est nihilo plus*, nem foghatom meg.

traheret ... *hospitam*»-ban (Od. I. 15.) vétségből vagy szándékosan: *ut traheret*-et írt és ez a szólam minden későbbi másolatokba átment volna, egy *criticus* sem akadna fel rajta s aztán az *ut surgeret*-en sem. Szóval P-bogár után indult.

II. S. 3, 6. — *nil est, culpantur frustra calami, immeritusque laborat iratus paries dis atque poetis.*

Ezek nem a versszerzőt írásra bízta a Damasippus szájába, hanem a magát mentegető poetáéba valók. Azért, bármit mondjanak a kiadók, az idézett helyet idéző jelek közzé kell tenni.

II. S. 3, 67. — *Tune insanus eris, si acceperis? an magis excors reiecta praeda...*?

Kétségtelen, hogy *ne* és *an* kapcsolt két mondatban jönnek elé, egymásnak megfelelő szavakhoz tartoznak. Ime: *Seditio tabetne*, an *numeros augificat* tuos? (Ennius, ap. Non.) — *Servus esne*, an *liber*? (Plaut. Amph. I. 1, 187.) — *Tacen* an *non taces*? (Id. Pers. IV. 3, 64.) — *Isne* est quem *quæro* an *non* (is). (Ter. Phormio V. 6, 13.) — *Roga*, *velitne* an *non*. (Id. Hec. III. 7, V. 6, 59.) — *Vosne* *Domitium*, an *vos Domitius* deseruit. (Cæs. b. civ. II. 32.) — *Romamne* *venio*, an *hic maneo*, an *Arpinum* *fugiam* (Cic. Att. XVI. 8). Úgyde a *tune*-nak az apodosisban semmi sem felel meg a bevett olvasat szerint; tehát *tu* lehetetlen. Hanem ha *tum*-mal helyettesítjük, tüstént eléáll a *tum si acceperis*-nek megfelelő: *rejecta praeda* és *insanus*-nak a *magis excors* és a legvilágosabb értelmet nyer a kérdéses hely. Itt nem választott P., hanem vaktában másolta, mint valamennyien a vulg. textust.

II. S. 3, 72. — *rapies in ius, malis ridentem alienis.*

Itt var. lectio létezik: *rapies in iura, malis ridentem alienis*, a melyet a Bip. edit. megtartott, de Bentley és Orelli repudiáltak. A *criticus* nem adja okát, de az utóbbi így eszelősködik: «*In iura rapere* hibás, sőt lehetetlen szólam». És miért? «*Quia nunquam dicitur*». Ellenben az, hogy *malis ridere alienis* (mások pofájával nevetni) jelentős, értelmes kifejezés. No már az, a ki annak tartja, ám lássa! «És — folytatja — ha így nem volna, *rapies in iura* szólamot kellene (a metrum kedviért) elfogadnunk». — Nemcsak kellene, hanem kell is. Mert hogy a *rapies in iura* hibás kifejezés volna, azt pl. Varronak elhinném, de Orellinek nem. És ha Juvenalisnál: «*Plorare iubet... pupillum ad iura vocantem circumscriptorem*», miért volna hibás Horatiusnál a «*rapies in iura*»? Igaz, hogy így a *malis* első tagjának rövidnek kell lenni és a szólam azt fogja tenni, hogy a «mások baját neveti Proteus»; de hisz' ez természetes kifejezés, a melynek párja a *potentior largis muneribus riserit æmuli*; ellenben az: «idegen pofákkal nevető Proteus», képtelenség.

II. S. 3, 99—103. — *quid simile isti Graecus Aristippus, qui servos proicere aurum iussit, quia tardius irent?*

Aristippus ellentéte *Staber*-nek, a ki *credidit pauperiem vitium* (v. 91—2), a mi után természetesen következik az: *Uter est insanior horum?* De a további: *nil agit exemplum, litem quod lite resolvit* világos ellenvetés és a poéta tiltakozása a példák ellen. Ezt hát ismét külön kell választani és idéző jelekkel látni el. Damasippus persze nem hajt reá, hanem folytatja a példáit: *si quis emas citheras* etc. — Felfogásomat Acro is bizonyítja, a ki *nil agis exemplo*-t idéz.

II. S. 3, 193—4. — ... *cur Aiax ... putescit.*

Nem hiszem, hogy irigyelné Horatius az orrát azoknak a nagynevű criticusoknak, a kik az ő *putrescit*-jét (= senyved) *putescit*-re (= bűdösödik) nem javították, hanem ferdítették. Ismét bogár után indult P.

II. S. 3, 216. — *Rufam aut Pusillam appellet.*

Azoknak sem volt érzékek a humor iránt, a kik *Pusam*-ot *Rufam*-mal helyettesítették. Az előbbi olvasat igazolására Pomponius Epigrammationját közlöm Varro után (L. L. VI.):

Ridiculum est, cum te Cascam dicit amica,

Casca Philetonis ipsa senex puerum.

Die tu illam *pusam*, sic fiet mutua muli.

Nam vere *pusus* tu, tua amica senex.

(*Casca*: tulajdonnév; *cascus*: *priscus*, *antiquus*, *senex*.)

II. S. 3, 275—7. — *ignem gladio scrutare, modo, inquam, Hellade percussa Marius cum praecipitat se, cerritus fuit?*

Az esetlen *inquam*-ot méltán bélyegzi Doederlein *sinnlos* jelzővel. Az igazi olvasat: *in quem*. A pron. rel. a közmondásbeli metaphoricus *gladio*-ra vonatkozik való értelmében véve. A javítók (?) nem gondolták meg, hogy a *praecipitat* feleletet követel erre a kérdésre: hová? Ezt pedig csak az *in gladium* adja meg.

II. S. 4, 10. — *simul et, Romanus an hospes.*

Az Aldina olvasata: *simul an Romanus an hospes*. Bentley ebben hibát kap: «An vitiose hic bis ponitur: in priori membro aut ne poni debet aut nihil». *Vitiosus* biz' ez az állítás, a nagy tudósnak nagy botlását fényesen bizonyítja a következő számos idézet:

I. Versszerzőktől. — Illa mihi referet... an minor an toto corpore deciderim. (Tib. III. 1, 39.) — Fluctuat... an sese macrone induat... fluctibus an iaciat mediis. (Virg. Aen. X. 680 sqq.) — Manus temptantes admovit, an sit corpus an illud ebur. (Ov. Met. X. 254.) — (Hannibal) deliberat, an petat urbem... an... circumagat cohortes. (Juven. VII. 162.)

II. Prosaíróktól. — Consulat, quid eorum quisque praeceperit, an universa respondent, an aliqua dissonant (Colum. R. R. I. 1, 3.) — Ostenditur an ad omnes, an ad maiorem partem... an ad superiores..., an ad pares..., an ad inferiores (pertineat). Cic. Inv. I. 53 (101). — Ad duas solemus referre: An voluerit quis? An potuerit? (Quint. V. 10, 50.) —

Cetero distat, an maturitas illa in torcularibus fiat, an ramis (Plin. H. N. XV. 1, 2.) — Cum discere velim an sententias dividi, an iri in singulares oportet. (Plin. Epist. VIII. 14.) — Rex item quærens an Philotam adisset, an institisset ei? (Curt. VI. 7, 28.) — Idque an ad consolandam patientiam... an ad incitandum dolorem dictum esse. (Id. VIII. 6, 25.)

Úgy vélem, elég. De még egyebet is számba kell venni. Ebben: *Ede hominis nomen, simul an Romanus an hospes*, a *simul* már magára ezt teszi: «valamint azt is, hogy...»; tehát az *et* merőben felesleges. Igaz, hogy ebben is: *ut paterni fluminis ripae simul et iocosa... montis imago* kapcsolva van a két szó, de más értelemben és más constructioval. Itt t. i. a *simul* prægnaans adverbium s azt jelöli, hogy Tiberis partjai és a Vatican hegy, tehát szemben álló két oldalról egyszerre vizsgálózzák a «nép tapsát». Aztán az *et* után tüstént következik az, a mire vonatkozik s akadály nélkül foly tovább a gondolat; holott a B. emendatiojában úgy jár az olvasó, mintha haladtában egy útját vágó mély árok szélére bukkanna. Mert az «et» után várnia kell valamit és nem lel semmit, a mi a várakozásának megfelelné; mert a rögtön következő «Romanus»-t nem veheti annak. Ellenben «simul» merőben az előbbiekre vonatkozában, mindjárt tudja az olvasó, mit kell utána gondolni, t. i. egyedül az «ede»-t, (mondd meg azt is, hogy...), a mit az «an Romanus an hospes» világosan kifejez. És általában a «simul et» pleonasticus szólamra, merem mondani, nincs példa az irodalomban. P. a vulg. lectiot megtartván, a Mártha részét és nem a Máriáét (Luk. ev. X. 42) választotta.

II. S. 4, 13. — *magis alba rotundis (ovis)*.

Hogy a hosszukás tojás «fejérebbe» lenne, mint a gömbölyded, arról sem a Script. Rei Rust, sem Plinius nem tudnak semmit, okát se látom, miért lennének. Annál fogva P. is elfogadhatta volna másokkal, pl. L. Müllerrel együtt a Bentley javítását: *alma* (i. e. *nutrientia*).

II. S. 4, 54. — (*Massica vina*) *integrum perdant lino vitiata saporem*.

Hogy a *linum* mimódon «vesztegethesse meg» vagy «ronthassa el» a bort, józan ész nem találhatja ki, ámbár a commentatorok megkísértették és még arra is vetemedtek, hogy a *vitiata-t percolata-ra* magyarázzák. Cruquiusnak az egész dolgot helyreütő *lino* helyett *limo* olvasatát agyon hallgatták a criticusok. Én pedig nagyon valószínűnek látom, hogy *limus* a többi sok jelentései közt *faex*-et is, és így a *vinum limo vitiatum* felzavarodott (trüb) bort tegyen. Cruquiusnak ez a lectio nem is conjecturája, hanem K. I.-aiban lelte.

II. S. 4, 60—1. — *perna magis ac magis hillis flagitat immorsus (stomachus) refici*.

A korábban divó olvasat: *in morsus* vala, a melyből összeírással lett *inmorsus* s aztán *immorsus*. Azaz egy jó határozóból egy rossz jelző. Mert miután az előbbieken azt írja a poéta, hogy *lactuca innatat acri post*

vinum stomacho, tehát az étvágy elveszett, világos, hogy a gyomrot megint ételre s emésztő működésre kapadni: *in morsus reficere*. *Immorsus* nem idevaló, mivel csak «éhom»-ot (*ieiunus*) jelenthet, a szóban forgó helyen pedig a *stomachus* ételt, italt kapott *quantum (et ultra) satis*, és a *lactuca* megrontja, holott a sós *perna* és *hilla* meghozzák az erejét. Cruquius olvasatát merem ajánlani P.-nek.

II. S. 5, 15—6. — *periurus erit, sine gente, cruentus sanguine fraterno*...

Wakefield nem foghatta meg, hogy a «hitszegő» és «testvérgyilkos» jelzők között miképp foglalhat helyet a jámbor «nemtelen», és *sine mente* javítást vett fel a szövegbe. Helyrehozza-e az anomaliát, nem tudom, de legalább közeledik a javításhoz, és figyelmet igényel.

II. S. 8, 93—5. — ... *sic fugimus... ut nihil gustaremus, velut illis Canidia afflasset*.

A *velut illis* etc. mondat-ot kétségtől így kell értenünk: mintha Canidia fűtt volna reájok. Már hogy *velut* magára is, ha conj. imperf. követi, teheti ezt: mintha, Tibullus (I. 6, 25.) és Ovidius (Met. VIII. 595.) példái ellenébe nem tagadhatom, de az esetek sokkal bővebb számában *si*-t követel. Ellenben *afflasset* nem kívánja okvetetlenül a *hová*-t jelölő határozót. Azért hát én a Bentley javítását: *veluti si* helyesnek ítélem, annál is inkább, hogy azok, a mikre az *illis* vonatkoznék, sokkal előbb írvák s utánok áll közben a «*quem fugimus*», és a Canidia *afflatus*-a minden további részletezés nélkül elég hathatós elűzni a vendéget.

I. Epist. 2, 30—1. — *cui pulchrum fuit in medios dormire dies et ad strepitum citharae cessatum ducere curam*.

Probálja ezt valaki lefordítani s legott eléje tűnik a három utolsó szó esetlensége. *Ducere cessatum* bitang szólam; de több az, hogy «megszüntetni» csak azt lehet, a mi működik, igen de a ki «alszik», azt nem fogja gond. Igen plausibilis tehát a Bentley javítása: *ad strepitum citharae cessantem ducere somnum*. T. i. a sybarita fiú délig alszik s ekkor is a cithara pengésére ébred fel. P. elfogadhatta volna az emendálást.

I. Epp. 3, 4. — *an freta vicinos inter currentia turres*.

Nem *turres* biz' a, hanem *terras*, a mely olvasatot Cruq. K. I.-ai tartottak meg és fogadott el Bentley. A Dardanellák aligha meg voltak Horatius korában, de tengerszoros volt akárhány ismeretes előtte.

I. Epp. 3, 30. — *debés hoc etiam rescribere, sit tibi curae, quanta conveniat, Munatius*.

Egykor valaki pogácsát adván egy kis gyermeknek, mondák neki: «köszönd meg!» Erre a gyermek az adóhoz fordult s mondá: «Köszönd meg». Csak is így konstruálhatni az idézett mondatot, a melyben, ha *si tibi curae est*-et javítunk Bentleyvel, természetesen így fogjuk érteni:

«írd meg azt is, ha Munatius annyira érdekel, a mennyire illik (vajjon szent-e a béke köztetek?)» Ez P.-nek is eszébe juthatott volna.

I. Epp. 4, 11. — *mundus victus, non deficiente crumena.*

Ha Tibullusnak laute foly a házi élete, nem szükség indokolni, hogy «van pénze hozzá!» A pleonaszmust elenyészteti a Bentley conjecturája: *et domus et victus*. Kár volt el nem fogadni.

I. Epp. 6, 3—5. — *hunc solem et stellas et decedentia certis tempora momentis sunt qui formidine nulla spectent.*

Az a *hunc* csak lábatlankodik ott. Mert mire való: «ezt a napot?» mikor más nincs. A poéta az előbbi két versben sententiose mondja, hogy «nem kell semmit csudálni» s mindjárt utána veti, hogy vannak, a kik azt szemök előtt tartják s a napot stb. sem bámulják. Ezt pedig az előbbivel természetesen *hinc* köti össze s ezt kell «hunc» helyett a szövegbe iktatni.

I. Epp. 7, 18. — *tam teneor dono, quam si dimittar onustus.*

Ordo est: «Tam teneor, quam si dono onustus dimittar». Mert hiszen a gazda nem ad semmit a vendégének, hanem csak kínálja, hogy vigyen el, a mit tetszik. A *teneor* magára azt teszi: «köszönöm!» *Onustus* pedig kívánja a *dono*-t.

I. Epp. 7, 29—30. — *forte per angustam tenuis vulpecula rimam repserat in cumeram frumenti!*

Ámbár oly sokszor hibáztatom P. választását az olvasatok közt, majdnem szintoly sokszor van alkalmam helyeselni, sőt olykor vágyam is megdicsérni. Azt hiszem, nincs miért mentegetni magamat, hogy mind ekkorig csak egyszer (I. Sat. 1, 4,) tettem. De most sem állhatom meg, hogy *vulpecula* meghagyásáért az oda hajánál fogva húzott *nitedula* helyett meglegegedésemet ne nyilvánítsam. Mert ez mulatságos dolog. Bentley a *frumenti* olvasatára elszörnyűködik: «Vestram fidem, Venatores, Rustici, Physici! Frumento vescitur Vulpecula? Quis vel fando hoc audivit, quis prodidit?» — és mutogatja egy hasábon át, hogy rókakölyök nem eszik és nem ehetik gabonaszemet. Rousseau jut eszembe, a ki a meséket a gyermekeknek általában veszélyeseknek tartván, korholja a szöllőgerezd után ugráló róka meséjét és felkiált, hogy minő hazugság az, hogy a róka szöllőt egyék! És ime én tapasztalásomból tudom, hogy a róka a szöllőt nemcsak netalán szükségből, hanem nyálánságból eszi, ha hozzá férhet. Vajjon ebből indulva, nem lehet-e feltenni, hogy egy éhes rókakölyök gabonával is jóllakik, midőn az emberek éhség idején a fűrészporhoz és ócska talphoz is hozzányulnak? — Csak szolgálni akartam olvasómnak egy commentatori bölcsesség-mutatványnyal, a milyen nem egyedül létezik a maga nemében.

I. Epp. 8, 12. — *Romae Tibur amem, ventosus Tibure Romam.*

Crucius a K. I.-aiban «Venturus»-t lelt és én helyesebbnek is látom; de Bentley azzal menti a *ventosus*-t, hogy Servius is, «membranis,

quæ hodie supersunt omnibus ætate major» ezt olvasta (ad. Aen. IV. 224.). Legyen lúd ha fejér!

I. Epp. 10, 37. — *postquam victor violens discessit ab hoste,*

Én is, mint mások, töprenkedtem, hogy mit jelenthet az a *victor violens*, különösen pedig a *violens* epitheton? A sokféle igazítás után az egész szólamra nézt Bentley nyugtatott a javításával: *victo v. d. ab hoste*. De a jelző érintetlen maradt nála. Ezen a bajon Haupt segített, *ridens*-t vévén fel a *violens* helyett. E szerint végre: *postquam victo ridens discessit ab hoste*. L. Müller igazolta a jelzőbeli *ol* helyett tett *d*-t, mint-hogy, a mint írja: «notum in medii ævi libris sæpe permutari inter se illa *ol*, *el*, *d*»; de a *v*-nek *r*-rel való felcserelését észrevétlenül hagyta. E mellett hát csak az emendatio plausibilitása szól, ellene pedig a főbb említette critical elvet lehet felhozni, a melyet P. is ezáltal ügylátszik magáévá tett, de nem dicsérem érte.

I. Epp. 14, 43. — *optat ephippia bos piger, optat arare caballus.*

Otiosus jelzőt nem kell és jó móddal nem lehet Horatiusnál feltenni és még kevésbé szabad belecsempészni. A *piger* a *bos* mellett nemcsak olyan, hanem esetlen is, mert a túnyaság nem hozza magával, hogy czifra lószerszámot óhajtson az ökör; holott azzal is csak terhet kellene húznia; de a rest ló szeretné, hogy ne kelljen nyargalnia. P. jobban tette volna a *commat* a *bos* után.

I. Epp. 15, 36—7. — *scilicet et ventres lamna candente nepotum diceret urendos corrector Bestius.*

Ez a *corrector* is az *otiosus* jelzők rovatába való és javítással van reá tudva a versszerzőre. «*Correctus* habent editiones et codices plures et meliores», Bentley. A *corrector* pártolói nem fogták jól fel a poéta gondolatmenetét. T. i. hogy «volt bizonyos torkos Mænius, a ki, míg szorultságban volt, a leghitványabb eledellel is beérte és ekkor — szintúgy, mint a korábban falánk, de megjavult (*correctus*) Bestius — szidta a gourmandokat; azután pedig, hogy rakott asztalokhoz jutott, megvallotta, hogy biz' a válogatott étel sem rossz dolog! Én is (*nimirum hic ego sum*) Mæniussal tartok». — Bár tartott volna P. is a *correctus*-sal.

I. Epp. 17, 43. — *coram rege suo de paupertate tacentes.*

Nem vélem szükségesnek bizonyítgatni, mert kevés megfontolással átlátni, hogy a Bentley javítása: *sua*, helyes és a pronomen a *paupertate*-hoz tartozik.

I. Epp. 18, 91. — *potores (bibuli media de nocte Falerni oderunt).*

P. a Meineke példájára interpolationnak jelöli a szólamot azért, hogy I. Epp. 14, 34. ez áll: *quem bibulum media de luce Falerni*. Hát Horatiusra és Homerusra alkalmazzuk-e a «quod licet Jovi, non licet bovi» közmondást? Még azt is mondom, hogy *oderit*-et méltatlanul foglalta bele az interpolatioba Meineke, csak azért, hogy főleg a 89. versben már

megvolt az *oderunt*. Meg azt is, hogy a 14. Epistolában *luce*, itt pedig *nocte* van. Meineke egyébaránt minden lépten-nyomon interpolatiót szimatol Horatius vulgatus textusában.

II. Epp. 1, 73. — *inter quae verbum emicuit si forte decorum*.

A vers végén a pont, azt hiszem, nyomdai hiba, comma helyett. Észrevétetni szükségesnek látom.

II. Epp. 1, 270. — *quidquid chartis amicitur ineptis*.

Mit tesz a *chartae ineptae*, bajos volna megmondani; de nincs is miért vesződni vele, mert az egész illető hely azt implicálja, hogy a hitvány vagy rossz könyvek a keletlenek s a z o k példányait adják el maculaturának vagy közbeszéd szerint «borstakaró»-nak. Mindenki, jelesen a könyvárus, tudja, hogy a nem úgy van. Nem kell hát hazugságot mondani versszerzőnkkel, hanem az utolsó szót Markland javaslatára *inemptis*-re javítani s aztán helyre lesz ütve az egész dolog.

II. Epp. 2, 63. — *renuis tu quod jubet alter*.

E csak úgy lehetne jó constructio, ha kérdésnek vehetnők. De mivel kérdőjelnek hirtelen, elfogadhatni egy másik, ugyancsak K.-I.-i olvasatot: *renuis quod tu, jubet alter*. Csakhogy a «*renuis quod*», «*quod renuis*» oly inversio, a melyre nem lelek példát.

II. Epp. 2, 199. — *pauperies immunda domus procul absit: ego utrum...*

Domus nélkül a vers érthető, de csonka; a *domus* pedig csak ráfogott hézagpótló, a melyről méltán kérde Bentley: «quorsum, obsecro *Domus*, cum de *Nave* sermo fiat» (v. 200 *nave ferar magna an parva*). Az esetlen szó helyett inkább egy K. I. szerint a *procul* kettőztetését, vagy L. Müller után *tamen*-t vehetett volna fel P. Én az előbbivel tartanék.

II. Epp. 3, 5. — *spectatum admissi risum teneatis, amici?*

Az a lappangó vélemény, hogy a mondat vége és a versé — kivált a hosszúé, minő a hexameter — összeesnek, az oka, hogy a közmondássá vált *risum teneatis*-t is az *amici* uszálylyal szokták idézni. Hibásan! mert a végszó nem oda, hanem *Pisones*-hez tartozik és *amici Pisones* azonegy képzetet kelti. A két szót csak közbevetőleg választja el a *credite*. A bevett pontozást megváltoztatva tehát a kérdésjelet a *teneatis*-hoz kell mellékelni. A javítás a Marklandé és Wakefield is átvette, P. pedig az árammal úszva ignorálja.

II. Epp. 3, 42. — *Ut iam nunc dicat iam nunc debentia dici, pleraque differat...*

Itt is az iménti eset van, s a bevett pontozathoz ragaszkodó editorok nem gondolják meg, minő silányságot mondatnak a szerzővel, midőn azt parancsoltatják vele, hogy «most mondja el» a poéta, «a mit most kell elmondani»! Aztán még az a baj is járul hozzá, hogy a *pleraque* árván áll és nincs mire vonatkozzék. Mindezen segít az, ha így különböztetünk:

«ut iam nunc : dicat, iam nunc : *deben'ia* dici pleraque differat» etc. azaz : «a miket még elmondandó volna, azok közül egyet-mást ezúttal hagyjon el», a mit számtalan elbeszélő teszen, a ki ugyancsak Horatius szerint (A. P. 148—9) *in medias res auditorem rapit*.

II. Epp. 3, 59. — *signatum praesente nota producere nomen*.

Ezt a minden megkisértett magyarázgatás után is értelmetlen (*putidum* Bentl.) szólamot világos értelmessé teszi az a metaphora, a melyet *procudere nummum* fejez ki. Ez a vexatus locus nem kerülhetne ki P. figyelmét, a ki, ha ezt a czélszerű és nemcsak a józan észről, hanem félszeriben K. I.-tól is támogatott javítást elhanyagolva a *producere nomen* olvasat nyavalyás életét dédelgeti, nem Márhával, hanem Medeával tart. (L. Ov. Met. VII. 20—1.)

II. Epp. 3, 60. — *ut silvae foliis pronos mutantur in annos, prima cadunt*,

Nem találkozott még sem criticus, sem commentator, a ki ezt a mondatot kielégítőleg construálni tudta volna, de annak ellenére szeltemben elfogadják az editorok ; holott ezt a könnyű javítást : *ut silvis folia pr. m. i. a. pr. c.*, a mely természetes és tiszta jelentést ad a helynek, elutasítják. És miért? — Metricus okból ; azt állítván, hogy két mássalhangzó és plane muta cum liquida szó kezdetén nem csinál positiot, és így a «folia» végbetűjét nem teheti dactylus első tagjává. Itt igazán el lehet mondani, hogy a «betű megöli» az értelmet. Azaz megölné, ha igaz volna. De nem az ; mert könnyű példát lelni, hogy arsisban igen is longavá lesz a muta cum liquida előtt a rövid vocalis. Nil vetat annál fogva, hogy a főlebbi javítást felvegye bármely kiadó.

II. Epp. 3, 72. — *quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi*.

Arbitrium, ius, norma igen sok a jóból, a mit Orelli sikeretlenül törekszik mentegetni. Annál fogva bizvást ajánlhatom a Wakefield conjecturáját : *arbitrum*, a mely a mondatot harmoniába hozza. A scholiasta Acron is ezt olvasta, a mint szavaiból kivehetni : «Quem penes (Conversio est i. penes quem Arbitrum) id est iudicem, cuius in potestate est et usus (talán : *ius*) et vis loquendi».

II. Epp. 3, 101. — *ut ridentibus adrident, sic flentibus adsunt humani vultus*.

Bentley a semmit nem mondó *adsunt* helyett *adflent*-et vett fel a szövegbe. És méltán, mert hiszen *humani vultus* szintűgy *adsunt ridentibus* mint *flentibus* és ha az elsőbbit speciálizálta a versszerző, az utóbbit is kellett. Az *adflent*-et nem B. koholta, hanem már Plautusnál (Pers. I. 3, 72.) olvassuk : «et ut affleat, cum ea memoret». Igazán csak a természetestől való critical iszony dobathat el ilyen javítást. L. Müller után P. is neki bátorodhatott volna.

II. Epp. 3, 120. — *scriptor honoratum si forte reponis Achillem*.

Különféle czímekkel *honoratus* akárhány hős van az Iliasban és éppen Achilles az, a kin legtöbb méltatlanság esik. Különben is csak otiosus jelző. Ellenben a Bentley javasolta *Homereus* nem az, és Horatius éppen arra akarja figyeltetni a poétákat, hogy ha Homerostól kölcsönzött személyt szerepeltetnek, tartsák meg hűven a jellemét is. A kölcsönzést a *reponis* (= újra fellépteted) is bizonyítja. Igaz, hogy *Homereus*-t másutt nem lelmi; de hát nem lehetett-e *signatus praesente nota procusus nummus*. Hogy «görög forrásból» van véve, mutatja a szélben használt *ὁμήρειος*, a mire számos példát idéz Bentley, a kinek egyetlenegy editor sem vette számba a conjecturáját. Illis victrix causa placet, mihi victa.

II. Epp. 3, 139. — *parturient montes, nascetur ridiculus mus*.

P. talán egyedül nem akarja átlátni, hogy a *parturio* és *nascor* szavakkal jelölt állapotok nem lehetnek egykorúak és ha az idézett versben *parturient*-et teszünk, a *nascetur* helyett új, jövődő alakot kellene feltalálni, a mely jelölje, hogy a *nascetur* a *parturiunt* után fog elkövetkezni; holott a *parturiunt* és *nascetur* hangosan kiáltják. Hát, quandoque bonus dormitat Homerus, azt írja 220 verssel hátrább Horatius.

II, Epp. 3, 157. — *mobilibusque decor naturis dandus et annis*.

Az előbbi versben azt rendeli a szerző, hogy: «*aetatis cuiusque notandi sunt tibi mores*» és arra a következőkben concret példát hozván fel, világos, hogy k o r o k a t akar megkülönböztetni, nem pedig a «természet»-et a «kor»-tól. Ha már *naturis* helyett Bentley után: *maturis*-t teszünk, minden rendén van; mert a *mobiles anni* és a *maturi anni* átszokat megkülönböztetnek meg. Ebben is követhette volna P. Müllert.

II. Epp. 3, 197. — *Et regat iratos et amet peccare timentes*.

Az előbbi versben megmondá a szerző, hogy *bonis faceat*, tehát nem vala szükség más szavakkal rögtön ismételni, és a *regat iratos* valami egyebet várat. Ezt az egyebet megadja egy kis változtatás, t. i. ha Bentley után: *pacare timentes*-t írunk. Sőt a *peccare timentes* még parallelának sem jó, mert a *malus* is lehet, a ki büntetéstől való féltében nem vétkezik. (V. ö. I. Epp. 16, 52—3). De van még a bevett olvasatnak egy más tört cserepe is. Az olvasó vagy halló az *amat peccare timentes*-ben az utolsó szóig érkezve, az a gondolata támad, mintha a poéta azt javasolná a *chorus*-nak, hogy «szeressen vétkezni». És így a kérdéses szólam nemes atyafi párja a «Rövid magyarok története» könyvcímnek! Az ügy befejezése végett meg kell mondanom, hogy egyik jeles magyar nyelvészünk azt a czímet egészen helyesnek és rendén valónak ítéli. (Nyelvőr.) Végre K. I.-ok is támogatják a javítást, a melyet Müller is elfogadott.

II. Epp. 3, 292, 294. — *carmen reprehendite, quod ... perfectum decies non castigavit ad unguem*.

A jámbor olvasó kérdi együgyűen, hogy «tökéletes versezetet» miért kell még tízszer is javítani vagy ráspolyozni? s az interpresek aligha adnak

kielégítő feleletet reá. Bentley azzal dönti el, hogy *perfectum* helyett *praesectum*-ot ír s azzal az *ad unguem* ismeretes kifejezést erősebbé teszi. Ezzel az is ki van mondva, hogy a *carmen* nem hogy tökéletes volna, hanem *correct* is csak sokszoros *castigatio* után lesz. Ezt is felfogta Müller, de P. nem akarta. De egyik se látta át, hogy a 330 versben, a világosan hibás *ad haec* helyett jobb Bentleyvel *an haec*-et, mint *at haec*-et olvasni, mert ott nyoma sincs ellentétnek.

BRASSAI SÁMUEL.

PETŐFI KÖLTEMÉNYEINEK ELSŐ KRITIKAI KIADÁSÁRÓL.

Költőink között nincs egy sem, kinek művei oly sok kiadást értek volna, mint Petőfiéi.

Eltekintve költeményeinek kisebb gyűjteményeitől, 1847-től 1890-ig csupán «Összes költeményei»-ből nem kevesebb mint 15 kiadás jelent meg.

Ez minden esetre örvendetes jelenség s Petőfi népszerűségét bizonyítja.

Azonban a dolognak árnyoldala is van.

Minél több kiadást érnek valamely író művei, annál nagyobb szövegromlásnak vannak azok kitéve.

E bajt Petőfi műveinél sem lehetett elkerülni. Költeményeinek újabb kiadásai teljesebbek ugyan, mint a régiek, mert a költő által mellőzött vagy az itt-ott lappangott s napfényre került költeményeket is magukban foglalják, de kevésbé hitelesek. A kiadók gondatlanul, gyakran önkényesen jártak el: változtatásokat tettek a költemények sorrendjén és szövegén, s e változtatások a későbbi kiadásokba is átmenvén, lassanként állandókká váltak. Ily módon az újabb kiadások mindinkább eltértek a költő által rendezett kiadásoktól és költeményeinek eredeti szövegétől.

Végre mind jobban érezhetővé vált egy oly kiadás szüksége, mely hűség és teljesség tekintetében minden igényt kielégítsen.

Az Athenaeum-társulat, mint Petőfi műveinek örököse, az általános óhajtnak engedve, 1890-ben csakugyan közrebocsátotta Petőfi költeményeinek «Új népies kiadását», mely pontos szövegrevízió alapján készült s Petőfinek valamennyi ismeretes költeményét foglalja magában; 1892-ben pedig megindította a költő «Összes művei»-nek első kritikai kiadását.

Ez utóbbi kiadásból az első három kötet, mely Petőfi «Összes költeményei»-t tartalmazza, immár meg is jelent, s nem rég megindult Petőfi «Vegyes művei»-nek sorozata is, úgy hogy nemsokára együtt bírjuk mindazt, a mit Petőfi géniusza alkotott s nemzetének örökül hagyott.

A kritikai kiadás rendezését az Athenaeum igazgatósága Havas Adolfrá bízta, ki az «Uj népies kiadás» rendezésével már előbb kivívta volt a szakkörök elismerését.

Havas már akkor nagy munkát végzett: gondosan összehasonlította Petőfi összes költeményeit a meglevő kéziratokkal, a költő által sajtó alá rendezett gyűjteményes kiadásokkal s az életében szétszórtan megjelent költeményekkel; nem hagyván figyelmen kívül a legkisebb írásjelet sem, s így állapította meg a költemények hiteles szövegét.

E munkát, mely hangya-szorgalmat, gondos körütekintést s a szórszállhasogatásig menő scrupulositást kíván, méltán mondhatjuk nagyinak.

De mégis csekély ahhoz képest, melynek eredményeit Havas a jelen kiadásban nyújt nekünk.

Mert nem elégedett meg az egyes költemények hiteles szövegének megállapításával, hanem gondosan összegyűjtötte az itt-ott mutatkozó eltéréseket is, nyomozta az egyes költemények fordítóit s végül felkutatta, megrostálta és egybe állította mindazt a tömérdek adatot, melyek az egyes költemények keletkezésére világot vetnek, vagy azokat magyarázzák.

Igy jött létre Petőfi költeményeinek első kritikai kiadása, mely irodalmi esemény-számba megy, s méltó mindenképen, hogy behatóbban foglalkozunk vele.

Valóban a hangyamunka, melyet Havas végzett, teljes mértékben megérdemli elismerésünket. Ha mindamellett nem hallgathatjuk el észrevételeinket, ezzel távolról sem akarjuk a kiadó érdemeit kisebbiteni. Célunk csak az, hogy rámutatva a kiadás fogyatkozásaira, egy teljesen hibátlan kiadás keletkezését lehetővé tegyük. Ezzel tartozunk az irodalomnak, ezzel Petőfinek, kinek élete és művei évek óta legfőbb tárgya tanulmányainknak.

Hogy Petőfi költeményeinek szövegét tisztán és hamisítatlanul juttassa a közönség kezébe, Havas már az «Uj népies kiadás» rendezése alkalmával átvizsgálta és gondosan összehasonlította a Petőfi által rendezett utolsó kiadásokat, az «Összes költemények» 1847-iki és 1848-iki kiadását, a Nemzeti Muzeum, Petőfi-társaság és egyesek birtokában levő kéziratokkal.

Kétségtelenül helyes eljárás. De az már nem helyeselhető, hogy Havas az «Összes költemények» 1848-iki kiadását, s nem az 1847-ikét vette alapul, holott az utóbbi, mint azt maga is elismeri, gondosabb és korrektebb.

A teljesség s a hiteles szöveg megállapítása mellett Havasnak főgondja volt, hogy a költemények sorrendje megfeleljen a költő intentiójának.

Petőfi költeményeit nagyjából keletkezésök sorrendjében állította

össze, azonban itt-ott szeszélyből vagy aesthetikai szempontból mégis némi eltérést engedett meg magának.

Ez eltéréseket a kiadónak respectálnia kell.

Ép azért kifogást kell tennünk az elbeszélő költemények sorrendjének megbolygatása ellen, habár az a helyes sorrend kedvéért történt is. A régi (1847-iki és 1848-iki) kiadásokban első helyen áll a «Tündér-álmom», azután következik «Salgó», «Szerelem átka», «Szilaj Pista» s végül «János vitéz».

A «Helység kalapácsa»-t Petőfi nem vette fel «Összes költeményei» közé, hanem «minden időkre kihagyta», mint Jókai írja a «Jelenkor»-ban. (1847. máj. 20.) Mint kihagyott költeményt tehát a «Függelék»-ben kellett volna közölni.

«A táblabíró» és «Lehel vezér» című töredékeknek szintén csak ott lehet a helyök.

Havas az elbeszélő költeményeket időrendben közli, csak hogy nem helyesen, amennyiben a «János vitéz» megelőzi a «Helység kalapácsa»-t, «Szécsi Mária» «Bolond Istók»-ot és «Salgó» «Szilaj Pistá»-t.

Az időrendet azonban Havas csak az elbeszélő s a «Függelék»-ben közölt költeményeknél vette figyelembe, a kisebb költeményeknél nem.

Az utóbbiak közé iktatta a «Dalaim» című költeményt, pedig Petőfi ezt nem vette föl «Összes költeményei»-nek sajtó alá rendezett kéziratába. Havas az előbbi kiadások után indulva, a kisebb költemények sorában közli és pedig az 1847-iki költemények között első helyen, ámbár kimutatja, hogy e költemény már 1846-ban keletkezett. Ekképen kettős inkonzekvenziát követ el. A kérdéses költemény csak a «Függelék»-ben, a költő által gyűjteményeiből kihagyott költemények csoportjában, az 1846-ban írt költemények között foglalhat helyet.

Petőfi költeményei majdnem kivétel nélkül biographiai érdekűek. Mint Gyulai Pál mondja: életét írta meg költeményeiben. Ép azért kíváncsinos lett volna az utolsó kötet végén a költeményeket keletkezésük sorrendjében jegyzékbe foglalni.

A «Függelék»-ben a «Nem hiteles szövegűek» közt olvassuk az «Ez a világ egy nagy kocsma, jó áros...» kezdetű költeményt, mely állítólag szintén Petőfié.

E költeményt Kovács Mihály túrkevei tanító Petőfi több költeményének eredeti kéziratával 1883-ban küldte be Gyulai Pálnak, azt írva hozzá intézett levelében, (dd. 1883 máj. 19.) hogy nem mint Petőfi költeménye jutott ugyan kezeihez, de azért annak tartja; különben döntse el Gyulai: vajjon igazán Petőfié-e vagy nem? Gyulai úgy látszik Petőfi költeményének volt hajlandó tartani s így jelent meg mint nem hiteles szövegű költeménye Petőfinak a második népies (1884.), és utána valamennyi újabb kiadásban.

Kovács Mihály és Gyulai Pál tévedtek és tévedett Havas Adolf is, midőn e költeményt Petőfinek tulajdoníták, mert nem Petőfi, hanem Szabó Lajos írta. Az ő neve alatt jelent meg, még pedig két változatban, a «Rajta fiúk vigadjunk» című dalkönyvecskében. (*Rajta fiúk vigadjunk!* Magyar dalkönyv a dalkedvelők számára, III. kiadás. Összegyűjté: Wajdits József. N.-Kanizsa, 1869. 402. és 460. l.)

A nem hiteles szövegűek között szerepel «A mágánásokhoz» című költemény is. E költeménynek nem maradt fenn eredeti kézírata, de bírjuk Egressy Gábor másolatát, melynek hitelességéhez nem férhet kétség. Egressy Gábor szavalókönyvébe írta be, Petőfi több más költeményével együtt. E szavalókönyv jelenleg id. Szinnyei József birtokában van, ki azt K. Papp Miklós hagyatékából szerezte meg. A szavalókönyv Petőfiktől 27 költeményt foglal magában; ezek közül egyet, «A magyar ifjakhoz» címűt, Petőfi maga írta volt le, de Egressy ezt utóbb kivágta és Fáy Andrásnak adta emlékül. «A mágánásokhoz» cz. költemény a 91. lapon olvasható; czime: *1848. márczius 11.* Teljesen megegyezik az újabb kiadásokban megjelent költeménnyel, csak a formára nézve van némi eltérés köztük, amennyiben Egressy másolatában a költemény nyolczsoros strófákra oszlik, ily formán:

Dicsőséges nagy urak! hát
Hogy vagytok?
Viszket-e úgy egy kicsit a
Nyakatok?
Uj divatú nyakravaló
Készül most
Számotokra.... nem cifra, de
Jó szoros.

A «Vedd fontolóra» kezdetű költemény éppen nem vall Petőfire, de igen a «Legszebb versem» című, mely azonban hihetőleg nem 1846-ban, hanem talán 1847-ben keletkezett.

A jelen kiadást különösen becessé teszik az egyes kötetek végéhez csatolt jegyzetek, melyek petit-szedésben 290 lapot töltenek meg.

E jegyzetek részint bibliographiai, részint biographiai érdekűek.

Az általános bibliographiai adatokon kívül, minden egyes költeménynél meg van említve: hol jelent meg? s közölve mindamaz adatok, melyek a költemény keletkezését és tartalmát magyarázzák.

Egy-egy költeményre vonatkozólag lapokra terjedő magyarázatot találhatni.

Különösen Petőfi szerelmi és forradalmi költeményei vannak bővebben fejtegetve, úgy hogy egyik-másik jegyzet, terjedelmét és kimerítő

voltát tekintve, életrajzi részletnek is beillenek. Ezekben az adatok oly sokaságával találkozunk, mely valóban bámulatos.

A kiadás rendezője ismeri az idevágó irodalmat s az adatokat kritikailag használta föl. Azonban minden körületekintés mellett egyik-másik adat mégis elkerülte a figyelmét s éles kritikája daczára olykor tévedett. Nem csodálkozunk rajta: a Petőfi-irodalom egy rengeteg, melyben a legjáratasabb is könnyen eltévedhet.

Tévédeseit alább helyreigazítva, az itt-ott mutatkozó hiányokat betöltve találja az olvasó. Itt csupán az általános bibliographiai tévédeket corrigáljuk.

A «Versek» első gyűjteménye nem 1844. november első vagy második hetében, hanem november 10-ike táján jelent meg. (P. Divatlap, 1844. 19. sz. őszutó 10.) A «Helység kalapácsa» című vigéposz a megjelenés sorrendjét tekintve valóban első eredeti könyve Petőfinek, mert már október 27-ikén kapható volt. A «János vitéz» a Pesti Divatlap tanúsága szerint 1845. márczius 2-ikán került ki a sajtó alól. A «Czipruslombok Etelke (nem Etelka!) sírjáról,» 1845. márczius 20-ika körül láttak napvilágot. A «Szerelem gyöngyei» című ciklus 1845. október 23-ika előtt néhány nappal hagyta el a sajtót. E füzetet nem Emich adta ki; nála csak bizományban volt. A «Versek» második kötete a P. Hirlap szerint 1845 november 11-én jelent meg. Az «Összes költemények» 1847. márczius 15-én már a könyvpiaczon voltak. Az «Összes költemények»-re vonatkozó szerződés Havas szerint 1847. január 22-én jött létre Petőfi és Emich közt. Ugy tudjuk, hogy Petőfi már 1846. nyarán adta el összes költeményeit Emichnek 500 p. frton. A P. Divatlap július 4-én közli a hírt róla, hozzá tévén, hogy Emich Petőfi költeményeit újévre díszesen adja ki a költő arczképével együtt. Az erre vonatkozó szerződés tehát már 1846 nyarán kelt s valószínűleg csak egy kiadásról szólt. Az «Összes költemények» második kiadása 1848. január 9-ike körül már nagyjából elkészült; február 6-án kapható volt. Az Athenaeumban (1842—43.) Petőfinek összesen 20 költeménye (nem 19) jelent meg. A Pesti Divatlap 1844—46 derekáig 129 (nem 127) költeményt közölt tőle. Az Életképekben 1843-tól—1847 márczius 6-ikáig 27 (nem 25) költemény látott napvilágot. Költői pályájának első időszakában (1842—1846) összesen 198 (nem 192) költeménye jelent meg különböző folyóiratokban és zsebkönyvekben.

A második időszakban (1847—49) a «Hazánk» 22 (nem 23), a «Márczius Tizenötödike» 4 (nem 2) a «Közlöny» 5 (nem 6) s végül a «Nép barátja» 6 (nem 5) költeményt hozott Petőfittől.

A «Szépirodalmi Lapok»-ban is 2 költeménye jelent meg.

E szerint a második időszakban írt költemények közül összesen 125 (nem 122) jelent meg különböző folyóiratokban és zsebkönyvekben.

A bibliographiai és biographiai adatokon kívül minden egyes költeménynél a variánsokat is közli Havas, és a fordításokat is fősorolja.

A mi a variánsokat illeti, ezek közül Havas saját vallomása szerint csak a fontosabbakat, az igazán jelentőseket vette föl. Gondos összevetés alapján állíthatjuk, hogy sok érdekes variáns mellőzve lőn. Véleményünk szerint valamennyi variánst kellett volna fölvenni. A mellőzött variánsokat alább, az egyes költeményekre tett megjegyzések kapcsán közöljük.

A fordítások nagyobb részt elszórva, egyes lapokban és folyóiratokban jelenvén meg, bajosan voltak összeállíthatók. Ép azért Havas csak az önálló gyűjteményekben vagy anthológiákban megjelent fordítások kiutatására szorítkozott.

A fordítások mutatják Petőfi világirodalmi jelentőségét, s így összeállításuk, habár csak nagyjából történt is, kétségkívül érdeket kelt.

De oly kiváló dalköltőnél, mint Petőfi, érdeket kelthet az is: mely dalára írtak dallamot s melyiket énekli a nép? Miután erre vonatkozólag a jegyzetekben csak elvétve történik utalás, nem tartottuk fölöslegesnek a kiadó ebbeli mulasztását is pótolni.

A kiadáshoz Jókai Mór, Petőfi barátja, terjedelmes «Előszó»-t írt, «Petőfi élete és költeményei» cím alatt. Jókai sok érdekest mond itt el Petőfiről, egészben véve azonban e biographiai vázlat nagyon aphoristicus és tele van tévedéssel. Jókai helyesebben cselekszik vala, ha csupán annak elmondására szorítkozik, a mit Petőfiről közvetlen tapasztalásból tud. Valóban ezt tűzte ki céljául, de túl ment rajta. A Petőfi-szobor lelepszésekor mondott beszédében inkább maradt az egyéni tapasztalás korlátai között s azért bevezetésképp ezt kellett volna közölni, ha már az Athenaeum igazgatósága súlyt fektetett arra, hogy Jókai «fokozza az új kiadás jogosultságát, érdekességét és becsét».

A kiadást három rézkarczolat díszíti, melyek Petőfit, Petőfinét és Petőfi szobrát ábrázolják. A két arczkép szép, de nem hiteles. Részünkről szivesebben vettük volna a költő és neje egykoru arczképeinek hü másolatát. Egy «kritikai» kiadáshoz ezek inkább illenének, mint holmi eszményített arczképek.

Ezek után elmondjuk az egyes költeményekre vonatkozó megjegyzéseinket, és pedig előbb az elbeszélő, aztán a kisebb költeményekről.

Elbeszélő költemények.

János vitéz. — Gyulai Pál állítása szerint (Petőfi Sándor és lyrai költészetünk, Új magyar muzeum, 1854. I. 34.) Petőfi e költeményt harmincz nap alatt írta. Az első kiadás 1845. márczius 2-án került ki a sajtó alól. (P. Divatlap 1845. I. 18. sz.). Vajjon a második kiadás csak egyszerű címlapkiadás volt-e vagy nem? e kérdés csak úgy dönthető el, ha összehasonlítjuk mindkét kiadást: vajjon tökéletesen egyezők-e vagy nem?

Mindkét kiadás kezemben volt ugyan, de nem hasonlíthattam őket össze egymással, s így a kérdést el nem dönthetem.

Kihagyott variánsok:

- III. 7s. Jancsi gazdája bög, mint a ki megbószult: (János V. I. II.)
 V. 13s. De a vihar *a milly* hamar keletkezett, (János V. II.)
 VIII. 4s. Igen becsületes módra bánt ő véle. (János V. II.)
 XI. 6s. A vezér *ezt* mondá vigasztalására: (János V. II.)
 XII. 7s. Aczélók csengése, torkok kurjantása (így csak az ÖK.; — az ÖK., továbbá János vitéz I. és II. kiadásában: *aczelak.*)
 XIV. 4s. Hejh, a mikor engem *ez* otthonn meglátott, (János V. I. II.)
 XVII. 1s. A zugó fürgeteg korbácsolására. (János V. II.)
 XVIII. 11s. «Ki porából nőtél, árva kis virágszál, (János V. I. II.)
 XXIII. 3s. Mik, úgy *látszott*, mintha még szenderegnének, (János V. I. II.)

XXV. 6s. *Hat ökröt elnyelne*, akkora szája van (János V. I. II.)

A helység kalapácsa. — A megjelenés sorrendjét tekintve valóban első eredeti könyve Petőfinek, mert már 1844 *október 27-én* — vagy egy-két nappal előbb — jelent meg, (P. Divatlap, 1844, 17. sz. őszhó 27.) «Versei»-nek első gyűjteménye pedig csak két héttel utóbb, november 10-ike körül. (P. Divatlap, 1844, 19. sz. őszhó 10.) Toldy Ferencz állításához, hogy a borítékon látható két rajz Petőfi műve volna, szó fér. A P. Divatlap e körülményről mit sem tud. A Jelenkor újdonságírója 1847-ben valóban Jókai volt; hisz maga mondja az «Előszó»-ban. (Lsd. Előszó, XLII.) Jókainak ott közlött cikkéből kitűnik, hogy a «Helység kalapácsa»-t Petőfi összes művei közül kihagyta. Ennél fogva e műnek csak a Függelék-ben a költő által gyűjteményeiből kihagyott költemények között van helye.

Szerelem átka. — A költemény keletkezési helyéül Borjád van megjelölve. E szerint 1845 augusztus havában íratott. Petőfi csak 1845 nyarán látogatta meg Sass-ékat, de csak egy ízben. Egy heti ott-mulátás után el akart utazni, de lekésven a hajóról, ismét visszatért Borjádra, s még egy hétig ott maradt. (Sass István levele hozzám, dd. 1883. decz. 19.)

Tündérválom. — E költeményt Szalk-Szent-Mártonban írta Petőfi, és pedig valószínűleg 1846 elején.

Salgó. — 1846 május hóban, Dömsödön keletkezett.

Kihagyott variánsok:

135. Ne bántsa lelked; tégedet megóvlak (ÖK. I. szintén.)

416. E két gonosztól. — A *tied* leszek, ha (ÖK. I.)

Szilaj Pista. — Nem készült 1846. július vagy augusztus hónapban, mint Havas véli, mert akkor Petőfi nem időzött Szalk-Szent-Mártonban; de igen 1846 elején, vagy tavaszán. A költemény mindenestre Salgó előtt keletkezett. A Reguly-Album szerkesztőinek átadott kézirat az Akadémia irattárában van, hova Toldy hagyatékából került. Tíz IV-rét alakú lapból áll. A cím alatt más írással: *Költői beszély. Petőfi Sándortól.* A muzeumi kézirat úgylátszik régebb ennél.

Variánsok:

- I. 12. Pihennek már a fáradt révészek (Akad. Ki.)
 I. 124. Ollyan nagy az... s egyedül a tied (u. o.)
 I. 181. Csendesség volt az egész vidéken. (u. o.)
 I. 142. Közelökben a *filemile* szólt; (u. o.)
 I. 191. Csendes a révkocsmárosnak háza, (u. o.)
 II. 92. Föstögette a bokrok levelét, (u. o.)
 II. 93. Beföstötte pirosra, sárgára, (u. o.)
 II. 134. Hogy láttuk már egymást ez életbe? (u. o.)
 II. 158. S még sem tudott bosszankodni rája, (u. o.)
 III. 34. Csak *arra várt, mit* hoz a vakeset (u. o.)
 III. 43. S hallott tőle *nyájas* beszédeket, (u. o.)
 III. 82. Lassan fölállt. Jobbra-balra tekint... (u. o.)
 IV. 21. Szilaj Pista elment. Nagy bujában (u. o.)
 IV. 224. Hirtelen megfordítá csónakát. (u. o.)
 IV. 273, 4. Utána ment és őt *ölelé* meg,
 S küzködtek, míg el nem merülének. (u. o.)
 IV. 28. (Befejező strófa:)

*Dunán habok, az égen fellegek.
 Habot, felhőt szélvész sűrítte meg.
 Egy-egy holttest látszik a habokban,
 Felhők közül a hold ki-kibukkan.* (u. o.)

E versszakot az ÖK.-ben Petőfi kihagyta. Az Akadémia irattárában őrzött kézirat az interpunctio tekintetében is eltér az 1847-iki s a többi kiadástól.

Bolond Istók. — Petőfi nejével nem 1847. november első napjaiban, hanem október végén volt Arany vendége. Szalontát az ifjú pár október 31-én hagyta el. (Lsd. Arany, Levelezés, I. 111.) Szilágyi Istvánhoz írt egyik levelében maga Arany is azt mondja, hogy *október végén* volt Petőfi nála. (Levelezés, I. 48.) Havas úgy véli, hogy az Aranynyal való érintkezés folytán fordult Petőfi figyelme Bolond Istókra. Ez inkább megfordítva állhat, mert Arany csak 1850-ben fogott hozzá az ő Bolond Istókjához.

Szécsi Mária. — E költemény előbb keletkezett, mint Bolond Istók. Szathmáron írta Petőfi, 1847 nyarán, Bolond Istókot pedig csak 1847 őszén vagy telén, Pesten. Ha tehát az időrendet akarjuk követni, úgy Bolond Istók csak Széchi Mária után következhetik. Murány vára romjait Tompa társaságában július 5-én nézte meg Petőfi. (Lsd. Tompa levelét Aranyhoz, Levelezés, I. 492.)

Az apostol. — A jegyzetben Havas tévesen mondja, hogy a Kis-Kunság volt Petőfi szülőföldje. Hasonló téves állítás olvasható a *Lehel vezér* című töredékhez írt jegyzetben is. (422. l.)

Lehel vezér. — A Jelenkor 1847. november 18-iki számában közölt hírt: hogy Petőfi nagy népkölteményen dolgozik, Havas tévesen vonatkoztatja *Lehel vezér*-re, mert e hír csak a *Táblabíró* című töredékre vonatkozhatik. (Lsd. a *Táblabíró*-hoz írt jegyzetet, a hol Havas az Életképek 1847. november 14-iki számában megjelent hasonló hírt helyesen a *Táblabíró* című költeményre érti.)

Kisebb költemények.

1842.

Hazámban. — Nem 1841., hanem 1842. nyár utolján (augusztus végén) írta Petőfi, még pedig akkor, mikor az 1841—42-iki tanév befejeztével Orlaival ellátogatott szüleihez Dunavecserre, a honnan egy heti tartózkodás után Mezőberénybe utaztak. 1841-ben nem írhatta, mert akkor tavasszal érkezett haza (ápr. 24-én itt írta az «Örök bú»-t!), harmadfél évi távollét után. A költemény kezdő sorai is azt bizonyítják, hogy nyáron készült. Keletkezési helye a kiadásokban nincs megjelölve; az elmondottakból kétségtelen, hogy *Dunavecse*.

Kihagyott variáns:

2a. Árnyékain utolszor pihenék (Ath.)

8. Mert a hol enyhe bölcsőd lány ölen (U. o. kétségtelenül hibásan.)

A Dunán. — Nem 1842. augusztus elején keletkezett, a hogy Havas Orlai után véli, hanem augusztus végén. Az examennek csak augusztus 21-én volt vége, (ld. P.-nek Szeberényihez írt levelét, V. M. III. 274. l.) s csak azután mehettek el Petőfi és Orlai Komáromba, Jókaihoz, és onnan Dunavecserre, Mezőberénybe.

K Vilmos barátomhoz. — Petőfi nem 1842 nyarán, hanem őszén (szeptember vagy október hóban) írta e költeményt. Orlai téved, midőn azt állítja, hogy a Mezőberényben írt költemények közül Petőfi csak ezt vette föl összes költeményei kiadásába; mert hiszen a *Járnakkelnek sokan zöld mezőben* kezdetű költeményt, mely a legújabb kiadás II. köt. 15. lapján és P. összes költeményeinek valamennyi kiadásában olvasható, szintén ott írta. Havas azt állítja, hogy P. katonabarátjáról csak annyit tudunk ma is, a mennyit Orlai följegyzett róla. Úgy látszik nem ismeri Versényi Györgynek a Budapesti Hírlap 1889. évfolyamában megjelent cikkét, továbbá Kuppis Gusztáv, volt honvéd-őrnagynak arra vonatkozó megjegyzéseit. Ezekből láthatta volna, hogy Petőfi és katonabarátja később (valószínűleg 1846 nyarán) találkoztak egymással, miután az utóbbi szintén megvált a katonaságtól. Sőt — mint Várady Antaltól tudom — ő Petőfi egykori barátjának némi foglalkozást is szerzett. Kuppis egyébiránt előbb nem volt gazdasági őrnök vagy gyakornok, mint Orlai állítja, hanem papnövendék, majd gyógyszerész-gyakornok; csak a katonaságtól való visszatérése után lett őrnök. Kiegészítésképp Versényi Gy. és Kuppis Gusztáv adataihoz megemlítem még, hogy Kuppis Petőfivel körülbelül egy időben ölté föl a «zöld hajtókás, sárga pitykés» katona-kabátot (1839 október 21-én, míg Petőfi szeptember 6-ikán); hogy Petőfínél vagy öt évvel idősebb volt, s hogy 1846. nyaráig maradt a katonaságnál, ahol egész a káplárságig fölvitte.

Kihagyott variáns:

7a. Neked éltünk stb. (Ath.)

Két vándor. — Valószínű, hogy e költeményt Petőfi 1841-ben írta, midőn a katonaságtól megszabadulva Orlai fölkeresésére indult. Pápan nyerte ugyan végleges formáját, de útközben kapott impressziók alatt keletkezett.

Első szerepem. — E költeményt Petőfi hihetőleg még 1842. karácson-

kor adta át Bajzának, hogy lapjában közölje. Petőfi első ízben nem 1841. jul.—aug. hónapban, hanem jul. közepétől okt. közepéig volt színész. Havas Szuper naplójára hivatkozik. E napló nem hiteles. *A Petőfire vonatkozó helyek egytől-egyig interpoláltaknak látszanak.* Szuper Petőfinek Bajzához és Szeberényihez írt levelei és Jókainak «Tarka élet» című műve alapján, később szúrta be azokat «Napló»-jába. Petőfi első föllépéséről Némethy György, Petőfi színész- és lakótársa, szintén megemlékezik. Szerinte Petőfi, *A bársonyczipő*-ben lépett föl először. (Lsd. Visszaemlékezések Petőfire, Némethy Györgytől. P. Napló, 1882. szeptember 6—7. sz.)

Vadonban. —

Kihagyott variáns:

21. A menny ivén úgyan felettem (Ath.)

Felköszöntés. —

Kihagyott variánsok:

21. Bort öblébe váltig *e* kehelynek, (Ath.)

22. Bort előmbe szakadatlanul (Szeberényi: Néhány év stb. és Ath.)

54. *Szép* hűséggel — stb. (kétségtelenül hibásan, csak a Szeberényi-hez írt levélben; az Ath. helyesen így: *Szent* hűséggel stb.)

Disznótörban. — Némethy szerint Petőfi Székesfehérvárott nem hentesnél, hanem egy szegény magyar szűcsnél lakott, a színház mögött levő szűk közben. Némethy, mint Petőfi lakótársa, a vele az időben történetekről bizonyára jobban volt informálva, mint Szuper; s mégis a gazdájuk által adott disznótorról s Petőfinek ez alkalomra írt verséről semmit sem tud. Petőfinek Kecskeméten kiadni szándékolta versfüzetéről (illetőleg költeményéről) Szilády Károly, volt kecskeméti nyomdász is megemlékezik. (Főv. Lapok, 1870.) Szerinte Petőfi mint színlapkihordó az *év elején* hozta el hozzá «Disznótörban» című költeményét, hogy kinyomassa s a közönség közt kiosztassa, azonban a cenzor esőkkönössége miatt a kérdéses költemény nem jelenhetett meg. Az időre nézve Szilády téved, mert újkor Petőfi Szabó társulatával még Székesfehérvárott volt. A költeményt vagy versfüzetet Petőfi talán 1843. márczius végén akarta kiosztani, mikor a Szabó-féle szintársulatot otthagyni készült.

Hortobágyi kocsmárosné. — E költeményt Petőfi 1842. október havában írta, még pedig inkább e hó közepe táján, mint elején. Szénfi dallamot írt hozzá, mely a P. Divatlap 1845. 19. számához (nyárutó 7.) mellékelve jelent meg. Jókai tehát téved, midőn azt állítja, hogy Petőfinek e dalát 1842-ben már minden deákkántusban énekeltek. (Lsd. Előszó, XII.)

1843.

Távolból. — Kecskemétről Petőfi inkább *ápril elején* távozott, mint márczius végén. Ápril 10-én Pesten volt. (Lsd. Frankenburg Adolfhoz írt levélkéjét, PUR, 82. l.)

Kihagyott variánsok:

61-2. Engem is, hogy csillogó reményem

Biztatott csak, stb. (Ath.)

6s. S hogy mióta járom *e* világot, (u. o.)

Jövendőlés. —

Kihagyott variáns:

4a. Meleg keblén az *ifjúkor*

L né. — E költeményt Petőfi 1843. ápril elején írta inkább, mint márczius végén, mert akkor fordult meg Pesten. (Lsd. a «Távolból» cz. költeményhez írt jegyzetet.)

Farkaskaland. — E költeményt Petőfi 1843 nyarán (augusztus hóban) Gödöllőn, s nem Kecskeméten írta. (Lsd. III. köt. 717. l.)

Kihagyott variáns:

4a. Kit érkezéskor idvezeltének. (Így az ÖK. I. is.)

Matildhoz. — Debreczenbe nem 1843. szeptember végén, hanem inkább *október elején* (9-e körül) érkezett Petőfi. Pesten csak a *Koros hölgy-et* s *Robin Hood elejét* fordította le a Kisfaludy-társaság kiadásában megjelent «*Külföldi Regénytár*» számára. Az utóbbi regényt Gödöllőn fejezte be, hová július 21-ike után ment ki.

En. — Úgy tudom, hogy a *Regélő* 47. (jun. 8.) számában, s nem a június 11-ikiben jelent meg. E verset Petőfi Garaynak 1843. *ápril 10-ike táján* adta át közlés végett.

Barátimhoz. — Ápril közepe táján s nem elején írta, mert hiszen ápril 10-ikén még Pesten volt. (Lsd. a «Távolból» című költeményhez írt jegyzetet.)

Megunt rabság. — Itt már határozottan mondja Havas, hogy Matild Debreczenben színésznő volt; holott a «*Matildhoz*» című költeményhez írt jegyzetben ezt csak lehetségesnek mondja («jelentéktelen színésznő lehetett.»)

Lopott ló. —

Kihagyott variáns:

6i. Enyém a ménes, mely (VI.)

Kördal. — A Kisfaludy-társaság 1842-ben pályázatot hirdetett egy, a nemesebb társaságok hangján, nemesb örömeiket, magasb polgári s emberi erényeket kifejező *körének*-re. A pályadíjat 24 pályázó közül Lauka Gusztáv nyerte el, bár műve sem forma, sem tartalom tekintetében nem felelt meg a pályázat követelményeinek. A bírálók neki ítelték oda, mert műve a körének természetéhez legközelebb jár s mert a szabályok értelmében a pályadíj a viszonylag legjobb műnek kiadandó volt. A pályázat eredményét az 1843. febr. 6-ikán tartott közgyűlésen hirdették ki. Valószínű, hogy e pályázat s még inkább az a körülmény, hogy barátja Lauka Gusztáv nyerte el a jutalmat, bírhatta rá Petőfit a «*Kördal*» megírására.

Az utósó alamizsna. — Az «*Életképek*» 1843. évfoly. 270. és nem 470-ik lapján jelent meg, még pedig *októberben* és nem szeptemberben. (A «*Jelenkor*» csak okt. 15-iki számában tudatja olvasóival, hogy megjelent a «*Magyar Életképek*» III. füzeté stb.) Petőfi e költeményéhez Holtey: «*Lorbeerbaum* u. *Bettelstab*» című szindarabjából vette az eszmét.

Kihagyott variánsok:

2a. *Sátrában* sok megnyúgodott; (Életk.)

3a. Elhagyja minden hitlenül, (u. o.)

4a. És lantja! lantja hová lőn? (u. o.)

- 11s. Nem öszült ő meg ; fürteit (u. o.)
 17s. O szép beszéd, o köszönet! (ÖKt.)
 18s. És a borostyán, ah, mi szép, (Életk.)
Merengés. — Petőfi tréfás megjegyzését:

«Hisz Petrarca és Petőfi
 Félig-meddig már rokon»

elbizottságra magyarázták ellenségei. (Lsd. Etőfi Andor (Szeberényi Lajos) bírálatát a *Pozsonyi Hirnök* 1845. évfolyamában.)

Befordultam a konyhára. — Petőfi e költeményét a nép is énekli.

A szerelem . . . Székelyhídon, 1843. november első felében keletkezett. Szintén éneklik.

Keresztuton állok. — A költemény alatt «Miskolcz» áll. Ha csakugyan ott írta Petőfi, úgy az *csak 1844 kora tavaszán* történhetett, mikor Debreczenből Pestre ment.

Kis furulyám. — Diószegre *valósággal* október közepe táján ment Petőfi Debreczenből, néhány színésztársával. E költeményt szintén éneklik.

Temetésre szól az ének. — Ezt is éneklik.

(Folyt. köv.)

Dr. BARÓTI LAJOS.

HAZAI IRODALOM.

Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae. Cura et Impensis Josephi Dankó, Præpositi S. Martini de Posonio, Budapestini, A. D. MDCCCXCIII. Arte chalcotypia in Aedibus Franklinianis descriptum, in 8-o. cum pp. XV. 598. Cont. Adnotationes præpositæ in Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariæ. — Historiæ rhythmicæ, Antiphonæ, Memorizæ, Hymni, Sequentiæ, Sanctorum Patronorum Regni Hungariæ. Monimenta Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariæ illustrantia. Ordinarius Scepusiensis, sive Strigoniensis Sec. XV. e Cod. MSto Bibl. R. Univ. Budap. modo primum editus. Incipit Rubrica Strigoniensis Tabula directiva ad cancionem etc. Coloph.

A *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariæ* pontos leírása meggyőző bennünket arról, hogy abban nem csupán a magyar katolikus liturgiának latin nyelvű régi énekes- emlékeit és a rájuk tartozó történeti és elméleti fejtegetéseket találjuk, hanem hogy e könyvben irodalomtörténetünk forrás-művei nemcsak hiányt pótló, hanem alapvető munkával gyarapodtak. A magyar egyházi költészetnek legrégibb emlékei szinte alig méltányolhatók eléggé nyelvi, költői és általános egyházi szempontból a nélkül, hogy a régi egyházi költeményeknek Magyarországon elterjedt latin-nyelvű alakjait ne ismernők. Ámde mindezek az énekek legrégebbi egyházi könyveinkben, kéziratokban és ősnymtatványokban szerte szórva, a kutató előtt szinte hozzáférhetetlenek voltak, — részben az általános könyvtári nehézségek miatt, részben különösen azért, mert a könyvek sorozata sem volt lehetőleg teljesen egybeállítva.

Dankónak, ki könyvében a magyar-szentek és vértanuk tiszteletére rendelt és használt, egyházi énekeket összegyűjtötte, előbb meg kellett küzdenie azzal a kényszerrel, mely e forrásoknak lehető pontos összeállítását parancsolta rá. Missaléink, breviariumaink stb. föl kutatása és pontos átvizsgálása viszont újabb nehézségekkel terhelte: föl kellett keresnie az egész hazai- és külföldi irodalmat, hogy abból első sorban a forrásokat, azontúl az egyes emlékeket kikereshesse s azontúl a mi himnuszainkat az általános, az egész katolikus egyházban használt énekkel egybevetesse. Ezek a feladatok főképen a magyar egyházi archaologia munkakörébe tartoznak, s azokra gondolhatott Szilády Áron, midőn a Szt. Istvánról szóló himnus jegyzetében a következő óhajtását írja: «Bár legalább hazai breviariumainkból és missaléinkból a magyar szenteknek azokban nagy számmal rejlő latin himnuszait szedné össze valaki. Irodalmunk történetének ez is egyik föltörendő mezeje s az eddigi fölsemevítés helyett gondos figyelmet és munkát érdemelne». (RMKT. I. 377 l.)

Azonban a *Vetus Hymnarium*ban a latin nyelvű énekeken túl még néhány magyar nyelvű ének van (szám szerint 17), melyek részben ki vannak ugyan adva újabb gyűjteményekben (Szilády, Bunyitay V.), részben azonban ismeretlenek, jobban mondva kevésbé ismert katolikus énekes könyvekben vannak meg, mint Kájoninál, Szegedi L.-nél stb. Ilyen módon eme himnuszok a legrégebbekkel együtt levén felsorolva, velök mintegy középkori költői emlékeink gazdagodását látszik föltüntetni. Azonban erre semmi alapot sem találunk s itt illő megjegyezni, hogy a Kájoni, Kisdi, Balasa stb. gyűjteményekből kiadott latin- és magyar nyelvű énekek eredetük szerint kiveendőek a legrégebbi egyházi énekek közül. Ezek a katolikus egyházi költészetnek újabb virágzása korából valók, abból az időből, melyet művelődéstörténetünk a katolikus reactio korának nevez. S ebben a korban a katolikus énekszerzők lantján oly szépen s annyi gazdasággal csendül meg az egyházi lyra, kivált a Mária-költészet, mint sem azelőtt, sem azóta. Ez énekek egybegyűjtése és kiadása külön s a szóban forgó gyűjteménynél könnyebb, de nem hálátlanabb s értékesebb feladat lenne. Dankó azonban nem foglalkozott velök, miután feladatául csak a magyar-szentek és vértanuk énekeinek összegyűjtését tűzte ki.

Dankó József könyve tehát a legrégebbi himnuszokat foglalja magában, számszerint 92 himnust ad ki könyvében, 326 himnusról emlékezik meg indexében, nem számítva bele a magyar és magyar-latin nyelvűeket. Oly gazdag anyagot bocsát tehát az olvasó rendelkezésére, a melyenről eddig bizony alig tudtunk. Kiadásuk megbízhatóságáról a régi mondás szerint fides penes auctorem, a kiadó ismert pontossága biztosít. Dankó hosszú ideje tanulmányozza az egyházi archaológiát. A műkincsek mellett mindenkor nagy gondot fordított a könyvekre és kéziratokra, s e nemű publicatióiban a pedánsságig pontosnak ismertük. Tanulmányai és főpapi

állása egyformán kijelölték őt e mű közreadására. A mit bevezető soraiban mond, hogy t. i. céljául tűzte ki magának az egyházi szertartások történetének megírását, igazolja eddigi munkásságával. S ha ama nagy munkából, melyet maga is egy ember erejét meghaladó vállalatnak mond, az egyházi énekek forrásainak összegyűjtését s publicálását tette első helyre, csak arról tanuskodik, hogy annak irodalmi és kulturális fontosságát kellően mérlegelte.

Forrásai között a hazai és külföldi könyvtárak kéziratai közül 55-öt, a nyomtatványok közül 59 ösnyomtatványt és ujabbkori gyűjteményt vizsgált át s azonfelül figyelt a külföldi és hazai irodalomnak mindama termékeire, melyekben könyvéhez, anyagot vagy adalékot talált. Kiváltképen becses fáradozásainak amaz eredménye, hogy a külföldnek minden számottevő hymnikus-gyűjteményét átvizsgálta, úgy hogy a könyvének sajtó alá adásáig megjelent hymnariumok és kiadások tanulmányát e szempontból ránk fölöslegessé tette.

Hogy ez a becses anyag ne csupán készlet legyen, hanem a tudományos földolgozás számára kellőleg előkészítették, a szerző bevezető soraiban terjedelmes és gondos tanulmányt függesztett, melyben hűségesen beszámol a munka céljával és indítóokaival, az énekekre vonatkozó magyarázatokkal és a használt forrásokkal.

Kiemelve az énekek összegyűjtésének fontosságát s az éneklésnek a liturgiában való jelentőségét, fölemlíti, hogy a külföldön már régóta és sokan foglalkoznak a hymnológiával, míg az nálunk egészen el van hanyagolva, s liturgiánk emlékeit eddig senki sem gyűjtötte egybe és senki nem adta ki, nem feszegették, mennyiben tér el a magyar liturgia az általános katholikustól, bár ez az eltérés fölötte csekély, s máig sincs oly könyvünk, melyben a szertartások össze lennének foglalva. Hasonlóan vagyunk a régi egyházi ének-készlettel, melynek bemutatására vállalkozott; volt alkalmunk már utalni e vállalkozás jelentőségére. Azután a földolgozandó anyagra ad útbaigazító észrevételeket s áttér a hymnuszok eredetének és használatának magyarázatára s az eddigi gyűjtemények fősorsolására. Tárgyalása során bőven fejtegeti az egyházi ének műfajait, az éneklés módját és az egyes énekek használatát. Ez az összefoglaló előadás fölmenti a kérdés tanulmányozóját a hiányos és kevésbé megbízható liturgikus könyvek forgatása alól. Megismerjük tehát a hymnusokat, sequentiákat, zsoltárokat, antiphonákat stb. műfaji és liturgiai jelentőségük szerint s határozott képet nyerünk arról a szerepről, melyet az ének a katholikus szertartásokban elfoglal; megismerjük a magyar hymnuszok eddigi kiadóit, főként Clichtoveust, s azután az egyes kiadványokat, melyek az 1651-iki *Cantus Catholicitól* kezdve egész gyűjteményeket vagy egyes darabokat magukba foglalva, közkézre kerültek. Beszél az ily gyűj-

temények hasznáról s végül pontos leírással sorolja elő kéziratos és nyomtatott forrásait és segéd munkáit.

Ime a bevezető, a fölszerelő tanulmány, melylyel a kiadott anyag tudományos becse meg van határozva. Mindenben egyetértünk a tudós szerzővel, csupán egyetlen állítását akarjuk nem annyira helyreigazítani, mint inkább kiegészíteni. Említi (a 75. lapon), hogy a XVI. századi protestánsok köztudomás szerint a katolikus énekeket vették át, akár eredeti latin szövegből, magyarra fordítva, akár átdolgozva. Ez az állítás lehet teljesen igaz. De mindenképen egyoldalú, mert befejezetlen. A tételnek csupán egyik fele van elmondva, a másik el van hallgatva. Mert a XVII. századi katolikusok épen úgy tettek a XVI. századi protestáns énekekkel, rövid uton adoptálták azokat. *Cantus Catholici*, csak úgy tartalmaz protestáns éneket, mint a *Cantionale Catholicum*. S ez természetes és kölesönös. A protestánsok a meglevő katolikus ének-készletet használták föl vagy anyagul, a miből fordítottak tehát anyagot vettek, vagy mintakul, a melyek után dolgoztak. S mikor a katolikusok, épen a protestánsoktól megtanulták, hogy az éneklés az áhítat emelésére milyen fontos eszköz, egyre másra fordították és szerezték énekeiket, s vették onnan, a hol készen kapták: a protestáns *Graduale*kéből és *Cantionale*kéből. Jól eszükbe jutott Szent Pál tanítása: «hogy az Isten házában minden ékesen és jórenddel legyen», a mit tettek a reformátusok s énekeltek mind a templomban, mind saját házukban azokat az énekeket, melyekkel a patriarchák, próféták stb. jó renddel éltek (Gönczi Gy. Előbeszéde); megfogadták Sz. Ágoston tanítását is: «hogy, a midőn az énekszónak gyönyörködtető zengésével a hallás simogattatik, azzal az isten igéjének haszna is beoltassék», melyhez azt teszi hozzá XVII. sz. fordítója: «a mely úgy lészen, hogyha az ének zengésével az éneknek szavait is megértik a népek». S mikor már nyomtatott énekes gyűjteményeik közön kézen forogtak, Illyés J. még akkor is panaszkodik, a XVII. sz. végén, hogy sok eretnek funebrálisok és graduálisok forognak a nép kezében.

E néhány futólagos adat hűségesen bizonyítja, hogy a magyar nyelvű egyházi ének felekezeti különbség nélkül folytonosan fejlődött, gazdagodott, s mindenkor ottan, a hol művelésére kedvezőbb volt a talaj. Így a XVI. század előtt a katolikusoknál, a XVI—XVII. századokban előbb a protestánsoknál, utóbb a katolikusoknál is mindaddig, míg csak fejlődésük magaslatára nem jutottak s az idő meg nem szüntette közöttük a versengést. A magyar egyházi éneknek felekezeti-telensége azonkívül egyébben is nyilatkozik: a régi vallásos énekek gazdag termésében. Minde kérdések csak részben vannak megoldva, bizonyos, hogy a mostanéhoz hasonló művek kiadása csak siettetni a végleges megoldást.

Dankó könyvének második és tetemesebb részét az énekek publicatioja és két egyháztörténelmi emlék kiadása foglalja le. Ez utóbbiak

közül az első egy a XIV. század végéről való esztergomi kalendárium, a másik a XV. századi szepesi ordinarius, a mely voltaképen szintén esztergomi, mert a szepesi püspökség még akkor az érsekség alá tartozott. Amaz történeti adatok följegyzéseit őrizte meg (Lajos királynak, esztergomi érsekeknek és kanonokoknak halalozási évét,) emez az egyházi szertartások közül való functiókról tanít; mindkettő most lát először napvilágot. Különösen az utóbbi értékes, sajnálni való, hogy szerzőjét inkább csak sejtjük Stock J. szepesi prépost személyében, kinek rendeletére az ordinarius készült, mint tudjuk, hiszen még a leíró neve is ismeretlen.

Az említett két egyháztörténeti emléken kívül, bennünket a magyar szentek és vértanuk hymnariumának anyaga érdekel, melyről Neale a maga munkájában szintén elismerően nyilatkozott. A magyar egyház, mióta Pázmány Péter alatt 1630-ban tartott nemzeti zsinat, a nemzeti ritust eltörülte s befogadta a pankatholikus ritualisokat, csupán szórványos emlékeinkben maradt fönt előttünk névszerint is csekély számú emlékeinkben. Ezt maga a tudós kiadó is elismeri, s mi épen a kiadásában megjelent művel érvelünk arra, hogy a magyar katolikus egyház, a multban a nemzeti szentek boldogok és vértanuk kultuszára szolgáló énekeivel beletudott férközni az általános katolicizmusba. Ezek az énekek megtanítanak bennünket, hogy a nemzeti szellem ereje utat tört magának és nyomot hagyott maga után a katholicismus rituális énekeinek merevségén. Hogy a mint két országot ismert: a Magyar- és menyországot az ének-szerző szíve szerint; úgy nem adta fel nemzeti történetének ama hőseit, kik a keresztény hitre való áttérés küzdelmeiben vezették, vagy előtte példaképen állottak. István és László királyaink nem csupán egyházi, hanem ha szabad így mondani, nemzeti szentekké váltak, Boldog Margit majdnem a Boldogságos Szűz mellé emeltetett, Szent Erzsébet, Demeter és Adalbert egyformán a hazai kultusz dicsőségei, Imre herczeg és Paulus, primus eremita is helyet nyertek a nemzeti katholicismus tiszteletében. Nem is említve, a mi még fontosabb, hogy Mária, a boldogságos Szűz tisztelete valami speciális nemzeti jelleget nyert a Patrona Hungariae promotiója által, a magyar egyház liturgiája különös éneket fogadott el az általános katolikus egyházi ünnepekre, adventre, a Dies circumcisió-nisra stb. stb.

A magyarságban erre szükséges erő épen úgy megvolt, mint a hogyan a gall, lusitán stb. fajok beletudták vinni nemzeti szentjeiket és vértanuikat a katolikus egyháznak általános kultuszába. S erről semmi sem győzőbb jobban, mint a szóban forgó kiadás, a mely a magyar szentek, vértanuk, és boldogok tiszteletére rendelt s elfogadott énekeket adja kezünkbe. E szerint a magyar hymnarium nem csupán nemzeti kultúránk, hanem egyúttal nemzeti géniuszunk erejének is egyik bizonyítéka gyanánt fog tekintetni. A kérdés itt válnék igazán érdekessé, ha most e

kiadás alapján megtudnók határozni, mily mértékben vettünk részt az általános hymnológiában, mily költői kincsesel gyarapítottuk a szent költészet kincstárát. Erre természetesen olyan valaki vállalkozhatnék, a ki az általános hymnológiában otthon érzi magát.

Ez eljövendő tanulmányra vonatkozólag ismét nyer értékben és becsben Dankó gyűjteménye, melynek egyes darabjai, mint a vallásos ihlet szüleményei tanuskodnak a nemzeti génusz erejéről. S e kérdés megfejtése annál könnyebb, mert Dankó kiadásában nem csupán az egyes énekeknek kritikai szövegét kapjuk meg, hanem elterjedésükre és jelentőségükre egyformán érdekes tudósításokat találunk. Szinte sajnálnunk kell, hogy a «Megi verte szent László» stb. ének a Somogyi Antal-féle falsumokból a gyűjteménybe belekerült.

Mikor Somogyi a N. Múzeumnak falsum kéziratából 1873-ban régi magyar énekeit kiadta, a tudományos irodalomban (*Századok*) kimutatták e forrásnak complicált voltát és diplomatikai hitlenségét. Sem az Attiláról, sem a Szent-Lászlóról való ének nem fogadhatók tehát el hiteleseknek, minthogy az egész gyűjtemény sem üti meg a kritikai hitelesség mértékét. Ezt az egy darabot leszámítva, a többi ének szövege és kritikája a legpedánsabb vizsgálatot is kiállja. Kiadásuknak módszere és főszerelése egyenesen példaszerű.

S mikor ismertetésünk végén, szemünk a bevezető sorok ama kifejezésén akad meg, hogy e művet szerzője hazája iránt való szeretetéből cselekedte, jól esik e nemes lelkesedést külön is hangoztatnunk. Mert a kiadásnak gondosságában és a vele járó költségek fődözésében csakugyan azt a nemes lelkesedést tapasztaljuk, mely mind ritkábbá, s annál becsebbé válik nemzeti művelődésünkben. S ép ezért lehetetlen őszinte köszönetet nem mondanunk a tudós szerzőnek, ki művében nemcsak saját lelke nobilitásáról, hanem egyuttal a nemzeti géniusznak a multban is munkáló erejéről ilyen becsületes bizonyyságot tett. ERDÉLYI PÁL.

Magyarországi tanulók külföldön. III. A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke. Az eredeti kéziratból közli és magyarozza dr. Schrauf Károly, cs. és kir. udvari levéltárnok. Budapest, Akadémia, 1893. XXI. 144 l.

Folyóiratunk mult évi folyamában (1893. p. 128.) volt alkalmam dicsérettel ismertetni ugyancsak Schrauf Károlynak *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen* cz. nagy tárgyismerettel s óriási szorgalommal összeállított munkáját, mely éppen úgy, mint legújabb műve, a M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának kiadásában megjelenő *Magyarországi tanulók külföldön* cz. forrásgyűjteménynek egyik kötete. Az egész vállalat czélja világot vetni a hazai művelődéstörténet egy igen fontos fejezetére, magyar ifjaknak idegen egyetemeken végzett tanulmányaira. Idézett

bírálatomat a következő szavakkal végeztem be: «A legsürgősebb teendő most kétségtelenül az volna, hogy az irodalomtörténeti bizottság a prágai és a krakói egyetem okmányait is hasonló módon hozzáférhetővé tegye, mivel ez a két főiskola volt az, melyet magyar tanulók a bécsin kívül ebben a korban, a XIV. század második és a XV. első felében leginkább látogattak; a németországi egyetemekre való tódulás ugyanis csak a reformációval kezdődik. E munka elvégzésére is kétségtelenül Schrauf volna a legalkalmasabb ember; azért nagy örömemre szolgált az ő levélbeli közlése, mely szerint a *Bursa Cracoviensis Hungarorum* immár kiadásra készen áll. Reméljük, hogy az Akadémia ismert áldozatkészsége ennek a megjelenését is lehetővé teszi.» Ez a reményünk hamar teljesült, mert immár kezünkben van Schraufnak a krakói magyarokról szóló becses könyve.

A XXI lapra terjedő bevezetés igen szépen írja le a krakói egyetem belső életét s ennek keretén belül a magyar Tanulók-házát, mely zárt testületbe egyesítette ott időző honfitársainkat. Kétségtelen ugyan, hogy magyarjaink már a XV. század első felében is nagy számmal tanultak Krakóban, de pontosabb adatokkal róluk nem rendelkezünk; külön magyar tanulólház (*Bursa Hungarorum*) fennállása csak 1486-tól fogva mutatható ki, melynek reánk maradt s jelenleg a krakói egyetemi könyvtárban őrzött *registrum*-a 1493-tól 1558-ig, a *bursa* megszűntéig terjed. E fontos okmány beható tárgyalásának és magyarázatának van szentelve a bevezetés legnagyobb része.

Az 1—47. lapon olvasható magának a *registrum bursae Hungarorum*-nak aprólékos gonddal kiadott szövege, melyet ugyan kinyomatott már egy régi bibliographusunk, Miller Jakab Ferdinánd «*Regestrum Bursæ Cracoviensis Ungarorum nunc primum ex autographo codice bibliothecæ Cracoviensis editum*» cz. s Budán 1821-ben megjelent munkájában, de oly pontatlan másolat után dolgozott, hogy kiadványa tudományos célra nem használható. Schrauf az okmányt maga nézte át, a mi főleg a benne előforduló személynevek helyes megállapítása miatt feltétlenül szükséges volt. A tanulók névsorán kívül különben bőven közöl a *registrum* a bursa történetére s az akkori egész egyetemi életre vonatkozó, érdekesebbnél érdekesebb adatokat is.

Az 52—107. lapon található a *registrum*-ba beírt magyar tanulók további tanulmányi menete, melyet Schrauf főleg a krakói, wittenbergi és bécsi egyetemek okmányai alapján állított össze roppant fáradtsággal. Ebből láthatjuk, hogy a magyarok közül ki hol folytatta tanulmányait s minő egyetemi gradusig emelkedett.

Az egészet bő *index* fejezi be, mely a tanulók neveit és születésük helyeit állítja össze betűrendben s a melynek első sorban az egyes városok monographiáinak megírói veszik majd hasznát, de okul belőle a hazai művelődéstörténet bármely kutatója is. Én legalább nagy gyönyörűséggel

és haszonnal forgattam ezt a hangyaszorgalommal összeállított kiadványt s nem tehetek egyebet, mint hogy ismételjem régi óhajtásomat: vajha megnyerhetné még az irodalomtörténeti bizottság Schrauf Károlyt a prágai egyetem okmányainak hasonló irányban való feldolgozására!

NÉMETHY GÉZA.

Római irodalomtörténet. A középiskolák felsőbb osztályai számára és a művelt közönség használatára. Irta *Leffler Sámuel* főgymn. tanár. Javított és bővített kiadás. Budapest, 1894. Lampel. 194 l.

A szerző öt évvel ezelőtt megjelent vázlatos római irodalomtörténetét bővítette ki, illetőleg átdolgozta. Az átdolgozásnál, mint mondja, komoly figyelemre méltatta a bírálók tanácsait és lelkiismeretes kutatóssal fogott munkálkodásához s az elv vezérelte, hogy ne csupán életrajzi vázlatokat adjunk az ifjú kezébe, hanem egységes egész irodalomtörténetet.

A bevezetésben szól a rómaiak jelleméről s ennek viszonyáról az irodalomhoz. Az irodalomtörténet felosztását illetőleg megmarad az ismeretes öt korszak mellett. Az egyes korszakok keretén belül adja először az általános jellemzést s külön választja a prózát a kötött beszédétől. Végül három lapot szentel a római egyházi irodalomnak. A harmadik korszakot két részre, — Cicero és Augustus korára — osztja, nemkülönben az ötödiket is.

Megjegyzéseimmel rövidre szorítkozom. Szerző szorgalmasan felhasználta a könyve végén megjelölt forrásokat, t. i. az irodalomtörténeteket. E tekintetben mily lelkiismeretesen jár el, mutatja az, hogy idézeteket vesz át azokból, a nélkül, hogy bevallaná forrását. Így a 129. lapon Ovidius költői jellemzésénél Ribbecktől idéz szóról-szóra néhány mondatot. Helyén való lett volna mindenesetre megjelölni a forrást. Egyébiránt az idézetekkel nem valami remekül bánik el; többek közt Catonak egy nagyon közmondásossá vált sentenciáját idézi, de csakis magyarul. Azt hinné az ember, hogy a jó Cato Fáy Andrásunk révén jutott e jeles mondásához.

Előszavában azt hangoztatja, hogy azokra az írókra fekteti a fősúlyt, a kiket az iskola is behatóbban tárgyal. Ez helyes eljárás lett volna, ha szavát beváltja. Nem mondhatnám, hogy Liviusnak megfelelő helyet juttatott elég terjedelmes könyvében; Augustusról, vagy Trogus Pompeiusról nem beszél kevesebbet, mint Sallustiusról, vagy Liviusról. De hogy panaszunkat elhallgattassa, Ovidiusról tíz lapon elmélkedik. Csupán a *Heroides*-nek négy lapot szánt, többet, mint Liviusnak és Sallustiusnak összevéve, már pedig amazokat nem szoktuk olvasni az iskolákban. Efféle eljárásnak több példáját is felsorolhatnám. Az anyagnak nem kellő gondnal és belátással történt kiválasztása okvetetlenül

leszállítja a munka értékét. Ha már első sorban tanulóknak szánta művét, kiváló tekintettel kellett volna lennie az iskolai auctorokra, nem pedig egy rangba helyezni velök az obscurus írókat, vagy azokat, kiknek művei elvesztek.

Az írók jellemének festése, irodalmi méltatása nem mindig sikerült. Azt megtanulhatjuk, hogy Sallustius hány éves korában nyert ilyen, vagy olyan hivatalt, de arra nézve nem nyerünk kellő magyarázatot, hogy miért zárták ki a tanácsból; mert az, hogy «Ciceronak és Pompeiusnak ellensége volt és ezért őt Appius Claudius censor kitiltotta a tanácsból», szerintem nem elég a kérdés megvilágítására. L. úr nem mindenütt siet az események mélyebben fekvő okainak kifürkészésére. Egyes kérdésekkel röviden bánik. Így Ovidius száműzetésének okáról mit sem mond. Igaz, hogy a kérdés tisztázva nincs, de annyit felemlíthetünk, hogy Augustus már előbb nem jó szemmel nézte Ovidius sikamlós műveit és csupán a kellő alkalomra várt, hogy végképen lesujtsa. Így aztán érthető lesz az is, hogy miért lettek Ovidius művei kitiltva a könyvtárakból. Ha a tanuló L. úr könyvet olvassa, okvetetlenül az a kérdés merül fel előtte, mi lehetett a kegyvesztés oka? S bizonyára a legrosszabbra gondol.

Hiányos és hibás eljárást látok egyes írók irodalmi méltatásánál. Például említtem többek közt Cornelius Nepos írói jellemzését. Neposnak érdeméül hozza fel azt, «hogy más nemzetek nagyjaival is foglalkozott, jöllehet a későbbi kor nem becsülte nagyra az ő irodalmi működését». L. úr úgy tünteti fel a dolgot, mintha nagyon méltatlanul bántak volna Nepossal. Helyén való lett volna kifejtteni az okokat, megemlíteni Nepos írói fogvatkozásait, egyszóval a mai kritika álláspontját nem volt szabad mellőznie.

Egyes irodalmi művek æsthetikai méltatásánál nem látunk mindenütt dicséretes objectivitást. Így a «*de Oratore*» cz. munkáról azt mondja: «Cicero legsikerültebb rhetorikai műve a szerzőnek tárgya iránt való lelkesültségéről tanuskodik». Nem vagyok hajlandó aláírni L. úrnak azt a nézetét, hogy Cicero e munkáját nagyobb lelkesedéssel írta, mint az *Orator*t. Hiszen maga mondja (epist. ad fam. VI. 18.), hogy nem bánja, ha egész szónoki érdemét és hírért az *Orator* után ítéli meg a világ. Jól tudjuk, hogy Cicero ebben a művében találta legnagyobb örömét és büszkeségét. Azt sem szükséges bizonyíthatnunk, hogy az *Orator* méltán sorakozik a «*de Oratore*» mellé, sőt mondhatnók, hogy azt sok tekintetben felülmulja. Csinján tehát az efféle ítélettel. Az ilyen csekély fogvatkozásokon a tanár könnyen segíthet. De sokkal nagyobb fontosságú ezeknél L. úr könyvének stilusbeli fogvatkozása. Szerző a magyar nyelvvel nem valami barátságos lábon áll. Részemről e könyv megjelelése előtt szívesen szolgáltam volna azzal a tanácsal, hogy nézesse át

művét olyanokkal, kiknek nyelvérzéke kifogástalanabb; mert szerintem a tankönyvnek *condicio sine qua non*-ja a kifogástalan stílus. Itt nem elégszünk meg *«et voluisse sat est»*-féle elvekkel. L. úr nyelve valami idegenszerűséget árul el, kifejezései megválasztásában, a szófüzésben nem elég gondos; sem nem elég szabatos, sem nem elég világos. Hogy mennyire nem magyaros, lássuk néhány sorából: 83. l. «Cornelius Nepos (sic!) mint írónak érdeme az, hogy hazája határain túllépve» stb. 84. l. «Sallustius a szépségökről híres kerteket alapította Rómában.» Sohasem hallottam kertek alapításáról. 118. l. Ovidiust atyja Rómába vitte, «hol a szónoklat- és egyéb tudományokban nyert oktatást.» 119. l. «A pajzán vidámságot és mulattató jókedvet lehellő versei csakhamar közkedveltségben részesültek.» Számátalan helyet jelölhetnék meg, a hol az ember nyelvérzéke elfanyarodik.

De ennyi elég arról a munkáról, melynek megírása a szerzőnek nagy örömet okozott, a ki több jóakarattal és több buzgalommal dolgozott, mint szerencsével. Dicséretes szorgalmát nem hagyhatjuk említés nélkül, valamint azt sem, hogy előbbi munkáját főleg annyiban tette használtatóbbá, a mennyiben felhagyott az irodalmi kategóriákkal, melyek szerint az írók életét, műveit kénytelen lett volna elforgácsolva tárgyalni.

Dr. SCHMIDT ATTILA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A francia philológiai irodalom 1891—93.

(Folytatás.)

VII. Francia nyelv és irodalom. — Ha az e téren való munkásságot vizsgáljuk, első tekintetre azt hihetnők, hogy középkori francia irodalom nem is létezik. Mióta a francia Aristarchus: Brunetiére, kimondotta, hogy ennek az egész irodalomnak nincs költői értéke, vajmi kevesen fordulnak feléje. Nemcsak hogy nyelvi szempontból kevésbé kutatják — azt hivén, hogy a német romanisták majd megtesznek mindent e téren —, de æsthetikailag sem méltatják, a mihez pedig a francziák jobban értenének, mint szomszédjaik. Ennek folytán azt látjuk, hogy a szorosan vett francia középkorból alig mutathatunk be néhány munkát. Az írók legfeljebb az átmeneti korszakkal, a XV. és XVI. századdal kezdik, a mely téren több kiválóbb munkát jelezhetünk. Malherbe két thesis alapján új világitásban tűnik fel; Bossuet-t pedig nagyban tanulmányozzák. A XVIII. századot aránylag elhanyagolják, de annál

több a XIX. századról szóló mű. A mi tán túl is csap a mértéken, az a jelenkor íróinak számtalan méltatása. Mióta Lemaître ezeknek fejtegetését elkezdte s a «Les Contemporains» cz. sorozatot megindította, több derék fiatal író követte példáját. Hisz emez írók, a kiknek légkörében mozgunk, lélektanilag is közelebb állnak hozzánk, s így jobban ítéelhetők meg a *milieu* szempontjából, mint a régiek. A mi azonban hiányzik, az a történeti felfogás.

A) *Nyelvtani téren* kevés újat jelezhetünk. A boldogult Darmesteternek az Ecole normale de Sèvres-ben (tanárképző intézet nők számára) tartott tanfolyamát egyik buzgó tanítványa, Muret, kezdi kiadni: *Arsène Darmesteter, Cours de grammaire historique de la langue française. I. partie. Phonétique, publiée par les soins de M. Ernest Muret* (170 l.) cz. alatt. Öcsce, a nagy zendista, James, Reliques scientifiques cz. művében, melyben bátyja elszórt cikkeiit összegyűjtötte, azt mondja, hogy Darmesteter különös szeretettel tartotta ezen előadásait fogékony szellemű, nagy szorgalmú Sèvres-tanítványai számára. Soha nem is ért el oly szép eredményt, mint itt. Előadásai a francia nyelv történeti fejlődéséről négy füzetben fognak megjelenni; ez az első a phonetikát, a többi három az alaktant, a szóképzést és a syntaxist fogja tartalmazni. A megjelent füzet első ötven lapja különösen magára vonja figyelmünket: ez a nyelv történetének — eredetétől virágzása koráig — általános képe, a mely párját ritkítja a philologiai irodalomban. Erre minden egyes hangnak történetét (majd egyedül, majd másokkal kapcsolatban) találjuk.

Két fontos francia thesis az egyes vidékek dialectusával foglalkozik. A patois kitünő ismerője, a ki a tájszólások folyóiratát (*Revue des patois*) is szerkeszti: Rousselót, *Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellesfrouin (Charente)* (372 l.) cz. alatt a tájszólások életéről, külső és belső befolyások következtében való változásairól a legeredetibb monographiát írta, melyet az Akadémia legnagyobb nyelvészeti jutalmával — Prix Volney — tüntetett ki. Vajmi nehéz ily munka analysisébe bocsátkozni: itt a détail felhalmozása, csoportosítása és az ezek folytán nyert eredmények a fődolog. Az első rész a nyelvjárás physiologiai analysisét adja, s annak változásait és a különböző organumok munkáját tárgyalja, a melyek azt létrehozzák. A második rész a történeti változásokat, a harmadik a megmaradt, új nyelvjárásnak az idegen elem befolyása alatti alteratióit tanulmányozza.

Ugyanezen patois-nak szentelte Rousselót latin thesisét: *De vocabulorum congruentia in rustico Cellae-Fruini sermone* (59. l.), a mely egy különálló nyelvtani kérdéssel foglalkozik és két részben az együtt-hangzás megkülönböztető jeleit és törvényeit kutatja. — Rousselót, ki a parisi katolikus egyetem tanára, a mult évben Koschwitz kérelmére a greifswaldi egyetemen a kísérleti phonetika terén tett eredményeit

mutatta be hallgatóknak és egyetemi tanároknak. Az előadásokat nagy érdekekkel fogadták.

A második ilyenmű thesis az abbé *Devaux*-nak a grenoble-i fakultáson védett munkája: *Essai sur la langue vulgaire du Dauphiné septentrional au moyen-âge* (XXII—520 l.), melyet Gaston Paris a legnagyobb dicsérettel mutatott be az Akadémiában. A mű első részében a forrásokat ismerteti, a melyekből e nyelvjárást ismerhetjük. Ezek Gignes Alleman testamentuma, Grenoble városának középkori számadásai; a Vienne grófjainak és e városnak jegyzőkönyvei. A második rész a szokott nyelvtani beosztás alapján tárgyalja a kérdéseket. A végszóban a régi nyelvjárást a maival hasonlítja össze, erre a középkori dialectus glossariumát adja és kimutatja a francia szókat, melyek a Dauphiné nyelvéből valók.

B) A középkori irodalom történeti tanulmányozása terén jelezzük *Binet* művét: *Le style de la lyrique courtoise en France aux XII. et XIII. siècles* (110 l.), a melyben a szerző ügyesen egybeállította mindazt, amit a trouvère-k imádott nőkhez hasonlat, kép vagy allegoria színe alatt mondtak. E fellengős dicséret, a mely néha, ha t. i. a nő nagyon rideg, az ellenkezőbe csap át, e költészet jellemzésére nagyon fontos. *Binet* a költői képeket három csoportra osztja; (1. metaphora, allegoria, metonymia, synecdoche stb.; 2. periphrasis, ismétlés, parallelismus, tautologia; 3. kérdés, exclamatio, apostropha, parenthesis) és mindezekre elég sok példát hoz fel a középkori lyrikus költészetből. Mindez azonban csak anyaggyűjtemény.

Gaston Paris a *Jeanroy* fontos művéről (l. e. Közlöny XVI. 506 l.), mely a francia középkori lyrai költészetéről szól, írt több cikket a *Journal des Savants*-ba, melyek külön is megjelentek.

A legfontosabb munka e téren: *Joseph Bédier* francia thesis: *Les Fabliaux* (Etudes de littérature populaire et d'histoire littéraire du moyen-âge. XXVII—485 l.), mely nemcsak elsőrendű irodalomtörténeti tanulmány, a mennyiben a legkimerítőbb monographia, melyet a francia fabliaukról írtak, hanem merész hypothesisaival a folklore egyik nagy kérdését: a fabliauk eredetét is másképp magyarázza mint eddig. Keleti eredetüket egyenesen tagadja. *Bédier* szerint a psychologikus elem e művecskékből oly csekély, hogy nem kell India kincsesházához fordulnunk. Minden nép a maga fabliau-it nemcsak hogy megírta, de fel is találta. Chronologice be lehet bizonyítani, hogy sok ilyféle mű mikor, hol és mily körülmények közt fejlődött. Hogy szomszéd népek egyet-mást kölcsön vettek, az bizonyos, de mennyi változásra ment keresztül a tárgy a szerint, a mint egy angol, francia vagy német író adta meg neki végső alakját! A sok fabliau közt, melyeket *Montaignon* és *Raynaud* nagy szorgalommal összegyűjtöttek és kiadtak, *Bédier* szerint csak 13 közös más európai népekkel. Ez elbeszélések közül, melyek legrégibbe 1159-ből

való, míg a legújabbak 1340 körül készültek, csak 147 maradt ránk, de valószínű, hogy számuk több ezerre ment. Vándor énekesek, a kiknek gyakran nevét sem tudjuk, énekelték őket, s különösen akkor virágoztak, mikor a polgári elem Franciaországban hatalomra vergődött. Bédier műve két részből áll; az első, a mely nemcsak a fabliau, hanem a mese, elbeszélés, egyáltalán a népköltészet fajaival foglalkozik nyolcz fejezetben, nagyban megingatja a Müller, Benfey és magának Gaston Parisnak (a kinek Bédier hálás tanítványa) árja, indiai s egyéb keleti theoriáit. Soha még nem tették a folkloristák eszméit ily beható és megsemmisítő kritika tárgyává. Különösen a mese fejtegetésénél kimutatja, hogy Görögországnak már akkor voltak meséi, mikor még Indiáról mit sem tudott. Egyáltalán csak annyit mondhatni, hogy Indiában is találunk ily fajta elbeszéléseket, de mindenesetre célhoz nem vezető kutatás, ha minden egyes mese vagy fabliau tárgyát a keleten keressük. A mű második része a tulajdonképi tárgy; a szerző itt roppant olvasottsággal összegyűjtötte és osztályozta mindazt az anyagot, melyet a francia, angol, olasz és német irodalom a fabliauk terén alkotott; itt találjuk ezen költemények költői lényegét, versezetét, stílusát, azok helyét a XIII. századbeli francia költészet termékei közt, a közönség rajzát, a melyhez e műfaj szólt és végül az ismert költők rövid életrajzát (köztük főleg Rutebeuf jellemzését). Műveik bece vajmi kevés; mindeme költők közt nem találunk egy valódi író sem, a ki a szó szoros értelmében nyelvalkotó lett volna. Céljuk csak a tréfa és nevettetés, a nők, papok és nemesek ellen való gúny. Az irodalomtörténetben a középkort ez a faj zárja be; a Valois házzal finomabb erkölcsök és szokások jöttek, de másrészt a XIV. és XV. század kínja és nyomora a költői lendületet nem ébresztette fel és csak a Renaissance korában találjuk a francia irodalom első remekeit. — Bédier művének második részéhez alig fér szó; hogy mikép fogják a folkloristák — Gaidoz, Sebillot, Cosquin, Luzel Franciaországban és mások másutt — e merész thesis első részét fogadni, azt majd a kritikák fogják megmutatni. Érdeme mindenesetre az, hogy a már némileg ügyis megingatott indiai hypothesisnek és keleti nagy befolyásnak az e nemű költészetre, ha nem is végső, de mégis döntő csapást mért.

A «Roman de la Rose» forrásait a minap Langlois mutatta ki, most pedig

Léopold Sudre *Les Sources du Roman de Renart* (356 l.) cz. francia thesisében ezen, Grimm alapvető tanulmánya óta oly sokszor tárgyalt epikus sorozatot vette szemügyre. Eredményei nem oly biztosak mint a Langlois-éi, de műve mégis becses adalék a kérdés megoldásához. Sudre bevezetésül általánosan szól a regékről és mesékről, és miután elismeri, hogy a Roman de Renart különböző időszakokban keletkezett kisebb poémák nem mindig ügyes compilatiója, összehasonlítja a német eposszal,

mely szerinte sokkal régibb a francziánál és nem áll közelebb rokonságban sem a régibb francia részekkel — branches — sem egyidejű dalokkal. A francia Renart compositiója három phasist mutat; a satirikus rész a legifjabb, de viszont ez a rész az Ysengrimus és a későbbi németalföldi és francia utánzatoknak alapjául szolgált. Erre következik a források tanulmánya. Grimm, a ki annak idején Paulin Paris-sal heves vitát folytatott és a német állat-epos tanát hirdette, ma már Németországban sem győz meg senkit. Sudre is kimutatja állításának hibáit és részben Paris — Gaston atyja — véleményét fogadja el, a ki szerint a Renart klasszikus és klerikalis elemekből áll és nem a régi német állat-epos maradványa. A munka e végből nem minden egyes dal forrását kutatja, hanem synthetisál; az egyes állatokat és azok meséit keresi az ókori és főleg középkori mesékben. Első helyen áll Renart és az Oroszlán, Renart mint orvos és az Oroszlán préda-felosztása; Renart és a Medve, Renart a házasságtörő; Renart és a Farkas, és végre Renart és a Madarak. Isengrim meséit külön fejezetben tárgyalta Sudre. Mindezen détail-kutatások eredménye az, hogy a Renart traditíója szóbeli és nem írásbeli volt; hogy két áramlatot különböztethetünk meg benne: az egyik tudós, a másik népies. Minden egyes fejezet ennek kimutatását tűzi ki célul. Ha, úgy mond Sudre, a legtöbb branche nem is eredeti, úgy még sem tagadhatni irodalmi becsőket és nagy híroket, melyet minden tekintetben megérdemelnek.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁ CZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1892/93.

21. S. Szabó József: Vergilius túlvilági képzetei a későbbi költőknél. (Rimaszombati egyesült protestáns főgymnasium, 3—12. l.) — A szerző e rövid értekezésben néhány szóval azt a nagy hatást akarta feltüntetni, melyet Vergilius az alvilágnak az Aeneis VI. énekébe foglalt leírásával a világirodalom főbb epikus költőire tett. A bevezetésben röviden jellemzi az ókori népeknek a túlvilági létre vonatkozó primitív képzeteit, melyek szerint a halott a sírban folytatja tovább életét, azután az alvilág népies fogalmát és a lélek hallhatatlanságára vonatkozó hit fejlődését ismerteti. Magára Vergiliusra térve át, konstatálja, hogy a nagy költő a néphitet philosophiai eszmékkel vegyítette össze az Orcus leírásában. Az ókori epikusok közül Lucanust, Valerius Flaccust, Silius Italicust és Papinius Statiust sorolja föl, mint a kikre a mester ebben a tekintetben

is hatással volt. Röviden érinti azt a nagy tiszteletet, melylyel a középkor Vergiliusnak adózott, és műveinek allegorikus magyarázatát. Végül a VI. ének nyomait keresi Dante, Milton, Camoens, Tasso és Zrinyi nagy eposzaiban.

A kis munkára csak néhány megjegyzésem van. Az 5. lapon olvasuk: «E mellett sok képzetet kölcsönzött Eleusis rejtelseiből is, mert — mint Warburton állítja — Vergilius teljesen be volt avatva az eleusisi mysteriumokba». Nagyon merész állítás, mert Warburton annak idején semmivel sem tudta valószínűvé tenni könnyedén odavetett hypothesisét. s azóta sem sikerült számbavehető egyezéseket mutatni ki az Aeneis VI. éneke és az említett mysteriumok között. — U. o. *Eichlernek* a Zeitschrift für österr. Gymnasien 1879. évi folyamában megjelent, *Die Unterwelt Vergils* című cikke után a szerző mindössze ennyit mond az alvilág topographiájáról: «Minden határozatlansága mellett is Vergilius alvilágát általán következőképen oszthatjuk be: 1. Aditus. 2. Ante vestibulum. 3. Vestibulum. 4. Neutrale spatium. 5. Tartarus. 6. Elysium. 7. Exitus.» Ezt bizony bővebben meg kellett volna magyarázni, hogy okulhasson belőle az olvasó. — A 7. lapon a Seneca-féle *Apokolokyntosis* helytelenül van írva *th*-val. — A 8. l. néhány szóban végez Silius Italicusszal s meg sem említi, a mi pedig a tárgyhoz tartozott volna, hogy a Punica XIII. énekében Scipio Africanusnak a római ősök lelkeivel való találkozása nem egyéb, mint szoros utánzása az Aeneis VI. éneke utolsó részének, a hol Anchises bemutatja Aeneasnak majdan a fölvilágra menendő utódait. — A 9. l. az allegorikus értelmezésről szólván, hosszasan idézi Fulgentiusnak, a hírhedt grammatikusnak, Vergiliusra vonatkozó ízetlen magyarázatait, a minek semmi összefüggése nincsen a dolgozat céljával s nem is tanul belőle az olvasó. — A 10. lapon Danteról szólván csupán a versszámokkal utal az *Aeneis* és a *Pokol* parallel helyeire, de nem magyarázza, miben nyilvánul Vergilius hatása a nagy olasz költőnél. Ez az eljárás különben jellemző az egész értekezésre nézve, mely jó részt nem egyéb, mint rengeteg s olykor a tárgyhoz alig tartozó adatnak vasvillával összehányt tömege, a mi még meg lenne bocsátható, ha a szerző tudós munkát akart volna végezni s új dolgokkal tudott volna előállani; mikor azonban valaki tanítványai számára e fajta népszerű munkát ír, anyag-halmazzal való kérdés helyett az ismert irodalomtörténeti tények világos összeállítására és értelmes fejtegetésre törekedjék. Így nem igen hiszem, hogy haszonnal forgathassák azok, a kiknek első sorban szánya van.

NÉMETHY GÉZA.

22. Dr. Káplány Antal: 1. Párhuzam a tragicum és comicum között, tekintettel a gymnasiumi oktatásra. (Szentesi közs. főgymnasium, 1891/92. 3—7. l.) — 2. A tragicum mint jellemképző eszköz. (Szentesi közs. főgymn. 1892/93. 3—9. l.) — A szerző célja a tragikumot

és a komikumot az iskolai oktatás s különösen a jellemképzés szempontjából vizsgálni. Az elvet, mely ebben vezette, az első dolgozat végén így foglalja szavakba: «A gymnasiumi tanításnak nem csupán az ismeretek megszerzése a célja, hanem a *jellemképzés* is. A nagy tehetség, az ész és tudomány mindig csak relativ, míg a jellem abszolút becsű s nekünk első sorban is főkötelességünk, hogy növendékeinket ne csak tudósokká, de jellemes honpolgárokká is neveljük, eme szent cél elérésére pedig a tragikumnak a komikummal való párhuzamos (?) előadását és tárgyalását a gymnasium felsőbb osztályaiban hasznosnak és szükségesnek tartom». Bizonyára hasznosnak és szükségesnek tartja mindenki s ezért nem végez felesleges munkát, a ki arra vállalkozik, hogy a tragikumnak és komikumnak, mint pädagogiai eszköznek, fontossága körül vizsgálódjék. Mindkettőnek, de különösen a tragikumnak, mély erkölcsi alapja van, hiszen az ember erkölcsi lénye, jelleme a forrásuk. Hatásukban is, bármennyire igyekeznek azt újabban a Fichte-Hegel-féle «erkölcsi világrend» eszméjétől idegenkedő æsthetikusok lehetőleg élettani alapon magyarázni, kétségbevonhatlan az erkölcsi elem szerepe. A tragikai és komikai hatás bonyolult szövedékét elemezni és belőle az erkölcsi szálát kifejtetni, nehéz feladat, s kétszeresen nehéz az æsthetikai nézeteknek mai forrongó állapota mellett. Sikeres megoldásával mind az æsthetikának, mind a pädagógiának jó szolgálatot lehetne tenni.

Lássuk, miképen igyekszik dr. Káplány Antal e feladatot megoldani. Első értekezése a tragikum és komikum közti párhuzamból indul ki. A párhuzam, melyet felállít, főbb pontjaiban Greguss *Magyar költészet-tanának* 83. §-án («A tragédia és komédia közös jellemzése») alapúl, bár a szerző nem hivatkozik a forrásra. Egyes állításai homályosak, pl. ez: «A hősokeet amabban (a tragédiában) a pathos, emebben (a komédiában) a gúny hangja illeti meg». A hősokeet? Greguss mást mond: «A tragédiában a pathos emelkedettsége honol, a komédiában a gúny: mert pathos illeti meg a kimagasló jelesek légkörét, kikeet a tragédia rajzol, pathos a hatalmasok szenvedélyeit; gúny illeti meg a gyarlóságokat, a kor balga erkölceit, melyeknek képviselőit a komédia vezeti elénk». Egészen téves a párhuzamnak ez a helye: «A tragédiában a felháborodott indulat, a komédiában a megcsontosodott szenvedély az uralkodó. *Innen a tragédia az indulat, a komédia a szenvedély költészetének mondható.* Az indulat, lélektanilag hamar lobbanó, de gyorsan el is múló érzet; míg a szenvedély folytonos és állandó. *Amaz a nemes, emez inkább a romlott lelkek sajátsága.*» Néhány sorban mennyi hibás általánosítás! Maga a szerző is ellentmond magának, mikor második értekezésében a tragikai pathost úgy határozza meg, hogy «a szenvedély, mely bizonyos cél érdekében az ember egész lelkét betölti, minden alkotását áthatja s mely az egyetemessal való összeütközésében és rombolásában tragikai hatású». E szerint

talán inkább a tragédiát lehetne a szenvedély költészetének nevezni, nem a komédiát?

Ezután (már a 'párhuzam' után!) a tragikum és komikum meghatározását adja, nagyon röviden és nagyon felületesen. A tragikum hatását a részvétben, félelemben, szájalomban és megnyugvásban, a komikumét a részvétben, kíváncsiságban, aggályban és megnyugvásban találja. A hagyományos fogalmak ezek, melyeknek elégtelenségeért nem akarom dr. Káplány Antalt felelőssé tenni, csak egyszerűen kérдем: nem vagyunk-e a tragikai hős sorsára is kíváncsiak? s nem érzünk-e olykor a komikai hős iránt is szájalmat, pl. Harpagon iránt, mikor kincsét elvesztette? A tragikum fajairól nem szól a szerző, de a komikumnál megemlékezik annak két fő fajáról: a jellem- és helyzetkomikumról. Kissé furcsa az az állítása, hogy a helyzetkomikum nem függ az egyén jellemétől, azért abba mindenki belejuthat; ilyen helyzetbe jutott pl. Archimedes, midőn a róla nevezett sarkalatos elvet a fürdőben ülve felfedezte s úgy, a hogy volt, öltözetlenül szaladt végig Athen (talán *Syracusae*?) utcáin, mindenütt kiabálva «heureka!» Mégis csak bajos elhinni, hogy Archimedes helyzetébe mindenikünk belejuthat!

Az értekezés hátralevő része a tragédia és komédia iskolai tárgyalásának hasznáról szól. Ezt a szerző a következő pontokba foglalja: 1. A történelmi tragédiák bővítik a tanuló történelmi ismereteit; 2. alkalmat adnak neki a szerkezet törvényeinek megismerésére; 3. mivel a drámai művek nyelvezete a legerősebb és legnemesebb, a tanulónak alkalma van stilbeli ügyességek eltanulására. De még ezeknél is fontosabb a tragédia és komédia jellemképző ereje, a mennyiben «a tragédia az eszményinek, a komédia a való hibák és ellenmondások feltüntetése által a jellemképzés egyik leghatalmasabb eszközéül szolgál».

Eddig az első értekezés. Terjed pedig 5 lapra! Ily szűk helyen a tragikum és komikum párhuzamos jellemzésével, meghatározásával, hatásuk fejtegetésével, továbbá a színművek olvasásának pädagogiai hasznával végezni, ehhez mindenesetre kiváló ügyesség kell.

De még szebb fényben mutatja be a szerző ügyességét a második értekezés, mely ezt a hangzatos címet viseli: *A tragikum mint jellemképző eszköz*. A bevezető sorokban a szerző fölveti a kérdést, hogy milyen módon válik a tragikum a jellemképzés hatalmas eszközévé? Felelet: Az eljárás, melylyel a tragikummal a jellemre hatunk, nem lehet egyéb, mint a tragikumban nyilvánuló (!) megrendítő eseménynek a lélekre és erkölcsre való hatásának feltüntetése, vagyis felderítése azon okoknak, melyek valamely tett véghezvitelében a lélekre elhatárolólag hatottak. (4. l.)

Ezután áttér a szerző a tragikai hősök jellemére. Bennök valami kiválóság mindig valami gyarlósággal párosul: majd az érzésnek, majd

az akaratnak, majd az értelemnek teljességét és rendkívüliségét látjuk bennök. Kiválóság nélkül nem lehet tragikai küzdelem. «Ha a hős csupán csak gyarló és nem mutatkozik sem nagyknak, sem erősnek: szerencsétlenségét legfelebb szánalommal fogjuk kísérni, de megdöbbenést és félelmet nem ébreszt bennünk, míg ha gyarlóságával nagy lelki tökély párosul, elmondhatni fölé az, a mit Agrippa mond Antonius halála hírére:

. . . Ritka szellem,
Minő csak embert lelkesíthete!
De, istenek, ti bünt dobtok belénk,
Hogy emberek legyünk.

Ez az emberi gyarlóság, mely szemünket vakká, szenvedélyünket féktelenné, eszménket zsarnokká teszi, ez szüli kiválósággal párosulva a tragikumot.»

Ezt írja dr. Káplány Antal. Sajátságos, hogy ugyanezt ugyanezekkel a szavakkal mondja Beöthy Zsolt is *A tragikum* című ismert kitűnő munkájának 130. lapján, a mely mű tudvalevőleg 1885-ben jelent meg!

Menjünk tovább. Dr. Káplány Antal ezután sorra veszi a tragikai egyénnek érzésszerű, értelembeli és akaratbeli kiválóságát. Az érzésszerű kiválóság legszebb példájául Antigonét idézi. Ismét feltűnő, hogy Antigone tragikumát éppen azokkal a szavakkal adja elő, melyekkel Beöthy Zsolt az id. mű 207—208. lapjain! Az értelembeli kiválóságról szóló pár sor *A tragikum* X. fejezetének bevezető soraiából van véve, az akaratbeli kiválóság fejtegetése pedig *szórol-szóra* megtalálható Beöthynél az 57., 75. és 77. lapokon. Dr. Káplány Antal «módszerének» bemutatására álljon itt értekezésének befejező része, mely a tragikai hatásról szól:

«De hát mi is a tragikai hatás? a szánalom, a félelem és a megnyugvás. Midőn látjuk az egyén végzetes küzdelmét, kiből nemünk legfényesebb tulajdonai tárúlnak föl szemeink előtt: akkor szánjuk és féltjük őt. (Beöthynél 553. l.: «Látjuk a legkiválóbbakat, kikben emberi nemünk fényes tulajdonai tárúlnak föl szemeink előtt, kérelhetetlen pusztulásnak vetve alá».) Mert mi is emberek vagyunk, mint ő; mert az emberi, ami vele közös, nyilatkozik, erőt vesz rajtunk. Ebből az emberi szempontból féltjük, szánjuk a tragikai hőst, míg az egyetemes világrend (Beöthynél itt e szavak következnek: «a maga álláspontjából»), mely felül áll az egyes emberén, a maga szempontjából elítéli és megsemmisíti. Midőn Antigone eltemeti testvérét, Lear megteszi a botor osztályt, Romeo és Julia mindenről megfeledkezve egymás karjába dőlnek, Brutus nagy szíve tüzet fog a szenvedélytől (Beöthynél: «a szenvedély szikrájától»), Othello megfojtja Desdemonát s Bánk bán megöli a kerítőnek vélt királynét (Othello és Bánk bán példája nincs meg e helyen Beöthynél) s midőn ezeknek tettük miatt a vész felhője fejükre (Beöthynél: «egökre») vonul: akkor többé vagy kevésbé, egyiket inkább mint a másikat

de bizonyára pártoljuk (Beöthynél: «pártul fogjuk») őket; mert emlékeink és vágyaink, erényeink és gyengéink, egész emberi voltunk mellettök szól. De az egyetemes, melynek törvényét megsértették, rendjét megbontották, nem lehet elfogult. Mindnyájunk fölött áll s mindnyájunkat magába foglalva, mindnyájunk érdekét képviseli, mikor megsemmisíti őket.» Ez eddig, a megjelölt eltérésekkel, szó szerint *A tragikum* 554. és 555. lapjáról van leírva. Itt a «szerző» egyet fordított s az 556. lapról írta tovább:

«Az egyetemes, a mikor azokat (Beöthynél: «azt», t. i. a tragikai hőst) lesújtja, bennünket felemel. Felemel magunk fölé, az isteni igazság megértéséhez, hogy e világon ne csak egyeseket, ne csak jelenségeket lássunk, hanem ezek összefüggését, rendjét, örök természetét és törvényeit.»

Majd az 557. lapról folytatja: «Így tisztúlnak meg tragikai érzéseink. Így emelkedünk megaláztatásunkból ahhoz az örömmel teljes tudathoz, hogy egy sérthetetlen, bölcs és igazságos világrend örökdedése alatt állunk. Félelmünk Madách szavaival élve (Beöthynél: «egy régi magyar kifejezéssel élve») *istenti félelemmé*, szánalmunk pedig szerető, részvevő megadássá olvad át sorsunk megnyugvásában».

De hát, kérdezheti valaki, dr. Káplány Antal értekezése címében és bevezető soraiban azt ígérte, hogy a tragikumról *mint jellemképző eszközről* fog szólni, s eddig még csak a tragikummal foglalkozott. Hol marad a jellemképzés? Az, kérem, most következik. Tessék olvasni:

«Midőn tehát mi a tragikai jellemnek küzdelmét az egyetemes ellen feltüntetjük; midőn rámutatunk ama titkos rugókra, melyek az egyént a küzdelembé és vétségbe sodorták; midőn vétségüknek megrendítő következményeit feltüntetjük: akkor a tanuló ifjuság lelkében oly tragikai hatást keltünk fel, mely hatás őket a hasonló szenvedélyek kitörésétől és vétségek elkövetésétől visszatartja s így az lelki tehetségük összehangzásba hozása s az egyetemes igaz és szép megismerése által, jellemük képzésére jótékonyan hat.»

Eddig van, nincs tovább. Se több, se kevesebb; 8 sor az, a mit dr. Káplány Antal a tragikumról mint jellemképző eszközről mond. Csupán ez a 8 sor az, a mi 7 lapra terjedő dolgozatában eredeti. A többi, csekély eltérésekkel, szó szerint kiírta Beöthy Zsolt művéből, melyről természetesen egy árva szóval sem tesz említést.

Ez az eljárás nem szorúl kommentárra s azért megelégszem a pusztá tény constataálásával.

KELEMEN BÉLA.

23. Gaál Lajos: Szabó István műfordításai. (Rozsnyói kath. főgymnasium, 3—13. l.) — E kis terjedelmű dolgozat voltaképp fölvétel, melyet a szerző az 1893. márcz. 23. tartott Szabó-émlékünnepély

számára írt. E célnak a melegséggel s egyszerűséggel írt dolgozat bizonyára meg is felelt; de egyéb értéke alig van, hisz a szerző maga is „gyenge kísérletnek” kívánja tekintetni, melyben „a nagy hellenista főbb műfordításait veszi vizsgálat alá”, hogy „azt a helyet jelölje ki számára, melyet a majd megírandó magyar műfordítás történelmében elfoglalni hivatva van.” A dolgozat főhiánya, hogy csupa általánosságban mozog — pedig Csap. Lőr Benedek értékes följegyzései (*Közl.* XVI. 449.) alaposan készítették elő a behatóbb vizsgálatot — s ennél fogva, bár nem tartalmaz feltűnően helytelen nézeteket, vagy ítéleteket, nem öregbíti tudásunkat, mert Szabó István működését csak dicsőíti, de nem jellemzi és nem mutatja ki, legalább egy-két pontban, hogy mily hatással volt nyelvünk és verselésünk fejlődésére, hogyan viszonylik régebbi s korabeli műfordítóinkhoz stb.

Szerző általában nem helytelenül hangsúlyozza, hogy Szabó „egy minden (?) tekintetben mostoha korban, a segédeszközök csaknem teljes hiánya mellett, egyedül állva, terhes akadályllyal küzdve, mégis oly nagy sikerrel vállalkozott,» nagy munkájára, Homeros átültetésére. De hiába várjuk, hogy ez állítását részletesen kifejtse. Előbb szól (ismét csak általánosságokban és semmi tekintettel Szabó korára) magáról a műfordításról, azután Vályi Nagy Ferenczről, a ki Iliászával (1821.) megelőzte Szabót, de sem Nagy Ferencz fordítását nem jellemzi, sem a Szabóéval nem hasonlítja össze, pedig ez utóbbi eljárás úgyszólván magától kinálkozott és tanulságos eredményekre vezethetett volna. Szabó Odysseája 1846., Iliásza 1853. jelentek meg, de tudjuk, hogy majd egy évtizeddel korábban készültek. Hogy miért fordította le előbb az Odysseát, ennek magyarázatát szerzőnk a következőkben adja: „Nem bízott erejében, hogy az Iliászszal kezdve a sort, egyszerre a fényes napba nézzen, s meglegedett egyelőre annak holdjával is, mely nem éget, hanem szeliden veti világát a bájos jelenetekre.» Az ily képek (még ha jobbak is) nem magyaráznak semmit. Szabó bizonyára jobban szerette az Odysseát, melynek idyllikus részletei az egyszerű falusi plébánosnak jóval rokonszenvesebbek voltak, mint az Iliász örökös harczeit. Voss ép úgy volt Homeros műveivel s szintén az Odysseán kezdte műfordításait. Azután helyesen hangsúlyozza szerzőnk, hogy Szabó egyik főelve a magyarosság volt, «de (teszi hozzá) nem addig vive, hogy a görög hősökön sarkantyú s sujtásos magyar ruha legyen, mi manapság (?), szerény véleményem szerint, műfordításaink legnagyobb (?) részének a főhibája.» Ezt harmincz évvel ezelőtt némi joggal mondhatta valaki, de «manapság» ez ítélet merően ellenkezik a tényekkel. Sem Arany János Aristophanese vagy Csiky Gergely Sophoklese és Csengeri János Aeschylusa, sem Radó Antal Euripidese vagy Kempf József Homerosa, sem Thewrewk Emil Anakreonja s Anthológiája egyáltalában nem szolgáltatnak alapot ily meg-

jegyzésre. Bátran állíthatni, hogy az anyag- és alakhű fordítás elve még sohasem volt oly nagy mértékben uralkodó irodalmunkban mint 'manapság', úgy hogy az eltérő irányú munkák alig jöhetnek tekintetbe; s még a hol, különös mellékes szempontokból, az alakhűség nem érvényesül is, pl. Csengeri és Gyomlay Homerosánál, 'sarkantyúról' és 'sujtásról' épenséggel nem szólhatni.

Azt is helyesen hangsúlyozza szerző, hogy Szabónak, kiváló érdemei vannak a nyelv gazdagítása körül'; de azután sem elvekben, sem példákban nem fejtegeti e tagadhatatlan nagy érdemeket, hanem utal Lichner Pálnak egy cikkére, melynek megfelelő részletei a mai igényeknek nem felelhetnek meg többé. 'Továbbá, a hol tehette, a tájshírlásokat használta fel,' — de sehol erre példa; végül: 'sok gáncs érte összetételeit s kúsztalt sorrendjét, azonban alaptalanúl,' de sem az érintett 'gáncsokról' sem ezeknek 'alaptalanságáról' egy szóval sem tájékoztat.

Czikke végén Szabót a német Voss János Henrikkel (nem Voss Henrik, mert ez a jeles műfordítónak fia volt) hasonlítja össze, hivatkozással Lichner Pálra, a ki (nézetem szerint, a mi műfordítói munkásságukat illeti, igen helyesen) 'egyforma irodalmi jelenségeknek mondja mind a kettőt.' Szerzőnk szerint azonban, 'ha minden tekintetet szigorúan figyelembe veszünk, aligha nem a mi magyar Vossunk javára üt ki a párhuzam.' És ezt a nézetét következőleg indokolja: 'Szabó előnyei vajmi kevesek s csupán a magyar évezredes hősi jellem, valamint abban az előnyös körülményben központosúlnak, hogy Homeros fordítására az újabb nyelvek közül az akkori magyar nyelvet kell, mint arra a legképesebbek egyikét tekintenünk, mennyiben még nem volt túlfejlődött, hanem közel állott őskorához s általában hajlékony és jellemzetes magában is. Ezzel szemben Voss készen találta a Niebelung (?) naiv eposzi nyelvét, a német irodalom virágzott, a kedélyek elő voltak készülve, az ó-klassikai irodalom közkedveltségnek örvendett, az iskolákban elég jól tanították a hellén nyelvet s, a mi a fő, előmunkálatok, vetélytársak s a segédeszközök bő választéka állott rendelkezésére.' Ez idézet, mely a szerző stíljére is szolgálhat például, tele van állításokkal, melyeket bajos volna bebizonyítani; — a magyar nyelvre vonatkozó rejtélyes megjegyzéseket nem is számítva. Voss egyetlen egy pontban, melyet szerző nem is érint, volt igazán előnyben Szabó Istvánnal szemben: alaposan és módszeresen képzett philologus volt; — a többi mind nem áll. Voss nem tudott semmit a Niebelungokról, de hasznát sem vehette volna; a német irodalom nem virágzott (aránylag) jobban, mint a mienk a Kisfaludyak, Katona, Kazinczy és Vörösmarty (főbb művei) után; az ó-klassikai irodalom nálunk sokkal nagyobb közkedveltségnek örvendett, mint a németeknél, kiknek iskoláiban akkor a hellén nyelvet rendszerint igen gyakran (az új testámentomra szorítkozva) vagy éppen nem tanították. Elő-

munkálatok tekintetében sem volt Voss előnyben; őt is voltaképen csak Stolberg Frigyes gróf előzte meg (1778), mint nálunk Nagy Ferencz Szabó Istvánt. Ellenben igen nagy hátrányban volt Voss a mi Szabónkkal szemben az alak kérdésében: hisz tudjuk, hogy Voss egészen élete végeig nem tudott tisztába jönni a német hexameter törvényeivel, melyekről különben szomszédaink még ma is vitáznak. Az ilyen párhuzamot sokkal biztosabb alapra kell fektetnünk, ha azt akarjuk, hogy tudományos becse legyen. Ha legvégül azt mondja szerzőnk, hogy Szabó, a magyar Homeros óriási művét Hesiodos nagyterjedelmű Theogoniájával egészítette ki, kétségtelen tényről említ; de hogy Hesiodosnak mindössze vagy ezer versre terjedő költeményét miért nevezi nagyterjedelműnek, azt még csak sejteni sem tudom.

A dolgozat, melyet az ifjúság bizonyára érdeklődéssel és haszonnal hallgatott s olvashat, stil tekintetében is nagyon kifogásos s rendkívül bővelkedik helyesírási következtelenségekben és sajtóhibákban. — Szerző sokszor idézi Radó Antal becses dolgozatát a magyar műfordítás történetéről, mely tudvalevőleg az 1831-ig terjedő irodalmat tárgyalja. Valóban nagyon kíváncsot volna, hogy Radó e hasznos irodalomtörténeti adalékát egészen a jelenkorig folytatná.

HEINRICH GUSZTÁV.

24. Bakcsy Gergely: Milyen módon olvastassuk Horatius műveit? A classicus irodalom tanítása szükséges-e v. nem? (Szatmárnémeti ev. ref. főgymn. 11—23. l.) — Bakcsy úr 1892. május 15. tartotta meg professori székfoglalóját, mely nálok dicséretes szokásként dívik, s ez alkalommal a fönti témákról értekezett a nagyközönség jelenlétében. Dolgát a köv. kérdésekre adott feleleteivel igyekezett megoldani: «Mit és hogyan olvastassunk? Miért, mi célból? Mi célja van a classicus irodalom tanításának a gymnasiumban?» — Lássuk, miként oldotta meg feladatát.

Elsőben is a miniszteri Utasításokat állítja szembe az ő felekezetök tantervével s csak azután csatolja a két megelőzőhöz a maga véleményét a felől, mit tart olvasandónak Horatiusból s minő mellékes dolgokat kíván a nevezett költővel párhuzamosan tanítani. Nem beszél egész határozottan arról, ugyan hát mit akarna multhatatlanul tárgyalni s mit kevésbbé, hanem inkább tapintatoskodik, hogy semmiféle érdeket ne sértsen; de annyit mégis sejtek szavaiból, hogy jobb szeretné (legalább Horatiusra nézve) az állami tervnek rendelkezéseit érvényesíteni, mint a magokét. Nálok ugyanis a VII. osztályban félévig olvassák az ódákat és epodosokat, a VIII.-ban meg a satirákat és epistulákat szintén féléven át. Ezután szorosan a VIII. osztályu latin tanítást iparkodik részletezni abban a tekintetben, hogy mennyi új dolgot kell ott elvégezni s azonfelül még egyéb áttekintő befejezéseket is nyújtani a realékból az érett-

ségit tenni készülők számára. Elmondja továbbá, mily módon (részben közös iskolai munkával) szokta az írókat olvastatni tanítványaival, s ekközben a magok egyházának tantervét minden osztályra nézve kivonatolja. Az egyes írók műveinek elemzése előtt kellő bevezetéseket szokott a szerző adni olyképen, hogy a VIII. osztályra már az egész (?) római irodalmat bemutatta tanulóinak, olvasás alatt pedig a szükséges magyarázatokat nyújtja a nehezebb helyekhez; végül abban a helyes véleményben van, hogy a bő olvasás többet ér bármennyi régiségi és irodalmi adatnak megtanításánál.

Az értekezés második felében B. úr a magyarból latinra való fordítások ellen kel ki, a melyek az érettség in e miatt egyebütt is szerepelnek. Bár engem nem győzött meg felfogása helyességéről, mégis kénytelen vagyok kijelenteni, hogy abban igaza van a szerzőnek, hogy tisztán a magyarból latinra való fordítás nem lehet elégséges bizonyítéka gymnasiumi latin tanításunk eredményének, deákjaink tudásának. Azért is szerettem, ha tanításunk sikerét nem akarjuk kockáztatni, nem eltörölni kell tanítványaink tudásának egyik próbakövét, hanem inkább megtoldani a viszont való fordíttatással, hogy ekkép teljes képet alkothassunk a rengeteg óraszám felhasználtságáról (v. ö. Schönvitzky dr. cikkelyét a Közokt. Szemle 1892. decz. 1. számában). Én még így tettem 83-ban érettségit; miért ne lehetne a régi jót fölleveníteni? Meg vagyok győződve róla, hogy mindennemű könnyítés csak kárára válik tanárainknak, a kik tárgyakba való komoly elmélyedés nélkül az eddiginél is könnyebben veszik feladatukat, diákjaink pedig az u. n. puskák segítségével mindig meg tudják könnyű szerrel oldani a követelményeket. Csak nem gondoljuk, hogy az aesthetika és régiségtan adatai pótolják majdan a classicusok nyelvében való jártasságot, főkép mikor a philosophiával és széptannal oly hadi lábón állunk?! Nem ide tartozik, hogy tapasztalati tényekkel igazoljam tanításunk gyarló voltát oly helyeken, a hol már-már a latinból való fordítást vették a tudás zsinórmértékeül (még inkább áll ez görög tanításunkról); csak megpendítettem a dolgot, mert hallom, hogy éppen most akarják inaugurálni azt a gyakorlatot, a melynek jószágát szerzőnk is vitatja (19—20. ll., v. ö. még Dóczi cikkelyét a Magyar Paedag. 1892. 456. s köv. ll., s ugyanott 1893. 13. s 14. köv. ll. a Váróét, valamint Zindl dolgozatát Tanári K. 1893. okt. füz. s a Közokt. Tanács véleményadását Tanári K. 1894. f. 141. l.).

Végül egy népszerű kérdést vet föl a szerző, azt t. i., miért tanítjuk a classicus kor nyelvét és irodalmát gymnasiumainkban. Felsorolja itt az utilitarismus kifogásait a class. nyelvtanítás ellen s aztán elég kényelmes módon, nem hogy maga tárná fel az ily kifogások gyöngye oldalait, hanem Felméri Lajosnak «A neveléstudomány kézikönyve» cz. munkájának II. kiadása 472. s köv. lapjairól idézi a kérdés czáfolatát, imígyen

vezetve be a nevezett író szavait: «Feleljen meg e kérdésre helyettem hazánk egyik legnagyobb, ma is elő paedagogusa, kinek szavai az egész hazai tudós világ előtt értékkel és súlylyal bírnak», s végül is csak ennyit csatol F. szavaihoz: «Ugy hiszem, Felméri szavai elég őszinték, elég súlylyal bírók arra, hogy higgyük». Nem mondom, hogy Felmérinek igazán szép szavai a classicusok mellett hiába valók volnának, s nem is akarok idézések ellen érdemleges kifogást tenni; de azt hiszem, hogy a kérdésnek nem oly általános hangu czáfolatával kellett volna a szerzőnek föllépnie (az ilyenek neveléstanokba s műveltség-történelembe valók; különben is sok oly író és művészt szerepeltetnek, a kik még a görög-pótló tanításban sem kerülnek elő), hanem sokkal hathatósabb módon lehetett volna elméletileg is, gyakorlatilag is megbizonyítani, hogy oly nép mint a magyar, miért nem vállalhat meg az ókori classicusoktól még középiskolai tantervében sem (ily bizonyítékokat szolgáltat Csengeri dolgozata Homéros poétikájáról, l. Bpesti Szemle, 1894. márcz. füz.). Igaz, hogy nálunk ennek úgyszólván csak napi irodalma van még (v. ö. Gyomlay és Kármán értekezéseit a régi Magyar Tanügyben, egyéb cikkekről pedig l. Phil. Közl. 1888. 515. s köv. ll., 1891. 1002. l.); de ott vannak a német és más nyelvű szakirodalmak, a melyek egy hivatott és lelkes classicista kezében szép tanulságokat nyithatnának meg a nagy közönség számára is.

Befejező soraiban igéri a szerző, hogy tanítványait mindig lelkesíteni fogja a classicusok tanulására, s rajta lesz, hogy «a kitűzött vezér-elveket követve, e tudományokból oly tele tarisznyával ellátva engedje őket az élet nagy és rögs útjára, hogy szükségét e tekintetben soha egy se lásson.»

Ebből látjuk, hogy B. úr elég bő ígéretekkel lépett hivatalába, s csak sajnálni lehet, hogy a felekezeti tanterv békói sok mindenben akadályozzák a mikben az állami tanterv szabad kezét enged még a felekezetiesség (elméletileg) legszélsőbb képviselőinek, a szerzetes testületeknek is. S én csodálva csodálom, hogy lehet ily dolgokban eltérni az országos tantervtől, mely igazán szabadelvű és engedékeny. Ezt annyival inkább mondhatom, mert 1. okadatolt eltéréseket Utasításaink is megengednek (helyi tantervek, olvasmányok mennyisége stb.). 2. Utasításaink a classicusok tanulmányozásából a lyricusokat nem hagyják ki, másrészt fölveszik Cicerónak némely philosophiai műveit, sőt a vigjáték-írók olvasásának is időt és helyet jelölnek; míg a szatmári ref. convent szabályai (17. l.) a mondottakról meg sem emlékeznek, sőt Cicerót is egyetlen beszédével, meg néhány levelével szerepeltetik, végül az olvasás terjedelmére nézve is igen szűk határok között mozognak. Épen azért úgy vélekedem, hogy jogos B. úrnak kérelme a conventhez (14. l.), hogy az olvasmány tárgyának megválasztását nem kellene felekezeti szabálynak tekinteni, hanem a tanítóra bízni.

Ily megkötöttség mellett természetesen nem igen bírálhatom a szerzőnek tanításbeli eljárását. Csupán azt tehetem szóvá, hogy mind Horatius, mind egyéb írók olvastatásának elméletét zavarosan adja elő a szerző; holott a Bartal-Malmosi féle Horatius-bevezetés és a Malmosi-féle ismeretes értekezés (Hor. tárgyalásáról az iskolában), valamint Utasításaink is oly világosan beszélnek, hogy úgyszólván lehetetlen őket akár egy olvasásra is meg nem érteni. — Másrészt az említett szerzők kiadásában az is olvasható, hogy az *Ars Poëtica* fejtegetésével czélszerű összekötni a római irod.-történelemnek áttekintését. Ellenben B. úr három ízben isszól arról, hogy a római irodalmat hol és mikép kell tanítani. Először — úgymond — a VII. osztályban kell tanítani a római költészet történetét Horatius olvastatása előtt, majd azt mondja, hogy a gymn. végén kell az irod.-történelmet elvégezni (15—16. l.), végül (18. l.) úgy beszél, hogy műfajok szerint, szakaszonként kell a szerzők olvastatása közben tárgyalni, s ily eljárással «a VII. oszt. végeztével ismerni fogja az ifjuság a rómaiak irodalomtörténetét oly mértékben, a mint azt úgy az általános műveltség, mint a tudományos pályán való előhaladhatása szempontjából ismernie kell. Csak Tacitus működése lesz előtte ismeretlen». Pedig tudvalevőleg a retorikai és poëtikai tanítás (v. ö. Névy könyveit) úgyis beszámol az egyes műfajok fejlődésével és főbb képviselőivel! Látszik, hogy szerzőnk az irodalmi tanítás kölcsönösségét nem veszi tekintetbe; holott az újabb tanterveknek — mondhatni — alapgonddal teszi az említett kapcsolat az egyes irodalmi szakok között.

Több dolgot is megbolygathatnék a szerző értekezésében; de akkor vége-hossza nem volna okvetetlenkedésemnek, s a jobbnak szolgálatában felelőssé tenném a szerzőt oly dolgokért, a melyekben nem annyira ő a hibás, mint tantervek, melynek rendelkezéseit a maga jól felfogott érdekében híven tartozik követni. Néhány bombasztikus szólását (pl. 22. l.: a latin a tökéletesség legmagasabb fokán álló nyelv) sem akarom regisztrálni; csak nyelvezetének javítására szeretném nógatni a jóra törekvő szerzőt, a ki szárazságával és a törvények §-aiban szokásos szórendjével néhol erősen megbotránkoztatja a magyarosabb szórendhez szokott fület.

Ajálva ajánlom B. úrnak az országos Utasítások sokszoros olvasását, a melyekből a magok tantervének correctivumait is megteheti s ha jó okokkal fölszerelve időről-időre iparkodik a nagytiszteletű convent előtt feltárni a magok tantervének az államihoz képest való elmaradottságát, bizonyára lépést tarthat jobb viszonyok közt működő collegáinak tanításával. Az írók olvasásában vértessze föl magát a könyvek legjavából, dolgozzék apparatussal, s akkor a reálék ügye sem fog szenvedni, ha mindjárt nem tanít is meg egész mythológiákat v. tudós antiquitásokat.

BÓDISS JUSZTIN.

VEGYESEK.

† Dr. Fröhlich Róbert, folyóiratunknak sok éven át jeles munkatársa és a Philologiai Társaság választmányának főnállása óta buzgó tagja f. évi május hó 23-ikán ötven éves korában örökre megvált tőlünk. Fiatalkorában az egyházi pályára érzett hivatást és azért Pesten és Baselban theologiai tanulmányokra adta magát és mint fiatal ref. pap Csurgón kezdte meg működését. Majd átlépett a tanári pályára és előbb Csurgón, azután a pesti helv. hitvallású, utóbb két évtizeden át (1873—1893) Budapesten az ág. hitv. evang. főgymnasiumban volt a classikai nyelvek s a történet tanára. Lelkiismeretes, szorgalmas és ügyes tanár volt, a ki tárgyát nemcsak alaposan tudta, de jól is tanította és hosszú éveken át volt része abban, hogy az ev. főgymnasium az ország legjobb hírű középiskolái közé emelkedett.

Tanári kötelességeinek hű teljesítése mellett lelkiismeretesen folytatta tanulmányait és arra törekedett, hogy a tudománnyal folyton tovahaladjon és szakmája körében irodalmi működésre is volt ideje. Első irodalmi kísérlete Sailer homerosi szótárának átdolgozása volt, melyet szaktársával, Elischer Józseffel, adott ki. Majd önálló értekezésekkel próbálkozott, melyeket a tanintézet évi Értesítőiben és a *Philologiai Közöny*-ben bocsátott közre. Leginkább az ókori történet- és földrajz-írókkal foglalkozott s az ókori nép- és földrajzba vágó egyes kérdéseket tárgyalta. Így sorban a dórok, skythák, agathyrsok, géták és pannonokról értekezett és e tanulmányaiban mindinkább megközelítette azt a földadatot, melyet élte utolsó évtizede óta mindinkább élethivatásává tett: megírni Magyarország ókori helyrajzát. E művét előbb tisztán irodalmi alapon írta meg, fölhasználta az összes régi földrajzi kútfőket és sajtókész művét a m. t. Akadémiának ajánlotta föl kiadás végett. Az Akadémia archaeologiai bizottsága örömmel üdvözölte e művet, melyre oly régóta szükség volt és érdeme szerint méltányolta; csak arra kérte szerzőjét, egészítené ki az irodalmi följegyzéseket a fönmaradt romok és fölíratos emlékek alapján nyerhető helyszíni adatokkal.

Fröhlich ez óhajnak engedett és ettől kezdve fordulópont állott be tudományos működésében: a pannoniai fölíratok és egyéb emlékek tanulmányára adta magát. Ezután tanári kötelességein túl fönmaradt minden szabad idejét az ország átkutatására fordította. Csakhamar fölismerte, hogy a római fölíratokban maradt meg számunkra az ókori helyrajz és helytörténet legtermékenyebb anyaga, tehát hévvel kezdte azokat tanulmányozni és gyűjteni és fáradhatlanul kutatta föl a római telepeket, várakat, utakat és temetőket, mint a helyrajzi kutató kétségtelen, biztos utbaigazítót.

Megelőző classica-philologiai, történeti és földrajzi képzettségénél fogva kiváló hivatása volt ily kutatásokra és tényleg alig egy évtized lefolyása alatt odáig vitte, hogy nem volt az országban szakember, a ki megbízhatóbban olvasott és magyarázott volna római fölíratokat s a ki a Pannoniát illető topographiai kérdésekben több jártassággal bírt volna, mint ő. Kisebbség nagyobb kirándulásokon bejárta a Dunántúlt, Szlavoniát s az alvidéket és mindenütt gazdag aratást tartott, ott is, a hol előtte már más jelesek is

megfordultak. Becses értekezések és fölíratközlések egész sora volt e fáradhatlan adatgyűjtésének eredménye. Legtöbbjét az *Archaeologiai Értesítő*-ben tette közzé. 1887-ben hosszú tanulmányban hozta tisztába a bácskai ú. n. római sánczok kérdését és három mér földmutató fölíratával kezdte epigraphikus közléseit. 1888-ban más két fontos mér földmutató magyarázatával járult Pannonia helyrajzához s ugyanakkor a fontos krasznai fölíratos római aranyrudakról adott szakértői véleményt. Majd 1890-ben három tartalmas közleményben ötvennégy pannoniai fölíratot magyarázott és ugyane becses közleménye, melyben magát kiváló epigraphusnak mutatja be, német nyelven, a bécsi *Arch.-epigr. Mittheilungen*-ben is megjelent. 1891-ben újabb fölíratközléssel gyarapította schedáinak sorát és hozzászólt a fontos daciai határkérdéshez; 1892-ben következett becses értekezése Acumincumról és a régi pannoniai limesről; 1893-ban értekezett a pilismaróthi római táborról, közzétett egy őszönyi római katonai elbocsátólevelet és egy tordai szabályozó súlymértéket és értekezett Fejérmegyről a római uralom alatt. Közben összegyűjtötte és jó részben kiadta és magyarázta a »Budapest régiségei«-ben az Aquincum-ra vonatkozó fölíratokat és közremunkálkodott a berlini nagy *Corpus Inscriptionum* pannoniai kötetének szerkesztésében. Ennyi specialis előmunka után végre a múlt évben megjöttek látta az időpontot, a mikor hosszú évi előkészület után újból megírja fontos művét Pannoniáról. Ezt a becses művét majdnem befejezte, de a kérlelhetlen sors megtagadta azt az örömet, hogy munkájának megjelenését megérje. Egy konok gyomor baj nagy szomorúságunkra kiragadta körünkből, hol mindenki szerette, mert őszinte, szerény, hű és férfias jóbarát volt, és a hol mindenki szívesen elismerte nagy érdemeit. Elismerte az Akadémia, mikor 1892-ben tagjai közé iktatta és kevéssel utóbb Hunfalvy Pál helyébe főkönyvtárnokává nevezte ki, elismerte az egyetem bölcs. kara, mely már évekkel ezelőtt megtette magántanárúrá és csak nemrég nagy szótöbbséggel neki szánta az ókori tört. tanszéket, és szűkebb hazai körünkön kívül is elismérést talált, mikor a világ első archaeologiai intézete, a német, tagjainak díszes sorába fogadta. Szere tetünk, tiszteletünk és elismerésünk a végső hajlékon túl is kíséri, de fáj dalmunk nagy, mert örökre kellett búcsúznunk tőle és mindazoktól a nagy reményektől, melyeket a férfikora delelő pontján elhunyt barátunk ezután működéséhez fűztünk. Nyugodjanak porai békében!

HAMPEL JÓZSEF.

— A Budapesti Philologiai Társaság folyó évi május 9-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Finácz Ernő első titkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Némethy Géza*: Újabb szövegjavítások Firmicus Maternushoz.
2. *Gärtner Henrik*: Az első polgári tragédia.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Petz Gedeon másodtitkár volt a jegyző. Jelen voltak: Finácz Ernő első titkár, Bermüller Ferencz, Hegedűs István, Némethy Géza, Reményi Ede és Vári Rezső választmányi tagok. Az ülés lefolyása a következő volt:

1. A f. é. ápr. 4-iki választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. A Társaság *rendes tagjaivá* választatnak: *Suchy* Endre budapesti kir. kath. főgymn. h. tanár (aj. Reményi Ede); *Sinka* Sándor és dr. *Gulyás* István debreczeni ref. főisk. tanárok (aj. Nagy Zsigmond) és *Király* Béla soproni ev. főgymn. tanár (aj. Cserhalmi Samu). A tagok száma: 11 tiszteleti, 7 alapító, 359 rendes, 78 rendkívüli, 156 előfizető, összesen: 611.

3. A pénztárnok kimutatása szerint az 1893 decz. 30-tól 1894 máj. 9-ig terjedő időközben a Társaság *bevételei* 1927 frt 13 krt, *kiadásai* 1373 frt 61 krt tettek; a pénzkészlet 553 frt 52 kr. Tudomásul vétetik.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Adalék a «Magyarországi Latinság Szótára»-nak történetéhez. A M. T. Akadémia classica-philologiai bizottsága — a mint ez köztudomású dolog — elhatározta a magyarországi latinság szótárának elkészítését s e nagy gondot és tudományt igénylő munka szerkesztésével egyik legkiválóbb philologusunkat, Bartal Antalt bízta meg. Bartal e szótár eszméjét e folyóirat lapjain (XII. k. 380—391 l.) már hat évvel ezelőtt megpendítette, kiemelve, hogy mennyire hasznát vennék egy a magyarországi latinságot felölelő szótárnak úgy philologusaink, mint különösen jogászaink és történésirőink. A szóban forgó vocabularium hiányát különben már régebben is érezték egyesek, a mit erősen bizonyít az a körülmény, hogy több mint 100 évvel ezelőtt pályadíjat tűztek ki egy ilyen szótár megírására, — A pályázati fölhívás a «Magyar Músa» 1787-ik évfolyamának 15—16. lapjain jelent meg a következő címmel:

«*Bizonyos jutalom alatt-való Feltétel.*»

Minthogy a' Magyar Deákságban sok idegen és más Nemzeteknél nem ugyanazon értelemben vétetett Deák szók uralkodnak; könnyű általlátni, hogy a' Magyaroknak Deákságát, sem más Nemzetek, sem a' mi tulajdon maradékaink nem fogják megérteni, mi helyt a' tudománybeli és törvényes dőlgeknek folytatására a' Deák nyelv' helyébe más vétettetik fel: azért hogy ezen fogyatkozástól a' következő világot megőriztessék, míg ezen beszédnek nemét jólértő Férfiak virágoznak, száz körmötzi Arany érdempénz alatt ezen Matéria tétettetett fel a' Pesti tudományok' Baráttai-tól: «*Glossarium mediae et infimae Latinitatis Hungaricae Ecclesiastico-Historico-Diplomatico-Juridico-Oeconomico-Dicasterialis-Philologico-Reale.*»

Ha ugyan valakinek helyesebbnek láttzik, ezen Titulust megis változtathattya. A' munkát Deákul kell készíteni, az a-b-c rendi szerint; a' szóknak valóságos értelmeiket kell adni; Németül, Magyarul és Tótul ki-kell tenni; mindenik szóra fel kell hordani annak fő- és allnemeit, mint erre a szóra: *mandatum*, *Lex* stb. szoktak tselekedni; az Ország Tiszttyeinek neveit, mint *Palatinus* stb. meg kell magyarázni; úgy az Ország' Törvényeiben és a' Kantzellariai beszédben előforduló szókat is, mi néműek: *Auszugales*, *Patvaria*, *Robata*, *Máslás* stb. Az egészsz munkához némely Regulákat kell ragasztani, a' melyek szerint formáltatnak a' Magyar deákságnak ábrázattyába öltötetett idegen és Deákos szók. Egy szóval, semmit el nem

kell hagyni, valami tsak ezen munkának tökéletességét nevelheti, mivel annak, a' ki ezen Feltételnek eleget téssen, nem tsak az feltett jutalom oda ítéltetik és adattatik: hanem neve is örökké való leszén.

E' szerént elkészítvén Munkáikat az Irók, 1788-ban Januáriusnak Holnapjára, a' *Pesti Tudományos Ujságról Társaságnak*, neveknek, hivataloknak, és lakásoknak különös tzedulátskára leendő feljegyzésével egyetemben bépetséttelve, ugyan azon fellyül írás alatt, a' melyet téssnek a' Munkára, szabad Póstán béküldjék; a' holott két *Dicasterialis*, két Törvénytudó, két Philologus, és két Gazdasági Tudományhoz értőnek ítélete szerént megválasztatik, hogy melyik érdemi meg a jutalmot. — Azonban ha tökéletes munka egy sem találattik különösön, kinek kinek munkája az érdem szerént, bizonyos részt vészen a summából.»

Eddig a pályázati fölhívás. Hogy lett-e valami eredménye, nem tudom. Az 1788—9-ki «Musá»-ban semmiféle nyomra sem akadtam, valószínűleg nem találkozott egy pályázó sem. Kétségkívül csak sajnálnunk lehet, hogy senki sem vállalkozott a lexicon megírására, mert a lexicon, ha létrejön, jó segítségül szolgált volna a magyarországi latinság szótárának megírásához. — Maga a pályázati fölhívás, mely a lexicon megszerkesztéséhez helyes útbaigazításokat ad, talán így is megérdemelte, hogy e folyóirat lapjain megújítassék.

Dr. MRÁZ ELEK.

— Az Árgirus-kérdéshez. Érdeklél olvastam Binder J. úr «Gyergyai Árgirusának forrása» című értekezését, melyben azt a véleményét fejezi ki, hogy a Leombruno-krónika és Árgirus historiája ugyanazon mesétől különböző két hajtása. Binder úr véleményét tisztelem, lehetőségét sem tagadom, de míg Binder úr III. a)-csoportjának irodalmi feldolgozása elő nem kerül, *veleményemhez ragaszkodom*.

Nem akartam s nem akarom útját vágni a kutatásoknak, én csak azt állítottam, hogy «igyekszem» föltett kérdéseimre megfelelni, s elmondtam okaimat, hogy a *különbségek daczára* Árgirust a Leombruno-krónika szabad átdolgozásának tartom.

Árgirus keretes mese. Miért kívánunk a keretes mesék átvételénél szorosabb egyezést? Tudvalevő, hogy a keretes mesék mennyi változáson mennek keresztül, s mindig a mesélő kedvétől, ismereteitől, izlésétől függ, hogy mit és mennyit akar a kalandos történetek lánczolatába befűzni, mert a keret határtalan tért enged találékonyságának és a mesélő türelmének. Vajjon Gyergyairól nem tehetünk fel ilyen találékonyságot, a ki «a tündérországról *bőséggel olvasott?*»

Ponczyánus példája nem olyan szerencsétlenül van felhozva, mint azt Binder úr állítja. Én nem a «magyar» Ponczyánusról, hanem általában a Ponczyánusról beszéltem, mely igen jól megvilágítja, hogy a keretes mesék átvevésénél az egyik többet, a másik kevesebbet vesz át, a *régieket elhagyja és ujakkal pótolja*, vagy átalakítja.

Még egyszer figyelmébe ajánlom Binder úrnak Comparetti idézett munkáját, Osterley Dolopathosát és Dunlop History of Prose Fiction ez. művét (Dunlop-Wilson, History of Prose Fiction I/II. London, 1888. G. Bell.)

Azután nem fordításról van itt szó. Binder úr azt mondja: «Én a XVI. század magyar költőiről úgy tudom, hogy idegen műveket *fordítva* eredetijüket meglehetősen respectálják.» Csakhogy Árgirust én nem állítottam fordításnak, hanem szabad átdolgozásnak.

Föltéve, hogy a III. a) csoportnak volt olasz vagy latin feldolgozása: az vagy elveszett, vagy megvan, de mi nem ismerjük.

Csak kedveltebb és elterjedtebb munkákat szoktak a fordítók vagy átdolgozók átvenni. Ha Leombruno annyi kiadást ért és fennmaradt, hogyan van az, hogy annak a III. a)-csoportnak talán érdekesebb, változatosabb irodalmi feldolgozása, a mely szintén több kiadást láthatott, elveszett? Mert érdekesebbnek kell felvennünk, ha a mi Árgirusunkhoz közelebb állott; Árgirus változatosabb, érdekesebb, mint Leombruno.

Vagy talán megvan annak a III. a)-csoportnak feldolgozása s mi nem ismerjük? Nem tartom valószínűnek. A XV. XVI. század krónikái alaposan össze vannak állítva, de ott semmi nyomát nem találjuk s nem találták még eddig a Leombruno-mesék nagyon óvatos s minden adatot felkutató vizsgálói sem.

Véleményemet erőszakolni nem akartam s nem akarom s ha a III. a)-csoport irodalmi feldolgozása előkertül, az az örömöm meglesz, hogy az által, hogy Árgirust a Leombruno-meséhez kötöttem, én is közreműködtem az Árgirus-forrás felderítésének nehéz munkájában.

Dr. BOGNÁR TEOFIL.

— Boccaccio in Ungarn czímmel a *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte* ez évi folyamában (VII. 227—29.) Landau Márk tollából egy cikk jelent meg, mely 1881-ben megjelent Boccaccio-könyvemmel foglalkozik. Landau elmondja, saját-előadásom alapján, hogy e könyv voltakép az ő Boccaccio-művének a Budapesti Szemlé-ben megjelent terjedelmes ismertetése volt és hogy én ezt az ismertetést utóbb Koerting, Manni, Witte és Baldelli munkáinak fölhasználásával, valamint saját tanulmányaim alapján kiegészítettem. Továbbá azt állítja, hogy az ő könyvéből igen sok hely található szóról szóra az én könyvemben és végre arra a következtetésre jut, hogy leszámítva a magyar átdolgozásokra vonatkozó részt, könyvemnek háromnegyed része az ő munkájából származik. Különben nem emel e 'tényállás' alapján semmi vádat, megdicséri és kivonatotja a magyar művekre vonatkozó részt és végül azon kívánságának ad kifejezést, hogy a magyar írók jobban gondoskodjanak munkáiknak Németországban való ismertetéséről.

A 'tényállás' első fele helyes: én megismerttettem Landau jeles Boccaccio-művét a Bp. Szemlében, lehető behatóan, több helyütt a szerző saját szavaival, mint az ily ismertetéseknél szokás, még pedig helyes és okos szokás; azután összefoglalva kívántam kiadni a magyar Boccaccio-termékekre vonatkozó tanulmányaimat, és a kiadó társulat kívánságára, hozzászoltam a Bp. Szemlében megjelent két cikket, melyeket azóta folytatott olvasmányaim és tanulmányaim alapján kiegészítettem. De abban valószínűen téved Landau, midőn azt állítja, hogy én *sok* állítását vagy nézetét vettem át szó szerint, az a számítása pedig, mely szerint könyvem háromnegyed része

az ő könyvéből származik, még akkor is csak szerény önámítás, ha Landau kizárólagos privilegiumot formál magának a Boccaccio életére és munkáira vonatkozó *anyagról* is, úgy hogy tehát már az oly állítások is, hogy Boccaccio született és meghalt, olasz és latin nyelven írt, tudós és költő volt stb. eo ipso és minden kétség kizárásával csakis az ő könyvéből származhatnak.

Magam nem lehetvén saját könyvemnek bírálója, ide igtatom Landau-nak ad maiorem sui gloriam készült cikkének helyesebb méltatására, a berlini *Philologische Wochenschrift* 1882. május 6. kelt számában megjelent bírálatból a könyvemnek nem-magyar vonatkozású részét tárgyaló első felét, mely így hangzik:

«Az előttünk fekvő könyv, mely csakugyan a legújabb kutatások gondos fölhasználásával készült, voltakép tetemesen bővített lenyomata azoknak a cikkeknek, melyeket szerző két vagy három év előtt a Bp. Szemle 24. és 25. kötetében legnagyobbbrészt Landau M. ismeretes könyve (1877.) alapján közzétett. H. e. könyvben Boccaccio életén kívül (8—25, 55—84. lap) külön tárgyalja B. ifjúkori munkáit (27—54. lap), a Decameronét (85—117. l.) és forrásait (118—47. l.), a Boccaccionak tévesen tulajdonított munkákat (167—77. l.) és behatóan méltatja őt mint humanistát (148—66. l.). Végül tárgyalja azokat a magyar költőket, kik a XVI. században költeményeik tárgyát a Decameronéból merítették. Legkevesebb újat B. életrajzában nyújthatott a szerző, mivel Koerting és [mások a rendelkezésre álló csekély anyagot eléggé kizsákmányolták; természetes tehát, hogy Heinrich művének ezen részében leginkább Koertinget követte, bár Koerting rész állításai közül néhányat, pl. B. szülőhelyéről és anyjáról vagy Fiamettával folytatott viszonyának platonikus természetéről, nem helyeselhett. B. sírfeliratát sem tekintheti szerző B. művének, mivel humanisztikai munkáit egy szóval sem említi. Ellenben azok a fejezetek, melyek B. munkáit tárgyalják, az egyes művek beható tanulmánya alapján, tanúságot tesznek szerző ítéletének jogos önállóságáról, mely ép úgy távol marad Landau és Voigt gáncsoskodásától, mint Koerting túlzó dicséretétől és mindig helyesen egyesíti az irodalomtörténeti kritika historiai álláspontját az aesthetikai bírálatnak a korviszonyokat nem tekintő szempontjával. Legérdekesebb a magyar irodalomtörténetre igen értékes utolsó fejezet, mely B. hatását a XVI. századi magyar irodalomra tárgyalja.» (Következik végig e fejezet eredményeinek kivonatos összefoglalása).

HEINRICH G.

— Egy kassai Vogelweider-családot említ meg Hallwich H. abban a fönt (447. l.) ismertetett értekezésben, melyben Walther von der Vogelweide szülőhelyével foglalkozik (a különlenyomat 44. l. 2. jegyz.). A bécsi levéltárak irataiban, úgymond, többször szó van egy *Vogelweider* nevű családnak való czimeradományozásokról. Így V. Károly császárnak egy Augsburgban 1530 szept. 9-én kelt diplomája egy kassai Vogelweider Szaniszlóról («lieben Getrewen Stanislaus Vogelweider von Caschau») szól. Ugyancsak V. Károly egy másik, keltezés nélküli okiratban megerősíti «demselben Stennszelaus Vogelwaidner, auch allen seinen Vettern, den Vogelwaidern, Iren Adelichen Standt vnd herkommen, auch Wappen vnd Clainot.»

Bécsből, 1574 okt. 3-ról van továbbá keltezve egy «confirmatio nobilitatis et armorum pro *Stanislao Fogelueder*». Itt II. Miksa császár így nyilatkozik: «Testimonio igitur fide digno edocti te supradictum *Stanislaum Fogelueder* honesto et nobili loco originem trahere *familiamque Fogeluedrorum* siue *Fogelwaider* in Sacro Romano Imperio multo ab hinc tempore nobilem semper esse habitam eiusque rei praeclara Diuorum quondam antecessorum nostrorum Sigismundi Rom. Regis etc. et Caroli Quinti Rom. Imperatoris . . . extare testimonia, maioribus olim tuis *Joanni et Andreae Fogeluedris* concessa». Az ezen okiratokban foglalt czimerekben és Walther von der Vogelweide-nek ama czimerében, melyet az úgyn. Manesse-féle kézirat tulajdonít neki, Hallwich szerint csak a *madár* közös.

P.

KÖNYVÉSZET.

Arany János összegyűjtött munkái. VII., VIII. kötet. Hátrahagyott versei. Második kiadás. (K. 8-r. XLVII. 294 lap.) Budapest, 1894. Ráth Mór. 3 frt.

Emlékezésdek, a magyar tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött VIII. kötet. 2—3. szám. *Goldziher* Ignác. Renan mint orientalista. (100 l.) (8-r.) Budapest 1894. Akadémia. 1 frt.

Erdélyi Múzeum. Szerk. *Szádeczky* Lajos, XI. köt. V. füz. Kolozsvár. 1894 máj. — Tartalom: *Moldován* Gergely: Székelyek-e a móczok? — *Lindner* Gusztáv: A kolozsvári Kalandos-társulatok (befej.). — Irodalmi Szemle. — Különfélék.

Hellen remekírók magyar fordításban: XI. XVI. kötet. (16-r.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. Kötetje 30 kr.

XI. kötet. *Homer* Iliása. IV. füzet. Görögből fordította folyó beszédben Telfy Iván dr. Második kiadás. (301—396 lap.)

XVI. kötet. *Homer* Odysseája. II. füzet. VIII. 424—XII. ének 303. versszakig. Fordította Telfy Iván dr. Második kiadás. (169—264 lap.)

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Szarvas* Gábor. XXIII. köt. V. füz. Budapest, 1894 máj. — Tartalom: *Goldziher* Ignác és *Szarvas* Gábor, Díj, díja. — *Szinnyei* József, A magy. nyelvbe átvett oláh szavak. — *Szabó* Ernő, A házi állatok a magy. szólásokban. — *Balassa* József, A sláviai nyelvjárás. — *Veinstein-Heves* Kornél, A Jordánszky- és Erdy-codex. — Helyreigazítások. Magyarázatok. — Nyelvtörténeti adatok. — Népnyelv-hagyományok.

Ráth Mór iskolai kiadásai. II., IX. füzet. (K. 8-r.) Budapest, 1894. Ráth Mór.

II. füzet. *Arany* János. Zrinyi és Tasso. A Zrinyiász népies kidolgozása. Ariosto első éneke. (139 lap.) 70 kr.

XI. füzet. *Arany* János. Toldi Estéje. Hatodik kiadás. (85 lap.) 40 kr.

Rácz Soma. M. Tullii Ciceronis de Imperio Gnaei Pompei oratio ad Quirites. Preparatióval ellátva. (K. 8-r. 102 lap.) Budapest, 1894. Singer és Wolfner. 70 kr.

Somogyi Ede. Öt nyelvű szótár. A magyar, német, angol, francia és olasz nyelv szótára. I. kötet. A—H. (N. 8-r. 790 lap.) Budapest, 1894. Robiczsek Zsigmond. Félbörbe kötve 7 frt 50 kr.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1893-BAN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva:

I. *Általános nyelvészet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú cikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv s irodalom. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia.

IV. *Ugor nyelvek.*

V. *Arja nyelvek (a cigány nyelvvel).*

VI. *Keleti nyelvek (arab, héber, török.)*

VII. *Magyar nyelv s irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál azonban csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókrol és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek s irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtan s olvasókönyv. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtan s olvasókönyv. — 8. Magyarország ókori régészete.

IX. *Germán nyelvek.*

X. *Román nyelvek.*

XI. *Szláv nyelvek.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet és ethnographia.

a) Nyelvészet.

1. *Brassai Sámuel.* Az «elisio» mythosa. Phil. Közl. 545—548. l.

2. *Brugmann, K. u. Delbrück, B.* Grundriss d. vergleich. Grammatik d. indogerm. Sprachen. Ism. Szamosi J. Erd. Múzeum 471—473. l.

3. *Gabelentz, G. v.* Die Sprachwissenschaft. Ism. Kalmár Elek. Nyelvt. Közlem. 23. köt. 94—103. l.

4. *Giesswein, A.* Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft. Ism. Misteli Ferencz Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 298—307. l. — Pozder Károly Phil. Közl. 231. l. — r. Athenæum. 285—288. l. — Misteli Franz. Ung. Revue 513—520. l.

5a. *Giesswein Sándor*. Az ural-altáji nyelvek fontossága az összehasonlító nyelvészet szempontjából. *Magy. Sion* 825—830. l.

5b. *Giesswein Sándor*. Az ABC története. *Győri Közl.* 11. sz.

6. *Kalmár E.* Gabelentz mondattani álláspontja. *Nyelvtud. Közlem.* 23. köt. 297. l. — G. felfogása a nyelvek küzdelméről. *U. o.* 334. l. — G. nézetei az iskolai fordításról. *U. o.* 423. l.

7. *Krzywicki, C. v.* Über die geographische Darstellung der Kehlkopfbewegungen beim Sprechen und Singen. *Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közl.* 23. köt. 221—224. l.

8. *Passy, Paul.* Étude sur les changements phonétiques. *Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem.* 23. köt. 448—452. l.

9. *Petz Gedeon*. Az indogermán hangtan mai állásáról. *Nyelvt. Közlem.* 23. köt. 74—87. 191—197. 403—418. l. Onállóan is megjelent. — *Kivonat. Akad. Értes.* 211—213. l.

10. *Petz Gedeon*. Schuchardt felfogása a nyelvek küzdelméről. *Nyelvtud. Közlem.* 23. köt. 475. l.

11. *Rousselot*, Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefrouin. *Ism. Balassa József. Nyelvtudományi Közlem.* 23. köt. 221—224. l.

12. *Schack Béla dr.* Phonetika és fordítás. *Viszonzválasz Theisz Gy. dr. úrnak. Tanáregyl. Közl.* 26. évf. 273—279. és 609—613. l.

13. *Setälä Emil.* Budenz Józsefről. *Nyelvtud. Közlem.* 23. köt. 335—341. l.

14. *Theisz Gyula.* Phonetika és fordítás. *Tanáregyl. Közl.* 26. évf. 466—469. l.

15. *P. Theurewk Emil.* Elnöki megnyitó beszéd. *Phil. Közl.* 149—151. l.

16. *Wagner, Ph.* Über die verwendung des grützner-mareyischen apparats etc. *Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem.* 23. köt. 221—224. l.

17. *Wendeler, Paul.* Ein Versuch die Schallbewegungen einiger Konsonanten . . . graphisch darzustellen. *Ism. Balassa József. U. o.* 23. köt. 221—224. l.

b) Ethnographia.

18. *Bartels, M.* Die Medizin der Naturvölker. *Ism. Wlislöcki H. Ethnogr.* 331. l.

19. *Bastian, Adolf.* Ideale Welten in Wort und Bild. Rövid *ism. Ethnogr.* 151. l. — *Wlislöcki H. Ethnol. Mittheil.* 56—58. l.

20. *Delle Grazie, M. E.* Die Zigeunerin. Eine Erzählung aus dem ungarischen Haidenlande. *Wien, C. Konegen. Rövid ism. Ethnogr.* 153. l.

21. *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn.* 1—4. füz. *Ism. Jannsen H. Élet* 537. l.

22. *György Aladár.* A millenium és a néprajz. A magyarországi Néprajzi Társaság emlékirata Lukács Béla kereskedelemügyi miniszterhez. *Élet* 281—283. l.

23. *Hermann Antal dr.* A hegyek kultusza Erdély népeinél. 1. A hegy a szászok néphitében. *Erdély* 24—30. l. — 2. A hegy a cigányok néphitében. *U. o.* 100—109. l. — 3. A hegy a magyarok néphitében. *U. o.* 137—141. 180—183. 238—242. 346—355. l. — 4. A hegy a rumének néphitében. *U. o.* 368—394. l.

24. *H. A.* A cigányok megtelepítéséről. Ethnogr. 94—107. l.
25. *Hermann Antal.* A köröm a néphitben. Ethnogr. 117—130. és 248—250. l.
26. *Hermann Antal.* A váci cigányok 1775-ben. Váci Közl. 22. sz.
27. *Herrmann, A.* Kartenspielerglauben aus Ungarn. Ethnol. Mitteil. 154—157. l.
28. *H. A.* Aus dem Dobsinaer Volksglauben. U. o. 106. l.
29. *H. A.* Besprechungsformeln aus dem XVI. Jahrhundert. U. o. 108. l.
30. *Holles Danó.* A helynevek. Losonc és Vidéke 1893. 9. sz.
31. *Illéssy János.* A cigányok történetéhez. Ethnogr. 157. l.
32. *Jankó János.* Torda, Aranyosszék, Toroczko magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány, Budapest, 1893. (8-r.) 3 frt. Rövid ism. Wlislöcki Henr. Ethnogr. 161. l. és Ethnol. Mitteil. 177. l.
33. *Jankó János.* Közlemények a magyar nemzeti múzeum néprajzi tárából. I. sor. Halászati eszközök. Ethnogr. 55—59. l.
34. *Jankó János.* Közép-Oroszország legősibb emberfajtájáról. Ethnogr. 70—76. l.
35. *Jekelius, Aug.* Ueber die Burzenländer Zigeuner im Jahre 1893. Kronstädter Ztg. 83. sz.
36. *Kálmány Lajos.* A csillagok nyelvhagyományainkban. Néprajzi tanulmány. Szeged. 1893. (8-r. 26 l.) 20 kr. Ism. N—s. Élet 144. l. — Jankó János. Nyelvtud. Közlem. 23. k. 226 l. — Czirbusz Géza. Magy. Állam 22. sz. — Wlislöcki H. Ethnogr. 145. l.
37. *Kálmány Lajos.* Gyermek-ijesztők és rablók nyelvhagyományainkban. Ethnogr. 225—247. 314—322. l.
38. *Kálmány, L.* Kinderschrecker u. Kinderräuber im magyarischen Volksglauben. Ethnol. Mitteil. 171—173. 188—194. l.
39. *Kálmány L.* Nachlese zu den kosmogonischen Spuren in der magyarischen Volksüberlieferung. U. o. 78—82. l.
40. *Krauss, F. S.* Böhmsche Korallen aus der Götterwelt. Wien, 1893. Ism. Wl. H. Ethnogr. 162. l. és Ethnol. Mitteil. 176. l.
41. *Krauss, Friedr. S.* König Mathias und Peter Geréb. (Ein bulgarisches Guslarenlied aus Bosnien). Ethnol. Mitteil. 46—54. 71—77. 129—141. 197—200. l.
42. *Kuun Géza gr.* Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához a IX-ik s X-ik században. Erd. Múzeum 433—442. 507—521. 566—583. l.
43. *Leland Ch. G.* Etruscan roman remains. London, 1892. Ism. Katona L. Ethnol. Mitteil. 58. l.
44. *Mátyás Ludw.* Aus dem Volksglauben der Schwaben von Soly-már u. Szent-Iván. U. o. 162—165. l.
45. *Munkácsi Bernát.* A magyar népies halászat műnyelve. Adalék a magyar nép ő- és műveltségtörténetéhez. Ethnogr. 7—12. sz.
46. *Munkácsi Bernát.* Egy magyar mesevégi szólás eredete. U. o. 251—255. l.
47. *Pápai Károly.* A palócz faház. U. o. 1—31. l.
48. *Popovich M. György.* Iványi és a bunyevácok ethnographiája. U. o. 60—66. l.
49. *Sztankó B.* Sammeln ungarischer Volksweisen. Ethnol. Mitteil. 99—100. l.

50. *Versényi György*. Babonás napok. Ism. Katona Lajos. Phil. Közl. 68—71. l. — N—s. Élet 77. l.
51. *Versényi, Georg*. Deutsche Kinderreime aus der Gegend von Körmöczbánya. Ethnol. Mitteil. 101—106. l.
52. *Vikár Béla*. Néprajz tárgyak gyűjtése a milleniumra. Ethnogr. 85—93. l.
53. *Vikár Béla*. A nemzeti múzeum néprajzi gyűjteményeinek új gyarapodása. U. o. 328—330. l.
54. *Vrábely Mihály*. Rutén népmondák Mátyás Királyról. U. o. 160. l.
55. *Wallaschek, R.* Primitive music. London. Rövid ism. H. A. U. o. 330. l.
56. *Wislocki, H.* Tod u. Todenfetische im Volksglauben der Siebenbürger Sachsen. Am Urquell 4. köt. 1. füz.
57. *Wislocki, Heinrich v.* Aus dem Volksleben der Magyaren. Ethnologische Mitteilungen. München, 1893. Huttler M. (8-r. 183. l.) Ism. Erdély. 111. l.
58. *Wislocki, Heinr. v.* Neue Beiträge zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen. Ethnol. Mitteil. 18—46. l.
59. *W. H. dr.* József főherceg és a hazai néprajz. Élet 242—243. l.
60. *Wislockiné D. F.* A gyermek a magyar néphitben. Ethnogr. 107—116. 208—224. l.

II. Aesthetika s műtörténet.

1. Aesthetika.

61. *Alvinczy-Bariss Sándor*. A regényekről. (A francziáknál). Föv. Lap. 111. sz.
62. *Andrássy Kálmán*. A kereszténység és a művészeti eszmény. Magy. Szemle 1. sz.
63. *Andrássy Kálmán*. A Mária-eszmény a XIII. század művészetében. A renaissance kezdete. Magy. Szemle 2—3. sz.
64. *Arany János*. A magyar nemzeti verselésről. (Ráth M. iskolai kiadásai). Budapest, 1893. Ráth M. (8-r. 64 l.) 30 kr.
65. *B. E. után Dr. Ignác István*. A költőkről. Kolozsvár 229—231. sz.
66. *B. L.* A költészet világánál. Zala 49. sz.
67. *Bálint György*. A pápaság és a ker. művészetek. Magy. Állam 43. 44. sz.
68. *Báttaszéki Lajos dr.* Materializmus a szépirodalomban. Pesti Hírl. 91. sz.
69. *Bauer Lénárd*. A renaissance és kritikai szellem irodalmunkban. Debreczeni Kath. algymn. 189²/₃ ért. 3—16. l.
70. *Berend Margit*. A szeretet költészete. Magy. Szalon 19. köt. 823—846. l.
71. *Bite Pál*. Mikor naturalistákat olvasunk. Délmagyar. Közl. 194. sz. — Gallai Emil Válasza. U. o. 198. sz.
72. *Bódy János*. Külsőségek a színpadon. Nemzetközi Művész. Szemle 14—16. sz.

73. *Bonitz Ferencz.* A történelem és dráma. Szépirod. Kert 52 sz.
 74. *Bonitz Ferencz.* Az antik és a modern tragédia. Magy. Állam
 207. sz.
 75. *Botond.* A magyar népszinműirodalom. Magy. Szemle 7. sz.
 76. *Botond.* Költői beszédek. U. o. 18. sz.
 77. *Brasch Mór.* Költői betegségek. Délmagyar Közl. 204. sz.
 78. *Brósz Károly.* A rózsza a magyar költészetben. Közlemények
 kiadja a miskolci tanügyi kör 94—112. l.
 79. *Castelar Emil.* A római műveltség és a klasszikus művészet.
 Spanyol eredetiből fordította Szathmáry György. Budapest 1893. Lam-
 pel R. (8-r. 148 l.) 1 frt 60 kr. — Ism. Nemzet 254. sz. — Gopcsa L.
 Orsz.-Világ 1. sz. — a. Néptan. Lapja 3. sz.
 80. *Castelar Emil.* A művészetekről. Ford. Huszár Vilmos Főv.
 Lap. 284 sz.
 81. *Cherbuliez Viktor.* Művészet és természet. Fordította Geőcze
 Sarolta. Budapest, 1893. Akadémia. (8-r. 243. l.) 1 frt 50 kr. — Ism.
 Esztégár László. Erdélyi Híradó 278. sz.
 82. *Császár Imre.* A művészetről. Ism. Főv. Lap. 355. sz.
 83. *Császár Imre.* Styl. Magyar Ujság 294. sz.
 84. *D.* A népszinműről. Főv. Lap. 267. sz.
 85. *Dörschlag, Carl.* Ueber Idealismus in der Kunst. Siebenbürg.
 Tageblatt 6063—6065. sz.
 86. *Endrődi Sándor.* Kuriózumok. M. Szemle 47. sz. (A regényről.)
 87. *Falke, Jakob v.* Geschichte des Geschmacks im Mittelalter. Ism.
 Pór Antal. Századok 255—260. l.
 88. *Gáspár Imre.* Egyén és tömeg a regényben. Magy. Szemle.
 32. sz.
 89. *Gyurits Antal.* Egyetemesség és catholicismus az irodalom-
 ban. (— irodalmi hagyatékából.) Magy. Állam 199. sz.
 90. *Hegedűs István.* Élet és irodalom. Főv. Lap. 19. sz.
 91. *Helvey Laura.* A romanticizmus a színpadon. Magy. Szemle
 2. sz.
 92. *Hock János.* A humor. Pesti Napló. 3. sz.
 93. *Hoffmann Sándor.* Vázlatok a modern irodalomról. 1. Új írá-
 nyok. Magy. Szemle. 24. — 2. Naturalismus és impresszionismus. U. o.
 25. sz. — 3. A karakter a modern irodalomban. U. o. 26. sz. — 4. Ibsen és
 a társadalmi tragédia. U. o. 27. sz. — 5. A modern irodalom formaliz-
 musa. U. o. 28. sz. — 6. A regény és a pszichológia. U. o. 29. sz. —
 7. A dráma és a szociológia. U. o. 30. sz.
 94. *Hoffmann Sándor.* Nemzeti szellem. U. o. 52. sz.
 95. *Ignotus.* Rossz versek. Hét 27. sz.
 96. *Káplány Antal dr.* A tragikum mint jellemképző eszköz.
 Szentesi főgymn. 189²/₃ ért. 3—9. l.
 97. *Kudora János.* Egyházi ékesszólástani tanulmányok. Buda-
 pest, 189²/₃ Ism. ms. Kath. Szemle 918. l.
 98. *Kudora János.* Egyházzónoklástani tanulmányok. III. A gör-
 rögnyelvű sz. Atyák. Ism. Gy. P. Magy. Állam. 121. sz.
 99. *Kúnos Ignác.* Török realizmus. Élet 240—242. l.
 100. *Kuthy József dr.* Természettudomány és költészet. (Művelő-
 destörténeti tanulmány.) Székesfehérv. főreálisk. 189²/₃ ért. 6—28. l.
 és Székesfehérv. és vid. 10. 12. sz.

101. *Kuun Géza* gr. Elmélkedés az irodalomról. Erdélyi Híradó 125. sz.
102. *L. l.* Eszme, tendenzia, probléma, Magy. Szemle. 23. sz.
103. *L. l.* Szeszély a versalakokban. U. o. 25. sz.
104. *L. l.* Szépirodalmunk egy nagy baja. U. o. 34. sz.
105. *L. l.* Eredetiség a költészetben. U. o. 43. sz.
106. *L. l.* Titkos drámaírók. U. o. 48. sz.
107. *Lázár Béla.* Evolúció vagy degeneráció? (Elmélkedés két új könyv: Nordau M. Entartung; Morice, Literatur de tout à l'heure) olvasása után, Élet 313—315. l.
108. *Maczki Valér.* A regény dialektikája. Ism. Góbi Imre. Phil. Közl. 770. l.
109. *Major Károly.* A költői képzelemről. Ism. Lázár Béla. Phil. Közl. 474. l.
110. *Mátray Lajos.* A magyar dráma legrégibb nyomai. Ism. B. F. Irod. tört. Közl. 247. l.
111. *Mitrovics Gyula* ifj. A valószerűségről. Aesthetikai tanulmány az irodalom s művészetek köréből. Budapest, 1893. Dobrovsky és Franke. (8-r. 117 l.) 80 kr.
112. *Molnár László.* Az egyéniség a művészetben, különös tekintettel a színművészetre. Budapest, 1893. Dobrovsky és Franke. (8-r. 48 l.) 50 kr.
113. *Négyesy László.* A mértékes magyar verselés története. Ism. Dr. Váczy János. Phil. Közl. 129—138. l.
114. *Palágyi Menyhért.* Modern eszthetika. Orsz.-Világ 9. sz.
115. *Pintér Kálmán.* A bűnbánat költészete. Magy. Állam 45—47. sz. — Önállóan is megjelent: Budapest, 1893. (8-r. 29 l.) Rövid ism. Magy. Szemle 13. sz.
116. *Piszer Imre.* A szépművészetek valódi célja és föladata. Bölcs. folyóirat 665—703. l.
117. *Radó Antal* dr. Vers- és zeneköltő. Magy. Szemle 51. sz.
118. *Rákosi Jenő.* A nemzeti génusz. Kisfaludy-Társ. Évlap. 26. köt. 200—212. l.
119. *Rákosi Jenő.* Modern æsthetika Akad. Értes. 136—142 l.
120. *Robin.* Pesszimizmus. P. Napló. 357. sz.
121. *Schlegel Agost. Vilém.* A dráma három egységéről. Ford. Grün Emil. Szépirod. Kert. 46. 47. sz.
122. *Scossa Dezső.* A művészetek népszerűsítése. Föv. Lap. 123. sz.
123. *Sebestyén Károly.* A realizmus Németországban. Élet 215—218. l.
124. *Szabó Endre.* Irodalmi kórság. (A szimbolizmus.) Hazánk 5. szám.
125. Szellemes irodalom. L. l. Magy. Szemle. 3. sz.
126. *Szomorj Károly.* Lángész és téboly. U. o. 16—18. sz.
127. *Szomorj Károly.* A költő művészete. U. o. 40—42. sz.
128. *Tar Lőrincz.* A kritika rabságáról. Hét 52 sz.
129. *Tóth József.* Az «Ave Maris Stella». Széptani taglalás. Magy. Állam 51. sz.
130. *Tóth Sándor.* A magyar regény és a vidék. Föv. Lap. 62. sz.
131. *V—i.* Plagizátorok és leleplezők. Pesti Hírl. 91. sz.

132. A versek lenézéséről. (Tolstoj egy nyilatkozata). Főv. Lap.
151. sz.
133. *Vitéz János*. A történeti regény. Magy. Szemle 49. sz.
134. *Wigand J.* A költői igazságszolgáltatásról. (Párbeszéd.) Pan-
csovai főgymn. 189²/₃ értés. 3—19. l. Ism. *N—s*. Élet 445. l.
135. *Z.* A költészet nem hal meg. Főv. Lap. 153 sz.

2. Képzőművészetek.

136. *Alfa*. Szoborművek. Bud. Hirl. 287. sz.
137. *Andrássy-szobor*. *Alfa*. Az Andrássy-szobor. Bud. Hirl.
288. sz.
138. *Bisi Emilio*. Az Andrássy-szobor pályázatáról. Nyílt levél a
Főv. Lap. szerkesztőjéhez. Főv. Lap. 295. sz.
139. *Fekete József*. Az Andrássy-szobor pályázat. Magy. Szalon
20. köt. 225—246. l.
140. *Gerő Ödön*. Az Andrássy-szobor. P. Napló 288. sz.
141. *Hevesi Sándor*. Az Andrássy-szobor pályázata. Magy. Szemle
43. 44. sz.
142. *Kovács Dénes*. Gróf Andrássy Gyula szobra. Vasárn. Ujs.
43. sz.
143. *Silberstein, Adolf*. Das Andrássy-Monument. P. Lloyd 245.
250. sz.
144. *Szalai Emil*. Az Andrássy-szobor mintái. Otthon I. köt. 130—
136. lap.
145. Az Andrássy-szobor. Főv. Lap. 283. sz.
146. *Arany-szobor*. *Csetneki Mariska*. Az Arany-szobor. Erre
Bokor J. válasza. Egyetértés 138. sz.
147. *Hevesi Sándor*. Arany János szobra. Magy. Szemle 22. sz.
148. *Kovács Dénes dr.* Arany János szobra. Vasárn. Ujs. 20. sz.
149. *Lázár Béla*. Az Arany-szobor története. Nemzet 132. sz.
150. *Silberstein, Adolf*. Das Arany-Denkmal. P. Lloyd. 110.
esti sz.
151. *Szana Tamás*. Arany János szobra. Magy. Szalon 19. köt.
321—328. l.
152. *Szana Tamás*. Két szobormű. 1. Arany szobra. 2. A honvéd-
szobor. Főv. Lap. 142. 143. sz.
153. Az Arany-szobor ércbe öntője. (Beschorner). *y. y.* Főv. Lap.
118. sz.
154. *Ö.* Arany szobra. Bud. Hirl. 133. sz.
155. *Bunyitay Vincze*. A gyulafehérvári székesegyház későbbi
részei s egy magyar humanista. Budapest, 1893. Akadémia. — (2-r. 32 l.)
1 frt. — Ism. Szádeczky Lajos. Erd. Muz. 527—530. l. — Crescens.
Századok 448—450. l. — Ism. Gyürky Ödön. Magy. Allam. 31. sz. —
ab. Arch. Ért. 276 l.
156. *Dumas Sándor*. Meissonier. Főv. Lap. 145. sz.
157. Egy művész naplójából. Nemzet 57. sz. (Schindlerről.)
158. *Ehrenberg H.* Firenzei János magyar- és lengyelországi
művei. Arch. Ért. 250—255. l. és *Hpl.* u. o. 256—257. l.
159. *Erős Gyula*. Szent László szobra Nagyváradon. Magy. Szalon
20. köt. 77—84. l.

160. Fadrusz János. (Képpel). Magy. Szalon 19. köt. 51—54. l.
161. *Fekete József*. Magyar festők műtermeiben. Legujabb képek ismertetése. Budapest, 1893. (8-r. 103 l.) 80 kr.
162. *Fekete József*. Magyar képirók. 1. Ferraris Arthur. — 2. Id. Vastagh György. — 3. Vastagh Géza. — 4. Ifj. Vastagh György. P. Napló 294. sz. — 5. Margitay Tihamér. — 6. Kacziányi Odön. U. o. 295. sz. — 7. Than Mór. — 8. Feszty Árpád. U. o. 297. sz. — 9. Basch Gyula. — 10. Jendrassik Jenő. U. o. 299. sz. — 11. Stettka Gyula. — 12. Pállya Coelestin. — 13. Janicsek Sándor. — 14. Papp Henrik. U. o. 303. sz. — 15. Aggházy Gyula. — 16. Tornay Gyula. — 17. Halmi Arthur. U. o. 308. sz. — 18. Tölgyessy Arthur. — 19. Baditz Ottó. — 20. Nádler Róbert. U. o. 312. sz. — 21. Telepy Károly. — 22. Tolnay Ákos. — 23. Kimnach László. U. o. 315. sz. — 24. Bihari Sándor. — 25. Innocent Ferencz. — 26. Bruck Miksa. — 27. Koroknyai Ottó. U. o. 320. sz.
163. *Fittler Kamill*. A képzőművészeti társulat téli műtárlata. Bud. Szemle 73. köt. 276—294. l.
164. *Gerecze Péter*. A pécsi székesegyház különös tekintettel fal-festményeire. Műtörténeti tanulmány. Budapest, 1893. Hornyánszky V. (4-r. 282 l.) 8 frt. — Ism. Dolenecz József. Nemzet 191. esti sz. — a—s. Élet 700—702. l. — T. Magy. Állam 222. sz.
165. *Gerecze Péter*. A művészi restauratio Olaszországban és a Rajna vidékén, tekintettel a pécsi székesegyházra. Bud. Szemle 75. köt. 68—94. l.
166. *Gerecze Péter*. Négyesi Szepeszy Ignác báró pécsi püspök és emlékszobra Pécsett. Kiadja a Szepeszy-szoborbizottság. Pécs, 1893. (4-r. 30 l.) 1 korona.
167. *Gerely József*. Jeruzsálem és Krisztus kereszthalála. Magy. Szemle 13. sz. (Piglhein Brúnó festményéről.)
168. *H.-i. L.* Leopold K. Müller. P. Lloyd 46. sz.
169. *H.-i. L.* Ludwig Gabillon. U. o. 259. sz.
170. *Hauptmann Gusztáv*. Mythologiai képgyűjtemény. Ism. Dr. Pozder Károly. Phil. Közl. 587. l.
171. *Hevesi Sándor*. Tavaszi kiállítás a műcsarnokban. Magy. Szemle 17. és 50. sz.
172. *Honvéd-szobor*. *Hevesi Sándor*. A budai honvédszobor. Magy. Szemle 23. sz.
173. *Silberstein, Adolf*. Das Honvéd-Denkmal. P. Lloyd 122. sz.
174. Zala György honvédje. *ő*. Bud. Hirl. 140. sz. Lásd 152. sz. a. is.
175. *Jedlicska Pál*. Egyházi művészetünk érdekei. Kath. Szemle 375—391. l.
176. K. Kényes kérdés. Margitay Tihamér festménye. Képpel. Vasárn. Ujs. 1. sz.
177. *kl.* A magyar művészet válságos helyzete. Bud. Szemle 73. köt. 112—126. l.
178. *K—r B—a*. Adalékok hazai ötvösségünk történetéhez. Arch. Ért. 327—334. l.
179. *Kacziány Odön*. Benczur műtermében. Vasárn. Ujs. 47. sz.
180. *Labiche Szép* asszonya. *é*. Vasárn. Ujs. 25. sz.
181. *Lázár Bela dr.* A Szent-László-szobor. (Tóth István műve). Főv. Lap. 256. sz.

182. *Lázár Béla dr.* Uj iskola a festészetben. (A neo-impressionisták). Főv. Lap. 7. sz.
183. Lenbach. Nemzet. 89. sz.
184. A lipótvárosi templom freskói. P. Napló 307. sz.
185. *Losonczi Lipót dr.* Egy év művészete. Magy. Szemle 1. sz.
186. *Losonczi Lipót dr.* Művészeink. 1. Pállik Béla. — 2. Horovitz Lipót. Magy. Szemle. 4. sz. — 3. Lotz Károly. — 4. Jankó János. U. o. 5. sz. — 5. Spányik Kornél. — 6. Eisenhut Ferencz. U. o. 6. sz. — 7. Kacziányi Ödön. — 8. Knopp Imre. U. o. 7. sz. — 9. Aggházy Gyula. — 10. Vajda Zsigmond. U. o. 9. sz. — 11. Istvánffy Gyula. — 12. Böhm Pál. U. o. 10. sz. — 13. Kimnach László. — 14. Márk Lajos. U. o. 11. sz. — 15. Vastagh Géza. — 16. Pap Henrik. U. o. 12. sz. — 17. Spányi Béla. — 18. Skutezky Döme. U. o. 13. sz. — 19. Ferraris Arthur. U. o. 14. sz. — 20. László Fülöp. — 21. Csók István. U. o. 15. sz. — 22. Tolnay Ákos. — 23. Joánovics Pál. U. o. 16. sz.
187. *Losonczi Lipót dr.* Uj szellem a képzőművészetek terén. U. o. 29—31. sz.
188. *Losonczi Lipót dr.* A bécsi műtárlat. U. o. 21. sz.
189. *Lyka Károly.* A legújabb művészeti törekvések. Athenæum. 244—254. 396—404. l.
190. Mányoki Ádám. (1673—1757.) (Arczképpel.) Vasárn. Ujs. 7. szám.
191. *Maszák Hugó.* Kovács Mihály (1818—1892) (Arczképpel.) Vasárn. Ujs. 8. sz.
192. *Matejko. A. B.* Matejko János. Bud. Hírl. 304. sz.
193. *Nyáry Sándor.* Matejko művei. Vasár. Ujs. 46. sz.
194. *Nyáry Sándor.* Matejko két műve. Vasárn. Ujs. 47. sz.
195. *Nyáry, Alexander.* Jan Matejko. P. Lloyd 266. sz.
196. *Somfai János.* Matejko. Nemzet 304. sz.
197. *Szendrei János dr.* Matejko János. 1838—1893. Képekkel. Vasárn. Ujs. 45. sz.
198. A millenium és képzőművészetünk ügye. Magy. Állam 228. 229. sz.
199. *Myskovszky Viktor.* A csécsi templom és régi falfestményei. Arch. Ért. 324—327. l.
200. *Pór Antal.* Az Anjou-kori Mária-kép Krumbauban, Csehországban. U. o. 234—238. l.
201. *Munkácsy. Kacziány Ödön.* Tépés-csinálók. Munkácsy Mihály festménye. Vasárn. Ujs. 49. sz.
202. *Keglevich István gr.* Munkácsy «Árpád»-ja. Magy. Szalon 19. köt. 777—784. l. — Nemzet 241. esti sz.
203. *Lázár Béla dr.* Munkácsy Mihály Árpád-já. Vasárn. Ujs. 3. és 18. sz.
204. *Rákosi Jenő.* Munkácsy Árpádja. Bud. Hírl. 120. 125. sz.
205. *Szalai Emil.* Munkácsi művészi otthona. Magy. Génusz 33. sz.
206. *Váli Béla.* Munkácsi Mihály «Honfoglalása». Magy. Génusz 18. sz.
207. Munkácsy a «Honfoglalás»-ról. Főv. Lap. 134. sz.
208. Munkácsy «Árpád»-ja. Főv. Lap. 242. sz.
209. *Nagy Gizella.* Antokolszky Márk. Győri Közl. 29—34. sz.

210. *Nyári Sándor*. Az olasz művészet Mátyás korában. Magy. Szalon. 19. köt. 675—682. l.
211. *Nyáry Sándor dr.* II. Rákóczi Ferencz arczképe. Mányoki Ádám festménye. Vasárn. Ujs. 14. sz.
212. *Nyári Sándor*. Rubens neje. Otthon I. köt. 178. l.
213. *Nyári Sándor*. Palma Vecchio leányai. Otthon I. köt. 290. l.
214. Oszlop-e vagy szobor. *y. y.* Főv. Lap. 240. sz. (A szabadságharczszoborról).
215. *Otrös Gyula*. Útmutató a majolika és porcellánfestészetben, műkedvelők részére. Budapest, 1893. Nagel O. (8-r. 108. l.) 80 kr.
216. *Pactow, Walter*. Die erste grosse berliner Kunstausstellung. P. Lloyd. 119. 126. sz.
217. *Pasteiner Gyula*. Az építészet I. Mátyás király alatt. Bud. Szemle 73. köt. 1—19. l.
218. *Pekár Gyula*. Strobl műtermében. Hét 20. sz.
219. *Pör Antal és Pulszky Károly*. A krumaui Mária-kép. Arch. Ért. 431. l.
220. *Prém József*. Fadrusz János. Főv. Lap. 31. sz.
221. *Prém József*. A restaurált pozsonyi dóm. Bud. Hirl. 235. sz.
222. *Prém József*. Egy magyar püspök emlékszobra. (Br. Szepessy Ignác-é.) Főv. Lap. 169. sz.
223. *Prém József*. Donner Rafael Pozsonyban. Főv. Lap. 147. sz.
224. *Prém József*. A millenium szobra Pozsonyban. Főv. Lap. 161. sz.
225. *Prém József*. Szobrászverseny. Főv. Lap. 287. sz.
226. *Pulszky Károly*. Az orsz. képtár «Szolimán»-ja. Nemzet 245. esti sz.
227. *Pulszky Károly*. Magyar szépművészettörténeti muzeum. Nemzet 348. sz.
228. *Radisics Jenő*. A női iparművészeti kiállítás. Magy. Szalon 18. köt. 433—456. l.
229. *Radványi Béla dr.* Festőiskolák. Magy. Szemle 52. sz.
230. *Récsey Viktor*. A kassai dómról s az ott ujabban fölfedezett falfestményekről. Arch. Ért. 269—271. l.
231. Roskovits, mint egyházi képíró. Magy. Szemle 35. sz.
232. F. Roybet. Az új óriás. Főv. Lap. 150. sz.
233. Strobl Alajos (képpel). Orsz.-Világ 20. sz.
234. *Szalai Emil*. A müncheni nyári tárlat. Magy. Génusz. 30. 31. sz.
235. *Szana Tamás*. Lenbach. Főv. Lap. 87. sz.
236. *Szana Tamás*. Magyar művészek Bécsben. Főv. Lap. 96. sz.
237. *Szana Tamás*. Strobl Alajos. (Arczképpel.) Magy. Génusz 20. sz.
238. A Széchenyi-emléktábla. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 3. sz.
239. *Szigetvári Iván*. Szobrainkról. Élet 545—547. l.
240. Téli kiállítás. *Alexander Bernát*. A téli kiállítás a műcsarnokban. (1892.) Magy. Szalon 18. köt. 244—256. l.
241. *Alexander Bernát*. Képek, benyomások. Bud. Hirl. 333. sz. (Szól Sinibaldi, Firlé, Pap Henrik, Ferraris Arthur, Kroyer képeiről.)
242. *Kadoca Lippich Elek*. Képzőművészet. Élet 790—804. l. A téli tárlatról.

243. *Keszler József*. Téli műkiállítás. Nemzet 327. 330. 334. 337. 358. sz.
 244. *Keszler József*. A téli műtárlatból. Magy. Szalon 20. köt. 461—476. l.
 245. *Silberstein, Adolf*. Die Winteraustellung im Künstlerhause. P. Lloyd 283. 287. 293. 300. sz.
 246. *Szalai Emil*. A téli tárlat. Otthon I. köt. 258—264. l.
 247. *Szana Tamás*. Téli tárlat Főv. Lap. 312. 326. 327. 332. 337. 346. sz.
 248. *Székely Béla*. A téli kiállítás. P. Napló 332. 337. sz.
 249. *Thoroczkay Viktor br.* Néhány szó a magyar képzőművészet érdekében. Röpirat. Budapest, 1893. Gerő és Kostyál. (8-r. 23 l.) 20 kr.
 250. *Thury Zoltán*. Két kép története. Főv. Lap. 160. sz. (Eisenhut. A hadi zsákmány, és a hadi zsákmány kiszabadításáról.)
 251. *Th. Z.* Magyar festők a müncheni tárlaton. Főv. Lap. 155. sz.
 252. *Tóth Kálmán* szobra. f. j. Magy. Szalon 20. köt. 67. l.
 253. *Váli Béla*. Az ezredéves kiállítás és a Színművészet. Erdélyi Híradó 260. sz.
 254. *Verus*. Iparművészeti múzeumokról. Magy. Szemle 26. sz.
 255. *Zigány Árpád*. Emilio Bisi. Élet 633—637. l.

3. Színészet.

256. *Alfa*. A színház válsága. Bud. Hírl. 270. sz.
 257. *Alfa*. Jászai Mari mint Tudor Mária. Bud. Hírl. 277. sz.
 258. *Alvinczy Bariss Sándor*. A francia színpad. Főv. Lap. 199. sz.
 259. *B. L.* Blaháné. Bud. Hírl. 336. sz.
 260. *Bayer József*. Színházi élet báró Wesselényi társulatánál. Irod. tört. Közlem. 15—36. l.
 261. *Béla Henrik*. Horváth Vincze. (Képpel.) Hét 40. sz.
 262. *Bényei István*. Színészetünk rendezéséről. Budapest, 1893. Ifj. Nagel O. (8-r. 54 l.) 50 kr.
 263. *Brájer Lajos dr.* A vidéki színészetről. Főv. Lap. 234. sz.
 264. *Császár Imre*. Színművészet. Magy. Szalon 20. köt. 413—424. l.
 265. *Cserei József*. Jászai Elektrája. Délmagyar. Közl. 18. 20. sz.
 266. *Duse, Alfa*. Duse Eleonora. Bud. Hírl. 306. sz.
 267. *Hoffmann Sándor*. Duse Eleonora. Magy. Szemle 46. sz.
 268. *Molnár László*. Duse iskolája. Nemzetközi művész. Szemle 18. sz.
 269. *Rakodczay Pál*. Duse mint Nóra. U. o. 18. sz.
 270. *Silberstein, Adolf*. Eleonora Duse. 1. Die Lehrjahre. 2. Die Duse als «Cyprienne». P. Lloyd 254. sz.
 271. *Solymosy Elek*. A Duse-féle hatások titkai. Szabad Szó 153. sz.
 272. Duse, mint Clotilde. n. Nemzet 298. sz. — Duse bucsúja. U. o. 311. sz.
 273. Duse Eleonora. (Képekkel.) Vasárn. Ujs. 45. sz.
 274. *Ferenczi Zoltán*. Az erdélyi magyar játékszin kezdete. Rövid ism. Századok. 166. l.

275. *Gaal Mózes*. A vándor-komédiások. Főv. Lap. 284. sz.
 276. *Gaal Mózes*. Réthey, mint Labussière. Nyugatmagy. Híradó 68. sz.
 277. *Gaal Mózes*. Márkus Emiliáról. Őszinte vallomások. U. o. 88. sz. — M. E. mint Francillon. U. o. 89. sz.
 278. *Gaal Mózes*. Egy hatalmas asszonyról. U. o. 94. sz. (Jászai Mari.) — Jászai Mari és a pozsonyiak. U. o. 96. sz.
 279. *H. S.* A nemzeti színház őszi programja. Magy. Szemle 37. sz.
 280. *Haás Samu*. Modern török színészet. Brassó 121. sz.
 281. *Hadzsics Antal*. A szerb színészet Magyarországon. Kisfaludy-társ. Évlap. 26. köt. 99—113. l.
 282. Hegyesi Mari. (Képpel.) Magy. Génusz 38. sz.
 283. *Hoffmann Sándor*. Ujházi Ede «Mathis» szerepében. Magy. Szemle 21. sz.
 284. *Hoffmann Sándor*. Jászai Mari legújabb alkotása. (Tudor Mária.) U. o. 42. sz.
 285. Ivánfi Jenő. (Képpel.) Magy. Génusz 42. sz.
 286. *Ivánfi Jenő*. Sarah Bernhardt. Főv. Lap. 93. sz.
 287. *Ivánfi Jenő*. Hugo Viktor örököse. (Visszaemlékezések «Tudor Mária» előadása alkalmából.) Magy. Génusz 41. sz.
 288. *Ivánfi Jenő*. Irving, Got és Ujházi. Főv. Lap. 275. sz.
 289. *Ivánfi Jenő*. Tudor Máriáról Hugo Viktor. Főv. Lap. 277. sz.
 290. *Janovics Jenő*. Márkus Emilia otthon. Magy. Génusz 14. sz.
 291. *Janovics Jenő*. Látogatás Sarah Bernhardtnál. Magy. Génusz 15. sz.
 292. *K. dr.* Közönség és kritika. Nemzet 289. sz. (A «Tudor Mária» és a «Búbos pacsi» előadásának bírálatáról.)
 293. *K. j.* Sarah Bernhardt mint Claire a «Vasgyáros»-ban. Nemzet 95. sz. — S. B. mint Gauthier Margit. U. o. 96. sz. — «La Tosca» címszerepében. U. o. 97. sz.
 294. Kinskyné-Pálmai Ilka. (Képpel.) Orsz.-Világ 27. sz.
 295. A kolozsvári színház jubileuma alkalmából. *Nonquis*. Élet 81—83. l.
 296. *Kostenszky Géza*. A színészet fürdőinkben. Főv. Lap. 221. sz. y. y. Főv. Lap. 223. sz.
 297. Krecsányi Ignác. (Arczképpel.) Magy. Génusz 18. sz.
 298. *L. l.* Színpad-ismeret. Magy. Szemle 26. sz.
 299. P. Márkus Emilia. Orsz.-Világ 14. sz.
 300. *Nagy I. Adorján Sándor*. Nagy Imre. Nemzet 246. esti sz.
 301. *Alexander Bernát*. Nagy Imre. Magy. Szalon 20. köt. 71—76. lap.
 302. *Hoffmann Sándor*. Nagy Imre. Magy. Szemle 38. sz.
 303. *Karcszag Vilmos*. Nagy Imre. Magy. Génusz 37. sz.
 304. *Semper*. Nagy Imre naplója. Hét 38. sz.
 305. *Silberstein, Adolf*. Emerich Nagy. P. Lloyd 214. sz.
 306. *Szomory Emil*. Nagy Imre naplója. Nemzet 250. sz.
 307. Nagy Imre. 1849—1893. Vasárn. Ujs. 37. sz. — Orsz.-Világ 37. sz. — Főv. Lapok 247. sz. — Adorján Sándor. Nemzet 246. esti szám. — Alexander B. Magy. Szalon 20. köt. 73—75. l. — Ambrozovics Dezső. Egyetértés 247. sz. — Hoffmann Sándor. Magy. Szemle 38. sz. —

Morvay Győző. Torontál 205. sz. — Robin. Pesti Napló 252. sz. — Karczag Vilmos. Magy. Génusz 37. sz. — Apróságok Nagy Imréről. Nemzet 247. sz. — A. B. Bud. Hirl. 247. sz.

308. A nemzeti színház műsoráról. i. Bud. Szemle 74. köt. 156—159. lap.

309. Nemzeti színházi dolgok. Magy. Génusz 17., 18. sz.

310. n. Az új nemzeti színház. Nemzet 55. sz.

311. *Odry Lehel*. Az ének- és játékmester. Ujpest, 1893. (8.-r. 25. l.) Singer és Wolfner biz. 30 kr. — Ism. m. g. Főv. Lap. 217. sz.

312. *R. G. dr.* A hanyatló Sarah Bernhardt. Főv. Lap. 356. sz.

313. *Rakodczay Pál*. Az akció és szavalat Duse játékában. Főv. Lap. 299. sz.

314. Sarah Bernhardt. ée. Vasárn. Ujs. 16. sz.

315. *Schönfeld Ottó*. Uj drámairónő. Főv. Lap. 93. sz. (Rosmer Ernő Szürkület című 5 felv. színművéről.)

316. *Schweiger Adolf*. A bolygó tragikus. Aradi Közl. 12. sz. (Molnár György.)

317. *Silberstein, Adolf dr.* Zum Saisonschluss des Nationaltheaters. P. Lloyd 144. sz.

318. *Stern, Bernhard*. Das erste Theater in Russland. P. Lloyd 135. sz.

319. *Szalai Emil*. A nemzeti színház jövő évadja. Magy. Génusz 36. szám.

320. *Szalai Emil*. A népszínmű jövője. Magy. Génusz 38., 39. sz.

321. Szathmáryné (1818—1893.) Vasárn. Ujs. 45. sz. — Nemzet 299. sz. — Ambrus Z. Magy. Hirl. 299. sz. — Főv. Lap. 299. sz. — Bud. Hirl. 299. sz. — Robin. P. Napló 304. sz. — B. L. Orsz. Világ 45. szám.

322. *Szigeti Imre*. Hogy lettem én színigazgató? Magy. Szemle 35. szám.

323. Szigeti József. Bud. Hirl. 311. sz.

324. *Szigeti József*. A táblabíró intendáns. Kisfaludy-Társ. Év-lapjai 26. köt. 215—223. l.

325. A színészet fürdőinkben. (Egy új terv alkalmából) *yy*. Főv. Lap. 217. sz.

326. Színészetünk. Z. Főv. Lap. 108. sz.

327. Színészvilág. V. Főv. Lap. 27. sz.

328. A színművészet alakításai. Orosházi Közl. 16. sz.

329. *Telegdi László*. A debreczeni színészet története. Debreczeni Hirl. 109—132. sz.

330. *Tóth Sándor*. Színpad és társadalom. Főv. Lap. 83. sz.

331. Török Irma (Arczképpel). Vasárn. Ujs. 18. sz. — Magy. Génusz 5. sz. — Hét 20. sz.

332. Ujházi legújabb műszerepe. *Janus*. Magy. Génusz 16. sz. (Lemondásban Korolán gróf).

333. *Ujházi Ede*. A Molière-kultusz a «Théâtre Français»-ben. Magy. Szemle 7. sz.

334. V. A. Vizváriné Szigeti Jolán. Orsz. Világ. 43. sz.

335. *Váli Béla*. Színházépítészletünk. Aradi Közl. 10. sz.

336. A Vígsház és a dráma. Főv. Lap. 32. sz.

4. Zene.

337. *Abel, Hedvig.* Helmesberger. P. Lloyd 258. sz.
 338. *Abel, Hedvig.* Emil Sauer. P. Lloyd 295. sz.
 339. *Ábrányi Kornél id.* A magyar zene sajátosságai. Magán- és oktatási célra. Budapest, 1893. Rózsavölgyi és tsa. (8-r. 101. l.) 1 frt 50 kr. — Ism. Molnár Géza. Főv. Lap. 186. sz.
 340. *Ábrányi Kornél id.* Gounod Károly Ferencz. Magy. Szalon 20. köt. 425—432. l. — P. Napló 294. sz.
 341. *Ábrányi Kornél id.* Nemzeti génusz a művészetben. Orsz.-Világ 14. sz.
 342. *Ábrányi Kornél id.* A mi zenevilágunkról. Orsz.-Világ 27. sz.
 343. *Ábrányi Kornél id.* Jókai és Liszt Ferencz. Főv. Lap. 149. sz.
 344. *Ábrányi K. id.* Magyar zene és parlament. Magy. Génusz. 14. szám.
 345. *Ábrányi Kornél id.* Magyar opera vagy zenedráma? Főv. Lap. 90. sz.
 346. (*Ábrányi K. id.*) Zeneirodalom. P. Napló 199. sz. (Ismerteti Fekete J. Istv. Klára-csárdás és Korona-Csárdás, Sipos A. Rhapsodie Roumaine, Dankó P. Hatvan eredeti magyar dal, Berényi Lajos Az én nótáim című zeneműveket.)
 347. *Allaga Géza.* Legújabb minden elméleti s gyakorlati tudnivalót tárgyaló czimbalom-tankönyv. Rövid ism. i. l. P. Napló 199. sz.
 348. *Arányi Lipót.* Reuss herczeg szimfóniája. Nemzet 127. sz.
 349. *Assael Zsigmond.* A magyar zeneirodalom. Alföld 296. sz.
 350. Augustuluskodás. (Bertha Sándor úr ágaskodására) yy. Főv. Lap. 158. sz. (Liszt F. hazafiatlanságára vonatkozólag.)
 351. *B. P. Városi* zenekarok. Főv. Lap. 168. sz.
 352. *Balog Gyula.* Művészek életéből. Vasárn. Ujs. 31. sz. (Villmers Rudolf és Reményi Ederől.)
 353. *Beer, August.* Charles Gounod. P. Lloyd 249. sz.
 354. Beethoven mint szakács. Szolnok-Doboka 45. sz.
 355. *Beliczay Gyula* (Arczképpel). Vasárn. Ujs. 19. sz. — Orsz.-Világ 19. sz. — Főv. Lap. 120. sz.
 356. *Chován Kálmán.* A zongorajáték tanmódszere mint nevelési eszköz. Zenelap 1. sz.
 357. *Churcill-Pocahuntas és Stavenhagen. m. g.* Főv. Lap. 92. sz.
 358. *Csathó Aurél ifj.* A jövő operája. Zenelap 3., 4. sz.
 359. *Czenzor.* Az éneklés művészete. Magy. Szemle 46. sz.
 360. *Dehn Siegfried Vilmos.* Az ellenpont tana. Hátrahagyott műve. Scholz Bernát átdolgozásában fordította Kereszty István. Kiadva a vallás- és közoktatási magy. kir. miniszterium megbízásából. Budapest, 1893. Deutsch H. (8-r. 192. l.) 1 frt.
 361. *Dunkl Nórbert. Á. K.* (képpel). Orsz.-Világ 1. sz.
 362. *Egyházi zene.* (A róm. kath. —) állapota hazánkban. Zenelap 12., 13., 16. sz.
 363. *Erdélyi Gyula.* Gróf Zichy Géza. (Valami az operáról.) Magy. Szemle 33. sz.
 364. Erkel Elek 1844—1893. (Arczképpel). Vasárn. Ujs. 25. sz. — Nemzet 164. sz. — Magy. Génusz 25. sz. — ik. Bud. Hirl. 159. sz.
 365. *Erkel F. Erkel Ferencz* Főv. Lap. 164. sz. — Vasár. Ujs.

25. sz. (képpel). — Magy. Génusz 25. sz. — Márkus Miklós. Magy. Hirl. 164. sz.
366. *Beer, August.* Franz Erkel. P. Lloyd 143. sz.
367. *Márkus Miksa.* Erkel Ferencz. Magy. Szalon 19. köt. 627—631. lap.
368. *Molnár Géza.* Erkel Ferencz. Főv. Lap. 165. sz.
369. *Futó Ferencz.* Liszt Ferencz magyar állampolgársága. (Adalék a maestro élettörténetéhez.) Főv. Lap. 91. sz.
370. *Gárdonyi Géza.* Dankó Pista. Magy. Szalon 18. köt. 299—304. lap.
371. Gounod Károly. Magy. Génusz 43. sz. — *ka.* Bud. Hirl. 289. sz.
372. *Harrach József.* Magyar Arion. Ism. k. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 679—680. l. — Zenelap 16—17. sz. — Egyet. Közokt. Szemle 589. l. — Főv. Lap. 290. sz. — Magy. Génusz 49. sz.
373. *Helmesberger Józsefről.* i. l. P. Napló 301. sz. — Főv. Lap. 296. sz.
374. *Hevesi József.* Falstaff. Verdi operája. Magy. Génusz 12. sz.
375. *Kálmán Farkas.* A magyar zenéről. (Ajánlva Eötvös Károlynak) Egyetértés 180. sz.
376. *Kern Aurél.* Gounod. (Képpel) Orsz.-Világ 44. sz.
377. Kiss Péter. 1848—93. Komáromi Lap. 12. sz.
378. Koessler János (Arczképpel). Magy. Génusz 14. sz.
379. *Kőszeghy Árpád.* Az opera-nyitányról. Zenelap 2. sz.
380. *Kőszeghy Árpád.* A zeneirányról. U. o. 5. sz.
381. *Kőszeghy Árpád.* A zene mint tudomány. U. o. 7., 8. sz.
382. *Kőszeghy Árpád.* A zene komikumáról. U. o. 17. sz.
383. *Lasz Sami.* Dr. Angyal Ármánd. (Képpel) U. o. 9. sz.
384. *Leoncavallo R.* Bajazzók. Zenedráma. Először adatott az operaházban márcz. 28.
385. Liszt Ferencz plágiuma. (A 2. sz. magyar rapszodia apasága) Főv. Lap. 53. sz. — Lásd 369, 398 és 1797. sz. a. is.
386. *Lucián.* Vidor Károly. Bud. Hirl. 20. sz.
387. *Lukácsy és Forrai.* A libapásztor. Operette 3 felv. Első előadása a népszínházban szept. 29.
388. *M. G.* Gounod. Főv. Lap. 289. sz.
389. *ő.* Magyar zene. Bud. Hirl. 94. sz.
390. *Maleczkyné Jozefa.* Tannhäuser kudarcza. Magy. Szemle 12. szám.
391. *Megyeri Dezső.* Az ötödik pont. Operette. Első előadása a népszínházban decz. 16.
392. *Mészáros Imre.* A filharmóniai társaság negyven éve. 1853—1893. P. Napló 314. sz. és P. Lloyd 265. sz.
393. Miért nincs magyar operairodalom? Pesti Napló 69. sz.
394. *Mihalovics Odón* (Arczképpel). Magy. Génusz 13. sz.
395. *Molnár Géza.* Az operáról. Főv. Lap. 145. sz.
396. *Molnár Géza.* Országos zeneakadémia. Főv. Lap. 178. sz.
397. *Molnár Géza.* Serly Lajos zenekara. Főv. Lap. 300. sz.
398. *Molnár Géza.* Liszt Ferencz. (A soproni szobor-leleplezés alkalmából.) Főv. Lap. 243. sz.
399. *Molnár Géza.* Zenészeti Szemle. Főv. Lap. 309. sz. Ismerteti

Zimai L. 3-dik nocturne. — Langer V. Zongora iskola, Bloch Józs. 24. hegedű-etude, Brück Gy. 10 etudes melodiques, Szügyi Józs. Hazafias dalok és indulók, Pap Z. Új nótái, Dankó P. Legújabb nótái, Csete L. Kesergő, Baranyában, Apollo és Allaga G. eredeti dal című zeneműveket.

400. Nikisch Arthur. (Képpel) Magy. Géniusz 42. sz.
401. Paganini. Főv. Lap. 313. sz.
402. Plotényi Nándorról, Ung. 37. sz.
403. Pougin Arthur. Verdi. Ism. szí. P. Lloyd. 38. sz.
404. Smetana. Az eladott menyasszony. Opera 3 felv. Első előadása a m. kir. operában szept. 21-én.
405. Strauss. Indigo. Operette. Első előadása a népszínházban ápr. 28.
406. Szabó Xav. Ferencz. Dárius kincse. Ballet. Első előadása az operaházban okt. 4.
407. Szabó Xav. Ferencz (Képpel), Orsz.-Világ 41. sz.
408. Szilágyiné Bárdossy Ilona (Képpel). Magy. Géniusz 44. sz.
409. T. P. Stavenhagen Bernát. Magy. Géniusz 4. sz.
410. Teige, Karl. Die Werke Smetana's. 1893. Ism. Fanta Ferencz. P. Lloyd 159. sz.
411. Vadnai Károly. Zenénkről. Főv. Lap. 99. sz.
412. Váli Béla. Egy emigráns zeneművész emléke. Zenelap 6. sz. (Liechtenstein Györgyről.)
413. Vaszilievits Adél (Képpel). Orsz.-Világ 29. sz.
414. Vaj Miklós báró zeneművei. Rövid ism. h. j. Főv. Lap. 292. sz.
415. Wagner R. Pro és contra Wagner. Zenelap. á—ó. 11. sz.
416. Walter Antal. Pár szó az egyházi zenéről. Magy. Sion 30—42. lap.
417. Zeneirodalom. (i. l.) P. Napló 353. sz. (Ismertette vannak következő zeneművek: Zimay László: Harmadik nocturne; Palotásy Gyula: A legszebb 101 magyar népdal; Ábrányi Emil: Dalkeringő. Enekre és zongorára szerzette Grill R.; Grill R.: Apró hirdetések; Mezey Gyula: Katicza keringő; Seyler K.: Scherzo; Pete Lajos: legújabb somogyi nóták; Sauer Emil: L'Echo de Vienne.)
418. Zola Emil. A zenedráma. Magy. Hírl. 330. sz.
419. Zola az operákról. Érd. Híradó 265. sz.

III. Philologiai paedagogia.

1) Általános irányú czikkek.

420. Bökényi. Abe tört. Ism. Békesi. Kalauz a kath. népokt. terén VI. 16—19. l.
421. Böngérfi János és Kárpáti Béla. Az álló írás. Ism. Felméri Albert. Magy. Tanítóképző 410—413. l.
422. Csippék Ferencz. Nyelvoktatás a kereskedelmi középiskolákban különös tekintettel e szakintézetek nemzeti hivatására Magyarországon. Zombor, Bittermann. 1893. (8-r. 19. l.)
423. Deme Károly. Vélemények a nyelvtanítás köréből. Felső polg. isk. közl. 118—122. l.

424. *Felméri Albert*. Idegen nyelvek a tanítóképző-intézetekben. Magy. Tanítóképző 361—364. l.
425. *Gaal Mózes*. Az ifjúság és a regényolvasás. Pozsonyi kath. főgym. 1892/3. értes. 1—13. l.
426. *Heller Jakab*. Álló vagy dülő írás? Máramarosi Tanügy. VIII. évf. 5—9. 31—33. l.
427. *Paksi B.* A szók tanulása idegen nyelveken. Kalauz a kath. népokt. terén 202—205. l.
428. *Resli István*. Nyelvtani elemzés-e vagy pedig fogalmazás? U. o. VI. évf. 10—16. l.
429. *Roboz József*. Az írva- olvasás módszerének egy kétes pontja. Néptan. Lapja 6., 7. sz.
430. *Roseth Arnold*. Az iskolai műszótár ügye. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 603—606. l.
431. *Schack Béla*. Az újabb idegen nyelvek tanításának módszeréről. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 141—147. l.
432. *Schuber Mátvás*. A költészet szerepe a középiskolai nevelésben. Ism. Góbi Imre. Phil. Közl. 694—696. l.
433. *Stichler O. E.* A modern nyelvek tanításáról. — után Nonquis. Egyet. Közokt. Szemle 273—285., 384—391., 452—457. l.
434. *Theisz Gyula dr.* Az újabb idegen nyelvek tanításának mód-szeréről. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 231—232. l.

2. Magyar nyelv.

435. *Balázs Péter*. Gyakorlati tanítás az irodalom köréből a népiskola V—VI. osztályában. (A «Mátyás anyja» cz. költemény tárgyalása s a költő Arany János rövid életrajza és irodalmi működése). Iskola és szülőház. 4—6. sz.
436. *Gurnesevits K. Lajos*. Görög-pótló magyar irodalmi olvasmányok az V. osztályban. Egyet. Közokt. Szemle 179—186. l.
437. *Kőrösi Sándor*. Fiumében egy magyar óra. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 258—271. l.
438. *Mórocz Emilián*. A magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása a gymn. I. osztályában. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 594—598. lap.

3. Klasszikus nyelvek.

439. *Boros Gábor*. A görög költészet a görögpótló tanfolyam hetedik osztályában. Egyet. Közokt. Szemle 436—448. l.
440. *Felméri Lajos*. A classikus nyelvek tanítása. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 200—207. l.
441. *Friml Aladár dr.* A latin pensumokról és stilusgyakorlatokról. Középiskola 235—240. l.
442. *Markusovszky Sámuel*. A latin nyelv alsófokú tanítása. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 87—103. l.
443. *Posch Árpád*. Az egységes középiskola latin és görög nyelve. U. o. 26. évf. 458—462. l.
444. *Szabó Samu*. Az V—VIII. oszt. görög s latin oktatás képe az 1890—91. évf. alapján. U. o. 26. évf. 159—165. l.

445. *Tóth Sándor*. Egy latin olvasó óra. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 470—474. l.

446. *Várkonyi Endre*. I. A görög nyelv protestáns középiskoláinkban. II. Az első görög nyelvtani óra az V. osztályban. Ism. dr. Tóth Kálmán. Phil. Közl. 615. l.

4. Germán nyelv.

447. *Dergách Sándor*. A német nyelv és irodalom tanítása gymnasiumainkban. Ism. Heinrich Gusztáv. Phil. Közl. 697—700. l.

448. *Noreen, Adolf*. Über Sprachrichtigkeit, für deutsche Leser bearbeitet von A. Johansson. Ism. Sebestyén Károly. Nyelvt. Közlem. 23. köt. 215—220. l.

449. *Szarvas Gáborné*. A német nyelvtanításról a tanítóképzőben. Magy. Tanítóképző 260—264. l.

5. Francia nyelv.

450. *Gerando Antonina*. A francia nyelv a felsőbb leányiskolákban. Nyugatmagy. Híradó 149. sz.

IV. Ugor nyelvek.

451. *Eszt, Jannsen, Harry*. Estnische Volksmärchen. Ethnol. Mitteil. 97—99. 200—204. l.

452. *Finn*. Kutya kaffog. (Finn népdal). Ford. Halász Ignác. Élet 20. sz.

453. *Krohn, K.* Die geographische Verbreitung einer nordischen Thiermärchenkette in Finnland. Ism. Jankó János. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 331—334. l.

454. *Petreläus, A.* Suomalaisia tähtien nimityksiä. Ism. Jankó János dr. U. o. 23. köt. 224—226. l.

455. *Setälä Emil*. Thomsen Vilmos nyomozásai a finn nyelvtörténet terén. U. o. 23. köt. 103—108., 198—205. l.

456. *Setälä, E. N.* Zur Geschichte der Tempus und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Ism. Szinnyei József. U. o. 23. köt. 452—465. l.

457. *Lapp, Halász Ignác*. Svéd-lapp nyelv V. Népköltési gyűjtemény a pite-lappmark arje pluogi egyházkerületéből. Magyar fordítással és jegyzetekkel ellátva. Budapest, 1893. Akadémia. (8-r. VIII, 332. l.) 3 forint.

458. *Halász Ignác*. A déli lapp nyelv hangjairól. (*Wiklund K. B.* Die südlappischen Forschungen des dr. I. Halász.) Nyelvt. Közl. 206—215. l.

459. *Osztják, Pápai K.* Eine Heldensage der Süd-Ostjaken. Ethnol. Mitteil. 82—88. l.

460. *Szamojéd, Halász Ignác*. Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése. Nyelvt. Közlem. 23. köt. 14—34. 260—278. 436—447. l.

461. *Munkácsi Bernát*. Adalékok a szamojéd-ugor nyelvhasználatához. U. o. 23. köt. 87—93. l.

462. *Ugor, Budenz József*. A mód- és időalakok. (Az ugor nyelv-

vek összehasonlító alaktanához.) Nyelvt. Közlem. 23. köt. 178—190. l. — A névragozás U. o. 241—259. l.

463. *Munkácsi Bernát*. Egy «epe» jelentésű szó az ugor nyelvekben. Nyelvt. Közlem. 23. köt. 345—347. l.

464. *Vogul*. Vogul népköltési gyűjtemény. III. kötet. Medvénekek. I. füzet. Vogul szövegek és fordítások. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján közléteszi Munkácsi Bernát. Budapest, 1893, Akademia. (8-r. 569. l.) 5 frt.

465. *Munkácsi Bernát*. A vogulok pogány ősvallása. Akad. Értes. 214—223. l.

466. *Munkácsi Bernát*. A vogul *khqls* szó. Nyelvt. Közlem. 23. köt. 73. lap.

467. *Munkácsi Bernát*. A kondai vogul evangélium *iute* szava. U. o. 23. köt. 344. l.

468. *Munkácsi Bernát*. A vogul-osztják 2. személyrag. U. o. 23. köt. 342. l.

469. *Munkácsi Bernát*. A vogul nyelvjárások szóragozása. U. o. 23. köt. 353—402. l.

470. *Munkácsi Bernát*. A vogulok pogány ősvallása. Ethnogr. 32—54. l.

471. *Munkácsi B.* Ueber die heidnische Religion der Vogulen. Ethnol. Mitteil. 61—70., 124—128., 181—188. l.

472. *Votják*. *Munkácsi Bernát*. A votják nyelv szótára. III. füzet. Budapest, 1893. Akademia. (8-r. 480. l.) 1 frt 50 kr.

473. *Munkácsi B.* Volksglauben der Wotjaken. Am Urquell. 4. köt.

474. *Munkácsi B.* Besprechungs-Formeln der Wotjaken. Am Urquell 4. köt. 1. füz.

475. *Vasverő Rajmund*. Zürjén és votják szóegyezések. Nyelvt. Közlem. 23. köt. 341. l.

V. Árja nyelvek (s a cigány nyelv).

476. *Czigány*. *Herrmann Antal*. A vándorcigányok rovósjelei. Ethnogr. 323—327. l.

477. *Herrmann, A.* Kerbhölzer der Wanderzigeuner. Ethnol. Mitteil. 157—162. l.

478. *Herrmann, A.* Volkslieder bosnisch-türkischer Wanderzigeuner. U. o. 166., 209. l.

479. *Josef, Erzherzog*. Mitteilungen über die in Alcsuth angesiedelten Zelt-Zigeuner. U. o. 3—8. l.

480. *József főherczeg*. Észleletek az Alcsúthon letelepített sátoros cigányokról. Vasárn. Ujs. 23. s-.

481. *Sowa, R.* Die mährische Mundart der Romsprache. Rövid ism. W. H. Ethnogr. 331. l.

482. *Wislocki, Heinr.* Vehmgerichte bei den bosnischen und bulgarischen Wanderzigeunern. Ethnol. Mitteil. 173—176. l.

483. *Wislocki, H.* Seelenloskauf bei den mohammedanischen Zigeunern der Balkanländer. U. o. 194—197. l.

484. *Örmény. Arárártján*. Ani város. Ford. Simay Gergely. Armenia 383. l.

485. *Aghájáncz Leo*. Gyermek-hangok. Ford. Simay Gergely. Erd. Híradó 248. sz.
486. *Besigháslián*. Testvérek vagyunk. Ford. Simay G. U. o. 252. sz.
487. *Durián*. Mondják. Ford. Simay Gergely. Arménia 235. l. és Erd. Híradó 235. sz.
488. *Dzádurián*. Sáházizján Szémpadnak. Ford. Fejér Gerő. Arménia 9. l.
489. *Herrmann Antal*. Az örmények ethnológiájához. Arménia 39—41. l.
490. *Molnár Antal*. Magistros Gergely herczeg XI-ik századbeli örmény író. U. o. 7—9., 36—39., 68—71., 102—105. l.
491. *Molnár Antal*. Ararát és Qaniratha. (Az árja nyelvek és történetéből.) U. o. 234—236. l.
492. *Pátkánián R.* Az én dalom. Ford. Fejér Gerő. Arménia 67. l.
493. *Pátkánián Rafael*. Valódi nagyság. Ford. Simay Gergely. Bud. Szemle 76. köt. 299. l.
494. *Pátkánián Rafael*. 1. A lelkész. Ford. Simay Gergely. Arménia 5. l. — 2. A hazafi. U. o. 34. l. — 3. A remény. — 4. A váni aggastyán. U. o. 233. l. — 5. Az örmények óhaja. U. o. 166. l. — 6. Valódi nagyság. U. o. 303.
495. *Pátkánián R.* 1. A váni aggastyán. Ford. Simay Gergely. Erd. Híradó 232. sz. — 2. A hazafi. U. o. 238. sz. — 3. A lelkész. U. o. 259. sz.
496. *Sáházizján*. Az elnémult lant. Ford. Simay Gergely. Magyar Gényusz 46. sz.
497. *Sáházizján*. A haldokló honfi. Ford. Simay Gergely. Erd. Híradó 235. sz.
498. *Sáházizján*. 1. A haldokló honfi. Ford. Simay Gergely. Arménia. 101. l. — 2. Az örmény fogoly imája. U. o. 194. l. — 3. Az elnémult lant. U. o. 261. l.
499. *Szongott, Kristof*. Märchen der Siebenbürger Armenier. Ethnol. Mitteil. 88—91. l.
500. *Wislocki, Heinrich*. Märchen u. Sagen der Bukowinaer u. Siebenbürger Armenier. Ism. Ss. Korresp. blatt d. Ver. f. siebenb. Landes. 88. l.
501. *Wislocki Henrik*. A bukovinai örmények. Arménia 244—247. lap.
502. *Perzsa, Omar Chijam* verseiből. Ford. Feleki Sándor. Magyar Gényusz 18. sz.
503. *Rasmussen Harald*. Studier over Háfiz. Ism. Kégl Sándor. Bud. Szemle 78. köt. 317—319. l.
504. *Szanszkrit. Áldor Ármin*. A véda. Élet 585—588. l.

VI. Keleti nyelvek s irodalmak.

505. *Arab. Goldziher Ignác*. A pogány arabok költészetének hagyományai. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 1. sz.) Budapest, 1893. Akadémia (8-r. 69 l.) 60 kr.
506. *Goldziher Ignác*. Der Diwan des G'arwal b. aus Al-Hutej'a. Zeitschr. d. deutsch. morgenl. Ges. 47. Bd. 43—85. 169—201. l. Önállóan is megjelent.

507. **Héber.** *Bacher W.* Die jüdische Biblexegese etc. 1892. Ism. Blau Lajos. Magy.-zsidó Szemle 131—137. l.
508. *Beck Mór.* Ezra Ha-szóférről. U. o. 161—167. l.
509. *Blau Lajos dr.* A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1892-ben U. o. 57—69.
510. *Blau Lajos.* A szifré szövegéhez és magyarázatához. U. o. 243—247. 329—332. l.
511. *Blau Lajos.* Akiba és a hagyomány formái. U. o. 365—369. lap.
512. *Büchler, Adolf.* Untersuchungen zur Entstehung u. Entwicklung d. hebräischen Accente. Ism. Bernstein Béla. U. o. 194—201. lap.
513. *Königsberger Bernát.* Jób könyvének szerkesztési ideje és helye. U. o. 487—492. l.
514. Rabbi Amnon imádsága. Ford. V. Hevesi Kornél. U. o. 388—390. l.
515. *Salamon ibn Gabirol.* Királyi korona. Ford. Kecskeméti Lipót. U. o. 137—144. 202—207. l.
516. *Vajda Béla.* A magyar nyelvű zsidó tudomány érdekében. U. o. 540. l.
517. Magyar zsidó-irodalmi társaság. *Mezey Ferencz.* U. o. 287—301. l. — *Bánóczy József.* U. o. 301—304. l. — *M. F.* U. o. 345—350. l. — *Klein József.* U. o. 350—355. l. — *Mezey Ferencz* 525—537. lap.
518. *Török. Asik-Kerib.* Török mese. Ford. Murk István. Magy. Szemle 35. sz.
519. *Azri ben Oläm.* A Boszporus partján. Törökből ford. Emin. Magy. Szalon 18. köt. 385. l.
520. *Kúnos Ignác.* Török-magyar szóegyeztések. 1. Galiba. — 2. Eben gubát cserél. Nyelvőr 1—5. l. — 3. Szemény, szemény. — 4. Burjunti. U. o. 49—51. l.
521. *Kúnos, Ignác.* A török nők nyelve és költészete. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 424—431. l.
522. *Kúnos, Ignác.* Türkische Volksräthsel. Am Urquell 4. köt. 1. füzet.
523. *Kúnos Ignác.* Türkische Volksromane in Klein-Asien. Ung. Revue 304—316. l.

VII. Magyar nyelv s irodalom.

1. Bibliographia.

524. A betűöntésről. Graphica 2., 3. sz.
525. Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi. Ein Beitrag zur Zrinyi-Literatur. Mit Literar-historischer Einleitung. Wien, 1893. S. Kende. (8-r. XIX, 88. l.) Ism. Erdélyi Pál. Könyvszemle 1892/3. 353—357. l. — Kanyaró Ferencz. Phil. Közl. 421—429. l. — F. Századok 461—463. l. — Főv. Lap. 110. sz. — Walter Gyula. Magy. Sion 617—619. l.
526. *Czímjegyzéke a budapesti magyar királyi tudomány.-egyetem*

könyvtárának — XVII. 1892-dik évi gyarapodás. Budapest, 1893. Kilián. F. (8-r. XII, 98. l.) 50 kr.

527. *Dedek Crescens*. Jelentés néhány külföldi levéltárról. (Cseh- és Morvaországból.) Századok 760—770. l.

528. *Duka Tivadar*. Néhány szó az angol Biblia-Társaságról. Téli Ujság 14. évf. 5. sz.

529. Az egri érsekmegyei könyvtár szakszerű czímjegyzéke. 2 köt. Eger, érs. lyc. nyomd. 1893. (8 r. 1462. l.) 7 frt. Rövid ism. Irod. Szemle (Eger) 6. sz.

530. *Erdensohn M. A.* A hitközségi magyar könyvtárakról. Egyenlőség 7. sz.

531. Farkas Imre keresztúri könyvnyomtató levele Thurzó Szaniszlóhoz. Keresztúr, 1614. decz. 3. Közli ifj. Kemény Lajos. Irod. tört. Közl. 100. l.

532. *Fejérfataky László*. A Gutkeled-biblia. Magy. Könyvszemle 1892/3. 5—22. l.

533. *Ferenczi Zoltán*. A könyvtárak berendezéséről. Könyvszemle 1892/3. 365—368. l.

534. *Firtinger Károly*. Hazánk könyvnyomtatói Hunyadi Mátyás idejétől 1848—49-ig. Grafikai Szemle 1—11. sz. Kezdetét lásd a mult évi könyvészetben.

535. *Fraknói Vilmos*. Az új vatikáni könyvtár. Magy. Könyvszemle 1892/3. 235—240. l.

536. *Gyalui Farkas*. Könyvtáraink s a millenium. Bud. Hirl. 139. sz. — Irod. Szemle (Eger) 6. sz.

537. *H. J.* Magyar motívumok — külföldi kezdőbetűkben. Grafikai Szemle 10. sz.

538. Die Handschriften in Göttingen 1. Universitäts-bibliothek. Berlin, 1893. Ism. Dr. Áldásy Antal. Könyvszemle 1892/3. 369—370. l.

539. *Havass Rezső*. Magyar földrajzi könyvtár. A magyar birodalomról bármely nyelven, valamint magyar szerzőktől bármely földrajzi tárgyról és bármely nyelven megjelent irodalmi művek könyvésze. Idevágó irodalomtörténeti bevezetéssel. Budapest, 1893. Dobrowsky és Franke. (8-r. XXVII, 532. l.) 5 frt. — Ism. Századok 525—528. l. — M.—r. Erd. Múzeum 347—349. l. — y. Nemzet 95. esti sz. — s. Prot. egyh. és isk. lap. 21. sz. — x+y. Néptan. Lapja 30. sz. — Iskola és szülőház 8. sz. — Erdély 304—305. l.

540. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1892-ben. Phil. Közl. 478—544. l.

541. Hoepli Ulrik kiadványai. z. á. Főv. Lap. 184. sz.

542. *Horváth Ignác*. A magyar nemzeti múzeumi könyvtár ősnymtatványainak jegyzéke. Magy. Könyvszemle 1892/3. 130—190. l.

543. *Kollányi Ferencz*. A vatikáni levéltár. Magy. Sion 362—370. lap.

544. A kolozsvári m. kir. Ferencz József tudomány egyetem könyvtárának szakcímjegyzéke II. köt. Kolozsvár, 1892. Ism. W. Erd. Múzeum 196—198. l.

545. A Kossuth-könyvtár. Főv. Lap. 356. sz.

546. Könyvek — emberbőrbe kötve. Bud. Hirl. 228. sz.

547. Az amerikai könyvnyomdákról. Graphica 8. sz.

548. *Kudora Károly*. Könyvtártan. A szövegbe nyomtatott 3 ábrá-

val és egy címképpel. Budapest, Dobrovsky és Franke. 1893. (8-r. XIX, 208. l.) 2 frt. — Ism. Hellebrant Árpád. Magy. Könyvszemle 1892/3. 345—350. l. — Bibliophil. Corvina 11. sz. — Crescens. Századok 360—363. l. — a. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 681. l.

549. *Kvacsala János*. Magyar vonatkozású kéziratok a poseni kir. levéltárban. Irod. tört. Közlem. 109. l.

550. *Lehrs Miksa*. A budapesti egyetemi könyvtár XV. századbeli ritka rézmetszete. Magy. Könyvszemle. 1892/3. 191—194. l.

551. *Lubik Zoltán*. A nyomdászat Gutenberg előtt. Grafikai Szemle 2. sz.

552. A magyar papír-iparról. Graphica 1. sz.

553. A m. kir. József-műegyetem könyvtárának címjegyzéke. 2. kiad. Budapest, 1893. (8-r. VIII, 612. l.) Ism. Décsényi Gyula. Könyvszemle 1892/3. 362. l.

554. *Michalek Manó*. Az egri érsekmegyei könyvtár története. Irod. Szemle (Eger) 4., 5. sz.

555. *Morvay Győző dr.* A középiskolai ifjúsági könyvtárjegyzék. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 535—539. l.

556. *Palágyi Lajos*. Magyar könyvtár-társulat. Egyenlőség 8. sz.

557. *Pauler Gyula*. A magyar királyi országos levéltár. Magy. Könyvszemle 1892/3. 122—130. l.

558. *Radó Antal*. Ingyenes népkönyvtárakat kérünk! Magy. Szemle 45. sz.

559. *Radványi Béla dr.* Könyvczímek. Magy. Szemle 4. sz.

560. A sajtóról. y. y. Föv. Lap. 222—224. sz.

561. *Sasvári Armin*. Az első szerb nyomda négy százados jubileuma. Grafikai Szemle 8. sz.

562. *Somogyi Géza*. A népkönyvtárakról. Néptan. Lapja 3—5. sz.

563. *Szemák István*. Középiskolai ifjúsági könyvtárjegyzék. 1892. Ism. A. B. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 489—491. l.

564. *Szemák István*. A középiskolai ifjúsági könyvtárjegyzék. Egyet. közokt. Szemle 39—44. l.

565. *Thim József dr.* Az 1848/49-iki magyarországi szerb felkelés történelmi irodalma. Magy. Könyvszemle 1892/3. 102—121. l.

566. Tömöntésről. Graphica 11., 12. sz.

567. Tudásaink könyvtárai. *Nonquis*. Élet 97—99. l.

568. Az ujszigeti nyomda. Sylvester és új testamentoma. Abádi Benedek. Szegedi Lajos. (Sylvestertől 8, Abáditól 1 levél.) Néhai Szalay József másolatai után. Irod. tört. Közlem. 88—98. l.

569. *Varju Elemér*. Pap János budai könyvtáros végrendelete 1509-ből. Könyvszemle 1892/3. 379. l.

570. *Zalka László dr.* A győri püspöki papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke. Győr. 1893. (8-r. VIII, 950 l.) Ism. Horváth Sándor. Könyvszemle 1892/3. 357—361. l.

571. Zimmermann Mihály bécsi könyvnyomtató levele Nádasdy Ferenczhez. Bécs 1562. febr. 16. Közli ifj. Kemény Lajos. Irod. tört. Közlem. 99. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

572. *Abonyi Árpád*. Bosnyák képek. Ism. *Magy. Génusz* 9. sz. — *Pató Pál*. Hét 7. sz. — *Lázár Béla*. *Nemzet* 115. sz. — *B. Élet* 222. l. — *ik. Bud. Hirl.* 178. sz.
573. *Abonyi Lajos*. A lányasszony. Népszinmű 3 felv. Először adatott a népszínházban jan. 28-án.
574. *Abrányi Emil*. Epilog. Ism. *Vasárn. Ujs.* 52. sz. — *Magy. Génusz* 52. sz. — *Délmagyar. Közl.* 292. sz. — *Magy. Hirl.* 348. sz.
575. *Acsády Ignác*. A magyar sajtó. *Magy. Génusz* 2. sz.
576. *Adácsi*. Aquarellek és croquik. Ism. *Nemzet* 277. esti sz. — *Somogy* 46. sz. — *Magy. Ujs.* 281. sz. — *Kolozsvár* 240. sz. — *Nyugat-magy. Híradó* 241. sz.
577. *Adorján Sándor*. Félhomályban 1893. Ism. (*Erdélyi P.*) *Föv. Lap.* 62. sz. — *Pató Pál*. Hét 6. sz. — *Silberstein A. P.* *Lloyd* 36. szám.
578. *Ágai Adolf*. Igaz történetek. Ism. *Robin. P. Napló* 17. sz. — *Lásd* 778 sz. a. is.
579. *Almási Tihamér*. A miniszteri tárcza. Vigj. 3 felv. Első előadása a nemz. színházban nov. 10.
580. *Alvinczy Baross Sándor*. Irodalmi zsebmetszők. *Föv. Lap.* 68. szám.
581. *Br. Amade László* versei. Összegejtötte *Négyesy László*. 1892. Ism. *Dr. Váczy János. Phil. Közl.* 369—375. l.
582. *Ambrozovics Dezső*. Hajótöröttek. Elbeszélések. 1893. Ism. *Föv. Lap.* 171. sz. — *Pató Pál*. Hét 28. sz. — *Lázár Béla*. *Nemzet* 266. sz. — *Élet* 704. l. — *ik. Bud. Hirl.* 178. sz.
583. *Andrássy Kálmán*. Katonáskodó beszélvények. *Magy. Szemle* 2. szám.
584. *Angyal E.* költeményei. Győr 1893. Rövid ism. *Vas. Ujs.* 41. sz.
585. *Arany J.* Toldi. Magyarázta *Lehr Albert*. Ism. *Kardos Albert. Phil. Közl.* 143—148. l.
586. *Arany János* prózai dolgozatai. 4. kiad. (A magyar nemzet családi könyvtára 21. köt.) Budapest, 1893. *Ráth Mór.* (8-r. 466. l.)
587. *Arany János*. Írói arcképek. Új kiadás. Budapest, 1893. *Ráth Mór.* (8-r. 84. l.) 80 kr.
588. *Arany János*. Kisebb költemények. 2 köt. — *Őszikék*. Ism. *Hét* 51. sz. — *Lásd* 64. 146—154. sz. a.
589. *B. E.* A zuglapok. *Föv. Lap.* 201. sz.
590. *B. Gy.* Balladatöredék a Nyírről. *Föv. Lap.* 155. sz.
591. *Balogh Dezső*. Versek, Dalok. (1890—1892.) B.-Gyarmath, 1893. Ism. (*Erdélyi P.*) *Föv. Lap.* 164. sz. — *Vasárn. Ujs.* 29. sz. — *V. R. Élet* 508. l.
592. *Bárony István*. Erdőn, mezőn. Ism. *Föv. Lap.* 344. sz. — *Nemzet* 353. sz. — *Magy. Hirl.* 352. sz.
593. *Bartók Lajos*. A legszebb. Vigj. 3 felv. Új betanulással adatott febr. 8.
594. *Bayer József*. Eredeti drámák színlapjai a múlt századból. *Irod. tört. Közlem.* 113—115. l.
595. *Békássy Helén* költeményei. Ism. v. z. *Bud. Szemle* 76. köt. 197. l. Ism. *Vasárn. Ujs.* 17. sz.

596. *Beljók B. Pál*. Megjegyzések a hunmonda kifejléséhez. Irod. tört. Közlem. 307—317. l.
597. *Bende Géza*. A főváros és az irodalom. Magy. Szemle 41. sz.
598. *Benedek Elek*. Testamentum és hat levél. Ism. Gaal Mózes. Főv. Lap. 304. sz. — Magy. Génusz 46. sz. — Otthon I. k. 182. l. — Léway Mihály. Magy. Hirl. 320. sz.
599. *Benedek Elek*. Történetek a gyermekszobából 1893. Ism. Jakab Ödön. Főv. Lap. 13. sz. — Lipcsey Ádám. Nemzet 168. sz.
- 600a. *Benedek János*. Tábortüzek. Ism. Főv. Lap. 138. sz. — Censor. Hét 24. sz.
- 600b. *Beöthy Zsolt*. A magyar irodalom története. Képes disz-munka a művelt közönség számára. Szerkeszti —. I. kötet. Budapest, Athenæum. (N. 8-r. 510. l.) (Megjelent 16 füzetben. Egy füzet 40 kr.)
601. *Berczik Árpád*. Mai divat. Vigj. 3 felv. Először adatott a nemz. színházban febr. 17.
602. *Berkesi István*. A magyar nyelv és szellem királyaink ud-varában. Ism. Váczy János. Phil. Közl. 463—466. l. — R. F. Irod. tört. Közlem. 119. l.
603. *Binder Jenő*. Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s roko-naik. (Brassói áll. főreálisk. 1892/3. ért. 3—40. l. — Önállóan is meg-jelent. Ism. fg. Bud. Szemle 76. köt. 156—159. l. — Magy. Szemle 42. szám.
604. *Binder Jenő*. A zarándok és az isten anygala. Ethnogr. 130—134. l.
605. *Bocz József*. Első aratás. Temesvár 1893. Ism. Marosvidék 44—46. sz. — v. z. Bud. Szemle 76. köt. 200. l.
606. *Bodnár István*. Tiszavirágok. Rövid ism. Vasárn. Ujs. 8. sz.
607. *Bodnár Zsigmond*. Szellemi haladásunk törvénye. I—II. Ism. Concha Győző. Bud. Szemle 76. köt. 452—457. l.
608. *Bodnár Zsigmond*. A magyar irodalom története. II. kötet. Budapest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 516. l.) 4 frt.
609. *Bogdánovics György*. A bukottak. Rövid ism. B. Élet 222. l. — Rothauser M. P. Lloyd 93. sz. — Nemzet 75. sz.
610. *Bogdányi Mór*. Pupák úr viselt dolgai. Ism. (Erdélyi P.) Főv. Lap. 3. sz.
611. *Bognár Teofil*. Idegen eredetű népmeséink. Kath. Szemle 30—49. 227—258. 539—562. 793—804. l.
612. *Bokor József ifj.* Falusi történet. Népszínmű 3 felv. Első előadás a népszínházban ápr. 22.
613. *Böngérffy János*. A gyermek-, az ifjusági és a népies iroda-lomról. Pædag. Szemle 117—119. l.
614. *Böngérffy János*. A gyermekirodalom történeti áttekintése. U. o. 142—149. l.
615. *Böngérffy J.* A mai ifjusági irodalom. U. o. 189—200. l.
616. *Böngérffy János*. A magyar nemzeti szellem az ifjusági ira-tokban. Magy. Tanítóképző. 403—409. l. (Ismerteti Gaal M. Hazafias Könyvtárát.)
617. *Borbély Sándor*. Torda-aranyosszéki népmondák. Erdélyi Híradó 237. sz.
618. *Borona*. Vidéki hírlapirodalom. Főv. Lap. 69. sz.
619. *Botond*. Gyermekirodalom. Magy. Szemle. 1. sz.

620. *Botond*. Alkalmi lapok. Magy. Szemle 5. sz.
621. *Botond*. Az udvar és a magyar irodalom. U. o. 21. sz.
622. *Brádi Albert ifj.* Pittypalatty. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 172. lap.
623. *Cenner Lajos*. Negyedórák. Ism. ms. Kath. Szemle 693. l. — H. L. Irod. Szemle 7. sz. — Főv. Lap. 192. sz. — Lévay Mihály. Magy. Állam 162. sz.
624. *Cserhalmi Hecht Irén*. A franczia romanticismus korszaka. A magyar drámai irodalom története. Budapest, 1893. Nagel O. (8-r. 526. l.) 5 frt. — Ism. Bánóczy József. Irod. tört. Közlem. 243—245. l. — Dr. Baló József. Élet 436—439. l. — Argus. Magy. Génusz 10. sz. — Váli Béla. Magy. Állam 22. sz.
625. *Czapáry László*. Hero Sinensis. (Sinai hős.) 1763. Tyrnaviae in albano. Magyar nyelvű iskolai dráma. Közli — Székesfehérv. főgym. 1892/3. értés. 23—43. l.
626. *Czapáry László*. Mysterium- és iskola-dráma. Ism. Bayer József. Phil. Közl. 311—312. l. — B. F. Irod. tört. Közlem. 247. l. — Századok 171. l.
627. *Czinke István*. Az énekes könyv ügyében. (Pár szó Szathmáry Józsefhez) és Szathmáry József válasza. Sárosp. Lapok 4. sz.
628. *Czóbel Minka*. Maya. Ism. Ignótus. Hét 1. sz. — Vasárn. Ujs. 2. sz. — Silberstein A. P. Lloyd. 205. sz. — Kozma A. Restancziák. Nemzet 21. sz.
629. *Czóbel Minka*. Fehér dalok. Ism. Endrődi Sándor. Főv. Lap. 355. sz.
630. *Dalmady Győző*. Tanuló- és jogászévek. Magy. Szemle 46., 47. szám.
631. Dalos-, Verses- és Meséskönyv. Szerk. dr. Kiss Áron, Péterfy, János, Pósa Lajos és Tihanyi Ágost. Ism. Endrődi Sándor. Főv. Lap. 320. sz.
632. *Danko Josephus*. Vetus hymnarium ecclesiastium Hungariae. Budapest, 1893. Franklin. (8-r.) Ism. Sz. Á. Irod. tört. Közlem. 116—117. l. — Keményffy Dániel. Főv. Lap. 277. sz. — Kollányi Ferencz. Könyvszemle 1892/3. 350—353. l. — Pór Antal. Kath. Szemle 464—476. l. és Századok 341—348. l. — J. B. Pressb. Zeitg. 97. sz. — r. l. Erd. Muzem 257—260. l. — A. S. Magy. Állam 76. sz.
633. Magyar Dekameron. 2. sorozat. Külföldi írók. Ism. Magy. Génusz 33. sz.
634. *Demeter Dénes* költeményei. Kolozsvár, 1893. Ism. rd. Főv. Lap. 325. sz.
635. *Giczei Diószegi Mór*. Felleges ég. Zilah, 1893. Ism. Vasárn. Ujs. 33. sz.
636. *Donátszky Ferencz*. Derék Ferkó története. Ism. R. A. Élet 79. lap.
637. *Donátszky Ferencz*. Tholdi Miklós. Ism. Főv. Lap. 348. sz.
638. *Donátszky Ferencz*. Tannenburgi Róza. Ism. R. A. Élet 79. l.
639. *Dóry*. A tétovázó. A recidiva. Két monolog. Először adatott a nemz. színházban jan. 13-án.
640. *Dura Máté*. Szőke Dunaparttól és Új élet. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 166. és 179. l.
641. *E. Gy.* Vidéki Lapok. Magy. Szemle 17. sz.

642. *Eötvös József* báró emlékbeszédei. (Ráth Mór iskolai kiadása XVI.) Budapest, 1893. Ráth M. (8-r. 92 l.) 40 kr.

643. *Erdélyi Gyula*. Írók a képviselőházban. 1. Lukács Béla. — 2. Boncza Miklós. *Magy. Szemle* 23. sz. — 3. Ifj. Ábrányi Kornél. *U. o.* 24. sz. — 4. Schvarz Gyula. *U. o.* 25. sz. — 5. Láng Lajos. *U. o.* 26. sz. — 6. Hegedűs Sándor. *U. o.* 27. sz. — 7. Helfi Ignác. — 8. Beksics Gusztáv. *U. o.* 28. sz. — 9. Br. Kemény Endre. — Eötvös Károly. *U. o.* 29. sz. — 11. Hock János. 12. Sir John Asbóth. *U. o.* 30. sz. — 13. Pázmándy Dénes. 14. Csávolszky Lajos *U. o.* 32. sz. — 15. Br. Podmaniczky Frigyes. *U. o.* 34. sz. — 16. Falk Miksa. — 17. Neményi Ambrus *U. o.* 38. sz. — 18. Illyés Bálint. — 19. Szemere Huba. — 20. Berzeviczy Albert. — 21. Hoitsy Pál. *U. o.* 39. sz.

644. *Erdélyi Gyula*. A mult. Regény. A harmattipró. Elbeszélés. *Ism. Főv. Lap.* 128. sz. — *Magy. Szemle* 26. sz.

645. *Erdélyi Pál*. Adalékok a régi magyar irodalom történetéhez. Kéziratok emlékek a XVI—VII. század költészetéhez. *Phil. Közl.* 91—100. 172—185. l.

646. *Erdődi Dániel*. A pacsirtától a szatíráig. *Ism. v. z. Bud. Szemle* 76. köt. 194. l.

647. *Farkas Emőd*. Hadnagy uram. 1893. *Ism. Főv. Lap.* 263. sz.

648. *Farkas Lajos*. Adalékok énekügyünk történetéhez s még valami. *Sárosp. Lapok.* 15., 20., 22., 23., 25. sz.

649. *Farkas Sándor*. Ifju évek. Kolozsvár 1893. Rövid *ism. Magy. Szemle* 17. sz. — *Főv. Lap.* 89. sz. — *ik. Bud. Hirl.* 144. sz.

650. The Folktales of the Magyars. Collected by Kriza, Erdélyi, Pap, and others. Translated . . . by W. Henry Jones and Lewis L. Kropf. London. *Ism. rn. Bud. Szemle* 73. köt. 473. l.

651. *Földváry István*. A boldogság útján. *Ism. v. z. Bud. Szemle* 76. köt. 176. l.

652. *Fülöp Árpád*. Csiksomlyói misztériumok. *Ism. Heinrich Gusztáv. Phil. Közl.* 610—614. l. B. F. Irod. tört. Közlem. 248. l.

653. *Gaal Mózes*. Hazafias könyvtár. 5 füz. *Ism. sch. Nyugatmagy. Híradó* 70. sz. — Lásd 616. sz. a. is.

654. *Gabányi Árpád*. A művészet nyomorultjai. Regény. *Ism. rd. Főv. Lap.* 349. sz.

655. A Garai pályázat. (Palauy Ede kivonatos jelentése.) *Főv. Lap.* 1. sz.

656. *Gerő Károly*. A próba-házaság. Énekes vígjáték 3 felv. Először adatott a népszínházban febr. 18.

657. *Gonda Dezső*. Ágnes. Regény. 1893. *Ism. Főv. Lap.* 93. sz. — Lázár Béla. Nemzet 115. sz. — Tar Lőrincz. Hét 14. sz. — Tutsek József. Brassó 101. sz. és Nyugatmagy. Híradó 220. sz. — Feleki Sándor. Egyenlőség 27. sz. — Keleti Ö. Lajos. Szolnok-Doboka 24. sz. — Zalai Közl. 24. sz. — Szarvasi Lapok. 25. sz. — *ik. Bud. Hirl.* 178. sz.

658. *Gyöngyi Izsó*. Irma öröksége. Színmű. Először adatott a budai színpadon jun. 27.

659. *Győrffy József*. Politikai Szatirái. *Ism. (Erdélyi P.) Főv. Lap.* 164. sz. — Kecskeméti 44. sz. (Néhány napilap ismertetése van közölve.)

660. *Gyulai Pál* költeményei. 3. kiad. 1893. *Ism. (Erdélyi Pál.) Főv. Lap.* 346. sz. — Hét 51. sz. — Vasárn. Ujs. 50. sz. — P. Hírlap 345. sz. — Egyetértés 334. sz. — *ik. Bud. Hirl.* 357. sz.

661. *Gyulai Pál*. A Kisfaludy-társaság és gr. Apponyi Albert. Nemzet 28. sz.
662. *Gyürky Ödön*. Kath. folyóirásaink. Magy. Állam 220. sz.
663. *Gyürky Ödön*. Költemények. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 170. skv. ll.
664. *Haber Samu*. A mi ünnepeink. 1893. Ism. (Erdélyi P.) Főv. Lap. 152. sz. — *R. Élet* 608. l. — Méry Károly. Egyenlőség 22. sz.
665. *Hajnóczy R. József*. A löcsei kalendárium. Szepesi Lapok 43., 44. sz.
666. *Halász Ignác dr.* Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. (Arczképpel.) Magy. Génusz 26. sz.
667. *Halis J.* Színes mozaik Nagy-Kanizsa történetéből. Ism. Főv. Lap. 263. sz. — Tuboly Victor. Zalai Közl. 51. sz.
668. *Haraszthy József*. A hirlapokról. Történeti forrástanulmányok. Grafikai Szemle 6. sz.
669. *Harasztiné*. Tündérmesék. Ism. r. Bud. Szemle 73. köt. 154—156. l.
670. *Hegedűs István*. Görög historiás ének Mihály vajdáról. Irod. tört. Közl. 37—67. l.
671. *Hegyi József*. Versek. 1885—1892. Ism. *R. A. Élet* 221. l. — Ism. Főv. Lap. 4. sz. — Vasárn. Ujs. 7. sz.
672. *Heinrich Gusztáv*. Juhász Máté misztériuma. Phil. Közl. 748—752. l.
673. *Heltai Jenő*. Kató. Ism. Ignotus. Hét 53. sz.
674. *Hentaller Lajos*. Sajtócenzura ostrom alatt. (A komáromi sajtó történetéből.) Komáromi Lapok 42. sz.
675. *Herczegh Ferencz*. A dolovai nábob leánya. Színmű 5 felv. Először adatott a nemz. színházban márcz. 10-én.
676. *Herczeg Ferencz*. Simon Zsuzsa. Regény. Ism. Kozma Andor. Nemzet 285. sz. — Tar Lőrincz. Hét 42. sz. — (Erdélyi P.) Főv. Lap. 289. sz. — K. L. Élet 702—704. l. — Magy. Génusz 43. sz. — Magy. Ujság 290. sz. — Egyetértés 302. sz. — Silberstein Adolf. Pester Lloyd 244. sz.
677. *Herczeg Ferencz*. A Gyurkovics leányok. Ism. h. Bud. Szemle 74. köt. 468. l. — Lipcsey Ádám. Nemzet 89. sz. — r. Ország-Világ 14. szám.
678. *Herrmann Antal*. Bolgár nép-ének Mátyás királyról. Élet 565—567. 628—632. l.
679. *Hevesi József*. Az ár ellen. Regény. Ism. Herczeg Fer. Egyenlőség 18. sz. — Lázár Béla. Nemzet 115. sz. — Főv. Lap. 123. sz. — Silberstein A. P. Lloyd 104. sz.
680. *Hilarius (Hegyi Jenő)*. Thália pongyolában. Pécs, 1893. Engel L. (8-r. 94 l.) 1 frt.
681. Hirlapirodalom (A kath. magyar —.) 1893-ban. Irod. Szemle (Eger) 2. sz.
682. *Horváth Cyrill dr.* A magyar irodalomtörténet és iskolánk. Magy. Szemle 52. sz.
683. *Horváth Cyrill*. Codex-irodalmunk példái és a Péládák könyve. Ism. Papp Kornél. Phil. Közl. 700. l. — B. F. Irod. tört. Közlem. 118. lap.
684. *Horváth Ferencz*. A XVI. századbeli magyar protestáns énekek. Kis Tükör 19—24. sz.

685. *Hrabovszky Lajos*. Hétköznapi emberek. Ism. V. Aradi Közl. 297. sz.
686. *Ihász névtelene*. Irod. tört. Közlem. 79—87. l.
687. *Imre Lajos*. A magyar Faust. Erd. Múzeum 158—174., 236—253. l.
688. *Irányi Dezső*. Pitypalatty, Szeged, 1893. Ism. Föv. Lap. 263. sz.
689. Az irádalmi stréber. *E*. Föv. Lap. 25. sz.
690. Irodalomtörténeti írásunk. Föv. Lap. 80. sz.
691. Irodalomtörténetünk. L—l. Magy. Szemle 16. sz.
692. *Iványi Odön*. Apró regények. Ism. Pató Pál. Hét 28. sz.
693. *Jakab Odön*. Nyár. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 172. l.
694. *Jékely Aladár*. Költeményei. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 174. lap.
695. *Jeszenszky Károly* ifj. «Átidomított» énekek. (A bányakerületi új énekeskönyvről.) Prot. egyh. és isk. lap. 39. sz.
696. *Jókai Mór*. A gazdag szegények. Színmű. Első előadása a budai színpadon máj. 12.
697. *Jókai Mór*. Négy elbeszélés. Ism. m. Bud. Szemle 73. köt. 151. l. — *B*. Élet 222. l.
698. *Jókai Mór*. Diákok regénye. — És mégis mozog a föld. Átdolgozta Bródy S. Ism. Komáromy Lajos. Magy. Tanítóképző 61—64. lap.
699. *Jókai Mór*. A két Trenk. Tört. regény. Ism. Föv. Lap. 338. sz.
700. *Jókai Mór*. Az én iskolatársaim. Visszaemlékezés. Pesti Hirl. 207., 210—213. sz.
701. *Jókai Mór*. Negyvennégy év előtt. 1. A szolnoki expedició Föv. Lap. 1. sz.
702. *Jókai Mór*. Fráter György. Regény. Ism. Föv. Lap. 63. sz. — Nemzet 75. sz. — Lásd 343. 974—1021. sz. a. is.
703. *Juhász István*. Deczember. Költemények. 1893. Ism. *rd*. Föv. Lap. 88. és (Erdélyi P.) U. o. 325. sz. — Vasárn. Ujs. 18. és 48. sz.
704. *Justh Zsigmond*. A pénz legendája. 1893. Ism. Robin. Pesti Napló 68. sz. — Élet 181. l. — Pató Pál. Hét 7. sz. — Silberstein A. P. Lloyd 90. sz. — Nemzet 75. sz.
705. *Justh Zsigmond*. Gányó Julcsa. Ism. *yy*. Föv. Lap. 331. sz.
706. *K. Neugebauer László*. (Képpel.) Hét 10. sz.
707. *Kabos Ede*. Koldusok. Ism. *l*. Bud. Szemle 75. köt. 475—477. l. — Lipcsey Ádám. Nemzet 168. sz. — Pató Pál. Hét 21. sz. — Föv. Lap. 139. sz.
708. *Kabos Ede*. Fehér éjszakák. Regény. Ism. Föv. Lap. 331. szám. — Makai Emil. P. Napló 329. sz.
709. *Káldi* válogatott egyházi beszédei. Magyarázatokkal elátta Bellaagh Aladár. Ism. Kalmár Elek. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 468—473. l.
710. *Káldy Gyula*. Kurucz dalok a XVII. és XVIII. századból. Ism. P. B. Századok 158. l.
711. Kanapé-pör az Akadémiában. Föv. Lap. 57. sz. (Az Irodalomtörténeti Közlemények-ről.)
712. *Kanyaró Ferencz*. Bethlen Gábor diadal-éneke. Erd. Múzeum 262. l.

713. *Kanyaró Ferencz*. Régi magyar virágénekek. (Sólymosi József daloskönyve). Erd. Múzeum, 69—101. l.

714. *Kanyaró Ferencz*. Apáti Ferencz feddő éneke. Erd. Múzeum 261. l.

715. *Kanyaró Ferencz*. Régi magyar vitéz Kádár István éneke. Irod. tört. Közlem. 284—292. l.

716. *Karácson Imre*. Janus Pannonius élete és művei. Kath. Szemle 6—29. 196—210. l.

717. *Karczag Vilmos*. Lemondás. Színmű 4 felv. Először adatott a nemz. színházban márcz. 24.

718. *Karczag Vilmos*. Romok. 1893. Ism. Föv. Lap. 137. sz. — Lázár Béla. Nemzet 241. sz. — Hét 22. sz.

719. *Kazaliczky Antal*. Délibábok. Népszínmű 3. felv. Először adatott a népszínházban márcz. 3.

720. *Kázinczy Ferencz* levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János dr. III. kötet. 1803—1805. Budapest, 1893. Akadémia (8-r. XVIII, 572 l.) 5 frt. — Ism. n. Bud. Szemle 75. köt. 290—294. l. — IV. köt. 1806. Január 4. — 1807. Ápril. 30. Budapest, 1893. (8-r. XX, 644 l.) 5 frt.

721. *Kázinczy F.* A szép Anikó. Marmontel után. Bevezetéssel ellátta Weszély Ödön. Rövid ism. Magy. Szemle 15. sz.

722. *Kemény Lajos ifj.*: Egyleveles nyomtatvány 1624-ből. (Tyúkodi tartományban támadott . . . új propheta). Irod. tört. Közlem. 100. l.

723. *Kemény Zsigmond Br.* összes beszélei. Ism. r. Bud. Szemle 73. köt. 303—305. l.

724. *Kereszty Viktor*. A «Magyar Sion» jubileuma. Magy. Állam 32. szám.

725. *Kiss Á.* Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. Rövid ism. Ss Korresphl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 92. l.

726. *Kisfaludy A. Béla*. «Stabat mater» . . . Magy. Állam 74. sz.

727. *Kisfaludy Károly* minden munkái. 7. bővített kiadás. Sajtó alá rendezte Bánóczy József. 6 kötet. Budapest. 1893. Franklin t. (8-r.) 10 frt. — Ism. Róna Béla. Élet 507. l. — Föv. Lap. 102. sz. — Magy. Géniusz. 31. sz.

728. *Kisfaludy Sándor* minden munkái. 4. kiadás. Kiadta Angyal Dávid. 8 kötet. Budapest, 1893. Franklin t. (8-r.) 12 frt. — Ism. Föv. Lap. 114. sz.

729. *Köbor Tamás*. Muzsika és parfüm. Ism. rd. Föv. Lap. 358. sz.

730. *Kornai István*. Katona-dalok. 1893. Ism. Föv. Lap. 138. sz. — Cenzor. Hét 24. sz. — ik. Bud. Hírl. 144. sz.

731. *Kósa (Kosovitz) Rezső*. Küzdelmek. Rövid. ism. Magy. Szemle 37. sz. — K. L. Élet 607. l.

732. *E. Kovács Gyula* Költeményei. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 190. l.

733. *Kovács Zsigmond*. Költemények. Kassa, 1893. Föv. Lap. 88. sz. — Lipcey Ádám Nemzet 168. sz. — Vas. Ujs. 18. sz. — ik. Bud. Hírl. 144. sz.

734. *Kovács Zs.* A «kassai irodalmi társaság.» Föv. Lap. 276. sz.

735. *Kozma Andor*. Versek. Ism. s. Bud. Szemle 73. köt. 463—473. l. — Lipcey Ádám. Nemzet 6. sz.

736. *Kozma Andor*. Próza. *Ism. sz. k. Élet* 110. l. — *Lipcey Ádám*. *Nemzet* 6. sz.

737. *Kőrös Mihály*. Nyugalmas évek. Költemények. 1893. *Ism. Föv. Lap.* 92. sz. — *Lipcey Ádám*. *Nemzet* 168. sz. — *Vasárn. Ujs.* 24. sz. — *R. A. Élet* 350. l. — *ik. Bud. Hirl.* 144. sz.

738. *Kracsala János dr.* A pozsonyi ev. lyceum kéziratárából. *Irod. tört. Közl.* 352—367. l. (Br. Wesselényi Miklós, Gr. Széchenyi Ist., Kazinczy Gábor és Beizsenyi leveleit közli.)

739. *Ladányi Béla*. Irodalmi társaságok a vidéken. *Föv. Lap.* 239. sz. — Kovács Zsigmond válasza. *U. o.* 245. sz.

740. *Lázár, Béla*. Über das Fortunatus-Märchen. *Ung. Revue* 334—348. l.

741. *Lévay Mihály*. Képes lapjaink. *Magy. Állam* 266. sz.

742. *Lévay Mihály*. A költészet falun. *Magy. Szemle* 50. sz.

743. *Lipcey Ádám*. Árnyék. *Ism. v. z. Bud. Szemle* 76. köt. 177. lap.

744. *Lombai Jenő*. Költemények. 1893. *Ism. (Erdélyi P.) Föv. Lap.* 164. sz.

745. *Madarassy László*. A majom király. *Ism. Komáromy Lajos. Magy. Tanítóképző* 61—64. l.

746. *Madzsar Gusztáv*. Nevelőben. *Regény. Ism. (Erdélyi P.) Föv. Lap.* 81. sz.

747. Magyar elbeszélők Németországban. (Krücken O. Ungarischer Novellenschatz ismertetése.) *Bud. Hirl.* 347. sz.

748. A mai magyar irodalom a németek előtt. (Meyer's Lexikon XIX. Bd.) *Ism. Irod. tört. Közlem.* 498—503. l.

749. Egy magyar nóta története. («Styriában, Ajk faluban az történt . . .») *Veszprém* 6. sz.

750. *Makai Emil*. Vallásos énekek. *Ism. v. z. Bud. Szemle* 76. köt. 170. lap.

751. *Makai Emil*. Énekek. éneke. *Ism. — Kozma A. Restancziák. Nemzet.* 21. sz. — Rövid *ism. Vasárn. Ujs.* 3. sz.

752. *Margitai Dezső*. Cine mintye. Eredeti népszínmű 3 felv. Első előadása a népszínházban márcz. 17.

753. *Márki Sándor*. Erdély régi leírói. *Erdély* 5. sz.

754. *Mátray Lajos*. Hulló levelek. Szatmár 1893. *Ism. Föv. Lap.* 138. sz. — *Vasárn. Ujs.* 27. sz. — *ik. Bud. Hirl.* 144. sz.

755. *Mika Sándor*. Visszapillantás történelmi irodalmunkra 1892-ben. Századok 429—444. 515—525. l.

756. *Minke Béla*. Költemények. 1893. *Ism. Föv. Lap.* 88. sz. — *Lipcey Ádám*. *Nemzet* 168. sz. — *Vasárn. Ujs.* 26. sz. — *Iskola és szülőház.* 7. sz. — *ik. Bud. Hirl.* 144. sz.

757. *Molnár Sándor*. A révben. Színmű 2 felv. Először adatott a nemz. színházban jan. 13.

758. *Morócz Jenő*. Költemények. 1893. *Ism. Föv. Lap.* 106. sz. — *R. A. Élet* 350. l. — *Vasárn. Ujs.* 26. sz. — *ik. Bud. Hirl.* 144. sz.

759. *Munkácsy Kálmán*. Szürkület. Tizenennyolcz elbeszélés. *Ism. Föv. Lap.* 61. sz. — *Élet* 112. l.

760. *Murai Károly*. A pezsgő. Vígj. 3. felv. Először adatott a nemz. színházban. jan. 27.

761. *Nagy Mór*. Kolozsvári virágok. *Ism. (Erdélyi P.) Föv. Lap.* 358. sz. — *Bérczi József*. *Erdélyi Híradó* 279. sz.

762. *Nagy Sándor*. Vad virágok. Pécs, 1893. Ism. (Erdélyi P.) Föv. Lap. 152. sz. — *R. Élet* 670. l.

763. Négy vers. — *ő.* Bud. Hirl. 175. sz. (Szól a «Brassó» cz. ujságban megjelent négy versről).

764. *Nemes Antal*. Falusi képek. Elbeszélések. Veszprém 1892. Ism. H. L. Irod. Szemle (Eger) 5. sz.

765. *Néthy (Jean de)*. Ballades et chansons populaires de la Hongrie. Traduites par —. Paris. 1891. Ism. *rn.* Bud. Szemle 73. köt. 473. l.

766. *Novák Béla*. Kalászatok a történelem és a hazafias költészet mezején. Nagykárolyi kath. főgymn. 189²/₃ értés. 3—45. l.

767. *Palágyi Lajos*. Magányos uton. — Költeményei. 1893. Ism. (Erdélyi P.) Föv. Lap. 1. sz. — *R. A. Élet* 108. l. — *Vas. Ujs.* 9. sz. — *Magy. Szemle* 3. sz. — *Kozma A. Restancziák.* Nemzet 21. sz.

768. *Pálffy Albert*. A régi Magyarország utolsó éveiben. Regény Ism. *rd.* Föv. Lap. 295. sz. — *t.* Élet 764. l.

769. *Palotás Fausztin*. Ujabb katona-poéták. Ludovika-Akad. Közl. 293—299. l.

770. *Palotás Fausztin*. Költészetünk és a katonák. U. o. 702—708. lap.

771. *Pázmány* Kalauzának I. és II. könyve. Bevezetéssel, magyarázatokkal és szótárral. Szerkesztette Bellaagh Aladár. (Jeles írók iskolai tára. 42. köt.) Budapest, 1893. Franklin t. (8-r. 172 l.) 60 kr. — Ism. Maurer Mihály. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 546—548. l. — Kalmár Elek. Nyelvtud. Közl. 23. köt. 468—473. l. — H. L. Irod. Szemle. (Eger) 5. szám.

772. *Persián György*. Előkelő körökben. Regény. Ism. Föv. Lap. 259. sz.

773. *Petelei István*. Jetti. Ism. *r.* Bud. Szemle 76. köt. 458—460. l. — (Erdélyi P.) Föv. Lap. 318. sz. — *Tar Lőrincz.* Hét 47. sz. — *Magy. Géniusz* 46. sz. — *ik.* Bud. Hirl. 332. sz.

774. *Pethő József*. Költemények. 1892. Ism. H. L. Irod. Szemle. (Eger). 1. sz.

775. *Pintér Imre*. Szellő Judit. Népszínmű. Ism. Solymossy. Nyugatmagy. Híradó 42. sz.

776. *Pintér Kálmán*. Szent László király a magyar költészetben. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 118. l. — *V. Századok* 172. l.

777. *Pintér Kálmán*. Irodalmi forgácsok. *Magy. Szemle* 5. 6. sz.

778. *Porzó*. Igaz történetek. 1893. Ism. Szántó Kálmán. Élet 139—142. l. — *Lásp* 578. sz. a. is.

779. *Pósa bácsi*. Csingilingi. Ism. Komáromy Lajos. *Magy. Tanító-képző* 61—64. l.

780. *Prém József*. Félvér. Regény. Ism. Tóth Sándor. Föv. Lap. 168. sz. — *Lázár Béla.* Nemzet 266. sz. — *Pató Pál* Hét 28. sz. — *Magy. Ujs.* 281. sz. — *Magy. Szemle* 28. sz. — *ik.* Bud. Hirl. 178. sz.

781. *Prém József*. Jelenés a Toldy-kör által hirdetett 200 koronás szatira-pályázatra érkezett művekről. Nyugatmagy. Híradó 260—262. sz.

782. *Prém József*. A pozsonyi pályázat. Föv. Lap. 314. sz. (A Toldy-kör szatira-pályázatáról).

783. *Prikkel L. Marián*. A «monda» élettörténete. *Nyelvör* 547—551. lap.

784. *Pugnax*. A magyar irodalom betűző szüi. Magy. Szemle 9. sz.
785. *Radó Vilmos*. Eredeti magyar gyermek- és népmesék. Ism. i. s. Bud. Szemle 73. köt. 156. l. — Magy. Tanítóképző 65. l.
786. *Rákosi Jenő*. Jelentés az 1892. évi Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 187—193. l.
787. *Rákosi Viktor*. Téli rege és Fekete Kenyér. Ism. Lipcsey Ádám. Nemzet 168. sz. — Főv. Lap. 91. sz. — Tar Lőrincz. Hét 16. sz.
788. *Ráth György*. Pilez Gáspár és ellenfelei. (Adalék a hazai kryptokálvinizmus hitvitázó irodalmához). Magy. Könyvszemle 189²/₃ 28—85. l.
789. *Rátkay László*. Csillaghullás. Népszínmű 3. felv. Első előadása a népszínházban decz. 1.
790. *Récsey Viktor*. Görög költemények szent László leányáról. Phil. Közl. 705—714. l.
791. *Rényi Rezső*. Magyar befolyás az olasz karolingi mondákra és a Roland-regékre. Irod. tört. Közlem. 129—160. l.
792. *Révész Kálmán*. Az énekes könyv ügyében. Sárosp. Lapok. 6. szám.
793. *Révész Kálmán*. Egy régi vers a táncz ellen. Irod. tört. Közlemények. 449—456. l.
794. *Riedl Frigyes*. A magyar irodalom fő irányai. Bud. Szemle 76. köt. 69—87. 256—274. 386—399. l.
795. *Róna Béla*. Délibábok. 1893. Ism. rd. Főv. Lap. 325. sz. — Lázár Béla. Nemzet 313. sz. — K. L. Élet 762. l. — Magy. Géniusz 42. sz. — ik. Bud. Hirl. 332. sz.
796. *Róna Béla*. Az akadémia és az irodalom. Magy. Géniusz 26. 28. 45. 51. sz.
797. *Rudnyánszky Gyula*. Új könyv. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 171. és 184. l.
798. *Sajó Aladár*. Katonáéknál. Ism. Lázár Béla. Nemzet 241. sz. — R. B. Élet 413. l.
799. *Salamon Ödön*. Józan szerelmesek. Ism. Élet 111. l.
800. *Scheicher Géza*. Naptárismertetés. Grafikai Szemle 3. 4. sz.
801. *Schrauf Károly dr.* A bécsi egyetem középkori magyar anyakönyve. Magy. Könyvszemle 189²/₃ 22—27. l.
802. *Schrauf Károly*. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Ism. Némethy Géza. Phil. Közl. 128. l.
803. *Schwarz Ignác*. Magyar orvosok mint költők. Vasárn. Ujs. 33. szám.
804. *Scossa Dezső*. Tanügyi sajtónk 1892-ben. Néptan. Lapja 13—15. szám.
805. *Scossa Dezső*. Írók a vidéken. Főv. Lap. 189. sz.
806. *Sebesi Jób*. Költemények. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 189. lap.
807. *Sebestyén Gyula*. Krisztus-mondák. (Kiadatlan népköltési gyűjteményéből közli —.) P. Napló 360. sz.
808. *Sebők Zsigmond*. Maczkó úr utazása. Ism. Pósa Lajos. Főv. Lap. 341. sz.
809. *Sebők Zsigmond*. Elbeszélések. Ism. rd. Főv. Lap. 350. sz. — Magy. Szemle 48. sz. — Kabos Ede. P. Napló. 363. sz. — Egyetértés 327. sz.

810. *Somló Sándor*. Bolyongás. (1882—1892.) Arad, 1893. Ism. Főv. Lap. 138. sz. — Janovics Jenő. Magy. Génusz 21. sz. — *Hoffmann Sándor*. Irodalmi csodabogár. Főv. Lap. 143. sz. — Magy. Szemle 35. sz. — Vasárn. Ujs. 22. sz. — Rupp Kornél. Györi Közl. 50. sz. — *ik.* Bud. Hírl. 144. sz.
811. *Sz. L.* A mi gyermek-irodalmunk. Magy. Szemle 7. sz.
812. *Szabó Jenő*. Versek. 1883—1892. N.-Enyed, 1893. Ism. (Erdélyi Pál.) Főv. Lap. 164. sz. — Vasár. Ujs. 28. sz. — Vojtkó Pál. Erdélyi Híradó. 136. sz. — Censor. Hét 24. sz.
813. *Szabóné Negáll Janka*. Leányálmok. 1893. Ism. Főv. Lap. 117. sz. — Lipsey Ádám. Nemzet 168. sz. — Hét 19. sz. — *ik.* Bud. Hírl. 178. sz.
814. *Szabolcska Mihály*. Költemények. Ism. Béla Henrik. Bud. Hírl. 337. sz.
815. *Szalay Fruzina*. Versek. Ism. K. T. Hét 50. sz. — L. H. Hét 805. l. — Magy. Szemle 52. sz. — Roboz István. Somogy 44. sz.
816. *Szana Tamás*. Az első magyar éleztapok. Magy. Szalon 18. köt. 289—296. 369—380. 467—478. l.
817. Szántó Eleazár. 1829—1893. (Nekr.) Egyenlőség 7. sz.
818. *Szász Károly*. Jelentés az 1892. évi Farkas-Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 194. l.
819. *Szász Károly*. Attila halála. Tört. tragédia. Ism. Főv. Lap. 184. sz.
820. *Szávay Gyula*. Költemények. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 185. lap.
821. *Széchy Károly*. A pannóniai ének. Budapest, 1893. Eggenberger. (8-r. 156 l.) 1 frt. — Ism. H. S. Erdélyi Muz. 344. l. — Róna Béla Élet 479. l.
822. *Szegedi Gergely* Énekes könyve 1569-ből. Sziládi Áron tanulmányával Sz. Gergelyről s énekes könyvéről. Budapest, 1893. Akadémia. (4-r. 223, XVI l.) 2 frt. 50 kr.
823. *Szeremley Barna*. Egy labanczvers az 1681-ki országgyűlésről. Irod. tört. Közl. 318—329. l.
824. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. A magyar tud. akadémia megbízásából. II. kötet. Caban-Exner. Budapest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 1474 hasáb). 6 frt.
825. *Szinnyei József*. A magyar hírlapirodalom 1893-ban. Vasárn. Ujs. 6. sz.
826. *Szomaházy István*. Írók és hírlapírók. Magy. Szalon 18. köt. 321—334. l.
827. *Szomaházy István*. Az ujság. A hírlapírás műhelyéből. Budapest, 1893. (8-r. 182 l.) 1 frt.
828. *Szomorj Károly*. Verses beszédek. Ism. *rd.* Főv. Lap. 358. sz.
829. *Szongott Kristóf*. Három női munkatársunk. 1. Kritsa Klára; 2. Harmath Lujza; 3. Tutsek Anna. Armenia. 1—5. l.
830. *Szőllősy Károly*. Szatmár egyházmegye papságának irodalmi működése. Magy. Sion 446—458. l.
831. *Szőllősy Károly*. Szepes egyházmegye papságának irodalmi működése. U. o. 551—553. l.

832. *Szóllósy Károly*. A székesfehérvári egyházmegye papságának irodalmi működése. U. o. 619—632. 707—712. 793—796. l.

833. *Szóllósy Károly*. A szombathelyi egyh. papságának irodalmi működése. U. o. 849—858. l.

834. *Szűry Dénes*. Rajzok. Ism. Csernátóny Gyula. Erdélyi Híradó 17. sz. — s. Bud. Szemle 73. köt. 146. l. — Gopcsa László. Orsz.-Világ 1. sz. — *B. Élet* 46—48. l. — (ei. ő.) Hét 6. sz.

835. *T—n*. Jó és rossz regényekről. Főv. Lap. 289. sz.

836. *Tábori Róbert*. A temesvári bíró. Ism. Komáromy Lajos. Magy. Tanítóképző 61—64. l.

837. *Tábori Róbert*. A nagy játék. Regény 2 köt. Ism. Főv. Lap. 76. sz. — *ik*. Bud. Hírl. 178. sz. — Nemzet 75. sz.

838. *Tar Lőrincz*. Apponyi a Kisfaludy-társaságban. Hét 2. sz.

839. *Tell Anasztáz*. A XVI. század szatirái. Győri főgym. 1892/3. értes. 3—36. l.

840. *Tell Anasztáz*. A műballada a magyar költészetben. Ism. Négyesy László. Phil. Közl. 219—222. l.

841. *Tenus Tivadar*. Poros akták között. Rövid ism. Élet 112. l.

842. *Thúry József*. Szilágyi és Hajmási históriája. Irod. tört. Közlem. 293—306. l.

843. *Timár Szaniszló*. Az arany borjú. Ism. Lázár Béla. Nemzet 241. sz. — *R. Élet* 413. l. — Hét 19. sz. — *ik*. Bud. Hírl. 178. sz.

844. *Tolnai Lajos*. Csak egy asszony! Ism. *m*. Bud. Szemle 73. köt. 151. l.

845. *Tornyai Károly*. Mivel kezdjük meg az egyházi ének-reformot? Magy. Állam 173. 179. 185. 190. sz.

846. *Tóth Béla*. A mi Urunk Jézus Krisztus gyermekségéről írt könyv. Ism. Főv. Lap. 347. sz. — Ignotus. Hét 51. sz.

847. *Tóth Lőrincz*. Emlékezések a Kisfaludy-Társaság keletkezésének idejére. Kisfaludy-Társ. Évlap. 26. köt. 114—135. l.

848. *Tóth Pál*. Költemények. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 198. lap.

849. *Tömörkény István*. Szegedi parasztok Ism. Róna Béla. Magy. Génusz 30. sz. — *rd*. Főv. Lap. 194. sz. — Lipcsey Ádám. Nemzet 204. sz. — Pató Pál. Hét 28. sz.

850. *Trencsény Károly*. Az én világom. Zombor, 1893. Ism. *rd*. Főv. Lap. 358. sz.

851. *Tutsek Anna*. A fanyvesek közül. Elbeszélések. Ism. (Erdélyi P.) Főv. Lap. 77. sz. — *R. A. Élet* 221. l.

852. *Ujlaki Antal*. Történetek a szürke világból. Ism. *ik*. Bud. Hírl. 332. sz.

853. *Ujváry Béla*. Század vége. Ism. Zoltán Vilmos. Győri Közl. 107. sz. — (Erdélyi P.) Főv. Lap. 356. sz.

854. *Vadnay Károly*. Az első szám. (Visszaemlékezés). Főv. Lap. 8. sz. (A «Fővárosi lapok»-ról.)

855. *Vajda János*. Költemények. (1887—1893). Ism. *el*. Élet 48—51. l. — Kozma A. Restancziák. Nemzet 21. sz.

856. *Vajda Viktor*. Bászk népdal magyar királyról. Atharratz Jaureglan. Kecskemét 41. 42. sz.

857. *Vancza Mihály ifj.* Föld alatt és föld felett. Ism. *rd*. Főv. Lap. 351. sz.

858. *Váradi Antal*. Költemények. Ism. V. Z. Bud. Szemle 76. köt. 167. lap.
859. *Váradi Antal*. Festett világ. Ism. Magy. Szalon. 18. köt. 413. lap.
860. *Váradi Antal*. Hamis istenek. Regény. Ism. Főv. Lap. 280. sz. — Lázár Béla. Élet 734. l.
861. *Váradi Gábor*. Hulló levelek. Ism. sz. P. Lloyd. 32. sz.
862. *Városey Gyula*. Mosolygó levelek. Lugos 1893. Ism. i. Kath. Szemle 498—500. l. — H. L. Irod. Szemle (Eger.) 6. sz. — Magy. Szemle 18. sz.
863. *Varsányi Gyula*. Mulandóság. Ism. Palágyi Menyhért. Főv. Lap. 316. sz. — Lázár Béla. Nemzet 313. sz. — Magy. Génius 47. sz. — Vasárn. Ujs. 51. sz. — *ik*. Bud. Hirl. 332. sz.
864. *Vay Aladár br.* színművei. I. II. Ism. Főv. Lap. 89. sz.
865. *Versényi György*. Klára. 1893. Rövid ism. Magy. Szemle 11. sz. — *N*—s. Élet 183. l. — Vasárn. Ujs. 11. sz.
866. *Versényi György*. Kőrmőczvidéki gyermekversikék és mondókák. Kőrmőczbányai főreál. 1892/3. értes. 6—34. l.
867. Újabb Versgyűjtemények. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 161—201. l. — Ismertette vannak következő munkák: Dura Máté: Szőke Dunaparttól. — Váradi Antal: Költemények. — Makai Emil: Vallásos énekek. — Gyürky Ödön: Költemények. — Jakab Ödön: Nyár. — Brády Albert, ifj.: Pittypalatty. — Jékey Aladár költeményei. — Földvály István: A boldogság útján. — Lipcsey Ádám: Árnyék. — Dura M.: Új élet. — Zempléni Árpád Költeményei. — J. Virág Béla: Egy év története. — Rudnyánszky Gyula: Új könyv. — Szávay Gyula: Költemények. — Sebesi Jób: Költemények. — E. Kovács Gyula Költeményei. — Erődi Dániel: A pacsirtától a szatiráig. — Békássy Helén: Költemények. — Tóth Pál: Költemények. — Bocz József: Első aratás.
868. *Vértesi Gyula*. Sebek. Ism. Lázár Béla. Nemzet 241. sz.
869. *Viola Miksa*. Kétféle szerelem. Regény. 1893. Ism. Ignotus. Hét 26. sz. — Silberstein A. P. Lloyd 71. sz.
870. *J. Virág Béla*. Egy év története. Ism. v. z. Bud. Szemle 76. köt. 183. l.
871. *Vojtkó Pál*. Történetek. Ism. Kovács Dezső. Erdélyi Híradó 81. sz. — *A*. Élet 445. l.
872. *Werner Gyula*. Anteusz. Regény Ism. Lipcsey Ádám. Nemzet 204. sz. — Tar Lőrincz. Hét 23. sz. — Főv. Lap 176. sz.
873. *Wiesinger Frigyes*. Dobsinai népmondák. Gömör-Kishont. 1893. 52. sz.
874. *Zelliger Alajos*. Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága. Bio- és bibliographiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. (8-r. 580 l.) 3 frt. — Ism. y. y. Irod. Szemle. (Eger.) 7. sz. — Magy. Szemle 22. sz. — H. K. Magy. Sion 376—378. lap.
875. *Zempléni Árpád* költeményei. Ism. Kozma A. Restancziák. Nemzet 21. sz. — v. z. Bud. Szemle 76. köt. 181. l.
876. *Gr. Zichy Géza* újabb költeményei. Ism. Pesti Napló 1. sz. — *Hic*. Élet 45. l.
877. *Zilahy Ágnes*. Tört remények. Ism. *ik*. Bud. Hirl. 332. sz. — Magy. Szemle 46. sz.

878. *Zrinyi Miklós*. Sziget ostroma. Átdolgozta Vékony Antal. 1892. — *Ism. Róna Béla*. Élet 638. l. — *Pató Pál*. Hét 22. sz. — *Maklári Pap Miklós*. Sárosp. Lap. 31. sz. — *Vasárn. Ujs.* 35. sz. — *Máramar. Tanügy.* VIII. évf. 180—184. l.

879. Zsidó írók a magyar irodalomban. Róna Bélától. — 8. Dr. Teleki Sándor. Egyenlőség 7. sz. — 9. Gerő Ödön (Viharos). U. o. 8. sz. — 10. Méry Károly. U. o. 9. sz. — 11. Varsányi Gyula U. o. 10. sz. — 12. Gáspár Ferencz. Palágyi Lajostól. U. o. 11. sz. — Vázsonyi Vilmos U. o. 13—14. sz. — 14. Lasz Samu. Róna Bélától. U. o. 15. sz. — 15. Gelléri Mór. Szatmári Mórtól. U. o. 16. sz. — 16. Ifj. Neumann Sándor. Dr. Fleischmann Sándortól. U. o. 17. sz. — 17. Szatmári Mór. Haber Samutól. U. o. 22. sz.

3. Egyes írók.

880. *Alvinczi P. H. Kiss Kálmán*. Alvinczi Péter, a kassai magyar pap. Prot. egyh. és isk. lap. 1—4. 6—8. 11—12. 14. 22—24. 26—41. 44—47. 49. sz.

881. *Ányos P. Széchy Károly*. Adalékok az újabb magyar irodalomhoz. 1. Ányos. 2. P. Horváth Endre. Irod. tört. Közlem. 415—448. l.

882. *Arany János*. Arany János egy kiadatlan verse. (Szenvedek én . . .) *Vasárn. Ujs.* 20. sz.

883. *Arany J.* Filomela. Ford. A. Pituc. *Ungaria* 22. l.

884. *Arany János* életéből. *Magy. Génusz* 20. sz.

885. *Alexander Bernát*. Arany János. Bud. Hir. 132. sz.

886. *B. F. Szondi* két apródja. Irod. tört. Közlem. 98. l.

887. *Balassa József*. Arany János mint nyelvész. *Phil. Közl.* 328—340. l.

888. *Bessenyei Ferencz*. Arany János legöregebb tanítványa. *Dél-magyar Közl.* 117. sz.

889. *Borovszky Samu dr.* Arany Jánosról. *Vasárn. Ujs.* 20. sz.

890. *Gyulai Pál*. Arany János és Petőfi Sándor. *Vasárn. Ujs.* 20. sz.

891. *Ignotus*. Arany János. Hét 20. sz.

892. *Jotta*. Arany János. Föv. Lap. 132. sz.

893. *Kalmár Elek*. Arany János mint nyelvész. *Nyelvtud. Közlem.* 23. köt. 347. l.

894. *Kolosvári Aladár*. Emlékek Arany Jánosról. Mezőtúr. és vid. 51. szám.

895. *Kulcsár Endre*. Arany János elbeszélő irálya. *Ism. Kardos Albert*. *Phil. Közl.* 65—68. l.

896. *Lévay József*. Arany lyrája. *Akad. Értes.* 317—329. l.

897. *Perényi Adolf*. Arany és Petőfi barátsága. *Délmagyar. Közl.* 43—46. sz.

898. *R.—y*. Arany János szülőhelye. *Magy. Génusz* 20. sz.

899. *Riedl Frigyes*. Arany János. 2. bővített kiadás az Izsó-féle Arany mellszobor fénynyomatával. Budapest, 1893. *Hornyánszky V.* (8-r. 318 l.) 2 ft. — *Ism. Prot. Szemle* 390. l. — *Sturm A. P. Lloyd*. 119. szám.

900. *Sayous, Edouard*. Arany, poète national hongrois. Extrait de la Revue chrétienne, Dole, Blind-Franck, 1893. (8-r. 15 l.)

901. *Szily Kálmán*. Arany János, mint főtítkárr. Akad. Értes. 330—337. l.
902. *Szinger Kornél*. A Toldi-kérdés és Arany János Toldi-trilógiája. Ism. Heinrich Gusztáv. Phil. Közl. 386—390. l. — B. F. Irod. tört. Közl. 121. l.
903. *Tolnai Lajos*. Arany János. Magy. Szemle 20. sz.
904. *Ujlaki Antal*. A nagyszalontai jászol. (Arany János bölcsőjénél.) Alföld 104. sz.
905. *Váczy János*. Arany János. Vasárn. Ujs. 20. sz.
906. *V—y*. Az Arany-szoba. Főv. Lap. 120. sz.
907. *Vadnai Károly*. A nagyszalontai csonka torony. Főv. Lap. 127. sz. — Lásd. 64. 146—154. 585—588. sz. a. is.
908. *Bajza. Kertész Márton*. A megjavított Bajza. Nyelvőr. 227 l.
909. *Balassa B.* Balassa Bálint életéhez. (3 levél). Irod. tört. Közlem. 207—212. l.
910. *Ballagi M. Imre Sándor*. Emlékbeszéd Ballagi Mór rendes tagról. (Emlékbeszédek a m. t. Akadémia elhunyt tagjai fölött.) VII. köt. 7. sz. Budapest, 1893. Akadémia. (8-r. 59 l.) 50 kr.
911. *Barcsay Á.* Barcsay Ábrahám levelezése feleségével. Közli: *Nagy Iván*. Irod. tört. Közlem. 342—351. 467—494. l.
912. *Beniczkyne. Vajda János*. Beniczkyne Bajza Lenke. Nemzet 166. szám.
913. *Beöthy Zs. R. B.* Beöthy Zsolt, a középiskolai tanáregyesület új elnöke. Magy. Géníusz 29. sz.
914. *Beöthy Zsolt*. Főv. Lap. 16. sz.
915. *Bernáth G.* *Vadnai Károly*. Gazsi. Emlékezés. Bud. Szemle 73. köt. 434—447. l.
- 916a. *Berzsenyi. Négyesy László*. Berzsenyi iskolázásáról. Phil. Közl. 113—128. l.
- 916b. *Rózsa G.* Bessenyei mint drámaíró. Budapest, 1893. (8-r.)
917. *Váczy János*. A niklai remete. Irod. tört. Közlem. 257—283. l.
918. *Váczy János*. Berzsenyi írói céljai. Bud. Szemle 76. köt. 38—68. l.
919. *Bisterfeld. Kvacsala Johann*. Johann Heinrich Bisterfeld. Ung. Revue 50—59. 171—197. l.
920. *Bródy S. Pekár Gyula*. Bródy Sándor. Magy. Hirl. 120. sz.
921. *Csere J. Naményi Imre*. Apáczai Csere János mint pädagogus. Neveléstörténeti tanulmány. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 71 l.) 60. kr. Ism. Heinrich G. Bud. Szemle 73. köt. 294—302. l. — Gyürky Ödön. Kath. Szemle 919. l. — Walter Gyula. Magy. Sion. 61—64. lap.
- 922a. *Csiky G. Berczik Árpád*. Csiky Gergely. Bud. Szemle 73. köt. 321—338. l. — Akad. Értes. 121—136. l.
- 922b. *Kara B. Győző*. Csiky Gergely tanuló korában. Arad, 1893. (8-r. 33 l.)
923. *Csokonai. Kraut Győző*. Csokonai mint ódaköltő. Jászberényi Kath. főgymn. 1892/3. ért. 3—30. l.
924. *Csoma. Goldziher Ign.* Kőrösi Csoma hagyatéka. Nyelvt. Közlem. 23. köt. 34. l.
925. *Csukássai J. Vértesi Arnold*. Emlékezés Csukássai Józsefről. P. Napló 302. sz.

926. Czakó. *Dózsa József*. Czakó Zsigmond élete és művei. Kolozsvár, 1893. (8-r. 119 l.) Ism. Irod. tört. Közlem. 503—505. l.
927. Czeglédi I. Czeglédi István életéhez. (Teleki Mihály levele 1678. nov. 5.) Irod. tört. Közlem. 105. l.
928. Czóbel M. *Justh Zsigmond*. Czóbel Minka és művei. Magy. Szalon 19. köt. 665—672. l.
929. Czuczor. *Czuczor G.* Hunyadi. Ford. A. Pituc. Ungaria 25 l.
930. *Borsos István*. Klasszikus költők hatása Czuczor Gergely költészetére. Pápai ref. főisk. 1892/3 értes. 41—53. l.
931. *Illéssy János dr.* Czuczor és Vörösmarty iskolai nyelvtanai. Irod. tört. Közlem. 368—378. l.
932. *Dalmady, Viktor*. Schlaf' mein kleines Kind. Übers. v. Jos. v. Spannagel. Ung. Revue 273. l.
933. *Danielik J.* *Gyurits Gyula*. Egy lojális szerkesztő 1849. végén. Magy. Állam 6 sz. (Danielik Jánosról).
934. *Dayka G. Kölln Gyula*. Újhelyi Dayka Gábor jellemrajza és költészete. Ism. B. F. Irod. tört. Közl. 249—251. l.
935. *Degré A.* — Lásd. 1079. sz. a.
936. *Derecskei A. Zoványi Jenő*. Derecskei Ambrus. Prot. Szemle 197—211. l.
937. *Dévay M. Tüdős István dr.* Dévay Biró Mátyás. Prot. Szemle 342—360. l.
938. *Édes G.* Édes Gergely iramatai. Föv. Lap. 22. sz.
939. *Endrődi S.* Költők és írók. s. f. I. Endrődi Sándor Föv. Lap. 108. szám.
940. *Eötvös J. Eötvös J. br.* Copilul înghiăţat. (A megfagyott gyermek.) Ford. A. Pituc. Ungaria 81. l.
941. *Adorján Miklós*. Br. Eötvös J. és az 1868. évi XXXVIII-ik törvéncikk. Isk. Szemle 306—312. l.
942. *Hrabovszky István*. B. Eötvös József és a népoktatási törvény. Nyugatmagy. Híradó 287. sz.
943. *Pethes János*. B. Eötvös József nevelési eszméi. Isk. Szemle. 312—318. l.
944. *Sebestyén Gyula*. Br. Eötvös József. Magy. Tanítóképző 157—162. l. és Nemz. Nőnevelés 45—52. l.
945. *Valentinyi Jenő*. Eötvös emléke. Szarvasi Lapok 54. sz.
946. *Fábián G. Kara Győző*. Fábián Gábor műfordításai. Ism. Ifj. Reményi Ede. Phil. Közl. 315—317. l.
947. *Kara Győző*. Adalék Fábián Gábor Ossian-fordításához. Bud. Szemle 74. köt. 132—136. l.
948. *Fábián Gábor* levelezése. Közli: Kara Győző. Irod. tört. Közlem. 224—242. l.
949. *Falk M. Fekete József*. Falk Miksa. (Képpel). Magy. Szalon XVIII. köt. 567. l.
950. *Faludi F. Faludi*: Nemes urfi. Magyarázatokkal ellátta Balagh Aladár. Ism. Kalmár Elek. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 468—473. l.
951. *Fáy A. Rácz Kálmán*. Fáy András, mint protestáns. Prot. Szemle. 16—51. 162—197. l.
952. *Forgách S. Keményffy Dániel*. Egy kurucz író. Magy. Szemle 9. sz. (gr. Forgách Simon-ról).
953. *Garay*. — Lásd 1089. sz. a.

954. Georgius de Hungaria. *Szily Kálmán*. Magyarországi György mester arithmetikája 1494-ből. Magy. Könyvszemle 1892/3. 86—91. l. és Akad. Értesítő 621—625. l.
955. Gozsdu. *Mérai Horvát K.* Gozsdu Elek. (Képpel). Hét 9. sz.
956. Greguss Á. S. E. Gregus Ágost forradalmi versei. Alföld 212. sz.
957. Grünwald Béla levelei. Hét. 1. sz.
958. Gvadányi J. *Werner Adolf*. Gróf Gvadányi József. Ism. Dr. Demek Győző. Phil. Közl. 776—778. l. — B. F. Irod. tört. Közlem. 249. lap.
959. Gyöngyösi J. *Kiss Gábor dr.* A murányi Vénus. Budapesti IV. ker. reálisk. 1892/3. értes. 3—16. l.
960. Gyulai P. *Gyulai P.* Din timburil bătrâne. (A régi időből.) Ford. A. Pitue. Ungaria 22. l.
961. Gyulai Pál. (Képpel). Adalbertus. Magy Géniusz. 47. sz.
962. Haan L. *Márki Sándor*. Haan Lajos emlékezete. Századok 289—304. l.
963. Hell Miksa levelei. Irod. tört. Közlem. 213—224. 337—341. lap.
964. Herczeg F. *Kozma Andor*. Herczeg Ferencz. Nemzet 71. sz.
965. Hodosi S. *Thury Etele*. Hodosi Sámuel dunántúli ref. püspök élete. (1654—1678). Prot. Szemle 211—220. l.
966. P. Horváth E. — Lásd. 881. sz. a.
967. Igaz S. *Szeremlei Barna*. Igaz Sámuel. 1786—1826. (Arcz-képpel.) Vasárn. Ujs. 32. sz.
968. Illés P. *Róna Béla*. Egy régi munkatárs. — Két levél Edvi Illés Pálról. Vasárn. Ujs. 40. sz.
969. Iványi Ö. *Lázár Béla*. Iványi Ödön emléke. (Képpel.) Otthon I. köt. 291—293. l.
970. *Lázár Béla*. Iványi Ödönről. Nemzet 341. sz.
971. Sz. J. Iványi Ödönről. P. Napló 295. sz.
972. Iványi Ödön. (Képpel). Magy Szalon 20 köt. 285. l. — Főv. Lap. 290. sz. — *il.* Hét 43 sz. — V. A. Orsz.-Vil. 44. sz.
973. Jámbor P. — Lásd 1081. sz. a.
974. Jókai. Jókai Mór levelei anyjához. J. M. Vasárn. Ujs. 53. sz.
975. Jókai Mór és Pap Endre levelei Petőfihez. Közli Ferenczi Z. Petőfi. Muz. 108—110. l.
976. Jókai felség-folyamodása 1852-ből. Közli Aigner Lajos. P. Napló 346. sz.
977. Jókai Mór vallomásai. Jókai levele Kemény Nándornéhoz. Nemzet 100. sz.
978. *Jókai Mór*. A «Magyar Nábob» megköltése. Nemzet 275. sz. Főv. Lap. 276. sz.
979. Jókai és a «Zsidó fiu». Nemzet 97. sz. és Főv. Lap. 97. sz.
980. Jókai Mór az ő első színdarabjáról. Orsz.-Világ 16. sz.
981. *Adorján Sándor*. Jókai mint szerkesztő. Hét 52. sz.
982. *Alfa*. Az aranyember. Bud. Hirl. 78. sz.
983. B. E. Jókai és Futtaky. Főv. Lap. 290. sz.
984. B. P. Nemzeti ajándékot Jókainak. Főv. Lap. 78. sz.
985. *Baksay Sándor*. Jókai karácsonyja. Vasárn. Ujs. 53. sz.
986. *Barabás Abel*. Jókai Mór jubileumára. Délm. Közl. 243. sz.

987. *Beöthy Zsolt*. Jókai. Vasárn. Ujs. 53. sz.
 988. *Csengey Gusztáv*. Jókai Mór. Sárospat. Lap. 42. sz.
 989. *E. A* Jókai-ünnepély. Főv. Lap. 282. sz.
 990. *Ernyei István*. Jókai regényköltészete. Zala 47. sz.
 991. *Gaal Mózes*. Jókai és az ifjúság. Főv. Lap. 342. sz.
 992. *Gozsdu Elek dr.* Ünnepi beszéd. Tartotta a Temesvárott 1893. okt. 22-én rendezett Jókai-ünnepélyen. Délmagyar. Közl. 244. sz.
 993. *Haber Samu*. Jókai-muzeum. Egyenlőség 48. sz. és Komáromi Lap. 49. sz.
 994. *Ignotus*. A Jókai-jubileumra. Hét 10. sz.
 995. *K. P.* Jókai Mór életéből. Vasárn. Ujs. 53. sz.
 996. *Kemény Ferencz*. Bibliografia és Biografia. Főv. Lap. 340. sz.
 997. *Kis Sándor dr.* Jókai Mór. Torontál 287. sz.
 998. *Kőrösi Sándor*. Jókai Mór és a régi diákélet Kecskeméten. P. Hirl. 336—338. sz. Kecske-mét 52. sz.
 999. *Krecsányi Ignác*. Jókai Mór. «A gazdag szegények» főpróbáján. Délmagyar. Közl. 124. sz.
 1000. *Kerékgyártó Elek dr.* A Jókai ünnepélyről. Indítvány a Jókai-ünnepélyt rendező bizottság figyelmébe ajánlva. Néptan. Lap. 47. sz.
 1001. *Kiss Aron dr.* Jókai és a tanítók. Néptan. Lapja 90. sz.
 1002. *Molnár István*. Jókai mint szőlősgazda és kertész. Vasárn. Ujs. 53. sz.
 1003. *Morvay Ferencz*. Jókai jubileuma és a reformátusok. Prot. egyh. és isk. lap. 34. sz.
 1004. *Pasquino*. Jókai és kisebb lantosok. Nemzet 75. sz. (Szól Jókai: Fráter György, Justh Zs.: A pénz legendája. Bogdanovics György: A bukottak. Tábori Róbert. A nagy játék című regényekről.)
 1005. *Radeaux*. Egy kis hidegvíz-zuhany a Jókai-kultusz hevének lohasztására. Religio, 1893. II. félév. 10—12. sz.
 1006. *Schönfeld Arthur*. Jókai mint ügyvéd. Főv. Lap. 104. sz.
 1007. *Semper*. Jókai. Hét 52. sz.
 1008. *Sólyom Ferencz*. Jókai Mór. Főv. Lap. 67. sz.
 1009. *Somogyi Gyula*. Jókai Mór. Alföld. 1893. 280. sz.
 1010. *Szilágyi Sándor*. Sajó. Vasárn. Ujs. 53. sz.
 1011. *Szívós Béla*. Jókai Mór dolgozószobája. Vasárn. Ujs. 53. sz.
 1012. *Takács Gy.* Jókai Mór. Délvidék 52—53. sz.
 1013. *Vadnai Károly*. Jókai Jardonán. Nemzet 125. sz. és Borsodmegy. Lapok 38. sz.
 1014. *Zoltán Vilmos*. Jókai Mór. Győri Közl. 23. sz.
 1015. Jókai-díszkiadás. Hét 45. sz.
 1016. A Jókai körtéje. Főv. Lap. 295. sz.
 1017. Jókai és a nők. yy. Főv. Lap. 319. sz.
 1018. A magyar nők Jókainak. P. Napló 304., 311. sz.
 1019. Jókai Mór iróasztala előtt. Orsz.-Világ 14. sz.
 1020. Jókai Mór. sch. Nyugatmagy. Híradó 64. 268. sz.
 1021. Jókai jubileuma külföldön. Nemzet 227. sz. — Lásd 343. 696—702. sz. a. is.
 1022. *Jósika M. Görömbei Péter*. Adalék báró Jósika Miklós életéhez. Vasárn. Ujs. 29. sz.
 1023. *Jósika J. V. J. dr.* Báró Jósika Miklósné. 1813—1893. (Arczképpel.) Vasárn. Ujs. 25. sz.

1024. *Vadnai Károly*. Jósika Julia. Főv. Lap. 163. sz.
 1025. *Juhász M. Nagy Iván*. Juhász Máté. Irod. tört. Közlem. 161—166. l.
 1026. *Karacs T.* Karacs Teréz. Máramar. Tanügy. VIII, 33. l.
 1027. *Jámbor Lajos*. Karacs Terézről. Néptan. Lapja 9. sz.
 1028. *Tóth Pál*. Karacs Teréz emlékezete. Sárospat. Lapok 27—31. szám.
 1029. *Katona J. Bayer József*. Katona József írta-e a «Tündér Almát»? Erd. Múzeum 153—157. l.
 1030. *Erdélyi Pál*. Két ünnep. Főv. Lap. 159. sz. (Katona József és Salamon Ferenczről.)
 1031. *Érdúj helyi Menyhért*. Péter és Bánk-bán összeesküvése. Ujvidék, 1893. Herger A. (8-r. 140 l.) 1 frt. — Ism. Dudás Gyula. Századok 708. l. — Irod. Szemle (Eger) 10. sz. — ó. Kath. Szemle 688—690. l. — Magy. Szemle 33. sz. — X. Y. Magy. Sion 458. l.
 1032. *Koráts Antal*. Katona József Bánk-bánja. Kecskeméti Katona J.-kör 1891/2. évkönyve 47—57. l.
 1033. *Pór Antal*. A Bánk-bán kérdéshez. Erd. Múzeum 443—448. l. Ism. Érdúj helyi munkáját.
 1034. Katona József emlékezete. Kecskeméti főreálisk. 1892/3. értes. 1—13. l.
 1035. *Kazinczy*. Kazinczynak ismeretlen levele Rumihoz. Széphalom, 1812. sept. 4. Közli Récsey Viktor. Irod. tört. Közlem. 110—112. lap.
 1036. Kazinczy-levelek. Közli Sz—y. Irod. tört. Közlem. 459—467. lap.
 1037. *Kazinczy Ferencz* néhány kiadatlan levele. Közli Zsögdő Benő. Sárosp. Lapok 1—3., 7., 9—11. sz.
 1038. Kazinczy Ferencz egy ismeretlen költeménye Bud. Hirl. 294. sz. 9. lapon.
 1039. *Benő János*. A természet ekonomiaja. Ism. Váczy János. Phil. Közl. 779—780. l.
 1040. *Szathmáry József*. Kazinczy és Toldy. Phil. Közl. 559—567. 663—672. l.
 1041. *Váczy János dr.* Kazinczy megyei tisztsége. Irod. tört. Közl. 1—14. l.
 1042. Kazinczy költészete. Magy. Társadalom 1. sz.
 1043. *Kiss, Jos.* Ein Augenblick. Ford. Handmann Adolf. Ung. Revue 605. l.
 1044. *Kisfaludy K. Bánóczy József*. Kisfaludy Károly műveinek új kiadása. Irod. tört. Közlem. 184—206. l.
 1045. Kisfaludy Károly. Főv. Lap. 36. sz.
 1046. *Kocsi Cs. B. Mokos Gyula*. Újabb adalékok Kocsi Cs. Bálint életéhez. Irod. tört. Közl. 457—459. l.
 1047. *Kölcsey. Barabás Ábel dr.* Kölcsey Ferencz szónoki műveiről. Délmagyar. Közl. 52. sz.
 1048. *Kövy. Ballagi Géza*. Kövy Sándor. Sárosp. Lap. 47. sz.
 1049. *Szinyei Gerzson*. Kövy Sándor életrajza. Sárosp. Lapok 47. szám.
 1050. *Zsindely István dr.* Kövy tanítványairól. Sárosp. Lapok 47. szám.

1051. Adalékok a Kövy tanári és írói jellemképéhez. Sárosp. Lap. 47. szám.
1052. Kövi Sándor levelei. Sárosp. Lapok 47. sz.
1053. Köleséri S. Köleséri Sámuel levele Apafi Mihályhoz. 1683. Jan. 15. Irod. tört. Közlem. 106. l.
1054. Kuthen. *Lévay Mihály*. Egy elfelejtett költő. Föv. Lap. 72. szám.
1055. Madách J. *Erdélyi Károly*. Az ember tragédiája. Ism. dr. Váczy János. Phil. Közl. 71—73. l.
1056. Az «Ember tragédiája» Berlinben. Föv. Lap. 82. sz.
1057. Marussi A. *Illéssy János dr.* Marussi András. Irod. tört. Közlem. 102—105. l.
1058. Maximilianus Transylvanus. *Márki Sándor*. Egy magyar humanista. Maximilianus Transylvanus. Erd. Muz. 23—39. l. — Ism. *yy. Századok* 541. l.
1059. Nádudvari P. *Gy. F.* Nádudvari Péter életrajzához. Erd. Múzeum 361. l.
1060. Orczy L. *Török Konstantin*. Orczy és Boethius. Adalékok br. Orczy Lőrincz fordító munkásságához. Irod. tört. Közlem. 167—183. lap.
1061. Pap E. — Lásd 975. sz. a.
1062. Pázmány P. *Szlávik Mátyás*. Képek Pázmány és elleneinek polemiájából. Prot. Szemle 80—102. l.
1063. Pesti G. *Illéssy János dr.* Adatok Pesti Gábor életéhez. Irod. tört. Közlem. 330—337. l.
1064. Petőfi. *Petőfi Sándor* összes művei I—III. köt. Ism. Simonyi Zsigm. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 465—467. l. — Föv. Lap. 275. sz. —
1065. *Alexandra Petőfiho* lyrické básne. Poslovencil Fr. O. Matzenauer-Benovsky. Spodobiznou a zivotopisom básnika. V Trnave 1893. 8-r. Ism. F. J. Petőfi Múz. 69. l.
1066. Petőfi költeményei egykorú német fordításokban. 1. Das gestohlene Pferd. 2. Der Csikós. 3. Der Räuber. Von Ad. Dux. Közli Ferenczi Zoltán. Petőfi Muz. 87—89. l.
1067. *Petőfi S.* Județul. (Az itélet.) Ford. A. Pituc. Ungaria 27. lap.
1068. *Petőfi*. 1. Te-am gustat plăcere dulce. (Édes öröm ittalak már.) — 2. Me 'ntrebi: te iubesc en oare? (Kérdezd: szeretlek-e?) Ford. A. Pituc. Ungaria 127. l. — 3. Florile. — 4. Omul. U. o. 164. l.
1069. *Petőfi*. 1. Cătră primăvară. (A tavaszhoz.) Ford. J. C. Pap. Ungaria 127. l. — 2. Oare visăz? — 3. Nefericit fui. — 4. Mort în viață. — 5. Viață moarte. — 6. Prima mi rolă. — 7. In pustie. — 8. Fug și umblă mulți prin pădurea verde. — 9. Oare ce curge colo pre câmpie. — 10. Bucatele is coapte. — Căută la inormintare. U. o. 162. lap.
1070. *Barabás Ábel dr.* Petőfi kedélyvilága. Délmagyar. Közl. 5. szám.
1071. *Baróti Lajos dr.* Petőfi születéséről. Vasárn. Ujs. 1. sz.
1072. *Baróti Lajos dr.* Petőfi pesti lakásai. U. o. 1. sz.
1073. *Baróti Lajos dr.* Petőfi hűtlenségi pörének történetéhez. U. o. 2. sz.

1074. *Csernátoni Gyula*. Petőfi és az 50-es évek költői. Petőfi Muz. 4—8., 54—58., 73—79., 102—108. l.
1075. *Cz. G. dr.* Petőfi eskető helyén. Magy. Állam 184. sz.
1076. *Endrődi Sándor*. Petőfi. (Születésének 70-dik évfordulója alkalmából.) Főv. Lap. 1. sz.
1077. *Ferenczi Zoltán*. Versek. I. 1844. Petőfi Muz. 8—16. l.
1078. *Ferenczi Zoltán*. A helység kalapácsa. U. o. 25—28., 60—63. lap.
1079. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi levele Degréhez. U. o. 33—34. l.
1080. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi fordításai. U. o. 34—38., 64—69., 84—87., 110—115., 133—137. l.
1081. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi és Hiador. U. o. 38—43. l.
1082. *Ferenczi Zoltán*. Tündérálmom. U. o. 49—54. l.
1083. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi önéletrajza. U. o. 59. l.
1084. *Ferenczi Z.* A segesvári csata egykorú leírásokban. U. o. 79—81. l.
1085. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi első fordítója. U. o. 89—91. l.
1086. *Ferenczi Zoltán*. Vahot irodalmi levelei Tompához. U. o. 97—101. l.
1087. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi és az év vége. U. o. 121—129. l.
1088. *Ferenczi Zoltán*. Két Petőfi-kézirat. U. o. 129—131. l.
1089. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi és Garay viszonyához. U. o. 131. l.
1090. *Ferenczi Zoltán*. A Kovács Mihály-féle Petőfi-kéziratok. (Gyulai Pál letéteménye a Nemzeti Muzeumba 1893. május 1-sején.) U. o. 138. l.
1091. *F. Z.* Újabb czikkek Petőfiről. U. o. 16—21., 29—33. l.
1092. *F. Z.* Repertorium a Petőfi-literaturához. U. o. 21—23. l.
1093. *F. Z.* A kortársak bírálati Petőfi műveiről. U. o. 43—46., 91—94., 115—119. l.
1094. *F. Z.* Vonatkozások Petőfire. U. o. 23., 47., 70., 94—96., 119., 143. l.
1095. *F. Z.* Petőfi a márcziusi napokban. U. o. 46. l.
1096. *F. Z.* Repertorium a Petőfi-literaturához. XII. U. o. 140—143. lap.
1097. *Jókai Mór*. Állítólag Petőfi verse. P. Hirl. 91. sz.
1098. *Jókai Mór*. A varázs-ing. Főv. Lap. 7. sz. (Petőfiről.)
1099. *Kalmár Elek*. Petőfi János vitézének népies elemei. Phil. Közl. 643—651., 714—721. l.
1100. *Koltai Virgil*. Petőfi Sándor. Irodalomtörténeti tanulmány. Sopron, 1893. (8-r. 63 l.) Ism. *K. L.* Élet 473. l.
1101. *Koltai Virgil*. Petőfi és Arany. Ism. Szigetvári Iván. Phil. Közl. 772—774. l.
1102. *Lauka Gusztáv*. Éjjeli látogatás. (Emlékeimből.) Főv. Lap. 231. sz. (Petőfi Juliáról.)
1103. *Róna Béla*. Petőfi és Juliskája. Magy. Génusz 47. sz.
1104. A «Nemzeti dal» és hatása. 1848/9. Tört. Lapok 6. sz.
1105. Költemények Petőfihez. 24. P* S* versei olvasásakor. Vajda János. Petőfi Muz. 8. — 25. Petőfi sírján. Bulcsu. — 26. Petőfihez Hencz. U. o. 82—84. l.
1106. *H. Gy.* Petőfi tanítója. P. Hirl. 107. sz.
1107. *Sipos Soma*. Petőfi tanítója. Békés 17. sz.

1108. *Verner László*. Petőfi Sándor aszódi tanítója. — Koren István — (Arczképpel.) Vasárn. Ujs. 20. sz.
1109. *Verner László*. Emlékezés Petőfi tanítójára. (Koren István szarvasi professzoráról.) Főv. Lap. 110. sz. és P. Hirl. 109. sz. — Lásd 890. és 975. sz. a. is.
1110. *Ráday P. Ráday Pál* följegyzései. Irod. tört. Közlem. 106—109. lap.
1111. *Rákosi Viktor*. (Képpel.) Orsz.-Világ 32. sz.
1112. *Ráskay G. Sziládi Aron*. Ráskay Gáspár és Vitéz Franciscoja. Irod. tört. Közlem. 67—78. l.
1113. *Révai M. Gyürky Ödön*. Révai Miklós (1750—1807.) Magy. Állam. 194. sz.
1114. *Kis Sándor dr.* Révai Miklós. 1750—1807. Nagybecskerek-i főgymn. 1892/3. értes. 3—37. l. és Magy. Állam 195. sz.
1115. *Lázár Béla dr.* Révai Miklós. Nemzet 234. sz.
1116. *Pintér Kálmán*. Révai Miklós szelleme. M. Szemle 37. sz.
1117. *S. Gy.* Révai Miklós. P. Napló 239. sz.
1118. *Váczy János dr.* Révai Miklós. 1750—1807. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 34. sz.
1119. Révai Miklós emléke. Magy. Génusz 35. sz.
1120. *di.* Révai Miklós. Bud. Hirl. 234. sz.
1121. *Reviczky Gy.* Levelek Reviczky Gyulától. Közli Gáspár Imre. Orsz.-Világ 1. sz.
1122. *Rónay I. s.* Ein ungarischer Pfarrer als deutscher Dichter. P. Lloyd 20. sz. (Rónay István.)
1123. *Salamon F. R. L.* Salamon Ferencz emléktáblája s gyermek- és ifjúkora. Vasárn. Ujs. 36. sz.
1124. *Erdélyi Pál*. Két ünnep. Főv. Lap. 159. sz.
1125. *Váczy, Joh.* Franz Salamon. Ung. Revue 85—90. l.
1126. *Samarjay K. Prém József*. Samarjay Károlyról. Főv. Lap. 73. szám.
1127. *Dr. Samarjay Károly*. Nyugatmagy. Híradó 59. sz.
1128. *Sárosy Gy.* Sárosy Gyula ösmeretlen verse. (Polgári hölgysztiztet.) Közli Londesz Elek. Alföld 133. sz.
1129. Sárosy Gyula egy kiadatlan verse. (A krinolin.) Aradi Közl. 34. sz.
1130. *Sebők Zs. Léva Mihály*. Sebők Zsigmond. (Képpel.) Magy. Génusz 50. sz.
1131. Sebők Zsigmond. (s.) Magy. Hirl. 327. sz.
1132. *Simai K. Ernyei István*. Simai Kristóf «Gyapai Márton»-jának eredetije. Phil. Közl. 276—280. l.
1133. *Ernyei István*. Simai Kristóf élete és munkái. Ism. B. F. Irod. tört. Közlem. 249. l. — V. Századok 172. l.
1134. *Szabó I. Csaplár Benedikt*. Ein ungarischer Hellenist. Lebensskizze des ehrwürdigen Philologen Stephan Szabó (1801—1892). Separatabdruck aus der «Hellas» Organ des Philhellenischen Vereins in Amsterdam. Leiden, 1893. (8-r. 36 l.)
1135. *Gaál Lajos*. Szabó István műfordításai. Magy. Állam. 170., 171. sz.
1136. *Tóth Lőrincz dr.* Szabó István. Ism. Dr. Némethy Géza. Phil. Közl. 215—216. l.

1137. **Szentjóni Szabó, Frank Zoltán.** Néhány szó Szentjóni Szabó László és költészetéről. *Ism. Dr. Rupp Kornél. Phil. Közl.* 774—776. lap.

1138. **Szász K. Grün Emil.** Szász K. «Angyal és ördög» című balladájáról. *Szépirod. Kert* 16. sz.

1139. **Széchenyi I. Alexander Bernát.** Széchenyi István. *Hét* 3. szám.

1140. **Beöthy Zsolt.** Széchenyi és a magyar költészet. A magyar tudományos Akadémia 1893. január 5-én tartott Széchenyi ünnepére. Budapest, 1893. Akadémia. (8-r. 107 l.) 1 frt. — *Ism. Róna Béla. Magyar Génusz* 23. sz.

1141. **Gy. P.** A Budapesti Hírlap és gróf Széchenyi István. *Bud. Szemle* 73. köt. 317—320. l.

1142. **H. M.** Széchenyi István. *Zala* 4. sz.

1143. **Hajós Izidor.** Széchenyi és a nők. *Nyiregyh. Hírl.* 15—16. szám.

1144. **Mika Sándor.** Széchenyi emlékezete. Rövid *ism. Századok* 169. lap.

1145. **Révy Ferencz.** Széchenyi emlékezete. Rövid *ism. Századok* 169. lap.

1146. **Zichy Antal.** Gróf Széchenyi István irodalmi munkásságáról. *Bud. Szemle* 74. köt. 22—46., 215—240. l.

1147. Széchenyi az Akadémián és az Akadémiában. *Élet* 130. lap.

1148. **Széchenyi István** gróf hirlapi cikkei. A magy. tud. Akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. I. kötet (1828—1843). Budapest, 1893. Akadémia (8-r. LXIV. 564 l.) 5 frt.

1149. **Szerémi. Erdélyi László.** Szerémi emlékiratának függeléke, az «epistola flebilis» mégsem Szerémi munkája. *Századok* 544—546. l. Erre Válasz «Erdélyi Múzeum». 421 l. Erdélyi válasza. *Századok* 731. l. — Szádeczky Lajos. Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet? *Századok* 819—824. l.

1150. **Sztárai M. Földváry László.** Sztárai Mihály Baranyában és Tolnában. *Prot. egyh. és isk. lap* 44—46. sz.

1151. **Szigligeti. Relle Iván.** A Szökött Katona. Jubileum a népszínházban. *Nemzet* 325. sz.

1152. A szökött katona 50 éves jubileuma. Szigeti bácsi elbeszélése. *Magy. Hírl.* 327. sz.

1153. **Váli Béla dr.** A hadsereg és a «Szökött katona» Egyvetértés 327. szám.

1154. *cik.* «A szökött katona». *Magy. Ujság* 326. sz.

1155. Szigligeti emléke. (A szökött katona jubiláris előadása.) *Pesti Napló* 332. sz.

1156. **Szvorényi J. Kalmár Elek.** Szvorényi József. *Nyelvt. Közl.* 23. k. 115—119. l.

1157. **Kassuba Domokos.** Szvorényi József. 1816—1892. *Egri kath. főgymn.* 1892/3. értes. 3—40. l.

1158. **Kemény Ferencz.** Szvorényi József. *Tanáregyl. Közl.* 26. évt. 511—514. l.

1159. Szvorényi József. *Irod. Szemle* 7. sz.

1160. **Teleki L. gr. Mérei Kálmán.** Teleki László gróf «Ke-

gyencz»-e. Budapest, 1893. Nagel O. (8-r. 215. l.) 1 frt 50 kr. — Ism. K. J. Irod. tört. Közlem. 379—382. l. — Róna Béla. Élet 479. l.

1161a. Tofeus M. *Koncz József*. Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. Kolozsvár, 1893. (8-r. 67. l.) Megjelent a «Prot. Közl.»-ben is.

1161b. Toldy. — Lásd 1040. sz. a.

1162. Tompa. Tompa Mihály két levele. Közli Borovszky Samu. Irod. tört. Közlem. 494—497. l.

1163. Tompa Mihály ismeretlen emlékkölteménye. (Künn éj van.) Főv. Lap. 267. sz.

1164. Tompa. 1. Făr de tine. (Nálad nélkü.) Ford. A. Pituc. Ungaria 23. l. — 2. Visurile vioarei. (Az ibolya álmai.) U. o. 78. l.

1165. *Kérékgyártó Elek*. A Tompa-ünnepélyről. Főv. Lap. 203. sz.

1166. *Péterfi Lajos*. A természet Tompa Mihály költészetében. Kereszt. Magvető 133—141. l.

1167. Róna Béla. A virágregék költőjéről. Magy. Génusz 32. sz.

1168. S. Szabó József. Tompa Mihály emlékezete. Főv. Lap. 211. sz.

1169. S. Szabó József. Tompa Mihály halálának negyedszázados évfordulóján. Vasárn. Ujs. 31. sz.

1170. *Váczy János dr.* Tompa Mihály. (Képekkel.) Vasárn. Ujság 31. szám.

1171. *Veres Samu dr.* Tompa költészetének néhány jellemző vonása. Gömör-Kishont 22. sz. — Lásd 1086. sz. a. is.

1172. Tóth E. *Tóth Ede* síri beszéde szinitársa felett. Közli Pap Károly. Erd. Múzeum 477—479. l. (Kétszeri Gyula fölött.)

1173. *Tóth Ede*. Törődék — naplójából. Zala 43. sz.

1174. *Erdélyi Gyula*. A «Toloncz» meséje. (Igaz történet.) — Visszaemlékezés Tóth Édére. — Magy. Szemle 4. s.

1175. Tóth K. B. J. Tóth Kálmán, Rónay István és a P. Lloyd. Főv. Lap. 25—26. sz. (Tóth Kálmán «Halál» című költeményéről.)

1176. *Tóth K.* Véntul vjæeste (Fütyül a szél). Ford. A. Pituc. Ungaria 22. l.

1177. *Udvardy G. Szana Tamás*. Két költő. Otthon I. köt. 194—197. l. (Zsutai János- és Udvardy Gézáról.)

1178. *Vadnai K. Andronicus*. Vadnai Miskolczon. Borsodmegy. Lap. 4. sz.

1179. *Beóthy Zsolt*. Vadnay Károly. Főv. Lap. 8. sz.

1180. Vadnay Károly. (Arczképpel.) Vasárn. Ujs. 3. sz. — Magy. Génusz 1. sz.

1181. *Vahót I.* — Lásd 1086. sz. a.

1182. *Vajda J. Robin*. Vajda János. Pesti Napló 5. sz.

1183. *Vajda P. Széchy Károly*. Vajda Péter élete és művei. Ism. Dr. Badics Ferencz. Phil. Közl. 291—298. l.

1184. *Vajkay K. Vadnay Károly*. Vajkay Károly. (Visszaemlékezések.) Főv. Lap. 226. sz.

1185. *Vajkay Károly*. (Arczképpel.) Vasárn. Ujs. 34. sz.

1186. *Váradi, Ant.* Die letzte Zeile. Uebers. Ad. Handmann. Ung. Revue 605. l.

1187. *Verseghy. Verseghy Ferencz*. Kellemetesen mulató nyájas-kodások. Verseghy Ferencz verses elbeszéléseiből. Az 1806-ki első kiadás után. (Mulattató zsebkönyvtár. 52. füz.) Esztergom, Buzárovits G. 1893. (16-r. 118. l.) 12 kr.

1188. **Virág B. Végh Endre.** Virág Benedek élete és költészete. Kaposvári áll. főgymn. 1892/3. értes. 11—20. l.

1189. **Vörösmarty.** Vörösmarty Mihály levele 1825. febr. 13. P. Napló 187. sz.

1190. **Vörösmarty, M. Káldor's Siegesmahl.** (Bruchstück aus «die Beiden Nachbarburgen» II. Ges. V. 1—98.) Uebers. Ad. Handmann. Ung. Rev. 534. l.

1191. **Hahn Adolf.** Emlékbeszéd Vörösmarty Mihály fölött. (1893. decz. 1.) A székesfehérvári Vörösmarty-körben elmondva. Székesfehérvár, 1893. Singer E. (8-r. 14 l.) 20 kr.

1192. **Robin.** Marót bán. P. Napló 338. sz.

1193. **Silberstein Adolf.** Vörösmarty M. Marót bán. P. Lloyd 288. sz. — Lásd 931. és 1200. sz. a. is.

1194. **Zrínyi M. Kanyaró Ferencz.** Zrínyi legújabb epigonja. Phil. Közl. 15—36. l.

1195. **Kanyaró Ferencz.** A Zrinyiász kelte és költője. Irod. tört. Közlem. 385—414. l.

1196. **Kozáry Gyula.** Zrínyi emlékezete. (Részlet Szigetváron tartott egyházi beszédéből.) Győri Közl. 78. sz.

1197. **Kőrösi Sándor.** Zrínyi és Machiavelli. Magy. Tengerpart 12. szám.

1198. **Krajcsovics Soma.** A Zrinyiász vallási eszméiből. Szarvasi ref. főgymn. 1892/3. értes. 3—16. l.

1199. **Margalits Ede dr.** Zrínyi Miklós, a költő. Kath. Szemle 80—100., 259—279., 418—429. l. — Külön is megjelent. Budapest, 1893. (8-r. 55 l.) 50 kr. Rövid ism. Magy. Szemle 39. sz. — Föv. Lap. 256. sz.

1200. **Novák Sándor.** Szigeti veszedelem és Zalán futása. Ism. Kanyaró Ferencz. Phil. Közl. 599—605. l. — B. F. Irod. tört. Közlem. 120. lap.

1201. **R. R.** A Zrinyiász új átdolgozása. Magy. Génusz 38. sz. (Vékony.)

1202. **Weszely Ödön.** Zrínyi Miklós gróf idilljei. Irodalomtörténeti tanulmány. Magy. Szemle 12—15. sz. Lásd 525. sz. a. is.

1203. **Zsutay J.** — Lásd 1177. sz. a.

4. Magyar nyelvészet.

1204. **Asbóth Oszkár dr.** A szláv szók a magyar nyelvben. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 3. sz.) Budapest, 1893. Akadémia. (8-r. 53 l.) 45 kr.

1205. **Balassa József.** A nyelvhangok. Nyelvőr 470. l.

1206. **Balassa, Joseph.** Kurze Darstellung des ungarischen Lautsystems. Phonet. Studien. VI. köt. 3. füz.

1207. **Balassa József.** A magyar nyelvjárások osztályozása. Ism. Zolnai Gyula. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 310—321. l.

1208. **Balassa József.** A gyermek nyelvének fejlődése. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 60—73., 129—144. l.

1209. **Balassa József.** Tévesztett szóegyeztés. U. o. 23. köt. 476. l.

1210. **Bartha József.** A palócz nyelvjárás. Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 321—328. l.

1211. *Bauer Simon dr.* A szólásmód. Ism. Kulcsár Endre. Phil. Közl. 384—386. l.
1212. *Csapodi István.* A magyar hangrendhez. Nyelvőr 256—258. 448—451. l.
1213. *D. J.* Régibb hadi műnyelvünkről. Ludovika. Akad. Közl. 604—606. l.
1214. *Findly Henrik.* A besztercei szószeret. Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 230—231. l. — Kalmár Elek. U. o. 232—236. l. — Melich János. Nyelvőr 117—124. 173—182. — Petkó Béla. Századok 82—84. l. — Lásd 1259. sz. a. is.
1215. *Hoffmann Mór.* A magyar helyesírás 73 gyakorlati leczkében. Segédkönyv a helyesírás tanításához és tanulásához. A magyar tud. akadémia által kiadott: «A magyar helyesírás elvei és szabályai» figyelembe vételével iskolai és magánhasználatra készítve. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 43 l.) 20 kr.
1216. *Imre Sándor.* A magyar nyelv és nyelvtudomány története. Ism. Albert János. Nyelvőr 259—268. 306—315. 345—353. l.
1217. *Juhos Béla.* A határozók és a helyesírás. Néptan. Lapja 92. szám.
1218. *Kalmár Elek.* A «töves» declinációról. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 240. l.
1219. *Kalmár Elek.* Idegen szók írása. U. o. 23. köt. 279—297. l.
1220. *Karsay János.* Ingadozások a magyar írásban. Ism. Balassa József. Phil. Közl. 313—315. l.
1221. *Kicska Emil.* Hangsúly és szórend. Nyelvőr 6—13. 52—63. lap.
1222. *Kolumbán Samu.* A lozsádi nyelvjárás. U. o. 353—359. 405—410. 456—459. 499—502. 555—557. l.
1223. *Kőrösi Sándor.* A magyar nyelvbéli olasz elemek. Ism. Balassa József. Phil. Közl. 225—227. l.
1224. *Kulcsár Endre.* A debreczeni «lesz». Nyelvőr 36. l.
1225. *Maszkák Hugó.* Sajtónk németes magyarsága. Élet 230—233. 396—399. l.
1226. *Mikó Pál.* Nem téved? Nyelvőr 565—567. l. (Gereblye, hékás, ingváll, kallatni, kállató szókról.)
1227. *Munkácsi Bernát.* Kutya s más magyar kutyanek. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 343. l.
1228. *Munkácsi Bernát.* Magyar műveltségi szók kaukázusi nyelvekben. U. o. 23. köt. 119. l.
1229. *Pap Ferencz.* Egy érdekes képző, — atag, — eteg. U. o. 23. köt. 419—423. l.
1230. *Pataki Ferencz.* Befejező órák a magyar nyelvtanból. Máramarosi Tanügy VIII. évf. 175—177. l.
1231. *Pör Antal.* Az «ayancha» szó értelmezése. Századok 167. l.
1232. *Radó Antal.* A rokonértelmű szók. Nyelvőr 304—306. l.
1233. *Raffay Sándor.* Palócság és Czegléd. U. o. 375. l.
1234. *Schneider M. Vazul.* A szenvedő igealakokkal való mondat-szerkesztésről. U. o. 63—71. 104—111. 153—161. 196—207. l.
1235. *Simonyi Zsigmond.* A Nyelvtudományi Közlemények a multban s a jövőben. Nyelvtud. Közl. 23. köt. 1—13. l.
1236. *Simonyi Zsigmond.* Olasz szavainkhoz. U. o. 23. köt. 128., 144., 177., 190., 352. l.

1237. *Simonyi Zsigmond*. Az idegen szók írásához. U. o. 23. köt. 350—352. l.
1238. *Simonyi Zsigmond*. A schlagli szójegyzék. U. o. 23. köt. 474. lap.
1239. *Simonyi Zs.* Helyesírási ingadozások. Nyelvőr 13—19. l.
1240. *Steuer János*. A székely diftongusok. U. o. 124—131. l.
1241. *Steuer János*. Csiki székelység. (A székely nyelvjárások osztályozásának vázlatával.) U. o. 213—218. l.
1242. *Steuer János*. A székely hangrendszer. U. o. 250—256. 298—303. l.
1243. *Steuer János*. A székely nyelvjárás osztályozása. Balassa J. észrevétele. U. o. 275—277. l. — *Steuer válasza*. U. o. 343—345. l. — *Balassa J. felelete*. U. o. 469. l.
1244. *Szabó Mihály*. Az első iskolai magyar grammatika. Magy. Állam 120. sz.
1245. *Szarvas G.* és *Simonyi Zs.* Magyar nyelvtörténeti szótár. *Ism.* Balassa József. *Tanáregyl. Közl.* 26. évf. 548—551. l. — *Zolnai Gyula*. *Phil. Közl.* 445—449. l. — *Brassai Sámuel*. *Audiatum et tertium pars.* Bud. Szemle 73. köt. 448—462. l. — *Kropf János*. U. o. 73. köt. 286—290. l.
1246. *Szarvas Gábor*. A «ch» hang. Nyelvőr 19—22. l.
1247. *Szarvas Gábor*. Magyar eredetűek-e a jó, ügy és va végű folyó nevek? U. o. 229. l.
1248. *Szarvas Gábor*. A magyar hangrendhez. U. o. 392—398. l.
1249. *Szarvas Gábor*. Keressétek az igazságot. U. o. 440—448. 493—498. 539—547. l.
1250. *Szarvas Gábor*. «Rege» és «monda» U. o. 451—455. l.
1251. *Szarvas Gábor*. Az idegen szók használata és írása. U. o. 481—498. 529—535. l.
1252. *Szarvas Gábor*. Mi a tájszó? U. o. 569. l.
1253. *Szeremley Barna*. Adalékok a nyelvtörténeti szótárhoz. U. o. 359—364. l.
1254. *Szilvek Lajos*. Nyelvbölcseleti kérdések. Bölcs. Folyóirat 393—442. l.
1255. *Szily Kálmán*. Mély hangú-e a mágnes? U. o. 341. l.
1256. *Szily Kálmán*. Még egyszer a «mágnesség». U. o. 466. l.
1257. *Szinnyei József*. Magyar Tájszótár. A m. t. Akad. megbízásából. I. köt. 1., 2. füzet. Budapest, 1893. Akadémia. (4-r. XI, 296 l.) — *Ism.* Főv. Lap. 177. sz. — *Simonyi Zsigmond*. *Nyelvtud. Közlem.* 23. köt. 307—310. l. és Bud. Hirl. 212. sz. — *Melich János*. *Erd. Muz.* 592. lap.
1258. *Szinnyei József*. A magyar nyelvbe átvett oláh szavak. Nyelvőr 23—30. 71—75. 111—117. 168—173. 207—212. 247—250. 294—297. 337—340. 387—392. 436—440. 490—493. 536—539. l.
1259. *Tagányi Károly*. A besztercei szószeret kulturtörténeti jelentősége. Századok 305—327. l.
1260. Az új magyar tájszótár. Akad. Értes. 379—388. l.
1261. *Takács István*. Az idegen szók hangrendjéhez. *Phil. Közl.* 745—748. l.
1262. *Tóth Béla*. Wagner Ferencz phraseológiája. Nyelvőr 459—465. 503—508. 558—564. l.

1263. *Végh Endre*. A «rege» és «monda». U. o. 398—405. l.
 1264. *Veres Ignác*. A magyar segédigék. U. o. 161—167. l.
 1265. *Veres Ignác*. Ugy. Ism. Balassa József. Phil. Közl. 393—394. lap.
 1266. *Volf György*. A magyar helyesírás alapja. Bud. Szemle 76. köt. 354—385. l.
 1267. *Zolnai Gyula*. Tájszó-tarozat. Nyelvőr 218—226. 268—275. 315—324. 364—371. 411—417. l.
 1268. *Zolnai Gyula*. Mátyus föld nyelvjárása. Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 321—328. l. — Zolnai válasza. U. o. 473. lap.
 1269. *Zolnai Gyula*. Mondattani bűvárlatok. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 35—59. 144—177. l. — Önállóan is megjelent. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 59 l.) 60 kr.

Egyes szók.

1270. *Áfonya*. Szinnyi József. Nyelvőr 81. l.
 1271. *Alattomban*. Albert János. U. o. 134. l.
 1272. *Aldozó csüörtörtök*. Szarvas G. U. o. 137. l.
 1273. *Arott*. Csapodi István. U. o. 512. l.
 1274. *Atalvető. Jöllehet*. Kondor Péter. U. o. 84. l.
 1275. *Beléget*. Albert János. U. o. 245. l.
 1276. *Béstelenkodik*. Tóth Béla. U. o. 467—469. l.
 1277. *Béöd este?* Szarvas G. U. o. 44. l.
 1278. *Bolyók, bolyóka, bolyókás*. Szarvas Gábor. U. o. 326. l.
 1279. *Borda*. Halász Ignác. U. o. 194—196. l.
 1280. *Bosza*. Szinnyi József. U. o. 422. l.
 1281. *Brizgdál*. Mikó Pál. U. o. 419. l.
 1282. *Büszön* szó eredete. Szarvas G. U. o. 281. l.
 1283. *Csaba íre*. Szarvas G. U. o. 150—152. l.
 1284. *Csalhatatlan. Infallibilis*. Szarvas G. U. o. 137. l.
 1285. *Csapsza*. Mikó Pál. U. o. 420. l. — Szinnyi J. 472. l.
 1286. *Csuti*. Csapodi J. U. o. 512. l.
 1287. *A Duna beállt-e vagy befagyott?* Szarvas G. U. o. 230—233. l. — Kardos Albert. U. o. 325. és 564. l. — Kulcsár E. U. o. 467. l.
 1288. *Eben gubát cserél*. Kálmány Lajos. U. o. 424. l.
 1289. *Erdélyiességek*. Steiner János. U. o. 279. l. — Albert János. U. o. 373. l.
 1290. *Esedezzel vagy esedezz?* Szarvas G. U. o. 513—515. l.
 1291. *Evez*. Szilasi Móricz. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 402. l.
 1292. *Ezer = mille = mér(föld) = kiló*. Simonyi Zsigmond. U. o. 23. köt. 418. l.
 1293. *Fazék, fazok*. Halász Ignác. Nyelvőr 193. l.
 1294. *Fennyedén* szó helyes-e? Szarvas G. U. o. 228. l.
 1295. *Fi-aim vagy fia-im?* Szarvas G. U. o. 427. l.
 1296. *Fickó*. Szarvas Gábor. Egy nyomon járók. U. o. 385—387. lap.
 1297. *Fitying*. Szarvas G. U. o. 509. l.
 1298. *«Fön» és családja*. Kolumbán Samu. U. o. 132. l.
 1299. *Föltételez*. Szarvas G. U. o. 510. l.
 1300. *Füles kártya*. Zlinszky Aladár. U. o. 37. l.

1301. *Galiba*. Munkácsi Bernát. U. o. 133. l. — Ásbóth Oszkár. U. o. 182—184. l.
1302. *Gica*. Perényi A. U. o. 279. l.
1303. *Háttil, hátissó, által, óta*. Zolnai Gyula. U. o. 83. l.
1304. *Hátissó*. Balassa József és Steuer János. U. o. 37. l.
1305. *Háztáj*. Steuer János. U. o. 372. l.
1306. *Hordály*. Tóth B. U. o. 513. l.
1307. *A horgony karmai?* Szarvas G. U. o. 426. l.
1308. *Hozzá vagy hozzá?* Szarvas G. U. o. 191. l.
1309. *Irtatal*. Tóth B. U. o. 512. l.
1310. *Ispán*. Ásbóth Oszkár. Nyelvt. Közl. 23. köt. 126. l.
1311. *Íz*. S. Bartha J. Nyelvőr 279. l.
1312. *Kantair*. Szarvas G. U. o. 145—150. l.
1313. *Karácsony*. Szarvas G. U. o. 137. l.
1314. *Kecskömét. Énőkös*. Szarvas G. U. o. 233—236. l.
1315. *Komádi vagy komádi* takarékpénztár. Szarvas G. U. o. 45—47. l.
1316. *Komatál*. Szilasi Móricz. U. o. 569. l.
1317. *Kurta kocsma*. Perényi A. U. o. 135. l.
1318. A «*lesz*» mint időképző. Balassa József. U. o. 82. l. — Kulcsár Endre és Zolnai Gyula. U. o. 136. l.
1319. A «*lesz*» mint segédige. Kanyaró Ferencz. U. o. 227. l. — Csapodi Istv. U. o. 471. l.
1320. *Létez vagy létezik*. Szarvas G. U. o. 571.
1321. «*Lobban*» és családja. Szilasi Móricz. U. o. 433—436. l.
1322. Székely «*máj*». Steuer János. U. o. 38. l.
1323. *Mármoros*. Kardos Albert. U. o. 135. l.
1324. *Mátkatal*. Mikó Pál. U. o. 510—512. l.
1325. *Megyek*. Balassa József. U. o. 289—294. l.
1326. *Míg le nem győzte? vagy míg legyőzte*. Szarvas G. U. o. 570. lap.
1327. *Mutuj*. Steuer János. U. o. 469. l.
1328. *Mű és munka* közt van-e különbség. Szarvas G. U. o. 190. l.
1329. *Nem átment*. Helyes szórend. Szarvas G. U. o. 189. l.
1330. *Okos agy?* Szarvas G. U. o. 425. l.
1331. *Osszel vagy ősszel?* Szarvas G. U. o. 427. l.
1332. *Pajtás*. Albert János. U. o. 241—245. l.
1333. *Paniperda*. Szinnyei József. U. o. 423. l.
1334. *Paprika*. Szarvas G. U. o. 44. l.
1335. *Pártarét*. Albert János. U. o. 84. l.
1336. *Péter kertjük?* Szarvas G. U. o. 138. l.
1337. *Pfennig* = batka vagy fitying. Szarvas G. U. o. 517. l.
1338. *Pimpós*. Zlinszky Aladár. U. o. 36. l. — Szinnyei J. 82. l. — Albert János. U. o. 134. l.
1339. *Pöce*. Szarvas Gábor. U. o. 97—103. l. — Kiss Ernő. U. o. 227. l. — Katona Lajos. U. o. 325. l. — Weber István. U. o. 471. l.
1340. *Rákos magyar szó?* Szarvas G. U. o. 280. l.
1341. *Regőlkő hétfe*. Nagyszigethi V. U. o. 329. l.
1342. *Rendesen* melléknév vagy határozó. Szarvas G. U. o. 426. l.
1343. *Rigli*. Csapodi István. U. o. 185. l.
1344. *Három fogamat rontott v. rontotta el a fogorvos*. Szarvas G. U. o. 282. l.

1345. *Rosz vagy rossz?* Szarvas G. U. o. 427. l.
 1346. *Sifti*. Csapodi István. U. o. 185. l.
 1347. *Sík*. Zolnai Gyula. U. o. 565. l.
 1348. *Sürr-förr*. Szarvas G. U. o. 138. l. — Csengeri János. U. o. 185. lap.
 1349. *Szápa-keszeg*. Munkácsi Bernát. U. o. 134. l.
 1350. *Szélhámos*. Szinnyei József. U. o. 277. l. — Szarvas G. U. o. 327—329. l. — Nagyszigethi K. és Szarvas G. U. o. 374. l. — Tóth Béla. U. o. 421. l.
 1351. *Szorgalo-mért vagy szorgalom-ért?* Szarvas G. U. o. 427. l.
 1352. *Szotyog*. Csapodi István. U. o. 184. l.
 1353. *-Talan, -telen, vagy -tlan, -tlen?* Szarvas G. U. o. 281. l.
 1354. *Tárnok*. Szarvas Gábor. U. o. 40—43. l.
 1355. *Te, té*. Mikó Pál. U. o. 324. l. — Endrei Ákos. U. o. 423. l.
 1356. *Ténnap*. Steuer János. U. o. 469. l.
 1357. *Tesz. Tökél*. Szarvas Gábor. U. o. 186—189. l.
 1358. *Tézsola, tézsla*. Melich János. U. o. 418. l.
 1359. *Több, mint bizonyos*. Szarvas G. U. o. 43. l.
 1360. *Én is tudok ezt*. Szarvas G. U. o. 138. l.
 1361. *Új vendég*. Szarvas Gábor. U. o. 185. l.
 1362. *Válskás*. Dietz Sándor és Szarvas G. U. o. 38—40. l. — Márton József. U. o. 135. l.
 1363. *Velenec*. Schuchardt Hugó. U. o. 85. l.
 1364. *Velez*. Zolnai Gyula. U. o. 135. l.
 1365. *Zajt csapni*. Szarvas G. U. o. 137. l.
 1366. *Zapona*. Ásbóth Oszkár. U. o. 226. l.
 1367. *Zsolozsma*. Ásbóth O. Nyelvt. Közlem. 23. köt. 127. l.

Tankönyvek.

1368. *Badics Ferencz dr.* Magyar irodalmi olvasókönyv. IV. kötet. A gymnasium VIII. osztálya számára. Budapest, 1893. Eggenberger. (8-r. IV, 188 l.) 1 frt.
 1369. *Deme Károly*. Rendszeres magyar nyelvtan és hangsúlyos verselés. A polgári és középiskola III. osztálya számára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 92 l.) 50 kr.
 1370. *Góbi Imre*. Szerkesztéstan. A stilsztika második része. A középiskolák V. osztálya számára. 2. javított kiadás. Budapest. 1893. Franklin társ. (8-r. VII, 168 l.) 1 frt.
 1371. *Góbi Imre*. A magyar nemzeti irodalom története. 1892. Ism. Bánóczi József. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 281—285. l. — Góbi Imre. Megjegyzések Bánóczi József bírálatára. U. o. 477—482. l. — Bánóczi válasza. U. o. 482—486. l.
 1372. *Gööz József, Schön József és Trájtler Károly*. Magyar abc és olvasókönyv az elemi népiskolák I. osztálya számára. (Bevezető rész a Magyar Nemzeti olvasókönyvekhez.) Az állóírás szövegét előírta Vajda Pál. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 130 l.) 20 kr.
 1373. *Gööz József és Tóth József*. Magyar nyelvtan különös tekintettel a helyesírás és fogalmazás gyakorlati tanítására. Polgári fiú és leányiskolák számára. 2. változatlan kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. IV, 196 l.) 80 kr.

1374. *Gööz József és Tóth József.* Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák első osztálya számára. Póra Ferencz közreműködésével. 2. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 196 l.) 60 kr.

1375. *Gööz József, Póra Ferencz és Tóth József.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák első osztálya számára. 2. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 178 l.) 70 kr.

1376. *Gyulay Béla dr.* Magyar olvasókönyv. Polgári fiú- és leányiskolák számára. I. rész. A polgári iskolák I. osztálya számára. 6. kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 135 l.) 80 kr.

1377. *Horváth Cyrill dr.* A magyar nemzeti irodalom története a középiskolák számára. Budapest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. VIII, 448 l.) 2 frt 40 kr. Ism. Z. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 673. l.

1378. *Jancsó Benedek.* Magyar irodalmi olvasmányok a görög nyelv pótlásául. A gymnasium VII. osztálya számára. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 219 l.) 1 frt 40 kr.

1379. *Kalmár Elek.* Iskolai magyar nyelvtan elemzés alapján. A középiskolák alsó osztályai számára. I. rész. Az első osztály számára. Budapest, 1893. Franklin társ. (8-r. VII, 112 l.) 80 kr. — Ism. Vozári Gyula. Phil. Közl. 580—586. l. — Felső polg. isk. közl. 211. l.

1380. *Kalmár Elek.* Magyar olvasókönyv. A középiskolák alsó osztályai számára. I. kötet. Az első osztály számára. Budapest, 1893. Franklin társ. (8-r. 175 l.) 1 frt. — Ism. Vozári Gyula. Phil. Közl. 580—586. l.

1381. *Katinszky Géza.* A magyar nemzeti irodalomtörténet vázolata irodalomtörténeti szemelvényekkel. Tanító, tanítóképző intézetek, felsőbb leányiskolák számára és magánhasználatra. 3. javított és bővített kiadás. A halotti beszéd másával. Budapest, 1893. Lauffer V. (8-r. XII, 579 l.) 2 frt 80 kr.

1382. *Koltai Virgil.* Irálytan a legujabb ministeri tanterv szerint középiskolai használatra. 3. teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 229 l.) 1 frt 20 kr.

1383. *Koltai Virgil.* Szerkesztéstan. A legujabb ministeri tanterv szerint középiskolák használatára. 2. javított kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 259 l.) 1 frt 30 kr.

1384. *Kozáry J.* Rendszeres magyar nyelvtan. 3. kiad. N.-Kanizsa, 1894. Ism. Veress Ignác. Nyelvőr 552—555. l.

1385. *Kozáry József.* Magyar nyelvtan katekizmus alakjában. Vagyis a közép- és polgári iskolák I. és II. osztályának magyar nyelvi tananyaga kérdések és feleletekben földolgozva. N.-Kanizsa, 1893. Fischel F. (8-r. 86 l.) 36 kr.

1386. *Környei János.* Gyakorlati irálytan. Különös tekintettel a levélírásra, a közéletben előforduló ügyiratokra és a prózai műfajokra. A polgári- s felső népiskolák és felsőbb leányiskolák használatára. — Műve nyomán írta Gyulay Béla. 8. javított kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 207 l.) 90 kr.

1387. *Kőrösi A.* Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese. I. 1891. Ism. p. i. Bud. Szemle 73. köt. 309—312. l.

1388. *Ligárt János és Radnay Rezső.* Magyar nyelvtan, irály-, szerkesztéstan és olvasókönyv a tisztképző tanfolyam I. évfolyama számára. Budapest, 1893. Pallas ny. (8-r. VII, 210 l.) 75 kr.

1389. *Maklári Pap Miklós*. Magyar nyelvtan népiskolák számára. 1892. Ism. Nagy Lajos. Máramarosi Tanügy 208—213. l.

1390. *Mártonfi Márton és Gockler Antal*. Magyar nyelvgyakorló és olvasókönyv, németajku népiskolák számára. 3. évf. Ism. Deéry Géza. Néptan. Lapja 12. sz.

1391. *Nagy László*. Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításában népiskolák 3. és 4. osztálya számára. Átdolgozta Komáromy Lajos 1893. Ism. Dkp. Néptan. Lapja 83. sz.

1392. *Pintér Kálmán*. Magyar stilistika. II. Szerkesztéstan. Iskolai használatra és olvasókönyvvvel ellátva. Budapest. 1893. Hornyánszky V. (8-r. 184 l.) 1 frt 20 kr.

1393. *Riedl Frigyes*. Rhetorika és retorikai olvasókönyv. 2-ik kiadás. Budapest. 1893. Lampel R. (8-r. 240 l.) 1 frt 30 kr.

1394. *Szántó Kálmán*. Stilisztika a magyar írásmód törvényeinek ismertetése középiskolák számára. Budapest, 1893. Franklin társ. (8-r. 235 l.) 1 frt 20 kr. Ism. Baló József. Felső polg. isk. Közl. 211. l. — Hungarus. P. Napló 132. sz.

1395. *Tomor Ferencz és Váradi Antal*. Magyar olvasókönyv a középiskolák III. osztálya számára. Az új tanterv és ministeri utasítás értelmében. 6. részben átdolgozott kiadás. Budapest. 1893. Lampel R. (8-r. VI, 224. l.) 1 frt 20 kr.

1396. *Záray Ödön*. Magyar nyelvtan. Népiskolák használatára. 27. kiadás. Budapest, 1893. Dobrowsky és Franke. (8-r. 62 l.) 30 kr.

1397. *Zlinszky Aladár dr.* Szemelvények a magyar nemzeti lyra köréből. (Jeles írók iskolaitára XLIV. köt.) Budapest, 1893. Franklin társ. (8-r. 304 l.) 1 frt. — Ism. Balogh Péter. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 162—170. l.

Szótár.

1398. *Ballagi Mór*. Magyar-német kézi szótár. Budapest, 1893. Franklin t. (8-r. 648 l.) 2 frt 50 kr.

1399. *Csemez József és Német Antal dr.* Magyar-német és német-magyar zseb-szótár. I. rész. Német-magyar rész. II. rész. Magyar-német rész. Győr, 1893. Gross S. és testv. (16-r. 336; 372 l.) 1 frt 20 krajczár.

VIII. Klasszikus nyelvek s irodalmak.

1. Általános irányú dolgozatok.

1400. *Bartal Antal*. Találkozások a klasszikus és modern költészetben. (Kivonat). Akad. Ért. 455—459. l.

1401. *Guhl u. Koner*. Leben d. Griechen u. Römer. 6. Aufl. 1893. Ism. Szamosi János. Erd. Múzeum 470. l.

1402. *Láng Mihály*. Kisdiednevelés az ókorban. Kolozsvár 226. sz.

1403. *Latkóczy Mihály*. Szövegkönyv a mythologiai képgyűjteményhez. Ism. dr. Pozder Károly. Phil. Közl. 587. l.

1404. *Pauly's Realencyclopædie d. class. Altertums-Wissenschaft*. Herausg. v. G. Wissowa. I. Halbband. Rövid ism. Szamosi J. Erd. Múzeum 416. l.

1405. *Petiscus*. Az Olympus. Görög-római mythologia. Függelékül:

a germán népek Istentana. Serdültebb fiuk és leányok számára. Átdolgozta Geréb József. Budapest, 1893. Athenæum. (8-r. VII, 344. l.) 3 frt.

1406. *Sebesztha Károly*. A rabszolgaság az ókori népeknél. (Egyetemes Könyvt. 62. sz.) Győr. Gross G. és testv. 1893. (16-r. 45 l.) 10 kr.

1407. *Stending, H.* Griechische u. Römische Mythologie. Stuttgart, 1892. Rövid ism. Erd. Múzeum 193. l.

2. Görög történet és régiségek.

1408. *Fekete J. Fidél*. A görögök zenéjéről. Szépirod. Kert. 29. sz.

1409. *Mártonyi Lukács*. A görög színház. Ism. dr. Tóth Kálmán. Phil. Közl. 616. l.

1410. *Pécz Sándor*. A régi görögök családi élete. Ism. Dr. Fináczy Ernő. Phil. Közl. 51—53. l.

1411. *Palásthy Károly*. Családi élet és nevelés az ókori görögöknél. Ism. Bayer József. Phil. Közl. 466—470. l.

3. Görög irodalom.

1412. *Schill Salamon*. Görög irodalomtörténet. Ism. Dr. Pecz Vilmos. Phil. Közl. 44—47. l. — Dr. Vári Rezső. U. o. 47—51. l. — Schill válasza. U. o. 318—320 l.

1413. *Szamosi János*. Egy régi görög álmoskönyvről. Erd. Múzeum 205—219. l.

1414. *Aeschylos*. *Aeschylos* Agamemnonja. Görögből fordította és jegyzetekkel kísérte Csengeri János. Budapest, 1893. Eggenberger. (8-r. 66 l.) 50 kr.

1415. *Aeschylos* Agamemnonából. 774—965. vers. Ford. Csengeri Antal. Bud. Szemle 74. köt. 118—125. l.

1416. *Schneller István*. Aeschylos vallás erkölcsi világnézete Orestiaja alapján. Athenæum 161—184. 333—364. 509—537. l.

1417. *Aisopos*. *Aesop*. Az ölyv és a gazda. Ford. Bálinth Gyula. Főv. Lap. 163. sz. — 2. A teve. U. o. 257. sz.

1418. *Anakreon*. *Anakreon*. A föld iszik. Ford. Zoltán Vilmos. Győri Közl. 45. sz.

1419. *Anthologia*. *Sidoni Antipatros*. 1. Homeros szülőföldje. — 2. Sapphóhoz. Ford. Cserei József. Délmagyar. Közl. 295. sz.

1420. *Palladas*. Az élet bizonytalan. Ford. Cserei József. Délm. Közl. 295. sz.

1421. *Thessaloniai Philippos*. 1. Homérosra. 2. Pnoidios olympiai szobrára. Ford. Cserei József. Délmagyar. Közl. 295. sz.

1422. *Cserei József*. Xenophanes Symposium. Délmagyar. Közl. 58. szám.

1423. *Aristophanes*. *Pecz, Wilh.* Die Tropen des Aristophanes verglichen mit den Tropen des Aeschylus, Sophokles und Euripides. Ung. Revue 198—205. l.

1424. *Euhemeros*. *Némethy Géza*. Addenda reliquiis Euhemeri. Phil. Közl. 1—14. l.

1425. *Euripides*. *Euripides*. Iphigeneja Aulisban. Ford. Radó Antal. 1892. Ism. Dr. Csengeri János. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 286—289. lap.

1426. *Euripides*. Alkestis drámából részlet. Ford. Szent-Imrey Tamás. Máramaros 1. sz.

1427. *Cserei József*. Euripides Medeája. Délmagyar. Közl. 17. sz.

1428. *Herodotos*. *Herodotos* történeti könyvei. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Geréb József. II. kötet. IV—VI. könyv. Budapest, 1893. Franklin t. (8-r. 216 l.) 1 frt 20 kr. — Ugyanaz Görögül és magyarul. 2. köt. IV—VI. könyv. U. o. 1892. (8 r. 376 l.) 2 frt 40 kr.

1429. *Herodotos* történeti könyvei. Ford. Geréb József I. köt. 1892. Ism. Dr. Fináczy Ernő. Phil. Közl. 287—291. l.

1430. *Herodot* műzsái. I. Klio. Ford. Hoffer Endre. Ism. Dr. Fináczy Ernő. Phil. Közl. 287—291. l. — Geréb József. U. o. 381—384. lap.

1431. *Homer* *Homer* Odysseiája. Az eredeti versmértékben fordította Kempf József. Budapest, 1893. Grill Károly. (8-r. XXXII, 270 l.) 1 frt 80. — Ism. Pecz Vilmos. Phil. Közl. 684—686. l. — Főv. Lap. 87. sz. — Vasárn. Ujs. 14. sz. — Magy. Génusz 14. sz. — Bud. Hirl. 104. sz.

1432. *Homer* *Odysseiája*. II. ének. Ford. Kempf József. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 607—609. l.

1433. *Homér* Iliása. Görögből fordította folyó beszédben Telfy Iván. V. VI. füzet. 2. kiad. (Hellen remekírók magyar fordításban. 12. 13. köt.) Budapest, 1893. Lampel R. (16-r. 397—624. l.) Egy füzet 30 kr.

1434. *Danielovics Kálmán*. *Homer* és *Vergilius* alvilága. Ism. Dr. Némethy Géza. Phil. Közl. 217—219. l.

1435. *Longos*. *Vajda Károly*. *Daphnis és Chloë*, írta Longos. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 690—694. l.

1436. *Lukianos*. *Hittrich Ödön dr.* Lukianos két dialogusa. Ism. Tóth Kálmán. Phil. Közl. 614. l.

1437. *Lykurgos*. *Lykurgos* beszéde Leokrates ellen. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Fináczy Ernő. Budapest, 1893. Franklin-t. (8-r. 84 l.) 50 kr. — Ugyanaz Görögül és magyarul. Budapest. U. o. (8-r. 120 l.) 70 kr. — Ism. Hegedűs István. Phil. Közl. 441—445. lap.

1438. *Platon*. *Platon* válogatott művei. I. kötet. Gorgias. Philebos. Görögből fordította s bevezetéssel ellátta Péterfy Jenő. (Filozófiai írók tára. X. köt.) Budapest, 1893. Franklin-t. (8-r. 198 l.) 1 frt 40 kr. — Ism. Fináczy Ernő. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 721. l. — Némethy G. Phil. Közl. 675—677. l. — Béla Henrik. Bud. Hirl. 91. sz. — II. kötet. Euthyphron. Sokrates védekezése. Kriton. Phaidon. Görögből fordította bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Gyomlay Gyula. (Filozófiai írók tára. XI. köt.) Budapest, 1893. Franklin-t. (8-r.) 1 frt 20 kr.

1439. *Platon* *Theaitetos*a. Ford. Simon József Sándor. 1890. Ism. Brassai Sámuel Tanáregyl. Közl. 26. évf. 619—623. 675—679. 722—728. lap.

1440. *Kassai Gusztáv*. *Πλατωνικά ζητήματα. Κεφαλαίων πρώτων*. Ism. Pecz Vilmos. Erd. Múzeum 533—536 l.

1441. *Mihálkovic* *Ede*. Plátó theológiája. Bölc. folyóirat 443—477. 723—748. l.

1442. *Schäublin, Friedr.* Über den platonischen Dialog Kratylos. Basel, 1891. Ism. P. Erd. Múzeum 350. l.

1443. *Plutarchos. Brassai Sámuel.* Plutarchos egészségügyi cikkét s egy pár mást illető nyelvészeti észrevételek. Phil. Közl. 321—327. l.

1444. *Sophokles. Sophokles.* Ajasából monolog. (Ajas). Ford. Szent-Imrey Tamás. Máramaros 21. sz.

1445. *Theognis. Theognis.* Halhatatlanság. Ford. Cserei József. Délmagyar. Közl. 32. sz.

1446. *Thukydides. Hegedűs István.* Thukydides műve keletkezésének idejéről. Phil. Közl. 81—91. 161—172. l.

1447. *Hornyánszky Gyula dr.* Thukydides és a sophistika. Ism. Zsoldos Benő. Phil. Közl. 222—225. l.

1448. *Incze Béni.* Nominativus cum infinitivo és accusativus c. inf. Thukydidesnél. Phil. Közl. 36—44. 100—113. 185—196. 258—276. l.

1449. *Xenophon. Xenophon* Anabasisa. (Kyrus hadjárata), 2. 3. füzet. 3. kiadás. Fordította Tély Iván. (Hellen remekírók magyar fordításban. 2. 3. kötet.) Budapest, 1893. Lampel R. (16-r. 113—328 l.) Egy füzet 30 kr.

1450. *Paraskhos Akhilles.* Krisztus és a gyermek. Új-görögből ford. Hegedűs István. Vasárn. Ujs. 15. sz.

1451. *Pecz Vilmos.* Paraspondylos Zolikos költeménye a várnai csatáról. Akad. Értes. 618—621. l.

4. Görög nyelvtanok.

1452. *Constantinides, Mich.* Neoellenica, an introduction to modern Greek. Ism. y. Erd. Múzeum 349. l.

1453. *Hatzidakis, G. N.* Einleitung in die neugriech-Grammatik. Ism. Pecz Vilmos. Phil. Közl. 473—474. l.

1454. *Krauss S.* Zur griechischen und lateinischen Lexikographie aus jüdischen Quelle. Ism. B. L. Magy.-Zsidó Szemle 509—516. l.

1455. *Maywald József dr.* Görög gyakorló- és olvasókönyv. Gymnasiumi használatra. I. rész: A név és a szabályos ω végű ige. Az V. osztály számára. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1893. Kókai L. (8-r. 131. l.) 90 kr.

1456. *Pecz Vilmos.* Az új-görög nyelv. Erd. Múzeum 291—322. l. — Kivonat. Akad. Értes. 459—463. l.

1457. *Prellwitz, W.* Etymolog. Wörterbuch der griechischen Sprache. Ism. e. Erd. Múzeum 260. l.

1458. *Schenkl Károly.* Görög elemi olvasókönyv. 3. kiad. Rendezte. dr. Pozder Károly. 1892. Ism. Gyomlay Gyula. Phil. Közl. 450—454. l.

Értekezések.

1459. *Engelsz, Johann dr.* Das hebräische Element der griechischen Sprache des neuen Testaments. Temesv. Zeitg. 295. sz.

1460. *Krausz Sámuel.* Addenda Lexicis græcis et latinis. Phil. Közl. 672—675. l.

1461. *Vári R.* Oppiani Cilicis codicum in bibliothecis hodie adservatorum series. Jahrb. f. Phil. u. Pæd. 247. köt. 409—416. l.

5. Római történet s régiségek.

1462. *Keil A. L.* Róma törvényhozásai a népgyűlések korában. Ism. Fröhlich Róbert. Phil. Közl. 756—761. l.

1463. Monumenti antichi, pubblicati per cura della Reale Accademia dei Lincei. I. Ism. Zigány Árpád. Bud. Szemle 76. köt. 460—464. l.

1464. *Pirchala Imre*. A színészet történetéből. (Kivonat). Nyugat-magyarországi Híradó 60. sz.

1465. *Rácz Endre*. Tanulmányok a rómaiak erkölceiről, stb. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 686—690. l. — Századok. 87. l.

1466. Régi római ujságok. Vasárn. Ujs. 24. sz.

1467. *Takács Menyhért*. A római nevelés. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 307—311. l.

1468. *Walter Gyula*. Az irodalmi élet fejlődése a régi Rómában. Magy. Állam 28. 29. sz.

1469. Z. Az ókori Róma hírlapirodalma. Főv. Lap. 173. sz.

6. Latin irodalom.

1470. *Balogó János dr.* A római nyelv hanyatlásának okai Augustus halála után. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 390—393. l.

1471. *Bozóky Alajos*. A szépirodalom a római császárság korában. 1893. Ism. i. s. Bud. Szemle 74. köt. 473. l.

1472. *Leffler Sámuel*. Római irodalomtörténet. A középiskolák felsőbb osztályai számára és a művelt közönség használatára. 2. javított és bővített kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 194 l.) 1 frt. 20 kr.

1473. *Ribbeck O.* A római költészet története. Ford. Katona L. III. kötet. A császárkor története. Budapest, Akadémia 1893. (8-r. 552 l.) Ism. Pozder Károly. Phil. Közl. 761—769. l.

1474. Cato. Dicta *Catonis* quæ vulgo inscribuntur *Catonis Disticha* de moribus. Ed. G. Némethy. Ism. Dr. Vári Rezső. Phil. Közl. 609 l. — Mueller L. Berl. Berl. Philol. Wochenschr. 1. sz.

1475. *Cicero. Ciceronis (M. T.) orationes selectæ XIII.* Edidit Stephanus Dávid. *Orationes pro lege Manilia. S. de imperio Cn. Pompeii, in L. Catilinam, pro P. Sulla, pro A. Licinio archia poeta, pro P. Sestio, pro M. Marcello, pro Qn. Ligario, Orationes philippicæ I. II. XIV.* Budapestini, 1893. Lampel R. (8-r.) 80 kr.

1476. *Cicero. Ciceronis (M. T.) Pro P. Sulla oratio.* Magyarázta Cserép József. (Jeles írók iskolai tára. 43. köt.) Budapest, 1893. Franklin-t. (8-r. 77 l.) 30 kr.

1477. *Cicero. Ciceronis (M. T.) Pro P. Sestio oratio.* Magyarázta Cserép József. Ism. Dóczi Imre. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 470—473. l. — Dr. Gyomlay Gyula. Phil. Közl. 138—143. l.

1478. *Cicero. Ciceronis (M. Tullii.) orationes selectæ XIII.* Magyarázta Dávid István. II. f. (De imperio Cn. Pompei. 17—végig és In Catilinam 1—végig) (Római remekírók magyar fordításban. 8. füz.) Budapest, 1893. Lampel R. (16-r. 49—96 l.) 30 kr.

1479. *Cicero (M. T.) A legfőbb jóról és a legfőbb rosszról. (De finibus bonorum et malorum.)* Latinból fordította folyó beszédben Szerelemhegyi Tivadar. I. füzet. (Római remekírók magyar fordításban 40. köt.) Budapest, 1893. Lampel R. (16-r. 1—96 l.) 30 kr.

1480. *Moravszky Ferencz.* A tökéletes szónok Cicero szerint. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 461—463. l.

1481. Festus. *Codex Festi Farnesianus.* XLII tabulis expressus.

Consilio et impensis Academiæ Litterarum Hungaricæ editit Aemilius Thewrewk de Ponor. Tabulas photographicas arte Justine Lembo Neapolitani confectas photographice descripsit Georgius Kloesz. Budapest, 1893. Akadémia. (2-r. 42 tábla) 21 frt. — Ism. Vári Rezső. Phil. Közl. 752. 1. — Rövid. ism. Berl. Philol. Wochenschr. 31—32. sz.

1482. Horatius. *Horatii Flacci Opera*. Vol. I. Carmina. Bevezetésekkel és magyarázatokkal ellátták Bartal Antal és Malmosi Károly. 2. kiadás. Átdolgozta dr. Csengeri János. Budapest, 1893. Eggenberger. (8-r. XXVIII. 163 l.) 90 kr. — Vol. II. Satiræ et Epistolæ. U. o. (8-r. 163 l.) 70 kr.

1483. Horatius Flaccus (*Qu.*) epistolái. Fordította Boros Gábor. 2. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 31.) Budapest, 1893. Lampel R. (16-r. 132 l.) 30 kr.

1484. *Horáczból*. 1. Kérlek, ne fürkészd, ne kutasd; 2. Nézd, milyen búsan, mily féhéren áll. ... 3. Laknál bár észak vad vidékin. Ford. Endródi Sándor. Hét 24. sz.

1485. Horatius. Chloëhoz. Ford. Zoltán Vilmos. Győri Közl. 5. sz.

1486. *Detto V. A.* Horatius és kora. Fordította dr. Horváth Balázs. Budapest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r.) Ism. Moravszky Ferencz. Phil. Közl. 367—369. l.

1487. *Hegedűs István*. Horatius «Ars poeticá»-ja. Erd. Múzeum 269—290. 377—400. l.

1488. *Popini Albert*. Néhány szó Horatiusról. Ism. Dr. Fodor Gyula. Phil. Közl. 60—64. l.

1489. Livius. *Livii (T.)* Ab urbe condita libri. (Liber XXI. és XXII.) Magyarázta Fodor Gyula. II. füz. Liber XXI. 17—42. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 5. füz.) Budapest. 1893. Lampel R. (8-r. 49—96 l.) 25 kr.

1490. *Livii (T.)* Ab urbe condita libri XXI—XXII. Magyarázták Iványi István és Wébel János. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. 26. köt.) Budapest, 1893. Lampel R. (16-r. XVI, 215. l.) 1 frt.

1491. *Livius (Titus.)* Ab urbe condita XXI. könyve. 1. füzet. (1—53 §.) Fordította Vajdady Géza. 3. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban). Budapest, 1893. Lampel R. (16-r. 1—80 l.) 30 kr.

1492. Lucanus. *Bárdos Remig.* Lucanus és Vergilius. Phil. Közl. 401—417. 549—558. 625—643. l.

1493. *Vári Rezső*. Ad Lucani codices Estenses. Phil. Közl. 340—354. lap.

1494. Ovidius. *Ovidius*. Átváltozások. IV. könyv. 55—166. vers. Ford. Buday József. Délvidék 40. sz.

1495. *Paterculus. Szőlgyémy Ferencz*. C. Velleius Paterculus és M. Vinicius consulhoz Róma történetéről írt két könyve. Ism. Dr. Némethy Géza. Phil. Közl. 216. l.

1496. *Pervigilium Veneris*. Venus Tavasz-ünnep. (Pervigilium Veneris). Ford. Katona Lajos. Élet 293—297. l.

1497. *Plinius. Lippmann, Dr. E. O.* Die chemische Kenntnisse des Plinius. Rövid ism. *gtr.* Phil. Közl. 75. l.

1498. Sallustius. *Sallustius* művei. II. füzet. Jugurtha 85. c. — végig és Catilina összeesküvése. Ford. Vajdady József. (Római remekírók magyar fordításban. 13. köt.) Budapest, 1893. Lampel R. (16-r. 113—232. l.) 30 kr.

1499. Statius. *Varjas István*. Kritikai adalékok a Statius Thebaisához írt scholionokhoz. Phil. Közl. 651—663. 727—745. l.

1500. Sulpicia. *Katona Lajos*. Sulpicia. Élet 373—375. l.

1501. Tacitus. *Taciti (Cornelii P.)* Ab excessu divi Augusti (Annalium) libri I—VI. Edidit Geyza Némethy Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. V, 198 l.) 65 kr. — Ism. Niemeyer K. Berl. Philol. Wochenschr. 40. szám.

1502. Vergilius. *Vergilii Maronis (P.)* Aeneis. Magyarázta Várkonyi Odilo. I. II. füzet. (I. k. I—V.) (Latin iskolai classikusokhoz való praeparatio. 6. 7. füz.) Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 1—96 l.). Egy füzet 25 kr.

1503. *Dóczi Imre*. Praeparatio Vergilius Aeneisének I. és II. énekéhez I—III. füzet. (Latin Praeparatiók XV., XVI., XXVII. füz.) Budapest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 144. l.) Egy füzet 30 kr.

1504. — Lásd 1492 sz. a.

1505. *Janus Pannonius*. Bucsú Váradtól. Ford. Hegedűs István. Nemzet 91. sz.

1506. XIII. *Leo Pápa*. 1. De se ipso. 1875. 2. Betegségben. 1830. 3. Sz. Herkulán. Ford. Rosty Kálmán. Magy. Állam 41. sz.

1507. XIII. *Leo Pápa*. Husvét. Szonett. Magy. Szalon 19. köt. 1. lap.

1508. *Robitsek Ferencz*. XIII. *Leo pápa*, a költő. Magy. Szemle 8. szám.

7. Latin nyelvtanok.

1509. *Békési Gyula*. Latin nyelvtan. II. III. rész. 1892. Ism. Pozder Károly. Phil. Közl. 298—306. l.

1510. *Burián János*. Latin synonymika. 1892. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 375—380 l.

1511. *Dávid István*. Latin olvasókönyv Livius, Ovidius, Phædrus műveiből és más költők gnómáiból a gymnásiumok III. és IV. osztálya számára, valamint a reál- és polgári iskolák használatára. A tanítás legújabb módja szerint szótárral ellátva. 4. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1893. Lampel. (8-r. 186 l.) 1 frt-

1512. *Dávid István*. Betűsoros szóalajstrom. — I—IV. gymnásiumi osztály számára szerkesztett latin olvasó- és gyakorló könyvéhez 2. teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 79 l.) 44. kr.

1513. Latin nyelvtan dióhéjban. I. Alaktan. 2. javított kiadás. Veszprém, 1893. Krausz A. (32 r. 78 l.) 25 kr.

1514. *Némethy Géza és dr. Pozder Károly*. Latin nyelvtan. 1893. Ism. Pecz Vilmos. Phil. Közl. 575—580. l.

1515. *Pirchala Imre*. Rerum Romanarum liber. Latin olvasókönyv a gymnasium III. és IV. osztálya számára. Régiségtani függelékkel és szótárral ellátva. Pozsony. Budapest, 1893. Stampfel. (8-r. 139 l.) 80 kr. Ism. Cserny Károly. Középiskola 65—67. l.

1516. — Latin gyakorlókönyv a gymn. III. és IV. osztálya számára. Pozsony. Budapest, 1893. Stampfel. (8-r. 97 l.) 60 kr. Ism. Cserny Károly. Középiskola. 65—67. l. — Dr. Maywald József. Phil. Közl. 208—211. l.

1517. *Pirchala Imre*. Latin nyelvtan. 1892. Ism. Dr. Maywald József. Phil. Közl. 203—208. l.

1518. *Schultz Ferdinánd*. Kisebb latin nyelvtana. Átdolgozta Dávid István. A szerzőtől egyedül jogosított magyar kiadás. 7. javított és lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. III, 297 l.) 1 frt 20 kr.

1519. *Sinka Sándor*. Latin Olvasókönyv Corn. Nepos után. 1892. Ism. Lázár István. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 473—476. l.

1520. *Szabóky Adolf dr.* Latin olvasókönyv. Lateinisches Lesebuch. Tanodai használatra. 13. kiadás. Budapest, 1893. Franklin-t. (8-r. 79 l.) 30 kr.

1521. *Telmányi Emil*. Szók és kifejezések. (Bartal-Malmosi latin olvasókönyvéhez). A gymnasium III. osztálya számára. Arad, 1893. Révész N. (8-r. 83 l.) 70 kr. — Ugyanaz. A gymnasium IV. osztálya számára. Arad, 1893. (8-r. 76 l.) 60 kr.

8. Értekezések.

1522a. *Bartal Antal*. A magyarországi latinság szótára. Phil. Közl. 417—421. l.

1522b. *Losonczi, Ludov.* De Simonis de Keza chronicarum latinitate. Keszmarkini, tipis P. Sauteri, 1892. (8-r. 58 l.)

1523. *Soós, Joseph.* De Nicolai Istvánffy pannoni latinitate. Kesz-keméti ref. főgym. 1862/3 értes.

1524. *Stowasser, J. M.* Das Verbum Lare. Ism. Zolnai Gyula. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 227—230. l.

8. Magyarország ókori régészete.

1525. Aurelius császár leányának állítólagos síremléke. *n. g.* Arch. Ért. 94. l.

1526. *Ballif, Th.* Römische Strassen in Bosnien und der Hercegowina. Ism. *H. J.* Arch. Ért. 278. l.

1527. *Bárczay Oszkár*. Családi czímerek hazai emlékeken. U. o. 334—344. 433—441. l.

1528. *Bella Lajos*. Két purgstalli edény. U. o. 26—28. l.

1529. *Bella Lajos*. Voltak a Fertőben óskori czölöpépítmények? U. o. 97—104. l.

1530. *Bella Lajos*. Sopronmegyei leletekről. U. o. 263. l.

1531. *Borovszky Samu*. Dunakeszi régiségekről. U. o. 263. l.

1532. *Borovszky Samu*. Ásatásokról Priglevicza-Szent-Ivánon. U. o. 347—349. l.

1533. *Cséplő Péter*. A biharudvari árpádkori temetőről. U. o. 356—358. lap.

1534. *Cserni Béla*. Látogatás Apulumban. Ism. Kuzsinszky Bálint. Phil. Közl. 771. l. — Századok 87. l.

1535. *Cumont F.* Mithras-emlékek Magyarországon. Arch. Ért. 289—299. l.

1536. *Dankó, Josef*. Münster und Abtei S. Benedicti, Szent Benedek, an der Gran. Ung. Revue 1—22. l.

1537. *Darnay Kálmán*. Újabb leletek Csab-Rendek vidékéről. U. o. 75—78. l.

1538. *Darnay Kálmán*. A galamboki sirleletről. U. o. 170. l.

1539. *Fröhlich R. dr.* A pilis-maróthi római tábor. U. o. 38—47. l.
 1540. *Fröhlich R.* Római elbocsátó levél Ó-Szőnyről. U. o. 310—
 313. lap.
 1541. *Fröhlich R.* Római súlymérték Tordáról. U. o. 382—384. l.
 1542. *Gróh István.* A nyirbátori ev. ref. templom. U. o. 413—
 425. lap.
 1543. *Győrök Márton.* Érmek a pozsonyi ev. lyc. Schimkó Dániel-
 féle éremgyűjteményből. 5—9. közl. Ism. ab. U. o. 359. l.
 1544. *H. Urbely és Füleky* emlékérmé. U. o. 163. l.
 1545a. *Halaváts Gyula.* A miskolci palaeolith lelet ötletéből. U. o.
 186. Hermann O. válasza 186—188. l. — Lásd 1548 és 1599. sz. a. is.
 1545b. *Hampel József.* Skythiai emlékek Magyarországon. U. o.
 385—407. l.
 1546. *Hpl. Nagy-démi* bronzlelet. U. o. 131—133. l.
 1547. *Havas Sándor.* Budapest régiségei. A főváros területén
 talált műemlékek és történelmi nevezetességű helyek leírása. IV. kötet.
 Tartalom: I. Visszapillantás az 1889—1892 évek eseményeire. II. A fő-
 város budai részének topographiája. Irta Gömöri Havas S. Az eraviscus
 nép és emlékei. Irta Hampel Józ. Az építkezés Aquincumban. Irta
 Kuzsinszky Bálint. Aquincum római feliratai. II. Közli Fröhlich
 Róbert. Budapest, 1893. Nagel O. (4-r. 156 l.) 2 ft 50. Ism. lf. Arch.
 Ért. 272—276. l. — Havas S. válasza. U. o. 361—364. l. — lf. válasza
 az észrevételre. U. o. 364. l.
 1548. *Hermann Ottó.* A miskolci palaeolith lelet. Arch. Ért. 1—
 25. lap.
 1549. *Jósa András dr.* Szabolcsmegyei bronzleletekről. U. o.
 165—170. l.
 1550. *Jósa András dr.* A Tisza-Szent-Mártoni bronzleletről. U. o.
 259. lap.
 1551. *Jósa András.* A vissi aranyleletről. U. o. 443. l.
 1552. *K. B. Múzeum* Aquincumban. U. o. 90. l.
 1553. *Kárász Leo.* Régi halottas czímertáblák. U. o. 158—161. l.
 1554. *Kárász Leo.* Apor István ezüst pohara. U. o. 161—163. l.
 1555. *Kárpáti Kelemen.* Sabariai régiségekről. U. o. 445. l.
 1556a. *Kemény Lajos ifj.* A kassai Sz. Erzsébet egyház történeté-
 hez. U. o. 66—68. l.
 1556b. *Király Pál.* Dacia provincia Augusti. I. kötet. (Történeti
 nép- és földrajzi könyvtár 47. köt.) Nagybeeskerek, Pleitz F. P. 1893.
 (8-r. X. 436 l.) 3 ft.
 1557. *Kovách Albert.* Tiszazughi régiségekről. U. o. 165. l.
 1558. *Kovách Albert.* A Tiszazughi lovas sírokról. U. o. 354—
 356. lap.
 1559. *Könyöki Alajos.* A szamosudvarhelyi őstelepről. U. o. 78—
 80. lap.
 1560. *Kuzsinszky Bálint.* Két római kőemlék Ó-Budáról. U. o.
 308—310. l.
 1561. *Kuzsinszky, Val. dr.* Die Ausgrabungen zu Aquincum 1879—
 1891. Ung. Revue 28—40. 274—303. l.
 1562. *Lehoczky Tivadar.* Adatok hazánk archaéológiájához. I. köt.
 1892. Ism. Crescens. Századok 75. l. — N—s. Élet 223. l. — x. y. Arch.
 Ért. 82. l.

1563. *Lehóczky Tivadar*. Beregmegyei régiségekről. Arch. Ért. 260—262. l.
1564. *Lehóczky Tivadar*. Turóczmegyei emlékekről. U. o. 345. l.
1565. *Lehóczky Tivadar*. Ungmegyei régiségekről. U. o. 442. l.
1566. *Lichtneckert József*. Ujabb leletekről a sz.-fehérvári Demkő-hegyen. U. o. 266—269. l.
1567. *Mihalik József*. Sodronyos zománczu kehely a kassai ev. ref. eklézsia tulajdonában. U. o. 68—72. l.
1568. *Mihalik József*. A «Hradek» nevű őskori földvarról Sáros-megyében. U. o. 73. l.
1569. *Mihalik József*. Egy lőcsei kehely a XVII. századból U. o. 151—158. l.
1570. *Milleker Bódog*. A Duna-Tisza-Maros-köz őskori rézleletei. U. o. 126—131. l.
1571. *Milleker Bódog*. Szerb keresztúri őstelep. U. o. 300—305. l.
1572. *Milleker Bódog*. Török-kanizsai leletekről. U. o. 444. l.
1573. *Mommsen* a trencsényi várszikla fölíratáról. U. o. 265. l.
1574. *Much*. Die Kupferzeit in Europa. 1893. Ism. F. L. U. o. 277. lap.
1575. *Myskovszky Viktor*. Új adatok a bártfai templom építésének és felszerelésének történetéhez. U. o. 60—66. l.
1576. *Myskovszky Viktor*. A szmrecsányi templom és menyezetének festményei. U. o. 145—151. l.
1577. *Myskovszky Viktor*. A topporeczi templom Szepesmegyében. U. o. 239—249. l.
1578. *Myskovszky Viktor*. Árvamegye műemlékei. U. o. 425—431. l.
1579. *Nagy Géza*. Az alsó-szent-iványi sirdombok (kunhalmok) Fehérmegyében. U. o. 28—36. l.
1580. *Nagy Géza*. A magyarhoni lovas sírok. U. o. 223.—234. l.
1581. *Nagy Géza*. A hunn-avar és magyar pogánykori sírleletek jellemzése. U. o. 313—323. l.
1582. *Neudeck Gyula*. Régiségekről az Alduna vidékén. U. o. 258. lap.
1583. *Ornstein S.* Ujabb leletekről a Szamos-Ujvár melletti római telepről. U. o. 349—351. l.
1584. *Petersen Egil*. A gundestrupi edény és a csórai dombormű. U. o. 199—202. l.
1585. *Récsey Viktor*. Az esztergomi Szent-Lőrincz-templom maradványai. U. o. 47—60. l.
1586. A régi kunok temetkezése. U. o. 105—117. l.
1587. *Schmütgen A.* A hajdú-hadházi szirén. U. o. 142—145. l.
1588. *Sötér Agost dr.* Népvándorlási sírmező a besenyei papréti birtokon Mosonmegyében. U. o. 210—222. l.
1589. *Száraz Antal*. Nagyvárad lelet. U. o. 140—142. l.
1590. *Száraz Antal*. Archæologiai kiállítás Bécsben. U. o. 282—284. lap.
1591. *Szelle Zsigmond*. Római épületmaradvány Baracson. U. o. 80. lap.
1592. *Szelle Zsigmond*. Dunaföldvári és böcskei ásátásokról. U. o. 351—354. l.

1593. *Téglás Gábor*. A nagymási bányamívelés emlékei Hunyadmegyében. U. o. 133—140. l.
1594. *Téglás Gábor*. Kis-Kalán (Aquæ) római fürdője és kőbányászata Hunyadmegyében. U. o. 202—210. l.
1595. *Téglás Gábor*. A római bányászok temetkezési módja Daciában. U. o. 408—412. l.
1596. *Téglás Gábor*. A Rómaiak telepítési rendszere a daciai aranybányászat érdekében. Bud. Szemle 75. köt. 190—203. l.
1597. *Téglás Gábor*. Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. Bir. Király Pál. Századok 227—236. 328—338. l.
1598. *Téglás Gábor*. A római bányászok temetkezési módja Daciában. Ism. Kuzsinszky Balint. Phil. Közl. 772. l.
1599. *Török, Aurel*. Der paläolithische Fund aus Miskolcz und die Frage des diluvischen Menschen in Ungarn. Ethnol. Mittheil. 8—18. 91—96. 117—124. l. — Lásd 1545a és 1548.sz. a. is.
1600. *Wosinszky M.* Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel. III. Th. Ism. a. b. Arch. Ért. 82. l.
1601. *Wosinszky Mór*. A lengyeli telep agancs- és csonteszközei. U. o. 118—125. l.
1602. *Wosinszky Mór*. A lengyel telepi csiszolt kőeszközei s azok készítési módja. U. o. 193—198. l.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

1603. *Agh Norbert*. A XVIII. századbéli német mesék. Ism. Horvay Róbert. Phil. Közl. 605—607. l.
1604. *Albert, Michael*. litterarischer Nachlass. Ism. Dr. A. Schullerus. Siebenbürg. Tageblatt. 6091. sz.
1605. *Baumbach*. 1. Bucsú. 2. A tücsök. Ford. Endrődi Sándor. Brassó 123. sz.
1606. *Baumbach*. A vén fenyő. Ford. Feleki Sándor. Élet 804. l.
1607. *Baumbach*. Három toll. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génius 38. sz.
1608. *Bierbaum, Otto Jul.* Moderner Musen-Almanach. 1893. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 96. sz.
1609. *Blumenthal és Kadelburg*. Keleti utazás. Vigj. 3 felv. Ford. Festetics Andor. Első előadása a nemz. színházban ápr. 28.
1610. *Bodenstädt*. Egykor szép álmot álmodék. Ford. Feleki Sándor. Élet 399. l.
1611. *Bodenstädt*. Harun és Habakuk. Ford. Prém József. Magy. Salon 18. köt. 401—406. l.
1612. *Chamisso*. A boncourt-i várkastély. Ford. Szabó Sándor. Nemzet 35. sz.
1613. *Ebers, Georg*. Kleopatra. Roman. Ism. Silberstein Ad. P. Lloyd. 297. sz.
1614. *Ebers, Georg*. Per Aspera. Historischer Roman. Leipzig, 1893. Ism. Várnai R. Magy. Sion 226—230. l. és Magy. Állam 226. sz.
1615. *Die Edda*, übersetzt u. erläutert von Hugo Gering. 1892. Ism. h. g. Bud. Szemle 74. köt. 149—152. l.

1616. *Elbogen, Friedr.* Delirien. Drei Novellen. Ism. Silberstein A. P. Lloyd. 129. sz.
1617. *Erdélyi Gyula.* Res Germanicæ. Magy. Szemle 35. sz.
1618. *Feleki Sándor.* Greif Márton. (Képpel.) Magy. Génusz 33. szám.
1619. *Geibel.* A szerelem. Ford. Feleki Sándor. Élet 107. l.
1620. *Geibel.* Ford. Prém József. 1. A belforesti éj. Hét 27. sz. — 2. Gondoliera. Magy. Génusz 27. sz. — 3. Éjféلكor. Főv. Lap. 191. sz.
1621. *Goethe.* Goethe válogatott költeményei. Magyarázó jegyzetekkel ellátta Szemák István dr. Budapest, 1893. Lauffer V. (8-r. 166 l.) 55 kr.
1622. *Goethe.* A testvérek. Dráma egy felvonásban. — után Horváth Döme. 2. kiadás. Kecskemét, Gallia könyvk. (8-r. 27 l.) 40 kr.
1623. *Goethe.* Első veszteség. Ford. Zoltán Vilmos. Élet 99. l. és Győri Közl. 45. sz.
1624. *Goethe.* «Faust»-jából Margit. Ford. Balogh Pál. Magy. Szalon 19. köt. 17. l.
1625. *Buchholzer, Ernst.* Schopenhauer und Goethe in ihrem Verhältniss zu den Frauen. Siebenb. Tageblatt 5796—5798. sz.
1626. *J. Henrik.* Miklós csár és Goethe. Élet 341. l.
1627. *Morsch, J.* Aus der Vorgeschichte von Goethes Iphigenie. Rövid ism. P. Phil. Közl. 76. l.
1628. *Reinhold.* Goethe und die Brüder Grimm. Ism. h. Phil. Közl. 236. l.
1629. *h.* Sesenheimi Friderika. Phil. Közl. 318. l.
1630. *P.* Faust és Jutta asszony. Phil. Közl. 234. l.
1631. *Greif Márton.* Prolog József Ágost főherceg és Augusztá hercegnő esküvője alkalmából. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 47. szám.
1632. *Greif Márton.* 1. A Duna dicsérete. 2. A magyarok kincse. Ford. Feleki Sándor. Otthon I. köt. 207. l. 3. Pünkösöd. Magy. Génusz 21. szám.
1633. *Grillparzer Ferencz.* Sappho. Szomorújáték 5. felv. Ford. Ivámfí Jenő. Első előadása a nemz. színházban nov. 24.
1634. *Grün Anasztáz.* Az ósdiak. Ford. Pajor István. Főv. Lap. 36. szám.
1635. *h.* Die «Klage». Phil. Közl. 232. l.
1636. *Halm.* Megkérdézem szívemtől. Ford. mp. Nyiregyh. Hirl. 22. szám.
1637. *Hamerling Róbert.* Ámor és Psyche. Költemény hat énekben. Magyarra fordította Ábrányi Emil. Illusztrálta Thumann Pál. Budapest, 1893. Révai testv. (4-r 142. l.)
1638. *Hartmann Mór.* Emlékezetes szavak. Ford. Mérő Károly. Aradi Közl. 297. sz.
1639. *Heine. Heine.* Dalok könyve. Ford. Endrődi Sándor. Ism. m. p. Bud. Szemle 74. köt. 286—299. l. — vb. Élet 108. l. — Magy. Szalon XVIII. köt. 315. l.
1640. *Heine* dalaiból. (Vége-hossza nincs a dalnak.) Ford. Feleki Sándor. Magy. Szalon 19. köt. 353. l.
1641. *Heine.* Donna Clara. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 51. szám.

1642. *Heine*. Loreley. Ford. Ignotus. Hét. 10. sz.
 1643. *Heine*. Talány Ford. Lurya Géza. Magy. Génusz 31. sz.
 1644. *Heine*. Nem szeretsz. Ford. mp. Nyiregyh. Hirl. 22. sz.
 1645. *Heine* dalaiból. 1. Mint a virág olyan szép. — 2. Hát íté-
 letet a lányka. — 3. A mikor szemeidbe nézek. — 4. Ne esküdj! csókolj
 engemet. — 5. Mint a habszülötte Vénus. — 6. Csak jönnek és tűnnek
 az évek. — 7. Szerettük egymást. — 8. Az — nyomorult vagy. Ford.
 Prém József. Magy. Szalon 20. köt. 641. l.
 1646. *Heine*. A két testvér. Ford. Spanyol József. Bácska 28. sz.
 1647. *Heine*. 1. Apollo-Isten. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle
 73. köt. 429—433. l. — 2. Geoffroy Rudil és Tripolisi Melisanda. U. o.
 74. köt. 456—458. l. — 3. Ali Bei. U. o. 75. köt. 457. l.
 1648. *Heine*. A haldokló Almanzor. Ford. Zboray Aladár. Hét
 30. szám.
 1649. *Heine*. Egy csillag fut le. Ford. Zoltán Vilmos. Győri Közl.
 45. szám.
 1650. *Arnold Máté*. Heine angol világításban. Ford. Szűry Dé-
 nes. Bud. Szemle 75. köt. 204—223. l.
 1651. *Heinrich Gusztáv*. Heine családi levelei. U. o. 74. köt.
 459—467. l.
 1652. *Lévay Mihály*. Heine költészetéről. Magy. Szemle 17.,
 18. szám.
 1653. *Zollner Béla*. Egy költő életéből. (Heine.) Ford. Alföld
 294—296. sz.
 1654. *P. Heine* szerelmei. Phil. Közl. 236. l.
 1655. *Heinrich Gusztáv*. Az Edda eredete. Bud. Szemle 73. köt.
 20—43. l.
 1656. Herder Cid-románczai. Kiadta Heinrich G. 1893. Ism. Ka-
 tona Lajos. Phil. Közl. 677—684. l.
 1657. *Kerékgyártó Elek*. Sappho írójáról. Főv. Lap. 341. sz.
 1658. *Kisch Gusztáv*. Die Bistritzer Mundart, verglichen mit der
 mosel-fränkischen. (Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Litter.
 XVII, 2.) Külön nvomatban is megjelent. Halle a/S. 1893. E. Karass.
 (8-r. 67 l.) Ism. Dr. A. Schullerus. Korresp. bl. d. Ver. f. siebenb. Lan-
 desk. 74—78. l.
 1659. *Klopstock*. A kora sírok. Ford. Carolus. Bácska 21. sz.
 1660. *Lázár Béla dr.* A német Fortunatus-drámák. Phil. Közl.
 285—287. l.
 1661. *Lehr Vilmos*. Maitre Pathelin és XVI. századi német alakjai.
 Phil. Közl. 567—575. 721—727. l.
 1662. *Lenau*ból. 1. Könyvet lapozva. — 2. Sivár kód! Elborítod. —
 3. Nehézked, lomhán függő felhők. Ford. Endródi Sándor. Magy. Szemle
 40. szám.
 1663. *Lenau*. Őszi hangulat. Ford. Kozma Andor. Bud. Szemle
 73. köt. 111. l.
 1664. *Lenau*ból. Dr. Nagy Mór. 1892. Ism. a. Bud. Szemle 74. köt.
 142—146. l. — Vasárn. Ujs. 5. sz.
 1665. *Lenau*. Anna. Költői elbeszélés. Ford. Szekula Gyula. Magy.
 Szemle 14. sz.
 1666. *Lenau*. Volnál enyém. Ford. Zoltán V. Győri Közl. 45. sz.
 1667. *h. Lessing* fordításai. Phil. Közl. 236. l.

1668. *Littrow Henrik*. A szerelem. Ford. Endrei Ö. Zalán. Orsz.-Világ 21. sz.
1669. *h. Ludvig Ottó* összes munkái. Phil. Közl. 237. l.
1670. *Maszyk Endre dr.* Jean Paul Levánája azaz Neveléstana. Ism. Gaal Mózesné. Nyugatmagy. Híradó 118. sz.
1671. *Matthison*. Emlékezet. Ford. Kiss József. Kecskemét 14. sz.
1672. *h. Mitternacht Seb. János* XVII. száz. német költő. Phil. Közl. 396—398. l.
1673. *Ossip Schubin*. Egy író s saját magáról. Főv. Lap. 287. sz.
1674. *Petz Gedeon*. Újabb német irodalomtörténet. Phil. Közl. 355—367. l.
1675. *Rauch, H.* Lenz u. Shakespeare. Ism. *h.* Phil. Közl. 620—622. lap.
1676. *Reissenberger, K.* Des hundes nót, untersucht u. herausgegeben. Wien, 1893. Ism. Ss. Korresp. bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 108—110. lap.
1677. *Rosegger P. K.* A sziv. Ford. Endrei Ö. Zalán. Ország-Világ 21. szám.
1678. *Saphir*. «A vadrózsákból». Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 29. sz. — Orsz.-Világ 27. sz. — Élet 563. l.
1679. *Saphir M. G.* Vadrózsák. 1—3. Ford. Zoltán V. Győri Közl. 19. sz.
1680. *Scheffer, Robert*. Königliches Elend. Ism. Rothauser M. P. Lloyd. 93. sz.
1681. *Scherer György*. Esti dal. Ford. Endrei Ö. Zalán. Orsz.-Világ 21. szám.
1682. *Schiller* válogatott költeményei. Magyarázó jegyzetekkel ellátta Szemák István dr. I. rész. Elbeszélő költeményei. II. rész. Lirai költemények. Budapest, 1893. Lauffer V. (8-r. 92 l.) (134 l.) Egy-egy rész 50 kr.
1683. *Schiller Frigyes*. Tell Vilmos. Színmű 5 felv. Ford. Tomor Ferencz. 2. kiad. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 161.) 80 kr.
1684. *Popini Albert*. Schiller életének rövid vázlata. Sir Edward Bulwer Lytton után. M.-Óvár, 1893. (8-r. 85. l.)
1685. *Schröder, R.* Die deutsche Kaisersage. Ism. *h.* Phil. Közl. 703. lap.
1686. *Spielhagen, Friedr.* Sonntagskind. Roman. Ism. Silberstein Adolf. P. Lloyd 170. sz.
1687. *Storm*. Asszonyi kéz. Ford. J—s. Hét 29. sz.
1688. *Strindberg, August*. Die Beichte eines Thoren. Roman. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 268. sz.
1689. *Sturm, Albert*. Denkrede auf Faust Pachler. Ung. Revue 155—163. l.
1690. *Th. Z.* A Fliegende Blätter. Főv. Lap. 221. sz.
1691. *Vende N. Ernő*. A beteg Henrik. Ism. Petz Gedeon. Phil. Közl. 227—229. l.
1692. *Villamor*. 1. A virág és a felhő. — 2. A hattyú és a pacsirta. Ford. Ethey Aranka. Gömör 2. sz.
1693. *Vincenti, Karl V.* Starke Seelen. Drei Novellen. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 149. sz.
1694. *Weber, F. V.* Dreizehnlinden. Ford. Fiedler Lajos. Kalocsa 1892. Ism. Dr. Margalits Ede. Kath. Szemle 162. sz.

1695. *Wildenbruck Ernő*. A búbos pacsirta. Színmű 4 felv. Első előadása a népszínházban okt. 14.

1696. *Zingerle, Ignác*, v. Sagen aus Tirol. Ism. Ss. Korrespondbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 60—62. l.

Nyelvtanok.

1697. *Albrecht János*. Német olvasókönyv az olvasmányok alapján készült fordítási gyakorlatokkal. Gymnasiumok VI-ik osztálya számára. Budapest, 1893. Eggenberger (8-r. 192 l.) 1 frt.

1698. *Deutsch J. és Garai*. Német nyelvtan és olvasókönyv mindkét nembeli polgári iskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. III, 216 l.) 1 frt 20 kr.

1699. *Endrei Akos*. Német stilusgyakorlatok. 1892. Ism. Dr. Demek Győző. Phil. Közl. 588—594. l.

1700. *Felsmann József*. Német olvasókönyv. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen mit deutschen und ungarischen Anmerkungen. I. rész. 14. kiadás, Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 210 l.) 80 kr.

1701. *Felsmann József*. Német olvasókönyv. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. III. Theil. 6. verbesserte Auflage. Budapest, 1893. Lampel R. (8-r. 217 l.) 90 kr.

1702. *Fleischacker M. Fridolin és Kárpáti Károly dr.* Német olvasókönyv szótárral középiskolák számára. I. kötet. Budapest, 1893. Lauffer V. (8-r. 171 l.) 1 frt 20 kr. — Ugyanaz. II. kötet. Budapest, 1893. U. o. (8-r. 188 l.) 1 frt 20 kr.

1703. *Harrach József*. Német olvasókönyv középiskolai használatra. II. kötet. 3. javított kiadás. Budapest, 1893. Franklin-t. (8-r. VIII 200 l.) 1 frt.

1704. *Heinrich Károly dr.* Német olvasókönyv a kereskedelmi iskolák felsőbb osztályai számára. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1893. Kókai L. (8-r. 201 l.) 1 frt.

1705. *Heinzerling, Jak.* Probe eines Wörterbuches der Siegerländer Mundart. Ism. Ss. Korrespondbl. d. Ver. f. Siebenb. Landesk. 73. l.

1706. *Hermann Antal dr.* Német olvasókönyv és nyelvtan mindkét nembeli polgári iskolák számára. I. rész. 2. változatlan kiadás. Budapest, 1893. Méhner V. (8-r. 140 l.) 80 kr.

1707. *Katona Lajos*. Német olvasókönyv. A gymn. III. és IV. oszt. számára. 1891—92. Ism. Dr. Petz Gedeon. Phil. Közl. 57—60. l. — Rövid ism. Egyet. Közokt. Szemle 143. l.

1708. *Nestor ũ S. si Popesc ũ N.* Manual ũ de grammatic ũ germ ũn ũ pentru gimnasi ũ, sc ũle reale, preparandi ũ si particulari. Editiunea 2. a revedut ũ si amplificat ũ. Blasiu, 1893. tipogr. Sermin. (8-r. 193 l.) 1 frt.

1709. *Obert, Franz.* Neues deutsches Lesebuch. Mit R ũcksicht auf die «Vollzugsvorschrift,» etc. III. Theil. F ũr das 5. und 6. Schuljahr. 5. mit Bildern versehene Auflage. Kronstadt, 1893. H. Zeidner. (8-r.)

1710. *Schack B ũla, dr.* Magyar sz ũveg n ũmet fordításra. 1891. Ism. Dr. Demek Gy ũz ũ. Phil. K ũzl. 588—594. l.

1711. *Szem ũk Istv ũn dr.* Német olvasókönyv. II. rész. A gymnasiumok IV. és a re ũlisiskolák III—IV. oszt ũlya számára. 3. kiadás. Budapest, 1893. Lauffer V. (8-r. 192 l.) 1 frt. 20 kr.

1712. *Virányi Ignác*. Német olvasó- és gyakorlókönyv. Ism. Bodrogi Lajos. Tanáregyl. Közl. 26. évf. 543—546. l.

3. Svéd, norvég, holland, dán.

1713. *Drachmann Holger*. Tengeri és tengerparti történetek. Ford. Dr. Baján Miksa. Ism. Senex. Élet 78. l.

1714. *Paulus*. Stavanger pápája. Élet 65—69. l. (Kjelland Sándor norvég költő egyik alakjáról).

1715. *Ossian*. Oina — Morul. Ford. Czompó Gábor. Magy. Állam 253. sz.

1716. *Osszian*. Lorai csata. Ford. Czompó Gábor. Magy. Állam. 260. sz.

1717. *Osszián*. 1. Konlath és Kuthona. Ford. Czompó Gábor. Magy. Szemle. 34. sz. 2. Kolna dona. U. o. 49. sz.

1718. *Osszián*. Calthon és Colmal. Ford. Czompó Gábor. Kath. Szemle 613—621. l.

1719. *Couperus, Louis*. Végzet. Ford. Ignotus. Rövid ism. R. A. Élet 670. l.

1720. *Warnsinck, H. W.* Hamedy. Hollandból Szalay Károly Magy. Szemle 19. sz.

1721. *Ibsen*. Szolmes mester. Főv. Lap. 23. sz.

1722. *Ibsen és Björnson*. Főv. Lap. 236. sz. — Lásd 93 sz. a. is.

4. Angol.

1723. *Byron*. Don Juan. Ford. Ábrányi Emil. I. II. rész. Bírálja Haraszti Gyula. Bud. Szemle 73. köt. 219—237. l. — Bodrogi Lajos. Észrevételek Haraszti Gy. bírálatára. P. Napló 62. sz.

1724. Lord Byron pizai kalandjai. Magy. Ujs. 286. sz.

1725. *Byron*. Childe Harold búcsúja. Ford. Patyi István. Győri Közl. 18. sz.

1726. *Heinrich Gustav*. Die Quelle von Shakespeares «Mass für Mass.» Ung. Revue. 505—513. l.

1727. *Longfellow*. Hajnali szellő. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz. 49. sz. és Élet 233. l.

1728. *Longfellow*. Az estharang. Ford. Kőrösi Albin. Magy. Szemle 37. szám.

1729. Milton. — Lásd 1823. sz. a.

1730. *Moore*. Ha nagy útra készül hajónk. Ford. Kreutzer Lipót. Egyenlőség 50. sz.

1731. *Moore Tamás*. Ir melodiáiból (A kuvik be sokat kiabál). Ford. Martos Ferencz. Vasárn. Ujs. 24. sz.

1732. *Reményi Ede, ifj.* Ó-skót ballada-töredékek. Phil. Közl. 196—202. l.

1733. Shakespeare Németországban. h. Phil. Közl. 618—620. l.

1734. *Szondy Béla*. Shakespeare királydrámáiról. Alföld 296. sz.

1735. *Ten Brenk, Bernh.* Shakspere. Ism. h. g. Bud. Szemle 76. köt. 151—156. l.

1736. *Tennyson Alfréd*. Gyermek-kórházban. Ford. Hegedűs István. Bud. Szemle 76. köt. 127—131. l.

1737. *Turgenjeff, Iwan.* Hamlet und Don Quixote. Deutsch von A. S. P. Lloyd 55. sz.

1738. *Várnai Sándor.* Shakespeare mint lyrikus. Phil. Közl. 430—440. l.

5. Tankönyv.

1739. *Patterson J. Arthur. és Dr. Balassa József.* Angol nyelvtan és olvasókönyv. Ism. Dr. Schack Béla. Phil. Közl. 211—214. l. — Academy. (London) 1083. sz.

X. Román irodalmak.

1. Francia.

1740. *Bentzon Th.* Constance. Ism. Nemzet 277. sz. — Kolozsvár 240. sz. — Nyugatmagy. Hiradó 241. sz.

1741. *Boisgilbert, Edmund.* Cæsar's Säule. Roman. Ism. P. Lloyd. 87. szám.

1742. *Bourget P.* Asszonyi szív. Ford. Tóth B. Ism. k. Bud. Szemle 76. köt. 315—317. l. — Hevesi Sándor. Magy. Génusz. 39. sz. — Tar Lőrincz. Hét 30. sz. — Főv. Lap. 215. sz.

1743. *Bourget Pál.* Este. Ford. Szalay Fruzina. Hét 46. sz.

1744. *Bruant Aristide.* Temetés. Ford. Heltai Jenő. Hét 33. sz.

1745. *Chuquet, A. J. J.* Rousseau. Ism. ml. Bud. Szemle 73. köt. 307—309. l.

1746. *Coppée François.* A kard ítélete. Ford. Szalay Fruzina. Főv. Lap. 61. sz.

1747. *Dérouléde Pál.* Nem! Ford. Griesbach Ágost. Élet 164. l.

1748. *Erckmann-Chatrian.* A lengyel zsidó. Dráma 3 felv. Ford. Ivánfi Jenő. Első előadása az operaházban máj. 12.

1749. *Gärtner Henrik.* Diderot és a polgári dráma. Phil. Közl. 241—257. l.

1750. *H. G. Hugó Victor* utolsó barátnője. Főv. Lap. 131. sz.

1751. *Horváth Miklós.* Visszaemlékezés idősb Dumas Sándorra. Magy Szemle 28. sz.

1752. *Hugo Victor.* Toute la lyre-ből. 1. A hegyek jelenése. — 2. Tanács a fecsegőknek. — 3. Aubin. Hét 37. sz.

1753. *Hugo Victor.* Dal. Ford. Csillay Kálmán. Magy. Génusz 31. szám.

1754. *Hugo Victor.* Dal. Ford. Szalay Fruzina. Főv. Lap. 100. sz.

1755. *Hugo Victor.* Ruy Blas. Szomorújáték 5 felv. Francziából ford. ifj. Szász Béla. (Olcso könyvtár. 320 sz.) Budapest, 1893. Franklin-t. (16-r. 206 l.) 40 kr.

1756. *Hugo Victor.* Tudor Mária. Dráma 4 felv. Ford. Paualy Ede. Első előadása a nemz. színházban okt. 6-án.

1757. *Hugo Victor.* A gyermek. Ford. Zoltán Vilmos. Főv. Lap. 177. sz.

1758. *Kont, J.* Französische Literatur. P. Lloyd. 208. 209. sz.

1759. *Lamartine.* Szonett. Ford. Halász Margit. Zalai Közl. 46. sz.

1760. *Lamartine*. A költő. Ford. Zoltán Vilmos. Győri Közl. 45. sz.
1761. *Lázár Béla*. Erekmann-Chatrian. Nemzet 130. sz.
1762. *Lázár Béla dr.* Egy elzüllött lángelme. Nemzet 91. sz. (Paul Verlaine-ről).
1763. *Lemoyene, Andre*. Never more. Ford. Csillai Kálmán Orsz.-Világ 11. sz.
1764. *Leroy*. Az ölyvek. Ford. Gáspár Imre. Magy. Géniusz. 4. sz.
1765. *Mariner*. A koldusasszony. Ford. W. Borsodmegy. Lap. 39. sz.
1766. *Marmontel*. A szép Anikó. Átdolgozta Kazinczy Ferencz. Bevezetéssel Veszely Ödöntől. (Olcsó könyvtár. 319. sz.) Budapest, 1893. Franklin-t. (16-r. 69 l.) 20 kr.
1767. *Maupassant. Alfa*. Guy de Maupassant. Bud. Hirl. 187. sz.
1768. *Diner, Josef*. Guy de Maupassant. P.-Lloyd. 162. sz.
1769. *Fekete József*. Guy de Maupassant. Magy. Szalon 19. köt.
779. l.
1770. *Lázár Béla*. A párisi Guy de Maupassant-kultusz. Nemzet 186. sz.
1771. *Malonyay Dezső*. Maupassant ingóságai. P. Napló 360. sz.
1772. *Pekár Gyula*. Guy de Maupassant. (Képpel). Hét 29. sz.
1773. *R. G. dr.* Maupassant hagyatéka. Főv. Lap. 355. sz.
1774. *Szomaházy István*. Guy de Maupassant. P. Napló. 190. sz.
1775. *Tóth Sándor*. Maupassant és magyar tanítványai. Főv. Lap. 28. sz.
1776. *V. S.* Guy de Maupassant és az irodalmi téboly. Pesti Napló 47. sz.
1777. *Zola*. Maupassantról. A gyászbeszéd. P. Napló 196. sz.
1778. Guy de Maupassantról. A l'Écho de Paris után. Főv. Lap. 186. sz.
1779. Guy de Maupassant. (Képpel). Magy. Géniusz 28. sz. — Főv. Lap. 187. sz.
1780. *Mendés C.* A költő és a csillag. Ford. Endrődi Sándor. Főv. Lap. 97. sz.
1781. *Molière*. L'avare. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bauer Simon dr. (Jeles írók iskolai tára 45. füz.) Budapest, 1893. Franklin-t. (8-r. 136 l.) 50. kr.
1782. *Monval*. Lettres de Adrienne Le Couvreur. Ism. Dr. Bloch Henrik. P.-Lloyd 44. sz.
1783. *Musset Alfréd*. Dal. Ford. Pekry Károly. Főv. Lap. 91. sz.
1784. *Musset Alfréd*. Októberi éj. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle 74. köt. 276—285. l.
1785. *Ohnet*. Le lendemain des amours. Ism. Lázár Béla. Élet 570—572. l.
1786. *Richopin*. Egy szó. Ford. Endrődi Sándor. Hét 14. sz.
1787. *Sardou*. Szerafina. Vasárn. Ujs. 25. sz.
1788. *Sully Prudhomme*. A bálkirálynő. Ford. Béri Gyula. Vasárn. Ujs. 10. sz.
1789. *Sully Prudhomme*. A rózsatő. Ford. Béri Gyula Hét 28. sz.
1790. *Sully Prudhomme*. Eltévedt boldogság. Ford. Szalay Fruzina. Főv. Lap. 240. sz.

1791. *Taine. Alexander Bernát.* Taine. Bud. Hirl. 66. sz.
 1792. *Ignotus.* Taine. Hét 11. sz.
 1793. *Silberstein Adolf.* Hippolyte Taine. P.-Lloyd. 56. sz.
 1794. *Váczy János dr.* Taine Hippolit Adolf. 1828—1893. (Arcz-
 képpel). Vasárn. Ujs. 15. sz.
 1795. *Várnai Sándor.* Taine és a modern kritika. Athenæum
 255—269. 321—332. l.
 1796. Taine. (Nekrolog). Főv. Lap. 66. sz.
 1797. *Ujváry Béla.* Legouvé és Liszt Ferencz. Főv. Lap. 298. sz.
 1798. *Vigny Alfrede.* Mózes. Ford. Szalay Fruzsina. Hét 36. sz.
 1799. *Zola Emil.* Doctor Pasqual. Ism. Schwartz Ármin. Magy.
 Géniusz 29. sz. Lázár Béla. Nemzet 213. sz. és Élet 570 l. — A. B. Bud.
 Hirl. 179. sz. — Silberstein A. P. Lloyd 193. sz.
 1800. *Zola Emil.* Utolsó szerelmeknek. Ford. Gerő Attila. Magy.
 Szalon 20. köt. 247. l.
 1801. Zola Emil. Nemzet 185 sz.

2. Tankönyvek.

1802. *Bartos Fülöp és Chovancsák Iván dr.* Francia nyelvtan
 (módszeres tanmenet) és olvasókönyv iskolai és magánhasználatra.
 I. rész. (Noel K. Francia nyelvtan I. rész. 8. magyar kiadás.) Budapest,
 1893. Lampel R. (8-r. 199, XVI l.) 1 frt.
 1803. *Darmesteter, A.* De la création actuelle de mots nouveaux
 dans la langue française. Ism. Rózsa Géza. Nyelvt. Közlem. 23. köt.
 108—114. l.
 1804. *Gerando Antonina.* A kezdő francia legelső mestere. Buda-
 pest. Pozsony, 1893. Stampl K. (8-r. 64 l.) 35 kr. Ism. Dr. Varga Bálint.
 Tanáregyl. Közl. 26. évf. 671—673. l. — Baló Józ. Felső polg. isk.
 168. lap.
 1805. *Haraszi Gyula.* Kis francia nyelvtan. Ism. Háhn Adolf
 Phil. Közl. 53—57. l.
 1806. *Isoz F. S.* Új francia társalgási nyelvtan iskolai és magán-
 használatra. 2. kiadás. I. rész. Cours simultané de grammaire française
 et de conversation. Budapest, 1893. Eggenberger. (8-r. IV, 243 l.)
 1 frt 20 kr.
 1807. *Mártonffy Frigyes.* A legújabb rendszer szerint szerkesztett
 francia nyelvtan, mely szerint mindenki 50 leckeében tanító segítsége
 nélkül gyökeresen elsajátíthatja a francia nyelvet. Budapest, 1893.
 Robiczek Zsigm. (8-r. 343 l.) 50 kr. — Kulcs a Mártonffy Frigyes-féle
 legújabb és legcélszerűbb francia nyelvtanához. U. o. (8-r. 174 l.)
 10. kr.
 1808. *Ploetz Károly.* Syllabaire français. A francia nyelvtanítás
 első foka leány növendékek számára. 20. kiadás szerint magyar nyelvre
 átdolgozta Nagy Lajos. Budapest, 1893. ifj. Nagel Ottó. (8-r. 132 l.)
 55 kr.
 1809. *Spanraft, Alajos.* Dictionnaire de la conversation et de lec-
 ture 1889. Ism. Matskássy József. Phil. Közl. 454—461. l.
 1810. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv elemi tanfolyama. I. rész.
 Olvasókönyv és nyelvtani táblázatok. Cours élémentaire de langue fran-
 çaise. I. Premières lectures et tableaux de grammaire. Budapest, 1893.

Eggenberger. (8-r. X, 160. 16 l.) 1 frt 20 kr.. — Ism. Balassa József. Phil. Közl. 753—756. l.

1811. *Tichy Róbert*. Vezérfonal a francia nyelv megtanulására. Posta- és távirda közegek használatára. I. Nyelvkönyv. II. Gyakorlókönyv. III. Fogalmazókönyv. Budapest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. XX, 237, 191, VI, 84 l.) 4 frt.

1812. *Tipray János*. Gyakorlati francia nyelvtan. Utmutatás a francia nyelvnek gyors, könnyű és alapos megtanulására. Átnézte Varga Bálint. I. és II. tanfolyam. 3. javított kiadás. Budapest, 1893. Franklin-t. (8-r. 140, 143 l.) 1 frt 40 kr.

1813. *Valló Vilmos*. Módszeres francia nyelv- és olvasókönyv kezdők számára a direkt tanításmódhoz alkalmazva. Budapest, 1893. Lauffer V. (8-r. X, 210 l.) 1 frt 10 kr.

1814. Francia kormányrendelet a helyesírás ügyében. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 237—240. 348—350. 447. l.

3. Olasz, spanyol.

1815. Anita. Spanyolból Kovács Gergely. Élet 597. l.

1816. *Arce (Gaspar Núñez de.)* Utazás és megérkezés. Ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 842. l.

1817. *Ariosto*. Zerbin halála. Ford. Radó Antal. Főv. Lap. 355. sz.

1818. *Ariosto*. Szerelmesek párbaja. Ford. Radó Antal. Magyar Génius 52. sz.

1819. *Bembo P.* Poliziano keserve. Ford. Hegedűs Istv. Orsz.-Világ 14. sz.

1820. *Blasco, Eusebio*. Magánydalok. I—III. Ford. Kőrösi Albin. Bud. Szemle 76. köt. 430. l.

1821. Claros gróf. Spanyol néprománcz. Ford. Szalai Emil. Magyar Génius 51. sz. és Szabad Szó 210. sz.

1822. *Csicsáky Imre*. Dante és Olaszország városai. Magyar Génius 295. sz.

1823. *Csicsáky Imre*. Párhuzam. Alighieri Dante «Divina Commedia» és Milton «Paradise lost» műve közt. (Macaulay nyomán). Magyar Génius 278. sz.

1824. *Dalotti Ödön*. Petrarca és költészete. (A kecskeméti Katona J. kör 1891/2. évkönyve 58—66. l.)

1825. *Gyürky Ödön*. Torquato Tasso. Magyar Génius 240—242. sz.

1826. *Herondás* dalaiból. Vágy. Ford. Zsigány Árpád. Élet 339. l.

1827. *Kőrösi Albin*. A XIX. század spanyol költői. Rövid ism. Magyar Szemle 29. sz. — Cz. G. Magyar Génius 146. sz.

1828. *Mazzoni, G.* Avviamento allo studio critico delle lettere italiane. Ism. dó. Bud. Szemle 73. köt. 153. l.

1829. Mucedorus XVI. századi angol dráma. h. Phil. Közl. 702. l.

1830. *Prina Benedetto*. Az emlékezet szigete. Ford. Szász Károly. Magyar Szalon 20. köt. 110. l.

1831. *Ramon de Campoamor*. Ki tudná megírni. Spanyolból Kőrösi Albin. Élet 424. l.

1832. *Salvany (Juan Tomás y)*. Anyámhoz. Ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 841. l.

1833. *Stechetti Lőrincz*. Emma. Ford. Zempléni Árpád. Élet 649. l.

1834. *Sz. J. Goldoni emléke.* Magy. Szemle 3. sz.
 1835. *Szalai Emil.* Echegaray új ösvényen. (Mariana). Főv. Lap. 15. sz.
 1836. *Tasso Torquato. A* megszabadított Jeruzsálem. Olaszból fordította Jánosi Gusztáv. 2 köt. Budapest. Sz. István társ. (8-r. XXV, 326, 331 l.) 3 frt 80. Ism. Delta. Magy. Szemle 52. sz. — Dr. P. S. Kath. Szemle 667—680. l. — *rd.* Főv. Lap. 287. sz. — Hét 43. sz. — Dilettans. Magy. Sion 786—788. l.
 1837. *Ventura Ruiz Aguilera.* Véraló. Ford. Kőrösi Albin. Magy. Szemle 839. l.
 1838. *Yglesias (Don José de—.)* Ne dalolj. Ford. Szalai Emil. Magy. Génusz 7. sz.
 1839. *Z. Az olasz színműirodalom.* Főv. Lap. 194. sz.
 1840. *Zigány Árpád.* Ada Negri. Élet 162—164. l.
 1841. *Zigány Árpád.* Egy monstre-könyvkiadó. — Hoepli Ulrik Milánóban. — Főv. Lap. 237. sz.
 1842. *Zigány Árpád.* Az újabb olasz lírikusok. I. Graf Arthur. Főv. Lap. 83. sz. — 2. Vivanti Anna. U. o. 84. sz. — III. D'Annunzio Gábor. U. o. 91. sz. IV. Mazzoni Guidó. U. o. 97. sz. — V. Marradi János. U. o. 104. sz.
 1843. *Zorilla José.* A szieszta. Spanyolból Kőrösi Albin. Főv. Lap. 29. sz.

4. Oláh.

1844. *Baritiu Oktáv.* Magyar-román zsebszótár. Tanodai és magánhasználatra. 2. javított és bővített kiadás. Kolozsvár, 1893. Stein J. (8-r. 210 l.) 1 frt. 40 kr.
 1845. *Carmen Sylva.* Tépeldés. Ford. Feleki Sándor. Magyar Szalon 20. köt. 497. l.
 1846. *Carmen Sylva.* A szív. Ford. Maróthi János. Bácska 95. sz.
 1847. *Loti, Pierre.* Carmen Sylva. Autoris. Uebersetzung. Budapest. Grimm. Ism. A. Sch. P. Lloyd 137. sz.
 1848. *Dăscăluțu Ște.* Poesii populare din Maramureșu. Minerva 6—8. 16. 18. sz.
 1849. *Mandrescu, C. Simon.* Elemente ungurești în limba Română. București 1892. Ism. Alexi György. Nyelvtud. Közlem. 23. köt. 328—331. lap.
 1850. *Mărioara, Barbulă.* Doine populare din Bihor. Minerva 3. szám.
 1851. *Popu, Ant.* Doine populare de pe luncă în Biharia. Minerva 4. szám.
 1852. *Putnoky Miklós.* Román-magyar kéziszlótár. Iskolai és magánhasználatra. Budapest, 1893. Lauffer V. (8-r. V, 296. l.) 1 frt. 80 kr.
 1853. *Rudow, dr. W.* Geschichte des rumänischen Schrifttums. Ism. Réthy L. Századok 63—67. l.

XI. Szláv nyelvek s irodalmak.

1854. *Behányi Jenő dr.* Puskin szerelme. Főv. Lap. 250. sz.
 1855. *Bodor Cecilia.* Az orosz regény fejlődése. Nagyvárad. Hirl. 22. sz.

1856. *Chomjákov*. Oroszországnak. Ford. Máthé Miklós. Magy. Állam. 264. sz.
1857. *Derzsávin*. Isten. Oroszból ford. Máthé Miklós. U. o. 219. sz.
1858. *Diedicky*. Korona, kard és lant. Ford. Máthé Miklós. Vasárn. Ujs. 26. sz.
1859. *Diedicky*. 1. Légy tiszta. 2. A lantos. Ford. Máthé Miklós. Magy. Állam. 283. sz.
1860. *Felméri Lajos*. Tolstoj vallása. Erd. Múzeum 407—410. l. és Erd. Híradó 207. sz.
1861. A galambpár. Cseh népdal. Ford. Feleki Sándor. Élet. 170. l.
1862. *Karamzin*. Ima esőért. Ford. Máthé Miklós. Magy. Állam 249. sz.
1863. *Kolyčov*. Ima. Oroszból ford. Máthé Miklós. Magy. Állam 249. sz.
1864. *Korolenko W.* A vak zenész. Orosz regény. Ism. Nemzet 277. esti. sz. — Kolozsvár 240. sz. — Nyugatmagy. Híradó. 241. sz.
1865. *Krauss, Friedr. S.* Das grosse Sammelwerk für bulgarischen Folklore. Ethnol. Mitteil. 147—154. 205—209. l.
1866. *Kraus, Ernst*. Das böhmische Puppenspiel vom Doctor Faust. Ism. h. Phil. Közl. 234. l.
1867. *Krauss, F. S.* Böhmische Korallen aus der Götterwelt. 1893. Ism. Dr. Wlislöcki Henrik. Élet 539—542. l.
1868. *Mickiewicz*. A Niemen folyóhoz. Ford. Béri Gyula. Hét 7. szám.
1869. *Mickievitz* szonettjeiből. ***-nek. 1—3. Ford. Béri Gyula. Föv. Lap. 111. sz.
1870. *Mickievicz*. Szonett. Ford. Wallesz Jenő. Élet 689. l.
1871. *Munkácsi Bernát*. Altaji elemek a szláv nyelvekben. Nyelvt. Közlem. 23. köt. 432—435. l.
1872. *Pászthori János*. Tolstoj mint filantrop. Föv. Lap. 243. sz.
1873. *Plestsejev*. Az otthon. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 45. szám.
1874. *Podhracsky Lajos*. Krasevszki. Föv. Lap. 292. sz.
1875. *Puskin*. A költő. Ford. Máthé Miklós. Magy. Szemle 45. sz.
1876. Puskin párbaja. Pesti Hirl. 240. sz.
1877. *Schroeder, Felix*. Le Tolstoisme. Ism. y. Föv. Lap. 196. sz.
1878. *Spicer Mór*. Magyar-horvát és horvát-magyar szótár. Közhasználatra. Budapest, 1893. Franklin-t. (8-r. 397 és 411 l.) 4 frt.
1879. *Strausz Adolf* és *Dugovich Imre*. Bolgár nyelvtan. Iskolai és magánhasználatra. A legújabb bolgár nyelvtanok alapján. Budapest, 1893. Athenæum. (8-r. VIII, 161 l.) 1 frt. 40 kr.
1880. *Strausz, Adolf*. Bulgarisches Georgslid. Ethnol. Mitteil. 167. lap.
1881. *Szabó Endre*. Orosz énekesek. Vasárn. Ujs. 12. sz.
1882. Turgenev anyja. Bud. Hirl. 243. sz.
1883. *Várnai Sándor*. Jan Kollár mint pap, tudós és költő. Prot. Szemle 422—433. l.
1884. *Várnai Sándor*. Kollár János szerelme. A mi Otthonunk 42. szám.
1885. *V. S.* Egy szláv apostol. (Kollár János). Vasárn. Ujs. 31. sz.

1886. *Veneritinov*. A költő és barátja. Ford. Máthé Miklós. Magy. Allam 244. sz.

XII. Vegyesek.

1887. *Acsády Ignác*. Az Athenæum kézi lexikona. 2. köt. Ism. Kath. Szemle 680—683. l.

1888. *Bokor József*. Lexikon-háború. Békés 20. szám. (Az Athenæum és Pallas-lexikonról).

1889. *Gopcsa László*. A magyar gyorsírás története. Budapest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 111 l.) 70. kr. — Ism. V. B. Élet 639. l.

1890. *Gopcsa László*. Az első magyar gyorsíró. Erdélyi Híradó 201. sz.

1891. *Hamburger, J.* Real-Encyclopädie für Bibel u. Talmud. Ism. Bernstein Béla. Magy.-Zsidó Szemle 269—271. l.

1892. *Hartl W. u. Schrauf K.* Nachträge z. III. Bde. des Josef Ritter v. Aschbach's Gesch. d. Wiener Universität. Ism. Sz. A. Irod. tört. közl. 246. l.

1893. *Huttkay Lipót*. A jelzóról. Irod. Szemle (Eger) 10. sz.

1894. Pallas nagy lexikona. I. köt. Ism. *nyi*. Bud. Szemle 73. köt. 142—146. l. — I—III. kötet. Ism. *i*. Kath. Szemle 683—688. l. — IV. köt. ism. *V*. Bud. Hírl. 265. sz. — Ism. Kőszegi József. Corvina 6. sz. A Pallas kiadó-hív. válasza u. o.

1895. *Pozder Károly*. Az ember jelentősége a természetes vallás fejlődésében. Phil. Közl. 280—284. l.

1896. *Tóth Sándor*. A Schliemann-palotában. Főv. Lap. 194. sz.

1897. *Vargha Gyula*. A magyar nyelv hódítása az utóbbi tíz év alatt. Közgazd. és közigazg. Szemle márcz. füz. Különlenyomatban is megjelent. Ism. Prot. Szemle 393. l.

1898. *Woenig, Franz*. Eine Pusztenfahrt. Ism. N—s. Élet 114—116. l.

1899. *Zenker, B. W.* Geschichte der Wiener Journalistik. Ism. K—B. Századok 445—448. l.

Összedállította : HELLEBRANT ÁRPÁD.

TALÁLKOZÁSOK A CLASSICUS ÉS MODERN KÖLTÉSZETBEN.

Motto: «Publica materies privati iuris erit.» Ep. Hor. II, 3, 131.

«Nullum est iam dictum, quod non dictum sit prius.»

(Terent. Prologus Eunuchi.)

Grotius Hugó «Stobæus»-ához írt Prolegomenáiban a többi között ezt írja: *«Quod autem svadet Basilius, idem ego quam possum maxime svadeo adolescentibus, ut quam diligentissime eas sententias, quae in sacro codice exstant, cum Graecorum sententiis comparent. Magnam enim non utilitatem tantum sed et voluptatem capturos spondeo.»*

Midőn Grotius e szavaival az ifju nemzedéket arra buzdítja, hogy a szentírás szavait a görög írók szavaival hasonlítsák össze, e foglalkozásnak hasznát kimutatandó, maga is közöl számos példát terjedelmes és beható olvasottságának kincses házából, hogy ez által megjelölje az irányt és utat, melyen az ilyen foglalkozásnak sikeresen haladni kellene.

Grotius e tanácsával rokon értelmű Imre Sándornak felszólalása, melyet Abafi «Figyelő»-jében (IX.) közöl így szólván: «Jó volna, ha vállalkoznánk arra is, hogy hazai költőink műveiben feltalált egyes képeket megkeressünk a külföldi jelesb költőknél, nyomoznók az összevágó fogalmakat és szólásokat itt és ott, ekkép tisztáznók azt a kérdést, mennyiben eredetiek, mit vettek át, mily ügyességgel utánozták a mieink. Az ily munkára Arany Zrinyi és Tassóban jeles példát adott. Sok érdekes Homér-utánzást találtunk Székely Sándor nyelvében, szavaiban, adataiban, fordulataiban. Arany Toldija némelyik énekének kezdetét feltaláljuk Homérnál. A h a j n a l b a n, mely felveszi biborköpenyét (Κροκόπειρος), az d ő f á j a, mely «levelét hullatja», a Homér-féle falevelek, melyek ősszel elhullanak, a Horác-féle silvae, quae pronos mu-

tantur in annos stb. És kimutathatnók, mily gyönyörűen utánoz, vagy alkot utánozva az, aki hivatással tanul és énekel.»

Grotiusnak és Imre Sándornak e tanácsa és útmutatása arra birt engem, hogy hasonló munkát megkísértsek, melynek iránya és célja: magyar íróinkat, kik elhanyagolva és nagyobbrészt elfeledve aluszszák álmaikat a könyvtárak szüette rekeszeiben, feleleveníteni és kimutatni, hogy mennyi drága nemzeti kincs rejlik bennök, mely érdemes arra, hogy azt a tanulni és lelkesedni vágyó nemzedék saját hasznára kiaknázza.

Korunknak jelszava: nemzeti iskola, nemzeti művelődés; pedig hányan vannak az e phrasist folyton hajtogatók közül, kik azon írók műveit még hirökről sem ismerik, kik a nemzeti nyelv, nemzeti szellem ébresztésén, fejlesztésén a legnagyobb önzetlenséggel, akadályok és nélkülözések között fáradoztak? Hányan olvasták és olvassák napjainkban az elmúlt századok íróit? Pedig megérdemlik, hogy velök foglalkozzunk.

Már évek óta foglalkozom Horatiusszal. Nemcsak nyelvezete, formáinak szépsége és tökéletes volta, hanem legfőképen magvas gondolatainak mélysége és fensége teszik őt tanulmányozásra méltóvá.

Horatius ódáihoz való jegyzeteim már közkézen forognak, Satiráit és epistoláit azonban csak tájékoztató bevezetésekkel adtam ki, részletes magyarázatuk hiányzik még. Midőn e magyarázatokhoz való anyaggyűjtéshez fogtam, önkényt támadt bennem az a gondolat, megemlékezve Grotius és Imre S. tanácsáról, hogy szemlét tartsak magyar íróink felett, kikre Horatius satirái és epistolái termékenyítő hatást gyakoroltak. A böngészet nem volt meddő. Anyagom folyton növekedett, kivált Pittner Aurél növénydekem buzgó segédkezése mellett, úgy hogy ez adatokra támaszkodva meglehetősen képét nyujthatom annak a befolyásnak, melyet Horatius magyar íróinkra gyakorolt.

Minél tovább haladtam e kutatásaimban, csakhamar arra a meggyőződésre jutottam, hogy tanulmányaim tárgyává a többi régi római és görög classicusokat is kell tennem, ha nemzeti irodalmunk kincseit helyesen méltányolni, értéküket meghatározni és ama befolyást, melyet a classicismus irodalmunk bajnokaira gyakorolt, kimutatni és megérteni akarjuk.

Az ilyen vizsgálat íróink műhelyébe vezet bennünket. Találkozunk ilymódon mesterekkel és ezeknek ellentétével. Olyanokkal,

kik a classicusok mély gondolatait sajátukká tenni, feldolgozni, új alakba önteni és nemesítve velünk közölni tudják és olyanokkal, kik a classicusok járma alól felszabadulni és önállóságukat megvédeni nem tudják, egyszóval: gépies utánzókkal, kikről ugyan csak el lehet mondani Horatius e szavait (Ep. I, 19, 17):

Decipit exemplar vitii imitabile.

Ilyenek ugyanis a formát, neveket, a külső ráját eltanulták a classicusoktól, de mást semmit; az egész holt abstractio, papírvirág, legfőlebb, hogy azt egy kis affectált sentimentalismussal eresztették fel. Az anakreonisták azt hitték: hogy, ha rózsafüzért, bort, gyepet, nyilas Ámort említenek s versikébe szednek, hogy az mindjárt anakreoni dal! A horácisták meg azt hitték: hogy, ha egy gondolatot a mulandóságról, meglegedésről stb. ellaposítanak, szósziporítással kibővítik, — az mindjárt óda. Horatiusnak azt a szokását, hogy egyes személyekhez intézi költeményeit, egyes alkalmakból ír, — elferdítették s üzték a száraz, üres, szósziporító alkalmi verselést, okoskodást. Így éltek vissza az epistolával is. Horatiusnak kedves pongyolaságából szeszélyes, humoros csevegéséből, szellemes reflexióiból mi lett? Köznapi próza, száraz, rideg fecsegés, szellemtelen, hosszadalmas elmélkedés, azaz: értekezés. Baróti pl. megírja barátjának, hogy mit vegyen neki, mennyiért a vásáron, a többi közt gyertyát stb. Kazinczy epistolái is csak száraz értekezések.

Az igazi horatiusi epistolát, a szív pongyolaságát Szemere Miklósnál, de kiváltképen Petőfinél találjuk.

A classicismus éltető, termékenyítő, fakasztó, mintaadó hatásának gyönyörű példáival az igazi költőknél a középkortól kezdve parallel halad az utánzók elfajzása, végelkorcsosulásának példái az úgynevezett versificatoroknál; de itt is egy-egy gyöngyöt, virágot találhatni. Némelyeknél, mint pl. Gyöngyösi, Dugonics, Kisfaludy S. megvannak mind a jelességek, mind pedig a hibák.

Az elfajuláshoz tartozik 1. az abstract allegoria, 2. a száraz descriptio, 3. a didacticus, hosszú lére eresztett elmélkedés és ezeken kívül 4. a sületlen elménczkedés, erőltetett ellentétek, erőltetett játékok a tűzzel és a vízzel, a rózsával és a törissel stb. Igen soknál azt látjuk, a mit Ovidiusnál, ki maga is csupa ellentét: a legszebb képek mellett ott van egy sereg selejtes, a legszellemesebb mondások, legvelősebb sententiák mellett ott van egy sereg locus communis; a legcsattanósabb élczek mellett egy sereg erőltetett

elménczség; a legmegindítóbb panaszok mellett affectálás s hízeltetés; a legnaivabb, leggyöngébb, gyermekies helyek mellett érzetelenség. Ovidiusnál található a legszebb költészet, de annak parodiája is. A természet s művészet ellentétének minden jelessége s minden hátránya meg van benne: *Forrástükör* (Narcissus) és *üvegtükör* (Lais). Hasonlít e tekintetben Ovidiushoz Csokonai, kinél a leggyönyörűbb költészet mellett egyszersmind annak parodiája is meg van.

Balassi óta nagy szerepet játszik a lyrai képhalmozás kivált Gyöngyösiéknél. Ezeknek mestere Ovidius. Ezen képhalmozásnak, a képek egymás mellé rendezésének, parallelismusnak mintaképe Galatea (Verg. Ecl. VII, 37):

*«Nerine Galatea, thymo mihi dulcior Hyblae
Candidior cynnis, hederæ formosior alba» stb.*

Ezt a Galateát, mely igen híres elterjedt alak, utánozta Ovidius Polyphem és Galateájában (Met. XV.); ebben a képek sora majdnem egy lapot tölt ki. Ez valóságos képpleonasmus, képhalmaz, mely utánozóinál többnyire a mesterkedés, utánczás, gyártás eredménye s a gondolat és érzelemszegénység jele; de ellenkezőleg is a képhalmozás sokszor az érzelemáradás, az érzelemömlés kifejezője, a lyrai emótiók sora. Az érzelemmel eltelt költő ugyanis a tárgy gyönyörével eltelve, a mi szépet tud, azt mind elősorolja, áradó érzelme képzeletének legszebb képeit hozza felszínre. Gyöngyösinél, Zrinyinél, Kisfaludy Sándornál meg van mind a két neme a képpleonasmusnak, túlnyomó azonban a csinált, abstract, mesterkéltnél.

A bővítésnek, szószaporításnak, epithetonokkal való díszítésnek kitűnő példája Csokonai, kinél az többnyire csinált, mesterkéltnél, phrasisos. Legtöbb verse tele van a «rózsa, hajnal stb. tekintettel», álljon itt csak e kis részlet:

*«Hófehér tekintetednek
Hajnalán nyílásba jött
Rózsaszálacskák ferednek
Tiszta tejhabok között.»*

Az ókori classicusok hatása két fő ágra szakad, ezek: a Cupidinis aura és a Sapientiae aura. Homértól egy hosszú aranyfonál húzódik, melyre Ovidius, Balassi, Gyöngyösi stb. gyöngyei (kláris, rubint, gyűrű stb.) vannak fűzve. Ezt az arany-vörös fona-

lat (purpureus Amor, piros pünkösdi rózsza, piros Aurora) megtaláljuk, annak nyomára jövünk, ha azt az ibolya, liliom s rózsából font koszorút szétszedjük, szétdaraboljuk, a mi akár történelmi, akár philologiai, akár æsthetikai szempontból igen érdekes és tanulságos.

Íróink több irányban utánozták az ókori írókat a maguk egyéniségének megfelelően: az egyik a lyrai hévömlést, a másik az életbölcséleti reflexiókat, a harmadik a pikanteriákat stb. Egyéniségük, temperamentumok majd az egyik, majd a másik íróhoz vonzotta. Ez volt kisérőjük munkálkodásukban. Több író maga utal kedvencz mintaképére. Ezeknél könnyebben kiérezhető és kimutatható a hatás, mint azoknál, kiknél az ilyen utalás hiányzik. Azért is a parallel helyek megítélésénél nagy óvatosság kívántatik meg; mert, ha az egyik vagy másik gondolatban, képes kifejezésben, fordulatban találkozunk is a különböző korú írók, abból még nem következik, hogy az egyik a másiknak befolyása alatt áll; hiszen épen úgy érezhetett, ugyanazt észlelhette és tapasztalhatta a magyar író, a mit az ókori író érzett, észlelt és tapasztalt. Az ilyen megegyezés tehát kétféle lehet: öntudatos és véletlen, eltanult és önkényt kínálkozó. Ez utóbbi áll leginkább a népköltészetről és a közmondásokról, melyek több esetben meglepő módon tükröztetik vissza az ókori írók hasonló gondolatait.

A classicusok eleven hatását első sorban Balassi Bálinton lehet kimutatni, kinek, valamint az őt követő Rimay J., Beniczky P., Gr. Koháry István, II. B. Balassa Bálint-nak művei nagyon is kedveltek voltak a XVII. században és a kurucz táborokban is. Thaly K. gyűjteménye: «Régi magyar vitézi énekek s elegyes versek» (Pest 1864.) nagyjából amazoknak viszhangja. A kurucz költészet a népies költészet gyöngyeit termi. Ezeknek hatása alatt áll Faludi Ferencz, de különösen B. Amade László. Dugonics András, P. Horváth Ádám, Csokonai Vitéz Mihály egyrészt népiesek, másrészt a latin és görög classicusok hatását tükröztetik vissza. A népies Vitkovics is utánozta Propertium és Ovidium. A népies Czuczornak kedvencz költője Ovidius: ezt követte ő. Szemere Miklósé Anakreon és Horatius. Petőfi első sorban Horatius.

Ezek az írók a classicusok gondolatait, képeit utánották, tehát a velejét, a lelkét és ezekben nyilatkozik a classicusoknak eleven hatása, nem pedig a chablonokban, phrasisokban, csinált mértékes strophákban, a melyekről kizárólag nevezik a classicus

iskolát. Tárgyalásom menetét úgy osztottam be, hogy az első, az általános részben bizonyos sentenciákat, gondolatokat, képeket illetőleg mintegy nemzetközi összeköttetésben, versenyben bemutassam az írókat, míg a második részben korszakok szerint haladva egyes íróink hangulatait, gondolatait, a mint azok az ókori classikusokéval többé-kevésbé találkoznak, párhuzamosan összeállítsam.

Már ebből a beosztásból látható, hogy a vállalat, a melybe fogtam, nem nagyon könnyű, hogy abszolút tökéletességgel nem dicsekedhetik. Érzem erőm gyarlóságát. Ez tehát inkább csak kísérlet akar lenni ezen a még gyengén taposott úton, mely megelégszik avval, ha csak egy pár követ hordhat össze a magyar nemzeti genius oltára emelésére.

I. RÉSZ.

Loci communes.

Valamint régebbi szerelmi lyrikusainknál (Balassi, Gyöngyösi, Zrinyi, Amade stb.) s kivált az ovidistáknál sok a locus communis, úgy az epikában is Homerosztól Aranyig. És pedig motívumok, situatiók, gondolatok, képek, kifejezések állandóan használatosak, legtöbbször chablonszerűen. Arany az ilyeneket «Zrinyi és Tassó»-ról szóló tanulmányában, hol az eredetiségről beszél, epikai közvagyonnak nevezi. Ilyen például «a szélről fogant, szélvemhes ló». (Szól róla Imre Sándor Abafi Figyelőjében IX., X.). Ez ugyanis meg van Homerosznál (l. 16, 150), hol Xanthos és Balios Achilles hires lovait a Harpia Podarge Zephyros szélnek szülte és l. XX., 222, hol Boreas szél a lovak atyja. Ezt átvette Vergilius Georg III., 274, midőn írja:

*et saepe sine ullis
Coniugis vento gravidae
Diffugiunt.*

Ezek nyomán előfordul ez Tassónál, Gyöngyösinél (Kemény J. emlékezetében), Vörösmartynál többször és Listinél (Magy. Mars 326. lapján):

«Írják Asiában és Americában
Oly lovak találkoznak,
A kik nem ménlótól, de szélfuvásatól
Kanczákban fogantatnak.

Serények futásban, gyorsak nyargalásban
Ő köztök találatnak.»

Ilyen locus communis a «nap»-hoz, «csillag»-hoz és «hajnalesillag»-hoz való hasonlítás, mely Ovidiustól kezdve mind végig elterjedt. Így olvassuk Horatiusnál (Carm. I. 12, 46):

«micat inter omnes
Julium sidus, velut inter ignes.»

Evvél összevethető a satirikus összehasonlítás (Sat. I, 7. 23):

Luna minores.
Solem Asiae Brutum appellat, stellasque salubres
Appellat comites, excepto Rege stb.

Ez az összehasonlítás általán el van terjedve költészetünkben Balassitól végig. Csak egy pár példát idézek; így ír Gyöngyösi:

«Szivem rejtekének tündöklő csillaga»

és

«Helena szépségű kedvemnek világa,
Felderült napomnak nálad van világa
S új fényvel tündöklő Estt világossága.»

Zrinyi meg (Idylljeiben):

«A szép hajnalesillag lesz az én szerelmem.»

Listinek Magy. Marsában egész halmazát találjuk a tündöklő, világosító égi testeknek. Így 334. lapon:

«A zágrábi püspök, mint csillagos üstök
Szép hadával eljuta»

338. lapon meg

«A pécsi püspök pap, mint a tündöklő nap
Fegyverét csillogtatta»

177. lapon meg

«Az Tömöri Pállal, mint szép fényes nappal
Mi országunk tündöklött» stb.

Ide vonandó Dugonicsnak e helye (Jolánka I, 19.):

«Csillámlottak ugyan egynehányan imitt-amott az ország szélein, de csak úgy, mint a napnak felemelkedette után az apró csillagok fémlenek.» Vörösmarty a «vitézek csillaga» képet igen gyakran használja eposaiban.

Ugyanolyan epikai locus communis, chablonos közhasonlat

a harczosnak oroszlánhoz, vadkanhoz, farkashoz stb. hasonlítása. Ugyanoly gyakori a mythologiai nomenclatura, a vitéznek Marshoz, Achilleshez, Hectorhoz, Mariushoz, Curtiushoz, Herculeshez való hasonlítása. Igen gyakori ez Listinél, ki az oroszánt sárkánynyal s a vergiliusi harpyákkal köti össze; pl. (Magy. Mars 309. lap):

«Ki jót s ki gonoszt mond s ellentállani gond
A török hatalmának,
Mi sívó oroszlán vagy megdühödt sárkány
Éhezett romlásunknak,
Majd épen elnyeli s szája vele teli
Jaj lesz Magyarországnak.»
«Hercules ereje, Ulysses elméje
Achilles merészségek
Nem volt Hannibálnak vagy Demetriusnak
Nagyobb a vitézségek
Mint Antoniusnak avagy Mariusnak
Fénylett ő dicsőségök.»

Ilyen locus communis az Aurora, a ῥοδοδάκτυλος Ἥως, vala-
mint az aurora croceum relinquens cubile (Verg.
Geor. I, 447). Így énekel Tompa («Karsai templom»):

«Majd keletre eljutottak
A hajnalnak csarnokába,
A ki épen koszorút font
Rózsafényből homlokára» stb.

és Aranka György («Egy nyiló szépségnek»):

«Mint arany kapuit hajnal mikor nyitja
Harmatos szárnyait a kegyel mozdítja,
Vagy a szép rózsaszál míg van bimbójában
Ily kedves ő.»

Arany meg («Buda halála»):

«Ébredj deli Hajnal, te rózaözlő
Már lengeti keblét hűs hajnali szellő.
Ébredj puha fészke melegén pacsirta,
Már tetszik az égen hajnal előpírja.»

A hajnali frissesség s az ágy melege itt a pacsirta fészkevel
objectiv képből van kifejezve.

A Tithont s cubilet Petőfi is szem előtt tartja «János
vitéz»-ében, mikor a nap pihenni száll ágyába. Ezek a classicus

idősi paraphrásisok, a reggeli álom s az esti hangulat plasticus objectiv képből való kifejezői. Az ember a maga érzését átviszi Aurorára.

A lyrai köztalálkozásokhoz, mely a múlt század német költőinél és magyar utánzóiknál nagy keletnek örvendett, a *Hesperus* tartozott. Ezt valamint a *Lunát*, *Endymiont* általában szerették sokféle combinációban. Mintaképük *Catullus* nászdala az esti csillagnál

«*Vesper adest, juvenes, consurgite: Vesper Olympo
Expectata diu via tandem lumina tollit*» stb.

Ezt vonatkozásba hozták a *horatiusi vita brevis*-szel, *horatiusi melancholiával*. Ide vonandó *Salis*nak «*Abendweh-muth*» című költeménye:

«Über den Kiefern blinkte Hespers Lampe stb.
Der stille Vollmond schien so klar
Durch blühende Syringen,
Wo jüngst Verlobte, Paar und Paar
In lauer Dämmerung gingen.
Seitdem erscholl vom Thurm herab
Das traurige Geläute
Der Mond bescheint das frische Grab,
Der früh gestorbenen Bräute.»

Ezt a hangulatot találjuk *B. Szabó Dávid* verseiben:

Sorsomat látom-e te benned
Oh hold! megújulsz te megint
Én mit reméljek? Ősszel ilyenkor talán
Sírhalmon fogsz fényleni.»

mi ismét *reminiscentia* Horatiusnak (*Carm. IV., 7, 13*) e szavaira:

«*Damna tamen celeres reparant coelestia lunae.*»

Mint *Salis* úgy *Hölty* és *Mathisson* is nagy barátja a *Hesperus*nak, az *Abendstern*nek és a *Lunának*; költőinknél *Gyöngyösi* használja e hasonlatban:

«Szivem rejtekének tündöklő csillaga
Helena szépségű kedvemnek világa
Földérült napomnak nálad van világa
S új fényvel tündöklő Estt világossága.»

Gyakori *Listinél pl.* (*Ferd. III.*):

«Szép édes *phosphorus* a hajnalviselő
Tökös hírrel névvel *Hesperus*ban fénylő.»

és (a b old. sz. Mária):

«Te fényes est s hajnal, a ki Hesperussal
Fénylél világosságban,
A kinek ereje és tündöklő fénye
Megyen a magasságban» stb.

A csupa vergiliusi, ovidiusi és catullusi reminiscenciákból összefűzött «A Csókok» című allegoricus rajzban Csokonai az I. k.-ben ezt mondja a Hesperusról: «Nyájasan mosolygott le a zöld ágok közül Venus gyönyörű csillaga, Hesper. Hesper ez a gyönyörű csillagzat, a hajnal vezetője s az estve kísérője, gyengébb a tüzes napnál s nyájasabb a szomorú holdnál, a gyönyörűségnek s ártatlanságnak kedves csillaga, a csókoknak és rózsáknak boldog hazája» stb.

Ez a munkája jellemző Csokonaira annak kimutatására, hogyan merített ábrándokat classicus olvasmányaiból.

A Hesper ezen előszeretetéből keletkezett «*Az estvéhez*» című költeménye:

«Jövel felénk hűs szárnyadon
Jövel szép estve már
Kecsegtető sugáradon
Venus szerelme vár.
Sok lyánka a nyugvó padon
Téged pihegve vár»

és

«S te a ki szép vagy mint maga
E fényes esti tűz,
Szűz Manci, szűzek csillaga,
Nyugodj te tiszta szűz
Már Amor is kiballaga.
Vigyázz nyilára fűz.»

és

«Derítsd ki házunk ablakát
Te nyájas égi jel
S Mancim fehér melyét s nyakát
Kezed rózsazza fel.»

Zrínyi «Idyllium»-ában is szerepel a *hajnalcsillag*, midőn ezt írja:

«A szép hajnalcsillag lesz az én szerelmem.»

A *cerváról* szóló hasonlat részint a bibliából, részint a vergiliusi: *ut coniecta cerva sagittának* a folyománya. A híres zsoltárt:

«*Ut iucundam cervus undam
Aestuans desiderat*

*Sic ad vivum Dei rivum
Meus fidelis properat»,*

a 16. és 17. században igen sokan fordították.

Listinél mind a kétféle cerva fordul elő, így «*Hunyady*»-jában:

«Szomjúhozott a Mars pogány vérontásban
Mint a szarvas futott nagy szomjuságában.»

Magy. Mars-ában 308:

«Mint szarvas kút före másik táborhelyre
Hát ők is sietnének» stb.

Az *æneisi* cervára vonatkozó részek ezek: *Magy. Mars* 406.

«Fő nemes vitézek, mint erdei őzek
Töröktől sebesülnek» stb.

Az *ovidiusi* (Met. I., 111):

«*Jam flumina lactis iam flumina nectaris ibant*»,

melylyel összevethető a Bibliában előforduló Kanaan földjének a leírása, előfordul a magyar íróknál is; így ír Listi az «*Aranykor*» leírásánál:

«*Tejjel mézzel folytak*, soha sem apadtak
Kútvizeknek fejei
Nardus balsammal, fáknak illatokkal
Izzadtak levelei (*sudabant* Verg. Geor. II, 118 Sil. Ital. VII, 191).

Íróink, mint tudjuk, a classicusokat a bibliával keverik, így a *vanitas vanitatum*-féle elmélkedésben a Predikátor *Salamont* *Ovidius*-szal (Met. XV.) és *Horatius*-szal (Ad Postumum). A classicusok sententióit (*Ovidius*, *Horatius*) *Salamonnak Példabeszédek* könyvével; az idyllt és lyrát; érzést és lyrái képeket *Salamonnak Énekek énekével*.

Mindezekben nagy szerepet játszik a drága kő, ékszer, arany, rubint, gyöngy, gyűrű stb. így *Balassinál* a «vérrel erős gyémánt lágyulhat». A gyöngyöknek eczetben való olvasztása (*Hor. Sat. II., 3*) meg van *Mikesnél* és *gr. Ráday Pálnál* is. Gyöngyösi, Listinél is szerepelnek. *Dugonics* szereti a köveket mint kuriózumokat: az asbestust, pantarchest, ametystet, mágnest stb. Egyáltalán *Plinius Historia naturalis*-ából szedik az írók kuriosumaikat, *Plutarchosból* meg *Valerius Maximusból* az anekdotákat.

Az említett köveken kívül ilyen curiosumok: a Phoenix, Pelikán, Krokodil, Basiliscus. Példák erre a többi közt Gyöngyösinek a «*Poraibol megéledett Phoenix*»-e Listinél többször, Dugonicsnál stb.

Anakreon, Tibullus, Propertius és Ovidius megvetik a dicsőséget, kincset szerelemért. Ez locus communis-zá vált és lett nemzetközivé; így olvassuk Herdernél «*Der Lorbeerkrantz*» című költeményében (1771):

«Für die süsse zarte Liebe
Was ist Lorbeer, was ist Kranz?
Wenn er dreimal ewig bliebe
Für die süsse zarte Liebe
Nichts ist aller Ruhmes Glanz.

Hölty meg «*Die Liebe*» című költeménye e strophájában:

«Nähm er Kronen und Gold, misste der Liebe? Gold
Ist ihm fliegende Spreu, Kronen ein Flittertand
Alle Hoheit der Erde,
Sonder herzliche Liebe, Staub!»

Ugyanezt vallja Csokonai «*A Reményhez*» című költeményében:

«Karja közt a búkat
Elfelejténém.
S a gyöngykoszorúkat
Nem irigyelném.»

Horatiusnak ezen helye (Carm. IV., 3, 1 stb.):

«*Quem tu, Melpomene, semel
Nascentem placido lumine videris etc.*

mindenféle változatban fordul elő a költészetben; így Vossnak II-ik idylljében (*Das erste Gefühl*) Selma születésekor égi fényben két isteni genius, két szűz leszáll a bölcsőhöz, az egyik lanttal, a másik hárfával amoebaeus dalukban megáldják, bájt lehelnek rá.

Ugyanezt a horatiusi helyet feldolgozta Salis-Seewis «*Berenices Weihe*» és Matthiesson «*Die Weihe*» című költeményében. Ugyanezt a gondolatot, képet találjuk Kazinczy e versében:

«Kékellő violák illatozási közt
Szüle egy gyenge lény engemet
S lágy keblébe fogott kisdede homlokát
Elhintette tüzes csókjaival

Hirtelen egy galamb lebbent
Nyögve felém s elfödöze lombbal.»

Evvel összevethetők Pósa Lajosnak e sorai (*Beköszöntő költemények* 1878):

«Költő leszek . . . magyar költő,
S mint a madár dalolgotok.
A múzsa — nem tagadhatom —
Egy csókot én rám is nyomott.
Repüljünk hát Pegazusom!
Hagyjunk magunk után nyomot!»

Fama. Ennek mint istennőnek personificatiója művészi leírásban előfordul Verg. Aen. IV. 174. stb. Ez szolgált mintaképül Ovidiusnak, midőn a *fama* természetét leírja (Metam. XII, 43). Ezeknek hatása alatt leírja élénken Gyöngyösi «Kemény J. emlékezetében» a csatavesztésről szállongó híreket. Ezt felvette Listi is, midőn «*Magyar Mars*»-a pars primájában így ír:

«Vergilius írja s rend szerént számlálja
Az hirnek természetét:
Hogy nincs semmi gyorsabb avagy hathatósabb.
Nyargalja világ szélit,
Soha sem aluszik s nyughatatlankodik,
Nem találhatja helyét.
Hízik repüléssel s fél részegítéssel
Két száját is találni.
Egyikkel igazat, de gyakran hamisat
Hogy szokott hintegetni.
Sok rejtekhelyekre s ország részire
Fut s lőt, nem tud nyugodni.»

Vergilius szójátékja t e n u i s-szel (Verg. Georg. IV, 5):

«in tenui labor; at tenuis non gloria»

viszhangra akadt magyar íróinknál; így Csokonai «az *Anakreoni dalok*» elé mottónak teszi:

«In tenui labor, at tenuis non gloria, si quem
Numina laeva sinunt auditque vocatus Apollo.»

És e gondolatot tovább fejti «*Ajánlás*»-ában, midőn így ír:

«Kazinczy! Földi! kik belőlem
Már már poétát tettetek,
Kérlek vegyétek el ma tőlem,
Mit rég megérdemeltetek
Csekély ugyan, csekély ajándék

De tegye a baráti szándék
Naggyá elöttetek»

Ez az ajánlás összevethető Catullus-nak Cornelius Neposhoz féle ajánlásával

«*Quoi dono lepiaum novum libellum.*»

Listi is «*Ajánló levelé*»-ben így ír: «bízvástabban nyújthatom «*vékony elmém*»-nek kisdéd munkáját» és «M. Mars»-ában 142.

«*Vékony értelemmel s magtalan elmével*
Természet látogatott» stb.

A *vergiliusi* (Verg. Georg. I, 492) kép:

«*hic sanguine nostro*
Emathiam et latos Haemi pinguescere campos,»

melynek megfelel az ovidiusi (Her. I, 53):

«*Iam seges est ubi Troia fuit resecandaeque falce*
Luxuriat Phrygio sanguine pinguis humus.»

Előfordul irodalmunkban is; így olvasunk Listi-nél (M. Mars. Pars. XI, 426):

«Te Mohács mezeje, sok vitéz veszélye
— — — — —
Meghízhatik földed s törökké vált kedved
— — — — —
«Tagokkal volt bőves, zsiros lehet s füves
A Mohácsnak mezeje.»

és u. o. 207:

«Mezeivel zsiros, barmaival áros
Hires gazdagságától (Tolna)»

E ötvös J. b. «*Mohács*» című költeményében pedig így fejti ki tovább ezt a gondolatot:

«Eldődeink siralmas harczhelyén
Zöldebb a fű Mohácsnak mezején
Szebb illat tölti a virágokat
S a gazda, mondják, szebb kalászt arat.
E földet hősök vére áztatá
Azért küld Isten ily áldást reá» stb.

Horatius-nak és a többi ókori íróknak sententiái mint *disiecta membra* az egész világirodalomban szétszórva, nemcsak mint idézetek, hanem mint utánzatok is. Sok sentenciájuknak valósgos története van, így a következőnek:

Comes atra premit sequiturque fugacem

Post equitem sedet atra cura.

(Sat. II. 7., 115.)

ugyanis Zrínyi M. «*Szigeti veszedelme*» XII. énekében ezt olvassuk:

«Bujdosik nagy Delimán másod magával

Nagy gondokat hordoz mindenütt magával.»

Vörösmarty-nál pedig «Eger»-ében:

«A magas Amhát ül sok gyöngyfoglalta nyeregben

És vele lóháton seregek nagy gondja együtt ül.»

«Két szomszédvár»-ában:

«Káldort a hova megy nyomban kíséri sötét gond.»

Fáy András «Mesék»-hez írt előszavában ezt mondja:
«Kergetett, sőt mint a Horácz Gondja, a Lovas nyerge kapában,
úgy ült a szerencsétlenség orrom nyergében, akármibe fogtam.»

Madách J. «Ember tragœdiá»-ban így szól:

«A rablás, gyilkolás

Emelt fővel jár a békés lakók közt,

Utána a halvány gond, rémület.»

Arany J. is használja e képet «Toldi»-jában ezt írva:

«Nyakán ül a bűje,»

valamint Tóth K. e soraiban:

«Én is mennék, de mi haszna, ha velem,

Akárhová eljön a bű s szerelem.»

Horatius e sententiájának:

nimumque severus

Assidet insano: potare et spargere flores

Incipiam patiarque vel inconsultus haberi.

Dulce est desipere in loco (Ep. I, 5, 15.),

történetét adja Csokonai az anakreoni dalok előtti jegyzetében e szavaival:

«Orgiának neveztem (Anak. 14.), mert van Anakreonnál: manien, maneisz arisztèn, mind Horatiusnál az an meludit a mabilis insania, mind Erasmusnál a pulcrum est insanire cum multis, mind Kazinczynál a bolond bolondoskodás az egész dolog csak oda megy ki, a mit a Diétai Múzsában így tettem vala ki:

«Bolond az, barátom, a ki okos mindég.»

Ugyancsak Kisfaludy S. a «*Himfy szerelmei*» előszavában idézi s magyarázza a «*Dulce est desipere in loco*»-t.

Tompam. is tükrözteti vissza e gondolatot e szavaival:

«Világotat ki vigan éled
Királyilag s nyugton fecsérled,
Mit a fukar percz osztogat,
Bolondságban bölcs, dús szegénytől
Szerencsés vagy szerencse nélkül»

Ez életbölcseséget a köznép is magáénak vallja e mondókában:

«A kinek ma kedve nincs
Annak egy csöpp esze sincs.» (L. Nyelvőr XVI. Szombathely.
Lakodalmi mondókák.)

Nemzetközi elterjedésére vonatkozólag ide igtatom Heine e szavait:

«Wer nie im Leben thöricht war,
Ein Weiser war er nimmer.»

Evvel az anakreoni mániával és a Horatiusi insaniával a legszorosabb összekötésben áll a bornak és hatásának a dicsérete. Anakreon így énekel:

«Ha Bacchus jöttét érzem
Ha gondom mind alunni mén.
Nótázok egyet s azt hiszem
Hogy Crösus kincse mind enyém.» (Radó fordítása.)*

Horatius meg (Carm. III. 21. Ad Amphoram):

«*Tu lene tormentum ingenio admoves
Plerumque duro: tu sapientium
Curas et arcanum iocoso
Consilium retegis Lyaeo!
Tu spem reducis mentibus anxiis
Viresque; et addis cornua pauperi,
Post te nec iratos trementi
Regum apices neque militum arma.*»

És Epist. I, 5., 16.:

«*Quid non ebrietas designat? Operta recludit,
Spes iubet esse ratas, ad proelia trudit inertes;
Sollicitis animis onus eximit, addocet artes.
Fecundi calices quem non fecere disertum?
Contracta quem non in paupertate solutum?*»

*) V. ö. Anakr. Bördalát. (Thewrewk, Anakr. 305. l. és 329. l.

A bor hatásának ezen dicsőítése prototypja minden e nemű dicsőítésnek, így Tinódi-nak, kire Kazinczy azt rögtönözte «*Tinódi jó Sebestyén büdöslik bortól*» (Horatius is Homerost és Ennius patert vinosus-nak nevezte Ep. I, 19.). «Sokféle részegös-ről» című költeményében találjuk részletezve a bor hatalmát és hatását a szerint, a mint a Noe által oroszlánvér-, majomvér-, disznóvér- és kecskevérral megöntözött szőlőtő természetében részesek az ivók.

«Az oroszlánvérben részesek azt képzelik, hogy erősek

Józanulván ha rákelnek bokrot keresnek»

«Az majomnak természeti igen játékos

Kit mástul lát, azt míveli, oly igen okos» stb.

«Oly rút férög disznó férög ő állatjában

Ő bársonyát nem kiméli — hever az sárban» stb.

«Részegösök kecske vérben a kik részösök

Mert kecskéknak természetök, tombolnak, szöknek

Magasságra felugordnak, kosul öklelnék» stb.

Addis cornua pauperi.

(Carm. III, 21.)

A XVII. századbeli virágénekekben «A bor, majd a víz dicsérete» című költeményben a Miles így énekel:

«Egy két ital bortul a szív leszen bátor,

Nem fél, ha felvonva van sok török sátor.»

a Kántor pedig:

«Kántor, ha jó borral betelik, jobban dong»

míg a Poéta így szólal meg:

«Igaz, Kántor torka az bortul megzendül,

Úgyhogy az híveknek fülök is megcsendül.

Kántorral poéta szintegy híron pendül,

Tapsolnak mindketten, mikor szőlő zendül,

Bor nélkül elmének lassan futhat lova,

Oly tompa s ostoba kemény mint a kova» etc.

Anakreoni módon enyeleg Csokonai e szavaival:

«Ha szíhatok borocskát,

A gondjaim csucesulnak.»

Hasonló módon dicsőíti Vörösmarty a bor hatását «Fóti dal»-ában:

«Testet éleszt és táplál a lakoma,

De a mi a lelket adja, az bora.

Lélek és bor két atyafi gyermekek» stb.

és «Borban a gond megbetegszik, él a kedv.
Nincs a földön gyógyszer több ily nedv.
Borban a bú mint a gyermek aluszik» stb.

Petőfi is a bornak tulajdonítja inspirációt e szavaival:

«Bor taníta hurjaimra
Csalni nyájas éneket»

és dicsőíti azt Anakreon és Horatius módjára mint boldogítót és gondúzózt, midőn így énekel:

«És igyék bort az, a kinek
Pénze nincs
S övé lesz a világon
Minden kincs
És igyék bort az, a kinek
Búja van
S a bú tőle nyakrafőre
Elrohan.»

A bor hatásának humoros rajzát adja Jókai Mór, ezt írva:

«Azt beszélnek Borsos István uramról, hogy ő nagyon okos ember mindig, a mikor nem iszik. Ez ugyan vakmerő állítás; miután a borban igazság és bölcsesség van: a ki bort iszik, az idegen nyelveken beszél, mindenféle tudományokból bevesz; a bortól az ember verseket tanul írni, a bortól a gyáva bátorságot tanul, a csizmadia politizálni, a politikus csizmát varrni; sőt vannak egyáltalában olyan természetek, a kik csak akkor értenek a maguk hivatásához, a mikor illő mértéke által e háladatos nedvnek elme-tehetségeiket felfrissíték (Kötél áztatva jó).»

Végre álljon itt Herder-nek «Lob des Weins» című költeménye (Das fünfte Buch Deutscher Lieder):

«Von Simon Dach
Diess ist der Trank
Der Unmuthszwang
Durch den wir fröhlich werden,
Der unsern Geist
Der Pein entreisst
Giebt freudige Gebärden.
Er thut uns kund
Des Herzens Grund.
Macht Bettler gar zu Fürsten.
Wir werden kühn
Und frisch durch ihn,
Dass uns nach Blut muss dürsten.

Sein süßer Saft
 Giebt denen Kraft
 Zu reden, die sonst schweigen.
 Macht uns bereit
 Barmherzigkeit
 Der Armuth zu erzeugen» etc.

Evvel eljutottunk a bordalokhoz, melyeknél két főirányt különböztethetünk meg, az egyik: a természeti, idylli, a másik: a szobai, a társasének. Mindezek Anakreon- és Horatiusból erednek minden gondolataikkal.

I. Az idylli bordalhoz számítandó Horatius-nak «Ad Dellium» című költeménye (Carm. II, 3.):

*«Sive te in remoto gramine per dies
 Festos reclinatum beavis
 Interiore nota Falerni,
 Quo pinus ingens albaque populus
 Umbram hospitalem consociare amant
 Ramis et obliquo laborat
 Lympha fugax trepidare rivo.
 Huc vina et unguenta et nimum breves
 Flores amoenae ferre iube rosae,
 Dum res, et aetas, et sororum
 Fila trium patiuntur atra.»*

Ide sorolandó Anakreon-nak «Életöröm» című költeménye:

«Puha gyöngé mirtus-ágon
 S puha lóherén heverve
 Akarok ma iddogálni.» (Thewrewk, Anakr. 291. l.)

Mindezeknek hangulatát tükrözteti vissza Faludi F.-nek «A tavasz» című költeménye:

Királyi multság erdőkben sétálni . . .
 ebédre enni, borozni, egy fél órácskáig álomba merülni,
 kártyázni.

Faludi e költeményét átdolgozta Dugonics (Jolánka I. 688. l.), mely ekképen hangzik:

Anyányi nyulakat bokorból kiverni,
 A sűrű cseréket Am-ráddal keverni,
 Högyet-vögyet mögkerülni,
 Hűvös forrás mellé ülni,
 Sódart kihuzatni,
 Jó borral csúsztatni,
 Föllegös búgondot fogasra föltönni,

Több jó étlekből jó ízűen önni,
 Önni meg nem csömörlni,
 Inni mög nem részegenni,
 A forrást dicsérni
 Jó mászlással élni.

II. A társas bordalok mintaképe Horatiusnak «Ad Sodes» című költeménye (Carm. I, 27.):

«*Natis in usum laetitiae scyphis
 Pugnare Thracum est*» etc.,

mely arról is nevezetes, hogy a thrákok szokásáról szólván egyszerre csak felszólítja az egyiket: nevezze meg a kedvesét:

«*dicat Opuntiae
 Frater Megillae, quo beatus
 Volnere, qua pereat sagitta?
 Cessat voluntas? Non alia bibam
 Mercede,*»

és aztán szánja:

«*Digne puer meliore flamma.*»

Ez a szokás, hogy a borozók kérdezik egymástól kedvesük nevét, azután éltetik, megvan nálunk is pl. a régi felköszöntőben:

«Ez a pohár bujdosik
 Eljen a barátság»,

a midőn énekközben azt kérdezik:

«Pajtás, pajtás, kedvesed neve?
 Pajtás, pajtás, kedvesed neve?»

és midőn pl. az illető azt feleli: «Boris», akkor az egész kar rázendül:

«Boris, bor is,*) éljen ő soká!
 Boris, bor is, éljen ő soká!
 Ilyen pajtás kell nekünk.
 Ilyen pajtás pompás!»

Szokásban volt és van is nálunk Horatius e szavaival:

«*Serus in coelum redeas diuque
 Laetus intersis populo*»

valakit toasztokban éltetni, mely tekintetben nevezetes Szemerő Miklósnak bordala Tompa Miskához, ki az egyes strófák ki-

*) Szójátékos népszólás.

kezdésében egy megfelelő Horatiusi sententiát használ, a többi közt ezt is:

«Serus in coelum redeas
Elj még soká Miska pajtás
És igyál
És igyál
Míg fejed a sírba száll»

A társas bordalok nagy mesterei irodalmunkban Csokonai, kit bordalaiért Petőfi is megénekelt, Vörösmarty s különösen Petőfi.

A németeknél kiváló Goethe-nek «Tischlied»-je:

«Mich ergreift, ich weiss nicht wie
Himmlisches Behagen» etc.

és az «Ergo bibamus» című:

«Hier sind wir versammelt zu löblichem Thun
Drum Brüderchen: Ergo bibamus.
Die Gläser erklingen, Gespräche sie ruhn
Beherziget: Ergo bibamus.» etc.

valamint Bürger-nek Bacchushoz intézett bordala:

«Herr Bacchus ist ein braver Mann . . .»

Kiemelendő, hogy Csokonai-nak «Csikóbőrös kulacsá»-ra, melynek végén azt óhajtja, vajha az megszaporodnék (mi Anakreon erosaira emlékeztet), Bürger volt hatással.*)

A Thaly Kálmán-féle XVII. századbéli felköszöntőben van sok olyan hely, vers, szólás, melyek ma is ismeretesek, használatosak, elterjedettek a népnél; pl.

«Vesszen el a világ, maradjon a szőlő.»
«Adjon Isten minden jót,
Tele legyen mind a pince mind a bót.
Ne legyen ruhánkon semmi fót.
Szolgáljon a magyarnak oláh és tót.
Bort, pecsenyét, olcsó sót.
Bort, pecsenyét, békességet,
Szép, jó feleséget.»

*) Valamint Zrinyi a Haemust, Caucasust *Késmárkkal* fejezi ki, valamint b. Orczy L. a «sub paupere tecto»-t *csárdával, halászkunyhóval* stb. mások *kalibával* fejezik ki, úgy fejezi ki Csokonai az *Amphorát csikóbőrös kulacsával*, Faludi a Caecubit *máslds*-sal és Barcsay Abraham Bacchust és Amort Tokajban járattja szüreten.

A bor dicséretével a legszorosabb összeköttetésben áll a Horatiusi *Carpe diem*, mely elvnek ő oly meleg hirdetője több helyütt és pedig: Ep. I, 14., 13.:

«*Omnem crede diem tibi diluxisse supremum:
Grata superveniet, quae non sperabitur, hora*»

és Ep. I, 5., 12.

«*Quo mihi fortunam, si non conceditur uti?*»

és Sat. II, 6., 96.:

«*Dum licet, in rebus iucundis vive beatus.
Vive memor, quam sis aevi brevis*»

Ezt az elvet hirdeti Ovidius is, így *Ars amat.* III, 80.

«*Nostra sine auxilio fugiunt bona, carpite florem,
Qui nisi carptus erit, turpiter ipse cadet.*»

Ez az elv és tanács közkinccsé vált irodalmunkban is; így szól Verseghi «*La urá hoz*» című költeményében:

«Töltsük Laura kedveinket,
Mулnak napjaink
Holnap tán már esteinket
Fűzik sorsaink.

Nézz a rózsá, mely kertekben
Tegnap csillogott,
A kegyetlen dér hevében
Már elhervadt.

Jer tehát a zöld mezőre,
Üljük a tavaszt.
Kincset vesz, ki jobb időre
Mindent elhalaszt»

és

«Barátnémhoz»:
«Szedjük a rózsát, valahol pirulni
Látjuk utunkban, szeretett barátném.» stb.

Kisfaludy Sándor pedig így énekel (*Boldog szerelem*):

«Eljük okos itélettel
A mit ad a jelenlét.
Nyílt és vidám érezettel,
Ki másként tesz: nagyon vét.
A jövődő szép reménye
Többnyire dugába dűl;
A jelenlét érzeménye,
Ez a mienk egyedül.

Edes, kedves, jersze tehát!
 Míg van rajta, rázzuk a fát!
 Talán holnap ilyenkor
 Válni rajtunk lesz a sor ...»

és «H o n v á g y»-ában:

«Szakaszt is néha kellemes virágot
 Csak félig érez minden boldogságot.»

Ismeretes B e r z s e n y i-nek e mondása:

«Minden órának leszakaszd virágát,»

melynek hasonmása G y u l a i-nál fordul elő (Horat. olvas.):

«Szakítsd le minden órának virágát.»

Ugyancsak e gondolatot adja vissza N a g y I m r e e fordulatban:

«Szedd gyümölcsét
 A boldog jelennek,»

valamint A r a n y J. («Epilogus»-ában):

«Hiszen az útfélen itt-ott
 Egy kis virág nekem nyílt.
 Azt leszedve
 Megvolt szívem minden kedve.»

Ez a «carpe diem», «carpe flores» összeköttetésben áll a mulandóságról szóló elmélkedéssel. Ezt a mulandóságot, mely Horatiusnak «A d P o s t h u m u m» (Carm. II, 14) című ódájában nyert prægians kifejezést e szavaiban:

«*Eheu fugaces, Posthume, Posthume,
 Labuntur anni: nec pietas moram
 Rugis et instanti senectae
 Adferet indomitaeque morti*» etc.,

nagyon szerették megénekelni a XVI. század költői és pedig Ovidius-féle modorban. Ilyen B a l a s s i-nak XLVII. darabja:

«Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak
 (*Clara fuit Sparte, magna riguer Mycenae.* Met. XV, 426).
 Nagy erő, vastagság, sok kincs, nagy gazdagság idővel mind elmúlnak
 Tavaszi szép rózsák, liliom, violák idővel mind elhullnak.
 (*Nec violae semper hyacinthina lilia florent
 Et riget amissa spina relictæ rosa*)
 Királyi méltóság, tisztesség, nagy jószág idővel mind elvesznek.» stb.

Ilosvai Péter «*Historia Alexandri Magni*» című költeményében a mulandóság megvilágítására e példát használja:

«Még is nem tudod-e nagy álló fákat?
Űk ideig vesznek magosságokat.
Egy órában vesztek állapotjokat.»

A «*Hymnarium*» 93. sz. költeménye is foglalkozik e tárggyal, midőn így kezdi:

«*Cur mundus militat sub vana gloria,
Cuius prosperitas est transitoria.
Tam cito labitur eius potentia,
Quam vasa figuli, quae sunt fragilia*»

és ekképen végez:

*Ubi Thales, ubi Empedocles?
Aut egregius Aristoteles?
Alexander ubi rex maximus?
Ubi Hector Trojae fortissimus?
Ubi Helena Parisque roseus? (V. ö. Ov. Met. XV.).
Ceciderunt in profundum ut lapides.»¹⁾*

Ide vonandó Mihály Deák codexének ismeretlen hat énekből a 3. «*Cantio pulchra*» mely így kezdődik:

«Látod, mely rövid, mulandó ez világ
Elmúlik higgyed, mint szinte ez virág.» etc.²⁾

valamint Gr. Kohárynak «*Elmúlik világban minden hatóságok hívsága*» című költeménye.

Ez a téma illet azon kor hangulatához. A XVII. században is van több ilyen *vanitas vanitatum*-féle költemény. Evvel foglalkoztak az elmélkedők is, mint Dugonics, P. Horváth Ádám és Endrődi János a XVIII. század végén. Az utolsónak legjobb és leghosszabb tankölteménye a «*Mindenek elmúlnak*» című, melynek tartalma:

A teremtő végzése, hogy minden változzék és elmúljék. Vadonok benépesülnek, városok pusztaságokká lesznek. Városok és nemzetek tűnnek el, hogy másoknak helyt adjanak s velők a

¹⁾ Dr. C. B. Moll. *Hymnarium*. Blüthen lateinischer Kirchenpoesie.

²⁾ Ezt közli *Erdélyi Pál* az Egyet. Phil. Közl. 1888, XII, 159. l. de nem veszi észre, hogy az Horatiusi átdolgozás és pedig, mint azt Kardos Alb. helyesen kimutatja, «*Ad Posthumum*» című ódájának, melyet Tasnádi S. a XVI. században igen első fordított, vallásos énekké való átdolgozása.

nagy emberek és tettek emléke is feledésbe megy. «Ösmerd hát ember múltó hívságodat.» Gondold meg, hogy e széles világ egy kert, az ember benne a virág, ma nyílik, holnap elhervad, egyképen: akár a legszebb, akár a legrútább.

«Így mulnak neked is gyönyörűségek
Mint a sebes patak folynak te napjaid»*)

Mindezek az írók keverik a bibliát ovidiusi (Met. XV.) és horatiusi helyekkel.

(Folyt. köv.)

BARTAL ANTAL.

KÖLCSEY A KOMIKUMRÓL.

Dramaturgiánk atyját Kölcsey Ferenczben tiszteli az irodalomtörténet. Írtak nálunk már előtte is a drámáról, de e műfaj természetével, valódi lényegével nem igen voltak tisztában. Döbrentei Gábor, ki oly örömet hallatta szavát irodalmi és æsthetikai kérdésekben, bő elméleti ismeretekkel bírt, de gyakorlati érzéke kevés volt. Buczy Emil történeti szempontból figyelemre méltóan fejtegette az antik és modern tragédiát, de sokkal inkább az abstract philosophiai szempontok embere, semhogy hatással lehetett volna drámaírásunkra. Maga Kazinczy, irodalmunk dictatora, kinek kétségkívül a legtöbbször dalú képzettsége volt valamennyi kortársa közt, dramaturgiai kérdések feszegetésébe nem igen bocsátkozott s Kisfaludy Károlynak meg is írja: «Ítéletemet kívánod dramaturgiai dolgozásaid felől. Én e mezőben soha sem mertem vágdatni, érzem kevés erőt s ez legalább szerénységem bizonyítványa. Engedd tehát, hogy csak jambusaidra mondjak egy pár szót.»

Nem úgy Kölcsey. Már fiatal korában élénken érdeklődött a színpad iránt s figyelemmel kísérte színügyünk és drámai irodalmunk fejlődését. Még mint a debreczeni főiskola növendéke vígjátékot, majd tragédiát is próbált írni. E kísérletekkel hamar felhagyott, de

*) Ide vonandók Aranyéak «Télben» című költeményéből e sorok:

«Az is elvesz egyszer:
Két sarut találni s emberlábat abban;
Erdőn farkas ordít; a sikon esik, fű
Mindig vastagabban.
Hagyjuk e zord képet.»

érdeklődése a dráma iránt megmaradt később is. Patvaristasága idejében Pesten szorgalmasan látogatta a német színi előadásokat s a magyarokat is — ha voltak. A magyar színészek, magyar előadások még ekkor vajmi alacsony színvonalon állottak, s nem csoda, hogy a finom ízlésű és szigorú ítéletű Kölcseyt keserűséggel töltötték el. Mikor Döbrentei 1814-ben a kolozsvári szomorújáték-pályázat alkalmából őt is a drámaíráásra buzdítja, álmosdi magányából így válaszol neki: «Miért dolgozzunk? A magyar színjátszói társaságokért? Képzeltetni-e nyomorultabbat, szánásra méltóbbat, mint azok? Kontárok a játszóok s azok az írók is, s így maradnak, ha nagyon nem csalódom, míg egy szerencsés, nem remélt epocha fel nem tűnik. Ohajtom, hogy *ne* legyen magyar theatrum, ha másformán nem lehet: Pesten a német mellett nem egyéb neveltségnek.» De e kétségbeesett hangulat nem volt nála állandó. Bár vérmes reményeket később sem táplált a magyar dráma és színészet jövője iránt, mégis mindvégig lelkes harciosa maradt színügyünknek, melynek fontos nemzeti hivatása felől teljesen tisztában volt.

Aesthetikai tanulmányai során Kölcsey behatóan foglalkozott a drámával. Különösen a német dramaturgokat olvasta, amint általában æsthetikai működésén a német befolyás az uralkodó. Pedig legelső mesterei nem a németek, hanem a francziák voltak. Boileau az első kritikus, akit ismer. Voltaire hatása alatt próbálkozik fiatal éveiben legelőször a drámabírálással, még Kazinczyval való ismeretése előtt, 1808 körül: «Akkor tájban írtam kritikát valami Kalchberg nevű német írócska Habsburgi Ágnes nevű drámájára. Mustráim valának Boileau, Voltaire, mind az epikusokról írt munkájában, mind kivált a drámái előtt és után álló kritikáiban.» Mikor azonban a német irodalommal megismerkedett — 1809-ben kezdett németül tanulni s a német irodalomba Szemere Pál vezette be — csakhamar egészen a német æsthetika hatása alá kerül. Ismeretes, hogy első bírálatai Csokonairól és Berzsenyiről alig egyebek, mint másolatai Schiller híres kritikáinak.

Dramaturgiai olvasmányait meglehetősen pontossággal összeállíthatjuk. Legnagyobb hatással kétségkívül Lessing volt reá, kinek egész munkásságát jól ismerte. E kor másik népszerű æsthetikusát: Engelt nemcsak olvasgatta, hanem «Fragmente über Handlung, Gespräch und Erzählung» című munkáját le is fordította. További olvasmányait ő maga megjelöli leveleiben. 1828 márczius 1-én Csekéről írja Szemerének: «Könyveidet s könyveiteket a mi

Gyurink kezeidhez adandja, két csomóba zártam azokat. A nagyobb csomóban leled : Krug Aesthetikáját 1 köt. Sulzer Nachtrag 4 köt. Herder Fragment. A kisebbben : Bouterw. Aesthetikáját 1 köt. Bártfay Schlegeljét 4 köt. Sédel Tieckjét 1 köt.»

Tanulmányainak gyűmölése a Körner *Zrínyi*-jéről irt nagyszabású bírálat és *A komikumról* szóló értekezés lett, mely dolgozatok megvetették a magyar dramaturgia alapját. Ez alkalommal az utóbbival szándékozom foglalkozni, mint a mely érdekesen mutatja Kölcsey viszonyát a német æsthetikához, valamint azt a termékenyítő hatást, melyet az általa kimondott eszmék a kortársakra gyakoroltak.

A komikumról szóló értekezés megírására Kölcseynek Szemere Pál adott alkalmat, ki felszólította, hogy bírálja meg Kisfaludy Károlynak *Leányőrző* című vígjátékát, melyet a bírálat kíséretében az *Élet és Literatura* 1827-iki évfolyamában közölni kívánt, olyanformán, a hogy a megelőző évfolyamban Körner *Zrínyijét* közölte Kölcsey bírálatával. A nevezett folyóirat második évfolyamában (IX. rész) meg is jelent Kisfaludy darabja, s utána (a X. részben) Kölcsey dolgozata cím nélkül, ily felirattal: *A Leányőrző, vígjáték három felvonásban.*

Kölcsey azonban nem bírálatot írt. Több ízben elkövette, úgy mond, azt a gyengeséget, mely szerint ítéletet ez vagy amaz íróról a közönség előtt kimondotta, s parányi olvasásának és némelykori gondolkodásának resultatumait zsinórmértékül venni merészkedett. Most azonban megtartóztatja magát a műnek kritikai széjjelbonczolásától s csak általánosságban akar a komikumról s a vígjátékról némely észrevételeket közölni. Látni való, hogy ama kellemetlenségek után, melyeket Kölcsey első kritikai dolgozataival magának szerzett, nem érzett kedvet újra e térre lépni s akként igyekszik kitérni a megbízatás elől, hogy Kisfaludy vígjátéka kapcsán a komikum és vígjáték általános fejtegetésébe fog. De azért Kisfaludy komikai tehetségéről őszinte méltánylással szól. Kimondja, hogy íróink kicsiny seregében nincs egy is, ki a komikum határai közt oly szép világításban jelent volna meg, mint Kisfaludy Károly. «Ideje már egyszer kimondani, hogy mind ez óráig, melyben e rendek íratnak, drámai próbáink közül a komoly nemben még egy sem tűnt fel, mely a kritikusnak, mint kritikusnak, figyelmét megérdemelné; a vígban pedig egyedül Kisfaludy Károly az, kinek a Múza mosolygott.»

Maga az értekezés két részre osztható. Az első *a komikumot* tárgyalja általában, a második *a vígjátékot* különösen. Kölcsey előre

kijelenti, hogy azok a dolgok, miket el akar mondani, «már ez előtt nagyobb mesterek által feltaláltattak.» Valóban, fejtegetéseiben nagyobbbrészt a mult századi német æsthetikusok visszhangját halljuk.

Mindjárt a szépnek az a meghatározása, melyből kiindul, a német idealistikus æsthetika szellemére vall. Kölcey meghatározása így hangzik: «A szép a természetben fekszik, s a természetben fekszik még akkor is, midőn ideálként áll előttünk; mert mi az ideál egyéb, mint magasított, azaz a lehetőségig nagy, a lehetőségig nemes tökéletben gondolt természet?» Gondoljunk Schiller híres difinitiójára az eszményítésről (Bürgerről írt bírálatában): «A feladat abban áll, hogy a költő tárgyának kiváló oldalait a durvább vagy legalább idegenszerű alkatrészekről megszabadítsa, a tökélynek különböző tárgyakban szétszórt sugarait egy egészbe foglalja stb.»; vessük össze továbbá Bouterwek*) e szavaival: «Das Ideale der Kunst hebt an, wo die Natur aufhört, wenn die Künstlerphantasie, ohne den Typus der Natur in seinen wesentlichen Zügen zu verletzen, diesen Typus zu einer idealen Höhe steigert» — s könnyű lesz felismer-nünk Kölcey álláspontját. Az eszményiségnek e tana volt német-görög classicismusunknak föelve, Kazinczynak, Kölceynek, Szemere Pálnak kedvencz ideája. E felfogás már Kölcey legelső kritikai dolgozatában, a Csokonairól szóló bírálatban is kifejezést nyert; Bajza ugyanebből a szempontból ítéli el később Egressy Gábor realistikus művészetét s Berzsenyi e szempontból nevezi «kannibáli műnek» Vörösmarty legjobb epikai költeményét, *A két szomszédvárt*.⁵

A komikum, folytatja Kölcey, a szépnek formái közé tartozik. A fogalom további fejtegetését érdekes párhuzamba állítani Bouterwek æsthetikájának megfelelő helyeivel:

Bouterwek:

Wenn ein Gegenstand durch eine witzige und sinnreiche oder witzig und sinnreich scheinende Composition in Verhältnisse tritt, in denen er lächerlich erscheint, so heisst die ästhetische Form desselben *komisch*.. (Aest. 140.)

Kölcey:

A komikum olyankor áll elő, midőn valami tárgy bizonyos elmés bánásmód által azon helyhezette tetetik, melyben nevetségesnek kell látszania. Ezen meghatározás nyilván mutatja, miképen különbözik a *komikum* a *nevetségestől*, tudniillik, mint

*) Fr. Bouterwek's Aesthetik, Wien und Prag, 1807. 92. l. A Kant-Schiller-féle idealistikus æsthetikának e népszerűsítő kézikönyvét nálunk is sokat olvasták s íróját Schillerrel és Jean Paullal egy sorban emlegették. Kölceynek, mint ki fog tűnni, e könyv volt főforrása a komikum elméletére nézve.

Der Begriff des Komischen setzt den Begriff des Lächerlichen voraus. Nur dann heisst eine ästhetische Form komisch, wenn ein Gegenstand in ihr als lächerlich erscheint . . .

Aber das Lächerliche ist eine Modification des *Ungereimten* . . . (141.)

Besonders erscheint das *Unschickliche* am leichtesten lächerlich . . (143.)

Wir müssen auf eine eigene Art überrascht werden von etwas Widersinnigem oder widersinnig Scheinendem . . . (142.)

Das Schöne und das Lächerliche streiten mit einander wie Vernunft und Unvernunft . . . (147.)

forma a tárgytól. Már minden nevetséges valami olyant teszen fel, a mi vagy az illendőség sanctionált törvényeivel, vagy a józan észszel ellenkezik vagy ellenkezni látszik; s mivel az illendőség és józan ész törvényeivel megegyezés a szép lehetséges voltának változhatatlan feltételei közé tartozik: látni való, hogy a szép és a nevetséges közt nincs kisebb ellenkezés, mint az értelem és esztelenség közt.

Kölcsy, mint látható, inkább csak arra szorítkozik, hogy a német író fejtegetéseinek eredményeit reproducálja. Mint kiválóan gyakorlati irányú dramaturg, idegenkedett az elvontabb æsthetikai vizsgálódástól s érezvén e gyöngéjét, nem vesződött sokat a fogalmak elméleti levezetésével, hanem átvette a kész tételeket mestereitől, a német æsthetikusoktól. Az ő ereje e tételeknek bőséges példákkal való megvilágításában s a magyar irodalomra való alkalmazásában áll. Itt nyilvánul eredetisége, gazdag tudása, éles kritikai érzéke.

A komikum fogalmi meghatározása után ugyancsak Bouterwek (id. m. 147. l.) értelmében kifejti, hogy a komikumnak a nevetségest meg kell nemesítenie. Ezért a komikus a maga tárgyával szüntelen küzdelemben van, hogy azt kívülről a szép határai közé bevonja.¹ «Nem példátlan dolog írónk közt, hogy a tárgy súlyosb vala, mint sem bevonattathassék, az író pedig könnyebb, mint sem ki ne rántathassék. Az *eset*, ha nem szinte oly veszedelmes is, mint a vétkes angyaloké, nincsen mégis sok veszély hiával.» Azért a nevetséges épen oly nehézséget fordít a költő elé, mint az utálatos.

A komikumnak elengedhetetlen feltételei közé tartozik az elmésség, mely a nevetséges oldalak felfedezésével foglalatoskodik; s ezen felfedezés bizonyos combinatio által történik meg. E combinatiót nevezzük tréfának. Nagyon emeli a tréfa becsét, ha komolyság rejtezik megetté. («Den Werth der komischen Darstellungen zu erhöhen, muss uns hinter dem Scherze selbst ein pikanter Ernst sich verstecken», Bout. id. m. 148. l.)

Ezután a komikum *helyi és nemzeti jellegét* fejtegeti Kölcsey. A komikai elmésség legtöbbször a kor és helybeli különbséghez képest fennálló conventiónak rendszabásairól veszen mértéket, s ezáltal az előadás többé vagy kevésbbé bizonyos helyhez, bizonyos nemzethez köttetik. S mivel a conventio nem fekszik a természetben mélyen és változhatatlanul, a komikum az élet felületén jár. E felfogás szintén Bouterwekhez (id. m. 150. l.) vezet vissza, de kifejtésében Kölcsey sok önállóságot tanusít. Finom érzékkel mutatja ki a komikum nemzeti elemeit, s ennek kapcsán megjegyzi: «Kétségkívül nevetséges dolgot vinne véghez, a ki magyar környülményeket akarván előadni, athenæi sykophantát és római parasitust láttatna velünk. Nem kevésbbé nevetséges az is, midőn játékszíneinken idegenektől kölcsönözött vígjátékokat látunk, hol a nevek magyarrá vagynak változtatva; környülmények s gondolkozásmód pedig a magok külföldiségét merőn megtartják. Mikor a német *Amtmann tisztartó* név alatt magyar földön mind azon törvényes hatalmat gyakorolja, melyről itt mi semmit sem tudunk; midőn a párisi notárius hosszú mentében előáll s a magyar földesúr kisasszonyának házassági contractust ír, s több efélék: nem épen oly visszás dolgok-e mint egy egészen más körben az volna, ha a magyar ügyvédő a tripartitum czikkelyei helyett az angol parlament végzéseit hozogatná fel? Ha azt akarjuk, hogy magyar komikusok legyünk, itthon kell a komikumnak forrásait felnyitni; kölcsön, pusztá formánál egyebet, nem vehetünk.» Megemlékezik itt Csokonairól, kiben sok nyereséget és cynismust talál.

Ezután a komikum osztályairól: a *fenkomikumról* (hochkomisch) és *alkomikumról* (niederkomisch) szól, itt-ott Bouterwek szavaival, de egészben véve meglehetősen önállósággal. Aristophanest helyesen nevezi az alkomikum legragyogóbb pályájú képviselőjének, míg a német æsthetikus a felső komikum mesterének tekintí.

A komikum *naivságát* egészen Bouterwek nyomán (id. m. 156. l.) tárgyalja, Lafontainera hivatkozva, ki a naiv komikumhan «annyival nagyobb mester, mivel meséinek s regéinek naivsága sok csinossággal van előntve, a nélkül, hogy prætensiótlanaságából az által valamit vesztené.» (Bouterweknél 156. l.: «Die feinere Naivität in den Fabeln und Erzählungen von Jean Lafontaine ... wirkt noch pikanter durch die äusserst seltene Vereinigung mit der reinsten Eleganz.») Óvja írőinkat a «csupa szóbeli elméskedés-» től, melybe Csokonai nem ritkán beleesik. «Az ilyenekre épen úgy nem vala

szükség, mint a *vígjáték* című sok szépséggel bíró darabban az ifjú úr fején felejtett hálósapkára; mint Fáynál a nagymájú lúdra, s hogy egyebet ne említsek, a meseíró görösös orráról tanító czikkelyre. Készakarva hozám fel az utolsó példát; mert a szerencsétlen történetű orr Tristram Shandyre emlékeztet, s ezen név által a komikum egy oly nemére, mely közöttünk bizonyos idő óta emlegettetni kezd: arra, mely a *humortól* neveztetik.»

A humor fejtegetése Kölcsey dolgozatának legszebben írt része. Mint a humor első megszólaltatója lyrai költészetünkben, annak első elméletírója is. Jean Paul után indulva, különbséget tesz *szeszély* (Laune) és *humor* közt: amaz a természetesnek ösvényén indul, ez az ideálba emelkedik. De megjegyzi, hogy «a szeszély és humor a természetből az ideálig és viszont fennálló gradációkon majd lefelé szállva, majd felfelé emelkedve, oly gyakran tévesztik össze határ-széleiket, hogy mind a két névvel különbség nélkül bizvást élhetünk» (v. ö. Bouterwek, id. m. 157. l.: «Unterdessen kann man sich auch die hergebrachte Synonymie der Wörter Laune und Humor gefallen lassen, da der idealisirende Humor und die nicht idealisirende Laune sich in einander verlieren können»). Majd így folytatja: «De akár megválasztjuk azokat akár nem: mindkettőnek meghatározásából egyenesen kitetszik, hogy nekünk még egyetlen egy komikusunk sincs, kinek művei egyik vagy másik nevet kívánnák magoknak.» Szépen fejtegeti, hogy a humor mindig sentimentalismust teszen fel, mely vagy ártatlan dévajssággal csapong, mint Yoricknál; vagy boszús érzelemmé válik, mint Lear és Hamlet ajkain. Hasonló felfogással szólt Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* is a humorról: «Maga az újaknál oly közönségesen elterjedt sentimentalismus a költés minden nemeiben új meg új színeket hoz elegyedésbe; midőn nemcsak a komolyabb indulatokon önti el magát, de magának a jó kedvnek csapongásaira is gyakran általfoly. A görög költőnek, mint a görög művész szobrának, búsongása is szép és nyugalmas; vidámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég. Az újkori lelkes költőnek bánatja gyakran a vérzésig gyötör; s vidámsága sok ízben annyi komolysággal vegyül fel, hogy e vegyületben egy egészen újalakú lélekállapot áll elő: *humor*, mely a régieknél ismeretlen.» Nem nehéz felismerni a humor e jellemzésében a subjectiv vonást: a *Vanitatum vanitas* és a *Bordal* költője a maga humorának képét festette benne.

«Az eddig mondottakban minden illetve van, a mit æsthetikusok a komikum foglalatja alatt tanítani szoktak», — mondja a ko-

mikum tárgyalásának e pontján Kölcsy. Eddig tart értekezésének első fele, mely a részletekben sok önállósággal készült, de a fölvekre nézve egészen Bouterwek Aesthetikájának « Vom Komischen » cz. fejezetén alapszik. Ezután a nevetséges drámai formájának, a *vígjátéknak* vizsgálatára tér át. A főbb dolgokban itt is az említett német æsthetikus (Aesth., Zweiter Theil, zweite Abtheilung: Dramatische Formen) a forrása, de sokszor tudatosan eltér tőle. Vessük csak össze a következő helyeket eredetiben és Kölcsy átírásában:

Bouterwek:

Unter den dramatischen Gedichten bedeuten die Wörter Lustspiel und Trauerspiel nur zwei Extreme, zwischen denen mancherlei durchaus nicht Verwerfliches liegen kann... Aber die Poesie feiert ihren Triumph überhaupt nur an den Extremen... Wo ein Schauspiel weder vollkommenes Lustspiel, noch vollkommenes Trauerspiel ist, da senkt es sich schon eben dadurch zur Prose herab, dass die entgegengesetzten Tendenzen einander gerade so hemmen, wie im gemeinen Leben. Nun hat aber die dramatische Darstellung interessanter Situationen im Geist und Styl des gemeinen Lebens einen eignen, wenn gleich nicht rein poetischen Reiz. Da tritt freilich die dramatische Form nur unvollkommen die Stelle der kräftigeren oder inneren Poesie; aber das gemeine Leben selbst wird interessanter durch eine solche Darstellung; und das Schauspiel kann noch auf eine andere Art eine geistreiche Unterhaltung gewähren, wenn denn auch nicht durch den höchsten poetischen Effect. Zeloten für die Poesie wollen auch im Schauspielhause nichts Anderes dulden, als den höchsten poetischen Effect; aber das Publikum hat für den Effect doch nur wenig Sinn; und die schwächere, oft kaum merkliche Poesie eines drama-

Kölcsy:

A szomor- és vígjáték a drámai poesisnek két szélső pontja: a tiszta szomorú és tiszta víg közt sokféle vegyületek foglalnak helyt, s ezen vegyületektől az érdemlett részvételt megtagadni nem lehet; annyi mindazáltal bizonyos, hogy a költői genie legnagyobb ereje mindenütt az extremumokban ragyog a maga legszebb fényével. Itt a két extremum közül akármelyikről akarnánk vizsgálatot tenni, mind jelenkori mind jövőendő dramatikusainkat arra kellene legelőször is figyelmeztetnünk, hogy egy pillanatig is el ne feledjék: miképen a dráma mind komoly mind víg alakjában a poetai formák közé tartozik, s ezen poetai formával csak poetai módon kell bánniok. Ezen megjegyzés nem fog szükségtelennek látszani, ha meggondoljuk, hogy a drámai formákban a poesis tartományából a próza határaiba leereszkedésnek igen könnyű útja van. Részvételt gerjesztő situatiók ugyan is vagynak az emberi élet mozgásaiban mindenfelé; s ha ily situatiókat drámai előadásban a mindennapiság szellemével és stylusával hozunk is elő: lehetetlen, hogy azok bizonyos kellemes behatást ne okozzanak. Nyilván van, mikép ezen behatás tisztán poetai nem lehet; de nyilván van az is, mikép itt a művészség titkával nemelég mélyen ismeretes költő-

tischen Familiengemäldes im Ifflandischen Styl ist unserm prosaischen Publikum beinahe schon zu stark. Die ästhetische Kraft, die solche Darstellungen auf dem Theater erhalten, muss auch nicht übersehen werden. Da kann durch eine einzige Bewegung des Körpers eine vortreffliche Wirkung hervorgebracht werden, die vielleicht ganz wegfallen musste, wenn dem Schauspieler durch eine höhere Poesie die Hände gebunden waren. (Aesth. 358—360.)

hamar eltévesztheti magát, s való poesist láthat ott, hol az még nagy távolságban áll. Ezen veszedelemnek annyival inkább ki vagyunk téve, mivel poetikánkban a drámai literatúrának lapja még nagyon üres; s örök hervadásban fonnyadó játékszínünk német szomszédaink zsákmányából táplálgatja magát. Kotzebuenak, Ifflandnak, Zieglernek s a német theatrum több ilyen zsbvásárosainak temérdek rakásra halmozott portékáikban pedig semmi sincs, a mi a legmindennapibb természet színét ne viselné. Most tebát, midőn a drámai költésben még csak kezdők, vagy csak kezdeni akarók vagyunk, nem leszen haszontalan tekinteteinket jóelőre a való poesis felé függeszteni.

A német s a magyar író álláspontja közt, daczára a kiindulás azonosságának, oly szembeszökő a különbség, hogy nem szorúl bővebb commentárra.

Kiválóan érdekes Kölcsey æsthetikai fejlődése szempontjából a dolgozatnak azon szakasza, mely a vígjáték nyelvéről szól. «A szomorjáték első tekintettel megmutatja, hogy fenszárnyallatot s ideálba emelkedést, tehát a legsajátabb poetai szellemet és nyelvet kívánja. A vígjáték természetesen alantabb jár; ennek ösvénye az ideálpoesistól, mint alsóbb osztály, megkülönböztetett természetpoesis; noha nem lehet tagadni, hogy a maga módjaként az ideálba is felemelkedhetik, midőn magával az ideállal űzi játékát, mint Aristophanesnél». Az ideál- és természetpoesis e megkülönböztetése szintén Bouterwektől való (Aesth., Zweiter Theil, zweite Abtheilung, VI.: «Gegensatz der Naturpoesie und Idealpoesie»), s töle az Aristophanesről mondott észrevétel is: «Die wahre Höhe des komischen Witzes zeigt sich in dem *Ideal-Komischen* z. B. bei Aristophanes . . . Das Ideal-Komische kann nur als ein übermüthiges Spiel entstehen, das der komische Witz mit dem Idealen treibt». (Aesth. 152—153. l.) «Schillernek — így folytatja Kölcsey, — kétség kívül nincs igaza, midőn a nem idealizált természetet a poesis köréből kirekeszti, s a költés tartományainak határait az ideálon belül vonja meg. Magának, az általa oly kemény ítélet alá vett, Bürgernek példája bizonyítja, mennyi szép fény legyen a meg nem magasított természet

pályáján is elöntve». Ezzel a nyilatkozattal elítélte Kölcsey azt a méltánytalanságot is, melyet a Csokonairól írt bírálatban az idealismus nevében e költővel szemben ő maga elkövetett.

Fejlődést mutat a népnyelvről való felfogása is. Csokonait még megróttá, hogy expressióinak azért nem tudja megadni az újság ingerét, mivel a köznép nyelvéhez ragaszkodik. *A komikumról* szóló értekezésben, melyet első bírálatától egy évtizednél hosszabb idő választ el, a komikus költőt már egyenest a nép nyelvéhez utasítja: «Minden nyelvben vagynak mind a komolynak, mind a nevetségesnek tulajdon szavai, szórákásai és szólásformái. Ki az, a ki a komikum tekintetében a magyar nyelvnek titkait keresztülhatotta volna?*) Nagy példákat mutatnak az idegen föld erősebbjei. Ki nem ismeri Aristophanest és Plautust? Ki nem Molièrt? Ezeknek s az ilyeneknek írásaikban bámúlva látjuk, mely sokféle, alig észrevehető árnyékokatokban s összeolvadásokban lehet valamely nyelvből a komikumot kifejteni. A legnagyobb kincsek erre nézve bizonyosan a köznépi nyelvben fekszenek. Egyetlenegy példabeszéd, egyetlenegy saját szójárás, sőt gyakran egyetlen szó vagy csak accent a közember nyersen tréfás vagy egyszerűleg naiv beszédében is ellentállhatatlan behatást csinál: mivé nem fog az még lenni a nyelvben teljes tudományyal és hatalommal uralkodó művész kezei közt?» A görögök példájára külön poetai nyelvet is alkothatnánk. Van ugyanis két fő dialectusunk: egyik mely több *E*, másik mely több *Ö* hangzót szeret. Helyes volna, ha prózaíróink egyiket tisztán követnék, költőink pedig a kettőt vegyítve s némely régi grammatikai formáinkkal gazdagítva használnák. Vígjátékíróink pedig jól tennék, ha a komikus hatás állandó eleméül felvennék a pórnép valamely dialectusát, pl. a palócz szójárást.

Ezek után Jean Paul azon állítását fogja vizsgálat alá, hogy «sors igazgatja a szomorjátéki actiót, *cset* a vígjátékot». Megrója Schlegellel Molière egyes darabjainak gyöngé megoldását, bár egyébként a legnagyobb elismeréssel szól a francziák «csudálást érdemlő»

*) Szemere Pál 1838. jan. 1-én ezeket írja Kölcseynek: «Sokszor mondtunk egymásnak: kár, hogy Kazinczy szépliteratúrájában a komikai nyelv-példányt nem vette fel. Ennek hiányát valóban nem lehet nem érezni. Igaz: az élet nemesebb és nemtelenebb nyelvei még korán sincsenek literatúránkba szöve. Imhol egy példa: Wir haben keine Zeit: nincsen időnk, nem érkezünk, nem érünk rá.» (Munkái, III. köt. 282. l.)

vígjátékírójáról. *) A vígjátéki actióról, hol a regény és dráma közti különbséget is érinti, áttér a vígjátéki situációk és karakterek tárgyalására. Ezek a jelenből szoktak vétetni. «A szomorjáték gyakran visszalép a távol régiségbe, s a históriától kölcsönöz tárgyat, s annak hitele által neveli méltóságát; a vígjátékban természetesb a költött tárgy, mivel így minden tekintet es megszorítás nélkül elevenebb folyamban ömledezhet.» («Warum im Lustspiele eine erdichtete Begebenheit, im Trauerspiel eine historische natürlicher ist, begreift sich leicht. Durch freie Erdichtung wird die Munterkeit des komischen Spiels erhöht; der Schein der historischen Beglaubigung giebt der tragischen Composition eine höhere Würde», Bout., id. m. 351. l.) Figyelemreméltók azok az észrevételei, melyekben kimondja, hogy «nincs szerencsétlenebb kölcsönzés, mint karaktereket kölcsönözni, nem csak idegen költőtől pedig, de hazaitól is». Molière a Nőiskolában mesteri kézzel rajzolt egy készakarva együgyűnek nevelt leánykát. Kotzebue ezen szeretetreméltó karaktert kiragadja a maga elengedhetetlen környületeiből, s azt minden képzelhető ok nélkül egy nagy ház leányára ruházza *Szerelemgyermek* című játékában. Az ily boldogtalan követés példái nálunk sem hallatlanok. A mi Szabó Lászlónk még Kotzebuen is felül emelkedett, midőn komoly drámában a cseh királyi leányt az említett molièri karakter hasonlatosságára teremté. Nem úgy áll-e nála a Podiebrád György leánya mint valamely falusi papnak világot nem ismert gyermeke?

«Követés és studium közt — így végzi Kölcsey tanulmányát — nagy a különbség; amaz idegen tárgyakhoz és manierhoz köt; ez pedig a mások példája által arra segít bennünket, hogy saját erőnket mennél jobban kifejteni megtanuljuk. Semmi sincs szükségesebb, mint az idegen, nagy művek studiuma. A hellenek bámulást érdemlő példányokat adtak a költés nemeiben; különösen Aristopha-

*) «Krugot és Schlegelt keresztül olvasám, s mindegyikben, kivált Schlegelben sok jót lelék. Ennek Vorlesungjaiban épen, vagy legalább nagy részént azok a principiumok vagynak, melyeket Tieckben már Péczelen ismerni tanultam. Ezek mindketten tele vagynak Shakespearrel, Schlegel még Calderonnal is, s mindkettőről sok szépet, sok jót beszélt. Euripidesnek nagy ellensége s nem minden ok nélkül, s itt inkább részén vagyok, mint Molièrre nézne. Ezzel nyilván igazságtalanul bánik, és sokat hibául tulajdonít neki, a mit Aristophanesben és Shakespearenél javall». Kölcsey levele Szemere Pálhoz 1827. febr. 1-éről.

nes a maga vígjátékaival még most is senkitől el nem érve áll. Bár költőink már egyszer a helleneket közelebből ismerni elkezdenék; az ő classica literaturájok helyes studiuma legtöbb sikerrel dolgozhatna azon veszélyes piperéskedés ellen, mely némely fiatalainknak versecskéiken ürességgel és incorrectióval egyesítve csillámlik.»

A fentebbiekben kimutatni iparkodtam, mit merített Kölcey idegen, még pedig német írókból s mennyire tudott a kölcsönzött szempontok mellett is eredeti lenni. Bizonyos, Kölcey a német æsthetikusok tanítványa; de oly tanítvány, ki nem méltatlan a mestereihez, sőt ezeket egy és más tekintetben túl is szárnyalja.

Még a dolgozat hatását akarom vázolni. Mert hatása volt, ha nem is olyan zajos, mint az első kritikáknak. Mint ezek, elismerés mellett kellemetlenséget is szerzett Kölceynek. Bár mily ügyesen akart kitérni az elől, hogy újra magyar költőt bíráljon s netalán annak érzékenységet ingerelje, nem sikerült. Daczára, hogy a legnyíltabb méltánylattal írt Kisfaludy Károlyról, ez mégis félreértette. Az egész dolgozatban maga ellen irányuló czélzásokat keresett s bántva érezte magát. Mindjárt az értekezés megjelenése után Szemere Pálnak azt írta, hogy «Feri munkája a komikumról neki igen tetszik», de hozzáteszi, hogy «mely sokat simogatva tetéz reá (Kisfaludyra), azt másfelől vaskörömmel ismét levonja,» s mentegetőzik, vígjátékai miért nem nemzetiebbek. «Ha én Debreczent, Szabolcsot összejárnám, tudom két darabot nyernék általa, de éltem egész munkája adna-e annyit, hogy könnyű kebellet Erdélyt, al- és felföldet, összejárhathatnám?»

«Kín az a félreértés! — írja erre Kölcey Szemerének. — Én azért beszéllek a komikumról generaliter, hogy ötet valahogy bántani kénytelen ne legyek s ime ő mindenütt rejtett nyilatkat keresett maga ellen. Mondám-e én, hogy az ő darabja nem honi? Ha ő mindazt, a mit én a komikumról mondek, így érti magára, úgy megvallom, épen azon bajba estem, a mit leginkább kerültem, azaz autoringerlésbe. Megvallom neked, nagyon elundorodtam a magyar írókkal való foglalatосkodástól, nagyon, nagyon!»

Az *Élet és Literatura* következő kötetében (melyek *Muzáron* címmel jelentek meg) érdekes eszmecsere fejlődött ki Kölcey értekezése felett, különösen Kisfaludy vígjátékainak nemzeti jellegére vonatkozólag. A *Muzáron* IV. kötetében (*Élet és Lit.* XXII. rész) Szontágh Gusztáv szól a tárgyhoz.

«Egy vígjáték Kisfaludy Károly tollából és ennek recenziója Cselkövítő!»: mely gyönyörűséggel és tanítással kecsegtetnek! Fájdalom; várakozásunk nem teljesen elégített ki. Recensio helyett értekezés áll; oly ugyan, melyben Műphilosophusunk egész dicsőségében lép fel: de még sem ragad úgy el magával, mint a Körneri Zrínyire tett czáfolások. Oka az: mivel itt a *Comicum* és *Vígjáték* felől, mint abstractumokról vagy on szó; a mondottaknak alkalmaztatása a mivre, pennában maradott. Sokat vesztettünk. Méltán fáj-lalhatni, hogy Cselkövin a recensio viszketege nem diadalmaszkodott.» E bevezető szavak után kifejti Szontágh, hogy városi dramatikusaink hiával vannak a nemzeti életnek, a falun lakók pedig a színjáték és tudományi világ szűkivel küzdenek. Amaz esetben műveik nemzetisége, emebben azok művészsisége szenved csorbát. Látni ezt a két Kisfaludynál. Sándor darabjai nem eléggé művésziek s rosszul illenek a játékszínre: de van bennök élet és természetiség, magyarosság és nemzetiség. Károlynak több a drámai jártassága s művészete: de újabb darabjaiban, pl. a *Leányőrző*-ben is, nincs magyar élet és világ. «Nem fog talán Kisfaludy Károly balul érteni, — így végzi Szontágh a cikket, — ha itt a magyar literatura nevében azon kérést terjesztem elébe: hogy a magyar vígjátékot következő darabjaiban azon uton fejtse és mívelje ki, melyen *Kérőit* teremtette!» (Muz. IV. köt., 135. l.)

Szontágh ellenében Toldy Ferencz védelmébe veszi Kisfaludy Károlyt. (Muz. IV. köt. 137—145. l.) Kifejti, hogy Kisfaludy «sem egyedül a *Kérők*-kel nem teremtette a magyar vígjátékot, sem vígjátékot nem fogott volna teremteni amaz uton, melyen *Kérőit* alkotta.» A *Kérők*, *Pártütők* stb. csak possék, míg újabb műveiben Kisfaludy azon az uton van, hogy komikai erét művészi gonddal és nyugodalommal mérsékelve, oda emelkedjék, hol a legnagyobb költőkkel áll majd egy sorban. A mi darabjainak nemzetiségét illeti, ezt conversatiói darabban nem keressük, mert ebben elég, ha a karakter általános emberi szempontból igaz s hely- vagy idő-, rang- vagy nemzetbeli ellenmondásokat magába nem zár. A társalkodás tonusát a költő csak az életből másolhatja; nem Kisfaludy hibája, hogy nekünk fentebb conversatióink nincsen.

Szalay László a *Muzáron* III. és IV. kötetére tett Észrevéte-

*) Kölcsey álneve.

leiben, melyek előbb önálló füzetben jelentek meg s azután Szemerétől a *Muzáron* 1833-iki évfolyamában (54—98. l.) újra kiadattak, e tárgyban Toldy mellett foglal állást. Kisfaludy a *Kérők*-kel úgy nem teremtette a magyar vígjátékot, mint Sebestyén*) nem a maga comœdiáival. Épen a *Leányörzö* és *Csalódások* azok, melyeken Kisfaludy vígjátékköltői hivatása alapul. Nincs igaza Szontághnak, mikor nemzetiség tekintetében Kisfaludy Sándort fölébe helyezi Károlynak; annak darabjaiban hazafiság van, de nemzetiség nincs, míg emennek művei hív másolatai társasági viszonyainknak. Csak azt kifogásolja, hogy Kisfaludy újabb darabjaiban ismétli a régieket alakok és cselekvény dolgában. Ajánlja, próbálják meg írónk a rimelt vígjátékot, mert így «dialogunknak művészség által bizonyos magasb társalkodási tonust kölcsönözhetnénk, melynek a még nem rég a fonókhöz utasított nyelv hijával vagyon». Erre Szalay szerint épen Kisfaludy Károly volna leginkább hivatva.

Ime, ily eszmeváltás indítója lett *A komikumról* írt tanulmány. Egy példája annak a termékenyítő hatásnak, melylyel Kölcsey eszméi és ítéletei korára voltak s mely neki a magyar szellemi élet fejlődésében minden időkre kiváló helyet biztosított.

KELEMEN BÉLA.

VOLTAIRE «ZÄIRE»-JA.

I.

Voltaire drámái közül csak egy élte túl korát s ha annyi irodalmi irány és szellemi áramlat föl- és letünése után nem is áll többé azon a magas fokon, melyre a mult század végi műbirálat helyezte, de megmaradt a színpadon egész a mi korunkig. Ez «*Zäire*» tragédiája. A Comédie française műsorán időnként ma is szerepel s a 70-es években Zäire szerepét Bernhardt Sarah nagy hatással és sikerrel játszotta.

A lángeszű irodalmi «ezermester», a ki hírnevével betöltötte a mult századot, a ferney-i írókirály, a ki korában a tudomány és költészet irányát teljhatalmulag szabta meg, természeténél és vér-

*) Sebestyén Gábor «Eredeti víg és érzékeny Játékai, 1825.» vannak itt értve.

alkatánál fogva teljesen a kor és a napi küzdelmek embere volt, a ki a közönséggel folytonos szellemi összeköttetésben állott s nem arra termett, hogy egyetlen műfajnak szentelve magát, a magányba vonulva, nyugalmasan érleljen meg lelkében egy remekművet. Mégis ép a szinköltészet volt az a műfaj, mely érdeklődését egész életén át lekötötte; s jóllehet ép a tragédiával való foglalkozás követeli meg azt az elvonatkozást a világtól, azt a teljes elmerülést tárgyába, melyre Voltaire képtelen volt, mégis ehez a műfajhoz ragaszkodott a költő a legállandóbb vonzalommal s e téren végbevitt újításaira, melyek pedig inkább csak félénk kísérletek voltak, legalább is oly büszke volt, mint arra a korszakalkotó szellemi forradalomra, melyet tudományos művei idéztek föl.

Valóban Voltaire őszintén szerette a szinpadot, a drámát s nem vitatható el tőle az, hogy nemcsak termékeny drámaíró, de ügyes mesealkotó is volt, ki a legváltozatosabb tárgyakat hozta színre s a ki hosszú és hatalmas munkásságát mint drámaíró kezdte meg és fejezte is be.

Néhány jelentéktlenebb kisebb versét mellőzve, első fellépése 1718-ban «Oedipe» című tragédiájának színrehozatala volt. Az ifjú költő nagy diadalt aratott s az «Oedipe» sikere a hanyatló drámaköltészet újjászületésével kecsegtette korát. Mert a nagy század tragikai költészete, melyet Corneille emelt a tökély magaslatára s a mely Racine-ban érte el teljes virágzását, a XVIII. században csupán szolgálai utánzókra talált. XIV. Lajos korának drámairodalmában megvolt a század ünnepélyessége és fenséges szabályossága. Egészben véve az antik költészet irányához fűződik — mondja *Nettement**) — tárgyai megválasztása s különösen poétikája folytán; mindamelllett a keresztyén és a lovagias elem módosítja a drámát: befolyása egyaránt mutatkozik az érzelmekben, a jellemelekben, az eszmékben, melyek teljes öszhangban állnak a tárgyak költői feldolgozásával. Ez alapon a két nagy költő lángelméje remekműveket alkotott. A XVIII. század szellemi, politikai és társadalmi mozgalmai megbontják ez öszhangot s a lángelméket közepes tehetségek váltják föl. Utánzásuk, — «minthogy nem a jellemelek és szenvedélyek igazságát és a lángész szépségeit szokás

*) *A. Nettement*: Histoire de la littérature française sous la Restauration. Tome II.

utánozni»,¹⁾ — a hibák felé fordult. A mesterek járt útján vándorogva, utánózták a corneille-i cselszövényt és a racine-i nemes galantériát, s a szenvedély megrázó hangja helyett tulzásba hajtották az okoskodást. A bágyadtság és kimerültség, az inventio és stil hiánya jellemzik egészben a hanyatlás korának tragédiáját. Csupa mesterséggé vált a tragédiacsínálás. Ismerték a műfaj receptjét egészen: a cselekvény általános körvonalaait, a szereplő személyek számát és jellemét, a megengedett indító okokat, a szabadalmazott megoldásokat. «Csupán arról volt már szó, hogy fölkutassanak valami tárgyat» — (rendesen olyat, a hol görögök vagy rómaiak vesznek össze), — «s aztán rászabják a hangzatos és üres alexandrinokra azt a szentesített három-négyszáz rímet». ²⁾ Lafosse-nak és Corneille Tamásnak volt még néhány szerencsésebb jelenete, egy pár szép verse, de nyelvük szintelen s tehetségük képtelen a költői hatás újabb formáinak föltalálására. Crébillonnak meg volt a becsvágya s bizonyos mérvben a tehetsége is, hogy új csapáson járjon, azonban az ő újítása mindössze abból állott, hogy a cselekvény indító okát a félelemből akarta kierőszakolni. Ugy határozta meg a tragédiát, hogy «az egy gyászos cselekvény, a mely a nézőt a félelem révén vezeti a részvéthez», azonban csak olyan eszközökkel, «a melyek nem sértik meg sem a gyengéd érzést, sem az illendőséget». Természetes, hogy ez a megszelídített félelem nem lehetett komoly drámai eszköz.

A drámai alkotás eme kimerültségének és pettyhüdtségének korában jelent meg a színen az «Oedipe» szerzője. Az ifjú Arouet élete már ekkorig eléggé változatos és mozgalmas volt. Sokat tapasztalt az őt környező világ romlottságából; átélt már apai haragot, Bastilleba zárást, szökést, üldözést. Elmondhatta magáról:

«Láttam e nyomort mind s húsz éves sem vagyok.»

De határtalan becsvágyát mind ez nem lohaszthatta és 22 éves korában a színpadra vitte első tragédiáját. A közönség azt a költőt látta benne, a ki lángelméje által feléleszti a mult század szinklétészetét s kortársai Racine-nal egyenrangúnak s Sophoklesnél nagyobbnek vélték őt. Valósággal pedig csak egy pár csinosabb jelenetről lehetett szó s arról az újításról, mely az antik hagyománynak ellen mondva, a Philoktetes és Jokaste közötti furcsa

¹⁾ *Nisard*: Histoire de la littérature française. T. IV.

²⁾ *Paul Albert*: La littérature française au XVIII. siècle.

szerellemmel áll elő. Máskülönben semmi új sincs benne; feltétlenül ragaszkodik a harmas egységhez, antik tárgyat választ, a szerelmet teszi a cselekvény rugójává; a conventiot és routinet törvényekül ismeri el s a «klasszikus illendőséget» annyira tiszteli, hogy minden a színpalak közt történik s a színen csak elbeszélnek.

Szerencsére csakhamar kiűzik őt Franciaországból s Angliában köt ki. E körülmény forradalmat idézett elő gondolkozásában. A politikai és egyéni szabadság eme hazájában új világot fedezett föl. Új szemhatár nyílt előtte, új drámai művészet lepte meg. Az új-klasszikai iskola hűséges tanítványa Shakespeare-re bukkan itt, a ki elkábitotta őt hatalmas, független és merész lángeszével, a kinél a tárgyak, a helyzetek és személyek végtelen változatosságát bámulva szemlélte s a ki végre megriasztotta lelkét azzal az erősen rajzolt, átható igazsággal, a mely «nem hátrál meg semmiféle részlet előtt», s a mely, a midőn megrázólag érvényesül, a klasszikai illendőségekkel sem törődik. A nevelés és környezet balvéleményei törnek ki első sorban Voltaire-nél: lénye föllázad e vakmerőség ellen, aztán csodálkozni kezd s végre akarata ellen is félig-meddig meggyőzi őt a nagy varázsló. Shakespeare hatása szellemére el nem vitatható, és jóllehet élete végső korszakában megbánja a lelkeseledést, a melylyel Shakespeareről nyilatkozott; jóllehet aggkorában újra visszatér az új-klasszikai iskola csapására és hagyományaihoz káromolva a vad és barbár «Gilles»-t, mindamellett a nagy angol költő ellenállhatatlan hatásának kell köszönnie színpadi reformjait, azt az eleven drámai életet, mozgalmasságot, melyet nála még nagy elődei rovására is joggal kiemel Brunetièrre, s végül e hatáshozta létre legjobb tragédiáját: «Zaïre»-t s a dicsőséget, melyet általa nevének szerzett.

Mielőtt e tragédiáról részletesebben megemlékezném, röviden vázolni óhajtom Voltaire drámairói működésének következő időszakait.

Visszatérvén Angliából, ott szerzett benyomásai alapján igyekszik színi reformjait megvalósítani. Látta az angol színpadot, a mely elég tág volt egy nagy shaksperei tömeg befogadására. A francia szín szűk voltát fokozta az a körülmény is, hogy nagy részét az udvaroncok zsöllyei foglalták el, rangokat megillető kiváltság czimén. Voltaire soká küzdött e visszaélés ellen s végre czélt is ért: a színpadot teljesen fölszabadította. Ez volt első reformja. Továbbá látta Angliában a gyakori színváltozást, s józan érzékével belátta,

hogy a helyegység megtartása gyakran minő pedans és valószínűtlen külsőséggé válik. Ennélfogva megtörte a szigorú helyegységet, de minthogy jó ízlése és a forma iránti erős érzéke ellentmondott e korlátlan színváltozásnak, újítása csupán a felvonásonkénti színváltozásra szorítkozott. Azonkívül, angol mintái alapján, főleg a cselekvény nagyobb elevenségére és rohamosságára törekedett s több látványosságot akart a nézőnek nyújtani. Ennélfogva az események gyorsabb lepörgése céljából megrövidítette a tirádákat, leszállította a monológok számát s végre egészen eltörölte. A látványosság szempontjából pedig a folyton változó díszletek pompáját, a szinpad jelmezek változatosságát s a tömegeket képviselő néma személyek alkalmazását követelte. A jelmezeknek a cselekvény korabeli divatot és ruházatot kellett feltüntetnie, miáltal a kor kulturájának némi külső képet igyekezett a néző előtt feltüntetni, a ki már megütközés nélkül hozzászokott ahhoz, hogy a görög és római hőseket tollas kalappal, parókával, csipkés mellényben, selyem harisnyában és csattos cipőben lássa. Végül fontos s tán legértékesebb újítása volt Voltaire-nek az, hogy az előzőkor éneklő, modoros szavallatát a természetes előadással szoríttatta ki.

Fölemlíthetjük itt, — nem mint reformot, csak inkább mint kuriozumot, mint belesült ujdonságot a franczia színen, mint a Shakespeare hatása még egy jelenségét, a mely Voltairenél, — minthogy voltaképi jelentőségét felreértette, — balul ütött ki s a mely fölött nagy ellensége, Lessing, sokat mulatott: — a kísértetek, a szellemek szereplését. Csakhogy nála e szellemek megjelenése nem az izgatott lélek érzék-csalódásai, mint «Hamlet»-ben, Macbeth»-ben, vagy «Julius Cæsar»-ban, melyeket ép azért a szereplők közül csak azok látnak, kiknek megzavart lelke e káprázatokat földézi. Eszellemlátás Shakespearenél valóban rémes s csaknem természetes az éj titokzatos csendjében, egy elhagyatott hely magányában, a megtévelyedett képzelődés pillanatnyi lelkizavarában. A színi hatás e megrázó eszköze helyébe Voltairenél a valószínűtlen csodának paródiája lép s a kísértet, a mely fényes nappal, az egész nép előtt jelen meg, inkább nevetséges, mint félelmes.

Ez újítások, mint láttuk, inkább csak külsőlegeseek. A politikai, társadalmi és vallási előítéletek vakmerő megtámadója, a ki romba döntött sok mindent, a mi azelőtt szent volt és sérthetetlennek látszott, a drámában csak félénk kísérletekre mert vállalkozni. Ez egy téren ismert el tekintélyt, habár olykor ezt is hajlandó volt kissé

megesipkedni.¹⁾ Újtításai nem hasonlíthatók a romantikusok forradalmához, kik végre ledöntötték a klasszikai költészetet, az «ancien régime» egyedüli emlékoszlopát, mely túlélte a vihart, mely a multnak egész épületét feldúlta. Egyébiránt Brunetiere,²⁾ «Zaïre»-ről írt szellemes tanulmányában, Voltairét, Corneille és Racine félénk tanítványának képében, merészebb újítónak mutatja be, semmint első tekintetre látszik. Azáltal, úgymond, hogy a tragédia tárgyainak körét kitágította, a romantikusok ősenek tekinthető. A francia színen az elkoptatott görög és római hősök helyett ő lépteti föl a khinaikat, peruiakat, a török és keresztyén erkölcsöket, az ó- és új világot. A «nemzeti tragédiának» is ő nyújtja első példányait. Végül azáltal, hogy hőseinek és hősnőinek bukása nem saját tévedéseiből, hanem a sors, a véletlen hatalmából folyik, minek folytán csak a körülmények tragikusok, ők maguk csupán ártatlan áldozatokká válnak, — megalapítójává lett a modern drámának. Elavult formák alatt már az ő színpadja egészen modern, és hogy utódai, a Diderot-k, Beaumarchais-k, Mercier-k, kifejleszszék az új műfajt, csak ki kellett vetköztetniök a voltairei tragédiát a régi hagyományos köntösből: a hármas egységből, a vers kényszeréből, a fejedelmek szerepléséből sat. Az alapot, a lényegét megtalálták már Voltaireben.

Újtításai már láthatók legközelebbi tragédiáiban. «*Brutus*»-ában a római senátorok már biborszegélyű tógákban szavaznak a színen. Két évvel később, 1734-ben, «*Eriphyle*»-ben, a templom ajtajában, verőfényes nappal föltűnik Hamlet apja szellemének paródiája: Amphiaraus árnya. A szellemet a darabbal együtt kifütyülték s Voltaire e művének cselekvényét később «*Semiramis*»-ában teljesen átgúrta. Ugyanez évben adták elő «*Zaïre*»-t. Még két művét kell ez időszakból kiemelnünk: «*Alzire*»-t, a melyben a költő, mint «*Zaïre*»-ban két vallás ellentétét tünteti föl s a természeti állapotot szembe állítja a civilizációval; továbbá Voltaire «*Athalie*»-ját: «*Merope*»-ot, melyben a cselekvény indító okául a szerelem helyébe az anyai szeretet lép.

Ez volt drámaírói működésének fénykora. «*Zaïre*» után Shakespeare hatása enyészik és sokat ígérő újításai lassanként félben maradnak. Megnagyobbította ugyan és szabaddá tette a színpa-

¹⁾ Lásd: Corneilleről írt commentárjait.

²⁾ F. Brunetiere: Les époques du théâtre français.

dot, de nem tudta betölteni élénk, változatos, eseményekben és személyekben gazdag cselekvénynyel. Kiszorította az újkori jelmezeket, s a megfelelő kor és nemzet ruházatával pótolta, de nem volt érzéke a történeti igazság iránt. Műveinek igyekeznék a lokál színt megadni, de személyei tulajdonkép csak szerzőjük nézeteit s előítéleteit tolmácsolják. Mohamed, Cæsar, Dsengiskhán Voltaire iskolájába jártak s nem a világtörténelem nagy hódítóinak jellemét tükrözik vissza koruk és nemzetük erkölceinek sajátos keretében. «Törökök, khinaiak, amerikaiak, spanyolok, görögök vagy rómaiak nemzetüknek csupán többé-kevésbé pontos egyenruháit mutatják be», mondja Paul Albert. A jelmezek alatt voltaképp átöltözött encyklopædisták rejtőznek.

1760-tól fogva a művészet kérdései többé nem igen érdeklik. Ez év körül indult meg a harc az encyklopædisták és ellenfeleik közt s a harczra termett Voltaire innentúl inkább törődik eszméi terjesztésével, semmint a költészet érdekeivel. A színpad lassanként szószékké válik számára s drámai hőseit az alkalom és körülmények szülik; a XVIII. század gyermekei ők, s csak nevüket veszik a történelem különböző korszakaiból. Egy-egy bölcselmi szellemes mondását megtapsolják a színen, de rendszeren anachronismuskok révén. Munkássága e végső korának színpadi alakjai nem hús- és vérből való emberek, csupán elméletek, szembeállított tételek.¹⁾ Nisard szerint e személyek «philosophiai libériát» viselnek. Voltaire az ő csudálatos érzékével és mély belátásával maga is látja e gyengeségeket s olykor ki is csufolja «rögtönzéseit», «képzeletjátékait».²⁾

Mindamellettt elvitázhatatlan érdemei: az inventio ereje, a dialogus eleven lüktetése, a meseszövések tehetsége, megragadó és megrázó helyzetek alkotása. Kevés költő volt képes önmagából annyi elmés és annyira új combinatiókat meríteni, mint épen Voltaire. Méltán nevezi őt Brunetiére kora Scribe-jének, vagy Dumas-jának. Az előadás, a kidolgozás hibáit elrejtí elölünk az élénk cselekvény, mely a színpadon szemünk előtt lefoly; de az olvasó megvesztegetésére a költő nem rendelkezik többé a közvetítőkkal: az ügyes színészekkel, a ragyogó diszletekkel, a fényes

¹⁾ V. ö. P. Albert: La littérature française au XVIII. siècle.

²⁾ Erre vonatkozólag I. G. Merlet: Etudes littéraires sur les classiques français. Tome II.

ruházattal; s a történeti és lélektani valószínűtlenségek a sok elhamarkodott, vagy léha versekkel együtt megzavarják a műévezetet.

Térjünk most vissza «Zaïre»-hoz.

Barátjához, De la Roque-hoz intézett levelében kifejti a költő terveit, szándékát s elmondja műve meséjét. Nem rég azt hitte még, hogy a szerelem nem való a tragikai költészetbe. «Bájos hibának» nézte, a mely lealacsonyítja Sophokles művészetét. Minthogy azonban a közönség izlése megköveteli ezt, alkalmazkodnia kellett a kor szokásaihoz s jelen művében a szerelemről fog beszélni. Ennélfogva — úgymond — igyekezett e szenvedélyt az illendőség határai közé szorítani; s hogy megneemesítse, igyekezett szembe állítani mindazzal, a mi az emberek előtt tiszteletre legméltóbb. Műve alapeszméjét a következőkben fejezi ki: «Egy képben állítottam szembe, egyrésről a becsületet, a hazát, a valást, másrésről a legboldogtalanabb s leggyengédebb szerelmet; a mohamedánok erkölceit a keresztyénekével; a szultán udvarát a francia királyéval, s először *léptettem föl* a tragikai színen *francziákat*. A történelemből csupán szent Lajos háborúinak korát vettem át: a többi mind költött dolog.»

Látjuk tehát, hogy itt a szerelem és a kötelességek tragikai összeütközéséről van szó. Ez a régi Corneille-féle tragikai indítók, a melynek cselekvénye Shakespeare hatása alatt és az újklasszikai iskola törvénykönyve szerint fejlődik ki.

Művén lázas érdeklődéssel, izgatott gyorsasággal dolgozik s e korbéli levelei élénken mutatják a lelkesedést, melylyel tárgyán csügg, de egyttal az erős törekvést is, a melylyel korának tetszeni kíván, azt a finom, ironikus mellékhangot, melylyel e törekvését megmosolyogja s a szinte gyermekes örömet, midőn e tetszést sikerült kivívnia.

Az 1732. év május 29-én így ír Cidevillennek:

«A legjobb eszköznek vélem arra nézve, hogy «*Eriphyle*»-t elfeledtessen, ha egy új tragédiát írok. Mindenki a szememre hányja, hogy a szerelmet nem szerepeltetem művemben. Esküszöm, hogy ezuttal kijut nekik belőle s ez nem tréfa. Azt akarom, hogy mi sem legyen törőkebb, keresztyénebb, szerelmesebb, gyöngédebb és szenvedélyesebb, mint az, a mit most szedek versebe, *hogy tessék nekik*. Már egy felvonást elkészítettem. Vagy fölötte csalódom, vagy ez lesz a legkülönösebb mű, mely színpadunkon

megjelent. Szerepelnek benne: Montmorency, Szent Lajos, Szaladin, Jézus és Mohamed nevei. Beszélnek benne a Szajnárról és a Jordánról, Párisról és Jeruzsálemről. Szeretnek, keresztelnek, gyilkolnak; majd elküldöm a vázlatot, ha elkészül.»

És július 10-én (ezuttal rímekben) ezt írja:

«Kedves Cideville, csakhamar elküldöm önnek a művet, a melyben merészen egyesítettem a Koránt és Evangéliumot; a feszes kabátot és a dolmányt; a papucsot és a fehér harisnyát; a kalpagot és a turbánt.»

Még elébb június 25-én ugyancsak Cideville-Formontnak így ír:

«A tragédia kész. Mindössze 22 napba került. Sohasem dolgoztam ily gyorsan. *A tárgy elragadott s a mű magától készült.* Végre tárgyalni mertem a szerelmet; *ám ez nem a galáns és francia szerelem.* Szerelmes hősöm nem valami fiatal abbé egy divathölgy pipere asztala mellett . . . hanem a legszenvedélyesebb, legbüszkébb, leggyengédebb, legnemesebb, legfeltékenyebb, legkegyetlenebb és legszerencsétlenebb ember. Végre megkísértettem rajzolni azt, *a mi már régóta forgott a fejemben:* a török erkölcsöket szemben a keresztyén erkölcsökkel; és hozzá illeszteni, egy képbe, mindazt, a mi vallásunkban a legnagyobb szerű és leggyengédebb, ahoz, a mi a szerelemben a legmeghatóbb, a legszenvedélyesebb.»

Ezek már a valódi ihlet szavai. Igaz, hogy tetszeni kíván, de azért el van tárgyától ragadtatva. Az igaz lelkesedéssel megírt művet Voltaire is legkiválóbb drámájának tartotta s Laharpe följegyzi róla, hogy a midőn Tencin asszony azt tanácsolta neki: hagyjon föl a drámaírással, melyre nem termett rá s inkább egyéb műfajokra fordítsa nagy tehetségét, Voltaire azzal válaszolt, hogy megírta «Zaire»-t.

Tehát, a mint ő mondja, huszonkét nap alatt készült el a mű, s augusztus 13-án került először színre közepes előadásban s közepes sikerrel. Az előadás után a költő a fölvetett kifogások tekintetbevételével gondosan javíthatott művén és simított itt-ott anyag s elhirtelenkedett verselésén. Már aug. 25-én ezt írja Cidevillének: «Soha művet oly jól nem játszottak, mint «Zaire»-t a negyedik előadás alkalmával . . . Megjelentem egy páholyban s az egész földszint megtapsolt. Pirultam, elrejtőztem, de gazember volnék, ha meg nem vallanám önnek, hogy mélyen meg voltam

hatva. Édes érzés az, ha az embert nem gyűlölik hazájában.» A tragédiát kilenczszer adták egyfolytában; november 12-én újra színre került s huszonegyszer adták egymás után, a mi ritka sikernek jele.
(Vége köv.)

MORAVCSIK GÉZA.

A GÖRÖG S LATIN HANGOK KIEJTÉSE

az ó-kori zsidó irodalom tanúsága szerint.

Az élő s holt nyelvek egyike sem dicsekedhetik olyan irással, amely hangjainak eleven hangzását egészen úgy birná feltüntetni, amint azok hangzottak azon emberek szájában, akik gondolataikat ezen nyelv segítségével cserélték ki egymás között. Különösen a görög nyelv áll e tekintetben rosszul: sikerül ugyan a tudománynak feltárni a legfinomabb ereket, a melyek valamely nyelvnek alkotásain végigvonulnak; az egész épület legkisebb részleteivel s legjellemzőbb sajátásaival szabadon áll szemeink előtt; ismerjük a nyelv keletkezését, történetét, fejlődését, alakulásait, formáit, szép s rút oldalait: hanem az élet, a szellem, mely egykoron ezen holt tömegekben uralkodott, a hang, mely a formákon átrezgett, az érzés, mely az alakulás által kifejezésre jutott — minden kiveszett, kihalt, megsemmisült, vagy legjobb esetben — degenerálódott, úgy, hogy semminemű visszatekintés, következtetés, okoskodás nem képes a holt jegyekből élő hangot kicsalni.

Reuchlinianusok s Erasmíták immár 400 év óta küzdenek egymással a görög hangok kiejtésének megállapítása körül; bizonyítékok s ellenbizonyítékok kisebb-nagyobb sikerrel ide-oda röpítetnek, anélkül, hogy az egyik vagy a másik tábor döntő győzelemmel dicsekedhetnék. A görög s latin írók már ki vannak merítve; még a távol koptot is felkeresték, hogy belévonják a tanúk kihallgatásába; már megkezdték a szírt is e tekintetben kihallgatni: csak ennek legközelebbi szomszédja, a zsidó, melynek kezdetei visszanyulnak messze az ó-korba, a melynek utóhatásai pedig messze beágazzák a byzantinus mezőt, csak a zsidóirodalom nem szólalhat fel, hallgatnia kell, ahol olyan fontos szava volna, nem kérdezik meg, holott oly sokat tudna beszélni, utólérhetetlennek tartják, pedig oly közel fekszik hozzánk s oly könnyen hozzáférhető.

Az ó-kori, úgynevezett rabbinicus zsidóirodalomba behatolt görög s latin szavak száma meghaladja az ötezret; mindezen szavaknak átírása tisztán phonetikus alapon történik és távol van ezen transscriptiótól mindennemű szolgál, mesterséges vagy akár csak tudatos utánzása a görög orthographiának, amint az p. o. a szír tudósok iskoláiban divato-

zott, ellenkezőleg a héber betűk, a melyekkel az illető görög s latin szavak átíratnak, mindig csak a hangot rögzítik meg, mindig a kiejtést akarják visszaadni, a miért is ezen kölcsönszavak fölötté alkalmasak annak a felismerésére, miképpen hangzottak a görög s latin szavak az akkori időben. S habár nem a mívelt görög világnak a nyelve az, melynek hangjai héber betűk burkolatában itt előttünk megcsendülnek, habár csak a köznép hangjait hallhatjuk is, ezen tanúságtétel mégis vagy talán ép azért nagyon fontos s megbízható, hisz az új, hatalmas arányokban fejlődő segédtudománya a nyelvészetnek, a phonetika, ép azt tüzi ki magának feladatául, hogy megfigyeli a *népnek* romlatlan s keresetlen nyelvezetét.

A zsidóktól kölcsön vett görög s latin szavak vannak tehát hivatva arra, hogy a kiejtésnek még mindig vitás kérdésében határozott s döntő feleletet adjanak.

Csak hogy magában a zsidó irodalomban is majdnem leküzdhetetlen akadályokkal jár az egyes betűk kiejtésének a megállapítása; a héber írásjegyek kiejtése szintén csak conventionalis dolog; a szövegek, a melyek a görög s latin kölcsönszavakat tartalmazzák, sajnálatos módon romlottak, kritikanélküliek; a vocalisatio, a kiejtésnek lelke, tudvalevőleg hiányzik a régi zsidó szövegekben s ügyetlen írásjegyekkel csak némileg van helyette kárpótlás; aztán, ha már tudjuk is, hogy egyik vagy másik szó az idegenből — görögből vagy latinból — vétetett, sokszor még sem bírjuk azonosítani a megfelelő szóval, úgy hogy a bizonyító eljárásnak csak korlátolt számu, egészen bizonyos példák állnak rendelkezésére. Hogyha mi mégis hozzáátunk a munkához, eltelve jó kedvvel s jó szándékkal, tesszük azt azon feltevésben, hogy a bíráló olvasóközönség az esetleges, sőt kikerülhetetlen hibákat azon enyhítő körülmények szerént fogja megítélni, a melyekre ráutalni szükségesnek tartottuk.

A szempontokról, melyek szerint dolgoztam, az anyagról, melyet feldolgozni kívántam s a segédeszközökről, melyeket használtam, a következőkben számolok be:

1. Görög s latin elem között nem tettem különbséget, mivel a távol keleten, különösen pedig az itt szem előtt tartandó zsidóknál, a latint mindig a görög közvetítette, azaz a latin szó előbb görög ajakra kelt, görög alakott öltött s mint olyan ment át a zsidók nyelvébe.

2. A héber hangokat nagyjában a nálunk divatban levő kiejtés szerént kezelem; egyes eseteket, melyekről biztosan lehet föltenni, hogy a valószínű eredeti kiejtéstől eltérnek, külön fel fogok említeni.

3. A szírt s az arabsot, melyek a dolog természeténél fogva figyelmen kívül nem hagyhatók, csak akkor vontam be vizsgálódásaim körébe, ha általuk a hébert támogatatom, vagy kétes esetekben felderíthetem.

4. A zsidó irodalomból vett kölcsönszavak helyét, vagyis forrását

nem neveztem meg, minthogy ezen kölcsönszavak megtalálhatók minden rabbinicus szótárban. Mint ilyeneket emlitem: Buxtorf, *Lexicon chaldaicum* ed. Fischer, Lipsiæ 1875; Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, Leipzig, 1868; Levy, *Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Leipzig, 1876—1889; Kohut, *Aruch Completum sive Lexicon vocabula et res, quæ in libris Targumicis, Talmudicis et Midraschicis continentur*, Wien, 1878—1792; Lattes, *Saggio di giunte e correzioni al Lessico talmudico*, Torino, 1879; Lattes, *Nuovo Saggio etc.* Roma 1881; Lattes, *Miscellanea postuma*, Milano, 1884; Fürst, *Glossarium Graeco-Hebraeum*, Strassburg, 1890; Jastrow, *A dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, London s New-York (még nem kész).

5. A görög nyelv kiejtésére nézve a következő munkákat használtam: Georgiades, *Πραγματεία περὶ τῆς τῶν Ἑλληνικῶν στοιχείων ἐκφωνήσεως*, Páris, 1812; Liskovius, *Ueber die Aussprache des Griechischen*, Leipzig, 1825; Blass, *Ueber die Aussprache des Griechischen*, második kiadás, Berlin, 1882; Rangabé, *Die Aussprache des Griechischen*, második kiadás, Leipzig, [1882]; Foy, *Lautsystem der griechischen Vulgärsprache*, Leipzig, 1879; Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik*, Strassburg, 1886. és 1889. — A latin nyelv kiejtésére vgnatkozólag: Corssen, *Ueber Aussprache Vocalismus und Betonung der lateinischen Sprache*, második kiadás, Leipzig, 1870; Edon, *Ecriture et Prononciation du latin savant et du latin populaire*, Paris, 1882.

6. A phonetikára nézve használtam: Brücke, *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute*, második kiadás, Wien, 1876; Sievers, *Grundzüge der Phonetik*, harmadik kiadás, Leipzig, 1885; Balassa, *A phonetika elemei*, Budapest, 1886; Vietor, *Zeitschrift für phonetische Studien*, több kötet. — Egyéb használt munkák alkalom adtán lesznek felemlítve.

7. A használandó héber szavakat latin betűkkel irom át, mely átírásra nézve egységes tervet dolgoztam ki; l. a táblázatot az értekezés végén.

I.

A zöngétlen *) explosivhangok χ c , τ t , π p .

A) χ .

χ -t az ujjgörögök velarisan ejtik, ha a , o , u vagy consonans következik reája, ellenben palatalisan e vagy i előtt (Foy § 1. I p. 5).

*) Zöngétlen a német stimm- vagy tonlos, angol voiceless. Balassa *zönge nélkülinek* nevezi. 25. l.

Sievers eljárása szerint a velaris x -t k^1 , a palatalis x -t k^2 jeggyel jelöljük.

Héber ק (= qof) = k^1 velaris, héber כ (= kaf) = k^2 palatalis (Sievers § 7 A 3 p. 62. — § 14 B 4 p. 119. St ad e, *Hebr. Gramm.* § 67 b. Friedr. Delitzsch, *Wurzelverwandschaft* p. 83).

Feltéve már most, hogy a x mai kiejtése a régi eredetitől nem tér el, akkor pontos phonetikai átírásnál egy rá következő a , o , u vagy consonans előtt héber ק (= qof), egy rá következő e vagy i előtt pedig héber כ (= kaf) volna helyén.

Ezen várakozás azonban nem teljesül be; ellene szól a legszokottabb kölesönszavak nagy száma:

1. דִּיקִי (dik'i) δίκη jog; נְקִיטָא (n'k'itā) νικήτης győztes; קִיפְלִישׁ (k'īpliš) κηφαλῆς capitale; קוֹבִיא (k'uβjā) κούβητα koczkajáték, פִּילְנִיקָא (φιλνικ'jā) φιλονεικία czivakodási viszketeg — a hol כ (= kaf) betűt vártunk volna;

2. כַּפָּא (k'appā) κάππα (betűnév); כִּרְכְּדוֹן (k'ark²dōn) καρρχιδών karfunkulus; כְּרוּסְפָדָא (k'rušp'dā) κρῶσπεδον szegély; כְּרוּב (k'ruβ) χράμβη édes káposzta — a hol ק (= qof) betűt vártunk volna;

3. az ξ = x + σ héber átírása כס (= kaf és számech), pl. o. אֶלְכְּסַנְדֵּר (alek²sander) Ἀλέξανδρος t. n., a feltevés szerint nem igazolható.

Annyi tehát bizonyos ebből, hogy x a zsidók szájában másképp hangzott, mint az ujjörögöknél; *ennélfogva x-nak mai kiejtése nem lehet azonos a régi- vagy eredetivel.*

Most már csak a között lehet választás, hogy az ókorban x mindig velaris, avagy mindig palatalis volt-e? mindkettő nem lehetett.

Ámde hogy x velaris lett volna, lehetetlen feltételezni, mert

1. velaris héber qof és arab qaf (Brücke jelölése szerint k^2) az összes K-hangok s egyáltalán a zárt hangok (Verschlusslaute) utolsó határára fekszik (Brücke 60. l.) és csakis a sémi nyelvek sajátosága (van georgiai q is, Sievers 62. l.), ellenben teljesen hiányzik az európai nyelvekből;

2. görög q = qoppa, mely — történelmileg — ezen hangnak megfelelően, mindjárt kezdettől fogva a qo összetételére szorítkozott (A s c o l i, *Vorlesungen* (fordítás) 50. l.) és később teljesen kiveszett.

A görög x az ókorban tehát palatalis volt.

Ha most már feltételeznénk, hogy daczára annak, hogy a született görögök palatalisan ejtették, a zsidók, mivel qof-al is írták át, mégis velarisan is ejtették, az annyit jelentene, hogy a zsidókat nyelvrontással vádoljuk, a mit pedig mindazok után, a mit az ő görög nyelvükről tudunk, állítanunk nem szabad, eltekintve attól, hogy a zsidók kaf-al is átírják, ami pedig már hanyagság számba menne.

Ebből az következik, hogy héber qof elveszítette emphasisát s tel-

jesen egyenértékű lett a kaf-al; azaz, a zsidók ismindentig palatalisan ejtették.

Etimologiai s phonetikai szempontból tehát a görög χ -nak mindig héber ק (= kaf) felel meg s ennél fogva a ק (= qof)-nak használása e célra, habár nem is jogosulatlannak, de mindenesetre fölöslegesnek látszik. Ámde ha meggondoljuk, hogy héber ק (= kaf) kétféleképen ejthető: keményen és lágyan, nagyon érthető lesz előttünk, hogy miért használták mellette a mindig egyenlő módon ejtett ק (= qof) jegyet is. Ugy látszik, hogy a korán kölcsönvett szavaknál a kaf-ot, a későbbieknél inkább a qof-ot használják, miután a későbbi időben a nyelv mindinkább elfajulásnak indult.

Még megjegyzendő, hogy a χ -t olykor ג (= g)-vel is írják át, a mi nem történhetnék meg, ha a χ velarisan ejtetett volna.

B) c.

A latin c jegyet a zsidók c i és ae előtt is ק (= qof)-fal adják vissza; a zsidók tehát a c-nek körülbelül az 5. századtól kezdve divatossá vált váltakozó kiejtését nem ismerték. Hozzájárul még az is, hogy a latin szavak kevés kivétellel a görög útján hatoltak a zsidók nyelvébe, úgy hogy tulajdonképpen nem c, hanem χ adatik vissza a héber qof által, erre nézve pedig a fent kifejtett szabályok állanak. Példák: קֶסָר (k'ěšar) Caesar; קִיבָּר (k'iβar) cibarius (kiegészítendő panis) közönséges kenyér; קוֹמִים (k'ōmīs) comes kísérő.

Csak két szóval találkozunk az u. n. rabbinikus irodalomban, melyek ez hangot tüntetnek fel, úgy mint: סִיצִילִיָּה (šicizilija) Sicilia t. n. és תִּיצִינִוס (thiczinus) Ticinus t. n., mindkét szó azonban a nevezett irodalomnak csak utótermékeiben található.

C) qu.

A vizsály a qu kiejtése fölött úgyszólván már az ókorban kezdődik s még mindig tart.

Velius Longius ed. Putsch p. 2218: De q litera quæsitum est et multi illam excluserunt, quoniam nihil aliud sit quam c et u et non minus possit scribi quis per c et v et i et s. nam ipsa quoque nota qua scribitur, si modo antiquam literæ figuram spectes, ostendit c esse et v pariter literas in se confusas. Ideoque nonnulli quis et quæ et quid per Q et J et S scripserunt et per Qæ et per Qid, quoniam scilicet in Q est C et V. — Priscian ed. Putsch 543: q vero propter nihil aliud scribendum videtur esse, nisi ut ostendat, sequens u, ante alteram vocalem in eadem syllaba positum, perdere vim literæ in nostra. — Lásd Ascoli, *Vorlesungen* p. 59, n. 4.

Corssennek azon nézetét, hogy az u a qu-ban úgy hangzott mint angol w, többek között nagyon erősen megtámadja G. Edon p. 32. Nem

akarván a dolognál hosszabban időzni, csak egyszerűen kijelentjük, hogy Corssen álláspontján állva, a zsidó irodalom nyomán be fogjuk bizonyítani, hogy a qu nem hangzott egyszerűen k-nak, mert a zsidóknál az u hangnak nagyon erős nyomai mutatkoznak.

A *quaestor* szó nagyon korán behatolt a zsidók nyelvébe; a szónak átírása azonban kétféleképen történik, még pedig a palesztinai forrásokban קייסטור (k'jēštōr), a babyloni forrásokban קסדור (k'ašdōr), l. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen* p. 187. Ismeretes, hogy a palesztinai források a görög s latin kölcsönszavakat hibebe adják vissza, tehát a palesztinai alakból kell kiindulnunk. Most már ezen קייסטור alakból kitűnik, hogy a K-hang után hallani véltek még valamit, a mit két Jod-betűvel igyekeztek feltüntetni; ezen valami nem lehet más, mint egy az æ hangot megelőző vocalis hang, a mely azután a rája következő magánhangzóval synizesis útján egy igen nehezen definiálható je-hangba olvadt össze. — Ugyanilyen eredményre vezet a görög *χοαίστωρ χοαίστωρ χυαίστωρ*; l. ezen orthographiáról Reiske megjegyzéseit Constant. Porphyrog. De cærim. 268, 21. II. p. 286 ed. Bonn.

Ugyancsak az u hangnak hangzása okozhatott olyan átírásokat, a minő קוסטין (k'üštīnar) quæstionarius vagy קיודרנטס (k'jōdrantōš) quadrans, görögösen *χοδράντης*. Ezen szó tudvalevőleg előfordul az evangéliomokban (Máté 5, 26. Márk 12, 42) s a mellett tanuskodnék, hogy már akkor a qu csak egyszerű k-nak hangzott. Mindamellett azonban Szt.-Jeromos még a 4. század vége felé is kéri a különbséget a latin szó s a görög átírás között; Onomasticon sacrum 61, 1-ed. Lagarde: Codrantes, caligo vel tenebræ, quem nos per Q litteram quadrantem dicimus. Ez eléggé tanuskodik Corssen nézete mellett.

Az itt felsorolt 3 szót: quæstor, quæstionarius és quadrans, úgy látszik, a zsidók directe a latinból vették át s azért latin hangzással írják. Más szavakat azonban egyszerűen ק (= k)-val írnak: קיטום (k'itōš) Quietus t. n., עקילם (ak'ilaš) 'Ακυλας = Aquila t. n., אקלפרין ('ak'ilīpīrīn) héber többesszám) *aquiliferi* zászlóhordók stb. Ezen átírások azonban korántsem azt mutatják, hogy a qu = k, hanem csak azt, hogy a görögnek a közvetítésével hatoltak a zsidók nyelvébe.

Megjegyzendő, hogy *gu* vagy *su* hangokkal való kölcsönszó nem találatik a zsidó irodalomban, úgy hogy ezekkel itt nem foglalkozhatunk.

D) τ. t.

A τ kiejtése a mai görögöknél (az υτ hangcsoportot kivéve) a régi-vel azonos.

A tennisi t kiejthető vagy zárt, vagy nyílt hangréssel; zárt hangréssel ejtett t van az arabs nyelvben (Ta) s ugyancsak ez hallható, ha magyarok németül beszélnek s anélkül is sokszor Magyarországon (Brücke

p. 46 és 137). Ha a héber emphatikus *teth* (ט) egyenlő az arabs Ta-val, feltéve továbbá, hogy a rabbinicus irodalom keletkezése korában ugyanaz volt a hangja ezen jegynek, akkor azt lehetne következtetni, hogy a görög τ és latin t emphaticusan lett kiejtve, minthogy ezen betűknek a héber átírásban rendszeren az emphaticus ט felel meg. Tekintve azonban, hogy a T-hang kiejtése igen sokféle árnyalatot mutat (lehet cerebralis, interdentalis, postdentalis, coronal-alveolaris, dorsal-alveolaris, Sievers § 14 B 2 p. 117 k. k.), hogy ezen nuance-ok továbbá nemcsak az egyes nyelvek szerint, hanem még individuumok szerint is változnak, ezt tekintve ki kell mondanunk, hogy e nyelvnél, mely már csak írásban létezik, ezen hang ellenőrzés alá nem eshetik s le kell mondanunk arról a reményről, hogy annak a pontos kiejtését meghatározhatnók.

Ezen hang átírásánál egész bátran lehet használni a közönséges t jegyet.

E) π. p.

Görög π s latin p — elenyésző csekély számú vocabulumot kivéve — héberül ט jeggyel iratik át.

A nálunk divó kiejtés szerint ezen ט jegy kétféle hangot jelent: ha pont (dages) van benne, akkor p, ha anélkül van, akkor f. Most már az a kérdés merül fel: e két hang közül melyik szolgált a π, illetőleg p átírására? Általános az a vélemény, hogy a héber nyelv élő korában nem volt a ט jegynek két rendbeli hangja, hanem csak f-nek, helyesebben φ-nek hangzott, tehát P-hang nem is volt a héberben; most már hogy használhatták ezen jegyet π vagy p számára? vagy talán beérjük annak meggondolásával, hogy bizony a szükség kényszerítette őket erre, miután más jegy nem állott rendelkezésükre? Avagy feltegyük-e, hogy a zsidó nép, hiányozván a saját nyelvében a P-hang, az idegen szókban sem birt P-hangot ejteni s f-t használt helyette? Nézetünk szerint inkább úgy kell elképzelni a dolgot, hogy a tanulékony s simulékony zsidó nép, bármily nehézségére vált is legyen az kezdetben, lassanként kiejteni tanulta amaz idegen hangot s midőn annak szükségét látta, a saját ábécéjének egy jegyét odaengedte az idegen hang hordozójának, úgy hogy a héber ט (= f) most már p szerepet vitt. Idővel aztán azon eset állhatott be, hogy a ט, mely csak a görög szavak átírásában jelentett P-hangot, magában a héberben is p-nek ejtetett s így maradt az egészen a mi napjainkig. Megjegyzendő még, hogy Szt.-Jeromos, a ki egy időben élt a rabbinikus irodalom keletkezésével, már tudja, hogy a ט jegynek a hangja azonos a görög π-vel, hozzátévé, hogy csak bizonyos esetekben, de nem általánosan.*) Elég az hozzá, a zsidók előtt már az ókorban sem volt ide-

*) Ezt kimutattam «A zsidók Szt.-Jeromos műveiben» című czikemben. Magyar-Zsidó-Szemle VII. (1890), 515. l.

gen a P-hang, és valahányszor π vagy p héber פ-vel adatik vissza, mindannyiszor a P-hang értendő ez utóbbi jegy alatt.

A szír és arabs nyelvekben szintén nehézséggel járt a görög π , illetőleg latin p-nek az átírása.¹⁾ Hoffmann-Merx, *Grammatica Syriaca* § 16, XII p. 73 a következőképen nyilatkozik ezen kétségről: Consona פ triplici ratione pronuntiatur, quarum una dicitur מרככתא aspirata, altera מקשרת non aspirata, tertia מפרקת²⁾, ad tertiam hanc classem pertinent פולוס Παῦλος, ופא ὠσσωπος, פירמא πυρεῖον, מרפא (mihi ignotum), itaque voces non syriacæ sed græcæ. Earum π vero Syris sonum difficillimum fuisse Ambrosii verba innuunt, atque cum dicat, Eliam in pressu oris quodam cum impetu ex ore sonum impulsum emisisse et aliquantulum immoratum sona consonæ π sæpius interrupto et *pipirato* p-pap-pam cum geminatis p pronunciasse, eandem soni naturam describit, quam acurensis מפרקת appellat... Præter hunc græcæ mutæ π sonum exstat פ aspiratum et non aspiratum, et Syros illud π difficile produxisse, etiam eam ob causam maxime est credibile, quod Arabes quoque hoc sono π carent atque Aethiopes propriam litteran Pā T ad eum designandum introduxerunt...

Körülbelül ilyen nehézségekkel járhatott a P-hang kiejtése a zsidóknál is, csakhogy ezek nem találtak fel számára új jegyet, mint az aethiopok, hanem megtanulták kiejteni s egy már meglevő jeggyel (פ) jelölték.

Mi ponttal (dágessal) látjuk el a פ-t vagy anélkül hagyjuk, aszerint a mint azt a héber grammatika követeli; hogyha pedig latin betűkkel átírjuk valamely kölcsönszónak a héber alakját, minden פ helyett kivétel nélkül p jegyet írunk. Példák: פטרום (petroš) Πέτρος t. n., כפודקייא (k'apudk'ijā) Καπαδοκία t. n., פלטיא (platjā) πλατεία = platea utcza.

Arról, hogy a פ jegy a φ-t is jelenti, alább lesz szó.

II.

A zöngés explosivhangok γ g, δ d, β b.

A régi időkben γ , δ , β zöngés explosivhangok voltak = g, d, b; az ujjgörögöknél fricative hangzanak, tehát folytonos hangok (Dauerlaute).

Az ujjgörög kiejtésnek magas kora, talán épen helyessége is, fényesen kitűnik a zsidó irodalomban, mint mindjárt látni fogjuk.

A) γ .

I' jelenleg kétféleképen ejtetik ki: velarisan akkor hangzik, ha a, o, u vagy valamely consonans követi. Ez azon hang, melyet Észak-Német-

¹⁾ Typographiai okokból a szír s arabs jegyek helyett héber jegyeket írok, ámbár ebből sok félreértés támadhat.

²⁾ Ez arabs szó.

országban lehet hallani a szóközépi g számára a, o, u után olyan szavakban, a minők p. o. Tage, Bogen, Regen. Palatalisan, azaz mint minálunk a j, hangzik a γ az e és i hangzók után.

Az átmenet a g-hangból a spirans j-hangba már mutatkozik a Krisztus előtti második században az ilyen szavakban mint *ἰγλαυίς*, *χλαίω* stb., a hol γ az i (= j) consonanst jelenti, a mi nyilván csak azért lehetséges, mivel γ másutt is spirans hangot jelentett; ugyancsak átmeneti stadium az is, midőn a γ az iota után kiesik, p. o. a boiotiai *ἰών* = *ἔγών*, a tarenti *ὀλιός* = *ὀλίγος* szóalakokban (Brugmann I, 365).

A gamma-nak spirans kiejtése a zsidóknál be van bizonyítva, mihelyest ráutalhatunk olyan esetekre, a midőn ezen jegy egyenértékűnek vétetik a j-jegygyel. S ilyen esetek csakugyan léteznek; p. o. a *Trajanus* tulajdonnév átírása טרַגְיָנוֹס (targ²janoš), טרַכְיָנוֹס (tark²janoš) vagy טרַקְיָנוֹס (tark¹janoš); βασιλεύς átírása כְּסִילָנוֹס (β' šilg²oš) és כְּסִילָיוֹס (β' šiljoš); *βατόν* (pálmaág) átírása כַּאֲגִין (β ag²in), כַּאֲין (β aïn) s כַּיִין (β ajin) *Ρώμυλος* = Romulus átírása אַרְמִלְיָנוֹס (armilg²oš) protheticus alphaval.

Minthogy pedig a ך azon héber hangjegyekhez tartozik, melyek kétfélemódon ejthetők, t. i. mint *tenues* s *mediae*, miután továbbá ezen jegyek, nevezetesen כּכּכּכּכּ, a későbbi fejlődés folyamában egytől-egyig spiransokká lettek (Stade, i. m., § 69 b), tehát a ך jegyre ugyanaz áll, azaz, daczára annak, hogy ezen jegy a modern kiejtés szerint *zárt* hang (Verschlusslaut), mégis fel kell tennünk, hogy az itt számbajövő irodalom keletkezési idejében bizonyára spirans volt (Hoffmann-Merx, Gramm. Syr. § 7 B p. 7). Midőn tehát a fenti szavakban a j helyett g-t találunk, ezen g-nek csakis spirans hangzása lehet. A héber ך tudvalevőleg akkor velaris, ha pont (dágés) van benne, és akkor palatalis — legalább eredetileg — ha nincs benne dágés. Eszerint állíthatjuk, hogy héber ך dágéssel = ujjgörög velaris γ , a mi átírásunk szerint = g¹; héber ך dágés nélkül = ujjgörög palatalis γ = g². A mi most már magát a kiejtés kérdését illeti, elég azt tudnunk, hogy a héber palatalis ך a szintén palatalis J-hanggal váltakozik s hogy ezen palatalis hang a görög γ átírására szolgál; ebből világos, hogy a γ -nek már az ókorban volt palatalis kiejtése.

A régi zsidó szövegek, sajnos, nincsenek diakritikus s phonetikus pontokkal ellátva, tehát nem tudhatjuk, mikor van pont s mikor nincs a ך-jegyben, azaz nem tudhatjuk, vajjon velaris vagy palatalis g-hanggal van-e dolgunk, ennélfogva czélszerűnek látszik a héber szavak átírása alkalmával különbség nélkül a ך-jegy helyett mindig g²-t írni s sohasem g¹-t, mert amaz mindenestre több valószínűséggel bír. Különben így fogunk eljárni a szintén kétes כּ-jegy átírása tekintetében is.

A mi már most a latin g-jegyet illeti, arra nézve mind az áll, amit a görög gammáról mondtunk, miután, mint már tudjuk, a latint a zsidónál a görög közvetítette.

B) *ð. d.*

A deltát nem ejtik mindenütt fricative az ujjgörögöknél, hanem sok dialektusban megmaradt explosiv hangnak; nevezetesen a Terra d'Otranto-ban mindvégig megmaradt zöngés mediának (l. Foy § 2, II p. 16 s. Morosi, Studj sui dialetti Greci della terra d'Otranto, Lecce 1870, p. 106).¹⁾

Ezen ingadozással szemben magában az ujj-görögben érdekes volna megtudni, vajjon *ð* a zsidóknál spirans volt-e vagy nem?

A spirans kiejtés teljesen be van bizonyítva, ha ráutalhatunk esetekre, midőn a *ð* helyett a héberben ז (= z) vagy ס (= sz) találtatik. Ilyen esetek csakugyan léteznek:

פרנא (parg²za), többesszámban **פרנויות** = *παργαυδιον* egy ruhának a neve; ²⁾ ezen szóból van uj képzés is, t. i. **פרנותא** l. Levy szótárát IV. 99.

דרראס (d'rarša), többes számban **דררסין**, apokopálva **דררסאי** s a liquida felcserélésével **דנרסאי** = *δεσφιδιον* felső ruha; l. Fürst szótárát 106. lapon.

Indirecte is be lehet bizonyítani, hogy a *d*-hangból spirans lett a zsidóknál; vannak ugyanis kölcsönszók, a melyekben előbb a *t*-hang alkalmasint *d*-vé változott, ez pedig sz-é, p. o. **סרמים**, többes számban **סרמיסין** (szarmisz) = tremissis egy pénznem; az átváltozás fokozatai: tarmiszin, darmiszin, szármiszin; — **שומפזין** (šompazin) = *τοπάζιον* topáz; az átváltozás fokozatai: tompazin, dompazin, šompazin; — **שרשן** (šaršon) = *Σαρπάρων* t. n.; az átváltozás fokozatai: šarton, šardon, saršon.

Bizonyítékul fel lehet továbbá hozni, hogy *ð* helyett spirans **ת** (= th) is használtatott, p. o. **קתרוס** (k'athroš) *κέδρος* czédrus. Megfordítva *d* lép fel spirans *ð* helyett e szóban **פראדורן** (prāduran) = *παράδουρος* az ajtó mellett levő.

Héber **ד** épúgy mint a fent tárgyalt **נ** mint a **בנרכפת** hangcsoport egyik tagja a jelzett történeti fejlődésnél fogva amúgy is fricativ hangnak veendő (Stade § 66); épúgy a szír **ד** is már a legrégibb időben nagyon lágyan lett kifejtve (Hoffmann-Merx, Gramm. Syr. § 7 C p. 8); mindezen egyreemenő jelenségek után kimondhatjuk a tételt: *görög ð a*

¹⁾ Az átmenet a zöngés media *ð*-ból a zöngés spiransba az elisi nyelvjárásban bekövetkezett még a Krisztus előtti időkben, l. Brugmann I, 365; a zöngés mediákból vált spiransokról a zakoniak mai dialektusában Ascoli értekezik, Vorlesungen p. 114.

²⁾ Igaz, hogy *παργαυδιον* származásra nézve nem görög szó, de a zsidókhöz minden esetre a görög nyelvből jött s azért példa gyanánt használható.

zsidóknál már a régi időben elérte az ujjörög fokot, t. i. a zöngés spirans jellegét, tehát úgy hangzott, mint a lágy angol th e szóokban these, bathe etc.

A mellett azonban biztosra vehető, hogy a héber \aleph megtartotta a media értéket, hogyha dágessel (ponttal) ejtették; miután pedig a mi szövegeink nem tüntetik fel a \aleph -nek dágeses voltát, miután továbbá a δ még az ujjörögben is, legalább nasalis után, mindig mint lágy explosiv hang ejtetik (Foy § 3 p. 23), ennél fogva az átírás tekintetében czélszerűbb a héber \aleph helyett neutralis latin d-jegyet használni, a mely jegy majd spirans (ujjörög) δ jelleggel, majd pedig tisztán media jelleggel birhat, anélkül hogy a két lehetőség között döntenünk lehetne.

C) β . b.

Kétségtelen, hogy a zsidók körében a β -nak spirans (ujjörög) kiejtése divatozott, mert

1. β helyett sokszor nem a neki megfelelő \beth , hanem \aleph jegyet írják, a mi tisztán v-nek hangzik;

2. a héber \beth is, melylyel a β átíratik, v-nek hangzott, mert a latin v-hangot is azzal írták át (l. lentebb);

3. a dágessel el nem látott héber \beth még manapság is — akár joggal vagy jogtalanul, az mindegy — spiransnak hangzik, egészen úgy mint az ujjörög β .

Ha tehát héber \beth -t kell átírnunk, mindig görög β -val tehetjük, mert csakis ez felel meg neki s nem a latin b, azzal a megszorítással azonban, hogy a dágessel ellátott \beth hasonlóan az ujjörög β -hoz nasalis előtt (Foy § 3 p. 23) — mediának veendő.¹⁾

(Folyt. köv.)

Dr. KRAUSZ SÁMUEL.

PETŐFI KÖLTEMÉNYEINEK ELSŐ KRITIKAI KIADÁSÁRÓL.

(Folytatás.)

1844.

Honfidal. — Variánsul Havas ezeket is közli:

81. S kihajtom egy *csepig* borát (Hond.)

82. Bár keserű . . . mert *könyeim* (u. o.)

pedig nyilván sajtóhibák.

¹⁾ Átmenet β -ból v-be már a római korszak előtt bekövetkezett a lakoni s elisi dialektusokban, a mi kitűnik abból, hogy ezekben az u (F) β által íratik át. (Brugmann I, 365.)

E költeményre Huber Károly írt dallamot, melyet a Petőfi-szobor leleplezése alkalmával egy férfikar adott elő.

Fütyty. — Itt helyén lett volna megemlékezni Petőfi debreczeni szerepléséről, föllépéséről a «Velencei kalmár»-ban (január 15-én), melyben a marokkói herceget, a vendégszereplő Fáncsy pedig Shylockot adá. A költeményt Petőfi kétségkívül 1844 elején, január hónapban írta.

*Végszó *** hez.* — Az Életképek-ben jelent meg, 1844. ápr. 10. táján. Eredeti kéziratát Pákh Károly, iglói tanár őrzi. (L. Vas. Ujság, 1889. 51. sz.) Helyes címe: *Végszó ***-hoz.* (így az ÖK.I)

Szomjas ember tünődése. — 1844. május 10-ike táján jelent meg az Életképek-ben.

Kihagyott variáns:

34. V o l n a ! itt a bökkenő. (Életk.)

41. V o l t a szőlőben határom, (u. o.)

Vándorélet. — Barabás képének címe az «Aradi Vészlapok»-ban *Vándorélet* (Rajzolta Barabás, metszette Riedel) — és nem: *Czigány-család.* Az «Aradi Vészlapok» 1844. október elején jelentek meg. A versekben a cím alatt ez áll: *Képhez.*

Kihagyott variánsok:

8. Hosszú sorban *erdővég* alatt; (Aradi V.)

34. Képezőleg terhes fölleg, (u. o.)

48. Csak a szél! azt megsüvegelik. (u. o.)

Szerelem- és pipadal. — Nem 1844 nyarán készült, miként Havas véli, hanem 1844 tavaszán, még pedig valószínűleg márcziushó végén. Császárr már ápril 7-én közli az előleges hirdetést az «Aradi Vészlapok»-ról, ígérvén, hogy könyvét *ápril közepe táján* sajtó alá bocsátja. A közlendő költemények kézírata kétségkívül már birtokában volt akkor. A költemény keletkezési idejét tekintve kérdéses: vajjon a *kékszemű leány*, kire Petőfi czéloz, Zsuzsika volt-e vagy más? Mert Zsuzsikával Petőfi csak az ápriltól júniusig terjedő időközben ismerkedett meg.

Füstbe ment terv. — Petőfi Dunavecséről, a hol szüleinél két hónapot töltött, nem 1844. június végén, hanem már június közepén jött fel Pestre. (L. Kerényi Frigyeshez írt költői levelét, mely Pesten, 1844. június 25-ikén kelt.)

Kihagyott variáns:

44. Miként gyümölcs a fán. (Aradi Vészl.)

Kerényi Frigyeshez. — Kerényivel Petőfi úgylátszik 1843 nyarán, Pesten ismerkedett meg és lépett szoros barátságra. 1845 tavaszán meglátogatta őt Eperjesen s egy hónapot töltött nála. Tompa ugyanakkor nevelősködött ott. A három költő gyakran volt együtt s együtt-mulatásuk emlékére versenyezve megénekelték az «Erdei lak»-ot. (L. az «Erdei lak» című költeményhez írt jegyzetet.) 1847-ben Petőfi Szathmárba utazván, úti élményeit Kerényihez intézett levelekben írta le. (Úti levelek Kerényi Frigyeshez, V. M. III, 45—120.) E levelek elsőjében barátja védelmére is kel egyik igazságtalan kritikusa ellenében, ki a Szépirodalmi Szemlé-ben kicsinylőleg nyilatkozott róla. «Légy nyugodt — írja — s írv több olyan verseket, mint a «Fanni hagyományainak olvasásakor» vagy a «Ganovszky Pálhoz» vagy számos egyebek; s míg a

csócselék azt kiáltja rád, hogy nem vagy költő, addig a múzsa lehajlik hozzád egéből, s homlokodat megcsókolván, ezt mondja: «Kedves gyermek!»

Poharamhoz. — Petőfi barátjai (Jókai, Várady Antal) józan életűnek, mértékletesnek mondják; mégis volt életében oly időszak, melyben ő is sűrűn áldozott Bacchusnak. Ez kitűnik «A fakó leány és a pej legény» című beszélyéből (V. M. III, 305), melyben egy helyütt ekképen nyilatkozik: «Ez (t. i. a borivás) nehéz mesterség, nekem legalább az volt. *Én egy pár esztendeig gyakoroltam a legnagyobb szorgalommal*, míg némi-nemű tökéletességre vittem. Ez akkortájtban volt még, mikor a nagy boritalt virtusnak tartották. *Hál' istennek, ezek az idők már lejártak s én úgy elfelejtettem az ivást, mintha soha nem is tudtam volna.*» Különben l. polemiáját a Pesti Hirlap újdonság-írójával. (PR. 38. l.)

Színbírálat. — Petőfi a Pesti Divatlap színbírálója volt. (Színbírálatait lsd. V. M. III, 174.) Az a kis leány, a kire e költeményében czéloz, úgylátszik ugyanaz, kihez a «Szerelem gyötrelme» című cziklust írta. (L. a «Vólnék bár . . .» kezdetű költeményhez írt jegyzetet.) Ugyanarra vonatkozhatik a *Színházban* című költemény is, mely szintén akkortájt keletkezett s a Pesti Divatlap 1844. 3. számában (augusztus első hetében) jelent meg.

Gazdálkodási nézeteim. — Az «Életképek» október 9-iki és nem október 19-iki számában jelent meg először. Jókai, kire Havas a költeményhez írt jegyzetben hivatkozik, *nem emlékezhetett* arra, hogy mikor Petőfinek e költeménye megjelent, nagyobb összeget kapott kiadójától s az egészet elvitte szüleinek; mert Jókai akkor még nem volt Pesten. Petőfi e költeményét *Dunavacsán* írta 1844 tavaszán, első nagyobb művét: a *Helység kalapácsa*-t pedig *Pesten*, néhány hónappal később adta ki.

István öcsémhez. — Itt kellett volna elmondani, hogy mi okozta Petőfi szüleinek elszegényedését.

Variáns:

32. Mert *nincsen* rá szó, *nincsen* fogalom

— így hangzik az ÖKl. is.

Arvanyányhaj a süvegem bokréája . . . Péchy szerint, kinek adatai, mellesleg mondva, nem igen megbízhatók, Petőfi Dunavacséről Pestre utaztában írta volna e költeményt. Véleményem szerint Laczházán egyébkor is megfordulhatott.

De már nem tudom, mit csináljak . . . Dallama (Szénfy Gusztávtól) a Pesti Divatlap 1845. 9. (Télhó 30.) számához mellékelve jelent meg.

Ez a világ a milyen nagy . . . Egyike legkedveltebb népdalainknak.

Bucsú a színészettől. — Petőfinek a nemzeti színházban történt föllépéséről az egykorú lapok is megemlékeznek, nemcsak a Nemz. Színházi Zsebkönyv. (L. Életképek, 1844. okt. 16.)

Kedves vendégek. — Nincsen szakokra osztva, hanem az 5., továbbá a 9. és a 27. sor elején két-két gondolatjel áll.

Kihagyott variáns:

1. O ez az ostoba falusi nép! (V₁.)

5. Dicső multság lenne. Képzelem. (P. Divatl.)

A közlött variáns (13. S mi érdekes hallgatni, hogyha szól) nemcsak a V₁-ben, hanem a Pesti Divatlap-ban is előfordul.

A boldog pestiek. — A P. Divatlap a 4. versszak 7. sorában e szót: *csődöt* ritkított szedéssel közli.

Első szerelmem. — Hittig Amália, Petőfi gyermekkori barátnője, nem volt egy-két évvel idősebb nála, hanem vele egykorú.

Variánsok:

64. Az *idvek idve* ránk! (nemcsak V₁, hanem ÖK₁ is)

72. Nagy *innepélyesen* (V₁ és ÖK₁)

Est. —

A 21. és 46. sor új kikezdéssel!

Egy telem Debreczenben. — Orlai festményéhez Petőfi István költeményt is írt, mely szintén a Hölgyfutár-ban (1858. 72. sz.) jelent meg. E költeményt, mint biographiai érdekűt, közölni kellett volna.

A csavargó. — Nem a P. Divatlap 1845. I., hanem II. évnegyedében jelent meg, a 6. számban. A pesti német színház égését és Petőfinek akkor tett megjegyzését talán nem kellett volna megemlíteni, de igenis azt, hogy e költemény épen akkor jelent meg, mikor Petőfi ott hagyva a Pesti Divatlapnál viselt segédszerkesztői állást, a felvidékre utazott.

Kihagyott variáns:

21. *Benézek* Debreczenbe (P. Divatl.)

A régi jó Gvadányi. — «A régi jó Gvadányi Petőfihez» című költeményt, mely a Honderű-ben (1845. aug. 26.) jelent meg, valóban Szemere Miklós írta, ki Petőfire az «Üti jegyzetek»-ben tett célzásért megharagudott volt s nehéztelésének nemcsak az Életképek-ben közzétett «Nyilatkozat»-ában, hanem névtelenül kiadott gúnyos költeményeiben («A régi jó Gvadányi Petőfihez», «Az agtelki barlangban») és egy cikkében («Petőfi plagiátor») is kifejezést adott.

Tompa Mihályhoz. —

Kihagyott variánsok:

22. — Ne *hidd*, hogy hizelgéskép beszélem; — (Életk.)

74. Mint majd *egykor* elbeszélem néked, (u. o.)

83. Bajon magát keresztülvihette, (u. o.)

Az Életképek-ben a VIII. versszak után ez a strófa következik, melyet Petőfi utóbb törölt:

*Ami csak fájhat érző kebelnek,
Mind az érintette már lelkemet;
S türtem nyomort, hideget, meleget,
Ugy, hogy ennek szó nem is felel meg.*

91. Az igaz, már jobb az állapotom, (Életk.)

Furfangos borivó. — A Pesti Divatlap-ban nincsen strófákra osztva.

Kihagyott variáns:

21. «A kancsó zsarnokszív!» — ezt gondolom, (P. Div.)

Pinty úrfi. — «Pinty úrfi»-hoz talán Bizai, «a nemzet bárója», szolgált mintául.

A naphoz. — Petőfi szobájába nem süttött be a nap soha, de ablakát

nem takarta el a lépcső. (L. «Petőfi pesti lakásai»-ról írt czikkemet. Vas. Ujság, 1893. I.)

Kihagyott variáns:

4s. S azt is tudja: ily esetben (P. Div.)

Mi lett? — Petőfi csakugyan sem dalolni, sem füttyülni nem tudott, mert nem volt zenei hallása. Ezért nem lépett be Komlós társaságába sem, mert azt kívánta tőle, hogy operai előadások alkalmával a karban énekeljen; s ezért nem szerette általában az operai előadásokat. Barátai mulatozás közben gyakran daloltak, olykor ép valamelyik dalát énekeltek; ilyenkor elkomolyodott, látszott rajta, mennyire rosszul esik neki, hogy a dalolásban nem vehet részt. (L. Sass István: Petőfi Tolnamegyében. Tolnamegyei Közlöny, 1880.)

Igyunk. —

Variáns:

4s. Másnál háromszerte többet (P. Div.)

Verseim. —

A P. Divatlapban nincs strófákra osztva.

Kihagyott variáns:

3. Fa, *virág* el fog hervadni majd: (P. Divatl.)

Hozzá. — Ügylátszik, a Honderű szerkesztőjétől, P. Horváth Lázártól, *Az alföld* című költeményeért (megjelent a Honderű 1844. okt. 5. számában) kapott aranyra czéloz. (L. Petőfinek «A Honderű-höz» intézett költeményét.)

Csokonai. — Csokonai egyike volt Petőfi kedvenc költőinek. Iránta való kegyeletét már 1842-ben mutatta ki, midőn Debreczenben átutazván, sírját fölkereste. A költemény alapjául egy adoma szolgál, melyet Domby Márton, Csokonai életirója, következőkép beszél el: «Falun lévén egyszer (Csokonai) egy jó barátjánál, vatsora előtt kevéssel gazdájával együtt lementek a pintzébe ketten borért. Azomba melázások közben addig berhelik a különben is rossz tsapot, hogy azt a hordóból egészen kibehelték vagy beletörték. Ekkor nem lévén más csapjuk, a gazda Csokonait a szomszédba szalasztja tsapért, maga pedig újjával vagy tenyerével bedugja a tsap jukát. Csokonai elszalad a szomszédba csapért; de ott mulattság lévén, s a mulatóktól megragadtatván, elfelejtkezett a csapról, s a csap lyukát tenyerével kutzorogva tartó gazdájáról, míg egyszer nagy sokára azt nem kéri tőle: Ugyan hogy esett ilyen későn ez a különös szerentsénk? Ekkor jutott eszébe, miért küldte őtet oda, az ő csap-jukánál, a görnyedezésbenn, a kiabálásbann és bosszankodásbann egészen el-tikkadt gazdája.» (Csokonai V. Mihály élete stb. Domby Márton által, 1817. 44. l.) Az adomát egyébiránt Vas Gereben is feldolgozta «Régi képek» című művében. Petőfi Debreczenben mulatása idején az ottani deákoktól hallhatta.

Volnék bár . . . Havas úgy véli, hogy Petőfi a *Szezelem gyötrelme* című cyklust, mely e költeménnyel kezdődik, Csapó Etelkéhez, Vachott Sándorné hugához írta, ugyanahhoz, ki a *Czipruslombok*-at inspirálta. E föltevésnek a cyklus egyes költeményei, különösen a VI. számú («Élet halál! nekem már mindegy!») s az utána következő («A borhoz»), mely nyilván szintén ide tartozik, határozottan ellene mondanak. A két utóbbi költemény tartalmából kitűnik, hogy Petőfi 1844 őszén egy előkelő hölgy

iránt érdeklődött; föltárta előtte szívét, de «gúnymosoly volt lángszerelmének jégjutalma». Eleinte azt véltem, hogy e hölgy Kappel Emilia volt, de Neumann Károly, ki a kérdéses cyklus eredeti kéziratát is bírta, fölvilágosított, hogy nem a bankárleány, hanem Dessewffy grófnő volt Petőfi különös érdeklődésének tárgya, a kit a nemzeti színházban látott többször. Petőfi a Pesti Divatlap színi referense volt s mint ilyen szabad jeggyel bírt. De a szabad jegyet nem sokszor vette igénybe, átadta a referensséget Neumannnak, maga pedig földszinti jegyet váltott magának. A közönség soraiban mágnásokat akkoriban nem igen lehetett látni; ők inkább a német színházat látogatták. A páholyok nagyobb részt üresek voltak. Egy páholyban azonban mindennap egy szőke úri hölgy jelent meg. Petőfi a páholylyal szemközt levő oldalon szeretett állani és onnan nézni az ismeretlen hölgyet. Föltűnt neki, hogy mindennapos vendég a színházban, föltette róla, hogy hazafias érzelmű, s mind jobban érdeklődni kezdett iránta. Így támadtak a költemények «Egy szőke hölgyhez». Később megtudta, hogy ideálja Dessewffy grófnő s kiábrándult.

Szülőimhez. — «Pistinak meg majd veszek, Drága paripákat . . .» Petőfi öcsse kitűnő lovas volt. 1847-ben, midőn József nádor 50 éves jubileumát ünnepelték Jászberényben, az akkor tartott lóverseny alkalmával ki is tüntette magát és jutalmat is nyert.

A természet vadvirága. — Dardanus, az Életképek-ben megjelent «Úti levél» álnévű írója, valószínűleg Császár Ferencz volt.

Variánsok:

3a. Idvezelve jön eléem (P. Div. V₂ és ÖK₁.)

4a. A természetnek t ö v i s e s (P. Div.)

Levél egy színész barátomhoz. — Petőfi első ízben nem 1841. júliustól szeptemberig, hanem valószínűleg július közepétől október közepéig volt színész. Mely társaságnál működött? nem tudjuk biztosan. Orlai szerint, a kit e tekintetben Toldy és Zilahy követnek, *Sepsy* Károly társulatánál, Szuper szerint *Csehfalvi*, Némethy szerint pedig *Baki* társulatánál. Mint Szupertől tudom: Sepsynek a 40-es évek elején nem volt színkártyulata. Ő valószínűleg Petőfi színésztársa volt Tolnamegyében s hozzá írta Petőfi e költeményét.

Variánsok:

45. Jött idvezelni engem nyájasan (Zsebk., VII, és ÖK₁ is.)

64. Beiktatának innepélyesen (Zsebk., VII, ÖK₁.)

75. S tudja manó, mily csábításokat. (Zsebk.)

Ételkéhez. — Meltzl szerint e verset Petőfi Budára mentében, a hídon költötte.

Szerelem és bor. —

Kihagyott variáns:

1a. Ifjak vagyunk s ifjuságunk (P. Div.)

Rab hazának fia. — A P. Divatlap 1846. január 15. számához mű-mellékletül adta dallamát, zongora-kisérettel, Szénfy Gusztávtól.

Cs. E. emlékkönyvébe. —

Hogy a karácsonesti csillagbabona szolgált volna alkalmul Petőfi-nek e költemény megírására, nem látszik valószínűnek. Egyszerűen emlékk-vers, mint az, melyet Vachott Sándornéhoz intézett. Aláírással ellátott,

kelet nélküli eredeti kézirata tenyérnyi, aranszegélyű lapon a Nemzeti Muzeumban.

V. S.-né emlékkönyvébe. — Eredeti kézirata a Nemzeti Muzeumban, nagyobb VIII-rét alakú lapon. A költemény alatt Petőfi aláírása.

1845.

Hull a levél. — E költeményhez is írtak dallamot.

Kihagyott variáns.

42. Egymást még *min*k is látjuk tán. (VII.)

Elmondom mit eddig . . .

Variáns:

61. Szólj, idvességemnek (Ki. Czipr. és ÖKl.)

Jaj, be bús ez a haragszó! — A P. Divatlap-ban, a Czipruslombokból közölt első 4 költemény után, sírdomb rajza látszik, kereszttel, melyet egy-pálma árnyékoz be. Ugyanez a rajz a «Czipruslombok» utolsó lapját is díszíti.

Be szomorú az élet én nekem . . .

Kihagyott variánsok:

16. Mely csüggedt fővel kimulását várja. (P. Div.)

31. Legtöbbször csöndes, néma bánatom; (Czipr., P. Div. ÖKl.)

Panaszkodám hát? . . .

32. Elmondhattam? mi az: midőn a lélek, —

Havas ezt *variáns*nak veszi, pedig ez a hiteles szöveg. (ÖKl.)

Hatalmas orvos az idő . . .

32. Vágy —, kívánságtalan,

— nem *variáns*, hanem ez a hiteles szöveg. (ÖKl.)

Midőn nagyon bánt. . . .

Kihagyott variáns:

13. S ha itten, drága sírhalmam felett (Cziprl.)

Tizenkettőt ütött az óra . . .

Kihagyott variáns:

23. O nincs az nálam, (Cziprl.)

28. Tulajdon *életem*, (u. o.)

Anyám, anyám . . .

Kihagyott variáns:

11. Anyám, anyám, o (Cziprl.)

Hiába várlak hát . . .

Kihagyott variáns:

41. O jőj fel stb. (Cziprl.)

Mi bűvös-bájos hang . . .

Felvidéki útja alkalmával, Eperjesen írta. Etelke emléke meg-megújult lelkében. Nemcsak költeményei tanuskodnak erről, hanem «Úti jegyzetei» is. Az utóbbiakban írja egy helyett: «Már nagy mehetnékem vala Pestre. . . Minden lépésem, mely ez útban messzebb, messzebb vitt

Pesttől, egy-egy kötélle vált, mely visszahúzott, hatalmasan. És mi vonz engemet úgy oda ?

Mi ?

Minden ! és azok a jó pajtások, a vidám zajos pajtások s egy szomorú, csendes sírhalom.» (V. M. III. 32.)

Messze vándoroltam...

Felvidéki útjából Petőfi június 24-ikén ért Pestre, kocsin, mert Váczott a gőzhajóról lekéssett volt. Nem akarván estig várni, megfogadta a fogadás lovait, melyek korán reggel elég gyorsan ragadták a már annyira ohajtott Pest felé, de még sem oly gyorsan, hogy ne nyugtalankodott volna. «Hánykodásomban — írja «Uti jegyzetei»-ben — egy verset vágtam: *Idvezlet Pesthez...* A ki tudni akarja: milyen érzelmekkel léptem Pestbe, olvassa ezt a verset.» Ily című vers Petőfi költeményei között nincsen; de aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a *Messze vándoroltam...* kezdetű költeményt érti alatta.

A világ és én. — E verseért Pákh Albert sokat bosszantotta Petőfit.

Kihagyott variáns:

2s. Jól ismerlek, de nem érdemlesz mást, (P. Div.)

Költő lenni vagy nem lenni.

Meltzlnék Vachottné másképp beszélte el e költemény keletkezését. Vachott Sándor Petőfit egy ízben magyar Bérangernak nevezte. Petőfi eredetiségének e megcsökkenése miatt annyira megnehezelt, (?) hogy tűzbe dobta (?) az ép elkészült «Czipruslombokat» s e szenvedélyes költeményt írta. (Magy. Polgár, 1875. 7. sz.)

A közlött variáns: *Ugy is mi lenne stb.* — nemcsak a P. Divl., hanem az ÖKl. is előfordul.

Pest.

Kihagyott variáns:

18. Elöl kifőstve és hátul kitömve. (VII.)

Mi két az ég... E költemény keletkezését Irányi István következőkép beszéli el: «Ebéd után egy szép júniusi (?) napon rándultunk ki, Petőfi, Tompa Kerényivel, s ha nem csalódom, ott volt velünk Ördög Dani barátunk is... Petőfit már otthon, két vagy három nappal azelőtt faggattuk tréfából, különösen Tompa és Kerényi bosszantották enyelegve, a szabad rímek, mint legott mondtuk «klapanciák» miatt s ő arra ki sem rándult velünk, de Kerényi lakán, kinek néhány hét óta vendége volt, maradt és írta ezen versét: *Mi két az ég, mi zöld a föld* stb. Az nap pedig, a mint a Szent-Iászló-hegyre kísértaltunk, ép a Tarca folyón átvezető palló karfájához támasztva hátát, elszavalta azt előttünk, s kérdé: «hát ez a kling-klang rímelés már inyetek szerinti-e, tetszik?» («Hazánk s a külföld» 1869. 14. számában.)

P...y Vilma kisasszonyhoz. — Várgedéről nem június elsején vagy másodikán rándult Losoncra Petőfi, mert hiszen május 29-én neveztek ki Gömörmegye táblabírájává, azután — tehát június elején — Kisfaludra ment Adorján Boldizsárhoz, s csak néhány nap múlva Várgedére, Kubinyi Rudolphhoz; onnan Losoncra, — június 8—10-e körül — majd Vecseklőre, azután a somoskői és salgói vármokokhoz, majd ismét Losoncra, hol június 15-től 22-ig tartózkodott.

Kihagyott variáns:

2a, Nem olyan-e ez, mint ha rózsabokrot, (V₂ és ÖK₁.)

Az erdei lak. — A P. Divatlap első helyen Kerényi, azután Petőfi, végül Tompa költeményét közli. Tompa állítása, hogy a három költő versenyéről akkoriban a hírlapok sokat beszéltek, nem felel meg a valóságnak. Tudtommal csak az Életképek-ben van róla szó. Ugyanis 1845. júl. 26. számában, a «Hírlapi Ör» című rovatban, sorra vevén a szépirodalmi lapokban közölt irodalmi termékeket, a Pesti Divatlap 16. számában megjelent «Erdei lakról» is megemlékezik ekképen: «Erdei lak» czím alatt költői versenyt olvasunk Kerényi, Petőfi és Tompa közt. E barátságos versenyben nyertes a «Pesti Divatlap» lón, melynek lapjai három jó versezettel gazdagabbak, melyek közül Petőfinek nyújtjuk a koszorút, miután Kerényié magában is rövid és igénytelen, Tompának pedig különben tömött és eszmedús költeménye kelleténél hosszabbra van szöve...» Hogy az «Erdei lak» valóban létezett s nem eszményi tárgy, azt a költeményhez írt jegyzet is mutatja, mely a versenyző költők aláírásával jelent meg, kétségtelenül az ő tudtukkal; kitünik Tompa és Petőfi költeményeinek összehasonlításából is, mert különböző módon bár, de egy- és ugyanazon tárgyat rajzolnak le; bizonyítja végül Irányi István, ki a költők kirándulásában részt vett és jelen volt, mikor elhatározták, hogy az «Erdei lak»-ot versenyezve megéneklék. Irányi szerint egy szép júniusi (?) délután Petőfi, Tompa, Kerényi, ő s még egy barátjuk kirándulást tettek a Szt. László-hegyére. Utban visszafelé arról folyt köztük a beszéd, hogy a mai költészetben nagyon is sok a subjectiv reflexió, csinált érzés, zengőcsengő üres szóbeszéd, a helyett, hogy tárgyilagos festés, plaszticizálás volna benne. «Exempli gratia: «A buta rézdobokon fabotok repedeztetik a bőrt...» — declamált Petőfi. Erre mind jó ízűen nevettek. Így értek az erdei lakhoz. A régi kőbánya előtti kies dombocskán megállapodtak. Néhány nappal előbb egy este szó volt arról, hogy a három költő együtt-létük emlékére ugyanegy tárgyat megénekeljen. Hogy mi legyen e tárgy? arra nézve nem történt köztük megállapodás. A mint a dombon álltak, Irányi meglepetve a táj szépségétől, felkiáltott: «Ime itt a közös dal tárgya! Nézzétek e kies völgyecskét s e szende kis vityillót! Nemde megérdemli, hogy megénekeljétek?» A rögtönzött indítványt a költők elfogadták s Irányit eleve megtették versenybírónak. A búcsúzó nap ép akkor veté utolsó sugarait a tájra s varázsfénybe burkolta azt. A kirándulók az előttük elterülő bájos kép szemléletében elmerülve, néhány perczig gyönyörködtek, azután hazafelé indultak. Néhány nappal később, egy szombat este, a versenyző költők Kerényi lakásán felolvasták egymásnak költeményeiket. Nógatásukra, hogy mondjon kritikát, Irányi kijelenté, hogy mind igen szép, remek, csak hogy a kép nem felel meg az eredetinek, hanem csak olyan «talis qualis idealis!» Tompa és Petőfi vitatták, hogy költőnek eszményítnie kell, Kerényi pedig felkaczagott és nyers materialismussal, obscurantismussal vádolta Irányit. Végül mindhárman kijelenték, hogy kritikáját egy pohár borra sem tartják érdemesnek s azt kívánták: vajha minden rossz kritikus úgy járna. (Irányi István: Még egyszer az erdei lakról. Hazánk s a Külföld, 1869. 14. sz.)

A varróleány. — A költeményt inspirált varróleányról Ágai Adolf is írt a Koszorú-ban. (1879, II. köt.) Ügylátszik ugyanő írta a Színházi Látszó 1864. évfolyamának megjelent hasonló című tárczát is.

Van a nagy alföldön csárda sok... A VII-ben sincs versszakokra osztva.

Piroslik már a fákon a levél... Petőfi e költeményt felvidéki útból hazatérte után írta, de nem július első felében, mint Havas véli, hanem talán inkább augusztus vége felé. Hiszen a három első sorban őszi tájképet rajzol.

Paripámnak az ő színe fakó... Késmárkról valóban május 3-án indult Petőfi Iglóra, a Pákh-család látogatására.

Fekete kenyér. — E költeményt Petőfi valószínűleg július közepe táján írta, mert feltehető, hogy 10-én, midőn «Versei» második kötetére kibocsátá az előfizetési felhívást, még Pesten volt. Különben a P. Divatlap is csak július 17-én írja, hogy Petőfi falura vonta magát, hogy «Zöld Marczli»-n dolgozhassék. Petőfi szülei Dunavescséről hihetőleg 1845 tavaszán (Szt.-György-napkor) költöztek Szalk-Szt.-Mártonba.

Holdvilágos éj. — A költemény keletkezési helye: *Hatvan*. Ebből következtetjük, hogy április 1-én vagy 2-án írta Petőfi, midőn Eperjesre utazott.

Fresco ritornell. — Pákh Károly állítása szerint (Petőfi Iglón, Vas. Ujság, 1889, 23.) e költeményt a bogárszemű, csinos Csatlós Erzsébet, ki gyakran ellátogatott házukhoz, pattantotta ki Petőfiből.

Magyarország. — 1845 tavaszán Arvamegyében és a Szepességben éhínség uralkodott. Felvidéki útja alkalmával Petőfi sokat hallhatott róla, s ez indíthatta e kis költemény megírására.

Búcsu Kun-Szentmiklóstól. — Havas valószínűtlennek tartja Bankos Károly állítását, hogy Petőfi e költeményt hamarabb megírta, mint ő a P. Divatlap-nak szánt vidéki levelet. En nem. Hogy Petőfi rögtönözni tudott, példa rá «Erdélyben» című költeménye, melyet egy lakoma alkalmával, rögtönzött pohárköszöntő alakjában szavalt el.

Kihagyott variáns:

11a. Szóm nem volna. (P. Div. és VII.)

A jó öreg kocsmáros. — Petőfi atyjának vagyoni romlását már előbb, az «István öcsémhez» című költeménynél kellett volna elmondani.

Az utósó ember. — Hogy e költeményt Petőfi a «Csillagtalan éjek» című gyűjteménybe szánta volna, melyről csak 1846. ápril 30-án közlik az első hírt, nem merném állítani. Azt is bajos megmondani, hogy mely költeményekből állott volna ama soha meg nem jelent lyrai ciklus?

Bűm és örömem. —

Kihagyott variáns:

11-12. E szegény báránynak

Az éhes oroszlánok. — — (P. Div. és VII.)

Egy fiatal íróhoz.

Variáns:

1a. Idvezellek, ifju pályatárs (Nemcsak Ki., hanem az ÖKi. is.)

A négy ökrös szekér. — Petőfi Borjádön 1845-ben, de nem az őszi hónapokban, hanem július végén vagy augusztus első felében volt barátja: Sass István szüleinek vendége. Uzd-Borjád-Hodos közbirtokossági vagyon volt, s közös patakmaljuk vámra dolgozott. A vám felosztásáára, anyja képviseletében Sass Károly, István öccse, egy napon felment Uzdra s a vám elszállítása végett szekerüket is felrendelte. De az csekély levén, a

kocsin küldte el, maga pedig Uzdon maradt ottani rokonainál. A kocsinak meghagyta volt, hogy ha találkozik a béressel, utasítsa vissza; de ezek különbözőn uton menve elkerülték egymást s így a szekér is megjelent Uzdon s rajta a Sass-leányokkal Petőfi. Sass Károly sógora be akart fogatni, de Petőfi nem engedte s vég nélkül örült, hogy megint a négyökrös szekéren mehet vissza. Míg megozsonnáztak, este lett, s gyönyörű csillagos idő volt, mikor útra keltek ismét. Út közben beszélgettek a csendesen mozgó járművön és dalolgattak. Mindenből kifogyva, Petőfi azt a kérdést intézte Sass Erzsikéhez: «Ne válaszszunk csillagot?» Választottak, de mire Borjádra értek, a Petőfi által választott csillag eltűnt. (Sass Károly közlése.) Erzsike, kiről a költeményben szó van, Sass István húga volt. Ha jól tudom, most is él még.

A magyar nemes. — A magyar nemes prototypja Kis Lajos, a simontornyai járás alszolgabírája volt: sallangos, tajtpipás, üres fejű, de gögös úri ember, ki látogatáson lévén Borjádön, a bemutatás alkalmával megveregette Petőfi vállát és «per amice» traktálta. A fogason függő kard Sass ösatyjának a burkus háborúban használt kardja, mely egy régi buzogánnyal együtt a falon lógott. (Sass István közlése.)

Gyermekkori barátnéhez. — Petőfi Hittig Amáliával Gyöngkőn találkozott, a hol Amália özvegy anyjával lakott. Petőfi Sass Istvánnal ment át látogatásukra.

Alku. — Petőfi e költeményét országszerte dalolják; a nép is hamar ajkára vette. Így történt, hogy Erdélyi népköltési gyűjteményébe is belekerült.

S. Zs. kisasszony emlékkönyvébe. — Ez emléksorokat nem Sass Zsuzsihoz, hanem Sass Zsófihoz intézte Petőfi.

S. K. emlékkönyvébe. — Sass Károly, István öccse, kihez ez emléksorok intézve voltak, már nem él: 1890 tavaszán elhunyt.

Hegyen ülök. — Helytelenül van a költemény keletkezési helyéül az ÖKII után Pest megjelölve, mert az Borjádön keletkezett. Ez kitűnik az ÖKII-ből, továbbá Sass Istvánnak hozzám intézett egyik leveléből (dd. 1883. decz. 19.). Különben Havas maga is tartalmi okoknál fogva «majdnem bizonyosnak tartja, hogy Petőfi e költeményt szintén Borjádön írta. «Közelget az időjárás ősz felé...» Ez a sor is mutatja, hogy Borjádön nyár utolján, augusztus havában, fordult meg Petőfi.

Szép vidéknek szépséges leánya. — Havas úgy véli, hogy Petőfinek Mednyánszky Berta iránt való szerelme inkább a képzelet játéka volt, mint a szív valódi érzeménye. Pedig a *Volnék bár*... kezdetű költeményhez írt jegyzetében megrójjá Berecz Károlyt, a ki Petőfiről azt állítja, hogy az Etelke iránti szerelmet a leány halála után mintegy magára disputálta. «Ezt senki sem fogja elhinni, — úgymond — a ki Petőfi jellemét és költészetét alapjában ismeri. *Petőfi soha sem dalolt hazug érzelmeket s a szerelem az ő költészetében soha sem conventionalis lyrai tárgy, hanem erős vagy gyengébb fuvallat, mely harmóniás rezgésbe hozza a szív és a lant húrjait*». Mindezzel Havasnak főntebb idézett állítása ellenkezik. De ellenkezik a valósággal is. A kihez Petőfi annyi költeményt írt, az iránt bizonyára mélyebben érdeklődött. Mednyánszky Bertával nem felvidéki útiról való visszatérte után, hanem 1845 nyár utolján vagy szeptember elején ismerkedett meg, mikor faluzásaiból Pestre visszatért.

Kihagyott variáns:

71. *S* így a költő egyszerűségében (P. Div.)
Nála voltam ...

Kihagyott variáns:

12. *Nála voltam. Ismét eljövék.* (P. Div.)
Száz alakba ...

Kihagyott variáns:

54. Gyakran csöndes a folyó, de mély! (Szer. Gy.)
*Jókay Mór*hoz. —

Kihagyott variánsok:

55. *S e hőérok*, ha halva fekszem, (P. Div.)
 6a. És koszorúmra könnyet öntesz (*Ki.* és P. Div.)
A csárda romjai. —

Kihagyott variánsok:

15. Szabadság! *Istenem*, még csak azért élek, (Életk.)
 21. Nem váromladék — csárdának romjai. (u. o.)
 A 84. sort: *Mintha gondolkodnék a mulandóságrul* — Havas
 szintén variánsnak vette, pedig teljesen összevág a szövegben közlöttel.
Alnaim. —

Kihagyott variánsok:

3s. Igen bizony, *hisz* minden arc az éhség (P. Div.)
 61. Mit, nője? nője nem siratja őt!... (u. o.)
 A 9. strófát a cenzor törölte-e, vagy Petőfi hagyta-e ki? bizony-
 talan. A P. Divatlap-ban a 8. versszak után három csillag áll s azután
 következik a két utolsó strófa.
*Szemere Pál*hoz. — Szemere Pálnak Petőfihez intézett levelét (Életk.
 1846. II. 12. sz.) közölni kellett volna.

Kihagyott variánsok:

A 32. és 33. sorok zárjelben (P. Div.)
 50. Egy magad által idéveltetém, (*Ki.*, P. Div. és ÖK1.)
Teli éj. —

Kihagyott variáns:

1s. Szélvész ragadja. *És* hátha nem hópolyhek (P. Div. — kétség-
 kívül hibásan.)

(Folyt. köv.)

Dr. BARÓTI LAJOS.

HAZAI IRODALOM.

Platon válogatott művei. Irta *Gyomlay Gyula dr.* II. kötet: Euthyphron Sokrates védekezése, Kriton, Phaidon. (Fordítás, bevezetések és jegyzetek.) Budapest, Franklin-Társulat, 1893. Ára 1 frt 20 kr.

A *Philosophiai Írók Tárá*-nak, melyet az Akadémia támogatásával Alexander B. és Bánóczi J. dr. urak szerkesztenek, legutóbbi kiadványát szándékom az alábbiakban ismertetni ama köteles hála és tisztelet hangján, a melyre a szerzőnek e szép műve gyullasztá szívemet. Hálával adózom néki azért, hogy ily gondos fordítással ajándékozta meg irodalmunkat; tisztelettel azért, hogy bármennyi próbatámadásnak vettem is alá munkáját, mindannyiszor visszaverődött «módszeres kételkedésem» a szerző tudományának erős falazatáról.

Élveztem e fordítást magam, élveztettem tanítványaimmal, felolvastam művelt és közönséges emberek előtt, — s mindnyájan csodálat-tal határos tisztelet hangján nyilatkoztunk róla. Olvastam felőle szép szavakat a napisajtóban (Lőrincz Béla a Bpesti Hírlap 1893. évi husvét-i mellékletében, Magyar Hírl. 1893. jul. 23. sz., stb.), valamint a Tanár-egyl. Közlönyben (Fináczy, 1893. jul. füzet, és Geréb, 1893/4. 422. l.) és e helyütt (1894. márcz. füzet 234. l., Hittrich-től, mint görög pótlói szemelvényről); de megvallom, szinte keveseltem az elismerést, melyben részesítették; főkép minthogy fordításba vágó kifogást — pedig ez a fő — senki sem tett ellene. Elgondoltam: ha én fogok érkezésemkor írni róla, lelkesedésem perczében nyelvemnek határt kell szabnom, hogy valaki hizelgéssel — melyre semmi okom sincs — ne vádolhasson. Megengedem, hogy a hatást, melyet a fordítás olvasása rám tön, növelte a fenséges tartalom is (a Phaidonnak egy anachorétához illő hangja, a kinyilatkoztatás után sovárgó lélek ömlengése, a halhatatlanság védő okai, a metaphysika számtalan pontja: oly dolgok, melyek seminariumi lelki olvasmánynak is beillenek), a melyet Platon, a nagy philosophus és nagy író, oly utánozhatatlan bájjal tolmácsolt; de a nálamnál élemedettebb s tapasztaltabb bírálók megnyugtattak ítéletökkel, hogy nem kell félnem a gyanúsítástól, melyet az emberek oly hajlandók másokkal szemben megkoczkáztatni. Bizton-bátran el merem mondani: tessék akárkinek a könyvet csupán a görög szöveg nélkül elolvasni, tudom, még így is megerősödik a tőlem hangoztatott dicséret jogos voltában s aligha teszi le a könyvet kezéből úgy, hogy újra és újra elő ne vegye még be-hatóbb élvezhetés végett.

Példányom, melyet olvastam, immár telve van lelkendező felkiáltásokkal, melyekre a sikeresnél sikeresb fordítások s az eredeti magyar szólások, valamint az előkelő írói talentum nyilvánulásai fakasz-

tották ajkamat. — Ne higgye senki, hogy olynemű stilust olvashatni a kötetben, mely a görög szöveget nem tükrözi vissza! Sajátságos, pedig való: ez a fordítás finom görögös arra nézve, a ki ért görögül; de tiszta magyar annak, a kire a görög vagy egyáltalán nem, vagy csak kevésbé érthető. — Vagy talán azt hiszi valaki, hogy a magyar nyelv itt a philologus kicsinyeskedései előtt meghátrált? Korántsem; egy ügyes franczia stilisztának lelkes hangja, szelid pathosa s könnyed gávallérossága tűnik ki a sorokból s élveztetni magát mindvégig. A legnehezebb helyek, hosszú és némileg unalmas fejtegetések szinte nyernek a szerző fordításában előttem, a nehézkes iskolás ember előtt s magokkal ragadnak, az iskolaszerűség bilincseiből kifelé, oly erővel, hogy kedvem volna a fordításnak sok helyét megtanulni s tanítványaimra is rátukmálni. Ha ezekhez hozzáveszszük még, hogy a magyaros mondatfűzésnek, választékos szókincsnek egészen rejtett fordulatait s a helyes és minden esetben az értelmi árnyéklatokhoz simuló szórendnek valósággal bámulatba ejtő alkalmazását szünös-szüntelen ragyogtatva látjuk e fordításban, sőt a tiszteletre méltó régieskedésnek, egyháziasságnak, ill. kenetességnek is nyomaira akadunk az ihletett stilisztá ajkán: mindez az emberileg vett tökéletes fordítások közé magasztosítja szerzőnk dolgozatát.

De elmondom, a sok között különösen mi ok birta reá, hogy a szerző fordításának bármily, szerintem *némileg* megtámadható v. megigazítható oldalát ne is érintsem, hanem a jóformán szóra sem érdemes hibák rovatába iktassam.

Jegyzeteim összegezésekor legtöbb helyet akartam szánni a tősgyökeres magyarság kifejezéseinek bemutatására; mert, mint jeleztem már, a görög szöveg beható értése s majdnem szóról szóra való értelmezése nem zárta ki azt, hogy a magyaros szellem finom kitételeit is ne szerepeltesse a szerző valódi könnyűséggel. De mondom, ezeknek élvezését bizvást a jóérezékű olvasóra hagyhatom, mert közel ezer, szebbnél szebb virágot ajálhatnék az olvasó figyelmébe, a melyeket Arany J., Thewrewk E., Szarvas G. s minden igazán magyaros tollú írónk folytonos tetszésökkel kísérnének felsorolásuk hallatára. Ezekre tehát csak azt mondom: *tolle, lege*.

Másod sorban a négy dialogus irodalmi jelentőségéről, tartalmi becséről, a Platon és Xenophon rajzolta Sokrates különbözőségéről, a platoni philosophia szépségeiről s szinte asketikus voltáról, valamint a Platon gondolatainak más-más megítéléséről (csak Lévêque és Schasler nagy műveire s ellentétes irányukra hívom fel a figyelmet), vagy a dialogusok felosztásáról, hitelességéről (vö. Kassai G. dr. értekezéseit Platonról, főként az utolsót, melyről l. Phil. Közl. ez évi folyamának 63. s köv. ll., valamint Kont I. ismertetését u. o. 158. l.) stb. akartam megemlékezni, a mennyiben a föntebbi darabokkal összefüggésbe hozható; de

azt hiszem, ezen dolgokat is bátran mellőzhetem, mivelhogy az ily dolgoknak rövidre fogott bemutatása a bírálatot bármily tanulságossá tehetné is: az úgy érdemét kevésbbé érintvén, még jobban eltértené az olvasót a fordításnak méltatásától. A mi pedig fontos az említett dolgok közül, úgyis felhossa a szerző.

Gyomlay fordítása majdnem önálló mű a görög szövegre való tekintet nélkül is. Gyönyörű bevezetések vannak előre bocsátva az egyes dialogusok elé, utánuk pedig lehető rövidséggel, de nagy szabadsággal fogalmazott jegyzetek járulnak hozzájuk, a melyek szakértelemről tanuszkodnak, elvontság és nehézkesség nélkül valók. A szerző mondatszerkesztéséből bizonyos kellemes rhythmust érezni ki, s majdnem folytonos dallamosságot észlelünk benne. S ha már most meggondoljuk, mit jelent egy philosophus író fordítani (mert ez tapasztalat szerint — Némethy G. és Csengeri J. nyilatkozatát idézem — sokszor nehezebb, mint versben tolmácsolni valamely költői darabot): ismét csak dicséretre nyílik ajkunk a fáradságot nem kímélő szerző irányában.

A nyomtatás az értelmi átmenetekhez képest részletező s azért több kikezdést mutat, mint általában a fejezetes összefüggésben haladó görög szövegek, pl. a Hermanné. Elmaradtak belőle a Henricus Stephanus nagyret kiadását jelző oldalszéli betűk (öt szakaszban, A-tól E-ig), mint a melyekre a magyar olvasónak úgy sincs szüksége.

De a mi különösen fölkelte elismerésemet a szerző szorgalma iránt, az: hogy jóformán teljes apparatussal dolgozott, Wohlrab, Schanz, Schleiermacher, Hermann, Freret, Fouillée, Georgii, Köhler, Schmidt, Steinhardt, Stahlbaum művei, v. értekezései álltak őrt mellette s adták meg számára, a maga értelmességén kívül, az esetleges botlások elleni biztosítékokat. Mondhatom, az említett szerzők kibuvárlása lefegyverezte minden ellenkezésemet, a melyeket valamikép tán megkoczkáztathattam volna a művel szemben. Egy Szenczy Imre (*Tacitus Annal. stb.*) v. Cserey Miklós (*Tacit. Hist.*) fordítása jutott eszembe e darabok olvastára, a kik a magok idejében hasonló elismerést arathattak a jó fordítás nehézségeit méltatni tudó olvasó közönség előtt, mint Gyomlay és Péterfy munkálatai. Ép azért kevés, még pedig lényegtelen kifogásaimat (a melyek épenséggel védhetők is) a fordítás egyes részletei ellenében nem is hozom, hogy a számtalan kecsesség élvezeteért háladatlan színben ne tűnjek föl; mert tudván tudom, mi különbség van e kettő között: tisztán philologiai fordítást nyújtani, de egyúttal a nagyközönség kíváncsiságait is szem előtt tartani, a mennyire csak lehetséges, mint Gy. úr tette.

A fordítás nyelve — mint mondtam — nemes és választékos minden czikornya nélkül, épen mint a Platoné; bár meg kell jegyeznem, hogy a magam álláspontjáról ítélve nem mindenütt találok olyan porczogósnak és zamatosnak, minővé az orthologia hűségese követésével

válhatott volna. Ezt azonban jobbra csak az újabb képzésű szókra értem s nem egyszersmind a mondat szerkesztésre is. Azonban tudjuk, hogy ebben a kérdésben tág tere van a szabad véleménynek; mert ily szók, szóffizéseknek s kitételeknek használata, mint: *belátni, és pedig, isteni tisztelet v. szolgálat, képes* (az előbbieket is többször, ez utóbbi a 88. l. négyszer), *alighanem* (13., 37., 51., 60., 71., 74., 90., 123. l.), *beismer* (17.), *túlesik* (19., 113.), *túlhat* (40.) vitatkozik (21.) — *dönt* (42.) — *ítél* (77.) — *vmi felett*, *igen* (feleletekben), *építész* (28.), a jelző mondatok egyesszámú egyeztetése (29., 38., 58.), összeköttetés (30.), ha — úgy (31. és még sokszor), *elévül* (33.), *ünnepélyes* (33.), a miért (37., 82., 108.), *okmány* (37., 64.), *bölcsész* (39., sokszor), *lennének* (39., 116; Heinrich G. már egyszer sürgette ily helyeken a magyarosabb jelentő módot), *kiterjeszkedik* (40.), *nélkülöz* (40.), *túlvilág* (41., 57., 77., sokszor), *száműzetés* (sokszor), *régebbi* (42., 110.), *eliteltetés* (44.), *felmentteés* (59.), *árny* (46.), *igény* (51.), *talány* (56., 57.), *tagad* (*nem nélkül* 57.), *kiüzetve* (68.), *modor* (68.), *zsarnok* (74.), *parancsnok* (75., ügyvéd (76.), *hivatalnok* (76.), *elnök* (76.), *holttesteit* (76.), *felfogásmódok* (84.), *szenv. ige mellett által* (90. stb.), *tilt* (*ne nélkül* 95.), *föl lehet tételezni* (96.), *létezik* (106. stb.), *származási* (106., 109., 126., 127.), *ápoltatás* (115.), *túlhalad* (164.), stb. — — ha nem gyönyörködtetik is a tősgyökeres magyar ember érzését, mindazáltal elterjedettségök fölmenti a neologia híveit a felelősség alól. Csakhogy természetesen jobb volna, ha ezek sem rontanák a nyelvezet nemességét, mely az egész munkán előmlik. Általában pedig azt tapasztaltam a fordítás stílusán, hogy fokozatosan tökéletesbült a négy dialogus fonálán. Ám mégsem hallgathatom el megrovásomat néhány boszantó dolog tekintetében, a melyek, nem tudni, hogy kerülhettek e nagy gonddal készült munkába: 61. l., *melyet* sokszor *hallottátok* tőlem, 59. meg nem szünök biztatni *azt*, a kivel találkozom, 98. vélnek hallani, 158. tudni vél. — Sajtóhiba is akad a könyvben valami tiz.

Végül még néhány bővítéssel szolgálhatnék a szerzőnek részint bevezetéséhez, részint jegyzeteihez; de ezek már egészen iskolaias természetűek lévén, nem akarom közlésökkel terhelni e folyóirat lapjait.

Summa summarum: Gy. úr jelen munkája méltán sorakozik a vállalat egyéb kiadványaihoz, — pontosság, szakértelem s kedvesség szempontjából pedig a szerző Odysseia-fordításának (Eggenberger, 1891.) semmivel sem áll mögötte.

BÓDISS JUSZTIN.

Csongor és Tünde. Színjáték öt felvonásban. Írta *Vörösmarty Mihály*. Magyarázta *Torkos László*. (Jeles Írók Iskolai tára XLVI.) 178 l. Budapest, Franklin-társulat. 1894. Ára 60 kr.

Mindaddig Vörösmarty drámái közül egyetlen egy sem forgott a középiskolai ifjúság kezében, bár Vörösmarty-nak e tekintetben is nagy

jelentősége van irodalmunkban. Torkos Lászlót, úgy látszik, *Csongor és Tünde* kiadásakor az a gondolat vezette, hogy Vörösmartyt ezen oldaláról is hozzáférhetőbbé tegye az iskolának. S hogy épen *Csongor és Tündére* esett a választás, csak helyeselni lehet; mert ha mint drámai mű sok tekintetben kifogás alá is esik, de mint költői alkotás kimeríthetlen szépségeinél fogva nagyon is megérdemli a figyelmet. Különösen érdekes azért, mert élénk tárja Vörösmarty egyéniségének és költészetének minden sajátosságát: felismerjük benne a költőt mint lyrikust, epikust és drámaíróát egész nagyságában. És végezetül ez a legszebb romantikus, tündéres drámai mű irodalmunkban.

Ily módon *Csongor és Tünde* irodalomtörténeti és æsthetikai szempontból egyaránt érdemes volt a kiadásra.

Torkos könyve tartalma szerint három részre oszlik. Magát a színdarabot irodalomtörténeti és æsthetikai bevezetés előzi meg; az egyes felvonások után pedig tárgyi jegyzetek foglalnak helyet.

A bevezetésnek öt szakasza van: 1. Vörösmarty mint drámaíró. 2. *Argirus királyfi* regéje. 4. *Csongor és Tünde* tartalma. 4. A személyek *Csongor és Tündében*. 5. Szerkezet, nyelv és versalak.

Az első rész, a mely Vörösmarty drámaírói munkásságát akarja jellemezni, nagyon vázlatos és nem felel meg a célnak, mert Vörösmartyról mint drámaíróról nem ad tiszta, világos képet. Ha a kiadó már külön fejezetet szentelt ennek, rövid, de jellemző vonásokkal ki kellett volna domborítania Vörösmarty működésének ezen oldalát jelentőségével együtt. — Elmondja, hogy legkitartóbb és leggazdagabb munkásságot fejtett ki a dráma terén, de hogy miért, hogy mi tette Vörösmartyt drámaíróvá, minők tárgyai drámai tekintetben? Mind figyelmen kívül hagyja. — *Csongor és Tünde* külső története sem teljes. Nem említi azon tényezőket, melyek a tárgy megválasztásában és műve megírásánál hatással voltak reá; nem említi, hogy megjelenésekor miért fogadta a közönség olyan hidegen, s miért hallgatták agyon író társai? Nem mondja, mikor adták elő először? Nem lett volna haszontalan végül idézetben közölni Kölcsény véleményét is a műről, mint igen jellemzetest mind a kettőre nézve.

Argirus meséjének részletes elmondása után következik *Csongor és Tünde* tartalma felvonásonként a kellő részletességgel. Ez a fejezet arra is nyújthatott volna alkalmat a magyarázónak, hogy a maga összefüggésében tüntesse élénk a darab szerkezetét, a melyről az ötödik fejezetben mond ugyan egypár szót, de ez jórészt mind olyan általános megjegyzés, a melyet minden munkáról el lehet mondani. Szóval a darab szerkezetéről érdemileg nem beszél. Jobb lett volna talán, ha a tartalom elbeszélésének folyamán jellemzi az egyes alakokat is. Így a tanuló szeme előtt mintegy a cselekvényből domborodnak ki az egyes személyek.

A tartalom elmondása után adja Torkos a darab rövid és elég jellemző összevetését *Argirus* meséjével. Itt az összehasonlítás igen tanulságos megjegyzésekre adhatott volna alkalmat a költői alakítás megértetésére is. Módjában állhatott volna a tanulónak látni, hogy miként alkothat a költő teljesen kölcsönzött anyagból egészen új és eredeti művet, ha azt új eszme vagy szempont szolgálatába teszi.

Legsikerültebb része a bevezetésnek a személyek jellemzése. Igen helyesen jegyzi meg a magyarázó, hogy az alakok mind típusokat és symbolumokat képviselnek. A személyek magyarázásánál igen szellemes és találó megjegyzései vannak, de a legtöbbnek az a hibája, hogy csak valószínűségeken alapul. Nem értem, hogy az ördögfiak miért épen a testi vágyak symbolumai, melyek folytonos harcban vannak egymással? Miért ne lehetnének egyszerűen népmesei motívumok sok mással együtt? Ugyancsak túlhajtottnak tartom azt, hogy még a cselekvésekben is sokszor symbolumot lát: «Igy az, hogy Balga az ördögfiaktól húzva előbb érkezik a Hajnal birodalmába, mint Csongor, világosan azt a gondolatot fejezi ki, hogy az egyszerű érzéki ember hamarabb eljuthat vágyainak céljához, mint a ki magasabb, eszményi célokra törekszik. Hogy a manók, míg Mirigy befolyása alatt állanak, Csongor és Tünde törekvéseinek akadályul szolgálnak, később ellenben Tündének meghódolva, Csongorral való egyesülését előmozdítják, ebben pedig alighanem azt az eszmét akarta a költő kifejezni, hogy az érzéki vágyak (s általában érzéki természetünk) egyaránt forrása lehetnek fájdalomnak és gyönyörnek, a mint vagy a gonosznak, vagy a jónak szolgálatában vannak. Az sem lehet egészen véletlen és céltalan, hogy a költő a manók által kötteti Csongort a tündérfához. Tán azt akarta vele kifejezni, hogy mint minden érzelem, a legtisztább szerelem is érzéki alapon nyugszik s elfásult kebelben nem fakadhat.» (20. l.) Ezek hypothesiseknek mind szépek lehetnek, de nekünk az iskolában minden kétséget kizáró igazságokat kell tanítanunk.

A mennyire mellőzi a darab szerkezetét, ép olyan kevéssé méltatja műfaji jellegét. Mindössze annyit mond: hogy «*Csongor és Tünde* a cselekvény jellemére nézve középfajú dráma; főcselekvénye komoly, de szerencsés kimenetelű, tréfás elem csak mellékalakjaiban és mellékeselekvényeiben jelentkezik. Tárgyát és szerkezetét illetőleg a drámai művek azon tágkörű neméhez tartozik, melyet drámai költeménynek nevezünk». (21. l.) Tehát a cselekvény jellemére nézve *középfajú dráma*, tárgyát és szerkezetét illetőleg pedig *drámai költemény*! Így talán még sem volna szabad tanulók kezébe szánt könyvben beszélni, mert ez csak fogalmazavart idézhet elő. És arról, hogy *Csongor és Tünde* irodalmunkban csaknem páratlanul álló phantastikus színmű, nem is tesz említést, pedig itt a *Szentivánéji álom* hatásáról is lehetett volna szólnia.

Csongor és Tünde nyelvével a kiadó igen könnyen végez. Azok a megjegyzések, melyeket a mű nyelvére tesz (21. l.), Vörösmarty bármely munkájára ráillenek. Pedig *Csongor és Tündét* főképen nyelvének szépségei teszik azzá, a mi. Valóban nincsen a magyar költői és népi nyelvnek az a szépsége, a melyet itt fel ne találunk: Vörösmartyt a költőt mintegy kiegészíti a nyelvész. — Egy helyütt nyelvről azt mondja: «szárnyalása itt-ott nagyon is merész s képei több helyt homályosak, nehezen érthetők». Ez így érthetetlen vagy legalább semmit sem magyaráz. E darab a magyar romantikus költészet diadala. Vörösmarty általában az új magyar költői nyelv megteremtője, ki Kazinczy iskolájának művészi nyelvét magyarossá és nemzetivé tette. Az a nyelv, melyet Vörösmarty elődeitől örökölt, az ő merész képzeletének, érzelmeinek és gondolatainak kifejezésére alkalmatlan volt. Hogy kifejezhesse az ő romantikus eszmévilágát, megfelelő ragyogó romantikus nyelvet kellett teremtenie. Ehhez képest nem arra törekedett, hogy új szokat alkosson, vagy a fogalmaknak világos értelmet adjon, hanem hogy árnyalataiban módosítson rajtuk; szóval a nyelvnek mindenek felett költői szint és jelentőséget igyekezett kölcsönözni. Innét van az, hogy képei előttünk gyakran homályosak és nehezen érthetők. Ehhez pedig a kulcsot az ő romantikája adja meg. Ha nem így nézzük Vörösmarty nyelvét, sokszor érthetetlennek találjuk, pedig éppen nyelve teszi őt igazán nagy költővé. — Nem méltatja Vörösmartyt mint nyelvújítót sem; s nem említi a versforma szokatlanságát, bár az előforduló különböző versalakokat a jegyzetekben megjelöli.

A bevezető rész után a Gyulai Pál jegyzetes kiadása nyomán közölt szöveg következik. A szöveg egypár apróbb sajtóhibát leszámítva elég pontosnak mondható. Pædagogiai szempontból kihagyásokat is eszközöl, jóllehet seholsem tesz említést rólok. Így az I. felv. 26. l. a következő két sor maradt el:

Tán a naptól s csillagoktól
Terhbe jutván, úgy fogadta.

A 27. lapon pedig ez a hasonlat hiányzik:

Mint a szűz emlői bimbók.

Ezek kihagyása után, nem értem, miért tűrte meg a magyarázó az 59. l. a II. felvonás ezen sorait:

S a düh gatyamadzagával
Hogy nyakon kötötted a bűt.

Vagy talán ezen póriasságával bántó izléstelen kép nem eshetik az előbbi kifogás alá?

A *jegyzetek* tárgyi magyarázatoknál egyebet nem adnak. Ezek között is sok olyan van, melyeket *Toldi*, a balládák, románczok és lyrai

költemények olvasása után már tudniok kell a tanulóknak. Az értelmi és tárgyi magyarázatok mellett a jegyzetek számára kellett volna fentartania az egyes alakokra vonatkozó lélektani magyarázatokat, s alkalomadtán Vörösmartyt mint nyelvészt jellemezni. A magyarázó itt rámutathatott volna újításainak főbb módjaira, különösen szokatlan összetételeire, népies és tájszavaira és szerkezeteire. A tanuló grammatikai öntudata ezen a fokon már megkívánhatja az effélét. Mindezt annyival is könnyebben tehetné volna, mert *Csongor és Tünde* nyelvéről Simonyi Zsigmond a *Nyelvőr* III. kötetében kimerítő ismertetést közölt. Ugyancsak a jegyzet lett volna alkalmas arra, hogy a darabnak drámailag és æsthetikailag kiválóbb helyeire rámutasson. A jegyzetbe kellett volna tennie a magyarázónak az egyes rokon helyek részletesebb összevetését a kifejezésekben megegyező részek idézésével együtt. (Ezt teszi is egy-két helyen.) Így aztán fölösleges lett volna *Argirus* meséjének olyan részletes elmondása.

Egy szóval, szerettük volna, ha a magyarázó a tanulóknak oly könyvet nyújt, a mely minden eszközt felhasznál a darab megértetésére; mert *Csongor és Tünde* — mintaszerű drámák iskolai olvastatása mellett — legfőlebb kötelező *magánolvasmánya* lehet a tanulóknak a phantastikus színmű és Vörösmarty költészetének megismerése céljából. A kiadás azonban jelen alakjában is kétségtelenül nyereség, — már csak azért is, mert, mint említettük, Vörösmartyt mint drámaíróst hozzáférhetőbbé teszi az ifjúságnak.

Loósz István.

Chronologie und Topographie der griechischen Aussprache.

Nach dem Zeugnisse der Inschriften. Von Dr. *Iván Télyy*. Leipzig, Wilhelm Friedrich, 1893.

Kiváló hellenistánk jelen munkájában a feliratokból vett bizonyítékok alapján tárgyalja azt a kérdést, melynek számos évek óta lelkes vitatója, t. i. a görög nyelv kiejtésének kérdését. A tizenöt fejezet közül, melyekre a könyv osztva van, az első tizenegy az egyes századok kiejtésbeli bizonyítékait tárgyalja a Kr. e. hetedik századtól kezdve egészen a Kr. u. negyedik századig, egy-egy fejezetet szentelve minden egyes századnak; a következő három fejezetben alphabetikus, chronologikus és topographikus áttekintésekben adja az első fejezetek tanulságait, és az utolsóban röviden összegezi a főeredményt, mely abban áll, hogy a mai görög kiejtés némely hangoknál 1500, másoknál 2000 s ismét másoknál 2488 év óta létezőnek bizonyul.

A felirattal adatok mindenesetre a legfontosabb bizonyítékokat szolgáltatják a görög nyelv kiejtésére nézve, s épen azért nagyon helyes, ezt a kérdést főképen a feliratok alapján tárgyalni. Nem lévén szándékomban a szerző úr által felhasznált nagyszámú adatok értékének rész-

letes méltatásába bocsátkozni, csak általánosságban jegyzem meg, hogy a felsorolt adatok között vannak ugyan olyanok is, melyeket nem tudnék a mai kiejtés javára magyarázni, de egészben véve kétségtelen bizonyítékokat szolgáltatnak arra nézve, hogy a mai kiejtés egyes sajátosságai szórványosan már a Kr. előtti századokban is előfordultak, és hogy a mai kiejtés a *κοινή διαλέκτος* terjedésével és kifejlődésével kapcsolatban már Kr. születése táján meglehetősen általánossá vált, a mint mindezekre nézve az összehasonlító nyelvtudomány is nem egy bizonyítékot szolgáltat. A görög nyelv életében a *κοινή διαλέκτος* keletkezése N. Sándor után valósággal korszakot alkot, mert már ebben a nyelvben mutatkoznak mindazok a tulajdonságok, melyek a mai görög nyelvet jellemzik, s így a görög nyelv fejlődés tekintetében két főszakaszra osztandó, ókorra és újabb korra, mely utóbbi a *κοινή διαλέκτος*-szal veszi kezdetét. Annak a felfogásnak, hogy a byzantiumi vagy középkori görög nyelv külön korszakot képez, nincs jogosultsága.

Ha tehát a mai kiejtés Kr. idejétől számítható, akkor, tekintetbe véve, hogy a mai tudományosság szempontjából úgy is okvetetlenül szükséges, hogy az ógörög nyelvi és irodalmi tanulmányokat a közép- és új-kori görög nyelvi és irodalmi tanulmányokkal kapcsolatba hozzuk, és mivel úgy se számíthatunk arra, hogy a classicus kor kiejtését valaha tökéletesen megismerhessük, továbbá mivel az anachronismus kikerülhetetlen, bárminő kiejtést fogadunk is el az összes görög írók olvasására nézve: legezélszerűbbnek tartom, ha a görög írók olvasásánál nemcsak az egyetemen az ide s tova két évezredes mai kiejtést használjuk, de a középiskolában is, ha t. i. erre a tanár minden kényszerűség nélkül önkényt vállalkozik, mert csakis ily módon lehet biztosítva görög nyelv tanításának sikere (nézeteimet ezekről a kérdésekről bővebben kifejtettem «Az újgörög nyelv» című tanulmányomban az Erdélyi Múzeum 1893-iki évfolyamában).

Ajánljuk szerző úr könyvét a t. szaktársak figyelmébe.

PECZ VILMOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Είκοσιπενταετηρίς της καθημερινής Κωνσταντίνου Σ. Κόντου. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τῆς τυπογραφίας τῆς Βασιλικῆς Ἀδλῆς Νικολάου Γ. Ἰγγλέση. 1893. 397 lap.

Az idézett könyvet, mely tizennégy szerzőtől foglal magában dolgozatokat, az athenæi tudós társaság (*ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία*) tagjai adták ki Kontos, az athenæi egyetemen a görög philologia tanára

huszonöt éves működésének emlékére. Ugyanebből az alkalomból a nevezett társaság, mely talán egykor az eddigelé csak épületben meglevő görög Akadémia szervezésének alapját fogja képezni, Kontosnak mint elnökének tiszteletére ünnepélyt rendezett, melynek leírását az *Ἀθηνᾶ*, a társaság olyóirata 1893-iki (V-ik) évfolyamának második füzetében olvashatjuk.

Kontos a görög philologia terén nagytudományú ember, ki huszonöt éves tanárkodása alatt egy egész nemzedékre nagy befolyást gyakorolt. Az újjörög irodalmi nyelv kérdésében létező három párt közül az atticistáknak a vezére (bátor vagyok e tekintetben bővebb tájékoztatás céljából az Erdélyi Múzeum 1893-iki évfolyamában megjelent újjörög nyelvről szóló tanulmányomra utalni), s mint ilyen oda törekszik előadásaiiban és munkáiban (főműve a *Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἀμαφερόμεναι εἰς τὴν νέαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν*), hogy az attikai nyelv és stílus szépségeire és előnyeire figyelmeztessen, és a mai irodalmi nyelvben az attikai idioma utánzására buzdítson. Kontos működésének eredménye üdvös is megkáros is. Üdvös annyiban, hogy honfiaint őseik fenséges nyelvének behatóbb megismerésére vezette, és a mai irodalmi nyelvet a tudatlanságból származó nagyszámú hibás archaizmusoktól jelentékenyen megtisztította; de nagy kárt tett Kontos azzal, hogy nem számolva a nyelv feltartóztathatatlan fejlődésével nem törekedett arra, hogy a mai irodalmi nyelvet a beszélt nyelvvel kapcsolatban tartsa s így életre valóságát megőrizze (mint Koraes tette), hanem azt túlságos archaizálásával egy menthetetlenül meghaladott nyelvi álláspontra visszaterelni törekedvén, annak az élő nyelvtől való elidegenedését s így életre valóságának csökkenését jelentékeny mértékben elősegítette. Természetes tehát, hogy valamint a Kontos befolyása alatt álló *Ἀθηνᾶ* közleményei, úgy a fent említett könyvben tanítványaitól és tisztelőitől közölt dolgozatok is nem annyira a Koraes elveinek alapján álló és általánosan elterjedett *Καθαρεύουσα* nyelvén mint inkább az atticisáló műnyelven (Hochsprache) írvák.

Az előttünk fekvő könyv elismerésre méltó módon tanuskodik a mai görögöknek tudományos munkásságáról, melynek folytatása jelenlegi szerfölkött kedvezőtlen pénzügyi állapotaiuknál fogva csak nagy önfeláldozás árán válik lehetségessé. A pénzügyi válság folytán a legnagyobb részt magánalapítványokból fenntartott athenæi egyetem jövedelmei az *Ἐστία* napilap tudósítása szerint jelentékenyen csökkentek, mely körülmény természetesen zsbbasztólag hat a görögök tudományos működésére is, tudva azt, hogy e működés Görögországban főképen az egyetem köréhez fűződik. Az *Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρία*-t egyetemi tanárok alapították, s e társaságnak folyóirata, az *Ἀθηνᾶ*, az egyetemen előadott összes tudományoknak, de főképen a philológiának az organuma. A pénzügyi válság

ennek a társaságnak állapotára is káros hatással volt, s így az Ἀθηναῖ munkatársai valamint eddig, úgy ezentúl is még inkább kénytelenítve lesznek ingyen dolgozni. Pedig vannak közöttük olyanok is, m. pl. Kontos és G. N. Chatzidakis, kik e folyóiratnak majdnem mindenik évfolyamában közölnek egy-egy dolgozatot.

A Kontosnak ajánlott könyv a következő dolgozatokat foglalja magában: Bases Dionysios Halikarnasseus *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*-jának sok helyét javítja; Chatzidakis a Chiostól délre eső Ikaros szigetnek nyelvét ismerteti (ugyanerről írt Ikarisches czímen az Indogerm. Forsch. II 1893. kötetében is), melyet számos archaistikus formái tesznek igen érdekessé; Papabasileios Platon *Νόμοι*-jához tesz kritikai megjegyzéseket és Tserepes a *Περσεφόνη*, *αἰπόλος* és *Κλυταιμνήστρα* szavak etymológiáit fejtegeti. Mystakydes a tizenhatodik század második felének görög papságáról ír, különösen a kiváló Maximos Marguniosról; Gardikas a régi görögök üdvözlési módjairól értekezik összehasonlítva azokat más népekével; Papandreos *Φολόη* Arkadia és Elis közti határhegynek és *Λασιών* határvárosnak történetét adja az ókortól kezdve a jelenkorig; és Skias különböző ógörög írókhoz ad kritikai megjegyzéseket. Kondyles az úgörögben előforduló szavak elejéhez vagy végéhez járuló ε-ról értekezik; Buresch az ál sybillai jóslatokról ír latinul Kontoshoz egy kritikai levelet, melyben hangsúlyozza, hogy a ki ezeknek a leveleknek szövegével foglalkozik, annak ismerni kell az újabb görög nyelvet, és erősen elítéli Rzach kiadását, mely ennek a nyelvnek ismerete nélkül készült; Sakorraphos kritikai megjegyzéseket ad Alkiphron leveleihez; Polykrates a homerosi zeneeszközökről szól; és Zangojannes a pogány görög regény utolsó képviselője, Chariton Aphrodisiensis szövegének egyes helyeit javítja. Végül Euangelides Markos Eugenikosnak, a tizenötödik század első felében élő kiváló theologusnak egy philosophiai munkáját ismerteti egy kiadatlan kézirat alapján.

Mint a fentebbiekből látható, a Kontosnak ajánlott könyv tartalma igen változatos, és becsületére válik a görögök tudományosságának.

PECZ VILMOS.

A francia philologiai irodalom 1891—93.

(Folytatás.)

L. Sudre latin thesise: *Publii Ovidii Nasonis Metamorphoseon libros quomodo nostrates medii aevi poetae imitati interpretatique sint* (120 l.) szintén a francia középkori irodalom terén mozog. Röviden, de érdekesen kimutatja az okokat, hogy miért volt Ovidiusnak a középkorban oly nagy tekintélye és kik voltak azok — többnyire névtelen írók —, a kik epikus leírásukban a Metamorphosisok egyes jeleneit majdnem szóról szóra átvették. A Roman de Troie-tól fogva egész a XV. századig

kiséri Sudre ezen átvételeket és különösen hosszasan szól Legouais kísérlétéről, a ki egy Ovide Moralisé-t nyújtott, a melyben az ismert eljárás szerint mind a mi obscen eltűnt és helyét a keresztény vallás dogmáiból folyó erkölcsi leírások foglalták el.

Lenient, a Sorbonne tanára, kinek a francia satiráról írt műve, ha nem is elsőrendű, mégis jó szolgálatot tesz, ugyanazon szempontból a hazafias költészetet tárgyalta: *La poésie patriotique en France au moyen-âge* (460 l.) első kötete egy nagyobb műnek, a melyben a szerző a századokon keresztül azon költők nyomát keresi, kik a haza szomorú napjaiban a lantot megpengették és népoket harczy erényre és kitartásra buzdították. Mert nemcsak az 1870-ki háboru ébresztette e költészetet; már a legrégibb időkben megtaláljuk ennek nyomait. A mi Béranger, Delavigne, Coppée, Manuel, de Bornier, de Banville, Delpit, Bergerat, Deroulède, Barbier, des Essarts és főleg Victor Hugo a XIX. században volt, az a Chanson de Roland ismeretlen szerzőjétől egész Guillaume Coquilart-ig a középkor végén azon költők hosszú sorozata volt, kik néha egész életököt a harczy erény buzdításának szentelték.

Lenient műve 17 fejezetben mindazokat a kevésbé ismeretes írókat tárgyalja, kiknek a haza ügye szent volt. A Chanson de Rolanddal kezdi, a Guillaume au Court Nez-nek szentelt epikai részleteket, Aymeri de Narbonne, a norman betörések, a Capet Hugo dynastia, a kereszties hadjáratok és végül a száz éves háboru episodjainak költői leírásait tárgyalja behatóbban. Főleg e két utolsó hadjárat minden mozzanatára talált költeményeket, melyek analysise és egybeállítása a mű derekát teszi. *Lenient* nem saját kutatásait adja; a mit a francia mediævisták, kiknek tábora az Ecole des Chartes, vagy ötven év óta rendeztek, abból ő céljának megfelelőleg egyes részleteket választ ki, de a munka mindezek daczára nagy készütségről és szorgalomról tanuskodik.

A XV. század egyik jeles hitszónokának életét *A. Samouillan* abbé írta meg, *Etude sur la chaire et la société française au XVe siècle: Olivier Maillard, ses prédications et son temps* (353 l.) cz. alatt. E ferenczrendi szerzetes Abraham a Sancta Clara-ra emlékeztet. Bretagne-ban született 1430 körül és öreg napjaiban VIII. Károly gyóntató atyja volt. Sok diplomatiái küldetésben járt és mint hitszónok bejárta nemcsak a főbb francia városokat, hanem Flandriát, Spanyol-, Angol- és Magyarországot is. Orthodox és mint ilyen hevesen kikel a nők, a romlott papság és apáczák ellen. Ötszáz beszéde maradt fenn, melyeket részint ő, részint hallgatói másoltak le. A mi kitünteti őket, az a szabad, néha féktelen hang, a mely aljas kifejezésektől sem retten vissza; a mellett azonban, ha póriasak is, nagyon elevenek. *Samouillan* előtt már mások is, mint Roure, de la Borderie, a Bretagne híres történésze, és Aubertin foglalkoztak e kiváló alakkal, de a jelenlegi munka mindenütt a forrásokra

megy vissza és így nemcsak kitűnő biographia, de egyszersmind korrajz is. A mi feltűnő, az, hogy a reformatorok nagyon gyakran idézik Mailard-t, a ki kora papságának kapzsiságát gyakran ostromozza, de a pápát soha sem támadja meg. Ellenben XI. Lajos ellen gyakran kelt ki, mert politikáját nem helyeselte. Midőn a király egyszer avval fenyegette, hogy zsákba varrva a folyóba dobattja, a szerzetes azt izente neki, hogy előbb fog ő a víz útján mennyországba jutni, mint a király postakocsin. 1460-tól élte végeig (1502) majd mindennap prédikált, az ötszáz beszéd tehát csak kis része annak, a mit tőle hallottak.

A középkorból a reformatio korába lépünk. Itt egy elsőrendű munkát jelezhetünk, a mely a gondolatszabadság egyik kevésbé ismeretes hőseit, de a ki korában nagy szerepet játszott, mutatja be, a kit irodalmilag méltán sorozhatunk nagy ellenfele Calvin mellé. Castellion az, a vallási tolerancia apostola a XVI. században. Életírója *F. Buisson*, a ki mint az elemi oktatás igazgatója a ministeriumban nagyhírű ember, huszonöt éven át tanulmányozta hőseit és nem restellette művét a Sorbonne-nak mint thesist benyújtani.

Sebastien Castellion, sa vie et son oeuvre (1515—1563), 778 l. (mint thesis egy kötet, de a kiadásban két kötetre osztották), nemcsak korának irodalmi viszonyaira, hanem a vallási harczokra is új világot vet. Castellion, francia néven Chataillon, St. Martin-du-Fresne-ben, Nantua közelében született. Tanulmányait Lyonban végezte, mely akkoriban irodalmi központ volt és Olasz-, Németországgal és a Svájczczal érintkezett. 1540-ben Strassburgban találjuk; ekkoriban Calvin nagyra becsülte és a genfi collegium igazgatását bízta reá. 1542-ben teszi közzé első nagyobb pädagogiai művét: *Dialogi sacri latini-gallici ad linguas moresque puerorum formandos*. A művet az akkori híres bordeaux-i pädagogushoz: Cordier-hez intézi s roppantsikert arat vele. Megjelenésétől 1791-ig 130 kiadást ért, iskolakönyvül használták a Svájczban, Németországban, Hollandiában, *Debreczenben, Kassán és Pozsonyban*.*) Castellion erre a bibliát fordítja, s ez ad okot rá, hogy Calvin szakít vele, élete végeig üldözi s valódi mátyrrá teszi. 1544-ben el kellett hagynia Genfét, Baselbe vonul, ott eleintén mint egyetemi lector nyomorog, majd Oporin könyvnyomdájába mint javító áll be. Buisson Basel tudományos életét e korban és a nagy nyomdák jelentőségét vázolja. Mint corrector Castellion a biblia két fordítását — francziát és latint — készíti el, Xenophon-t és a bucolicusokat adja ki, s maga több latin és görög költeményt ír, melyek nem megvetendőek. De különösen biblia-fordítása fontos; az

*) Buisson a magyar nyomtatványokat — összesen ötött — melyek a Nemz. Múzeum-ban találhatók, is felsorolja (663. l.).

eredeti gondolatmenetét, tűzét a francziában hiven feltünteti. Ekkor kelt ki Castellion a genfi reformator türelmetlen lelke ellen, és korholta Servet iránti zsarnoki eljárását. Nagy bátorság kellett ehhez, mert a kor hatalmasai, theologusai Calvin mellett nyilatkoztak, csak Farel mert ellene szót emelni. Ekkor bocsátja közre Castellion álnév alatt híres rőpiratát: *De haereticis, an sint persecuendi et omnino quomodo sit cum eis agendum*, Georgius Rausche (Magdeburg 1554) neve alatt; ennek franczia fordítása: *Des hérétiques (Rouen 1554) par Martin Bellie*. Ez nemcsak a vallásüldözés ellen kel ki, hanem Calvin praedestinatio-tanát is meg-ingatta. A reformatornak és követőinek haragja roppant nagy volt. Théodore de Bèze Antibellius-ában felelt, Calvin pedig: *Déclaration pour maintenir la vraie foi* cz. művében kimutatta, hogy a hatóságoknak joguk van a heretikusokat megbüntetni. Castellion erre is felelt: *Contra libellum Calvini* cz. alatt, de ezen irat kéziratban maradt, míg 1612-ben Hollandiában kinyomatták. Castellion — ki ezen vita folyamában újra a görög nyelv tanára lett, de oly csekély fizetéssel, hogy éjjel a Rajna partjára kellett mennie, hogy fát keressen — Calvin unszolására a városi hatóság elé hivatott és csak nagy bajjal menthette meg életét. Irodalmi végrendelete kitűnő munkája: *Conseil à la France désolée* (1562), a melyben a vallási villongások által feldult országot türelmességre inti: ezt persze végleg csak a nagy forradalom adta meg. Életének utolsó évében, 1563-ban, még egyszer perbe fogták, de a sok nyomormegtörte. «*Optimefactum*» kiáltott fel egyik ellene Bullinger. Montaigne pedig azt mondta róla: «*Très excellent personnage, mort de n'avoir pas son saoul à manger*», azaz, hogy nem volt enni valója. Bayle nagy szótárában meleg cikket szentelt neki, de azóta senki sem tanulmányozta. Buisson (a ki több kiadatlan munkáját, levelezését is adja a függelékben) e kevéssé ismert író, kinek stilusa remek, hamvaiból felélesztette. Úgy a humanismus mint a reformatio történetének fontos adaléka ez.

Montaigne-ről a nagyobb közönség számára fényes munka jelent meg Bordeaux-ban, a mely város büszke nagy fiára. *Paul Bonnefon*, a ki *Estienne de la Boétie* műveit is kiadta, *Montaigne, l'homme et l'oeuvre* (XIII—502 l. 2 planches, 80 gravures) cz. alatt az *Essais* nagy írójának családját, ifjúságát, hivatalnoki állását, házi életét, nagy munkáját, utazásait és utolsó éveit, midőn Bordeaux városának polgármestere volt, ecseteli, mindenütt a legjobb források alajpán, különösen a két bordeaux-i tudós, Dezeimeris és Barckhausen alapvető kiadása és Payen kutatásai nyomán, a ki harmincz éven át gyűjtötte össze a Montaigne-re vonatkozó irodalmat, mely becses gyűjtemény jelenleg a párisi Nemzeti könyvtárban őriztetik.

Gauthiez, Etudes sur le seizième siècle cz. alatt három tanulmányt tett közzé Rabelais, Montaigne és Calvin személyéről és műveiről. A fiatal

szerző sokat olvasott és még többet utazott. Ismeri a helyeket, a hol szerzői tartózkodtak és ezek nyomán Michelet módjára eleven képet ad korokról és irányokról. Csakhogy Rabelais nem az a mystikus, a tudomány szomjától inspirált író, sem Montaigne nem az a kizárólagos sceptikus, mint Gauthiez hiszi. Már Sainte-Beuve mondotta, hogy ideje volna a Montaigne dogmatismusáról egy kis fejezetet írni, s valóban három-négy nagy humanistikus elv az Essai-ken is meglátszik. A Calvinról szóló tanulmány a leggyengébb. A mi különösen árt a műnek, az a heves vita néhány nem épen keresztényileg gondolkodó író ellen; az írónok s tetszenek szerzőknnek. De általán véve műve nagyon kellemes olvasmány.

René Millet Rabelais-je (Les grands Ecrivains français cz. sorozatban) e derék diplomata és író dicséretére válik. Igaz, hogy Gebhart és Stapfer klasszikus munkái után sok ujat nem mondhatott, de nagy sympathiával szól írójáról; mintegy beleélte magát stilusába, a mi előadása módján is meglátszik.

A francia költészet atyja, Malherbe, két fontos dolgozat tárgyául szolgált, melyek közül az egyik — s ez a kimerítőbb — a nagy reformator ellen, a másik mellette szól. De a két thesis nem jelent meg mint pro- és contra-irat. Mindkettő egyidejűleg készült, az egyik azonban Malherbe-et mint grammatikust, a másik mint költőt méltatja. Az egyik szerzője *Brunot*, a ki a Sorbonne-on a történeti nyelvtant adja elő és a kinek erről szóló kézikönyve általánosan el van fogadva. Dolgozatának czíme: *La Doctrine de Malherbe d'après son Commentaire sur Desportes* (605 l.), a mely sok port vert fel. Tudjuk, hogy Malherbe költészeti tanai két századon át általánosan el voltak fogadva a francia irodalomban. Malherbe maga nem volt nagy költő; inkább a stilus, a logika, a helyes szólás, egyáltalán a *raison* s nem az *imagination* szószólója. Egyszer Desportes költővel ez utóbbinak verseiben található hamis kifejezések miatt veszett össze és avval fenyegette, hogy e hibákról oly vaskos kötetet fog írni, mint Desportes költeményei. A könyv ugyan nem jelent meg, de Malherbe az ő példányába feljegyezte mindazt, a mi nem volt inyére. E jegyzeteket Lalanne a nagy Malherbe-kiadásban közzétette. Brunot, mint derék nyelvész, e jegyzeteket osztályozta és ezek nyomán a XVI. század vége nyelvének egész retorikáját adja. Hisz a Malherbe commentárja csupa retorika és grammatika; a költőben nem az eszmét, hanem a kifejezés helyes vagy helytelen voltát dicséri. A nagy nyelvtani dolgozat után Brunot e commentárt bírálja és arra az eredményre jut, hogy e jegyzetek, melyek a költői nyelv kanonja lettek, nem mind helyesek, hogy Desportes nagyobb költői tehetség volt, mint Malherbe, a ki valódi tyrannus és gyakran durva módon bánt el kora íróival, kik közt Bertaut bizonyára alkalmasabb lett volna a nagy reform megalkotására.

Dejob, a *Revue internationale de l'enseignement* 1892. májusi füze-

tében Malherbe védelmére kelt és azt vitatja, hogy Malherbe kedélye nem volt oly száraz, mint Brunot azt hiszi; energikus jellem volt, a kinek bátorságát csak bámulhatjuk. Elmélete az irodalom demokratikus átváltozása; a költészet, ha úgy fog beszélni, hogy mindenki meg fogja érteni, nemcsak egy kis minoritást, hanem a nagy közönséget is fogja érdekelni. A világosság, logikai rend és egyszerű szólásmód nagy védője e tekintetben elérte célját. — Brunot thesise mindenesetre első rangú dolgozat, a mely a XVI. század nyelvének nagy tudását minden lapon mutatja.

G. Allais könyve: *Malherbe et la poésie française à la fin du XVIe siècle* (1585--1600) (424 l.) «a szavak és szótagok tyrannusában» első rendű költői tehetséget lát. Szerepét providentialisnak nevezi. Pedig nem is a valódi Malherbe-bel foglalkozik, mert ugyan mi volt a nagy reformator 1600-ban, mikor még Bertaut uralkodott a Parnassuson? Csak 1605 felé kezdődik eilenének uralma. Allais thesise tehát, a mely egészben egy tizenöt évi időszak irodalomtörténetét karolja fel, csak Malherbe ifjúkorát vázolja, de e vázlatban az egész kor irodalmát tárgyalja, úgy hogy ép oly behatóan szól Gilles Durant, Du Perron, Bertaut, Vauquelin de la Fresnaye, La Roque, Du Bartas — Goethe egyik kedvencz olvasmánya, — Sébastien Garnier, Pontaimery, Jean Godard, Claude Trellon, Guy de Tours és J. du Nismes műveiről, mint Malherbe első kísérleteiről, melyek közt a «Larmes de St. Pierre» és «Sur la Prise de Marseille» cz. ódája a többi költő fölé emelte. E tizenöt évet Allais még öt kis szakra osztja és mindegyik jellemzését adja. A XVI. század vége felé ugyanis két irány állt egymással szemközt: a könnyed és frivol költészet és a nemzeti epikus, melynek középpontja IV. Henrik király volt. Malherbe a lyrikus költészet képviselője, de főérdeme a költői nyelv szabályainak megalapítása. Allais dicsérete tehát annyiban tulzó, a mennyiben Malherbe magas röptű és fenkölt eszményéről szól. A XVII. század első nagy költője nem ő, hanem Agrippa d'Aubigné, a ki azonban költeményeit csak 1616-ban tette közzé, mikor Malherbe uralmát már általán elismerték. A Boileau *Ars poetica*-jának verse «Enfin vint Malherbe» stb., az összes irodalomtörténeteknek szolgált jeligéül, de ma már senki sem állíthatja, hogy Malherbe nélkül a francia költészet nem fejlődhetett volna oly irányban, mint a XVII. század nagy költőinél látjuk, de viszont az is igaz, hogy a Malherbe *raison*-ja Franciaországban két századon át csirájában elfojtotta a lyrikus költészetet.

Allais latin thesise: *De Franciadis epica fabula in posteriore XVImi saeculi parte, praesertim apud Petrum Laudunium ab Aquileiis* (Pierre Delaudun d'Aigaliers) (108 l.) a *Franciade* cz. eposok történeti vázlatát adja a Ronsard első kísérlete óta Delaudun-ig. Ronsard nem végezte be eposát; csak négy éneket írt meg, valószínűleg mert IX. Károly

halála után senki sem fizette a költőt. Claude Garnier egy ötödik éneket csatolt hozzá; Jean Godard is megküzdött e tárgygal, de legbehatóbban az uzès-i születésű Delaudun tette, a ki 1602-ben kilencz énekben énekelte meg e historiai alap nélkül szükölködő tárgyat. Ezen epos elég beható tárgyalását adja Allais, bár a műnek semmi költői beceje nincs.

Brunot latin thesisét: *De Philiberti Bugnonii vita et eroticis versibus* (156 l.) szintén a XVI. század egy kevésbé ismert írójának szentelte. Bugnyon lyon-i ügyvéd volt és lyrikus költeményeit 1557-ben tette közzé *Erotasmata* cz. alatt. Bruno e gyűjteményben sem a Ronsard, sem a Marot befolyását nem ismeri fel, azért azt tételezi fel, hogy ekkoriban Lyonban tán egy harmadik költői iskola volt, melynek feje Maurice Scève, a Délié költője volt. Bugnyon életrajza sok új adatot tartalmaz, melyet a szerző lyoni tanárkodása alkalmával az ottani könyvtárakban talált.

A XVII. század küszöbén állunk. Az az író, a kivel legbehatóbban foglalkoztak ez utóbbi években, Bossuet, a kinek irodalmi híre valóban óriási módon növekedett az utóbbi időkben.

Kezdjük az általános tanulmányokon. A XVII. század irodalomtörténetét egy vaskos kötetben *Adrien Dupuy* írta meg. Ez a *Histoire de la littérature française au XVII-e siècle* (641 l.); sok tekintetben eredeti munka. A Nisard fetichismusán, hál' Isten, az Université is már némileg túlesett. Dupuy e sokat magasztalt században az erkölcsi, bölcsészeti haladást nem látja; a nagy eszmék százada a XVIII., melyet némileg előkészített a XVI. A mi e könyvet felette érdekessé teszi, az, hogy nem mint Nisard vagy Paul Albert csak az irodalom legfőbb képviselőiről szól, hanem másod, sőt harmadrendű írókkal is foglalkozik, kiknek művei néha eléggé fontosak és a kor jellemző képében okvetlenül szükségesek. Ezenkívül folyton tekintettel van a tudományos irodalomra is, a mit rendesen elhanyagolnak. Művét hat részre osztja, még pedig: Az irodalom IV. Henrik és Medicisi Mária alatt Richelieu-ig (1598—1624); Richelieu idejében; Mazarin idejében; XIV. Lajos alatt 1661—1685; a papság irodalmi munkássága XIV. Lajos alatt — Dupuy nagyon szigorú a clerus iránt, sokszor jogtalanul — végül a nantesi edictum visszavonásától XIV. Lajos haláláig. (1715.) Kár, hogy Dupuis semmiféle bibliographiat nem csatolt, művéhez; de így is, nem csak a tanulók, hanem egyetemi hallgatók is nagy haszonnal fogják forgatni e művet, melyet a kritika egyáltalán jól fogadott.

André Le Breton műve: *Le Roman au XVII-e siècle* (322 l.) a Kœrting hasonló munkája mellett alig jöhet tekintetbe. Különben nem összefüggő egész ez; csak cikksorozat, a melyben az *Astrée*, *Le Berger extravagant*, a *Grand Cyrus*, *Clélie*, *Télémaque*, *Zayde*, *La Princesse de Clèves* és a nagy Huet dissertatiója a regényről rövid kivonatokban, néha szellemes megjegyzéssel kísérve, vonul el az olvasó szeme előtt.

Midőn *Brunetière* a francia kritika evolúcióját közzé tette, egy-szersmind azt ígérte, hogy három kötetben teoriájának, t. i. a Darwin-Haeckel-féle evolúció tanának az irodalomra való alkalmazását (mely szerint egy bizonyos irodalmi faj csak a neki megfelelő korban és társadalmi állapotokban virágozhatik) fogja adni. De hogy e tannak nagyobb elterjedést adhasson, két év előtt az Odeon színházban, a hol csütörtök délután a népszerű előadások előtt rendszeren egy irodalomtörténeti konferenciát tartanak, tizenöt részben a francia színjáték evolúcióját vázolta; mult télen pedig a Sorbonne-on egy úgynevezett Cours libre (azaz magántanári cursusban), a hova szintén a színházi közönség tolakodott, a XIX. század lyrikus költészetének fejlődéstörténetét, mely tulajdonkép nem volt más mint ezen irodalmi faj főbb képviselőinek méltatása, adta elő. Ezek az előadások mind a Revue bleue-ben jelentek meg. A színházról szólók külön kötetben is: *Histoire du Théâtre français*, Conférences faites à l'Odeon en 1891—1892. cz. alatt jelentek meg. Nem tagadható, hogy a derék akademikus kitűnően ismeri tárgyát, hogy olvasottsága roppant nagy, de a kritika, a mely nem függ a Revue des deux mondes hatalmas szerkesztőjétől, egyenesen kimondotta, hogy ez a theoria csak humbug, melynek semmi tudományos alapja nincs. A helyett például, hogy a XVII. század tragédiájában kimutatná az idegen, főleg spanyol befolyást, a francia tragédiát mint valami kifejlett állati fajt önállóan vizsgálja, semmi tekintettel arra, miből, hogy és mimódon fejlődött. Az ellenfelek közt különösen Droz besançoni tanár kis irata: *La critique littéraire et la science* (31 l.) maró gúnynyal utasítja vissza ez állítólagos felfedezést, melyet másrészt Larroumet (*Revue de l'enseignement internationale*, mai 1892.) éig magasztal.

Egészen más állásponton áll *Fournel* műve: *Le théâtre au XVII-e siècle. La Comédie* (417 l.). A mű tulajdonkép Molière-nek van szentelve, de e főrészben kevés újat találunk; a régi azonban kellemes módon van előadva. Az első és harmadik rész, a mely mintegy bevezetésül és végszólul szolgál, sokkal érdekesebb. Itt Fournel, a ki előbbi irataiban már megmutatta, hogy kitűnően ismeri a a XVII. századbeli Dii minores gentium egész seregét, valamint a kritikusokat és æsthetikusokat is, behatóan tanulmányozza a Molière előtti komédia típusait, mint a barmarbas, a tányérnyaló, a pedans, Molière előzőit és követőit. Az előzők közt első helyen Corneille (*Le Menteur*) és Rotron áll. Jól jellemzi Thomas Corneille-t, Boursault-t, Baron-t, Brueys-t, Palaprat-t, Dufresny-t, Regnard-t és Dancourt-t. Ez utóbbiról Jules Lemaître thesisé elmondotta a szükségést, Thomas Corneille pedig, mint látni fogjuk, most önálló monographiában is jelenik meg előttünk.

Ezen általános érdekű művek után tekintsük az egyes írók monographiáit. Kezdjük a prózaírókkal.

Elsőrendű munka a maga nemében és egyike a legkitünőbb thesiseknek a Rébelliau műve: *Bossuet historien du protestantisme. Etude sur l'Histoire des Variations et sur la Controverse entre les protestants et les catholiques au XVII-e siècle.* (XIX, 602 l.) A tudós szerző, a ki csak minap hagyta el a rennes-i fakultást s az Institut de France alkönyvtárnoka lett, úgy irodalmi, mint történeti szempontból egyaránt fontos művet végzett, a melyben a Bossuetval való hosszú foglalkozás a stíluson is meglátszik. A «Histoire des Variations des Eglises protestantes» a nagy író legkitünőbb művei közé tartozik; némelyek a francia irodalom gyöngvének tekintik. Hogy irodalmi tekintetben klasszikus munkával van dolgunk, azt a protestánsok, a kik ellen Bossuet írta, sem tagadják; de mi e könyv értéke mint történeti munkáé? Erre a kérdésre felel a Rébelliau thesise első sorban. Kimutatja, hogy Bossuet nagy szorgalommal és lelkiismeretesen használta fel forrásait, hogy temérdek sokat gyűjtögetett e polemikus munka megírására, a mit hátrahagyott jegyzetei bizonyítanak, melyeket a szerző a meaux-i könyvtárban megtalált. Bossuet mint valódi történész mutatja ki, hogy a Luther és Melanchthon reformja az idővel változott, hogy a vallás dolgában az egységes és állandó dogma az, a mi az igazságot magában rejt. Bossuet ellenfelei, Jurieu és Basnage épen ezen irat után hangsúlyozták, hogy a reform eszméje a változatosság, hogy nincs kötte örök időkre ugyanazon formulákhoz. A protestánsok ezen polemia folytán vallásuk magasztosságát még jobban megértették; de tagadhatatlan az, hogy Bossuet csakis oly tanukra hivatkozott, kiket ellenfelei nem vethettek vissza, hogy az általa vitatott thesis igaz, s hogy nem mint rhetor, hanem mint gondolkodó fő fogta fel tárgyát. Mindezek fejtegetése Rébelliau-t könyvének második részéhez vezették, a mely a vallási viták történetét a XVII. században, különösen Franciaországban csupán a forrásokból merített anyaggal adja elő. Itt a theologiai és politikai irodalomban egyformán jártas írónak mutatkozik, a ki jól ismeri a különféle sekták tanát és történetét.

Rébelliau műve tehát első rangra emeli Bossuet-t mint historikust, a mit eddig a Histoire universelle nyomán nem tehettek, s mint elsőrendű polemikust mutatja be, a ki távol a sérelmektől, csakis az érveket hangoztatja. Vajjon azonban oly pártatlan volt-e mindig, mint ebben a fényes munkában? azt senki sem merné állítani.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁ CZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1892/93.

25. Mórocz Emilián: A magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása a gymnasium első osztályában. Folytatás és vége. (Pápai kath. gymn. 79 l.) — Mikor a mult iskolai évi értesítőket átlapoztam, kezembe akadt a szerzőnek már harmadik közleménye (az első kettőnek ismertetését l. e Közlöny 1892. évf. 674. s. köv., valamint 1893. évf. 594. s. köv. ll.) a latin és magyar párhuzamos tanítás köréből, s alig birtam elképzelni, ugyan mit tudott még összeírni újat vagy legalább érdekkeltőt a nevezett tárgyról; hisz' már úgyis eléggé bemutatta magát az előző években elveire és fogásaira nézve, melyeket iskolai tanításában alkalomszerűleg érvényesíteni szokott.

Elmondhatom a vele való foglalkodás után, hogy türelmém, kitaratását és sokbeszédűségét ugyan megcsodáltam s egyben-másban okultam is józan eljárásából, de tudásom épen harmadszori találkozásunk miatt alig-alig gyarapodott. Ezzel azonban nem azt mondom, hogy rossz a dolgozata, hanem egyszerűen azt, hogy rám untató volt a szerzőnek sok fontoskodása, mely szerint ezt is megtette, azt sem hagyta el tanításában (a helyett, hogy egy fejezetbe foglalta volna a számtalan egyformaságot); s viszont, hogy ezt is jól teszi a tanító, meg azt is, ha ugyan van ideje elvégezni mindazt, a miknek a szerző helyet szorított értekezésében.

A magyar részben a köv. 26 leczkét adja, a melyeknek tárgyat magamnak kellett összeállítanom, noha már tavaly kértem az egyes címek közvételét az áttekintés végett: 1. kijelentő, felszólító mondat és a módok (assimilatio, összevonás, szórend mellékesen), 2. óhajtó mondat s az ige alakulása ilyenkor, 3. föltételes mondat, igeidők: jelen, mult és jövő, 5. tartós mult, 6. multipótló (!) jelen, 7. történeti mult (a három utóbbi leczke nagyon kurta), 8. végzett mult és jövő (az elnevezésre nézve l. Pruzsinszky megjegyzését a Phil. K. ez évi foly. 68. lap.), 9. fő- és mellékmondat (hosszú leczke, és már itt beszél a szerző határozói mellékmondatokról), 10. a mellé- és alárendelés fogalma, 11. a mellérendelés részletesen, 12. u. a. (folytatás, gyakorlás), 13. a mellékmondatok módjai, 14. idéző beszéd, 15. egyidejűség, elő- és utóidejűség, 16. rag, képző (fokozás, összetétel; ide vegyíti a szóvonzat, sőt az igekötők révén a határozók fogalmát is), 17. ikerszók (itt a Simonyi tárgyalása jobb, mint az Ihászé), rokonértelmű szók (kurta leczke), 18. gyökér, tő (rag képző), szótag, szóelem, 19. egyeztetés, valamint ismétlés, 20. alany, névmás, számnév (nagyon bő fejezet), 21. tárgy (itt még obiectum primarium és secundarium is foglalkodtatja, v. ö. «el akarta nyelni a világot»), 22. határozó (elég bőven; pedig a II. osztályba való! l. Simonyi és Szinnyei kis nyelvtanát), 23. a határozók alakjai, 24. vonzat (29. és

36. ll., ez a meghaladott grammatikai elnevezés, az Utasítások kiegészítőkről szólnak 2. l., v. ö. Phil. K. 1888. 792. l.), 25. folytatás (ilyen kurta fejezet még 58., 62. és 63. ll. is), 26. jelző. — Láthatni e címekből, hogy sem valami logikai rendet, sem a nyelvtan rendszerét nem igen lehet a tárgyalásban föllelni; de hisz' olvasmányok alapján való tanítás nem is kíván szoros grammatikai egymásutánt. Eme leczkék közül, megengedem, több már az eleini iskolában előkerült, úgyhogy a gymnasiumban szinte csak ismétlés számba mennek; de az is igaz, hogy más dolog: tanítás közben véletlenül érinteni valamit s más: tüzetesen bemutatni s letárgyalni ugyanazt. Továbbá vannak a fönnebbieken egyes fejezetek, a melyek egyenesen a II. osztályba utasítandók, így a határozók és mellékmondatok, a melyeknek teljes megértéséhez idő kell és folytonos gyakorlás, s épen azért csak az igazi célt, a hasznos és értelmes olvasást szorítjuk háttérbe, ha már az I. osztályban végig megyünk az egész nyelvtani anyagon. Szerintem a nyelvtant az alsó két osztályban csupán izelítőül kell segítségül venni a tüzetes olvasás mellett, a mely utóbbinak célja legyen a gondolkodás és szóbőség fejlesztése, a helyesírás és írásbeli fogalmazás inductive való elsajátíttatása. Én annak idején csupán annyit végeztem a nyelvtanból, a mennyi a Simonyi v. Szinnyei-féle kisded nyelvtanban van; de mythost, mesét és mondát (l. Utasít. 39. l.) a nagy óraszámhoz híven annyira és oly bőven sikerült megtanítanom, hogy aligha maradt egy darab is olvasókönyvünkben, a melynek tartalmával ne lettek volna ismerősek tanítványaim. Pedig az órák egy részében cél tudatosan elemeztem, és bizonyos időközökben lassankint azt a csekély nyelvtani anyagot is, a mely ki van szabva, összefoglaltattam. Én is értem azt a didaktikai elvet, hogy olykor felvilágosításképen más osztályok anyagát is kell érinteni s hogy az első két osztályban mindenmű nyelvtani anyagnak a csiráját el kell ütni (pl. a congruentiát stb., sőt egy kis verstant is); de óva intek bárkit, hogy vissza ne éljen e szabadsággal! Ebben a körben kívántam volna szerzőnket is látni s ekképen befejező dolgozatának megjelente alkalmából tiszta lélekkel és valódi örömmel tehettem volna föl tanítói működésére elismerésemnek koszoruját. Ámde intő szavam ellenére is folytatta az egyhangu elemzés munkáját s mindössze kilencz olvasmány alapján ismételte magát már tavalyról ismeretes módszerében. A ki tehát pusztán ez oldaláról óhajtja szerzőnket továbbra is látni, az meglelheti jelen dolgozatában is az igyekvő grammatikust, a türelmes nyelvtan-beszélőt, de nem azon érdekeltő s ügyes olvasmány-taglalók egyikét, a milyeneknek annyira hiányát érezzük didaktikai irodalmunkban. Mindezzel azonban nem akarom a tisztán grammatikus férfinak jóakarátát és sikerét kisebbiteni.

A latin rész híven szolgálja a Bartal-Malmosi-féle gyakorló-könyv anyagát s ezt dolgozza fel úgy, a hogy kell. Bár így tett volna a szerző a

magyar részben is! Itt már nem is igen részletez v. ismételt százszor elmondott dolgokat. 33 olvasmányt aknáz ki a nyelvtan számára, s ebből önként következik, hogy a tartalom magától beszél a lassú, de értelmes fordítás alkalmával (I. Utas. 54. l.). Kerekas 40 leczkében számol be szerzőnk óráinak felfolytáról, mindég érintve a magyar nyelvtanban már előzetesen megbeszélt anyag felhasználhatóságát (I. Utas. 18—19. l.), a mint hogy maga fel is használta. Ebben látja ő az ú. n. párhuzamsságot, vagyis a szónak nem tulajdonképi jelentésében. De épen azért, hogy a czímbeli jelentésnek is eleget tegyen, nagyon hasznos munkát teljesít vala M. úr, ha dolgozata befejezéseül egybeállította volna ama paralellákat, a melyek elég gyakran akadtak útjába, s viszont amaz eltéréseket is, melyek elég sokszor kerültek tolla alá értekezése közben, de a melyekre nézve csak ennyit ad néha az olvasó elé (69. l. s többször is): «Ezt az eltérést is írjuk jegyzetünkbe!» Köszönöm én az ilyen intelmeket, mikor tanácsadóm maga nem teljesíti a nekem ajánlott dolgokat. S ezen az alapon elégedetlenkedtem a II. rész megolvasása után is, hogy t. i. rám méri azt a feladatot, a melyet munkálata főfő gyümölcseinek tekintettem volna, ha ölembe hullatja. Így, a hogy ő dolgozott, egyjó módszeres nyelvtan is pótolja számomra az okulhatást; de a mit a módszeres nyelvtanoktól nem igen kaphatok, azt vártam volna az ő jóvoltából, az ő kezéből. Végül hiába kerestem a dolgozatban annak rajzát, miként szokott a szerző gyakorlatokat iratni, minő tárgykörből veszi s hogy javítja őket.

Tudom, hogy szigorúnak fogok föltűnni fönnebbi követelődzésemmel a szerző és olvasó előtt; de nem tehetek róla, s azon biztos reményben, hogy felszólalásomnak lesz foganatja, adom tudtára minden próbaleczke írójának abbeli hő óhajomat, hogy oly téren hassanak, alkossanak és gyarapítsanak, a mely jórészt még míveletlenül hever.

De hogy dolgomra térjek, elmondhatnám mindazon dicsérteimet, melyeket a két előző dolgozat bírálata alkalmával kifejeztem; bőven szórhatnám a szerző értelmességére s pædag. tapintatosságára osztogatott elismeréseimet; mert a jelen hosszú czikkely szintén ontotta számára a kedvező helyet és időt, a hol és a mikor tanítói ügyességét — mondhatnám — fitogtathatta (13., 15., 39., 48., 50., 51., 59., 66., 68., 69., 72. ll.). De nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni, sem a latin nyelvi anyagot czímszók szerint közölni, hogy megjegyzéseim érdemesebb részének, kifogásaimnak, annál bővebb teret juttathassak. Csak azt az egy buzgalmat emelem ki még a szerzőnek, melynél fogva a latin beszélgetésre mentől hamarabb rákapatta tanítványait (v. ö. Tanáregyl. K. tavalyi évf. 672. l.), mihelyt t. i. a földrajz, vallástan, istentisztelet, számtan stb. főbb fogalmainak elnevezéseit öntudatosokká sikerült tennie fejökben. Erre valóban nagy szükségünk is van, hogy a nyelv ne legyen holt betű a deák előtt, hanem az élő használat által öntsön bátorságot és kedvet a

lelkébe; mert a nyelvvel bánni nem boszorkányság, csak nem kell félni bármily gyarló alkalmazásától.

Érzem, hogy vulkanikus talajon kezdem (10. l.) kifogásaimat elősorolni, a mennyiben az igeidők kérdése még nem kiforrott dolog a magyarban; hisz' még Szinnyei is a régi nyomokon halad rendszeres nytanának legújabb kiadásában. De annyit legyen szabad megállapított igazságként fölemlítenem, hogy az ú. n. történeti múltnak eddigi értelmezése nem állja ki a próbát, mert ez is használatos a régieknél a folyamatos múlt értelmében (v. ö. Kovács M. kitűnő czikksorozatát a Nyőr X. és XI. kötetében). De a végzett múlt értelmezéséhez is szó fér, mint-hogy sokszor bizony valódi *rég*mult értelme van, a mint Melich nem rég megjegyezte (Erdélyi Muz. ez évi f. 179—81. l. Szegedi Gergelynek 1569-ből való énekes könyve nyomán). Azt meg tán felesleges is mondanom, hogy az *and-end* képzőjü jövőnek a futurum perfectummal való egyenlővé tétele immár határozottan meg van czáfolva (l. Simonyi akad. felolvasását az Akad. Értesítő 1891. évf. 695—699. ll.). Egyáltalán nem tudom eléggé figyelmébe ajánlani a szerzőnek, hogy a magyar igeidők használatának a latinnal való azonosításától óvakodjék; mert a régi művek (v. ö. Szarvas, Hunfalvy, Arany stb.) adatai nap-nap után jobban kihívják a kritikát s az újabb vizsgálatok az *actio* és *tempus* kategóriáinak megvoltát mindinkább veszélyeztetik. De ha nem hallotta is az újabb dolgokat, nem lett volna szabad ily gyarló állítást (23. l.) megkockáztatnia: «azt tapasztalhatjuk, hogy a jelentő mód végzett múlt ideje, végzett jövője s a föltételes mód múlt ideje *csakis mellékmondatokban fordulnak elő* stb.» — A 14. l. a jelző és a jelzett szóról olyanokat mond, a miket egy kis ellenpróba halomra dönt; uo. a főmondatnak mindenkor való önállóságát lerontják a következményes mondatokkal társuló főmondatok, pl. úgy szerette isten a világot, hogy . . . (a mint már Szvorényi tanította volt); uo. felhozhatom ellene, hogy a relativumos mondat nem mindig jelző mondat (l. Simonyit v. Szinnyeit.). — Az írásjelek használata bízást bőven tárgyalható az I. osztályban; erre az I. hász nyelvtana elég bő tractatussal szolgál (v. ö. Phil. K. 1891. 448. l.). — 17. l. a mellérendelésben első helyre való a kapcsolás, mert ez adja meg legjobban a mellérendelés fogalmát. — A 27. és 28. lapon egy csomó képző van felsorolva, a nélkül, hogy egyetlen példát is találnánk rájuk. — Nagy tévedés azt hinni, hogy az I. osztályban valamit is szólhatunk az álképzőkről (28. l.) s a hibás összetételekről; csak a helyeseket tudják deák-jaink! S ő mégis használ néhány (elfogadott) rossz szót (felületes 17. l. stb.). — 30. l. az igeidők alapjelentése csak lativus határozóképen fogható fel; uo. az *utca* és *út* egymásmellettiségéből még azt találja a deák következtetni, hogy az *utca* (helyesebben: *uccza*) az *út* kicsinyítőszava (v. ö. Gyuricza, farkicza). — Sok az ismétlés egyes helyeken, így a

31. és 32. l. on, noha főleg eleget hallottunk már egyes dolgokról. — 33. l. «A görögök másvilága» cz. olvasmány csak címül szolgál, de nincs kihasználva; ég így a 34. 35. l. on levő olvasmányok sincsenek elemelve. — 34. l. egy egészen új szabályt állít fel a szerző, bár aligha akarta olyképen fogalmazni, hogy az *alany* egyezik az állítmánynyal. Ugyanily elhamarkodottsággal találkozunk még néhány más szabály kimondásában is. Ha már fölvette (l. Phil. K. 1893. 582. s köv. ll.) a határozókat, tudnia kell, hogy csak a Bartal-féle felosztás adhat igaz könnyűséget az ú. n. képes határozók tárgyalásában, nem pedig a régi Simonyi-v. Pecz-féle (Simonyi az újabb kiadásban már elhagyta), legkevesbbé pedig a Szinnyi-féle (még a 4. kiad. is), v. ö. Dóczi értekezését a Tanáregyl. K. 1885/6. évf. — A 40. lapon egy hasznosnak látszó ismertető jelét mondja ki a szerző a mód- és állapothatározóknak, s ez az, hogy az állapothatározó csak az alanyhoz tartozik, a módhatározó pedig csak az állítmányhoz; már pedig mindenki tudja, hogy módhatározó jelzőhöz is tartozhatik. Ugyanitt figyelmeztetem M. urat, hogy ne gondolja lehetetlennek ezt a mondást: *sétáló tanulás*, mert van *dobogó táncz* a magyarban is ép úgy, mint a görögben (Ilias 18. é.), sőt falun *sétáló tánczot* is szoktak fejteni, azonkívül a peripatetikuskok is *sétáló tanulást* végeztek. — A szerző nagyon sokat tart a *vonzat* szó tanításbeli becséről s a 42. lapon mégis beszél holmi *vonzatlan* határozókról; pedig ez már következetlenség tőle, mert csak a latin grammatikusok beszéltek független távolítóról. — 13. l. Mintha nem tudna M. úr a *tettem legyen* maig használatos alakról! — A 27. lapon határozó-*képző*kről beszél (helyesen ragok, v. ö. Simonyi Antibarb.). — Feleletekben az *igen*-t a magyaros beszéd nem használja (Phil. K. 1891. 1092—3. l.), a mint Simonyi (Rendsz. nyt. 80. l.) és Szinnyi (R. nyt., kérdő mond.) is tanítják.

A *latin* részben csekélyebb hibák fordulnak elő, csakis néhány tollhiba, valamint a szigorúbb classicus stilus elleni vétség (*professor, serva, caballus, decuplex* stb.), a melyek magában a Bartal könyvében is megjelölhetők. Még a 67—8. l. on olvasható javítgatások fölös voltát akarom constataálni s azt, hogy az ú. n. kötőhangzókkal e részben is sokat vesződik a szerző; pedig ezek feszegetése nem válik hasznára a könnyűségre törekvő tanításnak.

A dolgozat nyelve magyaros és könnyen érthető; itt-ott azonban egyhanguságot (pl. a *keresek* szó rikító volta a 67., 71. és 53. ll.) és döcögést észlelhetni. Módszer dolgában alig van benne kivetni való, ámbár nem mindig találtam könnyűeknek fogásait. De különösen azt szerettem volna, ha deákjait mentől nagyobb öntevékenységben mutatta volna be a szerző az értekezés folyamán (v. ö. Magy. Pæd. 1893. 454. l. és Balassa cikkelyét a Tanáregyl. K. okt. füzetében).

Már most, ha fönnebb megnyomtam is tollamat azért, hogy M. úr

nem a nehezebb végét fogta meg a munkának: mindazáltal ép úgy, mint az előző években, nem vonhatom meg elismerésemet most sem ama szerető gondosságtól, melylyel a szerző az egész év nyelvtani anyagán lankadatlanul uralkodott s a maga számára iparkodott azt kidigózni a végből, hogy egyetlen órájának sikerét se kockáztassa. Nem mívelt ugyan nagy dolgot cikkeinek kidolgozásával, de példát adott tanító-társainak és tanítványainak, hogyan lehet a hivatásnak élni nemcsak magas járatu cikkek írásával, hanem mindennapi munkánknek lelkiismeretes följegyzésével is.

BÓDISS JUSZTIN.

VEGYESEK.

— Bugge ismeretes elméletét a germán mythologia lényeges elemeinek keresztyén és antik eredetéről (melyet én is behatóan tárgyaltam, *Budapesti Szemle* 73. köt.) alapos bírálat tárgyává tette Jónsson Finnur ó-norvég és ó-izlandi irodalomtörténetében (Kopenhága 1893), melyet Jiriczek Ottó az Allg. Zeitung 79. sz. mellékletében (1894. április 6.) ismertet. Jónsson is elveti Bugge merész combinatióit és következtetéseit, melyeket (és ez fejtegetéseinek önálló és fontos eleme) főleg a szkáld költészet anyaga alapján iparkodik megezáfolni. E költeményekben, melyek mind a IX. századból származnak, — Bragi versei 840 előtt, a többiek 875 előtt keletkeztek, — megvannak a skandináv mythologia leglényegesebb elemei: Odín, a leghatalmasabb isten, az emberek atyja, Walhall ura, hőseivel és hollóival; a többi istenek közül: Thor, Loki, Balder, Tyr, Freyr, Ullr, Vili, Hoenir; az istennők közül: Frigg, Freya, Sif, Idun; megvannak az óriások mint az istenek szenvedélyes ellenségei stb., és a „kenningar” (a mythos epikai anyagából alakított metaphorák és képek) ez istenségek viselt dolgaira mint a nép köztudomású ismereteire céloznak. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a viking-korszak (melyben a germánok, Bugge szerint, a keresztyén vallású és klasszikus műveltségű írektől veszik át mythoszaik főanyagát) 787—95-ben veszi kezdetét, tehát csak vagy egy fél-századdal a szkáld költészet reánk maradt termékeinek létrejötte előtt, első pillanatra is világos, hogy ily rövid idő alatt ez idegen mesék sem annyira át nem alakúlhattak, sem a nemzet egyetemes birtokává nem válhattak. Még szűkebbé válik e kérdéses korszak, ha tekintetbe vesszük, hogy a vikingek csak 835 óta töltötték a telet Irlandban és csak 851 óta Angliában, pedig a Bugge föltételezte mélyre ható szellemi befolyás, melyet az írek e viking-korszakban a germánokra gyakoroltak volna, csakis a téli tartózkodás idejében képzelhető. Bátran állíthatni, hogy ily befolyás 840 előtt egyáltalában igen valószínűtlen (Jónsson egyenesen tagadja), pedig ekkor Bragi költeményei már megvoltak, melyek tiszta germán mythikus elemekben oly gazdagok. Jónsson igen helyesen figyelmeztet arra is, hogy a kelta ornamentika nagy befolyása a germánokra nem bizonyít a kérdéses

problémára semmit; hiszen a görög technika is befolyásolta Közép- és Észak-Európa præhistorikus lakóit, a nélkül, hogy valaki ez időre vonatkozólag a 'hellén szellem és műveltség hatásáról' szólni merne. A barbár népek természetesen nyomban utánozták, és néha elég ügyesen, a kezökbe esett szép fegyvereket és eszközöket; de e technikai 'hatás' távolról sem mérkőzhetik azzal az óriási átalakulással, melyen Bugge szerint a germánok vallása és világnézete a keresztyén és antik eszmék hatása alatt keresztülment. Erre több század sem lett volna elégséges, pedig a Jónsson idézte történeti adatok tanubizonyossága szerint e hatalmas forradalomnak alig néhány évtized lefolyása alatt kellett volna végbemennie. A Bugge kutatásainak nagy fontosságát és részben értékes voltát természetesen Jónsson sem tagadja; de a jeles norvég nyelvész és philologus főtételét ő is határozottan tarthatatlannak mondja.

h.

— Vörösmarty Főti Dalának egy vitás helye tudvalevőleg a következő:

Lélek és bor két atyafi
Gyermekek.
Hol van a hal, mely dicső volt
Es remek?

A közhiedelem ezt a helyet úgy magyarázza, hogy Vörösmarty, ki a költeményt a hely színén, a főti szüreten, rögtönözte, — tószóját e soroknál mintegy félbeszakítva, — az izletes halat körülhordó egyénhez fordult, nehogy azt végképen elvigyék előle. Ez a magyarázat azonban menten alapját veszti, ha Gyulai Vörösmarty életrajza nyomán tudjuk, hogy a költő a dalt már készen vitte ki a szüretre s ott csak elszavalta, sőt hogy évekig készült rá, mióta Toldy a német «geselliges Lied» meghonosítására ösztönözte. Másik, szintén a legszelesebb körökben elterjedt magyarázat az, hogy e sor tulajdonkép így hangzik: Hol van a *hon*, mely dicső volt és remek? Ez a magyarázat is tarthatatlan, mert hiszen Vörösmartynak lett volna alkalmja e helyet kijavítania, meg aztán az értelme se talál.

Sokkal helyesebb nyomon jár Riedl Frigyes, ki *Póttikájában* e helyhez ezt jegyzi meg: «Azaz, a hal alárendelt, szánalmas egy állat, mert *vízben* él.» Utána indulva írtam magam is *Szemelvények a magyar nemzeti lyra köréből* cz. munkámban: «Azt jelenti, hogy a hal dicső és remek nem lehet, mert vízben él, vére hideg, nincs hevülő lelke. Azt csak a bor teremti.» Nem fojthattam el azonban azt a megjegyzést, hogy «a kifejezés nem a legszerencsésebb.»

Komáromy Lajos munkámnak ismertetésében (Nemzeti Nőnevelés XIV. k. X. f.) nem tartja kielégítőnek e magyarázatot s figyelmeztet dr. Mátray Ernőnek a Vasárn. Újság 1892. 43. számában megjelent ily című cikkére: *A Főti Dal jubileuma*. Ebben a költemény keletkezése következőképen van elbeszélve:

«Mindenki talált az új dalon kiemelni és magasztalni valót. A nőket főleg a szerelem mámoros megnyilatkozásával ragadta el. Fájt a tétlen hazafiságnak találó jellemzésével és tette buzdításával; Kossuthnak a nemzeti érzés erős buzdulása tetszett főleg benne; Deák Ferencznek az egész-

Toldy nagyra volt véle, hogy e szép költemény az ő baráti nógatásainak köszönte létét; Szemere Pál igen elmésen találta megörökítve benne *ama régibb keletű megjegyzését*: «hol van a hal, mely dicső volt és remek.» Fáy né ugyanis egyik szüretén pompás hideg halat tált fel vendégeinek. A következő esztendőben elmaradván a hal az asztalról, Szemere e kérdéssel bevezetett pohárköszöntőt mondott Fáyra, megróván benne, hogy ő, a közügyek terén a *haladásnak* oly buzgó bajnoka, ezáltal hűtlen lett a *haladás* elvéhez. Vörösmarty ismervén Szemere hiúságát, költeményében megörökítette jeles mondását, mely amennyi derűtséget keltett akkor a jelenlevő társaságban, ép annyi fejtörést okozott azóta e vers magyarázóinak.»

Ezt az esetet Badics Ferencz is fölemlíti Fáy András életrajzában: «1841-ben Fáy né egyebek közt pompásan feldisztított hideg halat tált fel vendégeinek. Erre czélozva kérdé a következő évi szüreten Szemere Pál: «Hol van a hal, mely dicső volt és remek?» S mivel ekkor nem adtak fel halat, közderűtség közt róvá meg felköszöntőjében a gazdát, mint ki a *haladás* (t. i. *hal-adás*) felekezetétől elpártolt.» (620. l.)

E szerint tehát Szemere az 1842-iki szüreten mondta a *haladás* bonmotját, ugyanakkor, mikor Vörösmarty elszavalta a Fóti Dalt s így a vitás hely még sincs vele megmagyarázva. Badics nem is említi meg, hogy Vörösmarty e helyet felhasználta volna. Mátray csak egyszerűen «régibb keletű megjegyzést» említi, de semmivel sem indokolja. Komáromy Mátray értesítését oly találónak tartja, hogy hajlandó feltenni, vajjon nem tévedt-e Szemere Pál a Badics említette dátumban?

Ily feltevésre azonban semmi jogunk sincs, de okunk sem, ha felkeressük a *Divatcsarnok* 1853 ápr. 28-iki számát, hol *Fáy András* cím alatt §. 3. Folyam. Barátiak) a vitás hely eredete ilyenképen van elmondva:

«Vörösmarty, Ferenczy (a szobrász) és Fáy András egymás szomszédságában vettek volt meg egy-egy szőlőt a fóti hegyen két kis mértföldnyire Budapestről. Évenkinti szüretelés alkalmával több vagy kevesebb napokra, nagyobb vagy kisebb számmal itt gyülekeztek össze: Bajza, Bártfay, Bugát, Czuczor, Deák Ferencz, Egressy Gábor, Érdi, Pólya, Szentpéteri (a színész), Toldy, Zádor, Zichy, Wesselényi Miklós, Fáy-Máriássy Ilona, Fáy Emil, Ferencz és Gusztáv, Lendvayné, Schodelné, Szemere-Csoma Borbála, Sztrokay Katalin és Louise . . . Ezen részint rokonok és társak, részint barátok és ismerősök körében kérdezé az áldomás poharat fölemelő: Hol van a hal, mely dicső volt és remek? midőn egyik napon, 1841-ben, a víg poharak, vagy a pezsgő üvegek szomszédságából a virágokkal körülkoszorúztatni szokott (tehát átvitelesen szólva: dicső és remek) hideg csemege-hal ki maradván, házi gazdánkat, Fáy Andrást, mint a *haladás* (szójátékkint: *hal-adás*) felekezetétől elpártoltat, róvá meg — dévajszágból.»

Minden kétséget kizárólag világos tehiát, hogy Szemere az emlékezetes sort 1841-ben, egy évvel a Fóti Dal keletkezése előtt mondta s Vörösmarty megörökítette költeményében. Az időpont dolgában nem Szemere, hanem Badics tévedt.

Nézetem szerint azonban ezzel még mindig nincs megmagyarázva a vitás sor. Vörösmarty nem csupán a lakoma fűszerét, a tűzes bort s a

remek halat akarta vele kifejezni. Azt hiszem, azt a magyarázatot, melyet a fentemlített kommentátorok s magam is felvettünk, nincs okunk ezentúl sem mellőzni. Szemere közlése csak e hely kétségtelenül homályos kifejezése módjára vetett világot, de az értelem, a melyben Vörösmarty alkalmazta, az: hogy a lélek igazi elevenítő szelleme a bor s a víz csak halvérű, hideg embert nevel.

ZLINSZKY ALADÁR.

KÖNYVÉSZET.

Latin Praeparatiók. 19—22 füzet. (K. 8-r.) Budapest, 1894. Singer és Wolfner.

19. Füzet. *Dóczi* Imre Praeparatio Vergilius Aeneisének I. és II. énekéhez. Ötödik füzet. (193—259 lap.) 30 kr.

21. füzet. *Rácz* Soma. Praeparatio Cicerónak de Imperio Gn. Pompei című beszédjéhez. Második füzet. (Praeparatio 1—12 fejezet.) (1—48 lap.) 20 kr.

22. füzet. — Ugyanaz. Harmadik füzet. (Praeparatio 13. fejezettől végeig.) (49—102 lap.) 30 kr.

Magyar Nyelvőr. Szerkeszti *Szarvas* Gábor XXIII. kötet 8. füz.: *Prikkel* L. Marián, Holval. — *Albert* János, A magy. nyelv jelene és jövője. — *Szinnyei* József, A magy. nyelvbe átvett oláh szavak. — *Szabó* Ernő, A házi állatok a magy. szólásokban. — *Balassa* József, A slávoniai nyelvjárás. — *Veinstein-Heress* Kornél, A Jordánszky- és Erdy-codex. — *Simonyi* Zsigmond, Tájszótarlózat. — Helyreigazítások. Magyarázatok. — Népnyelv hagyományok.

Nyelvtudományi közlemények. Szerk. *Simonyi* Zsigmond. XXIV. köt. 2. füz.: *Simonyi* Zsigmond, Szókombinálás és szóképzés. — *Szinnyei* József, Labiális illeszkedés a cseremiszbén. — *Munkácsi* Bernát, A vogul nyelvjárások szóragozása. — *Szilasi* Móricz, Kombinált műveltető és mozzanatos ige képzés. — *Munkácsi* Bernát, A *lapú* és *nap* szók magyarázatához. — *Schmidt* Győző, A pozsonyi codex nyelvi sajátosságai. — Ismertetések. — Kisebb közlések. — XXIV. köt. 3. füz.: *Balassa* József, A magyar magánhangzók története I. — *Szilasi* Móricz, Kombinált műveltető és mozzanatos ige képzés. II. — *Hegedűs* István, Az absolutus esetek. — *Munkácsi* Bernát, A vogul nyelvjárások szóragozása. — *Borovszky* Samu, Német kölcsönzők. — *Prikkel* Marián, Ösvallásunk egy-két nyelvi emléke. — Ismertetések. — Kisebb közlések.

Magyar Könyvszemle. Szerk. *Schönherr* Gyula. Új folyam II. köt. 2. füz.: *Bojničić* Iván, A horvát-szlavón orsz. levéltár. — *Varju* Elemér, Két könyvhagyományozás a XV. századból. — *Thaly* Kálmán, Kőszeg város könyveinek lajstroma 1614-ből. — *Horváth* Ignác, A M. N. Múzeum ősnymtatványainak jegyzéke III. — Külföldi szemle. — Tárca. — Szakirodalom. — Vegyes közlemények.

Péter János, Az ige nevek használata. Gyulafehérvár 1894. 88 l. Ára 80 kr.

Széchy Károly. Gróf Gvadányi József. 1725—1801. A Rontó Pál megjelenésének százados évfordulójára. (N. 8-r. 320 lap.) Budapest, 1894. Ráth Mór. 4 frt. Félbőrbe kötve 5 frt 60 kr.

V. Szűcs Géza. Csokonai és az olasz költők. Irodalomtörténeti tanulmány. (8-r., 49 l.). Szentcs, 1893. Stark N. bizománya.

TALÁLKOZÁSOK A CLASSICUS ÉS MODERN KÖLTÉSZETBEN.

(Folytatás.)

A mulandóságról való elmélkedés vezet bennünket a szerencse forgandóságáról való elmélkedésre, mely igen felkapott mind a görög és római classicusoknál mind pedig utánpótlásuknál Tinóditól egészen a jelenkorig. A szerencse majd állhatatlan (*non stabilis*), majd forgandó mint a kerék (*rota*); egyszóval mindazok a képek variálnak, melyeket Ovidius-nál össze csoportosítva találunk, midőn így szól (Ex Ponto IV, 3.):

*«Haec dea non stabilis, quam sit levis, orbe fatetur,
Quem summum dubio sub pede semper habet.
Quolibet est folio, quavis incertior aura,
Omnia sunt hominum tenui pendencia filo
Et subito casu, quae valere, ruunt.
Ludit in humanis divina potentia rebus.»*

és (Trist. V, 8.):

Passibus ambiguís Fortuna volubilis errat.»

Tinódi így jellemzi a szerencsét:

*«Röttenetes a szerencse magában
Mely hamar ő fordul jóból gonoszban»*

és (Enyingi Terek János vitézked.):

*«Nincsen szöme szerencse kerekének,
Egyaránt forog gazdagnak, szegénynek.»*

«A bujdosók és Thököly kora 1670—1700» című könyvben pedig ez áll:

*«De nem kell mulatni, mert az idő forog,
A golyóbis talpu szerencse tántorog.»*

A XVII. századbéli «Virágénekek» ben a «Cantio de amore» című költeményben is találkozunk e képpel:

«Oh mely állhatatlan világnak öröme,
Változás alatt van röjtve szerencséje.
Rajtam is fordula szerencse kereke,
Mely szokott símának lenni ő tengelye»

Dugonics is használja e képet «Jolánká»-jában (II. szak. V. rész 423. l.), valamint Beniczky Faludi nyomán:

«Szerencse kerekén azért okosan ülj,
Tündér változásán hogy meg ne szégyenülj»

Petőfi (Hazám b a n) meg így szól:

«S a változó szerencse szekerén
A nagy világot összejártam én.»

és

«Nem építék sors kegyére
Tűrök, mit fejemre mére
Jót, rosszat.
Mit ma ad — elveszi holnap,
Majd megadja — a mit elkap,
Jellemképe változat.»

De

u s c r i u s 12. Epigrammájában

«*In simulacrum Occasionis et Poenitentiae*»

a szerencsét kopasznak is mondja, a mint az e verséből kitűnik:

«*Crine tegis faciem. Cognosci nolo. Sed heus tu
Occipiti calvo es. Ne teneat fugiens.*»

Ez a kopasz szerencse belejutott a magyar irodalomba is; így meg van az a Thaly-féle XVII. századbeli gyűjteményben, továbbá Dugonics Jolánkája (434. l.) e versében:

«Kopasz — benna — ezudar Jóság
Agyarogva fondorló.
Főlkendőzött aggott Óság
Nyughatatlan, kóborló,
Ma hitőget, hízelkedik,
Szárnyán visel, főnnhordoz stb.»

Listinek Magy. Marsában is előfordul 462.

A szerencse forgandósága szülte Ovidiusnak az ismeretes mondását:

«*Donec eris felix, multos numerabis amicos;
Tempora si fuerint nubila, solus eris*» (Trist. I, 9 5.)

melyet ő oly szépen, költőileg fejez ki a következőben:

«*Utque comes radios per solis euntibus umbra est,
Cum latet hic pressus nubilus, illa fugit,
Mobile sic sequitur fortunae lumina vulgus*» (Trist. I.).

Ezt az igazságot találjuk Dugonics Jolánkája (I, II, 3., 366.) e szavaiban:

«Elég társ a szép mulatságban,
De kevés a nyomorúságban»

Baróti Szabó Dávid verseiben:

«Közli míg kincsét te veled Szerentse,
Lesznek addiglan felesen barátid.
Nem fog — a kockád mihelyest vakot vet,
Senki betsűlni.
Merre mégy, híven követőd az árnyék,
Önti sugárit valamig Nap égről:
Alkonyodván ez, kiterül s világból
Végre kiműlik.»

Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Petőfi «Honfidal»-ában:

«Titkon kísérem lépteid
S mindegyre híven;
Nem mint az árny az utazót
Csak jó időben.»

Evvel az elmélkedéssel karöltve jár a dualistikus napfény és sötétség, a derű és ború, felleg, melyet az Ovidisták szeretnek használni: «*Post nubila Phoebus*, borúra derű» mindenféle variációban; így szól Gyöngyösi «Murányi Venus»-ában:

«Hová fordul a nap, ott van fényesség,
A honnét elmegyen, lesz éj setétsége,
Lejött a Murányi napnak delisége,
Fényesül az erdő árnyékos zöldsége.»

Csokonai «Az ég és csillagok» című költeményében így kesereg:

«Régi kedvem szép horizonja
Dúlt borzasztó setétségre,
Egy komor éj mord gyászba vonja
Régi napom nem jön égre,
Kincsem szép szemei vesztemet
Megvigasztalhatják maguk.»

Arany J. szavai meg ezek:

«Kél és száll a szív viharja
Mint a tenger vésze,
A lezajlott búfelhőkön
Szép szívárvány támad.»

A népdalban is találjuk ezt a dualismust, mint a következőben (Gyulai P. gyűjt.):

«Mikor a két kedves
Egymástól elválík,
Még a fényes nap is
Homályosnak látszik.»

A szerencse forgandósága, annak negatív oldala: a nyomorúság, baj, szerencsétlenség a reményben találja támaszát, vigaszát, orvosszerét. Ezt a *spes*t, melynek Tibullus oly benső és ihletes magasztalója, midőn róla ezt éneklí (Eleg. II, 6., 19):

*Jam mala finissem leto: sed credula vitam
Spes fovet et fore cras semper ait melius.
Spes alit agricolas: spes sulcis credit aratis
Semina, quae magno foenore reddat ager.
Haec laqueo volucres, haec captat arundine pisces,
Quum tenues hamos abdidit ante cibus.
Spes etiam valida solatur compede vinctum:
Crura sonant ferro, sed canit inter opus.»*)*

csoportos képeivel, melyek e *spes* kiszínezésénél oly remekül alkalmaztatnak, utánozta Ovidius (Ex Ponto I, 7. Ad Graecinum) e szavaival:

*«Spes igitur menti poenae, Graecine, levandae
Non est ex toto nulla relicta meae.
Haec dea quum fugerent sceleratas numina terr
In dis invisita sola remansit humo.*

(Ez Theognisból való.)

*Haec facit, ut vivat fossor quoque compede vinctus
Liberaque a ferro crura futura putet.
Haec facit, ut, videat quum terras undique nullas,
Naufragus in mediis brachia iacet aquis.*

*) Tibullus e helyét Dugonics lefordította és megtoldotta «Jolánká»-jában.

*Saepe aliquem sollers medicorum cura reliquit
Nec spes huic vena deficiente cadit.
Carcere dicuntur clausi sperare salutem,
Atque aliquis pendens in cruce vota facit.
Haec Dea quam multos, laqueo sua colla ligantes
Non est proposita passa perire modo.»*

Érdekes e tekintetben a Katona dal a XVII. századból
(Közli Thaly K. Magyar vitézi énekek I. k.), mely ekképen hangzik:

«Reménység az embert gyakorta táplálja,
Istrázsa istrázsát reménységért állja.
Erős had a várat ugyanazért szállja,
Hogy pályafutását ő is megpróbálja.

Jó reggel az szántó ekéjét forgattya,
Fűr, farag, vasait földnek igazgattya.
Reménységért szegény földet megszántja,
Megérett búzáját örömmel aratja.

Hol kiljebb, hol beljebb halázzat a halász,
Távul puskájával kerülget az vadász.
Lépet szed és tört hány reggel az madarász,
Reménységért hánja horgait az halász.

Tengeren az gályák, ha elszakadoznak,
Eloszlott deszkákhoz sokan ragaszkodnak.
Noha ők szegények szárazat sem látnak,
De jó reménységért azokhoz kapkodnak.

Jó reggel vitézek ágyokból fölkelnek,
Lovat abrakolnak, puskákat töltenek,
Fegyvert s kardot kötnek, harczba úgy készülnek,
Az jó reménységért csak el nem repülnek.

Noha az rabok is vasakat viselnek,
De munkájok között mégis énekelnek.
Szoros bilincsekből reggel ha fölkelnek,
Mégis szabadulást szegények remélnek.

Mondván holnap dolgunk talán jobban leszén,
(*Et semper cras fore ait melius*)
Ki rabjai vagyunk, kegyelmébe veszen,
Vagy megkönyörülván értünk sarcot teszen,
Ugy szabadulásra dolgunk jobban leszén.»

Ime tökéletes reproductiója Tibullus és Ovidius gondolatainak!

Tibullus-nak e gondolatát:

«Crura sonant ferro, sed canit inter opus»

és Ovidiusét (Trist. IV, 1):

«Hoc est, cur cantet quoque compede fossor
Indocili numero cum grave mollit opus»

találjuk kifejtve gr. K o h á r y J. e szavaiban:

«Ember jó kedvéből csendesült elméből szokott verset írni
Szíve busultában elzárt fogházában inkább szokott sírni»

(V. ö. Ovid. Trist. I, 1):

«Carmina proveniunt animo deducta sereno.
Nubila sunt subitis tempora nostra malis»

Az bűnnek inségét mérge dühösségét nem könnyű megbírni.
Versek koholása s olykor faragása adhat még is dolgot,
Szokatlan munkámban, henyélő voltomban foglalatosságot,
Üdöm töltésére s bűm felejtésére egy kis mulatságot

(O v. E x P o n t o I. 6):

Consequor ex istis casus oblivio nostri

Kezdem hát munkámat, nem hagyom magamat, henyélő nem leszek
Bal szerencsém sorsán, lábaimnak vasán könnyebbülést tészek
Isten kegyelméből s versem fűzéséből megpihenést vészek.»

Ugyancsak Tibullus és Ovidius e gondolata meg van A r a n y J. e szavaiban (H o l l ó s y K o r n é l i á n a k j e m l é k k ö n y v é b e):

«S hogy láncza csörgését ne hallja,
Énekkel űzi bús nesztét.»

A remény kritikáját tartalmazza C s o k o n a i n a k ismeretes dala a «Reményhez»:

«Földiekkel játszó
Égi tünemény» stb.

A szerencse állhatatlansága, a remény szoros kapcsolatban áll a szerencse, a boldogság és az elérhetetlen vágyak utáni hajszával, melynek jelképe Tantalus.

Tantalus sorsa, kiről Horatius (Epod. 17., 66) ezt mondja:

«Egens benignae Tantalus semper dapis»

és (Sat. I, 1., 68):

«Tantalus a labris sitiens fugientia captat flumina.»

Hasonlóan O v i d i u s (Amos, III, 12):

«Proditor in medio Tantalus amne sitit»

jelképe a ki nem elégíthető vágyaknak. Ez a kapkodás és hiú vadászat prægns kifejezést nyert Horatius e szavaiban (Sat. I, 2., 107):

*«Meus est amor huic similis ; nam
Transvolat in medio posita et fugientia captat.»*

Ugyanezt a gondolatot találjuk G o e t h e e strophájában :

*«Willst du immer weiter schweifen ?
Sieh, das Gute liegt so nah !
Lerne nur das Glück ergreifen,
Denn das Glück ist immer da.»*

A XVII. század énekei is (Thaly K. kiad.) tartalmazzák azt e szavakban :

*«Nagy kincsért pályát soha ne fussál,
Végre Dunáról szomjan ne jussál»*

T o m p a pedig ezt hirdeti :

*«Nem vagyunk gyakran boldogok maga
A boldogság miatt»*

és «B o l d o g s á g» című költeményében :

*«Zaklat a vágy s űzve szívünk
Ösmeretlen tájakig.
Nem boldog, ha kéjt nem ízlel ;
Nem, ha azzal jól lakik.»*

V ö r ö s m a r t y meg «M e r e n g ő»-jében :

*«Kinek virág kell, nem kér rózsaberket.
Kéjt vesz, ki sok kéjt szórakozva kerget.»*

V é g r e A r a n y «M i n t e g y a l é l t v á n d o r» című költeményében :

*«Jártam a jelenben, éltem a jövőben.
Idegen város volt a jelennek pereze,
A hol meg sem áll az utas átmenőben,
Még körül sem néz, mert az ő célja messze.*

*Így a holnap mindig elrabolta a mát,
Én nem mertem élni, mert élni akartam,
Keresém a távol békés nyugalomát
S a béke galambját önkényt elzavartam»*

és «V i s s z a t e k i n t é s»-ében :

«Keresém a boldogságot,
Egy nem ismert idegent,
Jártam érte a világot —
S kerülém, ha megjelent.»

A gondolatok és kifejezések találkozása vezet bennünket Homeroshoz; így Andromachénak e híres, forró szeretetének mélységét jellemző szavai (Hom. II. VI, 429):

Ἐκτορ, ἀτὰρ σὺ μοί ἐσσι πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ
Ἥδ' ἐ κασίγνητος, σὺ δὲ μοι θαλερὸς παρακοίτης

találhatók Propertius e versében (Eleg. I, XI, 23):

«Tu mihi domus, tu, Cynthia, sola parentes»

Ugyanezt mondja Briseis Achilleshez Ovidius Heroidjaiban. Legközelebb áll azonban hozzá Petőfi-nek e versszaka:

«Egy személyben minden
De mindened vagyok:
Férjed, fiad, atyád,
Szeretőd, testvéred.»

Homeros azon gyönyörű helyét, melyben Odysseus Nau-sikaát magasztalja (Odys. VI, 153) e szavakkal:

Εἰ δὲ τίς ἐσσι βροτῶν, τοὶ ἐπὶ χθονὶ ναϊετάουσιν,
τρισμακάρες μὲν σοίγε πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ
τρισμακάρες δὲ κασίγνητοι etc.

átvette Ovidius (Met. IV, 322) midőn így szól:

«Sive es mortalis: qui te genuere beati,
Et frater felix, et fortunata profecto
Si qua tibi soror est, quae dedit ubera, nutrix,
Sed longe cunctis longaeque potentior illis,
Si qua tibi sponsa est, si quam dignabere taeda.»

Ez utóbbit követte Dugonics, midőn Etelkát e szavakkal dicsőíti:

«Boldogok azok a szülők, kik ilyet a világra hozhatnak. Boldogabb Magyarország, mely evvel a kincsesel dicsekedhetik. Legboldogabb pedig az a levente, kiről a Magyaroknak istene oly rendölést teve, hogy — veled együtt szövetségbe esvén — drága szeméjödnek páraságában gyönyörködjön.»

A homerosi gondolatot (Odys. I, 57):

αὐτὰρ Ὀδυσσεύς
 ἰόμενος καὶ καπνὸν ἀποθρώσκοντα νοῆσαι
 ἦς γαίης, θανέειν ἱμείρεται

visszaadja a közmondás: «Házának füstje is kedvesebb mint idegen országnak tüze», valamint a népdal:

«Mi füstölög ott a síkon távolba,
 Hej talán az édes anyám hajléka,
 Messze jártam, távol is volt jó dolgom,
 Hej de szívem csak azt mondja: jobb otthon.»

Homeros Odys. V, 55. Kalypso nympha kertje *) és Odys. VI, 41. az istenek székhelye, az Olympos, le vannak festve Odys. VII. pedig Alkinoos művészi háza le van írva.

Ezt az utolsót utánozta Ovidius Metamorphoseonjaiban a Phaëton-féle történet elbeszélésében (Met. II, 1):

«*Regia Solis erat sublimibus alta columnis*» etc;

de Kalypso kertje is hatással volt reá: szétszórva utánozza leírva a puha gyepet, rétet, harmatos hajnalt, virágos, örök tavaszt, madarak szólását, violákat, nymphákat, barlangokat, csermelyeket. Ehhez az édenhez illik az ovidiusi éden, a tőle megénekelt aranykor, a classicus Eldorado.

Mind a természeti (Kalypso lakóhelye és az Olympos), mind pedig a művészeti (Alkinoos háza és kertje) éden megvan Ovidiusnál; ő ugyanis a Fames, Fama és Somnusnak lakóhelyeit gyönyörű szép képekben mutatja be. Mindezeknek a hatása alatt megírta Gyöngyösi a maga Cupido lakóhelyét, melyben megtalálható a vergiliusi dualismus is, a mint az Aen. VI. énekében az Elysiumot és a Tartarát egymás mellé állítja.

Vergilius VI. éneke, kivált az abban foglalt Elysiumnak a leírása több magyar íróra volt hatással; így olvassuk Bacsányi-nak «Búsongás» V. című költeményében;

«Megcsalván s eltűnén régi reménysége,
 Érti, hogy nincs messze bujdosása vége.
 Visszatér nem soká hajdani honnyába,
 Hol több igaz Magyar: Zrinyi, Gyöngyösi» etc.

*) Gyulai P. «Margitszigeten» cz. költeményben e szigetről mondja:
 «Kalypso kertje e tündérsziget?»

és Dugonics-nál (Jolánka I, II, 6., 450. l.): «Pörnyés': No — mi hír a másvilágon?

Lélek: Sokkal jobb mint ezenn: Mindenkor vigadoznak a Hazájokat szerető igaz magyarok, Bendekúzzal, Atillával és Árpáddal járnak ama legboldogabb mezőkön, azokon a szép paripákkal rakott térés héjökön».

Csokonai-nál meg «A mostani háborúban vitézkedő magyarokhoz» című költeményében:

«Vajha vitézségtek szép híre nagy őseitekhez
Kedvesim! a holtak siket országába mehetne!
Ah! melly édes öröm lepné meg scythia atyáink
Lelkeit, ah! millyen kedves hír lenne azoknak,
Hogy még a magyar él s él benne a hajdani lélek.
Mint vígadna vitéz unokáinak Attila s Árpád.»

Végre Vörösmarty-nál «Zalánfutásá»-ban:

«Oh ne nagyon számláld, deli hős ifiúi korodnak
Napjait, oh ne igen szomorodj e létel utóján,
Mert nem kéne-e menned utóbb, nem kell-e nekünk is,
Ott, hol Attilának iszonyú árnyéka huzódik,
Hol nagy Ügek nemes Álmossal vígadva parancsol
A sok ezer népnek, mellyet dárdájok elejte»

(Ime vergiliusi és horatiusi reminiscentia Ep. I, 6., 27.:

Ire tamen restat, Numa quo devenit et Ancus)

Ebből a classicus édenből lett a keresztény mennyország, melynek fényét, pompáját, kellemes voltát a latin egyházi költők megénekelték és pedig egészen Ovidiusnak hatása alatt.

Jellemző e tekintetbe a «Hymnarium»-nak *) 98. darabja: «De cœli beatitudine» című költeménye, mely ekképen hangzik:

«Ad perennis vitæ fontem sitit nunc mens arida

*Nam quis promat summae pacis quanta sit lætitia,
Ubi rivis margaritis surgunt aedificia,
Auro celsa micant tecta, radiant triclinia.*

*Solis gemmis pretiosis hæc structura nectitur,
Auro mundo tanquam vitro urbis via sternitur.
Abest limus, deest fœmus, lues nulla cernitur.*

*) Dr. C. B. Moll. Hymnarium. Blüten lateinischer Kirchenlieder.

*Hiems horrens, aestas torrens illic nunquam saeviunt.
Flos purpureus rosarum ver agit perpetuum.
Candent lilia, rubescit crocus, sudat balsamum.*

*Virent prata, vernant sata, rivi mellis influunt.
Pigmentorum spirat odor, liquor et aromatum.
Pendent poma floridorum non lapsura nemorum.*

*Felix coeli qui praesentem regem cernit anima
Et sub sede spectat alta orbis volvi machinas,
Solem, lunam et globosa cum planetis sidera.*

Ovidius költeményei valóságos éden kertek, melyekben a legkülönbözőbb virágok díszlenek. Legkedveltebb előtte a rózsza, melyet összekötetésbe hoz az a u r o r á-val. Jellemző hely e tekintetben Met. II, 112:

*«vigil rutilo patefecit abortu
Purpureas Aurora fores et plena rosarum
Atria.»*

Továbbá a liliom; így Fasti IV, 430.:

*«Plurima lecta rosa est, sunt et sine nomine flores,
Ipsa (t. i. Proserpina) crocos tenues liliaque alba legit» stb.*

Ez a liliom vagy fehér rózsza közé kevert piros rózsza, a tejben úszó rózsza Ovidius után igen el van terjedve az Ovidistáknál különböző változatokban.

Ezeket a rózsákat s liliomokat használták az egyházi emberek szűz Mária dicsőítésére. Így közli a «Winkler Codex» a 150. lapon a következő dicsőeneket:

*«Zeretethnek rosaya
teghöd ekeseite
Zenth alázatossagnak
Violaya zepeite
tisztességnek lilioma
ighen teghöd tisztöle.»*

Ide vonandó:

«Maria: eegnek lilioma, paradicom rosaya»

Ugyancsak a «Hymnarium» 20. darabjában Máriát ekképen dicsőítik:

*«Talis mater speciosa
Pulcra est cum filio,*

*Qualis est cum molli rosa
Viola cum lilio.*

A paradicsomi rózsát Balassi már kedvesére alkalmazta, midőn az 50. darabban így szól:

«A paradicsomba termett szép új rózsza dicsőséges orczája.»

Gyöngyösi is kötött Mária és Krisztus dicsőségére fehér és piros rózsák-ból font rózsza koszorút. Balassi «Kit egy bokrétáruul szerzett» című 24. darabjában magyarázza a viola, a piros és fehér rózsza jelentését e szavakkal:

«Viola szép színe mutatja hívségét,
Rózsza piros volta hozzám nagy szerelmét;
Fejér rózsza pedig mondja tiszta éltét.
Nézsze mint mutatja böles eszes elméjét.»

Arany János «Zách Klára»-jában is e szavakkal rajzolja a női báj:

«Királyasszony kertje kivirult hajnalra;
Piros rózsza, fejér rózsza, szőke leány barna.
Azt a rózsát, piros rózsát jaj be szeretném én!»

A piros rózsától csak egy lépés kell a pünkösdi rózsáig, mely oly kedves virágja a magyar költőknek. Én azt gyanítom, hogy a kereszténység épen Ovidius tavaszát fejezte ki a pünkösddel ép úgy, mint rózsáit és liliomait Máriára alkalmazta.

Ovidiusnak tavaszát ugyancsak Balassi fejezi ki pünkösddel, midőn így szól:

«Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje,
Hosszú úton járókat könnyebbítő szele,
Te nyitod rózsákat meg illatozásra»

V. ö. Gr. Koháry István. Az Ovidisták a pünkösdi rózsával összekötötték a hajnalt; így ír Poócs András:

«nincs mód, hogy anyától
Lett volna, gondolom Pünkösdi rózsától
Attól is hajnalban s annak harmatjától.»

Hasonló gondolatot ugyancsak avval a képpel fejezi ki a következő költemény:

«Nem anyától lettél,
Rózsafán termettél,
Piros pünkösöd napján
Hajnalban születted.»

Orczáid rózsái
 Ha közel volnának,
 Égő szívem mellé
 Tűzném bokrétának,»

a melyben a pünkösdi mint tavasz a piros rózsával köttetik össze.

A szépségnek összehasonlítása a pünkösdi rózsával nagyon felkapott; így olvasható Resetha János-nak 1801. dalgyűjteményében:

«Talán nem is anya fajzott,
 A pünkösdi rózsra rajzott.
 Szébb vagy, szívem, Dianánál
 Piros pünkösdi rózsánál.»*)

Balassi X. darabjában ezt dalolja Citerás lengyel Zsuzsánáról:

«Mert kis szája
 Szép orcája
 Mint pünkösdi új rózsá.»

A Homerosi Ῥώς és az Ovidiusi Aurora szülte ῥόδον-t, rosá-t, melynek testvére az ἔρση, ros. Ez a hajnal, rózsá és a velök együtt járó harmat mint vörös fonál húzódik irodalmunkban. Evvel kapcsolták össze a zöld gypet, rétet, csermelyt, forrást, álmodot és a madarászatot. Legjellemzőbb e tekintetben Arany «Buda halálá»-ban a következő részlet:

«Ébredj deli hajnal, te rózsazömlő.
 Már lengeti keblét hűs reggeli szellő.
 Szép reggel az asszony pihenést lehellő,
 Arcza szelíd hajnal, friss hajnali szellő,
 Puha gyenge harmat, gyümölcs üde hamva,
 Szava rigó ének mélyebb fuvodalma.»

A langyos harmat lesz meleg könnyű, mely már átvezett a sentimentálba: panasz, olvadás, csalóány-kesergés. E tekintetben is vezér Ovidius, ki így énekel (Met. IV, 265):

*) A Dianához való hasonlítás minden Ovidistánál meg van. Ez annyira megy, hogy még Szűz Máriát is vele identificálják; így Gyöngyösi István ezt írja Szűz Máriáról:

«Ez az igaz szűz Diana
 Élete fejérségében
 Igazán ritka holló.»

«*Rore mero lacrimisque suis ieiunia pavit*
és még találóbban (Met. X, 360):

«*Aestuat et tepide suffundit lumina rore*»

Ugyanezt a képet használja Balassi VII. darabjában:

«Mely keservesen kiált Fülemile, fiát
Hogyha elszedi pásztor, röpös ide s tova.
Oly keservesképen Coelia s oly szépen
Sírt öccse halálakor,
Mint tavasz *harmatja*
Reggel ha áztatja
Szépen jól nem nyílt rózsát»

és XLIII. darabjában.

«Menybeli szép *harmat* tégedet mosogat (t. i. a fülemilét)
Engem pedig könnyhullás» stb.

A női szépséget jellemző színezések, melyek Ovidiusnál előfordulnak, mint: *croceae genae, rosae, lilia, niveus color, marmorum collum, eburneum collum, niveo candore mixtus rubor, lac et lilium, alba rosa rubida* stb. találhatók a magyar költőknél: így Faludi-nál a nyak: alabastrom fehér, az ajak: piros rózsás, az áll: sima márvány, a váll: tiszta hó, az arczat: tejbe mártott.

Csokonai-nál:

«Rózsaszálacsák ferednek
Tiszta tej-habok között»

míg Petőfi az arcz szépségét

«Piros orczád tejben úszó rózsája»

által színezi. Szász Károly «A kis Ilonka emlékezete» című költeményében e gyönyörű színekkel festi a kedves halottat:

«Mintha fehér tiszta hóra
Rózsaszirma volna szórva,
Úgy feküdt oly halaványon.» stb.

Ezekhez a színezésekhez tartoznak még a következő képek: «szava cithara zengése», «szavai közt nádmézek is hullnak», «lába nyomán virágok nyílnak», melyek Balassi-, Gyöngyösi-, Zrinyinél (Ilona szépsége) gyakran for-

dulnak elő és a kurucz költészetbe is átmentek, mint pl. a következőben:

«Az hol te jársz, rózsá keljen.

Az hová lépsz, gyöngy teremjen.» (Thaly K. kiad.)

a melyeket Kisfaludy Sándor is használ pl. e versszakban
(Keszergő XIII. Ének):

«Andalgása, ha sóhajt ő,

Ezer Amor nemzése.

Rózsává lesz minden fűszál,

Melyre az ő lába hág.»

Valamint Faludi Ferencz, midőn a nőt így dicsőíti:

«Szép, mikor varr, szép, mikor ír;

Szép, ha nevet, szép, mikor sír.

Szép, mikor áll, szép, mikor áll;

Jól hajt térdet, czifráu sétál.»

Mind ezeknek közös forrása a római elegia és különösen s-nak «Ad Maecenatem» (II, 1) című elegiája, melyben a költő elmondja, hogy sem Calliope sem Apollo nem készíti a költészetre, hanem kedvese: «*Ingenium ipsa puella facit*», kinél minden kecses, ki bár mit is tesz, azt ő neki mind meg kell énekelnie: akár lába nyomát, akár haja szálát látja:

«*Invenio causas mille poeta novas.*»

Ovidius szereti az ékszereket, gyűrűt, fülbevalót, gemmát, baccát, pecsétet, tabellát, gyémántot, aranyalmát, márványt, csatokat, szalagokat, tükröt, tűket stb. Mindezeket a tárgyakat kedvelik utánczóik s különféleképp variálgatják, kombinálják, tovább fejtik. Ilyenek: a gyöngy, kláris, keresztteske, násfa, skatulya, bokréta, sőt zsebóra is.

Ovidius e női piperéjével, mely Pygmaeonjában (Met. X, 243.) nyeri legprægnansabb kifejezését, midőn így ecsetel

«*Interea niveum mira feliciter arte*

Sculpsit ebur — — modo grata puellis

Munera fert illi, conchas teretesque lapillos

Et parvas volucres et flores mille colorum

Idiaque pictasque pilas et ab arbore lapsas

Heliodum lacrimas.

Dat digitis gemmas, dat longa monilia collo

Aure leves baccae, redimicula pectore pendent»

sokszor találkozunk íróinknál; így a XVI. században több vers satírizálja a női piperét; ilyen a többi közt az 1599-ben megjelent művecske, melynek címe: «Régenten az római főasszonyoknak czifraság tilalmáról való perlődések az tanács előtt.»

Poócs András a múlt században is foglalkozott e témával frivolul «Eurialus és Lucretia» historiájában ostorozván az asszonyok piperéjét és fényűzését.

Balassinál szerepel: a gyémánt kereszt (26. db.), a gyűrű (2. és 3. db.), a rubin gyémánttal (7. db.), a bokréta (24. db.), a násfa, mire pelikán madár volt feljegyezve (22. db.) stb.

Gyöngyösi-nél találjuk: az aranygyűrűt, a damas követ, napkeleti követ stb.

Ovidius-nak e gyűrű-versét (A m o r. II, 15):

*«Anule formosae digitum vincture puellae
In quo censendum nil nisi dantis amor»*

nagyon megszerették utánczó, Révai is lefordította azaz inkább átdolgozta.

Petrarca is, Gyöngyösi is a gyűrűt s drágakövet kedveséhez hasonlítják.

Dugonics-nál lépten-nyomon találkozunk mindenféle ék-szerrel.

Mondám, hogy zsebóra is szerepel mint pipere. Gyöngyösi «Murányi Venus»-ában Vesselényi ezüst zsebrácskát küld ajándékba Máriának. Ezt Gyöngyösi ügyesen használja fel parallel összehasonlításra Ovidius modorában, midőn így szól:

*«Apró kis kereke valamennyit percen,
Emlékezetedre szívem annyit serken.»*

Ez vezet az ajándékokhoz, melyek kétfélék és pedig: 1. v e n d é g ajándékok, 2. s z e r e l m i c s e c s e b e c s e ajándékok; amazok Homerosból, emezek pedig Ovidiusból erednek. Dugonicsnál az ajándékoknak mind e két neme nagy szerepet játszik. Kiváló e tekintetben «Etelka» I, VIII. rész 184. l. e. címmel «Etelka ajándéka»; így a többi közt ajándékoz Etelka a jövevény Etelének egy kardot. Ekard történetéről azt mondja, hogy az mindig Atila nemzetségében mint valami szentség őriztetett, hogy Árpádra szállt s ezután Árpád felesége Etelkának ajándékozta; «Etelka I, 153» hol a kisasszony kap ajándékba egy arany «Erekjét, melynek egyik

lapján Etelének képe láccatott», dajkája pedig egy zománcolt ezüst, de finom módra megaranyozott nagy poharat stb. Ez ajándékok kivált azoknak második neme Balassitól kezdve egészen a legujabb korig majdnem minden költőnél találhatók.

A női bájak dicsőítése szülte az Anakreon-féle átváltozási (metamorphosisos) óhajtásokat, melyeknek e szavaival ad kifejezést (The w r e w k A n a k r. 22., 269. l.):

«Bár én tükör lehetnék,
Hogy rám örökre néznél!
Válnám csak én ruhává,
Hogy hordanál örökké!
Viz lenni mint szeretnék,
Hogy én füröszténélek!
Válnék csak én kenetté,
Hogy illatom borítna.
Kebled körül a fűző,
Nyakad körül a gyöngysor,
Vagy csak sarud ha lennék,
Hogy engemet tipornál!»

Ez az átváltozási óhajtás sok utánczóra talált; így Ovidiusnál a szerető gyűrűvé, bokrétává óhajtana változni (Amor. II, 15):

*«Felix, a domina tractaberis anule nostra.
Invideo donis iam miser ipsa meis.
O utinam jieri subito mea munera possem
Artibus Aeëis Carpathiæ senis!
Tunc ego te dominae cupiam tetigisse papillas
Et laevam tunicis inseruisse manum.»*

Szeretné Dædatus szárnyait, szóval: szeretné Jupiter példáját követni, a ki hattyúvá, aranyesővé, bikává stb. változott, hogy kedveséhez férhessen. Az ilyféle óhajok megvannak a magyar költészetben is. Találkozunk velök a «Cantio de amore» (1660) című költeményben.

Gyöngyösi «Murányi Venus»-ában Vesselényi Ferencz Murány alatt tündöklik, meglátja a fecskéket, szeretne fecskévé változni s berepülni Szécsi Mária szobájába, mikor mosdik; mosdó vize sarát fölvenni a lábára s abból építeni fészket s haja szálaival bélelni.

Kisfaludy Sándor-nál már több helyütt fordul elő; így «Kesergő»-jében X. ének:

«Lehetnék bár a hűs szellő,
Melynek keblét nyitja ő!
Lehetnék bár egy oly virág,
Melyre az ő lába hág!»

XI. É n e k b e n :

«Halk s oly könnyű lépésekkel,
Hogy a fű se lapul el,
Melyre az ő szép lába hág,
Fű lenni ott boldogság!»

XV. É n e k b e n már nagyon sok szeretne lenni: fal, karszék, kendő, keztyű, cipő, zsámoly, «pohár, melyet ajakinak szűz rózsája szivogat» (nyilván reminiscentia Ovidius e szavaira Amor. I, 4):

*«Quae tu reddideris, ego primus pocula sumam
Et qua tu biberis, hac ego parte bibam»:*

kert, hárfa, rózsza stb., melyeknek szerencséjét irigylí. Az ilyen átváltozást óhajto és már a szépnek és fenségesnek határait túllépő költőkre czélozhatott Heine (Buch der Lieder 59. sz. költ.) e versszakával:

«Wenn ich ein Gimpel wäre,
So flög' ich gleich an dein Herz.
Du bist ja hold den Gimpeln
Und heilest Gimpelschmerz.»

Drasztikusabban parodiázza Jakobit Höltý a «Petrarchische Bettlerode» című költeményében.

Sajátságos találkozás Ovidius a következő óhajtoását, kérését illetőleg (Ov. Herod. 15.):

«Non, ut ames oro, verum, ut amare sinas»

Vítkovics «Lilihez» című költeményében ugyanis így esedezik:

«Ah ne szeress engem, csak hagyd szeretni személyed»

Petöfi meg:

«Oh leányka, ha te nem szeretsz is,
Engedd meg, hogy szerethesselek».

Az Ovidiusi: «Milítat omnis amans», vagy (Ov. Amor. II, 9)

*«Quid me, qui miles nunquam tua signa reliqui,
Laedis? et in castris vulneror ipse meis».*

Valamint a horatiusi (Carm, III, 26) :

*«Vixi puellis nuper idoneus
Et militavi non sine gloria».*

meg a propertiusi (Eleg. IV. I, 138) :

*«Militiam Veneris blandis patiere sub armis
Et Veneris pueris utilis hostis eris»*

mindenféle variációban fordul elő a magyar irodalomban, már Gyöngyösi használja a «Marssal társalkodó Venus»-ában, midőn mondja: «Szerelem vitézség». Ugyanezt találjuk a «Virág énekek»-nek «Megunt engem az én uram» (Debreczen 1688.) című költeménye e részletében :

*«De az diák alkalmazatos, ő maga is bízik,
Mikor Vénus csatáján jár, igen vitézkedik»*

és tovább :

«Vitéz módra szép Venussal szegén megütközhetesz».

Ugyanolyan a következő :

*«Eredj, menj el tőlem, kegyetlen Cupido,
Zászlód alá a kik iratták magukat,
Sok keserűséggel illeték azokat».*

Gyöngyösi követői a kettőt: Marsot és Venust sokszor emlegetik ; így Petki János «Az Virtusnak és Voluptásnak egymással való vetekedések» című költeményében, mely 1610-ben megjelent, gyakori e kép.

A m a d e pedig ekképen zeng :

*«Mars Vénusnak hív barátja
Egyetértének»*

és másutt :

*«Szerelem vitézség,
Van köztök szövetség».*

A gondolat meg a kép megvan Petőfi-nél is, midőn így énekel :

*«Szerelemnek katonája lettem
A lant, a dal töltött fegyverem,
Boldog én, ha a csatát nyerem».*

A mint a virágok, különösen a rózsza, liliom Anakreon-, Ovidius- és utánozóiknál szerepelnek, ép úgy tapasztaljuk, hogy a madárvilág is nagy szerepet játszik az illető költőknél, nevezetesen

pedig : a csalogány (fülemile), fecske, galamb, gerle, gólya, daru, ölyv, sólyom ; a bubo és ulula.

A sólyomnak kútforrása különben a troubadourok és minnesängerek költészete, a honnan Balassi átvette, innen átment a «virágénekek»-be. Ezt lépten-nyomon ismétlik az utánzók, összekötik a «*fistula dulce canit*» és «*ut visco capiuntur aves*»-féle gondolattal és folytatják egészen a kalitkáig ; így a «Virágénekek»-ben a «Hová készülsz» kezdetű énekekben ezt olvassuk :

Az szabad madárnak addig sípolnak,
Álnok madarászok hamis nyelvvel szólnak,
Hogyha megfoghatják, rekesztik fogolynak,
Kijárni sem szabad, kalitkában tartják ;

mely kép Amadéra is volt nagy hatással, a mint azt «Én madaram» kezdetű költeménye mutatja.

Catullus, Propertius, Ovidius, Horatius szeretik a kesergő Ityst. Ezt a magyar költők a száraz ágon kesergő, bűgő özvegy gerlével fejezik ki.

Így énekel Balassi a 13. darabban :

«Vagyok már szinte özvegy gerlicze, szomorú én éltém»

Ez a száraz ágon ülő gerle megvan Gyöngyösi-nél is ; így a «Murányi Venus» e soraiban :

«Visel mindkettőnket illendő szerencse,
Özvegyül élsz te is, mint gyászoló gerlicze»

és

«A minthogy ez a seb nem lehet egyébért,
Hanem a murányi árva gerliczéért».

Csokonai is így dalol :

«Gerliczeként nyögdécselek,
Vigasztalást már nem lelek».

Ugyancsak Arany-nál is található Rákóczy-né-jében :

«Mi lelt, mi kell, kis gerliczemandárka ?
Párom után nyögdécselek bezárva».

és «Abujdosó» című dalban :

«Párjavesztett gerliczének szive fáj,
Fülemile panaszától zöng a táj ;
Ne szomorkodj fülemile, gerlicze,
A te bajod az enyémhez semmise.»

A tünődés jelképezésére költőink a darvat és a gólyát használják; így Balassi sokszor hozza fel tünődve a darvat (egyik ily versében parallelizálja a maga sorsát vele, mint egy másikban a tücsök helyett tett csalógánnyal). Ilyenek a «Búcsúének» e szavai:

«Jobb lesz a darvakkal
Vagy más madarakkal
Ősszel búcsúmat vennem,
S mennem oly országra,
Hol irigyim soha
Nem szólhatnak ellenem».

A «Cantio de amore» (Szeben 1660.) című költeményben pedig azt olvassuk:

Természete a darvaknak: ősszel elmennek,
De tavasszal az jó időn ismét megjönnek.
Az mezőkön ő társokkal szépen örvendnek,
Akkor sem lesz vigassága szegény fejemnek.

Hasonló hangulat uralkodik Tóth Kálmán e versso-raiban:

«Fütyül a szél, az idő már ősze jár,
Szebb hazába megy vigadni a madár,
Mennék én is, de mi haszna, ha velem
Akárhová eljön a bú, szerelem»

és Kölcsey-nél:

«Ültem csolnakomban
Habzó vizen,
Hallék zúgni darvat
Röptébe' fenn.
Repülj égi vándor
Ég s föld felett,
Sorsom ah! nem adta
Szállnom veled!»

A tünődést valódi költői ihlettséggel rajzolja Arany «A rab gólya» allegoricus költeményében:

«Árva gólya áll magában
Egy teleknek a lábában,
Felrepülne, messze szállna,
Messze, messze,
Tengerekre,
Csakhogy el van metszve szárnya.
Tünődik féllábon állván,

Meg-meg únja egyik lábán,
Váltogatja, cserélgeti,
Abban áll a Mulatsága
Ha beleún, újra kezdi.»

A bub, ulula, ezek az éjjeli rémek sokszor belehuhognak a classicusok énekeibe; így pl. (Verg. Aen. IV.) Didónál, Ovidius Heroidjaiban többnyire a Hymennel s lefordított fáklyával összeköttetésben; ilyenek pl. Medea Jason, Orpheus és Eurydike nászai. Ez a bagoly, kuvik mint nyomorúságot, bajt hirdető szerepel a magyar költészetben is; így olvassuk Zrinyi «Tityrus és Violá»-jában:

«Hallj tengelic helyett keserves baglyokat»

és «Zrinyi ásza» XII. énekében:

«Tengelic éneke, pintyőke sírása
Nálad nélkül mint baglyok hulogása.»

Ezt a bubot a szerencsétlen hymennel való kapcsolatban ügyesen használja fel Dugonics Karikléa siralmában, midőn vele (Szerecs. II. k. I. szak. V. rész 2. §. 48. l.) ezt mondhatja:

«Zöngjön tehát a sötét éjszaka. Lakodalmamnak előlülőjévé röndölöm a füles Bagojt; tánczoló társaimnak a hernyákolómatskákat. Ne világicscsatok Fákják; füstölögjetök pedig ti halotti szövétnekök (L. Ovid. *fax lacrimosa stridula fumo* — Met. X, 6. —)

A nép hite szerint a kuvik valamely szomorú eseménynek az előhirdetője. Jellemzők e tekintetben a népdalnak e szavai:

Halálmadár kuvikol a háztetőn
Meghal nálunk valaki rövid időn.
Meghalok én, mert megöl a szerelem,
A faluban a legszebb lyányt szeretem.»

A madarakon kívül a hangya is használtatott képül, összehasonlításul, a mint az Verg. Aen. IV, 402. és Hor. Sat. I, 1., 33. előfordul, különösen pedig Ovidiusnak hatása alatt, ki a hangyát hyperbolának használja (Ovid. Met. VII, 630. stb.) így ír Balassi XL. darabjában:

«Forr, gerjed elmére mint hangyafészkére sok új vers, mint sok hangya»; és Zrinyi Idyllium-jában:

«Hangyanyom kősziklán esmérszik idővel»

A tücsköt, melyet oly gyönyörűen megénekel Anakreon (Thew-

rewk Anakreon 32., 297. l.) kedvel Vergilius (Ecl. II, 13. V, 77) Georg. III, 3 8.), Goethe is megénekelt, szeretik a humanisták. Ezt a tücsköt Balassi Marullus után használja csalogányt téve helyébe. Evvel összevethető Virág Benedek-nek «Éneklő tücsök» című költeménye. A régiek meséje a tücsköt szembe állítja a hangyával, mint a restség jelképével a szorgalommal szemben (*Magni formica laboris* Hor.). Bartók Lajos költőnk is megénekelte ezt a muzsikus tücsköt. Ennek a képnek hatása alatt s fonalán, képzettársulás útján Szemere összehord tücsköt bogarat. Ő szereti a violás rétet, hol az Apes Matinae a thymáról szednek mézet donogva, a cicádák czirpelnek, a magni laboris formicæ hemzsegnek s ezeken philosophál «A világ hangyaboly» című költeményében:

«Szökdöső kabóczák, villásfarku tücskök
Bús hegedülése.
Csak mákszemnyi a sziv, mely keblökben lobog
S benne mégis öröm, harcz, fájdalom lobog.
Piczi sereg! siess élni! mi életed?
Egy év a mi napunk, egy nap perczünk neked.»

S különös, hogy míg Anakreon és Goethe a tücsköt boldognak, királynak mondják, addig Szemere mindig világfájdalmasnak, búsnak állítja elénk nótáját. Bizonyosan annak sötét színe lebegett szeme előtt, mint a légynek vagy csalogánynak a ruhája és azért nevezi búsnak:

«De mily keserves dalt zeng lent a zúgban?
A prütsök ez, a bánatos fiú.
Háttal fordul a fénynek, a sötét világnak
Életuntságról szól lantján a bú».

A kalitkába zárt madár az elfogatásának eszközeihez a laqueus, hamus, fistulához etc. vezet bennünket, melyek tulajdonképi értelmükben és képletileg is használva bejárják az irodalmakat; így énekel Tibullus (Eleg. II, 6.):

«*Spes laqueo volucres, haec captat arundine pisces,
Cum tenues hamos abdidit ante cibus*»

Ovidius-nál «*Ars amatoria*»-jában már mint az Amor eszköze szerepel. Ez értelemben használja Tibullus is e versében (Eleg. I, VI, 5.):

*«Jam mihi tenduntur casses: iam Delia furtim
Nescio quem tacita callida nocte fovet».*

A Cato distichonjaiban előforduló:

«Fistula dulce canit, volucrum dum decipit auceps»

az «Actio curiosá»-ban is idéztetik s utána ez áll:

«Mézes madzagot sodornak a szájára».

Különben is e sipnak hangja rikítóan visszhangzik az egész régebbi irodalomban különféle kifejtéseivel, combinatióival, folytatásaival; így ír Gyöngyösi:

*«Vagy mikor madarász léppel rak ágakat,
Sípra nem csalhatja mind a madarakat
Hanem a szerencse ha mit hoz horgára».*

Ezt a képet használja Dugonics, Bethlen Gábor levelezéseiben stb. Legjellemzőbb azonban ennek alkalmazása a «Kurucz» költszetben, melynek egyik költeménye az «Ungi lakodalom» (1675.) így hangzik:

*«Ut auceps solet madarakat fogni,
Gracili avena lépveszőre híni,
Modulis sirenis embereket csalni,
In profundum maris meríteni s ölni,
Így Vicsmándy Sándor mecum faciebat,
Ki szép mézes szókat nuper mihi dabat,
Ad nuptias fratris hogy mennék rogabat,
Nem tudtam in herba, hogy anguis latebat».*)*

A madarászás átvezet bennünket a vadászathoz. Ez a vadászat nagy szerepet játszik Ovidius Metamorphoseon-jaiban (Daphne, Diana, Meleagros, Adonis stb.) valamint Vergilius Aeneisében. E vadászatokat madarászással és solymászattal is helyettesíték az Ovidisták. Gyöngyösinek is a vadászó Diana, egy ovidiusi idyllicus kép, lebegett szemei előtt, midőn Murányi Máriát a réten, csermely mellett rákászva mutatja be.

Dugonics összeköti e vadászatokat a dontövi arany-szarvasra vonatkozó magyar regével, Didoval s allegoricus Apuleius-féle mythost csinál belőle.

*) Ez nyilván emlékeztet Verg. Ecl. III, 93. versére, mely így hangzik:

«Frigidus, o pueri, fugite hinc, latet anguis in herba.»

Az ilyen ligeti vadászat, szűz, nymphea stb. található Vörösmartynál is, ilyen a Hajna és Délszaki tündér. Ugyancsak e vadászatok hatása alatt megírta Arany «Buda halálá»-ban Etele, Buda, Hilda, Gyöngyvér vadászatát, mely alkalommal a férfiak szarvasokra, kanokra vadásznak, a nők meg sólymásznak.

Lássunk most már más képletileg használt kifejezéseket, melyek a világirodalomban általán elterjedtek; ilyenek: a navis, puppis, cymba, carina, flamma, ventus, unda, portus stb. Ezekkel lépten-nyomon találkoztunk Horatius-, Tibullus-, Catulus-, Ovidius-stb.-nél. Nem csoda, hogy irodalmunkban is általában el vannak terjedve; így szól Gyöngyösi:

«Nem nemes Elme az, mely hamar változik
Akármí szélre is hamar ingadozik.»

és Beniczky:

«Udvar habzó tenger,
Mely örvénybe kever.»

Rimai János pedig:

Mint habzó tengeren,
Mi is az életben
Evezőnket forgassuk.»

A XVII. századbeli «Virágénekek» is gyönyörűen alkalmazták ezt a képet a sorokban:

«Noha most kis hajócskám
Szélvész közt ingadoz,
Irgy nyelvek habjaitól
Gyakran szakadoz,
Evező is én kezemben romlik s hasadoz,
Hiszem Istent, nem sokára partra hoz.»

Amade is több helyütt alkalmazza, melyek közül kiváló a 13.:

«Tenger habozik,
Amor példája
Szivem bárkája
Mint nyughatatlankodik,
Nincs vezérfáklyája
Eltört vitorlája»

és

«Zúg a szélvész ellenem,
Mint Aeolus képtelen
Hajócskámra szüntelen,
De megtartja Istenem.»

V. ö. Listi «Magy. Mars»-át 305, 310, 371, 440 stb.

Mesterileg él e képpel Arany János «Visszatekin-
tés»-ében:

«Én is éltem, az a sajka
Engem is hányt, ringatott,
Melyen kiteszi a dajka
A csecsemő magzatot»

és «Enyhülés»-ében:

«Vészes hullám szív hajómat
Nem szünetlen hajtod» stb.

Mind ezekkel összevethetők a magyar népszólások:

«Parton vagyunk» (= nincsen hiba)
«Nem áll messze a parttól» (= czéljától)
«Megereszti nyelve vitorláját.»

Evvel kapcsolatban kiemelendő Catullusnak e nevezetes mondása (Carm. 70):

*«Dicit, sed mulier cupido quod dicit amanti,
In vento et rapido scribere oportet aqua.»*

mely igen sok utánczóra talált; így szól Heine (Versch. Lieder «Seraphine» 12):

«Dein Herz ist treulos wie der Wind
Und flattert hin und her»

«Die Nordsee» (6. dal):

«Mit leichtem Rohr schrieb ich in den Sand
«Agnes, ich liebe dich;»
Und böse Wellen ergossen sich
Und löschten es aus.»

Bürger né (Leonardo u. Blandine) ezt olvassuk:

«Wie Wind und wie Wasser ist weiblicher Sinn.
So wehet, so rinnet dein Lieben dahin.»

Goethenél pedig (Am Flusse):

«Ihr wart ins Wasser eingeschrieben,
Da fließt denn auch mit ihm davon.»

Ugyancsak e gondolatot és képet szépen fejti ki Szász Károly, midőn így danol:

«Nem lesz lelkem sebes hullám,
Melyben meg nem áll az írás,
Egyik habbal elvesz, elfogy,
Semmit se tud róla a más.

Nem lesz lelkem futó homok,
Melybe hogyha képet festél,
Mindent elseprő szárnyával
Elzavarja egy könnyű szél.

Nálam mint habon, homokban
Nem fog elmosódni képed.»

Az anakreoni:

«Tova száll a szomorúság
Viszi mind a szél magával». (Thewr. Anakr. 36, 305. l.)

és

«Valamennyi aggodalmat
Habüvöltő szél ragadja.» (u. o. 48, 329. l.)

és

«Legott szelekre bizom
A gondokat, vigyék el.» (u. 50. 6, 347. l.)

kifejezés bebarangolta az egész világot. A római elegiában igen gyakori; így szól Ovidius:

«*Nec mea da tepidis verba ferenda Notis*».

Thewrewk Anakreonjában 404. lap idézi a «Vadrózsák»-ból e sort:

«Fudd el, jó szél, fudd el bánatomat»

és

«Egész világ engem beszél,
De azt mind elfujja a szél».

Dugonics «Etelká»-jában (II, 428) pedig ezt mondja: «Add azt: hogy atyámnak parancsa a forgó szélnek csavargására ne menjen.»

Czuczor meg (Eszik eső a mezőre) így szólal meg:

«Viszi a szél a felhőket lefelé
Felhő mögül ragyogó nap jön elé.
Hej bár vinné búmat is el magával!»

Vegyük még hozzá Petőfiből:

«S a jó anyának áldó végszavát
A szellők már régen széthordozák».

valamint Pósa Lajosnak e versszakát:

«Nem bánom én, akármit is beszélnek,
Kieresztem a fülelem a szélnek.
Őszi szellő ragadd el
Bánatomat ragadd el»;

és B. A m a d e e sorait:

«Édes szép kérésim
Forgó szélnek nem hányja».

Láttuk, hogy Anakreon a gondokat, a szavakat szélre ereszti. Költőink is teszik azt, de azonkívül még füstre is eresztik azokat, pl. Dugonicsnál (Jolánka I, 1, 6, 25. l.): «okoskodásait füstre eresztvén a badnagy» és (Jolánka 602. l.): «és a rossz hirt füstre ereszsze». Petőfi meg fumigál.

«*Sparsi capilli*» (Met. VII. 257) Ovidiusnak kedvenc képe és az aura: «*flavos movet aura capillos*» majdnem minden Ovidistánál megtalálható Petrarcától végig. Az Anthologia Græcában van több versike, hol a zephir belopódzik, hogy a leány keblén enyelegjen. Evvel kapcsolatban kiemelendő, hogy a költők igen szeretik az alvó szépet megénekelni; így megénekli Propertius az alvó Cynthiát (Eleg. I, 3.) Goethe is azt teszi «*Der Besuch*» című elegiájában, mely egészen Propertiusra vall, csak hogy Propertius az alvó Cynthiánál almát, Goethe meg narancsot hagy hátra.

Gyöngyösi «*Murányi Venus*»-ában így rajzolja az alvó szépet:

«Mint szép Semiramis nyugszik az ágyában,
Gyenge szellő játszik künn függő hajában»

és

Szép arany hajait rózsákkal hintette,
Reggeli szellőnek fujni eresztette».

Ezekhez csatlakozik Csokonai «*Az alvó Lilla felett*» című költeménye:

«Játszodtasd álmába —
Kedves képekkel» stb.

Ugyancsak Propertiusnak rajza lebeghetett Gyöngyösi szemei

előtt és pedig annak fenestrája és lunája, midőn «Az ki régen fogott fegyvert hazájáért» című költeményében az alvó Zrinyi Ilonát rajzolta. Ő ugyanis rést csinál az ablakon, azon ereszti be a szellőt, hogy játszék az alvó hajával:

«Azonban
Nyoszolyája mellett levő ablakának
Meghasadta történt egyik kristályának.
Ott keresett utat Zephyrus magának
Hogy mulatást adjon játékos szárnyának.
A szellő a bájos alvó
Künn függő hajának akadoz fürtében
Erdekli mellét onnét letértében» stb.

A római elegicusok az állhatatlanságot *ventus*-szal, az állhatatosságot *lapis*-, *rupes*-, *scopulus*-szal fejezik ki, melyet hullám csapdos; így ír Ovidius (Am. II, 9, 49):

«*Tu levis es multoque tuis ventosior alis*»

(t. i. Amor) és (Met. XIII, 801) Galateáról:

«*His immobilior scopulis violentior amne*»

Ide vonandó Horatiusnak (Carm. III, 7, 21) kifejezése: «*scopulissurdior*», mely kifejezés Euripides Medeájának 28. versére utalnak:

ὥς δὲ πέτρος ἢ θαλάσσιος κλύδων ἀκούει.

Ép úgy használják e képeket az utánpók is; így jellemzi Keményt Gyöngyösi (Kemény J. II, 4)

«Kemény a kemény is illy állapotában
Mint tengeri kőszál habok csapásában».

Ugyanezt találjuk a «Virágénekek»-ben is és pedig a «Titkosan szerettek» címűben:

De a ki híven él,
Nem csapdos mint a szél
Mint kőszál
Bátran áll
Az nyelveknek».

Dugonics meg (Etelka II, 151) így szól: «Valamint a habok ostromai között az egyenes kőszirt merevedten áll és a legnagyobb erőszakot is megveti, úgy a kővé keményedett Etelka is, se ide, se amoda nem horgult.»

Kisfaludy S. pedig «*Mens immota manet, lacrimae sol-runtur inanes*» (Verg. Aen. IV, 449) jelige alatt sokszor használja e képet.

A költészetben a lónak három fajtáját lehet megkülömböztetni. Az első fajtája az epicus ló Homeros Iliásában, Vergilius Aeneisében. Az elsőben kiválóak Achilles lovai (Xanthos és Balios), az utóbbiban Mezentius és Camillanak lovai. Vörösmarty- és Czuczornál eposaikban szintén nagy szerepet játszik az epicus ló, nyargalása hexameterekben csupa dactylusokkal van utánozva. A másik fajtája a lyricus ló, Dugonicsnál a Kupa és Pirók, Aranyánál a Rigó és Pejgó (v. ö. Rozgonyinét is) továbbá a népköltészetben, a hol ló, patkó, abrak kedvencz motívumok pl.

«Fakó lovam fel van kantározva,
El is megyek a rózsámhoz rajta,
Repülj fakó szikrázzék a patkó,
Ez a kis lány be kedvemre való»

és

Deres a fű, édes lovam ne egyél,
Inkább engem a rózsámhoz elvigyél,
Vigy el engem édes lovam odáig,
Hogy ne fájjon az én szívem sokáig»

és

Niucsen széna, niucsen a brak,
Kedves lovam agyoncsaplak.
Ne csapj agyon édes gazdám,
Kitelelek árpa szalmán».

Ezeknek hatása alatt írta Petőfi «Gyere lovam» című költeményét:

«Gyere lovam, hadd tegyem rád nyergem,
Galambomnál kell még ma teremnem,
A kengyelbe most teszem fel lábam,
De lelkem már a galambomnál van» stb.

Mindezekben a lovak, valamint a classicusoknál társai és barátai uraiknak, kik uraik örömeiben és fájdalmaiban osztozkodnak, a mint ezt praegnansan Kisfaludy S. estrophája (173) is kifejezi:

«Elérem majd nyugalmamat,
Lovam kivisz kinomból.
Igy biztattam én magamat,
Eszét vesztett agyomból.

S hegyekbe fel, völgyekbe le
 Hanyatthomlok rohantam.
 Fakórn vérezik, habzik bele.
 Szegény, mert megsarkaltam
 Kedves Fakó, szép paripám
 Jó állat, ne haragudj rám,
 A sors ezt már így mérte
 Te értem — én ő érte.»

A harmadik fajtája a didacticus ló, melynek képletes értelemben való használata nemzetközivé vált Anakreon-tól kezdve mai napig; így énekel Anakreon (Thewr. Anakr. 75, 167. l.):

«Thrák csikó te, mit tekintsz reám oly megvetőleg?
 Futva tőlem, azt hiszed tán semmihez sem értek Én?
 Tudd meg azt, hogy én a féket szépen a fejedre adnám.»

Horatius meg (Epist. I, 2, 62):

*«Ira furor brevis est: animum rege, qui nisi paret,
 Imperat; hunc tu frenis, hunc tu compesce catena.»
 Fingit equum tenera docilem cervice magister
 Ire viam, qua monstret eques*

és (Ep. I, 10, 34):

*«Cervus equum pugna melior communibus herbis
 Pellebat, donec minor in certamine longo
 Imploravit opes hominis frenumque recepit;
 Sed postquam victor violens discessit ab hoste,
 Non equitem dorso, non frenum depulit ore.»*

Gyönyörű és jellemző e tekintetben Lévai József-nek «A ló és lovag» című költeménye, kivált a végéhez csatolt tanulsága, mely Horatiusnak feljebb idézett szavaira emlékeztet:

«Tartsd paripádat féken,
 Hogy éltedben kárt ne tégyen,
 Könnyen elragadhat
 Könnyen elvadulhat,
 Nyugtalan paripád
 A heves indulat».

Ugyancsak a szenvedély megbolázására céloz Ovidiusnak e verse (Amor. I. Eleg. 2.):

*«Asper equus duris contunditur ora lupatis,
 Frena minus sentit, quisquis ad arma facit».*

Baróti Szabó D. keservét akarja zabolán jártatni és a kívánságok zabolázásáról ekképen szól:

«No csak hamar tehát
Szállj táborba, magad végy magadon erőt,
Kévánságod alázd, törd, zabolára fogd.»

Dugonics meg (Etelka I, 32): ezt mondja: «Kérlek, Zalánfi, vonyítsd meg indulataidnak megereszködött fékjét» és (Szerecsenek II, 2, 84): «Gyakran ütöttek ki és zabola nélkül nyargaltak heves indulatai».

Bod-codex prédik.-ban e hasonlatot használja: «És hasonlatos a test a kövér lóhoz, kinek mikoron megeresztetik zabolája, nem gondol avval, ki rajta ül.» Ugyanezt olvassuk Pázmány-nál (Kalauz): «A mi testünk olyan mint délczeg ló, mely hátra rúg, mihelyt meghízik».

Tompai Mihály pedig így kiált fel:

«Mit csináljak veled lelkem, te szilaj mén!»

A horatiusi képet (Epist. I, 1, 8):

*«Solve senescentem mature sanus equum, ne
Peccet ad extremum ridendus et ilia ducat»*

részletezi és elnyújtja Dugonics (Etelka I, 401 l.), a melyben a szegény, törődött katona bajait elmondja.

Szemere Miklós pedig alkalmazza «Tóth Endréhez» írt költeménye e soraiban:

«Te sebzett harczimén, küzdelmed oly regényes,
Én: hadd kaczagjak ön magamon!
Rokkadt ló, mit csak bőréért vásárol
A vén halál, a házaló zsidó.»

A mint Anakreonnál a thrák csikó jelképe a szilaj leánynak és Tompánál a nyugtalan léleknek, nem csoda, hogy a szeszélyes nők a szeszélyes lóval tétetnek párhuzamba; így ír Gvadányi («A Pegazus»):

«Asszonnak és lónak hinni sohasem kell,
Tele vannak ezek hamis erkölcsökkel» stb.

A catena elvezet bennünket a vinculumhoz. A vinculummal való játék az Ovidisták egész költészetén át végig húzódik. A Heroidák úgy boszúlják meg magukat Cupidón, hogy azt keresztire kötözik (L. Anthol. Lat. Riese: «*Cupido cruci affixus*»). A «Virágénekek» a béklyóval való ezt az enyeltést átvették, ugyancsak Cupidóval:

«Tündéres vagy, mert nem látlak.
Ha látnálak, megfognálak,
Vas béklyókban járatnálak.
Mint te engem, kinoználak.»

Mind ezeknek fő forrása Anakreon. Ő nála a Múzsák Ámortalósabilincscsel (l. Thewr. Anakr. 19, 263 l.) kötözik meg. Thewr e w k a gör. Anth. Palat. (V, 230)-ból epigrammot közöl, melyben hajfürttel, hajszállal kötözik meg Erost, hogy ne tudjon szabadulni.

Az Ovidius kedvelte schema ἀδυνάτου, csoportos hyperbola s egyéb hasonlatok nagy tetszésben és elterjedésben részesültek; nemesak mint loci communes, üres frázisok szerepelnek, hanem itt-ott csinos dallá, képekké elevenednek fel. Erre nézve érdekes Ovidius e helye (Trist. I, 8):

*In caput alta suum labentur ab aequore retro
Flumina, conversis Solque recurret equis:
Terra feret stellas: coelum findetur aratro;
Unda dabit flammās et dabit ignis aquas»*

és (Trist. IV, 1):

*«Meque tot adversis cumulat, quot litus arenas
Quotque fretum pisces ovaque piscis habet.
Vere prius flores, aestu numerabis aristas
Poma per autumnum frigoribusque nives»*

Ennek hasonmása található Petronius-nál:

*Me nive candenti petiit modo Julia, rebar
Igne carere nivem: nix tamen ignis erat.»*

*«Julia sola potes nostras extinguere flammās
Non nive, non glacie, sed potes igne pari.»*

E schémát találjuk költőinknél is; ilyen a Csokonai-féle «Oly tűz volt ez, melyet gerjeszthet a jég is» valamint a Kisfaludy S.-é:

*«Igy fázok a melegben
És égek a hidegben.»*

Igen gyakran alkalmazva találjuk azt a Thököly-Rákóczy költészet számos versében; így olvasunk az «Ám úgy legyen» című költeményben (Thaly K. Régi magy. vitézi énekek II. k. 279. l.):

«Mennyi csillag az kék égen,
Mennyi fövény az tengerben,
Mennyi hajszál az fejedben,
Annyi jókkal áldjon meg az Isten.»

A XVI. s méginkább a XVII. és XVIII. században gyakoriak e formulák:

Tar Benedek («Házasságról való dicséret»
című 1541. évi költeményében) így dalol:

«Tudjátok úgy illik ifju aggal össze,
Mint az íkes sólyom a bagoly fészkebe
És életek akkor leszen egyességben
Mikor él báránynyal farkas békességben.»

Igen gyakran alkalmazza ezt a schémát B. Amade; így szól Moeris az Idyllben:

«Annyi a bűm, mennyi csillag az égen.»

a 48. darabban pedig egészen Ovidius nyomán így énekel:

«Előbb hittem tűz lesz jég,
Földd é leszen a kék ég,
Minden csillag eloltódik,
Egész tenger kiszáródik,
Mint szived csak habozzék
Nemhogy így megváltozzék.»

Hasonló a 13. darab:

«Azt gondoltam előbb,
A tenger kiszárad,
A nap lovaival
Ellankad, elfárad,
Mintsem ezt megérjem.»

A hyperbolára vonatkozólag igen jellemző költemény olvasható Gyulai P. Népköltési gyűjteményében «A Molnár
ínasa» cím alatt:

A tenger mélysége kalamáris volna,
Tengereknek habja, ha mind ténta volna,
Földön mennyi fűszál, ha mind penna volna,
Égen annyi csillag írdeák volna» stb.

Hadd álljanak még itt e részletek a népdalokból:

«Nincsen annyi tenger csillag az égen,
Mint a hányszor eszembe vagy te nékem,
Míg a tóban halak lesznek,
Addig rózsám el nem veszlek.»

Az Ovidiusi *«in mare fundis aquas»* meg van e közmondásban:

«Dunába hord vizet.»

A dualisticus lelki luctatio, tépelődés, küzködés, tanakodás, mely kérdés és felelet, gondolat, ellengondolat, feltét és czáfolat lánczán az érzés hullámozását rajzolja, mely kedvencz eszköze az érzelmeket psychologiaiilag elemző Ovidiusnak, megvan minden Ovidius-utánzónál. Példa erre Balassi IX. darabjának e sorai:

«Engem most kétfelől hiteget két dolog:
Szezelem boszuság most bennem fegyvert fog,»

melynek megfelel az Ovidiusi (Am. III, 11.):

«Luctantur pectusque leve in contraria tendunt:
Hac Amor, hac Odium, sed puto vincit Amor.»

Ovidius Met. VII. elején Medea így tépelődik:

*«aliud cupido
Mens aliud svadet: video meliora proboque
Deteriora sequor.»*

Ovidius e tépelődésével találkozunk az «Eurialus és Lucretia» I. részében, melyben az majdnem szóról-szóra vissza van adva: «Tudom mi volna jobb, de most az gonoszbat kell énnekem követnem». A «Virágének»-ek a «Mint az utazó» című költeményében foglalt hasonlat:

«Mint az utazó ki két utra talál,
Nem tudván az járást gondolkodik s megáll,
Tünődik magában, elméjére gond száll
Jobbra eredjen vagy mely balfelé vál».

Összevethető Ovidius e soraival (Fasti V, 3.):

«Ut stat et incertus, qua sit sibi nescit eundum,
Quum videt ex omni parte viator iter.»*)

Byblis lelki tusakodását (Met. IX, 520) Gyöngyösi ügyesen utánozta, midőn «Murányi Venus»-ában így szól:

«Személyében néha mint tűz pirosodott,
Néha mint félig holt úgy elhalványodott,

*) Összevethető evvel Petőfinek a «Keresztúton állok» című költeménye.

Szemérem s szerelem benne viaskodott.
 A mennyit ír, annyit óhajt bús szívében.
 Pennája hol megáll, hol jár a kezében.
 Eltörli azt, a mit kezdett volt elsőben,
 Mást ír. Az sem tetszik. Sokat szakaszt félben.»
 (Incipit et dubitat, scribit damnatque tabellas
 Et notat et delet; mutat culpatque, probatque.)

E lelki tusakodásnak szép leírását találjuk Listi L. «Magyar Mars»-a 285. l. e részletében:

«Miként a tengeren s akármí vizeren
 Az hajós út nélkül is
 Éjjel s nappal vagyon, tudatlan ez helyen
 Talál más utakra is
 Kétes ő magában és gondolatjában
 Melyikre induljon is.

Jobb-e vagy bal legyen, s igaz utra vegyen
 Nem tudja, megállapik,
 Mindkettő egyforma, úgylátszik a folytán
 Magával tusakodik,
 Kétes elméjében, nincs helyén eszében
 Magában vélekedik.

Szintén úgy a király vagy sétál vagy megáll
 Kétséges ő magában,
 Hogyha induljon-e, még megmaradjon-e
 S ne siessen táborban».

A szív és az ész e dualisticus tusakodását különösen Kisfaludy S. szereti használni, ki azt az ellentétek lánczán ki is fejt egészen.

Ez e népdalban is nyer kifejezést:

«Rám se nézett, a mikor őt megláttam,
 Hej pedig, hogy rám tekintsen, úgy vártam.
 Megfogadtam, én se nézek reája
 Mégis . . . mégis . . . majd meghalok utána.»

Ezen Ovidiustól eredő, Balassin, Gyöngyösin, P. Horváth. Ádámon, Dugonicson, Kisfaludyn átment öntanakodás képlete megvan Aranyánál is «Toldi szerelméjé»-ben, hol Piroskáról ez áll:

«Piroska sokat tőn, majdnem lehetetlent
 Elnyomni szerelmét, az első egyetlent
 (Ovid. Met. IX, 544 «et plus quam ferre puellam
 Posse putes, ego dura tuli.»)

Egész nap az Istent mind csak azon kérte
 Hogy ne jöjjön Miklós, hisz nem is ígérte.
 S egész nap a szívét mint csak azon kapta,
 Hogyha felé sem jön, megreped miatta».

Ezen dualisticus tanakodás az ellentétek összeállításából
 keletkező képekhez vezet bennünket. Ovidius ezeket az ellentéteket
 dualisticusan, parallelikusan, elménczkedve, ügyes technikával
 teszi egymás mellé, pl. midőn (Met. IX, 547) ezt mondja:

Tu servare potes, tu perdere sola amantem
 «Aut formosa fores minus aut minus improba vellem.»

Ezeket az ellentéteket látjuk gyakran alkalmazva Balassinál pl.

«Ékességgel együtt te beléd hogy hogy jött keménység,
 kegyetlenség?» és «Esdeklés»-ében:

«Istenem hogy lehet
 Ily kegyetlenségnek
 Ilyen szépség a fészke»;

a 14. darabban meg:

«Ki az tűzben lévén egyfelül nedvestül, másfelül égettetik,
 Így egyfelől szívem tőled kínoztatik s ismét vigasztatik.»*)

A mint Ovidius szive és nőszemélyeie kétfelé szokott vonatni,
 ugyanez történik a «Virágénekek»-ben is; így pl. a «Hol
 vagyatok» című költeményben:

«Akarom szívemet bútúl oltalmazni.
 Miként tűzön-vizen nyargaló Phaëton
 Fel és alá vonatik szabadon,
 Így az én szívem is igen gyakran vagyon,
 Fel s alá vonatik, mert búja nagy vagyon».

*) E dualismusról szól bölcséletileg Carneri: «Sittlichkeit und Darwinismus» című művében és azt az önámításra vezeti vissza.

VOLTAIRE «ZAÏRE»-JA.

(Vége.)

II.

Vessünk egy pillantást a tragédia tárgyára, a cselekvény menetére és az előadásra.

A cselekvény megindítását a következő események előzik meg. Jeruzsálem meghódítójának, a vitéz Saladinnak halála után fia, Nureddin, következik a trónon. Ennek uralkodása alatt esik el Cæsarea, a melyet a jeruzsálemi vérfürdőből megmenekült keresztyének, Lusignan vezérlete alatt, hősiesen védelmeznek. A vár elfoglalása alkalmával foglyul esik Lusignan is, kit Nureddin, mint a jeruzsálemi királyok veszélyes utódját, sulyos bilincsbe verve, biztos és mély börtönben őriztet. Lusignan négy gyermeke közül két idősb fiát anyjukkal együtt lemészárolják a szaraczenok; harmadik fia, kilencz éves korában, s egyetlen leánya, csecsemőként, a moszlimok fogságába kerül. A fiát kiváltják a keresztyének, elviszik IX. Lajos udvarába, hol a szent király gondjaiba veszi és fölnevelteti; nevet és birtokot ad neki. Derék ifjává serdül fel Néréstan s mint a kereszt harczoza visszatér Syriába. Itt azonban újra fogságba kerül*) s Nureddin utódjának, Orosmannak, börtönében találkozik vele egyidőben elrabolt hugával, ki moszlimmá lett s Zaïre nevet nyert. A két testvér mit se tud származásáról, azonban Zaïre egy drágakövekkel diszített keresztet visel keblén s ez ékszer csodálatosképen nála maradt elrablása óta. E keresztyén jelvény emlékezteti őt szülei hitére s fogoly társnője, a keresztyén Fatime, igyekszik vele e hitet megismertetni. Néréstan és Zaïre között ösztönszerű rokonszenv és gyengéd barátság támad s az ifjú, ki a szerály fogságában szabadon érintkezhetik rabtársaival, megtéríti a leányt s megígéri neki, hogy majd kiváltja őt Fatimével és tíz keresztyén lovaggal együtt s elviszi szent Lajos udvarába. Ez okból becsületszóra engedélyt kér Orosmantól, hogy a váltságdíjért haza mehessen. A nagylelkű szultán elbocsátja őt.

Azonban Zaïre ragyogó szépsége nem soká marad rejtve. Orosmán egy izben meglátja őt s szenvedélyes szerelemre gyullad

*) Néréstan ifjúságának története feltűnően hasonlít a «Bölcs Náthán»-beli templomos vitézéhez s jellemükben is sok az egyező vonás.

iránta. A magára hagyott Zaïre szívében a deli szultán láttára erős vonzalom ébred s a Néréstan által lelkébe oltott keresztyén eszmék csakhamar elenyésznek. A szultán elhatározza, hogy nem követi a szultánok példáját, lemond a harem gyönyöreiről, Zairet egyedüli hitvesévé teszi s az ő szerelmében vágyik csupán föllelni boldogságát.

Mindez a darab előtt történik.

Az első felvonás Zaïre és Fatime beszélgetésével indul meg. Zaïre megvallja bizalmasának a szultánhoz való szerelmét. Midőn Fatime figyelmezteti őt származására és hitére, melyet megtagadni készül, a jeruzsálemi szerály zárt falai között nevededett fogoly leány egy bölcselő higgadtságával és belátásával értekezik a vallások közti különbségről s a szokás hatalmáról:

Hisz zsenge éveinknek gondozói
Fejlesztik szívünk', erkölcsünk', hitünk'.
A Ganges partjain bálványt imádnék,
Moszlim lennék itt, Párisban keresztyén.
A neveléstől függ minden; szülőink
Szívünkbe vésik azt a benyomást,
Melyet idő és példa megszilárdít,
S mit Isten tud csak onnan kitörülni.

Így beszéltek a XVIII. század francia szalonjaiban, hol az encyklopædisták uralkodtak. Voltaire tragédiája hősnőjét saját valóságos nézeteinek tolmácsolójává emelte. — Ezután Orosman lép föl s a versaillesi udvar választékos nyelvén vallja be szerelmét:

Előbb hogy sem sorsunkat s sziveinket,
Nemes Zaïre, a nászunk egybefűzi,
Ugy véltem én, hogy moszlimként te néked
Célom' s szerelmem' őszintén kitárjarn.

Ez ünnepélyes nyilatkozat kapcsán részletesen elmondja politikai terveit, őseinek győzelmeit; hogyan örökölte ő e földet atyjától s hogyan kívánja megtartani. Majd kijelenti Zairenak:

Dicsőségem- s lángomra fogadom:
Te lész csupán szerelmem s hitvesem.
Férjed leszek, barátod s kedvesed,
S szívem megosztom közted és a harcz közt...
Zaïre, szeretlek s szivedtől hasonló
Lánggal égő szerelmet várok én.
Szívem csak forró szenvedélyre vágyik.
Hévvél vágyom szeretni s tetszeni:

Ha ilyen érzelem lángol szivedben,
Akkor — de csak is így! — nőmmé emellek.

Valóban, ilyenformán vallhattak szerelmet 1730-ban XV. Lajos udvarában. Az érzelem megnyilatkozása nyugodt, nemes, választékos, előkelő, szenvedélytelen, — csaknem száraz. Ezzel szemben minő közvetetlen s megragadó az Othello előadása, midőn elmondja a velencei senatoroknak, hogyan szerette meg Desdemónát s hogyan nyerte meg szerelmét csatái s veszélyei leírásával.

Zaire a maga részéről, hasonló modorban, szintén bevallja gyengéd szerelmét, mire Corasmin, a szultán bizalmasa, bejelenti Néréstan megérkezését. Az ifju hős szavát híven beváltva, megjött a váltságdíjjal: de minthogy vagyonát mind a megváltottakért áldozta föl, önmagát nem válthatja meg s így továbbra is a szultán foglya marad. Orosmánt meghatja az ifjú nagylelkűsége: nemcsak a váltságdíjat adja neki vissza, de azonfelül ajándékokkal halmozza el, tíz lovag helyett százat ad neki s öt magát is szabadon bocsátja. Csak Lusignant nem adhatja ki, mert szabadsága veszélyes volna rá nézve; Zairet pedig —

Kiváltanod, hidd el, nincs annyi kincsed:
Hiába jönneek a frank királyok
S lovagaik, hogy tölem elragadják.

Néréstan fölsohajt, fájdalmas tekintetet vet Zaire-ra s távozik. Orosman észreveszi e tekintetet, e zavart s pillanatnyi féltékenység támad föl lelkében. Így szól Corasminhez:

Ez a hitetlen mit akart, Corasmin?
Szemét reászögezve fölsohajtott!

De jellemének nemessége elfojtja e méltatlan érzést:

Féltékeny én! Így süllyedt büszkeségem!
Érezze szívem e kín szégyenét! . . .
Féltékeny nem vagyok . . . nem! . . . és ha lennék! . . .
Ha szívem egykor . . . Félre, gyászos eszme!
Lelkem betölti édes, tiszta érzés.

Aztán ezzel fejezi be:

Kormánygondokra rászánok egy órát,
A többit mind Zairenak szentelem.

Ime a tragédia expositiója. A bekövetkező összeütközés csiráját magában rejtí a keresztyén leány végzetes szerelme a moszilmek

szultánja iránt; továbbá az ismeretlen testvér és keresztyén lovag önkénytelen rokonszenve és gyengéd barátsága Zaïre iránt s a szultán féltékenysége, mely félreérti e vonzalom természetét. Hasztalan igyekszik Orosman megnyugtanni önmagát: szíve meg van sebezve. Othellóban is kezdetben erős a hit és bizalom szerelmében. Brabantionak, ki őt figyelmezteti, hogy Desdemona őt is megcsalhatja ép úgy, mint a hogy atyját megcsalta, ezt feleli:

Éltem' hűségéért!

S azzal Desdemonához fordul:

Jöjj Desdemona! egy órát lehet csak
A szerelem s rendelkezés között
Felosztanom. Oh, az idő parancsol! *)

Midőn pedig a Cassioért könyörgő Desdemona távozik, így kiált föl:

Kárhozat reám,
Ha nem szeretlek! ... S majd ha nem szeretlek:
A régi chaos újra visszatér!

Majd Jago ördögi bujtogatásaira ezt válaszolja:

Gidó legyek, ha engem ily silány,
Légből kapott, csalóka buborék
Nyugodt szívemből kiforgatni tud.

De hiába áztatja magát: nyugalma eltűnt örökre.

A bonyodalom megindul. A második felvonás, a «keresztyén epizód,» melynek Lusignan a hőse s a mely a középkori franczia lovagság dicsőségét zengi, a dráma leghíresebb részlete. Az olvasó nyugodtan élvezi szépségeit; a költő önálló e szakaszban: nem nehezül föléje a Shakespeare-rel való összehasonlítás veszélyes terhe. A szerály előtt a megszabadított keresztyén lovagok hálát rebegnek Néréstannak de egyuttal Lusignan sorsán keseregnek, a midőn Zaïre, ki vőlegényétől megnyerte Lusignan szabadságát, közéjük jön s Lusignant a börtön éjjeléből hitsorsosai körébe vezeteti. Az agg hős, ki húsz év óta először pillantja meg a napvilágot, örömmel ismeri föl Chatillont és honfitársait. Midőn megtudja, hogy kinek köszönheti szabadságát, Zaïre és Néréstan felé fordul

*) Ez s a következő shakespearei idézetek a Szász Károly fordításból valók.

s elveszett gyermekei sorsa felől kérdezősködik. Egyszerre észreveszi Zaire nyakán az ékszeret. A kölcsönös felvilágosítások után kiderül minden s Lusignan keblére öleli gyermekeit. Azonban hirtelen gyanú támad lelkében :

. lányom,
Oszlasd gyanúmat s fojtsd el aggodalmam',
S e kint, mely áthat üdvöm érzetében.
Ki sorsomat intézed s az övét,
Isten, keresztyénként adod-e vissza ?

Zaire reszket és pirul e szavakra, majd bevallja, hogy moszlimmé lön.

Villám sujtson le rám legitt !

Kiált fel kétségbeesetten az apa és megrázó, szenvedélyes szavakban igyekszik lányát megtéríteni. A vér jogánál fogva, ősz hajára s közeli halálára hivatkozva, követeli tőle, vallja be keresztyén hitét. Ez Lusignan híres tirádája. E részletről magasztalva emlékszik meg minden bírálója s még a Voltaire iránt annyira szigorú Faguet is azt mondja erre vonatkozólag, hogy habár Voltaire képtelen is a költészetre, e tirádával megmutatta, hogy nem képtelen az ékeesszólásra.*) Zaire meghatva borul atyja lábához s esküvel fogadja, hogy keresztyénné lesz. E pillanatban lép be Corasmin s a szultán parancsára, — a ki ezalatt szent Lajos váratlan közeledéséről értesült, — elválasztja Zairet atyjától és bátyjától s a keresztyén lovagokat őrizet alá veszi.

Lusignan távozása előtt felszólítja leányát :

Kit megnevezni nem merek,
Oh esküdj: végzetes titkunk' megőrzöd !

Zaire megesküszik rá s távozik.

A kötelességek összeütközése tehát előttünk áll. A két összeférhetetlen kötelesség közül egyik sem enged : Zaire lesz az áldozat. Ez tragikai sorsa. Csak az a kár, hogy a költő eljárása, vagy inkább machinája önkényes, indokolatlan. Atyja kívánságára nemcsak keresztyénné lesz, de egyuttal meg is kell esküdnie, hogy családjá titkát megőrzi. Miért ez eskü ? Azért, mert a költő drámai terve és conceptiója így kívánta ; azért, hogy Orosman ne tudhassa meg a viszonyt, a mely Zaire és Néréstan között fennáll. Ha Zaire

*) E. Faguet : XVIII. Siècle. Études littéraires.

egyszerűen felvilágosítja a szultánt tévedése felől, vége a félreértésnek s egyuttal vége a tragédiának is. Mért tiltja meg Lusignan lányának, hogy származását eltitkolja? Valóban, nincs komoly oka e tilalomra. A költő maga is érzi a conceptio e gyengeségét, s midőn Zaire pillanatnyi kétségbeesésében be akarná vallani titkát kedvesének, Voltaire Fatime következő szavaival igyekszik megokolni a tilalmat:

E vallomás bátyád s hitsorsosid
Vesztét okozná, kiknek gyámoluk vagy,
S elárulná az Istent, a ki szólít.

Az okadatolás ép oly gyenge, mint erőtetett. Vajjon a nagy-lelkű és szerelmes Orosman, a ki Lusignan lánczait leoldatta, visszaküldené-e Lusignánt és Nérést a börtönbe akkor, ha megtudja, hogy az atya s ez bátyja Zaïrenak? A költő mellőz minden magyarázatot, minden megokolást; nála a lényeges az, hogy megindítson. Ilyen motiválatlan eszköz már maga a zománczos kereszt is, ez a «keresztén jelvény,» mely a moszlimok között, annyi viszontagság után is, megmaradt Zaïre birtokában. De mikor a költőnek szüksége volt rá, hogy Lusignan fölismerhesse lányát! Maga Lusignan is, a mint megjelen, rögtön eltűnik; a mint megmutatkozott, rögtön meghal, mert ha tovább élne, zavarba hozná a költőt. Mind e hibák az inventio hiányát mutatják. Ez az, a mit Brunetière a «meditatio tehetetlenségének» nevez. Joggal mondja Faguet: Voltaire hőseinek az a feladata, hogy minden valószínűség ellenére tévedésben legyenek egymás felől s a föl ismerés pillanatát minden erejükkel hátráltassák öt felvonáson át. Voltaire az Othello tragédiájából melodramát csinál. Az ő felfogásának nem felel meg, hogy a féltésből magából alkossa meg művét. Neki föl ismerés, félreértés kell. Zaïre gyászos történetéhez szükséges, hogy elveszítse atyját, bátyját s aztán föltalálja mind a kettőt. Ezért mondhatjuk már némileg romantikusnak a Voltaire klasszikai mezbe öltöztetett drámáját.

De kövessük a mese fonalát. A harmadik felvonásban kiderül, hogy IX. Lajos közeledése hamis híren alapult és Orosman mit se tartva többé a francia királytól, elrendeli, hogy a fogoly francziákat bocsássák el, de Zaïre kérésére megengedi, hogy menaszszonya még utoljára beszélhessen Néréstannal. A féltékenység pillanatnyi fellobbanását nemesen fojtotta el lelkében s iménti engedékenységet így okadatolja:

Gyermekkorukban rabszolgák valának,
Lánczom viselték, *most örökre válnak.*
Mit sem tagadhatok meg én Zairetől.

Hasztalan reméli még Zaire Lusignan vallásától a kegyet, hogy a nagylelkű hős nejévé lehessen : nem ismeri ő még e könyörtelen hitet ! Néréstan szavai minden reménynek végét vetik. E nász, úgymond, a legnagyobb bűn volna s hozzá teszi :

Ha Istened törvénye, kit nem ismersz,
S vallásom vissza nem tartná karom,
E palotába rohannék azonnal,
Hogy ott leszúrjam barbár szeretődöt,
S vasam kebléből a tiédbe mártván,
Hogy végül aztán önkeblembe döfjem.

Valóban, őseinek vallása nagyon kegyetlen ! A mióta Zaire megtudta származását, hitét : boldogságának vége. Hol az atyja, hol a bátyja esketteti meg őt mindig olyasmire, mi szenvedéseit, boldogtalanságát okozza. Hasztalan igyekszik védelmezni Orosmant, a ki jó, nemes, tiszta, nagylelkű, ki már «nem lehetne nemesebb, ha keresztyénnek születik is» : mindez Néréstan előtt nem ok, — az ő vallási türelmetlensége és fanatismusa szemüvegén át Orosman csak egy «gyűlölt pogány», egy «szerályzsarnok», a ki le kellene döfnie. *) Zaire megtört szíve csodálkozásra fakad e vallás tanai fölött, melyek arra kényszerítik, hogy gyűlölje azt, a ki szeret, kinek mindent köszönhet, s kinek nagylelkűsége feloldotta családjá s hitsorsosai bilincset. «Ki ne szeretné őt!» kiált fel fájdalmasan. De Néréstan vakbuzgótsága irgalmat nem ismer :

A szent keresztség majd kioltja lángod,
S hívőként élsz, vagy meghalsz vértanúként.

Aztán megesketi, hogy addig nem lesz Orosmán neje, míg egy keresztyén pap föl nem világosítja lelkét.

A magára maradt Zaire szíve egy végső fájdalmas monológban tör ki :

Mi vagyok hát ? Moszlim, vagy franczia ?
Lusignan lánya, vagy Orosman nője ?
Szerelmes, vagy keresztyén ? — Gyászos esküm ! . . .

*) E jelenetben Néréstan önkénytelen emlékeztet a «Bölcs Náthán»-beli patriarchára, a ki a templomosnak Náthán javára felhozott minden érvére azt feleli : «Mind hiába ! A zsidót meg kell égetni.»

Atyám, honom, legyen meg, mit kívántok!
 Oh kedvesem!
 Imádlak s hajh! téged szeretni bűn!

Azonban Orosman érkezik. Hogyan viselje el vele szemben a kötelesség súlyát? E jelenet a legszebbek közül való. Vőlegénye a mecsetbe akarja vezetni, hol a nászszertartás várja őket. Megtört szívvel mond ellent Zaïre. Orosman sürgető, csodálkozó szavára nem tud felelni; csak azt kéri, 'halaszszák el a nászt s kedvesét a váratlan meglepetés és csalódás nyomasztó érzése közt hagyva, elsiet:

. . . Hadd rejtsem el, uram,
 Távol tetőled könnyem', bánatom',
 Gyötrelmem', vágyam' és kétségbeesésem'.

Orosman dermedten néz a távozó után, majd a mint lassankint magához tér, kitör lelkének sértett indulata. A féltékenység tölti be egész valóját:

Miért e köny, e távozás,
 Szemében e sötét bú s fájdalom?
 Ha ez a francia . . .! Minő gyanú!
 Mily szörnyű fény cikáz át lelkemen! . . .
 Szólj hát, ne titkolj semmit el; te láttad
 Arczát és megfigyelhetéd szemének
 Beszédét; mondd, megcsalta-e szerelmem?
 Tudasd balsorsomat . . . Te félsz . . . remegsz . . .
 Elég!

Corasmin, ez az ép oly jólelkű, mint jelentéktelen Jago, megnyugtadni törekszik urát, de Orosman keserűen kiált föl:

Ily gyalázat várt reám hát!

És mégis igazolja önmaga előtt Zaïret! Hinni akar benne s e szép és drámai szavakkal fordul Corasminhez:

Ne merd Zaïret gyanúval sérteni.

De midőn Corasmin célzást tesz Néréstan és Zaïre második találkozására is, miről a szultán mit se tud, féltő dühe vérszomjazó boszúra vágyik:

Mit! ez áruló?
 Hogy ő arámnál újra megjelenjen?
 Jó! lássa hát meg őt, de haldokolva,
 Kiontva áruló vérért előtte.
 Széttépem őt s gyilkos kezem a vérért
 A szeretője vérével vegyítse

Othellónál a boszú szintén a kiontandó vér vágyában nyilatkozik:

A czudar!
Bár volna negyvenezer élete,
Mert egy kevés boszúm lehűteni!
..... Boszú!
Te szörnyű rém, kelj ki a pokolból!

Majd később így dühöng:

Izekre tördelem! Engem meggyalázni!...
.....
Szeretném, ha kilencz évig mind gyilkolhatnám őt!

Orosman, a ki mindig csak a «klasszikai illendőség» határáig szokott fölgerjedni, e nála szokatlan kitorés után rögtön a következő gondolatmenetbe csap át:

Nem illetem Zaïret én ily gyanúval.
Szívét nem alkotá az ég csalásra.
De oly hitványnak enyémet se véljed,
Hogy ellenállást tűrjön, vagy szeszélyt...
Méltatlan hozzám minden magyarázat.

És erőt véve magán, elhatározza, hogy többé nem lesz a női szeszély játékszere:

Lakozzék rémület e palotában,
Érezze minden szolgáléte fékét...
Feledhetjük rabnónkért büszkeségünk',
S reá kegyes szemekkel nézhetünk,
De szégyen volna féltetni kedvesünket:
Ez aljas érzést hagyjuk csak Nyugatnak.

Othello szintén ismételten erősítgeti, hogy soha se lesz féltékeny:

Hiszed, hogy én féltékenyen
Fognék epedni? S a hold változásit
Uj s új gyanúkkal jegyzem? Nálam egy
Lesz a gyanú s az elhatározás...
Bizonyítékot! S ha bizonyíték van:
Egyszerre vége, féltés- s szerelemnek!

A negyedik felvonás első jelenete Zaïre kétségbeesését tünteti föl:

Orosman keblét én halálra sebzém,
Kétségbeejtém kedvesem szívét!
Minő galád tett! oh, mi szörnyű óra!

Hasztalan igyekszik új és ismeretlen vallása s Istene vigaszát kikérni e fájdalomban; Orosman képe rögtön feltűnik szívében.

Királyok törzse, melyből származám,
Atyám, anyám, népem s Isten, uram, te,
A kik megfosztotok ma kedvesemtől,
Ha nem lehet övé, vegyétek éltem'!

Mindamellett most is biztatja a remény:

Kinek kegyét százszor magasztalák,
Az Isten nem gyűlölhét ily frigyét.

Reménykedő lelke előtt pillanatra a kötelességek kiegyenlítésének gondolata tűnik föl. Tán megengedi neki ez az Isten, hogy egy «nemes, nagylelkű, jó, erénynyel ékes» uralkodó és férj oldalán hitsorsosainak gyámola és oltalmazója legyen:

Talán meghagyva trónján Syriának,
Fenntartja általam itt a keresztet.

Ezt a hivatást tette Kisfaludy Károly «Iréne»-je tragikai alapeszméjévé. Iréne, a ki hitsorsosai kedvéért s vallása érdekében, szerelem nélkül adja át magát a szultánnak, ez eszme áldozatává lesz.

A dráma menete még egy végső felvilágosítást követel Orosman és Zaïre közt. Zaïre, esküjéhez híven, titkát megőrzi, de nem viselheti el, hogy kedvese hűtlenséggel vádolja. E két ellenmondó kötelességtől megtörve, mindkettőnek eleget akar tenni. De habozása, melyet kedvese nem értett meg, ezt még inkább ingerli. Ejjelenet, mondja Villemain,*) oly nemes, oly bájos, oly ékes, mint a milyen borzasztó és igaz az Othello és Desdemona megfelelő párbeszéde.

Orosman így kezdi szemrehányásait:

Volt oly idő, hogy megbűvölt szívem,
Gyengéd érzelmek szózatára hajtva,
Híven hódolt bájadnak, asszonyom,
Mert úgy hívém, szeretsz és lábaidnál
Epedve vártam a viszonzszerelmet.
Ne félj, hogy immár a szerelmi féltés
Gyarló panaszban ellened kitörjön.
Bár mély a seb, ajkam zokszóra büszke,
Nemesb vagyok, hogy sem színlelni tudnék:

*) Villemain: Tableau de la littérature au XVIII. siècle.

Tudd meg tehát: hiú szeszélyidet
Méltó jutalmul megvetésem éri...

Ime, így szakítottak Voltaire korában az emberek, — mondja Brunetiere — udvariasan, zaj nélkül, nagy szavak és szertelen gestusok nélkül. Olykor bele is halhattak — bizonyára ritkán, — de az illendőség épen maradt. A későbbi kor olvasója — tegyük hozzá e megjegyzéshez, — a társalgás eme hangjából nem a keresztes háborúk korának, hanem a XVIII. századnak erkölceit fogja tanulmányozhatni. A lokális szín rajta van a művön, de nem a szent Lajos, hanem a Voltaire koráé.

Orosman e szép és gyengéd, bár kissé sentimentális szavakkal ad önérzetének kifejezést a méltatlan szerelem gyengeségével szemben:

Orosman, tudd meg azt, mindenre képes;
Inkább elvesztelek és veszteden
Kétségbeesve, távol meghalok,
Mintsem enyém légy s szivedből csak egy
Sóhaj fakadjon is, mely nem nekem szól.

Mennyivel nyersebb az Othello kifakadása:

Jobb: béka lennék pincze gőziben,
Mint annak, a kit szeretek, szívében
Más birjon egy zugot.

Zaire távozása után Néréstan levelét hozzák, melyet az ör kézrekerített s a melyben bátyja légyottot kér Zairetől. Világos, hogy e levelet elmésen és ügyesen kellett megfogalmazni, hogy egyaránt alkalmas legyen mind testvéri, mind szerelmes levélnek. Csakhogy e fogás nem illik a tragédia méltóságához. Sejtjük, hogy e levél egyenes leszármazottja, de egyúttal kijavítása is az Othello-beli zsebkendőnek. Voltaire bizonyos kicsinyléssel és ön-elégültséggel gúnyolta ki a zsebkendőt, mint a melynek alkalmazása a klasszikai színpad étiquette-jével ellenkezett.*) Pedig az a zsebkendő — drámai szempontból — bizonyára fölér ezzel a levéllel, jóllehet amaz a jellemek mély és igaz conceptiója mellett csak mellékes, kiegészítő motívum s még így is mennyire indokolva van!

*) Othellót első előadása alkalmával, — jóllehet Ducis nagy gondal nyesegette meg a shakespeareai buja hajtásu növényt, — tényleg ki is füttyülték ama fatalis «mouchoir» miatt.

Orosman elhatározza, hogy e levelet ismeretlen rabszolga által Zaïre kezére játsza s hogy aztán maga is megjelen a légyott helyén, mint becsületének megboszúlója.

Jaj nekik, kik meggyaláztak engem!

Ime, ujjolag a «meditatio tehetetlensége»! Hiánya annak az isteni képességnek, a melynek segélyével a művész a «semmiből» teremt «valamit» s ez a valami egy összhangos egész, maga az igazság, az eszményített valóság, melynek illúziója oly teljes, hogy a bíráló elme lerakja előtte fegyvereit. Erre az illúzióra a Voltaire inventiója nem képes. A levél-motivummal a költő csak a maga Orosmanját szedi rá, de olvasóját nem győzi meg. Mert hisz mi természetesebb, mint hogy ez az Orosman, «kinek szívét az ég nem alkotá csalásra», kinek «szíve soh' sem ismert színlést», egyszerűen megmutatja a levelet Zaïrenak, hogy meggyőződjék róla, alapos-e gyanúja? És mégis, e helyett, az érkező elől elrejtí a végzetes írást, nyugalmat színlel, hogy majd azután törbe csalja vele s boszút álljon oly sértésért, melynek valódiságáról meg nem győződhetett. Ámde ha megmutatná Zaïrenak a levelet, akkor minden kiderülne s a katasztrófa elmaradna s el a tragédia is. Így válik a cselekvény megalkotása mesterkéltté, csaknem gyermekessé, s az Othello cselekvénye minden egyszerűsége mellett ép ezért sokkal művészebb, a katasztrófa sokkal valószínűbb és így sokkal megrázóbb.

A katasztrófa az előzmények alapján gyors léptekkel közeleg. Zaïre reszketve veszi át a levelet s hosszabb habozás és lelkiharcz után végre meghagyja a rabszolgának, hogy vezesse hozzá Néréstant. Lelki küzdelmébe önkénytelen belevegyül a közeleli halál bús sejtelme:

Mily állapot! Mily gyötrelmem! A lelkem
Már azt se tudja, mit tegyen s óhajtszon.
Mind az, mit érzek: szörnyű borzalom.
E balsejtéstől ments meg engem, oh ég!

Ám elhatározása már szilárd:

De bár halálnak kinja várjon is rám,
A vérem' megtagadni nem fogom.

E bús halálsejtelmek a Desdemona ártatlan lelkét is átjárják abban a gyönyörű jelenetben, a midőn a szegény leány románczát dalolja el a fűzről. A megcsalt leány:

«Ezt dallva halt meg. Ez a dal, egész
Éjjel ki nem megy a fejemből; úgy jó:
Hogy hajtsam én is félre a fejem
S daloljam el, mint a szegény Boris.»

Majd ismét, midőn Emilia kérdi, hogyan vesse meg az ágyat,
szomorúan mondja:

Mindegy talán. Ah, mily bohók vagyunk!
Ha én előbb halok meg, oh takarj e
Leplekbe!

E közben Orosman megjő. A rabszolgától, mindenről érte-
sülve, megcsalását most már biztosra veszi s a fájdalom és düh
tölti el lelkét. Hangulatának kifejezésében emlékeztet Othellóra:

Emelt homlokkal és derült szemekkel
Nézném hatalmam szédítő bukását,
S a börtön rémes éjjelében is
Megőrizném bátorságom' s nyugalmam':
De így megcsalva attól, kit szerettem!

Othello szavai pedig a következők:

Ha tetszenék
Istennek: engem búval látogatni,
S mint zápor hullna tar fejemre a
Csapás, veszély, gyalázat és nyomor,
S reményeimmel a sors foglya lennék:
Mégis találnék szívem egy zugában
Egy csöpp türelmet
. ezt is elviselném
Nyugodtan. Ám, — hol szívem kincseit
Elástam, hol élnem kell, vagy épen
Nem élnem
Kiűzve lennem innen is, vagy ezt
Posvány gyanánt látnom, hol undokan
Rut békafaj költ, — oh, fordulj el itt
Szent türelem!

Orosman kirántja törét s könyezik:

Az első köny, melyet szemem kiont . . .
Ám zordon e köny s halál jár nyomában . . .
E köny kiontandó vér hirnöke.

Othello is könyet ejt, mielőtt gyilkolna:

Sírok — ah, de
Kérlelhetetlen e köny. Búm olyan,
Minő az égé: sujt, midőn szeret.

Zaïre megérkezik a légyottra az éj homályában. Orosman hallja szavának «csalárd zenéjét» s midőn Zaïre, Néréstannak véelve őt, megszólítja, e gyűlölt név hallatára féltő dühe eszt veszi a boldogtalan szultánnak s hűtlennek vélt kedvesét ledöfi. 'Csak akkor tér eszméletre, midőn a véres tör kihull kezéből, de lelke egyensúlyát még fentartja a jogos bosszú öntudata :

Oh mit tévék ?

: Csak *má* jogos volt . . . *Bűnét büntetém.*

Ez Othello mentsége is :

Semmit se tettem gyűlöletből én,
Csak a becsületért.

Az erkölcsi megsemmisülés csak akkor következik be, a midőn kiderül a bosszú jogosulatlansága. Corasmin bevezeti a lánczra-vert Néréstant. Orosman vad boszuérzettel mutatja neki vélt bűntársa holttestét. Néréstan megpillantva az ártatlan áldozatot, felkiált :

Mit látok ? Hugom !

Zaïre ! . . . Oh vége !

És aztán elmondja : azért kérte Zaïretől a találkozót, hogy kimult atyjának végakarátát s végbucsuját adja át neki s hogy a keresztyének szent hitét megerősítse huga szívében, mely csak Orosmanért égett. Fatime az Othello-beli Emilia szenvedélyes fájdalomával tesz vallomást Zaïre szerelméről a szultán iránt, a ki «meginagatta Istenét szívében». Orosman belátja tévedését : beáll a tragikai bukás. Míg azt hiszik, hogy «jogosan» cselekedtek, Orosman és Othello törvényes boszulói becsületüknek. Azon pillanatban, a midőn hibájukat belátják, az erkölcsi alap megsemmisül : s ők saját öntudatuk előtt csupán közönséges gyilkosok. Az erkölcsi bukás csakhamar maga után vonja a fizikai önmegsemmisítést is. De minő a különbség a két hős között a vétség jellemére nézve is ! Othello csakugyan férji becsületét véli megboszulni, melynek meggyalázását Jago ördögi ármánya bizonyossá emeli izgatott lelke előtt. A megcsalt férj szavainak visiója ingerli a rút és agguló mórt örült dühre. Ellenben Zaïre még nem felesége a szép és ifju Orosmannak, nem is szeretője, csupán gyengéd tisztelettel környezett menyasszonya, ki a menyegző elhalasztását is azért kéri, hogy ne lehessen még az övé. Minő «meggyalázás»-t és minő «bűn»-t vél hát Orosman megboszulni ama «levél» ingatag

alapján? Hiuságát megsérthette, szerelmével, jóságával visszaélhetett Zaïre, de becsületét nem gyalázhatta meg.

Orosman halálra készül. Utolsó intézkedéseit adja ki Corasminnek. Megparancsolja neki, hogy vétesse le Néréstan bilincseit, halmozza el ajándékokkal s a többi keresztyénekkal együtt biztos őrizet alatt vezettesse a joppéi révbe. Aztán, — mielőtt Zaïre holtteste fölött szívét átszúrná, — így szól Néréstanhoz, kit királyához és honfitársaihoz küld, hogy beszélje el e gyászos történetet:

Mondd meg nekik, hogy rút halálra küldtem
A legméltóbb és legerényesebb nőt,
Kit szüzi bájjal alkotott az ég.
Mondd, hogy országom' lábához tevém;
Mondd, hogy vérébe mártám kezemet;
Mondd, hogy imádtam őt és — megboszultam!

Othello környezetéhez intézett végső szavai a következők:

Úgy fessetek le: mint ki nem okos,
De hő szerelmű; nem könnyen gyanús,
De ingerelve, féltésben dühöng; —
Ki mint tudatlan indus, botorul
Eldobja a gyöngyöt, mi többet ér,
Mint népe birodalma
Irájatok ezt. S tegyétek még utána:
Hogy Alepóban egykor, egy czudar
Kontyos török vert egy velenceit,
S Velenczét káromolta, — a körül-
Metélt kutyát torkon ragadtam, és
Leszúrtam — így!

III.

A cselekvény menetének eme vázlata igyekezett feltüntetni Voltaire drámaírói sajátosságait, a mint azok a «Zaïre» tárgyának megalkotásában, szerkesztésében és kidolgozásában megnyilatkoznak. Foglaljuk most már össze mindazt, a mi a tragédia történeti háttérére, a történeti hűségre, a Shakespeare «Othello»-jának e tragédiában észlelhető befolyására s végül a költő tragikái stílusára vonatkozik.

A mi a történeti háttért illeti, erre nézve a költő így nyilatkozik: «Zaïreben . . . minden költött, még a nevek is». Mindamellett a tragédiában előforduló nevek, — bárha a viselőinek tulajdonított cselekedetek többnyire a költő képzelmenek szüleményei

is, — nagyrészt történetiek, sőt a különböző vonatkozásokból a cselekvény ideje is meghatározható. A harmadik felvonás első jelenetében, Orosman szavai, melyekben helyzetét vázolja elleneivel szemben, a cselekvény idejéül az 1249. év tavaszát sejtetik; Lusignan és Chatillon előadása pedig Jeruzsálem elfoglalására s a rákövetkező időkre vonatkozik. E szerint a mű háttérét a második és hatodik keresztes háború képezi: amabban VII. Lajos, emebben IX. Lajos alakja körül csoportosítja a költő a francia lovagokat, kiknek erényeit és dicsőségét magasztalja művében s a francia színen szokatlanul, hosszú idő óta először lépteti fel őket.¹⁾

Lusignan neve a történelemben, mint IV. Balduin utódjáé szerepel. A haldokló Balduin nővérét egy francia nemessel, Lusignani Guidóval házasította össze, a ki, miután IV. Balduin kiskorú fia, V. Balduin elhalálozott, jeruzsálemi királyvá koronáztattott. Ő alatta döntötte meg a vitéz Saladin a királyságot. A híres Hittin melletti ütközetben (1187) Lusignan foglyul esett, de Saladin öt később szabadon bocsátotta, s 1194-ben, mint Ciprus királya halt meg. Ennélfogva Voltairenél csak a Lusignan név történeti; szereplése a tragédiában teljesen önkényes, kivéve tán azt a mozzanatot, hogy öt a bouvines-i csatában is szerepelteti (1214) Fülöp Ágost oldalán, a minek a történeti tények — ha nem is bizonyítják, de — nem mondanak ellent (II. felv. 3. jel.). Voltaire azonban Lusignan király voltáról mit se tud, sőt az ő Lusignanját határozottan meg is különbözteti az utolsó jeruzsálemi királytól, a kit nem nevez meg, s a kiről azt állítja, hogy Jeruzsálem elfoglalásakor esett el, míg Lusignant a csatából megmenekült keresztyének Caesareában vezérökül választják s mint ilyen esik Nureddin fogságába. Mindamellett a régi francia királyi család tagjaként tünteti öt fel; sőt egy izben Bouillon utódait, a jeruzsálemi uralkodókat, is «Lusignanok»-nak nevezi.²⁾ A francia lovagok, kiket Lusignan említ (Mathieu de Montmorency, a Grand-

¹⁾ Voltairenek nincs egészen igaza, mikor azzal dicsekszik, hogy először hozta színre a francia történelem alakjait. Petit de Julleville kimutatta, hogy közte és Jodelle közt volt vagy 30 tragédia, melyeknek tárgya a francia történelemből volt merítve, de minthogy e művek értéke a középserűsége alatt állott, nyomtalanul eltűntek; így ezek Voltaire dicsőségét e tekintetben sem csökkentik.

²⁾ Néréstan mondja Zairenak:

«Lábbal tiprod Lusignanok porát.» (II. felv. 2. jel.)

Connétable, De Melun vicomte, Sire d'Estaing, Sire de Nesle, Enguerrand] III. sire de Coucy) valósággal történeti személyek, kik a bouvines-i ütközetben vítézkedtek. Azonban Chatillon már egészen költött alakja Voltairenak, a kinek még csak neve sem vonatkozhatik a második keresztes háború idején szerepelt Renaud de Chatillonra, ama kalandorra, a kinek hitszegése és méltatlan sértése Saladin testvérével szemben Jeruzsálem bukásának lett okozójává s a kit Saladin sajátkezűleg ölt meg. Hasonlókép költött személyek a tragédiában Lusignan gyermekei is: Néréstan és Zaïre.

Saladin Voltaire szerint Orosman nagyatyja volt. Saladin fia, a történelem adatai alapján, Nureddin volt, a ki 1225-ben atyai örökségéből elüzve, halt meg. Ezt a Nureddint teszi meg Voltaire atyjául a tragédia hősenek, Orosmannak, a ki tehát szintén költött alak s a kit a költő a történeti Saladin eszményített jellemvonásaival ruház fel. Ellenben Egyptom királya, Mélédin (Melik el Salem), kiről Orosman a harmadik felvonás első jelenetében beszél, valóságos történeti személy.

Föl kell e helyt említenünk a történeti hűség kérdését is. Arról, hogy az új-klasszikai dráma idejében a tragédiák a kort, melyet feltüntetnek, s a népet, melynek körében cselekvényük lefoly, s az embereket, kik bennük szerepelnek, ezek gondolkozása módjának s erkölceiknek megfelelőleg rajzolják, nem lehet szó. A francia klasszikus dráma összes alkotásai nélkülözik a korfestést, belsőleg ép úgy mint külsőleg, ez tehát nem csupán Voltaire hibája. Mind a költők, mind koruk felfogásában hiányoztak a történelmi érzék kifejlésének előfeltételei. Voltaire mindamellett egy lépéssel mégis tovább ment, a mennyiben némi külső lokálszinre törekedett; azonban korától ő sem tud elvonatkozni s a feltüntetett kor erkölceinek, érzelem- és gondolatvilágának hű képét ő se tudja feltüntetni. Az Orosmanok és Lusignanok, ép úgy mint a Bajazetek, vagy Titusok a költők s nem a maguk korának nyelvén beszélnek s a század gondolkozása módját tükrözik vissza. Azonfelül Voltairenél az a bizonyos Nisard-féle «philosophiai libéria» is nagy akadálya a felfedezések, a Dsengisz-khán, vagy a keresztes háborúk korabeli személyek érzelem- és gondolatnyilvánulásának. Senki sem volt kevésbbé képes kilépni önmagából, mint Voltaire, mondja ugyancsak Nisard. Azt a szemrehányást, hogy az ókor hőseit és hősnőit koruk nyelvén beszéltetik s koruk érzelmei--

vel és műveltségével ruházzák fel, Corneille és Racine is megkapták: csak hogy e két nagy költő jellemrajzai bensőleg mindig igazak maradnak, dacára az anachronismusoknak, míg Voltairénál gyakran anachronismusokból áll a hősök egész jelleme. — Orosman, a vad tatár, — jöllehet a költő Cidevillehez intézett levelében önérzettel mondja, hogy szerelmes hőse nem «galáns és francia», — gyengédségének és szerelmének kifejezésében a versaillesi finom udvar minden iskolázottságát föltünteti, «Mohammed, — mondja Nettement, — könyv nélkül tudja az «Encyklopædiát»; Zaïre jelen volt ama társas összejöveteleken, hol a hit dolgában való közönyt prédikálták; Oedipus pedig elmés és szabad gondolkozó, a ki méltó rá, hogy belépjen a «Sans-Souciba». Voltaire Orosmanban és Zaïreban az öntudatos vallási türelem oly eszményeit tünteti föl, a minők a keresztes háborúk korának sem felfogásából, sem műveltségéből nem igazolhatók. De viszont, a mily mértékben elhibázta a költő műve főalakjainak e szempontból való jellemzését, ép úgy túllőtt a czélon, midőn az ellenkező irányt, a vak fanatizmust, ép Lusignanban és Néréstanban akarta föltüntetni. A mikor megtudják Zaïre helyzetét és sorsát, Lusignan atokkal ajkán fogadja leányát s az ég villámát idézi önféjére, hogy e gyalázatot megérte, Néréstan pedig töre után szeretne nyulni, hogy átdöfje Zaïre és leendő férje szívét. A történelem tanúsága szerint keresztyének és muzlimok soha sem állottak egymáshoz oly közel, mint ép a keresztes háborúk idejében. Középről látták s tanulták ismerni egymást. A keresztyén lovagok a keletieknél a magukéihoz hasonló erkölcsökre és felfogásra találtak s emezekre viszont a nyugatiak gondolkozásmódja hatott. Fegyverszünet alkalmával érintkezhetek egymással, sőt közös lakomák is egyesítették őket. Önkéntes átlépés, és pedig előkelő férfiak részéről is, egyik vallásról a másikra, nem volt ritkaság. Egy angol származású templomos vitéz áttért Saladinhez s ennek egy rokonát vette nőül. Maga Saladin egy keresztyén lovagrendbe való fölvétele iránt fejezte ki óhaját, A Saladin öccse és az Oroszlánszívű Richard huga közötti házasság tervezése történeti tény. A templomosok elítélésében eretnokségük egyik okaként hozták föl később a muzlimokkal való*) érintkezésüket és barátságukat. Míg tehát egy-

*) Ezekre vonatkozólag v. ö. *D. Fr. Strauss*: Lessings *Nathan der Weise*. 37. s. köv. 1.

résről a szabad philosophiai gondolkozás által kifejlesztett felvilágosodottság s vallási türelem nem nyilatkozhatott meg abban a korban úgy, a mint azt *Zaïre* és Orosman felfogásában látjuk, addig másrésről a túlzott fanatizmus, tehát az alap, melyen a *Zaïre* cselekvénye sarkallik, sincs e korban helyén oly alakban, mint azt a költő feltünteti. A keresztes háborúk idején a házasságkötés keresztyének és moszlimok közt nem volt oly hihetetlen és borzasztó dolog s Néréstan megbotránkozása egy kevésbé türelmes korban inkább helyén lett volna, mint a keresztes háborúk végső éveiben.

Kortársai fennen emlegették, s maga Voltaire is nagyra volt vele, hogy *Zaïre* keresztyén tragédia. A kik azonban azt emelték ki, hogy e mű a keresztyénség dicsőítése akar lenni, elfelejtették, hogy *Zaïre* ép a «fanatizmus» áldozata. Hisz *Zaïre* nem halna meg, *Zaïre* Orosman neje lenne, *Zaïre* boldog lenne, ha föl nem találná atyját, s ha ez nem volna ép Lusignan, a jeruzsálemi királyok vére! Ép a keresztyén vallás az eszköze *Zaïre* boldogtalanságának: «a szent fegyver, mely őt meggyilkolja». Minő érdekes jelenség az, mondják némelyek, a midőn a keresztyénség megátalkodott gyalázója, e tragédiában ép e hit szépségeit magasztalja! Csakhogy e szépségeket drágán fizetjük meg, mondja helyesen Brunetière, két emberi lény boldogtalanságának árán. Tehát abból, a mivel Voltaire dicsekedett, hogy *Zaïre* az egyetlen «keresztyén tragédia», melyet kora megtapsolt, — csak annyi áll, hogy *Zaïre* oly tragédia, melyben keresztyének szerepelnek. Az az igazi keresztyén tragédia, mondja Petit-de Julleville,*) hol a személyek nemcsak keresztyének, de a hol csupán mint ilyenek érdekelnek. Polyeucte és Pauline minden szenvedése Polyeucte áttéréséből származik, de nincs néző, a ki azt akarná, hogy Polyeucte ne térjen át. Ellenben, midőn Orosman *Zaïret* ledöfi, mennyien sajnálják, hogy az öreg Lusignan nem halt meg hamarabb, vagy hogy nem beszélt később!

A cselekvény tárgyalása alkalmával rámutattunk a hatásra, melyben e tragédia megalkotásánál Shakespeare *Othello*-jának része volt. Valóban már a személyzet összeállításánál is feltűnik az összefüggés a két mű között. *Othello* és Orosman, *Desdemona* és *Zaïre*, *Cassio* és *Néréstan*, *Jago* és *Corasmin*, *Emilia* és *Fatime*

*) L. *Petit-de Julleville*: Le théâtre en France.

bármennyire is különbözzenek egyébként egymástól, ugyanazon drámai célnak szolgálnak s az előbbieket többé-kevésbé mégis modelljei az utóbbiaknak. Néha jellemük és tetteik megnyilvánulásában is kicsillan a rokonságnak ez a neme s olykor — bár ritkán — a kifejezésekben is egyeznek. Ezt az összefüggést a két mű között a műbírálok Laharpetól és Lessingtől kezdve Brunetièrreig előszeretettel elemezték. A nagy német kritikus, a ki Voltaireval szemben ismert okoknál fogva elfogult s gyakran kicsinyes volt, a francia költőnek ezt a művét is igen kedvezőtlenül ítéli meg. A *Legújabb Irodalomra vonatkozó Levelek*-ben Shakespeare műveinek tanulmányát és színrehozatalát ajánlva a francziákéi helyett, így nyilatkozik:¹⁾ «Vajjon írt-e Corneille olyan szomorújátékot egyet is, mely félig is oly megható volna, mint Voltaire *Zaïre*-ja? S e *Zaïre* mennyire alatta áll a *Velencei mór*-nak, melynek csak gyenge másolata s melyben Orosmannak egész jelleme kölcsönzött? A *Hamburgi Dramaturgiá*-ban²⁾ pedig azt mondja, hogy «nem a szerelem diktálta Voltairenek a *Zaïret*, hanem a galantéria»; hogy a szerelmes *Zaïre* igen «finoman és illedelmesen» fejezi ki magát, de ez inkább a szerelem «hivatalos stílusa» (Kanzleistil), semmint «az érzelem természetes hangja»; hogy Orosmanból a féltékeny embert látjuk beszélni, de a féltékenységről se többet, se kevesebbet nem tudunk, mint a mennyit azelőtt tudtunk. Ellenben — úgymond — Othello valóságos tankönyve e gyászos örvénynek. A tragédia részletes megítélésénél hasonló ellenszenvvel és olykor kicsinyesen jár el. Midőn *Zaïre* a harmadik felvonás hetedik jelenetében Orosmant, ki őt az esküvőre akarja vezetni a mecsetbe, hirtelen elhagyja, «Orosman, — úgymond Lessing — bambán ott marad állva. Hát jellem ez?» Hasonló kifogással illeti a negyedik felvonás második jelenetét. Lessing nem veszi észre, hogy Orosman *Zaïre* iránti gyengéd és mély vonzalma folytán csaknem akarattalan és erőtlen szerelmissé válik, kinek az emésztő féltés csak végül adja vissza eredeti vadságát. Egyébíránt ép az annyira elítélt francia költő adta meg részben az eszmét egyik legszebb művének, a *Bölcs Náthán*-nak megírására; a szultán vallási türelme átszáll a zsidó bölcsre s Orosman mintája lesz Náthánnak. Egyéb hasonlóságokra is hivat-

¹⁾ Lessing: Briefe die neueste Litteratur betreffend. 16. Februar. 1759.

²⁾ Lessing: Hamburgische Dramaturgie. 15 und 16. Stück.

koztunk már. Zaïre felvilágosultsága ép úgy emlékeztet Rechára mint Néréstan ifjui heve és türelmetlensége Filneck Leóra, a templomos vitézre, még testvéri viszonyuk is egyezik. Fatime ép oly vakbuzgó s ép oly hajlandó minden erényt a maga vallását követők részén látni, mint Daja. A cselekvény idejét is ugyanazon korból meríti mind a két dráma.

A francziáknál Villemain*) volt az, ki először hasonlította össze részletesen és elfogulatlanul *Othello*-t és *Zaïre*-t. E párhuzam alapján emeljük ki a következőket:

Voltaire szerencsés ösztönnel merítette az alapeszmét Shakespeareből. Villemain szellemesen képzei el, hogyan fogamzott meg a költő lelkében a *Zaïre* megalkotásának gondolata. A midőn Shakespeare *Othello*-ját olvasta, felháborította őt a hős vadsága, a nyelv pórias nyersesége; hisz ezt lehetetlen lett volna a XVIII. század finom, előkelő közönségének feltálatni! Minthogy azonban megérezte a tárgy erős tragikumát, mély páthosát: ki akarta aknázni a maga számára. Csakhogy akkor aztán mindent megváltoztatni, megnemesíteni kellett. A velencei mór, a fegyverek közt megvénült szerencsefi Ázsia szultánjává, az ifjú és ragyogó Orosmánna változott. Enyers és durva kaszárnyabeli cselszövényt, mely *Othello* féltését izgatja, a költő a francia történet legszebb neveivel, legköltőibb emlékeivel: a keresztes háborúkkal, szent Lajossal, a bilincsei közt haldokló Lusignannal helyettesíti. Az engedelmes, szerelmében önmegadó Desdemonát az önérzetes Zaïre, a jeruzsálemi királyok sarja váltja föl. Csakhogy ezzel a változtatással aztán a tragikai szépség is csorbát szenvedett. Desdemona tragikuma ép abban áll, hogy őt, a ki mindent fölládozott, mindent elhagyott s minden akadály ellenére is szerette a mórt, ép ez öli meg, mint hűtelent! Azért mondták, hogy *Othello* féltése ennyi áldozat után nem igazolható. De hisz e féltés ép ez áldozatokból születik, abból a nyugtalan, izgatott összehasonlításból, mely egyrészt a nő szépsége, ifjusága, bája s másrészt a férj hajlott kora, fekete és redős homloka között önkényt föltámad!

Valóban nagy a különbség a két hős között. *Othello* fekete, már öregedő, rút, alacsony származású, kalandor, durva és erőszakos; s kiváló tulajdonai, melyek Desdemonát megigézik, első pillanatra nem tűnnek föl; de hisz ép ez féltésének magyarázata!

*) Villemain: Tableau de la Littérature au XVIII. siècle.

A midőn az első gyanú kínozza, önmagát vizsgálja s keserű belátással mondja: hát ugyan miért szeretne? Vele szemben áll a szép Orosman, a hódító ifjú szerelmes, a ki «arra van alkotva, hogy rajongva szeressék, nem pedig, hogy féltékeny legyen»; a győzelmes szultán, országainak teljhatalmú ura. Hogy lehet az ilyen féltékeny s hogyan lehet e féltékenységet megokolni? Voltairenek e czélra nem állván belső motivumok rendelkezésére, csupán két külső eszközre szorítkozik: a Zaïretől kierőszakolt esküre s Néréstan levelére Zaïrehoz. Ezért mondja Villemain, hogy Voltaire minden mesterkedése daczára is a tragikum, a szenvedélyek fejlődése kevésbbé művészi, kevésbbé tudatos *Zaïre*-ben, mint *Othello*-ban. E szeretetreméltó, gyengéd, jóságos szultán egyszerre a vak düh végkitörésére ragadtatja magát egy levél, egy pusztá gyanú által! Mennyivel megokoltabb, mélyebb és természetesebb az *Othello* szenvedélye, a mely ép boldogságának túlságából fakad, a melyet az önismeret és belátás készít elő, s egy pokoli cselszövény táplál, s a melyet Desdemona ártatlan s gyanútlanul meggondolatlan nyilatkozatai s tettei lánggra gyujtanak.

Voltaire bizonyára nem javította meg Shakespearét, a mint ő azt hitte és utána mások is állították. Finom és gúnyos izlésének türelmetlenségében nem érezte meg Shakespeare minden szépségét: legalább nem adta vissza művében. Mindamellet megedzette tehetségét, ismeretlen világba vezette s nagy szinpadi hatásokat merített belőle.

Voltaire drámai nyelvezete is magán viseli a költő szellemének sajátságait. Az az össze-visszaság, mely tárgyai megválasztásában s megalkotásában mutatkozik, stílusán is föllelhető. Csengő verssoraiban van valami üres, valami bizonytalan, dictiója ritkán határozott, ritkán őszinte; többnyire nélkülözi az eredeti fordulatokat, a megragadó képeket. Sok nála a csinált mondás, vagy kölcsönzött phraseologia. Van sok szép, sok gyöngéd, sok erőteljes verse, csakhogy ezek hol Racinere, hol Corneillere emlékeztetnek. «A mi csodálattal töltötte el, azt utánozni is tudta.» Nisard szellemesen jegyezte meg: «Voltaire tragédiáiban a stíl minden nemét feltaláljuk: erő, báj, gyöngédség, költői színezés: — csak a stílust keressük hasztalan benne.» Voltaire stílusát ezzel a kifejezéssel jellemzi Nisard: «ragyogó stílus». És hozzáteszi: «a hol a gondolat magvas, az érzelem igaz és mély: a stílus nem ragyog, hanem meghat, megragad, hevít... A felszines érzelmek, az üres gondo-

latok szükséglik a ragyogó stílust». A tűzijátékhoz hasonlítja e ragyogó stílust. Inkább vakít, mint világít.

Voltaire költői dicsősége nem is tragédiáiban éri el tetőpontját. Csodálatosan finom ízlése arra bírja őt, hogy minden hiúsága mellett is bevallja e téren nagy elődöknek felsőbbbségét. «Csupán azzal dicsekedhetem — úgymond — hogy ép oly jól ismerem a műfajt, melyben működöm, — mint saját tehetségemet,» Majd hozzáteszi: «A tragédia olyan művészet, a melyben én talán sokat kontárkodtam; de azon mázolók közé tartozom, a kik jól ismerik a nagy mesterek ecsetvonásait.»

Mindazon hibák mellett is, a melyeket részint magában a költőben, részint fejtegetett művében láttunk, *Zaïre* tragédiája mégis kiváló drámai alkotás. Joggal dicsérték a cselekmény folyását, a mely sehol sem csökken, soha sem lankad, de a melynek drámai értéke az első verssortól az utolsóig szakadatlan növekszik. Ha hiányzik is romantikus alakjaiból az igazság, de azért Lusignan mégis fenséges és *Zaïre* mégis megható. Ha Orosman, a tatár, és *Zaïre*, a harem hölgy, a francia szalonok ékes nyelvén értekeznek is a szerelemről, azért alakjaik, sorsuk mégis érdekelt, megható. Ha a fölismerések mesterkéltek is, a félreértések erőtetettek is: a hallgató a cselekvény hibáit nem veszi észre, mert figyelme teljesen le van kötve. Az alapgondolat: a szerelem és hit küzdelme, mindig igazán drámai és megragadó marad. «Ne keressük, — mondja Nisard — vajjon a szenvedélyek logikája hozza-e színre a személyeket, vagy a bábjátékok czárnája Élő alakok ezek mindazáltal, kiket ismerünk és szeretünk.» Ha e cselekvény magva Shakespeare-től ered is, de Voltarie fűzte hozzá a nemzeti történet egy nagy mozzanatához, a keresztes háborúkhoz. A keret nagyszerű, a tárgy pathetikus. Az első számbavehető tragédia, mely a francia történet hőskorából meríti tárgyát. P. Albert szerint Voltaire érdeme volt, hogy végre kiláboltak az elcsépett és hamis mythologiai ócskaságokból s a tragédia közeledett a nézőhöz: francziává és keresztyénné vált. Rousseau «elbűvölő mű»-nek nevezi *Zaïre*-t s Villemain azt mondja róla: «A legszerencsésebb ihlete oly lángésznek, ki nem született a tökéletességre.» Legáradazóbb természetesen, — de egyúttal ép oly elfogult az ellenkező irányban, mint a Lessing ítélete, — a Laharpe dicsőéneke e tragédiáról, a mely végül e nagy mondásban tör ki: «E tragédiának csak egyetlen egy hibája van, s ez az, hogy Racine

nem hallotta». Brunetière pedig részletesen meg is okolja, hogy Voltaire összes színművei közül, mért ez az egyedüli, mely a színen mai napig fenmaradt. Mint egyéb műveinek megalkotásánál itt is kora igényeinek, saját hiúságának kívánt ugyan hódolni, a midőn olyan «szerelmes tragédiát» akart írni, a melyhez hasonlót még nem írtak, de mikor már a tárgyat megtalálta, az igaz inspiratio láza fogta őt el. A nélkül, hogy akarta volna, vagy megértette volna, e művében teljesen el tudott merülni; átadta magát az alkotás gyönyörének s a tárgy mindvégig lekötötte. Alakjai azért élnek és azért hatnak meg, mert e művében — kivételesen — élő minták után dolgozott*) és saját lelkiéletének legélénkebb mozzanatai ihlették költői alakjait. Orosman és Zaïre szerelmének nyilvánulásaiban az érzelem- és szenvedélynek néha oly igaz hangjait hallatja, a melyek megezáfolyják Lessing ama kemény kifogását, hogy *Zaïre*-ban nem leljük fel «a szerelem hangját».

MORAVCSIK GÉZA.

A GÖRÖG S LATIN HANGOK KIEJTÉSE

az ókori zsidó irodalom tanúsága szerint.

(Folytatás.)

III.

Az aspiraták χ , ϑ , φ .

Ismeretes, hogy χ , ϑ , φ eredetileg tenues aspiratæ voltak, az idők folyamával azonban fricativhangok lettek, még pedig olyannyira, hogy χ és φ a közönséges (német) kiejtés szerint, ϑ pedig az ujjgörög kiejtés szerint valóságos spiransokká váltak (Blass, p. 82. Foy § 4 p. 25).

Hasonló változáson mentek keresztül a héber aspiraták is: κ (= kaf), π (= pe), τ (= thav), Stade § 69, b.

*) Brunetière szerint három nagyvilági nő hatott *Zaïre* alakjának megteremtésére. Az egyik a híres tragikai színésznő, Lecouvreur Adrienne volt, kit Voltaire szeretett s ki karjai közt halt meg; a másik Aïssé kisasszony volt, kinek megható szerelme d'Aydie lovag iránt ihlette a költőt s kinek melancholikus és bájos emlékéből ruházott át néhány vonást *Zaïrera*.. A harmadik nő, Châtelet asszony, igaz és őszinte szerelemmel töltötte be Voltaire lelkét és élete nagy részét. Míg e három élő alak modellül szolgált *Zaïre* jelleméhez, addig Orosman jellemébe oly sajátságokat helyezett, melyeket — e nők hatása folytán — a saját lelkéből merített.

A) χ .

A χ napjainkban a, o, u vagy consonans előtt velarisan, máskülönben palatalisan ejtetik (Foy § 4. I, p. 25).

Ezen hang hiányozván a magyar nyelvben, a németből hozhatunk analógiát, a mely nyelvben ugyanis a ch velarisan hangzik ä, e, i, ö, ü, äu, ei után e szavakban: China, Chemie, Wächter, echt, Licht, Löcher, Bücher, Leuchter, leicht; — palatalisan ellenben hangzik a ch a, o, u, au után e szavakban: lachen, Sache, Buche, Bauch, Fach, Loch, Buch, auch stb. (l. Hoffmann, *Einführung in die Phonetik und Orthoepie der deutschen Sprache*, Marburg 1888, p. 39).

Velaris χ = ch¹, palatalis χ = ch².

Héber \aleph (= cheth) körülbelül = ch¹, héber \aleph (= kaf) — dágés nélkül körülbelül = ch² (Stade § 64, a).

A görög χ helyett a héberben rendesen \aleph van, p. o. כִּי (k²i) a χ betűnek a megjelölése illetőleg neve a talmudban, כְּלִינוֹם (k²linoš) χ αλινός fék, כִּרְכֹּרֶן (k²ark²dōn) χ αρχηδών karfunkulus, כִּרְכֹּם (k²ark²ōm) χ αρά- χ ωμα sáncz stb. Egyes esetekben azonban a \aleph (= cheth) lép fel helyette, p. o. חֲרָדְלִית (ch¹ardelith) új képzés e szóból χ αράδρα hegyi patak, חֲלִיטָא (ch¹alitā) χ λιδή drága ruha. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a cheth-el való írás régibb, mert különösen a régtől fogva meghonosodott kölesönszavakban használatos.

A mennyiben már most a görög χ egyenlőnek vétetik a héber kaf-al s csak nagy ritkán van használatban a cheth, azt következtethetjük, hogy a palatalis kiejtés a zsidóknál jobban el volt terjedve mint a velaris, azt azonban, hogy mely esetekben uralkodott a palatalis s melyekben a velaris kiejtés, bizonyítékok híján eldönteni nem tudjuk. Elég azt constátálnunk, hogy sem a palatalis, sem a velaris kiejtés nem volt az egyetlen uralkodó, ellenkezőleg úgy látszik, hogy a zsidók ismerték a χ -nek mind palatalis, mind velaris kiejtését és azt megkülönböztették aképen, hogy az egyik esetben kaf-ot, a másokban cheth-et tettek helyébe. Már most azon körülményből, hogy a kaf-al sűrűen találkozunk, a cheth-el azonban ritkán, viszont az következik, hogy a palatalis kiejtés a χ tekintetében ép úgy tulsúlyra vergődött, mint azt már fentebb a χ tekintetében megfigyelhettük.

A mi átírásunkban a fricativ nem dágeses \aleph (= kaf) betűt mindig k², a \aleph (= cheth) betűt ch jeggyel jelöljük.

B) θ .

θ a mai görögöknél egészen úgy hangzik mint a kemény angol th e szavakban think, thunder, thorn stb. (Foy § 4, II, p. 28), tehát fricative. Csak a Terra d'Otranto nyelvjárásában hangzik a szótagot kezdő θ követ-

kezetesen t-nek, máskülönben ezen nyelvjárásban is sokszor sz-hangba megy át (Morosi i. m. p. 107 b).

Hogy ha már most feltételezzük, hogy a héber ת a talmudi korszakban nem tenuis aspirata, hanem egy fricativ hang volt, ebből az következik, hogy már akkor szokásban volt a θ-nek fricativ kiejtése. A legtöbb esetben ugyanis a görög θ-nek a kölcsönszavakban a héber ת (= thav) felel meg, p. o. אֲפֹתִיקִי (apothik'i) ἀποθήκη letétel, אֲתִלִּיטִים (athlitiš) ἀθλητής atleta, מַלְתֵּרָא (malth'rā) μέλαθρον gerenda. Másrészt azonban a görög θ-nak átírása olykor ingadozó, majd ת (= thav), majd ט (= teth) áll helyette, p. o. תִּיאַטְרוֹן (th'jatrōn) s טִיאַטְרוֹן (t'jatrōn) θέατρον színház, אֲסְתֵּנִישׁ (aštheniš) és אֲסְתֵּנִישׁ (ašteniš) ἀσθενής gyenge; sőt olykor következetesen csakis ט (= teth) használtatik a görög θ helyett, p. o. פִּיטוֹשׁ (pitoš) πίθος hordó, אַנְטִיפַטָּא (antipata) ἀντιπάτωρ proconsul, אֲלִינֹן (altinōn) ἀλγινόν biborvörös. Hozzájárul még azon jelenség is, hogy a görög τ-nak átírása szintén nagyon ingadozó, majd ת, majd ט áll helyette, anélkül hogy a kettő között határvonalat lehetne húzni. Mindebből tehát inkább az következik, hogy a különbség τ s θ között egyrészt, ט s ת között másrészt nem lehetett nagy; úgy látszik, hogy a zsidó hagyományos irodalom keletkezése korában a θ hangja nagyon fluktuált az explosiv s fricativ kiejtés között; lehetséges ennél fogva, hogy a θ némely kölcsönszóban a szerint, a mint más-más szócomplexben foglalt helyet, állandóan fricativ, vagy állandóan explosiv kiejtésben hangzott a nép ajakán.

Mindenesetre azonban a zsidó irodalom a mellett tesz tanúságot, hogy a θ fricativ kiejtése a Kr. utáni első öt századra terjedő korszakban nem uralkodott az egész vonalon. Ha már akkor mindvégig fricativ hangzású lett volna, lehetetlen, hogy a nagyszámú kölcsönszavak között ne akadjon példa, a midón a θ valóban spiransba ment át s akkor héberül ס (= szamech), ז (= zajin) vagy ש (= sin) lett volna a jelölése; már pedig ily jelenséggel nem találkozunk.

Az átírásban a ת helyett mindig th jegyet írunk.

C) φ.

Annál határozottabban kell hangsúlyoznunk, hogy a φ átváltozása fricativ hanggá már az ókorban befejezett tény volt; a zsidók ugyanis a φ hangot nemcsak az ennek megfelelő פ (= pe) jeggyel írják át, hanem ב (= beth)-el is, p. o. דַּלְפִּיקִי (dalpik'i) és דַּלְבִּיקִי (dalpik'i) δελφίχη asztal, פּוּלְרִין (pulrin) és בּוּלְרִין (βulrin) φολλάριον pénz, sőt csakis ב (= beth)-el, p. o. בְּסַאטָּה (bošatha) φοσσαῖα = fossata árok; sőt még arra is van példa, hogy a φ helyett a héberben ו (= vav) betűt irtak, így אוֹיֹשׁ (evšoš) Ἐφεσος t. n. — mindez elképzelhetetlen, ha a φ megtartotta volna eredeti jellegét mint tenuis aspirata.

Azt, hogy a héber פ a görög π s a latin p megjelölésére is szolgál, nem lehet annak bizonyítására felhasználni, hogy a פ hangnak explosiv jellege volt; a P-hang a פ jegy számára, úgy látszik, inkább a conventio dolga, mint önálló fejlődés (l. különben fent).

A פ jegyet, ha φ helyett áll, mi az átírásban φ-vel jelöljük.

IV.

A liquidák λ l, ρ r.

1. Az L-hang mostani kiejtése azonos a régivel (Foy § 7, I p. 37); alkalmasint ugyanaz áll a héber ל (= lamed)-ről is, melylyel ezen hang átíratik, úgy hogy λ s ל egymást teljesen fedezik. Példák: לִטְרָא (litra) λίτρα = libra font, לִימִין (limin) λιμήν kikötő, לִיסְטִים (listiš) ληστής rabló stb.

2. A régiek ρ hangja dentalis volt, nem pedig velaris; a nyelv hegyével ejtették (Blass p. 75). A héber ר (= res) ellenben, melylyel a ρ átíratik, nyelvi R-hangból lassanként iny-R hanggá vált (Stade § 62 d), tehát nem felel meg teljesen a görög ρ-nak. Ámde ezen szőrszálhasogató distinctio csak valamely mesterséges theoriának lesz az eredménye; a praktikus élet a görög világ közepette könnyen kiegyenlítést hozhatott létre a két rendbeli, t. i. a héber és görög R-hangok között. Amugy sem észlelhető a rabbinikus kölcsönszavak egész nagy területén egyetlen elenség sem, a mely különbséget engedne vagy kényszerítene tennünk a ρ s ר között; ennél fogva a ρ illetőleg r teljesen egyenértékűnek vehető a héber ר-rel. Példák: רֹמִי (rōmī) Róma = Ρώμη t. n., רֹפּוֹם (rufuš) Rufus t. n., פִּיטְרָא (petra) πέτρα szikla, פַּטְרוֹן (patrōn) patronus pártfogó stb.*)

V.

A nasalisok μ m, ν n.

1. M s ν általában megtartották eredeti hangzásukat (Foy § 8 p. 43). Ugyanazt tehetjük föl a héber מ (= mem) s נ (= nun) tekintetében, melylyel ama hangok átíratnak, μ és מ, illetve ν és נ tehát tökéletesen fedezik egymást. Példák: מְנוֹמָכּוֹס (m'nomak²oš) μονόμαχος gladiator, לִימִין (limin) λιμήν kikötő, פִּמְלִיא (famalja) familia család; אַנְטוֹנִינוֹס (antoninoš) Antoninus t. n., קְאִמִּין (k'amīn) κάμινος kemence, נִימוֹס (nōmoš) νόμος törvény.

2. Itt tárgyaljuk azt a hangot is, melyet a görögök így jelöltek: ϣ, ϣ', ϣ'':

*) Az aspirált ρ-ról alább szólunk.

Ezen hang, a szerint, hogy milyen környezetben lép fel, más-más-képen hangzik, majd velaris (= n¹), majd palatalis (= n²). A velaris kiejtés szokásban van megelőző a, o, n mellett, palatalis megelőző e vagy i mellett. Az előbb említett kiejtés hangzik e szóban: ἄγγελος an¹g²elos, v. ö. német Angst, az utóbbi hangzik e szóban ἐγγίζω en²g²izo, v. ö. német Engel (Foy § 9 p. 46, Blass p. 74, Hoffmann p. 48).

Ezt előre bocsátva nézzük már most, mit mondanak e tekintetben a kölcsönszavak a talmudi irodalomban.

a) γγ:

אפנגוס (ašpang²oš) σπόγγος szivacs (protheticus alef-el); a latinban *fungus* (l. Saalfeld, Tensaurus Italo-Græcus, Bécs 1884, p. 489), az ujjörögben σφουγγί sfun¹g²i; a zsidó irodalomban előfordul még a szó így is ספוג (š'pōg²), a szír irodalomban s a palmyrai feliratokban régi aram betűkkel ספוגא (š'pug²a), l. Levy, Die palmyrenischen Inschriften, Leipzig 1864. 40 l., 1. j.

אנגלוס (ang²loš) ἄγγελος angyal, latinul *angelus* Saalfeld p. 73, ujjörögül ἄγγελος an¹g²elos, szír nyelvben אנגלוס l. Payne Smith, Thesaurus Syriacus, col. 254.¹

אנגריא (ang²arjā) ἀγγαρεία robotmunka, latinul *angaria* Saalfeld p. 73, ujjörögül ἀγγαρεία an¹g²arjá, szírül אנגاریא Thesaurus Syriacus col. 254.

מנגנון (mang²nōn) μάγγανον gépezet, latinul *manganum* Saalfeld p. 659; ujjörögül μάγγανον man¹g²anon, arabsul مننن l. Fraenkel, *Aramäische Fremdwörter im Arabischen*, p. 135, olaszul *mangano*, *manganello*, provençai nyelvjárársban *manganel*, régi francziában *mangoneau*, l. Diez, *Gramm.*, 3. kiadás, I, 59.

b) γχ:

אנקי (anank¹i) ἀνάγκη szükség, latin *ananceum* = ἀναγκαῖον Saalfeld p. 64, szír אנקי Thesaurus Syriacus col. 274.

אנקלי (unk¹li) ἀγκύλη könyök, latin *ancyla* = ἀγκύλη Saalfeld p. 71; szír אוקינא Thesaur. Syr. col. 88.

אנקוס (onk¹oš) ὄχος teher.

אנקיא (unk¹ija) οὐγκία = *uncia* a litra tizenketted része.

c) γζ:

קונכי (k¹onk²i) ζόγγη kagyló, latin *concha*, Saalfeld p. 335.

Látni való, hogy a zsidó átírás ezen esetekben ugyanolyforma mint a latin, a szír, az arabs, a román stb., azaz egyszerű N-hanggal jelöli ama sajátos görög hangot, amely N-hang alkalmasint csak annyiban különbözött a közönséges N-hangtól, a mennyire annak a rákövetkező torokhang miatt okvetlenül történnie kellett; a következetes átírás a ן (nun) jeggyel eléggé mutatja, hogy többet itt keresnünk nem lehet.

Ezen hangok : $\gamma\gamma$, $\gamma\chi$, $\gamma\chi$ tehát a zsidóknál egyszerűen így hangoztak: ng, nk, nch.

Az általunk használt átírásban különbség nélkül egyszerűen n jegyet írunk helyette.

VI.

A sibilans σ , s.

Nincs rá semmi ok, hogy a σ ujjgörög kiejtését, mely szerint az erős, vagy — a mi egyre megy — zöngétlen sziszegő hang, el ne ismernők a régi eredetinek is (Blass p. 77). Az ezzel ellentétes nézet, mely szerint σ legalább a szó közepén lágyan hangzott volna (Kühner, Gramm. § 3, 14), semmiképen sincs bebizonyítva s a többek között ellene szól a zsidó irodalom is. Ebben ugyanis a görög s latin kölcsönszavakban a következő átírás dívik a σ és s tekintetében:

A) Leginkább ס (= szamech) jeggyel, még pedig

1. a szó elején a) consonansok előtt: סְקִיפַּסְתִּי (šk¹epásti) σκεπα-
σής gyaloghintó, סְפִיקְלָה (spek¹la) specula magaslat, a honnan körül-
tekintenek; b) vocalisok előtt: סָגוּם (šag²um) sagum köpönyeg, סוֹפִיסְטוֹס
(šofis²toš) σοφιστής tudós;

2. a szó belsejében a) consonansok előtt: סֶבַסְתִּי (šebastī) Σεβα-
στή t. n., קַסְטְרָא (k¹aštra) castra tábor; b) vocalisok előtt és között
בַּסִּים (bašis) βάσις fundamentum, דִּמּוֹשָׁה (dimošja) δημόσια nyilvános
fürdő;

3. a szó végén: פִּילוֹסוֹפּוֹס (filošofoš) φιλόσοφος bölcsész
מִסְתִּיחִים (mišth¹jōšis) μίσθωσις bérlet, אֲדְרִיאָנוֹס (adr¹janoš) Hadrinus,
t. n. Ezzel összehasonlítható azon mód, mely szerint a ξ s ψ a szó végén
átíratnak, p. o. פִּנְקָס (pinkas) πίναξ tábla.

B) Ritkábban ש (= sin) jeggyel, még pedig

1. a szó elején: שִׁיפּוֹן (šifōn) σιφών zab, שִׁלָּה (šilā) Σίλας t. n.,
שַׂרְדִּינִים (šardonig²is) σαρδόνιξ karneoi;

2. a szó belsejében: הֶלְכְּשִׁישׁ (helk²ōšiš) ἑλκωσις seb, אֶשְׁטַטִּיִּן
(ištatjōn) statio-onis állomás, קוֹנְשׁוֹבְרִין (k¹onšoβrin) consobrini unoka-
testvérek;

3. a szó végén: תִּבְרִישׁ (thiβriš) Tiberis t. n., טַרְפוֹשׁ
(tērfos hártya), מַגּוֹשׁ (mag²ōš) μάγος varázsló.

C) Még ritkábban צ (= czade) jeggyel, és pedig

1. a szó elején: צָפּוֹן (czāpōn) σάπων szappan;

2. a szó belsejében: פַּרְצִיָּה (parczuφ) πρόσωπον arcz, מַרְצִיָּה
(marczuφ) marsupium zsák;

3. a szó végén: נַפּוּץ (napucz) napus egy burgonyafaj.

D) Gyéren ז (= zajin) jeggyel, p. o. אַבְרָזִין (aβarzin, protheticus-

alef-el) *βύρσινον* bőrtakaró, *זיר* (zír) sirus egy mérték, *פזי* (pazaj) *Πάσης* t. n., *אושפזיא* (ošpiza) hospes vendég.

Látjuk tehát, hogy a zsidóknál a *σ* a szó elején, a szó közepén és természetesen a szó végén is az esetek tulnyomó többségében egyszerűen *□* (= szamech)-el adatik vissza, tehát semmiképen sem észlelhetünk különbséget kezdő és közbeeső *σ* között. Igaz, hogy egy pár példában a transcriptio *†* (= zajin) s ez csakugyan lágy hangzású, ámde ezen transcriptio nem szorítkozik a szó közepére, hanem egyformán fellép a szó elején s végén is; oka ezen transcriptiónak nem lehet tehát az, hogy az *σ* bizonyos esetekben lágy hangzásúnak tűnjék fel, hanem egyszerűen következtelenségen alapszik, mely onnan ered, mivel a héberben nagy választék kínálkozik a sziszegő hangokban (lévén a héberben s egyáltalán a sémi nyelvekben nem kevesebb mint öt sziszegő hang). Megjegyzendő továbbá, hogy a lágy hangzású *σ* soha sem iratott volna *Ϛ* (czade)-vel, melynél erősebb sziszegőt már nem lehet elképzelni, pedig láttuk fent, hogy meglehetősen sokszor a *Ϛ* lép fel a *σ* helyett.

Bajosabb azt a kérdést eldönteni, vajjon a *σ*-nak volt-e valaha *š* hangja (magyar s, német sch). Egy lingualis (? Sievers § 15 b. p. 122 k. k.) *σ*-nak a lehetősége közel fekszik azon jelenségnél fogva, hogy némelykor megkettőzve találjuk a feliratokban, p. o. *Αέσσοβου, γράφασσθα, είσσῃν* etc. (l. Böeckh észrevételeit C J Gr. I, 25), ellenbizonyítékok pedig teljesen hiányoznak (Blass p. 77). A zsidó irodalom némi határozottsággal talán erre is bir feleletet adni.

Eddigi tárgyalásunkból talán már eléggé kiderült, hogy a zsidó kölcsönszavak egész nagy területén még nem eléggé méltányolt módon mindenütt törvényesség és tudatos átültetés uralkodik; hogyha már most a kölcsönszavak jó nagy csoportja következetesen *ϡ* (= sin) betűt mutat a *σ* helyett, holott az ilyen írásmódra semmi sem szolgáltatott alkalmat, miután a *σ* legtermészetesebben *□* (= szamech)-el volna átírandó: úgy tehát érett megfontolás után csak abban láthatjuk ezen jelenség okát, hogy a zsidók bizonyos szavakban *š* hangot véltek hallani, a melyet aztán a genuin *ϡ* (= sin)-el igyekeztek visszaadni. Nem szabad itten arra hivatkoznunk, hogy hiszen a *†* (= zajin)-al való írás is fölösleges, mert először is a távolság *†* s *□* között korántsem oly nagy mint *□* s *ϡ* között, a mi tehát ott az izlés vagy a szabad választás dolga, emitt a nyelv hanyag kezelésének s bűnös elrontásának számába menne, sőt ezáltal oly hang csempésztetett volna be a görögbe, mely ebben nem is létezik, már pedig ilyen eljárással a zsidó idiómát semmi szín alatt sem szabad vádolni.

Fent idéztünk már egy pár példát, ahol a *σ* helyett *ϡ* (= sin) lép fel; az idézett kölcsönszavak külsejük, használatuk és elterjedésükből ítélve nagyon korán honosodtak meg a zsidóknál s a zsidó rabbinikus

szókincsnek kiegészítő részét képezik: már pedig minél korábbra tehetjük kronológiai szempontból ezen szavak elsajátítását, annál nagyobb lesz annak a valószínűsége, hogy itt tűzsgyökeres görög hanggal van dolgunk, a melyet az irodalmi nyelv ignorál ugyan, de bizonyára népszerű volt és még ma is sokféle alakban él és képződik a vulgaris görög nyelvben (Foy § 10, III. p. 51).

Nagyobb bizonyíték kedvéért tételünket, mely szerint a görögben *š* hang is volt, még palmyrai szír alakokkal is támogathatjuk. Beckendorf ugyanis így ír a Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft című folyóirat XLII. kötete 370. lapján (a cikk címe: Der aramäische Theil des palmyrenischen Zoll- und Steuertarifs): «אלגשיא *ʾOlog-siáda* könnte beweisen, dass noch frühestens im Jahre 51 n. Chr. in neu aufgenommenen Wörtern *š* für *š* gesetzt wurde, wenn die Palmyrener den Namen in der griechischen Aussprache mit *S* gehabt hätten, doch sprachen sie höchst wahrscheinlich *š* wie die Syrer *וּלְגִישָׁא*.» — V. ö. olasz *sciringa* = *syrinx*, spanyol *mexias* = *messias* Diez, Gramm.³, I, 238.

Nyomatékosan kell tehát protestálnunk azon bevett szokás ellen, mely szerint mind az ilyen szavakban a *š* baloldalon pontozandó, a mi által tudvalevőleg *š* (magyar *sz*) hang lesz belőle; ezen szokásnak követői csak azt árulják el, hogy nincs érzékük nyelvi jelenségek iránt.

Átirásunkban a *š* = *š*, *š* = *š*, *š* = *z*, *š* = *cz*.

VII.

A latin spiransok j, v.

1. A palatalis spirans *j* (= *i*) latin szavakban biztos adatok alapján csak a szóközépben volt meg, így p. o. Cicerónál: *Maia* (G. Edon Ecriture stb. p. 50), feliratokban *Fabius*, *Cornelia* (Seelmann, Die Aussprache des Latein p. 237); szókezdő *i* ellenben vocalisok előtt kétséges, némelyek szerint vocalis, mások szerint consonans.

A zsidó nyelvszokás consonans kiejtés mellett tanuskodik: יוֹסְטָא (jušta) Justus t. n.; יוֹסְטִינִי (juština) Justinus t. n., יְיָנוּרִי (jenuřiš) Januarius t. n. יוֹבִלְנִי (joβulni) Joviani t. n. Hogy a héber *jod* betű a felhozott esetekben csakugyan consonans és nem *i*, alig is szorul bizonyításra. hisz máskülönben א (= alef) állt volna előtte, v. ö. rabbinikus יָדָא, szír אִידָא, targumí אִידָא, mandäus עִדָא = kéz. Közvetve is be lehet bizonyítani, hogy a *Jod* a szó elején csakugyan consonans, mert csak így érthető, hogy ezen hang, ép úgy mint az olaszban, sokszor *L*-hangba megy át, p. o. לוֹלִיאָנוֹס (luljanoš) Julianus t. n.

2. A latin *v* nem úgy hangzott mint a dór digamma vagy a fran-

czia v (G. Édon, Ecriture stb. p. 54), mert akkor elég lett volna, ha a zsidók mindig ם (= vav)-al írják át, p. o. וִילֹן (vilōn, görögösen) *velum* takaró. Azon körülmény azonban, hogy a legtöbb kölcsönszóban a v héber בּ (= beth)-el adatik vissza, a mellett bizonyít, hogy a v a zsidóknál valamivel erősebben, körülbelül mint a német w vagy ujjgörög β hangzott.

Amellett aztán vannak oly kölcsönszavak is, a melyekben a latin v egyáltalában nincsen megjelölve, p. o. אַספַּסְיָנוֹס (aspašjanoš) Vespasianus t. n., אִירוֹם (iroš) vírus méreg, itt azonban a görög orthographia és kiejtés volt mértékadó, v. ö. Ὀὐρεσπασιανός és ἰός = vírus.

VIII.

A dupla consonansok ζ, ξ, ψ,

1. Ujjgörög kiejtés szerint ζ egyszerű folytonos hang (Dauerlaut); a zsidó rabbinikus nyelvhasználatban is csak mint egyszerű z-hang szerepel, az átírásra ugyanis ז (= zajin) betűt használnak; p. o. זִיטָא (zitā) ζῆτα a ζ hangjegy neve, זֹנִי (zōnī) ζώνη öv, אֹרֶז (ōrez) ὄφρα rizs. Megfordítva a régi görög biblifordításokban a héber ז (= zajin) helyett a tulajdonnevekben szintén a ζ a megfelelő transcriptio, l. F i e l d összeállítását Origenis Hexaplorum quæ supersunt. Oxonii 1875, az előszóban

2. ξ és ψ a zsidó nyelvhasználatban ép úgy megtartották értéküket, mint az ujjgörögben, valóságos dupla consonansok. Példák: אלכסנדרוס (alek'sandroš) Ἀλέξανδρος t. n. טַכְסִים (tak'siš) vagy טַקְסִים (tak'siš) τὰξῖς rend, מַטְכָּסָא (metak'sa) vagy מַטְקָסָא (metak'sa) μετὰξα selyem etc.; פֶּסְנֶטֶרִין (psan'terīn, a liquida felcserélésével) ψαλτήριον egy hangszer, פְּסִיפּוֹס (psīfōs) ψῆφος kövecskék, גִּפְסוֹם (g'īpšōš) γύψος gipsz sat.

(Vége köv.)

Dr. KRAUSZ SÁMUEL.

PETŐFI KÖLTEMÉNYEINEK ELSŐ KRITIKAI
KIADÁSÁRÓL.

(Folytatás.)

1846.

Az őrült. — Várady Antal közlése szerint Petőfi, mikor az «Az őrült»-et írta, nem hajigálózott, hanem játszott egy két-garasossal, bal kezével földobva és el-elkapva azt. Petőfi állítása, hogy e költeményt Szalk-Szent-Mártonban írta, döntő. Várady Antalnak e tekintetben hitelt adni nem lehet. Lehet különben, hogy Petőfi «Az őrült»-et Pesten kezdte meg és Szalk-Szent-Mártonban fejezte be. A versformát Petőfi kétségkívül Heine-től vette, ki tudvalevőleg egyik kedvelt költője volt.

Kihagyott variánsok:

4. Ostort fonok. Lángostort. Napsugarakból. (Életk.)
 31. *Ez* olly keserű volt, hogy megdőglött tőle (Ki. és Életk.)
 44. De mit kaczagok, mint a bolond? (az Életk.-ben ily interpunctióval.)
 84. *Megért* gyümöcs vagy, föld, lehullanod kell. (Ki. és Életk.)
Vajda Péter halálára. —

Variáns:

15. A csalogánynál szebben idvezelte. (Ki., P. Div. és ÖKt.)
Elvándorol a madár... A «Felhők» című ciklus 1846. április 23-án jelent meg. (P. Div., 1846. 17. sz.)
Szeretném itt hagyni...

Kihagyott variáns:

1. Szeretném itt hagyni *e* fényes világot, (Felh.)
Ha jöne oly nagy fergeteg...
 A 3. sort: «*Es a* hasítékon át» variánskép közli Havas az ÖKt nyoman, pedig ezt a kiadást vette alapul.
Mondják, hogy mindenikünk...
 Nem Felh. XXIV., hanem XXV.

Kihagyott variáns:

2. S az, a kié lehull az égről, meghal. (Felh.)
Szeretője-e rajon...

Kihagyott variáns:

1. Szeretője-e vajon a testnek a lélek? (P. Div. és Felh.)
 3. Vagy a lélek a testnek csak barátja? (P. Div. és Felh.)
Átok és áldás. —

Kihagyott variáns:

4. Bölcső készítették; (Felh.)
 12. Koporsó készül; (Felh.)
Erdőben. — Péchy Imre állítása: hogy út közben írta Petőfi e költeményt, midőn barátainak a Szalk-Szent-Márton és Dunavecse közt fekvő kis erdőben találkat adott, — kétes hiteli.
Gyermekkori emlékek. — Petőfinek a külföldi írók közül nemcsak Shakespeare és Béranger voltak kedveltjei, hanem Boz-Dickens, Shelley, Burns, Byron, Dumas és Heine is. Hogy ágya felett Béranger arczképe függött, mint Péchy állítja, lehet. Bizonyos azonban, hogy íróasztalán a nagy francia chansonnier szobra állott. Erről tanuskodik Orlai festménye, mely Petőfit író asztala előtt állva, egész alakban ábrázolja. E festmény jelenleg Szana Tamás birtokában van; másolata megjelent a Magy. Salon 1886. évfolyamában. Béranger is nagy tisztelője volt Petőfinek. Boldognak érezte magát, hogy Petőfi és más magyar költők figyelme reá irányult s hogy méltónak tartották arra, hogy nevét Petőfiével összekapcsolják. (L. Béranger levelét Kertbenyhez: Kertbeny, 160 lyrische Dichtungen von A. Petőfi, IV. Aufl. 1866.)

Barna menyecskének ... Péczelen írta, de nem augusztusban, mint Havas véli, hanem 1846. június vagy július havában. Mert május végeig (ill. jun. 9. tájáig) Dömsödön tartózkodott, aug. végén vagy szept. elején már Szathmármegyébe utazott, addig pedig 10 költeményt írt még.

Világgyűlölet. —

Kihagyott variáns:

24. *Rohadt szag a sirok nyílásibul.* (Életk.)
Képzelt utazás. —

Kihagyott variánsok:

17. Mint ifjú már Hellasról álmadoztam, (ÖK.)

25. Megtömjéneztem Phydias csodáit, (u. o.)

57. Tegyétek hamvam Tirtéus hamvához (u. o.)

A hevesi rónán. — Petőfi úgylátszik már augusztus végén hagyta el Pestet és utazott Szathmármegyébe. Szept. 2-án Egressy Gábor Pest-ről ír neki; nyilvánvaló, hogy akkor már nem volt a fővárosban. A költemény keletkezési helyét a kritikai s az új népies kiadásban Pest van megjelölve, kétségkívül tévesen. A régibb kiadásokban a keletkezés helye nincs megemlítve. Természetes, mert a cím a keletkezés helyét is megjelöli.

Sz. J. kisasszony emlékkönyvébe. — A Juliához intézett emléksorokat Petőfi Szathmáron, okt. 8-án írta s valószínűleg okt. 10-én, búcsúja alkal-mával, adta át Juliának.

Csalogányok és pacsirták. —

Kihagyott variáns:

39. Megszánt minket nagy fájdalomainkban (Haz.)

Szerelemnek rózsákkal ... Ezt s a következő hét költeményt, *Az ősz utolsó virágai* című ciklust, Petőfi valószínűleg nem küldte el, ha-nem maga adta át Juliának, midőn tőle elbúcsúzott. Az időre nézve a költemények nem tájékoztatnak, mert Petőfi úgylátszik megváltoztatta eredeti sorrendjüket. Kitűnik ez a *Költői ábránd* kezdetű költemény-ből, melyet szeptember 27-én írt s mégis az októberben írt költemények közé iktatott. Épúgy tett a *Sz. J. kisasszony emlékkönyvébe* című költeménnyel, melyet, noha október 8-án írta, közvetlenül a szeptember 7-én keletkezett «Nagy-Károlyban» című költemény mellé sorozott.

Száll a felhő ...

Kihagyott variáns:

13. Száll a felhő nyugotra, nyugotra (ÖK.)

Borús, ködös őszi idő. — Csekén Petőfi nem október első felében, hanem szeptember végén és október elején töltött pár hetet; mert okt. 8-án már ismét Szathmáron volt.

Variáns:

53. Letörlénéd-e azt (Ki. és Haz.)

Ereszkedik le a felhő ... Dallama egyike a legszebb magyar dal-lamoknak.

Te vagy, te vagy, barna kis lány ... E költeményre is írtak dallamot. *Költői ábránd* volt, mit eddig érzék ...

Kihagyott variáns:

67. Várok békében, míg az óra nem jövend el, (Unio.)

Almodtam, szépet, gyönyörűt...

Kihagyott variáns:

210. Melyet te hoztál rajta, te! (ÖK. — kétségkívül hibásan.)

Nem csoda, ha újra élek... Petőfi nem október 21-én, hanem okt.

23-án találkozott Téreyéknél Juliával.

Erdélyben. —

Variáns:

46. A *förgeteg* sem ingathatja meg! (Unio.)

Rövidre fogtam a kantárszárat. ... «Kökényszemeket szerettem hajdan» — e sor nemcsak Zsuzsikára, hanem Etelkére és Bertára is vonatkozik, mert mindegyiknek kék szeme volt.

E. R. kisasszony emlékkönyvébe. — Koltóról nem november elején, hanem november közepe táján ment Petőfi Debreczenbe, a hol pár napig mulatott. Hogy másfél hétig időzött volna ott, mint Péchy állítja, nem hihető. (Lsd. Prielle K.: Ismerettségem Petőfivel. Koszorú, 1879.)

Mi van innen távol... Petőfi nem november 15-ik és 20-ik napja között érkezett vissza Pestre, hanem november 25-én vagy 26-án. Ugyanis a Pesti Hírlap, melynek tudvalevőleg Pákh Albert volt ujdonságírója, november 27-én (az «Életképek» s az «Ungar» csak 28-án) közli a hírt, hogy Petőfi visszatért. Ha Petőfi november 16-ik és 20-ik napja között érkezett volna vissza, akkor a Tizek elhatározásába, hogy t. i. ismét írnak a lapokba, közvetlenül befolyt volna. Így csak levélben tehette azt; mert hogy nélküle, ki a szövetség feje volt, nem történt végleges elhatározás, az kétségtelen. A «Pótlék»-ban egyébiránt Havas az «Ungar» közleménye alapján kiigazítja állítását, azt mondván, hogy «Petőfi úgy látszik: november vége felé tért vissza a fővárosba.»

Nem ért engem a világ...

Kihagyott variáns:

31. 2. Keblemben a szerelem Virágbokréája, (ÖK. — kétségkívül hibásan.)

Reszket a bokor, mert...

Kihagyott variáns:

38. E z e r s z e r áldjon meg! (Eletk.)

Karácsonkor. — Petőfi egyik leghangulatosabb, legszebb költeménye. Keletkezésére világot vet Gyulai Pál adata, melyet Petőfi életrajzában (Petőfi Sándor és lyrai költészetünk. Uj-magyar muzeum, 1854.) közöl. Egy karácson szombatján — úgymond — Petőfi szokatlan csendes hangon szólította meg egyik barátját: «Jer, barátom, ma este hozzám — mondá — ma a családok ünnepe van, nekünk nincs családjunk, virraszszuk át ketten az éjt, ne legyünk egyedül!» Ez csakis 1846-ban történhetett, mert 1844-ben Vahotnál, 1845-ben Várady Antalnál lakott, 1847-ben pedig már házas ember volt.

Kihagyott variánsok:

- 3a. Ugy függ szívemről ez a gondolat (Életk.)
 4a. Ez ünnep sokszor *beh* vígan viradt rám (u. o.)
 7i. Mi lett a díj? rövid jólét multával (u. o. és ÖKl.)
 9a. Egy ág keletre, a másik nyugotra, (u. o.)
A magyar nemzet. — Tanuló koromban mint indulót énekeltük..
Egy gondolat bánt engemet... Petőfi jósszerű sejtelve teljesült:
 ott esett el, a harc mezéjén...

1847.

Dalaim. — Egyik kedvencz költeménye volt Petőfinek. A köri estély, melyen Petőfi e költeményét is elszavalta, 1847. márczius 16-án volt, s nem 17-én. (P. Hirlap, 1847, 849. sz.) Lsd. e költeményre vonatkozólag az 5. lapon elmondottakat!

Kihagyott variánsok:

- 3i Ha szép leánynyal van találkozásom, (Ellenőr.)
 3s S mélyen nézek a szép lány szemébe (u. o.)
 4i Szeret a lány? iszom örömemben. (u. o.)
Ha férfi vagy, légy férfi. — Petőfi nemcsak 1831—32-ben, hanem 1832—33-ban is járt Szt.-Lőrinczen iskolába, sőt épen az utóbbi évben volt Lehr András tanítványa.

Kutyakaparó. — Jellemző az akkori irodalmi viszonyokra, hogy a cenzor a költemény utolsó strófájának negyedik sorában e szót: *kő-szent*, nem engedé kinyomatni.

A XIX. század költői. —

Kihagyott variáns:

- 34 Kezéből a nép zászlóját. (Haz.)
Szent sir. — A messze tengerparton álló sir: II. Rákóczy Ferencz sírja. A nagy fejedelemmek Petőfi «Rákóczi» című költeményében is állított emléket. Naplójában is megemlékezik róla. A «Szent sir» című költeményt Petőfi február 4-ke előtt s nem Rákóczy halálának évfordulóján írta. Rákóczy 1735-ben nagypénteken halt meg, husvét pedig soha sem esik február havába. 1848-ban nagypénteken írta Petőfi «Rákóczi»-ját; csakhogy Rákóczy ápril 8-án halt meg, 1848-ban pedig ápril 21-én volt nagypéntek napja.

Kihagyott variánsok:

- 9a—b Egy emlékszik rája
 Egyedül csak egy... a
 Költő, stb. (Életk.)

Arany Jánoshoz. — Havas szerint Aranynak Petőfihez írt első levele nem maradt fenn. Én azt hiszem, más választ nem is írt Petőfi: üdvözlő levelére és költeményére, mint a *Válasz Petőfinek* című költeményt, mely az Életképekben (1847. I. máj. 8.) jelent meg.

Három fű. —

Kihagyott variáns:

- 72 Elfogták, bevitték tömlöcz-sötétségbe. (Haz.)
Ujjonnan visszajött a régi baj...

Kihagyott variánsok:

1s Elhagyva arcomat, szívembe gyűl. (Eletk.)

5s Ha már ez élet oly borús vala. (u. o.)

A nép nevében. — Miután Bajza irodalmi hagyatékából került a múzeumba, világos, hogy Petőfi a Bajza szerkesztette «Ellenőr»-be szánta.

De mért is gondolok rá? . . . Az elhidegülés Petőfi és Julia között már 1846 őszén következett be, azután, hogy Petőfi Debreczenben viselt dolgai (a Prielle-episod) Juliának tudomására jutottak. A közeledés egyébiránt Julia részéről történt. Ugyanis Sass Károlynak Petőfihez intézett egyik levele végére Julia e két szót írta: *1000-szer — Julia.* Nemsokára megjött a válasz a levélre (Lsd. Petőfi első levelét Sass Károlyhoz, PUR, 97. l.) s abban egy másik levél, Juliához címezve. Sass másnap megtudta, hogy a levél a *Kit feledni vágytam* kezdetű költeményt rejté magában. Petőfi és Julia azután titkon leveleztek, míg Julia atyja nyomára nem jött a dolognak s leányát a Petőfivel való levelezéstől eltiltotta. De hasztalan volt minden: a két szerető szívben már oly magasra csapott a szerelem lángja, hogy Julia szülei azt eloltani már nem voltak képesek. 1847 tavaszán Petőfi Erdődre utazott. Juliának közte és szülei közt kellett választania s ő Petőfit választá. Május 27-én az erdődi vár kertjében egymásnak örök hűséget fogadtak, s augusztus 5-én forma szerint is megtartották az eljegyzést. Szeptember 8-án, egy évre rá, hogy először találkoztak, az egyház is megáldá frigyüket. (Lsd. Sass Károly: Adatok Petőfi házassága történetéhez. Halasi Ujság, 1883. — Petőfi: Uti levelek Kerényi Frigyeshez, V. M. III. Petőfiné «Naplója». Életképek, 1847, II.)

Tedd le, bojtár, a subádat . . . — A Hazánk-ban e cím alatt: «Tavaszi dal.»

Világosságot! —

Kihagyott variáns:

48. Hisz minden ember azt másban leli; (Haz.)

A szerelem. — E költeményt Petőfi Székesfehérvárott írta. Havas ellenmondást lát Petőfinak Aranyhoz írt levele (Levelezés, I. 63.) és azon levél között, melyet ugyanazon időtájban Kubinyi Rudolffhoz intézett. (PUR, 101.) Aranyhoz írt levelében ugyanis azt mondja Petőfi, hogy márczius 29-én jött vissza Pestre Székesfehérvárról, hová Egressy Gábort elkísérte volt; Kubinyihoz írt levelében pedig az állítja, hogy ápril 9-én tértek haza. E látszólagos ellenmondást csak úgy lehet megfejtetni, ha fölteszszük, hogy Egressy Gábor vendégszereplését, (mely saját állítása szerint két hétig, Petőfi szerint három (?) hétig tartott) félbe szakítva, márczius végén Székesfehérvárról, hová kétségtelenül márczius 21-ike után utaztak el, (a P. Hirlap márczius 25-én közli a hírt, hogy Petőfi Egressyt elkísérte Székesfehérvárra) Petőfivel visszatért, azután megint elmentek, meg újra visszatértek. Annyi bizonyos, hogy Petőfi már ápr. 6-án Pesten volt. (Ezen a napon kelt Térey Marihoz írt levele, PUR, 100.)

Kit feledni vágytam . . . Sass Károly állítása szerint e költeményt Petőfi márczius 12-én feladott levelében küldte el Juliának, válaszképen gyöngéd üzenetére. (L. a *De mért is gondolok rá?* című költeményhez írt jegyzetet.)

Az itélet. — Nem Bajza «Világtörténete», hanem a francia forradalom története inspirálta Petőfit e költemény megírására.

Kihagyott variáns :

24. *Mellyet az isten ígért*, próféták ajkai által. (Életk.)

Első esküm. — Koren, Petőfi aszódi tanára, arról nem tud, hogy Petőfit, mert színészsze akart lenni, bezárta volna. (Koren közlése.) Neumann Károlytól tudom, hogy Petőfi nem egy Borcsa nevű színész miatt, hanem pusztán a színészet iránti hajlamból akart az Aszódon működő színtársulathoz szegődni.

F. A. emlékkönyvébe. — Petőfi e versét ápril 26-án írta Frankenburg Adolf emlékkönyvébe, tehát jóval előbb, mintsem az Bécsbe készült. Frankenburg búcsúlakomája a P. Hirlap tudósítása szerint (1847. 900. sz.) nem június 25-én, hanem jun. 17-én tartatott.

Hol a leány, ki lelkem röpülését . . . Petőfi május 15-én (s nem 16-án) érkezett Nagy-Károlyba. Másnap, tehát 16-án, ment ki Erdődre s akkor történt a heves összeshóalkozás Julia atyjával. (L. *Nevezetes a ten-napi napom* . . . kezdetű költeményt, melyet május 17-én írt.) A szökésre való felhívás Gyulai Pál szerint, ki adatait Juliától vette, még 1846 őszén történt. (L. Gyulai Pál bírálatát Zilahy K. összes műveiről, Bpesti Szemle, 1866, V.)

Birom végre Juliskámat . . . Petőfinek Kerényihez írt levele szerint (V. M. III. 65.) nem május 27-ike, — mint Julia naplójában áll — hanem május 26-ika volt a döntő nap. Julia naplójának idézett helyét június 2-án, tehát *hat nappal* az esemény után írta, s így a dátumot könnyen elvéthette.

A majtényi síkon . . .

Kihagyott variáns :

1. *Mióta elváltam édes szeretőmtől* (Ellenőr.)

Te az enyém, én a tied . . . Váradról bajosan írhatott Petőfi Juliához levelet, melyről ez naplójában (dd. Erdőd, június 2.) emlékezik. E levelet valószínűleg még Szathmáron, elutazása előtt írta.

Arany Laczinak. — Petőfi rajzainak (Arany János, a szalontai csonka torony stb.) facsimiléi megjelentek «Petőfi újabb reliquiái»-ban. (119. és 122. l.) Arany arczképe nem olyan rossz, mint a képhez írt verses megjegyzésben állítja, mert rá lehet ismerni. Hogy Petőfi kedves tudott lenni a gyermekekhez, ha akart, Pákh Károly közleményéből (Petőfi Iglón, Vas. Ujság 1887.) is látszik.

A golya. — Az a kép, melyet Petőfi «Uti levelei»-ben a Hortobágyi pusztáról rajzol, (V. M. III. 55—56.) inkább egyezik a *Kis-Kúnság* című költeménnyel, mint ezzel. (L. az utóbbihoz írt jegyzetet.)

Utazás az alföldön. — Petőfi utazására vonatkozólag érdekes, mit Arany ír, 1847. június 25-én kelt levelében. (Levelezés, I. 80.) «Ma egy hete — írja — átmegyek Gesztre aranyaimért (a «Toldi»-ért kapott jutalomdíjat érti), melyeket Szőnyi úr lehozott. Ott beszélek Mezeyvel, kit te, remélem, ismersz s az mondja, hogy a túri korcsmában egy fedél alatt háltatok, de csak reggel tudtátok meg, a mikor egy pár szót váltván egymással, te azt nyilatkoztattad volna, hogy sehová sem mégy Túrról, míg az eső esik, annyira megúntad már. Később Szőnyi és Kovács János, a másik nevelő, mondják, hogy (Túr és Pest közt valahol) találtak egy szinte

ernyős szekéren, juhász-kutya módra hasalva (a phrasis enyém) de nem merték egészen ráfogni, hogy te vagy.»

Kihagyott variánsok:

1. Bundám dohányzsacksómra adtam (Haz.)

2. Minő az út! . . . de valjon ut ez? (u. o.)

Mi lárma ez megént? — E költeményt sem a Honderü plágium-vádja, sem a Greguss támadása (a «Futár»-ban) miatti ingerültség nem szülhette, mert plagizálással a Honderü csak július 27-iki számában vádolja Petőfit, a «Futár» pedig csak szeptember elején jelent meg. Azonban kétségtelen, hogy a Honderü támadásai hozták ki Petőfit sodrából.

Tompa Mihálynd. — Bejébe július 2-án ért Petőfi. Bején mulatása idején a murányi várromokhoz is kirándult Tompával. (Lsd. V. M. III, 85.)

Széphalmon.

Kihagyott variánsok:

14. Mellyben Kazinczy (Életk.)

21. Ki innen e falak közül (u. o.)

Válasz kedvesem levelére. —

A 63-ik sorban e szót: *fejemen*, a 64-ikben pedig e szót: *síromon*, ritkított szedéssel közli a Hazánk.

T. M. kisasszonyhoz. — Petőfi Térey Mari levelének hatása alatt nem Szathmáron, hanem Erdődön termett.

A vándorlegény. — E költeményben Petőfi maga magát rajzolja, azon időből, midőn «vagált a hazában szanaszét.»

Homér és Ossián. — V. ö. e költeményt Arany Jánosnak «Ősszel» című költeményével.

O. B. kisasszonyhoz. — Hogy 1847-ben Szathmár vidékén divat lett volna versben társalogni — bajosan hihető.

A sivatag lakói. — Koltón szept. 9-ikétől 19-ikéig s nem 20-ikáig időztek Petőfiék.

Beszél a fákkal a bús őszi szél . . .

Kihagyott variáns:

4. Majd a csatáknak utolsóiban (Életk.)

Szeptember végén. — Petőfi sejtelve teljesült: Julia férje eltűnté után mihamar eldobá az özvegyi fátyolt. Petőfit a mézes hetek alatt többször melancholikus hangulat szállta meg. V. ö. a *Szeptember végén* című költeménnyel a Kerényihez írt levél (dd. Koltó, okt. 14.) következő helyét: «Akár hiszed, barátom, akár nem, de az idő halad, gyorsan, gyorsan! a virágok már elhervadtak, hidegek kezdenek lenni . . . Ah, az idő halad, oly vén házasság vagyok már! . . . Maholnap talán már bölcső jön a házba s utána nem sokára koporsó. Egyebet nem teszünk, csak születünk és halunk.» (V. M. III, 111.)

Az volt a nagy, nagy munka . . . Petőfinek apósához való viszonyát tán helyesebb lett volna itt tárgyalni, mint az *Egy apához* című költeménynél.

Ez már aztán az élet . . . Petőfi nejével nem október 20-án hagyta

el Koltót, hanem már 19-én. Két napi út után, október 21-én este, érkeztek Kolozsvárra. (L. Kerényihez írt levelét, dd. Kolozsvár október 21., V. M. III, 117.)

Arany Jánosnál. — Havas szerint Petőfi nejével nyolcz napig időzött Szalontán és november 3-án indult vissza Pestre. Arany szerint október végén és november első napjaiban voltak vendégei Petőfiék. (Levelezés, I, 109.) Arany egyik leveléből (dd. Szalonta, nov. 11. 1847. Lev. I, 111.) azonban kitűnik, hogy már október 31-én hagyták el Szalontát. E szerint október 25-ikétől 31-ikéig időztek ott. November 3-án nem indulhattak vissza, mert 4-én már Pestre érkeztek. (L. Petőfi levelét Orlaihoz, V. M. III. 293.)

Dicsérsz. kedves . . . Nem szükséges föltételezni, hogy Petőfi Szalontáról rándult át Nagyváradra. Ezt s a következő költeményt («Nézek, nézek kifelé . . .») még Szalontára érkezése előtt írta Nagyváradon, október 24-én vagy 25-én. A költemények sorrendje a keletkezés idejére nézve nem mindig mérvadó, mert Petőfi a sorrendet gyakran megváltoztatta.

Szép napkeletnek . . .

Petőfi, mint mondtam, nem november 10-ike táján, hanem november 4-ikén ért Pestre. Abból, hogy Kerényihez írt utolsó, s Arany Jánoshoz visszatérte után intézett első levele november 11-ikén kelt, nem következik, hogy 10-ike előtt nem volt Pesten. Mert hiszen a lakás és háztartás berendezése annyi dolgot adhatott, hogy nem ért rá barátainak írni. Lsd. egyébiránt az *Arany Jánosnál* című költeményhez írt jegyzetet.

Oh ne bántsd a költőt . . .

Kihagyott variáns :

34 Honja éjén, s meglátd, mint fog érzeni! (Életk.)

Rózsabokor a domboldalon. — E költeményhez Hubay Jenő írt dallamot.

Mosolyogj rám! — Először: Szépirodalmi Lapok, 1847, 46. szám (jan. 12.)

A magyar politikusokhoz. — Petőfi kora politikusai közül csak Eötvös József báróval érintkezett, de vele is inkább csak mint költővel. A kor vezérlő államférfiaitól: Széchenyitől és Kossuthtól távol állott. Egyikkkel sem rokonszenvezett. Széchenyivel azért nem, mert arisztokrata volt; anglomaniája is visszatetszett neki. «Széchenyi olyan ember — írja Naplójában (PR, 17) — ki a fogpiszkálókat is Angliából hozatja magának, élven azon szent meggyőződésben, hogy a magyar ember hát ökör az effélékhez . . .» Kossuth-hoz sem vonzódott. Fényes retorikája nem imponált neki. Hogy is imponált volna, mikor az egyszerűséget vallotta főelveül? Különbön neheztelt is Kossuthra. 1846-ban az «Életképek»-et az ellenzék a kormány ellenében, mely e szabadelvű lapot meg akarta buktatni, oltalmába vette, igérvén, hogy anyagilag és erkölcsileg támogatni fogja. E célból az ellenzék vezérférfiai, s közöttük Kossuth, munkatársakul is ajánlkoztak. Frankenburg, a lap szerkesztője, az év végén közzé tévén az előfizetési felhívást, felsorolta lapja leendő munkatársait és azok között Kossuthot és Petőfit is. Nehány nap múlva nagy meglepetésére levelet kapott Kossuthtól, melyben visszakövetelte beküldött cikkét, «nem lévén kedve — úgymond — egy »poëta« mellett figurálni». Petőfi ezt megtudván, dühbe jött. «Vagyok én is olyan ember, mint ő,

HAZAI IRODALOM.

A görög irodalom története. Irta *Jebb R. C.* Fordította *Findczy Ernő*.
Harmadik, javított kiadás. Ára 90 kr.

E könyv a következő szavakkal kezdődik: «A görög irodalom kézikönyve nemcsak azoknak akar használni, kik jártasak a görög nyelvben, hanem azoknak is, kik nem tudnak görögül, s a kik előreláthatólag görög könyvet sohasem fognak olvasni, ha csak fordításban nem.» Ime az angol író, a glasgowi egyetem tanára mintha csak a mi görögpótló tanfolyamunkra gondolt volna! Könyve a görög irodalomról írt szellemes vázlat, oly élvezetes modorban előadva, hogy még a laikusnak is tanuságos olvasmányul szolgálhat; a görög írókról és műveikről adott jellemzése is oly plasztikusak, hogy rövidségek mellett is eleven és hű képet festenek a görög szellemi életről.

A könyv 3 részben tárgyalja az ó-kori görög irodalmat, u. m. «a korai irodalom, az attikai irodalom, a hanyatló irodalom.» Az első részben ismerteti az epikus és lyrai költészetet, a másodikban a drámát és a classicus prózát (történelmi, szónoklati és bölcsészeti irodalmat), a harmadikban pedig az alexandriai és római korszak hellenistikus irodalmát foglalja össze. Felosztása tehát nagyjában megfelel a tudományos felosztásnak is. S hogy ezen kereten belül mikép domborítja ki az egyes korszakoknak, irodalmi ágaknak vagy éppen egyes íróknak jellemző vonásait, arra nézve legyen elég például a Homerosra vonatkozó fejezet-címeket idéznem: 3. Az Ilias meséje. 5. Az Odyssea meséje. 8. A két hős. 9. Homér theológiája. 10. A homéri erkölcsiség. 11. A homéri állam. 12. A homéri szokások. 14. Homéri mesterségek. 15. A homéri ismeretkör. 16. Homér. 17. A homéri költemények régi története. 19. Homér tanulmányozása Görögországban. 21. A homéri kérdés.» Csak e címek is mutatják, hogy a szerző rövid előadása mellett is mily sokoldalúan és mélyrehatólag igyekszik megismertetni tárgyát az olvasóval.

Fejtegetései és jellemzései általában a tudomány színvonalán állanak s csak kevés helyen találkozzunk a könyvben elavult vagy legalább az újabb tudományos kutatásoktól túlszárnyalt nézetekkel. Ilyen pl. az, mikor a «tragédia» szót onnan magyarázza, hogy «Dionysusnak kecskét áldoztak fel, mielőtt a kardalt elénekelték», vagy midőn azt állítja, hogy «Dionysus híres színházát 500-ban kezdték építeni». Az előbbi ugyanis ma már általában a satyröltözetbe, vagyis kecskebak bőrébe öltözött karoktól magyarázzák és bak-, illetőleg satyrdalnak tekintik; az utóbbiról pedig az újabb ásatások s főként Dörpfeld kutatásai folytán tudjuk, hogy másfél századdal később 343—329 között épült fel, s hogy amaz 500-iki színház csak egyszerű faalkotmány lehetett. Különben az ily

időbeli meghatározások felületessége leginkább érezhető az egyes írók életkorának meghatározásánál. Ha ugyanis valamely író életkorára nézve eltérő adatok maradtak reánk, szinte biztosak lehetünk róla, hogy szerzőnk inkább az elterjedt hagyományt, mint a tudományos irodalom megállapodásait követi. Bár néhol e tekintetben sajtóhiba is foroghat fenn. Így pl. Isokratesről két helyen is olvassuk, hogy Kr. előtt 388-ig élt, de azért néhány sorral odább még 353 táján is szerepelni látjuk.

A könyv magyar fordítása most harmadik javított kiadásban jelenik meg. Második kiadását nem ismerem; de az első kiadással összehasonlítva, a kettő között jóformán csak stilaris különbségek találhatók. S a változtatások a kifejezés szabatossága vagy magyarossága tekintetéből az új kiadásnak előnyére szolgálnak. E különbségek közé tartozik továbbá az is, hogy az első kiadásban található görög idézetek ezúttal — bizonyára a görögpótló tanfolyam kedvéért — mindenütt ki vannak hagyva. A cél érdekében ez eljárás ellen sem igen lehet kifogást emelni, bár ez úton eljutunk lassacskán újra a középkori álláspontra: *Græca sunt, non leguntur!*

A görög neveket szerzőnk latinosan írja: Alcæus, Pindarus, Plato. Ez hagyján, mivel a latin irodalomból is hozzá szokhatott a tanuló füle; de mikor oly kat' exochén görög és a latin irodalomba át nem ment neveket is, mint pl. Kronos, Poseidon, Hephaistos: Kronus, Posidon és Hefæstusnak ír, ezt már a következetesség túlhajtásának tekintem.

Mindezek azonban olynemű megjegyzések, a melyek a könyv belső értékét épen nem, vagy édes-keveset érintik. Tartalmi tekintetben ugyanis ismételnem kell a könyvről föntebb mondott véleményemet, hogy t. i. élvezetes modorban, könnyű és világos stilussal van írva. E mellett a tárgyakat és személyeket mélyreható szakértelemmel csak legjellemzőbb oldalukról legkiválóbb jellemvonásaikban mutatván fel, a könyv csekély terjedelme mellett is sok anyagot, bő ismeretkört ölel fel. Mindezen tulajdonságai igen alkalmassá teszik e kis munkát arra, hogy belőle a görög irodalom főbb vonásait rövid úton megismerhessük s ezért mint a görögpótló tanfolyam céljaira is alkalmas kézikönyvet, melyet a kiadó még csinos külsővel is igyekezett tetszőssé tenni, kartársaim megérdemelt figyelmébe ajánlom.

DÓCZI IMRE.

Cicéronis oratio de imperio Gnæi Pompei. Magyarázta *Rácz Soma*. Budapest, 1894. Singer-Wolfner. Ára 70 kr.

E kis könyvről, mely a Szilasi-féle hasznos *præparatiók* egyik füzetekép látott napvilágot, semmi rosszat nem mondhatok, hanem ellenkezőleg csak szépet és jót. Ritkán talál az ember oly könyvet, mely egy vagy más szempontból ne esnék kifogás alá, olyankifogásalá, a melyhez a könyvben található gorombább hibák szolgáltatják az alapot. Itt azon-

ban nincsen egyetlen nagyobb hiba sem, de van sok jelesség, a melyek hasonló célú és című elődjei (Pintér Endre, prémontrei tanáré Bécs 1846., Bartók Gáboré Sárospatak, 1866., Szentkláray Jenő temesvári kanonoké Temesvár 1870., Köpesdy Sándoré Bpest, Lampel 1886. 2. kiad., Kont Ignácé Bpest, Eggenberger, 1883., Sárvary Béla fordítása Bpest, Lampel, 1887. 3. kiad., Keleti Vincze magyarázata és kiadása a Jeles írók isk. tárában Bpest, Franklin, 1887., s Némethy Gézának a Stampfelnál szerényen meghuzódó fordítása és jegyzetei; megjegyzem, hogy az utolsó kettő több tekintetben kiállja a versenyt a szóban levő könyvvel) fölé emelik s főkép az iskola számára megbecsülhetetlenné teszik e kötetet. Tudományos tekintetben ritka szép ismereteket tár elénk a szerző, a melyeket sikerrel érvényesít a könyvnek megfelelő helyein, nem elvontan, hanem úgy, hogy a deák is teljesen megértheti. Csupán a tanulók szempontjából nem helyeselhetem a bevezetésnek aktaszerűségben leledző szórakoztatóságát, mint a melyben inkább a melegebb és lelkebb hang volna szerintem helyén (vö. a Keletiét). A professzor is felette sok újszerű és fontos dolgot lelhet e kiadásban a melyeket az eddigi magyar könyvekben nem igen talál, s ép azért csak hosszas utánjárással tehetne magáéivá és az iskola számára gyümölcsözőkké. E mellett dicséretes tulajdonságai a szerzőnek: 1. hogy észrevehetőleg felkutatta a legújabb forrásokat, bár nem jelzi, a mint hogy isk. könyvben nem is szükséges bemutatni őket; 2. sehol pusztá véleményes állításokat nem koczkaztat, a melyek ú. n. tudákos szint adhatnának művének; 3. mindenre kiható figyelme sohasem keveri ellenmondásba v. következetlenségbe, hanem mindvégig nyugodt, öntudatos és az egész anyagon uralkodó egyéniségét láttatja velünk.

Mint isk. könyv párját ritkító ügyességgel s pontossággal van szerkesztve. Megtalálható benne talán minden igazán v. kevésbbé érdekes oldala Cicero szóban forgó beszédének; de a mely tekintetben nem győztem eléggé bámulni a szerző ügyszeretetét, buzgalmát s tanítói művészetét, az: hogy a szavak és kifejezések rovatában egy Szarvas Gábortól tellő éleselméjűséggel a latinnal egyértékes s, mondhatni, a legmagyarosabb kitételeknek oly kincses táráat nyújtotta, hogy ebbeli tudására elégséges elismerő szót alig találok.

Mindössze néhány sajtóhiba meg orthologia-ellenes szó az, a mi e jeles könyvnek fogyatkozásaul fel volna hozható, valamint az a kis következetlenség is, hogy a beszéd latin szövege (tudtommal a vállalatnak kiadványai közül ez az első, melyben, igen helyesen, a latin szöveg is helyet foglal) elül néha más, de azért helyes v. legalább is nem hibázatható írásmódot közöl, mint a minő hátul a magyarázó tollából ki-kicsuszott. Erre azonban alig lehet egyéb megjegyzésünk, mint: Quandoque bonus dormitat Homerus.

Hála és köszönet illeti szerzőnket az iskola minden barátja részéről e szép és tanulságos kis munkájáért, melyhez hasonló kiadványok alkotására erőt és kitartást kívánok néki. De elismerés illeti a főt jelzett vállalat buzgó szerkesztőjét is, a kinek mozgó keze a præparatiókba egységes szellemet, minden tudákosságtól ment mérsékletet, tudományos pontosságot és megbízhatóságot, magyarosságot s még számos jó tulajdonságot viszen be, a melyek között nem utolsó helyen áll az, hogy az egyes isk. auctorok magyarázata közben a reáléknak külön-külön fajtájára irányítja munkatársai figyelmét, a szerint, a mint az olvasmány természete épen magával hozza; így most is a római provinciák állapota s az oda vágó dolgok vannak kidomborítva a sok egyéb érdekes és hasznos magyarázat között, a melyek R. úr kiadványában helyet nyertek.

R. úr tudományos készsége eddig, legalább előttem, csak tanulságos bírázataiból (Tanáregyl. K.) volt ismeretes; ez a könyve szerintem hivatva lesz arra, hogy alkotó erejét és ügyességét is feltárja az illetékes körök előtt, főképp közlönyünk számára.

BÓDISS JUSZTIN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A franczia philologiai irodalom 1891—93.

(Folytatás.)

Lebarq, a kinek Bossuet tanulmányairól már megemlékeztünk, nagy szorgalommal folytatja az *Oeuvres Oratoires* kritikai kiadását, a mely számos szövegjavításaival valószínűleg végleges lesz. Eddig négy kötet jelent meg.

Az irodalomtörténeti kézikönyvek mind azt állítják, hogy Bossuet stilusa sokat köszön a bibliának, de eddig még nem kísérelték meg ennek détail-kimutatását. *R. de la Broise* megtette ezt: *Bossuet et la Bible* (LII — 453 l.) cz. munkájában. Lépésről-lépésre követi íróját és mindenütt, a hol csak egy bibliai reminiscenciát, egy utalást talál, megmondja mint derék theologusa, hogy szentírás mily helye lebegett a nagy író szeme előtt. Bossuetnél ezen átvételek nagyon számosak. Tizenkét fejezetben tárgyalja a nagy szónok bibliai tanulmányait, műveiben található szentírás-fordításait; erre Bossuet bibliai nyelvezetéről és stilusáról szól. Ezen stilus, úgymond Broise, nem más mint magának a bibliának nyelve, melyet Bossuet fordítások és átvételek útján saját beszédeibe illeszt, a nélkül, hogy a gondolatmenet, a színezet, az eszmék rendje és logikája csorbát szenvedne. Erre következik részletes kimutatása annak, mit köszön a szónok, a nevelő, a történetíró — különösen a *Discours sur*

l'histoire universelle-ben, melynek conceptiója egészen bibliai —, a politikus, ki elveit a szentírás szavaival támogatja és végül az asketikus a bibliának. Bossuet mint a szentírás commentatora és mint polemista a reformatusok és a Jansenisták ellen szintén a bibliában keresi fegyvereit.

A munka, melyet Broise Freppel-nek ajánlott nem csak a XVII. század egy nagy íróját tünteti fel jobb világításban, hanem a francia biblia-exegesis történetében is becses adalékokat nyújt.

Bossuet nagy ellenfele, Fénelon, korántsem ébreszti fel azt a figyelmet, melyet megérdemelne. Ezt csak sajnálhatjuk. De vannak irodalmi jogtalanságok is, mint minden téren. Brunetière Bossuet-t magasztalja, a cambrai-i püspököt pedig nem szereti, a klerus úgy látszik szintén Monseigneur de Meaux zászlaja alá sorakozik, úgy hogy Fénelon feledésbe megy.

Mintegy bátorításul *P. Janet*, a Sorbonne nagy hírű bölcse-sze, a Grands Ecrivains français cz. sorozatban egy kitűnő kis biographiát szentelt neki, melyben nagy sympathiával szól róla. Tudjuk, hogy e kitűnő gyűjtemény vaskos köteteket nem tesz közzé; kell, hogy az író 180—220 lapon elmondja mind azt a mi érdekes, minden tudákos színezet nélkül. Ha magyar munkát akarunk példaképpen említenünk: Gyulai Pál Vörösmartyja adhat legjobban fogalmat e gyűjtemény egyes kötetéről, melyek eléggé gyorsan követik egymást. A Janet *Fénelon*-ja (199 l.) határozottan állást foglal Bossuet ellen. Lélektani, erkölcsi, politikai és irodalmi tanulmány ez, a hol a szerző alapos érvekkel kimutatja, hogy Fénelon valóban a modern eszmék szószólója oly korban, midőn azokat még nem értették meg. A mit 1789 véghez vitt, azt már Fénelon sürgette. Mint kritikus is ellensége a Boileau és Bouhours dogmatikus nézeteinek — inde iráe Brunetiére részéről — és első nemzetében, a ki a hellén költészet nagy szépségeit valóban megértette.

Nagyon kedvezően szól Fénelon-ról *Legouvé* is, a ki «Les deux pré-lats» cz. alatt *Epis et Bluets* vonzó kötetében fájdalommal konstatálja, hogy Fénelont habár a stylus tekintetében ellenfelével nem mérkőztetik, mennyire elhanyagolják.

Egy más, kevésbbé ismeretes egyházférfinak a bordeaux-i egyetemen szenteltek egythesist. *Paul Lahargou, Messire Jean-Louis de Fromentieres, évêque et seigneur d'Aire, prédicateur ordinaire du roi* (1632—1684) (350 l.) cz. művében a biographiai rész egészen új, mert eddig senki sem foglalkozott behatóbban e másodrendű szónokkal, a kinek azonban XIV. Lajos uralkodásának első éveiben nagy sikere volt. A Sarthe, Maine-et-Loire és Landes départementek archivumai, a mans-i káptalan, az Oratoire és Aire város kéziratai szolgáltatták az anyagot. A bibliographiai rész is sikerült; a szerző a párisi Nemzeti könyvtárban (9638. sz. fonds français) egy kiadatlan beszédét is megtalálta. Az æsthetikai jellemzés kevésbbé

sikerült, de a szerző szorgalmasan állította össze Fromentières rhetorikáját, mely a Massillon-éhoz hasonlít; mint moralistát Pascallal, La Bruyère-rel és La Fontaine-nal hasonlítja össze. A Jansenisták ellen nyíltan nem kel ki, de határozottan a jezsuiták pártján áll; a protestansok ellen hevesen kifakad és az állam beavatkozását is kéri ellenők. Gyászbeszédeiben a fájdalomnak tulságos kifejezést ad.

Lanson, Boileau-ja (206 l.) egyike az említett gyűjtemény legkitünőbb köteteknek. Az első fejezetben rövid vonásokban a költő életét találjuk. Erre Boileau költészetét jellemzi s azt mutatja ki, hogy mily realista volt ő, hogy leírásai mily hívek s hogy mennyire felette állnak kora ebbeli termékeinek. Boileau a XVII. században romantikus volt! De a munka legkitünőbb része, a mely különben a III—VI. fejezetig terjed, a Boileau kritikája. Nem szabad felednünk, hogy B. a modern æsthetika megalapítója, s ámbár e szót csak Baumgarten óta használják, kell hogy az æsthetika történetírói mind neki szenteljék első fejezetüket. Így Stein. De Franciaországban eddig nem tanulmányozták behatóbban. Sainte-Beuve Port-Royaljának V. kötetében, Brunetière cikke a Grande Encyclopédie-ben, s ugyanannak *«L'Esthétique de Boileau»* cz. tanulmánya (*Revue des deux mondes* 1 juin 1889.) és a kritika történetében szentelt lapok mindaz, a mit Boileauról mint æsthetikusról birunk. Lanson még bővebben adja elő tárgyát és az okokat is keresi, miért fogadta el a XVII. század e doctrinákat. Először, mert szerzőjük a természetet, azaz az emberit, visszahelyezte jogaiba és mindenütt a *naturel*-t követeli; azután mert a poesis technikáját követeli, s végül mert az aristotelesi nagy elvet, az utánezást, æsthetikája sarkételének állította fel. De ezen elv a lyrikus költészetet semmi módon sem magyarázhatja meg, s valóban Boileau szemében a lyra mindig csak egy *«beau désordre»*, s egyáltalán nem érti. Hisz egy századdal később ugyanez esik meg Lessingnél is; az a férfi, a ki az epikus és dramatikus költészet örökké igaz theoriáját oly szilárd alapokra fektette, a lyra theoriájáról alig szól, mert ő, mikép százada, nem értették. Csak Herder, Franciaországban meg a romantikusok juttatják érvényre. — Az utolsó fejezet Boileau befolyását tárgyalja, de csak röviden. Még a XVIII. században nagy volt, a romantikusok azonban gúnyolták Nicolas-t, de hiába, mert mint Lanson mondja: *«Nous autres Français, nous avons tous Boileau dans le sang, dans les moelles.»*

A nagy Corneille-ről nem jelent meg munka, de öcsését behatóan tárgyalja *G. Reynier* francia thesise: *Thomas Corneille, sa vie et son théâtre* (386 l.). Ki hinné, hogy az ifjabb Corneille némely darabját, így *Timocratest*, a közönség ép oly tetszéssel fogadta, mint Racine vagy Molière darabjait, hogy komédiái közt egyik-másik sokkal több nézőt csalt a színházba, mint kora jobb íróinak darabjai, hogy Ariadne-je még

e század elején is sok könnyet facsart ki a hallgatók szeméből? És ma — alig ismerik. Reynier ennek okául azt adja, s egész thesise ennek bizonyítéka, hogy ez a Tamás nagyon is hízelt kora közönségének, hogy minden alkalmat felhasznált, hogy darabjai «à propos» jöjjenek, hogy nagyon is gyorsan dolgozott és stílusát nem eléggé csiszolta. Különben nagyon tisztességes ember volt; bátyja, Pierre, adta neki az első útmutatást, s mikor ez Rouen-ból Párisba jött, Thomas is megérkezett vele a két testvér mindig együtt lakott. A fiatalabb azonban sokkal praktikusabb volt; Visé-vel a «Mercure» cz. folyóiratot szerkesztette és mikor látta, hogy úgy tragédiái, mint komédiái nem tetszenek többé, tudósnak állt be; roppant nagy encyklopædiákat írt — Dictionnaire des termes d'arts et de sciences; Dictionnaire géographique, Vaugelas kritikai és jegyzetes kiadása —, míg végre megvakult és Andelys-be vonult vissza, hol 84 éves korában meghalt.

Reynier műve első részében a költő életét vázolja; a másodikat szindarabjai méltatásának szentelte. Ezek közt először spanyol utánzatokat találunk, melyeknek értéke csekély; azután bátyja irányát követi — Stilicon, Maximian, La Mort d'Annibal —, erre Racine nyomába lép Ariane-jével, a mely még Schlegelnek és Nisardnak is tetszett; vigjátékaiban szintén a spanyolokat — Calderon, Moreto, Lope de Vega, Cutillo de Aragon — követi, majd Molière Don Juan-ját szedi versbe, de főleg jó operákat ír és idejének sensationális pereit szintén a színpadra hozza; így a «Devineresse» a La Voisin perének idejében került színre és nagy hatást tett. Egyes darabjainak van költői érdemek is; ilyen a «Comte Essex», melyről Lessing dramaturgiájában oly behatóan szólt. Reynier e lapokat nem méltatta eléggé. Különben nagyon helyesen jellemez minden egyes darabot. A függelékben a két Corneille magánéletére vonatkozó számos adatot találunk, melyek többnyire a párisi jegyzők irodáiban és a különféle könyvtárak kézirati gyűjteményében lelhetők fel.

A mit de la Broise abbé Bossuet műveiben keresett, azt egy másik abbé: Delfour Racine két bibliai tragédiájában kereste. *La Bible dans Racine* (261 l.) egyike azon műveknek, a hol a XVII. század bibliai ismerete a maival van összehasonlítva és egy elsőrendű költőre alkalmazva. A mű két részből áll; az elsőben (La Religion) a szerző azt mutatja ki, mikép értette Racine a szentírást; melyek nézetei a monotheismusról, a törvényekről, a prófétákról, a papságról, a dogmáról és a bibliai történetekről. Mindenütt összehasonlítja a XVII. század ebbeli nézeteit a jelenlegi állásponttal és érveit főleg az Athalia és Eszther drámákból veszi, melyeknek beható analysise a mű főérdeme. Kuenen és Wellhausen neveivel is találkozunk; a racine-i Joad a hollandi orientalista Esaias-ával van összehasonlítva; a német tudós nézetei a papságról, a zsidó

szentély egységes voltáról már Racine-ban találtak kifejezést. A második rész (La Poésie) valóságos zsidó poetika, a melyben Delfour a héberek gnomikus, lyrikus, retorikai és elegikus költészetéről szól, mindenütt a nevezett két tragédia szemmeltartásával és a modern költők bibliai tárgyú műveiből vett összehasonlításokkal. Így Gray és Tennyson elegikus költeményeit, Renan természetleírásait, Lamartine, de Vigny, Hugo, Milton bibliai inspirációit a Racine költészetével állítja egybe, s arra az eredményre jut, hogy Racine a modern költők közt az, a ki legmélyebben fogta fel a szent könyvek költészetét.

Delaporte abbé két thesise nem üti meg a rendes mértéket; a latinban: *De Historia Galliae publica, privata, litteraria, regnante Ludovico XIV, latinis versibus a jesuitis Gallis scripta* (181 l.) azt a szerfeletti könnyűséget csodálja, melylyel a jezsuiták XIV. Lajos alatt a latin verselést kezelték. E krónikások Delaporte szerint a nagy király és korszakának történetére elsőrendű források. Ilyenek lennének, ha az egész korabeli francia irodalom elveszett volna, de minthogy ez hála Isten nem történt meg, Delaporte tudákos jezsuitáinak latin dolgozatai vajmi kevés újat mondanak koruk politikai, társadalmi és irodalmi viszonyairól. A francia thesis még furcsább: *Du Merveilleux dans la littérature française sous le règne de Louis XIV.* (424 l.). A szerző négyféle csodálatos dolgot különböztet meg: a pogányt, a tündérit, a keresztényt és az allegorikust. Magától értetődik, hogy a jó abbé ezek közt csak a harmadikat tűri meg. Elég naivul Boileau tana ellen küzd, a melyet a XVII. század költői követtek, mert ebben a régiek harcát a kereszténység ellen látja. Csak a szent legendák csodáiból meríthet a költő, — de nem mindegyik: csak az, a kinek valóban vallásos érzülete van! A tündéreket ugyan nem akarja a költészetből kizárni, de csak annyiban tűri őket, mint a hogy a Perrault-féle mesékben szerepelnek. Ott nem árthatnak. A mű legérdekesebb része az, a melyben a XVII. századnak a «merveilleux» körül történt irodalmi vitáit jellemzi a szerző, de az egész munka eléggé gyenge.

Le Roy, a ki francia thesisét az Unigenitus — bulla diplomatikai történetének szentelte, latin thesisében: *De Litteris provincialibus in Latinam linguam a Wendrockio translatis* (88 l.) a Pascal «Lettres provinciales» latin fordításáról szól, a mely nagyban elterjedt nemcsak Franciaországban, hanem a külföldön is. Wilhelm Wendrock (a fordító) csak álnév, a melyet Nicole, a híres jansenista vett fel, úgy mint Pascal «Louis de Montalte» név alatt tette közzé e világhírű leveleket. Nicole a francia szöveghez számos jegyzetet csatolt, melyek művének védelmére kelnek. A mi különösen megjegyzendő, az, hogy e művet soká eredetinek tartották, s így megtörtént, hogy 1699-ben Françoise-Marguerite de Joncoux, a jegyzetekkel és bevezetéssel együtt francziára fordította.

Gaston Boissier, *Saint Simon*-ja oly érdekes mint egy jó regény. Hisz mindaz a tárgy, a melyhez Boissier nyúl, aranytolla alatt magikus hatást gyakorol. Sévigné asszonyról írt tanulmányáról volt már alkalmunk szólni. Ugyan e gyűjteményben jelent meg a jelenlegi kötet, a mely e nagy, de nem mindig klasszikus író és pamphlétaire roppant művét méltányolja és a kor történetének legmélyebb kutatásait is ismeri. Boissier XIV. Lajos uralkodási elveiről nagyon kedvezően ítél, kevésbbé védi Maintenon asszonyt, és mindenütt kitünteti, hogy mi a *Saint-Simon* művében igazság, ferdtetés vagy rágalom.

A XVIII. század írói közt főleg Rousseau-ról jelent meg több érdekes munka. Első helyen említendő *H. Beaudouin*: *La vie et les oeuvres de J. J. Rousseau* című két kötetes műve (585 és 627 l.), mely ugyan nem üti meg a jeles biographiák mértékét, de a mi az életrajzi adatok pontosságát és sokaságát illeti, első kimerítő könyv e téren. A szerző főleg Rousseau életét kutatja; az æsthetikai és irodalmi méltánylás kevésbbé foglalkoztatja, és mint pap sok helyen kikel írójának politikai, pædagogiai és vallási nézetei ellen. Egész munkájában az őszinteség hangján szól, nem túloz; de *Emile* nagy fontosságát a nevelés terén nem hangsúlyozza eléggé, a mai pædagiára való befolyását nem ismeri. Még nagyobb baj az, hogy az életrajzi adatok nincsenek a művek bírálattól elválasztva; minden chronologikus rendben vonul el szemünk előtt.

Chuquet, *Rousseau*-ja a «Grands Ecrivains français» cz. gyűjteményben, mint mind e becses kis kötet, *l'essay* alakjában elmondja mind a tudnivalót, de (a mi oly complex írónál vajmi nehéz) minden egyes kérdésre nem terjeszkedhetik ki. A tudós író, a kinek szaka tulajdonkép a német irodalom és a ki a mellett a francia forradalom hadi történetét írja meg új archivalis alapon, e kötettel egy kis kirándulást tett a francia irodalom terére, a melyet különben itt minden tanár behatóan tanulmányoz az egyetemen. Cherbuliez szándékozott megírni e gyűjtemény számára nagy honfitársának — mindkettő genfi — életét, de számos teendői meggátolták ebben. Chuquet tizenegy fejezetben, melyek közt különösen az író életére vonatkozó első egy kissé behatóbb, Rousseau Discours-jait, a színjátékról szóló levelet, a *Nouvelle Héloïse*-t, a *Contrat Social*-t és a *Confessiokat* fejtegeti. Röviden bántik el vele a vallásról, a stílusról és a befolyásról szóló fejezetekben; hisz ez utóbbiról magáról egész köteteket lehetne írni.

E két életrajzon kívül *Madame de Warens*ről és Rousseau-hoz való viszonyáról szintén két kötetet jelezhetünk: *Albert de Montet*, *Madame de Warens et le pays de Vaud* (234 l.) és *François Mugnier*, *Madame de Warens et J. J. Rousseau* (443 l.) cz. tanulmányait. Mindkettő annyiban fontos, hogy családi és városi archivumokból számos eddig ismeretlen

okmányt használt fel. Montet művében négy fejezetben lépésről-lépésre kiséri Warens asszony sorsát a Vand területen; Mugnier csak dicsérettel szól a nőről és Rousseau hamis vádjait megezáfolja, különösen a mit elválásukról mond a *Confessions* VI. könyvében. Wintzenried-et is felmenti a rágalom alól — mindezt egy egész sorozat új okmány nyomán.

Rousseau kiadatlan leveleit egy nőhöz, kit gyakran említ *Confession*oiban, szintén kiadták. A mű címe: *Lettres inédites de J. J. Rousseau; Correspondance avec Mme Boy de la Tour, publiées par Henri de Rothschild, avec une préface par Léo Claretie* (LV. és 316 l.). A csinos kötet az író életéhez, műveinek ismeretéhez vajmi kevés adatot nyújt. Boy asszony a szegény üldözött író jótévője volt, a kiről ez hálásan megemlékszik. E 93 levélben Rousseau folyton commissiókkal terheli, miket a lelkes nő, a ki Lyonban selyemárúkkal kereskedett, pontosan teljesített. E levelek 1773-ig terjednek, tehát a *Confession*ok adatain túl mennek, melyek mint tudjuk az 1765. évvel megszűnnek. Boy asszony fának házát Motiers-Travers-ben felajánlja barátjának, midőn ez armeniai öltözetében e vidéken tartózkodott. Ezen öltözet minden egyes darabját itt híven megtaláljuk. Madeleine, a kiről megemlékszik. Julie egyik nőtestvére. Claretie bevezetése a levelekben érintett eseményeket nagyon vonzóan adják elő, de a jegyzetek nem felelnek meg mindig a kritikai pontosságnak.

Voltaire-ről csak egy kötetet jelezhetünk, a mely szót emel a Faguet szigorú kritikája ellen, melyet ez a XVIII. század íróiról szóló művében közzé tett. Maga Faguet beismerte, hogy szerzője egyike Voltaire legtudósabb ismerőinek. A kötet címe: *Voltaire. Etudes critiques par E. Champion* (VIII — 300 l.). A munka 23 kis fejezetben védi az író: az ellene felhozott vádak ellen. Szerinte Voltaire életében mindig ügyelni kell a korszakra, a melyben ezt vagy azt a művet írta. Túlcsap a mértéken, ha a Corneille commentárját is iparkodik védelmezni; ha a Montesquieu-ről szóló ítéletet igazságosnak mondja, ha Candide pessimismusát tagadja. De viszont helyesen szól arról az ellentétéről, a mely Voltaire-t mint monarchistát, Rousseau-t mint köztársaságít állítja elénk. Ezen ellentét korántsem volt meg. Számos ily téves állítást Champion jó érvekkel helyreigazít. A zsidókról szóló fejezet, a melyben a szerző Voltaire-nek e népről való humanus nézeteit állítja össze, különösen érdekes.

Lesage-nak Léo Claretie minap már szentelt volt egy thesist. Most *Lintilhac*, Beaumarchais egyik biographusa a *Grands Ecrivains français* cz. gyűjteményben tárgyalja. Életéről nem szólhatott oly részletesen, mint elődje; főtörekvését a *Gil-Blas* és *Turcaret* kérdések kiderítésére fordította. Már Claretie kimutatta volt, hogy *Le Sage* a spanyol eredetiről, melynek kézírata tán nem is létezett, nem tudott semmit. *Lintilhac*

pedig a regény VIII. XI. és XII. könyvének beható analysise után kimutatja, hogy a francia író e részeket, melyekben Lerma és Olivares hercegek szerepelnek s melyek az említett kérdésben főfontosságuk, csupán olasz és francia történeti forrásokból merítette. A *Turcaret* vigjáték pedig, nem hogy kevés tetszésben részesült mint eddig hitték, hanem nagy tapssal fogadtatott, midőn először adták.

Vaskos monographiát szentelt *F. Maury* Bernardin de St.-Pierre-nek: *Etude sur la vie et les oeuvres de Bernardin de St. Pierre* (675 l.) cz. alatt. E vaskos thesis az Aimé Martin nagy biographiájánál még behatóbb. Le Hâvre dicső fiának roppant munkásságából csak egy regény lett világhírűvé, s ez is csak egy nagyobb munkába volt beszöve mint epizód: *Paul et Virginie*. Ki olvassa ma uti leírásait (*Voyage à l'Île de France*) természettudományi és philosophiai műveit (*Lettres sur l'histoire naturelle*, *Les Etudes*, *Les Harmonies*), a melyekben a tudomány és vallás között akar közvetíteni, regényeit (*L'Arcadie*, *La Pierre d'Abraham*, *Empsael*, *La Chaumière indienne*, *La Mort de Socrate*)? Vajmi kevesen. Csak *Paul et Virginie* kedvéért tanulmányozzák egyéb műveit, melyek pedig saját értéköknél fogva is megérdemlik, hogy olvassák, mert bennök a természet nagy barátja és ismerője az első valóban átértzett leírásokat adta; ezek a művek nagy befolyással voltak a későbbi romantikusokra, s még ma is látható hatásuk Loti exotikus regényeiben. Maury thesisében mind e műveket behatóan jellemzi; a XVIII. század bölcészeti áramlatába helyezi őket; számos új okmányt talált úgy Havre-ban, mint az ország többi városában, s mondhatjuk végleges biographiát adott.

Körülbelül egyidőben jelent meg két kisebb munka ezen íróról; az egyik *Arvéde Barine*, *Bernardin de Saint-Pierre*-je a *Grands Ecrivains français* sorozatban. Benne e szellemes nő, a ki a *Débats*, *Revue bleue* és a *Revue des deux Mondes* rendes munkatársa és minden irodalom érdekes jelenségeire kiterjeszti figyelmét, avval a kellemmel és csinos előadásmóddal foglalta össze nézeteit a szerzőről, mely minden könyvét jellemzi.

Lescure munkája ugyanazon címmel a *Lecène* és *Oudin* cég által kiadott «Classiques populaires» cz. gyűjteményben jelent meg. E gyűjtemény igazgatója Faguet, a ki munkátursait jól választja. Felemlítjük e helyen, mert Magyarországon az egyetemen, sőt a középiskolákban is nagy hasznal olvashatnák ezen köteteket, melyek eléggé olcsók. Az elfogadott terv szerint e kötetek nem — mint a *Hachette*-féle collectio — csakis életrajzi és æsthetikai méltatások, hanem az író legszebb helyeinek chrestomathiája. Az elbeszélés fonala mindig hosszabb kivonatokkal van felváltva, úgy hogy az, a ki nem olvashatja az illető szerzőt, legalább főbb helyeit ismeri. A külföldi írók — latin, görög, olasz, spanyol, a né-

metek közt csakis Goethe — fordításban közölve. A francia irodalomnak nincs az a kiválóbb alakja Commynes-től kezdve napjainkig, a kinek nem szentelnének egy kötetet. A kiállítás nem oly csinos mint a másik gyűjteményé, de viszont több benne az illustratio.

Valóban örvendünk, hogy e helyen egy magyar író francia művét is felemlíthetjük. Olvasóink már bizonyára tudják, hogy *Haraszi Gyula* Chenier-tanulmánya francia nyelven is megjelent: *La Poésie d'André Chénier* (368 l.) cz. alatt. A műről e Közlöny már hosszasan szólt, s részünkről valóban hálátlanság volna e sok gonddal készített fordítást nyelvtani szempontból megítélni. Haraszi úr, a ki Franciaországban járt, maga legjobban tudja, hogy mi minden kell ahhoz, hogy az idegen a francia közönség elé lépjen, s hogy ha évek hosszú során át nem él tiszta francia körökben, úgy stilusra egyáltalán nem is tehet szert. A kéziratot Faguet vizsgálta át; ez bizonyára jótállás, de hogy mindezek dacára idegen fordulatok, valami különös színezet jellemzi a művet, azt az elfogulatlan olvasó nem tagadhatja. Mint első kísérlet azonban csakis dicséretet érdemel, s reméljük, hogy a szerző, a ki a Budapesti Szemlében és másutt oly nagy figyelemmel kíséri az itteni irodalmi mozgalmakat, főbb dolgozatait ezentúl is be fogja mutatni a francia közönségnek.

Tudjuk, mily fontos szerepet játszanak a salonok, a társas összejövetelek a XVIII. század irodalmában. Egy bátor fürkésző, a ki az akkori társaság belső és titkos életét jól ismeri, *Em. Colombey* — a mely álnév alatt a francia kamara könyvtárnoka Laurent rejtőzik — *Ruelles, Salons et Cabarets. Histoire anecdotique de la littérature française* cz. alatt két kötetben a XVII. és főleg XVIII. századi irodalom anekdotikus történetét adta.

(Vége köv.)

KONT IGNÁCZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

26. **Petényi István:** Sorstragédia-e Schiller Wallensteinja? (Szabadkai községi főgymnásium, 3—23. l.) — E dolgozat végeredményét szerző maga e szavakban foglalja össze, «hogy sem a csillagok, dacára kedvező állásuknak, nem voltak oly elhatározó befolyással, hogy a hős sorsára nézve végzetszerűekké válhattak volna; sem pedig a külső körülmények nem hatottak reá annyira, hogy általuk a hős sorsa tragikussá válhatott volna. Bukása egyedül jelleméből s nem pedig valami véletlen esetből folyik» (23. l.). Ez eredményhez készséggel hozzájárulhatunk,

hisz ez ma a szakférfiaknak, mondhatni, általában elfogadott véleménye. Kevésbbé szerencsés ez eredmény indokolása. Szerző igen gyorsan végez a 'sorstragédia' fogalmával és lényegével, és nem épen mélyreható fejtegetésekkel czáfolja a Schiller darabjáról kifejtett ellentétes véleményeket.

A sorstragédia példányaként 'Oedipus királyt' veszi, igen helyesen, a szerző. E tragédiában szerinte 'a szenvedély által kihivott és igazolt végzet eszméje teszi a sorstragédiának eszméjét'. Ez épen nem nagyon világos magyarázat; de azért szerző fölfogása talán helyes, csak a kifejezés nem szerencsés. E felfogást, folytatja szerző, mi modernnek el nem fogadhatjuk, mivel 'a keresztény vallásban (?) az embernek szabad akarat van s minden tettét arra vezeti vissza (kicsoda?). Ellenben a görög tragédiában az emberi tettek mint az isteni akarat kifolyásai jelentkeznek'. Ez ismét nem szerencsés fejtegetés, mert a görög tragédia nem eo ipso 'végzet-tragédia'; e szó igazi értelmében csupán egy színmű igazi végzet-tragédia: 'Oedipus király'. Egyébként is szerzőnk elméleti fejtegetései kissé homályosak és hézagosak.

Homályos következő okoskodása is. Schiller, szerzőnk szerint, e 'drámájában az antik szellemet utánozza és a sorsot mint főmotívumot akarja oda állítani. . . . A sorsmotívumot kétféleképp juttatja érvényre a drámában; egyrészt a csillagok által, melyekben Wallenstein hisz, másrészt külső körülmények által, melyek ha nem is állanak belső összefüggésben a főcselekménnyel, mégis többé-kevésbbé döntő befolyással vannak annak menetére; de hogy *ebben van-e végzetszerűség*, mint az antik drámákban', ezt fejtegeti és, mint említettem, tagadja szerző kétségtelenül igen helyesen. E szerint Schiller akart sorstragédiát írni, de a darabból még sem lett sorstragédia?

Az idézett mondatokból világos, hogy a szerző mást ért 'sors' és mást 'végzet' alatt, de e kettős fölfogását sehol nem fejti ki. Az egész dolgozat főgyengéje, hogy egy ellentétes véleményt czáfolgat, de ellenfeleit soha nem juttatja szóhoz. Csupán Fielitz ellen fordul egy-két helyen, pedig Fielitz (*Studien zu Schillers Dramen*, 1876) épen nem ellenfél, hisz ő is vitatja, hogy 'Wallenstein' nem végzet-tragédia. Ez ellentétes fölfogás megalapítói: W. Süvern, *Über Schillers Wallenstein in Hinsicht auf griechische Tragödie* (Berlin, 1800; e munka még a Schiller darabja előtt jelent meg; szerzője csupán a berlini előadások alapján írta), Karl Hoffmeister, *Schillers Leben* (1838—42, öt kötet, főleg IV. köt. 1. feje.) és Otto Ludwig, *Shakespeare-Studien* (1871); az újabbak közül részben, de nem egész határozottsággal, Gervinus és Hettner is (irodalomtörténeteikben). Az utolsó, a ki tudtommal Schiller művét végzet-tragédiának tekinti, dr. Hann Ferencz, *Die Schicksalsidee in Schillers Wallenstein* (a klagenfurti állami gymnas. értesítőjében 1884).

Szerinte Schiller drámájában az antik végzet uralkodik, de a hőst mértékletlen nagyravágyása dönti bűnbe és Wallenstein saját elhatározásából, jellemének megfelelően cselekszik. A végzet hatalma voltaképp abban nyilvánulna, hogy Wallenstein nem képes az erkölcsi világrend ellen intézett gonosz terveit keresztülvinni. Világos, hogy a kissé zavaros gondolatmenetben a 'végzet' szó kettős értelemben van használva. Ellenben igen világos és helyes szempontokon alapuló Alexander Bernát fejtegetése a *Wallensteins Tod* (Budapest 1886, Jeles írók iskolai tára) kiadásában.

Az ellenkező álláspontú kutatók mind a 'prologus' ismeretes verseiből indulnak ki, melyekben Schiller azt mondja a költészetről:

*Sie sieht den Menschen in des Lebens Drang
Und wälzt die grössere Hälfte seiner Schuld
Den unglückseligen Gestirnen zu —,*

de Schillernek Goethehez 1796. novemb. 28. írt leveléből is, melyben a költő elpanaszolja, hogy a költőietlen és hálátlan tárgyat még nem győzte le egészen, 'mert a tulajdonképi sors még mindig nagyon kevés, a hősnek saját hibája pedig nagyon is sokkal járul hozzá szerencsétlenségéhez'. Ez utóbbi igen fontos és tanulságos nyilatkozatra szerzőnk nem is reflectál; a 'prologus' idézett verseit idézi, de nem fejtegeti. Pedig már Hettner helyesen hangsúlyozza, hogy a 'sors' a tragédiában csupán Wallenstein alanyi fölfogása, tehát jellemének alkotó eleme; nem a csillagok vezetik őt, hanem a csillagokba vetett hite; hogy a végzet soha nem nyúl bele tevőlegesen, döntő hatalom gyanánt a cselekvénybe. A hős sohasem cselekszik jelleme és akarata ellenére, kényszerűségből, mint idegen hatalmak eszköze. Schiller levelének idézett szavai azért nem betű szerint értendők, azaz sors nem a. m. végzet. *)

'Wallenstein' a nagyravágyás tragédiája, de a bosszúé is. Az árulás előkészítése kényszeríti a hőst az árulás elkövetésére, és az áruló árulás folytán bukik el.

*Der, ungesättigt immer weiter strebend,
Der unbezähmten Ehrsucht Opfer fiel, —*

*) Nem is helyeselhetem, ha a német *Schicksalstragoediet* «sorstragédiára» fordítják e h. «végzet-tragédia». A «sors» kifejezés igen alkalmas azon körülmények jelzésére, melyek az ember helyzetét a múltban előkészítik, a jelenben kiteszik. Minden embernek van sorsa, azaz: minden ember maga nem választotta körülmények közt találja magát és kénytelen e körülményeknek kedvező vagy kedvezőtlen hatása alatt cselekedni. Ellenben a végzet antik fogalom, melyben valaki hihet vagy nem hisz, mely azonban a modern drámában a cselekvény főrugója nem lehet. Minden tragédia, ily értelemben, *sorstragédia*; a *végzet-tragédia* azonban helytelen korcsfaj, mely csak zavaros világnézet gyümölcse.

mondja a «prologus». És a bosszú zúzza őt össze, a ki bosszút lihegve megszegte a hűséget; v. ö. Buttler szavait:

*Nimm dich in Acht! Dich treibt der böse Geist
Der Rache! Dass dich Rache nicht verderbe!*

A hűtelen hős hűségre számít, bár maga is sejtí sorsát:

*Und ich erwart' es, dass der Rache Stahl
Auch schon für meine Brust geschliffen ist.*

A gonosz akarat bűnhődése a Wallenstein tragikuma és a darab eszméje. Ez eszme minden 'titokzatos', 'csodás' vagy 'emberfölötti' elem közreműködése nélkül érvényesül. *'In deiner Brust sind deines Schicksals Sterne'*, mondja Illo igen találóan a hősnek; azaz: sorsa és végzete jellemének kifolyása; az 'Oedipus király' fatumához Wallenstein tragédiájának semmi köze. A hős jellemének helyes fölfogása alaposan czáfolja meg az ellentétes föltevést. A sors, azaz: a körülmények, melyek közt föllép és szerepel, szédítő magasságra emelte a kiváló nagyságra termett hőst és folyton fokozta a nagyravágyást, mely lelkének valóságos szenvedélye. E szenvedély a bűn felé sodorja, melyhez Wallenstein, bár belső küzdelmekkel, mind jobban közeledik, abban a hitben, hogy minden perczben visszatérhet az erény útjára. De a sors, t. i. az események lefolyása, melyet ő az ég boltozatán tanulmányoz s ennél fogva a cselekvények terén félreért, nem engedi meg neki a visszalépést: a megsértett erkölcsi világrend föltámad ellene és megsemmisíti őt.

HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. október 24-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Hegedűs István*: Ertelmi egyezés (constructio ad sententiam) a görögben, összehasonlító mondatnani alapon.

2. *Ifj. Reményi Ede*: Leírások Milton két eposzában.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil, jegyző: Petz Gedeon m. titkár. Jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Némethy Géza, Pozder Károly, Reményi Ede és Vári Rezső választm. tagok.

1. A május 9-i választmányi ülés jegyzőkönyve felolvasatik és hitelesíttetik.

2. A Társaság tagjai közül f. é. máj. 23-án elhunyt dr. *Fröhlich Róbert*. A Társaság nemcsak a jeles tudóst, az alapos philologust gyászolja

benne, hanem egyik leg buzgóbb választmányi tagját is, a ki főleg mint a pénztárvizsgáló bizottság elnöke szerzett magának kiváló érdemeket. E minőségben ő a bizottságban a legszorgalmasabban és leglelkiesmeretesebben járt el és a Társaság pénztárának rendben tartása közvetve az ő lelkiismeretes ellenőrzésének köszönhető. — Elhunytak továbbá *Czvach* Gyula verseczi főreáliskolai tanár, a ki 1891 óta volt a Társaság rendes tagja, és *Tiefenthaler* Zénó rendkívüli tag.

3. Új tagokul választatnak: a) *rendes* tagoknak dr. *Netoliczka* Oszkár brassói ág. h. ev. főgymn. tanár (1894-től, aj. Heinrich Gusztáv), és *Kardos* Czelesztin esztergomi benczés tanár (1895-től, aj. Bódiss Jusztin); b) *rendkívüli* tagoknak *Bankl* Albert és *Ruzicska* Aurél benczés tanárjelöltek (1894-től) és *Ecker* Modeszt benczés papnövendék (1895-től, — aj. Bódiss Jusztin).

4. A pénztárnok kimutatása szerint a Társaság *bevételei* f. é. okt. 20-ig 3570 frt 93 krt, *kiadásai* 2972 frt 42 krt tettek, a pénztári maradvány 598 frt 51 kr. Tudomásul szolgál.

5. A pénztárnok indítványára a választmány kimondja, hogy a Közlöny meg nem kapott füzetekre vonatkozó reclamatiók ezentúl csak a *füzet megjelenésétől számított három hónapon belül* fogadandók el.

6. Minthogy kívánatos, hogy a tagtársak egyenként és idejekorán értesüljenek a felolvasó ülések napjáról és tárgyairól, a választmány elhatározza, hogy az ülésre való meghívó lehetőleg a Közlöny borítékán is tétessék közzé.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— A Shakespeare-Bacon-elmélet, melyről naiv kedélyek már azt hitték, hogy véglegesen letűnt a komoly vitatkozások napirendjéről legújában ismét, még pedig valóban imponáló és fényes külsőben, jelentkezett Bormann Edwin nagy és pompás kiállítású könyvében: *Das Shakespeare-Geheimniß* (Lipce, 1894, szerző kiadása, 343 l. és 64 tábla). E munkában az ismeretes Bacon-elméletnek egy új, de az eddigieknél nem kevésbbé valószínűtlen vagy képtelen variánsával állunk szemben, mely voltaképp komoly tanulmányra és komoly czáfolatra sem méltó, az elsőre annál kevésbbé, mert e könyv, úgy tartalmánál mint előadásánál fogva, épen nem könnyű vagy élvezetes olvasmány. Annál melegebben ajánlhatom olvasóinknak Brandes V. terjedelmes tanulmányát (a Westermann képes folyóiratában 1894, októb., 122—132. l.), melyben a bíráló Bormann merész föltevéseit igen ügyesen elemzi és sok szellemmel czáfolgatja. Bormann művének alaptétele a következőkben foglalható össze: Bacon korszakos főfeladatát, „a tudományoknak nagy megújítását”, kétféle alakban oldotta meg: megírta tudományos prózában, a saját neve alatt; ez az „Instauratio magna”, melynek a „Novum organon” egyik alkotó része; — de megírta egyúttal költői alakban is, még pedig drámákban, melyeket Shakespeare vilámszínéi alatt tett közzé; és Bacon nemcsak rendszerének főgondolatait és számos lényeges meg lényegtelen részletét burkolta a „shakespearei” színművek cselekvényébe és alakjaiba, hanem kétségtelen, hogy e

drámákat tisztán és egyesegyedül azért írta, hogy teljes rendszerét, ennek összes részleteivel együtt 'parabolikus' mezben juttassa az utókorra. Következtetéseinek kiinduló pontját Bormann ugyanis Bacon egyik főművében, a 'De augmentis scientiarum' címűben találja, a hol a nagy angol bölcselő a költészetről szólva, megjegyzi: «A költészetnek legigazabb és sajátosságának legjobban megfelelő felosztása az, hogy a költészet *vagy* elbeszélő *vagy* drámai *vagy* parabolikus.» Világos, hogy ez osztályozás nem igen kedvez Bormann elméletének, mert Bacon parabolikus drámákról sem itt, sem további fejtegetéseiben nem tud és nem is céloz soha arra, mintha a színműnek is lehetne jelképi feladata vagy jellege. De Bacon egyéb, a drámára vonatkozó megjegyzései sem teszik Bormann nézetét valószínűbbé. Így pl. azt mondja Bacon 1623-ban, ugyanabban az évben, melyben (szerzőnk szerint) saját összes drámáit Shakespeare V. neve alatt egy nagy kiadásban közzétette, hogy «a színmű lehetne nevelő hatású, most azonban a nevelés szempontjából káros művek igen nagy számmal vannak, és a nevelő elem a mi korunkban teljesen el van hanyagolva». És a saját 'parabolikus' drámái?! Ezek is csak arra valók, hogy a kortársak erkölceit megrontsák?!... Tehát Bacon tudományos fejtegetései egyáltalában nem oly tartalmuak vagy irányuak, hogy a legújabb elmélet alapjául szolgálhatnának; csakhogy Bormann addig csúri és csavarja a világos szöveget is és annyit olvas bele Bacon tételeibe, hogy ezek az erőszakos interpretator céljainak végre is megfelelni kényszerülnek. Persze, még furcsább az egyes darabok magyarázata. Itt a leghihetlenebb hóbort kinövéseivel találkozunk. A 'Vihar' pl. tartalmazza Bacon tanait 'a szelekről' és egyúttal a Pan-mythosz megalakítását, 'Hamlet' Bacon anthropológiájának 'parabolikus' dramatizálása, 'Felsült szerelmesek' a Bacon-féle optika feldolgozása stb. Brandes (idézett szellemes tanulmányában) igen helyese kimutatja, hogy ugyanoly okoskodással, melylyel Bormann bizonyítgat, sőt néha sokkal meglepőbb eredménnyel, lehetne Goethe vagy Schiller vagy Kleist Henrik valamely darabját Bacon természettudományi nézeteivel kapcsolatba hozni és magának Baconnak tulajdonítani. Ehhez járul, hogy Bormann sem tudja (mint előzői sem tudták) a történeti Shakespearere vonatkozó kétségbe vonhatatlan történeti tényeket és adatokat elméletével kapcsolatba hozni és az elfogulatlan olvasóval megértetni, hogy Bacon miért nem adta ki 'drámáit' a maga neve alatt vagy miért nem gondoskodott legalább arról, hogy kortársai vagy az utókor e színművek 'parabolikus' azaz igazi, valódi értelmét legalább csak sejtsek is. Bormann könyve valóban újra fényesen bizonyítja, hogy az egész Bacon-elmélet nem egyéb mint képtelen hóbort.

h.

KÖNYVÉSZET.

Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, XXVI. Bd. 1. Heft, Hermannstadt, 1894, p. 1—287. — Tartalma: *G. D. Teutsch*, Abriss der Geschichte Siebenbürgens II. 1526—1699 (az 1893. jul. 2. meghalt tudós püspök hagyatékából: az 1865-ben megjelent 'első-

fűzetnek', sajnos, most már végleg befejezetlen folytatása). — *Fr. Wilh. Seraphin*, Ein Kronstädter lateinisch-deutsches Glossar aus dem XV. Jahrhundert (könyvtáblákból kimosva. Ez érdekes és fontos, bár nagyon töredékes emlék, mint a szerző nagy tanúltságáról tanúskodó alapos dolgozatában kimutatja, kétségtelenül Brassóban írtott, legkésőbbben a XV. század második felében. Legközelebb áll e szógyűjtemény a Diefenbachtól, Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis, 1857, p. XIV. a 9. sz. alatt említett szintén XV. századi glossariumhoz. Németségében félreismerhetetlenek a szász dialektus jellemző vonásai. A kiadó igen terjedelmes és tanulságos magyarázatokkal kísérte az egyes szókat). — *Georg Keinzel*, Lautlehre der Mundarten von Bistritz und Sächsisch-Regen (alapos dolgozat, melyben a szerző kimutatja, hogy a szász-régeni nyelvjárás átmenetet képez a besztercei és a közép s déli Erdélyben divó szász nyelvjárások közt). — *Fr. Schüller*, Urkundliche Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens von der Schlacht bei Mohács bis zum Frieden von Grosswardein. Aus dem k. u. k. Haus-, Hof- und Staatsarchive in Wien, 1526—28. (történeti szempontból fontos okleveleknek, ez első közleményben 28-nak, közzététele).

Erdélyi Múzeum. Szerk. Szádeczky Lajos. XI. köt. VII. füz. Tartalom: *Versényi György*, Bodor Lajos, — *Domján István*, A székely-kérdés. — *Wertner Mór*, Két Lőrincz nevű erdélyi vajda. — VIII. füz. Tartalom: *Ferenczi Zoltán*, Br. Wesselényi színjátszó-társasága Magyarországon. — *Versényi György*, Bodor Lajos (II.) — *Verecs Endre*, Hasdeu stratum és substratum cz. értekezése (a románok eredetéről). — Irodalmi szemle. — Különfélék.

Magyar Könyvszemle. Szerk. *Schönherr Gyula*. II. köt. III. füz. Tartalom: *Acsády Ignác*, Könyvek régi összeírásokban. — *Ferenczi Zoltán*, Modern könyvtárak szervezéséről. — *Gr. Apponyi Sándor*, Maximilianus Transylvanus származása. — *Horváth Ignác*, A M. N. Múzeumi könyvtár ösnyomtatványai (IV.) — Tárcza. — Vegyes közlemények.

Magyar Nyelvtör. Szerkeszti *Szarvas Gábor* XXIII. kötet IX. füz. Tartalom: *Szarvas Gábor*, Követ fűjni. — *Szinnyei József*, A magy. nyelvbe átvett oláh szavak. — *Albert János*, A magy. nyelv jelene és jövője. — *Veinstein-Heves Kornél*, A Jordánszky- és Erdy-codex. — *Mikó Pál*, A házi állatok a magyar szólásokban. — *Simonfi Zsigmond*, Tájésoztarlózat. — X. füz. Tartalom: *Szilási Móricz*, Baktat; csúcsap; kurgat, szontyolodik. — *Szinnyei József*, *Albert János*, *Mikó Pál* és *Veinstein-Heves* cikkeinek folytatása. — Irodalom. — Helyreigazítások. Magyarázatok. — Tájésoztarlózat. — Népnyelvhagyományok.

Némethy Géza dr. és *Pozder Károly* dr. Latin nyelvtan középiskolák és magántanulók használatára. (N. 8-r. 170 lap.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 80 kr.

Pacséri Károly. Marcus Fabius Quintilianus nevelési elveiről. Tekintettel a római nevelés- és művelődésügy történetére. Pädagogiai tanulmány. (K. 8-r. 120 lap.) Kassa, 1894. Szerző sajátja. (Pacséri Károly főreális. tanár.) 80 kr.

Sallustius Catilinájából. Kivonatolta *Szilágyi István*. (K. 8-r. 17 lap.) M.-Sziget, 1894. Rosenthal Mór. 20 kr.

Shakspeare színművei. Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta *Csiky Gergely*. Címképes kiadás. Számos a szövegbe nyomott illustrációval. *Macbeth*. Fordította *Szász Károly*. *Hamlet*. Fordította *Arany János*. (4-r. VII, 36, VII, 55 lap.) Budapest, 1894. Ráth Mór. 1 frt 60 kr.

— Ugyanaz. *A maktanczos hölgy*. Fordította *Lévay József*. *A veleneczei kalmár*. Fordította *Acs Zsigmond*. (4 r. VII, 37, IX, 38 lap.) Budapest, 1894. U. o. 1 frt 40 kr.

— Ugyanaz. *IV. Henrik király*, első rész. Fordította *Lévay József*. *IV. Henrik király*, második rész. Fordította *Lévay József*. (4-r. VII, 44, VIII, 47 lap.) Budapest, 1894. U. o. 1 frt 60 kr.

GISEKE MIKLOS DETRE.

E magyar születésű német költőről, kit inkább Klopstock gyöngéd szeretete mint saját irodalmi jelentősége tesz figyelemre méltó alakká, még mindig a legkalandosabb és legtévesebb adatok olvashatók úgy hazai mint külföldi művekben és folyóiratokban. Hisz még a legutóbbi hónapokban is újból fejtegette egyik napilapunk, hogy voltaképp *Kőszeghinek* hívták, hogy a *Giseke* név csupán az eredeti magyar névnek elrontása, hogy tehát magyar származású volt stb. És külföldi nagy tekintélyű művekben, olyanokban is, melyek a források jelentőségével bírnak, szintén még mindig sok a téves adat róla. Így az Ersch- és Gruber-féle Encyclopædia ¹⁾ szerint: „geb. 2. April 1724 zu Günz (?) in Niederrungarn (?). Sein Name soll im Ungarischen *Kőszechi* lauten (!)“, — sőt még az *Allgemeine Deutsche Biographie*²⁾ is azt mondja róla, hogy „Günzben (Czoba) alsó Magyarországon született“ és hogy fia volt „a Németországból származó Giseke Pálnak, Vasvármegye evang. prédikátorának, a ki német családnevét Kőszeghire változtatta“. De ugyane nagy fontosságú vállalat utóbb egy pótlékban³⁾ legalább részben helyreigazítja ez adatokat: atyja nem Vasvármegye, hanem Kőszeg városának volt papja; Kőszeghinek nevezték, de ez nem családnevének fordítása, hanem a. m. a Kőszeg városából való; fia Nemes-Csón született, melyhez a kőszegi egyházközség is tartozott. — Másutt még több a tévedés.

Az ily széltiliben divó téves nézetek helyreigazításánál igen fontos és tanulságos kideríteni: mely forrásból származnak azok;

¹⁾ I. Sect. 67. k. 39. l. A cikk szerzője Döring Henrik.

²⁾ IX. köt. 192. l. A cikk szerzője Spehr Frigyes.

³⁾ XXXVI. köt. 789. l. Hivatkozással dr. W. Sillem cikkére, mely a *Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte* (1888, IV. 209. l.) clz. vállaatban jelent meg s melyet én nem ismerek.

mert a priori igen valószínű, hogy egyazon forrásra vezetnek vissza. E forrás a tárgyaltunk esetben, meggyőződéseim szerint, Rummy Károlynak egy cikke,¹⁾ melyből a legjellemzőbb részleteket szó szerint közlöm:

«*Giszeke* vagy *Gieseke* vagy inkább *Kőszeghy**) *Miklós Tódor* szül. Kőszegen Vasvármegyében (nem pedig Gönczön Abaújban, mint az 1824-ik évi Tudom. Gyűjtem XI. füzetében a 122. lapon²⁾ hibásan állítatik) 1724. esztendőben. Az atyja, *Kőszeghy Pál*, Nemes-Csón, Vasvármegyének Kőszeg szomszédságában fekvő mezővárosában az ág. vallást követő magyar (?!) gyülekezet prédikátora volt. Atyjától születése után hamar megfosztatott, mert az 1720-dik esztendőből fogva majd szüntelen betegeskedett s azért 1720—24-ig helyette az akkori nemes-csói diák és magyar iskola rectora, *Rummy Sámuel* nagyatyám, szokott prédikálni. Azt írja felőle nagyatyám a maga biographiájában: „Anno 1720. die 1. Maji reditum paravi in patriam ex Academia Tübingensi Ginsiumque perveniens a patronis Nemes Csóum vocatus sum, ubi tamquam in loco articulari comitatus castriferrei partim juventuti informandæ operam navavi, partim vero pastorem illius temporis, *Paulum Giseke*,**) tunc valetudinarium, concionando sublevavi.‘ . . .»³⁾

Rummy Károlynak e részben rosszértésülségből, részben félre-

¹⁾ *Hasznos Mulatságok* 1835, I., 32. sz., 249. l.

*) «Ez volt valószínű magyar neve; de mivel a németek magyar nevét nehezen tudták kimondani, *Kőszeghy* helyett *Gieseke* mondtak. Németországban, a hol neveltetett, munkálkodott és meghalt, *Giszeke* vagy *Gieseke* írta magát, a mit már az atyja is a németek kedvükért Magyarországra tett.» *R—y.* (Rummy tehát nyilván azt hitte, hogy már a költő atyja, *Giseke Pál*, is magyar család sarja volt.)

²⁾ Helyesen Tud. Gyűjt. 1823, XI, 121. l. Itt olvasható Farnek Dávid cikke: *Superintendens Giszeke Miklós emlékezete*, és ebben: «Születését 1724. évben Gönczön Abaúj vármegyében tisztességes szüléktől vette.» Származásáról s nevének eredetéről vagy magyar alakjáról a cikkíró nem szól.

**) «Innen kitetszik, hogy nemes-csói prédikátor Kőszeghy Pál a németek kedvükért magát már ‘*Gieseke*’ írta.» *R—y.* (Világos, hogy ez a fenti időzetből egyáltalában nem tetszik ki.)

³⁾ Egyidejűleg Rummy Károlynak e cikkével jelent meg a Tud. Gyűjteményben 1835. X. 98. l. Edvi Illés Pálnak egy cikke: *Összeírása Hazánk-ból származott néhány jeles férfiaknak és családoknak a Külföldön*. Ebben olvassuk a német költőről: «Atyja Kőszeg-városai születés volt (ezt még Rummy sem állította!) és tulajdonképen Kőszeghy-nek hívatott.» A cikk további része nem tartozik *Giseke Pálra* és költő fiára.

értésekből származó adatai forrásul szolgáltak a későbbi, hazai (és külföldi íróknak (Rumy maga is igen sokat írt külföldi vállalatokba, a kik még újabb tévedésekkel bővítették. Ezekkel szemben a teljesen hiteles adatok¹⁾ a következők:

A családnak legrégibb ismert tagja, Giseke Henning, kinek lakóhelye és foglalkozása ismeretlen, a XVI. század közepén élt. Fia, Henrik (1590—1674) Osterwiekben Halberstadt mellett élt, hol legidősb fia, Miklós Detre, 1656-ban született. Ez kereskedő lett és Hamburgban telepedett le. Ennek legidősb fia, *Pál, a költő atyja, Hamburgban született 1686. auguszt. 21.*; Helmstädtben és Jenában tanult theológiát, mire 1710-ben szülővárosába visszatért. Most nevelő lett, előbb (1711—14) Schnell dán igazságügyi tanácsos és főkommiszárius házában Hágában, utóbb (1714—17) Rohr osztrák ezredes fiai mellett Nápolyban. Még itt Nápolyban vette és elfogadta a vasvármegyei ág. h. ev. gyülekezetek meghívását, melyek őt lelkészökké választották volt. Giseke Pál előbb 1718. május 24. nőül vette Krahmer Katalin hamburgi polgárleányt, mire hazánkba indult és július 6. érkezett Nemes-Csóra, a hol állandó lakóhelye volt. Nagy elfoglaltsága és a kedvezőtlen (?) éghajlat aláásták egészségét, úgy hogy már 1724. április 19., életének 38. évében meghalt. Özvegye még azon évben tért vissza szüleihez Hamburgba. Négy gyermeke volt, kik mind Nemes-Csón születtek, hol az első kettő (Mária Magdolna 1719—24 és Anna Cäcilia 1720) meg is halt; két gyermeke túlélte őt: leánya Katalin, a ki 1721. október 1. született és 1769. július 23. mint hajadon halt meg Hamburgban; és egy fia, a költő, Miklós Detre, a ki 1724. április 2. (tehát csak 17 nappal atyja halála előtt) született és még az nap megkereszteltetett és 1765. febr. 13. halt meg mint evang. superintendens Sondershausenben. Eddig a család okiratai.

Giseke M. D. költői munkáit ifjúkori barátja Gärtner Károly Keresztély adta ki: *Des Herrn Nikolas Dietrich Giseke Poetische Werke* (Braunschweig, 1767, XXVI. és 420 l.²⁾; prédikációiból

¹⁾ *Nachrichten von der Familie Giseke, zusammengestellt von Günther Giseke, Prediger. Handschrift für die Familie.* Eisleben, 1843, 26 lap. E hiteles dolgozat megírására s közzétételére talán épen a költőről elterjedt téves hírek szolgáltatnak okot.

²⁾ Gärtner életrajzában is olvassuk a 3. lapon: «ist den 2. April 1724 in Günz, einer königlichen Freystadt in Niederrungarn geboren». Egyik köl-

egy kötetet maga tett közzé: *Sammlung einiger Predigten von M. D. Giseke, des kaiserl. freyen weltlichen Stiftes Quedlinburg Oberhofprediger und des fürstlichen Gymnasii daselbst Inspector* (Rostock, 1760), — a másik kötetet halála után Schlegel János Adolf adta ki (Flensburg und Hannover, 1780). Szintén halála után és neve nélkül jelent meg: *Das Glück der Liebe in drei Gesängen* (Braunschweig, 1769). — Még megjegyzem, hogy a költő 1753. augusztus 15. vette nőül Cruse Jankát, a gerdaui lelkész leányát († 1804. márczius 17.), kitől három fia és egy leánya született. De ezek már nem érdekelnek bennünket.

Ez adatok összefoglalása és kiegészítése*) alapján tehát a következőket állapíthatni meg:

1. Giseke Pál nem volt magyarországi származású, hanem egy régi német, a XVII. század második fele óta Hamburgban letelepedett családnak sarja. Neve ősrégi és nem származhatott a Kőszegi névből. Giseke Pál 1717. június 1. Nápolyból kelt levelében írja, hogy két nap múlva tér vissza Németországba és hogy a kőszegi evang. lelkésszé állást készséggel elvállalja, ha a község őt megválasztja. Az értesítést Augsburgba kéri címeztetni. A kőszegi matrikulában ennyi olvasható róla: «*Paulus Giseke, ibidem Hamburgensis, a Ferbero* (ez volt hivatali elődje), *ut ajunt, commendatus, vitae finem fecit a. 1724. communitati non admodum gratus. Ex conjunge Catharina Kramerin reliquit filiolum, Nicolaum Dietri-*

teményében (*Klagen an Herrn Cr***, 1749) megemlékszik a költő atyjáról is (170. l.):

Freund, ich habe niemals die süßen Freuden empfunden,
Die ein Vater uns gibt.
Ach, ich habe den nicht, von dem ich abstamm', umarmet,
Niemals Vater gesagt.
Also wollte des Schicksals Gesetz. *Er starb unter Fremden*,
Als er kaum mich gesehen.
Ich verstand es noch nicht, als er mich segnend umfasste,
Und ich dankt' ihm auch nicht.
Fern, ach ferne von mir, liegt er, und auch fern von der Gattin,
Und ich weiss nicht sein Grab.
Und sein Grabmal soll ich mit keinen Thränen benetzen,
Wie ein Sohn sie vergiesst.

*) A legnagyobb köszönettel tartozom az alább következő adatok nagy részéért Michaelis Izidor kőszegi evang. lelkész úrnak, a ki kérésemre az egyházi levéltárat a legnagyobb készséggel és buzgósággal átkutatta és sok becses anyagot bocsátott rendelkezésemre.

cum, a. 1724. d. 2. April. baptisatum, teste Kisio» (a nemes-csói magyar lelkész neve). Hiataloskodására és családjára még a következő jegyzőkönyvi tételek vonatkoznak: «Anno 1724. den 19te April stirbt titt. Paul Giseke, unser liebgewester Seelsorger, nach einer langwierigen Krankheit auch noch, und mithin ist unser armes Bethaus binnen 14 Tagen ihres Inspectoris und Pastoris auf einmahl beraubt. Die Leichenpredigt wurde von Sr. Wohlehrwürden Herrn Peter Kisen ungarischem Pfarrer bei dessen Beerdigung am nächst darauf folgenden Sonntag Quasimodogeniti, die Parentation aber von Herrn Samuel Rumi, als welcher von dem Verstorbenen kurz vorher zu Bestreitung der häufigen Feyertags-Arbeit expresse mit Bewilligung E. löbl. Kirchen-Conventis pro Vicario verschrieben worden, abgelegt.» ... «Inzwischen hat auch die Frau Gisekin, verwittbte Pfarrerin, nachdem sie vorher von E. E. Convent mit zwölf Species Rthl. pro viatico beschenkt worden, ihren Abschied genommen und am 30. Juni ... ihre Reise von hier nach Oedenburg fortgesetzt.»

2. Giseke Pál a kőszegi evang. német egyházközségnek volt lelkésze. Ez egyházközséghez tartoztak a vas megyei és a szomszédos sopron megyei evang. német egyházközségek is. De miért lakott Nemes-Csón? E kérdésre Michaelis Izidor kőszegi evang. lelkész úr a következőkben felel: 1671. május 13. elvették a kőszegi evang. elikusoktól a német és 1673. novemb. 4. a magyar templomot, ez utóbbi alkalommal azt a csürt is, melyben a német evang. elikusok ez időben istentiszteletüket magtartották. Midőn a soproni országgyűlésen hozott 1681: 25. és 26. tt. czikkek értelmében az evang. elikusok engedélyt nyertek articuláris templomok emelésére, a kőszegi német egyház nem a városban, hanem a szomszédos articuláris Nemes-Csón épített magának fából templomot, melyhez külön papot, sőt utóbb kettőt is, alkalmazott. De Nemes-Csó már akkor is egészen magyar hely volt, úgy hogy a helységben lakó német pap tényleg a kőszegi német egyházközségnek volt lelkésze. E papokat, még pedig úgy Giseke elődjait mint utódjait a nemes-csóiak csakugyan egyszerűen kőszegi (kiejtésük szerint: küszögi) lelkészeknek tekintették és nevezték. Giseke Pál tehát Kőszeg városának és a vas megyei (részben még sopron megyei) német evang. elikusoknak volt lelkésze, de Nemes-Csón lakott, halt meg és van eltemetve.

3. Sehol semmi nyoma annak, hogy Giseke Pált akár kor-

társai, akár a későbbiek Kőszeghinek nevezték volna; ő maga természetesen még kevésbé tette ezt. Hogy őt kőszegi papnak nevezték, nem jöhet tekintetbe, mikor ki van mutatva és kétségtelen, hogy úgy elődjait, mint utódjait is minden mellékgondolat és az illetőknek családnevére vonatkozó minden czélzás nélkül így nevezték Nemes-Csó lakói.

4. Giseke Pál költő fia 17 napos volt, midőn atyja meghalt, és vagy három hónapos, midőn anyjával Németországba került. Fent idézett költeményéből látjuk, hogy atyját idegenek közt mondja eltemetettnek.

A fenti fejtegetések és adatok talán eloszlatják végre valahára azt a mythikus homályt, mely Giseke Miklós Detre alakját és származását eddigelé környezi és végleg a nem szándékolt koholmányok körébe utasítják Rummy Károly állításait, melyek, meggyőződésem szerint, a Giseke-párra vonatkozó összes félreértések forrásai.

HEINRICH GUSZTÁV.

TALÁLKOZÁSOK A CLASSICUS ÉS MODERN KÖLTÉSZETBEN.

(Vége.)

A classicusoknál vannak közbeszúrt sententiák, mint pl. ez a vergiliusi: *«Una salus victis nullam sperare salutem»*. Ezeket az utánzók kiszemelik, gyűjtik, beleszövik, de nem egyszerűen, hanem egy dictum, sententia helyett hosszú, elnyújtott értekezést, reflexiót ékelnek be. Vergiliusnak egyes lyrai sóhajai, felkiáltásai helyett mint pl.

«O mihi praeteritos referat si Juppiter annos»

azoknak kibővítését adják, merengő szemlélődést, elegiát szőnek be. Vergiliusnak rövid egyszerű invocatióját kiszélesítik. Így tesz Listi László, ki az invocatiót négy lapra nyújtja: először is elősorolja a Múzsákat és leírja mind, azután hívja segítségül:

Ti töletek, múzsák, ékesszóló rózsák

Kivánok segítséget» etc.

Már Ovidiusnál és a későbbieknél túlzás van a példák, képek, sententiák halmozásában. Egy eszmére egész sorozata következik a

hasonlatoknak, sententiáknak, mythologiai vagy történeti példák-nak; így Ányosa horatiusi (Carm. IV. 7, 7):

«*Immortalia ne speres, monet annus*» mottojából kiindulva, azt egy szemlélődő elegiában a napról, rózsáról, folyóról vett képek sorozatában elnyújtja; épen úgy mint Matthisson mottónak véve Horatiusnak e sententiáját (Carm. II, 6, 14):

«*Ille terrarum mihi praefer omnes angulus ridet*» «*Der Genfersee*» című költeményében, hosszú leírások-, merengések-, ömlengésekben dolgozza ki mult századbéli német izlésben.

Ide vonandó Dugonicsnak mellőzött öreg harczosa, kit három, a ló-, agár-, ökör-ről vett parallel hasonlatban, elegikus rajzban feltüntet.*)

Az ovidiusi: «*Sero clipeum post vulnera sumo*», melyet viszszaad a XVII. sz. codex címe;

«Sebes agynak késő sisak»

két hasonlatban találjuk visszaadva Bethlen Gábor levelezésében, midőn írja: «Késő leszen akkor betenni a kalitkának ablakát, mikoron az madár kirepült belőle. Késő leszen akkor a lovat hízlalni, mikor harczra kelletik mennünk!»

Hasonló Listinek e párhuzamos hasonlata:

«Nem akkor hízlalják s paripát vakarják,
Mikor hadba kell menni.
Megrögzött sebet is, nem gyógyítják azt is,
Mikor kezd elsenyvedni;
(*Sero medicina paratur: Ovid.*)
Hanem még elein s csak akkor kezdetin
Szokták megorvosolni».

Ugyanilyen hasonlathalmaz, sentenciás képcsoportsorozat egy gondolat illusztrálására van a következőben (Listi M. Mars 317):

«Gyakran jó úszókat, látni buárokat
Kis vizekben meghalni.
Nagy crocodilust is, ichnaeum eztet is
Olykor meg szokta ölteni.
Egér elephátnak, ily öreg marhának
Szokott ellentállani».

*) Egyáltalán Dugonics gyűjti, szemenszedi a képeket, sentenciákat, hasonlatokat s aztán lépten-nyomon minden gondolathoz egész sorozatát adja a hasonlatoknak, sententiáknak. Ez a fő Dugonicsnál: személyei csak arra valók, hogy legyen kinek szájába adni azokat.

Mikor Vergiliusnál egy vitéz legyőz, megöl valakit, a költő felsóhajt, hogy ő is meg fog halni, előre érezteti, vagy sajnálkozik rajta. Így pl. midőn Turnus Pallast megöli (Verg. Aen. X, 500), e szavakkal sejteti Turnus bukását.

«Nescia mens hominum fati sortisque futurae
Et servare modum rebus sublata secundis».

Általában sok az elegikus részlet benne, az egész költeményt mély elegia hatja át (*Mortales aegri*). Ezt az elegiai hangulatot magába szította Zrinyi, ebből meg Vörösmarty s Arany. Álljon itt az Obsidio Szigetianából e részlet (IV):

«Fut, fárad az ember és kap ez világon,
Véli, hogy állandó boldogságot adjon.
Nem hiszi tövébül szerencse szakadjon,
Markába kis édesért száz ürmet adjon.
Kit gyakran szerencsétlenség messzi kerül,
Valaha úrá is nagy uzsorával dül,
Mentül nagyobb hegyen forgó szerencse ül,
(*Ferunt summos fulgura montes*)
Annál nagyobb kárral és sebességgel dül.»

Ide vonandó a IX. énekből e részlet, mely egészen emlékeztet Aeneas sóhajára (Aeneis II. 274: *Hei mihi qualis erat, quantum mutatus ab illo Hectore*):

«Hej mely különb vala attul Radivojtul,
De neki is eljön a maga órája» stb.

Ovidius gyönyörű képére, melyben a szerencsétlen Hyacinthus elestét rajzolja (Met. X, 190)

«*Ut si quis violas rigoque papavera in horto
Liliaque infringat, fulvis haerentia virgis;
Marcida demittant subito caput illa gravatum,
Nec se sustineant spectentque cacumine terram:
Sic vultus marcens iacet, et defecta vigore
Ipsa sibi est oneri cervix, humeroque recumbit.*»

emlékeztet az Obsidio Szigetianának e részlete:

«Leesik Juranics mint egy szép virágszál,
Kit kegyetlen munkás nagy vassal lekaszál,
Avagy ha tövébül kidől liliomszál,
Mely szép növényében tavaszi mezőn áll.

A carmina magica gyakoriak a római költőknél; így Tibullus-nál (Eleg. I, 3). Ovidius (Amor. I.) is megénekelt egy kuruzsoló anust, kinek carminái hegyeket megindíthatnak, folyókat megállíthatnak: «*Manes elicere possunt-sepulcris.*» (Tib. I, 2, 50) Horatius (Sat. I, 8) ad Priapum: «*Olim truncus eram*» rajzolja a kuruzsoló Canidia szellemidézését carmináival, valamint az Epodosokban (5 és 17) Canidia és Sagana kuruzsolásait.

E carmina bűvös hatását igen szépen festi Vergilius (Ecl. VIII. 70) e szavaival:

*«Verbenasque adole pinguis et mascula dura,
Coniungis ut magicis sanos avertere sacris
Experiar sensus, nihil hic nisi carmina desunt.
Ducite ab urbe domum mea carmina ducite Daphnim!
Carmina vel caelo possunt deducere lunam,
Carminibus Circe socios mutavit Ulixi,
Frigidus in pratis cantando rumpitur anguis.»*

Hasonlóképen jár el Medea (Met. VII, 248):

*«Verba simul fundit, terrenaque numina poscit
Umbrarumque rogat rapta cum coniuge regem.»*

Mindezek nagy hatással voltak a phantastikus, romantikus középkorban, melyben a boszorkányok, varázslatok, elátkozott várak stb. nagy szerepet játszottak. Tudjuk, hogy Vergiliust is kuruzslónak fogták fel az Aeneis VI. éneke alapján, a mennyiben az alvilágban járt, árnyakkal érintkezett. Ezt összekötötték a jóslatokkal, melyek a régieknél, kivált Vergiliusnál nagy szerepet játszanak. (V. ö. Horatiusnak «Ad Leuconoen» című ódáját.)

Dugonics «A szerecsének» című regényében (II. k. I. szak VII. rész) egy cigánynőt szerepeltet mint boszorkányt, ki megholt rajkóját különféle hákom-bákom mellett életre támasztván, mindenféle jövendőlésre kényszeríti. Ennek tanúi az erdőben eltévedt Kalaziris és Karikléa. «A szerecsének» II. k. 7 rész 8. §. 241. lapon Arsake így festi a boszorkányokat: «Megállítják a holdat, a csillagok forgásait megváltoztatják. Ha reáhagyjátok, megbolondíttya eszötöket is (t. i. Teagenesét és Karikléaét), kik a tisztaság próbáját szerencsésen állották ki.»*) Mind ez classicus reminiscentia.

*) Goethe a babonát az élet költészetének, Schopenhauer meg a magica-t gyakorlati metaphysicának mondja.

Szerencse, hogy a vén boszorkányok helyét csaknem egy időben fiatal leányok, menyecskék foglalták el, kik testi bájaikkal, kivált igéző szemeikkel a férfi nemet elbűvölték a szegedi nóta módjára:

«Még azt mondják, nincs boszorkány Szegeden,
Pedig mint a nyári gomba úgy terem;
Engemet is elbűvölt egy boszorkány,
Egy szegedi kőkényszemű kis leány».

Balassi Juliája szemeinek oly bűvös ereje van, hogy:
«A kiket akarnak, megölnék és ismét megélesztnek».
Petőfi is elbűvöli a szép szem, mert így danol:

«Barna menyecskének
Szeme közé néztem,
Az én szemem fénye
Elveszett egészen».

mi különben Ovid. Heroidjaiban is előfordul Medeájánál, midőn így szól:

«Abstulerant oculi lumina nostra tui»

valamint Chamisso e szavaiban:

«Seit ich ihn gesehen,
Glaub' ich blind zu sein»

és a népdalban:

«De ha a galambom a szemembe néz,
Szemem világa bele-belevész».

és Petőfi «Befordultam a konyhára» című költeménye végsoraiban:

«En beléptem, ő rám nézett,
Aligha meg nem igézett
Égő pipám kialudott,
Alvó szívem meggyuladott».

V. ö. «Ez a világ a milyen nagy» című költeményben e sorokat:

«Ne nézz reám, süsd le szemed!
Elégeti a lelkemet» stb.

A boszorkányság és a bűvészet hatásával karöltve jár a költészetnek igéző hatása. Ezt a régiek egyformán mint a bűvészetet tüntették fel; így ír Vergilius (Eclog. VI, 30):

«*Nec tantum Rhodope miratur et Ismarus Orphea
Namque canebat*» etc.

s (Eclog. VIII, 69):

«*Carmina vel caelo possunt deducere lunam*» etc.

Ovidius meg (Met. XI, I.):

«*Carminē dum talī silvas animosque ferarum
Threicius vates et saxa sequentia ducit*» etc.

Azt a hatást, melyet Ovidius e szavaival Orpheus énekének tulajdonít, megtaláljuk Ovidiusnak Medea varázslatáról szóló részében (Met. VII, 199):

«*Quorum ope, quum volui, ripis mirantibus, amnes
In fontes rediere suos; concussaue sisto,
Stantia concutio cantu freta; nubila pello
Nubilaque reduco; ventos abigoque vocoque,
Vipereas rumpo verbis et carmina fauces*».

A költészet elbűvölő erejét Horatius is több helyütt festi; így Carm. I, 12, 7.

«*Unde vocalem temere insecutae
Orphea silvae
Arte materna rapidos morantem
Fluminum lapsus celerisque ventos
Blandum et auritas fidibus canoris
Ducere quercus*» etc.

és Ep. II, 3, 394:

«*Dicitur Amphion Thebanæ conditor arcis
Saxa movere sono testudinis et voce blanda
Ducere, quo vellet*» etc.

V. ö. még Carm. II, 13, 33., valamint Ovidiusnak Arionját (Fasti II, 83—118). Horatius a költőt, a valódi költőt magushoz hasonlítja e szavaival (Epist. II, 1, 210):

«*Ille per extensum funem mihi posse videtur
Ire poeta, meum qui pectus inaniter angit,
Irritat, mulcet, falsis terroribus implet
Ut magus*» etc.

A költészet és bűvészet hatásának ezen itt felsorolt feltüntetése nemzetközivé lett; így szól Petrarca (123. Sonett):

«*Ed udii sospirando dir parole,
Che farian gir i monti e star i fiumi*».

Heine pedig:

Horchend stehen die stummen Wälder,
Jedes Blatt ein grünes Ohr!
Und die Rosen lauschen etc.

Hazai íróink közül idézem Zrinyi Miklós-nak erre vonatkozó szavait (Tityrus és Viola):

«Mert ennyi szép verssel csillagokat égből,
Elhoznám Eurydicet Pluto kezéből»;

továbbá Kisfaludy S.-ét (Kesergő 19. Én.):

«Tekintet, mely meghasítná
A követ is élével,
Beszélése pattantáná
A némáknak nyelveket.
A sorsot megengesztelné,
Folyókat megállítná,
A halált is megkérlelné.
Hegyeket megindítná».

Magyar Orpheusunkat, Liszt Ferencz-et, így dicsőíti
Vörösmarty:

«S még a kő is, mintha csontunk volna,
Szent örömtől rengedezzen át
És a hullám, mintha vérünk folyna,
Áthevülve járja a Dunát.
S a hol annyi jó és rossz napunk tölt,
Lelkesedve feldobogjon a föld.
Zengj nekünk dalt, hogy mély sírjaikban
Őseink is megmozdúljanak».

Ugyancsak a lant hatalmát gyönyörűen festi Szemere
Miklós «A gondúzó pohár» című költeményében:

Szebb volt egykor, rege tartja —
A dalosnak éje, napja!
Ha fölzendült lantja bája,
Ég és föld figyelt reája.
A vén szirtek tánczra keltek
A mohos cserfák füleltek (auritæ quercus Hor.)
Lábaihoz borultanak
A vihar s serényes vadak:
S habvészen mint hű sajkája
Tengerszörny simult alája (Arion Ov. Fasti. II, 83)
S ha a földet oda hagyta,
Az alvilág visszaadta (Orpheus).

Igy élt ő mámor szívében
 Csodák, tündérek körében,
 Repkény hullott homlokára
 Csók, bor, dalló ajakára
 Merre vándor lába járt» stb.

A carmina magicákhoz szorosan csatlakoznak a fatum, deus ex machina, álmok, oraculum, portentum, látományok, szellemek, omenek, allegoriák stb., melyek igen elterjedettek a római és görög classicusoknál. Ilyenek a többi közt Homerosnál II. én. Agamemnon álma, Kalchas álomfejtése, az Aeneisben: Aeneas álma Hektorral, Aeneas visiói, a portentumok: Polydor, Anchises. Omenek, vezető jelek (*sus*). Sibylla. Alvilág szellemei. Anchises jövődölése stb. Herodotosnál Xerxes és Mandane álmai. A delphii jóslatok. Nevezetesen Ovidius visiói, allegorikus álmai, látományai (*Janus, Fasti* I, 66. *Ceyx* és *Alcyone* Met. XVII, 739).

Lucanusnál és Silius Italicusnál is gyakoriak az álmok és allegoriák.

Mindezeket kapva kapott, nemcsak a mystikus és romantikus középkor, hanem még századunk elején is igen felkapott az allegorizálás e neme nagyban és apróságokban. *Dugonics* lépten-nyomon előveszi azt (így «*Szerecsenek* I. k. I. sz. IX. r. 69 a harambasa álma, I. k. II. sz. 146. l. Karikléa álma stb.) a motiválás egyik legfőbb eszközül.

Vergilius subjectivismusa, mysticismusa, sentimentalismusa beillt a romantikus világnézetbe; kivált miután a vallás is megszerette s jóslatait a maga részére magyarázta, főleg a IV. Ecloga alapján. Nem csoda, hogy Vergiliust majd próphétának, majd kuruzslónak tartották. *Dugonics* is előszeretettel viseltetik a pontifex pius Aeneas iránt; annyival is inkább, mert hiszen a bibliában, az ó- és új testamentomban, a zsidó költészetben is foglaltatnak az ezekhez rokon álmok, visiók, jelenések, jövődölések, csodás események.

Propertiusnak megjelen Cynthia szelleme. Aischylos «Perzsái»-ban idéztetik Darius szelleme. Hasonló szellem idézés fordul elő Shakespeare-nél. Ismeretes a régi magyaroknál «*Álmos anyjának az álma*». Zrinyi «*Ariadna sírásá*»-ban, mely, mint tudjuk, Ovidius Heroidjaiból: «Theseus és Ariadne» van átdolgozva, említi Ariadne álmát. A «*Cantio de amore*» (Szeben 1660 Thaly gyűjt.) is több helyütt foglalkozik az álommal.

Ányos-nak kedvese álomban jelenik meg; Édes Gergely meg *«Álmok»* című költeményében (11 álom) Ovidius-szal beszélget, kit szeretett.

Arany János *«Buda halálá»*-ban Etele álmában csatát játszik Aëtius-szal, a csata komolylyá válik; az égből lejön egy ősz ember s Etelét karddal övedzi. — Mikor ezt az álmot találgtatják, hozza Bulcsu a kardot (Hadúr kardja).*)

Petőfi János vitézét a legszebb álmában felzavarja:

«Midőn Juliskáját ölelni akarta,
Hatalmas mennydörgés álmát elzavarja».

Heine álmokban szereti kifejezni érzéseit. Az e fajta költeményeinek címe *«Traumbilder»*. Ime egy-kettő belőlök:

«Allnächtlich im Traume seh ich dich
Und sehe dich freundlich grüssen
Und laut aufweinend stürz ich mich
Zu deinen süßen Füßen
Mir träumt: ich bin der liebe Gott
Und sitz im Himmel droben,
Und Englein sitzen um mich her,
Die meine Verse loben.»

Az omenre vonatkozólag érdekes Gyöngyösi István-nak *«A poraiból megéledett Phoenix v. Kemény János»*. Ennek V. részében Anna olvas egy levelet s felel. A levél kiesik kezéből, mit ő jóslatnak, omennek vesz.

Arany J. *«Buda halálá»*-ban az elején az áldozatnál Etele borából lángok csapnak ki a máglyán, Torda táltos erre megdöbben, azt omennek veszi.

Arany *«Keveháza»* azzal kezdődik, hogy víjjog a keselyű, ölyű (ez omen): háború lesz holnap, ezt jelenti a keselyű víjjogása.

Ezekhez fűződnek az elátkozások. Nevezetes e tekintetben Didó átká (Verg. IV. 607), valamint a tibullusi (Eleg. I, 5, 40):

*«Sanguineas edat illa dapes atque ore cruento
Tristia cum multo pocula felle bibat»* etc.

*) Arany az álmot «Toldi»-jában «sajká»-nak nevezi «az élet s halál közti mesgyén, egyik partja innen, a másik túl esvén» (Nyilván remniscencia Charon sajkájára).

A magyar irodalomból kiemelem Dugonics-nak átok-rajzolatját (*Etelka* 166 lap):

«Tüzes hasu békák dühödött motsára
Közepette legyen hatalmas nádvara.
Ezer mérges varas béka testét mászsza,
Száz ezer rekegő zöld béka kurjászsza,
Fényes nap világa reá ne süssön.
Ökölnyi nagy tüskés jég fejére üssön.
Főtlen súlyom hégja, vad gesztenye tokja
Legyen minden étke és tsokán katzókja,
Orosznak sívító havas, sebes szele
Tsikorgó jéghegybe tsavarogjon vele.
Oroitó oroszlány dühös rikoltása
Legyen tánczoltató lelki muzsikája.
Vasgereben legyen nyugvó nyoszolyája,
A hetvenhét rétű örök nyavalyája» stb.

Egy, a tibullusihoz hasonló átok van Tóth Kálmán-nál:

«Ha van Isten, megbünteti,
Vérkönyvet kell sirni neki
És sirjon is bús éjeken
S tudja, hogy nincs segedelem» stb.

Ugyanazt találjuk a népköltészetben. Ilyen «Fehér Anna átka»:

Mosdó vized vérré váljon,
Törölköződ lángot hányjon,
A kenyered kövé váljon,
Isten téged meg se áldjon».

Az alma szerepe a népeknél, költőknél és a philosophiában.

Igen szép és mély eszmei tartalma a héber költészetben Ádám és Éva; az alma s kígyó a paradicsomban. Evvel rokon képek és mythosok találhatók más népeknél is. Ki ne ismerné Eris almáját Peleus és Thetis nászán? Parisnak ítéletét? azután a Hesperidák almáit, melyeket sárkány őríz? (Ovid. Met. IV, 638): «*Ex auro ramos, ex auro poma legebant.*»

Herakles megöli a sárkányt, leszakítja a három almát. Ide tartozik Atalanta története, kit az alma dobásával csellel győz le futásában Hippomenes. (Ov. Met. X, 560). Ide sorolandó Proserpina története is (Ov. Met. V, 385 stb.).

A Milanionnak Venus-adta almák Vergil szerint Hesperidák Ovid szerint Aphrodite cyprusi kertjéből valók.

Az előbbiekkal rokon regék vannak a mi irodalmunkban is, melyekben az erotikus alma szerepel. Ilyen a Görgei Albert «*Argirus király fia*». A kertben van egy fa, melyen ezüst gyümölcs terem, mely éjjel eltűnik. Argirus megfogja a hattyút, mely tündérléánynyá változik át. «Sok szívemlelkemet egymásnak mondanak», Vénusnak szép játéka után elalusznak. A királyfi a kert felé tekint, a gyümölcs ott tündöklöklik. Egy vén asszony a kertbe megy s levágja a leány aranyhaját. Ez eltűnik; innen kezdődik a királyfi bujdosása. E tárgyat dolgozta fel Vörösmarty Mihály is «*Csongor és Tündé*»-ben. A sárkány, kigyó, ezeknél vén asszony. boszorkány, Mirigy. — Tárgya az eszményi szerelem hatalmának dicsőítése. Tünde szerelemre gyúl a szép királyfi iránt s oda hagyja fényhazáját, a király kertjében ezüst levelű, arany gyümölcsű almafát ültet.

« . . . s az éj ha jó,
Erni kezd a fán az alma
S mint egy most szült lánykafő,
Oly aranynyá duzzad halma
Mégis . . . bármennyin vigyáznak,
Bájszellő kel éjfelében,
Melytől a szemek lehűnynek
S reggel a szedett fa áll
Mint a pusztá túskező stb.»

Van még egy mythikus almarege és pedig: «*A Székelyek Erdélyben*», egy kis epos Aranyosrákosi Székely Sándortól. A véres csata után, mely Attila birodalmát romba döntötte, Irnák bujdosó hunjait a Tisza mellékéről egy futó csillag keletnek vezérli s Hadúr, a nemzeti isten, fölfedezi előttük a Tündérkertnek nevezett Székelyföld titkait: egy oroszlán őriz ott aranyalmát, azaz Kaimbár dák fejedelem, a régi dák istenek utolsó leánymaradékát, a szép Aliránt. Irnák legyőzi az oroszánt (mint Herakles), meghódítja az aranyalmát s népének hazát nyer a Tündérkertben.

Az almának a költészetben nagyobb részét erotikus értelmű van. Így szól Bekker *Chariklesé*-ben a görögökről: «Ein getragener Kranz oder ein angebissener Apfel dienen als Mittel der Liebeserklärung oder als Liebescorrespondenz, ohne Zweifel in demselben Sinne wie das Trinken aus einem Becher» és tovább:

«Es galt indessen auch schon das blosse Werfen mit Aepfeln für eine Liebeserklärung und Bewerbung.»

A rómaiaknál Catullusnál találjuk az almát. Így szól (C. II. *Ad passerem Lesbiae*):

«*Tam gratum mihi, quam ferunt puellae
Fenici aureolum fuisse malum,
Quod zonam solvit diu ligatam.*»

és (Car. 65. *Ad Hortalum*):

«*Ut missum sponsi furtivo munere malum
Procurrit vasto virginis e gremio,
Quod miserae oblatae molli sub veste locatum,
Dum adventu matris prosilit, excutitur
Atque illud prono praeceptis agitur decursu;
Huic manat tristi conscius ore rubor.*»

Propertius III. elegiájában Cynthiát, szeretőjét, szunyadozva találja. Nem meri édes álmából fölkelteni; de annak jeléül, hogy ott volt, a l m á t csúsztat tenyerébe:

«*Nunc furtiva cavis poma dāam manibus,
Omniaquae ingrato largibar munera somno,
Munera de prono saepe voluta sinu.*»

Tibullusnak legédesebb gondolata (Eleg. I, 5):

«*Huc veniet Messala meus, cui dulcia poma
Delia selectis detrahet arboribus.*»

Verg. (Bucol. III, 64) így enyeleg:

«*Malo me Galatea petit, lasciva puella
Et fugit ad salices et se cupit ante videri.*»

Jellemző e tekintetben Hor. Ep. I, 1, 78:

«*Crustis et pomis viduas venientur avaras.*»

A Riese-féle Anthol. Latinában van Petroniusnak egy költeménye: *De malis aureis amatori ab amata missis*, mely ekképen hangzik:

«*Aurea mala mihi, dulcis mea Martia, mittis,
Mittis et hirsutae munera castaneae.
Omnia grata putem, sed si magis ipsa venires,
Ornares donum pulchra puella tuum.
Tu licet adportes stringentia mala palatum,
Tristia mandenti est melleus ore sapor.*»

*At si dissimulas, multum mihi cara, venire,
Oscula cum pomis mitte : vorabo libens.»*

Az alma jelentéséről irodalmunkban ezt írja Kálmány Lajos (Szana Koszorújában) :

«Ország almája = az ország szeretete, a ki tartja, az bírja az ország szeretetét. Egyházi Énekeink a kis Jézust, ki maga volt a «szeretet» — arany almának mondják s népdalainkban az almafa a szerelem fája, virága, gyümölcse pedig a szerelemnek illetve a szeretetnek nyilvánulása. «Kiszáradt a vad almafa» = vége van szerelmünknek. Vannak népdalok, melyekben a félalma múltó szerelem jelképe, pl. ez :

«Ne szegd mög a piros almát, megrohad,
Ne szomorítsd a szívemet, meghasad.»

Gyulai Pál Népköltési gyűjteményében is több népdal szól az almáról. Így :

«Piros almát ehetném,
Veled enyelegethném.
Enyelegj hát, nem bánom,
Magam is azt akarom.»

«Az én rózsám jó kedvéből haj, haj, haj!
Almát adott a zsebéből.
A kedőjét is id' adta,
Hogy mossam ki vasárnapra.»

«Három csillag van az égen.
Három szeretőm van nékem,
Egyik szőke, másik barna,
A harmadik piros alma.»

«Hej, huj, haj!
Letörött a galy.
Felmásztam a fára az almáért,
Nem adnám az anyját a lányáért.»

Legjellemzőbb azonban az az igen elterjedt dal :

«Három alma meg egy fél,
Kérettelek, nem jöttél» stb.,

a melyben az első sor a másodiknak jelképes kifejezése és a görögök szokására emlékeztet.

A «*Magyar Nyelvőr*»-ből valók a következők :

«Nincsen nekem olyan lyányom,
 Ki eladó volna.
 Se ne tûrd, se ne tagadd,
 Mert láttam a kis vásárba,
 Piros almát árút,
 Ettem is belülle,
 Most is van a zsebembe
 Piros zsebkendőbe.»

«Mi van ma, mi van ma!
 Piros pünkösöd napja stb.
 Ára megyen Ilus asszony
 Gömbölyü reklyibe,
 Nála látok piros almát,
 Gyugja kebelibe,
 Haza viszi ő fíjának
 Fejér Andorkának.»

Klészse (Moldva) az eredő-helye a következő dálnak :

«Evéges ablaka
 Keverszer van nyitva.
 Szép ablakja alatt
 Felnőtt egy almafa.

Jó édes almája,
 Szép csokros virágja.
 Leszedem virágját,
 Eszem jó almáját.

Mig almáját eszem,
 Kedvesemet nézem,
 Virágot ad nekem,
 Kalapomba teszem.»

A kurucz költészetből való virágének a következő :

«Könnyen megösmérhetd
 Ennek háza táját,
 Piros rózsák lepik
 Arany alma fáját.» (Közli Beöthy a m. nemz. irod. tört.
 ism. I. k. 284. l.)

Ide tartozik (a Thaly K. kiadta Régi magyar vitézi énekből) :

«Mutatta Venus két almát,
 Elkapá tülem az rózsát» stb.

és

«Friss ékes termetű kedves virágszálon
 Venus kertjében nőtt aranyalma ágon.»

Listi L. az édent, a paradicsomot a classicus *aurea aetas*-szal köti össze s a vas korszakot Ádám (erotikus) alma-izelése következményének tünteti fel. A bűnös erotikus alma kóstolása miatt tűnt el az *aurea aetas*, a paradicsom s beállott a vaskor, a bűn. De Listi L.-nál nagy szerepet játszik a másik alma is, t. i. az ország szeretete jelképezésére, pl. Magy. Mars 434.:

•Kin az *arany alma*, istáp és korona
Martyromság ruhája» stb.

és 362. l.:

•Hazánk reménysége, szemünk fényessége,
Világító napja,
Országunk oszlopa (kit halál ellopa)
Vala *arany almája*» stb.

Dugonics-nál meg a *békességnek arany almájával* találkozunk (Etelka I, 357. l.)

Érdekes, hogy az alma-história megvan még a tatároknál is. Így olvassuk a *«Kazáni-tatár nyelvtanulmányok I. f. 97. lapján* (szerzőjük: Szentkatolnai Bálint Gábor) a következő versecskéket:

38. «Futva mentem ki az utcára,
Gurul egy alma,
Hogy azt az almát fölvegyem,
Nem rendelte nekem az isten.

39. «Futva mentem ki az utcára,
Gurulva jó egy pár alma.
Téged, engem, kettőnket
Szeretettel hozzon össze az isten.»

26. «A kerek kertet miért csináltattam,
Ha közepében az alma meg nem érik?
Minek adtam oda előre én a szívemet,
Ha a te szíved belém nem szeret.»

Salamon Ferencz adata szerint a török birák odaitették a magyar leányt a török embernek, ha az ettől almát fogadott el s kóstolt meg.

Nagy Miklós *«Magyarország képekben»* (1865) folyóiratában a népszokások közt említve van, hogy a jegyesek a holmi közt almát is küldenek egymásnak.

A babonahitbe is bejutott az alma.

A *«Magyar Nyelvőr»* egy adata szerint Sátoralja-Újhelyen azt

tartja a nép: Luczátul (Lucza napjától) egy almába kell harapni mindennap egyet Karácsonyig, oszt' éjfélkor arra gondol, a kit elvenni akar, a gulyás legény, akkor az ostora ahhoz megy, a kit kiszemelt magának és «meg tudni fogja, kijé lesz, nem is fogik neki ellenezni.»

A vergiliusi (Ecl. III, 64): *Malo me Galatea petit lasciva puella Et fugit ad salices et se cupit ante videri*-féle csintalankodást, kaczerkodást, játékot, enyelgést többször találjuk a magyar népköltészetben is, pl.:

«Piczi piros alma, bo-bo-bo-bo-borizű,
Kóstolja meg lelkem, úgy-e jóízű» stb.
«Ez az én szeretöm, ez a piczi barna,
Alattomban termett piczi piros alma» stb.

vagy ez Sz a n a «Koszorú»-jából való:

«A ki éhes az almára,
Menjen fel az almafára,
Hej libirom a bizony,
Majd talál ott szebbnél szebbet,
Szakítsen magának egyet,
Hej libirom a bizony.»

Tréfásan, gúnyosan is használják az almát, mint pl. e népdalban:

«Nem kell nekem feleség
Mert az fránya mesterség,
Tele van az méreggel
Mint az alma féreggel.»

és (Nyelvőr) az Asszonyról:

«Duzzog, pöröl, dümmög, savanyu az arcza,
Mint a ma szakasztott éretlen vad alma,
A ki ilyfélét kap — megverte az isten,
Mert a rossz asszonynak rosszban párja nincsen.»

Anakreon a tréfásan használt almát a piros labdával helyettesíti, midőn így énekel (P. Thewrewk, Anakreon, 151. l. 14):

«Megint meghajigál piros
Labdájával aranyhaju
Eros és enyelegni hí
Szépczipőjű leánynyal,
S ő kit szült az erős faltú
Lesbos, csak nevet engemet,

Mert már őszbe vegyült fejem,
S ifjú férfiat áhít.»

Az almával való enyelgésnek nagy mestere Szemere Mik-
lós *«Éva anyánk»* című költeményében így pajzánkodik:

«Ne bántátok Éva asszonyt!
S aztán mi volt az ő vétké?
Tán a meny birodalmát
Ostromlá? Nem! mindössze is
Megevett egy almát;
Hát nem szabad-e almát az
Asszonyoknak enni?
Ne bántátok Éva asszonyt!
Mily alma volt az? megfejtnei
Mózes nem volt képes,
De én tudom, nem savanyú
Alma volt, de — édes.
Van-e asszony, ki azt, a mi
Édes, ne szeresse?
Ne bántátok Éva asszonyt!»

és a *«Barátságtalan korban»*:

«Pedig mit ér vigság nélkül
A földi ember világa?
S mindössze egy pár halom,
A miből áll boldogsága.
Búza dombja a legelső,
A második szőlő halma,
Legkedvesebb a harmadik:
Kerek mint egy piros alma.»

és másutt:

«Bárcsak a lányysereg
Almafán teremne,
Haj mint meg-megráznám
A sudart kedvemre,
S mint mosolygó piros alma,
Oly pirosan sűrűn hullna
A sok lány ólemre!»

Epikúri életbölcselettel is összekötik az almát. Így pl. Ovid
(Ars am. III, 576):

«Quæ fugiunt, celeri carpite poma manu.
«O bene, quod frustra captatis arbore pomis
Garrulus in media Tantalus aret aqua.»

«Si quis idem sperat, iacturas poma myricas
Speret et e medio flumine mella petat.»

Ovid (Ex Ponto III, 5, 17):

«Nam quamquam sapor est allata dulcis in unda,
Gratius ex ipso fonte bibuntur aquæ,
Et magis adducto pomum decerpere ramo,
Quam de cœlata sumere lance iuvat.»

A magyarban: Nagy Imre:

«Szedd gyümölcsét
A boldog jelennek.» (Toldy: magy. költ.)

Kisfaludy S. a «Boldog szerelem» című költ.:

«A jelenlét érzeménye
Ez a mienk egyedül,
Edes kedves jersze tehát,
Míg van rajta, rázzuk a fát,
Talán holnap ilyenkor
Válni rajtunk lesz a sor.»

Összevethető ezzel Loga u-nak e versezete (*Sinngedichte*):

«Evenapfel locken noch
Manchen Adam unter's Joch,
Wo er nichts von Paradies
Nur von lauter Hölle weiss.»

és Heine e sorai (*Buch der Lieder*, 12.):

«Kennst du noch das alte Liedchen
Von der Schlang' im Paradies,
Die durch schlimme Apfelfabe
Unsern Ahn in's Elend stieß?
Altes Unheil brachten Aepfel!
Eva bracht damit den Tod.
Eris brachte Trojas Flammen,
Du brachst beides, Flamm und Tod.»

A női bájok leírásánál gyakran használják a költők az almát.
Így olvassuk Ovidius-nál (*Met.* III, 483):

«Pectora traxerunt tenuem percussa ruborem
Non aliter, quam poma solent, quae candida parte,
Parte rubent.»

Vagy (*Met.* IV, 331):

*«Pueri rubor ora notavit
Nescia, quid sit amor; sed et erubuisse decebat.
Hic color aprica pendentibus arbore pomis
Aut ebori tincto est, aut sub candore rubenti,
Quum frustra resonant aera auxiliaria, lunae.»*

Érdekesek a Gallus-nak tulajdonított *Ad Lydiam* című elegiának e sorai:

*«Conde pupillas, conde gemipomas,
Compresso lacte quae modo pullulant.
Sinus expansa profert cinnama,
Undique surgunt ex te deliciae» stb.*

Ugyancsak e hely magyarázatához illenék, a mit B. Kemény Zs. *«Zord idő»* című regénye I. kötetében mond:

«Melle elbűvöl nem annyira azért, mert a tej és elefántcsont fehérségét s az alma kecssteljes alakját rajzolja elénk, hanem mert gyöngéden emelkedni látjuk, mint hullámok a partnak közvetlen karimáján, midőn a tengert játszadozó Zephyr lengi át.

Látott-e kegyed két tökéletes gránátalmát elefántcsontból kivésve?»

Gallus képével találkozunk a XVII. *«Cantio petitoria»* (ed. Thaly) e szavaiban:

*«Alcinous kertje nem termett oly almát,
Mint mellyed közepén fojtogatsz két rózsát»*

Népdalaink is így szólnak:

«Olyan az orcája, mint a piros alma.»

Magyartürki Divényi Mehmed a XVI. századból pedig így énekel:

*«Fekete szemű, szemődökű,
Szeretlek én te 's megszeress,
Narancs csecstű, keskeny derekú,
Szeretlek én te 's megszeress.»*

Arany pedig *«Buda halálá»*-ban VIII:

*«Szép reggel az asszony, pihenést lehellő,
Arcza szelid hajnal, friss hajnali szellő,
Ruha gyenge harmat, gyümölcs üde hamva,
Szava rigóének mélyebb fuvodalma.»*

Hugo Károly-nak *«Brutus és Lucretia»* című tragédiájában Sextus így szól:

•Magasztos asszony!
 Kiben szépség erővel párosul,
 Te *hesperidi arany alma*, mellyet
 Az irigy istenek csak labdakint
 Egy Collatinus lábához vetettek.»

A közmondásossá lett Paris-almára vonatkozólag jellemzők Kisfaludy Károly-nak e szavai a «Csalódások»-ban:

•Vilma! Ha igaz bírák szemeim — neked
 Adnám az arany almát»,

valamint Ányos Pál «*Érzékeny levelei*»-ben (I.) e sorok:

•De tovább mit mondjak isteni képéről,
 Látván minden gondom volt Ida hegyéről,
 Az arany almáért vetekedni véltem,
 Én Párist követvén, nékie ítéltem.
 Vigye! igazsággal jutott birtokába!
 De szívem is zárva vagyon az almába.»

A német mythológiában is szerepel az alma. Idunát ugyanis összeköti a Mutterbrusttal, a szeretet tápláló erejével.

Ádám-Évának és Proserpinának esetét philosophiailag tárgyalja Schopenhauer IV. könyvében (*Welt als Wille*) «Bejahung und Verneinung des Willens» cím alatt, midőn ezt írja:

«In der Bejahung des Willens zum Leben liegt der tiefe Grund der Scham über das Zeugungsgeschäft. Diese Ansicht ist mythisch dargestellt in dem Dogma der christlichen Glaubenslehre, dass wir alle des Sündenfalles Adams (der offenbar nur die Befriedigung der Geschlechtslust ist) theilhaft und durch denselben des Leidens und des Todes schuldig sind etc. Eine andere mythische Darstellung unserer Ansicht von der Geschlechtsbefriedigung als der Bejahung des Willens zum Leben über das individuelle Leben hinaus, als einer erst dadurch konsummirten Anheimfallung an dasselbe, oder gleichsam als einer concreten Verschreibung an das Leben ist der griechische Mythos von der Proserpina, der die Rückkehr aus der Unterwelt noch möglich war, so lange sie die Früchte der Unterwelt nicht gekostet, die aber durch den Genuss des Granatapfels jener gänzlich anheimfällt. Aus Goethes unvergleichlicher Darstellung dieses Mythos spricht jener Sinn desselben sehr deutlich, besonders wann, sogleich nach dem Genuss des Granatapfels, plötzlich der unsichtbare Chor der Parzen einfällt:

«Du bist unser.

Nüchtern solltest wiederkehren:

Und der Biss des Apfels macht dich unser.»

A színek. A színek nagy szerepet játszanak a költészetben. Hatásukról ezt mondja Goethe («*Farbenlehre*»): «Die Farben an sich, in Beziehung zur Psyche betrachtet, regen entweder auf, stimmen lebhaft, strebend oder wirken beruhigend und stimmen zu einer weichen, sehnenden Empfindung. Ersteres thun Gelb, Gelbroth, Roth; letzteres Blau, Rothblau, Blauroth. Grün giebt uns eine ideale Befriedigung, das Auge ruht darauf, es will und kann nicht weiter»; és másutt: «Neben Weiss werden alle Farben dunkler, dagegen neben Schwarz heller.»

A színekről, melyekben a költő gyönyörködik, kedélyi állapotára lehet következtetni. *Rózsás kedv. Sötét bú.* Az élénk színek a positivumok, a homályosak negativumok, a mint a tárgyak is, melyekkel a költő foglalkozik, vagy positivumok, mint: ifuság, öröm, boldogság, szépség, jóság, fény, tavasz, nyár, meleg; édes. illatos, sima, gömbölyű — élet stb., vagy negativumok, mint: öreg-ség, fájdalom, gond, betegség, bú; tél, hideg; rút, rossz, sötét, keserű, érdes — halál stb. Ezeknek kölcsönhatása, vegyítése és combinálódása hozza mozgásba a költő kedélyét. Anakreonnál, kinek emlékére Goethe e szép sorokat költötte (Anakreons Grab):

«Wo die Rose hier blüht, wo Reben um Lorbeer sich schlingen,

Wo das Turtelchen lockt, wo sich das Grillchen ergötzt,

Welch ein Grab ist hier, das alle Götter mit Leben

Schön bepflanzt und geziert? Es ist Anakreons Ruh.

Frühling, Sommer und Herbst genoss der glückliche Dichter,

Vor dem Winter hat ihn endlich der Hügel geschützt.»

Csak a positivumok szerepelnek. Nála a γῆ μέλαινα be van fődve rózsaszirmokkal, szőlőlevelekkel, a világ gömbölyű szőlő-bogyók alakjában mosolyog reája, bearanyozva az aranyos naptól. Tempora, mens nubilának nála semmi nyoma, az árnyat is positive üdülésre használja. Még a szellő is csak arra való, hogy a gondnak legcsekélyebb felhőárnyalatát is elfújja, szétoszlaszsa, mert:

«Mikor iszszuk a borocskát,

Valamennyi bút és gondot,

Valamennyi aggodalmat
Habüvöltő szél ragadja.»

(Thewr. Anakr.. 48, 329. l.)

Nála a negativumok is a positivumok szolgálatában állanak, csakis ezek basisául, támogatásául, ezek érdekében s háttérben, passivok. Az öregség, ősz fejr haj is gyönyörködteti, mert hiszen :

«Leányka ne fuss előlem,
Látva hogy ősz vagyok már,
S mert viruló korod van,
Szives ajándokimmal
El ne taszíts magadtól.
Nézd csak a koszorún is
Mily szépen összeillik
A lilium s a rózsa.»

(Thewr. Anakr. 49. 331. l.)

és

«De ősz-öreg ha tánczol,
Hajára nézve vén csak,
Szívére nézve ifjú.»

(Thewr. Anakr. 37, 307. l.)

Említi a gondot, halált, sírt, alvilágot, a jövő homályát, de nem sokat törődik velök, fátyolt vet rájuk, ignorálja, vak irántuk, azért hiányzanak nála a fekete színek (*atra cura, mors*) és a fehér színek is positiv jelentésűek, mert :

«Mit bánom én a gondot?
Hisz így is, úgy is halni kell.»

(Thewr. Anakr. 43, 319. l.)

és

«De azt tudom, hogy annál
Inkább való a vénnek,
Hogy élje a világát,
Minél közelb a sírhoz.»

A fekete nála csak a fekete haj s bogár szemek képében tűnik elő; így a «Leány képé»-ben (Thewr. Anakr. 15, 251. l.)

«Legelőször is haját fessd
Feketének és puhának,

A bogárszín fürtök alján
Elefántcsont homlokot fess.»

Anakreonnak sötét színei, azaz azok a dolgok, a melyeket ő fátyollal takart, melyek nem hatottak rá, csak eszébe ötlöttek, de nem hatottak szívébe, nem búsították, mint negativumok csak a positivumok erősítésére szolgáltak, azért inkább csak névleg, abstracte szerepelnek; nem elevenednek fel képzeletében, nem

szállják őt meg, háttérbe szorulnak, passivok, vagy csak mint lenge, eltűnő árnyak vonulnak el; azért nem színezi ki, nem szerepelteti intuitive, mint azt pl. Horatiusnál látjuk, kinél már van valami a melancholiából. A színek sötét oldalát inkább a kék képviseli nála mint bizonyos távoli ábránd, minőt a kék ég, kék tenger, a horizont kék hegyei ébresztenek.

Azért így énekel (Thewr. Ánagr. 7, 233.):

«A mai napra gondom.
Holnap, ki tudja, mint lesz?»

és (Thewr. Ánagr. 30, 291. l.):

«S ide szép leányt, ölelni.
Mielőtt az alvilágba
A halotti tánczra szálllok
Hadd oszoljon adta gondja!»

és (Thewr. Ánagr. 46, 325. l.):

«Ide gyermek azt a kancsót,
Százszorta jobb elázva
Heverészni, mint halottan.»

(Thewr. Ánagr. 50, 333. l.):

«Vizet, ifjú, s bort belője!
Hadd mámoríts el engem.
Hamar eltemetnek úgy is
S a ki holt, az mit se kér már.»

Az árnyékot is csak inkább arra használja, hogy hevültében üdülhessen benne:

(Thew. Ánagr. 18, 261. l.):

«Leülök Bathyll helyére.
Hűvös árnyék, gyönyörű fa» stb.

Anakreon követői a fekete színt a gondra, búra, halálra alkalmazzák: *atra cura volans, mors atris circumvolat alis* (Hor.); «a régi bú, e vén holló» (Szemere). Érdekes, hogy az anakreoni bordalokban a jókedv, csapongás ellentétéül a ridegség, szigorúság, komorság jelzésére a papot hozzák fel; így Csokonai:

«Félre most az ethikával
Nincs itt pap!
Táncra víg kompániával!
Hap, hap, hap!»

(Bacchus.)

és Petőfi (Tompához):

«S hagyjuk a világot papolnia,
Hogy ki a hort szereti, ez és ez.»

A színek egymás mellé helyezése, kivált a sötéteknek az elevenek mellé, hogy az utóbbiak annál inkább megélénküljenek, általános a költőknél.

Figyelemre méltók e tekintetben Szemeré-nek e szavai:

«A jó költő lelke kaleidoszkop — megannyi rezdítésre
Új ismeretlen ábrákat terem.
Tárgy, szín, hang egyre változó legyen. Nem szebb-e
A rubinnál — mi szép bár biborlángja —
Az opál játszi fényű szivárványa,
A drágakövek e dús hümora?»

Az anakreoni γῆ μέλαινα és a ῥοδοδάκτυλος Ἥλιος egymást felváltva jelentkeznak költőinknél. Így énekel Szemeré:

«A sötét föld s piros hajnal
Minden reggel az alkonyinyal
Egymás ölébe rohannak,
Csókjaikra mik fogannak?
Ha forróbb a piros hajnal csókja,
Mosolygó rózsák.
Ha forróbb a barna földnek csókja,
Sötét violák.»

Hasonló ez a Petőfié:

«Te vagy a nap, én az éjjel
Teljes teli sötétséggel
Ha lelkünk összeolvadna,
Ránk be szép hajnal hasadna.»

Szemeré-nek bámulatos ügyessége van az ellentétek összeállításában; így midőn a költőt jellemzi, a ki épen ő maga, e szavaival:

«A sötét éj vagyok én, de
Piros hajnalt szülve.
Mit bánom az anya milyen,
Ha szép a leánya.
Hadd legyen bús a költő, de
Víg legyen danája.»

Ugyanez a gondolat fordul elő a következőben:

«A sötét bú kel ki olykor,
Midőn örömet vetek,
S az örömnék rózsabokra,
Ha bánatot ültetek.

A fekete és piros szint a bú és öröm kifejezésére igen megkapóan használja Arany J. «Mátyás anyjában, midőn így szól:

«Szilágyi
Örzsébet
Levelét megirta,
Szerelmes
Könnyével
Azt is tele sírtá.
Fekete viaszból
Nyom reá pecsétet stb»

s mikor fiától feleletet kap, így kiált fel örömében:

«Piros a
Pecsétje,
Finom a hajtása,
Oh áldott
Oh áldott
A kezeirása.»

Eddig a pirosat és feketét együtt egymás mellett párhuzamba állítva szemléltük. Lássuk most a piros és fekete (szürke, barna) szint külön-külön.

Ez a dualismus jellemzi Szemerét minden tekintetben. Egyik piros dolog az eszmetársítás, a szín fonalán egy másik piros dolgot juttat eszébe; egyik fekete dolog képe egy másik fekete, barna, sötét képet idéz fel lelkében.

A legkiválóbb példák erre a következők. 1. A piros színre nézve:

«Piros, kövér a venyige,
Jó bort jelent esztendőre,
Piros, teljes a magyar lány
Jó menyecske lesz belőle»

Ilyen a «Bordala» (feleségéhez):

«Veres orrom, fogd be a szád,
Lám mily bolondot beszél,
Hát a gólyáé nem veres?
Pedig mindig vízzel él.

Ezt jól az eszedbe vedd,
Mert betöröm a fejed,
Hejjehujjahaj!»

Ennek a bordalnak a tartalma átment a népköltészetbe is, mert a népdal, mely ezt a képet az eszmetársítás útján még egy másik képpel megtoldotta, ekképen szól:

«Még azt mondják az emberek,
Hogy az orrom bortól veres;
Lám veres a gólya orra,
Pedig sohsem mártja borba.
Még azt mondják, ingadozom,
Pedig én bort sohsem iszom.
Lám a nádszál ingadozik,
Pedig mindig vizet iszik.»

Szemere Miklós Anakreon után a rózsa és bor hatása alatt a piros szín fonalán (Költői levél Vörösmarty-hoz) azt mondja:

«Lángborához hős Egernek,
Hol összehányt török tetem
A borhalom s melyet terem
A piros nedv török vére
S török fej lógó czégére,
Vedd aranyborát Tokajnak» stb.

Épen úgy tesz Vörösmarty az Aurorával: Egerről, csatáról dalolva a piros Auroráról piros vér jut eszébe (*Eger*, II.):

«Hajnal emelkedik, a viadalnak hajnala, vérszín
Váltja pirosságát, szellője halotti sóhajtság
S harmat gyöngye helyett párolgó vért iszik a föld.»

Hasonló tüneményt mint Szemerénél, észlelhetünk Petőfi-nél is; így pl. midőn ezt énekli:

«Nem kellett cseresnye többé
Gyermekeim után,
Mert az ajak édesebb volt,
Mert az ajkon szebb pir lángolt,
Melyet nyujta szép leány.»

Ugyancsak ilyen természetű a következő népdal:

«Piros, piros, piros
Piros, piros, piros
Piros bort a kezembe,

Piros, piros, piros
 Piros, piros, piros
 Piros lányt az ölembe;
 Gömbölyü kis karja
 Vállamat takarja,
 Megölelném, de ő
 Nem akarja»

Lássuk most II. a fekete szint egymagában Szemerénél:

«Ez a vén föld: régi zárda
 Be rideg haj, be *komor*!
 Ki tűrhetné, ha nem volna
 Benne szép lány, édes bor?
 Dalnoktársim e zárdában,
 Én vagyok a fő apát.»

és másutt:

«Minap két zarándok tért be hozzám
 A beteg bú és a beteg csalogány.»
 «A gondok mint megannyi *barna csókdák*
 Fejünk fölött zajongva röpkednek
 S a homlokunk mély redőiben
 (Hor. és Ovid.: rugæ),
 E szirthasadékokban fészkelnek,
 Szerencse, hogy az idő és a bor a két kánya,
 Horgas körmei közt felét elrabolja.
 Nagybátyjuk a régi bú, e *vén holló*,
 És nálok nál nemcsak vénebb
 De nagyobb, *sötétebb*
 S feketélik mint sötét halál.
 S csak akkor nem látni, hogy még felette ül,
 Ha már maga is mint a galamb megöszül»

Az eszmetársítás itt a költőt egyik sötétszínű madárról a másikkra vezeti. A fehér szín meg a galamb is nem pozitívok, hanem negatívumok, egyértékűek a sötéttel, melylyel érintkeznek.

Nemcsak a színekben, hanem másban is feltűnő a dualismus, ellentétesség mindazoknál, kik Anakreont, Ovidiust s utánzóikat követték. Így az édes méz s a keserű epe vagy méreg; a tűz és jég, meleg és hideg; a gömbölyű, kerek (alma, labda, szerencse kereke, szőlőszem, kebel halma, rózsabimbó) és a szögletes, hegyes (fullánk, kigyó, tövis, tüske, nyíl). — Így a: *Fuge magna, procul a Jove, procul a fulmine* és: *Parvum parva*

decent, licet sub paupere tecto. A sas (Horatius, Gyöngyösi, Kisfaludy Sándor: Mint a sas, úgy föllengezett lelkem és Szemere sokszor) és a csalogány, galamb (*vetuli notique columbi; maiores pennas nido extendere.* Horat.). Tompa Mihály:

«Szerelemnek, boldogságnak
Csendes kis tanyája,
Hogy elbúttál a bokornak
Ernyős zugolyába.»

Evvel összevethető Jean Paul-nak dualistikus pacsirtája:
Fent és alant. A palota és kunyhó.

Lássunk egy pár példát.

I. *A tüske, tövis.*

Anakreon megénekli a rózsát s említi töviseit is. A kis Amort a rózsán ülő méh megszúrja fullánkjaival. Ezt mások, különösen a latin anthologiabeli utánzója a rózsza tövisével helyettesíti. Az szúrja meg Amort s megvérzi. Így énekel Claudius Claudianus:

Armat spina rosas, mella teguntur ape.

Ovid. Met. I. (Apollo és Daphne) a menekülő Daphne miatti aggodalmában így kiált fel Apollo:

«*Me miserum! ne prona cadas indignaque laedi
Crura notent sentes!*»

Ezt felkapja Szemere és bűnül rója fel Apollónak:

«S még egy bűnöd van! tüskén-bokron át
A bájos Daphnét nem te űzted-e?»

Vörösmarty Zalán futásában Hajnáról ép úgy aggódik, mint Apollo Daphnéről, midőn így szól:

«Meg ne sebezétek könnyű kis lábait átkos
Tüskék s rút kórók.»

és Csongor és Tündé-jében:

«Hop, szálltam, itt vagyok
Tüske szúrja lábamat,
Hop, szálltam, itt vagyok
Hangya csípi arcomat»

E dualismust a rózsza és tövise között igen szépen domborítja ki Szemere e költeményében:

«Édes még az élet! viritó berkei
 Miatt könnyen tűröm szurdaló tövisét,
 Hisz a vadász úgy is megszokta, hogy olykor
 Tövisek szaggassák vésznek tárt kebelét
 S én nem is óhajtok mindig boldog lenni,
 Édesb: *tövis* után *rózsá*kon pihenni»

és

S az öröm *bokráról* (*rózsá*) a dalt
 Addig-addig fújja,
 Míg halálra sebzí lelkét
Tövis koszorúja.»

Édes és keserű (*méz, méh*).

A catullusi: *amaritiam miscere*, melynek megfelel az
 ovidiusi (Metam. VII, 454):

»*Nec tamen (usque adeo nulla est sincera voluptas
 Sollicitunque aliquid laetis intervenit)*»

valamint a Horatiusi (Carm. II, 16, 26):

«*amara lento
 Temperet risu, nihil est ab omni
 Parte beatum.*»

Ez a dualismus az Anakreon és Ovidius nyomán járóknál
 oly szerepet játszik, annyira elterjedt közhely, mint a tüske és a
 rózsá. Így énekel Zrínyi (Szigeti veszedelem IV):

•Fut, fárad az ember és kap ez világon,
 Véli, hogy állandó boldogságot adjon,
 Nem hiszi, tövéből szerencse szakadjon,
 Markába *kis édesért* száz *ürmet* adjon.»

Dugonics (*Jolánká*-jában 650 l.) pedig ezt írja:

«De a velági dögökben éppen úgy cselekszik velünk az
 isten: mint a Korcsmárosok szoktak az ő Hiteleseikkel. A bort
 vízzel vögyítik és merőt ritkán annak. Úgy az Isten is örömmel
 ket *ürömmel* keveri»*) és (*Jolánka* 576 l.) «Alig kóstoltam a
 mézet, nyomban a keserűséget. stb.»

Beniczky Péter-nél pedig ezt olvassuk:

«Nem minden öröm jó,
 Melly megmar mint kígyó

*) Ez az öröm-üröm-féle szójáték gyakori Kisfaludy Sándornál és
 B. Amadé Lászlónál.

S utánna bánat talál
 Ūrmös öröm»

E tekintetben Szemerénél több példára akadunk. Így:

«Ūröm kelyhem minden csöppje,
 Oly keserű mostanában
 Mit ér, hogy majd így szólsz később:
 Édes méz volt a pohárban»

és:

«Rátapadok lyánkám édes ajakára,
 Utánam a bánat, de bezzeg megjárja,
 Mézbe keveredik a piros ajakon,
 Így lesz édes búvá keserű bánatom»

és:

«A magyar ūrömmel vegyíti
 Hegyalja édes must borát,
 Ūrömmel isten a világnak
 Mézzel tölt roppant hordóját,
 Kis hordóból vagy nagy hordóból
 A böles előtt az egyre ūt,
 Sok édesért nagy örömmel
 Megissza a kis keserűt.»

Szemere a méheket (édesek) más kedvelt gondolatokkal pl. a fészekkel, pohárral, halállal az eszmetársulás fonalán kombinálja, pl. midőn ezt énekli:

«És dongó méh! legvigabb koporsót
 Hol lel a méh! méze cellájában,
 Mézbe fult az édesség rablója,
 Öröm legyen szívem gyilkolója.»

Orbis, rota (gömbölyű, kerek, kör).

Már Anakreon így énekel:

Τροχὸς ἄρματος γὰρ οἷα
 Βίωτος τρέχει κυλισθεῖς.

Ide tartoznak tehát Anakreon- és Horatiusnak körtánczai; a *volubilitas vitae*-re vonatkozó kifejezések, mint: *omnium versatur urna*, valamint a szerencse forgandóságára vonatkozó képek, melyek Horatiusnál, Ovidiusnál és utánczóiknál előfordulnak. Horatius még a bölcslet is *«teres et rotundus»*-nak nevezi (Sat. II, 7, 86).

Érdekes, hogy miképen alakítja, milyen más képekkel, gondolatokkal hozza összekötetésbe ezeket a képeket Szemere,

hogy társítja a képzeleteket, hogyan keveri a kártyát, hogyan forgatja kaleidoskopját.

«Vig és komoly tárgyak egymást űzik, mint a
Futó ördögszekér, oly gyorsan gurulnak.»

Jellemző e tekintetben «A földhöz» című költeménye:

«Hej *kerek* föld, rajtad minden
Be átkozott *kerek*be lép.
Kerek volt *jegygyűrűm*, *kerek*
Lábaimnak vasbékója,
A nemzetek hosszú élte,
Malomkerekek zúgása,
Egyes rövid emberélet
A *kerek* egy fordulása.
Kaczagni oly nagyon szoktam
S oly édesden, hogy könnyem hull,
Vérző könnyem meg, mily bohó
Szokás, olykor kacajba fül.
Ott fenn a nap s a hold mint az
Ördögborda fut *hengereg*,
Len a vaksors *forgása* nem
Más mint bohó *czigánykerekek*.
Alig állit talpra, már is
Fejre buktat gúnynyal tele,
Poharakból a mézét ki
Önti s epét folytat bele,
S te kit láthatlan ostor űz,
Földgömbünk mily bús *körben* jársz
S a szegény emberszív gyanánt
Hol égre hol mélységre szállsz,
A bölcsesség napja felé
Ezredektől törsz, ó kába,
Hasztalan mind, egyre távol
Futsz körötte karikába.»

és

«*Kerengő* föld, vén bolygónk
Rád ezentul semmi gondom,
Forogj tengelyed körül,
Mint sárdarab a *korongon*.
Csak hányd *czigánykereked*,
De ha fejed alá fordul,
Vigyázz, hogy a boromat
Ki ne öntsd a poharambul.»

(Kerek halmok)

«Buza dombja a legelső,
A második szőlő halma,
Legkedvesebb a harmadik
Kerek mint egy piros alma.»

Szemere jókedve aranyborsó; szőlőszem az ivó feje.
Szemere, a mint láttuk jeggyűrűjét is említi:

«Kerek volt jeggyűrűm.»

Ez emlékeztet Ovidius gyűrűjére, mely követőinek annyira kedvelt csecsebecséje:

*«Tam bene convenias, quam mecum convenit illi
Et digitum iusto commodus orbe teras.*

Jelen, jövő, bölcsesség:

Az anakreoni (Thewr. Anakr. 7, 233 l.):

«A mai napra gondom,
Holnap, ki tudja mint lesz?»,

és (Thewr. Anakr. 38, 309. Életbölcsesség):

«Miután halandó lettem,
Hogy az élten áthaladjak,
Tudom azt, hogy mennyit multam,
De nem a tovább jövődöt.»

Ez az anakreoni gondolat, melyet Hor. lépten-nyomon ismételt, kinek fő tana:

*Tu quaecunque deus tibi fortunaverit horam,
Grata sume manu, neu dulcia differ in annum.»*

(Epist. I, XI, 22) mely az elegicusok kedvelt témája, bejárta az egész világirodalmat. Így énekel Berzsenyi:

«Minden órának leszakaszod virágít,
A jövődönék sivatag homályát
Bizd az istenség vezető kezére
S élj az idővel.»

és Petőfi:

«Mit törődöm, mit tűnődöm még sokat,
Élek most és ölelem, mi élvét ad.

Még prægiansabban fejezi ki Petőfi a jelennek és a jelenben való érzésnek a fontosságát «Viseld egyformán» című költeményében:

«Viseld egyformán jó s bal sorsodat!»

(*Aequam memento rebus in arduis servare mentem* Hor.)

Így szól, kit a bolond világ bölcsnek nevez.

Az én jelszóm nem az ;

Én örömimet és fájdalmitat

Érezni akarom — kettősen érezni.

Lelkem nem a folyó leszen,

A mely egykedvűleg

Ragadja magával a rózsalevelet,

Melyet tavasszal szép lány vet

S a száraz füveket

Miket

Árjára sodort az ősz szele.»

«Ölelni a jelen» Ennek jelentését, értelmét kifejti
Szemere így zengvén:

«Hah bús jelen, te rút banya
Jer! behúnyom mind két szemem,
Be kell húnyni, hogy elfonnyadt
Derekad átölelhessem.»

és:

«Víg mennyasszony az örömpercz
Rózsakoszorú hajában,
Hadd csókoljam meg kedvemre
Piros ajakát futtában,
Mert miként mi, a jelen is sirja felé fut
(v. ö. *Dum loquimur, hora fugit* [Hor.])
Alig kacsintok reája — már is elvirult.»

és

«A jövő lét sarkig fátyolos lány;
Ha szép volna, arcát mért takarná?
Az ismert jót az ismeretlenért,
Nem vagyok én balga elcserélni,
Egyet tudok, azt, hogy a legnagyobb
Bölcsesség itt len: vidámon élni.»

Ez utolsóval jellemzi a bölcsességnek quintessentiáját, melyet
többféle alakban megénekel; így:

«Én nem lesem a csillagok forgását,
Én nem fürkészem a világ folyását,
Avagy titkát az öreg föld gyomrának,
Mi gondja rá az élet víg fiának.

Egy örömem van: a rózsá levele,
A tölt pohár, a lány fejlődő kebele,
Egy bánatom: a rózsá hullása
Üres pohár s a lyánka hervadása;»

és ezért Szemere szerint:

«Nem az, a ki könyvet rág,
Az a bölc, ki dal s pohár közt
A bűnnek nyakára hág;»

miért is

«Mint rideg bölc halni sem kívánok,
Ő bús bagoly, nyugodjék odvában.»

Szemere e helyen a sötét színek, az éjszakázás, a homály fonalán az eszmetársítás útján a bölcses sötét odujába vonult bagolyhoz hasonlítja; míg Csokonai Horatiusnak «*Dulce est desipere in loco*» befolyása alatt ezt énekli:

«Bolond az, barátom, a ki okos mindég.»

Az idő meghatározása. Homeros után a költők az idő meghatározására az Aurorát, a napot, lunát, az év szakaszait stb. használják, azaz: periphrasissal fejezik ki az időt; így Vergilius, így Ovidius Metamorphoseonjaiban, de különösen Fastiban, hol az ilyenek: másnap, három nap mulva stb. helyett azt mondja: kétszer, háromszor jön fel a nap s tűnik, merül a tengerbe; vagy: kétszer, háromszor telik meg a hold stb. pl. Ov. Met. XI, 453:

«*Ante reversurum, quam luna bis impleat orbem*»

V. ö. a horatiusi (Epist. I, 20, 25.):

«*Forte meum si quis te percontabitur aevum,
Me quatuor undenos sciat implevisse Decembres.*»

Az ilyen időmeghatározás általános a classicusoknál és ez elterjedt irodalmunkban is; így:

«Mikor már gabona sárgúlnék mezőben» (Thaly K. Gyűjt.)

Gyöngyösi («Esztergom bevételéről») így ír:

«Mire a fényes nap háromszor felsűtne,
Hej török lobogó lesz oda feltűzve»

B. Szabó Dávid («Bacsányihoz»):

«Megtölt kétszer a hold s Bacsányim levele
Csak nem jó! Mi talált, lelkemnek egy fele?»

és Vitkovics («Kazinczyhoz»):

Hatszor tíz őszt érdem s üldöztetést között
Búgonddal s fáradtan átélte barátom»

Vörösmarty meg:

«Kétszer kelt, kétszer lefutott a tiszta verőfény»

Arany pedig («Török Bálint»-jában):

«Mire a nap még egyszer kisütne,
Török zászló lesz oda felütve»

(v. felj. Gyöngyösit). Végre Petőfi («Vilmos barátomhoz»):

«Kétszer élt a szép tavasz ligeten.»

Az ovidiusi időmeghatározást, mely e versében (Met. XIV 335) foglaltatik:

«*Haec, ubi nubilibus primum maturuit annis*»

találjuk Vergilius-nál (Aen. VII, 53):

«*Jam matura viro, iam plenis nubilis annis.*»

Ezt az időmeghatározást ugyan avval a képpel, de tovább fűzi Gyöngyösi «Murányi Venus»-a e soraiban:

«A mikor, serdültek, arra az időre
A mely alkalmas már a jeggyűrőre,
Mint az élmadarak a szemes szőrőre
Ugy járnak az ifiak ezekhez kőrőre»

Arany mesterileg használja fel e gondolatot, abból indul ki, azt tovább fűzi, gyengéd de művészi ecsettel rajzolva a szív titokteljes hullámlását, «Toldi estéje»-ben e szavakkal:

«De midőn ama szép korra eljutának,
Melyben már az ifju örvend a leánynak,
Mikor elbájolja minden, a mi szűzi,
És, ha mit az eldob, kebelére tűzi.
Mikor — óh élet rövid paradicsoma!
Egy virág, egy fűszál vagy csak lába nyoma,
Egy vonás, egy semmi — rája emlékeztet
És a szívben meleg forrást gerjedeztet.»]

Ilyen költői időmeghatározást tartalmaznak Arany e sorai is (Toldi VII. Én.):

«Ki volt utitársa a kietlen pusztán?
A nap ment utána a kék égen úszván:
Elérte, elhagyta; ott hagyta magában,
A barátságtalan nedves éjszakában,
Háromszor hagyá el.»

BARTAL ANTAL.

A GÖRÖG S LATIN HANGOK KIEJTÉSE

az ókori zsidó irodalom tanúsága szerint.

(Vége.)

IX.

A vocalisok és az itacismus.

A) *a, ε, ι, o.*

Az Erasmiták (az angolok kivételével) az *a, ε, ι, o* hangokat úgy ejtik mint a mai hellének (Rangabé p. 20).

Minden további bizonyítás nélkül feltehetjük, hogy *a, ι, o* a zsidók-nál is úgy hangzott, mint azokat közönségesen kiejtik.

Kétség csak a rövid *ε* vocalis kiejtése körül merülhet fel. Ezen hang héber י (= jod)-al iratik át s ez arra engedne következtetni, hogy a zsidók ajakán *ε* i-nek hangzott. Példák:

לִיגְיוֹן, közönségesen így ejtik *lig²jōn* (λεγεών = legio-onis), t. sz. לִיגְיוֹנוֹת. Ezen kölcsönszó belékerült a zsidó imakönyvbe is, a mennyiben az Áb hó 9-én tartott gyásznapon, a déleesti imában, szó van arról, hogy a római légiók elpusztították Jeruzsálemet, már pedig az imák rendesen pontozva vannak s így jól ismerjük ezen szónak a kiejtését; tényleg az egész zsidóságbán *ligjōn*-nak olvassák. Így pontozza a szót Levy is a szótárában II, 473^b, 475^a. A pontozatlan szövegekben egy jod-betűt szűrnak be: így: לִיגְיוֹן, tehát megint csak *ligjōn* a kiejtés. A szír nyelvben ellenben, a hová szintén behatolt ezen szó, helyesen így hangzik: *leg²jōn*, úgy szintén az örmény nyelvben *legeon*, l. Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft XLVII, 13.

קִילָא *κέλλα* = czella. Ezen szónak a kiejtését is biztosan tudjuk, mert szójátékot csinálnak vele a szentírásban (Mózes I. k., 6 f., 14 v.) előforduló ezen szóval; קִינִים (*k'innim*) a Genesis rabba című midrásban 31. f., 9. darab: קִילָיִן. Tehát így ejtették: *k'illā*; így pontozza Levy s IV, 292^b. Pedig éppen ezen szóban megmaradt az *ε* e hangnak minden viszontagság daczára, melyen a szó egyébként átment, így újjörög *κέλλα*, *κέλλη*, *κελλάριος*, *κελλάριος*, *κελλάριος* (*Lang e, Glossarium Graecobarbarum* s. vv., *Ducange* s. v. *κέλλα*, *Stephanus* Thes. IV, 1426); olasz *cella*, *cellina*, francia *cellule*, német *Zelle* etc. etc.

פִּטְרוֹס *Πέτρος* t. n., ezt így ejtik a zsidók: *pitroš*, így is pontozz Levy IV, 32^b, sőt itten is jod-betűt szűrnak be, így: פִּיטְרוֹס; pedig hát más nyelvekben ezen szóban is makacsul fentartotta magát az *e*-hang, így szír פִּטְרוֹס (*petroš*), latin Pētrus, sőt megnyujtva s diphthongizálva olasz *Pietro*, francia *Pierre* (*Sievers* p. 224), német Pēter (az első e hoszu), magyar Péter, etc. etc.

Még több példa által is ki lehetne mutatni, hogy a zsidó irodalomban az ϵ -- látszólag természetesen -- i-hang lett, a mi által, mint már a fenti 3 példa is eléggé bizonyítja, a zsidó idioma ellenkezésbe jő az összes többi kölesönző nyelvekkel. Már ezen egy ténynél fogva sem lehet ennél az eredménynél megállapodnunk, de még kevésbé akkor, ha meggondoljuk, hogy tüzetesebb megvizsgálás után csakhamar ki fog tűnni, hogy az ϵ a zsidóknál is csak e maradt.

Döntő bizonyíték amellet, hogy az ϵ a zsidóknál is csak e -hang maradt, először is az, hogy a szó elején levő ϵ olykor א (= alef), olykor pedig ע (= ajin) héber betűkkel iratik át, a mi nem történhetnék, ha i-hangot akarnának jelölni. Példák: אכסוריא (ak'surja) ἑξορία számüzés, אכסדרה (ak'sedra) ἑξέδρα csarnok, אמבטי (ambati) ἐμβάτη fürdőkád, ארגטיס (arg'tis) ἐργάτης munkás, אפיקורוס (apik'uroš) ἑπίκουρος t. n.; עכס (ek'seš) ἑχίς kigyó, עכנא (ek'na) ἑχίδνα kigyó, ערצוביא (arczuβja) ἐριουβή sáskának egy neme. Ha i-hangot akartak volna kifejezni, mind ezen szavakban א lett volna helyén. Hogyha a szó közepén mégis azt vesszük észre, hogy ϵ helyett י (= jod azaz i) hangot használnak, ez nem i-hangot akar jelölni, hanem csak általában vocalist, nehogy sok consonans kerüljön egymás mellé.

Lehet még hivatkozni a latin e -re is, mely bizonyára csak e lehetett a zsidóknál is, olyannyira, hogy egypárszor a -nak ejtették, p. o. מנסטאר (mag'istar) *magister* mester.

Az ujjgörögök kiejtése szerint az ϵ nagyjában megfelel a franczia \acute{e} ouvert-nek vagy a német \ddot{a} -nek, a közönséges német e már különbözik tőle (Foy p. 84).

Legcélszerűbb ennél fogva azt feltenni, hogy a zsidóknál is ilyen volt a kiejtése; ezt a hangot tehát mindazon esetekben, midőn nem következik utána י (= jod) mint mater lectionis, héber *szegol*-lal (.) kell jelölni; hogyha azonban י (= jod) következik utána, a mely esetben még a szem is megütköznék a szegol-lal való pontozáson, akkor *czéré*-t (.) kell alája tenni vocalis gyanánt. Ezzel azonban korántsem az van mondva, hogy ϵ egyenértékű a héber *czéré*-vel — ámbár lehetséges volna, minthogy az ujjgörögök nem törődven a quantitással, az ϵ -t mind röviden, mind hosszuan (ē) ejtik s nem lehet állítani, hogy a *czéré* még más valamiben is különbözött volna a szegoltól mint a quantitasban — hanem ez csak kisegítő jel akar lenni — faute de mieux.

Ugyanaz áll a rövid latin \bar{e} -re nézve is.

Ellenben hosszú latin \bar{e} helyett (= η) mindig i-t írunk.

Ezt a különbséget feltüntetik a következő példák:

a) görög ϵ = latin \bar{e} :

לגיון (leg'jōn) legio-onis = λεγεών legio;

ליגיון (lēg'jōn) ugyanaz;

פֶּטְרוֹס (petroš) Πέτρος t. n.;

פֶּטְרוֹס (pētroš) ugyanaz;

b) görög η = latin ē:

קַנְדִּילָא (k'andilā) candela gyertyatartó, tényleg a szirben és arabsban is i-hang van ē helyett;

דִּינָר (dinar) denarius — δηνάριος denar, a szirben s arabsban szintén i-hang van az e helyett.

דִּילְטֹר (diltōr) delator = δηλᾶτωρ feladó.

B) ω, ὀ.

Ω a mai görögöknél röviden hangzik = o, de az ókorban kétségkívül nyújtott hang volt (ezt még Rangabé is bevallja p. 21).

Majdnem úgy látszik, hogy ezen vocalis a zsidóknál sem különbözött az o-hangtól, legalább az következniek abból a tényből, hogy mind ω mind o egyenlően iratnak át, p. o. דֹּרֹן (dōrōn vagy doron) δῶρον ajándék, מֹרֹשׁ (mōrōš vagy moroš) μωρός balga, אֹקְטוֹ (ōk'tō vagy ok'to) ὄκτω nyolez, a mely példákban az omega s omikron ugyanazon módon iratnak át, máskülönben ugyanis lehetett volna így írni: דִּרֹן, מִרֹשׁ, אִקְטוֹ.

Másrészt azonban az omega *nyújtott* kiejtése mellett a következő momentumok szólnak:

1. μωρός szó a hanghasonlatosság kedvéért sokféle fordulattal összeköttetésbe hozatik a héber מֹרֶה (mōre), מֹרִים (mōrim) és מֹרְאֶה (mōrā) szavakkal (forrás: Szifre Deuteron. § 218 p. 134^a ed. Friedmann, Peszikta ed. Buber p. 118^a, 119^b; Jelandenu Numeri XX, 10-hez, Tanchuma ed. Buber p. 16; Numeri rabba c. 19, Echa rabba bevezetés 49^a = Jalkut II § 567, Midrás Zsolt. IX, 21, Jalkut II § 645 etc. etc.), bizonyára azért, mivel kiéreztek a hasonlatosságot a görög ω és a héber ׀ (= chólem) között, azaz az omega-t hosszúnak ismerték;

2. a hagyományos kiejtés szerint mindazon kölcsönszavakban, melyekben eredetileg ω volt, chólemet (hosszu ó) ejtenek a zsidók még napjainkban is;

3. ha csak a transcriptióból indulnánk ki, midőn a kiejtést meg akarjuk állapítani, akkor a végeredmény oda concludálna, hogy nemcsak omega s omikron lettek confundálva, hanem ω és ου is — miután az ου megjelölésére ugyanezen jegy, a ׀, szolgál — már pedig mondani sem kell, hogy ezt feltenni képtelenség.

Ennélfogva más momentumok szerint kell megállapítanunk a görög ω = latin ō, illetőleg görög ο = latin ō kiejtését, a mely kiejtés körül sok modificatióval lesz alkalmunk találkozni.

1. -ων -ου -ειον -αιον = græcizált latin -ōn -um -eum -aeum végzetben azon sok (uj) héber szónak az analogiája, mely ׀-ן (-ōn)-ra végződik (גרעין, חלבון, רבון, נצחון, נסיון etc., l. Siegfried, Neuhebr. Gramm.

§ 62b), bizonyára érvényesült annyiban, hogy itt hosszú o-hangot ejtettek, ezen hangot mi *ō*-val jelöljük. Példák: אגון (ag²ōn) ἄγων harc, הגמון (heg²mōn) ἡγεμών vezér, לגיון (leg²jōn) *legio-onis* legio; פטרון (patrōn) patronus = πάτριον védő, קדרינן (k¹adrinōn) ἐδρίνον ezédrusból való, קוומיקון (k¹ozmik¹ōn) κόσμικον világi, קונדיטון (k¹onditōn) *conditum* (sc. *vinum*) fűszeres bor, נוטריקון (notrik¹ōn) **notaricum* írásjegy¹⁾, בסיליון (bašiljōn) βασιλεῖον királyi trón stb. stb.;

2. -ον -ων²-ατον -ειον = graecizált latin -um -ium -aeum -eum végezetben azonban érvényesült épen megfordítva azon sok (uj) héber szónak is az analógiája, melyek ף (ōn)-ra végződnek (אולפן, חזן, בנין, אומן, דרשן, גולן, מנין Siegfried § 62a), azaz rövid o-hangnak ejtették; mi o-val jelöljük. Példák: ארכיון (ark²ivon) ἀρχεῖον archivum, לוכסן (lok²son) λόξον ferde, כלן (k²alon) καλόν szép;

3. -ωρ -ōr végezetben, ahol a héberben mindig scriptio plena, azaz *chólem* van, az *ω* illetőleg *ō* bizonyára hosszúnak hangzott, p. o. קומוקרטור (k¹ozmok¹artōr) κοσμοκράτωρ világuraló, קטיגור (k¹atig²ōr) κατήγορ vádló²⁾, אמפרטור (impartōr) *imperator* hadvezér stb.;

4. ha *ω* illetőleg *o* a szó végére került, a mi különösen azáltal szokott megtörténni, mivel a zsidóknál sok szó elvesztette a végzetét, akkor bizonyára hosszúnak hangzott, mert az átírásban majd ן, majd א és ה lép fel helyébe, p. o. אוקטו (ok¹tō) ὄκτω nyolcz, זמרנרדו (zmarag²dō) σμάραγδος szmaragd, így is íratik אומרנא, אנוסטו (ag²uštō) *Augustus* t. n., így is íratik אנוסטא s אנוסטא, de van אנוסטוס (*Augustus* a végezet megtartásával) is;

5. -ος -us végezetben véleményem szerint lehetetlen hosszú hangot felvenni, pedig zsidó körökben rendesen hosszúnak szokás venni. Abból indulnak ugyanis ki, hogy *chólem* (*ō*)-al íratik át, pedig ez nem annyit jelent, hogy hosszú, hanem csak egyáltalában o-hangot jelöl, a melyre nincsen más megjelölés, tehát אבמכוס (aβmak²ōš s nem aβmak²ōš) ἑβμαχος t. n., טיטוס (titōš s nem titōš) *Titus* t. n., אנריאוס (ag²riōš s nem ag²riōš) ἄγριος mezei, vad;

6. a szó kezdetén s a szó belsejében levő omikron = latin *ō* semmi esetre sem volt hosszú, hanem = rövid *o* = ן, tehát p. o. פילוסופוס (philosofoš) φιλόσοφος bölcsész, אוכלוס (ok²loš) ὄχλος tömeg, אנוטוס (ontōš) ὀντώš valóban stb.; megjegyzendő, hogy azon feltevés, mely szerint héber ן (*chólem*) hosszú o-hangot jelent a görög szavakban, nagy non sens-et rejt magában, mert eszerint *omikron* is hosszú volna, míg az ujjgörögöknél az *omega* is rövid! V. ö. a nyugoti szírek *zeqafa* jegyét e szóban φιλόσοφος s Hoffmann-Merx, Gramm. Syr. § 12, I Annot. 2;

¹⁾ L. értekezésemet: Zur gr. u. lat. Lexicographie aus jüdischen Quellen, Byzantinische Zeitschrift II, 512.

²⁾ u. o. p. 526.

7. *omega* a szó kezdetén és belsejében, ugyszintén a latin *ō*, habár lehetséges, hogy az ujjgörög módjára úgy hangzott mint a rövid *ö*, miután sokszor meg sem jelöltetik — mindamellett alkalmasint hosszú *ō* hangzással birt, legalább nincsenek döntő bizonyítékok, melyek ezen a dolog természetéből folyó állítást megczáfolnák; mi tehát hosszú *ō*-t írunk helyette, p. o. קֹלִיָּא (k'ölönjá) cölönia = *κολωνία* gyarmat, אוֹנִי (ōni) *ὠνή* vétel;

8. általánosságban feltehető, hogy *quantitas* megóvása vagy elhanyagolása sok ingadozással járt;

9. az omikron *u*-hangba süllyed ilyen szavakban minő p. o. אוֹנִיָּא (unk'i-ja) *ὀνχία* = uncia; אוֹנִיָּקוֹס (unk'oš) *ὄγκος* teher stb.

A szír nyelvben észlelt tünetekről a következőket írja Hoffmann-Merx, Gramm. Syr. § 12, III. Annot. 5 p. 45: «Ad transscribendas vocales *o*, *ω*, Bar Alius plerumque γ adhibet, *ὀρισμός* אוֹרִיסְמוֹס, *αὐτόματος* אוֹטוֹמוֹטוֹס (pronunciandum est *ōtomotos*) *ὀμόνομα* אוֹמוֹנוֹמָא . . . Pro a idem adhibetur *οἶδμα* אוֹדְמָא . . . alibi tamen γ . . . legitur e. gr. *ὠκεανός* אוֹקיָנוֹס, *ὄργανον* אוֹרְגָנוֹן, *οὐράνιοι* אוֹרָאִי, *κοιμητοί* קוֹיְמוֹדָא . . . Omititur *o* in *Ἀπόλλων* אֶפְסוֹלֹן, *Ποσειδών* פֶּסִידוֹן. — A palmyrai aram feliratokban különösen az -os végzetben nem jelöltetik az omikron, p. o. סַטְרַטְרוֹס *στράτηγος*, l. Levy, Palmyr. Inschriften no. IV p. 13.

C) *υ*.

Az ősi görögben és alkalmasint közvetlenül az *υ* betű meghonosodása után is az összes görögök *u*-hangot ejtettek. Az *u*-ból korán lett *ü*, a melyből keresztény időkben *i* lett. Egy pár görög törzs megtartotta az *u*-t még soká a történeti időkben is. (Brugmann I, 42).

A boiotiai nyelvjárásban *ou*-t találunk írva ypsilon helyett ilyen szavakban mint τούχα = *τύχη*, χάρουξ = *χῆρουξ* (Ahrens I, 81, Foy p. 85).

Most a hellének az ypsilont *i*-nek ejtik (Rangabé p. 21).

Ama boiotiai írásmódhoz analog írást találunk a zsidó irodalomban is, ahol ugyanis a *υ* helyett héber γ adatik, p. o. מֶסוֹסְטוֹלָא (mešōstulā) *μεσόστουλον* intercolumnium; לִיְקוֹס (luk'oš) *λύκος* farkas, טוֹפּוֹס (tupoš) *τύπος* minta. Igaz, hogy ezen γ úgy is olvasható: *o*, de még akkor is *u*-ra kellene visszavezetni s nem *i*-ra, v. ö. olasz borsa = βύρση, tomba = τύμβος, a hol a középfokot latin *bursa*, *tumba* képezi (Diez, Gramm.³ I 168).

A γ -val való írás azonban korántsem oly elterjedt s általános mint a joddal való írás: ez tehát *i* volna az ypsilon helyett. Csakhogy ebből arra következtetni, hogy már az ókorban is *i*-nek hangzott az ypsilon nagyon merész volna, először is azért, mert az *υ* olykor א (= alef)-el is iratik át — különösen a szó elején — a mi világosan azt akarja mondani, hogy nem szabad *i*-hangot ejteni, továbbá pedig azért, hogy a

héberben a י s י alakjuknál fogva oly könnyen felcserélhetők, hogy soha se mondhatjuk teljes biztossággal, hogy valamely kölcsönszóban *vav* van-e vagy *jod*, plane a mi szövegeinkben, melyek egészen kritika nélkül készülnek.

Ebből az tűnik ki, hogy az ypsilonra nézve nem tudjuk a kiejtés módját eldönteni.

$$D) \eta = \bar{e}.$$

H az ősgörögben valószínűleg nyíltan hangzott s mint ilyen \bar{e} ouvert a lesbosi nyelvjárásban egyenesen *ae* jeggyel jelöltetett, p. o. *αἰολισσων* = fél; az elisi nyelvjárásban \bar{a} lett belőle, p. o. *μά, πατάρ*, a boiotiaiban ellenben és a thessaliaiban zárt \bar{e} lett belőle, melyet *ε*-vel jelöltek, p. o. boiot. *μεῖνα, πατεῖρ*, thess. *εῖβα* (Brugmann I, 64).

Hogy mikép ejtették az η -t a zsidók, azt eldönteni hiányzanak a bizonyítékok. Első sorban ugyan itt is a transcriptio jön figyelembe, csakhogy mégis elhamarkodott volna azt állítani, hogy mivel a zsidók י (= jod)-al írják át, tehát itacisticus volt a kiejtésök. A transcriptionnak itten nincsen bizonyító ereje, mert

1. *ε* helyett szintén י (= jod) íratik, holott az *ε* semmi szín alatt sem hangozhatott *i*-nek (l. fent);

2. *ae* = *ae* helyett szintén י (= jod) íratik, holott a görög nyelvfejlődés egy stadiumában sem, a mennyire mi ismerjük, volt *e* hang az *i*-vel egyenlő (l. lent);

3. oly szövegekben, melyek a magánhangzókat jelölő pontokkal nincsenek ellátva, a י (= jod) ép úgy lehet jele a צִירִי (= czērē)-nek (azaz = \bar{e}), mint a צִירִי (= chirek)-nek (azaz = *i*);

4. ezen י (= jod)-nak sokszor mássalhangzóí értéke van (azaz = *j*) s csak tévedésből tartják vocalisnak.

Ezzel szemben azt látjuk, hogy sok jel épen az itacisticus kiejtés ellen szól:

1. a szó elején tisztán א (= alef)-el írják;

2. sokszor átváltozik U-hanggá, ép úgy mint az *a*, tehát ehez közel állt s nem lehetett *i*;

3. nagyon gyakran A-hanggá változik át a szó végén, a mi ismét csak azt mutatja, hogy közel állt az A-hanghoz.

Az itacisticus kiejtés ennélfogva a zsidóknál legalább is nem volt az egyedül uralkodó.

Nézetünk szerint körülbelül a következő árnyalatokban lehetett az η honos a zsidóknál:

1. mindazon szavakban, melyekben az η -t egy R-hang kíséri, bizonyára erősen tartotta magát az η mint nyílt \bar{e} (francz. *é* fermé), p. o. אֵיר (aḇēr) *ἀῖρ* levegő (digammával), latin *āēr* Saalfeld p. 24, שִׁיר אֵר (šār) Nöldeke, Syr. Gramm. p. 55, olasz *aere, aire*, szicíliai *ariu*, spanyol

aire, portugál *ar*, francia *aire*, oláh *aer* Diez Et. Wb.² I, 7; ujjörög *ἀρέρας* Foy p. 22; — tehát az E-hang megmaradt mindennemű alakulásban, sőt az A-hang színébe játszik át; אוֹלוֹסִירִיקוֹן (ološerik'on) ὀλοσσηρικόν egészen selyem; פֶּסְקֶטֶר (psak'tēr) ψακτήρ hűsítő edény stb. A trapezunti dialectusban még napjainkban is ä-nek ejtik az η-t, s a mivel ujjörögben is fentartja magát az E-hang, ha R-hang által védve van, p. o. ujjörög *ξέρος* = régi görög *ξηρός*, ujjörög *χέρι* = régi görög *χῆριον* etc. (Blass p. 34). Igen sok példát hoz fel Foy is (p. 85);

2. a szó végén ingadozást tétélezhetünk fel, körülbelül oly módon, a mint az mint megkülönböztető jelenség fellép a keleti s nyugoti szíreknél; a keleti szírek p. o. azt mondják *djathik'e*, a nyugotiak *djathik'i* (διαθήκη), Nöldeke, Syr. Gramm. § 46;

3. a szó belsejében — úgy képzeljük — az itacisticus kiejtés uralkodott az egész vonalon.

Átírás alkalmával az η-t, kivéve, ha R-hang követi, mindig i-vel jelöljük; p. o. רומי (rōmī) 'Ρώμη = Róma, סבסטי (šēḥastī) Σεβαστή t. n., לימן (līmīn) λιμύν kikötő stb.

X.

A diphthongok s az itacismus.

A) ai, ae.

Az erasmiták szerint *ai* = német *ai*, tehát mindkét alkatrészt hallható; a mostani hellének azonban úgy ejtik mint *ä-t*, tehát *ai* = *e*.

A zsidók ezen hangot többnyire ' (= jod)-al írják át, p. o. קִיסָר (k'ēsār) καῖσαρ = Caesar, סְפָרָא (špēra) σφαῖρα gömb, קִירוֹס (k'ērōš) καίρος idő etc. Lehetetlen, hogy ezen jelölés I-hangot követelne, hacsak nem akarjuk feltételezni, hogy a palesztinai zsidók hallatlan nyelvrontást követtek el (l. fent); inkább azt akarja ezen jelölés kifejezni, hogy ama hang körülbelül *czērē*-vel (= ē) ér fel, ami egyre menne az ujjörög kiejtéssel. Liskovius p. 28 s 30 már figyelmeztet azon jelenségre, hogy a LXX a héber tulajdonnevek átírásában a *czērēt*-t *ai*-al fejezi ki s hogy ezen egyenletnek megfelel a szír átírás is.

Azzal a fentartással, hogy a *czērē* valamivel élesebben hangzik, mint feltevés szerint az *ai* a zsidóknál, mi ezen hangot ē-vel jelöljük, pontozás esetén pedig *czērē*-t írunk.

B) ei.

Minden jel arra mutat, hogy az *ei*-nek itacisticus kiejtése a zsidóknál már az ókorban befejezett tény volt s legfeljebb csak bizonyos szavakban volt e tekintetben ingadozás. A dolgot egészen eldöntően nincsen módunkban. Ez a szó Μαρείνος p. o. így iratik מַקְרִין (mak'rīn) úgy a zsidó dialectusban, mint a palmyrai feliratokban (l. Levy, Palm

Inscripfen p. 10, 1. j.), ami világosan I hang. Mi ezen diphthongust *i*-vel jelöljük.

C) *oi, oe.*

Ezen diphthongusról is az áll, amit fent az *ε*: tekintetében kifejtettünk: a kiejtése itacisticus, haóár nem teljesen keresztülvive. Sporadicusan ugyanis א (= alef)-el írják át, p. o. אֶקוֹנוֹמוֹס (ōk'onomos) οἰκονόμος gazda, ami arra mutat, hogy nem mindig I-hangot ejtettek.

Az átírásban *i*-t írunk helyette.

D) *av, au.*

A mellett, hogy az *av* megfelelőleg a régi correct kiejtésnek úgy hangzott mint német *au*, világos jelek tanuskodnak:

1. ezen héber szó וְנוֹטָה (Ezsajás XLV, 5) egyenlőnek vétetik a *nauta* = ναύτης szónak héber formájú többes számával נוֹטִין (a Genesis rabba című midrásban c. 12);

2. majdnem általános szabály, hogy az *av* tisztán egy ו (= *vav*)-al adatik vissza, a mely *vav* minden valószínűség szerint = *au*, különösen ezen szóban קוֹלָם = καὶ λος = *caulis*, a mely szóra nézve igen figyelemre méltó találkozás van a zsidó idioma s a román nyelvek között; v. ö. olasz *carolo*, spanyol *col*, portugál *coure*, provençei *caul*, francia *chou*, a mely alakok *caulis*-re s nem a látszólagos vulgaris *colis*-re mennek vissza; l. Diez, Et. Wb.² I, 121; Löw, Aramäische Pflanzennamen p. 214;

3. a megjelölés teljes hiánya igen sok esetben, a mi nem történhetett volna, ha a kérdéses szóban az *av* úgy hangzik mint *av* vagy *af*.

Másrészt azonban figyelni kell arra, hogy *av* igen sok esetben אב (= *af*)-al adatik vissza, tehát egészen megfelelően az ujjörög kiejtésnek. Sőt, még ennél több is történik; az ujjörögöknél *av*, εϑ, ηϑ, ωο vocalis és β γ δ λ μ ν ρ σ consonansok előtt úgy hangzanak mint *aw*, *ew*, *iw* *ow*; ζ x π τ φ χ θ ξ φ előtt pedig mint *af*, *ef*, *if*, *of* (Kühner § 3, 2. Rangabé p. 38). Most már nagyon jellemző, hogy két kölcsönszóban megtaláljuk ezen kiejtést: פֶּרִיפְטִי (padēphi) παιδευτοί neveltek, אֶפְתָּנְטָא (apthentā) αὐθεντίας hatalmas, tehát εϑ és *av* jelölve van *ef*- respective *af*-nak τ respective θ előtt. Az ujjörög kiejtésnek csálhatatlan bizonyítéka!

A mondottakat összefoglalva, kitűnik, hogy *av* épúgy ingadozott ógörög és ujjörög kiejtés között, mint azt már egypár más vocalisra s diphthongra nézve észrevettük.

A latin *au*-ra nézve külön meg kell jegyezni, hogy bizonyos esetekben egyszerűen *a*-nak hangzott, így különösen az Augustus szóban (אַוּסְטוּס) s annak derivatumaiban; tényleg így hangzott a vulgaris késői latinságban is s így is iratik *Agustus*, l. Diez, Gramm.² I, 173.

E) ευ, eu.

Eu ugyanoly sorsban részesül mint *au*. Az a majdnem pedanticusnak mondható akribia, melylyel a zsidó irodalomban ezen hang átíratik, biztos jel arra, hogy ezen diphthongus némikép még megtartotta eredeti jellegét, azaz körülbelül = német *eu*; másrészt azonban ευ gyakran אב (= *aβ*)-al íratik át, sőt mint már láttuk ב* (= *φ*)-al is; tehát itten is fluktuált a kiejtés.

Most még csak azon kérdés merül fel, hogy vajjon azon esetekben, midőn ευ helyett אב (= *alef s beth*) íratik, *aβ*-ot ejtsünk-e vagy *eβ*-et? Hangmódosulás állt-e be vagy sem? Anélkül, hogy a kérdést kényszerítő erejű okokkal eldönteni képesek volnánk, azon nézetünknek adunk kifejezést, hogy ily hangmódosulásnak a feltevése a szóközépre nézve felesleges s elfogadhatatlan, a szókezdetre nézve azonban az *au* = אב analógiája miatt igen is valószínűnek mondható.

F) ου, u.

Ou = német *u*, francia *ou*. A zsidók ו (= *vav*)-al jelölik, azaz = *u*. Az átírásban mi is *u*-t használunk.

G) Újjonnan keletkezett diphthongusok.

Habár a fentiekből az tűnt ki, hogy a diphthongusok egyszerűsítve s pusztá vocalisra reducálva lettek, a zsidók nyelvjárásában mégis megmaradt egypár diphthongus olymódon, hogy bizonyos phonetikai módosulások következtében kettős hangzók keletkeztek.

Nem sorolhatjuk fel mindazon eseteket, amidőn ezen módosulás beállt, nincs is szükségünk reá s még csak tanulságos sem volna; mindössze csak egy pár példára szorítkozunk: גִּידֹר (g^aajdör) ujjörög γαῖδα-ρος számár, תלמי (thalmaj) Πολέμαιος n. pr., מַיִמוֹשׁ (majmoš) μαιου-μῆς egy ünnep; בַּיִן (βajjon) βάλνον pálmaág; אֵירִינֹן (ajrinōn) εἰρίνεον gyapjuból való.

XI.

A spiritus.

Hogy mily hamisztatlan görög szókinészet rejt magában az ókori zsidó irodalom, leginkább kitünik azon tényből, hogy a hehezet váratlanul egész szabályszerűen adatik vissza. Mig már az ókorban magában is némely görög dialektusban, p. o. a lesbosi æolismusban, nagy ellenszenv uralkodik az aspiratio ellen (Ahrens I 19, Kühner § 22, 2); míg az ujjörög népajak az aspiratióval épenséggel nem törődik (Rangabé p. 43);

míg a román nyelvekben az aspiratio kihalásának processusa az egész vonalon folyvást tart: addig a zsidó idioma különösen kiválik a görög nyelv eme jellemző sajátosságának hű megőrzése által, mely tekintetben egyedül az egyidejű latin nyelv vetekedik vele, holott a rokon idiomák, a szír s a kopt, össze sem hasonlíthatók vele.

Igaz, hogy a tenuis aspiratæ $\varphi \chi \theta = פ כ ת$ a zsidó idiomaiban is sokat veszítettek hehezetükből (l. fent), de a spiritus asper nem szenvedett semmi csorbát, a spiritus lenis tán még gyarapodott is, a hehezetes ρ pedig épségben maradt, sőt még az interaspiratio is hűségesen adatik vissza.

A) Spiritus lenis.

1. A spiritus lenis általában megtartatott oly szavakban, melyekben azt az attikai irodalmi nyelv használja. Példák: a) $\alpha, \alpha\iota, \alpha\upsilon$: $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (ag^oon) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ harez, $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (äg^oijah) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ kecskebőrből való, $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (authentija) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ hatalom. b) $\epsilon, \epsilon\iota, \epsilon\upsilon$: $\alpha\pi\iota\tau\alpha\gamma\acute{\alpha}\mu\alpha\tau\alpha$ (apitag^omata) $\epsilon\pi\iota\tau\alpha\gamma\acute{\alpha}\mu\alpha\tau\alpha$ parancsok, $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (ājrinōn) $\epsilon\pi\iota\tau\alpha\gamma\acute{\alpha}\mu\alpha\tau\alpha$ gyapjuból való, $\alpha\beta\mu\alpha\kappa\acute{o}\varsigma$ (aβmak^ooš) $\epsilon\lambda\mu\alpha\chi\acute{o}\varsigma$ n. pr. c) η, ι, υ : $\alpha\iota\tau\alpha$ (ita) $\eta\tau\alpha$ a betűjegy η , $\alpha\tau\iota\varsigma$ (ariš, az i-hang megnyult az r-hang miatt) $\eta\tau\iota\varsigma$ szivárvány. d) $\omicron, \omicron\iota, \omicron\upsilon, \omega$: $\alpha\kappa\kappa\lambda\acute{o}\varsigma$ (ok^olōš) $\alpha\kappa\kappa\lambda\acute{o}\varsigma$ néptömeg, $\alpha\kappa\kappa\lambda\acute{o}\varsigma$ (ük^oomini) $\alpha\kappa\kappa\lambda\acute{o}\varsigma$ lakott föld, $\alpha\kappa\kappa\lambda\acute{o}\varsigma$ (ušja) $\alpha\kappa\kappa\lambda\acute{o}\varsigma$ vagy, $\alpha\kappa\kappa\lambda\acute{o}\varsigma$ (ok^ojanoš) $\alpha\kappa\kappa\lambda\acute{o}\varsigma$ (ōxéavos oceán).

2. A sp. lenis helyett olykor azonban sp. aspert mutat a zsidó idioma a) dialektusok módjára e szavakban: $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hedjōt) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ tudatlan, v. ö. ujjón $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ Kühner § 22, 9; $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hilk^oeti) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ rokka, töve valószínűleg $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$; $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (helpiš) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ remény, töve $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$, epikusban $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ = $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$; b) egy pár idegen származású ország- és városnevekben: $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hindik^oi) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ India, a bibliában $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$; $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hurmenī) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ Armenia; c) egy pár idegen származású növénynevekben: $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hindeβi) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ endivia, eredetileg sémi szó volt, l. $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$, Aramäische Pflanzenamen p. 255, Saalfeld p. 130; $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hag^oarg^oinōn) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ egy keserű fű; d) egy pár igen korán meghonosodott személynévben: $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hark^oinoš) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$, azonban hehezet nélkül is iratik; $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hundek^ooš) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$, $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hug^oroš) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ stb. e) egy pár korán meghonosodott és ép azért teljesen hebraizált appellativumban, különösen azokban, melyek $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ -val kezdődnek: $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hag^oun) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ nemes, $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hutlōš) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ csekély, $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ (hemšōš) $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ = omasum paczal. V. ö. fent $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$ s $\alpha\gamma\acute{\alpha}\nu$.

B) *Spiritus asper.*

1. A sp. asper héber ה jelöli, a mely általánosan mindenütt megvan, a hol az attikai irodalmi nyelv erős hehezetet kíván. a) a, ai, au: הַלְמִי (halmī) ἄλμη sólé, b) ε, ei, ev: הֵלְנִי (hēlnī) Ἑλένη n. pr., הֵן (hen) ēv egy, הֵרִינָא (herajnā) Ἑρηνάιος n. pr. c) η, ι, υ: הִירְדוֹס (hurdoš) Ἱρῳδης n. pr., הִפְרָכּוֹס (hipark³oš) Ἱππαρχος praefectus; הִידוֹר (hidor) Ἰδωρ víz; d) o, oi, ou, ω: הוֹמוֹנִיָּא (homonja) ὁμόνοια egyetértés.

2. Ha ama ה betű nincs kitéve, az még nem involválja azt, hogy az illető szavak hehezet nélküliek, mert א (vagy ע) betű, mely ilyenkor a ה helyett a szó elején áll, szintén a hehezet egy nemét jelenti; a mennyiben azonban א (vagy ע) a spiritus lenis jelölésére is használtatik, mindenesetre annyi következik ezen jelölésből, hogy a hehezet valamivel gyengébb mint a sp. asper. Tehát csak megszorított értelemben constatjuk a hehezetlenséget (ψίλωσις) egy pár igen gyakori kölcsönszóban, melyek közül felemlítjük a következőket: אִפּוֹפּוֹדִין (ipopodin) ὑποπόδιον zsámoly¹⁾, אוֹלְכֵרֻסוֹן (olk²rūson) ὀλόχρυσον egészen aranyból való²⁾, אוֹסְפָּטְיָא (ošpatja) ὀσπίτιον = hospitium szállás³⁾, אִמְעֵרָא (imēra) ἡμέρα nap⁴⁾, אוֹרּוֹלוֹגִין (ōrolog²in) ὠρολόγιον óra.⁵⁾

C) *Ingadozás a spiritus jelölésében.*

Jó sok szó majd ה betűvel, majd anélkül, azaz majd sp. asper, majd sp. lenis-el iratik. Azt eldöntetlenül kell hagynunk, vajon ezen ingadozás kihatott az illető szavak kiejtésére is vagy sem. Ime egy pár példa: אִפְרָכִיָּא és הִפְרָכִיָּא (ipark²iya és hipark²iya) ἐπαρχία praefectura; אִמְנוֹן és הִמְנוֹן (imnōn és himnōn, a szó vége analogia útján alakult) ὁμνος dícsének; אִדְרוֹלִים és הִדְרוֹלִים (idraulis és hidraulis) ὑδραυλῖς orgona; אִדְרֵיָּנוֹס és הִדְרֵיָּנוֹס (adrejañoš és hadrejañoš) Hadrianus n. pr. (Megjegyzendő, hogy különösen ez utóbbi szóban igen nagy az ingadozás a spiritusra nézve az összes keleti nyelvekben, l. erről Sachau, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft XXXV, 236 s Reckendorf u. o. XLII, 370).

¹⁾ Egyáltalában így mind a ὑπο-szócskával összekötött szavakban.

²⁾ Így minden ὀλο-val összetett szóban.

³⁾ Így minden hehezetes latin származásu szóban.

⁴⁾ Azonkívül is sok ἡ-vel kezdődő szóban.

⁵⁾ Hehezetes ω a szó elején egyáltalán nem található.

D) A hehezet megsűrítése.

A spiritus, még pedig mind az asper mind a lenis, olykor megsűrösödik egészen addig, míg erős ח (= görög χⁱ vagy erős német ch) hang lesz belőle. Példák: חילק (χⁱelakⁱ) *alec* vagy *halec* hallé; חוּגְגִים (χⁱög^geg^giš) 'חגוג' n. pr.; חקרה (χⁱakⁱra) *ἀκρα* fellegvár; חומם (χⁱumeš) *ἡμους* fél; חמיטא (χⁱamita) *ἄμυς* - *ητος* lisztbogácsa stb. Az ide tartozó legtöbb szó igen korán honosodott meg s a sűrű hehezet ezen ténynek tudandó be.

E) Dialektikus σ a spiritus asper helyett.

Dialektikusan, vagy tán népszerűen vagy plane archaisticus módon, egy párszor σ mutatkozik sp. asper helyett; ha sp. lenis-el is az történik, fel kell tételezni, hogy ez előbb asper-é vált s csak úgy lett belőle σ. Példák: סמיסיריקון (šimiserikōn) *semisericum* = ἡμισηρικόν félselyem; סלמנטון (šalmantōn) *ἐλμεις* - *νθος* rozsféreg; סרבלי (šarβali) *ἀρβύλη* czipő; סנטר (šanter) *ἀνθερεών* áll.

F) Digamma.

A spiritus helyett digamma lép fel a következő szavakban: a) sp. asper helyett: וישט (βēšet) *ἰστός* hajópózna, בארקיאני (βarkⁱarjani) Herculiani egy testőrség neve, ויתק (βithekⁱ) *ἐπτικός* heptikás; b) sp. lenis helyett: וסֶת (βēsēth) *ἔθος* szokás, בורטגונין (βortog^gōnin) *ὀρδογόνιον* derékszőgű; c) hehezetes ρ helyett: ברדניקום (βardonikⁱoš) *ῥοδονικός* vörös ember, ברדיνον (βardinōn) *ῥόδιον* egy drágakő neve, ורשבא (βroškⁱa) *ῥοσχος* diszitmény. Ezen szavak, mint látnivaló, meglehetősen eltérnek amugy is a görög eredetitől, ami arra vall, hogy korán meghonosodtak s némileg hebraizálódtak.

G) Hehezetes ρ.

A ρ hehezete a szó kezdetén a zsidó nyelvhasználatban csak kevés szóban adatik vissza; igaz, hogy mindössze is kevés az ilyenmü kölcsön-szó. Az aspiratio — és ez igen különös a dologban — akép jelöltetik, hogy ח (= h) iratik a ר (= r) előtt. Példák: הרדופני (*harduφnē*) *ῥοδοδάφνη* oleander, הרסן (*haršōn*) *ῥύσις* folyás. Más természetűek némileg a következő szavak; הרהון (*harhōn*) *οὐρηρόν* éjjeli edény, הרנגון (*harg^genōn*) *ὀριγανον* egy növény, הרכנים (*harkⁱinoš*) *Ἀρχίνοσ* n. pr. הרניז (*harg^giz*) *ὄρχις* húgyhólyag. Szó közepén levő aspirált ρ-ra nézve csak egy példa van: פרהסיא (*parhesia*) *παρρησία* nyilvánosság, itt a hehezetet jelző betű az R-hang után van.

Tudvalevő dolog, hogy a latinban a hehezet jele az R-hang *után* van, ugyancsak azt látjuk -- többnyire -- a szír nyelvben is; egyedül a zsidóknál áll a hehezet jele az R-hang előtt. Nem szabad azonban említetlenül hagynunk, hogy egy pár dialektusban a régi görögség is hasonló eljárást követett; felemlítem továbbá azt is, hogy újabb kutatások szerint az *örmény* nyelvben is előbb áll a hehezet, aztán az R-hang, p. o. *hrom* és *horom* = *Ρομαῖος*; hasonló jelölés még e szavakban: *ρήτωρ*, *ρώξ*, *Ρεβέξza*, l. *Brockelmann*, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XLVII, 12. Ezen jelenségek mindenesetre figyelembe veendőek, midőn arról van szó, vajjon *præaspiratio* vagy *aspiratio* volt e a görögöknél?

H) *Interaspiratio*.

Az *interaspiratio*ra nézve a következő szabályt állítja fel Kühner § 23, 3: «Összetett szavakban csak akkor ejtették az aspert, hogy ha előtte nem állt be a másik szóalkatrész vocalisának elisiója, vagy hogy ha azon consonans, mely az elisio következtében az aspirált vocalis elé került, azzal a tulajdonsággal bir, hogy hehezetet vehet fel.»

Ezen szabályt meghazudtolja számos compositum, mely a zsidó nyelvbe átment s a melyben nyoma sincs annak, hogy valami szabályt követtek volna. P. o. ezen szót *συνέδριον* így írják סנהדרין (*sanhedrin*), tehát ama szabálynak megfelelőleg, de így is סנדר (*šandar*). ami már hibás. Ezen szó *παρεδροι* így íratik פרהדרין (*parhedrin*, héber többesszámu raggal), ami megint hibás volna ama szabály értelmében, mert hisz *παρά* szócska elisiót szenvedett, ha csak nem meptjük ki azzal, hogy a dór nyelvjárásában *παρά* helyett *πάρ* járta. Továbbá nem látjuk be, miért maradt el az *interaspiratio* ezen szavakban אכסדרה (*akšedra*) *ἐξέδρα* csarnok és סִנּוּדְיָא (*sinödja*) *συνodus* *synodus*. Végre van ugyan arra eset, hogy az első szóalkatrész consonansa átveszi a hehezetet egész ama szabály értelmében, p. o. קתדרה (*k'athedra*) *καθέδρα* szék; de hát akkor miért nem történt ugyanaz e szóban אַנְטִיפּוּטָה (*antiputa*) *ἀντιπυτος* *proconsul*? hacsak fel nem tételezzük, hogy az *ἀντι*-szócskával megtörtént elisio miatt a zsidók még szigorubban tartották meg a szabályt, mint maguk a görögök!

Ennélfogva nem láthatunk mi e tekintetben egységes eljárást és azt tartjuk, hogy ily egységes eljárás ki is van zárva, azaz ama szabály inkább *theoria*, mint valóságos megfigyelése a nyelvi jelenségeknek.

XII. Áttekintés. Összefoglalás.
Má ss a l h a n g z ó k. M a g á n h a n g z ó k.

Görög	Latin	Transcriptio		Phonetikai értéke	Átírás
		rendes	ritkán		
β	b	ⲃ	ⲃ, ⲃⲓ	ujgörög β ¹ β (táges) g ¹ , g ² k ¹ , g ¹ , g ² d	β ² g ² d k ¹ , g ²
γ	c	Ⲅ	Ⲅ	z (táges) g ¹ , g ² z (š) th, t	g ² z (š) th, t
δ	d	ⲅ	ⲅ	j k ¹ , k ² , g	j k ¹ , k ² , g ²
ζ	g	Ⲇ	Ⲇ	z (š) th, t	z (š) th, t
ⲉ	z	ⲇ	ⲇ	j k ¹ , k ² , g	j k ¹ , k ² , g ²
ⲁ	j	Ⲉ	Ⲉ	z (š) th, t	z (š) th, t
Ⲃ	l	ⲉ	ⲉ	j k ¹ , k ² , g	j k ¹ , k ² , g ²
ⲃ	m	Ⲇ	Ⲇ	z (š) th, t	z (š) th, t
Ⲅ	n	ⲇ	ⲇ	j k ¹ , k ² , g	j k ¹ , k ² , g ²
ⲅ	x	Ⲉ	Ⲉ	z (š) th, t	z (š) th, t
Ⲇ	p	ⲉ	ⲉ	j k ¹ , k ² , g	j k ¹ , k ² , g ²
ⲇ	r	Ⲇ	Ⲇ	z (š) th, t	z (š) th, t
Ⲉ	s	ⲇ	ⲇ	j k ¹ , k ² , g	j k ¹ , k ² , g ²
ⲉ	t	Ⲉ	Ⲉ	z (š) th, t	z (š) th, t
Ⲇ	qu	ⲉ	ⲉ	j k ¹ , k ² , g	j k ¹ , k ² , g ²
ⲇ	f	Ⲇ	Ⲇ	z (š) th, t	z (š) th, t

* Dupla sp. lenis; hosszu ā a szó végén.
** A szó elején.

Eddigi tárgyalásunk folyamán, azt véljük, kitünt, 1. hogy a zsidók az ókorban, kik a görög élet közepette élve, jól ismerhették az általánosan divatos kiejtést, a görög nyelvet *nem beszéltek ujgörögösen*, az ujgörög kiejtés tehát nem lehet eredeti, nem a valódi helyes kiejtés, hanem csak fejlődés s részben elfajulás; 2. a zsidók bizonyos mássalhangzókat, de különösen magánhangzókat úgy ejtettek, mint a mostani hellének, tehát az érintett fejlődés illetőleg elfajulás már az ókorban kezdődik s megvolt a meglehetősen távol eső keleten is; 3. a hehezet, meglehet azon körülménynél fogva, hogy a héber nyelv maga is több rendbeli hehezetes hanggal bír, feltűnő helyességgel kezeltetett, merőben eltérőleg az ujgörög nyelvhasználatától; 4. találkozunk a quantitás megkülönböztetésével is, ami szintén az ujgörög kiejtés helyessége ellen bizonyít.

Végre legyen szabad annak a reménynek kifejezést adnom, hogy a jelen tárgyalás, bár csak a görög philológiának *egy* pontját érinti, csekély s fogyatékos természete daczára tán képes lesz az érdeklődő körökben azt a benyomást kelteni, hogy az ókori u. n. rabbinikus irodalomban igen becses anyag rejlik, melyet a classica philologia és archaeologia érdekében értékesíteni lehetne. Vajha hivatott részről történnék ez értékesítés s vajha minél tágabb körökben keletkeznék érdeklődés ezen irodalom iránt!

Dr. KRAUSZ SÁMUEL.

PETŐFI KÖLTEMÉNYEINEK ELSŐ KRITIKAI KIADÁSÁRÓL.

(Vége.)

1848.

Egy könyvtáros emlékkönyvébe. — Az emléklap kelte?

Mit csinálsz, mit varrogatsz ott? — Előszőr: Márczius Tizenötödike 1848, 1. sz. (márczius 19.); a czim alatt zárjelben: *Januárius 1848.*

Egy emlék a kórházban. — Előszőr: Életképek 1848, II, szept.

24. — A czim alatt zárjelben: *Moreau Hegezipp után francziából.*

Minek nevezzelek? — E költeményhez a Márczius Tizenötödike (1848, 88. sz. jun. 26.) a következő megjegyzést fűzi: «A politikai meggyőződés és szenvedélyeknek szánt hasábokból áldozzunk néhány sort a költői szépnek. Az Életképek tegnapi számában olvasható Petőfitől «Minek nevezzelek?» feliratú dal. Kérjük az olvasót, ne foszssa meg magát a gyönyörtől s olvassa meg e versezetet. Szárazon és hidegen mondjuk el véleményünket e mű felett: az európai irodalom évek óta ennél kedvesebbeket és gyengédebbeket nem mutathat fel.»

A jó tanító. — Petőfi e versét tévesen hozzák kapcsolatba Koren Istvánnal, aszódi volt tanárával. Koren nem volt kopasz, bajuszát is leberetválta. Mondanom is fölösleges, hogy a sonkalopás históriája legkisebb alappal sem bír.

Ne feledd a tért . . . Vörösmarty is lefordítá Moore e költeményét; fordítása az «Ellenőr» című zsebkönyvben jelent meg. Vörösmarty megjegyzi, hogy szabadon fordítá, nem az eredeti mérték szerint, melyet nem követhetett, — hanem hexameterekben. (L. Ellenőr, 1848.)

Rózsavölgyi halálára. — Rózsavölgyi darabjait a Nemzeti Kör adta ki, ugyanakkor, mikor Petőfi «Versei»-t. Talán e körülmény is befolyt arra, hogy Petőfi iránta rokonszenvvvel viseltetett. Költeményében «vén barátjának» szólítja Rózsavölgyit, de ez nem veendő szó szerinti értelemben. — Kihagyott variánsok:

3₁ *Furcsa* nemzet biz a magyar, hiába, (Életk.)

8₂ Hadd busuljunk s lelkesedjünk nótádon. (u. o.)

Anyám tyúkjá. — E helyütt Havas Petőfinek 1848. márczius elején, Veszprémbe tett utazását is említi. Szuper Károly szerint «politikai küldetésben» járt ott. (Szuper «Napló»-ja.) Ez azonban későbbi interpolációnak látszik. Milyen politikai küldetése is lehetett volna? Valóbbbszínű, hogy öccsét látogatta meg, ki ott mészároslegény volt.

Készülj hazám . . . Petőfi e költeményét ápril 6-ikán, s nem 5-ikén szavaltta el a múzeum-téren tartott népgyűlésen.

Rákóczi. — L. a «Szent sír» című költeményhez írt jegyzetet. — Kihagyott variánsok:

2₁ Nem jöhetsz el *sírod* mélyiből (Életk.)

4₂ S bedőlt sírod a század terhétől (u. o.)

A tavaszhoz. — Kihagyott variáns:

6₂ *Ne feledd* el ezt, (Életk.)

A magyarok istene. — Kihagyott variáns:

6₁ *Ily gonosz* játékokat gyermekeivel! (Életk.)

A ledőlt szobor. — Az Életképekben (1848, I, jun. 18.) «A ledőlt oszlop» czímen van közölve, de a lap borítékján a helyes cím olvasható.

Kis fiú halálára. — A kis fiú Vörösmartynak Mihály nevű kis fia, ki 1848. ápril hóban hunyt el. A temetési szertartást Czuczor végezte, Vörösmartynak «Kis gyermek halálára» című, ifjúkori költeményét szavalván el a koporsó fölött. A temetésen Garay és Petőfi is jelen voltak. Ők kísérték ki bérkocsin a bánatos apát s temették el a kis fiú tetemét Kisfaludy Károly sírja mellé. Mindkettőt mélyen meghatotta Vörösmarty fájdalma, melyet a kis fiú emlékére írt költeménnyel igyekeztek enyhíteni. (L. Gyulai Pál: Vörösmarty Mihály életrajza, 284.)

Bánk bán. — A «Nép barátja» című lapban jelent meg. E lap keletkezésébe Petőfi is befolyt. Ugyanis Pestmegye az 1848. május 10-én tartott választmányi ülésen tett indítvány következtében elhatározta, hogy a nép fölvilágosítása és az eseményekről közvetlen értesítése céljából egy népszerű modorban szerkesztett lap indíttassék meg *Népbarát* cím alatt. Pestmegye a többi megyéket a megindítandó lap pártolására kérte föl, a lap vezetését pedig felügyelő-választmányra bízta, melynek Nyáry Pál alispán, Teleky László gróf, Vörösmarty Mihály, Fényes Elek, Friebeisz István és Petőfi voltak tagjai. (Ered. jegyzőkönyv Pestmegye levéltárában.) A lap szerkesztőjeül Petőfi Aranyt ajánlotta, minthogy az Életképek-hez szerződven, maga nem vállalhatta el a szerkesztést. Ajánlatát a választmány egyhangulag elfogadta. A lap

1848. június elején indult meg Vas Gereben és Arany János szerkesztésében.

Ausztria. — Először: Életképek, 1848, II. nov. 12. A czim alatt zárjelben: *Junius 1848.* Ebből nyilvánvaló, hogy nem — mint Havas véli — *ápril második fele*ben, hanem *júniusban* írta Petőfi e költeményt.

Föl! — Először: Országgyűlési Emlék, 1848, 133. l. A czím alatt zárjelben: *Junius 1848.* Ebből látszik, hogy nem abból az alkalomból készült e költemény, mikor Wesselényi Miklós báró a radikál-kör lakomáján fegyverre szólítá polgártársait, mert e lakoma jóval előbb, ápril 29-én tartatott.

Uton vagyok . . . Havas tévesen mondja, hogy Petőfi «szülőföldjén», a szabadszállási kerületben lépett föl követjelöltül. Bankos Károlyhoz írt levelében, továbbá programbeszédjében Szabadszállást Petőfi ugyan szülőföldjének nevezi, de valósággal nem volt az. Petőfi valószínűleg *június 5-én vagy 6-án* ment le első ízben választói közé. (Junius 3-án azt írja a Márczius Tizenötödike, hogy «a napokban» utazik Petőfi Szabadszállásra, június 7-én pedig a Radikál-lap tudatja, hogy oda utazott.) Ugyanakkor Nagykőröst és Félégyházát is útba ejté.

Szülőföldemen. — A gyermekkori emlékekre vonatkozólag, melyekről e költeményben szó van, lsd. Pásztor F. közleményét: Petőfi gyermekkori lakhelye. Vas. Ujság, 1867, 41. sz. és Molnár László cikkét: Petőfi Félégyházán. Budapesti Hirlap, 1882. 286. sz.

A márcziusi ifjak . . . Havas azt állítja, hogy a márcziusi napok hősei jobbra felleptek követjelöltekül, de úgy a napi sajtó, mint a közvélemény részéről igen csekély támogatásra találtak. Petőfire vonatkozólag nincs igaza, mert a Márczius Tizenötödike külön vezércikkben ajánlotta őt (M. T. 1848, 69. sz.) s más lapok is folszóaltak érdekében.

Kis-Kunság. — V. ö. e költeményt a Hortobágyi pusztá következő rajzával: «Hortobágy, dicső rónaság, te vagy az isten homloka. Megállok közepeden s körültekintek oly elragadtatással, milyet nem érez csak heizezi az Alpeseiken, milyet csak a beduin érez Arábia sivatagjaiban. Milyen szabadon lélekzem, mint tágul keblem!

Mennyivel hosszabb utat tesz itt a nap, mint máshol! Megmérhetlen a láthatár, s olyan, mint egy kerek asztal, beborítva az ég világoskék üvegharangjával, melyet egy felhőcske sem homályosít. Gyönyörű tavaszi nap van.

Az útfélen itt-ott egy-egy pacsirta emelkedik fölfelé dalán, mint fonalán a pók.

Néhány lépésnyire az úttól csillog egy kis tó, szélén sötétzöld kaka és világoszöld sás; mellette bíbiczek nyargalásznak búbos fejeikkel, s a tó közepén nagyokat lép hosszú piros lábaival a melancholicus gólya.

Egy dűlőföldnyire legel a gulya, hosszú botjára támaszkodva áll mögöttes a gulyás és megemeli előttünk kalapját, nem szolgáltságából, mint a felföldi német és tót, hanem emberségből, mint magyarhoz illik.

Mik azok a T alakuk ott a távolban? azok elszórt gémeskutak, de oly messze vannak, hogy karsu ostorfaik nem látszanak.

Amott a látkör peremén a hortobágyi csárda, de nem a földön, hanem az égen . . . oda emelte föl a délibáb. A csárda mellett a ménés,

szinte a levegőben, mintha egy elfáradt daracsoport szállana. Kedves délibáb! úgy tartja ölében a tárgyakat, mint gyermekeit az anya.

Némán, merengve ül az ősnnyugalom e térségen, mint tűzhelye mellett karszékében a száz éves aggastyán, ki az élet zajos napjait zajtalan szívvel gondolja át.

Mily egyszerű a puszta és mégis mily fonséges! de lehet-e fonséges, a mi nem egyszerű? (V. M. III. 55.)

Dobzse László. — Kihagyott variáns:

7^a Pinczéjében olyan bőven (Életk.)

A nemzetgyűléshez. — Először a Pesti Hírlap-ban «A nemzetgyűlés követekhez» címmel. A nemzetgyűlés megnyitásáról lsd. PUR. 4. l.

Miért zárjátok el az utamat? — Annak a meggyőződésnek, «hogy a hazáért sokat tehet», Petőfi Kossuth-hoz intézett levelében (dd. Debreczen, január 13, 1849.) is kifejezést ad. «Nekem meggyőződésem — írja e levélben — hogy egyike lesznek a haza megmentőinek.» (PUR, 108.)

Itt benn vagyok a férfikor nyarában... — Kihagyott variánsok

4^a Foly még ma is, de más igyék vizébül, (Életk.)

6^a Ha nem szeretnél, fényes *angyalom!* (u. o.)

A hegyek közt. — Vajjon 1848. szeptember elején Petőfi hosszabb időre vonult-e a zugligetbe, vagy csak kirándulást tett oda? — bizonytalan. Az utóbbi valóbbszinűnek látszik.

Hallod-e szív, szívem! — Petőfi, úgy látszik szeptember 24 ikén hagyta el a fővárost; 26-ikán (?) Debreczenen utazott keresztül, (Nemz. Ujság, 124. szám) szept. 30-ikán Erdődön volt. Az nap indult a Székelyföldre, de az oláh lázadás miatt visszafordulni volt kénytelen. Elutazásának dátumát az Életképek éppen nem határozzák meg pontosan, mert csak október 1-én adnak hírt róla.

A vén zászlótartó. — Petőfi atyjáról, mint a pesti önkénytes csapat zászlótartójáról a Márczius Tizenötödike is megemlékezik. «Zászlótartónk — írja a csapat egyik tagja a parenendorfi táborból — a még ifjúvérű Petőfi, versenyt gyalogol velünk.» A pesti önkénytes csapatot Madarász László megbízásából Vasvári Pál szervezte. Csányi felszólítására, hogy a honvédelmi bizottmány küldjön embereket, mert csekélyszámú seregünket az ellenség (Jellasicsh) bezárhatja, ha oldalvást felkelő néptől nem fedeztetik, a fővárosi csapat ajánlkozott, hogy néhány napra a táborba megy, remélvén, hogy Jellasicscsal ügyünk rövid nap eldől. Azonban Jellasics a fegyverszünet idejét szökésre használta fel. Seregünk s vele a pesti csapat üldözőbe vette, de nem érhatték utól. Ekkép nem lévén kilátás a harczra, de különben a jobbára családos emberekből vagy iparos ifjakból álló csapat csak pár napra kötelezvéen le magát, az önkénytesek csakhamar elhagyták a parenendorfi tábor és hazatértek. Petőfi, atyja vitézkedéséről, úgy látszik, a Márczius Tizenötödikéből értesült. (Márczius Tizenötödike, 1848, 182. sz. október 14.)

Bucsu. — Havas nem tudja megállapítani: meddig időzött Petőfi 1848 őszén Erdődön? Aranyhoz írt leveléből (dd. Erdőd, okt. 18. — Levelezés I, 173.) kitűnik, hogy négy napig, október 18-ikától 22-ikéig.

Itt a nyílám, mibe lőjjem? — Először: Munkások Ujsága, 1848 december 12.

Csatadal. — Petőfi e költeményét nem csak a Közlöny és a Pesti Hírlap, hanem a Nemzeti Ujság is közli; utóbbi egy nappal előbb, mint a Pesti Hírlap. A Karánsebesen nyomtatott röplap semmi esetre sem kényszerít a honvédelmi bizottmány rendeletére. Jókai tévesen mondja, hogy Petőfi e költeményeért kapott 500 frtot a kormánytól. (Előszó XXI.)

Az év végén. — Petőfi 1849. január 13-án fordult másodszer Kossuth-hoz, áthelyeztetését kérve Bem táborába. Első ízben úgy látszik csak szóbelileg érintkezett vele, de akkor előléptetését kérte. (L. Kossuth-hoz írt levelét, PUR, 106.)

1849.

Négy nap dörgött az ágyú... Szelindekre nem január 22-ikén vagy 23-ikán, hanem csak január 25-ike után érkezett Petőfi. (Lsd. Vas. Ujság, 1860, 506. l. «Naplótöredék».) Bem Szelindekről két ízben (január 21-ikén és 24-ikén) verte vissza a császáriakat. E harcokban Petőfi nem vett részt. Február 8-ikan elhagyta Bem táborát és visszaindult Debreczenbe. A piski-i csatában, mely február 9-ikén vívatott, nem volt jelen. Téves tehát az a színes kép, mely őt a piski-i csatában, Bem oldala mellett ábrázolja. Mészáros Lázár hadügyminiszterrel a nyakra-
való nem viselése miatt február 16-ikán tűzött össze.

Péter bátya. — Nem márczius 29-ikén jelent meg a Nép barátja című lapban, hanem márczius 11-ikén.

A honvéd. — Petőfi Pestről nem május 20-ika táján, hanem 21-ike után ment Szalontára. (L. Bemhez írt levelét, PUR, 109.) Buda bevételé idején a fővárosban volt még. «A honvéd» című költeményére vonatkozólag június közepén tehetett ajánlatot. Kétségtelenül akkor írta levelét Szemeréhez ez ügyben. (PR. 78.)

Föl a szent háborúra! — A népgyűlést, mely a Márczius Tizenötödike június 30-iki számában volt hirdelve, nem tartották meg. Ez kitűnik Petőfinak Aranyhoz írt leveléből. (Levelezés, I, 200.) Arany sem tud róla. Havas szerint: «nincs biztos tudomásunk róla, hogy a (népgyűlés) tényleg összejött-e s mi eredménye volt»; alább mégis azt írja, hogy Petőfi a július 1-sei népgyűlésen szerepelt utoljára nyilvánosan.

Szörnyű idő... Bereczken július 25-ikén s nem 27-ikén találkozott Petőfi Bemmelle. (L. Egressy G.: «Törökországi Napló»-ját. 3. l.)

F ü g g e l é k.

I. Zsengék.

(1838—1843.)

1838.

Búcsúzás 1838-ik évben. — Koren István, Petőfi aszódi tanára, nem volt birtokában e költemény eredeti kéziratának. 1884 tavaszán életrajzi adatok végett hozzá fordulván, elküldé nekem Petőfi ezen ifjúkori költeményét is. «Petrovits Sándor irályi dolgozataiból — írja hozzám intézett levelében — nekem nincs más, mint a már közlött bucsúbeszédje. Az pedig úgy maradt meg, hogy nekem kellett Aszódon

az akkor divatos salutatiók- és valedictiókról latin és magyar nyelven gondoskodnom, és ha tanítványim nem voltak képesek azt componálni, azokat csinálnom. Azért a salutatiók- és valedictiókat rendesen minden évről megtartottam magamnak. Petrovits Sándor képes volt azt elkészíteni úgy, hogy én dolgozatán alig egy-két szót vagy kifejezést változtattam és dolgozatát könyvembe írtam. *A költőnek eredeti írásában nem maradt fenn, de biztosítom, hogy egészen, majdnem változatlanul az övé.* Később Koren másolata után közlém is e költeményt «Petőfi újabb reliquiái» című gyűjteményemben, itt-ott, a helyesírás vagy a rhythmus kedvéért némi jelentéktelen változtatást téve rajta. Erre annál is inkább feljogosítva érzem magam, mert a költemény eredeti kézírata nem maradt fenn s mert saját vallomása szerint: Koren is változtatott rajta. Havas állítólag szintén Koren másolata után közli a kérdéses költeményt s minthogy az ő másolata az általam közlött költeménnyel nem egyezik tökéletesen, az utóbbiról azt állítja, hogy az hibákkal van telve. Összehasonlítottam Havas közlését Korennek birtokomban lévő másolatával s mondhatom, hogy ettől még jobban eltér, mint az én közlésem. Mi következik ebből? Az, hogy a Havas által használt másolaton maga Koren változtatott; de változtatott rajta, úgy látszik, Havas is, mert több általam eszközölt változtatást elfogadott. Míg az én közlésem s Koren másolata közt csak 44 eltérés mutatkozik, melyek közül azonban csak 7 lényegesebb, de igazolt, (17. sor: *hulthanak* — *haltanak* helyett; 27. sor: *úr* — *urunk* helyett, de ezt a rhythmus kívánja így; 31. sor: *számtalanul* — *számtalanszor* helyett, szintén a rhythmus kedvéért; 41. sor: *a midőn* — *midőn* helyett; 43. sor: *szülőink* — *szüleink* helyett; 44. sor: *ajakunk* — *ajkunk* helyett, — mind a rhythmus kedvéért; 54. sor: *kebelére* — *kebelébe* helyett) a többi jobbára a helyesírás szempontjából történt; addig Havas közlésében 67 eltérést találhatni, köztük 19 olyat, a mely az én változtatásom. Ebből világos, hogy Koren másolatát tekintve sem Havas, sem az én közlésem nem korrekt, de az enyém talán mégis inkább az, mint Havasé. Hogy erről mindenki meggyőződhessek, ime közlöm a «Búcsúbeszéd»-et a birtokomban levő másolat nyomán, még pedig ezuttal hiven az utolsó betűig:

Búcsúzás 1838 esztendőben.

Immár kész koszorúnk, melyet tíz hónapig izzadt
Arczczal, gyenge eszünknek gyűjtve díszét, fonogattunk
A zöld Pindus alatt, a nyájas Muzsasereg közt!
Ennyit, Nagytudományú Atyák, volt gyűjteni képes
S nem többet iparunk! Noha édes a múzsai körben
Töltni időt, noha Pallas kertjében gyönyörűebb
Illatozásu virágok kelnek, mint a vadonynak
Pusztá helyén, fárasztóbb mégis a pindusi ösvény,
Vonzóbb drága szülőnk s kedves rokonink köre, mintsem
Hogy kis időre szívünk azt kész nem volna kerülni.
Száműzetett Naso, ki tanítál a Helikonra
Törni utat 's akadályt meggyőzni, karunk panaszid már
Nem veszi a tanodába, se Nepos hősei éltét,
Ki mutatá híven, mennyit vittek vala véghez
Græcia nagy fiai 's Karthago győztesi, mely jót
'S mely rosszat tettek, mi esatákba valának

És hogy haltnak el. Mai ünnep válni megenged
Töletek s a tanulástól, míg bele kezdeni kell majd.
Nagyságos Báró, tanodánk kegyes elnöke s atyja!
S Ti tisztelt figyelők, Ti nagytudományu Atyjaink! (így)
Volt türelemetökért szívünk mint Nektek adózzon?
Hogy minket hallgatni nem untatok el rebegőket
Gonditokért hálás kebelünk forró köszönetjét
És a csekély szálkú koszorúnkat kegybe vegyétek,
Hosszú éltetőket soha gond, bú, baj ne epossze,
Létünk és tanodánk folyton kegyetöknek örüljön!

Drága Tanító Urunk, ki fáradhatlan iparral
A tudományokban jártassa (így) tenni akartál
Bennünk', vedd végső együttlétünkben ezen pár
Búcsúszót, mert elválunk sok időre Tetőled!

S ti kedves helyek, a hol számtalanszor mulatoztunk
Vagy nagy körbe leülve, vagy a laptát veregetve
És kapkodva, vagy ugrándozva, vagy édes örömben
Víg dalokra fakadva, ezentúl csend üli kedvelt
Tájitokat, már már elhagyni fogunk mi ezennel!

S végre Deáktársim, kik nem köz s renyhe erővel
Jártátok velem a tudomány ösvényit: ez óra
Töletek elválaszt, szétozslunk mostan; egy erre,
Másik amarra megyen születése helyére. holottan
Hány örömek várják édes szüleinknek ölében!
Majd midőn a sors keze minket messzire széleszt
Egyemtől, midőn itt nem lelt örömeinkbe förödvé
Lészünk szüleink hajlékában, midőn ekkép
Szólhat már ajkunk: Ti komor gondok, nem adunk most
Helyt főnkben nektek, kipiheenni fogunk sok
Munkánknak utána, pihenni, nem tanodával
Gondolkodni! Elég volt tíz hó arra! Ó akkor
Még egyszer gondoljunk, itten lelt örömeinkre,
Gondoljuk, mennyit fáradtunk 's izzadozánk itt
A tudmánynak kimeríthetetlen ösvényén.

S most Társim! miután végét már érte a munka,
A mely tíz hóig szünetlen foly vala köztünk,
Jó Isten veletek, tanodánkat hagyjuk örömmel
És szaporán édes szüleink kebelébe (így) siessünk!

Készítette és elmondotta

Petrovits Sándor,

az aszódi esperességi iskolában másodévi syntaxista. »

A költeményben aposztrofált személyeket illetőleg Koren levelében
ekkép világosít föl: »A bucsúbeszédben említett felügyelő volt báró
Podmaniczky Lajos, az aszódi ev. egyháznak és pesti esperességnek
inspectora; nagytudományu atyák pedig a pest- és nógrád-megyei lel-
készek: Sárkány Sámuel főesperes, Esztergály Mihály alesperes, Braxa-
toris Károly dékán, Valentinyi János nógrád-megyei főesperes sat.»
(Koren levele hozzám, dd. 1884, máj. 5.)

1839.

Epigrammok. — A Petőfi néhány ifjúkori költeményét tartalmazó füzet, melyet Neumann Károly a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott, *Lanc* (nem Lanč) *versei* címet visel. Neumann nemcsak Selmeczen, hanem már Aszódon is iskolatársa volt Petőfinek, bár nem jártak egy osztályba.

1840.

Bucsú. — Petőfi Pozsonyban csakis transzporttal fordulhatott meg.

Boszú. — E költemény, valamint az *Elválás* című a Tóth Rózához intézett költeményekre emlékeztetnek s így valószínűleg még 1839 nyarán keletkeztek.

Alom. — Úgy látszik 1840-ben készült, abban az időben, mikor Petőfi betegesen feküdt a kórházban.

Az örágyhoz. — Szintén 1840-ben keletkezhett. Hogy katonáskodása vége felé írta volna Petőfi, nem merném állítani.

1841.

Neumann Károly emlékkönyvébe. — Különös, hogy Petőfi a katonaságtól visszatérve, szüleivel Pesten találkozott. Szeberényihez írt levelének idézett passzusa helyesen talán így olvasandó: «onnan szüleimhez D.-Vecsére, onnan Pestre mentem.» Szeberényi a közbeszúrt két szót úgy látszik kifejejtette.

1842.

Kolmár József emlékkönyvébe. — Az emléksorokat Petőfi 1842. ápril 2-ikán írta Pápán. (Hölgyfutár, 1860, 3. sz.)

II. A költő által gyűjteményeiből kihagyott költemények.

(1844—1849.)

1844.

Szinházban. — E költeményt Petőfi a «Versek» 1845-iki gyűjteményébe fölvette (19—20. l.), de az «Összes költemények»-ből kihagyta. Úgy látszik ugyanahhoz a hölgyhöz írta, ki a «Szerelem gyötrelme» című ciklust inspirálta. (Lsd a «Volnék bár...» kezdetű költeményhez írt jegyzetet.) — Kihagyott variáns:

2. Mint a bálvány, merevedten. (V_{II})

Batthyányi és Károlyi grófnék. — E költemény szintén megjelent a «Versek» második gyűjteményében. (84. l.) Az «Összes költemények»-ből Petőfi kihagyta.

1845.

Visegrád táján. — Hogy Petőfi Vahot Imrét egy darabig elkísérte, midőn Turóc-megyébe indult, kitünik a Pesti Divatlap 1845. 28-ik (ősz-hó 9.) számából, a hol Vahot «Uti emlényei»-ben a következőket írja: «Mult hónapban (t. i. szeptemberben) ügyes-bajos családi dolgaim elintézése végett Turóczba utaztam. Első napon csak a kies fekvésű Pomázig mentem, hol Vachott Sándorral és Petőfivel együtt a sajtóságos gondolko-

zásu, majd mindenben pessimista A. Károly barátomnál vidám társalgás közepett fogtunk ki a komor arcú időn. Pomázon barátaimmal együtt az iszonyu meredek Kőhegyre másztam föl, honnan a Duna vidékére és a fővárosra szép kilátás nyílik. Másnap a nagyfejű Esztergomban ebédeltünk.»

A VII-ből már hiányzik az első strófa. (VII 136. l.)

A Honderűhöz. — E költemény kétségtelenül előbb keletkezett, mint a «Visegrád táján» című, mert Sass Istvánnak hozzám intézett levele szerint (dd. 1883. december 19.) Borjádón írta Petőfi, mikor a Sass-család vendége volt. Ott olvasta a Honderűnek ellene intézett támadását, mely ugyancsak dühbe hozta s melyre e költeménnyel vágott vissza.

Egykritikushoz. — Frankenburg védekezését, hogy Császár Ferencz a Petőfi költeményeiről írt bírálatot távollétében úgy csempészte be lapjába, megezáfolja azon tény, hogy Császárt maga Frankenburg szólította fel a kérdéses bírálat megírására. Ez nyilván kitűnik a bírálat kezdő szavaiból: «A tér, melyre ön engem föl hívni sziveskedett . . . nem tartozik a kellemes művelésűek közé; de minthogy elvállalám, már csak megbirkózom rajta . . .» Ha Frankenburg nem helyeselte Császár kritikáját, miért szólalt föl ellene csak a következő év tavaszán? Miért nem mindjárt?

Sorshuzás előtt. — Kétségtelenül 1845. augusztus vagy szeptember havában íratott.

Lehel. — Szintén 1845. szeptemberben keletkezett.

Oh mi szép . . . A «Szerelem gyöngyei»-vel egy időben, 1845. szeptember vagy október havában készült.

A hegyoldalt venyigesor takarja. — Petőfi e költeményt 1844. november végén, vagy december elején írta.

Álmos vagyok és még sem alhatom . . . A Kovács-féle kéziratok között az «Örült» után következik: tehát 1845 végén íratott.

1846.

Várady Antalhoz. — Petőfi pesti lakásairól én írtam részletesebben. A Petőfi-múzeum, melyre Havas hivatkozik, az én közleményemet egyszerűen reprodukálta. Ida, kire Petőfi költeményében céloz, Ruffy Ida, Várady Antal menyasszonya és később hitvese. — Kihagyott variánsok:

1. Hát megtörtént a párbaj? s élsz-e még? (Hon, 1870, 295. sz.)

70. A pesti utcák holt hideg kővén, (u. o.)

75. Lombok felett a csattogó madár (u. o.)

87. A föld porába gázolt fejöket, (u. o.)

88. S végig mennydörgik a föld kerekén: (u. o.)

98. Hasonlító az isten képéhez. (u. o.)

Az interpunctio is sokban eltér a Hon-ban közlött költemény interpunctiójától.

Száműztem magamat . . . Először a második népies kiadásban (457. l.) jelent meg. Ha e költeményt Petőfi Szalk-Szent-Mártonban írta, mint Havas véli, akkor az nem történhetett 1846 nyarán, hanem 1846 elején vagy tavaszán, mert hiszen június közepén Petőfi már Pesten volt.

Oda járok hova . . . Csekén vagy Koltón iratott.

Kovács Jánosné emlékkönyvébe. — Havas hibásan közli Tóth Kálmán levelét, melylyel e költeményt a Vas. Ujság szerkesztőjének megküldötte. Kovács Jánosné nem Erdélyi, hanem *Erdei* József tanárnak volt a leánya. (Vas. Ujs. 1874. 38. sz.)

A gyűldei ifjakhoz. — A gyűlde nem 1846 végén, hanem 1845. október 25-ikén alakult meg. 1845. november 1-én tartotta első közgyűlését. E szerint «A gyűldei ifjakhoz» című költemény az 1845-ben írt költemények közé sorozandó.

1848.

Vörösmartyhoz. — Jókai Petőfivel meghasonlásuk után egy esküdtszéki tárgyalás alkalmával is találkozott. Jókai az «Előszó»-ban meg is emlékezik erről. (LXXII.)

A jegyzetben a cím után következő sorok a végleges fogalmazás szerint máskép vannak közölve, mint a szövegben.

Végleges fogalmazás:

(Midőn a nemzetgyűlésben augusztus 21-kén a hadügyben a többséggel szavazott.)

A szövegben:

(Midőn a nemzetgyűlésben augusztus 21-kén ő a hadügyben a többséggel szavazott.)

1849.

Buda várán újra német zászló! . . . Gyulai sejtése, hogy e költemény a Nép barátja-ban jelent meg először, alapos. A kérdéses költeményt csakugyan a Nép barátja közölte első ízben, az 1849. évi első (január 16.) számban.

Nyakravaló. — Petőfivel való találkozásáról Mészáros Lázár is megemlékezik «Emlékiratai»-ban. «Debreczenben — írja — történt Petőfivel, eredeti nagy költőnkkel is ösmert bajom, kit az egyenruhai szabály ellenére nyakravaló nélküli megjelenéseért saját verseivel figyelmeztettem, kinek mivel az «à la Hamlet-divat» elnevezés nem tetszett, goromba kifejezéssel nyilvánítá megvetését s honvédruhájának s honvédtisztnak többé nem akart ismertetni. E goromba levele sajtó útján nyilváníttatott, mire Petőfi beleesvén szokott szerepébe, egy jó satírárt írt a hadügyér ellen, melyen jót kacagtam s melyet a becsstelenített honvédtisztek is jónak találtak. És ez szép volt s még szebb volt az, hogy Bem őt ezért őrnagygyá nevezé ki. Ez kuriozumként álljon itt s ezzel menjünk át a legfontosabb tényre . . .» (Mészáros Lázár Emlékiratai, II, 140.) Hogy Bem Petőfit azért nevezte volna ki őrnagygyá, mert Mészárosra egy gúnyverset írt, nem áll. Bem csak századosi rangját adta vissza neki; őrnagygyá később nevezte ki. Mészáros elbeszéléséből látszik, hogy Petőfit nem róta meg «erősen» s hogy általában Petőfi eljárását nem vette komolyan.

Egy goromba tábornokhoz. — Hogy Bem levelének a «Honvéd» című lapban történt közzététele mily kínosan érinté Kossuth-ot s mily feltűnést okozott, az legjobban kitűnik Kossuthnak május 10-én Bemhez intézett leveléből. (Kossuth L. levelei Bem altábornagyhoz. Kiadja Makray Aladár.) «Meg kell vallanom — írja a többi között — hogy engem legnagyobb szomorúsággal lepett meg azon hír, hogy

ama bizonyos szerencsétlen, Vécsey tábornokot egészen megbecstele-
nítő czikk a «Honvéd»-ben az Ön tudtával közöltetett.» Bevallja, hogy
az ügy végtelen sok zavart okoz neki. Vécsey a nyílt vádra azt írja,
hogy oly férfi, ki a becsületértésnek csak egy szikrájával bír is, nem
tűrheti el némán e vádat. Ennél fogva hadi törvényszéket kíván maga
és Bem ellen, kit rágalmazással és hatalmával való visszaéléssel vádol.
Vécsey hadteste is felindult izgalomban van: a tábornokok s a legdere-
kabb törzstisztek seregesen jelentik ki, hogyha Vécsey csakugyan vétkes a
gyávaságban, úgy ők infám-kassziroztatását követelik, mert egy gyáva
tábornokkal nem szolgálhatnak. De ha nem vétkes, úgy követelik,
hogy Kossuth védje meg a tiszti kar becsületét, különben tömegesen
beadják lemondásukat. Azért kéri Bemet, hogy egyenlítse ki ez ügyet.
Tegyen közzé egy nyilatkozatot nyilvános lapokban, hogy ama bizo-
nyos vád félreértésen alapul, következésképp nem történtnek tekin-
tendő, s Vécsey hazafiságból elállana a hadi törvényszékre vonatkozó
követeléstől, mely fölöttébb szomorú következményeket vonna maga
után. A Kossuth által kívánt nyilatkozat csakugyan meg is jelent
a Közlöny 1849. 130. (jun. 13.) számában.

A huszár. — Havas úgy véli, hogy Petőfi e költeményt május
végén írta Szalontán, mikor kis fiáért és ott maradt holmijáért lement.
Inkább valószínű, hogy február végén vagy márczius elején készült, mi-
dön Petőfi családját Szalontára vitte. Ez alkalommal több napot tölthetett
ott, még pedig nyugodtabb kedéllyel, mint május végén. A költemény
kézirata talán Szilágyi Istvánnál, a Szigeti Album egyik kiadójánál van.

III. Nem hiteles szövegűek.

(1845—1848.)

1845.

Ez a világ egy nagy kocsmá . . . Nem Petőfi költeménye. L. erre
vonatkozólag fönt az 507 lapon elmondottakat.

1846.

Legszebb versem. — Petőfi költeményének látszik.

1848.

A mágnásokhoz. — L. fönt 508. l. A költemény czíme Egressy
szavalókönyvében: «1848. márcz. 11.» Ebből látszik, hogy Jókai téved,
midőn e költeményt a márcziusi napok után keletkezettnek mondja; s
még inkább téved Havas, midőn azt állítja, hogy a szeptemberi erősza-
kosságok hatása alatt született. Alaptalan Jókai azon állítása is, hogy
Petőfi e versét az ő tanácsára megsemmisíté. Az Üstökös 1872. évfolyama
az erdélyi múzeumban levő kézirat nyomán közölte e költeményt.
E kézirat hihetőleg Egressy szavalókönyve után készült másolat.
E szavalókönyv akkoriban Kolozsvárott, K. Papp Miklós birtokában volt.
A költemény eredetileg 8-soros strófákra oszlik.

Vedd fontolóra. — Semmi esetre sem Petőfié.

Dr. BARÓTI LAJOS.

HAZAI IRODALOM.

Csokonai és az olasz költők. Irodalom történeti tanulmány. Irta V. Szócs Géza. Szentcs, 1893. Stark N. bizománya. 49. l.

E tanulmány, melyet a szerző barátjának, dr. Esterházy Sándornak ajánl, bizonyára doctori értekezésnek készült: a füzet hátlapján a «felhasznált forrás-művek jegyzékét» hozza, a mint azt a doctori dissertatio feltételei megkívánják. E jegyzék 6 számból áll s oly szűkkörűnek és szegényesnek mutatja Szócs forrástanulmányát, hogy az olvasó már ez alapon is gondolkodóba esik a dolgozat irodalomtörténeti értékét illetőleg. Nos, eleve kimondom, ez az érték: *semmis*, a szerző fáradtsága teljesen kárba veszett. Hadd igazoljam röviden elítélő állításomat.

A dolgozat címe után indulva azt várja az olvasó, hogy a szerző vagy Csokonairól, vagy az olasz költőkről, vagy pedig együttvéve mind a kettőről valami érdekest, figyelemre méltó újat tud mondani. Mind ebből semmi. Három aránytalan fejezetben át beszél, beszél és csupa elcsépett, nyomdafestékre érdemetlen dolgokkal fárasztja az ember szemét, lelkét.

Azon kezdi, hogy Csokonai diákkorában az akkortájt elhanyagolt modern nyelvek művelésére alakított önképzőkörben az olasz nyelv tanulmányozására adta magát. Eleinte német fordítások közvetítésével, majd utóbb eredetiben élvezte a debreczeni főiskola könyvtárából kölcsönkapott Dantet, Tassot, Ariostot, Bojardot, Boccacciót, Alfierit, Loredanot meg Tassonit s hatásuk alá került, — nevezetesen a Tassoé, Tassonié, de különösen a korában közkedvelt, lágy Metastasioé alá. De azután nem mutatja ki Szócs, a mint azt az olvasó várná, az említett soknemű hatás nyomait Csokonai költészetén. hanem a helyett hosszasan bíbelődik Csokonai olasz fordításaival. Metastasiót, Szócs szerint, különösen azért fordította Csokonai, mert 1. Met. művei közt volt több kisebb terjedelmű is, melyeknek fordításait Csokonai eredeti művei függelékeiként juttatta a nyilvánosság elé (!), 2. azért, mert Met. költészete «igazán szép, nemes és külalakilag bájos». Erre következnek, nem tudni miért, Met. életviszonyai és méltatása. Utána beszél Szócs Csokonainak Met.-fordításairól: a Pásztorkirályról és Galatheáról rendkívül terjengősen, kivált az elsőről (12—22. l., a könyv egy negyedén át). Nem érthetni milyen associatio idearum alapján juthattak most eszébe a Galathea-mese egy szerelmi helyéről Vörösmarty Ssongor és Tündé-jéből azok a sorok, melyeket Szócs e helyt párhuzamképen idéz, de melyek igazán úgy összeillenek, mint csillag és gereblye. Egyébként dicséri szerző Csokonai fordítói ügyességét. De egyben kijelenti, hogy «Met. hatása Csok. ifjúkori

költészetére káros befolyással volt», a mennyiben Csokonai-t pongyolasághoz és túlságos czikornyához szoktatta. Most kellő átmenet nélkül bevonja a tárgyalásba a Kölcsény-féle Csokonai-bírálatot. Csokonai vígjátékain különösen a Bojardo és Boccaccio hangját ismeri fel Szöcs. Erre következik egy párhuzam Csokonai és Versegly közt, a végből, hogy kitűnjék, mennyire rokonok költeményeik a póriasságban és ledérségben; e kettős sajátságot az irodalmi «kezdet nehézségeinek és a fiatalkor túlzásainak» hajlandó betudni. Az erre következő és jó 3 oldalra terjedő egybe-hasonlítást Csokonai saját és a Kölcsény átdolgozta, illetőleg finomította Csokonai-költemények közt azért végzi, hogy a változatlan Csokonai eredetieknek sikerültebb volta kiderüljön.

A II. fejezetben azokat a nyomokat keresi a szerző, a melyek «Csokonai életrajzában az olasz költők iránt tanúsított szeretetére és a velük való foglalkozásra utalnak». Hát mire jó ez? Majd idézetek Toldyból Csokonai olasz tanulmányaira vonatkozólag, majd meg olcsó elmélkedések Csokonai Árpádiasáról és Dorotttyájáról.

A III. és egyszersmind utolsó fejezetben a Csokonaira gyakorolt német hatásról beszélén, oly tárgyi és stilusbeli hibákat ejt Szöcs, hogy nem tudom miben keressem ennek okát. Pl. «Bürger kivált az idillírókra gyakorolt hatást», vagy: «Bürger zord kedély, pesszimistz (olv.: pesszimista) filozófus, Csokonai ellenben nem vesztette el életkedvét, humorát soha», vagy: «A magy. irodalomtörténetírók (talán irodalom-halhatatlan nevű apja, Toldy stb.), vagy: «Bürger keserű gúnyjával s történetírás) komor resignációjával inkább Poé Edgárra emlékeztet.» Vajjon elhiszi-e valaki mindezek után, hogy Szöcs olvasta valaha Bürgert vagy Poét? Ezután hajmeresztő salto mortale-val Csokonai temetésére képzei magát a szerző s következőleg elmélkedik: «Dorottya a írója a ravatalon és Lilla feküdt, és sírja fölött nem kesergett az egész nemzet. Érdemeit nem dicsőítették ódák, hanem pör keletkezett még Sirirata (!) fölött is. Ez a költő sorsa, s főkép a magyar költő sorsa. Ám ne keseregjünk, hisz az utókor úgy sem tagadta meg elismerését Csokonai-tól. Mutassunk be inkább egy-két fordítását, a melyeket jelesebb olasz költőkből ültetett át nemzeti nyelvünkre.» Ez így áll a füzet 41. l.-ján betűről betűre. Most a következő áthidalással: «Sokat beszélünk Csokonai-nak Metastasio fordításairól, hadd közöljünk tehát egy ilyent főbb részleteiben,» — Metast. Endymion cz. kantátéjából 8 dalt közöl Csokonai fordításában, hogy «az olvasó megismerje Met. költői irányát és Csokonai fordítói hűségét». De hát miből ismerje meg az olvasó az utóbbit, mikor csak a fordítások, eredetijök nélkül, vannak közölve? Szöcs még ezzel sem éri be; annyira belemelegedett az olasz költők poémái közlésébe, hogy azon melegibe Ariosto egy «jeles elegiáját is érdemesnek tartja a közlésre». Ezután még egy keveset

elmélkedvén «Lilla dalnokáról, a Dorottya és Lélek halhatatlansága szerzőjéről», következőleg fejezi be dolgozatát Szöcs: «Csokonai nemes működése és hazafisága folyton a munka egyszerű szerzőjének szeméi előtt lebegett, igénytelen kis munkájának megírása közben.»

Bizony, igénytelen' s nem kevésbbé gyarló ez a 'kis munka' még külsőleg is. E 3 íves «kis munkában» csak úgy hemzseg a sajtóhiba, jelezvén mintegy, hogy igazán kis munkába került kidolgozása. Nem hagyhatom szó nélkül a néhol zavaros, néhol helytelen mondat-szerkezeteket, szórendet, nem-szabatos kifejezéseket és hibás képzésű szókat sem. Ilyenek: mindjárt a bevezető mondat; G. azt feleli, hogy ő tettetni nem tud szerelmet; mint a két lágyan hullámzó mondatai; a melyet lépten-nyomon találni vagyunk kénytelenek; kopott, gyöngé hangú lant; jól összeharmonizálta volna az illető ifjút a leánynyal; hiába, szerelmes az óriás úr! Csokonai olasz «nyelvészettel» foglalkozott; elhivatás (vocatio, hivatottság, rátermettség értelmében); stb.

Azt hiszem, nincs okom visszavonni fenti elítélő állításomat. Legjobban szeretném, ha a szerző is belátná, hogy nem voltam igazságtalan «kis munkájával» szemben, valamint azt is, hogy ilyennemű kísérletekkel nem vihetjük előbbre az irodalomtörténet tudományát.

Dr. DEMEK Győző.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A francia philologiai irodalom 1891—93.

(Vége.)

Átmenetül a XIX. század íróihoz, Rouget de l'Isle, a Marseillaise költőjének szentelt műveket említjük, melyek közt a legfontosabb *J. Tiersot, Rouget de l'Isle, sa vie, son oeuvre* (435 l.) cz. kötete. Ez a legbehatóbb biographia, a mely egyszersmind a halhatatlan harci ének keletkezését, elterjedését és némi változásait híven feltünteti. Tudjuk, hogy Rouget 31 éves kapitány volt, midőn Strassburgban az akkori polgármester Dietrich házában, a ki mint fiatal zenészt jól fogadta, 1791-ben egy éj alatt megírta költeményét és zenéjét. Azt is tudjuk, hogy a költő a restauratio korában nyomorgott, míg Lajos Fülöp csekély pensiót adott neki, melylyel élte végeig (1836) néhány jó barát körében élt. Egy költemény tette nevét halhatatlanná, — mert a többi alig érdemel említést, legfeljebb mint zeneíró lenne némileg ismeretes, ha a Marseillaise-

nem óvna meg nevét a feledéstől. A költemény czíme eredetileg *Chant de guerre de l'armée du Rhin* volt; Marseille önkénytesséi harczai énekül fogadták el s azóta nyerte mai nevét. Kevésbbé ismeretes tán az, hogy a VII. stropha (Nous entrerons dans la carrière . . .) eredetileg nem volt a szövegben, s ez nem is Rougettól való. Soká az abbé Pessonneaux-nak tulajdonították, a ki Vienne-ben (Isère) volt tanár, de Tiersot és utána Anatole France a Temps egyik cikkében hathatós érvekkel kimutatták, hogy e versszak szerzője du Bois, a ki Liseux-ben született 1773-ban és 1855-ben halt meg. Mintául a spartaiak dala (Plutarchus-nál) szolgált. Tiersot könyve a zenészeket is érdekli, mert a hymnus dallamáról is hosszasan értekezik.

Ugyan ily című az *Alfred Leconte* műve, a melyhez Poupin írt előszót.

A XIX. század három nagy lyrikusa: Lamartine, Hugo és Musset több rendbeli kutatás tárgya. Nemcsak, hogy Faguet és Brunetiére — ez utóbbi a XIX. század lyrájának evolúciója történetében — mindegyiknek helyét iparkodik megjelölni, de nagyobb, összefüggő tanulmányokat is szentelnek nekik. A nagy kérdés mindig az marad, vajon melyikök érdemli meg a pálmát, de az ily viták soha sem vezetnek biztos célhoz. Annyi tény, hogy néhány év óta a soká elfelejtett Lamartine nagyban emelkedett, míg az istenített Hugó néhány fokkal alábbszállt. Miután Pomairols, Lamartine volt barátja és titkára, a ki maga is költő, főbb alkotásainak æsthetikai méltatását adta, egy maconi ügyvéd *Reyssie*: *La jeunesse de Lamartine* cz. alatt az eddig homályba burkolt ifjúságot, melyet a költő Maconban és környékén töltött, új okiratok és kiadatlan levelek alapján írja le. Mindenütt a táj és a család befolyását emeli ki, főleg az első munkák keletkezését adja és az Elvire titkát is felfedezi. Ezt az Elvire-t ma nagyon jól ismerjük. Madame Charles, egy öreges matematikus és akadémiai tag neje volt az, a ki korán halt meg. Ennek a nőnek *Anatole France* is szentelt egy kis brochure-t, mely a Temps öt hat cikkének külön lenyomata. Benne elejétől végig kísérhetjük a költő és Elvire viszonyát. Az előbbi tanulmányok alapján *Deschanel* több éven át tárgyalta Lamartine-t a Collège de France-on és most két kötetben (*Lamartine*, 322 és 332 l.) a költő teljes biographiáját és műveinek méltatását adta. A két kötet jobb és eredetibb mint a «*Romantisme des Classiques*» cz. sorozat.

Hugo Victort két philosophus tárgyalta; az egyik *Charles Renouvier*, a criticismus nagy mestere Franciaországban, a ki bár Hugo nagy bámulója, egyes fejezetekben mégis a költő történeti és irodalmi tudatlanságát mutatja ki. *Victor Hugo, le poète*, tulajdonképen csak cikksorozat, melynek egyes részeit Renouvier különböző időkben írta; főleg mint bölcész fogja fel tárgyát és költőjének æsthetikai és irodalmi

ítéleteit bonczolgatja. Ha ezekben talál is kifogásolni valót, mint embert és költőt Dante és Milton mellé helyezi. Különösen kiemelendő az a fejezet, a melyben Hugo költészetét technikai szempontból vizsgálja és kiemeli, hogy mint a rhythmus mestere Hugo minden francia költőt fölülmul. Ezt ellenei sem tagadhatják.

Mabilleau kötete: *Victor Hugo*, az utolsó, mely a «Grands Ecrivains français» sorozatban megjelent, a költő rövid életleírását és összes műveinek méltatását adja. A mit *Mabilleau* különösen behatóan tárgyalt, az, hogy mikép tükrözteti vissza Hugo költészete az érzéki világot, mily módon adja vissza lyrájában a szem által látott színt és a fül által hallott zajt. Finom psychologikus analysis ez, a melyben a szerző a poetikai műhely minden egyes titkát iparkodik megmagyarázni. Az eredmény — mint *Renouvier*-nél — az, hogy a költői nyelv kiképzése, a rhythmus gazdagsága és változatossága, a képek és hasonlatok szépsége tekintetében Hugo a legelső helyet foglalja el nemcsak nemzete, hanem a világ költői közt. «La plus puissante organisation imaginative, l'Hermès du Verbe, le mage de la Nature» mondja *Mabilleau*. Hogy azonban nem volt oly mély belátása a természet titkaiba, a tudományba mint *Goethe*-nek, azt ma már mindenki elismeri.

Alfred de Musset-nek *Arrède Barine* szentelt egy vonzó kötetet ugyanebben a gyűjteményben. Ifjúsága, de különösen *Georges Sand*-hoz való viszonya e műben kitűnően tárgyalvák. A finom érzékű nő a leghivatottabb volt e kinos liaison történetének megírására. Művének nagy része evvel foglalkozik, mert a két író levelezésébe is vethetett pillantást, és így «sine ira et studio» szólhatott e viszonyról, a mely *Musset* öcscsének és *Sand*nak felelete óta (Lui et Elle, Elle et lui) igazi jellegét elvesztette. Az Éjek, a Confession d'un Enfant du siècle, a mely e viszony költői terméke, és a komédiák rövid de beható méltatása is jól sikerült.

E három költővel eddig a Sorbonne-on thesis alakjában nem foglalkoztak. Lehet, hogy ez is meg fog történni, mert ámbár a Sorbonne a legújabb kor íróit nem igen szereti bonczolgatni, mégis elfogadott egy munkát egyik nagy kortársukról, *Alfred de Vigny*-ről, a kiről majdnem egy időben a *Hachette*-féle gyűjtemény is szólt. A thesis címe *Alfred de Vigny poète philosophe* (348 l.) ; szerzője *Dorison*, a ki nem ad teljes biographiát, hanem csak két posthumus munkájával (*Les Destinées* és *Journal d'un Poète*) foglalkozik behatóan. Tárgyát három részre osztja. Az elsőben *Vigny* pessimismusát magyarázza meg, úgy a *Mme de Staël*, *Chateaubriand* és *Byron* befolyása, mint saját életének viszontagságai nyomán. *Vigny* tulajdonkép a XVIII. század antikatholikus fia ; ezen nézet lassankint istenellenes felfogássá fajult, a melyet a pessimismus váltott fel, és csak aggkorában lőn stoikus, büszke és sentimentalis

egyszersmind, de a ki minden reményről lemond. A második rész a „Destinées” bölcséletét tárgyalja. Vigny a költői geniust átoknak tekinti és miután sem a katonai, sem a politikai téren nem valósíthatta megesszményét, az emberi szenvedések magasztosságának költői tolmácsa lön. Mint a philosophikus és symbolikus költemény megalkotójának helye és befolyása nagy az irodalomban. Maga ihletteljes költő, de ihlete, sajnos, nem tart soká, gyorsan kifárad. Ebbeli műveinek compositióját és stílusát, s ezekben föltűnő szépségeit fejti ki a harmadik rész.

Míg Dorison főleg intellectualis rajzát adja a költőnek, addig *Paléologue*, *Alfred de Vigny*-jében a költő egyéni jellemét iparkodik jobb világításba helyezni. Teszi pedig ezt Vigny eddig kiadatlan nyolczvan füzete nyomán. A költő naplója ez, melyben negyven éven át jegyezte fel életének főbb eseményeit, gondolatait. *Paléologue* csak e kéziratra fektet súlyt; a mit eddig a költőről írtak, azt nem igen veszi tekintetbe, de viszont már ismert anekdotákat (pl. Vigny látogatásait néhány írónál, midőn az Akadémiába akart lépni, a kik pedig műveit nem is ismerték; viszonyát Dorval asszonyhoz) hosszasan mond el.

Vigny pessimistikus költészete századunkban főleg Ackermann asszony műveiben talált méltó visszhangra. E költőnő soká majdnem ismeretlen maradt, míg Caro egy cikke a *Revue des deux Mondes*-ban ráfordította a figyelmet. Halála után a napi sajtó sokat foglalkozott vele; *d'Haussonville*, az Akadémia tagja egy érdekes füzetben: *Madame Ackermann*, d'après des lettres et des papiers inédits (90 l.) élte és működése irányát ismerteti. Férje egy berlini philologus volt, akitől neje németül tanult; Schopenhauer, Comte, Spencer és Littré voltak reá legnagyobb befolyással; a pessimistikus világnézetnek néhány költeményében oly remek kifejezést adta, mely Franciaországban páratlanul áll. E kiváló nő az írónőket, a valódi kék harisnyákat, szívből gyűlölte. Saját költeményeit csak benső szükségből vetette papírosra.

A romantikusok virágzása idejében csak egy regényíró volt realista: ez Stendhal. Henri Beyle, a ki a napoleoni háboruk alatt Németországban hivatalnokoskodott és Winckelmann születése helyét (Stendhal) írónévül vette fel, néhány év óta sokban foglalkoztatja a kritikát. Az ötvenes években már félig el volt felejtve, midőn Taine egyik cikke az első írók közé sorolta. Ma egész kis egyháza van, Bourget-vel az élén; egy kis folyóirat majdnem kizárólag az ő műveivel foglalkozik és végre a tekintélyes *Revue des deux Mondes* is hozott neki Faguet tollából egy kiáldozatot. Annyi tény, hogy Stendhal a romantikus áramlat közepette azt hangsúlyozta, hogy a regénynek igaznak és hűnek kell lenn e, hogy az erkölcsöket a szokásokat és az embereket jól megismertesse, hogy „tükör legyen, a mely egy országuton sétál”. E mellett kitűnően fogta fel az olasz nép jellemét, mely közt hivatalos teendői soká marasztalták.

Jelleme complex; míg egy részt a kéjt, a mulatságot imádja, másrészt az energiát is csodálja. Innen Napoleon iránti tisztelete.

Naplóját valamint önéletrajzi adatait soká nem ismerték. A grenoble-i könyvtárban voltak letéve, midőn egy fiatal tanár, a ki jelenleg Párisban működik: *Stryenski* egymás után négy kötetben tette őket közzé. Először a *Journal de Stendhal* (1888) jelent meg, erre egy kiadatlan regény: *Lamiel*; önéletírását a *Vie de Henri Brulard* és *Souvenirs d'Egotisme* (1892) tartalmazzák. Stryenski jelenleg egy nagyobb biographián dolgozik; minap *Stendhal et les Salons de la Restauration* cz. alatt egy kis mutatóványt közölt belüle. Az «Ermitage» cz. folyóiratban pedig még folyton ad ki néhány ismeretlen jegyzetet.

Stendhal diplomata volt, még pedig Lajos Fülöp alatt consul Civita-Vecchiában; a külügyministerium őrzi diplomatikai levelezését; ennek nyomán e ministerium egy hivatalnoka, a *Revue historique* derék munkatársa, *Louis Farges: Stendhal diplomate; Rome et Italie de 1829—1843.* (291 l.) cz. alatt az austriai, forradalmi és pápai Olaszország belső viszonyairól érdekes felvilágosításokat ad és különösen az 1829., 1831., 1832. és 1834. évek eseményeit világítja meg. — Egy névtelen *Lettres intimes de Stendhal* cz. alatt baráti leveleit közölte, míg *Cordier* a ki már több éven át foglalkozik ezen íróval: *Stendhal raconté par ses amis et ses amies* cz. alatt egy kis műben meghitt baráti körét mutatja be.

Mindezek után a Hachette-féle gyűjtemény is szentelt neki biographiát. De az, a kit annak megírásával megbíztak, *Rod*, nem volt képes minden igénynek megfelelni. A Stendhalisták roppantul rátámadtak. Rod mindenestre ma egyike a legjobb íróknak, a ki, ámbár Lausanneban tanít, Párisban, még pedig a legtekintélyesebb ujságokban és folyóiratokban fejti ki írói működését. Csakhogy, ha az ember Franciaország morális eszméiről, Danteről, a mai olasz költészetéről, Goetheről és végre még Stendhalról ír, — nem számítva a regényeket — úgy szükségképp gyakran elhamarkodott munkát végez. Nagy jelentőségét nem méltatta eléggé, a philosophust és kritikust alig említi, de mégis eléggé jól jellemezte két fő művét: «Le Rouge et le Noir» és «La Chartreuse de Parme» cz. regényeit, valamint útleírásait (*Mémoires d'un touriste, Promenades dans Rome*), és voltaképp ezek őrzik meg majd nevét.

Végül a volt közoktatásügyi miniszternek, *Spuller*-nek gyönyörű kötetét: *Lamennais*, kell felemlítenünk. A catholicismus e híres reformatóráról, a ki századunk első felében mint a keresztény socialismus ébresztője lépett fel, a pápai székkal összeütközött, míg rendjéből kilépett és minden dogmát elvetett, már Janet írt egy szép kötetet. Spuller mint politikus vizsgálja Lamennais személyében a catholicismus evolutióját századunkban. A Bretagne híres fia — Renan is az volt — papi pályája

kezetén ultramontanus volt; mintaképei ekkor de Maistre és de Bonald voltak; 1831-ben új metamorphosison megy keresztül; «Avenir»-jében a liberalis párt szószólója és mint ilyen nagy hatást gyakorol Lacordaire-re és Montalambert-re. Róma ekkor megint, de a vasfejű breton nem enged, még előbbre tör; általános szavazatjogot kíván és a nép nyomorának enyhítését kéri. Ekkor jelenik meg két fő műve: «Paroles d'un Croyant», ez a laikus evangéliom, és a «Livre de peuple». Róma kitagadja. De ki nem látja, hogy ma a pápai szék sokban Lamennaishez közeledik? Ki nem ismeri XIII. Leo leveleit a proletárok ügyében, ki nem látja át, hogy a mai katolikus-socialis párt, élén a nagy szónok de Mun, a Lamennais Evangéliomát frissítik fel? Spuller ezen evolútiót nagyon behatóan tárgyalja; szabad levén minden dogmától, íróját pártatlanul ítéli meg; sohasem vezeti tollát az intolerantia, csak a hála és csodálat kifejezésével szól a nagy lángész eszméiről.

A fontosabb kiadások közt említendők Gaston Paris, *Extraits de la Chanson de Roland* negyedik bővített kiadása (XXXIV. — 160 l.); *Extraits des chroniqueurs français*: Villehardouin, Joinville, Froissart, Commines, melyet szintén G. Paris és Jeanroy adtak ki; az első csakis Joinville-t, a második a többi hármát, melyekhez még néhány lapot Robert de Clari, Jean Sarrarin, Jean le Bel és Olivier de Marche történeti műveiből csatolt. A Grands Ecrivains de la France kritikus kiadásai közt: *Molière XI. kötete*, melyet Eugène Despois és Paul Mesnard, a két tudós kiadó, halála után Arthur Desfeuilles tett közzé. Tartalma csakis toldalékok és javítások az első tíz kötethez és az indexek. *La Fontaine VIII. és IX. kötete*, Henri Régnier-től, melyek Les Amours de Psyché et de Cupidon, Fragments du Songe de Vaux, kisebb prózai dolgozatait és dedicatióit, elegiáit, ódáit és verses fordításait, balladáit, sonnetjeit, kisebb költeményeit, egy útleírását és egyes leveleit tartalmazzák; a csodálatraméltó *Saint-Simon* kiadásból, melyet, Boislisle szerkeszt, a VIII. kötet, a mely az 1701. év eseményeinek van szentelve. St. Simon szövege 378 lapot, az Additions de St. Simon au Journal de Dangeau a 404. lapig terjednek; innen végig (715 l.) a kiadó történeti, irodalmi és egyéb jegyzetei. A teljes kiadás harmincz kötetre van tervezve, — vajha az agg tudós művét befejezhetné! Már a megjelent kötetek is fen fogják tartani nevét.

A Lemerre kiadásában megjelent *Oeuvres complètes de François Villon* (CXII — 365 l.), melyet Auguste Longnon, a Collège de France-on a történeti földrajz tanára, a ki, mint láttuk, Desjardins nagy művét bevégezte, adott ki. A bevezetés remek; a szegény koplaló költő alakja az escholiers társaságában elevenen kidomborul; a Coquillarts, (félíg tolvajok, félíg utcán állók, kiknek nyelvét Villon ismerte) ezek tusái az

Université-vel, pereik, verekedéseik, — szóval e furcsa vitézek minden tetteihíven vannak ábrázolva. Longnon a tévesen Villon-nak tulajdonított darabokat nem vette fel, balladáihoz lexikon-t csatolt, mely nélkül alig érthetők, azonkívül számos jegyzettel minden művelt ember számára hozzáférhetővé tette íróját.

A francia prosodia terén két fontosabb művet jelezhetünk.

Clair Tisseur, Modestes observations sur l'Art de versifier (355 l.) cz. alatt nem rendszeres prosodiát írt. Pedig erre nagy szükségünk volna. Eddig tudományos alapon nyugvó metrikánk nincs. A legjobb még az, a mit Banville és Le Goffic Thieulin-nel együtt irtak. Az első mint a Parnassus nagy költője inkább saját metrikáját magyarázza. A két utóbbi hasznos kézikönyvet nyújt, de nem eléggé bő és a külföldi metrikára nincs tekintettel. Tisseur is inkább csak elmés megjegyzéseket tesz, de látszik, hogy tárgyát jól ismeri s hogy a latin, német, olasz és spanyol metrikáról is van tudomása. Ezek rhythmikáinak összehasonlítása a francziával képezi a mű bevezető részét. Erre a caesura, a rím, hiatus, enjambement, inversio, elisio, alliteratio, assonantia tanát adja elő, de soha dogmatica; csak jegyzetek alakjában fordul az olvasóhoz, a kit tegez. Végül a különféle versidomokról mond sok érdekeset, mint a stanza, lai, virelai, rondel, triolet, rondeau, ballada — XV. és XVI. századi jelentésben — sextina, villanelle, sonnet, terza rima, pantoum és ghasel. Minden egyes idomra a legkitünőbb példákat hozza fel és e példák nyomán mutatja ki vagy a szépségeket vagy a hibákat.

Csak a minap jelent meg *Maurice Souriau*, poitiers-i tanár vaskos kötete: *L'Evolution du vers français au XVII-e siècle*, melyet csak jelezhetünk; jövőben behatóbban fogunk róla szólni, mert ez a mű itt ritkaság. Oly behatóan mint ebben még eddig nem tárgyaltak metrikai kérdéseket.

A cikkgyűjtés, mely itt oly nagyban dívik, több kötettel gazdagította az irodalmat. A legkiválóbbak e téren *Melchior de Vogüé*, *Brunetière*, *Faguet*, *Larroumet* és a fiatalabbak közt *René Doumic*. Az első, a ki most politikai téren akarja érvényesíteni neo-katholikus nézeteit, *Regards historiques et littéraires* cz. alatt adta ki a francia és a külföldi irodalmakra vonatkozó essayit, melyeket a *Revue des deux mondes*-ban közölt; a második *Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française* sorozatának V. kötetét bocsátotta közre, melyben az Allais és Brunot thesisei alkalmából Malherbe reformjáról értekezik; Bossuet és Bayle, valamint a francia irodalom főjellegei képezik a többi részt. Faguet, miután minden egyes század nagy íróit külön külön kötetben tanulmányozta, *Politiques et Moralistes* cz. alatt a XIX. század egyes kiválóbb alakjaival — Mme de Staël, Bonald, de Maistre, Guizot — foglalkozik; Larroumet kisebb elszórt cikkeit *Etudes de litté-*

rature et d'art cz. alatt adta ki; a «Somaize et la littérature précieuse»; «Adrienne Lecouvreur»; «A romanticismus francia eredete», «Scribe», «Napoleon herceg», a kit Larroumet a szépművészetek akadémiájában helyettesít; «Brunetière» cz. cikkek különösen kiemelendők; azután egy *Essais d'histoire et de critique dramatique* cz. kötetben főleg a színházra vonatkozó cikkeit adta, így az «Oedipus király» színrehozatala alkalmával Sophoklesről értekezett; «a középkori francia komédiáról» (szerinte csakis a Pathelin ér valamit, a többi mind silány termék); «Molière-től Marivaux-ig»; «Shakespeare és a francia színház»; «Beaumarchais»; «A színház és az erkölcsök» és egyéb a párisi színházakra vonatkozó adatok teszik tartalmát. Szép hírre vergődött aránylag rövid idő alatt Doumic, kinek két kötete «Portraits d'Ecrivains» és «De Scribe à Ibsen» a Moniteur színházi jelentésein kívül Dumas, Augier, Sardou, Feuillet, a két Goncourt, Zola, Daudet nagyon beható és éleselmű jellemzését adja.

Mindezeket túlhaladja a francia kritika és æsthetika egy régi mestere: *Emile Montégut*, ki habár nem akademikus és soha sem vert fel sok port, az első helyet érdemli meg. Utolsó gyűjtése: *Esquisses littéraires*, Desbordes-Valmore asszonyról, Gustave Planche-ról, a *Revue des deux mondes* hajdani kritikusról, Victor Hugo és a romantikusok nagy ellenéről, Stahl-ról, (Hetzel kiadó és író álneve), Blocqueville marquise-ról szól.

J. J. Weiss színházi cikkeit, melyeket e nagy író a *Débats*-ban közölt, szintén összegyűjtik. Eddig az első kötet jelent meg *Autour de la Comédie française* címmel. *Georges Pellissier*, a kinek műve a XIX. század irodalmi áramlatairól jó fogadtatásban részesült, *Essais de littérature contemporaine* cz. alatt a jelenlegi irodalom pessimismusáról, a shakespeare-i drámáról Franciaországban, Feuillet, J. J. Weiss, Zola, Bourget, Marcel Prévost, Paul Margueritte műveiről — e két utóbbi a fiatal regény- és novellaírók közt az első helyet foglalják el —, Brunetière kritikai elveiről szól. Philologusokat különösen az alexandrinus-vers evolúciójáról a francia költészetben cz. értekezés érdekelheti.

VIII. Idegen modern nyelvek és irodalmaik. Az irodalomtörténeti művek e téren eléggé ritkák. Az olvasó közönség csak némileg érdeklődik irántuk, s ha néha-néha egy thesist nem jelezhetnénk, úgy az úgynevezett «littératures étrangères» rovata alig léteznék. De a minap jelzett nagy haladás az oktatás terén nem lankadt meg; a német és angol nyelvet minden középiskolában, sőt az előbbi a polgári, kereskedelmi és egyéb intézetekben is tanítják. A mi az iskola szükségleteinek megfelel, annak bővíben vagyunk. A felsőbb oktatás terén a Collège de France-on, a hol a «langues et littératures d'origine germanique» cz. tanszéket hosszú éveken át a nagy Guizot fia, Guillaume, a Shakespeare-fordító, foglalta el, (és ott mindig csak az angol irodalomról szólt), jelenleg

Chuquet, kinek érdemeit már méltányoltuk, foglalja el. Remélhető, hogy most nem csak hadi történettel, hanem a német irodalom történetének megírásával is fog foglalkozni.

A német irodalom terén először két kézikönyvet említünk, melyek arról tanuskodnak, hogy a középiskolák nemcsak nyelvtani, de irodalmi szempontból is tesznek haladást. A német tanítás tanfelügyelője A. Bossert *„Histoire abrégée de la littérature allemande depuis les origines jusqu'en 1870.”* (569 l.) cz. alatt nagyon hasznavehető könyvet írt, melynek fő érdeme az egyes irodalmi iskolák elágazásainak feltüntetése. Az irodalmat hat korszakra osztja, melyek a népvándorlástól a Hohenstaufen házig terjedő emlékeket, a középkori irodalmat a feudalismus befolyása alatt, ugyanazt a polgári elem befolyása alatt, a reformatiót (1493—1618), a francia befolyást (1618—1740), a klasszikus kort (1740—1805), a romanticismust és az újabb iskolákat ölelik fel. A tisztán irodalmi rész már a Grande Encyclopédie-ben jelent meg; de ezen tankönyvben a szerző számos kivonatot közöl francia fordításban, úgy hogy a tanuló egyszersmind az egyes korszakok főbb műveivel is megismerkedhetik.

Ugyanily irányu a *Dietz, „Angleterre-Allemagne”* (600 l.) cz. kötete, a mely a két irodalom főbb íróit biographiákban és kivonatokban mutatja be; e kötetet egy második (*Italie-Espagne*) követte, ugyanily beosztással.

Csak két thesist említhetünk meg ezek is vajmi silányak. *Wysocki*, párisi lyceumi tanár, *„Andreas Gryphius et la tragédie allemande au XVII-e siècle* (456 l.) cz. alatt Gryphius drámáinak jó és beható analysisét adja, de a kort és egyáltalán az irodalomtörténetet kevésbbé ismeri. A bevezetés különösen gyenge; s mit szóljunk ilyféle semmit mondó phrasisokhoz: «Aristote semble avoir écrit pour les Allemands», vagy pedig: «L'esprit d'Euripide a le plus d'analogie avec l'esprit allemand» és még több ily paradoxon! A mű négy részre oszlik. Az elsőben a német színház történetét a XVI. századtól Gryphiusig adja. Alig nyújt annyit, mint a nagyobb német irodalomtörténetek. A második rész a mű veleje. Benne Gryphius darabjait ismerteti, s azok révén kimutatja újításait és dramaturgiai elveit, a mennyiben a tárgyak választásában, a drámai formában mutatkoznak. A harmadik rész az idegen tragikusok befolyását kutatja; részletesen szól az ókori tragikusokról — ez a rész nagyon gyenge —, a hollandiaiakról, Shakespeare-ről és a francia tragédiáról; végül Gryphius befolyásáról a XVII. század eszméire (?) és a színházra, különösen Lohenstein-t, Hallmann-t, Haugwitz-ot és, Christian Weise-t emelve ki. — A mű jó compilatio, de semmi egyéb.

Wysocki latin thesise: *De Pauli Flemingi germanice scriptis et ingenio* (140 l.) az ebbeli munkák mértékét sem üti meg. A bevezetés a

német irodalomról 1524—1624-ig szól, — egy csomó phrasis. Erre Opitz reformjáról és Flemingre való befolyásáról; ennek ifjúkori és későbbi költeményeiről és azok hatásáról mond egyetmást. Mi sem unalmasabb mint az ilyen döcögős latinsággal írt thesisek, a hol minduntalan német idézetek szakítják meg a mű fonalát, mintha a Sorbonne nem jobban ítélhetne a német nyelv és irodalom tanáráról, ha a francia thesis mellett egy német nyelven írt kisebb dolgozatot mutatna be. De hát a traditio! A forma, az egyöntetűség, mely minden administratiót jellemez, itt sem hiányzik; hova lennénk, ha a latin thesis helyett egy német vagy angol nyelven írt munkát mutathatnának be? Az ősrégi Sorbonne nem állhatna fenn többé!

Gryphiustól Kotzebue-ig nagy az ugrás. Kotzebuet a középiskolákban olvassák („Die deutschen Kleinstädter“ a negyedik osztály programján szerepel), valamit le is fordítottak; most egy az Université-n kívül álló író, a ki a belügyministeriumban működik, thesise tárgyául választotta. Tudnivaló, hogy az ily férfakkal szemben a Sorbonne nem mutatkozik szigorúnak. Azt a thesist, a melyet egy a felső oktatásban működő tanártól nem fogadtak volna el, egy dilettanstól elfogadják, ha csak jól van írva és nem tartalmaz nagy botlásokat. Ilyen a *Ch. Rabany* műve: *Kotzebue, sa vie et son temps, ses oeuvres dramatiques* (536 l.). Bizonyára nagy érdem, hogy a szerző nemcsak Kotzebue 211 szindarabját, hanem politikai és historiai iratait is átolvasta. R. eléggé kedvez e sokat gáncsolt írónak. Franciaországban a consulat és az első császárság alatt eléggé gyakran adták darabjait, ma csak a középiskolákban olvassák egy komédiáját, melyet vagy négy-öt jegyzetes kiadásban közöltek. Rabany művének első részében, mely hat fejezetből áll, Kotzebue elég bő életrajzát adja; de a korrajz, melyet beleszó, felszínes. Erre két részben darabjait, hosszú kivonatok kíséretében mutatja be; először a drámákról szól, melyeket tárgyük szerint romantikusokra, polgáriakra és történetiekre oszt fel, és végül a komédiákat a szokott rovatok szerint tárgyalja. E harmadik fejezet a thesis legjobb része, mert Rabany az Kotzebuenál található összes jellemeket öleli fel, és mindegyik osztályból a legtalálóbbs példákat hozza fel. A függelékben mind a 211 komédia meséjét adja, a mi felette hasznos munka. Végül bibliographiát találunk, melyből azt láthatjuk, hogy sok Kotzebue-i darabot, csekély változással még 1830-ban játszottak Párisban, de az átdolgozók néha elhallgatták a német író nevét.

J. J. Weiss, mikor még a tanári pályán működött, gyakran írt a német irodalomról. Halála után ezen czikkeket összegyűjtötték, melyekhez Sarcey bevezetést írt. Korántsem ütik meg a mértéket, melyet ma alkalmaznak. Mily nagy a haladás e téren, azt a thesisek nagysága és fontossága mutatja. Weiss doctoratusi thesise Hermann és Dorothea-

ról szól. Kis æsthetikai fejtegetés a német dissertatiók módjára, melylyel ma senki sem merne a Sorbonne elé lépni. S ha meggondoljuk, hogy a negyvenes és ötvenes években sok egyetemi tanár egész életén át mást sem tett közzé mint egy ilyen ékesen írt 70 lapnyi tanulmányt, akkor megérthetjük, miért maradtunk oly soká az eruditio terén a németek mögött. Csak alig húsz éve hogy a e téren emelkedett niveau. Weiss hátrahagyott czikkeinek címe: *Sur Goethe. Etudes critiques de littérature allemande*. Első helyen áll az említett thesis, mely minthogy könyvkereskedésben már nem volt kapható, megérdemelte hogy újra lenyomassák. Ujat ugyan nem mond, de finom észrevételei miatt elolvasható. A többi cikk 1855—1857 közt jelent meg a folyóiratokban. Az egyik *Dichtung und Wahrheit*-tal foglalkozik, a többi Herder, Hettner, Heine egyes műveiről, a metaphysikai és vallási regényről (*Eritis sicut Deus, Die Orthodoxen*) és a családi költészetről szól Freytag «*Soll und Haben*» megjelenése alkalmából.

Érdekes olvasmány *Frédéric Montargis* kötete: *L'Esthétique de Schiller*, a mely ugyan a nagy biographiák, Twisten, Tomaschek és mások után készült, de Schiller æsthetikai tanulmányainak szép analysisét adja. Az első rész, mely a történeti és életrajzi áttekintést adja, kevésbbé elégít ki. Látszik, hogy Montargis nem igen forgatta Baumgarten, Mendelssohn, Lessing és Herder æsthetikai műveit, és hogy Winckelmann korszakalkotó fellépéséről nincs tiszta fogalma. Különben, hogy mondhatta volna, hogy Aristoteles óta Schiller az első, a ki a költészetről és annak fajairól valódi theoriát adott; és igaz volna-e, hogy Schillernek sikerült az idealis és realis irány kiegyeztetése? A második rész, a mely a szép, az élet és művészet æsthetikájával foglalkozik, az érintett analysiseket tartalmazza, különös tekintettel a tragikumra, a pathetikusra és a Philosophiai levelekre; de sajnáljuk, hogy mindezen értekezések gyöngyét (*Über naive und sentimentale Dichtung*) nem méltatta eléggé. Kant, Humboldt és Goethe befolyását Schillerre (æsthetikai szempontból) eléggé bőven tárgyalta a szerző.

Marchand, a ki az osztrák lyrikusokról már két kötetet tett közzé, utolsó művében: *Poètes et penseurs*, az első és sorozatainak legnagyobb tanulmányát Justinus Kernernek, az utolsót pedig Marie von Ebner-Eschenbachnak szentelte. A többit a francia írókról (*Jules Breton*, kitűnő festő és író, a korán elhunyt *Guyau*, *Lamennais*, *Ackermann* és a színi kritikus *Bernard-Derosne*) szóló essayk töltik be.

Jaurès, a ki most mint socialista követ oly nagy lármát csap, tulajdonkép a toulousei fakultás bölcészeti tanára. Latin thesisében forradalmi eszméinek alapját Németországban kereste és: *De primis socialismi Germanici lineamentis apud Lutherum, Kant, Fichte et Hegel* (82 l.) cz. művében a Sorbonne nagy ijedségére a mai német socialisti-

kus mozgalom csirát Lutherben és a három bölcselemben kereste. Mielőtt a mai császárság anyagi viszonyai a socialismust szülték, már Luther vallási alapon fejtette ki, a keresztyén egyenlőség, az universalis pap-ság és egyéni szabad akarat tagadása folytán. Kant a birtok jogának socialis jelleget adott, Fichte egyszerű collectivista, Hegel pedig az evolutio tanával Marx közgazdasági evolutióját készítette elő; különben Lassalle Fichte tanulmánya, Marx pedig a Hegel-é. — Taurès, miután még francia thesisében (*De la réalité du monde visible*) metaphysikai fejtegetésekbe bocsátkozott, elment Carmeaux-ba, a hol a strikoló bánya-munkások megválasztották követnek. S most merje valaki állítani, hogy az ember a philosophiával nem viheti sokra!

Végül *Paul Passy*, a derék phonetikus, két thesisét említjük, a nélkül, hogy azok fejtegetésébe bocsátkoznánk. A latin thesis címe: *De Nordica lingua, quantum in Islandia ab antiquissimis temporibus mutata sit* (63 l.). A szerző, a ki több ízben utazott Islandban, kilencz fejezetben a sziget nyelvének történetét adja. German eredetű nyelv, melyet a IX. század folyamában kezdenek ott beszélni s melyből a svéd, norvég és dán nyelv vette eredetét. Annak legrégibb alakját, majd klasszikus korát ismerteti és főleg azt törekszik kimutatni, mily phonetikus változásokon ment keresztül a morphologia, a syntaxis és magok a szók jelentése. Mindezek okát kutatja és így francia thesisének egy jól kidolgozott fejezetét nyújtja.

Fontos a francia dolgozat: *Etude sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux* (264 l.), melyet az Akadémia megjutalmazott. Általános linguistikai kutatás ez, a melynek bevezetésében a tájszólásokról értekezik Passy. A thesis három részből áll; az elsőben a nyelv phonetikai elemeit vizsgálja és Sievers, Trautmann, Vietor, valamint Sweet és Ellis kutatásainak eredményét összegezi. A második rész, a mely a főbb phonetikai változásokról szól, a legterjedelmesebb és roppant nagy anyagot ölel fel. Passy minden lehető és képzelhető nyelvből hoz fel példát, jobb lett volna, ha csak az indogerman nyelvesoportha terjeszti ki figyelmét, mert a sémi és amerikai nyelvekről szóló jegyzetei vajmi értéktelenek. A legtöbb példát a germán és román népek nyelvéből meríti, de mint romanista nem oly biztos alapon áll, mint a germán téren. Teljesen elfelejtette a rhætiai dialectusokat, melyeket Ascoli és Gartner oly behatóan tanulmányozott és melyek a phonetikai változásokban nagyon gazdagok. A harmadik rész a nyert kutatások eredményével összes képet akar nyújtani, de a mely manap csak hézagos lehet. Műve mindenesetre sok kutatáson alapul és a német kritika elsőrendű műnek ismerte el.

Említsük fel itt, minthogy svéd-norvég alosztályt nem állíthattunk fel, hogy az Ibsen-kultus Franciaországban is meghozta gyümöl-

cseit. Többen fordítják a nagy drámaíró műveit, köztük főleg *Prozor*; németből-e vagy svédből-e, azt nem tudjuk. Elő is adják vagy a Théâtre libre színpadján, vagy más kisebb társulatok lelkes műbarátai segítségével. És minthogy a közönséget ezen a francia daraboktól annyira eltérő világnézettel meg kell ismertetni, az előadás előtt Lemaitre vagy Lecour, bőven előadják a mester gondolatmenetét, mily eszmét akart dramatizálni és mi az eredeti ezekben a darabokban. A clermont-i fakultás derék német irodalmi tanára még tovább ment; egy egész éven át szólt a város és egyetem hallgatóinak «A vadkacsa» írójáról. Ezen előadásokból került ki *Auguste Ehrhard* kötete: *Henrik Ibsen et le théâtre contemporain* (470 l.), a mely tán a legbehatóbb tanulmány, melyet eddig az írónak szenteltek. Ehrhard, kinek «Molière en Allemagne» cz. thesise derék íróra vall, Ibsen darabjait, azok realistikus stílusát, szépségeit, főbb alakjait behatóan jellemzi. Négy csoportra osztja őket: romantikus, philosophikus, modern és symbolikus darabokat különböztet meg; minden egyes csoport előtt magvas fejezetben Ibsen moralis nézeteit, realismusát és symbolismusát fejtegeti.

J. Tissot kötete: *Le drame norvégien*, Ibsen-en kívül Björnsonnal is foglalkozik. Nem oly beható mint az Ehrhard kötete, de jól fejt ki az ellentétet, mely a két író közt feltűnik.

Az angol irodalom terén a boldogult *Taine* röviddel halála előtt a «*Histoire de la littérature anglaise*» nyolczadik kiadását bocsátotta közre. Minden kötet végén *Jusserand* («l'un des cinq ou six Français qui connaissent toute la littérature anglaise», mondja *Taine*) az írók rövid életrajzi adatait, műveik lajstromát és a bibliographiát adta.

Ugyancsak *Jusserand*, a ki különösen a középkori angol irodalom alapos ismerője, *Les Anglais au moyen âge. L'épopée mystique de William Langland* (275 l.) cz. alatt a «*Piers Plowman*» visioinak nagyon kevésbé ismert íróját tanulmányozza. Langland, és nem Langley, a középkori angol földműves és polgár prototyponja. Született 1331 vagy 1332-ben, Chaucer kortársa volt; majd Malvern-ben, majd Londonban élt. Nem volt nagy tudománya és kenyérkeresetből egyházi énekes volt. Költeménye mint történeti forrás főfontosságú, mert a XIV. század községi életére és az akkoriban fejlődött parlamenti életre vet világot. *Piers* — Péter — a földműves eposának hőse; a törvény embereinek kapzsiságát és keményszívűségét ostromozza; a pápa hatalmát elismeri, de nem szereti, ha az állami ügyekbe avatkozik; maró gúnnyal kel ki a főpapság ellen; az alsóbb papság is romlott, velők együtt a barátok, az apácák és a zarándokok. *Jusserand* ezután a költemény nyelvezetét és művészetét ismerteti. Ez utóbbi vajmi elemi fokon áll, de a nyelvezet ment minden cziczomától, erélyes, néha durva. Néhány kivonat a Skeat kiadásából és egy glossarium teszi e tanulmány függelékét.

A lille-i fakultás angol tanára: *Auguste Angellier* az eddig létező Burns-biographiák legnagyobbikát írta meg két kötetes művében (mint thesis egy kötetben) *Etude sur la Vie et les Oeuvres de Robert Burns* (I. 574 l., II. 438 l.) cz. alatt. Egy tíz évi munka gyümölcse ez, mely idő alatt a szerző gyakran bejárta Skótszágot és az angol könyvtárakban hosszasan időzött. A mű első része (La Vie) a legeredetibb, mert Angellier Burns életének minden mozzanatát kutatta és a költővel együtt a vidékeket is bejárta, a hol tartózkodott. Művében Skótszág vonzó leírását találjuk; „Edinburg 1786-ban,” úgy irodalmi mint történeti szempontból érdekes fejezet. A skót írók, mint Currie, Chambers, Carlyle, Lockhart, Douglas, Shairp bizonyára sok érdekest mondtak e parasztfiúról, aki ekéjét tartva, énekelte néhányát a világirodalom legszebb dalainak; de egyikök sem hatott be annyira érzelmeinek bonczolgatásába, egyikök sem terjeszkedett ki annyira a költő levelezésére, környezetének, szüleinek, barátainak és barátnőinek, de különösen a helyeknek leírására, a hol életét töltötte. Csak így tette érthetővé Burns pályáját, kinek erőszakos, de egyszersmind gyenge jelleme minden szenvedélynek engedett, a kit a Múza époly gyakran hevített, mint a whiskey. Burns lelki állapotának rajza különösen sikerült; házassága Armour Jankával, végre belépése Edinburg fényes köreibe, a hol a Múza mindinkább elhallgat és a nők bámulata veszi körül, míg valami más érdekes dolog felé fordítja tekintetét. A második rész (Les Oeuvres) kevésbé sikerült; több értekezés egybeállítása az, melyek közt főleg „A természet érzülete a modern költészetben” kiváló. Burns majdnem összes műveit fordításban idézve találjuk itt; e mellett Shelleynek és Wordsworthnak is szentelt több lapot. A költői művek méltatása előtt Taine kritikája ellen szólal fel a szerző és Burns példájával kimutatja, hogy a «race, milieu et moment» itt nem magyarázza meg a költői egyéniséget.

A francia celtisták Nestora, *d'Arbois de Jubainville*, az ötödik kötettel befejezte *Cours de littérature celtique* cz. sorozatát. Az első kötet, mely az általános bevezetést tartalmazza és a kelták szokásairól, irodalmáról, a bardokról, druidákról és meseköltőkről szól, 1883-ban jelent meg; ezt követte a kelta mythologia; a 3. és 4. kötet, melyet Lot szerkesztett, a Mabinogion-t adta, a melynek alapján írta Renan híres értekezését: *Essai sur la poésie des races celtiques*. A jelen kötet Dottin, Duvau, Grammont és Lot közreműködésével látott napvilágot és a heroikus, a Leinster- és a mythologikus cyklusból hoz mutatványokat és fordításokat. Különösen érdekes benne Macpherson Ossian-jának összehasonlítása az eredeti dalokkal, de a mint Jubainville helyesen mondja: ha a skót hamisító 1762-ben a valódi ír szöveget közölte volna, legföljebb száz tudós érdeklődött volna iránta, minthogy azonban saját kora érzel-

mességét a régi kelta hősöknek tulajdonította, az egész európai irodalomra gyakorolt nagy hatást.

Említsük meg végül, hogy *J. Milsand*, ki régebben sokat írt a *Revue des deux mondes*-ba, angol irodalomtörténeti czikkeit egy vaskos kötetben gyűjtötte össze *Littérature anglaise et philosophie*. cz. alatt. Az első részben (Poètes et romanciers modernes de la Grande-Bretagne) Tennyson, Rob. Browning, Elis. Browning, Reade, Taylor, William Smith, Dickens, Campbell, Darley és Blake jellemzését találjuk; a másodikban (Philosophie et Religion) főleg a quakerekről, a modern protestantismusról és a positivismus előfutáiról van szó.

Az olasz irodalom terén csak egy fontosabb munkát jelezhetünk, melynek szerzője *Gabriel Séailles*, a Sorbonne-on a philosophia tanára. Címe: *Leonard de Vinci. L'artiste et le savant* (XV—550 l.). Ez egyike a legkitűnőbb psychologikus tanulmányoknak. Azért említjük főleg, mert inkább az író Vincivel és nem a művésszel foglalkozik. Vinci kéziratainak nagy részét a párisi Institut könyvtárában őrzik. Olvasásuk nagy nehézséget okoz, mert az olasz művész, mint a keletiek, jobbról balra írt. Hosszú évek során át fáradozott Ravaisson-Mollien könyvtárnok ezen iratokkal és hat folio kötetben adta ki képmásukat, olvasásukat és fordításukat. Ezek alapján tanulmányozta Séailles Vinci-t. Az ember bámul azon az óriási lángelmén, a mely Galilei, Bacon és Descartes előtt az experimentalis módszert hirdette, ki a scholastika, traditio és vak utánzás ellene volt, a ki nemcsak mint művész iparkodott először megmagyarázni a művészet törvényeit, a szép lényegét, a festészet alapszabályait, a perspectivát, hanem physikai, astronomiai, növénytani, bölcészeti és géptani ismereteiben is messze fölülmulta korát. Mert Leonardo, midőn az olasz hercegeknek szolgálatát felajánlja, csak utolsó sorban említi, hogy szobrász és festész; első helyen tudományát, mely béke és háboru idején az államnak legnagyobb szolgálatot tehet, emeli ki. És valóban Ludovic le More főleg ezért hívja meg udvarába, a hol új fényt vet az egész nemes társaságra. Séailles művének utolsó részében kimutatja, mint hatott Vincinél e sok tudomány művészi alkotásaira és viszont mit köszön a művészetnek æsthetikai systemája.

Ravaisson-Mollien nagy művének címe: *Les manuscrits de Leonard de Vinci*, publiés en fac-similés phototypiques avec transcriptions littérales, traductions françaises, avant-propos et tables méthodiques. 6 vol. in folio. Az akadémia több ízben megjutalmazta e publicatiót, mely a J. P. Richter-ét: *The literary works of L. da V. compiled and edited from the original manuscripts*, London, 2 köt. 1883, messze túlhaladja. Vinci-nek a festészetről írt művét Ludwig adta ki Bécsben: *Das Buch von der Malerei nach dem Codex Vaticanus herausgegeben* (1882)

három kötetben, de Ravaisson kötetei sok becses jegyzetet tartalmaznak e híres munkához is.

Gebhart, a ki a Sorbonne-on az olaszt tanítja, inkább a középkori olasz történetre és mystikus életre fordítja figyelmét; így e téren csak kevésbé fontos műveket említünk fel. Így *Gustave Chatenet*, *Etudes sur les poètes italiens* (292 l.) cz. alatt Dante, Petrarca, Alfieri, Foscolo és Giovanni Meli sicíliai költőről szól, de álláspontja ugyanaz mint az 1840. év kritikájáé. — Két tanulmány jelent meg Michel Angeloról, az egyik: *Michel-Ange poète; étude sur l'expression de l'amour platonique dans la poésie italienne du moyen-âge et de la Renaissance* (165 l.), finom psychologikus tanulmány, — a másik *Ollivier*, a császárság miniszterének műve: *Michel-Ange*, inkább a művészt tekinti és annak műveiről ad gyenge képet.

Ide sorolandó *Rabany* latin thesise: *De Goldonio, italicæ scaenæ correctore* (159 l.), a melyben az olasz színház rövid történetét Goldoni előtt, ennek befolyását az irodalomra, francia utánezatait és drámai jellemeinek osztályozását adja.

A többi ország irodalmáról itt alig lehet szó. Ha oly irodalomról, mint a spanyoloké, két éven át csak egy kis kötet (*Comte de Puymaigre: Les vieux auteurs castillans* — 322 l.) jelenik meg, ha a spanyol befolyást a francia irodalomra, mely régenté oly nagy volt, még mindig homály borítja, mit lehetne más népek irodalmát illetőleg várni. Sokat fordítanak oroszról, de azért vajmi kevesen ismerik ez irodalmat; a nagy sürgés-forrás ezen a téren is csak a divat és a politika szülöttje. Igaz, hogy egy-két intézetben elkezdték az orosz nyelvet művelni, a felsőbb oktatásban is több tanszéke van; *Léger*, aki a Collège de France-on előadja, egy orosz chrestomathiát is tett közzé minap, de mindez csak csekély kezdet. Hogy Magyarországot még mindig egy nagy szláv birodalom alkotó részének tekintik, az elég furcsa, de igaz. *Sayous*-nak, „*A magyarok története*“ cz. műve a Sorbonne könyvtárában a „*Littérature slave*“ rubrika alatt keresendő, és a magyar Akadémia kiadványainak czímet az Institut de France könyvtárnokai egy cseh szótár segélyével fordítják francziára! Csak az a néhány tudós, a ki Magyarországon járt, bír némi ismerettel a nyelvről; a többi, a nagy közönségről nem is szólva, csak a fővárost ismeri névleg. Innen ered, hogy a románok rossz francia nyelven írt panaszait oly komolynak veszik; hisz Picot, a ki a keleti nyelvek főiskoláján irodalmukat ismerteti, az ő szószólójuk. Szerb, rác, román — Picot úr szemében mind többet a magyarnál és tudományos színezetű művekben roppant sok badarságot ír össze.

Jelentésünk végére értünk. Újra tanuságot tesz arról, hogy a klasszikus nyelvek és irodalmaik, az archæologia és epigraphia mily nagy lendületet nyertek. Ha a szorosán vett nyelvtani művek gyérebbek mint

Németországban, úgy másrészt nem tagadható, hogy az ókori művészet terén első rendű tekintélyek folyton dolgoznak és maradandó becsű műveket közölnek. A honi irodalomban, ha a középkort némileg elhanyagolják, a nagyobb írókat nagy szorgalommal tanulmányozzák. A felületes, tisztán rhetorikai phrasisokból álló könyv mennél ritkább lesz; ezenkívül Német- és Angolországot is tanulmányaik körébe vonják, ha a többi európai államok irodalmát eddigelé kevésbé is művelik. A tudományos színvonal a philologia minden terén emelkedett és ma már valóban kár volna, ha a francia ebbeli bibliographiát elhanyagolnók. E jelentések szerény célja nem más, mint az, hogy az ebbeli útmutatásokat az olvasó és munkálkodó társaknak megadjuk.

KONT IGNÁ CZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1892/39.

27. Kalcsok Leó: Róma és Karthágó a II. pún háború idejében. (Kanizsai kegyesr. főgymn. 49 l.) — Ezen dolgozat írója nagy anyagba markolt s tán azért nem tudta sikeresen megoldani feladatát. A II. pún háborúnak tömérdek eseményeit felszínesen (még Bartal-Malmosi Liv. XXI—XXII. lapszéli jegyzetei is tüzetesebbek, hát még Capes-Fináczy előadása!) tekintette át s inkább csak megjegyzésekkel kísérgette őket; ezeken kívül az értekezésnek elején a római és pún népnek jellemét összehasonlítólag, befejezésében pedig a II. pún háborúnak következményeit mondta el kissé bővebben, mint azok Müller-Mangold ókorában vannak. Nem lelem föl dolgozatában sem Vaszarynak üde világosságát, sem Müller-Mangoldnak tömörségét, sem Bajzának v. Pórnak nemes lelkesültségét. A szerző kezdő ember, mint tanár is csak két év óta működik; azért nem veszi talán rossz néven, ha egy idősebb kartársa rámutat némely hibáira, vagy felfogásbeli túlzásaira, a melyeket későbbi pályáján esetleg érvényesíthet is, ha ugyan sikerül meggyőzőnm igazságomról.

Azon kezdem, hogy a történelmi tárgylagosságot nem tartotta szem előtt. Ugyanis a szóban levő két népnek elütő jellemét nem tanácsos egyoldalú nyilatkozatokkal kitornyosítani és elszigetelni. Megszűnt már az az idő, mely a népeket tisztán fény-, vagy pusztán árnyék-oldalaik szerint becsüli. Sem a római nem volt az a szelid és kegyesen atyáskodó, másrészt vitéz nép, a minővé a rhetorikus történetírás tette, sem a karthágói az a haszontalan, gyáva és önző nemzet, a milyennek sokan (a szerző is) föl szeretnék tüntetni. Minden nép, akár az egyes ember, a jó és rossznak vegyülete, s az egyik népet anyagi jónak, a másikat ördögi

gonosznak tüntetni föl: ellenkezik az osztó igazság követelményével. Van egy könyvecske a magyarban is, mely elég nyíltan szájunkba adja ezen felfogás igazságát, melyet K. úrnak figyelmébe ajánlok, s mely e dologról imígy őszintéskedik: «Gyakran találjuk, hogy a rómaiak ellenségeikről mint hűtlenekről szólnak; a legtöbb esetben azonban, melyeket a történetben olvasunk, a hitszegés a rómaiak részén van és nem ellenségeiknél. Ez kitűnik már, ha a rómaiakat saját történetíróik művei szerint ítéljük meg; de ha fenmaradt volna számunkra a másik fél embereitől írt történet is, például a samnitoktól vagy karthágóiaktól, kétségtől még több példát találnánk.» (Wilkins-Keleti, Róm. régiségek 9. l.). Igen, az ellenkező félnek tudósításai adnának csak kellő képet a rómaiak tetteinek valódi értékéről; mert Livius és társai elől a nemzeti elfogultság és rokonérzelem sokszor elfödte a tiszta igazságot. Ezzel azonban korántsem akarjuk kitörölni a történelem lapjairól az igazi hősiségnek lélekemelő példáit a rómaiak részén (v. ö. Cic. Cat. mai. c. 20: *legiones nostras saepe profectas alacri animo et erecto, unde se nunquam redituras arbitrarentur*).

Sokat írtak már arról is, hogy a sémi fajt mily mérővessző szerint kell megítélni, s hogy benne rossz oldalai ellenére is mily jó tulajdonságok észlelhetők (l. a Budapesti Szemlében Leroy Beaulieu-nak cikkét, 1893. évf. okt. és nov. füz.). Nem vagyok professionatus historikus, de olvasok egyet-mást e téren s e népfajnak a keleten tett nagy hatását valóban bámulom az új fölfedezések világánál (v. ö. Winkler művét Babyloniáról és Assyriáról). Nem akarok részletekbe bocsátkozni, de tudomásom van a tényről, s csak mint hirdetett igazságra akartam a szerző figyelmét fölhívni. Alig tévedek tehát, ha a phoeniciai, illetőleg pún népnek¹⁾ szokásos, kiméletlen jellemzéséből sem hiszek el több dolgot K. úrnak és elvtársainak, midőn pl. (5. l.) embertelenségről, önzésről, zsarnokságról, kapzsiságról, gőgről stb. vádolja őket. Erre csak azt jegyzem meg, hogy egy-egy rút tett, ha ugyan előfordul, sohase legyen döntő ok valamely népnek megbélyegzésére; minthogy viszont a történelem lapjai az oly sokat dicsőített (a szerző is megteszi) indoeurópai faj (l. pl. Cæs. b. g. VI, 15—16) lelketlenségeit is megörökítik s az ő emberségesnek hirdetett jellemök értékét is alászállítják, midőn a spanyol kalandroknak Mexikóban, az angoloknak Elő-Indiában²⁾ viselt dolgairól emlé-

¹⁾ Azt hiszem, ismert dolog a szerző előtt is, hogy a phoeniciaiak (eredetileg khamiták voltak s csak később semitászodtak el; v. ö. Movers (erod. nevén Kaulen, a bonni egyetem kathol. facultásának tanára) és Gietschmann műveinek adatait Erdélyi L. dr. cikkelyében (Pallas-Lexikon, 7. köt.

²⁾ Tudjuk, hogy az angolok a sepoyokat vagy sipahikat azaz a fellázadt benszüllött csapatok katonáit az ágyuk szája elé kötötték s úgy lötték ki

keznek. Vagy talán a legújabb kor nem szolgáltat példákat a barbar-ságra? — De magának a szerzőnek értekezéséből is tudnék felhozni helyeket (28. 30. 43. 44. 45. ll.), a melyek a római népnek lelkét sötét színben tüntetik föl.

Hogy az assyriai népet kegyetlennek ismerjük a történelemből, azt én is tudom; de hogy a perzsa nép is (4. l.) hasonló volt volna, épen nem mondhatom. Általában szerzőnk nem igen tesz különbséget nép és nép között (v. ö. Alexander Bernát elemzését a népszellem- és néplélekről, Budapesti Szemle 1893. évf.); kelet népeivel pedig úgy bánik, mintha sem eszök, sem jóra való jellemök nem volt volna. Mit is mond egyebet ennél az a merész állítása: «A keletiek semmiféle nemes célökért, merészebb eszmékért valóban és igazán lelkesedni nem tudtak és nem is fognak tudni soha» (4. l.). Már kérem szeretettel, ez csak nem áll mind-egyik keleti népről! Hogy a török gyarló nép, azt tudom (ezt is a vallása tette azzá); de még egyet aligha lehet egész teljében olyannak mondani. Azt meg pláne, hogy hiúság, gőg (5. l.) és mi mindenféle lakoznék bennök kirívó, gonosz tulajdonképen, ezt vallásuk rendszerével lehet legjobban megczáfolni; mert oly fenkölt vallás tulajdonában levő nemzet, minő pl. a zsidó is volt, csak nem mondható gőgösnek? stb. stb.

Karthágó politikájának megítélésében közel jár a szerző a helyes állásponthez s általában igazat beszél felőle. De mégis úgy tetszik nekem, hogy Karthágó szerepét épen nem szabad hibáztatni azért, hogy nem hódított (6. l.) intézmények segélyével, mint a római nép vagy Árpád-házi nagy királyaink tették; mert a híres pún város egyszerűen kereskedelmi telepeket akart magának szerezni és biztosítani; e végből alkalmas pontok után látott, hogy ott fölülhesse sátorát, de különben a körülkö népek községi politikájába nem avatkozott. Általában saját céljairól folyólag kell a pún népnek politikáját is felfognunk s nem a római vagy más nép szempontjából ítélkeznünk felőle. A púnok tisztán kereskedelmi háborút viseltek Rómával s ebből folyó érdekeiket védték Róma ellen; de másrészt ő ellenökben meg az itáliai kereskedő városok védték a maguk érdekeit; mert tudták, hogy Róma nem teszi tönkre kereskedelmi érdekeiket, míg Karthágó fenhatósága alatt az ő külön érdekeik teljesen háttérbe szorulnak. Ebből következik, hogy az itáliai emporiumok nem annyira a jóságos urat tekintették Róma népében, mint saját kereskedelmi érdekeik méltánylóját annyiban, hogy nem boly-

levegőbe az 1857—58. háboruban, v. ö. Kaye, History of the Sepoy war; az ütközetek helyei: Dehli 1857 szept. 20., Lakhnan 1858 márcz. 19., Gwalior 1858 jun. 18. (Pedig ezek mikor történtek a kereszténység megalapítása után? !)

gatta őket a mondott téren, minthogy nem volt *κατ' ἐξοχήν* kereskedő város.*)

Az az állítás, hogy Karthágó serege nem volt elég vitéz (9. l.), nagy ellenmondásra talál az ember lelkében, ha végig futtatja lelki szeme előtt ama dicső tetteket, a melyekről még a római írók is értesítenek bennünket. Bizonyára nem voltak oly jó szárazföldi katonák, mint a rómaiak; de mint hajós nép, a tengeren valószínű, hogy ők maradnak vala győztesek, ha csupán tengeri hadviselésre szorítkoztak volna. Nekik kitartólag és kizárólag tengeri harczot kellett volna vívniok s Itália partjait nyugtalanítaniok, valamint az ellenséges partokon levő arsenálokat, hajógyárakat pusztítaniok, ha kedvező eredményre akartak jutni. De vajjon olvasunk-e ily hadviselő módról a II. pún háboru alatt bármely historikusnál? Még az I. pún háboru alatt így cselekedtek a karthágóiak, csak-hogy akkor több más taktikai hibát követtek el; ezeket azonban később kiköszörülhették volna s e tisztán kereskedelmi (a púnuság szempontjából) háborut a maguk győzelmével fejezhették volna be. Már Hannibál változtatott a hadviselésnek e módján, s csakis az ő lángelméjével bírták a púnok a nem nekik való hadakozást oly hosszú időn át folytatni. — De ha számításba vesszük Karthágónak vitéz lovasságát is (l. a cannæi csatát a szerzőnél), akkor igazán nem fojthatjuk vissza elismerésünket a púnok fegyelmezett zsoldosserege iránt, a mely különben derék hadvezérek alatt Siciliában, Italiában és Hispaniában igazán nagy dolgokat mívelt (v. ö. Heeren «Die Karthager» cz. művét); míg Róma lovassága tudvalevőleg sohasem tudott nagyobb jelentőségre szert tenni. Nem kellett volna azonban annyira bízniok az elefántokban sem, hanem miként Hasdrubál tevő, a jól gyakorlott gyalogságba helyezniök reményöket.

Mit szóljunk továbbá ahhoz a felfogáshoz (6. l.), hogy Róma humanus és igazi szerető bánásmódban részesítette a meghódított népeket? A történelmi kézikönyvek (így a Vaszaryé is, Ókor, 8. kiad., 116—117. ll.) jól elmondják, mi az a *ius Latinum* és *Italicum*, s az ember csodálkozva kérdi a szerző dicséreteinek elolvastára: ugyan hogy lehet a rómaiakat szelideknek rajzolni oly tettek után, a minőket e nép elkövetett? Bizony Róma is csak erőszakosan hódított (Vaszary 118. l.); hisz' mindenütt lefoglalta a vagyon harmadát, jogból mentől kevesebbet juttatott alattvalóinak, folyton a nyakukon ült, ha a maga érdekében jónak látta, rab-szolgaságba vetette, agyongyötörte, sőt az élők sorából is kitörölte őket

*) Elmemozdító szempontokat tár elénk e háboru megítélésére nézve Vincke is köv. művében: «Der zweite punische Krieg und der Kriegsplan der Karthager, eine historisch-politische Vorarbeit zu einer Geschichte des zweiten punischen Krieges», Berl. 1841. Az ide vonatkozó pontokat olvashatni Freund Trienniumában (IV, 83. l.).

(Capua, Tarentum, Karthago, Numantia, Korinthos). Hát a későbbi provinciái rendszerről mit szólunk?!... Leghelyesebben cselekszünk tehát, ha Róma alkotmányát és politikáját olybá fogjuk fel, hogy önzés és önérték kielégítésére czélzó hasznos intézmények megtestesülése volt.

Az sem tekinthető megállapított igazságnak, hogy a római hivatalok és állami méltóságok nyitva álltak minden kiváló tehetség előtt (8. l.). Én a történelemből egészen mást olvasok ki. Azt látom ugyanis, hogy csak roppant erőfeszítések után bírták a plebeiusok kiküzdeni jogaikat s még azután sem jutottak be egykönnyen a hivatalokba; mert tudva levő dolog, hogy a pún háborúk után is az oligarchák érdekei győztek, s egyes elzárkózott pártkörök diadalmaskodtak az összesség akarata és érdeke fölött, szakasztott úgy, mint nálunk a városi és megyei rendszerek mellett, vagy mint Bartal megjegyzi, sok téren az angoloknál és a demokrata francziáknál (Livius XXI—XII. kk. Bevezet. XX. lap.), a kiknek édeskevény joguk van másokat elítélni, ha becsületézésről és igazságról van szó. Említsem-e a homo novus-ok, mint Cato Censoriusnak esetét, vagy Cicero és másoknak küzdelmeit, hogy tehetségeiknek megfelelő emelkedést biztosítsanak maguk számára? (Boissier-Csiky, Cic. és barátai, 35. és 241. ll.) Nem hiába mondta már Sallustius (Catil. 23. 6.): «Quasi pollui consulatum credebant (nobiles), si eum quamvis egregius homo novus adeptus foret». A valóság tehát az, hogy hosszú küzdelmek után egy időre megnyíltak ugyan (inkább csak elméletben) a hivatalok a tehetség és érdem előtt, de csakhamar a pénzaristokratia kezébe jutottak.

Hogy az itáliai szövetségesek mind egyenlő lelkesedéssel viselkedtek volna Róma iránt (10. l.), szintén megczáfолható magának a szerzőnek előadásából (23. l. stb.); a mint egyebütt sem igen szívelték a római igát (a hibérek Spanyolországban, l. 38. lap).

Igen sok kifogás alá eső nyilatkozat található a római győző jellemzésében (34. s köv. ll.). Egyszer szemérmes, alázatos természetűnek, máskor pöffeszkedőnek van bemutatva s a lelki mozgalmaknak minden létrafokán átvezetve; holott egyazon emberben más-más vonásai ellenére is szükségképen föl lehet fedezni az alapjellemet, a mely a Scipiókon is végig vonul. Van bennök jó adat aristokrata érzés, de számoltak a nép érdekeivel is. Valami sajátzerű, szeretetreméltó kedvesség ömlik el valójukon, s kisebb hibáikat nem számítva a férfias római karakternek képviselői. Ezt bizonyítja az a nemes türelem is, melylyel a zamai győző az önkéntes számkivetés keserűségét viselő mind haláláig (183. Kr. e., l. Liv. 38, 50—53.; vele egy évben mult ki Hannibal és Philopoimen). Vitézek voltak ők a háboruban; de hogy holmi nemzetközi hadviselés módja és a szigorú becsületesség vagy méltányosság elvei szerint intézték volna hadi terveiket, nehezen mondható. A római nép természete nyilvánult bennök, s ha kellett, politikájoknak minden egyéb érdeket alárendeltek.

Igy volt ez a világ kezdetétől fogva a politikában mindig, s hiába hiszi a szerző az újkor népeinek eljárását szebb színűnek vagy éppen erkölcsösebbnek (48. l.); ott van Lengyelország sorsa s Oroszországnak előttünk folyó viselkedése: lépten-nyomon ellenkezőről tanuskodnak. — Továbbá a szerző szerint Scipio nem akarta Karthágót bevenni bizonyos nemes kiméletből, holott bevehette volna (40. l.). Én ellenkezőleg azt gondolom, hogy számításból nem tette. Karthágó ugyanis még korántsem volt kimerülve; hisz' alig segítette Hannibált, míg ez Itáliában volt. Másrészt emlékezzünk csak arra a nagy erőfeszítésre, melybe Karthágó bevételéül is került, s akkor megértjük azt, hogy Scipio mégis csak ügyes számításból tette azt, a mit cselekedett. Dehogy vezérelte méltányosság, hisz' most is kiereszkolt annyit, a mennyit győzelme fejében kiszarolhatott a vesztes féltől, miként a szerző is előadja. A III. pún háboruban 80—90 ezer római kellett Karthágó bevételéhez, míg most csak 30—40 ezer emberök volt a rómaiaknak, noha maga a vértagadó Masinissa is oldalukon küzdött önnön felei ellen, sőt éppen az ő lovasai döntötték el a kockát. Valószínű, hogy, ha Scipio erőlteti a dolgot, Hannibal onnipotenciája alatt egyszerre compacttá teszi a karthágói népet, mely mindeddig a béke és harcz pártolóra oszlott, s amazok elég szűkkeblűen Hannibálnak lehetetlenné tételébe bármínő áron is bele nyugodtak; míg ha a római vezér városuk végvesztét kívánta volna, minden meghasonlás nélkül bizonyynyal szövettek volna ők is (a békepárt) Karthágónak öregével-aprájával. Erre mutat az utolsó egyértelmű és elszánt küzdelem a rómaiak ellen, sőt, mint tudjuk, akkor is csak Róma intrigái és Afrika lakóinak vértagadása tette lehetővé a város capitulációját. — A mi végül Scipiónak demagógus hajlamait illeti, ebben sem mondható a rómaiak közt legelsőnek; hisz' megvolt ez a hajlam másokban is, hogy csupán Varro (cannæi) példáját idézzem reá (a szerző is fölemlíti) s hogy az előkelő származású néptribunusok névsorát ne is említsem. Titkos egyeduralmi törekvéstről (34. l.) azonban kár gyanúsítani őt; mikor tudni való, hogy csak a Gracchusokról kezdenek a historikusok ilyes célzatot föltenni, bár még itt is merész dolog a gyanakodás. Mert hát tessék bizonyítani: hol vannak rá a jelek, vannak-e biztos adataink ily irányzat föltételezésére? Én azt gondolom, hogy ilyen törekvést alig lehet világos bizonyítékokkal igazolnunk a Scipiókról, ép úgy nem, mint hazánk történelmében a költő Zrínyiről; pedig az utóbbi időben erről is hasonlót merészelt egyik-másik historikus föltenni (V. ö. Beöthy képes irodalomtörténelmében 12. füz. 375. l. Széchy cikkelyét). Azért ajánlva ajánlom, hogy hasonló merész föltevésektől tartózkodjék a szerző; bár szívesen betudom elhamarkodott ítéleteit fiatalos hevének, kezdőségével járó hirtelenkedésének.

A föntebbiekhez hasonló tévedés még, mikor azt olvassuk az érte-

kezés 5. lapján, hogy a púnok tökéletesen képtelenek voltak a tőlök függésbe jött s művelődésre képes népek egybeolvasztására vagy civilizálására; főleg ha a 33. lapon maga a szerző adja viszont tudtunkra, hogy Hamilkár oly szerencsével civilizálta Hispánia lakosságát, hogy tevékenységének eredményét még 50 évvel utóbb is megbámulták a Scipiók. Ez utóbbi állítására azonban csak annyit jegyzek meg, hogy már a púnok előtt voltak Hispániában phoeniciai gyarmatok, a mint Bartalnak ösmeretes bevezetése (VI. l.) is tanítja. E szerint az sem áll, hogy Hamilkár fődözte fel a spanyol ezüsthányákat (16. l.).

Általános hibául rovom fel e dolgozat írójának, hogy nem iparkodott tárgyának irodalmát felkutatni, főkép a részletes kérdésekben. Ha valaki, én tudom méltányolni bármely kérdésnek apparatus segélyével való megvilágítását, s bár jól látom a nehézségeket a könyvek beszerzésében, mégsem nyomhatom el magamban ama követelésemet, melylyel fiatalabb tanárainknál az irodalom fölkeresését legelső föltétellül tűzöm ki arra, hogy helyünket megállhassuk. A nagy összefoglaló munkákon kívül a monographiákat is kutassuk át, hogy dolgozataink megjelenésekor ne csak egymást méltányolhassuk pusztá elnézésből, hanem idősebb társaink elismerését is megérdemeljük. Tudom, hogy teljes munka mind a három pún háborúról még eddig nem jelent meg; Bötticher Vilmosnak 1827-ben kiadott s elavult művét mellőzve, Meltzer (*Geschichte der Karthager*, Berl. 1879) is csak egy kötetet adott ki hirdetett nagy művéből; de ott van a Müller-Mangold könyve s Niese-féle történelem (Müller Iván *Handbuch*-jában): csupán ezeknek könyvészeti rovatai is fölkelthetik kutató kíváncsiságunkat. Vannak azonban részletekben mozgó művek,*) a melyeknek szorgalmas forgatása felette fontos különösen nálunk, a hol akkora szerep jutott iskoláinkban Liviusnak. — Hiába keresem továbbá a dolgozatban egyes fontos kérdések megvitatását, minők a seregszámla, időszámítás (Liv. 21, 15, 38., még Pirchala is szól rólok 5. o. gyakorló könyvében), az alpesi út (l. Bartal Malm.

*) Ide tartoznak: *Stern*, Das hannibalische Truppenverzeichniss bei Liv., Berl. 1891, a melyben a híres lakinionii fölirat is fel van dolgozva; Böttcher kissé zavaros értekezése és Wölfflin vizsgálódásai Hannibál seregéről *Jahrb. f. Phil. Suppl. V*, 869.; Hesselbarth, *Historisch-kritische Untersuchungen zur dritten Dekade des Liv.*, Halle, 1889.; Fuchs, *Der zweite punische Krieg und seine Quellen*, Polybios u. Liv., nach strategisch-taktischen Gesichtspunkten beleuchtet, die Jahre 219. u. 218. mit Ausschluss des Alpenüberganges, Wr.-Neustadt, 1894. (Livius egyoldajú védője); Jumptertz, *Der röm.-karth. Krieg in Spanien 211—206*, Berl. 1892; Streit dolgozata a II. pún háborúról a Berl. Studien VI. kötetében; Gilbert régibb műve: *Rom und Karthago in ihren gegenseitigen Beziehungen*, Leipzig 1876, és Kelleré: *Der zweite punische Krieg und seine Quellen*, 1875.

függelékét), Minucius dictatorságának kérdése (Liv. 22, 31. 33.) stb. Megjegyzem még e helyütt, hogy mind a Mangold könyve, mind a Bartal-Malmosi bevezetése és egyéb függelékei több olyan pontot (amaz 16, ez 10 dolgot) tártak elő olvasás közben, a melyeket szívesen láttam volna szerzőnkönél is. Különben sok helyt oly hiányos az előadása, hogy kisded történelmek is túltesznek rajta. Különösen a hadtörténelmi helyek rajzát és csaták lefolyását óhajtottam volna kellő alapossággal előadva látni; mert a hogy' szerzőnk tárgyalja őket, az nem tárgyalás, hanem pusztá pedzése és kerülgetése a dolgoknak. Számbeli adatai (datum, hajók száma, pénzösszegek) is folytonos igazításra szorulnak; mivel bármit mond (11. 13. 32. ll.), a hozzáértő ember azonnal rázza a fejét, hogy talán még sem egészen helyes a felhozott mennyiség, mert bővebb utánjárás és egyéb szerzőkkel való összevetés hihetőbb adatokra fogna vezetni. Földrajzi nevei és állításai (20. 22. 27. 31. 33. ll.) tán minden lapon kihívják a kritikát (16. l. Lusitaniáról beszél, holott ezt egyáltalán nem hódították meg a púnok); személynevei (17. 27. 28. 41. 48. ll.) is öreg hibákban, sőt félreértésekben (37. 43. ll.) leledzenek, egyes helyeken meg pláne teljes tájékozatlanságról tanuskodnak (45. l.). Ellenmondás is elég akad az értekezésben, s mondhatom, akárhányszor olvastam meg, mindig több és több zavart fődöztem fel e cikkelyben. Egyszer (5. l.) azt mondja K. úr, hogy Utica is adófizetője volt Karthágónak (holott szövetségese volt, l. Mommsen I. 12. és 28.) s tüstént rá a 6. lapon ellenkezőt mond. A 18. lapon azt állítja, hogy Hannibál fegyverrel és csellel tört magának utat Galliába; míg a 36. lapon azt írja, hogy a gallusok szívesen fogadták Hannibált. A 23. l. olvassuk, hogy a segélyadást (Hannibál részére hazulról) rendkívül megnehezítette azon körülmény, hogy nem volt a púnoknak biztos kikötőjük Itáliában, a hol a segélyhadak kiszállhattak volna; a 27. l. ismét ezt: «Lokrinál és Krotonnál bárminő nagy hadsereg egész biztossággal partra szállhatott». Ellenkezés van a 17. és 32. ll. Sardinia és Melita szigeteket kereskedelmi *utaknak* mondja; pedig helyesen *álmások* voltak. Nagy mondás, hogy a zamai ütközet döntötte el az antik világ sorsát (41. l.). Egyes helyeken (3. 4. 5. 6. 7. háromszor, 8. 9. háromszor, 10. kétszer, 11. ll.) Mommsennak extravagáns mondásait használja fel a szerző szóról szóra, a nélkül, hogy idéző jelek közé zárná őket. Forrásainak (Montesquieu, Bossuet, Schlosser, Cantu) úton-útfélen hallható passusain kívül mit sem bír tanulmányozásukból felmutatni. Ha Pórnak Róma történetét vagy Müller-Mangold Ókorát a szerző fölnyitja, azt az öt Liv., Corn. Nepos és Polybios-idézetet ugyancsak megszerezhetné volna. De mily naiv dolog (16. l.) egyebek közt annak megállapítására, hogy «Hannibál korának legnagyobb hadvezére és embere», egy népszerű munka szerzőire (Held és Corvin) hivatkozni, a kik illusztrált Weltgeschichtéjük I. köt. 471. lapjáig már végig futottak az egész ős-

koron, keleti ókoron, a görögökön és Róma történelmének $\frac{1}{5}$ -ödén. Ezekon kívül K. úr sűrűn ismétli az egyszer megkedvelte phrasisokat, jellemzéseiben (v. ö. 35. l.) pedig az érthetetlenségig szórja a bombasztokat. Előadásában szónokias és pathetikus akar lenni, de legtöbbször üres szöfecsérlésbe téved; a leggyarlóbb szófüzések egymást érik soraiiban, egész közönségesek nála az egyeztetés elleni vétségek s még az alanyi és tárgyi ragozás helyes használatát is gorombán megsérti (pl. 6. l.: melyeket használta, 22. l.: minden legiőt megerősítik) stb., azonkívül helyesírása és központosítása is minden fegyelmezettség nélkül van.

Egybefoglalom immár a czímbeli dolgozatról szóló ítéletemet.

Ismeretes eredmények előadása a forrásidézés gondos mellőzésével, sőt a forrás mondatainak szétszórásával, hogy a bíráló valahogyan föl ne fedezhesse őket; figyelmes olvasás közben azonban Mommsen mondatai minduntalan fel-felbukkanak a szóáradat hig levében. Történetírói érzéket, tapintatot (ajánlom Csengery A.: «Történetírók és történetírás» és Lánczy: «Tört. kor- és jellemrajzok» cz. munkáinak olvasását) és pontosságot sehogysem tudtam a dolgozatban föllelni. Pædagogiai (nem paidagogiai? hisz' újabban elég bántólag és szokatlanul phaiékokat, Plataiait stb. mondanak a föltűnni vágyók) értékét sem bírtam felfödozni; keresem a gondolatmenetet, a természetes fejlődés módját, a fejlődés fokozatainak határozott kidomborítását, de hiába. Főhiba, hogy tulzásai, valamint számtalan sajtó- s egyéb hibája sohasem hagyják az olvasót megnyugodni állításainak igazságában, míg más művek is meg nem erősítik vagy útba nem igazítják. Az eredeti források tanulmányozása ily dolgozat frásánál elengedhetetlen: e munkában a forrástanulmányynak semmi nyoma. Szóval ez értekezés igazi programmtöltelék minden komolyabb cél és eredmény nélkül.

28. Kollmann Gyula: Homéros Iliásának II. éneke (fordítás az eredeti versformában). Aradi kir. kath. főgymn. 21 lap. — Nincsen oly verses fordítás, melynek már eleve ne juttatnék bizonyos foku elismerést. Tekintetbe véve ugyanis ama gondot, melyet már a kötetlen fordítás is megkíván, a kötött alakkal járó műgond még több fáradságot juttat eszembe olvasás közben. Elhíszem, hogy némely embernek könnyen megy a versbe-szedés mivelete; de a kinek nincs meg hozzá a talentuma, annak bizony csupa izzadságot szokott lehelni minden verse, s ritka eset, hogy az erőltettség ki ne érzénék dolgozatából egyetlen olvasásra is. Azért helyeslem én azoknak véleményét, a kik a verses alakban való fordítást congenialis férfiakra akarják bízni, s ép azért már alig várom, hogy egy igazi költői lelkületű egyénnek kezéből vehessem Homéros költeményeinek teljes fordítását. Egy éve azt hallottam ugyan, hogy Thewrewk Emil immár elkészült az Iliásnak 12 énekével; de azóta sem hallottam a mun-

kának tovább folyásáról. Valóban, ő tőle várhatni első sorban a Homéros költeményeinek minden tekintetben beváló fordítását, mint a kinek philologiai szaktudománya ama főbbik sajátsággal is párosul.

Ha azonban valaki úgy fog hozzá a fordításhoz, miként K. úr tette, vagyis épen csak verses alakra törekszik s az eredeti értelmének hű tolmácsolását másodrendű dolognak tartja, ott eltűnik belőlem minden elismerés, melyvel különben a szorgalomnak mindenkor adózom. Örömet meghiszem, hogy K. ur becsvágygyal fogott munkálatához ; de fájdalom, fordításának vizsgálata arról győzött meg, hogy igyekezete a munka folytán ellankadt, a Boiotia v. hajókatalogus nevű résznek (Görögország legrégibb topographiája) áttételében meg épen a 0 fokra szállott alá. Az első részben még csak tapasztaltam itt-ott sikerültebb részleteket (szép pl. a 320. sortól a veréb fiairól szóló leírás), de egyuttal találkoztam majdnem minden lapon olyan helyekkel is, a melyek csak épen hogy megközelítik az eredetiben rejlő gondolatokat s nem számolnak az őket kifejező szavaknak jelentésbeli árnyéklatával. Vagy többet mondanak mint az eredeti, vagy kevesebbet (v. ö. 4., 5., 37—40., 80., 210., 218., 291—2.; 2., 7., 297. vv. stb.) úgyhogy az olvasónak sokszor nehezeére esik a görög és magyar szöveg megfeleléségének kiderítése. Azonkívül megtörténik az is, hogy egész helyek kimaradnak, a melyek pedig a görögben olvashatók ; sőt az is, hogy a szerző minden rend és az eredetihez való szigorú alkalmazkodás nélkül, nagy kihagyásokkal*) s fölötte selejtessen fordítja le a hajószámla legeslegnagyobb részét, úgyhogy ember legyen, a ki e részben meg tudja állapítani a gör. és magyar szövegnek egymáshoz valóságát. Bizonyára menti fordítót a szóban forgó (második részletnek) száraz volta, valamint a sok tulajdonnévnek szertelen összehalmozottsága ; de akkor inkább hagyta volna az egész helyet fordítatlan, semmint oly gyarló alakban kelljen dolgozatát közrebocsátania. Mert cui bono ? ki, vagy mi nyer az ily fordítással ? Százszor inkább álljunk elő az eredetinek minden titkába belemélyedő prózai fordítással, mint ilyen-amolyan verses tákolmányynyal. Azt hiszem, Csengerinek és Gyomlaynak mintaszerű fordításai is sokkal érdekesebb termékei lőnek irodalmunknak az által, hogy Homérosnak minden finomságát éreztető szép prózával léptek föl, mint ha verejtékes költői alkotással lepték volna meg

* Ez énekben tudtommal a köv. sorokat szokták fattyu v. interpolált verseknek bélyegezni: 76—83., 116—118., 206, 252—56.; 491—93., 553—555., 558., 708—9., 724. s köv. (Philoktétés története), 862., sőt tudvalevőleg az egész katalogust is későbbi tordaléknak tekintik, v. ö. Ábel-Ilias 21. l., Szabó-Hunfalvy jegyz. 41. l., Szász K, A világirod. n. eposzai I, 493. és 504. ll., Csengeri jegyz. 46. l., Jebb-Homer (deutsch von Schlesinger, Berlin, Calvary, 1893.) 58. s köv. ll.; ellenkezőleg Télfynél Ilias-Bev. LXXI-II. ll.

a görög-pótló tanfolyam hallgatóit. Valóban, ők példát adtak rá, mikép kell a népies költésnek csinját-binját érthetővé tenni prózában bár, de irodalmi színvonalon álló nyelv segítségével s az eredetinek philologiai készlet alapján való tolmácsolásával. Náluk nem veszt sem a tartalom naivsága, sem a kifejezések üdessége; csupán a «formák daczait» (mint egykor Toldy F. mondá) nem erőltették, a melyekért azonban nyelvünk tősgyökeres szellemét s a gondolatok homérosi együgyűségét adták cserébe.

S vajjon a szerző mivel pótolta minket Homérosnak annyi bájaiért? Meglehetős verselésével, a mely a metszetekre kellő ügyet vet s a költői szabadalmakat nem épen sokszor használja (fekete: sokszor, fejedelem, továbbá más szavakban: 98., 154., 156., 184., 418. vv.), valamint elég magyaros nyelvvel (de hibák vannak a 113., 131., 152., 235., 265., 227. vvben), mely csak néhányszor alkalmaz szokatlan és régi v. nyelvjárásbeli szókat meg kitételeket (rivadás 206., rikács 230., heven 232., áncsori 243., elsohadoz 297., gyűrűt hány 326., seregéd sokában 355., meglaktat 393., szottyan 281., kólya 400., megimádkoz 431. Szabó Istvánból, zselyem 758., zajolás 784., eszténa 481., mindűtt 498., mindűnnen 786., méllő 799. stb.) s csupán háromszor (246., 291., 295. vv.) esik Baróti-féle szórendetlenségbe. Kisebb hibák akadnak ugyan a nyelvezetben is (pl. 90., 113., 131., 152., 235., 265., 227. stb. versekben), de általában meg lehet elégednünk a szerzőnek e nembeli ügyekezettel. Csakhogy persze a fordítás jósága nem csupán az előszámlált kellékeknek érvényesítésében áll. Itt a hűség a fődolog, szintűgy az eredetiben található gondolatoknak. a népies íznek stb. kiéreztetése, nem pedig a tartalomnak modernizálása. Temérdek kifogást lehetne ez irányban lapról-lapra támasztanom; de minek untassam velők az olvasót, mikor egyszerűen ki merem mondani, hogy a Szabó Istvánnak sokkal régibb keletű fordítása mind maig jobban kiállja a kritikát, mint a szerző verselménye. Ha meg az előttem levő jegyzetes kiadások diktálta finomságokat akarnám K. ur fordítására alkalmazni, vége-hossza nem lenne panaszomnak, melyre dolgozata bőven szolgáltat adatokat. Elferdített és furcsán irt tulajdonneveivel (pl. Fülöktetes, Pera, Pülaimenes, holott Talaimenes kell, Thiszbé, holott Thébé kellene, stb.) s ezeknek az eredetinel különb mértékre szedettséggel nem akarok vesződni; de néhány helyre mégis figyelmeztetem, hogy máskor jobban vigyázzon a szavak lexicalis jelentésére. Ime: a *φοιός*-t kancsal (225. v.) szóval fordítja, miként a legrégibb latin fordítások (így a baseli, 1779-ből való, 35. lap.) strabo-val v. paetus-szal (= bandsal); holott igazi értelme: plautus = löcs-, karika-, kaszás v. huszárlábu (v. ö. Ábel v. Csengeri jegyzeteit s Kempf fordítását, Szabónál: csámpás, Benseler-Autenrieth g. kiad, szótárában, 1891., a 898. lapon: v. ö. lat. falx, falcatus, falcones. *φάλλος* = die Schiffsrippe, krummbeinig). —

A 275. sorban az *ἀχρον* szót így fordítja: szemhunyorítva, pedig = zavart, buta tekintettel (l. Cseng. jegyz. 38. l. v. Elischer-Fröhlich szótárát). A 435. a hájnak «fodros» jelzöt ad, nem tudni miért. — Arésnak nem daliás termete, hanem csipeje hasonló az Agamemnonéhoz (zóné, 492. sor). — A 366. sorban nem genet. object. kell («Helenáért»), hanem subiect., miként Hunfalvy P. (a Szabó-féle fordításban), Csengeri (jegyz. 41. l.) és Ábel ajálják, bár Faesi (356. versben) a másikat sem zárja ki. — Az 510. sorban füvedús-nak fordítja az *εὐρύχορος*-t, pedig = weitplätzig, geräumig (Benseler); a 813. sorban meg a sárgá-nak az *αἰθων*-t, holott = barna pej (Ábel 139. l.).

Nem folytatom kifogásaimat, mert erős a hitem, hogy K. úr maga érzi ileginkább munkálatának fogyatékoságát, valahányszor előveszi s olvassa ihlettség nélkül szükölködő sorait. Pedig ő tőle jobb versek is tellenének, mert már megmutatta fordítási ügyességét az Aischylos Agamemnonjának egyik fonséges részletén (l. Philol. Közl. 1884. 316. s köv. ll.), a melynek szépen zengő nyelve s az eredetit megközelítő mély-sége méltán ama meggyőződést kelti bennem, hogy azóta szerző nem igen nyúlt lantjához; bár azt is tudom, mert Hellebrant Árpádnak könyvészeti adalékai közt följegyezve találom, hogy az Agamemnonból való mutatvány óta már az Ilias 18-ik énekével (Achill. pajzsa) is megpróbálkozott. Ez utóbbi fordítását nem ismerem ugyan, de akarom hinni, hogy benne az Agamemnon fordítójának ereje nem hanyatlott akkorát, a mekkoráról a jelen verzeset tanuskodik.

29. Király Pál: Forrásszemelvények a peloponnesosi háború történetéhez. 4—38. ll. (Fehértemplomi állami főgymn.) — Nagy érdeklődéssel fogtam kezembe az érdeemes szerzőnek, a jónevű archaeologusnak és historikusnak ezt a czikkelyét; de nem mondhatom, hogy meglegegedéssel tettem le kezemből. Jelen dolgozata részlet egy történelmi olvasókönyvből, melynek számára nem birt a szerző kiadót találni. K. úr ugyanis történelmi tanításunknak föllendítésén fáradozik s azt akarja, hogy a világtörténelem tanítása mellett már a gymnasium IV. és V. osztályában olvassák deákjaink élvezhető magyar fordításban az egykorú vagy akár későbbi, de a megfelelő nemzetbeli írókat s folytassák aztán a VI. osztályban; a reáliskolában pedig az V.-tól kezdve a VIII.-ig bezárólag ugyanazt tegyék, a hol a VIII.-ban már német, francia és latin (!) szöveget is lehetne velök olvastatni. Mindenesetre szép czélt tűzött maga elé K. úr, a melynek megvalósításához csak szerencsét kívánhatunk néki. Azt hiszem azonban, hogy az időből alig kerül ki annyi, hogy iskolai olvastatásba is elmélyedhetnének; mert a tapasztalás szerint úntig elég, ha az ókori nagy népek történelmébe, műveltségök szellemébe hatol belé az ifjuság az isk.-könyv nyomán s

akközben a tanítónak lelkes előadásából a jellemzetes mellékkörülményekkel, az egykorú írók munkáinak tartalmával s műveiknek szebb-részleteivel is megismerkedik. Másrészt tudnivaló, hogy úgys is eléggé szolgálja tanításunk terve a történelmi érdeket (Utasítások, 23. l.); így különösen: az I., II. és III. osztálynak magyar olvasmányai (v. ö. a Szinnyei, Kármán és Lehr-Riedl magyar olv. könyveit), a VI. osztályú magyar irodalmi tanításnak elméleti és gyakorlati oldala (v. ö. a «történetírás» cz. szakaszt a Névy, Dengi, Riedl és Góbi könyveiben), a latin tanítás pedig egész a VI. osztályig úgyszólván kizárólag Róma történelmével foglalkodik, azonkívül a görög tanításban is legalább két historikust tárgyalunk; úgyhogy elmondhatjuk, hogy az irodalmi főcél mellett elegendő tér jut a történelmi érdekkeltetésnek is. Ha már most hozzávesszük, hogy tanítványainknak magán v. házi olvasmányai kitűzésében sem lehet elzárkoznunk a történelmi érdek elől (v. ö. az Elischer-Jancsó-Boros-féle füzetes vállalatot), sőt az önképzőkörök munkássága közben is figyelembe kell részesítenünk a mondott czélt: akkor bizonyára nem lehet okunk kétségbe esnünk történelmi tanításunk állapotán. Azonban természetes dolog, hogy bárminő igyekezet igen méltánylandó a tanító részéről, ha eszközöket teremt elő a teljes siker biztosítására. K. úrnak csak dicséretére válik tehát, hogy ilyen szemelvényes könyvnek szerkesztésére adta fejét, a minőt a németeknél már 30 évvel ezelőtt szerzett vala Baumeister A. dr., müncheni professzor, Horbst Vilmossal ily czímen: «Historisches Quellenbuch zur griechischen Geschichte,» s talán nem is volna oly nehéz munka helyes didaktikai érzékkel hasonló chrestomathiát szerkeszteni nálunk sem, természetesen tanításunk tervének keretében és követelményei szerint.

A szerző jelen cikkelyének bevezetésében először is az országos tanítástervet bírálgatja, azután a maga felfogása szerinti módszert (források olvasásával) pedzi kissé zavarosan, majd a Thukydides életét vázolja röviden s utána érdekes szemelvényeket mutat be tőle a II., III., V. és VII. könyvből (Athén hadi ereje, védelmezések, a polgárság bevonul a városba; a pestis, a melyet bold. Hunfalvy P. is lefordított Thuk.-ról szóló tanulmányában; Periklés utolsó beszédje és jelleme; Plataiai ostroma; az állami és erkölcsi élet romlása; a Nikiasról nevezett béke; a sicíliai katastropha), közben pedig a Thuk. előadását kiegészíti Plutarchosból (hol maradt ennek élete?) vett szemelvényekkel (Nikias jelleme, Alkibiadés, a sicíliai expeditio, Lysandros, az Aigospotamoi melletti ütközet, Athén pusztulása). Ez dolgozatának tartalma.

A szemelvényeket mint fordításokat egybevettem az eredeti szöveggel s nem számítva a gyökeresb magyarosság elleni vétségeket és néhány stilusbeli nehézkességet, nem találtam erősebb kifogás alá eső helyeket. Csakis azt jegyzem meg, hogy a 8. lapon a 13. fejezetben és a

15. l. 60. fej.-ben egy-egy kihagyás fordul elő, mely az értelmet megzavarja. A fordítást különben, önmagában véve, közepesnek tapasztaltam. Nem lelem föl ugyanis benne azt a hűséget, az eredetihez való ama szoros ragaszkodást, a melyet főleg a Szenczy fordításaiban (Tacitus, Philothea) csodálok; de nem tudom felejtetni másrészt Laurentius Vallának híres fordítását sem, a mely szép latinsággal s könnyen érthetőleg Thuk.-nek minden kis finomságát érezteti. Ugyan miért ne lehetne tehát nálunk is hasonló kaliberű fordítást előteremteni? Van már több fordításunk Thuk.-ból (Zsoldos, Hegedűs, Szilasi s a régiektől több részlet), s valóban egy tökéletesebbnek megkísérlését vártam K. úrtól, a ki ekkép ír a bevezetés 6. lapján: «Tantervünk az V. osztályra Thuk. könyveit szabja meg olvasmányul. Szerencsésb választást alig tehettek volna — ha csak az olvasandó íróra vagyunk tekintettel —, de az osztályt, melyben tanítanunk kell a genialis görögnek munkáit, nem találták el. Az V. o. növendékei még nem elég érettek a lángeszű ember könyveinek egész teljességekben való megismerésére, bár nagyjában már tudják az I—VIII. könyvben feldolgozott eseményeket. Szolgáljon e tekintetben mentségül, hogy az illetékes tanférfiak nem tehettek másképen; mert a görög nyelvet helyettesítő tanfolyamok megnyitásakor az öreg Zsoldos Thukydidesén kívül nem adhattak tanulóink kezébe más, élvezhető nyelven fordított auctort.»

Ezeknek olvastára összehasonlítottam a Zsoldos fordítását a szerzőével: s a kettőt a legtöbb helyen szóról szóra egyezőnek találtam. Nem tudom, mit szól emez eljáráshoz az „öreg Zsoldos“; de a magam részéről nem találok megengedett eljárásnak az ilyfélé, a mely csupán néhány szórendi változtatás, szómásítás stb. árán új fordítás gyanánt adja ki másnak a munkáját. Még érteném, ha idegen nyelvű fordítások nyomán, tehát számba vehető fáradsággal, szerzette volna a maga fordítását, persze a forrás megjelölésével, — de ily módon fordítani még sem járja! Érdekes különben, hogy változtatásai épen nem emelték Zsoldosnak egyébként sok erénnyel dicsekvő munkáját, hanem lejjebb szállították, főleg magyarosság dolgában; ugyanis Csengerinek, mint a Zsoldos műve akadémiai bírálójának, körmeiről tanuskodó javítások helyett K. úr sok esetben oly kitételeket alkalmazott, a melyek csak ellaposították az eredetit.

Nem volt módomban a Plutarchos-féle szemelvényeket is összevetni másnemű fordításokkal; de nem akarom föltenni, hogy ezekben is hasonló módon cselekedett K. úr, mint amazokban.

Eljárásának megítélését bátran az olvasó közönségre bízom.

BÓDISS JUSZTIN.

30. Macher Ede: A mese és Lafontaine. (Lőcsei áll. főreálisk., 67 l.) — E kicsiny műfajnak egyik legjelentékenyebb képviselőjét tanulmányozta szerzőnk behatóan s e tanulmányairól ad ez értekezésében számot. Megelőzőleg a mese rövid történetét adja a legrégebb kortól Lafontaineig (1—21 l.).

Sokan és alapos kutatók foglalkoztak már a mese eredetével, de mindeddig általánosan elfogadható eredményhez nem jutottak. Aesopus az a név, melyhez a mese eredetét szeretik fűzni, de bármily homályos alak is maga Aesopus, annyi bizonyos, hogy nem ő a megteremtője a róla elnevezett műfajnak. Keller Ottó után elfogadható, hogy Aesopus csak a nép száján élő mesék gyűjtője s irodalmi feldolgozója, s csakis ily értelemben nevezhető a mese atyjának; már Plátó is ezt érti, midőn *μύθων συνθετής*-nek mondja. A mese eredetét sokkal régebbi időben kell keresnünk. A mese eredetét, — ha elfogadjuk, hogy ez a fejlődés első fokán a népszellem terméke — nem szabad *egy* bizonyos népnél, *egy* bizonyos helyen keresnünk. Nyoma megvan minden népnél, — természetesen mindenütt magán hordva az illető nép és vidék jellemző sajátosságainak nyomát, főleg a mi a szereplő állatokat s azok jellemét illeti. Az emberiség közös tulajdonának kell tehát a mesét tartanunk, s csak ha az irodalmi formába öltöztetett meséről van szó, kutathatjuk azt, hol jelent meg először e formában.

Benfey Indiában találta a mese forrását, onnan jutott Görögországba, de már azzal a jelentékeny különbséggel, hogy az Indiában ott-honos sakál helyébe a róka lép. Az ind mese fejlődésének első stádiumában, — s ezt szerzőnk nem emeli ki eléggé, — még nélkülözte azt a határozott didaktikus jelleget, melyet csak sokkal később nyert azoktól, kik a különféle «Utmutatások» számára feljegyezték.

Aesopus meséinek szövege is nagyon megcsonkítva és sokszorosán rövidítve jutott ránk. E megcsonkított szöveg volt befolyással Lessingre is mesetheóriájának megalkotásában. Csak Lessing halála után tudták meg, hogy már a görögöknek is voltak verses s Aesopuséinál sokkal részletesebben kidolgozott meséik, mint azt Babriosnak a jelen században felfedezett töredékei mutatják; ezek egyszersmind világosan bizonyítják azt is, hogy a mese eredetileg nem volt olyan szigorúan tanító irányú költemény; s ha Lessing hivatkozott is arra, hogy Aristoteles nem a poetikában, hanem a retorikában szól róla, az még nem döntő érv arra nézve, hogy a mese nem volt költői műfaj; az illető helyen Aristoteles csakis mint retorikai segédeszközt említi, — poetikája pedig csonka.

A középkori meseköltészetten gyorsan áthaladva, szerzőnk áttér Lafontainere; terjedelmesen adja életrajzát s jellemzését (21—41 l.),

azután következik Laf. meséinek kritikai méltatása (41—54) s végül a mesék morálja (54—67). Az életrajzi rész nem száraz biographia, hanem közbe van szőve Lafontaine általános jellemzése, tekintettel az akkori irodalmi viszonyokra; csak ez igazolja aránylag nagy terjedelmét. Kimutatja a különbséget a Lafontaine- és Lessing-féle, a költői és bölcsészeti mese közt. Lafontaine apologiája szerzőnknel érthető, de Lessing tulajdonkép nem magát Lafountainet, hanem csak annak szellemtelen követőit támadta meg Aesopustól való eltérésük miatt; Lafontaine előnyeit ő is méltányolta, bár elméletének felépítésében figyelmen kívül hagyta. Lessing főleg Batteux ellen kelt ki a meséről szóló IV-ik értekezésében, mert az a diszítések különböző fajait állította fel a meseírók számára. Abban természetesen igaza van szerzőnek, hogy Lessing elméletét nem szabad Lafountainere alkalmaznunk; ő nem keresi a mélyértelmű tanulságokat, sem erkölcostant nem tanít; «morálja leginkább józan életfilozófia». Kiválólag nemzeti költő, azért még ma is élő alak az irodalomban; értékét megadja Taine ítélete: «C'est Lafontaine, qui est notre Homère, ses fables sont notre épopée; nous n'avons pas d'autres.»

Az értekezés nyelve általában világos és érthető; előadása olyan, hogy a tanuló ifjúság is könnyen olvashatja. Nehány hely van mégis, a mely kifogás alá esik; pl. «magukat az evangelisták is állatokkal symbolizálták» (6); először szórendi hiba, azután meg symbolumról csak elvont tulajdonságokról szoktunk beszélni, pl. a medve symboluma az erőszakosságnak, a bárány a türelemnek, stb.; «szerencsés végzete itt Bouillon hercegnővel, ki a költők nagylelkű pártfogója volt, hozta őt össze» (31—32); «Laf. meséiben a drámai formát használja», nem korrekt az *előadás drámaiságának* kifejezésére; «latba vetette a szónok összes fogásait» (63). A francia idézetekben igen sok sajtóhiba éktelenkedik.

E hiányok mellett is komoly és alapos munka eredménye a jelen értekezés, melyet főleg a tanuló ifjúság forgathat nagy haszonnal.

Dr. HORVAY RÓBERT.

31. Mihelics Károly: A német nyelv középiskoláinkban s ennek tanítása főleg a III. és IV. osztályban. (Mármaroszi kegyestanítórendi gymnasium, 1—17. l.) — «Egy idegen nyelvet, legyen az bár élő, teljesen, mint az anyanyelvet, szóban és írásban elsajátítani lehetetlenség», úgymond ez értekezés szerzője, s a mennyiben ez elsajátításnak az iskolában kellene történnie, igazat is adhatunk neki. Igaza van abban is, hogy gymn. tantervünk és utasításaink nem is kívánják meg ezt a teljes elsajátítást, hanem csak, mentül pontosabb' elsajátításról szólanak. Valamely idegen nyelv tudásában pedig a szerző Felméri-

vel három fokot különböztet meg: 1. hallás és olvasással való értést, 2. beszélést, 3. beszélést és írást. Azt hiszi már most, hogy bizonyos vidékeken meg lehet elégednünk az 1. pontban említett eredménnyel is s hogy «elvégre ezen minimum, mely pedig mindenütt elérhető, teljesen megfelel az utasításoknak, melyekben a „minél pontosabb“ elsajátítás követeltetik, melyet azonban az „ad impossibilia nemo tenetur“ elvének érvénye határoz meg» (7. l.). Ebben azonban minden bizonynyal téved a szerző, — mert habár az Utasításokban említett «mentül pontosabb elsajátítás» fogalma nagyon rugalmas is, az mégis kitűnik az Ut. ide vonatkozó minden egyes passusából, hogy a hallottaknak és olvasottaknak pusztá megértése még épen nem elég az üdvösségre s hogy a tanulónak a német nyelv birásában sokkal nagyobb *activ* képességet is kell elérnie. — A mit azután a szerző amaz eredmény elérésére szolgáló «eszközök»-ül említ, az — ámbár az ő minimumának elérésére kétségkívül sok is — általában helyes és megfelel annak, a mit mai nap a nyelvtanítás czélszerű methodusául ismerünk s a mit az Utasítások is ajánlanak. Hogy a nyelvtanítás kiinduló- és középpontja az olvasmány legyen, hogy evvel kapcsolatban legyen egyfelől a nyelvtani szabályok levezetése, másrészt beszédgyakorlatok és írásbeli dolgozatok stb. Mindezt tüzetesebben kifejti a III. és IV. osztálybeli német oktatásra való tekintettel is és végül azokat a tételeket fogadja el irányadókul, melyeket Volf György e tárgyról szólva régebben kifejtett (l. *Tanár-egyesül. Közlöny* XXII, 82.).

A módszer kérdéseire nézve nem nyújt újat ez értekezés, melynek szerkezetén és előadásán különben is meglátszik szerzőjének kezdő-író volta. Egyáltalában kíváncsi tartanók, ha az efajta tárgyú értekezések írói nem annyira általános methodikus tanácsokkal szolgálnának a kartársaknak — mert hisz e tekintetben meglehetősen egyöntetű megállapodásokra jutottunk már —, hanem ha német nyelvi oktatásunknak inkább más kérdéseit világítanák meg. Így pl. mindenki tudja és az Utasítások is kiemelik, hogy a tanulók a különféle vidékek szerint a német nyelvnek nagyon különböző ismeretével lépnek a középiskolába s hogy ezen adott viszonyokkal a német nyelvi oktatásnak minden egyes iskolában a tanításnak egész legfelső fokáig számolnia kell. Nézetem szerint már most felette gyümölcsöző lehetne, ha amaz „adott viszonyok“-nak lehető pontos leírását kaphatnók meg, ha látnók, hogy az illető vidék ifjúságának zöme a német nyelvi anyagnak mily fokú ismeretével lép a középiskolába, hogy azután hogy fejlődik és bővül ez az ismeret s hogy pl. a VIII. osztályban e tekintetben (gondoljunk csak a syntaxisra!) még milyen hiányok vagy hibák találhatók a tanulónak nagyobb részénél, hogy milyen szabályok ellen vétének legtöbbet szóban és írásban stb. (Ily megfigyelések és feljegyzések történtek külföldön is,

teszem a *Zeitschr. f. d. österr. Gymn.*-ben is). Ekkép részletesen is megláthatnók, hogy egyes vidékeken milyen pszichologiai, a nyelvérzékben gyökerező akadályai vannak a német nyelv pontosabb elsajátításának s úgy nyelvtani irodalmunk, mint gyakorlati tanításunk jobban okulhatna az ily concreet adatokból, mint a már annyiszor ismételt általános jó tanácsokból.

PETZ GEDEON.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. november 7-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Heinrich Gusztáv*: Goethe Elpenor-töredékéről.

2. *Incze Béni*: Az infinitivus historicus (bemutatta Hegedűs István)

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil; jegyző: Petz Gedeon. Jelen voltak: Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Cserhalmi Samu, Fináczy Ernő, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Heinrich Gusztáv, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly és Reményi Ede választm. tagok. Az ülés lefolyása a következő volt:

1. A f. é. okt. 24-i választm. ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. Új r. tagokká választatnak: dr. *Széplaky János* kolozsvári keresk. akad. tanár (1895-től; aj. Szamosi János), dr. *Szakai Károly* pápai ref. gymn. tanár (1894-től; aj. Heinrich Gusztáv), *Szűcs István* budapesti kegyesr. főgymn. tanár (1895-től; aj. Maywald József) és *Kiss Béla* budapesti II. ker. kir. kath. főgymn. tanár (1895-től; aj. Reményi Ede).

3. A pénztárnok jelentése szerint a Társaság *bevételei* nov. 6-ig 3742 frt 57 krt, *kialásai* 3400 frt 79 krt tettek; a pénztárkészlet 341 frt 78 kr. Tudomásul szolgál.

4. A Társaság évi *közgyűlését* illetőleg a választmány azt határozza, hogy az f. é. *december 30-ikán* d. e. 10 órakor tartatik meg. A közgyűlés tárgyai lesznek: 1. az elnök megnyitó beszéde; 2. az első titkár évi jelentése; 3. a pénztárvizsgáló bizottság jelentése és a jövő évi költségvetés megállapítása; 4. választások; 5. az alapszabályok módosítása.

5. A választmány az Ügyrend 15. pontja értelmében kiküldendő *pénztárvizsgáló bizottságba* Bermüller Ferencz, Fináczy Ernő és Gyomlay Gyula, a *candidáló bizottságba* Maywald József, Hegedűs István és Némethy Géza vál. tagokat választja be.

6. Heinrich Gusztáv a Társaság tiszteleti tagjául való megválasztásra ajánlja *Szász Károly* ev. ref. püspököt, az elnök pedig ugyanily értelemben dr. *Hartel Vilmos* bécsi egyetemi tanárt. A választmány mind a két indítványt magáévá teszi és a közgyűlés elé fogja terjeszteni.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Régi joculatoraink történetéhez érdekes és fontos adalékot találunk Szinnyei Józsefnek «A magyar nyelvbe átvett oláh szavak» című értekezésében (MNyelvőr XXIII., novemberi füz. 489. l.). — Az oláh eredetű *sod* szóból indul ki, mely régebbi irodalmunkban több helyt fordul elő: «Ember czwff ees *sod* mykent ravaz» (Érsekújvári cod. 263); «Egy *sod* őrdög ottan am elő allapec» (Hoffgr. 199), és a budapesti egyetemi könyvtár 98. sz. XV. századi magy. glossás latin codexének 176. levelén: «sed nunc multi sunt de natura ioculatorum *sodh*, qui semper volunt comedere de alieno et nunquam de suo». Szinnyei az oláh *sod* szónak jelentése alapján kimutatja, hogy azok a *sodh* nevezetű joculatorok, hanswurst, harlekin-féle komédiások voltak. «A régi regösök (*regus* 1347. febr. 2. oklevél), *igriczek* mellé — úgymond Szinnyei — oda sorakoznak a *sodok*. A regösök énekmondásukkal, az *igriczek* zenejátékukkal, a *sodok* pedig bohóczkodásukkal mulattatták őseinket. A regösök kétségkívül magyarok voltak; a nevük is arra vall, de meg az is, hogy a magyarság nagy többsége csak a maga nyelvén szóló énekmondók előadását érthette meg, csak abban lelhetted kedvét. A muzsikáló *igriczek* idegenek is lehettek, s a nevükből következtetve, legalább az elsők, szlávok voltak (vö. ószl. *igrъ*, *igra*, *igrъ* spiel); de később is alkalmasint idegen volt a legtöbbje, mert a magyarnak soha se volt különös tehetsége a hangszeres zenére. Az alakoskodásra, bohóczkodásra, komédiázásra való hajlandóság szintén mindig idegen volt a magyar faj természetétől, azért eleve is föltehetjük, hogy a régiek «hanswurstjai» és «harlekinjei» ép úgy idegenek voltak, mint a mai «dummer August»-ok. Igaz ugyan, hogy a nehézkes és melankólikus oláh fajban sincsen valami különös alakoskodó, bohóczkodó, komédiázó tehetség, nincs meg a hozzávaló fürgeség, de a nevük eredetéből mégis azt kell következtetnünk, hogy azok a *sod* nevezetű joculatorok abból a fajból valók voltak, a melynek a nyelvéből ez a szó hozzánk került, t. i. az oláhból. A szó ott is idegen, szláv jövevény volt (vö. or. *šutъ*: spassmacher; úszl. *šutec*: narr; bolg. *všuten*, *všutliv*: scherzend, spasshaft; rut. *šutka*: scherz; — litv. *šutaš*: possenreisser sat.). Mi hozzánk a szó egyenesen a szláváságból nem kerülhetett, mert akkor nem *sod*, hanem **sut* v. legföllebb **sot* volna az alakja; a szláváságból átvett szavak végén ugyanis a *t* mindig *t* maradt, nem lett belőle *d*. Ellenben az oláhval teljesen megegyez a magyar alak, s azért határozottan onnan kerültnek kell tartanunk.»

— Nyugoti és keleti gótok. E két gót néptörzs neveinek első magyarázatát Jordanes (*De origine actibusque Getarum* cap. XIV.) adja: «*Ablabius enim storicus refert, quia ibi super limbum Ponti, ubi eos diximus in Scythia commanere, ibi pars eorum, qui orientali plaga tenebat, eisque praeerat Ostrogotha, utrum ab ipsius nomine an a loco, id est orientales, dicti sunt Ostrogothae, residui vero Vesegothae, id est a parte occidua.*» Jordanes szerint tehát Wisigothae a. m. nyugoti, és Ostrogothae a. m. keleti gótok, s e magyarázat a kérdéses népneveknek máig általánosan elfogadott etymológiája. De már Sievers (Paul-féle *Grundriss* I, 408) kétségbe vonta, hogy a *Wisi*-ben a mai *West* lappangna, Streithberg Vilmos pedig alaposan

kifejti (*Indogermanische Forschungen* IV, 1894, 300—09. l.), hogy a *Wisi-* vagy *Wesi-*, mely mint a gót nép neve egymaga is gyakori (*-gothae* nélkül), de egyéb germán tulajdonnevekben is található (pl. *Wisigart*, *Wisirich*, *Wisibadus* stb.) a. m. gör. *έως*, óind. *vásu-*, illyr *vese* = jó, derék. Ide tartoznak a Ptolemaiosztól említett *Wisburgioi* (a jó várakban lakók, l. Paul-Braune *Beiträge* XVII, 132) és a *Wesseaxon* (t. i. *Wes-Seaxon*) népnemek is. — De Streitberg az *Ostrogothae*, régebben *Austrogoti*, névnek ismeretes magyarázatát (keleti gótok) sem tartja kétségtelennek, bár elismeri, hogy a névnek ezen népetymológiája igen régi. Szerinte ez *austro-*, *ostro-* első sorban az idg. *ausro-*, *usro-* melléknévvel tartozik egy sorba és a. m. fényes. Lat. *auster* és germ. *ostar* (= kelet) csak későbbi képzések ugyanazon gyökekből. És itt figyelmet érdemel Jordanesnak egy másik megjegyzése (cap. XXIX): *„Rege Hallarico, cui erat post amalos secunda nobilitas Balthorumque ex genere origo mirifica, qui dudum ob audacia virtutis Baltha, i. e. audax, nomen inter suos acceperat.”* Ez a Baltha a. m. gót *balth-*s, mely ismét a. m. bátor, merész; de ennek megfelel a lit. *báltas* is, és ez a. m. fehér, fényes. A skand. *Baldr*, a 'fényes' isten, is ide tartozik. — *Ostrogothae* tehát eredetileg a. m. a fényes gótok. E nevet korán hozták a népek kapcsolatba a rokon *auster*, *ostar* szavakkal, melyek keletet jelentenek, és e népetymologia okozta azután a *Visigothae* névnek (nyelvészeti szempontból lehetetlen) magyarázatát: nyugoti gótok. — A *Gothi*, *Gothae* nevek a latin és görög íróknál, talán a Tacitusnál említett *Gotones* vagy *Gothones* nevek alapján alakultak, mert a skand. *Gautar*-nak megfelelően a népnek e neve kétségtelenül *u* hangzót tüntetett föl a tőszótagban; v. ö. *Gutones* Pliniusnál, *Gutthiuda* (a népnek egyetlen elnevezése valamely gót emléken: *Gut-thiuda*, azaz: gót-nép.) a gót naptárban és *Gutanio* a Pietroassá-h.

— A saliusi frankok neve még ma sincsen kellően megmagyarázva. A *Salii* név csak akkor lesz használatos, mikor azok a frankok, kiket e névvel közelebbről meghatároztak, már elfoglalták az *insula Batavorum*-ot. Koegel Rudolf (*Idg. Forschungen* IV, 1894, 314. l.) azért valószínűnek tartja, hogy *Salja* a. m. insulanus, szigetlakó. V. ö. germ. **sala* és lit. *salà* a. m. sziget. — Ugyanő (u. o. 319. l.) megkísérti a *Fledermaus* (denevér) szó etymológiáját is. Hogy e névnek a *Maus* (egér) szóhoz nem lehet semmi köze, ez bővebb magyarázatra nem szorúl, mert a régiek bizonyára nem is sejtették, hogy ez állat az emlősök közé tartozik. Hogy a névnek mai alakja népetymologiai ferdítés eredménye, ezt bizonyítják a legrégibb glossákban fennmaradt régi alakjai: *fledaremustro*, *fledaremustra*, *fleder-* vagy *fledremustro*. Kögel szerint az elrontott *maus* etymonja: *musa*, lit. *muse*, gör. *μῦα* (ebből *musja*), óbolg. *mucha*, orosz *muso*, lat. *musca* a. m. légy. A név első részéhez v. ö. svájci *fladere*, felném. *flattern*, azaz halkán repülni. A régiek tehát nagy légynek vették volna ez állatot, melyet azután halk repülése alapján határoztak meg közelebről. h.

— Az ószász *Heliandra* vonatkozó rendkívül fontos fölfedezésről értesít Braune Vilmos az Allg. Zeitung f. é. 106. sz. mellékletén. Zangemeister Károly, heidelbergi egyetemi főkönyvtárnok ugyanis, a vatikáni könyvtárnak egy Heidelbergből Rómába került IX. századi latin codexének üresen maradt lapjain egy másik, de szintén IX. századi kéztől írt, négy darabból álló ónémet alliteráló költői följegyzéseket talált, melyeknek egyike az ószász *Heliand* 1279—1357. verseit tartalmazza. A többi három följegyzés ó-testamentomi tárgyú, a mennyiben az egyik (26 vers) az első emberpár bűnbe esését, a második (124 vers) Kain és Ábel történetét, a harmadik (187 vers) Sodoma és Gomorrha vesztét tárgyalja, tehát mind a három egy IX. századi ószász Genesis töredékei.

Ismeretes már most, hogy Flacius Illyricus (Vlacich Mátyás, 1520—75) *Catalogus testium veritatis* cz., 1556-ban megjelent munkájának második kiadásában (1562) egy azóta elveszett és teljesen ismeretlen kéziratból egy előszót közölt (*Praefatio in librum antiquum lingua Saxonica scriptum*), mely szerint Jámbor Lajos császár egy szász költőt az egész szentírás verses földolgozásával megbízott és ez a dalnok azután e megbízatásnak kitűnően megfelelt volna. Minthogy az ó-testamentomnak költői feldolgozása nem maradt reánk, a szakférfiak egy része e praefatiót koholmányának, eshetőleg Beda Venerabilisnek (Hist. eccl. IV, 24) Caedmon angolszász költőre vonatkozó följegyzésével azonosnak tekintette; mások azonban (így én is, Ném. Irod. Tört. I, 93) úgy vélekedtek, hogy e praefatio csakugyan a *Heliand*hoz tartozik és hogy ennél fogva a IX. században az ó-testamentum is föl volt dolgozva ószász versekben. E nézetet lényegesen megerősítette Sievers Ede fölfedezése (*Der Heliand und die angelsächsische Genesis*, 1875), hogy t. i. a körülbelül 3000 versre terjedő angolszász Genesisnek vagy hatszáz verse (235—851. v.) kétségtelenül nem egyéb, mint egy eredetileg ószász nyelven írt szövegnek szószerinti fordítása, ill. angolszászra átírása. Sievers véleményét a szakférfiak majdnem mind elfogadták; legtekintélyesebb ellenzője a jeles ten Brink (*Geschichte der englischen Literatur*, 1877, I, 105), a ki az angolszász Genesisnek ezen részéről is azt hitte, hogy Angliában keletkezett.

Az új fölfedezés mind a két föltevést a legalaposabban igazolja, mert a vatikáni töredékek csakugyan az ó-testamentom ószász költői földolgozásának részletei, az első töredék (az első emberpár történetére vonatkozó 26 vers) pedig megfelel az angolszász Genesis 791—817. verseinek és fényesen bizonyítja Sievers éleselműségét, mert az angolszász versek csakugyan szó szerint vannak az ószász szövegből átírva.

Az új ószász szövegeket Zangemeister és Braune a „Neue Heidelberger Jahrbücher” IV. kötetének 2. füzetében fogják közzétenni. h.

— Weise Keresztély történeti drámáinak forrásait mutatja ki Hess Adolf: *Christ. Weises historische Dramen und ihre Quellen* (Rostock, 1893, 82 l.), a ki e daraboknak és forrásaiknak összehasonlításából egyuttal érdekes és tanulságos, bár kissé töredékes anyagot merít a XVII. századi rendkívül termékeny színműíró tehetségének helyesebb jellemzésére. Weise (nem

tekintve a Barclay ismeretes regényéből írt *Argenist*) hét történeti drámát írt, melyeknek forrásai a következők: 1. *Der gestürzte Marggraff von Ancre* (1679), forrása: Gabr. Barthol. Gramondus, *Historiarum Galliae ab excessu Henrici IV. libri XVIII.*, 1673. Weise a latin eredetét használta, mit a szereplőknek latinos nevei is bizonyítanak; különben 1679 előtt e munka nem jelent meg német fordításban. — 2. *Der Fall des frantzösischen Marschalls von Biron* (1687); e darabot még 1708. is adták Altenburgban és Bautzenben. (Egyéb Biron-drámákról l. Herrig-féle *Archiv*, 82. köt. 113. l. Egy Piron-bábjátékot 1666-ban adtak elő Lüneburgban.) Forrása: Jac. Aug. Thuani *Historiarum sui temporis libri CXXXVIII.* (1604—1620, németül 1622). Weise valószínűen a latin eredetiből merített, mert oly részleteket is használt föl, melyek a német fordításban elmaradtak. — 3. *Schauspiel von dem Falle des spanischen Favoritens des Grafen von Olivarez* (1685). Forrása: Ferrante Pallavicino követi jelentése Olivarez bukásáról (németül 1656). — 4. *König Wenzel* (1686) t. i. II. Ottokár cseh király fia, a ki 1271—1305. élt. A darab tárgya a gyermek Venczel menekülése Zittaubá, üldöztetése és szerencsés megszabadulása. Forrása csupán a hagyomány, mit Weise a darabhoz írt előszóban maga is hangsúlyoz: *Es bezeugt sich aber alles auf eine Tradition, damit unsere lieben Alten (Zittau régi polgárai) sich über die muessen viel gewust haben. Wir wollten auch einen grösseren staat (nagyobb szabású történeti s politikai tárgyat) davon machen, wenn sich nur in einem Historico was gewisses antreffen liesse.* Az ismeretes történeti forrásokat (Guben János zittau városi irnok följegyzéseit és Petrus de Zittavia krónikáját) Weise nem használta. Nincs is a darabban igazi 'történeti' elem és cselekvénye nem oly kerek, mint többi történeti drámáiban. — 5. *Trauerspiel von dem Neopropolitanischen Hauptrebelln Masaniello* (előadva 1682, nyomt. 1692). Forrása Nescipio Liponari elbeszélése (*Relatione delle Rivolutioni . . e Regno Napoli nel presente anno 1647 alli 7. luglio, 1648, németül is már 1648*). — 6. *Regnerus* (1684) és 7. *Urvilla* (1685), melyek még nem jelentek meg nyomtatásban, Saxo Grammaticus XII. századi dán történetén alapszanak; az előbbi csak töredékesen maradt fenn, az utóbbi teljes és igen érdekes darab, melynek nölhőse, szerzőnk ítélete szerint, Weise legsikerültebben jellemzett alakja.

A költő igen ügyesen használja fel forrásait, melyekből nagy gonddal szedi össze a legkisebb jellemző vonásokat és adatokat is, ha a rajzolandó képbe illőknek hiszi. Egyes kis megjegyzéseket egész jelenetekké vagy párbeszédekékké dolgoz ki és e párbeszédei sokszor meglepően sikerültek. De a nagy történeti actiók magaslatára ritkán tud emelkedni, a társadalom élén álló alakokat nem tudja jellemezni, mert nem tudja magát helyzetökbe belegendolni. Inkább érti és szereti a népet és az életnek köznapi eseményeit, melyeket sokszor eleven és igaz vonásokkal rajzol (pl. *Venczel*-ben). A forrásokból vett anyaghoz járul minden darabjában (*Olivarez*-ben is, bár az ellenkezőt állították) a komikus elem, mely néha igen nagy tért foglal el és sokszor volt vastag és izetlen. A költő e tekintetben tudatosan járt el, mert úgy volt meggyőződve, hogy a tragikus és komikus anyagnak közvetlenül egymás mellé állítása mind a kettőnek erejét és hatását fokozza. Az

Olivarez-ben azért kevesebb a komikus elem, mivel e darabhoz egy önálló vig dráma járult, mely, a czime után ítélve (*Ein lächerliches Schauspiel vom grossmüthigen und wunderthätigen Alfanzo, welches zu dem vorhergehenden musste präsentiert und als ein anmuthiges Interscenium gebraucht werden*), a komoly darabbal együtt, még pedig felvonásról-felvonásra váltakozva került színre. Weise kiváló drámai tehetségét műveinek forrásaikkal való pontos összehasonlítása is bizonyítja; ez összehasonlítás azonban újból kétségtelenné teszi azt is, hogy e tehetséget az iskolára való tekintet (mert e darabjai is iskola-drámák, melyeket tanítványaival előadatott) rendkívül feszélyezte és korlátozta. Nem hiába mondja a *Zittauisches Theaterum* (1683) érdekes előszavában: «Az iskola árnyas hely, hol az igazi fényt csak ritkán lehet megközelíteni».

h.

— Schiller Attila-drámájáról egy kis értesítést tartalmaz a württembergi 'Staats-Anzeiger' külön melléklete (1891, 15. sz.) Müller Ernő tollából, a ki azonban voltaképp nem tud e tervről többet, mint a mit én róla már évek előtt elmondtam (*Közl.* 1886, X., 188. l.). A berlini 'Der Freimüthige', Kotzebue lapja, írja 1804. júl. 19., hogy Schiller most egy Attila-drámán dolgozik, melylyel öszre el akar készülni: de kérdés, vajon Attila-története alkalmas drámai tárgy-e. Ugyanott olvassuk szept. 21. egy párisi ujság megjegyzését Schiller világtörténetéről és Attila-darabjáról: az elsőben bizonyára szerencsésebb lesz a német író, mint Bossuet, de hogy a másodikban szerencsésebb lesz-e mint Corneille, ez attól függ, hogy lángeszét fogja-e követni vagy 'hellénesezni' fog-e. Az 'Akademische Blätter' (1884, 614. l.) közöltek egy levelet, melyben Rochlitz 1804. szept. 10. értesíti Böttigert, hogy 'Schiller egyelőre félretette Attiláját', melynek pedig egy 1804. december 15. kelt stuttgarti levélíró is rendkívül örül. Ellenben Göchhausen kisasszony arról értesíti Böttigert, 1805. jan. 24., hogy Schiller, nem gondol semmiféle Attilára, de igenis le akarja fordítani Racine Phædráját Schiller halála után csakhamar (1805, 140. sz.) írja a 'Freimüthiger', hogy a költő nem dolgozta ki tervezett Attiláját, s e hírt egy weimari levél (a 164. számban) még megerősíti. Gondolt-e Schiller komolyan arra, hogy Attilát egy tragédia hősévé tegye? E kérdésre ma is igennel kell felelnem, mert különben a fenti többféle híresztelések meg nem magyarázhatók. De bizonyos, hogy e terv kidolgozásába bele nem ment, mert a weimari Schillertárban egy Attila-drámának semmi nyoma.

h.

KÖNYVÉSZET.

Albrecht János. Német olvasókönyv. Az olvasmányok alapján készült fordítási gyakorlatokkal. Gymnasiumok VII. és VIII. osztálya számára.. (8-r. IV, 304 lap.) Budapest, 1894. Eggenberger. 1 frt 60 kr.

Barna Jónás. Német nyelv- és olvasókönyv. A középiskolák alsó-

osztályai és a polgári fiu- és leányiskolák I. osztálya számára. (N. 8-r 164 lap.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 90 kr.

Balassa József. Magyar olvasókönyv kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára. I. kötet. Az első osztály használatára, retorikai bevezetéssel. (8-r. 234 lap.) Budapest, 1895. Lampel Róbert. 1 frt 50 kr.

Benedek Elek. Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése. Első kötet. Széchy Gyula szövegrajzaival. (8-r. VII, 486 lap.) Budapest, 1894. Athenæum. Vászónba kötve 3 frt.

Budenz József. Finn nyelvtan. (Hang- és alaktan.) Harmadik kiadás. Átdolgozta Szinnyei József. (8-r. 68 lap.) Budapest. Hornyánszky Viktor. 1 frt.

Ciceronak Archias költő védelmében tartott beszéde. Kivonatolta Szilágyi István. (K. 8-r. 18 lap.) M.-Sziget, 1894. Rosenthal Mór. 20 kr.

Dárid István. Latin olvasókönyv Livius, Ovidius, Phædrus műveiből és más költők gnómáiból. A gymnasiumok III. és IV. osztálya számára, valamint a reál- és polgári iskolák használatára. A tanítás legújabb módja szerint. Ötödik, lényegében változatlan kiadás. 33 ábrával. (8-r. VIII, 210 lap.) Budapest, 1895. Lampel Róbert. 1 frt.

Dóczi Imre. Görög nyelvtan összehasonlító nyelvészeti alapon. Iskolai használatra. Második, átdolgozott kiadás. (8-r. X, 308 lap.) Budapest, 1894. Eggenberger. 1 frt 60 kr.

Endrei Akos. Német stilus-gyakorlatok a középiskolák felső osztályai számára. Második javított kiadás. (8-r. 174, IV lap.) Budapest, 1895. Lampel Róbert. 1 frt 20 kr.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a m. tud. Akadémia. Az I. osztály rendeletéből szerkeszti Gyulai Pál. XVI. kötet. 5. sz. *Télfy Iván.* Új görög munkák ismertetése (8-r. 39 l.). Budapest, 1894. Akadémia. 40 kr.

Felsmann József. Német olvasókönyv. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. Erster Theil. Fünfte Auflage. (8-r. 198 lap.) Budapest 1895. Lampel Róbert. 80 kr.

Giesswein Sándor dr. Az urali nyelvek helyhatározói demonstratív elemei. (8-r. 29 lap.) Budapest, 1894. Szent-István-Társulat. 40 kr.

Góbi Imre. Magyar írálytan. A stilisztika első része. A gymnasiumok és reáliskolák IV. osztálya számára. Harmadik, javított kiadás. (8-r. 160 l.) Budapest, 1895. Franklin-Társulat. 80 kr.

Hampel József. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarországon. Első rész. Kétszáz képes táblával és a szövegben 48 ábrával. (N. 8-r. 174, CC. lap.) Budapest, 1894. Akadémia. 5 frt.

Harrach József. Német olvasókönyv középiskolai használatra. III. kötet. Harmadik javított kiadás. (8-r. 224 l.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. 1 frt.

Hellen remekírók magyar fordításban: 11. 16. kötet. (16-r.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. Köteteje 30 kr.

11. kötet. *Homer* Iliása. IV. füzet. Görögből fordította folyó beszédben Télfy Iván dr. Második kiadás. (301—396 lap.)

16. kötet. *Homer* Odysseája. II. Füzet. VIII. 424—XII. ének 330. verszakig. Fordította Télfy Iván dr. Második kiadás. (169—264 lap.)

Hoffmann Mór. Német tan- és olvasókönyv. Harmadik kötet. A középiskolák V. és VI. osztálya, valamint a megfelelő felsőbb tanintézetek felső osztályai számára. A legújabb tanítás-terv utasításai nyomán. Tekintettel a synonymákra és idiótismusokra nyelvi és tárgyi jegyzetekkel ellátva. Harmadik átnézett és javított kiadás. (8-r. XIII. 335 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. 1 frt 20 kr.

Isoz F. S. Új francia társalgási nyelvtan, iskolai és magán használatra. 2. kiadás I. rész. (8-r. 243 lap.) Budapest, 1894. Eggenberger. Kötve 1 frt 40 kr.

Jeles írók iskolai tára. II. IX. XI. XIV. XLVI. füzet. (8-r.) Budapest, 1894. Franklin-társulat.

II. füzet. *Shakspeare* Coriolanus. Fordította Petőfi Sándor. Bevezetéssel és magyarázattal ellátta Névy László. Negyedik kiadás. (156 lap.)

IX. *Molière.* A tudós nők. Fordította Arany László. Magyarázta Greguss Agost. Második javított kiadás. (175 lap.) 80 kr.

XI. füzet. *Arany János.* Toldi. Költői elbeszélés. Magyarázta Lehr Albert. Tizedik kiadás. (272 lap.) 80 kr.

XIV. füzet. *Goethe.* Hermann und Dorothea. Magyarázta Weber Rudolf. Harmadik kiadás. (85 lap.) 30 kr.

XLVI. füzet. *Vörösmarty Mihály.* Csongor és Tünde. Színjáték öt fölvonásban. Magyarázta Torkos László. (178 l.) (8-r.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat, 60 kr.

Kalmár Elek. Iskolai magyar nyelvtan elemzés alapján. A középiskolák alsó osztályai számára. Második rész. A második osztály számára. (8-r. 127 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. 70 kr.

— Magyar olvasókönyv. A középiskolák alsó osztályai számára. Második kötet. A második osztály számára. (8-r. 181 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. 1 frt.

Kuzsinszky Bálint dr. Aquincum romjai. Egy melléklettel és négy szöveggel. Második bővített kiadás. (K. 8-r. 30 lap.) Budapest, 1894. Kilián Frigyes. 40 kr.

Latin iskolai klasszikusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. 13—16. füzet. (K. 8-r.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. Füzetje 25 kr.

13. füzet. *Horatii* Flacci Carmina. (Ódák és epodok.) Magyarázta Boros Gábor dr. I. füzet, Carmina. I. 1—37. II. 1—6. (1—48 lap.)

14. füzet. *Livii* T. Ab urbe condita libri. (Liber XXI. et XXII.) Magyarázta Fodor Gyula dr. III. füzet. Liber XXI. 42—63. — XXII. 1—23. (97—144 lap.)

15. füzet. *Taciti* Cornelii Annales. Magyarázta Fodor Gyula dr. II. füzet. Annales. I. 18—79. (49—96 lap.)

16. füzet. *Dávid István.* Latin olvasókönyv. (Livius, Ovidius, Phaedrus műveiből.) A III. és IV. gymnas. osztályra. Magyarázta Dávid István. II. füzet. I. r. Phaedrus meséiből 27-től végig. — A róm. köztársaság története 1—34. (49—96 lap.)

Magyar Nyelvőr. Szerk. Szarvas Gábor. XXIII. köt. XI. füz. (1894. nov.). Tartalom: *Szinnyi József,* A magy. nyelvbe átvett oláh szavak. — *Albert János,* A magyar nyelv jelene és jövője. — *Mikó Pál,* A házi állatok a magyar szólásokban. — *Prikkel Márián,* A redő eredete és története. — *Szarvas Gábor,* Német vendégszók. — Helyreigazítások, magyarázatok. — Tájszótárlozát.

Névy László. Az írásművek elmélete, vagyis az irály, szónoklat és költészet kézikönyve. Iskolák számára és magánhasználatra. Kilenczedik, nagy részben átdolgozott kiadás. (8-r. 242 lap.) Budapest, 1894. Eggenberger. 1 frt 60 kr.

Petrík Géza. Kalauz az újabb magyar irodalomban. (N. 8-r. 288 lap.) Budapest, 1894. Magyar könyvkereskedők egylete. 4 frt.

Riedl Frigyes. Poetika és poetikai olvasókönyv. Második javított kiadás. (8-r. 225 lap.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 1 frt 40 kr.

Római remekírók magyar fordításban. 20. kötet. (16-r.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. Egy-egy kötet 30 kr.

20. kötet. *Virgil* Aeneise. Fordította Gyurits Antal. 1 füzet. Ötödik kiadás. (1—96 lap.)

Római régiségek dióhéjban. I. rész. Állam-régiségek. (32-r. 55 lap.) Veszprém, 1894. Krausz Ármin fia. 20 kr.

Schack Béla dr. Magyar szöveg német fordításra. A középiskolák s a velők egy fokon álló intézetek felsőbb osztályai számára összeállítva,

szógyűjteménynyel és phraseológiával ellátva. Második kiadás. (8-r. VIII. 263 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. Kötve 1 frt 60 kr.

Schill Salamon. Görög régiségek és a görög művészet története a gymnasium V. és VI. osztálya számára. Második, javított kiadás. A szövegbe nyomott 120 ábrával. (8-r. VIII. 172 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társ. 1 frt 40 kr.

Schultz Ferdinand kisebb latin nyelvtana. Atdolgozta Dávid István. A szerzőtől egyedül jogosított magyar kiadás. Nyolczadik javított, de lényegében változatlan kiadás. (8-r. 298 lap.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 1 frt 20 kr.

Somogyi Ede. Olasz társalgási nyelvtan iskolai és magán használatra. A Gaspey-Sauer-tanmód szerint. A magyar nyelvhez alkalmazva. Második javított kiadás. (8-r. VI. 302 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. 2 frt.

Szechenyi István gróf összes munkái. Összegyűjti és kiadja a magyar tud. Akadémia. VIII. kötet. *Hirlapi cikkei*. II. kötet. (1843—1848.) Összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. (N. 8-r. 692 lap és egy autográf lap.) Budapest, 1894. Akadémia. 5 frt.

Szántó Kálmán dr. A magyar nemzeti irodalom története olvasókönyvvél. Mindkét nemű polgári iskolák, felsőbb leányiskolák, tanítóképezdek és kereskedelmi középiskolák számára. (N. 8-r. 384 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. 2 frt.

Tacitus Cornelius P. Szemelvények nagyobb történeti műveiből. Szerkesztette, tárgyi és nyelvi bevezetésekkel, magyarázó jegyzetekkel, tartalmi kivonatokkal, tárgymutatókkal és a Julius F. család nemzetség-táblájával ellátta Gyomlay Gyula. (8-r. XXVIII. 220 lap.) Budapest, 1894. Eggenberger. 1 frt 20 kr.

Toepler Theophil Eduárd. Elméleti és gyakorlati német nyelvtan olvasmányokkal. Középiskolák számára és magánhasználatra. Nyolczadik kiadás. (8-r. VIII. 340 lap.) Budapest, 1894. Franklin-Társulat. Kötve 80 kr.

Vajda Emil. Dr. Jókai Mór (8-r. 55 l.). Kolozsvár, 1894. Ajtai K. A. könyvnyomdája. Kapható a szerzőnél Sz.-Udvarhelyt.

Vörösmarty Mihály összes művei. Sajtó alá rendezte Gyulai Pál, 6 kötet. (K. 8-r. LXXXV. 392, 515, 535, 503, 461, 502 lap.) Budapest, 1894. Méhner Vilmos. Ára a 6 kötetnek vászonba kötve 12 frt.

Veszely Ödön. Stilisztika polgári iskolák számára. (8-r. 197 lap.) Budapest, 1894. Lampel Róbert. 1 frt. Kötve 1 frt 20 kr.

Werböczy István *Hármaskönyve*. A m. tud. Akadémia által gondozott harmadik kiadás. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták: Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. (N. 8-r. XLIV. 466. lap.) Budapest, 1894. Akadémia. Kötve 5 frt 80.

Werböczy István. *Tripartitum opus iuris consuetudinarii regni Hungariae*. Magyarország szokásos jogának hármaskönyve. Az eredeti kiadás latin szövegét közölte, magyarra fordította, jegyzetekkel és a mű történetének megírásával kísérte Csiky Kálmán. (8-r. XXX, 560 l.) Budapest, 1894. Eggenberger. Ára 5 frt.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

- Achilles és Herakles pajzsának leírása 265.
 Aeschylus, Oresteijája, ford. Csengeri 42. — Irodalma 603.
 Aisopos, irodalma 603.
 Anakreon, angol anakreonisták 305. — Irodalma 603.
 Analogia az új-görög szavak képződésében 22.
 Annales l. Tacitus.
 Anthologia, görög 603.
 Aristophanes, irodalma 603.
 Aristoteles, szemelvények műveiből 234.
 Cannæi ütközet 438.
 Cato, Dionysius 606.
 Cicero, mint államférfiú 344. — Irodalma 606. — De imperio Gn. Pompei 800.
 Euhemerus, irodalma 603.
 Euripides, irodalma 603.
 Festus, irodalma 606.
 Francia philologiai irodalom 153. 242. 327.
 Fröhlich Róbert munkássága 541.
 Görög, philosophia 57. — irodalom 154. 603. 799. — olvasó és gyakorlókönyv 225. — régiségek 242. — nyelv, kritika, palaeographia 329. — történet, irodalma 603. — anthologia 603. — hangok kiejtése az ókori zsidó irodalom tanúsága szerint 671. 781. 857.
 Herakles pajzsának leírása 265.
 Herodotos, ford. Geréb 412. — Irodalma 604.
 Hesiodos, Herakles pajzsa 265.
 Homeros, az ismeretlen Homer-fordítóról (Simony Imre) 34. — nominativus c. inf. és acc. c. inf. 125. — Achilles pajzsa 265. — Ilias II. én. 908. — Irodalma 604.
 Horatius, észrevételek Pozder K. Horatiusáról 393. 490. — Műveinek olvasásáról 537. — Irodalma 606.
 Ilias, nominativus c. inf. és acc. c. inf. 125.
 Irodalomtörténet, görög 154. — római 335. 523. 606.
 Istvánffy, latinsága 72.
 Karthagó 900.
 Kontos, Konstantin 701.
 Latin, nyelvtan 58. 608. — L. nyelvtani műszók 68. — Mondatkiegészítők a latin nyelvben 255. — L. nyelv, kritika, palaeographia 430. — L. nyelvi tanóra a VIII. osztályban 435. — Irodalomtörténet 606. — Hangok kiejtése az ókori zsidó irodalom tanúsága szerint 671. 781. 857. — Magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása 712.
 Lexikon, Pallas nagy lexikona 140.
 Livius, irodalma 607.
 Longos, irodalma 604.
 Lucanus, irodalma 607.
 Lucianus, adnotationes in Peregrinum 316. — Irodalma 604.
 Lygdamus méltatásához 1.
 Lykurgos, szónok, irodalma 604.
 Magyarországi latinság szótára 543.
 Mondatkiegészítők, a latin nyelvben 255.
 Műfordítás, megítélésének kérdéséhez 214.
 Nyelvtan, latin iskolai 58. 608. — latin nyelvtani műszók 68. — görög 605.
 Odyssea, nominativus c. inf. és acc. c. inf. 125.
 Olvasó és gyakorlókönyv, görög 225.
 Oresteia l. Aeschylus.
 Ovidius, irodalma 607.
 Pädagogia, philologiai p. irodalma 563.
 Palaeographia, görög 329. — latin 430.

- Paraspondylos Zotikos, költeménye a várnai csatáról 413.
 Paternulus, Velleius P. irodalma 607.
 Peleponnesosi háborútörténete 911.
 Pervigilium Veneris irodalma 607.
 Philologiai pädagogia, irodalma 563.
 Philosophia, görög 57. 165.
 Plato, Πλατωνικά ζητήματα 63. — szemelvények műveiből 234. — irodalma 604. — válogatott művei, ford. Gyomlay 693.
 Plinius maior irodalma 607.
 Plutarchos, irodalma 604.
 Real-encyclopædia, Pauly-Wissowa-féle 326.
 Régiségek, görög 242. 603. — római 339. 605. — magyarországi ókori 609.
 Róma és Karthago a II. pún háború idejében 900.
 Római irodalom 335. — régiségek 339. 605. — irodalomtörténet, Leffler-féle 523. — történet 605.
 Sallustius, irodalma 607.
 Seneca mint drámaíró 89. 185. 361. 449.
 Sophokles, irodalma 604.
 Statius, irodalma 608.
 Sulpicia, irodalma 608.
 Szabó István műfordításai 534.
 Találkozások a classicus és modern költészetben 625. 721. 822.
 Tacitus, Ab excessu divi Augusti, (Annales), ed. Némethy, 52. — Dialogus de oratoribus, ed. Peterson 420. — Irodalma 608.
 Theognis, irodalma 604.
 Thukydides, történeti művének jellege és főbb elvei 250. — Irodalma 605.
 Történet, görög 603. — római 605.
 Új-görög, analogia az új-görög nyelvben 22.
 Velleius Paternulus irodalma 607.
 Vergilius, túlvilági képzelet a későbbi költőknél 529. — irodalma 608.
 Xenophon, irodalma 605.
 Betlehem, a népmisztériumokban és a dráma történetében 106. 200. 287.
 Buczy Emil 649.
 Császárkrónika Magyarországra vonatkozó adatai 240.
 Csiky Gergely tanuló korában 253.
 Csokonai mint ódaköltő 347. — Cs. és Petőfi 685. — Cs. és az olasz költők 882.
 Czákó Zsigmond 798.
 Dayka Gábor 251.
 Dráma 106. 200. 287. — Romantikus dráma 148.
 Döbrentei Gábor 649.
 Dugonics *Toldi-drámája* 354.
 Egyházi költészet, magyar 516.
 Faust, magyar 182.
 Fazekas Mihály 444.
 Fáy András 719.
 Fortunatus 390.
 Gyergyai *Argirus* 12. 375. 544.
 Gyöngyösi 266. 417. — *Murányi Venus* 78.
 Hatvani Imre 182.
 Hazafias költészet 71. 317.
 Hetényi János 35.
 Hunmonda 240. 241.
 Hymnuszok 516.
 Igriczek 918.
 Istvánffy historiája 72.
 Joculatorok 918.
 Katona József, *Bánk bán* 309. 410. 481. — Aubigny-drámája 481.
 Kazinczy Ferencz 649.
 Kerényi Frigyes 682. 688. 689.
 Kisfaludy Károly 72. 651. 660. 872. — *Iréne* 767.
 Kisfaludy Sándor 661. — *Bánk-tragédiája* 309. 410.
 Kossuth Lajos 797. 880.
 Kölcsey Ferencz a komikumról 649.
 Kőszeghy Pál 414.
 Közmondások 62.
 Ludas Matyi a külföld népmeséiben 444.
 Lyra, magyar nemzeti 317.
 Magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása 712.
 Magyar irodalomtörténet 571.
 Magyar költészet és classicus költészet 625. 721. 822.
 Magyar nyelv és irodalom Franciaországban 899.
 Magyar nyelvészet 595.
 Magyar nyelvtan 227.
 Magyar philologiai irodalom 1893-ban 548.

II. Magyar philologia.

- Actio curiosa 414.
 Arany János 793. 873. — *Toldi* 77.
 Argirus 12. 375. 544. 697.
 Attila 241. 922.
 Bercsényi házassága, tört. ének 414.
 Berzsényi Dániel 352.
 Bessenyei György 353.

Magyar szavak a hienz nyelvben 349.
 Mese 124.
 Monda 121.
 Népmisztériumok 106. 200. 287.
 Petőfi Sándor 359. — *Költeményei-*
nek első kritikai kiadása 505. 681.
 789. 871.
 Rege és monda 121.
 Regösök 918.
 Simony Imre (Homer-fordító) 34.
 Sod (joculator) 918.
 Stilisztika 54. 77.
 Szabó István műfordításai 534.
 Széchenyi István 797.
 Szemere Pál 719.
 Szontágh Gusztáv 660.
 Tanulók külföldön, magyarországi 521.
 Thököly- és Rákóczy-korirodalma 414.
 Tompa Mihály 688. 689.
 Ugor nyelvek 565.
 Verselés, középkori magyar 467.
 Virág Benedek 350.
 Vörösmarty Mihály 872. — *Csongor*
és Tünde 696. — *Főti dal* 718.
 Zrínyi Miklós 417.

III. Germán philologia.

Angol anakreonisták 305.
 Angol irodalom 898.
 Bouterwek Fr. 652.
 Bugge 717.
 Burns 897.
 Byron 308.
 Császárok krónikája, német 238.
 Faust 183.
 Fischer H. 489.
Fledermaus etymol. 919.
 Fleming P. 892.
 Fortunatus, német népkönyv 390
 Frankok 918.
 Genesis, angolszász 920.
 Germán mythologia 717.
 Germán nyelvek s irodalmak 612.
 Giseke M. D. 817.
 Goethe 259. 894. — *Faustja* fran-
 cziául 355. — *Hermann u. Doro-*
thea 445. 893.
 Goeze I. M. vitairatai 357.
 Gótok, nyugoti és keleti 018.
 Götz Ján. Miklós 358.
 Gryphius A. 892.
 Hartmann v. Aue 82.
 Heliand 920.
 Hienz nyelv magyar elemei 349.

Ibsen H. 895.
 Izlandi nyelv 895.
 Jean Paul 658.
 Johnson Samuel 305.
 Konrad pap 239.
 Kotzebue 893. 922.
 Középfelnémet költők és a rabbinikus
 irodalom 82. — Kfn. k. és Chre-
 stien de Troyes 84.
 Langland, William 896.
 Lessing 278. 337. 666. 777. — *Les-*
sing és Goeze 357.
 Luther Márton 894.
 Moore, Thomas 306.
 Német irodalomtörténet Francia-
 országban 892.
 Német nyelv középiskoláinkban 915.
 Ostrogothæ 919.
 Osztrák költők 261.
 Saliusi frankok 919.
 Schiller Frigyes 262. — *Attila-drá-*
mája 922. — *Sárkányviadal* 262. —
Wallenstein 810. — Sch. aestheti-
 kája 894. — Bulwer Sch.-biogra-
 phiája 441.
 Sigurd-mythos 253.
 Shakespeare 665. — *Othello* 776. —
 Sh. és Bacon 814.
 Shelley 308.
 Shenstone, William 305.
 Törring A. 487.
 Voss J. H. 536.
 Walther von der Vogelweide, hazája
 447. — Kassai Vogelweider-család
 546.
 Weidmann F. K. 484.
 Weise Keresztély 920.
 Wisigothæ 918.

IV. Román philologia.

Ackermann 887.
 Béranger 790.
 Boccaccio 376. 545.
 Boileau 804.
 Bossuet 711. 802.
 Bugnyon Ph. 709.
 Castellion Seb. 705.
 Chénien 810.
 Chrestien de Troyes 83.
 Coomans J. B. M., Fortunatus-re-
 génye 392.
 Corneille, Thomas 804.
 Dráma, francia 710.
 Fabliau-k, francia 527.

Fénelon 803.
 Fortunatus a francia irodalomban 390.
 Francia irodalom, XVII. századi 709
 Francia nyelv és irodalom 525.
 Francia nyelvtan 223.
 Francia philologiai irodalom 153.
 242. 327. 423. 525. 703. 802. 884.
 Fromentières 803.
 Goldoni 899.
 Hazafias költészet, francia 704.
 Hugo Viktor 885.
 Lafontaine 654. 889. 914.
 Lamartine 885.
 Lamennais 888.
 Leombruno-mesék és Árgirus 15. 375. 544.
 Lesage 808.
 Maillard, Olivier 704.
 Malherbe 707.
 Michel Angelo 899.
 Montaigne 706.
 Musset, A. de, 886.
 Olasz költők 899.
 Phraseologia, francia 59.
 Prosodia, francia 890.
 Rabelais 707.
 Racine 805.
 Régény, francia 709.
 Roman de Renart 528.
 Román irodalmak 618.
 Romanticismus, francia 148.
 Rouget de l'Isle 884.
 Rousseau 807.
 Saint-Simon 807. 889.
 Spanyol irodalom 899.
 Stendhal 887.
 St-Pierre, Bernardin de 809.

Vigny, A. de 886.
 Villon, Fr. 889.
 Vinci, Leonardo da, 896.
 Voltaire 808. — *Zaire* 662. 758. —
Oedipe 663.

V. Egyéb szakok.

Aesthetika 74. 530. 551. 649.
 Amánat és a hindusztáni dráma 38.
 Analogia az új-görögben 22.
 Árja nyelvek 566.
 Ének 237. — Egyházi ének 471. 516.
 Ethnographia 549.
 Földrajz. ó-kori 160.
 Hindusztáni dráma 38.
 Indogermán nyelvek 125.
 Keleti nyelvek 567.
 Kelta irodalom 897.
 Komikum 530. 649.
 Költői igazságszolgáltatás 74.
 Lexikon, Pallas nagy lexikona 140.
 Műfordítás, megítélésének kérdéséhez 214.
 Mythologia 144. 258. 717.
 Nyelvtanítás 65. 68. 435.
 Nyelvtudomány 548.
 Paedagogia, philologiai 537. 563. 915.
 Philologusok és tanfériak 42. gyűlése 162.
 Philosophia, görög 57. 157.
 Phonetika 671. 781. 857. 895.
 Phonetikus írás 66.
 Poétika 74. 121.
 Szláv nyelvek 622.
 Tragikum 530.
 Zsidó irodalom 82. 671.

A Budapesti Philologiai Társaság 1894-ben.

I. A Társaság tisztviselői.

Elnök: *Ponori Theurewk Emil* Első titkár: *Füdczy Ernő*
Alelnök: *Heinrich Gusztáv* Másodtitkár: *Petz Gedeon*
Pénztárnok: *Cserhalmi Samu.*

II. Választmányi tagok.

BUDAPESTIEK :

Badics Ferencz
Bayer József
Bermüller Ferencz
Csengeri János
† *Fröhlich Róbert*
Gyomlay Gyula
Hegedüs István
Maywald József
Némethy Géza
Pozder Károly
Reményi Ede
Vári Rezső.

VIDÉKIEK :

Bászai Aurél
Bódiss Juszttin
Dóczi Imre
Geréb József
Horváth Cyrill
Nátafalussy Kornél
Pecz Vilmos
Petrovich Ferencz
Pirchala Imre
Spitkó Lajos
Szamosi János
Veress Ignác.

III. Tiszteleti tagok :

- József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alcsúth.*
Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszt.
Dr. Brassai Sámuel, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár.
Dr. Georges Károly Ernő, tanár, Gótha.
5 *Dr. Gyulai Pál, egyetemi tanár, Budapest.*
Müller Miksa, egyetemi tanár, Oxford.
Nagáll János, pergamoni püspök, Nagyvárad.
Dr. Schuchardt Hugó, egyetemi tanár, Grác.
Dr. Télfy Iván, ny. egyetemi tanár, Budapest.
10 *Dr. Torma Károly, egyetemi tanár, Budapest.*
Dr. Vánbéry Ármán, egyetemi tanár, Budapest.

IV. Alapító tagok :

<i>József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alcsúth</i>	100	frt.
† <i>Dr. Ábel Jenő, volt egyetemi tanár, Budapest</i>	150	"
<i>Dr. Gyulai Pál, egyetemi tanár, Budapest</i>	100	"
† <i>Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár, Budapest</i>	100	"
<i>Gr. Kun Géza, Maros-Németi</i>	100	"
5 <i>B. és K. Latinovics Géza, nagybirt., Bikity, írásbeli kötelezv. 100 frtról</i>	—	"
<i>Nagáll János, pergamoni püspök, Nagyvárad</i>	100	"
Összesen : 100 frtról szóló írásbeli kötelezvény és készpénzben	650	frt.

V. Rendes tagok:

A *-gal jelöltek 1894-ben kiléptek; a + -tel jelöltek meghaltak; a ** -gal jelöltek pedig a választmány törölteti a tagok sorából, mert kötelezettségeiket nem teljesítették.

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
5	Abday József	Nagy-Écs	plébános	1886
	Dr. Acsay Antal	Budapest	k. r. theologiai tanár	1885
	**Áldori Bertalan	Fegyvernek	tanárjelölt	1890
	Alexits György	Budapest	keresk. akadémiái tanár	1889
	*Ambrus Mór	Losoncz	főgymn. tanár	1874
10	Dr. Angyal Dávid	Budapest	egyetemi könyvtartiszt	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	főrendiházi tag	1888
	Babich Károly	Pápa	benczés tanár	1894
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	főreálisk. tanár	1891
	Dr. Balassa József	Debreczen	főreáliskolai tanár	1885
15	Dr. Baligó János	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Balogh Péter	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1883
	Dr. Baló József	Budapest	áll. tanítóképezd. tanár	1886
	Bancsó Antal	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1890
	Dr. Bánóczy József	Budapest	orsz. izr. tanítókép. ig.	1891
20	Baráth Ferencz	Budapest	ref. főgymn. tanár	1881
	Barbarics L. Róbert	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1882
	Bárdos Remig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Barna Ignác	Budapest	magánzó	1881
	Dr. Bászai Aurél	Fehértemplom	állami főgymn. tanár	1874
25	Dr. Bauer Simon	Lőcse	állami főreálisk. tanár	1886
	Dr. Bayer József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Becker Nándor	Trencsén	kegyesr. főgymn. tanár	1892
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi tanár	1884
30	Bermüller Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1874
	Binder Jenő	Brassó	állami főreálisk. tanár	1883
	Bódis Juszti	Pannonhalma	benczés tanár	1888
	Bognár Teofil	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1894
	*Bolla Lajos	Hajdu-Nánás	ref. gym. tanár	1888
35	Dr. Boros Gábor	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1881
	*Bossányi József	Nyitra-Novák	plébános	1883
	Bozsénik Béla	Lugos	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	*Dr. Brájjer Lajos	Nagy-Becskerek	«Torontál» szerkesztője	1891
	Bresztyák József	Budapest	főgymn. tanár	1892
40	Breznyik János	Selmeczbánya	kir. t., ág. ev. főgymn. ig.	1874
	Dr. Burány Gergely	Keszthely	gymn. igazgató	1881
	Burián János	Losoncz	állami főgymn. tanár	1885
	Buzássy Ábel	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1890
	Csapó Antonin	R.-Komárom	benczés gym. tanár	1894
	Dr. Császár Árpád	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Csathó Imre	Budapest	áll. közép-iparisk. tanár	1892
	Dr. Csengeri János	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1881
	Cserei József	Temesvár	kir. kath. főgymn. tanár	1886

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
45	Dr. Cserép József	Arad	főgymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu	Budapest	p. ü. min. számellenőr	1881
	Cserni Ernő	Gyöngyös	gymn. tanár	1887
	Csomár István	Munkács	állami gymn. tanár	1881
	Nagyné Csorba Mária	Kaposvár	polg. leányisk. igazgatónő	1887
50	Dr. Csősz Imre	Rózsahegy	r. kath. főgymn. tanár	1883
	+Czvach Gyula	Versecz	főreálisk. tanár	1891
	Dr. Danielovics Kálmán	Munkács	állami gymn. tanár	1884
	Dávid István	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Demek Győző	Nagyvárad	főreálisk. tanár	1892
55	Dévay József	Budapest	p. ü. min. tisztviselő	1888
	Dóczy Imre	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1881
	Drajkó Béla	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1881
	Elischer József	Nagyszeben	kir. tanker. főigazgató	1874
	Endrei Ákos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
60	Dr. Erdélyi Károly	Temesvár	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
	Dr. Erdélyi Pál	Budapest	muzeumi tisztviselő	1883
	Dr. Erődi Béla	Budapest	Fer. Józ. nev. int. korm.	1881
	Fábián Imre	Jászó	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Faludi Miksa	Székesfehérvár	keresk. akad. igazgató	1881
65	Faragó János	Karczag	ref. gymn. igazgató	1889
	Farkas Ignác	Privigye	kath. gymn. tanár	1894
	Farkas József	Nagy-Kanizsa	r. kath. főgymn. igazg.	1875
	Fejér Adorján Géza	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Fekete István	Selmeczbánya	án. ev. lyceumi tanár	1888
70	Fekete József	Budapest	tan. ésn. nev. int. tulajd.	1890
	Fekt Ferencz	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1877
	Ferencz Valdemár	Pancsova	állami főgymn. tanár	1883
	Ferszigán János	Belényes	főgymn. tanár	1890
	Dr. Fialowsky Lajos	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1886
75	Dr. Fináczy Ernő	Budapest	állami főgymn. igazgató	1881
	Fludorovics Zsigmond J.	Magyar-Óvár	gymn. tanár	1885
	Fiók Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Fodor Gyula	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Friml Aladár	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1883
80	Dr. Fraknói Vilmos	Tátra-Füred	püspök	1881
	+Dr. Fröhlich Róbert	Budapest	m. t. akadém. főkönyvt.	1881
	Fülöp Árpád	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1894
	Füredi János	Pozs.-Sz. György	kegy.-rendi gymn. igazg.	1886
	Gaal Mózes	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1890
85	Gál Kelemen	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Gärtner Heinrick	Losonez	tanár	1885
	Dr. Geréb József	Losonez	áll. főgymn. tanár	1882
	Geréb Márton	Kolozsvár	ref. főgymn. tanár	1875
	Géresi Kálmán	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1881
90	*Gerevics Gusztáv	Zombor	főgymn. igazgató	1881
	Gergye Lénárt	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Giesswein Sándor	Győr	püspöki szentsz. jegyző	1892

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
95	Grätzer Pius	R.-Komárom	benczés tanár	1894
	Glósz Miksa	Csiksomlyó	főgymn. tanár	1888
	Góbi Imre	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1893
	Dr. Griesbach Ágost	Budapest	Fer.-J.-nevelőint. tanár	1883
	Grósz Jakab	Munkács	állami gymn. tanár	1892
100	Dr. Gulyás István	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
	Guttenberg Pál	Budapest	polg. és ker. isk. tanár	1892
	Dr. Gyárfás I. Tihamér	Brassó	főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyomlay Gyula	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1892
	György Lajos	Losoncz	állami főgymn. tanár	1881
105	Győry Gyula	Budapest	gyak. főgymn. tanár	1888
	Gyürky Ödön	Budapest	B. Kath. Kör titkára	1890
	Hager József	Marosvásárhely	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Háhn Adolf	Székesfehérvár	állami főreálisk. tanár	1881
	Hajnal Imre	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
110	Dr. Halász Ignác	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Dr. Hám Sándor	Kolozsvár	r. kath. főgymn. tanár	1889
	Dr. Harrach József	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1888
	Haslinger Ferencz	Arad	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Hatala Péter	Budapest	egyetemi tanár	1881
115	Hegedűs Béla	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Hegedűs István	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Hehelein Károly	Ungvár	plébános	1881
	Dr. Heinrich Alajos	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Gusztáv	Budapest	egyetemi tanár	1881
120	Dr. Heinrich Károly	Budapest	keresk. akad. tanár	1881
	Hellebrant Árpád	Budapest	m. t. akad. könyvtárnok	1881
	Henning Rezső	Nagyszombat	állami főgymn. tanár	1889
	Herald Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Herzl Mór	Budapest	magánzó	1881
125	Himpfner Béla	Arad	kath. főgymn. igazgató	1882
	Dr. Hittrich Ödön	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Hofer Károly	Budapest	állami főreálisk. igazg.	1874
	Dr. Hoffmann Frigyes	Brassó	állami főreálisk. tanár	1882
	Hoffmann Mátyás	Nagybánya	főgymn. tanár	1892
130	Dr. Hóman Ottó	Budapest	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Hornyánszky Gyula	Budapest	főgymn. tanár	1893
	Dr. Horváth Cyrill	Baja	cziszt. rendi tanár	1888
	*Horváth József	Marosvásárhely	ref. colleg. tanár	1888
	Dr. Horváth József	Csurgó	ref főgymn. tanár	1888
135	Dr. Illésy János	Budapest	orsz. levéltári főnök	1894
	Incze István	Léva	kegy.-r. gymn. tanár	1888
	Istvánffy Pál	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Iványi Ede	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1884
	Jakoblovits Lajos	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1892
140	Dr. Jancsó Benedek	Budapest	kir. kath. gymn. tanár	1888
	Janda Gy. Bernardin	Pannonhalma	benczés r. tanár	1888
	Dr. Janicsek József	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1893

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
145	Janny László	Kecskemét	kegy. r. főgymn. tanár	1882
	Jánosi Boldizsár	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Kanyaró Ferencz	Kolozsvár	főgymn. tanár	1893
	**Dr. Kanyurszky György	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Kapás Lajos Aurél	Sátoralja-Ujhely	megyei tisztviselő	1886
	*Dr. Káplány Antal	Nagy-Kikinda	főgymn. tanár	1885
	Dr. Kapossy Endre	Baja	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
	Káposztássy Jusztnián	Eger	főgymn. tanár	1881
	Kapszdorfer Gyula	Rozsnyó	főgymn. tanár	1888
	Dr. Kardos Albert	Debreczen	áll. főreálisk. tanár	1892
150	Dr. Kardos Czelesztin	Esztergom	beneczés tanár	1894
	Dr. Kassai Gusztáv	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Kassuba Domokos	Eger	kath. főgymn. igazgató	1893
	Dr. Katona Lajos	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Dr. Keil Alajos	Losonez	állami főgymn. tanár	1892
155	Kemény Ferencz	Budapest	igazgató	1892
	Kempf József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1882
	Kenessey Dezső	Budapest	ref. főgymn. tanár	1892
	Király Béla	Sopron	ev. lyceumi tanár	1894
	Király Pál	Budapest	pedagogiumi tanár	1872
160	Dr. Kirez Jakab	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1886
	Kiss Albert	Igló	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Dr. Kiss Ernő	Vác	kegyesr. tanár	1893
	S. Kispál Mihály	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár	1882
	Dr. Kis Sándor	Nagybecskerek	kegyesr. főgymn. tanár	1886
165	Kolonics Lipót	Székesfehérvár	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Könyve Nándor	Beregszász	áll. reáliskolai tanár	1889
	Kont Ignác	Páris	tanár a Collège Rollin-on	1881
	Korber Imre	Csiksomlyó	r. kath. főgymn. zenetan.	1891
	Kotunovics Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. igazg.	1881
170	Kovács Endre	Sátoralja-Ujhely	főgymn. tanár	1892
	Kovács József	Léva	kegy.-r. gymn. tanár	1888
	Dr. Kovalik János	Trsztena	kir. kath. algymn. tanár	1883
	Köpesdy Sándor	Budapest	állami főgymn. igazg.	1874
	Kőrösi Henrik	Pécs	áll. főreáliskolai tanár	1888
175	Kőrösi Sándor	Fiume	főgymn. tanár	1892
	Krasznopolszky József	Vác	r. kath. főgymn. tanár	1892
	Krasznayánszky Károly	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Krausz Jakab	Budapest	polg. iskolai tanár	1881
	Krausz Sámuel	Budapest	orsz. izr. tanítók. tanár	1894
180	Krauze Ervin	Kassa	főgymn. tanár	1893
	Dr. Kresméry Károly	Nagykikinda	gymn. igazg.	1886
	Kroller Miksa	Győr	sz.-benedekr. főgymn. tr.	1884
	Kroll Rudolf	Léva	kegyesr. főgymn. tanár	1892
	Kuczmann Fülöp	Győr	beneczés gymn. tanár	1893
185	Kulesár Endre	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1892
	Dr. Kunos Ignác	Budapest	ker. akadémiai tanár	1884
	Kutruetz Rezső	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1891

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
190	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest	muzeumi segédőr	1885
	Dr. Kvacala János	Dorpat	egyetemi tanár	1891
	Labancz Mihály	Vác	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Dr. Láng Nándor	Páris	tanár	1894
	Lászlófy Kamill	Győr	r. kath. főgymn. tanár	1886
195	Latkóczy Mihály	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Dr. Lázár Béla	Budapest	tanár	1887
	Lehr Albert	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1882
	Lenkei Henrik	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1885
	Dr. Létmányi Nándor	Brassó	áll. főreáliskolai tanár	1888
200	Lichtenegger József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Lintner Lajos	Budapest	községi főreálisk. tanár	1874
	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Liszkay Etele	Baja	főgymn. tanár	1889
	Dr. Losonczy Lajos	Késmárk	ág. ev. lyceumi tanár	1885
205	Löffler József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Lyka Miklós	Budapest	magánzó	1893
	Macher Ede	Pozsony	áll. főreálisk. tanár	1892
	Mácska Lajos	Trencsén	kegyesr. főgymn. tanár	1888
	Madarász Pál	Szeged	kegyesr. főgymn. tanár	1885
210	Madzsar Gusztáv	Makó	polg. iskolai tanár	1885
	Malatinszky János	Zsolna	kir. kath. algymn. tanár	1881
	**Markovics Sándor	Győr	állami főreálisk. tanár	1884
	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1881
	Martinkovics Iván	Mármarosziget	gymn. tanár	1888
215	Márton Jenő	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1883
	Mártonyi Lukács	Kézdivásárhely	minorita gymn. tanár	1893
	Marnsák Pál	Sopron	áll. felső leányisk. igazg.	1888
	Máthé György	Lugos	áll. főgymn. tanár	1885
	Matskássy József	Budapest	felső leányisk. tanár	1881
220	Matter János	Csurgó	ev. ref. főgymn. tanár	1885
	Dr. Maywald József	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1877
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
	Medgyesi Lajos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1892
	Mérei Kálmán	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1888
225	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
	Dr. Mócs Szaniszló	Pécs	főgymn. tanár	1891
	Dr. Molnár Samu Pál	Székesfehérvár	cziszt. r. főgymn. tanár	1888
	Mondik Pál	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Moravcsik Géza	Budapest	reálisk. tanár	1881
230	Moravszky Ferencz	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Móroc Emilián	Rév-Komárom	kath. algymn. tanár	1886
	Dr. Morvay Győző	Nagybánya	áll. főgymn. tanár	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Munkácsy Elek	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
235	Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1890
	Náményi T. Lajos	Nagyvárad	hivatalnok	1887

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
240	Nátafalussy Kornél	Nagyvárad	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Netőiczka Oszkár	Brassó	ev. főgymn. tanár	1894
	Dr. Négyesy László	Budapest	egyet. mag. tanár	1888
	Németh Regináld	Sopron	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Némethy Géza	Budapest	kir. kath. főgym. tanár	1884
	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Novák Béla	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
245	Orafitsik József	Szeged	főgymn. tanár	1893
	Pacher I. Donát	Kőszeg	r. kath. gym. igazgató	1884
	Dr. Pász Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Palmer Kálmán	Budapest	országközi tisztviselő	1888
250	Pap Év. János	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1885
	Papp Mihály	Halas	ref. főgymn. tanár	1885
	Papp Mózes	Szék.-Keresztur.	unit. gym. tanár	1894
	*Párkányi Gyula	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Pauler Gyula	Budapest	országos levéltári igazg.	1887
	Paulik A. Miklós	Kassa	szepesmegyei áldozár	1883
	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1882
255	Dr. Pecz Vilmos	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	*Perényi Adolf	Temesvár	áll. főreálisk. tanár	1888
	Perényi Otmár	Pannonhalma	benezés tanár	1890
	Petrovich Ferencz	Nagyvárad	kir. tan., lat. sz. kanonok	1874
260	Dr. Petz Gedeon	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1883
	Pfeiffer Antal	Temesvár	r. kath. főgymn. igazg.	1874
	Pintér Ede	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1886
	Pirebala Imre	Pozsony	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Polgár Alajos	Szegzárd	polg. isk. lat. nyelv tanára	1894
265	Polgár György	Miskolc	kir. kath. algymn. igazg.	1886
	Popini Albert	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1887
	Posch Árpád	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Pozder Károly	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1876
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1883
270	Dr. Radinovies Iván	Budapest	belügymin. s.-fogalmazó	1888
	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	min. fogalmazó	1885
	Dr. Radó Antal	Budapest	hírlapíró	1883
	Ranschburg Viktor	Budapest	«Athenaeum» főnöke	1888
275	Récei A. Viktor	Esztergom	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Reményi Ede	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	*Reitmann Ferencz	Budapest	tanár	1874
	Réti Ferencz	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1886
	*Richter László	Nyitra	főgymn. tanár	1888
280	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
	Dr. Román Sándor	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Rónai István	Kecskemét	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Rózsa Vitál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Rupp Kornél	Budapest	főgymn. tanár	1888
	Sáfrány Károly	Veszprém	főgymn. tanár	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
285	Salamin Leó	Sopron	állami főreálisk. igazg.	1881
	Samu Ferencz	Győr	róm. kath. főgymn. tanár	1883
	Sarudy György	Rimaszombat	egyes. prot. főgymn. tanár	1890
	Dr. Schack Béla	Budapest	keresk. akad. tanár	1885
	Schill Salamon	Budapest	seminariumi tanár	1882
290	Schlott Gyula	Eperjes	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Schnabel Róbert	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	*Schöffler Leó István	Szilágy-Somlyó	gymn. tanár	1888
	Dr. Schreiner Márton	Berlin	rabbiképezdei tanár	1892
	Schuber Mátyás	Déva	áll. főreálisk. tanár	1883
295	Dr. Schullerus Adolf	Nagy-Szeben	ág. ev. tanítókép. tanár	1888
	Serédi Dénes	Pápa	benezés tanár	1890
	Serkei Szabó József	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Sinka Sándor	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
	*Dr. Simon J. Sándor	Losonc	áll. főgymn. tanár	1881
300	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Soós József	Kisujszállás	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Spitkó Lajos	Székesfehérvár	kir. tanker. főigazgató	1883
	*Steuer János	Fiume	áll. ker. akad. tanár	1883
	Straub József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
305	Strauch Béla	Nagy-szeben	áll. főgymn. tanár	1885
	Stromp József	Kis-Ujszállás	ev. ref. gymn. tanár	1885
	Szabó Jakab Elek	Kékkő	plébános	1885
	Szabó Szilveszter	Esztergom	főgymn. tanár	1881
	Dr. Szakal Károly	Pápa	ref. főgymn. tanár	1895
310	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula	Nagy-Körös	ref. főgymn. tanár	1881
	Szalay Gyula	Léva	kath. főgymn. tanár	1888
	Szalay Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Szamosi János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
315	Szántó Kamill	Baja	cziszt.-r. főgymn. tanár	1891
	Dr. Szász Károly	Budapest	ref. püspök	1883
	Dr. Székely György	Sárospatak	ref. főgymn. tanár	1885
	Széke y Salamon	Arad	állami főreálisk. tanár	1881
	Dr. Szemák István	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
320	Dr. Széplaki János	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1895
	Szerelemhegyi Tivadar	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Szigetvári Iván	Budapest	állami főgymn. tanár	1888
	Dr. Szilágyi Albert	Nagyvárad	állami főreálisk. tanár	1886
	Szilágyi István	Mármaros-sziget	ref. lyceumi igazgató	1881
325	Szilasi Mór	Budapest	állami főgymn. tanár	1874
	Szinger Kornél	Szeged	főgymn. tanár	1888
	Dr. Szinnyei József	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Szinnyei Endre	Sárospatak	ref. főiskolai igazgató	1874
	Szkuzevics Kornél	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1883
330	Szlávnits György	Budapest	egyet. tanár	1892
	*Szőke Adolf	Losonc	állami főreálisk. tanár	1881
	Szölgyény Ferencz	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1890

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Szuchy Endre ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Szücs István ---	Budapest ---	kegyesr. tanár ---	1895
335	Dr. Takács Menyhért ---	Kassa ---	prem. főgymn. tanár ---	1893
	Dr. Takáts Sándor ---	Budapest ---	kegyesr. főgymn. tanár	1887
	Tamási István ---	Kolozsvár ---	szövetáru czégn. üzletárs	1888
	Tell Anasztáz ---	Győr ---	főgymn. benzés tanár	1891
	Dr. P. Thewrewk Emil ---	Budapest ---	egyetemi tanár ---	1874
340	Timár Pál ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Tóth György ---	Léva ---	kegyesr. főgymn. igazgató	1886
	Tóth Gyula ---	Tarna-Méra ---	római kath. lelkész ---	1894
	Dr. Tóth Kálmán ---	Budapest ---	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Travnik Zsigmond ---	Trencsén ---	leányiskolai tanár ---	1892
345	*Turi Mészáros István ---	Budapest ---	tanár ---	1885
	Dr. Uhlárik János ---	Nagyszombat ---	főgymn. tanár ---	1888
	Ulár Pál ---	Kolozsvár ---	unit. főgymn. igazgató	1893
	Dr. Váczy János ---	Budapest ---	áll. főgymn. tanár ---	1886
	Vajdasy Géza ---	Ungvár ---	kir. kath. főgymn. tanár	1874
350	Dr. Váli Béla ---	Budapest ---	közoct.-min. fogalmazó	1882
	Varga József ---	Mármárosház ---	róm. kath. gym. tanár	1889
	Dr. Vári Rezső ---	Budapest ---	kir. kath. algy. tanár	1886
	Várkonyi Odillo ---	Esztergom ---	főgymn. tanár ---	1888
	Vass Sámuel ---	Nagy-Kőrös ---	ref. főgymn. tanár ---	1881
355	Veress Ignác ---	Nagy-Szeben ---	állami főgymn. igazg.	1881
	Dr. Versényi György ---	Kolozsvár ---	állami f. leányisk. tanár	1885
	Dr. Vitorisz József ---	Nyiregyháza ---	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Volf György ---	Budapest ---	gyakorló főgymn. igazg.	1874
	Rövid Vozári Gyula ---	Munkács ---	áll. gym. tanár ---	1881
360	Dr. Wagner Lajos ---	Pozsony ---	állami főreálisk. tanár	1875
	Waldapfel János ---	Budapest ---	tanár ---	1894
	Dr. Wargha Samu ---	Pannonhalma ---	alperjel ---	1882
	Dr. Weninger László ---	Budapest ---	közs. főreálisk. tanár	1888
	Dr. Werner Adolf ---	Székesfehérvár ---	ezist.-r. főgymn. tanár	1892
365	Wigand János ---	Pancsova ---	állami főgymn. tanár	1881
	Wirth Gyula ---	Besztercebánya ---	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Wolff Béla ---	Székesfehérvár ---	állami főreálisk. tanár	1885
	Zichy Antal ---	Budapest ---	főrendiházi tag ---	1881
	Dr. Zimányi József ---	Szeged ---	főreálisk. tanár ---	1885
370	Dr. Zindl Béla ---	Losonc ---	áll. főgymn. tanár ---	1888
	Dr. Zilinszky Aladár ---	Pozsony ---	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Zombory J. János ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Dr. Zolnai Gyula ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén ---	Pannonhalma ---	benzész tanár ---	1887
375	Zsoldos Benő ---	Sárospatak ---	ref. főiskolai tanár ---	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
5	Baukl Gualbert ---	Pannonhalma	benczés tanárjelölt ---	1894
	Bartha József ---	Nagybecskerek	főgymn. tanár ---	1890
	Bausz I. Teodorik ---	Pannonhalma	benczés tanárjelölt ---	1894
	Bálint Kalazant ---	Pannonhalma	benczés tanárjelölt ---	1894
	Berger Amand ---	Pannonhalma	benczés tanárjelölt ---	1894
10	Bitter Illés ---	Pécs ---	cziszt.-rendi tanár ---	1889
	Bölcsházy István ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1888
	Dr. Borecs Mihály ---	Kolozsvár ---	ref. gym. tanár ---	1888
	Borsodi Miklós ---	Zirc ---	cziszt. rendi tanár ---	1888
	Osiki Lajos ---	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár ---	1885
15	Csokonay Zsigmond ---	Pécs ---	cziszt. r. főgymn. tanár	1892
	**Curitia János ---	Dalbosetz	tanár ---	1890
	Czeplédy István ---	P.-Szt-György	gymn. tanár ---	1892
	*Damaszlovsky Mihály	Győr ---	kir. ítélőtáblai tisztviselő	1892
	Dauka Placíd ---	Pannonhalma	benczés tanárjelölt ---	1894
20	Dánczer Béla ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1894
	Ecker Modeszt ---	Pannonhalma	benczés papnöv. ---	1894
	Dr. Esztegár László ---	Budapest ---	tanár a L. M.-f. főgymn.	1890
	Exner Győző ---	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár ---	1885
	Eyszrich György ---	Kun-Félegyháza	gymn. tanár ---	1891
25	Finály Gábor ---	Kolozsvár ---	főgymn. tanár ---	1892
	Fölkel Béla ---	Ungvár ---	r. kath. segédlelkész ---	1889
	Hallay Zoltán ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1894
	Haraszti Sándor ---	Keszthely ---	prem. kan., főgymn. tan.	1893
	Hatala József ---	Rózsashegy ---	kegyesrendi tanár ---	1891
30	Huszár Vilmos ---	Budapest ---	bölcsészeti hallgató ---	1893
	Dr. Illyefalvi Vitéz Aladár	Losoncz ---	tanárjelölt ---	1892
	Karatnai Ince Béla ---	Mezőtúr ---	főgymn. tanár ---	1886
	Ince József ---	Szentes ---	főgymn. tanár ---	1890
	Kardoss Gyula ---	Eperjes ---	tanárjelölt ---	1893
35	Károly J. Vilmos ---	Eger ---	cziszt.-r. tanár ---	1891
	Konss József ---	Uj-Pest ---	tanárjelölt ---	1894
	Dr. Kovács S. János ---	Brassó ---	főreálisk. tanár ---	1888
	Kövér Sándor ---	Uj-Pest ---	polg. iskolai tanár ---	1890
	Lähne Vilmos ---	Sopron ---	tanár ---	1883
40	Lakatos Vince ---	Keszthely ---	prem. kan., főgymn. tan.	1893
	Dr. Lehr Vilmos ---	Pozsony ---	ev. lyceumi tanár ---	1891
	Loósz István ---	Lugos ---	áll. főgymn. tanár ---	1892
	Máthé Lajos ---	Losoncz ---	tanárjelölt ---	1891
	*Mátrai Valér ---	Pannonhalma	benczés tanárjelölt ---	1894
45	Mészáros Jenő ---	Marchegg ---	nevelő gróf családnál	1890
	Mészáros Sándor ---	Alsó-Kubin ---	ker. és polg. isk. tanár	1891
	Metzingh Lajos ---	Ujvidék ---	áll. polg. és keresk. tanár	1892
	Mihalik Sándor ---	Resiczabánya ---	polg. isk. tanár ---	1890
	Molnár Gy. Ervin ---	Pannonhalma	benczés tanárjelölt ---	1894
	Molnár József ---	Kisujszállás ---	ref. gym. tanár ---	1888
	Dr. Mráz Elek ---	Rozsnyó ---	ág. ev. főgymn. tanár	1890

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	*Dr. Negovetich Arthur	Fiume	áll. főgymn. tanár	1888
	Orbán Lajos	Szombathely	prem. kan. főgymn. tanár	1893
50	*Piláthy Béla	Budapest	polg. isk. tanár	1890
	Prikkel Márián	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Pazár Béla	Budapest	IV. évi tanárjelölt	1894
	Polacco Arnold	Budapest	II. évi tanárjelölt	1894
	Rafain Jakab	Kolozs-Monostor	tanár	1888
55	Rádits Dusán	Budapest	III. évi tanárjelölt	1894
	Dr. Reibner Márton	Miskolcz	kir. kath. gymn. tanár	1890
	Róna Lajos	Budapest	miniszteri tisztviselő	1891
	Borák Imre	Budapest	bölcsészeti hallgató	1891
	Rózsa Géza	Páris	tanár	1891
60	Ruzicska Aurél	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Dr. Schmidt Attila	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Schmidt Frigyes	Aszód	ág. ev. gymn. tanár	1889
	Dr. Schmidt Márton	Ungvár	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Sebestyén Gyula	Budapest	múzeumi hivatalnok	1888
65	Sebestyén Károly	Budapest	bölcs. hallg.	1891
	Sörös Pongrácz Károly	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Simon Géza	Aszód	gymn. tanár	1888
	Dr. Simsay Lajos	Munkács	állami gymn. tanár	1888
	Dr. Solymossy Sándor	Pozsony	nevelő	1887
70	Sróth Péter	Komlós	polg. isk. tanár	1891
	Szabó István	Érsek-Ujvár	gymn. tanár	1887
	Dr. Szadilek János	Trsztena	tanár	1888
	Szakács Béla	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Szilágyi Oszkár	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
75	Teleky László	Nagy-Bittse	polg. isk. tanár	1892
	*Tittel Lajos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1888
	†Tiefenthaler Zénó	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Vizaknai Szöcs Géza	Szentes	főgymnasiumi tanár	1888
	Wellmann Rezső	Kecskemét	ev. ref. főgymn. tanár	1893
80	Weszely Ödön	Budapest	főv. polg. isk. tanár	1889
	Zakkay Aladár	Deés	polg. iskolai tanár	1890

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Arad	Ifj. Klein Mór, könyvtáros	1883
	Aszód	Ág. ev. algymnasium	1888
	Balázsfalva	Gör. kath. főgymn. tanári karra	1890
	Bécs	Gerold et Comp., könyvkereskedés	1890

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető ?
5	Békés	Ev. ref. algymnasium	1883
	Belényes	Gör. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Beszterezbánya	Ág. ev. algymnasium	1883
	"	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Bonyhád	Ág. ev. algymnasium	1893
10	Brassó	Ciurciu J. Nicolae, könyvtáros	1891
	"	Zeidner H., könyvtáros	1892
	"	"	1894
	Budapest	Csaplár Benedek, kegy.-rendi tanár	1883
	"	Kilián Frigyes, könyvtáros	1894
15	"	Pfeifer Ferdinánd, könyvtáros	1883
	"	"	1883
	"	"	1883
	"	I. ker. áll. polgári tanító-képezde	1886
	"	II. ker. kir. kath. főgymnasium	1886
20	"	II. ker. állami főreáliskola	1890
	"	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium	1883
	"	IV. ker. ág. ev. főgymnasium	1883
	"	V. ker. állami főreáliskola	1890
	"	VI. ker. áll. polg. tanítónő-képezde	1886
25	"	VI. ker. áll. főreáliskola	1892
	"	VIII. ker. gyakorló főgymnasium	1886
	"	VIII. ker. ciszt.-r. tanárképző	1893
	"	IX. ker. helv. hitv. főgymnasium	1885
	Csiksomlyó	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1883
30	Debreczen	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár	1888
	"	Állami főreáliskola	1884
	Déva	Állami főreáliskola	1883
	Eger	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Eperjes	Evangelikus collegium	1883
35	"	Evang. colleg. Magyar Társaság	1890
	"	Kir. kath. főgymn.	1883
	Érsekújvár	Gymnasiumi könyvtár	1883
	Erzsébetváros	Állami gymnasium	1892
	Esztergom	Szentbenedekrendi székház	1893
40	"	Közs. reáliskolai igazgatóság	1887
	Fehértemplom	Állami főgymnasium	1892
	Feldkirch (Vorarlberg)	Dr. Lergetporer Pál	1891
	Fiume	Állami főgymnasium	1886
	Gyöngyös	Közs. kath. főgymn. igazgatóság	1890
45	Gyöng	Ev. ref. gymnasium	1886
	Győr	Holdházy János, püspök	1888
	"	Máxa Ferencz, könyvtáros	1890
	"	Szentbenedekrendi székház	1885
	Győr-Szent-Márton	Pannonhalmi könyvtár	1886
50	Gyulafehérvár	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1886
	Hajdu-Böszörmény	Ev. ref. gym. könyvtár	1886

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
55	Hajdu-Nánás	Ev. ref. algymnasium	1886
	Hód-Mező-Vásárhely	Dr. Imre Lajos, főgymn. tanár	1893
	Jászberény	Kath. főgymnasium	1885
	Jászóvár	Jászóvári könyvtár	1886
	Kalocsa	Érseki főgymn. könyvtár	1890
	Kaposvár	Állami főgymnasium	1883
60	Kassa	Főgymnasiumi önképző-kör	1890
	"	Állami főreáliskola	1883
	Kecskemét	Állami főreáliskola	1894
	"	Ref. lyceumi igazgatóság	1883
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Keszthely	Premontrei társház	1888
65	Késimárk	Ág. ev. lyceumi igazgatóság	1883
	Kis-Kun-Halas	Főgymnasiumi könyvtár	1888
	Kis-Szeben	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Kisujszállás	Ev. ref. gymnasium	1886
	Kolozsvár	Ev. ref. főgymnasium	1883
	"	Tanárképző-intézeti igazgatóság	1883
70	"	Kath. főgymn. önképző-kör	1890
	"	Stein János, könyvtáros	1892
	Komárom	Szentbenedekrendi székház	1883
	Körmöczbánya	Áll. főreálisk. igazgatóság	1883
	Kőszeg	Szentbenedekrendi székház	1886
	Kun-Félegyháza	Kath. algymn. igazgatóság	1886
75	Kun-Szent-Miklós	Ev. ref. gymn.	1886
	Léva	Kath. gymn. igazgatóság	1883
	Liptó-Rózsahegy	Gymnasiumi könyvtár	1886
	Lőcse	Kir. főgymnasiumi igazgatóság	1883
	"	Állami főreáliskola	1888
	Losonez	Állami főgymnasium	1883
80	Lugos	Róm. kath. főgymn.	1886
	Mármaros-Sziget	Reform. lyceum	1886
	"	Róm. kath. algymn.	1886
	Maros-Vásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1884
	"	Református főtanoda	1883
	Mezőtúr	Ev. ref. gymnasium	1883
90	Miskolcz	Reform. lyceum	1883
	Munkács	Állami gymnasium	1883
	Nagybánya	Marossy Sándor, áll. főgymn. tanár	1887
	"	Állami főgymnasium	1883
	Nagy-Enyed	Bethlen-főtanoda	1883
	Nagy-Kálló	Áll. reáliskolai igazgatóság	1886
95	Nagy-Kanizsa	Polgári iskola	1883
	"	Kath. főgymnasium	1883
	Nagy-Károly	Kegy.-r. főgymnasium	1883
	Nagy-Kikinda	Gymnasiumi tanári kar	1885
	Nagy-Szalonta	Közs. gymn. igazgatóság	1887

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
100	Nagy-Szombat	Érseki főgymnasium	1883
	Nagyvárad	Ungár Jenő, könyvtáros	1894
	Nyitra	Huszár István, könyvtáros	1887
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
105	Pancsova	Állami főgymnasium	1887
	Pápa	Tóth Dániel, ref. főisk. tanár	1886
	"	Szentbenedekrendi székház	1890
	Pécs	Zircz-cziszt. főgymnasium	1883
110	"	Valentin Károly fia, könyvtáros	1892
	Podolin	Gymnas. tanári könyvtár	1886
	Pozsony-Szt-György	Algymn. igazgatóság	1886
	Privigye	Kath. algymn. igazgatóság	1890
115	Rákospalota	Wagner Manó, tanintézeti igazgató	1892
	Rimaszombat	Egyesült prot. főgymnasium	1882
	Rozsnyó	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Sajó-Kara	Báró Radvánszky Béla	1892
120	Sárospatak	Trócsányi Bertalan, könyvtáros	1888
	Sátoralja-Ujhely	Kath. gymn. tanári könyvtár	1883
	Selmeczbánya	Kir. kath. gymn. igazgatóság	1883
	Sepsi-Szent-György	Székel-Mikó-kollegium	1883
125	Sopron	Ev. lyceumi Magyar Társaság	1894
	"	Schwarz Károly, könyvtáros	1891
	"	Thiering Gyula, könyvtáros	1883
	"	Szentbenedekrendi székház	1883
130	Szabadka	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Szabolcs	Gymnasiumi igazgatóság	1886
	Szamos-Ujvár	Örmény kath. gymnasium	1883
	Szarvas	Főgymn. tanári kar	1883
135	Szászváros	Schäser Ferencz, könyvtáros	1894
	Szatmár	Kir. kath. főgymnasium	1883
	"	Ev. ref. gym. tanári kar	1890
	Szeged	Endrényi Imre, könyvtáros	1894
140	"	Somogyi-könyvtár	1885
	"	Főgymnasiumi önképző-kör	1884
	Székel-Udvarhely	Ev. ref. kollegium	1890
	"	Állami főreáliskola	1886
145	"	Róm. kath. főgymnasium	1887
	Székesfehérvár	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
	"	Főreáltanoda	1889
	Szentes	Városi gymnasium	1883
140	Szent-Király	Dr. Kégl Sándor, egyetemi m. tanár	1894
	Szilágy-Somlyó	Róm. kath. gymnasium	1891
	Szolnok	Állami főgymnasium	1883
	Szombathely	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
145	Tata	Kegyesrendi gymnasium	1886
	Temesvár	Katholikus főgymnasium	1893
	"	Állami főreáliskola	1883

Folyó sz. m.	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
150	Trsztena	Kir. kath. algymnasium.....	1886
	Uj-Verbász	Községi algymnasium.....	1886
	Ujvidék	Kir. kath. magyar főgymnasium...	1883
	Ungvár	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Vác	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
	Versecz	Községi főreáliskolai igazgatóság	1891
	Veszprém	Kath. főgymn. igazgatóság.....	1884
155	Zenta	Közs. gymn. igazgatóság	1883
	Zilah	Reform. tanodai igazgatóság	1884
	Zircz	Zircz-czisztercezi apátság	1883

Jegyzet. 1893 végén volt tiszteletbeli tag: 11, alapító: 7, rendes: 351, rendkívüli: 62, előfizető: 154, összesen: 585. Ezen kimutatás szerint van 1894 végén tiszteletbeli tag: 11, alapító: 7, rendes: 354, rendkívüli: 74, előfizető: 155, összesen: 601.

Kimutatta 1894. évi november hó 30-án

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

